

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8996

CALL No. Sa8 Km/G. N. B.

D.G.A. 79

Parts 3 & 4

(Vana & Virāṭa)

~~D 3204~~ 2°

॥ अथ श्रीमहाभारते सटीकं वनपर्व प्रारभ्यते ॥

S. 8 Km
G. N. B.

8996

Handwritten marks and signatures on the right margin.

CENTRAL ZOOLOGICAL
LIBRARY DELHI

Acc. No. 8996

Date. 23-7-57.....

Call No. 828 Km

G.N.B

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ योदवोमुनिनिचय क्षुधाक्षुधावान्यतृप्त्यामुनिनिवहोऽपिपृथिव्याप ॥ तस्यैवंनिजजगदंतरात्मभावठयाकर्तुःपदमुपयामगोपसूनोः ॥ १ ॥ यज्जिज्ञासात्म्यतेयज्ञमुख्यैयंनेकाग्रं
प्राथ्यतेसंयमाद्यैः ॥ तंसेवेऽहंसदुःखं लक्ष्मणार्थिब्रह्मब्रह्मज्ञानिवंशावतंसम् ॥ २ ॥ प्रणम्यनारायणतीर्थवर्यान्धीरेशमिश्रांश्वहमीरपुर्यान् ॥ कुर्मोगुरुणाहदपानुरूपमारण्यकेपर्वणिमावदीपं ॥ ३ ॥ तत्र
पूर्वस्मिन्पर्वणिद्रौपदीप्राणेनभक्तेर्माहात्म्यंदाशितं साचप्रातिज्ञापालनसत्समागमतीर्थाटनस्वधर्माचरणादिनालभ्यतइतितत्तदाख्यायिकामुखेनेहप्रतिपाद्य द्रौपदीदत्तशाकलेशाशनेमकुण्ठेन
प्रेसतिदोर्वासोपाख्यानेनभगवतो जगदंतरात्मत्वंदाशितं धर्मयुधिष्ठिरसंवादेनभगवत्त्वमधिगमोपायसहितंचसंक्षेपेणोक्तं एवंयूतजिताःपार्थाइत्यादिनामंत्रायसमुपाविशान्नित्यतेनग्रयेन तत्रप्रथ
मेऽध्यायेसदसत्संगयोगुणदोषौ । द्वितीयेशौनकमुधिष्ठिरसंवादेन काम्यधर्मनिदायोगप्रशंसाचदर्शिता । एवामिति । पार्थाइतिच्छत्रिन्यायेन माद्रीसूतयोरप्युपलक्षणं दुरात्मभिर्दुष्टचित्तैः सहा

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवीसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् १ ॥ जनमेजयउवाच ॥ एवंयूतजिताःपार्थाः
कोपिताश्चदुरात्मभिः ॥ धार्तराष्ट्रैःसहामात्यैर्निकृत्याद्विजसत्तम १ श्राविताःपरुषावाचःसृजद्विर्वैरमुत्तमम् ॥ किमकुर्वतकौरव्याममपूर्वपितामहाः २ कथंचै
श्वर्यविभ्रष्टाःसहसादुःखमेयुषः ॥ वनेविजहिरेपार्थाःशक्रप्रतिमतेजसः ३ केवैतानन्ववर्तंतप्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ॥ किमाचाराःकिमाहाराःकचवासोमहात्मना
म् ४ कथंचद्वादशसमावनेतेषांमहामुने ॥ व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठशूराणामरिघातिनाम् ५ कथंचराजपुत्रीसाप्रवरासर्वयोपिताम् ॥ पतिव्रतामहाभागासततंसत्य
वादिनी ६ वनवासमदुःखार्हादारुणंप्रत्यपद्यत ॥ एतदाचक्षमेसर्वविस्तरेणतपोधन ७ श्रोतुमिच्छामिचरितंभूरिद्रविणतेजसाम् ॥ कथ्यमानंत्वयाविप्रप
रंकौतूहलंहिमे ८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंयूतजिताःपार्थाःकोपिताश्चदुरात्मभिः ॥ धार्तराष्ट्रैःसहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ९ वर्द्धमानपुरद्वारादभिनि
ष्क्रम्यपांडवाः ॥ उदङ्मुखाःशस्त्रभृतःप्रययुःसहकृष्णया १० इंद्रसेनादयश्चैवभृत्याःपरिचतुर्दश ॥ रथैरनुययुःशौत्रैःस्त्रियआदायसर्वशः ११ गतानेतान्वि
दित्वातुपौराःशोकाभिपीडिताः ॥ गर्हयंतोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमात् ॥ ऊर्ध्वगंतसंत्रासाःसमागम्यपरस्परम् १२ ॥ पौराऊचुः ॥ नेदमस्तिकुलंसर्वनव
यंनचनोगृहाः १३ यत्रदुर्योधनःपापःसौबलेयेनपालितः ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचराज्यमेतच्चिकीर्षति १४ नतत्कुलंनचाचारोनधर्मोऽर्थःकुतःसुखम् ॥ यत्र
पापसहायोऽयंपापोराज्यंचिकीर्षति १५ दुर्योधनोगुरुद्वेषीत्यक्ताचारसुहृज्जनः ॥ अर्थलुब्धोऽभिमानीचर्चाचःप्रकृतिनिर्धृगः १६ नेयमस्तिमहीकृत्स्नायत्र
दुर्योधनोत्तपः ॥ साधुगच्छामहेसर्वयत्रगच्छंतिपांडवाः १७ सानुक्रोशामहात्मानोविजितेद्रियशत्रवः ॥ हीमंतःकीर्तिमंतश्चधर्माचारपरायणाः १८

मात्यैःकर्णादिभिः निकृत्याछलेन १ पूर्वःपितापरीक्षित तस्यपितामहाः २ एयुषःप्राप्तवतः ३ उत्तमंतीव्रम् ४ । ५ । ६ । ७ द्रविणंपराक्रमस्तेजोदेहकांतिश्च तेउभेपुष्कलेयेषांतेभूरिद्रविण
तेजसः'द्रविणंचपराक्रमे'इतिविश्वः ८ गजसाह्वयात्हस्तिनापुरात् ९ वर्द्धमानपुरंनाम ग्रामविशेषस्तदभिमुखंद्वारंतस्मात् दृष्टुर्हिंसायांवर्द्धमानाहिंसकास्तेषांपुरं कुत्सितमार्गेणनिःसारिताइ
त्यन्ये १० परिचतुर्दशअधिकचतुर्दशः पंचदशेत्यर्थः । संख्ययाव्ययासन्नेतिसमाप्तः समासांतविधेरनित्यत्वाद्बहुव्रीहौ संख्येयेइतिप्राप्तस्यदृष्टप्रत्ययस्याभावः ११ । १२ । १३ । १४ । १५
प्रकृतिनिर्धृगःस्वभावनिर्दयः १६ । १७ सानुक्रोशःसदयाः महात्मानउदारचित्ता । विजिताःइंद्रियाणिचशत्रवश्चैस्तेविजितेद्रियशत्रवः । हीरकायांनिवर्तिकाचित्तवृत्तिः । धर्मो
यमनियमादिस्तस्यआचरणमाचारोधर्माचारः १८

कौतेयस्त्वमात्रेयस्त्वंचच्छत्रिन्यायेनप्रत्येकंपंचस्वपिपर्याप्तं माद्रीतिहस्त्वमार्थम् १९ । २० । २१ मक्तानाराधनापरान् । अनुरक्तान्प्रीतिमतः । सुहृदोवेतनाद्युपकारमनपेक्षोपकारकान् । प्रियान्प्रीतिविषयान् । हितेरतान्भ्युदयसाधनपरान्हितेरतानित्यल्लुक्समासः प्रियाश्चेतिहितेरताश्चेतिविग्रहः नविनश्येप्रविनाशनप्रार्थयामहे । प्रार्थनायांलिङ् नेतिवितर्कः । विनश्यमेतिवितर्कः यामहइतिप्राश्नः २२ । २३ आपःअपः २४ । २५।२६ अवदातानिशुद्धानि विद्यावैदिकीनतुकीलिक्यादिः । कर्मवेदार्थानुष्ठानं । योनिःपूर्वप्रज्ञा इयेनयागादोहिंसासाधनस्यवेदार्थत्वेपिनावदा तत्त्वमस्त्यतो जन्मांतरीयसंस्कारोपि शुद्धएवापेक्षितः । 'तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपुत्रप्राज्ञाच' इतिश्रुतेरत्रयोनिशब्देनमुख्यंप्रवृत्तिकारणंपूर्वप्रज्ञैवग्राह्यं अन्येतुयोनिशब्देनापितृमातृशुद्धिमाहुः समास्यासंगतिः । संपूर्वस्यासंगतावित्यस्यरूपं अपिशब्दाच्छास्त्रमपिसम्यक्ज्ञानहेतुतयागुरुसत्संगस्तुततोऽपिगरीयान् । नगायागायिनंशास्तीतिकेवलशास्त्रस्यप्रागेवाकिंचित्करत्वांकेः २७

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाऽनुजमुस्तेपांडवांस्तान्समेत्यच ॥ ऊचुःप्रांजालयःसर्वेकौतेयान्माद्रिनंदनान् १९ कृगमिष्यथमद्रंस्त्वक्त्वाऽस्मान्दुःख भागिनः ॥ वयमप्यनुयास्यामोयत्रयूयंगमिष्यथ २० अधर्मेणजितान्श्रुत्वायुष्मांस्त्यक्तृणैःपरैः ॥ उद्विग्नाःस्मोभृशंसर्वेनास्मान्हातुमिहार्हथ २१ भक्ता नुरक्तान्सुहृदःसदाप्रियहितेरतान् ॥ कुराजाधिष्ठितेराज्येनविनश्येमसर्वशः २२ श्रूयतांचाभिधास्यामोगुणदोषान्नरर्षभाः ॥ शुभाशुभाधिवासेनसंसर्गःकुरुते यथा २३ वस्त्रमापस्तिलान्भूमिगंधोवासयतेयथा ॥ पुष्पाणामधिवासेनतथासंसर्गजागुणाः २४ मोहजालस्ययोनिर्हिमूढैरेवसमागमः ॥ अहन्वहानिधर्मस्य योनिःसाधुसमागमः २५ तस्मात्प्राज्ञैश्चतुर्दैश्वसुखमवैस्तपस्विभिः ॥ सद्भिश्चसहसंसर्गःकार्यःशमपरायणैः २६ येषांत्रोष्यवदातानिविद्यायोनिश्चकर्मच ॥ तान्सेवेतैःसमास्याहिंसास्त्रेभ्योऽपिगरीयसी २७ निरारंभाह्यपिवयंपुण्यशीलेषुसाधुषु ॥ पुण्यमेवाभ्युद्यमेहपापंपापोपसेवनात् २८ असतांदर्शनात्स्पर्शात्सं जल्पाच्चसहासनात् ॥ धर्माचाराःप्रहीयंतेसिद्धयंतिचनमानवाः २९ बुद्धिश्चहीयतेपुंसांनीचैःसहसमागमात् ॥ मध्यमैर्मध्यतांघातिश्रेष्ठतांघातिचोत्तमैः ३० अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ॥ येगुणाःकीर्तितालोकेधर्मकामार्थसंभवाः ॥ लोकाचारेषुसंभूतावेदोक्ताःशिशुसंभवाः ३१ तेयुष्मांसुसमस्ताश्चव्य स्ताश्चैवेहसद्गुणाः ॥ इच्छामोगुणवन्मध्यैवस्तुंश्रेयोऽभिकांक्षिणः ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ धन्यावयंयदस्माकंस्नेहकारुण्ययंत्रिताः ॥ असतोऽपिगुणानाहु ब्राह्मणप्रमुखाःप्रजाः ३३ तदहंभ्रातृसहितःसर्वान्विज्ञापयामिवः ॥ नान्यथातद्विकर्तव्यमस्मज्ज्ञेहानुकंपया ३४ भीष्मःपितामहोराजाविदुरोजननीचमे ॥ सुहृज्जनश्चप्रायोमेनगरेनागसाव्हये ३५ तेत्वस्मद्वितकमार्थपालनीयाःप्रयत्नतः ॥ युष्माभिःसहिताःसर्वेऽशोकसंतापविह्वलाः ३६ निरारंभाःअग्निहोत्राय कुर्वाणाअपि हिशब्दः । 'एतदस्मवैतद्विद्वांसः पूर्वेऽग्निहोत्रं नजुहवांचक्रिरे'इति श्रीर्त्तामसिद्धिद्योतयति तत्संगाल्लब्धात्मविद्यानाकिमग्निहोत्रादिनेतिभावः २८ नसिद्धयंतिसिद्धिश्चित्तशुद्धि स्तान्प्रामुख्यं धर्माचारहीनत्वात् २९।३० आविषयैःअगोचरैरपरिचितैरित्यर्थः धर्मकामार्थसंभवाः धर्मादीनांसंभवउत्पत्तिर्येभ्यस्ते शिष्टानांवेदप्रामाण्यवादिनांसंभवाः ३१ समस्ताःएकीभूताः व्यस्ताःपृथक्पृथक्भूताः श्रेयःस्वर्गादपिप्रज्ञस्ततरमात्मसुखम् ३२ एवंपीरवचनैः सत्संगगुणाःअसत्संगदोषाश्च उपादानाय हानायचउक्ताः धन्याइत्यादिनाशरीरपि सुखंदेयमितिवर्शयति पीरनिवर्तनप्रसंगेन३३ स्नेहोवात्सल्यंतत्सहिताअनुकंपादयास्नेहानुकंपातया ३४।३५ शोकसंतापविह्वलाः शोकःइष्टवियोगजदुःखं तेनसंतापःदेहेंद्रियदिरवसादस्तेनविह्वलाःव्याकुलाः ३६

आगमनेत्यविभक्तिकं अस्माभिःसहआगमनेशापिताः ममशपथंकारिताइत्यर्थः ३७ । ३८। ३९ समागम्यसंपृच्छ ४० निवृत्तेषुतुपौरेष्वित्यादिना धिक्पापान्धृतराष्ट्रजानित्यंतेन ग्रंथेन ध र्मात्मानमनिच्छंतमपि बलात्संतोऽनुगृह्णंतित्युच्यते ४१ ऊचुःवासंचक्रुः ४२ उदकेनैवतत्त्वेन ऊषुर्निष्ठुः ४३ साम्रयःदारैःसहिताः अनग्रयस्तदन्धेस्त्रातकब्रह्मचार्यादयः ४५ प्रादुष्कृताःप्रक टीकृताःअग्रयोधैस्ते रम्यत्वं तापविरहात्संध्यारागादिशोभातश्च दारुणोरक्षाःपिशाचादिसंचारकालत्वात् ब्रह्मघोषपुरस्कारः उच्चैःश्रुत्युपन्यासपूर्वकःसंजल्पःपरस्परसंवादः ४५ आश्वास यंतः वनवासस्यापिश्रेयस्करत्वोपपादनेनेतिशेषः ४६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीमेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ प्रभातायामरुणोदयेनउद्दीपितायां रजन्याश्चरमभागेइति निवर्ततागतादूरंसमागमनशापिताः ॥ स्वजनेन्यासभूतेमेकार्यास्नेहान्वितामतिः ३७ एतद्विममकार्याणामरमंहृदिसंस्थितम् ॥ कृतातेनतुतुष्टिर्मेसत्कारश्चभ विष्यति ३८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाऽनुमंत्रितास्तेनधर्मराजेनताम्रजा ॥ चक्रुरार्तस्वरंधोरंहाराजन्नितिसंहताः ३९ गुणान्पार्थस्यसंस्मृत्यदुःखार्ताः परमातुराः ॥ अकामाःसंन्यवर्तंतसमागम्याथपांडवान् ४० निवृत्तेषुतुपौरेषुरथानास्थायपांडवाः ॥ आजग्मुर्जान्हवीतीरेप्रमाणाख्यमहावटम् ४१ तेतंदिव सशेषेणवटंगत्वातुपांडवाः ॥ ऊषुस्तारजर्नवीराःसंपृश्यसलिलंशुचि ४२ उदकेनैवतांरात्रिमूषुस्तेदुःखकर्षिताः ॥ अनुजग्मुश्चतत्रैतान्स्नेहात्केचिद्भिजा तयः ४३ साम्रयोऽनग्रयश्चैवसशिष्यगणबांधवाः ॥ सतैःपरिवृतोराजाशुशुमेब्रह्मवादिभिः ४४ तेषांप्रादुष्कृताग्नीनामुदुर्लभम्यदारुणे ॥ ब्रह्मघोषपुरस्कारःसं जल्पःसमजायत ४५ राजानंतुकुरुश्रेष्ठतेहंसामधुरस्वराः ॥ आश्वासयंतोविप्राग्याक्षपांसर्वाव्यनोदयन् ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअरण्यप र्वणिपौरप्रत्यागमनेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रभातायांशुशर्वर्ग्यातेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ वनंयियासतांविप्रास्तस्थुर्मिश्राभुजोऽग्रतः १ तानु वाचततोराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ वयंहिहतसर्वस्वाहृतराज्याहृतश्रियः २ फलमूलामिषाहारावनंगच्छामदुःखिताः ॥ वनंचदोषबहुलंबहुव्यालसरीमृपं ३ ॥ परिक्लेशश्चवोमन्येधुवंतत्रभविष्यति ॥ ब्राह्मणानांपरिक्लेशोदैवतान्यपिसादयेत् ॥ किंपुनर्मामितोविप्रानिवर्तध्वंयथेष्टतः ४ ॥ ब्राह्मणाऊचुः ॥ गति र्याभवताराजंस्तावयंगंतुमुद्यताः ॥ नार्हस्यस्मान्परित्यक्तंभक्तान्सद्वर्मादर्शिनः ५ अनुकंपाहिभक्तेषुदेवताह्यपिकुर्वते ॥ विशेषतोब्राह्मणेषुसदाचाराबलंवि पु ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ममापिपरमाभक्तिर्ब्राह्मणेषुसदादिजाः ॥ सहायविपरिभ्रंशस्त्वयंसादयतीवमाम् ७ आहरेयुरिमेयेऽपिफलमूलमृगास्तथा ॥ तदमे शोकजैर्दुःखैर्भातरोमेविमोहिताः ८ द्रौपद्याविप्रकर्षेणराज्यापहरणेनच ॥ दुःखार्दितानिमान्क्लेशैर्नाहंयोक्तुमिहोत्सहे ९ ॥ ब्राह्मणाऊचुः ॥ अस्मत्पोषणजा चिंतामाभूतेहृदिपार्थिव ॥ स्वयमाहृत्यचान्नानित्वाऽनुयास्यामहेवयं १० अनुध्यानेनजप्येनविधास्यामःशिवंतव॥कथामिश्वाभिरम्यामिःसहरंस्यामहेवयम् ११

मावत् यियासतांयातुंगंतुमिच्छतां मिश्राभुजःब्राह्मणाः १ धनंराज्यंतदुभयकृताश्रीः ब्राह्मणतर्पणादिरूपाशोभाचास्माकंनष्टेत्याह वयंहिंति २ व्यालाःश्वापदाःवृकव्याघ्रादयः 'व्यालोभुजं गमेकुरेश्वापदेदुष्टदंतिनि'इतिविश्वः ३ । ४ भक्ताअपिमुढाश्चेत्स्युः किंतुहितैरित्यतआहुः सद्वर्मादर्शिनइति सतोब्रह्मणोपेधर्माः सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादयस्तदनुभविनः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० अनुध्यानेनइष्टचित्तनेनजप्येन स्वस्त्ययत्नेनेत्यहृद्वाराउपकारमुक्त्वा हृद्वारापितमाहुः कथामिरिति ११

॥ २ ॥

इत्यादिके ल्यब्लोपे पंचम्यौ किंचस्वशरीरिच्छिगाख्यात्समुत्थमुत्पन्नमपिस्नेहं ज्ञानेन भोग्यानामवस्तुत्वानित्यत्वज्ञानेननाशयेत् ३२ ज्ञानान्वितेषु नित्यानित्यविवेकवन्तुयुक्तेषु नित्यवस्तुप्राप्तये उच्युक्तेषु तत्पवशास्त्रज्ञेषुकृतात्मसु ध्याने संस्कृतचित्तेषु । तेषुप्रसिद्धेषुस्नेहोरागो नसज्जते नसंगंप्राप्नोति ३३ रागोरम्यवस्तुदर्शनेचित्तस्योत्फुल्लता । कामस्ताछिप्सा इच्छालब्धे तस्मिन्नरुच्यतिशयात्पुनस्तदभिलाषः । पुनःपुनस्तच्छाभेऽप्यतृप्तिस्तृष्णा ३४ । ३५ जीर्यतः जरामृत्युप्रस्तस्य अनाद्यता ३६ तन्मूलवासनानामनादित्वात् अंतर्देहः बाह्यतरोदेहोऽन्नमयः बाह्यो लिङ्गशरीरं अंतर्देहो मनस्तद्रताअयस्तप्तायःपिंडं निजःस्वरूपस्थः अनलोवन्धिः । अयोनिजमिवानलमितिपाठेनुमास्तिअलंपर्याप्तिर्यस्यतत् इंधनसद्वैतैरवृत्तं तेजोऽग्न्याख्यमितिविशेष्यमध्याहृत्ययोज्यम् ३७ अकृतात्माअनिर्जितचेताः ३८ । ३९ । ४० केषांचिन्मूढानांभीमतामप्यर्थो नात्यंतिकश्रयस्करइत्याह अर्थश्रयसिअर्थसाध्येश्रयेव सिज्योतिष्टोमादौ ४१ कार्पण्यमर्थव्ययोपस्थितौदैर्न्यं । दुर्पः परपरिभवेच्छा । मानोऽहमेवश्रेष्ठइति मतिः भयंस्वोच्छेदशंका । उद्वेगःशंकाकृतंचित्तस्यानवस्थितत्वम् ४२ । ४३

संहतिसंहते ४४ अर्थोऽदुःखप्रयच्छति यदिपरित्यक्तमिच्छते तस्मान्नाशमार्गनादिजन्तुःस्वेनचितयेत् ४५ पिपासायास्तृष्णायाः ४६ नम्रद्वयेतद्वच्छान्कुर्यात् तत्रयौवनादौ ४७ संचयान्
अर्थान्तजान् अर्थत्यागजान् अनीहार्योयदच्छालब्धोऽर्थः ४८ नस्पर्शनमस्पर्शनं सुप्सुपेतिनशब्देननैकधेत्यादिवत्समासः ४९ एवंसर्वेष्वर्थवद्यौवनादिषुअर्थतःधनात् ५० अर्थोपभोगःवि
पयोपभोगः अर्थेप्सुताधनेप्सुता । 'अर्थःप्रकारेविषये वित्तकारणवस्तुपु' इतिविश्वः । आत्मोपभोगेतिपठोनिर्मूलः ५१ ५२ भूतानामिति देवपितृमनुष्याणामुपलक्षणंइत्यते पंचमहायज्ञेषु अप
त्रमानेभ्यः । 'यतिश्चवृद्धाचारीच पक्वान्नस्वाभिनाबुभा' इति स्मृतेर्यत्यादिभ्यः ५३ तृणान्यासनार्थानि ५४ स्थितश्रांतस्य स्थितःउर्ध्वस्थितस्तत्सहितस्यश्रांतस्यचासनंतृणमयंदद्यादतिथये
संहतिचमहदुःखंघ्रतिचैवार्थकारणात् ॥ अर्थादुःखंपरित्यक्तंपालिताश्चैवशत्रवः ४४ दुःखेनचाधिगम्यन्तेतस्मान्नाशनंचितयेत् ॥ असंतोषपरामूढाःसंतोषयां
तिपांडिताः ४५ अतोनास्तिपिपासायाःसंतोषःपरमंसुखम् ॥ तस्मात्संतोषमेवेहपरंपश्यन्तिपांडिताः ४६ अनित्ययौवनंरूपंजीवितंरत्नसंचयः ॥ ऐश्वर्यंप्रि
यसंवासोमृद्वेत्तत्रनंपंडितः ४७ त्यजेतसंचयांस्तस्मात्तज्जान्केशान्सहेतच ॥ नहिसंचयवान्कश्चिद्दृश्यतेनिरुपद्रवः ॥ अतश्चधार्मिकैःपुंभिरनीहार्थःप्रश
स्यते ४८ धर्मार्थस्यवित्तेहावरंतस्यनिरिहता ॥ प्रक्षालनाद्विपंकस्यश्रेयोनस्पर्शनंनृणाम् ४९ युधिष्ठिरैर्वसवेषुनस्पृहांकुर्तुमर्हसि ॥ धर्मेणयदितेकार्यविमुक्ते
च्छोभवार्थतः ५० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुतामम् ॥ भरणार्थंतुविप्राणांब्रह्मन्काक्षेनलोभतः ५१ कथंह्यस्मद्विधोब्रह्मन्वर्तमा
नोमृदाश्रमे ॥ भरणंपालनंचापिनकुर्यादनुयायिनां ५२ संविभागोहेभूतानांसर्वेषामेवदृश्यते ॥ तथैवापचमानेभ्यःप्रदेयंमृदमेधिना ५३ तृणानिभूमिरुदकं
वाक्रतुर्थीचसूचता ॥ सतामेतानिगेहेषुनोच्छिद्यन्तेकदाचन ५४ देयमार्तस्यशयनंस्थितश्रांतस्यचासनम् ॥ दृषितस्यचपानीयंक्षुवितस्यचभोजनम् ५५
चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचंदद्यात्सुभाषिताम् ॥ उत्थायचासनंदद्यादेषधर्मःसनातनः ॥ प्रत्युत्थायाभिगमनंकुर्यान्न्यायेनचार्चनाम् ५६ अग्निहोत्रमनङ्गाश्चज्ञातयो
ऽतिथिर्वाधवाः ॥ पुत्रादाराश्चभृत्याश्चनिर्देहयुरपूजिताः ५७ आत्मार्थपाचयेन्नान्नंनृथाघातयेत्पशून् ॥ नचतत्स्वयमश्रीयाद्विधिवद्यन्ननिर्वपेत् ५८ श्वस्य
श्चश्वपचेभ्यश्चवयोभ्यश्चावपेदुवि ॥ वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातश्चदीयये ५९ विषसाशीभवेतस्मान्नित्यंचामृतभोजनः ॥ विषसोभुक्तशेषंतुयज्ञशेषंतथाऽ
मृतम् ६० चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचंदद्याच्चसूचताम् ॥ अनुव्रजेदुपासीतसयज्ञःपंचदक्षिणः ६१ योदद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनिवर्तते ॥ श्रांतायादृष्टपूर्वायत
स्यपुण्यफलमहत् ६२ एवंयोवर्ततेवृत्तिवर्तमानोमृदाश्रमे ॥ तस्यधर्मपरंप्राहुःकथंवाविप्रमन्यसे ६३ शौनकउवाच ॥ अहोवतमहत्कष्टंविपरीतमिदंजगत् ॥
येनाषत्रपतेसाधुरसाधुस्तेनतुष्यति ६४

इति शेषः ५५ न्यायेनवर्णाश्रमानुरुप्येण ५६ । ५७ दृयाश्राद्धयज्ञादिनिमित्तंविना । दिवान्पितृन्समभ्यर्च्य खादन्मांसंनदोषभाक्' इति स्मृतेः । यदन्नंननिर्वपेन्नदद्यात्देवपितृभूतमनुष्ये
भ्य इति शेषः ५८ विश्वंसर्वजातीयंप्राणिजातं देवोदेवता यस्मिस्ताद्विश्वदेवं स्वार्थेत्तद्धितः वैश्वदेवंनामकर्म ५९ । ६० । ६१ अपरिक्लिष्टंकार्पण्यंविना अध्वनिवर्ततेमार्गस्याय ६२ धर्म
परं गार्हपत्यात्परोधर्मोनास्तीतिभावः ६३ अपत्रपते निर्लज्जइत्यपवादलमते ६४

अप्राज्ञइतिच्छेदः प्रकर्षेणअज्ञःप्राज्ञइतिवा शिश्रोदरकृतेइति दिव्यांगनामोगलिप्सया दिव्यरूपादिभोगलिप्सयाच विचसंदेवताद्युपयुक्तशेषं कामुकोबहुकरोति मोहआत्माज्ञानंरागस्तज्जे
प्रपंचेप्रीतिः वशंइच्छाऐश्वर्यवा तैः आक्रांतः 'वशमिच्छाप्रभुत्वयोः' इतिविश्वः । इन्द्रियार्थाःशब्दादयस्तेषां वशायायत्तातदनुगस्तदर्थी ६५ हारिभिःहरणशीलैः एवंवर्णाश्रमाभिमानपूर्वकं
यज्ञादीननुतिष्ठतामात्मस्वरूपाज्ञानात्तत्कर्मफलतयोपस्थितेषु विषयेषु रागवताभिद्रियैर्विषयान्प्रतिहृतानां तत्रनिमग्नचित्तानां परमार्थस्यात्यन्तास्फुरणलक्षणं विमूढसंज्ञत्वंभवतीत्युक्तं ६६
तदुपपादयतिपंडिति दीपप्रभावतैजसंमनोनेत्रादिद्वारा तत्तद्विषयंप्रतिगत्वा तदावरकमज्ञानमभिभाव्यतंविषयंप्रकाशयति यदा तदैषांविषयविदांमनस्तत्तद्विषयहानोपादानोपेक्षालोचना
रुच्यमननात्मकमंतःकरणंप्रादुर्भवतिविशेषेणपीनंभवति तत्रपूर्वसंकल्पजं यथापूर्वसंस्कारं हीनेऽप्युपादेयबुद्धिरुत्तमेहानबुद्धिर्विपरीतावाबुद्धिर्भवति सोऽयंमनःप्रादुर्भावः ६७ तस्मिंश्चजाते
किंस्यात्तदाहमनोयस्येति यस्यपुंसोमनः इन्द्रियस्यैन्द्रियाणांविषयान्शब्दादीन्सेवितुंयाति उच्चलति तस्यतद्विषयभोगार्थमोत्सुक्यं विलंबासहत्वंभवति चततः प्रवृत्तिर्जायते ६८ प्रवृत्तश्च
लोभाग्रोमोहाग्रौपतति यतःकामेनविषयबाणैर्निहतः अतिरागान्मुह्यतीत्यर्थः ६९ महामोहेअंधेतमसि ७० अविद्याआत्माज्ञानं ततःपरमानंदतिरोधानात्क्षुद्रानंदमाप्तये कर्म ततस्तत्फल

शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञःकरोतिविघ्नसंबहु ॥ मोहरागवशाक्रांतइन्द्रियार्थवशानुगः ६५ न्हियतेबुध्यमानोऽपिनरोहारिभिर्निद्रियैः ॥ विमूढसंज्ञोदुष्टाश्चैरुद्रांतैरिवसार
थिः ६६ षडिन्द्रियाणिविषयंसमागच्छन्तिवैयदा ॥ तदाप्रादुर्भवत्येषांपूर्वसंकल्पजंमनः ६७ मनोयस्यैन्द्रियस्येहविषयान्यातिसेवितुम् ॥ तस्यौत्सुक्यंसंभवति
प्रवृत्तिश्चोपजायते ६८ ततःसंकल्पबाजेनकामेनविषयेषुभिः ॥ विद्वःपततिलोभाग्रौज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ६९ ततोविहारैराहारैर्मोहितश्चयथेप्सया ॥ महामो
हेसुखेमग्रोनात्मानमवबुध्यते ७० एवंपततिसंसारेतासुतास्विहयोनिषु ॥ अविद्याकर्मदृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथचक्रवत् ७१ ब्रह्मादिपुट्ठणांतेषुभूतेषुपरिवर्तते ॥
जलेभुवितथाऽऽकाशेजायमानःपुनःपुनः ७२ अबुधानांगतिस्त्वेपाबुधानामपिमेशृणु ॥ येधर्मेश्रेयसिरताविमोक्षरतयोजनाः ७३ तदिदंवेदवचनंकुरुकर्मव्यजे
तिच ॥ तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ७४ इज्याध्ययनदानानितपःसत्यंक्षमादमः ॥ अलोभइतिमार्गोऽयंधर्मस्याष्टविधःस्मृतः ७५ अत्रपूर्वश्च
तुर्वर्गःपितृयाणपथेस्थितः ॥ कर्तव्यमिति यत्कार्यनाभिमानात्समाचरेत् ७६ उत्तरोदेवयानस्तुसद्भिराचरितःसदा ॥ अष्टांगेनैवमार्गेणविशुद्धात्मासमाचरेत् ७७

भोगेष्वृत्तिस्तृष्णा ७१ । ७२ अबुधानांमृदस्यानांविषसाशनमेवपरमोधर्मइतिमन्वानानांगतिः कर्मनिष्ठाफलमुक्तं बुधानांतेभ्योऽन्येषांसंन्यासिनामापिगतिमेमतःशृणु धर्मेश्रेयसिप्रवृत्ति
धर्मोऽपिप्रशस्यः निवृत्तिधर्मःप्रशस्यतरस्तस्मिन्नरताः अतएवविमोक्षरतयः ७३ तादिदमिति । 'कुर्वन्नेवेहकर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः' इति । 'त्यजतेवहितज्ज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदं' इतिच
द्विविधाअपिभूतयःसन्ति तत्रयेऽभिमानात्कर्मकुर्वन्तेपूर्वोक्तरीत्याऽध्वंतमोविशन्ति येचशुद्धाःसंन्यासिनस्तेकृतकृत्याएवभवन्ति तवतुमध्यमस्यगतिरियमित्याहतस्मादिति तथाचवक्ष्यति । 'एता
न्यपितुर्कर्माणिसंगंतवक्त्वाफलानिच ॥ कर्तव्यानीतिमेवार्थं निश्चितंमतमुत्तमं' इति ७४ । ७५ पितृयाणपथे धूमादिमार्गे आहृतिफले कर्तव्यमवश्यानुष्ठेयं नित्याग्निहोत्रसंध्यापासनादि
अभिमानात्संगात् ७६ उत्तरश्चतुर्वर्गः सत्यंदमःक्षमाअलोभश्च देवयानोऽर्चिरादिमार्गोऽनाहृतिफलः अष्टांगेन वक्ष्यमाणसंकल्पसंबंधाद्यंगाष्टकवत्तामार्गेण प्रकारेण यत्कर्तव्यं
तदाचरेदितिपूर्वणसंबंधः शुद्धात्मा शुद्धचित्तः ७७

सकृदपोमानसं कर्म तस्य संबन्धो निरोधस्तेन अंतरिन्द्रियनिग्रहाख्यः शमोक्तः । इन्द्रियनिग्रहोदमः । व्रतविशेषः अहिंसादीनिव्रतानि तेषां विशेषः सार्वभौमत्वं सर्वदेशकालेषु च सर्वप्रकारेण हिंसा
त्याग इत्यर्थः ७८ आहारोहितमितमेध्याशनं तस्य योगात् कर्मणां विधिवत्प्राप्तः ततोऽश्चित् निरोधनात् ७९ । ८० । ८१ । ८२ कर्ममयी यज्ञयुद्धादिकर्मरूपसाधनप्रधानासिद्धिः पितृमातृमयी
'द्याः पिता पृथिवी माता' इति श्रुतेः परलोक इहलोकफलप्रधाना सात्वत्यां प्राप्तिवचकार एव शब्दार्थः तपसा देवताध्यानजपादिना यासिद्धिस्तां ८३ अनुग्रहात् पसदतिशेषः ८४ इत्यारण्यके पूर्व
णिनेलकंठीये भारतभावादीपे द्वितीयोऽध्यायः २ ॥ ॥ शौनकेनेति १ । २ । ३ धर्मेण योगमयेन न तु कर्मणा ४ सूर्याराधनं विवक्षुः सूर्यस्य सार्वभौमत्वं तावदाहमरोचनार्थं सविता प्रसविता उ
सम्यक् संकल्पसंबन्धात् सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ॥ सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ७८ सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ॥ सम्यक्कर्मोपसं
न्यासात् सम्यक्चित्तनिरोधनात् ७९ एवं कर्माणि कुर्वति संसारविजिगीषवः ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यदेवतागताः ८० रुद्राः साध्यास्तथाऽऽदित्यावसवोऽथ
तथाऽश्विनौ ॥ योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजाइमाः ८१ तथा त्वमपि कैतेय शममास्थाय पुष्कलम् ॥ तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ८२ पितृमा
तृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ॥ तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ८३ सिद्धाहियद्यदिच्छंति कुर्वते तदनुग्रहात् ॥ तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व आत्मम
नोरथम् ८४ ॥ ॥ इ० महाभा० आरण्यके प० अ० प० पांडवानां प्रव्रजने द्वितीयोऽध्यायः २ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शौनकेनैव
मुक्तस्तु कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् १ प्रस्थितं मां जुयांती मे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ न चास्ति पोषणेशक्तो बह्वदुःखसमन्वि
तः २ परित्यक्तुं शक्तोऽस्मि दानशक्तिश्चनास्ति मे ॥ कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मुहूर्तमिव सध्या त्वाधर्मेणान्विष्यतां ग
तिम् ॥ युधिष्ठिरमुवाचे दधौ म्यो धर्मभृतां वरः ४ ॥ धौम्य उवाच ॥ पुरा सृष्टानि भूतानि पीडयन्ते क्षुधया भृशम् ॥ ततोऽनुकंपयातेषां सविता स्वपिता यथा ५
गत्वोत्तरायणं ते जोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ॥ दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ६ क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन् ओषधीरोषधीपतिः ॥ दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामा
सवारिणा ७ निषिक्तश्चंद्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः ॥ ओषध्यः षड्रसामेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ८ एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ॥ पितैः पसर्वभू
तानां तस्मात्तं शरणं व्रज ९ राजानो हि महात्मानो यो नो निर्मलविशो धिताः ॥ उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् १० भीमेन कार्तवीर्येण वै न्येन न दुषेण च ॥
तपो योग समाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ११ तथा त्वमपि धर्मात्मनः कर्मणा च विशोधितः ॥ तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन् भर भारत १२

त्पादकः परमात्मैत्यर्थः ५ ते जोरसानुद्धृत्या दायमहीं निविशते स्वोष्मणामहीं वासयति ६ ओषधीपतिश्चंद्रः दिवस्तेजः अंतरिक्षगतं मेघाकारेण परिणतं तेजः उद्धृत्य मेघानुद्भाव्ये
त्यर्थः जनयामास तदुत्थेन वारिणा ओषधीः ७ स्वयोनौ बीजे निर्मते अंकुरादिरूपेण निष्पन्ने सति रविरेव ओषधीरूपो भवति तदन्नं ताभ्य ओषधीभ्योऽन्नं अदनीयं धान्यं तच्च पुनर्जलोष्मयोगादं
कुरादिक्रमेण धान्ययो निरिति रविरेवान्नमन्नयो निवत्वा अन्येतु पदादर्शं चंद्रे स्वयोनौ रूपाय कतां गच्छति तदा चंद्रतेजोभिरमृतमयैर्निषिक्तो भवति ततश्चंद्ररूपेण वहिर्निर्गत्य ओषधीराप्या
ययति तेनान्नं भवतीत्याहुः ८ । ९ । १० तपो योगो ब्रतस्वीकारस्तत्पूर्वकः समाधिर्ध्यानं तत्स्थैस्त्वन्निष्ठैः ११ धर्मेण ध्यानेन १२

१३ । १४ । १५ सूर्योऽयमेति अत्र सूर्योपाधिकं ब्रह्म सर्वकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वोत्तमत्वादिभिर्धर्मैः भूयते तथया सूर्यः सूते आलोकमिति सूर्यः १ अयं मागतिमत्त्वात् २ ममः सर्वैश्वर्यसंपन्नत्वात् ३ त्व
ष्टाविश्वशिल्पकरत्वात् ४ पूषापोषकः ५ अर्कः अर्चनीयः ६ सविता जगत्प्रसवनात् ७ रविः वेदत्रयीद्वन्द्वमयः ८ गभस्ति मानसहस्रकिरणः ९ अजोऽनादिः १० कालः मुहूर्तादिः तत्प्रवर्तकत्वा
त् ११ मृत्युः प्राणहर्ता १२ धाता जगत्कर्ता १३ प्रभाकरः दीप्तिकरः १४ १५ पृथिवीत्यादिनामभिः सर्वात्म्यस्यैव प्रपंचः परायणमूलकारणं २० । १७ । १८ शुचिरग्निः १९ शौरिः कृष्णः ३०
१८ । ४० तेजसां पतिः सूर्यः ४१ धर्मध्वजो धर्मप्रधानः ४२ । ४३ वेदांश्च वेदशरीरः त्रयीमयत्वात् ४४ । ४५ । १९ । ४८ कलिः सर्वमलाश्रय इत्येकं नाम ४९ । २० अश्वत्थः संसारवृक्षः स ए
व संवत्सरकरः ननु षष्ठः पदार्थः कालो नाम काश्चिदस्ति कालोपाधिभूतं द्रव्यमेव स्वस्य अतीतानागततादिव्यवहारहेतुर्भवतीति भावः ५६ कालचक्रः कालप्रवर्तको यो विभावसुः स इत्येकं नाम ५७ पु
रुषः पूर्णकर्मैन्द्रियपंचकज्ञानैन्द्रियपंचकमनआदिचषुष्टयप्राणादिपंचकभूतपंचककामकर्माविद्याख्यासुवसतीति पुरुषः जीवरूपः ५८ स एव शाश्वतः आद्यंतश्च ५९ योगी कर्मज्ञानाधिकारी ६०

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कुरुणा मृषमः स तुराजा युधिष्ठिरः ॥ विप्रार्थमाराधितवान् सूर्यमहुतदर्शनम् १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणुष्व आवहितो राजन् शु
चिर्भूत्वा समाहितः ॥ क्षणंच कुरुराजेंद्रसंप्रवक्ष्याम्य शेषतः १४ धौम्येन तु यथा पूर्वे पार्थाय सुमहात्मने ॥ नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते १५ ॥ धौ
म्य उवाच ॥ सूर्योऽयं मा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सवितारविः ॥ गभस्ति मानसः कालोऽमृत्युर्धाता प्रभाकरः १६ पृथिव्या पश्चतेजश्च खं वायुश्च परायणम् ॥ सोमो
बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽगारक एव च १७ इंद्रो विवस्वानदीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कंदो वैवर्णो यमः १८ वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैधनस्ते
जसां पतिः ॥ धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदांगो वेदवाहनः १९ कृतत्रेताद्वापरश्च कलिः सर्वमलाश्रयः ॥ कलाकाष्ठा मुहूर्ताश्च क्षपायामस्तथा क्षणः २० संवत्सरकरोऽश्व
त्थः कालचक्रो विभावसुः ॥ पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः २१ कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमो नुदः ॥ वरुणः सागरोऽश्वजीमूतो जीवनोऽ
रिहा २२ भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः २३ अनंतः कपिलो भातुः कामदः सर्वतो मुखः ॥ शयो विशालो वरदः
सर्वधातुनिषेचिता २४ मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ॥ धन्वंतरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः २५ द्वादशात्माऽरविं दक्षः पिता माता पितामहः ॥
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् २६ देहकर्ता प्रशांतात्मा विश्वात्मा विश्वतो मुखः ॥ चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मित्रेयः करुणान्वितः २७

व्यक्ताव्यक्तः कार्यकारणत्वात् ६१ सनातनो निरुपाधिः ६२ । २१ । ६९ तमो नुदः अज्ञानहन्ता मोक्षद इत्यर्थः ६६ अंशः अंशयति विभाजयति कर्मफलानीत्यंशः ६९ । ७० जीवनः जलवज्जीवन
हेतुः ७१ । ७२ । २२ संवर्तकः प्रलयकालिको वह्निरित्येकं ७३ । २३ सर्वेषां धातूनां त्वगादीनां देहगतानां निषेचिता सेचक आप्यायकः ८८ । २४ । मनोरूपी सुपर्ण इत्येकं ८९ भूतादिरहंका
रः ९० आदिदेवोऽदितेः सुतः इत्येकं नाम विष्णुरित्यर्थः ९५ । २५ पिता माता पितामहः द्यावापृथिव्योः पिता हि रण्यगर्भस्तस्यापि पितेत्यर्थः ९८ स्वर्गद्वारं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारं 'सूर्यद्वारेण ते
विरजाः प्रयाति' इति श्रुतेस्तदेव प्रजाद्वारं 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते हृष्टिर्हृष्टेरन्नततः प्रजाः' इति क्रमेण इह परलोकप्रापक इत्यर्थः ९९ मोक्षद्वारं कर्ममुक्तिस्था
नभूतं त्रिविष्टपं स्वर्गभूमिरित्येकं १०० । २६ मित्रेयः मित्रेषु सर्वभूताभ्यं प्रदेषु साधुमित्रेयः १०७ करुणान्वित इति पतितव्रात्यादीनामपि भ्रातेत्यर्थः १०८ । २७

२८ । २९ । ३० शुचिश्चासौमुननाश्चेतिकर्मधारयः शोकएवदवाग्निर्यस्मिन् तस्मात्सागरात्सागरवदपारात्संसारत् ३१ विप्रत्यागसमाधिस्थः विप्रेभ्यस्त्यागः त्यज्यमानमव्रतदर्थसमाधि
स्थानियमस्थः यूपदावादिब्रह्मप्रकृतिविकाराभावोपिचतुर्थीसमासः अश्वघासादिवत्पृष्ठीसमासोवा । संयतात्मानियमितचित्तः ३२ तपःसूर्याष्टशतनामजपाख्यम् ३३ योगचित्तैकाग्र्यं आस्था
यकृत्वा ३४ प्राणानामासंमताद्यमननिग्रहस्तेनप्राणायामेन आरब्धवान् ततः जपानंतरम् ३५ चतुःचक्षुरादिप्रवर्तकत्वात् बाह्यरूपेणचक्षुरनुग्राहकत्वात् अतएवसर्वदेहिनामात्मायोनिः
उत्पत्तिलयस्थानंभूतानांविद्यदादीनां आचारः आसमंताच्चारयतीत्याचारोऽस्त्यामी ३६ सांख्यानांज्ञाननिष्ठानांयोगिनांचित्तनिरोधकानामनावृतागलद्वारत्वं आवृणोतीत्यावृतंकपाटं कर्तारिकः
एतद्वैकीर्तनीयसूर्यस्यामिततेजसः ॥ नामाष्टशतकंचेदं प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा २८ सुरगणपितृयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवंदितम् ॥ वरकनकहुताशन
प्रभंप्रणिपतितोऽस्मिहितायभास्करम् २९ सूर्योदयेयः सुसमाहितः पठेत्सपुत्रदारान्धनरत्नसंचयान् ॥ लभेतजातिस्मरतानरः सदाष्टतिचमेधांचसर्विदतेपु
मान् ३० इमंस्तवंदेववरस्ययोनरः प्रकीर्तयेच्चतुचिसुमनाः समाहितः ॥ विमुच्यतेशोकदवाग्निसागरालभेतकामानमनसायथेप्सितान् ३१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
एवमुक्तस्तुधौम्येनतत्कालसदृशंवचः ॥ विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मादृढव्रतः ३२ धर्मराजोविशुद्धात्मातपआतिष्ठदुतमम् ॥ पुष्पोपहारैर्वलिभिरर्चयित्वा
दिवाकरम् ३३ सोऽवगाह्यजलंराजादेवस्याभिमुखोऽभवत् ॥ योगमास्थायधर्मात्मावायुभक्षोजितेन्द्रियः ३४ गांगेयंवार्युपस्पृश्यप्राणायामेनतस्थिवान् ॥
शुचिः प्रयतवाग्भूत्वास्तोत्रमारब्धवांस्ततः ३५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ त्वंभानोजगतश्चक्षुस्त्वमात्मासर्वदेहिनाम् ॥ त्वंयोनिः सर्वभूतानांत्वमाचारः क्रियाव
ताम् ३६ त्वंगतिः सर्वसांख्यानांयोगिनांत्वंपरायणम् ॥ अनावृतागलद्वारंत्वंगतिस्त्वंमुमुक्षताम् ३७ त्वयासंधार्यतेलोकस्त्वयालोकः प्रकाश्यते ॥ त्वयापवि
त्रीक्रियतेनिर्व्याजंपाल्यतेत्वया ३८ त्वामुपस्थायकालेतुब्राह्मणावेदपारगाः ॥ स्वशाखाविहितैर्मंत्रैरर्च्युषिगणार्चित ३९ तवदिव्यंरथंयांतमनुयांतिवरा
र्थिनः ॥ सिद्धचारुणगंधर्वायक्षगुह्यकपन्नगाः ४० त्रयस्त्रिंशच्चैवेदेवास्तथावैमानिकागणाः ॥ सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्चत्वामिद्धासिद्धिमागताः ४१ उपयांत्यर्चये
त्वातुत्वविप्राप्तमनोरथाः ॥ दिव्यमंदारमालाभिस्तूर्णविद्याधरोत्तमाः ४२ गुह्याः पितृगणाः सप्तयोदिव्यायेचमानुषाः ॥ तेषूजयित्वात्वामेवगच्छंत्याशुप्रधान
ताम् ४३ वसवोमरुतोरुद्रायेचसाध्यामरीचिपाः ॥ वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वंप्राणिनांगताः ४४ सब्रह्मकेषुलोकेषुसप्तस्वप्यखिलेषुच ॥ नतहूतमहं
मन्येयदर्कादतिरिच्यते ४५ संतिचान्यानि सत्वानि वीर्यवंति महांतिच ॥ नतुतेषां तथादीप्तिः प्रभावोवायथातव ४६ ज्योतीषित्वयिसर्वाणित्वंसर्वज्योतिषां
पतिः ॥ त्वयिसत्यंचसत्त्वंचसर्वेभावाश्चसात्त्विकाः ४७ अर्गलाकपाटविष्टंभकंतिर्यक्काष्ठं तदुभयरहितंमुक्तिद्वारंत्वं मुमुक्षतांगतिश्चत्वमेव प्राप्यपदमपित्वमेवेत्यर्थः ३७
निर्व्याजंराजवत्प्रत्युपकाराशाख्यंमिषंविनाकेवलंकृपयैवेत्यर्थः ३८।३९।४० त्रयस्त्रिंशत् अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्चवषट्कारश्च इतिश्रुतिप्रसिद्धाः गणास्तदन्यानि
विश्वेदेवादीनिसमुदायदैवतानि सिद्धिज्ञानम् ४१ उपयातित्वामेवत्वां अर्चयित्वातुप्राप्तमनोरथाभवन्ति ४२ सप्तार्यमाग्निष्वात्तादयः प्रधानतांजगत्कारणताम् ४३।४४ अस्यसर्वात्म्यमाहस
ब्रह्मकेष्विति नमन्येनास्तीतिमन्येसर्वस्यैकात्म्यात् ४५।४६ सत्यं सत्प्रथिव्येभ्योऽसि त्यत् वाय्वाकाशी तदात्मकंसत्यं सत्त्वं बुद्धिसत्त्वंसात्त्विकाभावाः धर्मोज्ञानविरागैश्चर्यमित्याद्याः ४७

सुनाभंसुदर्शनम् ४८ । ४९ । ५० प्रावाराः वस्त्रविशेषाः ५१ त्रयोदशद्वीपवर्तीसुदर्शनाद्यवांतरद्वीपयोगात् गोभिः रश्मिभिः ५२ । ५३ । ५४ । ५५ अमानवस्येतिच्छेदः अमानवोऽर्चिरा
दिमार्गेणगतस्यब्रह्मलोकप्रापकः पुरुषः ५६ । ५७ त्वद्वीधितयस्त्वरिकरणाः सैरावताः मेघस्योपरियोमेघः सपेरावतस्तत्सहिताः आभूतंयावच्चतुर्विधभूतग्रामंतस्यपंष्ठः जलेनाभिष्ठावनम् ५८
द्वादशधा । 'अरुणोमाघमासेतुसूर्योवैफालगुनेतथा' इत्यादिस्मृत्युक्तारुणादिरूपेण ५९।६० हंतिगच्छतिविश्वंसंहरतीतिवाहंसः वृषाकपिः हरोहरिर्वा ६१ गवोरश्मिनाम् ६२ सप्तसप्तिः सप्ताश्वः

त्वतेजसाकृतंचक्रंसुनाभंविश्वकर्मणा ॥ देवारीणामदोयेननाशितः शार्ङ्गधन्वना ४८ त्वमादायांशुभिस्तेजोनिदाघेसर्वदेहिनाम् ॥ सर्वोपधिरसानांचपुनर्वर्षा
सुमुंचसि ४९ तपंत्यन्येदहंत्यन्येगर्जंत्यन्येतथाघनाः ॥ विद्योतंतं प्रवर्षतितवप्रावृषिरश्मयः ५० नतथासुखयत्यग्निर्प्रावारानकंबलाः ॥ शीतवातादीर्दंत
लोकंयथातवमरीचयः ५१ त्रयोदशद्वीपवर्तीगोभिर्भासयसेमहीम् ॥ त्रयाणामपिलोकानांहितायैकः प्रवर्तसे ५२ तवयद्युदयो न स्यादधंजगदिदंभवेत् ॥ नच
धर्मार्थकामेषुप्रवर्तैरन्मनीषिणः ५३ आधानपशुबंधेष्टिमंत्रयज्ञतपःक्रियाः ॥ त्वत्प्रसादादवाप्यंतेब्रह्मक्षत्रविशांगणैः ५४ यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तंसहस्रयुगसंमितम् ॥
तस्यत्वमादिरंतश्चकालज्ञैः परिकीर्तितः ५५ मनूनांमनुपुत्राणांजगतोऽमानवस्यच ॥ मन्वंतराणांसर्वेषामीश्वराणांत्वमीश्वरः ५६ संहारकालेसंप्राप्तेतवक्रोध
विनिःसृतः ॥ संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यंभस्मीकृत्यावतिष्ठते ५७ त्वद्वीधितिसमुत्पन्नानानावर्णामहाघनाः ॥ सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंस्तवम् ५८ कृत्वाद्वाद
शधाऽऽत्मानंद्वादशादित्यतांगतः ॥ संहृत्यैकार्णवंसर्वंत्वंशोषयसिरश्मिभिः ५९ त्वामिन्द्रमाहुस्त्वंरुद्रस्त्वंविष्णुस्त्वंप्रजापतिः ॥ त्वमग्निस्त्वंमनःसूक्ष्मंप्रभुस्त्वं
ब्रह्मशाश्वतम् ६० त्वंहंसः सविताभानुरंशुमालीवृषाकपिः ॥ विवस्वानमिहिरः पूषामित्रोधर्मस्तथैवच ६१ सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वंगवांपतिः ॥ मार्त
ंडोऽर्कोरविः सूर्यः शरण्यादिनकृतथा ६२ दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशीविरोचनः ॥ आशुगामीतमोग्रश्चहरिताश्वश्चकीर्त्यसे ६३ सप्तम्यामथाषष्ठ्याभक्त्यापूजां
करोतियः ॥ अनिर्विण्णोऽनहंकारीतलक्ष्मर्भिर्जतेनरम् ६४ नतेषामापदः संतिनाधयोव्याधयस्तथा ॥ येतवानन्यमनसाकुर्वन्त्यर्चनवंदनम् ६५ सर्वरोगैर्विर
हिताः सर्वपापविवर्जिताः ॥ त्वद्भावभक्ताः सुखिनोभवन्तिचिरजीविनः ६६ त्वंममापन्नकामस्यसर्वातिथ्यंचिकीर्षतः ॥ अन्नमन्नपतेदातुमभितः श्रद्धयार्हसि ६७
येचतेऽनुचराः सर्वपादोपांतंसमाश्रिताः ॥ माठरारुणदंडाद्यास्तांस्तान्वंदेऽशनिशुभान् ६८ शुभयासहितामैत्रीयाश्चान्याभूतमातरः ॥ ताश्चसर्वानमस्यामि
पांतुमांशरणागतम् ६९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंस्तुतोमहाराजभास्करोलोकभावनः ॥ ततोदिवाकरः प्रीतोदर्शयामासपांडवम् ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा
ज्वलन्निवहुताशनः ७०

धामकेशी ज्योतिर्मयकिरणवान् आशुगामीत्यत्राशावहइ

तिपाठेदिग्व्यवहारनिर्वाहकः आशायाः प्रसिद्धायाइष्टार्थसमर्पणेनपूरकोवा ६३ अनिर्विण्णः पूजनेआसक्तः ६४ । ६५ त्वद्भावभक्ताः सूर्यएवसर्वत्रास्तीतिभावोभावना तत्रभक्ता आहताः ६६
श्रद्धयाआतिथ्यंचिकीर्षतइतिसंबंधः ६७ अशनिशुभान् विद्युदशन्यादिप्रवर्तकान् ६८ शुभामैत्र्यौनिग्रहानुग्रहकज्यौदेवते भूतमातरः गौरीपद्मादयः ब्राह्मीमाहेश्वर्यादयश्च ६९ । ७०

७१ गृहीष्वगृहाण पिठरं परिषेणपात्रं ताभ्रं ताभ्रमयं वत्स्येति तृतीयेन जीविकारूपां करिष्यति पात्रेण पात्रप्रसूतेनाग्नेन ७२ यावद्वत्स्येति तावदन्नाद्यमोदनादिकमक्षय्यं भविष्यतीति संबंधः चतुर्विधं लेह्यं चोष्यं भक्ष्यं पेयं च ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० महानसेपाकशालायां साधयामास कारयामास अन्नमिति शेषः ८१ संस्कृतं पक्कम् ८२ । ८३ पार्षतीष्ट पतः द्रुपदपितुः गोत्रापत्यम् ८४ याज्ञियार्थाः यज्ञार्हाणि वस्तूनि आज्यपशुपुरोडाशीयादीनि प्रवर्ततेतिः सरंति विधिमंत्रप्रमाणतः । विधिर्वसंते वसंते ज्योतिषाय जेत्येत्यादिरज्ञातज्ञापनरूपः ।

॥ विवस्वानुवाच ॥ यत्तेऽभिलषितं किंचित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ॥ अहमन्नं प्रदास्यामि सप्तपंचचतेसमाः ७१ गृहीष्वपिठरं ताभ्रं मया दत्तं नराधिप ॥ यावद्वत्स्येति पांचालीपात्रेणानेन सुव्रत ७२ फलमूलामिषं शकं संस्कृतं यन्महानसे ॥ चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ७३ इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ७४ इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ॥ तत्तस्य दद्याच्चरविर्मनीषि तंतदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सु दुर्लभम् ७५ यश्चेदंधारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ पुत्रार्थं लिभते पुत्रं धनार्थं लिभते धनम् ॥ विद्यार्थं लिभते विद्यां पुरुषोऽप्यथवा स्त्रियः ७६ उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ॥ आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बंधनात् ७७ एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वशक्राय सुमहात्मने ॥ शक्राच्च नारदः प्राप्नो धौम्यस्तुत दनंतरम् ॥ धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान् कामानवाप्तवान् ७८ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चामुयाद्वसु ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं गच्छति ७९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ लब्ध्वा वरं तु कौंतेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ॥ जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृंश्च परिपस्वजे ८० द्रौपद्या सह संगम्य बंधमानस्तया प्रभुः ॥ महानसे तदानीं तु साधयामास पांडवः ८१ संस्कृतं प्रसव्याति स्वरूपमन्नं चतुर्विधम् ॥ अक्षय्यं वर्धते चात्र तेन भोजयते द्विजान् ८२ भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनु जानपि ॥ शेषं विधसं संजंतु पश्चादुक्ते युधिष्ठिरः ८३ युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्राति पार्षती ॥ द्रौपद्यां भुजमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥ एवं दिवाकरा प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ८४ कामान् मनोभिलषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ॥ पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ॥ याज्ञियार्थाः प्रवर्तते विधिमंत्रप्रमाणतः ८५ ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पांडवाः ॥ द्विजसंघैः परीवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ८६ इत्यारण्यके प० अरण्यपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वनं प्रविष्टेऽथ पांडवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽऽविकेयः ॥ धर्मात्मानं विदुरमगाध बुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा १ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रज्ञाचते भार्गवस्येव शुद्धा धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ॥ समश्च त्वं संमतः कौरवाणां पथ्यं चैषाममचैव ब्रवीहि २

मंत्रः अनुष्ठेयार्थस्मारक इति वेत्यादिः तावेव प्रमाणे ताभ्यामित्यर्थः ८५ । ८६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे काम्यकप्रवेशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ननु एवं कर्मजसिद्धिपेक्षया योगजसिद्धिः प्राबल्यं चेत् किमिति सर्वेऽपि तां नाद्रियंत इत्याशंक्य मूढाः दृष्टद्वारक फलेष्वर्थेषु हितोपदेष्टारं द्विषन्ति किमु तादृष्टद्वारके भित्त्याह वनं प्रविष्टे भित्त्यध्या येन । आंबिकेय इति पूर्व रूपमार्थम् १ सूक्ष्मो धर्मो ज्ञानं तद्वत्त्वादेव त्वं कौरवाणां पांडवधार्तराष्ट्राणां समः पक्षपातशून्यः एषां पांडवानां मम च स पुत्रस्येति शेषः २

एवं गते एवं पांडवप्रजाजनाद्युक्तरूपे संकटे गते प्राप्ते सति उद्धरेयुः उन्मूलयेयुः ३ । ४ स इति यत्कविधः स एव धर्मो युधिष्ठिररूपो विप्रलब्धः वंचितः अक्षय्यां द्रुपदक्रीडायां सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्य तं ५ दुष्प्रणीतस्य दुरात्मभिः कृतस्य शेषस्य पांडवमानहानिलक्षणस्य बंधस्य उपायं दोषप्रशान्तिप्रकारं ६ अभिसृष्टं दत्तं स्वकेन धनेनेति शेषः ७ एवं कृतं सति त्वां धर्मो न स्यादिति नैव किंतु स्यादेव स्यादित्यव्ययं सज्जेदित्यर्थः ८ एवं कृत्वा शेषं नष्टावशिष्टं भाग्यं ९ । १० । ११ चकर्थ कृतवान् इदं च वक्ष्यमाणं च कर्ता करिष्यसि १२ एकराज्यं यदि अनुमंता तर्हि तापो न भवि एवं गते विदुरयदयकार्यपौराश्वमेकथमस्मान्भजेत् ॥ ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलांस्तत्त्वं ब्रूयाः साधुकार्याणि वेत्सि ३ ॥ विदुर उवाच ॥ त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो न रेंद्रराज्यं च धर्ममूलं वदंति ॥ धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान्सर्वान् पाहि पांडोः सुतांश्च ४ स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां पापात्माभिः सौबलेयप्रधानैः ॥ आहूय कुंती सुतमक्षय्यां पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ५ एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजच्छेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ॥ यथा पुत्रस्तव कौरव्यपापान्मुक्तो लोके प्रति तिष्ठेत्साधु ६ तद्वै सर्वपांडुपुत्रालभंतां यत्तद्राजन्नाभिमुष्टं त्वया सीत् ॥ एष धर्मः परमो यत्स्वकेन राजा तुष्येन्न परस्वे पुष्टयेत् ७ यशोन नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्याद् धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृतं त्वाम् ॥ एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ८ एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्यादेत्तद्राजं स्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ तथैतदेवं न करोषि राजन् भुवं कुरुणां भविता विनाशः ९ न हि कुद्वोभीमसेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ येषां योद्धासव्यसाचीकृतास्त्रोधनुयैषां गांडिवं लोकसारम् १० येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किं नुन प्राप्यमस्ति ॥ उक्तं पूर्वजातमात्रे सुते ते मया यत्तेऽहितमासीत्तदानीम् ११ पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्याहितं परं न च तत्त्वं च कथं ॥ इदं च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वमेवं कर्ता परितप्ताऽसि पश्चात् १२ यद्येतदेव अनुमंता सुतस्ते संप्रीयमाणः पांडवैरेकराज्यम् ॥ तापो न ते भविता प्रीतियोगात्तत्र च त्रिगृहीष्वसुतं सुखाय १३ दुर्योधनत्वाहितं वै निगृह्य पांडोः पुत्रं प्रकुरुष्वधापित्ये ॥ अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मेण मां पृथिवीं शास्तुराजन् १४ ततो राजन् पार्थिवाः सर्वे एवैश्या इवास्मानुपतिष्ठंतु सद्यः ॥ दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः प्रीत्या राजन् पांडुपुत्रान्भजंतु १५ दुःशासनो याचतु भीमसेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ युधिष्ठिरं त्वं परिसां त्वयस्वराज्ये चैनं स्थापय स्वाभिपूज्य १६ त्वया पृष्टः किमहमन्यद्देयमेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसिराजन् १७ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ एतद्वाक्यं विदुरयत्ते सभायामिह प्रोक्तं पांडवान्प्राप्यमां च ॥ हितं तेषामहितं मामकानामेतत्सर्वममनवैति चेत्तः १८ इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं तेषामर्थे पांडवानां यदात्थ ॥ तेनाद्यमन्येनासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पांडवार्थं त्यजेयम् १९

ता न चेत् यदि वानुमंता तर्हि सुतं निगृह्य १३ पक्षांतरमाह दुर्योधनमिति १४ । १५ याचतु मदपराधं क्षमस्वेति प्रार्थयतु १६ । १७ नावैति नां गीकरोति १८ तत्र हे तुमाह इदमिति तथा दुर्योधनबंधनं युधिष्ठिराय राज्यप्रदानमित्येवं प्रकारं सुखोपायं यदात्थ तदिदं कुत एवं निश्चितं न कुतश्चित् । गत इति पाठे पांडवानामर्थे गतः प्राप्त इत्यर्थः । लब्धपदाः पांडवाः मदीयान् न हि स्युरित्यत्र नियामकं नास्तीति भावः १९

२० जिह्वाकुटिलं २१ नेदमस्तीदंकुलं २२ ॥ ॥ इत्यारण्यकेप० नैलकंठीयेभारतमावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ हितोपदेशोऽपिदुष्टाः कुप्यंतीत्युक्त्वा संतस्तत्रैवतुष्यंतीत्याह पांडवा इत्य
ध्यायेन १ । २ मरुधन्वसु मरुपुनिर्जलदेशेषु धन्वसुजांगलदेशेषु । धन्वाजांगलदेशेऽस्यात् इति विश्वः ३ । ४ । ५ । ६ आरादूरतः ७ । ८ आद्रव आगच्छ अपयानुनिवर्तितुं संशयिते पणी

असंशयंतेऽपिमैवपुत्रादुर्योधनस्तुममदेहात्प्रसूतः ॥ स्ववैदेहं परहेतोस्त्यजेतिकोनुब्रूयात्समतामन्ववेक्ष्य २० समाजिह्वाविदुरसर्वब्रवीषिमानंचतेऽहमधिकंधा
रयामि ॥ यथेच्छकंगच्छवातिष्ठवात्वंसुसांतव्यमानाऽप्यसतीस्त्रिजहाति २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा घृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदंतर्वेदमसहसोत्थायराजन् ॥
नेदमस्तीत्यथविदुरोभाषमाणःसंप्राद्रवद्यत्रपार्थाबभूवुः २२ ॥ इत्यारण्यकेप० अ० प० विदुरवाक्यप्रत्याख्यानचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
पांडवास्तुवनेवासमुद्दिश्यभरतर्षभाः ॥ प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः १ सरस्वतीदृष्टव्यौयमुनांचनिषेव्यते ॥ ययुर्वनेनैववनंसततंपश्चिमांदिशम् २
ततःसरस्वतीकुलेसमेषुमरुधन्वसु ॥ काम्यकंतामदददुर्वनंमुनिजनाप्रियम् ३ तत्रतेन्यवसन्वीरावनेबहुमृगद्विजे ॥ अन्वास्यमानासुनिभिःसांतव्यमानाश्चभारत
४ विदुरस्त्वथपांडूनांसदादर्शनलालसः ॥ जगभैकरथेनैवकाम्यकंवनमृद्धिमत् ५ ततो गत्वाविदुरः काम्यकंतच्छीघ्रैरश्वैर्वीहिनास्यंदनेन ॥ ददर्शासीनंधर्मात्मानं
विविक्तसार्द्धद्रौपद्याभ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ६ ततोऽपश्यद्विदुरंतूर्णमारादभ्यायांतं सत्यसंधःसराजा ॥ अथाब्रवीद्भ्रातरंभीमसेनां किनुक्षतावक्ष्यतिनःसमेत्य ७ काचि
त्रायंवचनात्सौबलस्यसमाह्लातादेवनायोपयातः ॥ कच्चिक्षुद्रःशकुनिर्नायुधानिजेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ८ समाहृतःकेनचिदाद्रवेतिनाहंशक्तोभीमसे
नापयातुं ॥ गांडीवेचसंशयितेकथंनुराज्यप्राप्तिःसंशयितामवेन्नः ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततउत्थायविदुरंपांडवेयाःप्रत्यगृह्णन्पतेसर्वएव ॥ तैःसत्कृतःसच
तानाजमीढोयथोचितंपांडुपुत्रान्समेयात् १० समाश्वस्तंविदुरंतेनरर्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनायहेतुम् ॥ सचापितेभ्योविस्तरतःशशंसयथावृत्तो घृतराष्ट्रोऽऽ
विकेयः ११ ॥ विदुर उवाच ॥ अवोचन्मांघृतराष्ट्रमुत्तमजातशत्रोपरिगृह्यामिपूज्य ॥ एवंगतेसमतामभ्युपेत्यपथ्यंतेषांममैवब्रवीहि १२ मयाप्युक्तं
यत्क्षमंकौरवाणांहितंपथ्यंघृतराष्ट्रोस्यैव ॥ तद्वैतस्मैनरुचामभ्युपैतिततश्चाहंक्षममन्यन्नमन्ये १३ परंश्रेयःपांडवेयामयोक्तंनमेतच्चश्रुतवानांविकेयः ॥
यथाऽतुरस्येवहिपथ्यमन्नरोचतेस्मास्यतदुच्यमानम् १४ नश्रेयसेनीयतेऽजातशत्रोस्त्रीश्रोत्रियस्येवगृहेप्रदुष्टा ॥ ध्रुवंनरोचेद्भरतर्षमस्यपातिःकुमार्याइवष
ष्टिवर्षः १५ ध्रुवंविनाशोऽनृपकौरवाणांनवैश्रेयोघृतराष्ट्रःपरैति ॥ यथाचपर्णेपुष्करस्यावसिक्तंजलंनतिष्ठेत्पथ्यमुक्तंतथाऽस्मिन् १६

कृतेसति कथंनःराज्यप्राप्तिर्यतःसंशयिता गांडीवनाशादित्यर्थः ९ । १० यथावृत्तःयादृशाचारः ११ अनुगुप्तमनुरासितारं हितोपदेशेनेतिशेषः कर्त्तारिकः ब्रवीहीत्यवोचदितिसंबंधः १२ रु
चांप्रीतिरन्यत्साम्रोऽन्यद्वैरं १३ । १४ । १५ परैतिपरामृशति पुष्करस्यकमलस्य १६

श्रद्धादृष्टोऽयमितिधीः १७ धार्यतांनविस्मर्त्तव्यं १८ उपासतेउपास्ते प्रतीक्षते तृणैःस्तोकमग्निमिवात्मानंसहासंपत्त्यासंवर्षयन् एकएवशत्रूणांकात्स्न्येनोच्छेदात् १९ सहायार्जनोपायमा
हयस्येति अविभक्तंसाधारणं वसुवितं २० विप्रलापंविगतःप्रलापोऽनर्थकंवचोयस्मात्तत्तथा पूज्यःस्तव्यः वनवासांतेबहुनाधनेनबहून्सहायान्प्राप्य त्वमेवशत्रूच्छेदं कृत्वा राज्यंप्राप्त्यसीत्यर्थः
२१ । २२ ॥ ॥ इत्यारण्यकेप० नै० भा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ गतेइति महाप्राज्ञः विदुरोपदेशोऽस्थितानांजयोमविष्यतीतिजानन् १ संधिविग्रहकारितं संधिविग्रहादिनीतिज्ञत्वकृतं

ततःकुक्षोघृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मांयस्मिन्श्रद्धाभारततत्रयाहि ॥ नाहंभूयःकामयेत्वांसहायंमहीमिमांपालयितुं पुरंवा १७ सोऽहंत्यक्तोघृतराष्ट्रेणराज्ञाप्राशसितुंत्वा
मुपयातोनेर्द्र ॥ तद्वैसर्वयन्मयोक्तंसभायांतद्वार्यतांयत्प्रवक्ष्यामिभूयः १८ केशैस्तीव्रैर्युज्यमानःसपत्नैःक्षमांकुर्वन्कालमुपासतेयः ॥ संवर्धयन्स्तोकमिवाग्नि
मात्मवान्सवैभुंक्तेपृथिवीमेकएव १९ यस्याविभक्तंवसुराजसहायैस्तस्यदुःखेऽप्यंशभाजःसहायाः ॥ सहायानामेषसंग्रहणेऽभ्युपायःसहायासौपृथिवीप्राप्तिमा
हुः २० सत्यंश्रेष्ठंपांडवविप्रलापंतुल्यंचान्नंसहभोज्यंसहायैः ॥ आत्माचैषामग्रतो नस्मपूज्यएवंवृत्तिर्वर्द्धतेभूमिपालः २१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवंकरिष्या
मियथाब्रवीषिपरांबुद्धिमुपगम्याप्रसतः ॥ यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नंतद्वैवाच्यंतत्करिष्यामि कृत्स्नम् २२ ॥ ॥ इ० म० भा० आरण्यकेप० अरण्यप० विदुर
निर्वासेपंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गतेतुविदुरेराजन्नाश्रमंपांडवान्प्रति ॥ घृतराष्ट्रोमहाप्राज्ञःपर्यतप्यतभारत १ विदुरस्यप्रभावंचसं
धिविग्रहकारितम् ॥ विदुर्द्विचपरांमत्वापांडवानांभविष्यति २ ससभाद्वारमागम्यविदुरस्मारमोहितः ॥ समक्षंपार्थिवेद्राणांपपाताविष्टचेतनः ३ सतुलब्ध्वा
पुनःसंज्ञांसमुत्थायमहीतलात् ॥ समीपोपस्थितंराजासंजयंवाक्यमब्रवीत् ४ भ्राताममसुहृच्चैवसाक्षाद्धर्मइवापरः ॥ तस्यस्मृत्याऽद्यसुभृशंहृदयंदीर्यतीवमे ५
तमानयस्वधर्मज्ञंममभ्रातरमाशुवै ॥ इतिब्रुवन्सत्पतिःकृपणंपर्यदेवयत् ६ पश्चात्तापाभिसंतप्तोविदुरस्मारमोहितः ॥ भावस्नेहादिदंराजासंजयंवाक्यमब्र
वीत् ७ आच्छसंजयजानीहिभ्रातरंविदुरंमम ॥ यदिजीवतिरोषेणमयापापेननिर्धुतः ८ नहितेनममभ्रात्रासुसूक्ष्ममपिकिंचन ॥ व्यलीकंकृतपूर्ववैप्राज्ञेनामित
बुद्धिना ९ सव्यलीकंपरंप्राप्तोमत्तःपरमबुद्धिमान् ॥ त्यक्ष्यामिजीवितंप्राज्ञतंगच्छानयसंजय १० तस्यतद्वचनंशुभ्वाराज्ञस्तमनुमान्यच ॥ संजयोवाढ
मित्युक्त्वाप्राद्रवत्काम्यकंप्रति ११ सोऽचिरेणसमासाद्यतदन्नंयत्रपांडवाः ॥ रौरवाजिनसंवीतंददर्शाथयुधिष्ठिरम् १२ विदुरेणसहासीनंब्राह्मणैश्चसहस्रशः ॥
भाट्टभिश्चाभिसंगुप्तंदेवैरिवपुस्दंरम् १३ युधिष्ठिरमुपागम्यपूजयामाससंजयः ॥ भीमार्जुनयमाश्वापितयुक्तंप्रतिपेदिरे १४

भविष्यतिआगामिनिकाले २

विदुरस्मारमोहितः स्मरःकामस्तस्मात्केनचित्प्रतिबद्धादुत्पन्नोद्वेगश्चरइत्युच्यते विदुरद्वेषेण ममनाशोभविष्यतीतिचित्तयामोहंप्राप्तइत्यर्थः स्नेहेत्यपपाठः ३ । ४ द्वेषमेवस्नेहरूपेण
भाट्टयितुंसभाद्वारेराज्ञांसमक्षंपतित्वोत्थायआह आतेत्यादि ५ । ६ । ७ निर्धुतोनिःसारितः ८ व्यलीकमप्रियं ९ । १० मानितःसन्नितरान्मानयित्वेत्यनुमान्येत्यस्यार्थः ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ । १७ । १८ धृतराष्ट्रः प्रतापवानिति पाठे मोहेन प्रकृष्टं तापं प्राप्त इत्यर्थः १९ प्रजागरे आधिपत्यायामुच्चितायां विचित्रं विगतदिव्यवस्तुकं अपेतलक्ष्मीकमित्यर्थः २० । २१ । २२ भवन्तीति दीनत्वात् पाण्डवेषु मम पक्षपातो न तु त्वत्पुत्रद्वेषादिति भावः २३ । २४ । २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके प नै० भार० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रुत्वा चेति १ अबुद्धिरज्ञानं तज्जंतमो रागद्वेषात्मकं मोहं २ सुहृत् शुभचिंतकः हितैरतः शुभकर्ता ३ । ४ वारणो वानवग्रह इति पाठे वाशब्द इवायं न वगृहीतोग्रह इत्यर्थः निरंबु निरवग्रह इति पाठे निरवग्रहः प्रतिबंधाभावेऽपि निरंबु निराहारो भूत्वा शोषंगमि

राज्ञा पृष्ठः सकुशलं सुखासीनश्च संजयः ॥ शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः १५ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ राजा स्मरति ते क्षतधृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ तं पश्य गत्वा त्वां क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् १६ सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनंदनान् ॥ नियोगाद्राजसिंहस्य गंतुमर्हसि सत्तम १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजनवल्लभः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्वजाह्वयम् १८ तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ॥ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञादि पृथा स्मरसि मेऽनघ १९ अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ॥ प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः २० सोऽकमानिय विदुरं मुदं न्याघ्राय चैव ह ॥ क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ २१ ॥ विदुर उवाच ॥ क्षांतमेव मयाराजन् गुरुमप्यपरमो भवान् ॥ एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वदर्शनपरायणः २२ भवन्तीति नरव्याघ्रपुरुषा धर्मचेतसः ॥ दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा २३ पांडोः सुताया दृशामेता दृशास्तव भारत ॥ दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान् प्रति २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महायुती ॥ विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि विदुरप्रत्यागमने षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसंखितम् ॥ धृतराष्ट्रात्मजो राजापयतं प्यत दुर्मतिः १ ससौ वलेयमाना य्यकर्णदुःशासनौ तथा ॥ अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्या बुद्धिजंतमः २ एष प्रत्यागतो मंत्रा धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ विदुरः पांडुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हितैरतः ३ यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ॥ पाण्डवानयने तावन्मंत्रयध्वं हितं मम ४ अथ पश्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानि ह कथंचन ॥ पुनः शोषंगमिष्यामि निरंबु निरवग्रहः ५ विषमुद्वधनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ॥ करिष्ये न हितान् नृद्वान् पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ६ ॥ शकुनि उवाच ॥ किं बालिशमतिराजन्नास्थितोऽसि विशांपते ॥ गतास्ते समयं कृत्वानैतदेवं भविष्यति ७ सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ॥ पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यंति कर्हिचित् ८ अथवा ते ग्रहीष्यंति पुनरेष्यंति वा पुरम् ॥ निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ९ सर्वे भवामो मध्यस्थाराज्ञश्छेदं दानुवर्तिनः ॥ छिद्रं बहुप्रपश्यंतः पाण्डवानां सुसंवृताः १०

प्याभीत्यर्थः । 'प्रतिबंधेऽप्यवग्रहः' इति विश्वः । निरंबुरिति निरासुरिति च पाठौ चिंत्यौ ५ मरणार्थं विषादिकं करिष्ये स्वीकरिष्ये नृद्वान् नृद्विमतः ६ । ७ । ८ पणः कार्याकार्यविवेकलक्षणो व्यवहारः अस्माकमिति पाण्डवानपि गृहीत्वोक्तं ९ छिद्रं समयातिक्रमदोषं बहुबहुलं प्रपश्यंतोऽन्येऽपि सुसंवृताः पाण्डवेभ्योऽधर्मवद्भ्योभीताः संतो निष्ठीयस्यास्यंतीत्यर्थः १०

११ । १२ । १३ नातिदृष्टमनाः पाण्डवानां निंदायां सत्यामपि आगमनासहिष्णुत्वात् कर्णेन स्वपराक्रममोऽस्य स्ववचनस्यानुक्तेश्च १४ उपलभ्यदुर्योधनाशयमिति शेषः १५ उच्यम्योत्तिष्ठप्य आत्मानं देहम् १६ वयं किंकराः पाणय इव किंकरपाणयः पश्यंतश्चाराचक्षुषेति वत् । किं कुर्म इति कृत्वा कृतांजलिपाणय इति प्रायः । प्रियं चिकीर्षामो न तु शकुमः प्रिये स्थातुमिति संबन्धः धृतराष्ट्रेण निरुद्धत्वात् १७ दंशिताः सन्नद्धाः १८ । १९ परिभूनाः खिन्नाः वर्जितविजिगीषावा शक्या जेतुमिति शेषः २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ ॥ इति आरण्यके पर्वणि नैलकंटीये भारत भावदी

॥ दुःशासन उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथावदसिमा तुल ॥ नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्विरोचते ११ ॥ कर्ण उवाच ॥ काममोशामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ॥ ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेवलक्षये १२ नागमिष्यंति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् ॥ आगमिष्यंति चेन्मोहात् पुनर्युतेन तान् जय १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ॥ नातिदृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः १४ उपलभ्यततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ॥ रोषाद्दुःशासनं चैव सौवलं च तमेव च १५ उवाच परमक्रुद्ध उच्यम्यात्मानमात्मना ॥ अथो मम तं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः १६ प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किंकरपाणयः ॥ न चास्य शकुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्य तं द्रिताः १७ वयं तु शस्त्राण्यादायरथानां स्थाय दंशिताः ॥ गच्छामः सहिता हंतुं पाण्डवान् वनगोचरान् १८ तेषु सर्वेषु शांतिषु गतेषु विदितां गतिम् ॥ निर्विवादा भविष्यंति धार्तराष्ट्रास्तथावयम् १९ यावदेव परिभूना यावच्छोकपरायणाः ॥ यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम २० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयंतः पुनः पुनः ॥ बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजंतदा २१ एवमुक्त्वा सुसंरब्धारथैः सर्वे पृथक् पृथक् ॥ निर्ययुः पाण्डवान् हंतुं सहिताः कृतनिश्चयाः २२ तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा २३ प्रतिपिद्यथा तान्सर्वान् भगवांश्चोक्तपूजितः ॥ प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य स त्वरम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यप० व्यासागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्रमहाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ॥ वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् १ न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ॥ निरुक्त्या निरुक्ताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः २ ते स्मरंतः परिक्रेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ॥ विमोक्षयंति विषं कुद्धाः कौरवेषु भारत ३ तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमंदधीः ॥ पाण्डवान्नित्यं संक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ४ वार्यतां साध्वयं मूढः शमंगच्छतु ते सुतः ॥ वनस्थास्तानयं हंतुमिच्छन् प्राणान् विमोक्षयति ५ यथा हि विदुरः प्राज्ञो यथाभीष्मो यथावयम् ॥ यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधुर्भवानपि ६ विग्रहो हि महाप्राज्ञस्वजनेन विगर्हितः ॥ अधर्म्यमयशस्यं च माराजन् प्रतिपद्यताम् ७ समीक्षाया दृशी ह्यस्य पाण्डवान् प्रति भारत ॥ उपेक्ष्यमाणा साराजन् महांतमनयं स्पृशेत् ८ अथवा ऽयं सुमंदमावनंगच्छतु ते सुतः ॥ पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ९ ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ॥ यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेत्स्वं मनुजेश्वर १०

पे सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धृतेति १ निरुक्ताः निजिताः २ विषमिव विषं शस्त्रम् ३ । ४ । ५ भवानपि अस्तीति शेषः ६ स्वजनेन सार्द्धं विग्रहं मापति पश्यतां भवान्मागादित्यर्थः ७ समीक्षाविचारपूर्विका बुद्धिः ८ अथवेति भीमादिवद्वने सहवासात्तव पुत्रस्य युधिष्ठिरेण स्नेहश्चेत्स्वं कृतकृत्यो भविष्यतीत्यर्थः ९ । १०

एतदपि दुर्धममिदं अथवेति । नमृतस्यापि सर्पेतीति पाठे सहजो दोषो जन्मोत्तरेऽप्यनुवर्तत इत्यर्थः ११ अत्रयत्तं भवेत्तत्तत्पुराकार्यमन्यथा बोधुमाक्रम्यः प्रयोजनमभिवर्द्धते न इत्यति । निवर्तते इति पाठेऽपि स एवार्थः । अतिवर्तते इति पाठे बोधुमानर्थोऽतिक्रामति अतीत्यगच्छतीत्यर्थः १२ ॥ ॥ इति आरण्यके नै० भा० अष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ भगवन्निति १ । १ । ३ परं शत्रुशोकहेतुत्वात् परं श्रेष्ठं प्रीतिहेतुत्वात् न कुपुत्रात्परः शत्रुर्न सत्पुत्रात्परः सखेत्युक्तेः ४ सुरभ्या देवधेन्वा अन्यैरन्नवस्त्रादिभिर्हेतुभिः परं श्रेष्ठं स्थानं न विद्यते अपि तु पुत्रो देव । तथा च श्रुतिः 'अग्रं ह

अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ॥ श्रूयते तन्महाराजनामृतस्यापि सर्पति ११ कथं वामन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोऽपि वा ॥ भवान्वाऽत्र क्षमं कार्यं पुरा वोऽर्थोऽभि वर्धते १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि व्यासवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भगवन्नाहमप्येतद्रोचयेयुतसंभवम् ॥ मन्येत द्विधिनाऽऽकृष्य कारितोऽस्मीति वै मुने १ नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ॥ गांधारीनेच्छति द्यूतं तत्र मोहात् प्रवर्तितम् २ परित्यक्तं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ॥ पुत्रस्नेहेन भगवन्जननपि प्रियवत ३ ॥ व्यास उवाच ॥ वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह्वयथा भवान् ॥ दृढं विद्वान् परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ४ इंद्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ॥ अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुतान् मन्यते परम् ५ अत्र ते वर्तयिष्यामि महदारुणान् मुत्तमम् ॥ सुरभ्या श्वेव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ६ त्रिविष्टपगता राजन् सुरभी प्राकुरुदत्त किल ॥ गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्व कृपायत ७ ॥ इंद्र उवाच ॥ किमिदं रोदिति शुभे कश्चित्क्षेमं दिवौ कसाम् ॥ मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ८ ॥ सुरभि उवाच ॥ विनिपातो न ते कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ॥ अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ९ पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ॥ प्रतो देनाभिनिघ्नं तं लांगलेन च पीडितम् १० निषीदमानं सोऽत्कंठं वध्यमानं सुराधिप ॥ कृपाविष्टाऽस्मि देवेंद्र मनश्चोद्विजते मम ॥ एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्गहतेऽधिकाम् ११ अपरोऽप्यवलप्राणः कृशो धमनिसंततः ॥ कृच्छ्रादुद्गहते भारं तं वै शोचामि वासव १२ वध्यमानः प्रतो देन तु द्यमानः पुनः पुनः ॥ नैव शक्नोति तं भारमुद्गोऽप्युपश्य वासव १३ ततोऽहं तस्य शोकात् कार्ता विरौभिः शत्रुः खिता ॥ अश्रूण्या वर्तयंती च नेत्राभ्यां कुरुणायती १४ ॥ शक्र उवाच ॥ तव पुत्रसहस्रेषु पीडयमानेषु शोभने ॥ किं कृपायितव्यं त्रपुत्र एकत्र हन्यति १५ ॥ सुरभि उवाच ॥ यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ॥ दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिक कृपा १६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तर्दिन्द्रः सुरभी वाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ॥ जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् १७ प्रवर्षे च तत्रैव सहस्रातोयमुत्खणम् ॥ कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान्पाकशासनः १८

प्राणं शरणं हवासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः । सखा हजाया कृष्णं हनुहिता ज्योतिर्हपुत्रः परमेव्यो मन्त्र इति ५ अत्र पुत्रस्य शोकहेतुत्वे ६ अन्व कृपायतानु कं पितवान् ७ । ८ कौशिकहे इंद्र ९ प्रतो देन तीक्ष्णाग्रलोहवता दंढेन १० पुरं भारं ११ धमनिसंततः शिराभिव्यासः निर्मास इत्यर्थः १२ वधोऽहं दंढाघातेन तोदः प्रतो देन १३ । १४ कृपायितव्यं किं कृपां कृतवती । पाठांतरं कृपायितं कृपैव हन्यति हन्यमाने । पुत्र एको हि हन्यते इति पाठे बहुषु पुत्रेषु हि प्रसिद्धं एकः कश्चिद्वन्यत एवेत्यर्थः १५ । १६ । १७ उत्खणमुत्कटम् १८

१९ । २० मंदारस्वत् पुत्रवत्कपटानभिज्ञाः २१ । २२ । २३ ॥ ॥ इति आरण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपेन वमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ एवमिति विनाशकाले साधूनां विमूढा अवजानंतीत्यध्याय तात्पर्यं १ । २ । ३ अन्विष्य अवेक्ष्य भ्रातृन्पंचेति शेषः ४ अनुशास्ता अनुशासिष्यति ५ अक्रियायामकरणे कार्यस्यावश्यकर्तव्यस्य ६ । ७ क्रियाभिः सत्कारैः ८ । ९ । १० यदृच्छया देवात्

तद्यथा सुरभिः प्राह समवेतास्तु ते तथा ॥ सुते पुराजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिक कृपा १९ यादृशो मे सुतः पांडुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् २० चिरायत्तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ॥ पांडोः पंचैवलक्ष्यं ते तेऽपि मंदाः सुदुःखिताः २१ कथं जीवेयुरत्यंतं कथं वर्धेयुरित्यपि ॥ इति दीनेषु पार्थे पुमनो मे परितप्यते २२ यदि पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानि हेच्छसि ॥ दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पांडवैः २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अरण्यपर्वणि सुरभ्युपाख्याने नवमोऽध्यायः ९ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ॥ अहं चैव विजानामि सर्वं चेमेन राधिपाः १ भवांश्च मन्यते साधुयत्कुरूणां महोदयम् ॥ तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने २ यदित्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दयायदि ॥ अन्वशाधिदुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ३ ॥ व्यास उवाच ॥ अयमायाति वैराजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ अन्विष्य पांडवान् भ्रातृनि हैत्यस्मद्दिदक्षया ४ एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ॥ अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च ५ ब्रूयाद्य देव कौरव्यतत्कार्यमविशंकया ॥ अक्रियायां तु कार्यस्य पुत्रं तेश्च स्यते रुषा ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ॥ पूजया प्रतिजग्राह स पुत्रस्तं नराधिपः ७ अर्घ्याभिः क्रियाभिर्वै विश्रांतं मुनिसत्तमम् ॥ प्रश्रयेणा ब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽविकासुतः ८ सुखेनागमनं कश्चिद्गवन्कुरुजांगलान् ॥ कश्चित्कुशलिनो वीराभ्रातरः पंच पांडवाः ९ समये स्थातुमिच्छंति कश्चिच्च भरतर्षभाः ॥ कश्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति १० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तीर्थयात्रामनुक्रामन् प्राप्नोस्मि कुरुजांगलान् ॥ यदृच्छया धर्मराजं दृष्ट्वा न्काम्यकेवने ११ तं जटानिनसं वीतं तपोवननिवासिनम् ॥ समाजमुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो १२ तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ॥ अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् १३ ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ॥ सदाह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वायि मे प्रभो १४ नैतदौपयिकं राजस्त्वयि भीष्मे च जीवति ॥ यदन्योन्येन ते पुत्रा विरोध्यंते कथंचन १५ मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ॥ किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यं तमुपेक्षसे १६ दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनंदन ॥ तेन न भ्राजसे राजस्तापसानां समागमे १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः १८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ दुर्योधनमहाबाहो निबोध वदतां वर ॥ वचने मे महाभाग ब्रुवतो याद्वितं तव १९ माऽदुहः पांडवान् राजन् कुरुष्व प्रियमात्मनः ॥ पांडवानां कुरूणां च लोकस्य च न र्षभ २०

११ । १२ विभ्रमं द्यूतानर्थेऽप्यर्थे बुद्धिः १३ । १४ औपयिकं योग्यं १५ मेढीभूतः खलद्वामस्तंभीभूतः प्रग्रहे अनुग्रहे १६ । १७ व्यावृत्त्याभिमुखीभूतेत्यर्थः १८ । १९ । २०

विकांतयोधिनःविकांताश्चयुद्धशलिश्च वज्रसंहननाःवज्रकायाभतएवदहाः २१ । २२ प्रद्रवतागच्छतां २३ समरेजेतुमितिपाठेक्षमइत्यध्याहारः २४ पशुमारेणपशुमारणप्रकारेण २५
२६ । २७ मन्वुवशंक्रोधवशंमेतिनिषेधार्थोनिपातोनुमाह २८ । २९ । ३० । ३१ प्रणुदितःप्रेरितः । प्रचुदितइतिपाठेऽपिसप्यार्थः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ विलक्षयन्भीमस्यबलं

तेहिसर्वेनरव्याघ्राःशूराविकांतयोधिनः ॥ सर्वेनागायुतप्राणावज्रसंहननादहाः २१ सत्यवतधराःसर्वेसर्वेपुरुषमानिनः ॥ इंतारोदेवशत्रूणांरक्षसांकामरूपिणां
२२ हिडिंबवक्मुख्यानांकिर्मीरस्यचरक्षसः ॥ इतःप्रद्रवतारात्रौयःसतेषामहात्मनाम् २३ आवृत्यमार्गैरौद्रात्मातस्थौगिरिरिवाचलः ॥ तंभीमःसमरश्लाघी
बलेनबलिनांवरः २४ जघानपशुमारेणव्याघ्रःसुद्रुगंयथा ॥ पश्यदिग्विजयेराजत्रयथाभीमेनपातितः २५ जरासंधोमहेष्वासोनागायुतबलयुधि ॥ संव
धीवासुदेवश्चश्यालाःसर्वेचपार्षताः २६ कस्तानयुधिसमासीतजरामरणवान्नरः ॥ तस्यतेशमएवास्तुपांडवैर्भरतर्षभ २७ कुरुमेवचनंराजनमामन्युवशम
न्वगाः ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ एवंतुब्रुवतस्तस्यमैत्रेयस्यविशांपते २८ ऊरुंगजकराकारंकरेणाभिजघानसः ॥ दुर्योधनःस्मितंलुत्वाचरणेनोल्लिखन्महीं
२९ नकिंचिदुक्त्वादुर्मेघास्तस्थौकिंचिदवाङ्मुखः ॥ तमशुश्रूषमाणंतुविलिखंतं वसुंधराम् ३० दृष्ट्वादुर्योधनंराजनमैत्रेयंकोपआविशत् ॥ सकोपवशमापन्नो
मैत्रेयोमुनिसत्तमः ३१ विधिनासंप्रणुदितःशापायास्यमनोदधे ॥ ततःसवार्युपस्पृश्यकोपसंरक्तलोचनः ॥ मैत्रेयोधार्तराष्ट्रं तमशपहुष्टचेतसम् ३२ यस्मात्त्वं
मामनादत्यनेमांवाचंचिकीर्षसि ॥ तस्मादस्याभिमानस्यसद्यःफलमवामुहि ३३ त्वदभिद्रोहसंयुक्तंयुद्धमुत्पत्स्यतेमहत् ॥ तत्रभीमोगदाघातैस्तवोरुंभेत्स्यते
बली ३४ इत्येवमुक्तेवचनेघृतराष्ट्रोमहीपातिः ॥ प्रसादयामासमुर्निनैतदेवंभवेदिति ३५ ॥ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ ॥ शमंयास्यतिचेत्पुत्रस्तवराजन्यदातदा ॥
शापोनभवितातातविपरीतेभविष्यति ३६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ विलक्षयंस्तुराजेंद्रोदुर्योधनपितातदा ॥ मैत्रेयंप्राहकिर्मीरःकथंभीमेनपातितः ३७
॥ मैत्रेयउवाच ॥ ॥ नाहंवक्ष्यामितेभूयो नतेशुश्रूषतेसुतः ॥ एषतेविदुरःसर्वमाख्यास्यतिगतेमयि ३८ इत्येवमुक्तामैत्रेयःप्रातिष्ठतयथागतम् ॥ किर्मीर
वधसंविश्रोबहिर्दुर्योधनोययौ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअरण्यपर्वणिमैत्रेयशापेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ समाप्तचारण्यपर्व ॥ अथकि
र्मीरवधपर्व ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ किर्मीरस्यवधंक्षतःश्रोतुमिच्छामिकथ्यतां ॥ रक्षसाभीमसेनस्यकथमासीत्समामगमः १ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ शृणुभी
मस्यकर्मदमतिमानुषकर्मणः ॥ श्रुतपूर्वमयातेषांकथांतेषुपुनःपुनः २ इतःप्रयाताराजेंद्रपांडवायूतानिर्जिताः ॥ जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैःकाम्यकंनामतद्वनम् ३

विशेषेणअयमस्मज्ज्यपोनवेतिराक्षसबलद्वारालक्षयन् हेतौशत्रुप्रत्ययः । विलक्षणइतिपाठेदुर्योधनस्यदुराग्रहेणशापमयाद्विच्छायाः । बलक्षस्तत्रेतिपाठेबलक्षोषवलोऽर्जुनइति कोशात्सप
वार्थः ३७ । ३८ किर्मीरवधसंविश्रोबहिर्दुर्योधनोययौ ३९ इतिआरण्यके१०नै० भार०दशमोऽध्यायः॥१०॥किर्मीरस्येति १ । २ । ३

आभीलेभयंकरे । स्वाभीलेइत्यपिपाठः । “आभीलंभीषणेकच्छे”इतिविश्वः । अर्द्धसमयेऽर्द्धज्ञानेगतेसतिलोकेतंवावतिसतीत्यर्थः । “समयःशपथाचारकालेसिद्धांतसंविदोः”इतिविश्वः संप्राप्ते
त्यपपाठः ४ । ५ । ६ । ७ स्पष्टेतिअक्षिबलाकयोःकेशार्कस्म्योर्दंततडितोश्चोपमोपमेयभावः । तद्विद्वक्मिस्थपपाठः ८ “महानादःकुंजरेस्याद्वार्षिकान्देभयानके”इति विश्वः ९ संपेतुःपकीव

रात्रौनिशीथेत्वाभीलेगतेऽर्द्धसमयेनृप ॥ प्रचरेपुरुषादानारक्षसांधोरकर्मणां ४ तद्वनंतापसानित्यंगोपाश्ववनचारिणः ॥ दूरात्परिहरंतिस्मपुरुषादभयात्कि
ल ५ तेषांप्रविशतांतत्रमार्गमावृत्यभारत ॥ दीप्ताक्षंभीषणंरक्षःसोल्लुक्तंप्रत्यपद्यत ६ बाहूमहांतोल्लुत्वाचतथास्यंचभयानकं ॥ स्थितमावृत्यपंथानंयेनयाति
कुरूद्वहाः ७ स्पष्टाष्टदंष्ट्रांताम्राक्षंप्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ॥ सार्करश्मितडिच्चक्रंसबलाकमिवांशुदम् ८ मृजंतंराक्षसीमायांसहानादनिनादितम् ॥ मुंचंतंविपु
लान्नादान्सतोयमिवतोयदम् ९ तस्यनादेनसंत्रस्ताःपक्षिणःसर्वतोदिशम् ॥ विमुक्तनादाःसंपेतुःस्थलजाजलजैःसह १० संप्रद्रुतमृगद्वीपमहिषर्क्षसमाकु
लम् ॥ तद्वनंतस्यनादेनसंप्रस्थितमिवाभवत् ११ तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लववाहवः ॥ विदूरजाताश्चलताःसमाश्लिष्यंतिपादपान् १२ तस्मिन्नक्षणेऽ
थप्रववौमारुतोमृगशरुणः ॥ रजसासंघृतंतेननष्टज्योतिस्मूत्रमः १३ पंचानांपांडुपुत्राणामविज्ञातोमहारिपुः ॥ पंचानाभिद्रियार्थानांशोकावेशइवातुलः १४
सदृष्ट्वापांडवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ॥ आवृणोतद्वनद्वारंमैनाकइवपर्वतः १५ तंसमासाद्यवित्रस्ताकृष्णाकमललोचना ॥ अदृष्टपूर्वसंत्रासान्यमीलयत
लोचने १६ दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ पंचपर्वतमध्यस्थानदीवाकुलतांगता १७ मोमुह्यमानांतांतत्रजगृहुःपंचपांडवाः ॥ इंद्रियाणिप्रसक्ता
निविषयेषुयथारतिम् १८ अथतांसक्षसीमायामुत्थितांधोरदर्शनाम् ॥ रक्षोघ्नैर्विविधैर्मैत्रेयोभ्यःसम्यक्प्रयोजितैः १९ पश्यतांपांडुपुत्राणानाश्रयामासवीर्य
वान् ॥ सनष्टमायोऽतिबलःक्रोधविस्फारितेक्षणः २० काममूर्तिधरःक्रूरःकालकल्पोव्यदृश्यत ॥ तमुवाचततोराराजादीर्घप्रज्ञोयुधिष्ठिरः २१ कोभवान्कस्य
वाकितेक्रियतांकार्यमुच्यताम् ॥ प्रत्युवाचतथवद्रक्षोधर्मराजंयुधिष्ठिरम् २२ अहंबकस्यवैष्णाताकिर्मीरइतिविश्रुतः ॥ वनेऽस्मिन्नकाम्यकेशून्योनिवासामिगत
ज्वरः २३ युधिनिर्जित्यपुरुषानाहारंनित्यमाचरन् ॥ केयूयमभिसंप्राप्ताभक्ष्यभूताममांतिकम् ॥ युधिनिर्जित्यवःसर्वानभक्षयिष्येगतज्वरः २४ ॥ ॥ वैशं
पायनउवाच ॥ युधिष्ठिरस्तुतच्छ्रुत्वावचस्तस्यदुरात्मनः ॥ आचक्षतेततःसर्वगोत्रनामादिभारत २५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पांडवोधर्मराजोऽहंयादितेश्रोत्र
मागतः॥सहितोभ्रातृभेःसर्वेभीमसेनार्जुनादिभिः२६ हृतराज्योवनेवासंवस्तुंरुतमतिस्ततः॥वनमभ्यागतोघोरमिदंतवपरिग्रहम्२७ ॥ विदुरउवाच॥किर्मीरस्त्व
ब्रवीदेनादिष्ट्यादेवैरिदंमम॥उपपादितमद्येहचिरकालान्मनोगतम् २८भीमसेनवधार्थंदिनित्यमभ्युद्यतायुधः ॥ चरामिपृथिवींलुत्स्नानैनंचासादयाम्यहम् २९

३० वैत्रकीयवनेएकचक्रायां ३१ मह्यमम ३२ । ३३ । ३४ लब्धास्मिन्नस्याभि ३५ । ३६ महासुरेवातापि ३७ । ३८ आरुज्यमकेत्वा दशव्यामं व्यामोविस्तारितयोः कस्योस्तिर्वगंतरं
द्विदमुत्पादितं ३९ वज्रेणनिष्पेषश्रुणीमावोयस्यपर्वतस्यतद्वतगौरवंगुरुत्वयस्यतत्तथा ४० । ४१ वक्ष्यामुत्पीडयपरिधानबद्धदीकृत्य ४२ । ४३ । ४४ उदस्तमुत्क्षिप्तंअलातमुल्मुकं ४५
सोऽयमासादितोदिष्ट्याभ्रातृहाकाक्षितश्चिरम् ॥ अनेनहिममभ्राताबकोविनिहतःप्रियः ३० वैत्रकीयवनेराजनब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ॥ विद्याबलमुपाश्रित्यनह्य
स्त्यस्यौरसंबलम् ३१ हिडिंबश्चसखामह्यंदयितोवनगोचरः ॥ हतोदुरात्मनाऽनेनस्वसाचास्यहतापुरा ३२ सोऽयमभ्यागतोमूढोममेदंगहनंवनम् ॥ प्रचार
समयेस्माकमर्द्धरात्रेस्थितेसमे ३३ अद्यास्ययातयिष्यामितद्वैरंचिरसंभृतम् ॥ तर्पयिष्यामिचवकंरुधिरेणास्यभूरिणा ३४ अद्याहमनृणोभूत्वाभ्रातुःसख्यु
स्तथैवच ॥ शार्तिलब्धाऽस्मिपरमांहत्वाराक्षसकंटकम् ३५ यदितेनपुरामुक्तोभीमसेनोबकेनवै ॥ अद्यैनंभक्षयिष्यामिपश्यतस्तेयुधिष्ठिर ३६ एनांहिविपु
लप्राणमद्यहत्वावृकोदरम् ॥ संभक्ष्यजरयिष्यामियथाऽगस्त्योमहासुरम् ३७ एवमुक्तस्तुधर्मात्मासत्यसंधोयुधिष्ठिरः ॥ नैतदस्तीतिसक्रोधोभर्त्सयामासराक्ष
सम् ३८ ततोभीमोमहाबाहुरारुज्यतरसाहुमम् ॥ दशव्याममथोद्विद्धनिष्पत्रमकरोत्तदा ३९ चकारसज्यंगांडीववज्रनिष्पेषगौरवम् ॥ निमेषांतरमात्रेणत
थैवविजयोऽर्जुनः ४० निवार्यभीमोजिष्णुंतंतद्रक्षोमेघनिःस्वनम् ॥ अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यंतिष्ठतिष्ठेतिभारत ४१ इत्युक्तेनमतिकुदःकक्ष्यामुत्पीडयपांड
वः ॥ निष्पिष्यपाणिनापाणिंसंदष्टौष्ठपुटोबली ४२ तमभ्यधावद्वेगेनभीमोवृक्षायुधस्तदा ॥ यमदंडप्रतिकाशततस्तंतस्यमूर्धनि ४३ पातयामासवेगेनकुलि
शंमघवानिव ॥ असंभ्रांतंतुतद्रक्षःसमरेप्रत्यदृश्यत ४४ चिक्षेपचोल्मुकंदीप्तमशनिज्वालितामिव ॥ तदुदस्तमलातंतुभीमःप्रहरतांवरः ४५ पदासव्येनचि
क्षेपतद्रक्षःपुनराव्रजत् ॥ किमीरश्वापिसहस्रावृक्षमुत्पाद्यपांडवम् ४६ दंडपाणिरिवकुदःसमरेप्रत्यधावत ॥ तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहाविनाशनम् ४७ वालिसु
ग्रीवयोभ्रात्रोर्यथास्त्रीकाक्षिणोःपुरा ॥ शीर्षयोःपतितावृक्षाविभिर्दुर्नैकधातयोः ४८ यथैवोत्पलमालानिमतयोर्द्विपयोस्तथा ॥ मुंजवज्रजरीभूताबहवस्तत्र
पादपाः ४९ चीराणीवव्युदस्तानिरेजुस्तत्रमहावने ॥ तद्रक्षयुद्धमभवन्मुहूर्तंभरतर्षभ ॥ राक्षसानांचमुख्यस्यनराणामुत्तमस्यच ५० ततःशिलांसमुत्क्षि
प्यभीमस्ययुधितिष्ठतः ॥ प्राहिणोद्राक्षसःकुदोभीमश्चनचचालह ५१ तंशिलाताडनजडंपर्यधावतराक्षसः ॥ बाहुविक्षिप्तकिरणःस्वर्भानुरिवभास्करम् ५२
तावन्योन्यंसमाश्लिष्यप्रकर्षतौपरस्परम् ॥ उभावपिचकाशेतेप्रवृद्धौवृषभावि ५३ तयोरासीत्सुतुमुलःसंप्रहारःसुदारुणः ॥ नखदंष्ट्रायुधवतौव्याघ्रयोरिव
हतयोः ५४ दुर्योधननिकाराच्चबाहुवीर्याच्चदपितः ॥ कृष्णानयनदृष्टश्चव्यवर्द्धतवृकोदरः ५५

रक्षःराक्षसंआव्रजत्आगच्छत् ४६ । ४७ स्त्रीतारा ४८ उत्पलमालानिपक्षेत्राणि । 'मालंक्षेत्रेजनेमाले'इति विश्वः । पञ्चसमूहइत्यर्थः ४९ चीराणिदृक्षवलकलानि ५० । ५१ । ५२ । ५३
५४ निकारात्परिभवात् कृष्णानयनं दृष्टेन सतया द्रौपद्याकर्षणेन कुपित इत्यर्थः ५५

प्रभिन्नकरटामुखंप्रभिन्नेव्येकीभूतेकरटयोर्महयोर्मुखेमदनिर्गममार्गोयस्यतं ५६ । ५७ । ५८ । ५९ व्यस्पंदतकिंचिच्चलनंकृतवान् ६० योऽयमासबबधरशनयापशुमिव ६१ । ६२ पशुमारंप
शुभिवमारयित्वा । कथादेत्वादनुप्रयोगः समूलघातंन्यवधीदरीश्चेतिवत् ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीये
अभिपद्यचबाहुभ्यांप्रत्यगृह्णादमर्षितः ॥ मातंगमिवमातंगःप्रभिन्नकरटामुखम् ५६ सचाप्येनंततोरक्षःप्रातिजग्राहवीर्यवान् ॥ तमाक्षिपद्भीमसेनोबलेन
बलिनांवरः ५७ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दःसमभवद्भारोवेणुस्फोटसमोयुधि ५८ अथैनमाक्षिप्यबलाद्ब्रह्ममध्येवृकोदरः ॥ धूनयामास
वेगेनवायुश्चंडइवहुमम् ५९ सभीमेनपरामृष्टोर्बलोबलिनारणे ॥ व्यस्पंदतयथाप्राणांविचकर्षचपांडवम् ६० ततएनंपरिश्रांतमुपलक्ष्यवृकोदरः ॥ योऽक्र
यामासबाहुभ्यांपशुरंशनयायथा ६१ विनदंतंमहानादंभिन्नभेरीस्वनंबली ॥ भ्रामयामाससुचिरंविस्फुरंतमचेतसम् ६२ तंविषिदंतमाज्ञायराक्षसंपांडुनंद
नः ॥ प्रगृह्यतरसादोभ्यांपशुमारममारयत् ६३ आक्रम्यचकटीदेशेजानुनाराक्षसाधमम् ॥ पीडयामासपाणिभ्यांतस्यकंठंवृकोदरः ६४ अथजर्जरसर्वांगं
व्याविद्धनयनंवरम् ॥ भूतलेभ्रामयामासवाक्यंचेदमुवाचह ६५ हिडिंबवकयोःपापनत्वमश्रुप्रमार्जनम् ॥ करिष्यसिगतश्चापियमस्यसदनंप्राति ६६ इत्येव
मुक्त्वापुरुषप्रवीरस्तंराक्षसंक्रोधपरीतचेताः ॥ विलस्तवस्त्राभरणंस्फुरंतमुद्धांतचित्तंव्यसुमुत्ससर्ज ६७ तस्मिन्नहतेतोयदतुल्यरूपेकृष्णांपुरस्कृत्यनरेन्द्रपुत्राः ॥
भीमंप्रशस्याथगुणैरनेकैर्हृष्टास्ततोद्वैतवनायजग्मुः ६८ ॥ विदुरउवाच ॥ एवंविनिहतःसंख्येकिमीरोमनुजाधिप ॥ भीमेनवचनात्तस्यधर्मराजस्यकौरव ६९
ततोनिष्कंटकंरुत्वावनंतदपराजितः ॥ द्रौपद्यासहधर्मज्ञोवसर्तितामुवासह ७० समाश्वास्यचतेसर्वेद्रौपदींभरतर्षभाः ॥ प्रहृष्टमनसःप्रीत्याप्रशंसंसुवृकोदरम्
७१ भीमबाहुबलोत्पिष्टेविनष्टेराक्षसेततः ॥ विविशुस्तेवनंवीराःक्षेमंनिहतकंटकम् ७२ समयागच्छतामार्गेविनिकीर्णोभयावहः ॥ वनेमहतिदुष्टात्मादृष्टो
भीमबलाद्धतः ७३ तत्राश्रौषमहंचैतत्कर्मभीमस्यभारत ॥ ब्राह्मणानांकथयतांयेतत्रासन्समागताः ७४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंविनिहतंसंख्येकिमीरंरक्षसां
वरम् ॥ श्रुत्वाध्यानपरोराजानिशश्वासात्तवतदा ७५ ॥ इतिश्रीम०आरण्यकेपर्वणिकिमीरवधपर्वणिविदुरवाक्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तंचकिमीरवध
पर्व ॥ अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ भोजाःप्रव्रजितान्श्रुत्वावृष्णयश्चांधकैःसह ॥ पांडवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने १ पांचा
लस्यचदायादोधृष्टकेतुश्चचेदिपः ॥ केकयाश्चमहावीर्याभ्रातरोलोकविश्रुताः २ वनेद्रष्टुंययुःपार्थान्क्रोधाभर्षसमन्विताः ॥ गर्हयंतोधातैराष्ट्रान्किंकुर्मइतिचाब्रु
वत् ३ वासुदेवंपुरस्कृत्यसर्वैर्लक्षत्रियर्षभाः ॥ परिवार्योपविविशुधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ॥ अभिवाद्यकुरुश्रेष्ठंविषण्णःकेशवोऽब्रवीत् ४

भारतमावधीपेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ एवमधर्मरुचीनांदुर्योधनादीनांव्यासादिभिरासैरुपदेशैकतेऽपि भैत्रेयशापेऽपि किमीरवधेनमहाभयेऽपि प्रत्युपस्थितैसातिनधर्मैरुचितपयतइत्यु
क्तम् । संप्रतिधर्मरुचीनांपांडवानामुपरि परमेश्वरस्येतरेषांचानुग्रहं पांडवानांकृष्णतत्त्वविज्ञानंचवर्णयति भोजाःप्रव्रजितानित्यादिनाऽध्यायेन १ । २ । ३ । ४

दुःशासनश्चतुर्थोऽपि ५ तस्यदुर्योधनस्यपदानुगाःसहायाः ६ निकृत्याछलेनोपचरन्वर्तमानः ७ अभिषंगेणदुःखेनपरामर्शेनवा ८ । ९ पुरुषस्यपुरिशरीरेशानस्याप्रमेयस्याहंकरादिवत्
प्रमातुमयोग्यस्यअविषयित्वात् अतएवसत्त्वस्यकालत्रयेऽपिबाधशून्यस्य विषयस्यहिबाधःस्वप्नादौदृष्टः । अमिततेजसस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रस्य प्रजापतिपतेःसूत्रविराजोरपिस्वा
मिनः । विष्णोर्व्यापकस्य लोकनाथस्यांतर्गताभिः । एवंप्रत्यक्षार्थमुक्त्वात्वंपदार्थमाहधीमतइति बुद्धशुभाधेःअनयोःसामानाधिकरण्यादभेदःअस्यैवसूत्रभूतस्यश्लोकस्यविवरणमुत्तरोऽग्र्यः
१० तत्रतपस्विनाक्षमैवोचितेतिदर्शयितुंभगवतःकोषोपशमनायतदीयंजन्मांतरीयंतपएवतावदुदाहरति दशेत्यादिना यत्रसायंकालस्तत्रैवदृश्यस्ययत्रसायंकालस्तत्रैवदृश्येकंपदं ११ । १२ । १३
अवकृष्टोत्तरासंगस्त्यक्तोत्तरीयवस्त्रः १४ । १५ तपसःप्रयोजनमाहलोकेति १६ क्षेत्रज्ञःसर्वभूतानामादिरंतश्चेश्वरइत्यस्यार्थः क्षेत्रं । 'महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इन्द्रियाणिदशैकंचपं
॥ वासुदेवउवाच ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेश्चदुरात्मनः ॥ दुःशासनचतुर्थानांभूमिःपास्यतिशोणितम् ५ एतान्निहत्यसमरेयेचतस्यपदानुगाः ॥ तांश्चस
र्वान्विनिर्जित्यसहितान्सनराधिपान् ६ ततःसर्वेऽभिषिचामोधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ॥ निकृत्योपचरन्वध्यएषधर्मःसनातनः ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पार्थाना
मभिषंगेणतथाकुद्वंजनार्दनम् ॥ अर्जुनःशमयामासदिधक्षंतमिवप्रजाः ८ संकुद्वंकेशवंदद्वापूर्वदेहेषुफालगुनः ॥ कीर्तयामासकर्माणिसत्यकीर्तनेमहात्मनः ९
पुरुषस्याप्रमेयस्यसत्यस्यामिततेजसः ॥ प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्यधीमतः १० ॥ अर्जुनउवाच ॥ दशवर्षसहस्राणियत्रसायंकालोमुनिः ॥ व्यचर
स्त्वंपुराकृष्णपर्वतेगंधमादने ११ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ पुष्करेष्ववसःकृष्णत्वमपोभक्षयन्पुरा १२ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायांबदर्यामधुसूदन ॥
अतिष्ठएकपादेनवायुभक्षःशतंसमाः १३ अवकृष्टोत्तरासंगःकशोधमनिसंततः ॥ आसीःकृष्णसरस्वत्यांसत्रेद्वादशवार्षिके १४ प्रमासमप्यथासाद्यतीर्थपुण्य
जनोचितम् ॥ तथाकृष्णमहातेजादिव्यवर्षसहस्रकम् १५ अतिष्ठस्त्वमथैकेनपादेनानियमस्थितः ॥ लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमितिव्यासोममाब्रवीत् १६ क्षेत्रज्ञः
सर्वभूतानामादिरंतश्चेश्वर ॥ निधानंतपसाकृष्णयज्ञस्त्वंचसनातनः १७ निहत्यनरकंभौममाहृत्यमणिकुण्डले ॥ प्रथमोत्पादितंकृष्णमेध्यमश्चमवासृजः १८ कृत्वा
तत्कर्मलोकानामृषभःसर्वलोकजित् ॥ अवधीस्त्वंरणेसर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् १९ ततःसर्वेश्वरत्वंचसंप्रदायशचीपते ॥ मानुषेषुमहाबाहोप्रादुर्भूतोऽसिकेशव २०
सत्त्वंनारायणोभूत्वाहरिरासीःपरंतप ॥ ब्रह्मासोमश्चसूर्यश्चधर्मोधातायमोऽनलः २१ वायुर्वैश्रवणोरुद्रःकालःखंपृथिविदिशः ॥ अजश्चराचरगुरुःस्रष्टात्वंपुरुषोत्तम २२
चचेन्द्रियगोचराः । इच्छाद्वेषःसुखदुःखंसंघातश्चेतनाष्टतिः । एतत्क्षेत्रमितिभगवताख्यायतं कोशपंचकात्मकंतज्ज्ञस्तत्प्रकाशकोऽंतरात्मेत्यर्थः । सर्वभूतानांसर्वेषांविषयादीनां जरायुजा
दीनांचजीवानामादिःपरमकारणं । अंतोलयस्थानंरजतस्येवशुक्तिः । अवांतरकारणानामविद्याकामकर्मादीनां क्षेत्रमध्येअव्यक्तेच्छादिपदैरुपात्तत्वात् । एतेनप्रपंचस्यमिथ्यात्वार्जावपर
योरैक्याच्चाद्वैतं कृष्णतत्त्वमुक्तम् १७ भौमंभूमिपुत्रं प्रथमोत्पादितंसर्वभूतानांप्रथमेनाहंकारेणोत्पादितंभूतादिरहंकारइतिप्रसिद्धं मेध्यंयज्ञियम् १८ तत्कर्मअश्वोत्सर्गाख्यम् १९ । २०
सत्त्वंक्षेत्रज्ञः शुद्धचिन्मात्रोमूस्थानीयःसन्नारायणोनरेणपरमात्मनासृष्टनारंस्थूलसूक्ष्मकारणरूपमुपाधित्रयं तदेवायनंवासस्थानंयस्यसतथा । वृक्षांकुरबीजस्थानीयविराट्सुत्रातर्थाभिरू
पोभूत्वा हरिः परिणतबीजसहस्रगर्भफलस्थानीयःसांवमूर्तिरासीः । ईषत्पक्वफलोपमाश्चब्रह्मादयस्त्वमेव २१ हेपुरुषोत्तम उक्तेभ्योबीजादिस्थानीयेभ्यउत्तममूस्थानीयनिर्देशेपचिन्मात्र
रूपअजोविष्णुःचराचरगुरुः स्रष्टादक्षप्रजापत्यादिः २२

परायणंसर्वोत्कृष्टप्राप्यदेवमूर्धादेवश्रेष्ठःक्रतुभिरयजइत्यन्वयः अधृष्यइतिपाठेत्वेयजइत्यध्याहारः २३ । २४ । २५ । २६ संप्राप्यसम्यग्गुण्याप्य आदित्यस्यंदनेसूर्यदेहे भास्करंमंडलाभि
मानिनंजीवम् २७ । २८ सादिताच्छिन्नामोरवाआंश्रतंतिमयाः । मुरवेष्टनेअस्मादीणादिकेउत्प्रत्ययेतद्धितः मौर्वीशब्दोऽप्यतएवमध्यमस्वरलोपेननिष्पन्नः २९ जाकृथ्यांगर्ग्याम्
३० आवप्सीरवासवानसिभोज्यांभोजवंशजाम् ३१ सौभंखेचरंपुरम् ३२ । ३३ । ३४ नृशंस्यंनिर्दयत्वम् । दीर्घपाठेत्वाङ्पूर्वोऽयंशब्दोऽज्ञेयः ३५ आसीनंचैत्यमध्येत्वां चैत्यमायतनं आ
ध्यात्मिकंदृश्यपुंडरीकं बाह्यंदेवालयदि चित्तमध्यस्थमित्यपिपाठः नित्यमध्यस्थमितिपाठेऽपि मध्यंहृदयाब्जमेव ३६ आत्मनैवनिमित्तांतरंविनाआत्मसादात्ममात्रम् ३७ युगादौ
परायणंदेवमूर्धाक्रतुभिर्मधुसूदन ॥ अयजोभूरितेजवैकृष्णचैत्ररथेवने २३ शतंशतसहस्राणिसुवर्णस्यजनार्दन ॥ एकैकस्मिस्तदायज्ञेपरिपूर्णानिभागशः २४
अदितेरापिपुत्रत्वमेत्ययादवर्नंदन ॥ त्वंविष्णुरिति विख्यातइंद्रादवरजोविभुः २५ शिशुर्भूत्वादिवंखंचपृथिवीचपरंतप ॥ त्रिभिर्विक्रमणैःकृष्णक्रांतवानसितेज
सा २६ संप्राप्यदिवमाकाशमादित्यस्यंदनेस्थितः ॥ अत्यरोचश्चभूतात्मनभास्करंस्वेनतेजसा २६ प्रादुर्भावसहस्रेषुतेषुतेषुत्वयाविभो ॥ अधर्मरुचयःकृष्ण
निहताःशतशोऽसुराः २८ सादितामोरवाःपाशानिसुंदनरकौहतौ ॥ कृतःक्षेमःपुनःपंथाःपुरंप्राग्ज्योतिषंप्रति २९ जाकृथ्यामाहुतिःक्राथःशिशुपालोजनैःसह ॥
जरासंधश्चशैब्यश्चशतधन्वाचनिर्जितः ३० तथापर्जन्यघोषेणरथेनादित्यवर्चसा ॥ अवाप्सीर्महिषींभोज्यारणेनिर्जित्यरुक्मिणम् ३१ इंद्रयुगोहतःकोपाद्यव
नश्चकसेरुमान् ॥ हतःसौभपतिःशाल्वस्त्वयासौभंचपातितम् ३२ एवमेतेयुधिहताभूयश्चान्यानशृणुष्वह ॥ इरावत्याहतोभोजःकार्तवीर्यसमोयुधि ३३ गोप
तिस्तालकेतुश्चत्वयाविनिहताबुभौ ॥ तांचभोगवर्तीपुण्यामृषिकांतांजनार्दन ३४ द्वारकामात्मसात्कृत्वासमुद्रंगमयिष्यसि ॥ नक्रोधोनचमात्सर्यंनानृतंमधु
सूदन ॥ त्वयितिष्ठतिदाशार्हणनृशंस्यंकुतोऽनृजु ३५ आसीनंचैत्यमध्येत्वादीप्यमानंस्वतेजसा ॥ आगम्यऋषयःसर्वेऽयाचंताभयमच्युत ३६ युगांतैर्व
भूतानिसंक्षिप्यमधुसूदन ॥ आत्मनैवात्मसात्कृत्वाजगदासीःपरंतप ३७ युगादौतववाष्णेयनाभिपद्मादजायत ॥ ब्रह्माचराचरगुरुर्यस्येदंसकलंजगत् ३८ तंहं
तुमुद्यतौघोरौदानवौमधुकैठभौ ॥ तयोर्व्यतिक्रमंदद्वाकुद्वस्यभवतोहरेः ३९ ललाटाज्जातवानृशंभुःशूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥ इत्थंतावपिदेवेशौत्वच्छरीरसमुद्भ
वौ ४० त्वन्नियोगकरावेतावितिमेनारदोऽब्रवीत् ॥ तथानारायणपुराक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ४१ इष्ट्वांस्त्वंमहासत्रंकृष्णचैत्ररथेवने ॥ नैवंपरेनापरेवाकरिष्यांतिकृतानिवा
४२ यानिकर्माणिदेवत्वंवालएवमहाबलः ॥ कृतवान्पुंडरीकाक्षबलदेवसहायवान् ॥ कैलासभवनेचापिब्राह्मणैर्यवसःसह ४३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वा
महात्मानमात्माकृष्णस्यपांडवः ॥ तूष्णीमासीत्ततःपार्थमित्युवाचजनार्दनः ४४ ममैवत्वंतवैवाहंयेमदीयास्तवैवते ॥ यस्त्वांद्वेष्टिसमांद्वेष्टियस्त्वामनुसमामनु ४५
तववाष्णेयेत्यादिसांश्लोकत्रयंकचिन्नदृष्टं यस्यकृतिरिदंसकलं असौदेवोऽपित्वन्नियोगकरइतिविपरिणामेनयोज्यम् ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ कर्माणिपूतनावधादीनि ४३
एवंतत्पदार्थस्वरूपंप्रपंच्य तस्यत्वंपदार्थाभेदमाह एवमिति ४४ ममैवत्वंब्रह्मणएवस्वरूपंजीवः तवैवाहंजीवस्यैवशुद्धंरूपंब्रह्म नततोऽन्यत् येमदीयास्तवैवते ब्रह्मगताःआपाधिकाःसर्वेश्व
रत्वादयस्तेऽपिजीवस्यैवतस्माद्योजीवंद्वेष्टिसब्रह्मद्वेष्टि योजीवंयातिसब्रह्मयाति । अब्रह्मीसन्सर्वभूतेषु भगवद्भावंपर्योदित्यर्थः ४५

४६ ननु मित्रयोर्ममात्मात्वंतवात्माहमित्यभेदोपचारो दृष्टो न त्वभेद इत्याहं कया हानन्य इति मित्रयोर्ह्यन्यत्वं प्रत्यक्षं दृष्टं तदिह निरस्यते अपूर्वार्थज्ञापकत्वाद्वाक्यस्य अनन्यत्वमप्योपचारिकमस्ति
त्याहं कया हानवयोरिति अंतरं भेदः वेदितुं विचारयितुं जीवेशयोर्भेदो दुर्निरूप इत्यर्थः तथाहि । किं देहभेदादात्मभेद उतात्मभेदात् । नाद्यः कायव्यूहकृतयोगिन्यव्याप्तेः । नात्यः उपाधिपरामर्श
विना भेदस्याविभाव्यमानत्वात् मुक्तात्मानौ जीवेशौवानस्वभावभिन्ना उक्तहेतोः घटमटाकाशवदिति ४७ समावाये समूहे संरब्धेषुकुपितेषु ४८ । ४९ एवं विधस्यात्मतत्त्वस्याधिगमाय ध्यानस्त
वनसेवादिना कृष्णपवशरणी करणीय इत्याह द्रौपदीवाक्येन पूर्वै इत्यादिना पूर्वसृष्टेः प्राक्काले त्वाभेकमाहुः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्याद्याः श्रुतयः प्रजापिसर्गे च प्रजापतिस्त्वामाहुः । 'सर्वस्य व
शी सर्वस्येशानः' इत्याद्याः श्रुतयः । ईशत्वमपि न राजवत् किंतूपादानत्वेनेत्याह स्रष्टारमिति ५० विष्णुः विशतीति विष्णुः । 'अंतःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इति श्रुतेः कारयिता क्रियाकर्ता कर्मवत्स्व
मेवासीति पादचतुष्टयार्थः ५१ क्षमादुःखसहता सत्यं सत्पृथिव्यसेजांसि त्यत् वाय्वाकाशो तदात्मकं तस्माच्च संभूतो यज्ञोऽपित्वमासि ५२ भूतभावनवियदादि स्रष्टः भूतेश भूतनिघंतः । 'य आका
नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ॥ काले लोकमिमं प्राप्सौ नरनारायणावृषी ४६ अनन्यः पार्थमतस्त्वं त्वत्त्वाहंतयैव च ॥ नावयोरंतरं शक्यं वेदितुं
भरतर्षभ ४७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ॥ तस्मिन् वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ४८ दृष्टुमुग्रमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥
पांचालीपुंडरीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह ॥ अभिगम्या ब्रवीत् कुद्धाशरण्यं शरणैषिणी ४९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ पूर्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ॥ स्रष्टारं
सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ५० विष्णुस्त्वमसि दुर्द्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ॥ यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत् ५१ ऋषयस्त्वांक्षमामाहुः सत्यं च
पुरुषोत्तम ॥ सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ५२ साध्यानामपि देवानां शिवानां मांश्चेश्वर ॥ भूतभावन भूतेश यथा त्वानारदोऽब्रवीत् ५३
ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देवैर्देवैः पुनः पुनः ॥ क्रीडसे त्वं नरव्याघ्रबालः क्रीडन कैरिव ५४ द्यौश्च तेशिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ॥ जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सना
तनः ५५ विद्यातपो भित्तानां तपसा भावितात्मनाम् ॥ आत्मदर्शनं तृप्तानां मृषाणामसि सतमः ५६ राजर्षीणां पुण्यकृता माहवेष्वा निवर्तिनाम् ॥ सर्वधर्मोपपन्ना
नां त्वंगतिः पुरुषर्षभ ॥ त्वं प्रभुस्त्वं विशुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ५७ लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ न भश्चंद्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ५८
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ॥ त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ५९

शमंतरोयमयती' इत्यादि श्रुतेराकाशादेरपि नियम्यत्वादस्मदादि वचेतनत्वं द्रष्टव्यं तत्र चेतनानुपलंभस्त्वरणिस्थामेखिवानाभिव्यक्तत्वात् ब्रह्मभावादिति भावः ५३ ब्रह्मादि नियंतृत्वं वैश्वरूप्यं चाह
द्वाभ्यां ब्रह्मेति ५४ । ५५ विद्यावेदाधिगमो ब्रह्मचारिधर्मः तपस्तर्पणानुष्ठानं गृहस्थधर्मः तपसा कृच्छ्रं चाद्रायणादिना वानप्रस्थधर्मेण च भावितात्मनां शोधितचित्तानामत एवात्मदर्शनं तृप्तानां
यतीनां सतमः सत्यतमः सत्यस्वप्ने प्रजालादि प्रातिभासिकं सत्यतरो व्यवहारः सत्यतमं ब्रह्म इतरयोर्बाधावधिभूतत्वात् ५६ सर्वधर्माः पापपुण्यादयस्त्वेकपत्रानामपित्वमेव गतिः दीनदयालुत्वा
त्पापिष्ठानामप्युद्धर्तेति भावः प्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः भूतात्मा जीवः बुद्ध्याद्याकारपरिणतानि भूतान्येवात्मत्वेन मन्यमानः । 'अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितसितैः कर्मफलैरभिभूय
मानः सदसद्योनिमापद्यते' इति मैत्राणीये भूतात्मपदस्य जीववृत्तिदर्शनात् विचेष्टसे कर्माणि कुरुष्वे ५७ त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं लोकपालादिपदस्य त्वमेव प्रापक इत्यर्थः ५८ अस्यैव व्याख्यामर्त्यता
चेति मर्त्यता संसारः भूतानां साधारणजीवानां अमृतत्वं मुक्तिः दिवौकसां दिव्यदृष्टिमतं सात्विकानाम् ५९

पूर्वस्वर्गापवर्गाधिभिः कृष्णपवशरणी करणीय इति कृष्णस्तुतिप्रसंगादुक्तं संप्रति दृष्टफलार्थमपि स एवा नुसर्तव्य इत्याह सातेऽहं दुःखमाख्यास्ये इत्यादिना अत्रात्मनिकृष्णस्य कुरुणोत्पादनार्थं
दुःखनिवेदनं तत्प्रसंगेन महामहिम्नामपि संसारिणां दुर्गतिः प्रपंचिता वैराग्योत्पादनाय प्रणयाद्विश्रंभात् आख्याने हेतुमाह ईशस्त्वमिति ६० । ६१ स्त्रीधर्मिणी रजस्वला ६२ । ६३
ईषुः पेच्छन् ६४ स्नुषावधूः ६५ धर्मपत्नी यज्ञसंयोगिनी ६६ विप्रकृता दुःखं प्रापितां मर्षयेतां क्षमेतां ६७ । ६८ । ६९ जायात् उत्पद्येत् ७० नान्वपद्यंत नानुगृहीतवन्तः ७१ । ७२ । ७३

सातेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ॥ ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्याये च मानुषाः ६० कथं नु भार्यापार्थानां तव कृष्णसखीविभो ॥ धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां
कृष्येत मादृशी ६१ स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समुक्षिता ॥ एकवस्त्रा विकृष्टाऽस्मि दुःखिता कुरु संसदि ६२ राज्ञां मध्ये सभायां तुरजसाऽतिपरिभुता ॥ दृष्ट्वा
च मां धार्तराष्ट्राः प्राह सन्पापचेतसः ६३ दासीभावेन मां भो कुमीपुस्ते मधुसूदन ॥ जीवत्सु पांडुपुत्रेषु पंचालेषु च वृष्णिषु ६४ नन्वहं कृष्णभीष्मस्य दृतराष्ट्रस्य चो
भयोः ॥ स्नुषाभवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ६५ गर्हये पांडवांस्त्वेव युधिष्ठिरान्महाबलान् ॥ यत्किं श्यमानां प्रेक्षंते धर्मपत्नी यशस्विनीम् ६६ धिग्ब
लं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गांडिवम् ॥ यौ मां विप्रकृतां शुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ६७ शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्विराचरितः सदा ॥ यद्धार्यापरिरक्षंति भर्तारोऽल्पव
लाजपि ६८ भार्या रक्ष्यमाणायां प्रजाभवति रक्षिता ॥ प्रजाय रक्ष्यमाणायां मात्मा भवति रक्षितः ६९ आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ॥ भर्ता
च भार्यय रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ७० नन्विमेशरणं प्राप्तं न त्यजंति कदाचन ॥ ते मां शरणमापन्नानां न्वपद्यंत पांडवाः ७१ पंचभिः पतिभिर्जाताः कुमारामेवमहौ
जसः ॥ एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्याऽस्मि जनार्दन ७२ प्रतिविध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिं श्वशतानीकस्तुनाकुलि ७३ कनि
ष्ठाच्छ्रुतकर्मच सर्वे सत्यपराक्रमाः ॥ प्रद्युम्नो यादृशः कृष्णतादृशस्ते महारथाः ७४ नन्विमेधनुषि श्रेष्ठा अजेया युधिष्ठात्रैः ॥ किमर्थं धार्तराष्ट्राणां संहते दुर्बली
यसाम् ७५ अधर्मेण हतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ॥ सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रारजस्वला ७६ नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गांडिवम् ॥ अन्यत्रार्जुन
भीमाभ्यां त्वया वामधुसूदन ७७ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषम् ॥ यत्र दुर्योधनः कृष्णमुहूर्तमपि जीवति ७८ य एतानां क्षिपद्राश्चात्सहमात्राऽविहिंस
कान् ॥ अधीयानान्पुराबालान् व्रतस्थान्मधुसूदन ७९ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपय द्विषम् ॥ कालकूटं न वंती क्षणं संभृतं लोमहर्षणम् ८० तज्जीर्णमविकारे
ण सहा त्रेन जनार्दन ॥ सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ८१ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ॥ बद्धैर्न कृष्णगंगायां प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ८२ य
दा विबुद्धः कौतयेस्तदा संछिद्य बंधनम् ॥ उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ८३ आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् ॥ सर्वेष्वेवांगदेशेषु न ममारच शत्रुहा ८४

७४ धार्तराष्ट्राणामपराधं दुर्बलीयसां दुर्बलतराणां ७५ । ७६ आधिज्यमारोपितगुणं ७७ । ७८ आक्षिपत् दूरे कृतवान् अविहिंसकान् अदुःखदान् ७९ संभृतं सहितं संभृतमिति पाठे बद्धं ८०
सशेषत्वात् आयुष इति शेषः ८१ प्रमाणकोट्यां प्रमाणाख्योगंगातीरस्थो वटविशेषस्तत्प्रदेशे ८२ । ८३ । ८४

आपोययत्प्रहृतवान् अपहस्तेनहस्तपृष्ठेन ८९ उपाधाक्षीत् दाहार्थं उपहृतवान् आर्याश्वश्रुः ८६ । ८७ । ८८ । ८९ वैनतेयः विनतापुत्रः ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४
प्रतिबुद्धस्तुकोतेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ॥ सारथिचास्यदयितमपहस्तेनजघ्निवान् ८५ पुनःसुप्तानुपाधाक्षीद्दालकान्वारणावते ॥ शयानानार्यथासार्द्धकोनु
तत्कर्तुमर्हति ८६ यत्रार्यारुदतीर्भीतापांडवानिदमब्रवीत् ॥ महव्यसनमापन्नाशिखिनापरिवारिता ८७ हाहताऽस्मिंकुतोन्वद्यभवेच्छांतिरिहानलात् ॥
अनाथाविनशिष्यामिबालकैःपुत्रकैःसह ८८ तत्रभीमोमहाबाहुर्वीर्युवेगपराक्रमः ॥ आर्यामाश्वासयामासभ्रातृंश्चापिवृकोदरः ८९ वैनतेयोयथापक्षीगरुत्मान्प
ततांवरः ॥ तथैवाभिपतिष्यामिभयंवोनेहविद्यते ९० आर्यामंकेनवामेनराजानंदक्षिणेनच ॥ अंसयोश्चयमौकृत्वापुष्टेबीभत्सुमेवच ९१ सहसोत्पत्यवेगेनसर्वा
नादायवीर्यवान् ॥ भ्रातृनार्याचबलवान्मोक्षयामासपावकात् ९२ तेरात्रौप्रस्थिताःसर्वेसहमात्रायशस्विनः ॥ अभ्यगच्छन्महारण्येहिर्डिंबवनमंतिकात् ९३
श्रांताःप्रसुप्तास्तत्रेमेमात्रासहसुदुःखिताः ॥ सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्विर्डिंबानामराक्षसी ९४ सादृष्ट्वापांडवांस्तत्रसुप्तान्मात्रासहक्षितौ ॥ हृच्छयेनाभिभूतात्मा
भीमसेनमकामयत् ९५ भीमस्यपादौकृत्वातुस्वउत्संगेततोऽबला ॥ पर्यमर्दतसंहृष्टाकल्याणीमृदुपाणिना ९६ तामबुद्धचदमेयात्माबलवान्सत्यविक्रमः ॥
पर्यपृच्छततांभीमःकिमिहेच्छस्यनिर्दिष्टे ९७ एवमुक्तातुभीमेनराक्षसीकामरूपिणी ॥ भीमसेनंमहात्मानमाहचैवमनिर्दिष्टा ९८ पलायध्वमितःक्षिप्रंममभ्रातै
पवीर्यवान् ॥ आगमिष्यतिवोहंतुंतस्माद्गच्छतमाचिरम् ९९ अथभीमोऽभ्युवाचैनांसाभिमानमिदंवचः ॥ नोद्विजेयमहंतस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् १००
तयोःश्रुत्वातुसंजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ॥ भीमरूपोमहानादान्विमृजन्भीमदर्शनः १ ॥ राक्षसउवाच ॥ केनसार्धंकथयसिआनयैनंममांतिकम् ॥ हिर्डिंबे
भक्षयिष्यामोनचिरंकर्तुमर्हसि २ साकृपासंगृहीतेनहृदयेनमनस्विनी ॥ नैनमैच्छत्तदाऽऽख्यातुमनुक्रोशादनिर्दिष्टा ३ सनादान्विनदनघोराक्षसःपुरुषा
दकः ॥ अभ्यद्रवतवेगेनभीमसेनंतदाकिल ४ तमभिद्रुत्यसंकुद्धोवेगेनमहताबली ॥ अगृह्णात्पाणिनापाणिंभीमसेनस्यराक्षसः ५ इंद्राज्ञानिसमस्पर्शवज्रसंहन
नंहृदम् ॥ संहृत्यभीमसेनायव्याक्षिपत्सहसाकरम् ६ गृहीतंपाणिनापाणिंभीमसेनस्यरक्षसा ॥ नामृष्यतमहाबाहुस्तत्राकुद्धचट्टकोदरः ७ तदाऽऽसीत्तुमुलंघु
द्धंभीमसेनहिर्डिंबयोः ॥ सर्वास्त्रविदुषोर्वोरिवृत्रवासवयोरिव ८ विक्रीड्यसुचिरंभीमोराक्षसेनसहानघ ॥ निजघानमहावीर्यस्तंतदानीर्बलंबली ९ हत्वाहिर्डिंबं
भीमोऽथप्रस्थितोभ्रातृभिःसह ॥ हिर्डिंबामग्रतःकृत्वायस्यांजातोघटोत्कचः ११० ततःसंप्राद्रवन्सर्वेसहमात्रापरंतपाः ॥ एकचक्रामभिमुखाःसंवृताब्राह्मण
व्रजैः ११ प्रस्थानेव्यासएषांचमंत्रीप्रियाहितेरतः ॥ ततोऽगच्छन्नेकचक्रांपांडवाःसंशितव्रताः १२ तत्राप्यासादयामासुर्वेकंनाममहाबलम् ॥ पुरुषादंप्रति
भयंहिर्डिंबेनैवसंमितम् १३ तंचापिनिहत्योग्रंभीमःप्रहरतांवरः ॥ सहितोभ्रातृभिःसर्वैर्द्वैपदस्यपुरंययौ ११४

वन •

अ०

॥ १३॥

11984

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ दिव्येनअमानुषेणअमिकुंडोद्भवत्वात् १२० । २१ । २२ सुजातौसंलग्नौ २३ । २४ । २५ विशोकवद्विशोकाइव २६ । संबंधात् पितृष्वस्त्रियभायात्वात्
गौरवादमिकुंडोद्भवत्वात् सख्यात् भक्तिमत्त्वात् प्रभुत्वेनसामर्थ्यवत्त्वेनत्वदीयेन २७ । २८ । २९ । ३० त्रौपदीवाक्यंप्रतिवाक्यंच श्रुत्वाऽर्जुनआबभाषेइतिव्यवहितेनसंबंधः ३१

लब्धाऽहमपितत्रैववसतासव्यसाचिना ॥ यथात्वयाजिताकृष्णरुक्मिणीभीष्मकात्मजा १५ एवंसुयुद्धेपार्थेनजिताऽहंमधुसूदन ॥ स्वयंवरमहत्कर्मकृत्वानसु
करंपरैः १६ एवंक्लेशैःसुबहुभिःक्लिश्यमानासुदुःखिता ॥ निवसाम्यार्ययाहीनाकृष्णधौम्यपुरःसरा १७ तद्वमेसिंहविकांतावीर्येणाभ्याधिकाःपरैः ॥ निहानैः
परिक्लिश्यंतीसमुपेक्षंतिमांकथम् १८ एतादृशानिदुःखानिसहंतीदुर्बलीयसाम् ॥ दीर्घकालंप्रदीप्ताऽस्मिपापानांपापकर्मणाम् १९ कुलेमहतिजाताऽस्मिदि
व्येनविधिनाकिल ॥ पांडवानांप्रियाभार्यास्तुषापांडोर्महात्मनः १२० कचग्रहमनुप्राप्तासाऽस्मिकृष्णवरासती ॥ पंचानांपांडुपुत्राणांप्रेक्षतांमधुसूदन २१
इत्युक्त्वाप्रारुदत्कृष्णामुखंप्रच्छाद्यपाणिना ॥ पद्मकोशप्रकाशेनमृदुनामृदुभाषिणी २२ स्तनावपतितौपीनौसुजातौशुभलक्षणौ ॥ अभ्यवर्षतपांचालीदुःख
जैरश्रुर्विदुभिः २३ चक्षुषीपरिमार्जंतीनिःश्वसंतीपुनःपुनः ॥ बाष्पपूर्णेनकंठेनकुद्धावचनमब्रवीत् २४ नैवमेपतयःसंतिनपुत्रानचबांधवाः ॥ नभ्रातरोनच
पितानैवत्वंमधुसूदन २५ येमांविप्रकृतांस्तुद्रैरुपेक्षध्वंविशोकवत् ॥ नचमेशाम्यतेदुःखंकर्णोयत्प्राहसतदा २६ चतुर्भिःकारणैःकृष्णत्वयारक्ष्याऽस्मिनित्यशः ॥
संबंधाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैवकेशव २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथतामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ॥ वासुदेवउवाच ॥ रोदिष्यांतिस्त्रियोह्येवंयेषांकु
द्धाऽसिभाविनि ॥ बीभत्सुशरसंछन्नान्शोणितौघपरिभ्रुतान् २८ निहतान्वल्लभान्वीक्ष्यशयानान्वसुधातले ॥ यत्समर्थंपांडवानांतत्करिष्यामिमाशुचः २९
सत्यंतेप्रतिजानामिराज्ञाराज्ञीभविष्यसि ॥ पतेद्दयौर्हिमवानशीर्येत्पृथिवीशकलीभवेत् ३० शुष्येतायनिधिःकृष्णेनमेमोघंवचोभवेत् ॥ तच्छ्रुत्वाद्रौपदीवाक्यं
प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ३१ साचीकृतमवैक्षत्सापांचालीमध्यमंपतिम् ॥ आवभाषेमहाराजद्रौपदीमर्जुनस्तदा ३२ मारोदीःशुभताम्राक्षियदाहमधुसूद
नः ॥ तथातद्भवितादेविनान्यथावरवर्णिनि ३३ ॥ घृष्टयुग्नउवाच ॥ अहंद्रोणंहनिष्यामिशिखंडीतुपितामहम् ॥ दुर्याधनंभीमसेनःकर्णहंताधनंजयः ३४
रामकृष्णौव्यपाश्रित्यअजेयाःस्मरणेस्वसः ॥ अपिवृत्रहणायुद्धेकिंपुनर्घृतराष्ट्रजैः ३५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तेऽभिमुखावीरावासुदेवमुपास्थिताः ॥
तेषांमध्येमहाबाहुःकेशवोवाक्यमब्रवीत् ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुनाभिगमनपर्वणिद्रौपद्याश्वासनेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अत्र हेतुः यतः पांचालीसाचीकृतं वक्राभूतं यथा स्यात्तथा मध्यमं पतितमेवावैक्षदिति यत इत्यभ्याहृत्य योज्यं ३२ । ३३ । ३४ स्वसः हेमगिनि ३५ । १३६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये
भारतभाष्ये द्वौ पक्षौ सांख्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥

असान्निध्यं कथं लुण्णतवासीद्वृष्णिनन्दन ॥ कचासीद्विप्रवासस्ते किंचाकार्षीः प्रवासतः १
गत्यर्थस्य वजोरिदं रूपं वचरेव वार्थातरम् < तदेवाह एकाहादिति व्यसनं राज्यभ्रंशादि अर्थानां धर्मार्थकामानां पुमर्थानां ९ । १० । ११ । १२ अपनीतेनान्यायेन दुरोदरान् व्यूतकारान्
१३ आनर्त्तं प्वासमन्तान्नर्त्तयति तेषु धीविलासेषु पक्षे देशविशेषेषु १४ कथांतरमवतारयितुं कथापक्षमेवानुसरतिसोऽहमित्यादिना एत्यागत्य युयुधानात्सात्यकेः १५ । १६ । १७ इत्यारण्य
के पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ असान्निध्यमिति अन्नसंक्षेपविस्ताराभ्यां सौमित्रघडपाख्यायते तस्य तात्पर्यं संसारसागरमध्यद्वारकारुण्यस्थूलसूक्ष्मदे
हद्वयरूपेक्षेत्रे विस्मरणरूपाद्भगवदसंनिधानात् कामगर्भमनोरथाख्यं सौभमारुह्यागतेन शाल्वाख्येन महामोहेन शोकाच्चैरुपद्रुतेति प्रद्युम्नादिस्वरूपा यज्ञादयो धर्मास्तं वारयितुमक्षमा अभूवन्

४ इहस्थेत्वत्समीपस्थे ५ सौमंसुष्टुभांतितेसुभाःकाचनादयोधातवस्तज्जं ६ । ७ । ८ आनर्ताःभोआनर्तदेश्याःआख्यातकथयत ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ क्षिप्वाकुत्सयित्वा १५
मातृकावतकःपुत्रनामकदेशवासी १६ । १७ अवलेपंगर्वज्ञात्वेतिशेषः १८ सागरस्यआसमंताद्वर्तोवर्चनंयस्मिन्सागरद्वीपेइत्यर्थः १९ जलजंशंसं २० । २१ द्यूतंश्रुत्वेवहास्तिनपुरमा
मतवान् २२ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्थाधीनौधर्मकामावर्त्यस्त्वरज्यरक्षापरराज्यावमर्दाभ्यांराज्ञाप्रप्यतइतितावेवशाल्वप्रसंगात्सम्यक्श्रोतुकामःपृच्छति वासुदेवेति कथयतःकथयतः कंडूादियगतादशत्रुतस्वच्छं १ श्रुत
श्रवाशिष्टपालमातातज्जंश्रुतश्रवंपायात्उपागतः २ अरुंधतसेनया वैहायसखेचरं व्यूह्य स्वरक्षापरोपमर्दयोग्यरचनाविशेषेणस्यापयित्वाऽधिष्ठितःसम्यक्स्थितः ३ अभितःपरितउपरित
श्रायुधानांसरणंनिःसरणमभिसारस्तेनसर्वेणाच्छिद्रेण । सर्वाभ्योदिग्भ्योयुगपदविरलायुधसमूहागमेनेत्यर्थः ४ पताकाध्वजांचलः । तोरणानिबहिर्द्वाराणि चक्राणि योधगणाः हुडास्तदाश्र
यस्थानानिभाषायां'बुरुज'संज्ञानिअन्येतुविष्मूत्रोत्सर्जनशृंगाणिहुडाइत्याहुः उदाहरंतिच । 'कल्प्यंतेहुडगंगाणिरथस्योपरिसूरिभिः॥विष्मूत्रस्पर्शंशुद्धचर्चकरादिस्पर्शउच्यते'इति । यंत्राण्यामे
योषधबलेनदृष्टिपटोत्क्षेपणानिमहांति'कमान'संज्ञानि । क्षुत्राणिसीसगुलिकोत्क्षेपणानि'बंदूख'संज्ञानि । खनकाःसुरंगद्वारागुप्तमार्गकतरिः ५ उपशल्यालोहमुखाःकीलास्तद्युक्ताःप्रतोल्योर
ध्यामार्गायस्यांसा । अट्टालकाउपरिगृहाः । गोपुराणिपुरद्वाराणिसाट्टानिअट्टेनान्नेनसहितानिअट्टालकादीनियस्यांसा । साट्टेतिविशेषणंउपशल्यस्यग्रामांतस्यरथयायाश्चावृत्त्यसंबध्यते ।

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ वासुदेवमहाबाहोविस्तरेणमहामते ॥ सौभस्यवधमाचक्ष्वनहितृप्यामिकथ्यतः १ ॥ वासुदेवउवाच ॥ हतंश्रुत्वामहाबाहोमयाश्रौतश्रवं
नृप ॥ उपायाद्भरतश्रेष्ठशाल्वोद्धारवर्तीपुरीम् २ अरुंधतांसुदुष्टात्मासर्वतःपांडुनंदन ॥ शाल्वोवैहायसंचापितपुरंव्यूह्याधिष्ठितः ३ तत्रस्थोऽथमहीपालोयो
धयामासतांपुरीम् ॥ अभिसारेणसर्वेणतत्रयुद्धमवर्तत ४ पुरीसमंताद्विहितासपताकासतोरेणा ॥ सचक्रासहुडाचैवसयंत्रखनकातथा ५ सोपशल्यप्रतोलीका
साट्टाट्टालकगोपुरा ॥ सचक्रग्रहणीचैवसोलकालातावपोथिका ६ सोष्ट्रिकाभरतश्रेष्ठसमेरीपणवानका ॥ सतीमराकुशाराजन्सशतग्रीकलांगला ७ सभुशुंडच
श्मगुडकासायुधासपरश्वधा॥लोहचर्मवतीचापिसाग्निःसगुडशृंगिका८शास्त्रदृष्टेनविधिनासुयुक्ताभरतर्षभ॥रथैरनेकैर्विविधैर्गदसांबोद्धवादिभिः ९ पुरुषैःकुरुशार्दू
लसमर्थैःप्रतिवारणे॥अतिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्चसंयुगे १० मध्यमेनचगुल्मेनरक्षिभिःसासुरक्षिता॥उत्क्षिप्तगुल्मैश्चतथाहयैश्चसपताकिभिः ११ आघोषितंचन
गरेनपातव्यासुरेतिवै॥प्रमादंपरिरक्षद्विरुग्रसेनोद्धवादिभिः १२ प्रमत्तेष्वभिघातंहिकुर्याच्छाल्वोनराधिपः॥इतिक्त्वाऽप्रमत्तास्तेसर्वेवृष्ण्यंधकाःस्थिताः १३ आन
तांश्चतथासर्वेनटानर्तकगायनाः॥बहिर्निवासिताःक्षिप्रंरक्षाद्विर्वितसंचयं १४ संक्रमामेदिताःसर्वेनावश्चप्रतिषेधिताः॥परिखाश्चापिकौरव्यकीलैःसुनिचिताःकृताः १५

वक्रग्रहणीसैन्यनिग्राहिका'मोर्चा'इति म्लेच्छप्रसिद्धा । सोलकालातावपोथिकासोलकमलातंज्वालासहितमुल्मुकंयाभ्यांसासोलकालाता अवबद्धाःपोथिकायंत्रबद्धाःकाष्ठपाषाणादयोरिपूणामुप
रिपातनाययस्यामितिप्राज्ञः । उल्लेखोलकाप्राणहरत्वाद्यंत्रोत्क्षिप्तगोलः । अलातंसकाष्ठदंडलोहमयमात्रेयंप्रहरणं'बाण'इतिभाषायांप्रसिद्धं । तयोरप्रत्याख्येयगतयोरपिपोथिकाःपातयि
त्र्योमंत्रमयःशक्तयःकर्णार्थेद्रवत्शक्तिसदृशास्तद्युक्ताःसोलकालातावपोथिकाः ६ उष्ट्रिकामृच्चर्मयानिभांडानि । सष्टिकेतिपाठेऽष्टयुधविशेषाः ७ अश्मगुडकावर्तुलीकृताःपाषाणाः
लोहमयानिचर्मणिकमठपृष्ठाकाराणिप्रहारवारकाणि साग्निःआग्नेयोषधसहिता गुडगोलकाःशृंगिकास्तदुत्क्षेपकयंत्राणि । शत्रूणामुपरिपातनायतसोऽगुडोद्भवीभूतोपत्रशिखरेस्थाप्यतेतत्स
हितेत्यन्ये ८ । ९ । १० मध्यमोगुल्मःयत्रस्थितेनयोधसंघेनचतुर्दिगवस्थितारिषोऽष्टुवाणादिनाप्रहर्तुंशक्यतेतादृशमुच्चस्थानं । उत्क्षिप्तगुल्मैःपरकीयगुल्मोचाटनकरैः ११ । १२ अग्र
मत्ताइतिच्छेदः १३ । १४ संक्रमानदीसेतवः कीलैःशूलैः सुनिचिताःव्याघ्राः १५

उदपानाःकूपाः । 'अंबरीषोभवेद्वाष्टः'इति विश्वः । गुप्ताग्निरित्यन्ये । विषमालोहकंटकाद्याकीर्णा १६ । १७ । १८ । १९ अनुरध्यासुप्रतिरध्यं २० वेतनंधनं मत्तंनित्यभोजनंकृतोपधानंकृत
विशेषं २१ कृप्यंस्वर्णरूप्येतरद्धनंताम्रादिग्रहोरणोद्य मस्तममुलक्षीकृत्यमृतोऽनुग्रहभृतस्तत्कालस्वीकृतोनकश्चित् किंतुचिरसंभृताएवकृपाभृतोनकिंतुशौर्यभृतएवेतिवा २२ मूरिदक्षिणाबह
वोदाक्षिण्ययुक्तायस्यांआहुकेनउग्रसेनेन २३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंटीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः १५ ॥ तामिति १ समेदेशे चतुरंगंचत्वारिरयनागाश्वपादातान्यंगाःनियस्य २

उदपानाःकुरुश्रेष्ठतथैवाप्यंबरषिकाः ॥ समंतात्कोशमात्रंचकारिताविषमाचभूः १६ प्रकृत्याविषमंदुर्गप्रकृत्याचसुरक्षितम् ॥ प्रकृत्याचायुधोपेतंविशेषेणत
दाऽनघ १७ सुरक्षितंसुगुप्तंचसर्वायुधसमन्वितम् ॥ तत्पुरंभरतश्रेष्ठयथेद्रभवन्तथा १८ नचामुद्रोऽभिनिर्घातिनचामुद्रःप्रवेश्यते ॥ वृष्ण्यंधकपुरेराजं
स्तदासौभसमागमे १९ अनुरध्यासुसर्वासुचत्वरेषुचकौरव ॥ बलंबभूवरार्जेद्रप्रभूतगजवाजिमत् २० दत्तवेतनमत्तंचदत्तायुधपरिच्छदम् ॥ कृतोपधानंच
तदाबलमासीन्महाभुज २१ नकुप्यवेतनीकश्चित्रचातिकांतवेतनी ॥ नानुग्रहभृतःकश्चित्रचाट्टपराक्रमः २२ एवंसुविहिताराजनद्वारकामूरिदक्षिणा ॥
आहुकेनसुगुप्ताचराज्ञाराजीवलोचन २३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुनाभिगमनपर्वणिशौभवधोपाख्यानेपंचदशोऽध्यायः १५ ॥ ॥ वासु
देवउवाच ॥तातूपयातौरार्जेद्रशाल्वःसौभपतिस्तदा॥प्रभूतनरनगेनबलेनोपविवेशह १ समेनिविष्टासासेनाप्रभूतसलिलाशये ॥ चतुरंगबलोपेताशाल्वराजाभि
पालिता २ वर्जयित्वाश्मशानानिदेवतायतनानिच ॥ वल्मीकांश्चेत्यवृक्षांश्चतन्निविष्टमभूद्रलम् ३ अनीकानांविभागेनपंथानःसंवृताभवन् ॥ प्रवणायचनैवासन्
शाल्वस्यशिविरेनृप ४ सर्वायुधसमोपेतंसर्वशस्त्रविशारदम् ॥ रथानागाश्वकलिलंपदातिध्वजसंकुलम् ५ तुष्टपुष्टबलोपेतंवीरलक्षणलक्षितम् ॥ विचित्रध्वजस
त्राहंविचित्ररथकार्मुकम् ६ सन्निवेश्यचकौरव्यद्वारकायांनरर्षभ ॥ अभिसारयामासतदावेगेनपतंगेद्रवत् ७ तदापतंतंसंहृश्यबलंशाल्वपतेस्तदा ॥ निर्याय
योधयामासुःकुमारावृष्णिनंदनाः ८ असहंतोऽभियानंतच्छाल्वराजस्यकौरव ॥ चारुदेष्णश्चसांबश्चप्रयुम्नश्चमहारथः ९ तेरथैर्दक्षिताःसर्वोविचित्राभरणध्व
जाः ॥ संसक्ताःशाल्वराजस्यबहुभिर्योधपुंगवैः १० गृहीत्वाकार्मुकंसांबःशाल्वस्यसचिवंरणे ॥ योधयामाससंहृष्टःक्षेमवृद्धिचमूपतिं ११ तस्यबाणमयंवर्षजांब
वत्याःसुतोमहत् ॥ मुमोचभरतश्रेष्ठयथावर्षसहस्रदृक् १२ तद्वाणवर्षंतुमुलंविषेहेसचमूपतिः ॥ क्षेमवृद्धिर्महाराजाहिमवानिवनिश्चलः १३ ततःसांबायराजं
द्रक्षेमवृद्धिरपिस्वयम् ॥ मुमोचमायाविहितंशरजालंमहत्तरम् १४ ततोमायामयंजालंमाययैवविदीर्यसः ॥ सांबःशरसहस्रेणरथमस्याभ्यवर्षत १५

३ पंथानःपुरेधान्याद्यागमनमार्गाः प्रवणायगुडभावेननिग्नगमनाय ४ कलिलंसंकटं ५ । ६ अभिसारयामासनगरसमीपंगमयामास सैन्यं पतंगेद्रवत् सौभंचोपरितःअभिसारयामास ७ आप
तंतमापतत् निर्यायनिर्गत्य पुराद्वहिः ८ । ९ दक्षिताःसंनद्धाः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

अपायात्पलायितः जवनैः शीघ्रगैः १६ । १७ अभिपन्नः आभिमुख्येनासादितः १८ व्याविद्धचक्रामयित्वा १९ रुग्णः क्षुण्णश्च गजादिपदाघातैः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६
सौभेनस्वेचरेणपुरेण २७ । २८ निर्यायनिर्गत्य अवस्थाप्य आश्वस्य आनर्तानां द्वारकावासिनां २९ । ३० धनुर्भुजविनिर्मुक्तैः धनुषः भुजेन कौटिल्येन अत्याकर्षणेन निर्मुक्तैः । मुञ्जकौटिल्येतुदाविः
३१ नश्यति आशुमरिष्यति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेतिलङ् ३२ धिष्ठितमधिष्ठितं । धिषावचनप्रागल्भ्येन स्थितमितिव ३३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे षोडशो
ततः सविद्धः सांवेनक्षेमवृद्धिश्च मूपातेः ॥ अपायाज्जवनैरश्वैः सांवबाणप्रपीडितः १६ तस्मिन् विप्रद्रुते क्रूरेशाल्वस्याथ च मूपतौ ॥ वेगवान्नामदैते यः सुतमेऽभ्य-
द्रवद्बली १७ अभिपन्नस्तुराजेंद्रसांबो वृष्णि कुलोद्भवः ॥ वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् १८ सवेगवति कैते यः सांबो वेगवती गदाम् ॥ चिक्षेप तरसा वीरो
व्याविद्ध च सत्यविक्रमः १९ तथा त्वमिह तोराजन्त्रवेगवाद्यपतद्भुवि ॥ वातरुग्ण इव क्षुण्णोजीर्णमूलो बन्स्पतिः २० तस्मिन् विनिहतो वीरे गदानुन्ने महासुरे ॥ प्र-
विश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः २१ चारुदेष्णेन संसक्तो विविधयो नाम दानवः ॥ महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः २२ ततः सुतमुल्लंघुद्धं चारुदेष्णा वि-
विध्योः ॥ वृत्रवासवयो राजन्त्यथा पूर्वतथाऽभवत् २३ अन्योन्यस्याभिसंकुद्रावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ॥ विनदंतौ महाराजान् सिंहाविमहाबलौ २४ रौक्मिणे-
यस्ततो बाणमग्र्यकोपमवर्चसम् ॥ अभिमंत्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् २५ सा विविधाय सक्रोधः समाहूय महारथः ॥ चिक्षेप मे सुतो राजन् प्रगता सुरथापतत्
२६ विविध्यानिहतं दृष्ट्वा तांच विशोभितांच मूमम् ॥ कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् २७ ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासितद्रलम् ॥ दृष्ट्वा शाल्वं महाबा-
हो सौभस्थं नृपते तदा २८ ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्रलम् ॥ आनर्तानां महाराजप्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् २९ सर्वे भवंतस्तिष्ठंतु सर्वे पश्यंतु मां युधि ॥
निवारयंतं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ३० अयं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ॥ धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य पादवाः ३१ आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड-
द्य नश्यति ॥ मयाऽभिपन्नो दुष्टात्मा स सौभो विनाशिष्यति ३२ एवं ब्रुवति सहस्रे प्रद्युम्ने पांडुनंदन ॥ धिष्ठितं तद्रलं वीरियुधे च यथा सुखम् ३३ ॥ इति श्री-
महाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥
वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्त्वा रौक्मिणे यो यादवान् भरतर्षभ ॥ दंशितैर्हरिभिर्युक्तरथमास्थाय कांचनम् १ उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्याताननमिवांतकम् ॥ उत्पतद्भि-
रिकाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् २ विक्षिपन्नादयं श्वापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ॥ तूण खड्गधरः शूरो बद्धगोधांगुलिब्रवान् ३ स विद्युच्चलितं चापं विहरन् वैतलातलम् ॥ मो-
हयामास दैतेयान्सर्वांश्च सौभनिवासिनः ४ तस्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ॥ नांतरं ददृशे काश्चिन्निघ्नतः शत्रवानुरणे ५

Sध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ एवमुक्त्वेति हरिमिरश्वैः १ अन्वयादुपगतः २ विक्षिपन् परान्प्रविशन् महाबलैर्हथैः ३ समानंविद्युच्छारितेनविद्युत्कंपनेनेतिसविद्युच्छारितं तलात्
 लंसव्यापसव्यहस्ततलपरिवर्तेन ४ विक्षिपतः कर्षतः ५

विकल्पतोभियते ६ जलेचरोभीनःतिमिर्भीनःवाहमुख्येयथश्रेष्ठे ७ । ८ । ९ । १० । ११ सानुकर्षःरथाधस्थकाष्ठमनुकर्षः सःरथःतूणवान् १२ । १३ । १४ । १५ आपततेतिविसर्गलोपार्थः

मुखस्यवर्णो न विकल्पतेऽस्य चेलुश्चगात्राणि न चापितस्य ॥ सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य शुश्रावलोकोद्भूतवीर्यमग्र्यम् ६ जलेचरः कांचनयाष्टिसंस्थो व्यातान
नः सर्वतिमिप्रमाथी ॥ वित्रासयनराजतिवाहमुख्येशाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ७ ततस्तूर्णवे निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः ॥ शाल्वमेवामिदुद्रावो धेतुः
कलहं नृप ८ अभियानंतु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे ॥ नामर्षयत संकुद्रः शाल्वः कुरुकुलोद्भूतः ९ सरोषमदमतो वै कामगादवरुह्य च ॥ प्रद्युम्नं योषयामास शाल्वः पर
पुरंजयः १० तयोः सुतमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ॥ समेताददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ११ तस्य मायामयो वीररथो हेमपरिष्कृतः ॥ सपताकः सध्वजश्च
सानुकर्षः सतूणवान् १२ सतरथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो ॥ मुमोच बाणान् कौरव्यप्रद्युम्नाय महाबलः १३ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजतरसारणे ॥ प्रद्युम्नो भुज
वेगेन शाल्वं संमोहयन्निव १४ सतैरभिहतः संख्येनामर्षयत सौभराद् ॥ शरान् दीप्ताग्निं संकाशान् मुमोच तनये मम १५ तानापतत बाणौ घानसचिच्छेदमहाब
लः ॥ ततश्चान्यान शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम १६ सशाल्वबाणैराजेंद्रविद्धोरुक्मिणिनंदनः ॥ मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदेन माहवे १७ तस्य वर्मविभिद्या
शुसबाणो मत्सुतेरितः ॥ विव्याध हृदयं पत्रीसं मुमोह पपात च १८ तस्मिन्निपतिते वीरेशाल्वराजे विचेतसे ॥ संप्राद्रवन् दानवैर्द्रादारयंतो वसुंधराम् १९ हाहा
कृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ॥ नष्टं ज्ञेयं निपतिते तदा सौभपतौ नृपे २० तत उत्थाय कौरव्यप्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ मुमोच बाणान्सहस्रां प्रद्युम्नाय महाब
लः २१ तैः सविद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ॥ जन्तुदेशे भृशं वीरो व्यवासीद द्रथेतदा २२ तं स विद्धामहाराज शाल्वोरुक्मिणिनंदनम् ॥ ननाद सिंहनादं
वैनादेना पूरयन्महीम् २३ ततो मोहं समापन्नेतनये मम भारत ॥ मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान् दुरासदान् २४ सतैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ॥ नि
श्वेष्टः कौरवश्चेष्टप्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे २५ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्यानोत्तमोऽध्यायः ॥ १७॥ वासुदेव उवाच ॥
शाल्वबाणादि ते तस्मिन् प्रद्युम्ने बलिनां वरे ॥ वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः १ हाहा कृतमभूत्सर्ववृष्ण्यंधकवलंततः ॥ प्रद्युम्ने मोहिते राजन् परे च मुदि
ताभृशम् २ तंतथामोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ॥ रणादपाहरत्तूर्णशिक्षितो दारुकिस्तदा ३ नातिदूरापयाते तुरथैरथवरमणुत् ॥ धनुर्ग्रहीत्वा यन्तारं लब्धं
ज्ञोऽब्रवीदिदम् ४ सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ॥ नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५ ॥

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ जञ्जुदेशेकंठमूलेव्यवासीदद्विशेषेणावसादंप्राप्तः २२ । २३ । २४ । २५ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीये भारतभाष्यदीपेसप्तदशो
ध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ शाल्वेति १ । २ । ३ । ४ । ५

कच्चित्सौतेनतेमोहःशाल्वंष्ट्वामहाहवे ॥ विपादोवारणंष्ट्वानृहिमेत्वंयथातथम् ६ ॥ सौतिरुवाच ॥ जनार्दनेनमेमोहोनापिमांभयमाविशत् ॥ अतिभारंतुते
मन्येशाल्वंकेशवनंदन ७ सोपयामिशनेर्वीरबलवानेषपापकृत् ॥ मोहितश्चरणेशूरोरक्ष्यःसारथिनारथी ८ आयुष्मंस्त्वंमयानित्यंरक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहम् ॥
रक्षितव्योरथीनित्यमितिकृत्वाऽपयाम्यहम् ९ एकश्चांसिमहाबाहोबहवश्चापिदानवाः ॥ नसमंरौक्मिणेयाहंरणेमत्वाऽपयामिवै १० एवंब्रुवतिसूतेतुतदामक
रकेतुमान् ॥ उवाचसूतंकौरव्यनिवर्तयर्थपुनः ११ दारुकात्मजमैवंत्वंपुनःकार्षीःकथंचन ॥ व्यपयानंरणात्सौतेजीवतोममर्हिचित् १२ नसृष्टिणकुलेजा
तोयोवैत्यजतिसंगरम् ॥ योवानिपतितंहंतितवास्मीतिचवादिनम् १३ तथास्त्रियंचयोहंतिबालंष्ट्वंतथैवच ॥ विरथंविप्रकीर्णंचभग्नश्चायुधंतथा १४ त्वंच
सूतकुलेजातोविनीतःसूतकर्मणि ॥ धर्मज्ञश्चासिष्टृणीनामाहवेष्वपिदारुके १५ सजानंश्चरितंकृत्स्नंष्टृणीनांपृतनामुखे ॥ अपयानंपुनःसौतेमैवकार्षीःकथं
चन १६ अपयातंहंतपृष्ठेभ्रातरंरणपलायितम् ॥ गदाग्रजोदुराधर्षःकिंमांवक्ष्यतिसाधवः १७ केशवस्याग्रजोवाऽपिनीलवासामदोक्तः ॥ किंवक्ष्यतिमहाबाहु
र्बलदेवःसमागतः १८ किंवक्ष्यतिशिनेर्नसानरसिंहोमहाधनुः ॥ अपयातंरणात्सूतसांवश्वसमितिजयः १९ चारुदेष्णश्चदुर्धर्षस्तथैवगदसारणौ ॥ अकूरश्च
महाबाहुःकिंमांवक्ष्यतिसारथे २० शूरंसंभावितंशांतंनित्यंपुरुषमानिनम् ॥ स्त्रियश्चष्टृणिवीराणांकिंमांवक्ष्यतिसंहताः २१ प्रद्युम्नोऽयमुपायातिभीतस्त्य
क्कामहाहवम् ॥ धिगेनामितिक्वयंतितुवक्ष्यतिसाध्विति २२ धिग्वाचापरिहासोऽपिममवामद्विधस्यवा ॥ मृत्युनाऽभ्यधिकःसौतेसत्वंमाव्यपयाःपुनः २३
भारंहिमयिसंन्यस्ययातोमधुनिहाहरिः ॥ यज्ञंभारतसिंहस्यनहिशक्योऽद्यमर्षितुम् २४ कृतवर्मायवीरोनिर्यास्यन्नेववारितः ॥ शाल्वंनिवारयिष्येऽहंतिष्ठ
त्वमितिसूतज २५ सचसंभावयन्मांनैवनिवृत्तोहदिकात्मजः ॥ तंसमेत्यरणंत्यक्काकिंवक्ष्यामिमहारथम् २६ उपयातंदुराधर्षंशखचक्रगदाधरम् ॥ पुरुषंपुंड
रीकाक्षंकिंवक्ष्यामिमहाभुजम् २७ सात्यकिंबलदेवंचयेचान्येऽधकृष्णयः ॥ मयास्पर्धंतिसततंकिंनुवक्ष्यामितानहम् २८ त्यक्कारणभिमंसौतेपृष्ठतोऽभ्या
हतःशरैः ॥ त्वयाऽपनीतोविवशोनजीवेयंकथंचन २९ सनिवर्तयथेनाशुपुनर्दारुकनंदन ॥ नचैतदेवंकर्तव्यमथापत्सुकथंचन ३० नजीवितमहंसौतेबहुम
न्येकथंचन ॥ अपयातोरणाद्भीतःपृष्ठतोऽभ्याहतःशरैः ३१ कदापिसूतपुत्रत्वंजानीषेमांभयार्दितम् ॥ अपयातंरणंहित्वायथाकापुरुषंतथा ३२ नयुक्तंभ
वतात्यक्तंसंग्रामंदारुकात्मज ॥ मायियुद्धार्थिनिभृशंसत्वंयाह्यितोरेणम् ३३ ॥ ॥ इ०म०भा०आ०प०अ०प०सौभवधोपाख्यानेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

३३ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एवमुक्तइति १।२।३।४।५।६।७ यमकानिसदृशानिद्वतरागिविसदृशानि ८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

॥ वासुदेवउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकैतेयसूतपुत्रस्ततोऽब्रवीत् ॥ प्रद्युम्नंबलीनांश्रेष्ठंमधुरंश्लक्ष्णमंजसा १ नमेमयंरौक्मिणेयसंग्रामेयच्छतोहयान् ॥ युद्धज्ञोऽ
स्मिचष्टृणीनानात्रकिंचिदतोऽन्यथा २ आयुष्यन्नुपदेशस्तुसारथ्येवर्ततांस्मृतः ॥ सर्वार्थेषुरथीरक्ष्यस्त्वंचापिभृशपीडितः ३ त्वंहिशाल्वप्रयुक्तेनशरेणाभिह
तोभृशम् ॥ कश्मलाभिहतोवीरततोऽहमपयातवान् ४ सत्वंसात्वतमुख्याद्यलब्धसंज्ञोयदृच्छया ॥ पश्यमेहयसंयानेशिक्षांकेशवनंदन ५ दारुकेणाहमुत्पन्नो
यथावच्चैवशिक्षितः ॥ वीतभीःप्रविशाम्येतांशाल्वस्यप्रथितांचमूम् ६ ॥ वासुदेवउवाच ॥ एवमुक्ताततोवीरहयान्संचोद्यसंगरे ॥ राक्षसभिस्तुसमुद्यम्यजवेना
भ्यपततदा ७ मंडलानिविचित्राणियमकानीतराणिच ॥ सव्यानिचविचित्राणिदक्षिणानिचसर्वशः ८ प्रतोदेनाहताराजन्नरश्मिभिश्चसमुद्यताः ॥ उत्पतंत
इवाकाशेव्यचरंस्तेहयोत्तमाः ९ तेहस्तलाघवोपेतंविज्ञायनृपदारुकिम् ॥ दह्यमानाइवतदानास्पृशंश्चरणैर्महीम् १० सोपसव्यांचमूतस्यशाल्वस्यभरतर्ष
भ ॥ चकारनातियत्नेनतदद्भुतमिवाभवत् ११ अमृष्यमाणोऽपसव्यंप्रद्युम्नेनचसौभराट् ॥ यंतारमस्यसहस्रात्रिभिर्बाणैःसमार्दयत् १२ दारुकस्यसुतस्तत्र
बाणवेगमर्चितयन् ॥ भूयएवमहाबाहोप्रययावपसव्यतः १३ ततोबाणान्बहुविधान्पुनरेवससौभराट् ॥ मुमोचतनयेवीरममरुक्मिणिनंदने १४ तानप्राप्तान्नाशि
तैर्बाणैश्चच्छेदपरवीरहा ॥ रौक्मिणेयमस्मितंक्रत्वादर्शयन्हस्तलाघवम् १५ छिन्नानृदृष्ट्वातुतान्बाणान्प्रद्युम्नेनचसौभराट् ॥ आसुरीदारुणीमायामास्थाय
व्यसृजच्छरान् १६ प्रयुज्यमानमाज्ञायदैतेयास्त्रंमहाबलम् ॥ ब्रह्मास्त्रेणांतराच्छित्त्वामुमोचान्यान्पतत्रिणः १७ तेतदस्त्रंविधूयाशुविव्यधूरुधिराशनाः ॥ शिर
स्युरसिवक्त्रेचसमुमोहपपातच १८ तस्मिन्निपतितेक्षुद्रेशाल्वेबाणप्रपीडिते ॥ रौक्मिणेयोपरंबाणंसंदधेश्चुनाशनम् १९ तमर्चितंसर्वदाशार्हपूंगैराशीविषा
ग्निज्वलनप्रकाशम् ॥ दृष्ट्वाशरंज्यामभिनीयमानंबभूवहाहाकृतमंतरिक्षम् २० ततोदेवगणाःसर्वेसेंद्राःसहधनेश्वराः ॥ नारदंप्रेषयामासुःश्वसनंचमनोजवम्
२१ तौरौक्मिणेयमागम्यवचोऽब्रूतांदिवौकसाम् ॥ नैषवध्यस्त्वयावीरशाल्वराजःकथंचन २२ संहस्वपुनर्बाणमवध्योऽयंत्वयारणे ॥ एतस्यचशरस्याजौना
वध्योऽस्तिपुमान्कचित् २३ मृत्युरस्यमहाबाहोरणेदेवकिनंदनः ॥ कृष्णःसंकल्पितोधात्रातन्मिथ्यानभवेदिति २४ ततःपरमसंहृष्टःप्रद्युम्नश्शरमुत्तमम् ॥
संजहारधनुःश्रेष्ठान्पूनेचैवन्यवेशयत् २५ ततउत्थायराजेंद्रशाल्वःपरमदुर्भनाः ॥ व्यपायात्सबलस्तूर्णंप्रद्युम्नशरपीडितः २६ सद्धारकांपरित्यज्यकूरोष्टृणिभि
रार्दितः ॥ सौभमास्थायराजेंद्रदिवमाचक्रमेतदा २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुनाभिगमनपर्वणिसौभवधोपाख्यानेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

आनर्तेति १ । २ हृदिकात्मजं कृतवर्माणम् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ त्रिःसामाहिन्यस्वरा नीचमंद्रतारभावेन त्रिःसामाहिन्यतामित्यपि पठंति १० । ११ वाचायित्वास्वस्तिवादानिति शेषः १२ । १३ जितकाशिनाजयशोभिना । जिताः काश्योदेशविशेषायेनेतिवा तेहिगूरुत्वेनातिप्रसिद्धाः काश्योवावेदेहोवेतिश्रुतिलिङ्गात् १४ मार्तिकावतं देशविशेषमासदंप्राप्तः १५

॥ वासुदेव उवाच ॥ आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमंतदा ॥ महाक्रतौराजसूयेनिवृत्तेनृपतेतव १ अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारां निभूषणवरस्त्रियम् २ अनभिज्ञेय रूपाणि द्वारकोपवनानि च ॥ हृद्वाशं कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ३ अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णि कुलं भृशम् ॥ किमिदं नरशार्दूलश्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ४ एवमुक्तः स तु मया विस्तरेण दमब्रवीत् ॥ रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ५ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वम् शेषतः ॥ विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ६ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ॥ राजानमाहुकंचैव तथैवानकदुंदुभिम् ७ सर्वानवृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवंतदा ॥ अप्रमादः सदा कार्यो नगरेयादवर्षभाः ८ शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मानि बोधत ॥ नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ९ सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टाऽस्मि वः पुनः ॥ त्रिःसामाहिन्यतामेषां दुंदुभिः शत्रुभीषणा १० ते मयाऽऽश्वासिता वीरायथावद्वरतर्षभ ॥ सर्वे मामब्रुवन् हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ११ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीभिर्भिनंदितः ॥ वाचायित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा भवम् १२ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ॥ प्रध्माय शंखप्रवरं पां च जन्यमहं नृप १३ प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्रबलेन महता वृतः ॥ कृत्तेन चतुरंगेण यत्नेन जितकाशिना १४ समतीत्य बहून् देशान् गिरिंश्च बहुपादपान् ॥ सरोसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् १५ तत्राश्रौषं नरव्याघ्रशाल्वं सागरमंतिकात् ॥ प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् १६ ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ॥ समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन् १७ सप्तमालोक्य दूरान्मांस्मयन्निवयुधिष्ठिर ॥ आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः १८ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ पुरं नासाद्य तशरैस्ततो मां रोषाविशत् १९ सचापि पापप्रकृतिर्देवैर्यापसदो नृप ॥ मर्यवर्षतदुर्ध्वपैः शरधाराः सहस्रशः २० सैनिकान्ममसूतं च हयांश्च स समाकिरत् ॥ अर्चितयंतस्तु शरानवयं युद्धायामभारत २१ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥ चिक्षिपुः समरे वीरामायि शाल्वपदानुगाः २२ ते हयांश्च रथं चैव तदा दारुकमेव च ॥ छादयामासुरसुरास्तैर्बाणैर्मर्मभेदिभिः २३ नहयानरथो वीरनयंताममदारुकः ॥ अदृश्यं तशरैश्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे २४ ततोऽहमपि कौंतेय शराणामयुतान्ब्रून् ॥ आमंत्रितानां धनुषादिव्येन विधिनाऽक्षिपम् २५

सागरमंतिकात् सागरसमीपे अन्वयामनुगतवानस्मि १६ महोर्मिणः महोर्मिमतः व्रीह्यादित्वादिभिः नाभ्यां गमैर्गुप्त इत्यर्थः १७ । १८ तस्य पुरं मदीयैः शरैर्नासाद्यते तिसंबंधः १९ । २० २१ नतानि निम्नीकृतानि पर्वणि ग्रंथयोऽपेक्षां शङ्कणानामित्यर्थः २२ । २३ । २४ आमंत्रितानामभिभूतानां दिव्येन विधिना अलौकिकयाऽस्त्रविद्यया २५

विषयगोचरः तत्र हेतुः खेविषकं लम्प १६ तलस्वने हंस्तलशब्दैः २७ दानवानां मंगेयितिसंबंधः रुचिरापांगाश्चिप्रपुंखाः २८ वध्यतां वध्यमानानां २९ । ३० । ३१ प्राणेन बलेन ३२ । ३३ असयः खड्गाः शक्तिः कौमारी कुलिशानिवज्राणि पाशावारुणाः ऋष्टयोदंढाः शक्त्यादीनां कनोदीप्तिर्मतिः शोभावातापांतितेशक्तिकुलिशपाशार्ष्टिकनपाः कार्तिकेधैद्रवरुणयमायुधतुल्याः नतत्रविषयस्त्वासीन्ममसैन्यस्य भारत ॥ खेविषकं हितसौभंक्रोशमात्र इवाभवत् २६ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रंगवाट इव स्थिताः ॥ हर्षयामासुरुच्चैर्मांसिंहनादतलस्वनेः २७ मत्कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा ॥ अंगेषु रुचिरापांगाविविशुः शलभा इव २८ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ॥ वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे २९ तेन कृतशुजस्कंधाः कबंधाकृतिदर्शनाः ॥ नदंतो भैरवान्नादान्निपतंतस्मिद्वानवाः ३० पतितास्तेऽपि मक्ष्यंते समुद्रांभोनिवा सिभिः ॥ ततो गोक्रीरकुंदे दुष्टणालरजतप्रभम् ३१ जलजं पांचजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ तान् हृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्ततः ३२ मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ततो गदाहलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ३३ असयः शक्तिकुलिशपाशार्ष्टिकनपाः शराः ॥ पाट्टिशाश्च भुशुंडश्च प्रपतंत्य निशंमयि ३४ तामहं मायैवाशुप्रतिगृह्य व्यनाशयम् ॥ तस्यां हतायां मायायां गिरिजृंगैरयोधयत् ३५ ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् ॥ दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ३६ अंगारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ॥ एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ३७ विज्ञाय तदहं सर्वमायैव व्यनाशयम् ॥ यथा कालंतु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ३८ ततो व्योममहाराज शतसूर्यमिवाभवत् ॥ शतचंद्रं च कौंतेय सहस्रायुततारकम् ३९ ततो नाज्ञाय ततदा दिवारात्रं तथा दिशः ॥ ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ४० ततस्तदस्त्रं कौंतेय धूतं तूलमिवानिलैः ॥ तथा तदभवद्युद्धं तु मुलं लोमहर्षणम् ॥ लब्धालोकस्तुराजेंद्रपुनः शत्रुमयोधयम् ४१ ॥ इति श्रीम० भा० आरण्यके पर्वणि अर्जुना० प० सौभवधोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ एवं स पुरुषव्याघ्रः शाल्वराजो महारिपुः ॥ युध्यमानो मया संख्येवियदभ्यगमत्पुनः १ ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च दीप्तांश्च शूलान्मुसलान्सींश्च ॥ चिक्षेप रोषान्मायिमंदबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकांक्षी २ तानाशुगैरापततोऽहमाशुनिवार्य हंतुं खगमान् ख एव ॥ द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशुमुक्तैस्ततोऽतरिक्षे निनदो बभूव ३ ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ॥ दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ४ ततो मामब्रवीद्दीरदारुको विह्वलत्रिव ॥ स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ अवस्थातुं न शक्नोमि अंगं मे व्यवसीदति ५ इति तस्य निशम्या हंसारथेः करुणं वचः ॥ अवक्षमाणो यंतारमपश्यं शरपीडितम् ६ नतस्योरसिनो भूर्ध्निकयेन भुजद्वये ॥ अंतरं पांडवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः ७

इत्यर्थः । कनीत्रिगतिस्तु ताविति बोधदेवः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० तदस्त्रं मायायम् ४१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एवं स इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

बाणवरीत्पीडातस्तस्यानात्तुल्यवणमुत्कटम् ८ अस्तंमयमाश्वसितवान् ९ अथमापुरुषःकश्चिदित्यादेरध्यायशेषस्यतात्पर्यं भगवानपिबुद्धजनमाययामोहितः किमुतबुद्धजनोभगवन्माय
येति शुद्धचेतन्याश्रितमेवाज्ञानमितिवा १० । ११ पितृसखआहुकः १२ उपायायोपगम्याविषक्तेऽन्यत्रव्यासक्तेऽनुरसुतोवसुदेवः १३ । १४ १५ अहंजगर्ह । वैचित्यात्पारोक्ष्येतिह निहितवान्
सतुबाणवरोत्पीडाद्विस्त्रव्यमृगुल्वणम् ॥ अभिवृष्टेयथामेघेगिरिगैरिकधातुमान् ८ अभीषुहस्तंतं दृष्ट्वासीदंतंसारथिरणे ॥ अस्तंभयंमहाबाहोशाल्वबाणप्रपी
डितम् ९ अथमापुरुषःकश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ॥ त्वरितोरथमारोप्यसौहृदादिवभारत १० आहुकस्यवचोवीरतस्यैवपरिचारकः ॥ विषण्णःसन्नकंठेन
तन्निबोधयुधिष्ठिर ११ द्वारकाधिपतिर्वीरआहत्वामाहुकोवचः ॥ केशवैहिविजानीष्वयत्त्वापितृसखोऽब्रवीत् १२ उपायायाद्यशाल्वेनद्वारकां वृष्णिनंदन ॥
विषक्तेष्वयिदुर्ध्वपहतःशूरसुतोबलात् १३ तदलंसाधुयुद्धेननिवर्तस्वजनार्दन ॥ द्वारकामेवरक्षस्वकार्यमेतन्महत्तव १४ इत्यहंतस्यवचनंश्रुत्वापरमदुर्मनाः ॥
निश्चयंनाधिगच्छामिकर्तव्यस्येतरस्यच १५ सात्यकिंबलदेवंचप्रयुञ्जमहारथम् ॥ जगर्हमनसावीरतच्छ्रुत्वामहदप्रियम् १६ अहंदिद्वारकायाश्चपितुश्चकु
रुनंदन ॥ तेषुरक्षांसमाधायप्रयातःसौभपातने १७ बलदेवोमहाबाहुःकच्चिज्जीवतिशत्रुहा ॥ सात्यकीरौक्मिणेयश्चचारुदेणश्चवीर्यवान् १८ सांबप्रभृतयश्चै
वेत्यहमासंसुदुर्मनाः ॥ एतेषुहिनरव्याघ्रजिवत्सुनकथंचन १९ शक्यःशूरसुतोहंतुमपिवज्रभृतास्वयम् ॥ हतःशूरसुतोव्यक्तंव्यक्तंचैतेपरासंवः २० बलदेवमुखाः
सर्वइतिमेनिश्चितामतिः ॥ सोऽहंसर्वविनाशंतंचितयानोमुहुर्मुहुः ॥ सुविह्वलोमहाराजपुनःशाल्वमयोधयम् २१ ततोऽपश्यंमहाराजप्रपतंतमहंतदा ॥ सौभा
च्छूरसुतंवीरततोमांमोहआविशत् २२ तस्यरूपंप्रपततःपितुर्मनराधिप ॥ ययातेश्शीणपुण्यस्यस्वर्गादिवमहीतलम् २३ विशीर्णमलिनोष्णीषप्रकीर्णविर
मूर्धजः ॥ प्रपतन्मृश्यतेहस्मक्षीणपुण्यइवग्रहः २४ ततःशार्ङ्गधनुःश्रेष्ठंकरात्प्रपतितंमम ॥ मोहापन्नश्चकौतेयरथोपस्थउपाविशम् २५ ततोहाहाकृतंसर्वै
न्यमेगतचेतनम् ॥ मां दृष्ट्वा रथनीडस्थंगतासुमिवभारत २६ प्रसार्यबाहूपततःप्रसार्यचरणावपि ॥ रूपंपितुर्मैविवभौशकुनेःपततोयथा २७ तंपतंतमहाबा
होऽल्लपाट्टिशपाणयः ॥ अभिघ्नंतोभृशंवीरममचेतोह्यकंपयन् २८ ततोमुहूर्तात्प्रतिलभ्यसंज्ञामहंतदावीरमहाविमर्दे ॥ नतत्रसौभनरिपुंचशाल्वं पश्यामिवृद्धं
पितरंनचापि २९ ततोममासीन्मनसिमायेयमितिनिश्चितम् ॥ प्रबुद्धोऽस्मिततोभूयःशतशोऽशाकिरञ्छरान् ३० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्व
णिअर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधोपाख्यानेएकविंशोऽध्यायः २१ ॥ ॥ वासुदेवउवाच ॥ ततोऽहंभरतश्रेष्ठप्रगृह्यरुचिरंधनुः ॥ शौरपातयंसौभाच्छिरां
सिविबुधादिषाम् १ शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ॥ प्रेषयंशाल्वराजायशार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः २ ततोनादृश्यततदासौभंकुरुकुलोद्धह ॥ अं
तर्हितंमाययाऽभूत्ततोऽहंविस्मितोऽभवम् ३

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥

॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ ततोऽहंमिति १ सुवाससःसुपुंलान् २ । ३

॥२०॥

विकृताननमूर्धजाइतितेषांस्वरूपकथनंनतुतद्दर्शनं धिष्ठितेमागल्भ्येनस्थिते । विधितेइतिपाठेऽपिसएवार्थः ४ शब्दएवसाहोलक्ष्यंयत्रततथा शब्दवेधिशब्देस्त्रमुपारममपतदित्पर्यः । शब्द
साहंशब्दवाधानिवारकंवा ५ शब्दसाधनैःशब्दएवसाधनंलक्ष्यसंबंधेकारण्येधातेःपुरस्यादृश्यत्वात् ६ । ७ । ८ प्राग्ज्योतिषंपूर्वसमुद्रतीरस्थंनगरविशेषंयतःकामगममतःप्राग्ज्योतिषंगत्वाव्य
दृश्यत ९ । १० । ११ अप्रख्यातिमदर्शनंइयांप्राप्तवान् १२ । १३ । १४ । १५ एवमिति हेवीरहेअच्युतएवंमांसोमराजोविजितवान्एतदप्यहंपश्चादश्रौषं पूर्वमोहमापन्नःसन्नसंज्ञालाभानंतरं

अथदानवसंघास्तेविकृताननमूर्धजाः ॥ उदक्रोशन्महाराजधिष्ठितेमायिभारत ४ ततोऽहंशब्दसाहंवैत्वरमाणोमहारणे ॥ अयोजयंतद्वधायततःशब्दउपारमत
५ हतास्तेदानवाःसर्वेयैःसंशब्दउदीरितः ॥ शौरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैःशब्दसाधनैः ६ तस्मिन्नुपरतेशब्देपुनरेवान्यतोऽभवत् ॥ शब्दोऽपरोमहाराजतत्रापि
प्राहरंशरैः ७ एवंदशदिशःसर्वास्तिर्यगूर्ध्वंचभारत ॥ नादयामासुरसुरास्तेचापिनिहतामया ८ ततःप्राग्ज्योतिषंगत्वापुनरेवव्यदृश्यत ॥ सौभंकामगमंवीर
मोहयन्ममचक्षुषी ९ ततोलोकांतकरणोदानवोदारुणाकृतिः ॥ शिलावर्षेणमहतासहसामांसमावृणोत् १० सोऽहंपर्वतवर्षेणवध्यमानःपुनःपुनः ॥ बल्मीकहव
राजेंद्रपर्वतोपाचितोऽभवं ११ ततोऽहंपर्वतचितःसहयःसहसारथिः ॥ अप्रख्यातिमियांराजन्सर्वतःपर्वतैश्चितः १२ ततोवृष्णिप्रवीरायेममासंसैनिकास्तदा ॥
तेभयार्तादिशःसर्वेसहसाविप्रदुद्रुवुः १३ ततोहाहाकृतमभूत्सर्वकिलविशंपते ॥ द्यौश्चभूमिश्चस्वंचैवादृश्यमानेतथामयि १४ ततोविषण्णमनसोममराजन्सुह
ज्जनाः ॥ रुरुदुश्चक्रुश्चैवदुःस्वशोकसमन्विताः १५ द्विषतांचप्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ॥ एवंविजितवान्वीरपश्चादश्रौषमच्युत १६ ततोऽहमिंद्रदायितं
सर्वपाषाणभेदनं ॥ वज्रमुद्यम्यतान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् १७ ततःपर्वतभारार्तामंदप्राणावेचेष्टिताः ॥ हयामममहाराजवेपमानाइवाभवन् १८ मेघजालइवा
काशेविदार्याभ्युदितंरविं ॥ दृष्ट्वामांवांधवाःसर्वेहर्षमाहारयन्पुनः १९ ततःपर्वतभारार्तामंदप्राणावेचेष्टिताः ॥ हयान्संदृश्यमांसुतःप्राहतात्कालिकंवचः २०
साधुसंपश्यवाष्णेयशाल्वंसौभपतिंस्थितं ॥ अलंकृष्णावमन्यैर्नसाधुयत्नंसमाचर २१ मार्दवंसखितांचैवशाल्वादद्यव्यपाहर ॥ जहिशाल्वंमहाबाहोमैनंजीवयके
शव २२ सर्वैःपराक्रमैर्वीरवध्यःशत्रुरभिन्नहन् ॥ नशत्रुरवमंतव्योदुर्बलोऽपिबलीयसा २३ योऽपिस्यात्पीठगःकश्चिर्किंपुनःसमरेस्थितः ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलसर्व
यत्नैरिमंप्रभो २४ जहिदृष्णिकुलश्रेष्ठमात्वाकालोऽत्यगात्पुनः ॥ नैषमार्दवसाध्योवैमतोनापिसखातव २५ येनत्वयोधितोवीरद्वारकाचावमर्दिता ॥ एवमादि
तुकौतैयश्चुत्वाऽहंसारथेर्वचः२६तत्त्वमेतदितिज्ञात्वायुद्धेमतिमधारयम् ॥ वधायशाल्वराजस्यसौभस्यचानिपातने २७ दारुकंचाबुवंवीरमुहूर्तस्थीयतामिति ॥
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् २८

श्रुतवान्सारथिमुखेनेतिशेषः १६ इन्द्रदयितमिंद्रदेवत्यं वज्रं वज्रास्त्रं । यद्वाइन्द्रोऽप्यस्यवैविमूतिरतस्तच्छस्त्रमप्येतदीयमेवेतिध्येयं समशातयंनानाशितवान् १७ । १८ आहारयन्प्राप्तवतः १९
तात्कालिकंतत्कालयोग्यं २० । २१ । २२ । २३ पीठगःस्वासनस्थःअयुध्यमानोऽपीत्यर्थः २४ । २५ । २६ । २७ । २८

२९ प्रतिलोमानांविपरीताचाराणांश्लेखानां ३० क्षुरांतंतीक्ष्णपरिधि ३१ तस्मैसौभाग्यमाहिणवंप्रहितवान् ३२ । ३३ क्रकचःदंतुरसङ्गः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

आग्नेयमस्त्रंदयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ योजयंतत्रधनुषादानवांतकरंणे २९ यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ॥ राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मांतकरणं मह
त् ३० क्षुरांतममलंचक्रं कालांतकयमोपमम् ॥ अनुमंत्र्याहमतुलं द्विषतां विनिवर्हणम् ३१ जहिसौभंस्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ॥ इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्रा
हिणवंरुपा ३२ रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ॥ द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगांते प्रतपिष्यतः ३३ तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगात्विषम् ॥ मध्येन पाट
यामासककचो दाविबोच्छितम् ३४ द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम् ॥ महेश्वरशरोद्धतं पपात त्रिपुरं यथा ३५ तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ॥
पुनश्चादाय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ३६ ततः शाल्वंगदां गुर्वीमा विध्यंतं महाहवे ॥ द्विधा चकार सहसा प्रज्ज्वाल च ते तसा ३७ तस्मिन्निवहिते वीरे दानवास्त्र
स्तचेतसः ॥ हाहा भूतादिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ३८ ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभं समीपतः ॥ शंखं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ३९ तन्मे रुशिखरा
कारं विध्वस्ता ह्वाल गोपुरम् ॥ दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुःखुः ४० एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं निपात्य च ॥ आनर्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम्
४१ तदेतत्कारणं राजन्यदहं नागसाह्वयम् ॥ नागमं परवीरघ्नं न हि जीवेत्सुयोधनः ४२ मय्यागतेऽथवा वीरयूतं न भविता तथा ॥ अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतु
रिवोदकम् ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ॥ आमंत्र्य प्रययौ श्रीमान् पांडवान् मधुसूदनः ४४ अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं यु
धिष्ठिरम् ॥ राज्ञामूर्धन्युपाग्रातो भूमिने च महाभुजः ४५ परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ॥ समानितश्च धौम्येन द्रौपद्याचार्यचितोऽश्रुभिः ४६ सुभ
द्रामभिमन्युं च रथमारोप्य कांचनम् ॥ आरुरोहरथं कृष्णः पांडवैरभिपूजितः ४७ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधि
ष्ठिरम् ४८ ततः प्रयाते दाशार्हेष्टष्टष्टुप्त्रोऽपि पार्षतः ॥ द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ४९ दृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ॥ जगाम पांडवान् दृष्ट्वा
रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ५० केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौतेयेनामितौ जसा ॥ आमंत्र्य पांडवान् सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ५१ ब्राह्मणाश्च विश्वैव तथा विषयवाति
नः ॥ विमृज्यमानाः सुभृशं न त्यजंति स्म पांडवान् ५२ समवायः सराजेंद्रसुमहाद्भुतदर्शनः ॥ आसीन् महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ५३

यद्यागच्छेयंतर्हि न हि जीवेत् ४२ किं करिष्यामि अद्याहमकिंचित्कर इत्यर्थः उदकंधारयितुमिति शेषः ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ दृष्टकेतुः शिशुपालसुतः स्वसारं करेण मर्तो
नकुलमार्याम् ५० केकयाः सहदेवश्यालाः ५१ । ५२ समवायः मेलकः ५३

शशास आज्ञां पयामास एवमुक्त्वा महाबाहुरित्याद्यध्यायशेषस्याग्निमाध्यायसाहितस्य तात्पर्यम् पांडवेष्विवसाधुपुंसर्वे निसर्गात् रज्यंते धार्तराष्ट्रेष्विवासाधुपुंसर्वे निसर्गात् रज्यंते भवन्तीति ५४ ॥ इत्यारण्य
के पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे सौभवधोपाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ तस्मिन्निति १ भूतपतिः शिवः निष्कः अष्टोत्तरशतं सुवर्णानि वक्षोऽलंकारो वा शिक्षेति व्याकरणाद्यंगाना
मुपलक्षणं अक्षराणि वेदः नित्यत्वात्क्षणशून्यः । 'वाचानिरूपानित्यया' इति श्रुतेः । मंत्रः प्रणवः तान्पाठतोऽर्धतश्च जानद्भ्यः शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्यः २ प्रेष्याः कर्मकराः पुरः प्रागेव जघन्यं पाश्चात्यं

युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ॥ शशास पुरुषान् कालेरथान्योजयतेति वै ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवधो
पाख्याने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन् दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ॥ यमौ च कृष्णाचपुरोहितश्च रथान्म
हार्हान् परमाश्वयुक्तान् १ आस्थाय वीराः सहिता वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ॥ हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च प्रादाय शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्यः २ प्रेष्याः पुरोविं
शतिरात्तश्चाधनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् ॥ मौर्वींश्च यंत्राणि च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ३ ततस्तुवासांसि च राजपुत्र्या धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ॥
तर्दिद्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ४ ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणं च कुरुदीनसत्वाः ॥ तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च सर्वे कुरुजांगलानां
५ सचापितान्भ्यवदन् प्रसन्नः सहेव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ॥ तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौ धंकुरुजांगलानाम् ६ पितेव पुत्रेषु सुतेषु भावं च कुरुणा मृषमो महा
त्मा ॥ ते चापितस्मिन् भरतप्रवर्हे तदा बभूवुः पितरौ वपुत्राः ७ ततस्तमासाद्य महाजनौ धाः कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ॥ हानाथ हाधर्म इति ब्रुवाणा हीताश्च सर्वेऽश्रु
मुखाश्च राजन् ८ वरः कुरुणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ॥ पौरानि मान् जानपदांश्च सर्वान् हित्वा प्रयातः क्रनुधर्मराजः ९ धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसु
द्विधिक्सौ बलं पापमर्तिचकर्णं ॥ अनर्थमिच्छंति न रेंद्रपापाय धर्मनित्यस्य सतस्तवैवम् १० स्वयं निवेश्या प्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशम् ॥ शतक्रतुप्रस्थ
ममेय कर्मा हित्वा प्रयातः क्रनुधर्मराजः ११ चकार यामप्रतिमं महात्मासिं भां यो देवसभाप्रकाशम् ॥ तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क्रनुधर्मराजः १२ तान् ध
र्मकामार्थविदुत्तमौ जावीभित्सुरुच्चैः सहितानुवाच ॥ आदास्य ते वासामिमां नैरुष्यवने पुराजा द्विषतां यशांसि १३ द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक् क्रभवद्भिरासाद्य तप
स्विनश्च ॥ प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्यायथाऽर्थसिद्धिः परमाभवेन्नः १४ इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ॥ मुदाऽभ्यनंदन् सहिताश्च क्रुः प्रद
क्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् १५ आमंत्र्य पार्थं च वृकोदरं च धनंजयं याज्ञसेनीयमौ च ॥ प्रतस्थिरे रारुमपेत हर्षायुधिष्ठिरेणानुमतायथास्वम् १६ इति श्रीमहाभारते आर
ण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशेत्रयोर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

द्वारकादेशं ३ राजपुत्र्यासुभद्रया सह ४ । ५ । ६ प्रवर्हे श्रेष्ठे ७ हीताः कुराज्येतिष्ठाम इति हेतोः शंकया लज्जिताः भीता इति पाठांतरं ८ । ९ अनर्थयुतजं एवमेव प्रकारं १० । ११ । १२ बीभत्सु
रर्जुनः आदास्य ते आच्छिद्य ग्रहीष्यति यशांसि यशस्कराणि दिव्यसभादीनि १३ भवद्भिः पौरैः वाच्याः प्रार्थ्याः १४ । १५ । १६ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ततइति सत्यसंगरःसत्यप्रतिज्ञः १ समाःवर्षाणिसंधिरार्षः २ शरदोवत्सरान् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ अनुभा वानकर्तव्याकर्तव्याविषयात्रिध्यान्प्रभावोनिग्रहानुग्रहशक्तिः । 'अनुभावोनिग्रहे
स्यात्प्रभावःशक्तिवेजसोः'इतिविश्वः ८ श्रेयोमोक्षःकारणतत्साधनं ९ द्वैतद्वैतशोकमोहौइतौगतीयस्मात्तद्वैतमेवद्वैतस्वार्थेतिद्वितः वनंजलंयस्मिन्नद्वैतवनंपुण्येनपावनेनजलेनउचितं समवे

॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ ततस्तेपुप्रयातेपुक्रौतेयःसत्यसंगरः ॥ अभ्यभाषतधर्मात्माभ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः १ द्वादशेमाःसमास्माभिर्वस्तव्यनिर्जने
वने ॥ समीक्षध्वंमहारण्येदेशंबहुमृगादिजम् २ बहुपुष्पफलंरम्यंशिवंपुण्यजनावृतम् ॥ यत्रेमाःशरदःसर्वाःसुखंप्रतिवसेमहि ३ एवमुक्तेप्रत्युवाचधर्मराजधनं
जयः ॥ गुरुवन्मानवगुरुमानयित्वामनास्विनम् ४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ भवानेवमहर्षीणांवृद्धानांपर्युपासिता ॥ अज्ञातमानुषेलोकेभवतोनास्तिकिंचन ५
त्वयाहुपासितानित्यंब्राह्मणाभरतर्षभ ॥ द्वैपायनप्रभृतयोनारदश्चमहातपाः ६ यःसर्वलोकद्वाराणिनित्यंसंचरतेवशी ॥ देवलोकद्रव्यलोकंगंधर्वाप्सरसामपि
७ अनुभावांश्चजानासिब्राह्मणानानसंशयः ॥ प्रभावांश्चैववेत्यत्वंसर्वेषामेवपार्थिव ८ त्वमेवराजजानासिश्च्रेयःकारणमेवच ॥ यत्रेच्छसिमहाराजनिवासंतत्र
कुर्महे ९ इदंद्वैतवनंनामसरःपुण्यजलोचितम् ॥ बहुपुष्पफलंरम्यंनानादिजनिषेवितम् १० यत्रेमाद्वादशसमाविहरेमेतिरोचये ॥ यदितेऽनुमतंराजराजकिम
न्यन्मन्यतेभवान् ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ममाप्येतन्मतंपार्थत्वयायत्समुदाहृतम् ॥ गच्छामःपुण्यविख्यातमहद्वैतवनंसरः १२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
ततस्तेप्रययुःसर्वेपांडवाधर्मचारिणः ॥ ब्राह्मणैर्बहुभिःसार्धंपुण्यद्वैतवनंसरः १३ ब्राह्मणाःसाग्रिहोत्राश्चतथैवचनिरग्रयः ॥ स्वाध्यायिनोभिक्षवश्चतथैववनवा
सिनः १४ बहवोब्राह्मणास्तत्रपरिववुर्युधिष्ठिरम् ॥ तपःसिद्धामहात्मानःशतशःसंशितवताः १५ तेयात्वापांडवास्तत्रब्राह्मणैर्बहुभिःसह ॥ पुण्यद्वैतवनंरम्यंवि
विशुभंरतर्षभाः १६ तत्सालतालाग्रमधूकनीपकदंबसर्जार्जुनकर्णिकारैः ॥ तपात्ययेपुष्पधरैरुपेतंमहावलंराष्ट्रपतिर्ददर्श १७ महाहुमाणांशिखरेषुतस्थुर्मनोरमां
वाचमुदीरयंतः ॥ मयूरदात्यूहचकोरसंघास्तस्मिन्वनेवर्हिणःकोकिलाश्च १८ करेणयूथैःसहयूथपानांमदोत्कटानामचलप्रमाणाम् ॥ महांतियूथानिमहाद्विपानां
तस्मिन्वनेराष्ट्रपतिर्ददर्श १९ मनोरमांभोगवतीमुपेत्यपूतात्मनांचीरजटाधराणाम् ॥ तस्मिन्वनेधर्मभृतांनिवासेददर्शसिद्धर्षिगणाननेकान् २० ततःसयानाद
वरुह्यराजासभ्राटकःसजनःकाननंतत् ॥ विवेशधर्मात्मवतांवरिष्ठस्त्रिविष्टपंशक्रद्वामितौजाः २१ तंसत्यसंधंसहिताऽभिपेतुर्दिदक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ॥ वनौकस
श्चापिनरैर्द्रुसिंहमनस्विनंतंपरिवार्यतस्थुः २२ सतत्रसिद्धानभिवाद्यसर्वान्प्रत्यर्चितोराजवदेववच्च ॥ विवेशसर्वैःसहितोद्विजाग्रैःकृतांजलिर्धर्मभृतांवरिष्ठः २३

तं एतेनद्वैतवनशब्दार्थःसूचितः उचसमवायेदिवादिः १० विहरेमप्रीत्यानयेम ११ । १२ । १३ । १४ । १५ यात्वागत्वा १६ तपात्ययेवर्षासु महावलंमहावनं दंत्यादिरयंशब्दः देवावै
बलेगाःवर्षपश्यन्'इतिवनेवलशब्दप्रयोगदर्शनात् १७ । १८ करेणुःहस्तिनी १९ भोगवतीतरस्वस्तीर्नदी २० । २१ चारणाःदेवगायनाः सिद्धाःमहर्षयः २२ । २३

महाद्रुमःकदंबः २४ । २५ लतावतानावनतःवल्लीतंतुंभिरावृततयानम्रः २६ इत्यारण्यकेपर्वणिनलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ तत्काननमित्याद्यध्यायद्वयेनवृद्धतमाभ्यां
मार्केण्डेयदाल्भ्याभ्यांधर्मस्यात्यागोब्राह्मणभक्तिश्चकर्तव्येत्युच्यते तत्कारणमितिपाठेत्तद्वनंकारणं चिक्रीडिषाहेतुः कृच्छ्रंवनवाससंकटं १ । २ इष्टीर्दिशंपीर्णमासाद्याः पित्र्याणिपिंडपितृयज्ञ
दर्शश्राद्धादीनि ३ राश्रादपेत्यनिर्गत्य वनेवसतातीव्रदुःसहंसमृद्धंपुष्कलंचतेजोयस्य ४ । ५ अस्मयतविस्मितवान् ६ हियाप्रागल्भ्यसंकोचेन ७ । ८ । ९ सहस्रनेत्रःप्रति
सपुण्यशीलःपितृवन्महात्मातपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ॥ प्रत्यर्चितःपुष्पधरस्यमूलेमहाद्रुमस्योपविवेशराजा २४ भीमश्चकृष्णाचधनंजयश्चयमौचतेचानुचरा
नरैर्द्रुम् ॥ विमुच्यवाहानवशाश्चसर्वेत्तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः २५ लतावतानावनतःसपांडवैर्महाद्रुमःपंचभिरेवधान्विभिः ॥ बभौनिवासोपगतैर्महात्मभिर्महा
गिरिवारणयूथपैरिव २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुनाभिगमनपर्वणिद्वैतवनप्रवेशेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
तत्काननंप्राप्यनरैर्द्रुपुत्राःसुखोचितावासमुपेत्यकृच्छ्रम् ॥ विजन्दुरिद्रुप्रतिमाःशिवेषुसरस्वतीशालवनेषुतेषु १ यतींश्चराजासमुनींश्चसर्वास्तस्मिन्वनेमूलफलै
रुदग्रैः ॥ द्विजातिमुख्यानृषभःकुरूणांसंतर्पयामासमहानुभावः २ इष्टीश्चपित्र्याणितथाक्रियाश्चमहावनेवसतांपांडवानाम् ॥ पुरोहितस्तत्रसमृद्धतेजाश्चका
रधौम्यःपितृवृषपाणाम् ३ अपेत्यराष्ट्राद्वसतांतुतेषामृषिःपुराणोऽतिथिराजगाम ॥ तमाश्रमंतीवसमृद्धतेजामार्कडेयःश्रीमतांपांडवानाम् ४ तमागतंजलि
तहुताशनप्रभंमहामनाःकुरुवृषभोयुधिष्ठिरः ॥ अपूजयत्सुरक्रुषिमानवार्चितंमहामुनिंह्यनुपमसत्ववीर्यवान् ५ ससर्वविद्वैपदीवीक्ष्यकृष्णांयुधिष्ठिरंभीमसेना
र्जुनौच ॥ संस्मृत्यरामंमनसामहात्मातपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ६ तंधर्मराजोविमनाइवाब्रवीत्सर्वोहियासंतितपस्विनोऽमी ॥ भवानिदंकिंस्मयतिबह्वृ
स्तपस्विनांपश्यतांमामुदीक्ष्य ७ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ नतातद्व्यामिनचस्मयामिप्रहर्षजोमांभजतेनदर्पः ॥ तवापदंत्वद्यसमीक्ष्यरामंसत्यव्रतंदाशरथिस्म
रामि ८ सचापिराजासहलक्षणेनवनेनिवासंपितुरेवशासनात् ॥ धन्वीचरन्पार्थमयैवदृष्टोगिरेःपुराक्रुष्यमूकस्यसानौ ९ सहस्रनेत्रप्रतिमोमहात्मायमस्यनेता
नमुचेश्चहंता ॥ पितुर्निदेशादनघःस्वधर्मवासवनेदाशरथिश्चकार १० सचापिशक्रस्यसमप्रभावोमहानुभावःसमरेष्वजेयः ॥ विहायभोगानचरद्वनेषुनेशेबल
स्येतिचरेदधर्मम् ११ मृपाश्चनाभागभगीरथादयोमहीमिमांसागरांतांविजित्य ॥ सत्येनतेऽप्यजयंस्तातलोकात्रेशेबलस्येतिचरेदधर्मम् १२ अलर्कमाहुर्नर
वर्यसंतंसत्यव्रतंकाशिकरूपराजम् ॥ विहायराज्यानिवसूनिचैवनेशेबलस्येतिचरेदधर्मम् १३

मारूपांतरयस्य'देवानामस्मिवासवः'इत्युक्तत्वात् अतएवयमस्यनियंतुरपिनेतानिर्वाहकः नमुचेश्चहंता इतिसर्वमिद्रकर्मतस्यैवकर्मैत्यर्थः १० तदेवाहसचेति शक्रस्यसमप्रभावःकृत्स्नप्रभा
वः । समशब्दःसर्वपर्यायःसर्वनामा प्रभावःशक्तिः अनुभावोभावसूचनंविद्याबलमित्यर्थः । शक्रस्यप्रभावादिकमयमेवातोऽसौसमरेष्वजेयः । तस्मादितिसर्वत्राध्याहारः बलस्यबहुसामर्थ्यस्य
ईशप्रभावाभीतिहेतोरधर्मनचरेत् शकौसत्याधर्ममेवाचरेन्नत्वधर्ममित्यर्थः ११ । १२ । १३

धात्राईशेनपुराणैर्वेदवाक्यैर्विहितोविधिरग्निहोत्रादिः १४ पशवोऽपिबलवानस्मीतिदपेणाधर्मनवरंतीत्याहमहाबलानिति । 'विषाणंदंतशृंगयोः' इतिकोशः १५ एवंसर्पादिष्वपिज्ञेयमित्याहसर्वाणीति स्वयोनितोजन्मानुरुपम् १६ विमाप्रभासैववसुवित्तंयस्य १७ आदास्यसेग्रहीष्यसि १८ । १९ । इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

धात्राविधिर्योविहितःपुराणैस्तंपूजयंतोनरवर्यसंतः ॥ सतर्षयःपार्थदिविप्रभांतिनेशेवलस्येतिचरेदधर्मम् १४ महाबलान्पर्वतकूटमात्रान्विषाणिनःपश्यगजा
न्नरेद्र ॥ स्थितान्निदेशेनरवर्यधातुनेशेवलस्येतिचरेदधर्मम् १५ सर्वाणिभूतानिनरेद्रपश्यतथायथावद्विहितंविधात्रा ॥ स्वयोनितःकर्मसदाऽऽचरंतिनेशेवल
स्येतिचरेदधर्मम् १६ सत्येनधर्मेणयथार्हवृत्त्याहियातथासर्वभूतान्यतीत्य ॥ यशश्चतेजश्चतवापिदीप्तंविभावसोर्भास्करस्येवपार्थ १७ यथाप्रतिज्ञंचमहानु
भावकृच्छ्रंवेनेवासमिमनिरुष्य ॥ ततःश्रियंतेजसातेनदीप्तामादास्यसेपार्थिवकौरवेभ्यः १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमेवमुक्त्वावचनंमहर्षिस्तपस्विमध्येसहितं
सुहृद्भिः ॥ आमंयधौम्यंसहितांश्चपार्थास्ततःप्रतस्थेदिशमुत्तरांसः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुनद्वैतवनप्रवेशेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ वसत्सुवैद्वैतवनेपाण्डवेषुमहात्मसु ॥ अनुकीर्णमहारण्यंब्राह्मणैःसमपद्यत १ ईर्यमाणेनसततंब्रह्मघोषेणसर्वशः ॥ ब्रह्मलोकसमंपुण्यमासी
द्वैतवनंसरः २ यजुषामृचांसाग्रांचगद्यानांचैवसर्वशः ॥ आसीदुच्चार्यमाणानांनिःस्वनोहृदयंगमः ३ ज्याघोषश्चैवपार्थानांब्रह्मघोषश्चधमिताम् ॥ संसृष्टंब्रह्म
णाक्षत्रंभूयएवव्यरोचत ४ अथाब्रवीद्विकोदाल्भ्योधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ॥ संध्याकौंतेयमासीनमृषिभिःपरिवारितम् ५ पश्यद्वैतवनेपार्थब्राह्मणानांतपास्वि
नाम् ॥ होमवेलांकुरुश्रेष्ठसंप्रज्वलितपावकाम् ६ चरंतिधर्मपुण्येऽस्मिंस्त्वयागुप्ताधृतव्रताः ॥ भृगवोऽगिरसश्चैववासिष्ठाःकाश्यपैःसह ७ आगस्त्याश्चमहा
भागाआत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ॥ सर्वस्यजगतःश्रेष्ठब्राह्मणाःसंगतास्त्वया ८ इदंतुवचनंपार्थशृणुष्वगदतोमम ॥ आहूभिःसहकौंतेयस्त्वांवक्ष्यामिकौरव ९ ब्रह्म
क्षत्रेणसंसृष्टंक्षत्रंचब्रह्मणासह ॥ उदीर्णंदहतःशत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ १० नाब्राह्मणस्तातचिरंभूषेदिच्छन्निमंलोकममुंचजेतुम् ॥ विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वाद्विजंनुदतिनृपःसपत्नान् ११ चरन्त्रैःश्रेयसंधर्मप्रजापालनकारितम् ॥ नाध्यगच्छद्रलिलोकेतीर्थमन्यत्रवैद्विजात् १२ अनूनमासीदसुरस्यकामैर्वैरोच
नैःश्रीरपिचाक्षयाऽऽसीत् ॥ लब्ध्वामर्हीब्राह्मणसंप्रयोगतेष्वाचरन्दुष्टमथोव्यनश्यत् १३ नाब्राह्मणंभूमिरियंसभूतिर्वर्णाद्वितीयंभजतेचिराय ॥ समुद्रनेमिर्न
मतेतुतस्मैयंब्राह्मणःशास्तिनयैर्विनीतम् १४ कुंजरस्येवसंग्रामेपरिगृह्याकुशग्रहम् ॥ ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्यक्षत्रस्यक्षीयतेबलम् १५

वसत्स्विति अनुकीर्णव्याप्तम् १ । २ गद्यानांब्राह्मणवाक्यानांपादाक्षरादिनियमहीनानाम् ३ । ४ संध्यामुरास्येतिशेषः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० अब्राह्मणोब्राह्मणहीनोनृपःदुर्मुखेद्वैश्वर्य
मिच्छेत् तस्येच्छतोऽपिजयोदुर्लभइत्यर्थः । विनीतौसम्यक्शिक्षितौधर्मार्थौयेन ११ तीर्थमुपायं १२ वैरोचनेर्बलेः १३ । १४ अंकुशग्रहमंकुशेननिगृह्णातितंपीरगृह्यवर्ज्यित्वापरिवर्जने १५

१६ । १७ बुद्धिपर्येषणंबुद्धेःसाकल्येनसंग्रहणम् १८ यथाहंतीर्थेययायोग्यपात्रे प्रतिपादनायदानाय १९ वृत्तिवर्तनम् २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभार

ब्राह्मण्यनुपमादृष्टिःक्षात्रमप्रतिमंबलम् ॥ तौयदाचरतःसार्धंतदालोकःप्रसीदति १६ यथाहिसुमहानग्निःकक्षंदहतिसानिलः ॥ तथादहतिराजन्योब्राह्मणेन
समंरिपुम् १७ ब्राह्मणेष्वेवमेधावीबुद्धिपर्येषणंचरेत् ॥ अलब्धस्यचलाभायलब्धस्यपरिवृद्धये १८ अलब्धलाभायचलब्धवृद्धयेयथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ॥
यशस्विनंवेदविदंविपश्चितंबहुश्रुतंब्राह्मणमेववासय १९ ब्राह्मणेष्पूतमावृत्तिस्तवनित्यंयुधिष्ठिर ॥ तेनतेसर्वलोकेषुदीप्यतेप्रथितंयशः २० ॥ वैशंपायनउवा
च ॥ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेबकंदाल्भ्यमपूजयन् ॥ युधिष्ठिरेस्तूयमानेभूयःसुमनसोऽभवन् २१ द्वैपायनोनारदश्चजामदग्न्यःपृथुश्रवाः ॥ इंद्रद्युम्नोभालुकिश्च
कृतचेताःसहस्रपात् २२ कर्णश्रवाश्चमुंजश्चलवणाश्चश्चकाश्यपः ॥ हारीतःस्थूणकर्णश्चअग्निवेश्योऽथशौनकः २३ कृतवाक्रसुवाक्त्रैवबृहदश्वोविभावसुः ॥
ऊर्ध्वरेतावृषामित्रःसुहोत्रोहोत्रवाहनः २४ एतेचान्येचबहवोब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ अजातशत्रुमानर्जुःपुरंदरमिवर्षयः २५ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्व
णिअर्जुनाभिगमनपर्वणिद्वैतवनप्रवेशेऽष्टविंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोवनगताःपार्थाःसायान्हेसहकृष्णया ॥ उपविष्टाःकथाश्चकुरुःखशोकप
रायणाः १ प्रियाचदर्शनीयाचपंडिताचपतिव्रता ॥ अथकृष्णाधर्मराजमिदंवचनमब्रवीत् २ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ननूनंतस्यपापस्यदुःखमस्मासुकिंचन ॥ वि
द्यतेधार्तराष्ट्रस्यचृशंसस्यदुरात्मनः ३ यस्त्वांराजन्मयासार्धमजिनैःप्रतिवासितम् ॥ वनंप्रस्थाप्यदुष्टात्मानान्वतप्यतदुर्मतिः ४ आयसंहृदयंनूनंतस्यदुष्ट
तकर्मणः ॥ यस्त्वांधर्मपरंश्रेष्ठंरूक्षाण्यश्रावयतदा ५ सुखोचितमदुःखार्हदुरात्माससुहृद्व्रणः ॥ ईदृशदुःखमानीयमोदतेपापपूरुषः ६ चतुर्णामेवपापानामस्रं
नपातितंतदा ॥ त्वयिभारतनिष्क्रांतेवनायाजिनवाससि ७ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेश्चदुरात्मनः ॥ दुर्भातुस्तस्यचोग्रस्यराजनदुःशासनस्यच ८ इतरेषांतु
सर्वेषांकुरूणांकुरुसत्तम ॥ दुःखेनाभिपरीतानानिन्नेभ्यःप्रापतज्जलम् ९ इदंचशयनंदृष्ट्वायच्चासीतेपुरातनम् ॥ शोचामित्वांमहाराजदुःखानर्हसुखोचितम्
१० दांतंयच्चसभामध्यआसनंरत्नभूषितम् ॥ दृष्ट्वाकुशवृसींचेमांशोकोमांरुंधयत्ययम् ११ यदपश्यंसभायांत्वांराजभिःपरिवारितम् ॥ तच्चराजन्नपश्यंत्याः
काशांतिर्हृदयस्यमे १२ यात्वाऽहंचंदनादिग्धमपश्यंसूर्यवर्चसम् ॥ सात्वांपंकमलादिग्धंघ्र्यामुह्याभिभारत १३ यात्वाऽहंकौशिकैर्वस्त्रैःशुभ्रैराच्छादितंपुरा ॥
दृष्टवत्यस्मिराजेंद्रसात्वांपश्यामिचीरिणम् १४ यच्चतद्वक्त्रमपात्रीभिर्ब्राह्मणैःसहस्रशः ॥ न्हियतेतेगृहादन्नंसंस्कृतंसार्वकामिकम् १५

तभावदीपेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ततइति इतोऽध्यायद्वयस्यतात्पर्यसुशीलाऽपिस्त्रीधर्मस्याजयतिकिमुतेतरेति १ । २ अस्मासुदुःखितेष्वितिशेषः ३ । ४ । ५ आनीयप्रापय्य ६ अस्त्रं
नेत्रजलम् ७ । ८ । ९ । १० दांतंगजदंतमयं कुशवृसींकुशासनं रुंधयतिआवृणोतिमोहयतीत्यर्थः ११ । १२ त्वाऽहं त्वामहं आदिग्धंलिप्तम् १३ कौशिकैःकौशजैः १४ । १५

अग्रहाणां ब्रह्मचारिणां १६ सहस्राणि सहस्रसंज्ञानि सत्रपरिवेषणपात्राणि 'ते पांयत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्स्वर्गोदास्यंति' इति बह्वचब्राह्मणे दर्शनात् । सत्कृतानि प्रत्यहमुपयोगात्संभावितानि सर्वकामैः काम्यमानैरन्नेः यतयैः सहस्रैः सर्वैः काममनोरथैर्द्विजान् अपूजयथाः वने तु एकमेव सूर्यदत्तं परिवेषणपात्रमित्यर्थः १० । १८ । १९ । २० मनुः क्रोधः ११ । १२ । २३ अर्जुनेन कार्तवीर्येण

यतीनामग्रहाणां तैतथैव गृहमेधिनाम् ॥ दीयते भोजनं राजत्रतीव गुणवत्प्रभो १६ सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ॥ सर्वकामैः सुखितैर्यदपूजयथा द्विजान् १७ तच्च राजत्रपश्यत्याः काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुंडलाः १८ अभोजयंत मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ सर्वास्तानद्यप्ययामिव नेव न्येन जीविनः १९ अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्रनोपशाम्यति मे मनः ॥ भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् २० ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् २१ सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ सत्कृतं विविधैर्यानिर्वहैरुच्चावचैस्तथा २२ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ अयं कुरूनरणे सर्वान्हंतुमुत्सहते प्रभुः २३ त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ योऽर्जुने नार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना २४ शरावमर्हं शीघ्रत्वात्कालांतक्यमोपमः ॥ यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः २५ यज्ञतव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः २६ ध्यायंतं मर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजत्रकुप्यसि ॥ दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् २७ न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैक रथोऽजयत् २८ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ यो यानैरहुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः २९ प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानियः ३० तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ श्यामं बृहंतं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ३१ न कुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ दर्शनं यि च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ३२ सह देवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ न कुलं सह देवं च दृष्ट्वा ते दुःखिता बुभौ ३३ अदुःखार्हो मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ द्रुपदस्य कुले जातांस्तु पापांडोर्महात्मनः ३४ दृष्ट्वा प्रस्यमग्निर्नीवीरपत्नीमनुव्रताम् ॥ मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ३५ नूनं च तव वैनोऽस्ति मन्युर्भरतसत्तम ॥ यत्ते भ्रातृन्मांश्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ३६ न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ॥ तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ३७ यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ॥ सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवंत्युत ३८ तत्त्वयानक्षमाकार्या शत्रून्प्रतिकथंचन ॥ तेजसैव हितेश्च कथानि हंतुं नात्र संशयः ३९ तथैव यः क्षमा काले क्षत्रियो नो पशाम्यति ॥ अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ४० इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरितापवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

२४ शरावमर्हं बाणपाते २९ । २६ । २७ । २८ । २९ आदत्त आत्तवान् ३० चर्मिणां खड्गचर्मधराणां ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ निर्वचनं क्षत्रियशब्दस्य क्षरते हि न स्तीति क्षत्रमिति ३७ हिंसात्वं निश्चयमिति चेत्तत्राह योनेति तेजः क्रोधः ३८ । ३९ । ४० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अत्रापीति १ आगतागमं प्राप्तहस्यं २ । ३ श्रेयः प्रशस्ततरं अत्र क्षमातेजसोर्भवे ४ । ५ । ६ । ७ अस्य एनं ८ । ९ १० अधिकताः अत्र पानादिसंरक्षणो नियुक्ताः प्रादिष्टानि इदमस्मै देयमित्याज्ञापितानि ११ पुनश्च मिमं भर्तृपूजाभिः स्वाभ्युचितमानेन १२ । १३ । १४ नित्यमुदिताः नित्यं होलकाद्युत्सवपराः १५ । १६ तेजसा क्रोधेन १७ । १८ उपालंभं धिक्कारं १९ । २० उप ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासं पुरातनम् ॥ प्रहादस्य च संवादं बलैर्वैरोचनस्य च १ असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ॥ बालिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रहादं पितरं पितुः २ ॥ बलिरुवाच ॥ क्षमास्विच्छ्रेयसीतात उता होते जइत्युत ॥ एतन्मे संशयं तात यथा बहूहि पृच्छते ३ श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ॥ करिष्यामि हितं सर्वं यथा वदनुशासनम् ४ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्ठः पितामहः ॥ सर्वानि श्रय विप्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ५ ॥ प्राहाद उवाच ॥ न श्रेयः सततं ते जो नित्यं श्रेयसीक्षमा ॥ इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ६ यो नित्यं क्षमते तात बहून् दोषान्सर्विदति ॥ भृत्याः परिभवंत्येन मुदा सीनास्तथाऽरयः ७ सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमंते कदाचन ॥ तस्मान्नित्यं क्षमातात पंडितैरपि वर्जिता ८ अवज्ञाय हितं भृत्या भजंते बहु दोषताम् ॥ आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयंतेऽल्पचेतसः ९ यानं वस्त्राण्यलंकारान् शयनान्यासनानि च ॥ भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च १० आददीरन्नधिकतायथा काममचेतसः ॥ प्रादिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ११ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयंतिकथंचन ॥ अवज्ञानं हिलोकेऽस्मिन्मरणादपि गहितम् १२ क्षमिणं तादृशं तात बुवंति कडुकान्यपि ॥ प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः १३ अथास्य दारानिच्छंति परिभूय क्षमावतः ॥ दाराश्चास्य प्रवर्तंते यथा काममचेतसः १४ तथा च नित्यमुदिता यदिनाल्पमपीश्वरात् ॥ दंडमर्हंति दुष्यंति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते १५ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ॥ अथ वैरोचने दोषानि मान् विद्वच्चक्षमावताम् १६ अस्थाने यदिवास्थाने सततं रजसावृतः ॥ कुक्षोदंडान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा १७ मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ॥ आप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा १८ सोऽवमानादर्थहानिमुपालंभमनादरम् ॥ संतापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः १९ क्रोधादंडान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ॥ अश्रयते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि २० योपकर्तुं श्रहंते तेजसैवोपगच्छति ॥ तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैश्मगतादिव २१ यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ॥ अंतरंतस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते भुवम् २२ तस्मान्नात्युत्सृजेते जो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् २३ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥ स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च २४ क्षमा कालास्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरणे तान् ॥ ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः २५ पूर्वापकारीयस्ते स्यादपराधे गरीयसि ॥ उपकारेण तत्तस्य क्षंतव्यमपराधिनः २६ अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षंतव्यमपराधिनाम् ॥ नाहिसर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषेण वै २७

कर्तृनितिच्छेदः संधिरार्थः उपकर्तुं क्रोधादिदृष्टिकरान् हर्तुं चोरान् २१ भवः ऐश्वर्यं अंतरं छिद्रं विकुरुते प्रययति २२ । २३ । २४ असंत्याज्याः क्रोधेनानतिक्रमणीयाः २५ पूर्वापूर्वकाले वा उपकारी उपकर्ता २६ अबुद्धिर्बौद्धवम् २७

२८ अपकृतेअपकारे २९ । ३० मृदुनासाम्रा ३१ सामापिदेशकालापेक्षयैवकर्तव्यमित्याहदेशोति ३२ । ३३ । ३४ उत्सृष्टप्रयोक्तुं ३५ ३६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभा
वदीपेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ क्रोधइति परेरपकृताआप्तेश्वोदीपिताः सामर्थ्यवन्तोऽपिसंतःक्षमाभेवश्रयंतइत्यध्यायतात्पर्यं भावयितावर्धयिताजितःसन्नितिशेषः २ तदेवाहयोहीति २
लोकआत्मास्वर्गावातन्नाशमं ३ तदेवाहकुद्वइति श्रेयसःश्रेष्ठान्श्रेयोऽपिप्राप्येतिवाच्यलोपेपंचमीमाश्रित्यव्याख्येयं ४ । ५ । ६ । ७ तं क्रोधंविक्रमं धीरैरितिपाठेविपरीतःक्रमोयेनतमि

अथचेद्बुद्धिजं कृत्वाब्रुयुस्तेतदबुद्धिजम् ॥ पापान्स्वल्पेऽपितान्हन्यादपराधेतथाऽनृजून २८ सर्वस्यैकोऽपराधस्तेक्षंतव्यःप्राणिनोभवेत् ॥ द्वितीयेसतिव
ध्यस्तुस्वल्पेऽप्यपकृतेभवेत् २९ अजानताभवेत्क्षिदपराधःकृतोयदि ॥ क्षंतव्यमेवतस्याहुःसुपरीक्ष्यपरीक्षया ३० मृदुनादारुणं हंतिमृदुनाहंत्यदारुणम्
मासाध्यमृदुनाकिंचितस्मात्तीव्रतरंमृदु ३१ देशकालौतुसंप्रेक्ष्यबलाबलमथात्मनः ॥ नादेशकालेकिंचित्स्यादेशकालौप्रतीक्षताम् ॥ तथालोकमयाच्चैवक्षंत
व्यमपराधिनः ३२ एतएवंविधाःकालाःक्षमायाःपरिकीर्तिताः ॥ अतोऽन्यथाऽनुवर्तस्तेजसःकालउच्यते ३३ तदहंतेजसःकालंतवमन्येनराधिप ॥ धार्त
राष्ट्रेषुलुब्धेषुसततंचापकारिषु ३४ नहिकश्चित्क्षमाकालोविद्यतेऽद्यकुरुन्प्रति ॥ तेजसश्चागतेकालेतेजउत्सृष्टमहंसि ३५ मृदुर्भवत्यनुज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते
जनः॥ कालेप्राप्तेद्वयंचैतद्योवेदसमर्हापतिः ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिआर्जुनभिगमनपर्वणिद्रौपदीवाक्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥युधिष्ठि
रउवाच ॥ क्रोधोहंतामनुष्याणांक्रोधोभावयितापुनः ॥ इतिविद्धिमहाप्राज्ञेक्रोधमूलोभवाभवौ १ योहिसंहरतेक्रोधंभवस्तस्यसुशोभने ॥ यःपुनःपुरुषःक्रोधं
नित्यंसहतेशुभे ॥ तस्याभावायभवतिक्रोधःपरमदारुणः २ क्रोधमूलोविनाशोहिप्रजानामिहदृश्यते ॥ तत्कथंमादृशःक्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ३ कुद्वःपापं
नरःकुर्यात्कुद्वोह्न्यादुरुनपि ॥ कुद्वःपुरुषयावाचाश्रेयसोऽप्यवमन्यते ४ वाच्यावाच्येहिकुपितोनप्रजानातिकर्हिचित् ॥ नाकार्यमस्ति कुद्वस्यनावाच्यंविद्यते
तथा ५ हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तुवध्यांसंपूजयीतच ॥ आत्मानमपिचकुद्वःप्रेषयेद्यमसादनम् ६ एतान्दोषान्प्रपश्यद्विर्जितःक्रोधोमनीषिभिः ॥ इच्छद्भिः
परमंश्रेयइहचामुत्रचोत्तमम् ७ तंक्रोधंविजितंधीरैःकथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ एतद्रौपदिसंवायनमेमन्युःप्रवर्धते ८ आत्मानंचपरांश्चैवत्रायतेमहतोभयात् ॥
क्रुध्यंतमप्रतिकुद्व्यनद्वयोरेषचिकित्सकः ९ मूढोयदिक्लिश्यमानःक्लिश्यतेऽशक्तिमान्नरः ॥ बलीयसामनुष्याणांत्यजत्यात्मानमात्मना १० तस्यात्मानंसं
त्यजतोलोकानश्यंत्यनात्मनः ॥ तस्माद्रौपद्यशक्तस्यमन्योर्नियमनंस्मृतम् ११

त्यर्थः चरेदाचरेत् ८ अप्रतिकुद्व्यन द्वायते द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकःदोषापहर्ता ९ एतदेवाहमूढइति बलीयसामुपरियदि अशक्तिमान्क्लिश्यतेकुच्यते तर्हिआत्मानंदेहंत्यजाति १० अना
त्मनःअजितचित्तस्यनियमनंकर्तव्यमितिस्मृतं अशक्तःक्रोधंजित्वा आत्मानमात्महत्यादोषात् परंचपरहत्यादोषात्रायतइत्यर्थः ११

शक्तस्यापिक्रोधजयेआत्मपरत्रातृत्वमाहविद्वानिति १२ । १३ । १४ । १५ प्रसृजेत्प्रकर्षेणप्रयुंजीत सुयोधनवधादपिसुयोधनाद्वधंप्राप्यापीत्यर्थः यदुक्तंतेजसश्चागतेकालेतेजउत्सृष्टमहंसि
तितत्राह तेजस्वीतिक्रोधजिदेवतेजस्वीनपुक्रोधीत्यर्थः १६ । १७ प्रत्युतक्रोधाजयेदोषमाहकुद्वोहीति १८ तुदतिव्यथयति पुरुषोत्तयादिना तेजसिसतिक्रोधजयित्वमेवतेजोनान्यदित्यर्थः
१९ एतदेवतेजोलक्षणप्रदर्शनेनप्रतिपादयति दाक्ष्यमितिदाक्ष्यंकर्मसुकौशलं । अमर्षःशत्रोरपकारोपायचितनं । शौर्यपराभिभवशक्तिः । शीघ्रत्वंआशुकारिता । अंजसाआर्जवेन २० कुद्वैः
कालयुक्तंदेशकालोपपन्नंतेजःसुदुःसहं २१ पंडितैरित्युपहासोमूर्खैरित्यर्थः अपंडितैरितिगौडपाठः स्वच्छः रजःरजोगुणपारिणामः २२ स्वधर्मान् अपगःअपहायगच्छतीतितथा द्वितीयायाअ

विद्वांस्तथैवयःशक्तःक्लिश्यमानोनकुप्यति ॥ अनाशयित्वाक्लेष्टारंपरलोकेचनंदति १२ तस्माद्रलवताचैवदुर्बलेनचनित्यदा ॥ क्षंतव्यंपुरुषेणादुरापत्स्वपि
विजानता १३ मन्योर्हिविजयंकृष्णप्रशंसंतीहसाधवः ॥ क्षमावतोजयोनित्यंसाधोरिहसतांमत्तम् १४ सत्यंचानृततःश्रेयोऽनृशंसाच्चानृशंसता ॥ तमेवंबहुदो
षंतुक्रोधंसाधुविजितम् १५ मादृशःप्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ तेजस्वीतियमाहुर्वैपंडितादीर्घदर्शिनः १६ नक्रोधोऽभ्यंतरस्तस्यभवतीतिविनिश्चि
तम् ॥ यस्तुक्रोधंसमुत्पन्नंप्रज्ञयाप्रतिबाधते १७ तेजस्विनंतंविद्वांसोमन्यतेतत्त्वदर्शिनः ॥ कुद्वोहिकार्यंसुश्रोणिनयथावत्प्रपश्यति ॥ नाकार्यंनचमर्यादां
नरःकुद्वोऽनुपश्यति १८ हंत्यवध्यानपिकुद्वोगुरुनकुद्वस्तुदत्यपि ॥ तस्मात्तेजसिकर्तव्यःक्रोधोदूरेप्रतिष्ठितः १९ दाक्ष्यंह्यमर्षःशौर्यंचशीघ्रत्वमितितेजसः ॥
गुणाःक्रोधाभिभूतेननशक्याःप्राप्तुमंजसा २० क्रोधंत्यक्त्वातुपुरुषःसम्यक्तेजोऽभिपद्यते ॥ कालयुक्तंमहाप्राज्ञेकुद्वैस्तेजःसुदुःसहम् २१ क्रोधस्तुपंडितैःशश्वतेजइ
त्यभिनिश्चितम् ॥ रजस्तुलोकनाशायविहितंमानुषंप्रति २२ तस्माच्छश्वत्यजेक्रोधंपुरुषःसम्यगाचरन् ॥ श्रेयान्स्वधर्मानपगोनकुद्वइतिनिश्चितम् २३
यदिसर्वमबुद्धीनामतिक्रांतमचेतसाम्॥अतिक्रमोमद्विधस्यकथंस्वित्स्यादनिंदिते २४ यदिनस्युर्मानुषेषुक्षमिणःपृथिवीसमाः ॥नस्यात्संधिर्मनुष्याणांक्रोधमूलोहि
विग्रहः २५ अभिषक्तोह्यभिषजेदाह्न्यादुरुणाहतः ॥ एवंविनाशोभूतानामधर्मःप्रथितोभवेत् २६ आकुष्टःपुरुषःसर्वप्रत्याक्रोशेदनंतरम् ॥ प्रतिह्न्याद्वतश्चै
वतथाहिंस्याच्चद्विसितः २७ हन्युर्हिपितरःपुत्रानपुत्राश्चापितथापितृन् ॥ हन्युश्चपतयोभार्याःपतीन्भार्यास्तथैवच २८ एवंसंकुपितेलोकेजन्मकृष्णेनविद्य
ते ॥ प्रजानांसंधिमूलंहिजन्मविद्धिशुभानने २९ ताःक्षिपेरन्प्रजाःसर्वाःक्षिप्रंद्रौपदितादृशे ॥ तस्मान्मन्युर्विनाशायप्रजानामभवायच ३० यस्मात्तुलोकेद
श्यंतेक्षमिणःपृथिवीसमाः ॥ तस्माज्जन्मचभूतानांभवश्चप्रतिपद्यते ३१

लुगार्थः जातिप्रष्टावपतितादपिक्रोधीहीनइत्यर्थः २३ सर्वक्षमार्जवादिकंअबुद्धीनां मूढैःअतिक्रांतंलंघितंअनिंदितेप्रशस्तेविषयेक्षमादौ २४ । २५ अभिषक्तःतापितःअभिषजेतापयेत् गुरुणा
ऽपिहतस्तंआह्न्यात्ताडयेत् किमुतान्यमितिमावः एवंविनाशःअधर्मश्चप्रथितोभवेत् २६ आकुष्टोवाचाताडितः हतोऽन्येनाभिगतःहिंसितस्ताडितः २७ । २८ जन्मोत्पत्तिःतत्रहेतुःप्रजानांसंधिः
धंपत्योःप्रीतिः शमइतिपाठेऽत्रमा २९ तादृशेक्रोधपरैराजिसति क्षिपेरन्इत्येयुःअभवायानेवर्थाय ३० जन्मप्रतिपद्यतेअन्यथाक्रोधप्राबल्येपूर्ववयस्येवदंपत्योर्नाशाज्जन्मासंभवइत्यर्थः ३१

क्षंतव्यंपुरुषेणेहसर्वापत्सुसुशोभने ॥ क्षमावतोहिभूतानांजन्मचैवप्रकीर्तितम् ३२ आकुष्ठस्ताडितःकुद्भःक्षमतेयोबलीयसा ॥ यश्चनित्यंजितक्रोधोविद्वानु
तमपूरुषः ३३ प्रभाववानपिनरस्तस्यलोकाःसनातनाः ॥ क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानःप्रेत्यचेहचनश्यति ३४ अत्राप्युदाहरंतीमागाथानित्यंक्षमावताम् ॥ गी
ताःक्षमावतांरुष्णेकाश्यपेनमहात्मना ३५ क्षमाधर्मःक्षमायज्ञःक्षमावेदाःक्षमाश्रुतम् ॥ यएतदेवंजानातिससर्वंक्षंतुमर्हति ३६ क्षमाब्रह्मक्षमासत्यंक्षमाभूतंच
भाविच ॥ क्षमातपःक्षमाशौचंक्षमयेदंष्टृतंजगत् ३७ अतियज्ञविदांलोकानक्षमिणःप्रामुवंतिच ॥ अतिब्रह्मविदांलोकानातिचापितपास्विनाम् ३८ अन्येवैयजु
षांलोकाःकर्षिणामपरेतथा॥क्षमावतांब्रह्मलोकेलोकाःपरमपूजिताः ३९ क्षमातेजस्विनांतेजःक्षमाब्रह्मतपास्विनाम् ॥ क्षमासत्यंसत्यवतांक्षमायज्ञःक्षमाशमः४०
तांक्षमांतादृशींरुष्णेकथमरमद्विधस्त्यजेत् ॥ यस्यांब्रह्मचसत्यंचयज्ञालोकाश्चाधिष्ठिताः४१क्षंतव्यमेवसततंपुरुषेणविजानता॥ यदाहिक्षमतेसर्वंब्रह्मसंपद्यतेतदा
४२क्षमावतामयंलोकःपरश्चैवक्षमावताम्॥इहसन्मानमृच्छंतिपरत्रचशुभांगतिम्४३येषांमन्युर्मनुष्याणांक्षमयाऽभिहतःसदा॥ तेषांपरतरेलोकास्तस्मात्क्षान्तिः
परामता ४४ इतिगीताःकश्यपेनगाथानित्यंक्षमावताम् ॥ श्रुत्वागाथाःक्षमायास्त्वंतुष्यद्रौपदिमाक्रुवः ४५ पितामहःशांतनवःशमंसंपूजयिष्यति ॥ रुष्णश्चदेव
कीपुत्रःशमंसंपूजयिष्यति ४६ आचार्योविदुरःक्षताशममेववादिष्यतः ॥ रुपश्चसंजयश्चैवशममेववादिष्यतः ४७ सोमदत्तोयुयुत्सुश्चद्रोणपुत्रस्तथैवच ॥ पिता
महश्चनोव्यासःशमंवदतिनित्यशः ४८ एतैर्हिराजानियतंचोद्यमानःशमंप्रति ॥ राज्ञ्यंदातेतिमेबुद्धिर्नचेलोभात्रशिष्यति ४९ कालोऽयंदारुणःप्राप्तोभरता
नामभूतये ॥ निश्चितंमेसदैवैतत्पुरस्तादपिभाविनि ५० सुयोधनोनाहतीतिक्षमामेवंनविंदति ॥ अहंस्तत्राहमित्येवंतस्मान्मांविंदतेक्षमा ५१ एतदा
त्मवतांवृत्तमेषधर्मःसनातनः ॥ क्षमाचैवानृशंस्यंचतत्कर्तास्म्यहमंजसा ५२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुना० द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादेऊ
नत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नमोघात्रेविधात्रेचयौमोहंचक्रतुस्तव ॥ पितृपैतामहेवृतेवोढव्येतेऽन्यथामतिः १

पिगंक्षमतेसोदुंशक्रोति ४२ । ४३ परतरेसत्यलोकलोकःभोग्यपदार्थाः ४४ तुष्य तुष्टामव ४५ । ४६ । ४७ । ४८ राजावृतराष्ट्रःतत्पुत्रोवादात्तादास्यति ४९ अभूतये
नाशाय ५० नार्हतिराज्यमिति शेषः तत्र हेतुः इतीति एवं उक्तीत्या ५१ अंजसातत्त्वतः ५२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपे कनत्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ नमो

ईश्वरस्यापिकर्मपेक्षत्वात्प्रथमं कर्म प्राबल्यमेवाह कर्मभिरिति चित्तितः कलितोलोकोभोगसाधनं मत्यांगस्यां उध्वाधोमध्यमोत्तमाधमयोनिषु नित्यानि अपरिहार्यफलानि लोमात् मोहात् मोक्षं कर्मफलेभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिरित्यासति प्राप्नुमिच्छति २ कर्मनित्यत्वमेवाह नेहेति इह जन्मनि पुरुषः पूर्वकर्मभिर्बाध्यमानो धर्मादिनानाश्रयमाप्नोति आनृशंस्यं दया घृणा लोकापवादभयं ३ तत्र त्वमेव दृष्टांत इत्याह त्वमित्यादिना ४ तदानीं राज्यकाले अद्य राज्यच्युतौ जातुकदाचिद्धर्मात्प्रियतरं न हिते अभ्यगमनं ज्ञातवतः किंतु जीवितादपि प्रियतरं धर्ममेवाभ्यगमनं ५ । ६ । ७ । ८ ९ शृंगं प्रभुत्वाभिमानः १० । ११ ते त्वया मोक्षिणः संन्यासिनो मोक्षाश्रमस्थाः १२ आरण्यकेभ्यो वानप्रस्थेभ्यः लौहानि सौवर्णादीनि । लोहानां कांचनं वरमिति लिङ्गात् १३ । १४ पाक्य कर्मभिश्चितितोलोको गत्यांगत्यां पृथग्विधः ॥ तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षांशं यियासति २ नेह धर्मानृशंस्याभ्यानक्षांत्या नार्जवेन च ॥ पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ३ त्वांचव्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ॥ यत्त्वं नार्हसि नापीमेभ्रातरस्तेमहौजसः ४ न हितेऽभ्यगमनं ज्ञातुं तदानीं नाद्य भारत ॥ धर्मात्प्रियतरं किंचिदपि चेज्जीवितादिह ५ धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ॥ ब्राह्मणा गुरुवश्चैव जानंत्यपि च देवताः ६ भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ॥ त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मपरित्यजेः ७ राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ इति मे श्रुतमार्याणां त्वांतुमन्येन रक्षति ८ अनन्याहिन रव्याघ्रनित्यदा वर्ममेव ते ॥ बुद्धिः सततमन्वेति च्छायेव पुरुषं निजाऽनावमं स्थाहि सदृशा ब्रावरान् श्रेयसः कुतः ॥ अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नान् तेऽंगमवर्द्धत ९ स्वाहाकारैः स्वधामि श्वपूजाभिरपि चाद्रिजान् ॥ दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ११ ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ॥ यततो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत १२ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ॥ आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ नादेर्य ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंच न विद्यते १३ यदिदं वैश्वदेवं तेषां तयोः क्रियते गृहे ॥ तद्वत्वातिथिभूतेभ्यो राजन् शिष्टेन जीवासे १४ इष्टयः पशुबंधाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ॥ वर्तते पाक्यज्ञाश्च यज्ञकर्मच नित्यदा १५ अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्तेनावसीदति १६ अश्वमेधो राजसूयः पुंडरीकोऽथ गोसवः ॥ एतैरपि महायज्ञैरिष्टं भूरि दाक्षिणैः १७ राजन् परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ राज्यं वसून् यायुधानि भ्रातृन्मां चासिनिर्जितः १८ ऋजोर्मृदोर्वदान्धस्य हीमतः सत्यवादिनः ॥ कथमक्षव्यसन जा बुद्धिरापतिता तव १९ अतीव मोहमायाति मनश्च परिभूयते ॥ निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् २० अत्राप्युदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ ईश्वरस्य वशो लोकास्तिष्ठंते नात्मनो यथा २१ धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥ दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् २२ यथा दारुमयी योषान रवीरसमाहिता ॥ ईरयत्यंगमं मानितथाराजान्निमाः प्रजाः २३

ज्ञाष्ट्यामिसाध्याहृष्टयः १९ । २० । २१ परीतयाविपरीतया १८ ऋजोरवकस्य मृदोर्दयालोः १९ निशाम्यआलोच्य सममनोमोहंमौढचमायातिपरिभूयतेचेत्यन्वयः परिमवआर्तिः २०
लोकाभोग्यानितिष्ठतेप्रकाशते । प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेतितङ् २१ धाताईश्वरःशुक्रंमाकर्मबीजं उन्नरवृत्तकेषानुसरन् २२ ययेतिहेनरवीरसूत्रघारेणसमाहितासम्यङ्नियुकासतीअंगमीरय
ति तथाइसाःप्रजाः अंगानिहस्तादीनि ईश्वरेणसमाहिताःसत्यईरयन्ति । चेष्टयंत्यंगकर्माणीतिपाठे हेअंगकर्माणिकर्तृणि कर्मानुरोधीईश्वरइत्यर्थः इमाःप्रजाः चेष्टयंतीतिसंबंधः २३

अंतर्बहिर्व्याप्तौ आकाशदृष्टांतः भूतानि जरायुजादीनि २४ बद्धोवावद्धव अन्येषामुपाध्यायादीनाम् २५ नतिनासिकार्या नस्यं नासासूत्रं तेनवाओतः प्रोतः अत्र द्वी आकाशशकुनिसूत्रदृष्टांतौ ईश्वरस्य व्यापकत्वमेरकत्वयोः प्रयोमणिपृष्ठदृष्टांतौ जीवस्यास्वातंत्र्ये २६ आदेशमाज्ञामन्वेति अनुसरति तत्र हेतुः तन्मयो हितदर्पण इति । यथामृन्मयो घटो मृद्ये वलीयतेऽतो मध्येपि मृदधी नोऽनन्य एवं जीवोऽपीश्वरस्यैव रूपमेव दस्तन्मयस्तदर्पणश्चातो मध्येऽपि तत्प्रेर्य एवेत्यर्थः यथोक्तम् । 'अजनिचयन्मयंतदविमुच्यानियंतृमवेदितियद्यन्मयंततान्नियम्यमिति' तस्यार्थः अयमात्माधीनो नार्किंतुं च नानिर्देश्यरूपं कालकालाधितारमीशं भजत्यनुसरति २७ । २८ । २९ चरते मुंके । कर्मव्यतिहारे तद्फलप्रदत्वे नोपकारकमीशं जीवो मुंके कर्मकर्तृत्वे नोपकारकं जीवमीशो मुंके इत्यर्थः अयमिति राजवत्तटस्थतयानचलक्ष्यते अंतर्गतामिवात् ३० नन्वीश्वरो जीवादन्योऽनन्यो वा । आद्येन चायमिति लक्ष्यत इत्यनुपपन्नं । द्वितीये तयोः शास्त्रशास्यमावानुपपत्तिरित्याशंक्याह हेतुमात्रमिति विमुश्चिदात्मायेन प्रयोज्येन कर्मकारयते तत इदं शरीरं महाभूतान्यहंकार इत्यादिनां कल्पस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयं तदेव कर्तृ इत्यर्थः । मनुजदेवकर्तृत्वासंभव इत्याशं

आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् २४ शकुनिस्तंतु बद्धोवानियतोऽयमनीश्वरः ॥ ईश्वरस्य वशेति श्रेष्ठान्येषां नात्मनः प्रभुः २५ मणिः सूत्र इव प्रोतो न स्योत इव गोवृषः ॥ स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलादृक्ष इव च्युतः २६ धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हितदर्पणः ॥ नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कंचन २७ अज्ञो जंतुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च २८ यथा वायोऽस्तृणाग्राणि वशं यांति वलीयसः ॥ धातुरेवं वशं यांति सर्वभूतानि भारत २९ आर्यैर्कर्मणि युंजानः पापे वा पुनरीश्वरः ॥ व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ३० हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ॥ येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ३१ पश्यमाया प्रभावोऽयमीश्वरेण यथाकृतः ॥ यो हंति भूतैर्भूतानि मोहयित्वाऽऽत्ममायया ३२ अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शीभिः ॥ अन्यथा परिवर्तते वेगा इव न भस्वतः ३३ अन्यथैव हि मन्यंते पुरुषास्तानि तानि च ॥ अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोती च ३४ यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ॥ अयसा चाप्यथ श्लिष्ट्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ३५ एवं स भगवान् देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ॥ हिनास्त भूतैर्भूता निच्छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ३६ संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ॥ क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ३७

यथाह धातुः क्षेत्रसंज्ञितं क्षेत्रमिव क्षेत्रं चिदात्मन आभासरूपबीजनिवापस्थानं चिदाभासयुक्तं क्षेत्रं कर्तृ इत्यर्थः । तच्च हेतुमात्रं चिदात्मात्मकत्वात् हेतुरपि न मुख्यहेतुभूतं विवप्रतिविंबदृष्टातेन चिदाभासस्य चिदात्मतंत्रत्वात् तथा चाभासस्यान्यत्वमादाय शास्त्रशास्यभावो व्यावहारिकः परमार्थतस्तु क्षेत्रस्य सुतिसमाधोरभावान्न चायमिति लक्ष्यत इत्युक्तमिति भावः ३१ अयं पूर्वोक्तो मायाया अघटितघटनापदीयस्या अनिर्वचनीया ज्ञानाख्यायाः प्रभावः य ईश्वरो भूतैः पृथक्पृथक् क्षेत्राभिमानिभिर्मोहयित्वा अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिं जनयित्वा ३२ मोहमेव विवृणोति द्वाभ्यां अन्यथेति तत्त्वदर्शीभिः स्वप्रमार्थं द्रजालवदृष्टान्थापि मूढानां सत्यवत्परिवर्तते भासंते वेगाः करप्रसराः न भस्वत आकाशगामिनः सूर्यस्य तेजो मयाः संतो जलद्वदवदवभासंते ३३ अगित्याशु चितुः स्वरूपाण्यापितानि नित्यशुचि सुखस्वरूपाणि मन्यंते अन्यथा करोति गगनवदजातमप्यंकुरादिक्रमेण जनयति विकरोति च जीर्णत्वादि भावं जनयति ३४ अयोवत्तत्त्ववत् केवलं निश्चेष्टं किं त्वचेतनमपि ३५ छद्ममायाम् ३६ संप्रयोज्यसंयोगं कृत्वा कामकार इच्छातथैव करोतीति कामकारकरः बालः प्राकृतः क्रीडनकैः सारी प्रभृतिभिः ३७

नमात्रिति ईशोन दयालुः प्रत्युत्तृशंस इत्यर्थः ३८ किंचिदंशस्य दुष्टेषु पक्षपातः साधुषु च द्वेषो दृश्यतेऽतः स निश्चय एवेत्याह आर्यानि त्यागि विभिभिः । चित्वा घनादि ध्यानेन ३९ । ४० धर्माभिर्शंकि नीतिपाठे धर्मश्रद्धाशून्ये फलं यज्ञादिना गृह्णिकमश्नुते अपितु नैवेत्यर्थः ४१ कर्मेति कृतं कर्म यदिकर्तारमेव गच्छति न त्वन्मयंतर्हिकारयितृत्वादीश्वरोऽपि पापेन लिप्येतैवेत्यर्थः ४२ अथेति कर्तारं कारयितारमीश्वरं ऐश्वर्यादेव कर्मनस्पृशतितर्हितप्रयोज्या जीवा एव कर्मभिर्हतास्तथा च ईश्वरो बलादीनाम्रकेपातयतीत्यस्य तं निश्चय एव स इति भावः ४३ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि नैलकंठीये भारत मावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ एवं धर्मेश्वरयोराक्षेपे प्राप्ते प्रत्यक्षानुमानागमे स्तौ स मर्धयितुमध्याय आरभ्य ते वल्गुचित्रोति वल्गुशोभनं शृङ्गणसुकुमारं नास्ति कथं वेदविद्विष्टं । यदुक्तं त्वांचेद्व्यसनि नमित्यादिना धर्मस्य नैष्कल्ये त्वदभिभव एव दृष्टांत इति तत्राह नाहमिति कर्म धर्म फलार्थिना कृतो धर्मो यदि निष्फलः स्यात्तर्हि भवेदयमाक्षेपो न त्वहंतयाऽऽचरामीत्यर्थः ननु फलेच्छाया अभावे किमर्थं धर्मः कर्तव्य इत्यत आह ददाभीत्यादिना देवमृणमित्येव ददामि । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति श्रुतेः । ऋणवाः ऋणवान् नमात्पितृवद्राजन्धाताभूतेषु वर्तते ॥ रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमिदं रोजनः ३८ आर्यान्शीलवतो दृष्ट्वा हीमतो वृत्तिकर्षितान् ॥ अनार्यान् सुखिनश्चैव विद्वलानि वर्चितया ३९ तवेमामापदं दृष्ट्वा सृष्टिं च सुयोधने ॥ धातारं गह्वरे पार्थविषमं योऽनुपश्यति ४० आर्यशास्त्रातिगे कूरुलुब्धे धर्मापचायिनि ॥ धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धातार्किं फलमश्नुते ४१ कर्मचेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ॥ कर्मणा तेन पापेन लिप्येत नूनमीश्वरः ४२ अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ॥ कारणं बलमेवैव जनान् शोचामि दुर्बलान् ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि अर्जुनाऽद्रौपदीवाक्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वल्गुचित्रपदं शृङ्गणं याज्ञसे निखयावचः ॥ उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्ति कथं तु प्रभाषसे । नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रिचराम्युत ॥ ददामि देयमित्येव यजेय प्रवृत्तमित्युत २ अस्तु वात्र फलं मावाकर्तव्यं पुरुषेण यत् ॥ गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्तिकरोमि तत् ३ धर्मचरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ॥ आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ४ धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे घृतम् ॥ धर्मवाणिज्यकोहीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ५ न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मदोषं घुमिच्छति ॥ यश्चैनं शंकते कृत्वानास्ति कथात्पापचेतनः ६ अतिवादाद्दाम्येषमाधर्ममाभिंशं किथाः ॥ धर्माभिंशं कीपुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ७ धर्मो यस्य अभिंशंक्यः स्यादार्थवा दुर्बलात्मनः ॥ वेदाच्छूद्र इवापेयात्सलोकादजरामरात् ८

२ यथाशक्तियत्कर्तव्यं तत्करोमीत्यन्वयः ३ धर्ममिति वेदवाक्यात् शिष्टाचाराच्च निष्काममेव धर्मं चरामि । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति स्वर्गादिफलश्रुतिस्तु धर्मं प्ररोचनार्थेति भावः ४ स्वभावात् । 'शौर्येतेजोवृत्तिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्चात्र कर्मस्वभावजम्' इति गीतावचनोक्तधर्माचरणशील एव क्षत्रियो नान्य इति नियमान्मेमया धर्ममनोवृत्तं यतो धर्मवाणिज्यको धर्मात्स्वर्गादिफलमिच्छन् हीनो मुख्यफलात् च्युतोऽत एव जघन्यो नीचः ५ धर्मफलं । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुतेर्विद्याविधिषा वा धर्मफलं मुख्यं तन्नाप्नोति यश्चैनं धर्मं शंकते विश्वासं न कुरुते सोऽपि धर्मफलं नाप्नोति पापचेतनः पापबुद्धिः ६ अतिवादात् मानांतरमतिक्रान्ता वादो वचनं तस्माद्देवैकप्रामाण्यात् ७ आर्षेण यो मंत्रास्तद्गृह्णारो मन्वाद्यो वा धर्ममूलभूतमंत्रजातं वा मन्वादिवाक्यं वेत्यर्थः । अर्थे वेति पाठे फले विषये इत्यर्थः । दुर्बलात्मनः विवेकाक्षमचित्तस्य अपेयात् अपगच्छेत् लोकादात्मलोकात् । स्वर्लोकादिति पाठेऽप्यानेदं रूपादात्मलोकादित्यर्थः । अनात्मलोकेषु अजरामरत्वयोरसंभवात् अजरामरात् मोक्षरूपात् ८

वालोलपिस्थविरेषुयोक्तव्योनिमोक्तव्यो गणनीयः ९ । १० एवं धर्मस्य वेदैकगम्यत्वादनतिशङ्क्यत्वं वेदस्य च श्रेष्ठप्रमाणत्वमुक्त्वा प्रत्यक्षत्वादपि धर्मफलस्यानतिशङ्क्यत्वमाह प्रत्यक्षं
हीत्यादिना चिरजीविताचिरजीवी ११ । १२ । १३ धर्मकर्तव्यवर्णयन्ति प्रत्यक्षागमबुद्ध्यः अस्माकं वेदैकगम्यमप्यर्थप्रत्यक्षेण पश्यन्त इत्यर्थः १४ क्षेपोर्निंदा शंकाफले संशयः १५ एतच्चमूढ
कार्यमित्याह उन्मत्तानित्यादिना आगतनिश्चयान् प्राप्ततत्त्वनिश्चयान् १६ उन्नद्धोद्वेगः श्रेयसो धर्मस्य अन्यत्रार्थो विधेधर्माद्यर्थे १७ ध्यायन् अर्थाश्रितयत्रापि लोकान् धर्मप्राप्यात् १८
कामलोभावस्य तं गच्छति प्राप्नोतीति कामलोभातिगः १९ आनन्दस्य ब्रह्ममात्रं २० शंकल्याणं २१ । २२ । २३ । २४ अनुमानमपि धर्मप्रमाणमित्याह अफल इति । अयं भावः यदि धर्मो
न स्यात्तर्हि ऊर्ध्वगतिकश्चिदपि नाप्नुयात् । जायस्व त्रियस्वेति मशकादीनां पूर्वसंस्कारात् पुनः पुनस्तत्तज्जातीयदेहस्यैव प्राप्तिभूतेरन्तमः प्राप्तिरेव सर्वेषां स्यात् ततश्च शास्त्रानर्थक्यं । यदितु
वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ॥ स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिर्धर्मचारिभिः ९ पापीयान्सहि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ॥ शास्त्रातिगो मंदबुद्धिर्यो
धर्ममभिशङ्कते १० प्रत्यक्षं हित्व यादृष्टक्रुषिर्गच्छन्महातपाः ॥ मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ११ व्यासो वसिष्ठो मेत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ॥ अन्ये
चक्रुः पयःसर्वे धर्मेणैव सुचेतसः १२ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान् दिव्ययोगसमन्वितान् ॥ शापानुग्रहणेशक्तान् देवेभ्योऽपि गरीयसः १३ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदाऽन
घे ॥ कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्ध्यः १४ अतो नार्हसि कल्याणि धातां धर्ममेव च ॥ राज्ञि मूढे न मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च १५ उन्मत्तान् मन्यते बालः सर्वा
नागतनिश्चयान् ॥ धर्माभिशङ्की नान्यस्मात्प्रमाणमधिगच्छति १६ आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ॥ ए
तावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति १७ प्रायश्चित्तं न तस्यास्तियो धर्ममभिशङ्कते ॥ ध्यायन् सकृपणः पापो न लोकान् प्रतिपद्यते १८ प्रमाणाद्धिनिवृतो हि वेद
शास्त्रार्थनिन्दकः ॥ कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते १९ यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ॥ अशङ्कमानः कल्याणिसोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते २० आर्षप्र
माणमुत्क्रम्य धर्मेन प्रतिपालयन् ॥ सर्वशास्त्रातिगो मूढः शंजन्मसु न विंदति २१ यस्य नार्पणं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि ॥ न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति
निश्चयः २२ शिष्टैराचरितं धर्मकृष्णमाऽस्माभिशङ्किताः ॥ पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः २३ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गद्रौपदि गच्छताम् ॥ सैव नौः
सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः २४ अफलोयादि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ॥ अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते २५ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवियुः प
शुजीविकाम् ॥ विद्याति नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः २६

धर्मोऽस्ति तर्हि तेऽपामपि विशिष्टदेशनिवासादिजनितस्य पुण्यस्यापरिहार्यत्वाद् धर्मगतिः संभवति २५ अनुयथा तृणात् क्षीरं क्षीराद् दध्नीतिवत् परिणामकमादेव तत्ताद्विशिष्टदेहलाभाद् धर्मगतिर्भवति किं धर्मेणेत्याशङ्क्याह निर्वाणमिति दध्नोऽपि गोपमुक्तात् क्षीरमुद्गादिनीचपरिणामदृष्टेर्नैव युक्तं । तथा च मोक्षासिद्धिः तस्याच सत्यां बोधशून्याः पशुजीविकाजीवियुरंधंतमः प्रविशेयुरेवेत्यर्थः । ततश्च ते पशुतुल्या विद्याविद्यया नैव युज्येरन् । संतु तर्हि स्वभावेनैव सर्वेऽपि प्राणिनः किं विद्यया किं वा मोक्षेणेत्याशङ्क्याह न चार्थकेचिदाप्नुयुरिति अयं भावः घटशरात्रोदंचनादिकार्येष्वेवैव क्रियावैचित्र्याय तं यथा दृष्टं तथा णो हि कथं तन्मात्रावेपि नृषु पशुषु अपि पुद्गलैश्च यत्तारतम्यं दृश्यमानं जन्मांतरीयक्रियानुमापकं तदभावे जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकानिधिलाभादेवा संभवः स्यादिति २६

अनादिपरंपरागतः शिष्टाचारोऽपि धर्मास्ति त्वेप्रमाणमित्याहुतपञ्चेत्यादिना २७ विप्रलंभोर्वचनं अयं यज्ञादिधर्मः २८ २९ श्रेयसि श्रेयोनिमित्तं धर्मव्यचरन् तद्विधमो हि श्रेयः श्रेयः साधनं सनात
नमनाद्यनंतं ३० ३१ अनुभवोऽपि धर्मे प्रमाणमित्याहुत्वमिति । अयं भावः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजाः' इति स्मृतेः । पंचाग्निविद्यायां च
द्युपर्जन्यपृथिवी पुरुषयोपास्वमिषुश्रद्धा सोमवर्षां प्ररेत आहुतयो हुयंते ततः शरीरमिति क्रमेण 'पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंति' इति श्रुतेः श्वसर्वेषां प्राणिनामुत्पत्तिरवगता तत्र गर्भवासा लुपारे
तोद्भव्यकपंचम्याहुत्यवस्थास्त्यंतदुःखमयी पुण्यवशात् त्रौणस्यनासीत् द्वापदीष्टद्युम्रयोस्त्वतिपुण्यवशात् तरेतोरूपमलपरिणामहेतुरन्नाहुतिरपि नास्ति साक्षादग्नि कुण्डोद्भवत्वात् तदिदं धर्मं
फलंतवानुभवसिद्धमतो धर्ममाश्वमेस्था इति ३२ उपमानं निदर्शनं कर्मस्वादरवशादल्पेन अन्नाच्छादनमात्रेण तुष्टो भवति न तु कर्माण्युपेक्ष्य बहुलाभार्थयतते इत्यर्थः ३३ ३४ श्रुतं वेदोदितं पुण्यं
ये पापापानामनिष्टसाधनानां च फलोदयः स्वर्गनरकहेतुत्वं प्रभव उत्पत्तिः अविद्येतियावत् अत्ययो नाशः विद्येतियावत् देवगुह्यानि वेदैकवेद्यत्वात् । 'तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्पाविद्युः' इति
श्रुतेर्देवगोप्यान्येतानि स्वपशुभूतपुरुषविनाशकत्वात् ३५ एतानीति अत्र एतेषु देवगुह्येषु विषयेष्विमाः प्राकृताः प्रजामुह्यंते अविद्यामपि विद्यात्वेन विद्यां चाविद्यात्वेन गृह्णांति एवं पुण्यपापविपर्ययो
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ॥ दानमार्जवमेतानि यदि स्थिरफलानि वै २७ नाचरिष्यन् परे धर्मे परे परतरे च ये ॥ विप्रलंभोऽयमत्यंतं यदि स्थिरफलाः
क्रियाः २८ ऋषयश्चैव देवाश्च गंधर्वा सुरराक्षसाः ॥ ईश्वराः कस्य हेतोस्ते च रेयुर्धर्ममाहताः २९ फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवम् ॥ धर्मे ते व्यचरन् कृष्णे
तद्विश्रेयः सनातनम् ३० सनायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि ॥ दृश्यंतेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ३१ त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुत
म् ॥ वेत्थ चापियथा जातो वृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ३२ एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ॥ कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्याति ३३ बहुना ह्यापि विद्वां
सो नैव तुष्यंत्य बुद्धयः ॥ तेषां धर्मजं किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ३४ कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानां च फलोदयः ॥ प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि ३५
एतानि वेदयः कश्चिन्मुह्यंतेऽत्र प्रजा इमाः ॥ अपि कल्पसहस्रेण न श्रेयोऽधिगच्छति ३६ रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ कृताशाश्च व्रताशाश्च त
पसादग्धकिलिषाः ॥ प्रसादैर्मानसैरुक्ताः पश्यंत्येतानि वै द्विजाः ३७ न फलादर्शनाद्धर्मः शंकितव्यो न देवताः ॥ यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता ३८
कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यद्विषेद कश्यपः ३९ तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ॥ व्यवस्य सर्वमस्तीति ना
स्ति कयं भावमुत्सृज ४० ईश्वरं चापि भूतानां धातारं माच वै क्षिप ॥ शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मातेऽभूद्विरीदशी ४१

अपिज्ञेयः अतएतानियस्तत्त्वतोवेदसंश्रयोदेवानांहिततरं कर्मनाधिगच्छति नानुसरति कर्तृत्वादिमदंतःकरणस्य विविक्तत्वादिमिमांसाः ३६ कृतानां शिता आशायैस्ते । कृत्स्नानां स्वादिः प्रतंहि
तं मित्रं मेध्यं च भ्रंति ते कृतानां शिता श्रवतां शिता श्रवतां तादाता इत्यर्थः तपसा श्रवणमननात्मकेनालोचनेन मनःप्रसादैर्ध्यानफलैर्पुक्ता द्विजायोगिनः एतानि देवगुह्यानि ३७ । ३८ धर्मशास्त्रतंधर्मस्य श
श्रद्धावोयं स्वभावः ३९ व्यवस्थानिश्चित्य भावमभिप्रायं ४० एवं धर्मं श्रेष्ठं निश्चित्य ईश्वरं श्रेष्ठमप्याह ईश्वरमिति धातारं दधाति कर्मफलानियथास्वं विभजतीति तं कर्माणां भागुतरविनाशित्वात्
नष्टानां च कालांतरात् फलहेतुत्वायोगात् अपूर्वकल्पनायाश्च । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति सर्वस्येश्वराधीनत्वप्रतिपादकभूत्या बाधात् लौकिकराजभूत्यदृष्टांताच्च कर्मभिस्तुष्टोऽष्टोवा ईश्वर
एव सदसत्फलविभाजक इति भावः । माक्षिपमानिंद्राकुलं शिक्षस्वशास्त्राचार्योपदेशादधीष्व ४१

४१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नैलकंटीयेभारतभाष्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ नावमन्य इति १ । २ स्थावरा इतरे जनावो हियस्मादकर्माणो न जीवंत्यतः कर्मकर्तव्यमिति योजना । तथाचा यंप्रयोगः स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विकाजीविकात्वात्पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति ३ स्थावरेषूपेतन्यायंतिर्यक्तुयोजयतियावदिति सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादिप्रवृत्तिरपि स्वजनकसंस्कारहेतुप्राक्तनकर्मसत्त्वेप्रमाणमित्यर्थः यावद्गोस्तनपानात्तमोस्तनपानादेरित्यर्थः यावच्छायोपसेवनात् प्रतिमाद्वारकमोगादित्यर्थः । अयंभावः कौलिकशास्त्रप्रसिद्ध्या शत्रुनिर्मितायांचैत्रप्रतिमायांशशृणाकंठकादिनानुत्रायांचैत्रोव्ययते तत्रव्ययानिमित्तमातरंधातुवैषम्यं बाह्यंवाकंठकवेधादि नाकिंचिदृष्टमस्ति किंतु केवलमदृष्टमेव अनेनैव न्यायेन जंतवः कर्मणा प्राचीनेनैव वृत्तिजीवनमाप्नुवन्ति ४ जंगमेष्विति प्रेत्यमृत्वा ५ उत्थानं उत्तिष्ठति प्रवर्ततेऽस्मादित्युत्थानं प्राक्कर्मसंस्कारस्तं सर्वेऽपि प्राणिनोऽभिजानंत्यनुभवंति ततः कर्मसु प्रवर्तते तत्फलं चाप्नुवन्ति तस्मात्कर्मतत्संस्कारपरंपरेयमनादिरित्यर्थः ६ सर्वेहोति यथाऽयंबकः पूर्वसंस्कारात्तद्वृत्त्यर्थाध्यायति एवं धाता ईश्वरोऽप्यनादिसंस्कारवशात् पूर्वपूर्वकल्परूपरूपामेव सृष्टिकरोति । धाता यथा

यस्य प्रसादात्तद्रक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ॥ उत्तमां देवतां कृष्णे माऽवमंस्थाः कथंचन ४२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यकेपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ ॥ नावमन्येन गृहे च धर्मपार्थक्यं चन ॥ ईश्वरं कुत एवाहमवमं स्ये प्रजापतिम् १ आर्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ॥ भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे २ कर्मखल्विह कर्तव्यं जानताऽमित्रकर्शन ॥ अकर्माणो हि जीवंति स्थावरानेतरे जनाः ३ यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात् ॥ जंतवः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ४ जंगमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ॥ इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ५ उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ॥ प्रत्यक्षं फलमश्रुति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ६ सर्वे हि स्वसमुत्थानमुपजीवंति जंतवः ॥ अपि धाता विधाता च यथाऽयमुदकेवकः ७ अकर्मण विभूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ॥ तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कदाचन ८ सकर्मकुरुमाग्लासीः कर्मणा भवदंशितः ॥ कृतं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोऽस्ति नास्ति च ९ तस्य चापि भवेत्कार्यं विद्वद्वैरक्षणे तथा ॥ भक्ष्यमाणो ह्यनादानात्क्षीयेत हिमवानपि १० उत्सीदेरन् प्रजाः सर्वान् कुर्युः कर्मचेद्भुवि ॥ तथा ह्येतानवर्धेरन् कर्मचेदफलं भवेत् ११ अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ॥ नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिलोकाः कथंचन १२ यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिक् ॥ उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते १३

पूर्वमकल्पयत् इति श्रुतेः । तथा विधाता धर्मोऽपि पूर्वसंस्कारानुरोधेनैव कर्माणि प्रवर्तयति अन्यथा संसारानादित्वान्भूपगमेकतहानाकृताभ्यागमादिदोषः स्यादिति भावः ७ एवं प्राक्तनकर्मप्राबल्यमुपपाद्य ऐहिकानामपितेषां प्राबल्यमाह आकर्मणामिति याञ्चामुखचालनादिदृष्टयत्नशून्यान जीविकाऽस्ति अतस्तदेव दृष्टफलं कर्मैव न विहन्यात्तदेव परो भूत्वा न त्यजेदित्यर्थः ८ दंशितः सन्नद्धः कृतं कर्म कर्तुमिति शेषः ९ तस्य कर्मणः कार्यप्रयोजनं रक्षणेऽर्थानामिति शेषः अनादानादसंग्रहात् लब्धेनार्थेन न संतोष्य किंतु द्विवृद्धयर्थं कर्मकर्तव्यमित्यर्थः १० । ११ अपि चाति कर्मणां कचिदफलत्वेऽप्यावश्यकत्वं नित्यमित्यर्थः १२ यश्चेति दिष्टपरो मंत्रोपपाद्यदृष्टद्वारैर्वा र्थसाधनपरः कौलिकः । हठवादिक् प्राग्जन्माभावादकृतमेवोपस्थास्यतीति वदन् चार्वाकः । एतौ शठां प्राक्कर्मो न गीकारात् । पाठांतरे अपसदी अधमौ । कर्मबुद्धिः प्राक्तनं तत्कालिकं च कर्मसहितं सदिष्टसाधनमिति बुद्धिमात्र १३

निर्विचेष्टो दृष्टयत्नहीनः शयेत् शेषात् आमोऽयकः १४ । १५ हठादीन् व्याचष्टे अकस्मादिति अचित्तितस्यातर्कितस्य चलाभो हठः १६ दैवदेवताराधनम् १७ पौरुषं यथोक्तमिति प्रहादिवृत्तिः १८ स्वभावोयः प्राक्कर्मो नुग्रहः यथा नष्टकपर्दिकान्नेषणप्रवृत्तस्य रत्नलामः १९ एतच्चतुष्टयजोऽपिलामः पूर्वकर्मफलमेव २० स्वकर्मैव कर्माधीन एव विदधात्यर्थं याति पूर्वकृतं पूर्वकर्मजम् २१ एतदेव स्पष्टयति यद्वाति २२ कारणमिति यः कर्मणि वर्तते सोऽयं मानुषदेहः प्राग्भवीयस्तस्य प्रवर्तकस्य धातुरपि कारणं प्रवर्तकः स धाता एनं वर्तमानदेहं बीजाकुरवत् धातृप्रेयो देहो देहप्रेयश्च धातेत्यर्थः देहो देहसाध्यं कर्म २३ । २४ ननु पूर्वकर्मैव प्रवर्तकं चेत्किं पुरुषकारेणेत्याशंक्याह मनसोति २५ एतदपि प्राक्कर्मजमेवेत्याशंक्याह सं

यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् ॥ अवसीदेत्स दुर्बुद्धिरामो घटइवोदके १४ तथैव हठदुर्बुद्धिः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ॥ आसीतनाचिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः १५ अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पुरुषः ॥ तंहठेनेति मन्यंते सहित्यत्नो न कस्यचित् १६ यच्चापि किंचित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत ॥ दैवेन विधिना पार्थतदैवमिति निश्चितम् १७ यत्स्वयं कर्मणा किंचित्फलमाप्नोति पुरुषः ॥ प्रत्यक्षमेतल्लोके पुतत्पौरुषमिति श्रुतम् १८ स्वभावतः प्रवृत्तोयः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् ॥ तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसतम् १९ एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ॥ यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम् २० धाताऽपि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ॥ विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं तृणाम् २१ यद्धचयं पुरुषः किंचित्कुरुते वैशुभाशुभम् ॥ तद्धाटविहितां विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् २२ कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्तते ॥ स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः २३ तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्तामहेश्वरः ॥ सर्वभूतानि कौतयेयकारयत्यवशान्यपि २४ मनसाऽर्थान् विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ॥ बुद्धिपूर्वस्वयं वीरपुरुषस्तत्र कारणम् २५ संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ॥ अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी २६ तिलेतैलंगविक्षीरं काष्ठे पावकं मंततः ॥ धियाधीरो विजानीयादुपायं चास्यासिद्धये २७ ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणैस्तस्य सिद्धये ॥ तां सिद्धिमुपजीवंति कर्मजामिह जंतवः २८ कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधुस्वनुष्ठितम् ॥ इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते २९ इष्टापूर्तं फलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ॥ पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ३० कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ॥ असिद्धौ निश्चिते चापि कर्मनाशात्कथं त्विह ३१ सर्वमेव हठेनैके दैवेनैवेदं त्युत ॥ पुंसः प्रयत्नजं केचिन्नैव मेतन्निरुच्यते ३२

ख्यातुमिति संख्यातुं प्राक्कर्मैव कारणं न पुरुषकार इति निश्चेतुं तत्र हेतुः अगारेति २६ तिलेति पञ्चधन्यायेन प्राक्कर्मसिद्धमेव पुरुषकारोऽभिव्यनक्तीत्यर्थः अस्य तैलादेः सिद्धये प्राप्तये २७ कारणैर्यत्र निषीदनादिभिः तां सिद्धिं तैलादिप्राप्ति । कर्मणामिति पाठे सिद्धिफलं तां तैलप्राप्ति २८ कुशलेनेति विशेषात्फलभेदात् ऐहिककर्मणोऽपि प्राबल्यमस्तीत्यर्थः २९ विधिप्रतिषेधशास्त्रवैयर्थ्यान्वयानुपपत्त्याऽपि पुरुषकारस्यैव प्रथमाह इष्टेति द्वाभ्यां इष्टयागादि आपूर्ततद्वागारामादि ३० । ३१ सर्वाभीति हठादयोऽकस्मादिह यः कश्चिदित्यादि श्लोकत्रयेण व्याख्याताः स्वभावस्यापि हठेनैव भावः हठेनैके चार्वाकाः दैवेनैके कौलिकाः प्रयत्नजं माकृताः ३२

एतरेवनाथसिद्धिरिति वैदिका इत्याह नचेति अदृश्यं धर्माधर्मरूपं प्राकर्म तदेव दिष्टहठादिकं सर्वमित्यर्थः ३३ अत्र पूर्वपक्षः दृश्यते हीति स्वभावतोऽयत्नतः ३४ चतुर्थप्राक्कर्मकुशला इत्युप
हासः इति प्रतिजानंतीत्यध्याहृत्य योज्यम् ३५ सिद्धांतमाह तथोति ३६ । ३७ त्रिद्वारामिति हठादित्रयद्वारमेवार्थसिद्धेरुत्थंकारणं कर्मैवेत्यर्थः । आत्मादेहः देहवतेजडा इत्य
र्थः । यथा लोका इति पाठे लोका लोकायतिकाः ३८ कर्तव्यमेवेति यथाग्रामकामस्य सांग्रहणीष्टीराजसेवाचेति द्वयमनुष्ठेयं तद्वदिह दिष्टपौरुषात्मकं कर्म कर्तव्यमेव हठपक्षस्याज्यपूत्रेत्यर्थः
एकांतेनातिशयेन अनीहोनिश्चेष्टः हठवादीत्यर्थः ३९ भवत्येव फलसिद्धिः अलसोऽसम्यक्कारी ४० असंभवेति अंगवेकल्यात्कर्मफलानुत्पादे त्वस्य फलस्य हेतुः प्रायश्चित्तं दोषप्रतिसमाधानं
लक्षयेत् कर्मतः फलाभावेऽंगवेकल्यं कल्प्यं न तु कर्मवैयर्थ्यमिति भावः । कर्मणि सांगेक्यते आनृण्यं फलानुत्पादेऽपि निर्दोषत्वम् ४१ ४२ अनर्थाऽर्थहीनाः ननु निश्चितधीरानिःसंशयादुर्लभाह
नचैवैतावता कार्यमन्यंत इति चापरे ॥ अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ३३ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ किंचिद्देवाद्धठार्किंचिर्किंचि
देवस्वभावतः ३४ पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थेनात्र कारणम् ॥ कुशलाः प्रतिजानंतीत्येवैतत्त्वविदो जनाः ३५ तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ॥ य
दिनस्यान्नभूतानां रूपणो नाम कश्चन ३६ यं यमर्थमभिप्रेक्षुः कुरुते कर्मपुरुषः ॥ तत्तत्फलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुनराकृतम् ३७ त्रिद्वारामर्थ
सिद्धितु नानुपश्यंति येनराः ॥ तथैवानर्थसिद्धिचयैवात्मा तथैवते ३८ कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेषा निश्चयः ॥ एकांतेन ह्यनीहोऽयं पराभवाति पुरुषः
३९ कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेण ह्युधिष्ठिर ॥ एकांतं फलसिद्धितु न विंदत्यलसः कश्चित् ४० असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्षयेत् ॥ कृते कर्मणि राजेद्रुत
थाऽऽनृण्यमवाप्नुते ४१ अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ॥ निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ४२ अनर्थाः संशयावस्थाः सिद्धयंते मुक्तसंशयाः ॥
धीरानराः कर्मरताननुनिःसंशयाः कश्चित् ४३ एकांतेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मात्सुसांप्रतम् ॥ सतु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ४४ अथ वाऽसिद्धिरेव स्या
दभिमानं तदेवते ॥ वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ४५ अन्येषां कर्मफलमस्माकमपि वा पुनः ॥ विप्रकर्षेण बुद्धयेत कृतकमायथाफलम् ४६ पृथिवीं
लांगलेनेह भित्त्वा बीजं वपत्युत ॥ आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ४७ वृष्टिश्चेन्नानुगृह्योयादनेनास्तत्र कर्षकः ॥ यदन्यः पुरुषः कुर्यात्तत्कृतं सफलं
मया ४८ तच्चेदं फलमस्माकमपराधोन मे कश्चित् ॥ इति धीरोऽन्वेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ४९ कुर्वतो नार्थसिद्धिर्भवतीति ह भारत ॥ निर्वेदो नात्र कर्त
व्योद्वावन्यौ ह्यत्र कारणम् ५० सिद्धिर्वाऽप्यथ वाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ५१ गुणाभावे फलं नूनं भवत्यफलमेव
च ॥ अनारंभे हि न फलं न गुणो दृश्यते कश्चित् ५२

त्यर्थः ४३ अनर्थो राज्यच्युतिः

कर्मणि पौरुषे ४४ असिद्धिरिति चेदः कृतेऽपि पौरुषेयदि फलसिद्धिरेव स्यात्तर्हि तदेव तत्तद्वृकोदरादीनामभिमानं साकल्येन प्रमाणं राज्यान् हत्वे स्यात् । तदाराज्याशाविच्छेदात्तत्र मम राज्याय
मुद्देगः स्यादिति भावः ४५ अन्येषां मस्माकं वा कर्मफलं यथा तथा कृतकमेव विप्रकर्षेण कर्मकरणात्ते बुध्येत त्वं त्वत्कृतकमायथाफलं बुध्येति भावः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ निर्वेदो वैराग्यं द्वावन्यौ
पौरुषानिर्वेदौ अत्र फलसिद्धौ ५० सिद्धिरिति चेदः किं त्वप्रवृत्तिरेव मास्ति त्वत्यर्थः बहूनां सर्वेषां समवाये समवाये भावानां कारणानाम् ५१ गुणोऽप्रधानमंगं तदभावे गुणः शौर्यादिः ५२

उपायाः सामादयः स्वस्तिवृद्धपेकल्याणवृद्धये ५३ अप्रमत्तेनेति तत्तद्देशकालादियोगाख्यं कार्यमादरणीयं तत्र पराक्रमः पुरुषकारस्तु उपदेष्टा कार्यकर्ता मुख्य इत्यर्थः भूयिष्ठं श्रेष्ठं कर्मयोगे पुकार्य
घटनासु पराक्रमो दृश्यमेव प्रसिद्ध एव अंशत्वेन तस्मात्पराक्रमेयतितव्यमिति भावः ५४ ननु भ्रातृपुत्रार्तराष्ट्रेषु कथं पराक्रांतुं शक्यमिति शक्यसामासं भवमाह यत्रेति अवक्षेतादरं कुर्यात् श्रेयांसं प्रशस्त
तरं कर्मचमेदं दानाख्यं वा ५५ दुर्मेधसिदुर्योधने तु न सामेदं दानानामुपायानां संभवोऽस्ति अतस्तत्र दंड एव श्रेयानित्याह व्यसनमिति व्यसनं राष्ट्रोपपञ्चादि विवासनं देशान्निःसारणं ५३ उत्था
नयुक्तो यत्नवान् अंतरेपणे छिद्रान्वेषणे । आनृण्यं निर्दोषत्वं । परस्यामात्यादेः ५७ नन्वशक्तः कर्ममुत्थानं कुर्यामित्याशंक्याह न त्वेवेति ५८ एवं संस्थितिका ईदृगव्यवस्थावती । सा सिद्धिकी
ति पाठे स्वाभाविकीत्यर्थः सिद्धिः फलसिद्धिः तत्रेति कालावस्थयोरानुकूलेन गतिरन्वेषणे यत्नः सैव सिद्धिः सिद्धिमूलं ५९ । ६० । ६१ कर्मवती मागता किंचित्कायोद्देशेन पितुरंतिके आगता ६२

देशकालावुपायांश्च मंगलं स्वस्तिवृद्धये ॥ युनक्ति मेधया धीरो यथा शक्तियथा बलम् ५३ अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ॥ भूयिष्ठं कर्मयोगे पुदृश्यमेव पराक्र
मः ५४ यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ॥ साधैवार्थततो लिप्से त्कर्मचारमै प्रयोजयेत् ५५ व्यसनं वाऽस्य काक्षेत विवासं वा युधिष्ठिर ॥ अपि सिंधोर्गिरिं वाऽ
पि किंपुनर्भर्त्यधर्मिणः ५६ उत्थानयुक्तः सततं परेषामंतरेषणे ॥ आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ५७ न त्वेवात्माऽवमंतव्यः पुरुषेण कदाचन ॥ न ह्या
त्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ५८ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ॥ तत्र सिद्धिर्गतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ५९ ब्राह्मणं मे पिता पूर्ववासया
मासपंडितम् ॥ सोऽपि सर्वाभिमां प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ६० नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुनरा ॥ तेषां सकाशादश्रौषमहमेतां तदागृहे ६१ समां राज
न्कर्मवती मागता माह सांत्वयन् ॥ शुश्रूषमाणामासीनां पितुरंके युधिष्ठिर ६२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाद्रौ पदीवाक्ये द्वात्रिंशोऽध्या
यः ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ॥ निःश्वसन्नुपसंगम्य कुद्धो राजानमब्र
वीत् १ राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रजसत्पुरुषोचिताम् ॥ धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तु तपो वने २ नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जयेन्नचौजसा ॥ अक्षकूटमधिष्ठाय हतं
दुर्योधनेन वै ३ गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ॥ आमिषं विधसा शेन तद्राज्यं हि नो हतम् ४ धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवंधर्मकामयोः ॥ अर्थमुत्सृज्य किं
राजन्दुःखेषु परितप्यसे ५ भवतोऽनवधानेन राज्याय नः पश्यतां हतम् ॥ आहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गंडीवधन्वना ६ कुणीनामिव बिल्वानि पंगूनामिव धनेन वः ॥
हतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ७ भवतः प्रियमित्येवं महद्दयसनमीदृशम् ॥ धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ८

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारत भावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ याज्ञसेन्या इति १ एवं द्रौपद्या प्र कर्माधीनां फलसिद्धिं मंगीकृत्यापि तद्वारभूतस्य पुरुषकारस्य प्राबल्ये प्रतिपादिते
राजानमुद्योजयन् भीम आह राज्यस्य पदवीमित्यादि पदवीं प्राप्तिमां धर्म्यां वनवासकालपालनरूपाद्धर्मादनपेता किंप्रयोजनमिति शेषः २ कूटं कपटं ३ विधसो मूतबलशेषः श्वकाकादयो
ग्यस्तद्रक्षकेन शुनकेनेत्यर्थः ४ धर्मलेशः प्रतिज्ञापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आहतः अर्थराज्याख्यं ५ अनवधानेन प्रमादेन पश्यतामित्यनादरेषु ६ कुणीनां हस्तविकलानां पंगूनां पादविकलानां
५६ पूर्वेव भवतः कृते भवन्मिति ७ धर्मकामे प्रतीतस्य विषयस्तस्य । धर्मकाम्या प्रतीतस्येति पाठे धमच्छाया विश्वस्तस्य ८

शास्त्रैः शमवचनैः भवतां भासमानानां योगिना ९ । १० मृगचर्यामिव एतां वनचर्यां बलस्यैर्निषेवितामित्यर्थः ११ । १२ न आपन्न इति संबन्धः १३ । १४ । १५ अलंसमर्थान्सतः १६ । १७ गांपृथिवी १८ । १९ कृत्यलक्षणे करणीयस्वरूपे २० कुधर्मतनोतीति कुधर्मतत् कुधर्मबीजमित्यर्थः २१ धर्मार्थौ बलसाध्यहेमतप्रातः ज्ञानशत्रुजयसंभवौ २२ धर्मार्थनत्वर्थकामार्थं अर्थप्रयोजनं २३ । २४ अतिवेलमत्यंतं २५ इतरावर्थकामौ २६ कामतोरममाणस्य तस्य कामांते निधनामिति संबन्धः २७ साहिधर्मार्थरूपाहि २८ अर्थपरिग्रहोऽर्थार्थमे

कर्षयामः स्वमित्राणि नंदयामश्च शात्रवान् ॥ आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ९ यद्वयं न तदैवैतान् धार्तराष्ट्रां निहन्महि ॥ भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् १० अथैनामन्वेषस्वमृगचर्यामिवात्मनः ॥ दुर्बलाचरिताराजन्नबलस्यैर्निषेविताम् ११ यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिर्मन्युर्न संजयाः ॥ न चाहमभिनं दामिनचमाद्रीसुताबुधौ १२ भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकरीणः ॥ कच्चिद्राजन्ननिर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् १३ दुर्मनुष्याहि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकम् ॥ अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् १४ स भवान्दृष्टिमाशक्तः पश्यन्नस्मासु पौरुषम् ॥ आनृशंस्य परोराजन्नार्थमवबुद्धयसे १५ अस्मानमीधार्तराष्ट्राः क्षममाणानलंसतः ॥ अशक्तानि वमन्यंते तद्दुःखं नाहवेवधः १६ तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ॥ सर्वशोहि वधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि १७ अथवा वयमेवैतां निहत्य भरतर्षभ ॥ आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः १८ सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ॥ कांक्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् १९ आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ॥ अन्यैरपि हते राज्ञे प्रशंसैव न गर्हणा २० कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ॥ व्यसनं नाम तद्राजन्न धर्मः सकुधर्मतत् २१ सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ॥ त्यजतस्तात धर्मार्थं प्रेतं दुःखसुखे यथा २२ यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गन स पंडितः ॥ न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यांधः प्रभामिव २३ यस्य चात्मार्यं मवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ॥ रक्षेत भृतकोऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः २४ अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ॥ सवध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः २५ सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ॥ मित्राणितस्य नश्यंति धर्मार्थाभ्यां च हीयते २६ तस्य धर्मार्थहीनस्य कामांते निधनं ध्रुवम् ॥ कामतोरममाणस्य मनि स्येवांभसः क्षये २७ तस्माद् धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यंति पंडिताः ॥ प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा २८ सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ॥ इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघो दधीयथा २९ द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगेया प्रीतिरुपजायते ॥ सकामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ३० अर्थार्थी पुरुषो राजन्नृहंतं धर्ममिच्छति ॥ अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ३१ न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ॥ उपयोगात्फलस्यैव काष्ठाद्भस्मेव पंडितैः ३२

वालंबनीयः इतरेतरयोर्नीतौ धर्मार्थः प्रणीयतेऽर्थार्थधर्म इत्यर्थः मेघादुदाधिपुष्टिरुद्धमेघपूर्तिरिव २९ द्रव्यस्य स्पर्शचंदनादेः स्पर्शः अर्थस्य स्वर्णादेः संयोगोलामः ३० । ३१ उपयोगः साक्षात्प्रीत्युत्पादनेन कृतार्थत्वं काष्ठाद्भस्मसाध्यं न तु भस्मातोऽपि भस्मात्तरं साध्यमस्ति तद्वत् ३२

वैतंसिको वीतंसेन जीवतीति पक्षिहंता । 'वीतं संबन्धनोपाये मृगाणां पक्षिणामपि' इति विश्वः । विहिंसता विशिष्टहिंसावत्त्वं ३३ प्रकृतिस्वरूपं ३४ व्यक्तमिति अर्थः प्रयोजनं कामाख्यं सद्रव्येण स्त्री धनमोहस्त्यश्वात्मना परिगृह्यत इति द्रव्यपरिग्रहः अस्य द्रव्यस्य प्रकृतिरुयादिरूपां विकृतिस्त्यागमोगादिरूपां ३५ तस्य स्त्रीधनादिरूपद्रव्यस्य नाशे अदर्शने अभावे विनाशे लब्धस्य वियोगे जारामरणे स्त्रीगोऽश्वादीनां सोऽयमनर्थः स्त्रीपारामर्शराज्यनाशादिरूपाः । अनर्थपरिहाराय धर्मोऽपि लंघनीय इति भावः ३६ पंचानां श्रोत्रादीनां विषये शब्दादौ मनसो विषयः संकल्पः हृद

इमान् शकुनकाज्जाज्जन्तु वैतंसिको यथा ॥ एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ३३ कामालोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति ॥ सवध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेहच दुर्मतिः ३४ व्यक्तं ते विदितो राजन्नार्थो द्रव्यपरिग्रहः ॥ प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ३५ तस्य नाशे विनाशे वा जरयामरणेन वा ॥ अनर्थ इति मन्यंते सोऽयमस्मासु वर्तते ३६ इंद्रियाणां च पंचानां मनसो हृदयस्य च ॥ विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ३७ सकाम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ३८ न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमोनरः ॥ न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ३९ धर्मपूर्वे धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ॥ अहन्यनुचरे देवमेष शास्त्रकृतो विधिः ४० कामपूर्वे धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ॥ वयस्यनुचरे देवमेष शास्त्रकृतो विधिः ४१ धर्मचार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ॥ विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पंडितः ४२ मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ॥ प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरु नंदन ४३ तद्वा शुक्रियतां राजन् प्राप्तिं वाऽप्यधिगम्यताम् ॥ जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमंतरवर्तिनः ४४ विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ॥ जानंतस्त्वयि शंसंति सुहृदः कर्मचोदनाम् ४५ दानं यज्ञाः सतां पूजावेदधारणमार्जवम् ॥ एष धर्मः परोराजन्बलवान्प्रेत्य चेहच ४६ एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ अखिलाः पुरुषव्याघ्रगुणाः स्युर्ध्वं पीतरे ४७ धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्दर्माद्विशिष्यते ॥ धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ४८ न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैव्येन कर्हिचित् ॥ वेतुं शक्यः स दाराजनके वलं धर्मबुद्धिना ४९ प्रतिषिद्धाहिते याच्ञायया सिध्यति वैद्विजः ॥ तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्वपुरुषर्षभ ५० भैक्ष्यचर्या न विहितान च विदुः शूद्रजीविका ॥ क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ५१ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समागतान् ॥ धार्तराष्ट्रं न पार्थमया पार्थेन नाशय ५२ उदारमेव विद्वांसो धर्मप्रादुर्भवीषिणः ॥ उदारं प्रतिपद्यस्व नावग्रेस्था तु मर्हसि ५३ अनुबुद्धयस्व राजेंद्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ॥ क्रूरधर्माभिजातोऽस्य स्मादुद्विजते जनः ५४ प्रजापालनं संभूतं फलं तव न गर्हितम् ॥ एष ते विदितो राजन् धार्तराधर्मः सनातनः ५५

यस्य निश्चयः ३७ पृथक्भिन्नान्दृष्ट्वा ३८ । ३९ धर्मपूर्वे अहन्यनुचरेत् ४० कामपूर्वे वयसि चरेत् ४१ । ४२ । ४३ प्राप्तिमहोदये वाराज्यलाभजं । 'प्राप्तिर्लोभमहोदये' इति विश्वः तन्मोक्षारूपं श्रेयः दुःखदुःस्वदं ४४ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं वेदवाक्यं शंसंति कथयंति ४५ । ४६ अखिलाः सिलंशल्यंतद्रहिताः ४७ । ४८ क्लैव्येन कार्थेण वेतुं लब्धुं ४९ द्विजो ब्राह्मणः तेजसा पराभिभवशक्त्या ५० औरसमुत्साहः ५१ । ५२ उदारमीश्वरमात्रं अवरेजन्त्यर्थे ५३ क्रूरं हिंसात्मकं क्षात्रकर्मस्य ५४ । ५५

तस्मादपचितःपार्थलोकेहास्यंगमिष्यसि ॥ स्वधर्माद्धिमनुष्याणांचलनंनप्रशस्यते ५६ सक्षात्रंहृदयंकृत्वात्यक्तेदंशिथिलंमनः ॥ वीर्यमास्थायकौरव्यधुरमु
द्वहधुर्यवत् ५७ नहिकेवलधर्मात्मापृथिवीजातुकश्चन ॥ पार्थिवोव्यजयद्राजन्नभूतिंनपुनःश्रियम् ५८ जिह्वांदत्वाबहूनांहिक्षुद्राणालुब्धचेतसाम् ॥ निकृ
त्यालभतेराज्यमाहारामिवशल्यकः ५९ आतरःपूर्वजाताश्चसुसमृद्धाश्चसर्वशः ॥ निकृत्यानिर्जितादेवैरसुराःपार्थिवर्षभ ६० एवंवलवतःसर्वमितिबुद्धामहीप
ते ॥ जहिशत्रून्महाबाहोपरांनिकृतिमास्थितः ६१ नह्यर्जुनसमःकश्चिद्युधियोधोधनुर्धरः ॥ भवितावापुमान्काश्चिन्मत्समोवागदाधरः ६२ सत्वेनकुरुतेयुद्धं
राजन्सुबलवानपि ॥ नप्रमाणेननोत्साहात्सत्वस्थोभवपांडव ६३ सत्वांहिमूलमर्थस्यवितथंयदतोऽन्यथा ॥ नतुप्रसक्तंभवतिवृक्षच्छायेवहैमनी ६४ अर्थत्या
गोऽपिकार्यःस्यादर्थश्रेयांसमिच्छता ॥ बीजौपम्येनकौतेयमातेऽभूदन्नसंशयः ६५ अर्थेनतुसमोऽनर्थोयत्रलभ्येतनोदयः ॥ नतत्रविपणःकार्यःखरकंडूयनं
हितत् ६६ एवमेवमनुष्येद्रघर्मत्यक्त्वालपकंनरः ॥ बृहंतधर्ममाप्नोतिसबुद्धइतिनिश्चितम् ६७ अमित्रमित्रसंपन्नमित्रैर्भिदंतिपंडिताः ॥ भिन्नैर्मित्रैःपरित्यक्तं
युवानंकुरुतेवशम् ६८ सत्वेनकुरुतेयुद्धंराजन्सुबलवानपि ॥ नोद्यमेननहोत्राभिःसर्वाःस्वीकुरुतेप्रजाः ६९ सर्वथासंहतैरेवदुर्बलैर्बलवानपि ॥ अमित्रःशक्यते
हंतुमघुहाभ्रमरैरिव ७० यथाराजन्प्रजाःसर्वाःसूर्यःपातिगभस्तिभिः ॥ अतिचैवतथैवत्वंसदृशःसवितुर्भव ७१

निमित्तं गोकंदूयनवच्चपरत्रनहितं एवमेतदपीतिश्लोकद्वयार्थः ६५ विषयःप्रतिज्ञा नकार्योन्नतिर्वाहः ६६ एवमेवबीजोपम्येनप्रतिज्ञानिर्वाहजमल्पंधर्मस्यक्त्वा राज्यलामजोदानयागादिर्म
हान्धर्मआदत्तव्यइत्यर्थः ६७ युवानमल्पबुद्धिं । यदेकःस्थविरोवेत्तिततरुणकोव्यइत्युक्तेः दुर्बलमित्यापिपाठः ६८ पक्षबुद्धेःसर्वत्रसावधानस्यभिप्राणिदुर्भेद्यान्यतस्तादृशोदुयोधनेबलमेव
श्रेयइत्याहसत्त्वेनेति युद्धेनैवशत्रुजयेकृतेप्रजाःस्वाधीनाभवंतिनतूयमेननिग्रहेणनहोत्राभिः सांत्वेनाऽऽह्वानैः६९ संहतैर्मिलितैः मधुहामध्वर्थगतः । ओहाह्मतावित्यस्यरूपं भ्रमरैर्मधुपटलस्यैः
सविषवकैर्युगपदष्टोमियतइतिप्रसिद्धं कालप्रतीक्षायांदिशत्रुर्बलवान्भूत्वाऽस्मान्जेष्यतीतिभावः ७० यमेति अक्षिरसशोषणेन पातिवर्षेण तथात्वंदुयोधनादीन्वशमानीयपालयेत्यर्थः ७१

एतच्चामेपालनं वक्ष्यमाणं तपःस्वधर्मः पुराणमनादि । एतच्चावितथमिति पाठांतरे पुराणं वेदविहितमित्यर्थः ७२ सृष्टेन विहितेन धर्मेणेत्यर्थः इतरेण मरणेन ७३ अपेयात् अपगच्छेत् व्यवसितो निश्चितः ७४ ७५ ७६ ७७ ननु कथं तर्हि मया राज्याय मृतकं तर्क्यमत आह्वयदेन इति एनः पापमवाप्नुवन् अवाप्तिहेतोः ७८ ७९ ८० परस्यापि राज्यानर्हत्वाद्बरोपणमुचिनमित्याह श्वदताविति श्वदतौ सारमेयचर्भकोशे ब्रह्मवेदः वृषलेष्टुवे ८१ स्वाध्यायमाधिकुर्वते श्वदताविति श्लोकं वेदवत्तयादयो नित्यं पठन्तीत्यर्थः ८२ भवता हेतुना उपद्रवे राज्याभ्रंशे ८३ अर्थविभावको जयार्जितमर्थ

एतच्चापितपो राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् ॥ विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ७२ न तथा तपसाराजन् लोकान् प्राप्नोति क्षत्रियः ॥ यथा सृष्टेन युद्धेन विजये नेतरेण वा ७३ अपेयात् किल भासूर्यालक्ष्मीश्चंद्रमसस्तथा ॥ इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वे मां भवतो व्यथाम् ७४ भवतश्च प्रशंसाभिर्निंदाभिरितरस्य च ॥ कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ७५ इदमभ्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरुवश्चते ॥ समेताः कथयंतीह मुदिताः सत्यसंधताम् ७६ यन्न मोहान्न कर्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ॥ अमृतं किंचिदुक्तं तेन कामान्नार्थकारणात् ७७ यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ॥ सर्वतस्तु दत्ते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ७८ ब्राह्मणेभ्योऽददद्वा मानगाश्च राजन्सहस्रशः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चंद्रमाः ७९ पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनंदन ॥ स वृद्धबालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ८० श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्मवावृषले यथा ॥ सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ८१ इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ॥ अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमाधिकुर्वते ८२ इमामवस्थां च गते सहास्माभिररिंदम ॥ हंत नष्टाः स्म सर्वे वै भवतो पद्रवे सति ८३ स भवान् रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ॥ त्वरमाणोऽभिनिर्वातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ८४ वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दैवगजसाह्वयम् ॥ अस्त्रविद्धिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ८५ आशीविषसमैर्वैरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ अमित्रांस्तेजसा वृद्धन्नसुरानिव वृत्रहा ॥ श्रियमादत्स्व कौंतेय धार्तराष्ट्रान् महाबल ८६ न हि गांडीवमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ॥ स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यैः कश्चन संसहेत् ८७ न स वीरो न मातंगो न च सोऽश्वोऽस्ति भारत ॥ यः सहेत्त गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ८८ सृजयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ॥ कथं स्विद्युधिकौ ते यनराज्यं प्राप्नुयामहे ८९ शत्रुहस्तगतां राजन् कथं स्विन्नाहरेर्महीम् ॥ इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महताऽन्वितः ९० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनमीमांसायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स एव मुक्तस्तु महाभूतभावः सत्यवतो भीमसेनेन राजा ॥ अजातशत्रुस्तदनंतरं वैधैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभावे १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मांतुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोपि ॥ नत्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयादिव्यसनं व आगात् २

प्रदातुं । तृप्पुण्ड्रलौकियायां क्रियार्थामिति षु ८४ वाचयित्वा आशीर्वादान् ८५ धार्तराष्ट्रादिति छेदः ८६ गार्ग्यवाससांगृध्रयज्ञमयपुंस्वतां संसहेत् सम्यक्महेत् ८७ । ८८ सृजयादिभिः सहायैः स्विदिति विस्मयेनाशिरश्चालने ८९ उपाहृत्य आलम्ब्य ९० ॥ इत्यारण्यके पञ्चनिर्णयकं टीये भारतभावे दीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ स एव भिति १ एवमम मभैव बोधुमान् २

वन०
अ०
॥ ३४ ॥

म.भा.टी.
॥ ३१ ॥

अन्वपद्यमनुमृतवान् जिहीर्षन्तुमिच्छन् शठः कूटपाशकर्तृत्वात् कितवोद्युतकारः ३ प्रवपनपातयन् अक्षपूगान्पाशसमूहान् वृजिनं दुःखदं व्यसनं ४ कामानुकूलानिच्छानुकूलान् अयुजोवि
पमान् युजःसमान् शक्यमिति यः पुरुषस्य धैर्यमहन्त्यात् समन्युर्धदिनामविष्यत्तर्ह्यत्मा मतो नियतुं शक्यममविष्यदित्यध्याहृत्य योज्य परस्यानुकूलानक्षान्दृष्ट्वा मन्युवशान्मम द्यूतोपरमेव
द्विर्नासीदित्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ समा वर्षाणि अथापरं वर्ष ९ अवभोत्स्यंते ज्ञास्यंति १० मोहति निपातः वितस्तादिपंचनद्युपलक्षितं देशः ११ सर्वेशतमपि भ्रातरः सराजादुर्ध्ववनः १२

अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन् राज्ञ्यं सराष्ट्रं तृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ॥ तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्सु योधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ३ महामायः शकुनिः पार्वतीयः सभामध्ये प्रवप
न्नक्षपूगान् ॥ अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत तोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ४ अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत् कामानुकूलानयुजोयुजश्च ॥ शक्यं नियंतुममविष्यदात्मा मन्यु
स्तुहन्त्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ५ यंतुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्वः ॥ न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्येतथा तद्भवितव्यमासीत् ६ सनो राजाष्ट्रत
राष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्व्यसने राज्ञ्यमिच्छन् ॥ दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदीनः ७ त्वंचापितद्वेत्थ धनं जयश्च पुनर्द्युतायागतांस्तां सभानः ॥
यन्मां ब्रवीद्वृतराष्ट्रस्य पुत्र एकं गलहार्थं भरतानां समक्षम् ८ वने समा द्वादशराजपुत्रयथाकामं विदितमजातशत्रो ॥ अथापरंचा विदितश्चरेथाः सर्वैः सह भ्रातृभिश्छ
द्मगूढः ९ त्वंचिच्छुत्वा तात तथा चरंतमवभोत्स्यंते भारतानां चराश्च ॥ अन्यांश्चरेथास्तावतो ब्दांस्तथा त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ १० चरैश्चैनो विदि
तः कालमेतं युक्तो राजन् मोहयित्वा मदीयान् ॥ ब्रवीमि सत्यं कुरु संसदीह तवैव ता भारत पंचनद्यः ११ वयंचैतद्भारत सर्वं एव त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ॥ वसे
मइत्याह पुरा सराजामध्ये कुरूणां समयोक्तस्तथेति १२ तत्र द्यूतमभवन्नोजघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ॥ इत्थं तु देशाननुसंचरामो वनानि कच्छाणि च क
च्छरूपाः १३ सुयोधनश्चापि न शांतिमिच्छन् भूयः समन्योर्वंशमन्वगच्छत् ॥ उद्योजयामास कुरूश्च सर्वानयेचास्य केचिद्वंशमन्वगच्छत् १४ तं संधिमास्थाय
सतां सकाशे कोनामजह्यादिहराज्यहेतोः ॥ आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् १५ तदैव चेद्भीरु कर्मकिरिष्यो यदा द्यूते पारिवर्प्यं पृथक् ॥
बाहूदिधक्षन्वारितः फालगुनेन किं दुष्कृतं भूमितदाऽभविष्यत् १६ प्रागेव चैवं समयः क्रियायाः किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ॥ प्राप्तं तु कालं त्वमपि पद्यपश्चात् किमा
मिदानीमतिवेलमात्थ १७ भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्ये वरसंहिपीत्वा ॥ यद्याज्ञसेनोपरि क्लिश्यमानां संहृश्य तत्क्षान्तमिति स्मभीम १८ न त्वद्यशक्यं
भरत प्रवीरकृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ॥ कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पक्तिफलानामिव बीजवापः १९

नोऽस्माकं जघन्यं नीचं कच्छरूपाः क्लिष्टरूपाः १३ शांतिमिच्छन् अनिच्छन् उद्योजयामासोत्कर्षेण स्वेच्छया ते पुते पुदुर्गदेशादिपालनकार्यं विष्टान् योजितवान् १४ । १५ पर्यमृशः परामृष्टवान्
सिद्धिधक्षन् दग्धुमिच्छन् १६ समयक्रियातः प्रागेव चेदिदमब्रवींस्तिर्हि किं दुष्कृतममविष्यन्न किमपीत्यर्थः आविदानो जानन् प्राप्तकालं कालतुल्या विपदमपि पद्य स्वीकृत्य अतिवेलमतिशयेन
१७ भूयोऽपि बह्वपि दूये उपतप्ये १८ यदुक्तं यामतिज्ञा कृत्वा बीजवापः कृपीवलः १९

॥ ३३ ॥

पूर्वनिकृतो वंचितः वैरवैरिसमूहं सपुष्पं सफलं विदित्वा पुष्टतरं ज्ञात्वा यदायदि निकृते चिच्छया तदा हि प्रसिद्धं महागुणं महान्तं गुणं हरत्याहरति २० । २१ अमृतात्तदेव भावात् कलापोऽंशभाग
२२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलकंठीये मारुतभावादीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ संधिमिति पतत्रिणा बाणवच्छीघ्रगामिना प्राणहरेण वा स्रोतसानित्यवाहिना १ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण ज्ञातं कालबंधनः
कालवश्यः फेनधर्मानिःसारः फलधर्मापतनशीलः २ सूच्येवांजनचूर्णस्य यथा कज्जलक्षोदस्यातिष्ठक्षणस्य सूक्ष्माग्रया सूच्याऽपि किंचिदपचीयते एवं निमेषादपि यस्यायुरपचीयते स किमित्यव
धिप्रतिपालयेन्न कथमपीत्यध्याहृत्य योज्यं । 'चूर्णः क्षोदेक्षारभेदे' इति विश्वः शून्ये वेति पाठेऽपि स एवार्थः श्वयते प्रविशतीति शूनः स्थूलसूची 'सूचा' इति प्रसिद्धः अल्पः शूनः शूनीत्येति योगात्

यदा हि पूर्वनिष्ठतो निकृते द्वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ॥ महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके २० श्रियं च लोके लभते समग्रं मन्ये चास्मै शत्रवः सन्नमंते ॥
मित्राणि चैनमचिराद्भजंते देवा इवेंद्रमुपजीवंति चैनम् २१ मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृता जीविताच्च ॥ राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामु
पैति २२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि जर्जुं युधिष्ठिरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ संधिं कृत्वैव कालेन ह्यंतकेन पत
त्रिणा ॥ अनंतेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा १ प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबंधनः ॥ फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च २ निमिषादपि कौंतेय स्यायुर
पचीयते ॥ सूच्येवांजनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ३ योनूनममितायुः स्यादथ वाऽपि प्रमाणवित् ॥ सकालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ४ प्रतीक्ष्यमाणः
कालोनः समाराजं स्रयोदश ॥ आयुषोऽपचयं कृत्वामरणा योपनेष्यति ५ शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ॥ प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ६ यो
नयाति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ॥ आयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ७ योनयातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ॥ अफलं जन्मतस्याहं मन्येदुर्जात
जायिनः ८ हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ॥ हत्वा द्विषंतं संग्रामे भुंक्ष्व बाहुजितं वसु ९ हत्वा वै पुरुषो राजन्निकर्तारमरिदम् ॥ अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणा
स्य स संमितः १० अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ॥ येनाहमभिसंतप्तो नक्तं न दिवा शये ११ अयंच पार्थो विभित्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ॥ आस्ते परमसंत
प्तो नूनं सिंह इवाशये १२ योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान्लोके धनुर्भृतः ॥ सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीवयच्छति १३ नकुलः सह देवश्च वृद्धामाता च वीरसूः ॥ तवै
व प्रियमिच्छंत आस्ते जडमूकवत् १४

३२

पूर्णस्येत्यपपाठः १ प्रमाणविदायुः प्रमाणज्ञः ४५ । ६ याति प्राप्नोति प्रसंख्यानं प्रकृष्टां साधुकारिं यतोऽस्पृष्टः शौर्याद्यभावादितरैरविदितः भूमिवर्धनो भूमिर्हिसकः भूमेर्भारभूत इत्यर्थः अया
तयित्वा अनिस्तीर्य गौर्बलीवर्द्धे इव सोऽप्यशक्तश्चेत्त गोपुसंख्यानं स्पृष्टत्वाऽप्यप्राप्तुं न भूमेर्भारभूतो भवति ७ दुर्जातजायिनो कुजन्मभाजः ८ हैरण्यौ हि रण्यस्वामिनौ श्रुतिः कीर्तिः पार्थिवी धृष्टो
राज्ञ इवेत्यर्थः ९ निकर्तारिवंचकं अह्नाय सद्यः सनरकमापदं १० । ११ आशये स्वस्थाने १२ अभिमनुते हिनस्ति । 'यद्विवेकमभिमस्येकनीयोऽन्नं करिष्ये' इति वृहदारण्यकादावाभिपूर्वस्य
मन्यते हि सार्थत्वं दृष्टेः इमं प्रथमजं सूक्ष्मं बीजभूतमिति श्रुतिपदस्यार्थः आत्मजं चित्तजमूष्माणं तापं १३ । १४

सर्वेतेप्रियमिच्छन्तिबाधवाःसहसृजयैः ॥ अहमेकश्चसंतप्तोमाताचप्रतिविध्यतः १५ प्रियमेवतुसर्वेषांयद्ब्रवीम्युतकिंचन ॥ सर्वेहिव्यसनंप्राप्ताःसर्वेयुद्धाभिनंदि
नः १६ नातःपापीयसीकाचिदापद्राजन्मविष्यति ॥ यन्नोनीचैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्यभुज्यते १७ शीलदोषादृणाविष्टानृशंस्यात्परंतप ॥ क्लेशांस्तिति
क्षमेराजन्नान्यःकश्चित्प्रशंसति १८ श्रोत्रियस्येवतेराजन्मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहताबुद्धिर्नैषातत्त्वार्थदर्शिनी १९ घृणीब्राह्मणरूपोऽसिकथंक्षत्रेषुजा
यथाः ॥ अस्यांहियोनौजायंतेप्रायशःकूरबुद्धयः २० जश्रौपीस्त्वंराजधर्मान्यथावैमनुरब्रवीत् ॥ कूरात्रिकृतिसंपन्नान्विहितानशमात्मकान् २१ धार्तराष्ट्रान्म
हाराजक्षमसेकिंदुरात्मनः ॥ कर्तव्येपुरुषव्याघ्रकिमास्सेपीठसर्पवत् २२ बुद्ध्यावीर्येणसंयुक्तःश्रुतेनाभिजनेनच ॥ तृणानांमुष्टिनैकेनहिमवतंचपर्वतम् २३
छन्नमिच्छसिकौतेययोऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ अज्ञातचर्यागूढेनपृथिव्यांविश्रुतेनच २४ दिवविपार्थसूर्येणनशक्याचरितुंत्वया ॥ बृहच्छालइवानूपेशाखापु
ष्पपलाशवान् २५ हस्तीश्वेतइवाज्ञातःकथंजिष्णुश्चरिष्यति ॥ इमौचसिंहसंकाशौभ्रातरौसहितौशिथू २६ नकुलःसहदेवश्चकथंपार्थचरिष्यतः ॥ पुण्यकोर्तीरा
जपुत्रीद्रौपदीवीरसूरियम् २७ विश्रुताकथमज्ञाताकृष्णापार्थचरिष्यति ॥ मांचापिराजन्जानंतिह्याकुमारमिमाःप्रजाः २८ नाज्ञातचर्यापश्यामिमेरोरिवानिगू
हनम् ॥ तथैवबहवोऽस्माभीराष्ट्रेभ्योविप्रवासिताः २९ राजानोराजपुत्राश्चधृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ नहितेऽप्युपशाम्यांतिनिकृतावानिराकृताः ३० अवश्यंतैर्निक
र्तव्यमस्माकंतपित्वैषिभिः ॥ तेऽप्यस्मासुप्रयुंजीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूंश्चरान् ॥ आचक्षीरंश्चनोज्ञात्वाततःस्यात्सुमहद्भयम् ३१ अस्माभिरुपिताःसम्यग्वनेमा
सास्त्रयोदश ॥ परिमाणेनतान्पश्यतावतःपरिवत्सरान् ३२ अस्तिमासःप्रतिनिधिर्यथाप्रादुर्भनीषिणः ॥ पूतिकानिवसोमस्यतथेदंक्रियतामिति ३३ अथ
वाऽनड्डहेराजन्साधवेसाधुवाहिने ॥ सौहित्यदानादेतस्मादेनसःप्रतिमुच्यते ३४ तस्माच्छत्रुवधेराजन्क्रियतांनिश्चयस्त्वया ॥ क्षत्रियस्यहिसर्वस्यनान्योध
र्मोऽस्तिसंयुगात् ३५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिअर्जुनाभिगमनपर्वणिभीमवाक्येपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वेषु सवरीतुं छादितुं २४ अनुपेवहुजलेदेशे २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० निकर्तव्यं नीचं सूचनादिकर्मकर्तव्यं ३१ । ३२ 'यो मासः स संवत्सरः' इति श्रुतेर्मासः प्रतिनिधिः संवत्सरस्य
स्ति । 'सोमाभावे पूतिकानभिषृणुयात्' इति श्रुतेः पूतिकाः सोमस्य प्रतिनिधयः ३३ 'अनदुहे पूर्णवासमुपाहृत्या नृतान्मुच्यते' इति धर्मशास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं वा कर्तव्यमित्याहायवेति सोहित्यमातृ
मिभोजनंतस्य दानात् एतस्मात् मिथ्यावादकृतादेनसः पापात् ३४ । ३५ ॥ ॥ इत्थारण्यके पञ्चाणि नैलकंठिभिरतभावदीपि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ॥ भीमसेन वचः श्रुत्वा कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रसंप्रदधौ परंतपः १ श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च विनिश्चयाः ॥
आयत्याचतदा त्वेचयः पश्यति स पश्यति २ धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्न्यां सुदुर्विदां ॥ कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ३ समुहर्तुमिव ध्यात्वा विनिश्चि-
त्येति कृत्यतां ॥ भीमसेनमिदं वाक्यमपदांतरमब्रवीत् ४ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ इदमन्यत्समादत्स्व वाच्यं मे वाच्यकोविद ५
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ॥ आरभ्यंते भीमसेनव्यथते तानि भारत ६ सुमंत्रिते सुविक्रांते सुकृते सुविचारिते ॥ सिद्धयंत्यर्था महाबाहो देवं चात्र प्रद-
क्षिणम् ७ यत्तु केवलचापल्याद्वलदर्पोत्थितः स्वयम् ॥ आरब्धव्यमिदं कार्यमन्यसे श्रुतत्रमे ८ भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ॥ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रो-
णपुत्रश्च वीर्यवान् ९ धार्तराष्ट्रादुराधर्षादुर्योधनपुरोगमाः ॥ सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः १० राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ॥ संश्रिताः
कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च तं प्रति ११ दुर्योधनहिते युक्तान तथाऽस्मासु भारत ॥ पूर्णकोशाबलोपेताः प्रयतिष्यंति संगरे १२ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रा मात्यसैनिकाः
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः १३ दुर्योधनेन ते वीरिमानि ताश्च विशेषतः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यंति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः १४ समायद्यपि भीष्मस्य वृ-
त्तिरस्मासु तेषु च ॥ द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः १५ अवश्यं राजपिंडस्तौ निर्वेश्य इति मे मतिः ॥ तस्मात्त्यक्ष्यंति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् १६
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः १७ अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः ॥ सर्वास्त्रविदनाष्ट्रप्यो ह्यभेद्यकवचा-
वृतः १८ अनिर्जित्यरणे सर्वानेतान् पुरुषसत्तमान् ॥ अशक्यो ह्यसहायेन हंतुं दुर्योधनस्त्वया १९ न निद्रामधिगच्छामि चिंतयानो वृकोदर ॥ अतिसर्वानघनुग्रा-
हान्मृतपुत्रस्य लाघवम् २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ बभूव विमनास्त्रस्तोनचैवोवाच किंचन २१ तयोः संवदतोरिवं
तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ॥ आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः २२ सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ॥ युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः २३
॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो वीर्यवान् ॥ मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि न रर्षभ २४ भीष्मा द्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ॥ दुर्यो-
धना नृपसुता तत्तथा दुःशासनादाप २५

मुत्थितः प्रवृत्तः ८ । ९ । १० । ११ । १२ सैन्यस्य सैन्यसं

बधिनः सर्वमात्राभिरक्षपरिच्छेदैः १३ । १४ । १५ राजपिंडो राजदत्तो ग्रासो निर्बन्ध आनृण्यार्थं शोभनीयः १६ । १७ । १८ । १९ लाघवश्चित्रताम् २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० साधयिष्यातिराज्यं ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ उपयोमोव्ययः वीरुधः प्रतानवत्यः औषधयः फलपाकांताः ३७ । ३८ अनुज्ञायपृष्ठा ३९ ब्रह्ममंत्रं ४०
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ इत्यारण्यकेपर्वणिनेलकंठीयेभारतभाष्येपट्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ कस्यचित्कर्त्तुमाश्रित १ । २ वनवासं द्रौपदीवियोगं । 'गृहिणीगृहमुच्यते' इति स्मृ

यत्तेभ्यममित्रग्रहदिसंपरिवर्तते ॥ तत्तेऽहं नाशयिष्यामिविधिदृष्टेन कर्मणा २६ तच्छ्रुत्वा घृतिमास्थाय कर्मणा प्रातेपादय ॥ प्रतिपाद्यतुराजेंद्रततः क्षिप्रं ज्वरं
जहि २७ तत एकांतमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ॥ अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः २८ श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ॥ येनाभिभाविता शत्रून्
रणे पार्थो धनुर्द्धरः २९ गृहाणे मां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥ विद्यां प्रति स्मृतिनाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ३० यामवाप्य महाबाहुर्जुनः साधयिष्याति ॥ अस्त्र
हेतोर्महेंद्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ३१ वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पांडव ॥ शक्रो ह्येष सुरांद्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ३२ ऋषिरेष महातेजानारायण सहायवान् ॥ पु
राणः शाश्वतो देवस्त्वजे योजिष्णुरच्युतः ३३ अस्त्राणां द्राक्ष रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ॥ समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्याति ३४ वनादस्माच्च कौंतेय वनमन्य
द्विचित्यताम् ॥ निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्गृथिवीपते ३५ एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥ तापसानां च सर्वेषां भवेदुद्वेगकारकः ३६ मृगाणां सुपयोग
श्च वीरुदौषधिसंशयः ॥ विभर्षिचबहून्विप्रान् वेदेदांगपारगान् ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः ॥ प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी
विद्यामनुत्तमाम् ३८ धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ अनुज्ञाय च कौंतेयं तत्रैवांतरधीयत ३९ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ॥ धारया
मासमेधावी काले काले सदाऽभ्यसन् ४० स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्धैतवनात्ततः ॥ ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननम् ४१ तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरवि
शारदाः ॥ ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवैर्द्रष्टृष्यो यथा ४२ ततः काम्यक्रमासाध्य पुनस्ते भरतर्षभ ॥ न्यविशंत महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ४३ तत्र ते न्यव
सन् राजन् किंचित्कालं मनस्विनः ॥ धनुर्वेदपरावीराः शृण्वंतो वेदमुत्तमम् ४४ चरंतो मृगयानित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ॥ पितृदेवतविप्रेभ्यो निर्वपंतो यथाविधि ४५
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि जर्जुनां काम्यकवनगमने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् १ विविक्ते विदितं प्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभ ॥ सांत्वपूर्वस्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् २ समुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिं द
मः ॥ धनं जयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीष्मेद्रोणे कृपे कर्णे द्रोणे पुत्रे च भारत ॥ धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ४ दैवं ब्राह्मणानुषं
च सयत्नं सचिकित्सितम् ॥ सर्वास्त्राणां प्रयोगं च अभिजानंति कृत्स्नशः ५

तेः ३ चतुष्पादः आदानसंधानविसर्गसंहाराश्चत्वारः पादा यस्य ४ दैवमिन्द्रवरुणाद्यैः ब्राह्मं ब्रह्मास्त्रं मानुषं धनुर्बाणादि यत्नो ग्रहणधारणप्रयोगरूपः चिकित्सापरप्रयुक्ताना
मेषां प्रतीकारः एवमेतैर्वास्त्राणां प्रयोगमभितः साकल्येन जानंति ५

गुरुवत् गुरुधिव ६ शान्तिदोषपरिहारं कर्तुं व्यवहरंतियतंते ७ शक्तिसामर्थ्येन हापयिष्यंतित्याजयिष्यं त्यपितु उद्दीपयिष्यंति ८ । ९ उपनिषत्तरहस्यविद्यां १० । ११ प्रतिपालय प्राप्नुहि
१२ मार्गं न ददत् अददत् १३ बलं सर्वस्वरूपं १४ ततः शक्रात् १५ दीक्षितः स्वीकृतव्रतः अध्यापयत विद्यया योजितवान् १६ अनुजज्ञे गमनायानुज्ञातवान् १७ । १८ । १९ । २० । २१

ते सर्वे घृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसांत्विताः ॥ संविभक्ताश्चतुष्टाश्च गुरुवतेषु वर्तते ६ ॥ इति धेनुचैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा ॥ आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिव्यवहरं
त्युत ७ शक्तिं न हापयिष्यंतिते काले प्रतिपूजिताः ॥ अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ८ स ग्रामनगरा पार्थससागरवनाकरा ॥ भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि
भारः समाहितः ९ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया १० तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ तेन त्वं ब्र
ह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ११ देवतानां यथा कालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ तपसा योजयात्मानमुप्रेण भरतर्षभ १२ धनुष्मान् कवची खड्गो मुनिः साधुव्रते स्थितः ॥
न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छता तोतरां दिशम् १३ इंद्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनं जय ॥ वृत्राद्भौतेर्बलं देवैस्तदाशक्रे समर्पितम् १४ तान्येकस्थानि सर्वाणि
ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ शक्रमेव प्रपद्यस्व सतेऽस्त्राणि प्रदास्यति १५ दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्या
पयत् प्रभुः १६ दीक्षितं विधिनाऽतेन घृतवाक्रायमानसम् ॥ अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः १७ निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरम् ॥ धनुर्गंडीवमा
दाय तथाऽक्षय्यमहेषुधी १८ कवची सतलत्राणो बद्धगोधां गुलित्रवान् ॥ हुत्वाग्निब्राह्मणात्रिष्वैः स्वस्तिवाच्यमहाभुजः १९ प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरास
नः ॥ वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च २० तं दृष्ट्वा तत्र कौंतेयं प्रगृहीतशरासनम् ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः सिद्धाभूतान्यंतर्हितानि च २१ क्षिप्रमाप्नुहि
कौंतेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ अब्रुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः २२ संसाधयस्व कौंतेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ॥ तंतथा प्रस्थितं वीरं शालस्कंधोरुमर्जुनम्
२३ मनां स्यादाय सर्वेषां कृष्णावचनमब्रवीत् ॥ कृष्णो वाच ॥ यत्ते कुंती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनं जय २४ तत्तेऽस्तु सर्वं कौंतेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ माऽ
स्माकं क्षत्रियकुले जन्मकाश्चिदवाप्नुयात् २५ ब्राह्मणेभ्यो न मोनित्यं येषां भैक्ष्येण जीविका ॥ इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः २६ दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्
राजसंसदि ॥ तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः २७ यत्परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत ॥ नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे २८ रंस्यंते वीरकर्मा
णि कथयंतः पुनः पुनः ॥ नैव नः पार्थ भोगेषु न धनेनोत्तजीविते २९ तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ त्वयिनः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखसमाहिते ३० जीवितं
मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ आपृष्टो मेऽसि कौंतेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ३१

इति वक्ष्यमाणमनुत्तमम् २२ । २३ यत्तु मंगलं ते तव २४ २५ २६ गौरिति वपुःपुरुषभोग्येत्युपहासः २७ अभाषत शत्रुर्धत्तस्मात्तुःखादिदं त्वद्वियोगजमिति पूर्वोक्तसंबंधः २८ । २९ । ३० । ३१

३२ तवत्वात् ३३ ज्येष्ठापचायीज्येष्ठपूजनशीलः । ज्येष्ठापचायीतिपाठे ज्येष्ठद्विकरणशीलः ३४ । ३५ । ३६ । ३७ शुद्धिमणोवलिनः । शुद्धमितिबलनामेतियास्कः ३८ । ३९ । ४०

बलवाद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतत्त्वयाऽनघ ॥ प्रयाह्यविघ्नेनैवाशुविजयायमहाबल ॥ नमोधात्रेविधात्रेचस्वस्तिगच्छह्यनामयम् ३२ ह्रीःश्रीःकीर्तिर्द्युतिःपुष्टिरुमा
लक्ष्मीःसरस्वती ॥ इमावैतवपांथस्यपालयंतुधनंजय ३३ ज्येष्ठापचापीज्येष्ठस्यभ्रातृवचनकारकः ॥ प्रपद्येऽहंवसूनुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ३४ विश्वेदेवा
स्तथासाध्यान्शांत्यर्थभरतर्षभ ॥ स्वास्तितेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यश्चभारत ३५ दिव्येभ्यश्चैवभूतेभ्योयेचान्येपरिपंथिनः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वाऽ
शिषःकृष्णाविररामयशस्विनी ३६ ततःप्रदक्षिणं कृत्वाभ्रातृन्धौम्यंचपांडवः ॥ प्रातिष्ठतमहाबाहुःप्रगृह्यरुचिरंधनुः ३७ तस्यमार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानिग
च्छतः ॥ युक्तस्यैद्रेणयोमेनपराक्रांतस्यशुष्मिणः ३८ सोऽगच्छत्पर्वतांस्ताततपोधननिषेवितान् ॥ दिव्यं हैमवतंपुण्यंदेवजुष्टंपरंतपः ३९ अगच्छत्पर्वतं
पुण्यमेकाह्वैवमहामनाः ॥ मनोजवगतिर्भूत्वायोगयुक्तोयथाऽनिलः ४० हिमवंतमतिक्रम्यगंधमादनमेवच ॥ अत्यक्रामत्सदुर्गाणिदिवारात्रमतंद्रितः ४१ इ
द्रकीलंसमासाद्यततोऽतिष्ठद्वनंजयः ॥ अंतरिक्षेऽतिशुश्रावतिष्ठेतिस्वचस्तदा ४२ तच्छ्रुत्वासर्वतोदृष्टिंचारयामासपांडवः ॥ अथापश्यत्सव्यसाचीवृक्षमूले
तपस्विनम् ४३ ब्राह्मयाश्रियादीप्यमानं पिंगलंजटिलं कशम् ॥ सोऽब्रवीदर्जुनंतत्रस्थितं दृष्ट्वा महातपाः ४४ कस्त्वंतातेहसंप्राप्तो धनुष्मान्कवचीशरी ॥ निबद्धासे
तलत्राणःक्षत्रधर्ममनुव्रतः ४५ नेहशस्त्रेणकर्तव्यंशांतानामेष आलयः ॥ विनीतक्रोधहर्षाणांब्राह्मणानांतपस्विनाम् ४६ नेहास्तिधनुषाकार्यनसंग्रामोऽत्रकीर्त्तिचे
त् ॥ निक्षिपैतद्वनुस्तातप्राप्तोऽसिपरमांगतिम् ४७ ओजसातेजसावीरयथानान्यःपुमानक्वचित् ॥ तथाहसन्निवाभीक्ष्णंब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ नचैनंचाल
यामासधैर्यात्सुष्टुतनिश्चयम् ४८ तमुवाचततःप्रीतःसद्विजःप्रहसन्निव ॥ वरं वृणीष्वभद्रं तेशक्रोऽहमरिसूदन ४९ एवमुक्तःसहस्राक्षंप्रत्युवाचधनंजयः ॥ प्रां
जलिःप्रणतोभूत्वाशूरःकुरुकुलोद्ग्रहः ५० ईप्सितोह्येषैकामोवरंचैनंप्रयच्छमे ॥ त्वतोऽद्यभगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामिवेदितुम् ५१ प्रत्युवाचमहेंद्रस्तंप्रीतात्माप्रहस
न्निव ॥ इहप्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तवधनंजय ५२ कामान्वृणीष्वलोकांस्त्वंप्राप्तोऽसिपरमांगतिम् ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचसहस्राक्षंधनंजयः ५३ नलोभात्रपुनःकामात्र
देवत्वंपुनःसुखम् ॥ नचसर्वामैरैश्वर्यकामयोत्रिदशाधिप ५४ भ्रातृंस्तान्विपिनेत्यक्त्वाविरमप्रतियात्यच ॥ अकीर्त्तिसर्वलोकेषुगच्छेयंशाश्वतीःसमाः ५५ एवमुक्तःप्रत्यु
वाचवृत्रहापांडुनंदनम् ॥ सांत्वयन्शुक्लक्षणावाचासर्वलोकनमस्कृतः ५६ यदाद्रक्ष्यति ॥ तं श्वक्षंशुलधरंशिवम् ॥ तदादातास्मितेतातदिव्यान्धस्त्राणिसर्वशः ५७

४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । विनीतौक्रोधहर्षौवैः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ कामान्काम्यंतइतिव्युत्पत्त्या इष्टान् लोकान्भोगान् ५३ नलोभात्रपुनःकामादिति
नशब्दौवाशब्दार्थौ लोभाद्वाकामाद्वेत्यर्थः ५४ अप्रतियात्यानिस्तीर्थ एतेन ज्येष्ठभ्रात्रादिसेवनमैद्रपदमाप्तावपि नोपेक्षणीयमित्युक्तम् ५५ । ५६ । ५७

५८ । ५९ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येपसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ दैन्यहर्षातिविस्मयात् दैन्यं नाशभयात् हर्षो महादेवप्रतिभटत्वात् वि
क्रियतां दर्शनेयत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ॥ दर्शनात्तस्य कौंतेयसंसिद्धः स्वर्गमेप्यसि ५८ इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः ॥ अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ यो
गसमन्वितः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ समाप्तं चार्जुनाभिगमनपर्व ॥ अथ कैरा
तपर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि पार्थस्य आक्षिप्तकर्मणः ॥ विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् १ यथाच पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंज
यः ॥ वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्भनुष्यमभीतवत् २ किंच तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम् ॥ कथंच भगवान्स्थानुर्देवराजश्च तोषितः ३ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्र
सादा द्विजोत्तम ॥ त्वंहि सर्वज्ञा दिव्यं च मानुषं चैव वेत्सि ४ अत्यहुततमं ब्रह्म नरो महर्षणमर्जुनः ॥ भवेन सह संग्रामं च काराप्रतिमं किल ५ पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामे
ष्वपराजितः ॥ यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ६ शूराणामपि पार्थानां हृदयानि च कंपिरे ॥ यद्यच्छ्रुतवानन्यत्पार्थस्तदसिलं वद ७ न ह्यस्य नि
दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपिलक्षये ॥ चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कथयिष्यामि ते तां कथामेतां महात्मनः ॥ दिव्यां पौरवशा
ईलमहतीमहुतोपमाम् ९ गात्रसंस्पर्शसंबद्धां ज्यंबकेण सहानघ ॥ पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक् समागमम् १० युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ॥ शक्रं
सुरेश्वरं द्रुपदेवदेवं च शंकरम् ११ दिव्यं तद्वनुरादाय खड्गं च कनकत्सरम् ॥ महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये १२ दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥
ऐंद्रिः स्थिरमनराज न सर्वलोकमहारथः १३ त्वरया परया युक्तस्तपसेष्टुतनिश्चयः ॥ वनं कंटाकितं घोरमेक एवान्वपद्यत १४ नाना पुष्पफलोपेतं नाना पक्षिनि
षेवितम् ॥ नाना मृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् १५ ततः प्रयाते कौंतेये वनं मानुषवर्जितम् ॥ शंखानां पटहानां च शब्दः समभवद्विवि १६ पुष्पवर्षं चानु मह
त्रिपपातमहीतले ॥ मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः १७ सोऽतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षे महागिरेः ॥ शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा १८ तत्रापश्य
द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् ॥ नदीश्च विपुलावता विदूर्य विमलप्रभाः १९ हंसकारं डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ॥ पुंस्को किल रुताश्चैव कौंचवर्हिणना
दिताः २० मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ॥ पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत् २१ रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ॥ तपस्युग्रवर्त
मान उग्रतेजामहामनाः २२ दर्भचीरं निव स्याथ दंडाजिनविभूषितः ॥ शीर्णचपतितं भूमौ पर्णसमुपयुक्तवान् २३

रमयस्तत्प्रसादेनालौकिकमामर्ष्यलाभात् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ कनकत्सरं स्वर्णमुष्टिं १२ ऐंद्रिर्जुनः १३ कंटाकितं कंटाकां १४ । १५ । १६ । १७ । १८ बल्लुमधुरं १९ । २०
२१ । २२ दर्भचीरं वृणमयं वासः निवस्य परिधाय समुपयुक्तवान् मुक्तवान् २३

द्विगुणेनपद्मात्रेणात्ययादतिवाहितवान् २४ । २५ निरालंबोनिराश्रयः २६ । २७ । २८ । २९ धूमाययन्धूमवतीरिवकुर्वन् ३० । ३१ । ३२ संकल्पं मनोरथं ३३ । ३४ । ३५ इत्यारण्यके

पूर्णेपूर्णेत्रिरात्रेतुमासमेकं फलाशनः ॥ द्विगुणेनहिकालेनद्वितीयमासमत्ययात् २४ तृतीयमपिमासं सपक्षेणाहारमाचरन् ॥ चतुर्थेऽथ संप्राप्तेमासे भरतसत्त
मः २५ वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पांडुनंदनः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबः पदांश्चुष्टाग्रधिष्ठितः २६ सदोपस्पर्शनाच्चास्यवभूदुरमितौजसः ॥ विद्युदंभोरुहानेभाजटा
स्तस्यमहात्मनः २७ ततोमहर्षयः सर्वेजग्मुर्देवंपिनाकिनम् ॥ निवेदयिष्वः पार्थतपस्युग्रे समास्थितम् २८ तं प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्मतत् ॥ एष पार्थो
महातेजा हिमवत्पृष्ठमास्थितः २९ उग्रेतपसिदुष्पारेस्थितो धूमाययन्दिशः ॥ तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वेचिकीर्षितम् ३० संतापयति नः सर्वानसौ साधुनिवार्य
ताम् ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ३१ उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ महादेव उवाच ॥ नवो विषादः कर्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्वशः ३२
शीघ्रं गच्छ तसंहृष्टायथागतमतंद्रिताः ॥ अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ३३ नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य तथाऽऽयुषः ॥ यत्तस्य कांक्षितं सर्वं
तत्करिष्येऽहमद्य वै ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ॥ प्रहृष्टमनसो जग्मुर्गन्धर्वास्वान् पुनरालयान् ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आर
ण्यके पर्वणि कैरातप० मुनिशंकरसंवादे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ॥ पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः
१ कैरातं वेषमास्थाय कांचनद्रुमसन्निभम् ॥ विभ्राजमानो विपुलोगिरिर्भूरुवापरः २ श्रीमद्वनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ निष्पपातमहावेगो दहनो दे
हवानिव ३ देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ॥ नानाविषधैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ४ किरातवेषसंछन्नः स्त्रीभिश्चापिसहस्रशः ॥ अशोभत तदाराजन्
सदेशोऽतीव भारत ५ क्षणेन तद्वनं सर्वनिःशब्दमभवत्तदा ॥ नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ६ ससन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ मूकं नाम
दनोः पुत्रं ददर्शाहुतदर्शनम् ७ वाराहरूपमास्थाय तर्कयंतमिवार्जुनम् ॥ हंतुं परं दीप्यमानं तमुवाचाथ फाल्गुनः ८ गांडीवधनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ९ यन्मां प्रार्थयसे हंतुमनागसमिहागतम् ॥ तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनम् १० दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यं तं फाल्गुनं
दृढधन्विनम् ॥ किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ११ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिंद्रकीलसमप्रभः ॥ अनाहत्य च तद्वाक्यं प्रजहाराथ फाल्गुनः १२ किरातश्च समं
तस्मिन्नेकलक्ष्ये महायुतिः ॥ प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् १३ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समंतत्र निपेततुः ॥ मूकस्य गात्रे विस्तीर्णैः शैलसंहनने तदा १४

पर्वणि नैलकंठीये भारतभावे दीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ गतोऽपि १ । २ । ३ भूतैः प्रमथारुहैः स्वपार्थदैः ४ । ५ । ६ । ७ अर्जुनं हंतुं तर्कयंतमिच्छंतं क्रोधेन दीप्यमानमिव ८ । ९ नेता
नेष्यामि १० । ११ इंद्रकीलो माहिंद्रमणिमयः पर्वतः १२ सममेककालं १३ शैलसंहनने शैलवृद्धे १४

अशनिर्भेजं वज्रं वज्रमिंद्रमहरणं संनिपातो योगः १५ सदानवः राक्षसमिव १६ । १७ । १८ । १९ अभिपन्नः परिगृहीतः कामाद्यदृच्छातः परिभवान्ममाभिमवाय २० । २१ । २२ मत्कृते
यथाऽशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते ॥ तथा तयोः सन्निपातः शरयोर्भवत्तदा १५ सविद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ॥ ममारराक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीष
णम् १६ सददर्शततो जिष्णुः पुरुषं कांचनप्रभम् ॥ किरातवेषसंछन्नं स्त्रीसहायमभिब्रूहा १७ तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौंतेयः प्रहसन्निव ॥ को भवानटते शून्ये वने स्त्री
गणसंवृतः १८ न त्वमस्मिन्वने घोरे विभेषिकनकप्रभ ॥ किमर्थं च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः १९ मयाऽभिपन्नः पूर्वमिंद्राक्षसोऽयमिहागतः ॥ कामात्परिभवा
द्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे २० न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि ॥ तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् २१ इत्युक्तः पांडवेन किरातः प्रहसन्नि
व ॥ उवाच श्लक्ष्णयावाचा पांडवं सव्यसाचिनम् २२ न मत्कृते त्वया वीरभीः कार्या वनमंतिकात् ॥ इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने २३ त्वया तु दुष्करः
कस्मादिह वासः प्ररोचितः ॥ वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन २४ भवांस्तु कृष्णवर्त्माभिः सुकुमारः सुखोचितः ॥ कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्य
ति २५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ गांडीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् ॥ निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः २६ एष चापि मया जंतुर्गृह्य रूपं समाश्रितः ॥
राक्षसो निहतो घोरो हंतुं मामिह चागतः २७ ॥ किरात उवाच ॥ मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ॥ बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् २८ ममैष ल
क्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः ॥ ममैव च प्रहारेण जीविताद्वचरोपितः २९ दोषान्स्वान्नाहं सेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ॥ अवलिप्तोऽसि मंदात्मन् ममेजीवन्विमोक्ष्य
से ३० स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ॥ घटस्व परयाशक्त्या मुंचत्वमपि सायकान् ३१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ॥ रोषमाहारया
मासताडयामास चेष्टुभिः ३२ ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ॥ भूयो भूय इति प्राह मंदमंदं दैत्युवाच ह ३३ प्रहरस्व शरानेता नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ इत्यु
क्तो बाणवर्षसमुच्चसहसार्जुनः ३४ ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः ॥ शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ३५ ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवामृ
जत् ॥ तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ३६ मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्यापि नाकघृक् ॥ अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिवाचलः ३७ सदृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूतं
घनं जयः ॥ परमं विस्मयं चक्रे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ३८ अहोऽयं सुकुमारांगो हिमवच्छिखराश्रयः ॥ गांडीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ३९ कोऽयं
देवो भवेत्साक्षाद्द्रोक्षः सुरोऽसुरः ॥ विद्यते हि गिरि श्रेष्ठं त्रिदशानां समागमः ४० न हि मद्भाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ॥ शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवंपिना
किनम् ४१ देवो वायुर्देवाय क्षोरुद्रादन्यो व्यवस्थितः ॥ अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ४२

मन्त्रिमितं वनमंतिकाद्वनस्य समीपे २३ प्ररोचितः स्वीकृतः २४ । २५ पावकिः स्वाभीकार्तिकेयः २६ । २७ । २८ । २९ दोषान्मृगयाधर्मातिक्रमरूपान् ३० स्थिरः सन्नमवस्वप्राप्तुहि ३१
३२ । ३३ । नाराचान्शरजातिभेदान् ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ अहोयमिति संधिरार्यः ३९ । ४० सहितुं सोढुं कृते विना ४१ । ४२

ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ व्यसृजच्छतधाराजन्मयूखानिवभास्करः ४३ तान्प्रसन्नेन मनसा भगवान्लोकभावनः ॥ शूलपाणिः प्रत्यगृह्णात्
शिलावर्षमिवाचलः ४४ क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृतः फाल्गुनस्तदा ॥ भीश्चैनमाविशतीर्वातं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ४५ चिंतयामास जिष्णुस्तु भगवंतं हुताशनम् ॥
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूष्णीयेनास्य खांडवे ४६ किंतु मोक्षयामि धनुषाय न्मेवाणाः क्षयंगताः ॥ अयंच पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसाति सर्वशः ४७ हत्वा चैनं धनुष्कोट्या
शूलाग्रेणेव कुंजरम् ॥ नयामि दंडधारस्य यमस्य सदनं प्रति ४८ प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ॥ मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महायुतिः ४९ सं
प्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौतेयः परवीरहा ॥ तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ५० ततोऽर्जुनोऽग्रस्तधनुः खड्गपाणि रतिष्ठत ॥ युद्धस्यांतमभीप्सन्वैवेगेनाभि
जगाम तम् ५१ तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ॥ मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनंदनः ५२ तस्य मूर्धानमासाद्य पफालाशिवरोहिसः ॥ ततो वृक्षैः शिला
भिश्च योधयामास फाल्गुनः ५३ तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ५४ मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैर्धूममुत्पादयन्मु
खे ॥ प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ५५ ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ॥ किरातरूपी भगवान् दयामास फाल्गुनम् ५६ ततश्चटचटाशब्दः सुघो
रः समपद्यत ॥ पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ५७ समुहूर्तं तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ५८ जघानाथ ततो जिष्णुः
किरातमुरसावली ॥ पाण्डवं च विचेष्टतं किरातोऽप्यहनद्वली ५९ तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ॥ समजायत गात्रेषु पावकौऽगारधूमवान् ६० तत
एनं महादेवः पीडय गात्रैः सुपीडितम् ॥ तेजसा व्यक्रमद्रोषाच्चैतस्तस्य विमोहयन् ६१ ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिंडीकृत इवाबभौ ॥ फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदे
नभारत ६२ निरुच्छासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना ॥ पपात भूम्यानि श्रेष्ठो गतसत्त्व इवाभवत् ६३ समुहूर्तं तथा भूत्वासचेताः पुनरुत्थितः ॥ रुधिरेणाश्रुतां
गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ६४ शरण्यं शरणं गत्वा भगवंतं पिनाकिनम् ॥ मृन्मयं स्थंडिलं कृत्वा माल्येना पूजयद्भवम् ६५ तच्च माल्यंतदा पार्थः किरातशिरसि स्थि
तम् ॥ अपश्यत् पाण्डवः श्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ६६ पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ उवाच चैनं वचसा मेघगंभीरगीर्हरः ॥ जातविस्मयमालोक्य ततः
क्षीणांगसंहातिम् ६७ ॥ भव उवाच ॥ भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ॥ शौर्येणानेन घृत्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः ६८ समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य
तव चानघ ॥ प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ६९ ददामि ते विशालाक्षचक्षुः पूर्वक्रुषिर्भवान् ॥ विजेष्यसि रणेश तू नपि सर्वान् दिवौकसः ७०

५९ । ६० पीडय निपीडय ६१ गात्रेषु संरुद्धश्च लघनीनः ६२ । ६३ । ६४ । ६५ प्रकृतिं स्वास्थ्यं ६६ । ६७ । ६८ । ६९ चक्षुर्दिव्यज्ञानं ७०

७१ । ७२ । ७३ कर्णद्वित्रित्यादिनामानि शिवसहस्रनामव्याख्यायां व्याख्यास्यंते ७४ । ७५ । ७६ मीढुवैवर्षकाय ७७ मार्जालीयाय किराताय शुद्धदेहाय वा । 'मार्जालीयाः स्मृतः शूद्रे विहाले
प्रीत्या च तेऽहं दस्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ॥ त्वंहि शक्तो मदीयंतदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ७१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ददर्श
फाल्गुनस्तत्र सहदेव्यामहायुतिम् ७२ सजानुभ्यां महीगत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ॥ प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ७३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कपर्दिनं सर्वदेवेश भग
नेत्रनिपातन ॥ देवदेव महादेव नीलग्रीवजटाधर ७४ कारणानां च परमं जाने त्वां व्यंबकं विभुम् ॥ देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ७५ अजेयस्त्वं त्रिभिर्लो
कैः स देवा सुरमानुषैः ॥ शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ७६ दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नमः ॥ ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ७७ पिनाकगो
प्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥ प्रसादयेत्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर ७८ गणेशं जगत्शंभुं लोककारणकारणम् ॥ प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ७९ व्रति
क्रमं मे भगवन् क्षंतुमर्हसि शंकर ॥ भगवन् दर्शनाकांक्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ८० दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ प्रसादयेत्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतम्
८१ न मे स्यादपराधोऽयं महादेवाति साहसात् ॥ कृतो मयाऽयमज्ञानाद्विमर्दोऽयस्त्वया सह ॥ शरणं प्रति पन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ८२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ त
मुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ॥ प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षांतमित्येव फाल्गुनम् ८३ परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ॥ पुनः पार्थसंत्वं पूर्वमुवाच वृषभ
ध्वजः ८४ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि किरातपर्वणि महादेवस्तवे पुकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९ ॥ ॥ देवदेव उवाच ॥ नरस्त्वं पूर्वदेहेनैना
रायणसहायवान् ॥ बदर्यां तप्तवानुग्रंतपो वर्षायुतान् बहून् १ त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ॥ युवाभ्यां पुरुषाभ्यां तेजसा धार्यते जगत् २ शक्राभिषे
के सुमहद्भुर्जलदनिःस्वनम् ॥ प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ३ तदेतदेव गांधीवंतव पार्थ करोचितम् ॥ मायामास्थाय यद्भूतं मया पुरुषसत्तम ४
तूष्णीचाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनंदन ५ प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ॥ गृहाण वरमस्मत्तः कांक्षितं पुरुषो
त्तम ६ न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान्मर्त्येषु मानद ॥ दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिदम् ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन् ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ॥ का
मये दिव्यमस्त्रं तद्धरे पाशुपतं प्रभो ८ यत्तद्ब्रह्म शिरोनामरौद्रं भीमपराक्रमम् ॥ युगांते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ९ कर्णभीष्मकपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ॥
त्वत्प्रसादान् महादेव जयेयंतान्यथायुधि १० दहेयं येन संग्रामे दानवान् राक्षसांस्तथा ॥ भूतानि च पिशाचाश्च गंधर्वा नथ पन्नगान् ११ यस्मिन् शूलसहस्राणि
गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ शराश्चाशी विषाकाराः संभवंत्यनुमंत्रिते १२

कायशोधने इति विश्वः ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पुकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ नरस्त्वमिति १ । २ शस्तामारिताः ३ त्व
यापुरुष इति पाठे सममित्यध्याहारः ४ । ५ । ६ त्वत्प्रधानं त्वमेव श्रेष्ठोऽयस्मिन् क्षत्रे ७ कामं वरं ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ विनिर्द्वितोविशेषेणकृतकृत्यः १४ संहारेनिवर्तने १५ । १६ । १७ मनसासंकल्पमात्रेणनिपातयेत् शशुं धनुषेतिवाणप्रयोगेण १८ अधीष्वाध्यापय १९ । २० उपतस्थेकर्मव्यतिहारेतश्च
पार्थोऽस्त्रं प्रत्युपनतपवमस्त्रं पार्थप्रतीत्यर्थः २१ । २२ निर्घाताउत्पाताः २३ । २४ । २५ । २६ वशीवशइच्छातद्वान् तज्जयीत्यर्थः २७ । २८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयमारतमावदीपे

युध्येयंयेनभीष्मेणद्रोणेनचकृपेणच ॥ सूतपुत्रेणचरणेनित्यंकटुकभाषिणा १३ एषमेप्रथमःकामोभगवन्भगनेत्रहन् ॥ त्वत्प्रसादाद्विनिर्द्वितःसमर्थःस्यामहं
यथा १४ ॥ भवउवाच ॥ ददामितेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ॥ समर्थोधारणे मोक्षे संहारे चासि पांडव १५ नैतद्वेदमहेंद्रोऽपिनयमोनचयक्षराद् ॥ वरुणो
ऽप्यथवावायुःकृतोवेत्स्यंतिमानवाः १६ नत्वेतत्सहस्रापार्थमोक्तव्यंपुरुषेकचित् ॥ जगद्विनाशयेत्सर्वमल्पतेजसिपातितम् १७ अवध्योनामनास्त्यत्रत्रैलोक्ये
सचराचरे ॥ मनसाचक्षुषावाचाधनुपाचनिपातयेत् १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वात्वारितःपार्थःशुचिर्भूत्वासमाहितः ॥ उपसंगम्यविश्वेशमधीष्वेत्य
थसोऽब्रवीत् १९ ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ॥ तदस्त्रं पांडवश्रेष्ठं मूर्तिमंतमिवांतकम् २० उपतस्थे च तत्पार्थं यथाव्यक्षमुपाति ॥ प्रतिजग्राहतच्चा
पिप्रीतिमानर्जुनस्तदा २१ ततश्चालपृथिवीसपर्वतवनद्रुमा ॥ ससागरवनोद्देशासग्रामनगराकरा २२ शंखदुंदुभिघोषाश्चभेरीणांचसहस्रशः ॥ तस्मिन्मु
हूर्त्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्मुहुः २३ अथास्त्रं जाज्वलद्भोरं पांडवस्यामितौजसः ॥ मूर्तिमद्वैस्थितं प्राश्वेददशुर्देवदानवाः २४ स्पृष्टस्य त्र्यंबकेणाथ फाल्गुनस्या
मितौजसः ॥ यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् २५ स्वर्गं गच्छेत्त्यनुज्ञात रूयंबकेण तदाऽर्जुनः ॥ प्रणम्य शिरसाराजं प्राजलिर्देवमैक्षत २६ ततः प्रभुस्त्रि
दिवनिवासिनां वशीमहामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ॥ धनुर्महद्वितिज पिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय गांडिवम् २७ ततः शुभंगिरिवरमीश्वरस्तदा स होमया
सिततटसानुकंदरम् ॥ विहाय तं पतंगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कैरा० शिवप्रस्थाने चत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ॥ जगामादर्शनं भानुलोकस्येवास्तमीयिवान् १ ततोऽर्जुनः परंचके विस्मयं पर
वीरहा ॥ मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत २ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मिन्मया त्र्यंबको हरः ॥ पिनाकीवरदोरूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ३ कृतार्थं चावग
च्छामि परमात्मानमाहवे ॥ शत्रूंश्च विजितान्सर्वाननिर्वृत्तंच प्रयोजनम् ४ इत्येवं चिंतयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ ततो वैदूर्यवर्णाभोभासयन्सर्वतो दि
शः ॥ यादोगणवृत्तः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ५ नागैर्नैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ॥ वरुणो यादसां भर्ता वशीतं देशमागमत् ६ अथ जांबूनदवपुर्विभा
नेन महार्चिषा ॥ कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ७ विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ॥ धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ८

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ तस्येति अस्तंस्वस्थानमदर्शनंच १ । २ । ३ परमत्यंतं कृतार्थं कृतकृत्यं निवृत्तं निष्पन्नं ४ वैदूर्यस्त्रविशेषः यादांसिजलजंतवस्तेषां गणः ५ नागैः सैषः ६ । ७ । ८

९ । १० । ११ मानुमंतिदीप्तिमंति १२ । १३ । १४ । १५ । १६ वितरामोयच्छामः १७ । १८ संसाध्योजेतव्यः १९ । २० ममपितुःसूर्यस्य २१ । २२ । २३ मृधेसंग्रामे २४ लघ्वीभार
तथालोकांतकच्छ्रीमानयमःसाक्षात्प्रतापवान् ॥ मर्त्यमूर्तिधरैःसार्धं पितृभिलोकं प्रावनैः ९ दंडपाणिरचित्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ॥ वैवस्वतो धर्मराजो विमाने
नावभासयन् १० त्रीन्लोकान्गुह्यकांश्चैव गंधर्वींश्च सपन्नगान् ॥ द्वितीय इव मार्तंडो युगांतिसमुपस्थिते ११ तेभानुमंतिचित्राणि शिखराणि महागिरेः ॥ समा
स्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसा जन्वितम् १२ ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावत शिरोमतः ॥ आजगाम स हेंद्राण्याशक्रः सुरगणैर्वृतः १३ पांडुरेणातपत्रेणाघ्रियमाणेन मूर्द्ध
नि ॥ शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिव स्थितः १४ संस्तूयमानो गंधर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ श्रृंगगिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः १५ अथ मेव स्वनोधीमा
न व्याजहार शुभांगिरम् ॥ यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः १६ अर्जुनार्जुनपश्यास्मानलोकपालान्समागतान् ॥ दृष्टिते वितरामोऽद्य भवानर्हतिदर्शनम्
१७ पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ॥ नियोगाद्भग्नस्तत्तातमर्त्यतां समुपागतः १८ त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा संसा
ध्यश्चरणेऽनघ १९ क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शी भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः २० निवातकवचाश्चैव दानवाः कुरुनंदन ॥ पितुर्ममां
शो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः २१ कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वयावध्यो धनंजय ॥ अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवदानवरक्षसाम् २२ त्वयानिपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जि
ताम् ॥ गतिं प्राप्स्यंति कौंतेय यथा स्वमरिर्कर्षण २३ अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ॥ त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे २४ लघ्वीवसु
मतीचापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ गृहाणास्त्रं महाबाहो दंडमप्रतिवारणम् ॥ अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि २५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रतिजग्राहतत्पा
थो विधिवत्कुरुनंदनः ॥ समंत्रं सोपचारं च समोक्षविनिवर्तनम् २६ ततो जलधर इयामो वरुणो यादसां पतिः ॥ पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन् प्रभुः २७ पा
र्थक्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ॥ पश्य मां पृथुताग्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः २८ मया समुद्यतान्पाशान् वारुणाननिवारितान् ॥ प्रतिगृह्णीष्व कौंतेय सर
हस्यनिवर्तनान् २९ एभिस्तदामयावीरसंग्रामेतारकामये ॥ दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ३० तस्मादिमान्महासत्वम्प्रसादसमुत्थितान् ॥ गृहा
ण न हिते मुच्येदंतकोऽप्याततायिनः ३१ अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ॥ तदानिःक्षत्रियाभूमिर्भविष्यति न संशयः ३२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
॥ ततः कैलासनिलयोधनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ॥ दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ३३ प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञपांडवे यमहाबल ॥ त्वया सह समागम्य अजितेन त
थैव च ३४ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेवसनातन ॥ सहास्माभिर्भवान् श्रांतः पुरा कल्पेषु नित्यशः ३५

शून्या २५ सोपाचारं सेतिकर्तव्यताकं २६ । २७ । २८ । २९ संयतानि बद्धानि ३० । ३१ । ३२ । ३३ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोऽस्मि ३४ पूर्वदेव नरनारायणसख ३५

३६ । ३७ । ३८ । ३९ उद्यतमुपस्थितं ४० । ४१ देवार्तिदेवानांपरायणत्वं ४२ । ४३ आगता आयास्यति ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ गतेष्विति १ । २ पाटयन् द्विधाकुर्वन् ३ । ४ तुलागुडाभाङ्गोलकाःभाङ्गानि तु 'नालबंदूख' इत्यादिम्लेच्छभाषयाप्रसिद्धान्याग्नेयौषधलेनपाषाणगोलका
दर्शनात्तेत्विदं दिव्यं प्रदिशामिनरर्षभ ॥ अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ३६ मत्तश्चैव भवानाशुगृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ॥ अनेन त्वमनीकानि वार्तराष्ट्रस्य
धक्ष्यसि ३७ तदिदं प्रतिगृह्णीष्व अंतर्धानां प्रियं मम ॥ ओजस्ते जोद्युतिकं प्रस्थापनमरातिनुत् ३८ महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ॥ तदैतदस्त्रं निमुक्तं येन
दग्धामहासुराः ३९ त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ॥ त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ४० ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरु नंदनः ॥ कौबेरमधिजग्राह
दिव्यमस्त्रं महाबलः ४१ ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थ मक्लिष्टकारिणम् ॥ सांत्वय न श्लक्ष्णया वाचा मेघदुंदुभिनिःस्वनः ४२ कुंती मातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ॥
परांसिद्धिं मनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ४३ देवकार्यं तु सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ॥ आरोह वयस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महायुते ४४ रथो मातलि संयुक्त आगता त्वत्क
तेमहीम् ॥ तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ४५ तान् दृष्ट्वा लोकपालास्तु समेतान् गिरिभूर्धनि ॥ जगाम विस्मयं धीमान् कुंती पुत्रो धनंजयः ४६ ततोऽ
र्जुनो महातेजालोकपालान्समागतान् ॥ पूजयामास विधिवद्वाग्भिराद्भिः फलैरपि ४७ ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनंजयम् ॥ यथा गतेन विबुधाः सर्वे काममनो
जवाः ४८ ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ॥ कृतार्थमथ चात्मानं समेने पूर्णमानसम् ४९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कैरा० देवप्रस्थाने
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ ॥ ॥ कैरातपर्वसमाप्तं ॥ अथेंद्रलोकभिगमनपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ॥ चिंतया
मासराजेंद्रदेवराज रथं प्रति १ ततश्चितयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ॥ रथो मातलि संयुक्त आजगाम महाप्रभः २ न भो विति मिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निव ॥ दि
शः संपूरन्नादैर्महामेघरवोपमैः ३ असयः शक्तयो भीमा गदाश्चो ग्रप्रदर्शनाः ॥ दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ४ तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ॥ वायु
स्फोटाः सनिर्घाता महामेघस्वनास्तथा ५ तत्र नागामहाकाया ज्वलिता स्याः सुदारुणाः ॥ सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः ६ दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरं
हसाम् ॥ वहंतियं नेत्रमुपं दिव्यं मायामयं रथम् ७ तत्रापश्यन्महानीलं वैजयंतं महाप्रभम् ॥ ध्वजमिदीवरश्यामवं शंकन कभूषणम् ८ तस्मिन्नरथे स्थितं सूतं तप्तहमविभूषि
तम् ॥ दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ९ तथा तर्कयत्स्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः ॥ सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् १० ॥ मातलिरुवाच ॥ भो भो श
क्रात्मज श्रीमन्नशक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ आरोह तु भवान्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ११ आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ॥ कुंती सुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः १२
दिनिक्षेपपात्राणि वायुस्फोटाः वेगवशाद्वायुं जनयंतः सनिर्घाता अशानि ध्वनियुक्ताश्च महामेघस्वनाः ५ । ६ 'त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णमानियस्यतु ॥ हरिः सर्वातोऽश्वस्तु पीतकौशे
यसंनिभः ।' वातरं हसाहरीणां वाजिनां सहस्राणीत्येकदेशान्वयः नेत्रमुपं दृष्टिचोरं ७ वैजयंतं नाम्ना देवेन्द्रध्वजं ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ येमे नियमितवान् १९ आश्रुतः स्नातः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ललितं क्रीडितं २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ विप्रकृष्टत्वाद्दूरत्वात्
एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ॥ गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते १३ अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ॥ अरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पु
नरेष्यसि १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ मातले गच्छ शिघ्रं त्वमारोह स्वरथोत्तमम् ॥ राजसूयाश्च मेघानां शतैरपि सुदुर्लभम् १५ पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिभूरिदक्षि
णैः ॥ दैवतैर्वासमारोढुं दानवैर्वारिथोत्तमम् १६ ना तप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ॥ द्रष्टुं वाऽप्यथ वास्पृष्टुमारोढुं कुत एव च १७ त्वयि प्रतिष्ठिते साधोरथस्थे
स्थिरवाजिनि ॥ पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ॥ आरुरोहरथं शीघ्रं हयान्ये
मेचरश्मिभिः १९ ततोऽर्जुनो हृष्टमना गंगायामाहुतः शुचिः ॥ जजाप जप्यं कौंतेयो विधिवत्कुरु नंदनः २० ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ॥ मंदं रं शै
लराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे २१ साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणां ॥ त्वंसदा संश्रयः शैलस्वर्गमार्गाभिकाक्षिणाम् २२ त्वत्प्रसादात्सदा शैलब्राह्मणाः क्षत्रिया
विशः ॥ स्वर्गं प्राप्ताश्चरंति स्म देवैः सह गतव्यथाः २३ अद्रिराजमहाशैलमुनिसंश्रयतीर्थवन् ॥ गच्छाम्यामंत्रयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि २४ तव सानूनि
कुंजाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ॥ तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः २५ फलानि च सुगंधीनि भक्षितानि ततस्ततः ॥ सुसुगंधाश्च वार्यो धास्वच्छरीरविनिः
सृताः २६ अमृता स्वादनीयामेपीताः प्रस्रवणोदकाः ॥ शिशुर्यथा पितुरंके सुसुखं वर्तते नग २६ तथा तवांके ललितं शैलराजमया प्रभो ॥ अप्सरोगणसंकीर्णं ब्र
ह्मघोषानुनादिते २८ सुखमस्म्युषितः शैलतव सानुषु नित्यदा ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः शैलमामं व्यपरवीरहा २९ आरुरोहरथं दिव्यं द्योतयन्निवभास्करः ॥ स ते
नादित्यरूपेण दिव्येनाहुतकर्मणा ३० ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुरु नंदनः ॥ सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ३१ ददर्शाहुतरूपाणि विमानानि
सहस्रशः ॥ न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ३२ स्वयैव प्रभया तत्र द्योतंते पुण्यलब्धया ॥ तारारूपाणि यानीह दृश्यंते द्युतिमंतिवै ३३ दीपवद्विप्रकृष्ट
त्वात्तनूनि सुमहांत्यपि ॥ तानि तत्र प्रभास्वंति रूपवंति च पांडवः ३४ ददर्शस्वेषु धिष्येषु दीप्तिमंतः स्वयां र्चिषा ॥ तत्र राजर्षयः सिद्धावीराश्च निहतायुधि
३५ तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसंघशः ॥ गंधर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम् ३६ गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥ लोकानात्मप्रभान् पश्यन्
फाल्गुनो विस्मयान्वितः ३७ पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ एते सुकृतिनः पार्थस्वेषु धिष्येषु स्थिताः ३८ तान् दृष्ट्वा न सि विभो तारारूपाणि
भूतले ॥ ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि शुभं वैजयिनं गजम् ३९ ऐरावतं चतुर्दंतं कैलासमिव शृंगिणम् ॥ सा सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपांडवसत्तमः ४० व्यरोचत यथा पू
र्वमाधाता पार्थिवोत्तमः ॥ अभिचक्राम लोकान्सराज्ञां राजीवलोचनः ४१

सुमहांत्यपि तनूनि सूक्ष्माणि दृश्यंते ३४ धिष्येषु स्थितानेषु ३५ । ३६ आत्मनैव सूर्यादिवत्प्रभांति तानात्मप्रभान् ३७ । ३८ वैजयिनं विजयिनमेव वैजयिनं स्वायंतद्धितः ३९ । ४० । ४१

संक्रमन् गच्छन् अमरावतीनाम्ना ४२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंटीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ददर्शोति १ सौमधिकानांकुलहाराणांपुष्पाणांचमिश्रेणवायुनेतिसंब
धः २ नंदनं नामतः ३ नातप्तपस इति तपआदीनानिषेधमुखेनस्वर्गसाधनत्वाविधीयते ४ ५ यज्ञहनेः । प्रव्यं देवताचयज्ञस्वरूपं तत्रयोदक्षिणाहीनं देवतास्वरूपज्ञानहीनचयज्ञं करो
तिसदृशापशुबीजघातीयज्ञहनइत्युच्यते । तथाचभूयतेतपये 'प्रतिवाप्तयज्ञं यदेनं तन्वतेयस्वेवराजानमभिपुण्वंतिततं प्रतिपत्तुं संज्ञपयंतिविशासतिततं प्रत्युल्लसलमुत्तलाभ्यां
दृषदुपलाभ्यांहविर्यज्ञं प्रतिपत्तुं यज्ञोहतोनदक्षेतदेवादक्षिणामिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणामिरदक्षयंस्तदक्षिणानामेति' । राजानंसोमवर्द्धाभिपुण्वंतिकंदयंतिसंज्ञपयंतिप्रतिविशासति

एवंसंक्रमंस्तत्रस्वर्गलोकेमहायज्ञः ॥ ततोददर्शशक्रस्यपुरीताममरावतीम् ४२ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिइंद्रलोकाभिगमनपर्वणिद्विचत्वारिंशोऽध्या
यः ॥ ४२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ददर्शसपुरीरम्यांसिद्धचारणसेविताम् ॥ सर्वतुंकुसुमैःपुण्यैःपादपैरुपशोभिताम् १ तत्रसौमधिकानांचपुष्पाणांपुण्यगंधिनाम् ॥
उद्दीज्यमानोमिश्रेणवायुनापुण्यगंधिना २ नंदनंचवनंदिव्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ ददर्शदिव्यकुसुमैराह्वयद्विरिवद्भूमैः ३ नातप्तपसाशक्योद्रुष्टुनानाहिताग्नि
ना ॥ सलोकःपुण्यकर्तृणानापियुद्धेपराङ्मुखैः ४ नायज्वभिर्नात्रतिकैर्नवेदश्रुतिवर्जितैः ॥ नानाहंतैर्गैर्स्तार्थेषुयज्ञदानवहिष्कृतैः ५ नापियज्ञहनेःसुद्वैर्द्र
ष्टुंशक्यःकथंचन ॥ पानपैर्गुरुतल्पैश्चमांसादैर्वादुरात्मभिः ६ सतद्विव्यवनंपश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ॥ प्रविवेशमहाबाहुःशक्रस्यदयितापुरीम् ७ तत्रदे
वविमानानिकामगानिसहस्रशः ॥ संस्थितान्यभियातानिददर्शयुतशस्तदा ८ संस्तूयमानोगंधर्वैरप्सरामिश्चपांडवः ॥ पुष्पगंधवहैःपुण्यैर्वायुभिश्चानुवी
जितः ९ ततोदेवाःसंगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ हृष्टाःसंपूजयामासुःपार्थमक्लिष्टकारिणम् १० आशीर्वादैस्तूयमानोदिव्यवादित्रनिःस्वनैः ॥ प्रातिपेदेमहाबा
हुःशंखदुंदुभिनादितम् ११ नक्षत्रमार्गंविपुलंसुरवीथीतिविश्रुतम् ॥ इंद्राज्ञयाययौपार्थःस्तूयमानःसमंततः१२ तत्रसाध्यास्तथाविश्वेमरुतोऽथाश्विनौतथा ॥
आदित्यावसवोरुद्रास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः १३ राजर्षयश्चबहवोदिलीपप्रमुखानृपाः ॥ तुंगुरुर्नारदश्चैवगंधर्वांचहाहाहूहूः १४ तान्सर्वान्समागम्याविधिवत्कु
रुनंदनः ॥ ततोऽपश्यदेवराजंशतक्रतुमरिंदमः १५ ततःपार्थोमहाबाहुरवतीर्यथोत्तमात् ॥ ददर्शसाक्षादेवेशंपितरंपाकशासनम् १६ पांडुरेणातपत्रेणहेमदं
डेनचारुणा ॥ दिव्यगंधाधिवासेनव्यजनेनविधूयता १७ विश्वावसुप्रभृतिभिर्गंधर्वैस्तुतिवंदिभिः ॥ स्तूयमानांद्विजाग्र्यैश्चक्रुर्गयजुःसामसंभवेः १८

विशसनंकरोति नदक्षेदक्षानवभूवअदक्षयन् दक्षमकुर्वन् । असंज्ञायामपिहंतेर्वः । यज्ञहरेरित्यपपाठः अतएवसुद्वैर्द्रुष्टुः पानशब्दोऽनिरुपपन्नोमद्यवाची गुरुतल्पसमधिव्याहाराद्वापानपैर्
यपैःमांसादैर्दृष्टयामांसमक्षकैः । अन्यत्रतु'देवान् पितृन्समभ्यर्च्यसादन् मांसंनदोषमाह'इतिस्मृतेर्नदोषःअतएवदुरात्मभिर्हन्तैः ६ । ७ अभितोयांतिपतान् देशानित्याभियातान्यापानभूमयः
८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ पाकशासनंपाकशब्दः प्रशस्तेनीचेचवर्तते । 'योमापकेनमनसाचरंत' । योऽस्मात्पाकतरइत्यादिप्रयोगात् तेनदेवादीनामधिपतिरितिवाडुष्टा
नांदंढयितेतिवा पाकशासनपदस्यावयवार्थः पाकनामादैत्यइत्यन्ये १६ । १७ स्तुतिवंदिभिःस्तुत्यावंदमानैः १८

१९ । २० प्रश्रयावनतंविनयेनप्रह्वीभूतं २१ । २२ । २३ । २४ वज्रग्रहणस्यचिन्हंकिणोयस्मिन् २५ । २६ चतुर्दश्यामितियद्यपिदर्शोऽवसूर्योद्वारेकासनगतत्वमेकनक्षत्रस्यत्वादस्तिनचतुर्द
श्यांतथाऽपिसामीप्यलक्षणयाएकराशिस्थित्वमत्रग्राह्यं अन्यथाश्विनीस्थेसूर्ये चतुर्दश्यारेवतीयोगेएकराशिस्थितत्वस्याप्यलामात् २७ साम्राप्रीत्या वल्गुनारम्येण गीतानिअमंत्रोपरिगानं
साममंत्रोपरिगानं २८ । २९ । ३० । ३१ चेतोऽलोचनात्मिकाचित्तवृत्तिः । बुद्धिरध्यवसायरूपा । मनःसंकल्पविकल्पात्मकं कटाक्षादिभिश्चित्तस्यवृत्त्यंतरंहरंतीत्यर्थः ३२ इत्यारण्यके
ततोऽभिगम्यकौतेयःशिरसाऽभ्यगमद्वली ॥ सचैनंवृतपीनाभ्यांबाहुभ्यांप्रत्यगृह्णत १९ ततःशक्रासनेपुण्येदेवर्षिगणसेविते ॥ शक्रःपाणौगृहीत्वैनमुपावेशय
दंतिके २० मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायदेवेंद्रःपरवीरहा ॥ अंकमारोपयामासप्रश्रयावनतंतदा २१ सहस्राक्षनियोगात्सपार्थःशक्रासनंगतः ॥ अध्यक्रामदमेयात्माद्विती
यहववासवः २२ ततःप्रेम्णावृत्रशत्रुरर्जुनस्यशुभंमुखम् ॥ पस्पर्शपुण्यगंधेनकरेणपरिसात्वयन् २३ प्रमार्जमानःशनकैर्बाहूचास्यायतौशुभौ ॥ ज्याशरक्षेपक
ठिनौस्तंभाविवहिरण्मयी २४ वज्रग्रहणचिह्ननकरेणपरिसात्वयन् ॥ मुहुर्मुहुर्वज्रधरोबाहूचास्फोटयन्शनैः २५ स्मयन्निवगुडाकेशंप्रेक्षमाणःसहस्रदृक् ॥ हर्षे
णोत्फुल्लनयनोचान्द्रप्यतवृत्रहा २६ एकासनोपविष्टौतौशोभयांचक्रतुःसभाम् ॥ सूर्याचंद्रमसौव्योमचतुर्दश्यामिवोदितौ २७ तत्रस्मगाथागायंतिसाम्रा
परमवल्गुना ॥ गंधर्वास्तुंगुरुश्रेष्ठाःकुशलागीतसामसु २८ घृताचीमेनकारंभापूर्वचितिःस्वयंप्रभा ॥ उर्वशीमिश्रकेशीचदंडगौरीवस्त्राथिनी २९ गोपालीसह
जन्याचकुंभयोनिःप्रजागरा ॥ चित्रसेनाचित्रलेखासहाचमधुरस्वरा ३० एताश्चान्याश्चननुतस्तत्रतत्रसहस्रशः ॥ चितप्रसादनेयुक्ताःसिद्धानांपद्मलोचनाः
३१ महाकटितटश्रोण्यःकंपमानैःपयोधरैः ॥ कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिइंद्रलोकाभिगमनपर्वणिइंद्रसभा
दर्शनेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदेवाःसंगंधर्वाःसमादायार्घ्यमुत्तमम् ॥ शक्रस्यमतमाज्ञायपार्थमानर्चुरंजसा १ पाद्यमा
चमनीयंचप्रतिग्राह्यनृपात्मजम् ॥ प्रवेशयामासुरथोपुरंदरनिवेशनम् २ एवंसंपूजितोजिष्णुरुवासभवनेपितुः ॥ उपाशिक्षन्महास्त्राणिसंहाराणिपांडवः ३
शक्रस्यहस्ताद्वयितंवज्रमस्त्रंचदुःसहम् ॥ अशनीश्चमहानादामेघवर्हिणलक्षणाः ४ गृहीतास्त्रस्तुकौतेयोभ्रातृन्सस्मारपांडवः ॥ पुरंदरनियोगाच्चपंचाब्दानव
सत्सुखी ५ ततःशक्रोऽब्रवीत्पार्थकृतास्त्रंकालआगते ॥ नृत्यंगीतंचकौतेयचित्रसेनादवागुहि ६ वादित्रंदेवविहितंनृलोकेयत्रविद्यते ॥ तदर्जयस्वकौतेयश्रेयो
वैतेभविष्यति ७ सखायंप्रददौचास्याचित्रसेनंपुरंदरः ॥ सतेनसहसंगम्यरेमेपार्थोनिरामयः ८ गीतवादित्रनृत्यानिभूयएवादिदेशह ॥ तथापिनालभच्छर्म
तपस्वीद्यूतकारितम् ९ दुःशासनवधामर्षिशकुनेःसौबलस्यच ॥ ततस्तेनातुलांप्रीतिमुपागम्यकचित्कचित् ॥ गांधर्वमतुलंनृत्यंवादित्रंचोपलब्धवान् १०
पर्वणिनैलकंटीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ मेघवर्हिणलक्षणाः अकालेऽपिउच्यतेमेघैर्नृत्यमानैश्चमयूरैर्यदशन्यस्त्रं देशांतरेप्रयुक्तमितिलक्ष्यते ।
देशांतरीयैस्ताअशनीर्वह्नीरित्यर्थः ४ भ्रातृन्सस्मारस्वर्गोऽपिदुःखितभ्रातृस्मरणेनदुःखवानेवाभूदित्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ आदाविति १ उर्वशीगच्छ साचफालगुनमुपातिष्ठतु २ । ३ । ४ । ५ । ६ प्रतिमानंसमयेस्फूर्तिः ७ वर्षः शरीरे विद्यैश्वर्यादिजन्तेजस्तद्वान्वर्चस्वीतेजःशौर्यतेजःशुक्रः । चतुराख्यानपंचपात्र चतुर्धनुःसंख्यान विभक्तिलोपआर्षः । आख्यानंभारतादिचतुराग्रियमाख्यानं चतुराख्यानमितिमध्यम पदलोपेनवाशाकपार्थिवादिवत्समासः ८ गुरुशुश्रूषांमेधांचप्रत्येकमष्टगुणामधीते प्राप्नोति । गुणाश्चवाक्पशोपादेवपथायथमूह्याः । ब्रह्मचर्यमुपस्थनिग्रहः । दाक्ष्यंअनालस्यं प्रसवेद्वेमातुः कलेद्वेपितुस्तैश्चतुर्भिः वयसातारुण्येन ९ रक्षितापालकः । अकत्यनइतिपालकश्चेतिश्चाधाराहित्यं । स्थूलभिवसुज्ञेयंलक्ष्यंलक्षयितुंयोग्यंसूक्ष्मस्य सूक्ष्मानप्यर्थान्स्थूलवज्जाटित्येवावग

सशिक्षितो नृत्त्यगुणाननेकान्वादित्रगोतार्थगुणांश्चसर्वान् ॥ नशर्मलेभेपरवरिहंताभ्रातृन्स्मरन्मातरंचैवकुंतीम् ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअरण्यकेपर्वणिइंद्र
लोकाभिगमनपर्वणिचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ आदावेवाथतंशक्रश्चित्रसेनंरहोब्रवीत् ॥
पार्थस्यचक्षुरुर्वश्यांसक्तंविज्ञायवासवः १ गंधर्वराजगच्छाद्यप्रहितोऽप्सरसांवराम् ॥ उर्वशीपुरुषव्याघ्रसोपातिष्ठतुफाल्गुनम् २ यथार्चितोगृहीता
स्त्रोविद्ययामन्नियोगतः ॥ तथात्वयाविधातव्यंस्त्रीषुसंगविशारदः ३ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वासोऽनुज्ञांप्राप्यवासवात् ॥ गंधर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीवराम् ४
तां दृष्ट्वाविदितोहृष्टःस्वागतेनार्चितस्तया ॥ सुखासीनःसुखासीनांस्मितपूर्ववचोऽब्रवीत् ५ विदितंतेऽस्तुमुश्रोणिप्रहितोऽहमिहागतः ॥ त्रिदिवस्यैकराजेन
त्वत्प्रसादाभिनंदिना ६ यस्तुदेवमनुष्येषुप्रख्यातःसहजैर्गुणैः ॥ श्रियाशीलेनरूपेणवतेनचदमेनच ॥ प्रख्यातोबलवीर्येणसंमतःप्रतिभानवान् ७ वर्चस्वीतेज
सायुक्तःक्षमावान्वीतमत्सरः ॥ सांगोपनिषदान्वेदांश्चतुरारुख्यानपंचमान् ८ योऽधीतेगुरुशुश्रूषामेधांचाष्टगुणाश्रयाम् ॥ ब्रह्मचर्येणदाक्षेणप्रसवैर्वयसाऽपिच
९ एकोवैरक्षिताचैवत्रिदिवंमघवानिव ॥ अकथनोमानयितास्थूललक्ष्यःप्रियंवदः १० सुहृदश्चान्नपानेनविविधेनाभिवर्षति ॥ सत्यवाक्पूजितोवक्तारूपवानन
हंकृतः ११ भक्तानुकंपीकांतश्चाप्रियश्चस्थिरसंगरः ॥ प्रार्थनयैर्गुणगणैर्महेंद्रवरुणोपमः १२ विदितस्तेऽर्जुनोवीरःसस्वर्गफलमाप्नुयात् ॥ तवशक्राम्यनुज्ञातःपादा
वद्यप्रपद्यताम् ॥ तदेवंकुरुकल्याणिप्रपन्नस्त्वांधनंजयः १३ एवमुक्तास्मितं कृत्वासंमानंबहुमन्यच ॥ प्रत्युवाचोर्वशीप्रीताचित्रसेनमनिंदिता १४ यस्त्वस्यकथि
तःसत्योगुणोद्देशस्त्वयामम ॥ तंश्रुत्वाऽव्यथयंपुंसोवृणुयांकिमतोऽर्जुनम् १५ महेंद्रस्यनियोगेनत्वत्तःसंप्रणयेनच ॥ तस्यचाहंगुणौघेनफाल्गुनेजातमन्यथा ॥
गच्छत्वंहियथाकाममागमिष्याम्यहंसुखम् १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअरण्यकेपर्वणिइंद्रलोकाभिगमनपर्वणिचित्रसेनोर्वशीसंवादेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः॥४५॥

गच्छतीत्यर्थः दातावा १० रूपवान्सुन्दरः ११ कांतः सुखदः अतएव प्रियः प्रेमास्पदं प्रसववयोव्यतिरिक्ता ब्रह्मचर्यादयोऽष्टौ शुश्रूषागुणाः सत्यवाक्त्वादयः पूजितत्वादन्येऽष्टौ भेदा गुणा इति विभागः । यद्वा 'शुश्रूषाश्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ॥ ऊहापोहार्थं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' इति धीगुणाष्टकं ग्राह्यं १२ स्वर्गफलं त्वत्संगंतवपादाविति प्रपन्न इति च रतार्थिनो दीनतादर्शिता १३ बहुमन्य मत्वा १४ गुणोद्देशः गुणलेशः तमर्जुनपुंसः यतः कुतश्चित्सकाशाच्छ्रुत्वा अव्ययं स्वार्थेण च प्रागेव कामव्यथां प्राप्तवत्यस्मि अतो हेतोरर्जुनं किं वृणुयादिति काका प्रागेव वृत्तत्वं दर्शयति १५ । १६ इत्यारण्यके पर्वणि नैलवं वीथे भारतमावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ततइति १ रूपेणसौदयेण २ । ३ रमंती रमयंती ४ । ५ केशहस्तेन हस्तः शृङ्गादंडःतेनेवेधेत्यर्थः ६ आह्वयंतीस्पर्धयाएहिगुध्यावेइतिवदंतीव ७ । ८ ९ उन्नतःपीवरश्चनितंबएवेति ।
वैशंपायनउवाच ॥ ॥ ततोविसृज्यगंधर्वकृतकृत्यंशुचिस्मिता ॥ उर्वशीचाकरोत्स्नानंपार्थप्रार्थनलालसा १ स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गंधमाल्यैश्चसुप्रभैः ॥ धनंज
यस्यरूपेणशरैर्मन्मथचोदितैः २ अतिविद्वेनमनसामन्मथेनप्रदीपिता ॥ दिव्यास्तरणसंस्तीर्णैर्विस्तोर्णैश्चनोत्तमे ३ चित्तसंकल्पभावेनसुचिताऽनन्यमान
सा ॥ मनोरथेनसंप्राप्तंरमंत्येनंहिफाल्गुनम् ४ निर्गम्यचंद्रोदयनेविगाढेरजनीमुखे ॥ प्रस्थितासापृथुश्रोणीपार्थस्यभवनंप्रति ५ मृदुकुंचितदीर्घेणकुमुदो
त्करधारिणा ॥ केशहस्तेनललनाजगामाथविराजती ६ भूक्षेपालापमाधुर्यैःकांत्यासौम्यतयाऽपिच ॥ शशिनंवक्रचंद्रेणसाऽऽह्वयंतीवगच्छती ७ दिव्यांगरा
गौसुमुखौदिव्यचंदनरूपितौ ॥ गच्छंत्याहाररुचिरौस्तनौतस्याववल्गुः ८ स्तनोद्वहनसंक्षोभात्रम्यमानापदेपदे ॥ त्रिवलीदामचित्रेणमध्येनातीवशोभि
ना ९ अधोभूधरविस्तीर्णितंबोन्नतपीवरम् ॥ मन्मथायतनंशुभ्रंरसनादामभूषितम् १० ऋषीणामपिदिव्यानांमनोव्याघातकारणम् ॥ सूक्ष्मवस्त्रधरंरेजे
जघनंनिरवद्यवत् ११ गूढगुल्फधरौपादौताप्रायततलांगुली ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतौचापिशोभेतेकिंकिणीकिणौ १२ सीधुपानेनचाल्पेनतुष्ट्याऽथमदनेनच ॥ वि
लासनैश्चविविधैःप्रेक्षणीयतराऽभवत् १३ सिद्धचारणगंधर्वैःसाप्रयाताविलासिनी ॥ बह्वाश्वयेंऽपिवैस्वर्गेदर्शनीयतमाकृतिः १४ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेणमेघवर्णेन
राजता ॥ तनुरभ्रावृताव्योमिचंद्रलेखेवगच्छती १५ ततःप्राप्ताक्षणेनैवमनःपवनगाभिनी ॥ भवनंपांडुपुत्रस्यफाल्गुनस्यशुचिस्मिता १६ तत्रद्वारमनु
प्राप्ताद्वारस्थैश्चनिवेदिता ॥ अर्जुनस्यनरश्रेष्ठउर्वशीशुभलोचना १७ उपातिष्ठततद्वेश्मानिर्भलंसुमनोहरम् ॥ सशंकितमनाराजनप्रत्युद्गच्छततानिशि १८
दृष्ट्वेवचोर्वशीपार्थोलज्जासंवृतलोचनः ॥ तदाऽभिवादनंकृत्वागुरुपूजांप्रयुक्तवान् १९ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अभिवादयेत्वांशिरसाप्रवराप्सरसांवरे ॥ किमाज्ञापयसे
देविप्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः २० फाल्गुनस्यवचःश्रुत्वागतसंज्ञातदोर्वशी ॥ गंधर्ववचनंसर्वश्रावयामासतंतदा २१ ॥ उर्वश्युवाच ॥ यथामोचित्रसेनेनकथितंमनु
जातम् ॥ ततेऽहंसंप्रवक्ष्यामियथाचाहमिहागता २२ उपस्थानेमेहेंद्रस्यवर्त्तमानेमनोरमे ॥ तवागमनतोवृत्तेस्वर्गस्यपरमोत्सवे २३ रुद्राणांचैवसान्निध्यमादि
त्यानांचसर्वशः ॥ समागमेऽश्विनोश्चैववसूनांचनरोत्तम २४ महर्षीणांचसंधेपुराजर्षिप्रवरेषुच ॥ सिद्धचारणयक्षेपुमहोरगगणेषुच २५ उपविष्टेषुसर्वेषुस्थान
मानप्रभावतः ॥ ऋध्याप्रज्वलमानेषुअग्निसोमार्कवर्ष्मसु २६ वीणासुवाद्यमानासुगंधर्वैःशक्रनंदन ॥ दिव्येमनोरमेगेयेप्रवृत्तेपृथुलोचन २७ सर्वाप्सरःसुमुख्या
सुप्रवृत्तासुकुरुद्रह ॥ त्वंकिलानिमिषःपार्थमामेकांतत्रदृष्टवान् २८ तत्रचावभृथेतस्मिन्नुपस्थानेदिवौकसाम् ॥ तवपित्राऽभ्यनुज्ञातागतास्वंस्वंगृहंसुराः २९

विशेषणविशेष्येण बहुलमिति बाहुलकात्समासः १० अवयवतदोषवत्तदभावनिरवयवत् ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ अवमृथो यज्ञावघ्नानं तत्प्राप्ये २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ तेनचित्रसेनेनतवापित्राचेंद्रेणचशुश्रूषितुंसोवितुं ३४ । ३५ । ३६ दुःश्रुतंमेऽस्तुममश्रवणव्यर्घमस्तु यत्तत्त्वमेवंविधदुष्कर्मयोग्यतांमयिसंभावयसीत्यर्थः ३७ । ३८ । ३९ तथैवाप्सरसःसर्वाविशिष्टाःस्वगृहंगताः ॥ अपिचान्याश्चशत्रुघ्नतवापित्राविसर्जिताः ३० ततःशक्रेणसंदिष्टश्चित्रसेनोममांतिकम् ॥ प्रातःकमलपत्राक्षसचमा मब्रवीदथ ३१ त्वत्कृतेऽहंसुरेशेनप्रेषितोवरवर्णिनि ॥ प्रियंकुरुमर्हेद्रस्यममचैवात्मनश्चह ३२ शक्रतुल्यरणेश्वरंसदौदार्यगुणान्वितम् ॥ पार्थप्रार्थयसुश्रोणि त्वमित्येवंतदाऽब्रवीत् ३३ ततोऽहंसमनुज्ञातातेनपित्राचतेऽनघ ॥ तवांतिकमनुप्राप्ताशुश्रूषितुमरिंदम ३४ त्वद्गुणाकृष्टचित्ताऽहमनंगवशमागता ॥ चिरा मिलषितोवीरममाप्येषमनोरथः ३५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तांतिथामुवर्तीश्रुत्वाभृशंलज्जावृतोऽर्जुनः ॥ उवाचकर्णोहस्ताभ्यांपिधायत्रिदशलये ३६ दुः श्रुतंमेऽस्तुसुभगेयन्मांवदसिभाविनि ॥ गुरुदारैःसमानामेनिश्चयेनवरानने ३७ यथाकुंतीमहाभागायथेंद्राणीशचीमम ॥ तथात्वमपिकल्याणीनात्रकार्यावि चारणा ३८ यच्चेक्षितासिविस्पष्टंविशेषेणमयाशुभे ॥ तच्चकारणपूर्वहिशृणुसत्यंशुचिस्मिते ३९ इयंपौरववंशस्यजननीमुदितेतिह ॥ त्वामहंदृष्ट्वांस्तत्रविज्ञा योत्फुल्ललोचनः ४० नमामर्हसिकल्याणिअन्यथाध्यातुमप्सरः ॥ गुरोर्गुरुतरामेत्वंममत्वंवंशवर्धिनी ४१ ॥ उर्वश्युवाच ॥ अनावृताश्चसर्वाःस्मदेवराजा भिनंदन ॥ गुरुस्थानेनमांवीरनियोकुंत्वमिहार्हसि ४२ पुरोर्वशोहेयेपुत्रानप्तारोवात्विहागताः ॥ तपसारमय्यस्मान्नचतेषांव्यतिक्रमः ४३ तत्प्रसादनमा मातींविसर्जयितुमर्हसि ॥ हृच्छयेनचसंततांभक्तांचभजमानद् ४४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ शृणुसत्यंवरारोहेयत्वांवक्ष्याम्यनिंदिते ॥ शृण्वंतुमेदिशश्चैवविदिश श्वसदेवताः ४५ यथाकुंतीचमाद्रीचशचीचैवममानघे ॥ तथाचवंशजननीत्वंहिमेऽद्यगरीयसी ४६ गच्छमूर्ध्नाप्रपन्नोऽस्मिपादौतेवरवर्णिनि ॥ त्वंहिमेमातृ वत्पूज्यारक्ष्योऽहंपुत्रवत्त्वया ४७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तातुपार्थेनउर्वशीक्रोधमूर्च्छिता ॥ वेपंतीभुकुटीवक्राशशापाथधनंजयम् ४८ ॥ उर्वश्युवा च ॥ तवापित्राभ्यनुज्ञातांस्वयंचगृहमागताम् ॥ यस्मान्मांनामिनंदेधाभ्यामवाणवशंगताम् ४९ तस्मात्त्वंनर्तनःपार्थस्त्रीमध्येमानवर्जितः ॥ अपुमानिति विख्यातःषंडवद्विचरिष्यसि ५० एवंदत्त्वाऽर्जुनेशापंस्फुरदोष्ठीश्वसंत्यथ ॥ पुनःप्रत्यागताक्षिप्रमुर्वशीगृहमात्मनः ५१ ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिंद मः ॥ संप्राप्यरजनीवृतंतदुर्वश्यायथातथा ५२ निवेदयामासतदाचित्रसेनायपांडवः ॥ तत्रचैवंयथावृत्तंशापंचैवपुनःपुनः ५३ अवेदयच्चशक्रस्याचित्रसेनोऽ पिसर्वशः ॥ ततआनाय्यतनयांविवेकेहरिवाहनः ५४ सांत्वयित्वाशुभैर्वाक्यैःस्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ सुपुत्राऽद्यपृथातातत्वयापुत्रेणसत्तम ५५ ऋषयोऽपिहि धैर्येणजितावैतेमहाभुज ॥ यत्तुदत्तवतीशापमुर्वशीतवमानद् ५६ सचापितेऽर्थकृतातसाधकश्चभविष्यति ५७

४० अप्सरइत्येकत्वमाप । यद्वास्यादेकत्वेऽप्सरानपीतिशब्दार्णवादेकत्वंसाधु ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ मुक्त्वावक्रा ननुमनसा हितार्थत्वाच्छापस्वेतिभावः ४८ ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७

५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतमावदीविषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ कदाचिदिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ अज्ञातवासोवस्तव्योभवद्विभूतलेऽनघ ॥ वर्षेत्रयोदशेवीरतंतत्रक्षपयिष्यसि ५८ तेननर्तनवेषेणअपुंस्त्वेनतथैवच ॥ वर्षमेकंविहृत्यैवततःपुंस्त्वमवाप्स्य सि ५९ एवमुक्तस्तुशक्रेणफाल्गुनःपरवीरहा ॥ मुदंपरमिकांलेभेनचशापंव्यर्चितयत् ६० चित्रसेनेनसहितोगंधर्वेणयशास्विना ॥ रेमेसस्वर्गभवनेपांडुपुत्रो धनंजयः ६१ इदंयःशृणुयादृतंनित्यंपांडुसुतस्यैव ॥ नतस्यकामःकामेषुपापकेषुप्रवर्तते ६२ इदममरवरात्मजस्यधोरंशुचिचरितंविनिश्चयफाल्गुनस्य ॥ व्यपगतमदंभरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमंतिमानवेंद्राः ६३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिइंद्रलोकाभिगमनपर्वणिउर्वशीशापोनामषट्चत्वारिंशोऽ ध्यायः ४६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कदाचिदटमानस्तुमहर्षिरुतलोमशः ॥ जगामशक्रभवनंपुरंदरादिदक्षया १ ससमेत्यनमस्कृत्यदेवराजंमहामुनिः॥ ददर्शाधासनगतंपांडवंवासवस्यहि २ ततःशक्राभ्यनुज्ञातआसनेविप्ररोतरे ॥ निषसादद्विजश्रेष्ठःपूज्यमानोमहर्षिभिः ३ तस्यदृष्ट्वाऽभवद्भुद्धिःपार्थभिद्रासने स्थितम् ॥ कथंनुक्षत्रियःपार्थःशक्रासनमवाप्तवान् ४ किंत्वस्यसुकृतंकर्मकेलोकावैविनिर्जिताः ॥ सएवमनुसंप्राप्तःस्थानंदेवनमस्कृतम् ५ तस्यविज्ञायसंक ल्पंशक्रोवृत्रनिषूदनः ॥ लोमशंप्रहसन्वाक्यमिदमाहशचीपतिः ६ ब्रह्मषंश्रूयतांयत्तेमनसैतद्विवक्षितम् ॥ नायंकेवलमर्त्योवैमानुषत्वमुपागतः ७ महर्षेमम पुत्रोऽयंकुंत्याजातोमहाभुजः ॥ अस्त्रहेतोरिहप्राप्तःकस्माच्चित्कारणांतरात् ८ अहोनैनंभवान्वेत्तिपुराणमृषिसत्तमम् ॥ शृणुमेवदतोब्रह्मनयोऽयंयच्चास्यकार णम् ९ नरनारायणौयौतौपुराणावृषसत्तमौ ॥ ताविमावनुजानीहिहृषीकेशधनंजयौ १० विख्यातौत्रिभुलोकेषुनरनारायणावृषी ॥ कार्यार्थमवतीर्णौतौष्ट र्थीपुण्यप्रतिश्रयाम् ११ यन्नशक्यंसुरेंद्रपुष्टिभिर्वामहात्मभिः ॥ तदाश्रमंपदंपुण्यंवदरीनामविश्रुतम् १२ सनिवासोऽभवद्विप्रविष्णोर्जिष्णोस्तथैवच ॥ यतः प्रवृत्तेगंगासिद्धचारणसेविता १३ तौमन्नियोगाद्ब्रह्मर्षेक्षितौजातौमहायुती ॥ भूमेर्भारावतरणंमहावीर्यैकरिष्यतः १४ उद्धृताह्यसुराःकेचिन्निवातकवचाइति ॥ विप्रियेषुस्थितास्माकंवरदानेनमोहिताः १५ तर्कयंतेशुरान्हंतुंवलदर्पसमन्विताः ॥ देवान्नगणयंत्येतेतथादत्तवराहिते १६ पातालवासिनोरौद्रादनोःपुत्रामहाब लाः ॥ सर्वदेवनिकायाहिनालंघयितुंहितान् १७ योऽसौभूमिगतःश्रीमान्विष्णुर्भुनिषूदनः॥कपिलोनामदेवोऽसौभगवानजितोहरिः१८ येनपूर्वमहात्मानःखन मानारसातलम् ॥ दर्शनादेवनिहताःसगरस्यात्मजाविभो १९ तेनकार्यमहत्कार्यमस्माकंद्विजसत्तम ॥ पार्थेनचमहायुद्धेसमेताभ्यांसंशयः २० सोसुरान्द र्शनादेवशक्तोहंतुंसहानुगान् ॥ निवातकवचान्सर्वान्नागानिवमहाहदे २१ किंतुनाल्पेनकार्येणप्रबोध्योमधुमूदनः ॥ तेजसःसुमहाराशिःप्रबुद्धःप्रदहेज्जगत् २२

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ देवनिकायादेवसमूहा नालय नसमर्थाः १७ कपिलः । 'ऋषिपुराणमकपिलमयस्तमग्रेज्ञानैर्विभर्तिजायमानं वपश्येत्' इति श्रुतिप्रसिद्धः अग्रेजायमानम् पां चरात्रागमेऽनिरुद्धत्वेन वेदेसूत्रात्मत्वेनचव्यवहृतम् नारायणम् १८ । १९ । २० । २१ प्रबोध्योविज्ञाप्यः २२

तेषां निवातकवचानां प्रतिसमासने संक्षेपणे १२ । २४ । २५ । २६ गुडाकेशोऽर्जुनः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ संप्रति ज्ञायां गीकृत्य ३४ । १५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैल
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ॥ तानि हत्यरणेश्वरः पुनर्यास्यति मानुषान् २३ भवानस्मान्नियोगेन यातुतावन्महीतलम् ॥ काम्यकेद्रक्ष्यसे वीरं निवसंतं
युधिष्ठिरम् २४ सवाच्यो मम संदेशाद्धर्मात्मासत्यसंगरः ॥ नोत्कंठाफाल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति २५ नाशुद्धबाहुवीर्येण नालतास्त्रेण वारणे ॥ भीष्मद्रो
णादयो युद्धेश्वर्याः प्रतिसमासितुम् २६ गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ॥ नृत्यवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् २७ भवानपि विविक्तानि तीर्थानि
मनुजेश्वर ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम २८ तीर्थेष्वप्युत्थपुण्येषु विपाप्माविगतज्वरः ॥ राज्यं भोक्ष्यसि राजेंद्र सुखी विगतकल्मषः २९ भवांश्चैनं द्विज
श्रेष्ठ पर्यटंतं महीतलम् ॥ त्रातुमर्हति विप्राग्र्यतपो बलसमन्वितः ३० गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च ॥ वसंति राक्षसाराद्रेस्त्यो रक्षां विधास्यति ३१ एवमुक्ते
महेंद्रेण भीमत्सुरपिलोमशम् ॥ उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पांडुनंदनम् ३२ यथा गुप्तस्त्वय राजाचरे तीर्थानि सत्तम ॥ दानंदद्याद्यथा चैव तथा कुरु महा मुने ३३
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तथेति संप्रति ज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ॥ काम्यकं वनमुद्दिश्य स मुपायान्महीतलम् ३४ ददर्श तत्र कौतुके धर्मराजमरिंदमम् ॥
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि लोमशगमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थ स्यामि ततेजसः ॥ घृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्रकिमब्रवीत् १ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ शक्रलो
कगतं पार्थं श्रुत्वा राजाऽविकासुतः ॥ द्वैपायनादपि श्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् २ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ श्रुतं मे सूतकात्स्न्येन कर्म पार्थ स्य धीमतः ॥
कञ्चित्तवापि विदितं याथा तथ्येन सारथे ३ प्रमत्तो ग्राम्यधर्मे धुमं दात्मा पापानि श्रयः ॥ मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं धातयिष्यति ४ यस्य नित्यमृतावाचः स्वरेष्वपि
महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धायस्य धनं जयः ५ अस्य तः कर्णिना राचान्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ॥ कोऽर्जुन स्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः
६ मम पुत्रादुरात्मानः सर्वे मृत्युवशानुगाः ॥ येषां युद्धंदुराधर्षैः पांडवैः प्रत्युपस्थितम् ७ तथैव च न पश्यामियुधिगां डीवधन्वनः ॥ अनिशंचित्तयानोऽपि य एन
मुदियाद्रथी ८ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वारणे ॥ महान् स्यात्संशयो लोके तत्र पश्यामिनोजयम् ९ घृणीकर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ अ
मर्षो बलवान्पार्थः संरंभी दृढविक्रमः १० संभवेत्तु मुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ॥ सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्तामहद्यशः ११ अपि सर्वे श्वरत्वं हिते वा छंत्यपराजि
ताः ॥ वधेनूनं भवेच्छांतिरेते तेषां फाल्गुनस्य वा १२ न तु हंताऽर्जुन स्यास्ति जेता वाऽस्य न विद्यते ॥ मन्युस्तस्य कथं शांभ्ये न्मां चैव प्रति संहितः १३
कंठीये भारतमावदोपसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ अत्यद्भुतमिदं कर्म तया देवैरुच्यते द्वैपायनस्य तात्पर्यं परोत्कृष्टं श्रुतस्वनाशं कया मूढस्तप्यत इति १ । २ । ३ । ४ ऋताः सत्याः ५ । ६ । ७
८ प्रतीयातां प्रतिगच्छेतां ९ घृणीक्यालुः प्रमादी अनवहितः संरंभो उद्यमी १० । ११ । १२ । १३

१४ । १५ । १६ अपीति सव्यसाचिनोरथघोषेणापि तत् तत्ररणे १७ यत्तुयद्वा उद्धमन् निपंगादुद्धरन् प्रवपयन् प्रेरयन् स्थातास्थास्यति आततायी शस्त्रपाणिः यथोक्तं । 'अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः' । अपारणीयः अनुल्लघनीयः जेतुमशक्यः १८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे द्रुलोकाभिगमनपर्वणि अष्ट विदशेशसमो वीरः स्वांलवेऽग्निमतर्पयत् ॥ जिगाय पार्थिवान्सर्वान् राजसूये महाक्रतौ १४ शेषंकुर्याद्दिरेर्वज्रो निपतन्मूर्ध्नि संजय ॥ नतुकुर्युः शराः शेषं क्षिप्तास्ता तकिरीटिना १५ यथाहिकिरणाभानोस्तपंती ह चराचरम् ॥ तथा पार्थ भुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मत्सुतान् १६ अपितद्रथघोषेण भयार्ताः सव्यसाचिनः ॥ प्रतिभाति विदर्णिर्वसर्वतो भारती चमूः १७ यदुद्धमन् प्रवपंश्चैव बाणान् स्थाताऽऽततायी समरे किरीटी ॥ सृष्टोऽतः सर्वहरो विधात्रा भवेद्यथा तद्वदपारणीयः १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रुलोकाभिगमनपर्वणि घृतराष्ट्रविलापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ॥ सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या महीपते १ मन्युना हि समाविष्टाः पांडवास्ते महौजसः ॥ दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् २ दुःशास नस्यतावाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ॥ कर्णस्य च महाराज जुगुप्संतीति मे मतिः ३ श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे ॥ एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषापरितोषितः ४ कैरातं वेषमास्थाय यो धयामास फाल्गुनम् ॥ जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान् स्वयम् ५ तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतम् ॥ अस्त्रहेतोः पराक्रांतं तं पसाकौरवर्षभम् ६ नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फाल्गुनात् ॥ साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ७ महेश्वरेण यो राजन्नर्जीर्णो ह्यष्टमूर्तिना ॥ कस्तमुत्स हते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ८ आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पांडवान् ९ यत्तु प्रस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राहवचोऽर्थवत् ॥ दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरूद्रौ पद्यादर्शिता बुभौ १० ऊरूभेत्स्यामि ते पापगदया भीमवेगया ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामंते दुर्युतदेविनः ११ सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामितते जसः ॥ सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः १२ मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ॥ अंतर्पार्थीः करिष्यन्ति भार्यामर्षसमन्विताः १३ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ॥ पर्याप्तवैरमेतावद्यत्लब्ध्वा सा सभांगता १४ अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मंदचेतसः ॥ तेषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनयेनावतिष्ठते १५ ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मंदभाक् ॥ दृष्ट्वा मां च क्षुपाहीनं निर्विचेष्टमचेतसम् १६ यैचास्य सचिवामंदाः कर्णसौवलकादयः ॥ ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतसः १७ स्वैरमुक्ता ह्यपिशराः पार्थेनामितते जसा ॥ निर्दहेयुर्भमसुतान् किंपुनर्भन्युनेरिताः १८

चत्वारिंशोऽध्यायः ४८ ॥ ॥ यदेतदिदं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ नक्षत्रिणो नक्षत्रिणः अष्टौ पंचमूतानि सूर्यचंद्रपुरुषाश्चमूर्तयो यस्य ८ । ९ । १० दुर्युतदेविनः छद्मयूतेन जेतुं का
मस्य ११ । १२ अंतं नाशम् १३ । १४ विनयेन तौ १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० । २१ । २२ नहिसंतीतिशेषः २३ ॥ ॥ इत्यारण्यकेप० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥ ॥ यदिदेशोचितमित्यादेरध्यायद्वयस्य तात्पर्यं सत्यसंरक्षणे कृते देवा
मानुषाश्चानुगृह्णीति १ । २ वानेयं वनमवनीवारादि कृष्टं कर्षणजं ग्राम्यधान्यम् ३ शुद्धं विपालिप्तैः 'विपलिप्तेन बाणेन यौहतौ मृगपक्षिणौ । तयोर्मसि कलंजं तद्वृत्त्वा चात्रायणं चरेत्' इति
पार्थबाहुबलोत्सृष्टमहाचापविनिःसृताः ॥ दिव्यास्त्रमंत्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि १९ यस्य मंत्रीच गोताचमुह्यैव जनार्दनः ॥ हरिश्चैलोक्यनाथः सर्किनुत
स्य न निर्जितम् २० इदं हि सुमहास्त्रमर्जुनस्येह संजय ॥ महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेतं हतिश्रुतिः २१ प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवेयकृतं पुरा ॥ फाल्गुनेन सहाया
र्थे वन्हेर्दामोदरेण च २२ सर्वथानहिमे पुत्राः सहामात्याः ससौबलाः ॥ कुद्वेपार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि इंद्रलो
काभिगमनपर्वणि घृतराष्ट्रखेदे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ४९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ यदि देशोचितं राज्ञा घृतराष्ट्रं वैमुने ॥ प्रवाज्य पांडवान् वीरान्स
र्वमेतन्निरर्थकम् १ कथंच राजपुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम् ॥ दुर्योधनं पांडुपुत्रान् कोपयानं महारथान् २ किमासि पांडुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ॥ वानेयमथ
वा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ॥ ब्राह्मणानां निवेद्या ग्रमभुंजन् पुरुषर्षभाः ४ तांस्तु शूरान्महे
ष्वासांस्तदानिवसतो वने ॥ अन्वयुर्ब्राह्मणाराजन्साम्रयोऽनग्रयस्तथा ५ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ॥ दशमोक्षविदां तत्र यान्विभार्तियुधिष्ठि
रः ६ रुरुन्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान् वने चरान् ॥ बाणैरुन्मथ्या विविधैर्बाह्मणैर्मन्यवे दयत् ७ न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाऽपि दृश्यते ॥ कुशो वा दुर्बलो
वाऽपि दीनो भीतोऽपि वा पुनः ८ पुत्रानिव प्रियान् भ्रातृन् ज्ञातीनि वसहादेरान् ॥ पुपोषकौ रवश्चेष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ९ पतींश्च द्रौपदीं सर्वान् द्विजातींश्च यशस्विनीं ॥
मातृवद्भोजयित्वा प्रेक्षिष्टमाहारयत्तदा १० प्रार्च्य राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ वाऽप्युदीचीम् ॥ धनुर्धरामां सहेतोर्धृगाणां क्षयं च कुर्नित्येवोपगम्य ११
तथा तेषां वसतां काम्यके वैविहीनानां मर्जुनेनोत्सुकानाम् ॥ पंचैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वतां च १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि
इंद्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने पंचाशत्तमोऽध्यायः ५० ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुत
म् ॥ चिंताशोकपरीतात्मा मनुनाऽभिपरिहृतः १ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य घृतराष्ट्रं ऽविकासुतः ॥ अब्रवीत्संजयं मृतमामं प्रपुरुषर्षभ २ नरात्रौ न दिवा सूत
ज्ञातिं प्राप्नोमि वैक्षणम् ॥ संचित्य दुर्नयं घोरमतीतं द्यूतजं हितम् ३ तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यैर्धैर्यैर्घृतिपराम् ॥ अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामातिमानुषम् ४ देव
पुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युतौ ॥ नकुलः सहदेवश्च पांडवौ युद्धदुर्मदौ ५ दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ॥ शीघ्रहस्तौ दृढक्रौधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ६
स्मृतेः । अग्रं हतं कारप्रदेयम् ४ अनग्रयः परित्राजकाः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ आहारयत् आहारं कृतवती १० । ११ । १२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ४५ ॥

७ । ८ नक्षत्रे तेऽस्मान् करिष्यतः ९ । १० सहितुं सोढुं ११ शैक्यया शैक्यस्थया भूमिभिश्चापतालं प्रवेक्ष्यतीति मया दंतं रिशे एव घृतयेत्यर्थः १२ । १३ । १४ पुत्रस्ते त्वया १५ । १६

भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौरणमूर्धनि ॥ स्थास्ये तोर्षिहविक्रांतावश्विनाविवदुःसहौ ७ निःशेषमिह पश्यामिममसैन्यस्य संजय ॥ तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महा
रथौ ८ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं नक्षत्रे त्वमर्षिणौ ॥ वृष्णयोऽथ महेश्वासाः पंचाला वामहौजसः ९ युधिसत्याभिसंधेन वासुदेवेन राक्षिताः ॥ प्रधक्ष्यंति रणे पार्थाः पु
त्राणां मम वाहिनीम् १० रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनंदन ॥ नशक्यः सहितुं वेगः सर्वैस्तैरपि संयुगे ११ तेषां मध्ये महेश्वासो भीमो भीमपराक्रमः ॥ शैक्यया
वीरघातिन्यागदया विचरिष्यति १२ तथा गांडीवनिघांषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं न राधिपाः १३ ततो हं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशा
नुगः ॥ स्मरणीया स्मरिष्यामिमया यानकृताः पुरा १४ ॥ संजय उवाच ॥ व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्वयाराज भूपेक्षितः ॥ समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्तेन निवारि
तः १५ श्रुत्वा हि निर्जितान् द्यूते पांडवान् मधुसूदनः ॥ खरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः १६ द्रुपदस्य तथा पुत्रा घृष्टदुष्प्रपुरोगमाः ॥ विराटो घृष्टकेतुश्च
केकयाश्च महारथाः १७ तैश्च यत्कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् ॥ चारेण विदितं सर्वतन्मया ऽवेदितं च ते १८ समागम्य वृत्तस्तत्र पांडवैर्मधुसूदनः ॥ सार
थ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च ताह्वरिः १९ अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तदागतान् ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंगान् ब्रवीच्च युधिष्ठिरम् २० यासां सृष्टिः पार्था
नामिंद्रप्रस्थे बभूव ह ॥ राजसूये मया दृष्टान् नृपैरन्यैः सुदुर्लभा २१ यत्र सर्वान्महीपालान् शस्त्रतेजोभयादितान् ॥ सर्वंगांस्तस्य पौंड्रोऽङ्गान्सचो लद्रा विडां प्रकान् २२
सागरान् नृपकांश्चैव ये च प्रांताभिवासिनः ॥ सिंहलान् बर्बरान् म्लेच्छान् ये च लंकानिवासिनः २३ पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरांतिकान् ॥ पल्लवान् द्रुपदान् स
र्वान्किरातान् यवनान् शकान् २४ हारहूणांश्च चीनांश्च तुषारान्संधवांस्तथा ॥ जागुडान् रामठान् मुंडान् स्त्रीराज्यमथ तंगणान् २५ केकयान् मालवांश्चैव तथा का
श्मीरकानपि ॥ अद्राक्षमहमाहूतान् यज्ञते परिवेषकान् २६ साते सृष्टिर्धैर्यात्ताचपलाप्रतिसारिणी ॥ आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् २७ रामेण स
हकौरव्यभीमार्जुनयमैस्तथा ॥ अकूरगदसां वैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च २८ घृष्टदुम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत २९ दुःशा
सनं सौबलेयंश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ३० धार्तराष्ट्रींश्च यं प्राप्य प्रशाधिपृथिवीमिमाम् ॥ अथैनमब्रवीद्राजा तस्मि
न्वीरसमागमे ३१ शृण्वत्स्वेतेषु वीरेषु घृष्टदुष्प्रमुखेषु च ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमांस्त्याज नार्दन ३२

१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ प्रतिसारिणी प्रतीपं सरसीति नीचानुगामिनीत्यर्थः आहरिष्यामि हृदानीमेवेति शेषः अतएव प्रार्थना सत्यं मां कुर्विति
२७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ३२

३३ । ३४ समयामासुः समयुक्तमित्वाचरुः । समशब्दात्तदाचष्टइतिणिच्लिटिआम् । शमयामासुरितिपाठेस्पष्टोऽर्थः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० अहतलक्षणाअखंडितध्व
जाः । आहवलक्षणाइतिपाठेआहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानिलक्षणानि सासुद्रिकचिह्नानिवेषामित्यर्थः ४१ । ४२ युयुधानः सात्यकिः ४३ केसरिणः क्रोधेनोच्छिन्नसदान् ४४ । ४५ । ४६
अमित्रान्मेमहाबाहोसानुबंधाहनिष्यसि ॥ वर्षात्रयोदशादूर्ध्वसत्यंमांकुरुकेशव ३३ प्रतिज्ञातोवनेवासोराजमध्येमयाह्वयम् ॥ तद्धर्मराजवचनंप्रतिश्रुत्यसभा
सदः ३४ घृष्टमुग्रपुरोगास्तेसमयामासुरंजसा ॥ केशवंधुरैर्वाक्यैःकालयुक्तेर्मर्षितम् ३५ पांचालीप्रादुरक्लिष्टावासुदेवस्यश्रृण्वतः ॥ दुर्योधनस्तत्रक्रोधा
द्देवित्यक्षयतिर्जावितम् ३६ प्रतिजानीमहेसत्यंमाशुचोवरवर्णिनि ॥ येस्मतेऽक्षजिताकृष्णेद्वत्वात्प्राहसंस्तदा ॥ मांसानितेषांखादंतोहरिष्यंतितृकद्रिजाः
३७ पास्यंतिरुधिरंतेषांघ्राणोमायवस्तथा ॥ उत्तमांगानिकर्षतोयैःकृष्टाऽसिसभातले ३८ तेषांद्रक्ष्यसिपांचालिगात्राणिपृथिवीतले ॥ कव्यादैःकृष्यमाणा
णानिभक्ष्यमाणानिचासकृत् ३९ परिक्रिष्टाऽसियैस्तत्रयैश्चासिसमुपेक्षिता ॥ तेषामुत्कृष्टाशिरसांभूमिःपास्यतिशोणितम् ४० एवंबहुविधावाचस्तऊचुर्मरत
र्षभाः ॥ सर्वेतेजस्विनःशूराःसर्वेचाहतलक्षणाः ४१ तेषामराजेनवृतावर्षादूर्ध्वत्रयोदशात् ॥ पुरस्कृत्योपयास्यंतिवासुदेवंमहारथाः ४२ रामश्चकृष्णश्चवनंज
यश्चप्रद्युम्नसांबौयुयुधानभीमौ ॥ माद्रीसुतौकेकयराजपुत्राःपंचालपुत्राःसहमत्स्यराजा ४३ एतान्सर्वान्लोकवीरानजेयान्महात्मनःसानुबंधान्सैन्यान् ॥ कोजी
वितार्थीसमरेऽभ्युदीयात्कुद्धानसिंहान्केसरिणोयथैव ४४ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ यन्माऽब्रवीद्विदुरोयूतकालेत्वंपांडवान्जेष्यसिचेन्नरेन्द्र ॥ ध्रुवंकुरुणामयमं
तकालोमहाभयोभविताशोणितौघः ४५ मन्येतथातद्भवेतोतेसूतयथाक्षताप्राहवचःपुरामाम् ॥ असंशयंभवितायुद्धमेतद्भवेतकालेपांडवानांयथोक्तम् ४६ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिइंद्रलोकाभिगमनपर्वणिघृतराष्ट्रविलापेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ समाप्तमिंद्रलोकाभिगमनपर्व ॥ अथनलो
पाख्यानपर्व ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ ॥ अस्त्रहेतोर्गतेपार्थेशकलोकंमहात्मनि ॥ युधिष्ठिरप्रभृतयःकिमकुर्वतपांडवाः १ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
॥ अस्त्रहेतोर्गतेपार्थेशकलोकंमहात्मनि ॥ आवसन्कृष्णयासार्धकाम्पकेभरतर्षभाः २ ततःकदाचिदेकांतेविविक्तइवशाद्वले ॥ दुःखार्ताभरतश्रेष्ठानिषेदुःसह
कृष्णया ३ धनंजयंशोचमानाःसाश्रुकंठाःसुदुःखिताः ॥ तद्वियोगादितान्सर्वान्शोकःसमाभिपुष्टुवे ४ धनंजयवियोगाच्चराज्यभ्रंशाच्चदुःखिताः ॥ अथभीमो
महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ५ निदेशात्तेमहाराजगतोऽसौभरतर्षभः ॥ अर्जुनःपांडुपुत्राणांयस्मिन्प्राणाःप्रतिष्ठिताः ६ यस्मिन्विनष्टेपंचालाःसहपुत्रैस्तथाव
यम् ॥ सात्यकिर्वासुदेवश्चविनश्येयुर्नसंशयः ७ योऽसौगच्छतिधर्मात्मावहून्केशानविचिंतयन् ॥ भवान्नियोगाद्भीमस्तुस्ततोदुःखतरंनुकिम् ८ यस्यबाहुसमा
श्रित्यवयंसर्वमहात्मनः ॥ मन्यामहेजितानाजौपरान्प्राप्तांचमेदिनीम् ९ यस्यप्रभावात्त्रमयासभामध्येधनुष्मतः ॥ नीतालोकमनुसर्वेधार्तराष्ट्राःससौबलाः १०
॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ५१ ॥ अस्त्रेति १ आवसन्आवासंकृतवतः २१३ एष्टुवेष्टावितवान् ४१५ निदेशात्आज्ञातः ६१७८१९ अमुंलोकंपरलोकम् १०

११ । १२ अहीनपौरुषाअपिवयंउपप्लुताःकृताः येबालामूर्खादुर्योधनादयस्तेबलिभिःसामंतदत्तेर्धनैर्बलवतराःकृताः १३।१४ मानीनशःमानाशय १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० बालिशः
बालवद्वयाहठी दीर्घसूत्रश्चिरकारी २१।२२।२३ वेदेश्रूयते । 'विश्वसृजाऽसहस्रसंवत्सरम्'इति । अथहिसंवत्सरशब्दोदिनपरःकृतःअन्यथाशतायुर्वैपुरुषइति श्रुतेरनधिकारिकंशास्त्रमप्रमाणं
स्यात्तदावायुपोलोकेऽदर्शनाच्चकृच्छत इति द्वादशवार्षिकंप्रायश्चित्तंप्रतिज्ञातं तत्कृच्छतःकृच्छैरपिसद्योभवतितथाहि । 'त्रिंशताप्राजापत्यकृच्छैरेकोऽब्दोभवति' एवंमित्रविद्वेष्टिपवित्रे
तेवयंबाहुबलिनःक्रोधमुत्थितमात्मनः ॥ सहामहेभवन्मूलंवासुदेवेनपालिताः ११ वयंहिसहकृष्णेनहत्वाकर्णमुखान्परान् ॥ स्वबाहुविजितांकृत्स्नांप्रशासेमव
सुंधरा १२ भवतांयूतदोषेणसर्वेवयमुपप्लुताः ॥ अहीनपौरुषाबालाबलिभिर्बलवतराः १३ क्षात्रंधर्ममहाराजत्वमवेक्षितुमर्हसि ॥ नहिधर्मोमहाराजक्षत्रियस्य
वनाश्रयः १४ राज्यमेवपरंधर्मक्षत्रियस्यविदुर्बुधाः ॥ सक्षत्रधर्मविद्राजामाधर्म्यान्नीनशःपथः १५ प्राग्द्वादशसमाराजन्धार्तराष्ट्रानिहन्महि ॥ निवर्त्यचवना
त्पार्थमानाव्यचनजार्दनम् १६ व्यूढानीकान्महाराजजवेनैवमहामते ॥ धार्तराष्ट्रानमुलोकंगमयामिविशांपते १७ सर्वानहंहनिष्यामिधार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ॥
दुर्योधनंचकर्णचयोवाऽन्यःप्रतियोत्स्यते १८ मयाप्रशमितेपश्चात्त्वमेप्यसिवनंपुनः ॥ एवंकृतेनतेदोषाभविष्यंतिविशांपते १९ यज्ञैश्चावीविधैस्तातकृतंपापम
रिदम् ॥ अवधूयमहाराजच्छेमस्वर्गमुत्तमम् २० एवमेतद्भवेद्वाजन्त्यदिराजान्बालिशः ॥ अस्माकंदीर्घसूत्रःस्याद्भवान्धर्मपरायणः २१ निरुत्यानिरुतिप्र
ज्ञाहंतव्याइतिनिश्चयः ॥ नहिनेकृतिकंहत्वानिरुत्यापापमुच्यते २२ तथाभारतधर्मेपुधर्मज्ञैरिहदृश्यते ॥ अहोरात्रंमहाराजतुल्यंसंवत्सरेणह २३ तथैववेदव
चनंश्रूयतेनित्यदाविभो ॥ संवत्सरोमहाराजपूर्णोभवतिकृच्छतः २४ यदिवेदाःप्रमाणास्तेदिवसादूर्ध्वमच्युत ॥ त्रयोदशसमाःकालोज्ञायतांपरिनिष्ठितः २५
कालोदुर्योधनंहंतुंसानुबंधमरिदम् ॥ एकाग्रंपृथिवींसर्वापुराराजन्करोतिसः २६ यूतप्रियेणराजेंद्रतथातद्भवताकृतम् ॥ प्रायेणाज्ञातचर्यायांवयंसर्गेनेपातिताः ॥
२७ नतंदेशंप्रपश्यामियत्रसोऽस्मान्सुदुर्जनः ॥ नविज्ञास्यतिदुष्टात्माचारैरितिसुयोधनः २८ अधिगम्यचसर्वांस्त्रोवनवासमिमंततः ॥ प्रव्राजयिष्यतिपुन
निरुत्याऽधमपूरुषः २९ यद्यस्मानभिगच्छेतपापःसहिकथंचन ॥ अज्ञातचर्यामुतीर्णान्दृष्ट्वाचपुनराह्वयेत् ३० यूतेनतेमहाराजपुनर्यूतमवर्तत ॥ भवांश्चयु
नराहूतोयूतेनैवापनेष्यति ३१ सतथाऽक्षेपुकुशलोनिश्चितोगतचेतनः ॥ चरिष्यसिमहाराजवनेषुवसतीःपुनः ३२ यद्यस्मान्सुमहाराजकृपणान्कर्तुमर्हसि ॥
यावज्जीवमवेक्षस्ववेदधर्माश्चकृत्स्नशः ३३ निरुत्यानिरुतिप्रज्ञोहंतव्यइतिनिश्चयः ॥ अनुज्ञातस्त्वयागत्वायावच्छक्तिसुयोधनम् ३४ यथैवकसमुत्सृष्टोदहेद
निलसारथिः ॥ हनिष्यामितथामंदमनुजानातुमेभवान् ३५

ष्टिमृगारोष्टिप्रभृतिभिर्दशदशप्राजापत्यस्थानेधर्मशास्त्रेविहिताभिर्द्वादशवार्षिकंव्रतंसमापितुंशक्यमित्यर्थः २४ । २५ पुराजये २६ । २७ । २८ । २९ । ३० यूतेयूतार्थपुनरावह्वयेत् नन्वाहूतो
ऽप्यहंनगमिष्यामीत्याशंवयाहपुनर्यूतमवर्तत पूर्वमप्यनुयूतस्यकृतत्वात्पुनरपिपूतंकरिष्यस्येवेत्यर्थः अपनेष्यतिदूरिकरिष्यति श्रियमितिशेषः ३१।३२।३३।३४ कसंतुंअभिलक्ष्येतिशेषः ३५

३६ । ३७ अनृतमिति विश्वसृजांसत्रेसंवत्सरशब्देनकालपरः किंतु पंचपंचाशतस्त्रितुतः संवत्सराः पंचपंचाशतः पंचदशाः इत्यादि तु तीसंवत्सरपदस्य त्रितुदादिशब्दसामानाधिकरण्यादहःशब्दवाच्यकृतुपरत्वं दृष्टं अतः संवत्सरशब्दो दिनपर इति प्रवादमात्रं पंचपंचाशत इति पंचाशदधिकं शतद्वयमुच्यते । नहि काले न कर्तव्यं तं कर्मणा समापयितुं शक्यमिति भावः ३८ । ३९ । ४० । ४१

॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं भीमंतु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ उवाच सांत्वय न राजा मूढ्युपाघ्राय पांडवम् ३६ असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ॥ वर्षात्रयो दशाहूर्ध्वसहगांडीवधन्वना ३७ यत्त्वमाभाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ॥ अनृतं नोत्सहे वक्तुं ह्येतन्मम विद्यते ३८ अंतरेणापि कौंतेय न कृतिं पापानि श्रयम् ॥ हंता त्वमसि दुर्धर्मानुबंधं सुयोधनम् ३९ एवं ब्रुवति भीमंतु धर्मराजे युधिष्ठिरः ॥ आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ४० तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ॥ शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ४१ आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ॥ अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ४२ अक्षयूते च भगवन् धनं राज्यं च मे हतम् ॥ आहूय न कृतिं प्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ४३ अनक्षज्ञस्य हिस तो न कृत्या पापानि श्रयैः ॥ भार्या च मे स भानीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ४४ पुनर्द्युतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ॥ प्रावाजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ४५ अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ॥ अक्षयूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ४६ आर्तानां सुहृदां चोद्युतप्रभृतिं संसताम् ॥ अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वासर्धरात्रीर्विचिंतयन् ४७ यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गांडीवधन्वानि ॥ विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ४८ कदाद्रक्ष्यामि बीभत्सुकृतास्त्रं पुनरागतम् ॥ प्रियवादिन मस्तु द्रंदया युक्तमर्तद्वितः ४९ अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ॥ भवता दृष्टपूर्वो वाश्रुतपूर्वोऽपि वाक्कचित् ॥ नमस्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ५० ॥ बृहदश्व उवाच ॥ यद्ब्रवीषि महाराज नमस्तो विद्यते कचित् ॥ अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पांडव ५१ अत्र ते वर्णयिष्यामि यद्विशुश्रूषसेऽनघ ॥ यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ५२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथैनम ब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ॥ इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ५३ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ शृणुराज ब्रवहितः सहभ्रातृभिरच्युत ॥ यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ५४ निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ॥ तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्नानलो धर्मार्थकोविदः ५५ स न कृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ॥ वनवासं सुदुःखार्तो भार्या न्यवसत्सह ५६ न तस्य दासानरथो न भ्रातान च बांधवाः ॥ वने निवसतो राजन् शिष्यं ते स्म कदाचन ५७ भवान्हि संसृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ॥ ब्रह्मकल्पैर्द्विजाद्यैश्च तस्मान्नाहं सिशोचितुम् ५८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विस्तरेण हि मच्छामि न लस्य सुमहात्मनः ॥ चरितं वदतां श्रेष्ठतन्मना ख्यातुमर्हसि ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते आनलोपाख्यानपद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ध ॥

४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ पुष्करेण राजा ५६ शिष्यं ते अवशिष्टाः कालस्त्वविवक्षितः ५७ । ५८ । ५९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥

आसीदिति उपपन्नोति युक्तः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ सौदामनिप्राहृषेण्यमेघसंबन्धिनी सुपुजमतोजविमंददति ते सुदामानो मेघास्तेषां समूहः सौदामनः प्रावृष्ट कालस्तत्संबन्धिनी सा हि अत्यंतं द्योतमाना भवतीति प्रसिद्धम् १२ । १३ । १४ मूर्तिमानशरीरी १५ प्रज्ञाशंसुः वार्ताहर इति शेषः १६ दृच्छयः कामः १७ । १८ जातरूपपरिष्कृतान् ॥ बृहदश्व उवाच ॥ आसीद्राजानलो नाम वीरसेन सुतो बली ॥ उपपन्नो गुणैरिष्टैरूपवानश्वकोविदः १ अतिष्ठन्मनुजैर्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ॥ उपर्युपरि स वेषामादित्य इव तेजसा २ ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ॥ अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ३ ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेंद्रियः ॥ राक्षे ताधन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ४ तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ॥ शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः सचाप्रजः ५ सप्रजार्थपरं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ॥ तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनोनाम भारत ६ तंसभीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ॥ महिष्यासहराजं द्रुपदं तत्कारेण सुवर्चसम् ७ तस्मै प्रसन्नो दमनः स भार्याय वरं ददौ ॥ कन्यारत्नं कुमारं च त्रीनुदारान्महायशाः ८ दमयंति दमंदांतं दमनं च सुवर्चसम् ॥ उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीपराक्रमान् ९ दमयंतीतु रूपेण तेजसायशसाश्रिया ॥ सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा १० अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ॥ शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ११ तत्र स्मराजते मैमिसर्वाभरणभूषिता ॥ सखीमध्येऽनवद्यांगी विद्युत्सौदामनी यथा १२ अतीवरूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ न देवेषु न यक्षेषु तादृगुपवती कचित् १३ मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथवाश्रुता ॥ चित्तप्रसादनीवाला देवानामपि सुंदरी १४ न लश्चनरशादूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ॥ कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् १५ तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ॥ नैषधस्य समीपे तु दमयंती पुनः पुनः १६ तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ॥ अन्योन्यं प्रतिकौंतेयसव्यवर्धत हृच्छयः १७ अशकुवन्नलः कामंतदाधारयितुं हृदा ॥ अंतःपुरसमीपस्थे वन आस्तेरहोगतः १८ सददर्शततो हंसा न जातरूपपरिष्कृतान् ॥ वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् १९ ततोऽंतरिक्षगोवाचं व्याजहार नलं तदा ॥ हंतव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तवाप्रियम् २० दमयंती सकाशे त्वाकथयिष्यामि नैषध ॥ यथा त्वदन्यं पुरुषं न सामं स्यति कर्हि चित् २१ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्सर्जमहीपतिः ॥ ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः २२ विदर्भं न गरीगत्वा दमयंत्यास्तदांतिके ॥ निपेतुस्ते गरुडमंतः साददर्श च तान् खगान् २३ सातान् हुत रूपान् वैदृष्ट्वा सखिगणावृता ॥ दृष्ट्वा ग्रीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्र मे २४ अथ हंसा विसृपुः सर्वतः प्रमदावने ॥ एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् समुपाद्रवन् २५ दमयंती तु यं हंसं समुपाधावदंतिके ॥ समानुषीं गिरं कृत्वा दमयंती मथाब्रवीत् २६ दमयंति नलोनाम निषधेषु महीपतिः ॥ अश्विनोऽसदृशरूपेण समास्तस्य मानुषाः २७ कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ तस्य वै यद्वि भार्या त्वं भवेथावरवर्णिनि २८ सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ वयं हि देवगंधर्वमनुष्योरगराक्षसान् २९

सुवर्णपक्षान् १९ अंतरिक्षगः खगः २० । २१ । २२ गरुडमंतः पक्षवतः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

न.भा.टी. ३० संग्रामः कामयुद्धसुरतामित्यर्थः संगमइतिपाठेऽपिसंप्रसार्यः ३१ । ३२ ॥ ॥ इत्या० नै० भा० धिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ दमयंतीति १ । २ । ३ । ४ जज्ञुः ज्ञातव्यः
 ॥ ४८ ॥ दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ त्वंचापिरत्नं नारीणां नरेषु च न लोवरः ३० विशिष्टया विशिष्टेन संग्रामो गुणवान् भवेत् ॥ एवमुक्ता तु हंसेन दमयंती विशां
 पते ३१ अब्रवीत् तत्र तं हंसं वमप्येवं न लेवद ॥ तथेत्युक्त्वा ऽडजः कन्यां विदर्भस्य विशां पते ॥ पुनरागम्य निषधान्न ले सर्वं न्यवेदयत् ३२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यान प० हंसदमयंती संवादे त्रपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंस
 स्य भारत ॥ ततः प्रभृतिनस्वस्थानलं प्रति बभूव सा १ ततश्चिता परादीनां विवर्णवदना कृशा ॥ बभूव दमयंती तु निःश्वास परमा तदा २ ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा
 बभूवोन्मत्तदर्शना ॥ पांडुवर्णाक्षणेनाथ हृच्छया विष्टचेतना ३ न शय्यासनभोगे पुरति विंदति कर्हिचित् ॥ न न कंनदिवा शेते हा हेति रुदती पुनः ४ तामस्वस्थां त
 दाकारां सख्यस्ता जहृ गितैः ॥ ततो विदर्भपतये दमयंत्याः सखीजनः ५ न्यवेदयतां स्वस्थां दमयंतीं नरेश्वरे ॥ तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयंतीं सखीगणात्
 ६ चितयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ किमर्थं दुहिता मेऽयनातिस्वस्थे वलक्ष्यते ७ ससर्माक्ष्यमहीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ॥ अपश्यदा
 त्मना कार्यं दमयंत्याः स्वयं वरम् ८ ससन्निभं त्रयामास महीपालान्विशापतिः ॥ अनुभूयतामयं वीराः स्वयं वर इति प्रभो ९ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयंत्याः
 स्वयं वरम् ॥ अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् १० हस्त्यश्वस्थ घोषेण पूरयंतो वसुंधराम् ॥ विचित्रमाल्याभरणैर्बलेर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ११
 तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ यथार्हं करोत्पूजां तेषां संस्तत्र पूजिताः १२ एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामपि सत्तमौ ॥ अटमानौ महात्मानां विद्र
 लोकमि तो गतौ १३ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ॥ देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ १४ तावच्चयित्वा मधवा ततः कुशलमव्ययम् ॥ पप्रच्छानाम
 यंचापि तयोः सर्वगतं विभुः १५ ॥ नारद उवाच ॥ आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर ॥ लोके च मधवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो १६ ॥ बृहदश्व उवाच ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ॥ धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः १७ शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ॥ अयं लोकोऽक्षयस्तेषां य
 थैवमम कामधुक १८ कनु ते क्षत्रियाः शूरानि पश्यामि तानहम् ॥ आगच्छतो महीपालान् दयितानतिथीन्मम १९ एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्याभाषत ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ शृणु मे मधव न येन न दृश्यंते महीक्षितः २० विदर्भराज्ञो दुहिता दमयंतीति विश्रुता ॥ रूपेण समतिकां ता पृथिव्यां सर्वयोषितः २१ तस्याः
 स्वयं वरः शक्र भवितानचिरादिव ॥ तत्र गच्छंति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः २२ तारत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयंतो महीक्षितः ॥ कांक्षंति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन
 २३ एतास्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्रिकाः ॥ आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः २४
 इंगितैः अभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः १ नरेश्वरे न लनिमित्तम् ६ । ७ । ८ सन्निभं त्रयामास आमां त्रितवान् अनुभूयतां प्रेक्षयतां भवद्भिः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ महीक्षितः पृथ्वीश्वराः २० । २१ । २२ । २३ । २४

वन०
 अ०
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ४८ ॥

२५ । २६ । २७ । २८ विगता विनष्टः दमयंतीं प्राप्स्याम इति संकल्पो येषां २९ । ३० । ३१ ॥ इत्या रण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ तेभ्य इति
 ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ॥ श्रुत्वैव चानुवन् हृष्टा गच्छामो वयमप्युत २५ ततः सर्वे महाराजसगणाः सहवाहनाः ॥ विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे मही
 क्षितः २६ नलोऽपिराजा कौतेयश्रुत्वा राज्ञां समागमम् ॥ अभ्यगच्छ ददीनात्मा दमयंतीमनुव्रतः २७ अथ देवाः पथिनलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ॥ साक्षादिव स्थि
 तं मूर्त्यामन्मथं रूपसंपदा २८ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथारविम् ॥ तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा २९ ततोऽतरिक्षे विष्टम्य विमानानि दिवौ
 कसः ॥ अनुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य न भस्तलात् ३० भोभो निषधराजेंद्र नलसत्यव्रतो भवान् ॥ अस्माकं कुरुसाहाय्यं दूतो भवनरोत्तम ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहा
 भारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यान पर्वणि इंद्रनारद संवादे चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति भार
 त ॥ अथैतान् परिपप्रच्छ कृतां जलिरुपस्थितः १ केवै भवंतः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ॥ किंच तद्वो मया कार्यं कथयध्वं यथा तथम् २ एवमुक्ते नैषधेन मधवा
 नभ्यभाषत ॥ अमरान्वै निबोधास्मान् दमयंत्यर्थमागतान् ३ अहमिंद्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपां पतिः ॥ शरीरांत करो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ४ त्वं वै समागता
 नस्मान् दमयंत्ये निवेदय ॥ लोकपालामहेद्राद्याः समायांति दिदृक्षुः ५ प्राप्नुमिच्छंति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ तेषामन्यतमं देवपतित्वे वरयस्वह ६ ए
 वमुक्तः स शक्रेण नलः प्रांजलिं ब्रवीत् ॥ एकार्थं समुपेतं मानं प्रेषयितुमर्हथ ७ कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् ॥ परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमं तु महेश्वराः ८ ॥
 ॥ देवा ऊचुः ॥ करिष्ये इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ॥ न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रजनैषधमाचिरम् ९ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तः स देवैस्ते नैषधः पुनरब्रवीत् ॥
 सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे १० प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयंत्या निवेशनम् ११ ददर्श तत्रैव दमो सखीगणसमा
 वृताम् ॥ देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनाम् १२ अतीव सुकुमारांगीतनुमध्यां सुलोचनाम् ॥ आक्षिपंतीमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा १३ तस्य दृष्ट्वैव
 ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ॥ सत्यं च कीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् १४ ततस्तानैषधं दृष्ट्वा संभ्रांताः परमांगनाः ॥ आसनेभ्यः समुत्पेतुस्ते जसा तस्य
 धर्षिताः १५ प्रशशंसुश्च सुप्रीतानलं तां विस्मयान्विताः ॥ न चैनमभ्यभाषंत मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् १६ अहोरूपमहोकांतिरहो धैर्यं महात्मनः ॥ कोऽयं देवो
 ऽथवा यक्षो गंधर्वो वा भविष्यति १७ न तास्तं शकुवंति स्म व्याहर्तुमपि किंचन ॥ तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वरांगनाः १८ अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वा
 भिभाषिणी ॥ दमयंती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता १९ कस्त्वं सर्वानवद्यांगममहृच्छयवर्धन ॥ प्राप्तोस्य मरुद्वीरज्ञा तु मिच्छामि तेऽनघ २० कथमागमनं चे
 ह कथंचासि नलक्षितः ॥ सुरक्षितं हि मे वेश्मराजा चैवो ग्रशासनः २१
 १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ एकार्थं भेदप्रयोजनं यूयमिवाहम
 पि दमयंतीं प्रार्थयामीत्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० प्रवेक्ष्यसीति अदर्शनशक्तिस्तुभ्यं दत्तेति भावः ११ । १२ । १३ । १४ धर्षिता अभिभूताः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ ॥ इत्यारण्यके प० नै० भारतमा० पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ सेति यथाश्रद्धे देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्वेतिसंबंधः प्रणयस्वरिणयस्वमामिति शेषः १ विश्रब्धं

एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ॥ नल उवाच ॥ नलं मां विद्विक्त्वा निदेव दूतामिहागतम् २२ देवास्त्वां प्राप्नुमिच्छंति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ तेषामन्य
तमं देवं पतिं वरयशोभने २३ तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ॥ प्रविशंतं न मां काश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् २४ एतदर्थं महं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमे ॥ एतच्छ्रु
त्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्वयथेच्छसि २५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदौत्ये पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ५५ ॥ ॥ बृहद
श्व उवाच ॥ सानमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ॥ प्रणयस्व तथा श्रद्धं राजर्किं करवाणिते १ अहंचैव हियच्चान्यन्ममास्ति वसुकिंचन ॥ तत्सर्वं तव विश्रब्धं
कुरु प्रणयमीश्वर २ हंसानां वचनं यत्तु तन्मां ददाति पार्थिव ॥ त्वत्कृते हि मया वीरराजानः सन्निपातिताः ३ यदित्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ॥ विषमग्निं
जलं रज्जुमास्थास्येतव कारणात् ४ एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ॥ तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ५ येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्म
नाम् ॥ नपादरजसा तुल्यो मनस्तेतेषु वर्तताम् ६ विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ॥ ब्राहिमामनवद्यां गिरयस्वसुरोत्तमान् ७ विरजांति च वासांसि
दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ॥ भूषणानि तु मुख्यानि देवानां प्राप्य तु भुंक्ष्वै ८ यद्दमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य गतं पुनः ॥ हुताशमीशं देवानां कातं न वरयेत्पतिम् ९
यस्य दंडमया त्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ॥ धर्ममेवानुरुध्यंति कातं न वरयेत्पतिम् १० धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ॥ महेंद्रं सर्वदेवानां कातं न वरयेत्प
तिम् ११ क्रियतामविशं केन मनसा यदि मन्यसे ॥ वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु १२ नैषधे नैव मुक्तासादमयं तीवचोऽब्रवीत् ॥ समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां
शोकजेनाथवारिणा १३ देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ॥ वृणेत्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते १४ तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृतां जलिम् ॥ दौत्ये
नामस्य कल्याणितथा भद्रे विधीयताम् १५ कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ॥ परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे १६ एषधर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ॥
एवं स्वार्थं कारिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् १७ ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयंती शुचिस्मिता ॥ प्रत्याहरंतीशनैर्नलं राजानमब्रवीत् १८ उपायोऽयं मया दृष्टो नि
रपायो नरेश्वर ॥ येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन १९ त्वंचैव हिनरश्रेष्ठ देवाश्चैद्रपुरोगमाः ॥ आयांतु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयं वरः २० ततोऽहं लोकपाला
नां सन्निधौ त्वानरेश्वर ॥ वरयिष्ये नरव्याघ्रनैवं दोषो भविष्यति २१ एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलो राजा विशांपते ॥ आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः २२ तमपश्यं
स्तथा यांतं लोकपालामहेश्वराः ॥ दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन् वृत्तांतं सर्वमेव तम् २३ कञ्चिद्दृष्ट्वा त्वयाराजन् दमयंती शुचिस्मिता ॥ किमब्रवीच्च नः सर्वान्वदभूमिपतेऽनघ २४

सविश्वासं यथास्यात्तथा प्रणयं परिणयनं विवाहं २ सन्निपातिताः मेलिताः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

महाकक्षं महातिराजद्वारप्रदेशं २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नै० लंकटीये भारतमावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

॥ नल उवाच ॥ भवद्भिरहमादिष्टो दमयंत्यानिवेशनम् ॥ प्रविष्टः सुमहाकक्षं दंडिभिः स्थविरेर्वृतम् २५ प्रविशंतं च मां तत्र न काश्चिद्दृष्ट्वा त्ररः ॥ ऋतेतां पार्थिव
सुतां भवतामेव तेजसा २६ सख्यश्चास्यामया दृष्टास्तामिश्वाप्युपलक्षितः ॥ विस्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः २७ वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सुरुचिरा
नना ॥ मामेव गतसंकल्पावृणीते सा सुरोत्तमाः २८ अब्रवीच्चैव मां बाला आयांतु सहिताः सुराः ॥ त्वया सह नरव्याघ्रममयत्र स्वयं वरः २९ तेषामहं सन्निधौ त्वानर
यिष्यामि नैषध ॥ एवंतव महाबाहो दोषो न भवितेतिह ३० एतावदेव विबुधायथावृत्तमुपाहृतम् ॥ मयाऽशेषे प्रमाणं तु भवंतस्त्रिदशेश्वराः ३१ ॥ इति श्रीमहाभा
रते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानप० नलकर्तृकदेवदूत्ये षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ अथ काले शुभे प्राप्तेति थौ पुण्येक्षणे तथा ॥
आजुहावमहीपालान्भीमो राजा स्वयं वरे १ तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हच्छयपीडिताः ॥ त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयंती मभीप्सवः २ कनकस्तंभरुचिरंतोरणेन वि
राजितम् ॥ विविशुस्ते च पारंगं महासिंहा इवाचलम् ३ तत्रासनेषु विविधेष्व्यासीनाः पृथिवीक्षितः ॥ सुरभिस्त्र्यम्बराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुंडलाः ४ ताराजसमिति पु
ण्यानां गैर्भोगवतीमिव ॥ संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ५ तत्र स्मृपीना दृश्यंते बाहवः परिघोपमाः ॥ आकारवर्णसुश्लक्षणाः पंचशीर्षा इवोरगाः ६ सु
केशांतानि चारूणि सुनासाक्षिभुवाणि च ॥ मुखानिराज्ञांशोभंते नक्षत्राण्यथादिवि ७ दमयंती ततो रंगं प्रविवेश शुभानना ॥ मुष्णंती प्रभयाराज्ञां चक्षुषि च
मनांसि च ८ तस्यागात्रेषु पतिते पांद्वाष्टिर्महात्मनाम् ॥ तत्र तत्रैव सक्ताऽभून्त्रचचालचपश्यताम् ९ ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नाम सुभारत ॥ ददर्श भेमीपु
रुषां पंचतुल्या कृतीनिह १० तान्समीक्ष्य ततः सर्वाश्चिर्विशेषा कृतीन् स्थितान् ॥ संदेहादथ वैदर्भीनां भ्यजानां नलं नृपम् ११ यं यं हि ददृशे तेषां तंतमेनेनलं नृ
पम् ॥ साचित्तयंती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भाविनी १२ कथं हि देवाच जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ एवं संचिंतयंती सा वैदर्भी भूशदुःखिता १३ श्रुतानि देवालं
गानि तर्कयामास भारत ॥ देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे १४ तानीह तिष्ठतां भूनां वेकस्यापि नलक्षये ॥ साविनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः
१५ शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्यसा १६ देवेभ्यः प्रांजलिर्भूत्वा वेपमाने दमब्रवीत् ॥ हंसानां वचनं श्रुत्वा यथामेनै
षधो वृतः ॥ पतित्वेतेन सत्येन देवास्तं प्रदिशंतु मे १७ मनसा वचसा चैव यथानाभिचराम्यहम् ॥ तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशंतु मे १८ यथा देवैः समेभर्ता वि
हितो निषधाधिपः ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशंतु मे १९ यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशंतु मे २०

७ मुष्णंती हरंती ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ अनुष्याःसवेदाःसनिमेषाम्लायमानस्रजःसरजस्काभूमिस्पृशः देवास्तद्विपरीताः हृषितस्रजश्चत्तरजोहीनाश्चेतिसमासः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० यद्यस्मा
न्यामजसितस्मात्तेतववचनेरतमित्येतत्विद्धि ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ आत्मभवमात्मनआविर्भावं ३६ अन्नरसंयादृशेतादृशेऽप्यन्नेविशिष्टरसवत्तां ३७ भावंसत्तां मिथुनभेकेकेनद्वयं
स्वंचैवरूपंकुर्वंतुलोकपालामहेश्वराः ॥ यथाऽहमभिजानीयांपुण्यश्लोकंनराधिपम् २१ निशम्यदमयंत्यास्तत्करुणंप्रतिदेवितम् ॥ निश्चयंपरमंतथ्यमनुरागंच
नैषधे २२ मनोविशुद्धिबुद्धिचभक्तिरागंचनैषधे ॥ यथोक्तंचाकिरेदेवाःसामर्थ्यलिंगधारणे २३ साऽप्यइयद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ॥ हृषितस्र
ग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतःक्षितिं २४ छायाद्वितीयोम्लानस्रजःस्वेदसमन्वितः ॥ भूमिष्ठोनैषधश्चैवानिमेषेणचसूचितः २५ सासर्माक्षयतुतान्देवान्पुण्य
श्लोकंचभारत ॥ नैषधंवरयामासमैर्माधमेणपांडव २६ विलज्जमानावस्त्रांतंजग्राहायतलोचना ॥ स्कंधदेशेऽसृजतस्यस्रजंपरमशोभनाम् २७ वरयामासचैव
नंपतित्वेवरवर्णिनी ॥ ततोहाहेतिसहसामुक्तःशब्दोनराधिपैः २८ देवैर्महर्षिभिस्तत्रसाधुसाध्वितिभारत ॥ विस्मितैरीरितःशब्दःप्रशंसद्विर्नलंनृपम् २९ दम
यंतीतुकोरव्यवीरसेनसुतोत्तपः ॥ आश्वासयद्वरारोहांप्रहृष्टेनांतरात्मना ३० यत्त्वंभजसिकल्याणिपुमांसंदेवसन्निधौ ॥ तस्मान्माविद्धिभर्तारमेततेवचनेरत
म् ३१ यावच्चमेधरिष्यंतिप्राणादेहेषुचिस्मिते ॥ तावत्त्वयिभविष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमि ३२ दमयंतीतथावाग्भिरभिनंद्यकृतांजलिः ॥ तौपरस्परतःप्रीतौ
दृष्ट्वात्वाग्निपुरोगमान् ३३ तानेवशरणंदेवान्जग्मतुर्मनसातदा ॥ वृतेतुनैषधेभैम्यालोकपालामहौजसः ३४ प्रहृष्टमनसःसर्वंनलायाष्टौवरान्ददुः ॥ प्रत्यक्षदर्श
नंयज्ञेगतिंचानुत्तमांशुभां ३५ नैषधायददौशक्रःप्रीयमाणःशचीपतिः ॥ अग्निरात्मभवंप्रादाद्यत्रवांछतिनैषधः ३६ लोकानात्मप्रभांश्चैवददौतस्मैदुताश
नः ॥ यमस्त्वन्नरसंप्रादाद्धर्मेचपरमांस्थितिम् ३७ अपांपतिरपांभावंयत्रवांछतिनैषधः ॥ स्रजश्चोत्तमगंधाढ्याःसर्वंचमिथुनंददुः ३८ वरानेवंप्रादायास्यदेवा
स्तेत्रिदिवंगताः ॥ पार्थिवाश्चानुभूयास्यविवाहंविस्मयान्विताः ३९ दमयंत्याश्चमुदिताःप्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ गतेषुपार्थिवेद्रेषुभीमःप्रीतोमहामनाः ४० वि
वाहंकारयामासदमयंत्यानलस्यच ॥ उष्यतत्रयथाकामंनैषधोद्विपदांवरः ४१ भीमेनसमनुज्ञातोजगामनगरंस्वकम् ॥ अवाप्यनारीरत्नंतुपुण्यश्लोकोऽपिपार्थि
वः ४२ रमैसहतयाराजन्शय्येवबलवृत्रहा ॥ अतीवमुदितोराजाभ्राजमानोऽशुमानिव ४३ अरंजयत्प्रजावीरोधर्मेणपरिपालयन् ॥ ईजेचाप्यश्वमेधेनययाति
रिवनाहुषः ४४ अन्यैश्चबहुभिर्धीमानक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः पुनश्चरमणीयेषुवनेषूपवनेषुच ४५ दमयंत्यासहनलोविजहारामरोपमः ॥ जनयामासचततोदम
यंत्यामहामनाः ॥ इंद्रसेनंसुतंचापिइंद्रसेनांचकन्यकाम् ४६ एवंसयजमानश्चविहरंश्चनराधिपः ॥ ररक्षवसुसंपूर्णवसुधांवसुधाधिपः ४७ ॥ इतिश्रमि
हाभारतेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिदमयंतीस्वयंवरसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

यमपीत्यर्थः ३८ अनुसूयेदृष्ट्वा ३९ । ४० उष्यवासंकुत्वा ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंटीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥

एवंदेवेभ्योऽलब्धवरस्य रूपौदार्यादिमतो दमयंतीलामजंसुखमुक्ता तस्मैवसंप्रतिदुर्व्यसनजामापदंवत्पुनःक्रमते वृतेतुनैषधेइत्यादिना १ । २ । ३ निर्हृतःसमाप्तः ४ । ५ । ६ । ७ । ८
९ यस्मिन्निति दाक्षयंनित्योत्साहः सत्यमितिपाठेयथार्थभाषणं दृष्टिर्वाङ्मनःकायानामवसादप्राप्तादुत्तमनार्थेयत्नविशेषोमनोधर्मः ज्ञानंशब्दतोऽर्थतश्च तपःस्वधर्मादिषु शौचंवाह्यं
मृज्जलादिजमाभ्यंतरंभावशुद्धिः दमोवाह्येद्विग्रहः शमोमनोनिग्रहः धृवाणिविघ्नैःप्यवाध्यानि १० । ११ । १२ । १३ । १४ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंटीये भारतभावदीपेअष्टपंचा

॥ बृहदश्वउवाच ॥ वृतेतुनैषधेभैम्यालोकपालामहौजसः ॥ यातोददृशुरायांतंद्वापरंकलिनासह १ अथाब्रवीत्कलिंशक्रःसंप्रेक्ष्यबलवृत्रहा ॥ द्वापरेणसहायेनक
लेब्रूहिकयास्यसि २ ततोऽब्रवीत्कलिःशक्रंदमयंत्याःस्वयंवरम् ॥ गत्वाहिवरयिष्येतांभनोहिममतांगतम् ३ तमब्रवीत्प्रहस्येंद्रोनिर्वृतःसस्वयंवरः ॥ वृतस्त
यानलोराजापतिरस्मत्समीपतः ४ एवमुक्तस्तुशक्रेणकलिःकोपसमन्वितः ॥ देवानामर्ज्यतान्सर्वानुवाचेदंवचस्तदा ५ देवानांमानुषमध्ययत्सापतिमविद
त् ॥ तत्रतस्याभवेऽप्ययंविपुलंदंडधारणम् ६ एवमुक्तेतुकलिनाप्रत्यूचुस्तेदिवौकसः ॥ अस्माभिःसमनुज्ञातेदमयंत्यानलोवृतः ७ काचसर्वगुणोपेतंनश्र
येतनलंनृपम् ॥ योवेदधर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ८ योऽधीतेचतुरोवेदान्सर्वानाख्यानपंचमान् ॥ नित्यंतृप्ताष्टहेयस्यदेवायज्ञेषुधर्मतः ॥ अहिंसानिर
तोयश्चसत्यवादीदृढव्रतः ९ यस्मिन्दाक्षयंघृतिर्ज्ञानंतपःशौचंदमःशमः ॥ धृवाणिपुरुषव्याघ्रेलोकपालसमेनृपे १० एवंरूपंनलंयोवैकामयेच्छपितुंकले ॥ आ
त्मानंसशपेन्मूढोहन्यादात्मानमात्मना ११ एवंगुणंनलंयोवैकामयेच्छपितुंकले ॥ कृच्छ्रेसनरकेमज्जेदगाधेविपुलेऽहदे ॥ एवमुक्ताकलिदेवाद्वापरंचदिवंययुः
१२ ततोगतेषुदेवेषुकलिर्द्वापरमब्रवीत् ॥ संहर्तुंनोत्सहेकोपेनलेवत्स्यामिद्वापर १३ भ्रंशयिष्यामितंराज्यान्नभैम्यासहरंस्यते ॥ त्वमप्यक्षान्समाविश्यसाहाय्यं
कर्तुमर्हसि १४ ॥ इतिश्रमिहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिकलिदेवसंवादेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ बृहदश्वउवाच ॥ एवंसमयं
कृत्वाद्वापरेणकलिःसह ॥ आजगामततस्तत्रयत्रराजासनैषधः १ सनित्यमंतरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम् ॥ अथास्यद्वादशेवर्षेददर्शकलिरंतरम् २ कृत्वाभूत्रमु
पस्पृश्यसंध्यामन्वास्तनैषधः ॥ अकृत्वापादयोःशौचंतत्रैनंकलिराविशत् ३ ससमाविश्यचनलंसमीपंपुष्करस्यच ॥ गत्वापुष्करमाहेदमेहिदीव्यनलेनैव ४
अक्षयूतेनलंजेताभवान्हिसहितोमया ॥ निषधान्प्रतिपद्यस्वजित्वाराज्यंनलंनृपम् ५ एवमुक्तस्तुकलिनापुष्करोनलमभ्ययात् ॥ कलिश्चैववृषोभूत्वागवांपु
ष्करमभ्ययात् ६ आसाद्यतुनलंवीरंपुष्करःपरवीरहा ॥ दिव्यावेत्यब्रवीद्भ्रातावृषेणेतिमुहुर्मुहुः ७

शतमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ एवमितिसमयसंकेतं १ । २ अन्वास्तउपासितवान् सोऽस्तेस्मेतिपाठेसउपास्तेस्मेत्यर्थः आर्धःसंधिः ३ सकलिःनलंसमाविश्य रूपांतरेणपुष्करंचाब्रवीत्
दीव्ययूतंकु ४ । ५ साहाय्यमेवाह कलिश्चेति गवांपुषः अत्र गोशब्दोल्लिखितक्षण्याऽक्षशब्दवाच्येषुपाठेषुवर्तते वृषःश्रेष्ठःपशुःश्रेष्ठोभूत्वा ६ वृषेणाक्षमुखेन ७

नचक्षमेततो राजा समाह्वानं महामनाः ॥ वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालमन्यत ८ हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्मस्य वाससाम् ॥ आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ९ तमक्षमदसंमतं सुहृदान्तुकश्चन ॥ निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिदम् १० ततः पौरजनाः सर्वमंत्रिभिः सह भारत ॥ राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ११ ततः सूतउपागम्य दमयंत्यैन्यवेदयत् ॥ एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् १२ निवेद्य तानैष धाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ॥ अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः १३ ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ॥ उवाच नैष धर्ममीशो कोपहतचेतना १४ राजन् पौरजनो द्वारि ख्वादिदं क्षुरवस्थितः ॥ मंत्रिभिः सहितः सर्वैराजभक्तिपुरस्कृतः १५ तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ तां तथा रुचिरा पांगीं विलपन्तीं तथा विधाम् १६ आविष्टः कलिनाराजा नाभ्यभाषत किंचन ॥ ततस्ते मंत्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः १७ नायमस्तीति दुःखात् व्रीडिता जग्मुरालयात् ॥ तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ युधिष्ठिरबहून्मासान् पुण्यश्लोकस्त्वजीयत १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलद्यूते एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ दमयंती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् १ भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ॥ चिंतयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति २ सा शंकमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ॥ नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ३ बृहत्सेनामति यशांतां धार्त्रिपरिचारिकाम् ॥ हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ४ बृहत्सेने व्रजामात्यानां नायक्यनलशासनात् ॥ आचक्ष्वय द्यूतं दिव्यमवाशिष्टं च यद्वसु ५ ततस्ते मंत्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ॥ अपिनो भागधेयं स्यादित्युक्तानलमाव्रजन् ६ तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ॥ न्यवेदयद्भीमसुतान च तत्प्रत्यनंदत ७ वाक्यमप्रति नंदं तं मर्तारं भविष्यसा ॥ दमयंती पुनर्वैशमव्रीडिता प्रविवेश ह ८ निश्म्य स ततं चाक्षान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखात् ॥ नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्रिपुनरुवाच ह ९ बृहत्सेने पुनर्गच्छवाष्णेयं नलशासनात् ॥ सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् १० बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयंत्याः प्रभाषितम् ॥ वाष्णेयमानयामास पुरुषैरासक्तारिभिः ११ वाष्णेयं तु ततो मैमासां त्वयच्छृण्वयागिरा ॥ उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिदिता १२ जानीषे त्वं यथाराजासम्यग्भूतः सदा त्वयि ॥ तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि १३ यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ॥ तथा तथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते १४ तथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः ॥ तथा विपर्ययश्चापिनलस्याक्षेषु दृश्यते १५ सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथा वन्न शृणोति च ॥ ममापि च तथा वाक्यं नाभिनंदति मोहितः १६

इत्यारण्यके पर्वणि नलकंठीये भारतभावदीपे एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ५९ ॥ ॥ दमयंतीति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ द्वितीयं द्वितीयवारं ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१० विनशो द्विनश्येत् नल इति शेषः १८ मिथुं कुतरीं कुमारं च कुंडिनं भीमस्य नगरम् १९ । २० मुख्यशौमुखेषु मुख्येषु २१ वाहिना अश्वत्थेन २२ । २३ अटमानो वेतनार्थो पर्यट २४ नूनं मन्येन दोषोऽस्ति नैष धस्य महात्मनः ॥ यत्तु मेव च न राजानां भिनंदति मोहितः १७ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरुमद्वचः ॥ नहि मे शुद्ध्यते भावः कदाचिद्वि नशेदपि १८ नलस्य दयितानश्चान्यो जयित्वा मनोजवान् ॥ इदमारोप्य मिथुनं कुंडिनं यातुमर्हसि १९ मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यंदन्तथा ॥ अश्वांश्चेमान्यथा कामं वसवाऽन्यत्र गच्छवा २० दमयंत्यास्तु तद्वाक्यं वाष्णेयो नलसारथिः ॥ न्यवेदय देशेण नलमात्येषु मुख्यशः २१ तैः समेत्य विनिश्चित्य सोनुज्ञातो महीपते ॥ ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना २२ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतारथं रचतम् ॥ इंद्रसेनां च तां कन्यामिंद्रसेनं च बालकम् २३ आमं प्रभीमं रा जानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ॥ अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा २४ ऋतुपर्णसराजानमुपतस्थे सुदुःखितः ॥ श्रुतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपते २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कुंडिनं प्रति कुमारकुमारी प्रस्थापने षष्ठितमोऽध्यायः ६० ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ॥ पुष्करेण हतं राज्यं यच्चान्यद्वसुर्किंचन १ हृतराज्यं नलं राजन् प्रहसन् पुष्करोऽब्रवीत् ॥ द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्तिकस्तव २ शिष्टाते दमयंत्येका सर्वमन्यजितं मया ॥ दमयंत्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ३ पुष्करेण वसुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मयुना ॥ व्यदीर्यते बहूदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ४ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ॥ उन्मृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ५ एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छ्लोकविवर्धनः ॥ निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ६ दमयंत्येकवस्त्राऽथ गच्छं तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ सतया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ७ पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ॥ नलेयः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्दध्यतां मम ८ पुष्करस्तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ॥ पौरान तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ९ स तथानगराभ्यासे सत्काराहो न सक्तः ॥ त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् १० पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ॥ प्रातिष्ठ ततो राजा दमयंती तमन्वगात् ११ क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ॥ अपश्यच्छकुनां कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् १२ स चिंतयामास तदानिषधाधिपतिर्वली ॥ अस्ति भक्ष्यो ममाद्यायं वसुचेदं भविष्यति १३ ततस्तान्परिधानेन वाससां समावृणोत् ॥ तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा १४ उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ॥ दृष्ट्वा दिग्वा ससंभूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् १५ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ॥ आगतान हि नः प्रीतिः स वाससि गते त्वयि १६ तान्समीपगतान् क्षान्नात्मानं च विवाससम् ॥ पुण्यश्लोकस्तदाराजन् दमयंती मथाब्रवीत् १७ येषां प्रकोपादैश्वर्यात् प्रच्युतोऽहमनिदिते ॥ प्राणयात्रां निवेदयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः १८

भूतिवेतनम् २५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठितमोऽध्यायः ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति १ प्रतिपाणः पणनीयं द्रव्यम् २ । ३ । ४ । ५ । ६ तथा सार्धं बाह्यतः बहिः ७ । ८ तस्य नलस्य ९ नगराभ्यासे नगरसमीपे १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० अलमत्यर्थम् २१।३१ अपकृष्टेनकलिकर्षितेन ३३।३४।३५ यद्यपिपूजयिष्यतितथापित्वसुखंनोवत्स्यति

येषां कृतेन सत्कारमकुर्वन्मयिनैषधाः ॥ इमे ते शकुनाभूत्वा वासोभिरुहरन्ति मे १९ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ॥ भर्ता तेऽहं निबोधेदं च न हितमात्मनः
२० एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ॥ अवंति मृक्षवंतं च समतिक्रम्य पर्वतम् २१ एषा विध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ॥ आश्रमाश्च महर्षिणा बहुभू
लफलान्विताः २२ एष पन्थाविदर्भाणामसौ गच्छतिको सलान् ॥ अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः २३ एतद्वाक्यं न लोराजा दमयन्ती समाहितः ॥ उवाचा
सकृदा तौ हि भैमीमुद्दिश्य भारत २४ ततः सा वाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ॥ उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः २५ उद्वेजते मे हृदयं सदिदं व्यंगानि सर्वशः ॥
तव पार्थिवसंकल्पं चिंतयन्त्याः पुनः पुनः २६ हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं शुच्यं च नृमान्वितम् ॥ कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वानिर्जने वने २७ श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य चित्त
यानस्य तत्सुखम् ॥ वने घोरे महाराजनाशयिष्याम्यहं क्लमम् २८ न च भार्या समं किंचिद्विद्यते मिषजामतम् ॥ औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २९ ॥ न
लज्जवाच ॥ एवमेतद्यथा त्वत्वं दमयन्ति सुमध्यमे ॥ नास्ति भार्या समं मित्रं न रस्यार्तस्य भेषजम् ३० न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भोरुशं कसे ॥ त्यजेयमहमात्मा
न न चैव त्वामनिदिते ३१ ॥ दमयन्त्युवाच ॥ यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ॥ तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपादिश्यते ३२ अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्य
क्तुमर्हसि ॥ चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथामहीपते ३३ पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ॥ अतो निमित्तं शोकं मे वर्धयस्य मरोपम ३४ यदि चायमभिप्राय
स्तव ज्ञातुं न ब्रजेदिति ॥ सहिता वेगच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ३५ विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ॥ तेन त्वं पूजितो राजन सुखं वत्स्यसि नो गृहे ३६ ॥
॥ इ० म० भा० आरण्यके ० नलोपाख्यानप० नलवनयात्रायामेकमष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ नलज्जवाच ॥ यथाराज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ॥ न
तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन १ कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ॥ परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः २ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ इति ब्रुवन्नलोराजा
दमयन्ती पुनः पुनः ॥ सांख्यमास कल्याणी वाससोर्ध्वेन संवृताम् ३ तवैकवस्त्रसंवीता वटमाना वितस्ततः ॥ क्षुत्पिपासा परिश्रांतौ सभां कांचिदुपेतुः ४ तां सभां उपसंप्रा
प्य तदा सनिषधाधिपः ॥ वैदम्यं सहितो राजानिषसा दमहीतले ५ स वै विवस्त्रो विकटो मलिनः पांसुगुंठितः ॥ दमयन्त्या सह श्रांतः सुष्वापधरणीतले ६ दमयन्त्यपि
कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ॥ सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ७ सुप्तायां दमयन्त्यां तु न लोराजा विशांपते ॥ शोकोऽन्मथितचित्तात्मानस्मशेते यथा पुरा ८

नवासं करिष्यसि श्वशुरगृहवासस्य नीचतावद्वत्वात् ३६ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावादीपे एकमष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ एतदेव समर्थं यन्नलज्जवा
चयथेति १।२।३ पाठांतरे उपोषतुः उपेत्य वासं चक्रतुः ४।५ विकटः कटस्तृणासनं तद्रहितः अतएव पांसुगुंठितः ६।७।८

परिध्वंसं कलिनावस्त्रापहरणादिकेशं ९ जनस्य परिशेषाद्भार्याया एव १०।११।१२।१३।१४ दमयन्त्यां विषये न्यवर्तत निवृत्ता सती विसर्जनेऽभूदिति शेषः १५।१६।१७।१८ नि

सतद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ॥ वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिंतामुपेयिवान् ९ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ॥ किं न मे मरणं श्रेयः परित्यागो जन
स्य वा १० मामियं ह्यनुरक्तैव दुःखमाप्नोति मत्कृते ॥ मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ११ मायिनिः संशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ॥ उत्सर्गं संशयः
स्यात्तु विदेतापि सुखं काचित् १२ सविनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥ उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप १३ न चैषा ते जसा शक्या कौश्विद्वर्षयितुं पथि ॥
यशस्विनी महाभागामद्रक्तेयं पतिव्रता १४ एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ॥ कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने १५ सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्ये
कवस्त्रताम् ॥ चिंतयित्वाऽध्यगाद्राजावस्त्रार्थस्यावकर्तनम् १६ कथं वा सो विकर्तेयं न च बुद्धचेतमे प्रिया ॥ विचिंत्यैवं न लोराजा सभां पर्यचरत्तदा १७ परिधावन्न
थ नल इतश्चेतश्च भारत ॥ आससाद सभो देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् १८ तेनार्थं वाससश्छित्त्वानिवस्य च परंतपः ॥ सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् १९
ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ॥ दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः २० यानवायुर्न चादित्यः पुरापश्याति मे प्रियाम् ॥ सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमाव
नाथवत् २१ इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ॥ उन्मत्ते वरारोहा कथं बुद्धाभविष्यति २२ कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ॥ चरिष्यति वने घोरे मृग
व्यालनिषेविते २३ आदित्यावसवोरुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ॥ रक्षंतु त्वामहाभागे धर्मेणासि समावृता २४ एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ कलि
नाऽपहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः २५ गत्वा गत्वा न लोराजा पुनरोत्ति सभां मुहुः ॥ आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते २६ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्या
भवत्तदा ॥ दोलेव मुहुरायातियाति चैव सभां प्रति २७ अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ॥ सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु २८ नष्टात्मा कलिना
स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ॥ जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीपरित्यागे द्विषष्टित
मोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ अपक्रांतेन लेराजं दमयन्ती गतकृमा ॥ अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने १ अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसम
न्विता ॥ प्राक्रोशदुच्चैः संव्रस्ता महाराजेति नैषधम् २ हानाथ हामहाराज हास्वामि किं जहासि माम् ॥ हाहताऽस्मि विनष्टास्मि भीताऽस्मि विजने वने ३ ननु नाम
महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ॥ कथमुक्ता तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने ४ कथमुत्सृज्य गताऽसि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ॥ विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ५

वस्य परिधाय १९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९ ॥ इत्यारण्यके ० नै० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ अपेति १।२।३ तया सत्यं वरवधं वरे उक्तं
त्वानत्यक्ष्यामीति ४ अनपकृते अपकाराभावे ५

६।७।८।९।१० शोचिमिशोचामि ११।१२ मन्युनाशोकेन १३।१४।१५ कलिशपतियस्येति अभिशापात् वृथाह्वेपात् नोदुःखात् अस्मत्संधिदुःखात् १६।१७।१८ शक्यसेतागिरःसम्यक्कर्तुमयिनरेश्वर ॥ यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ काथेताः पुरा ६ नाकाले विहितो हृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ॥ यत्र कांता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ७ पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ ॥ भीताऽहमतिदुर्धर्षदर्शयात्मानमीश्वर ८ दृश्यसे दृश्यसे राजत्रे पट्टोऽसिनैषध ॥ आवागुल्मैरात्मानं किं मानं प्रतिभापसे ९ नृशंसंवतरा जेद्रयन्मामेवंगतामिह ॥ विलपंती समागम्यनाश्वासयसि पार्थिव १० न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ॥ कथं नुम वितास्ये कदाचित्वां नृप शोचिमि ११ कथं नुराजं स्तुषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ॥ सायान्हे वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि १२ ततः सातीव शोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ॥ इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता १३ मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ॥ मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति १४ अतीव शोकमंतसा मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ॥ उवाच भैमीनिःश्वस्य रुदत्यथ पतिव्रता १५ यस्याभिशापादुःखार्तो दुःखं विंदति नैषधः ॥ तस्य भूतस्य नोदुःखादुःखमप्यधिकं भवेत् १६ अपापचेतसं पापोय एव कृतवान्नलम् ॥ तस्मादुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् १७ एवमु विलपंती साराज्ञो भार्या महात्मनः ॥ अन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते १८ उन्मत्तवर्द्धमसुता विलपंती इतस्ततः ॥ हाहाराज निति मुहुरितश्चेतश्च धावति १९ तां क्रंदमानामत्यर्थं कुररीमिव वासतीम् ॥ करुणं बहु शोचंती विलपंती मुहुर्मुहुः २० सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्यासपरिवर्तिनीम् ॥ जग्राहा जगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः २१ साग्रस्य मानाग्राहेण शोकेन च परिभुता ॥ नात्मानं शोचितितथा यथा शोचति नैषधम् २२ हानाथ मामिह वने ग्रस्यमाना मनाथवत् ॥ ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि २३ कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ॥ कथं भवान् जगामाद्यमा मुत्सृज्य वने प्रभो २४ पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेत्तो धनानि च ॥ श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य परिगलानस्य नैषध ॥ कः श्रमं राजशार्दूलनाशयिष्यति तेऽनघ २५ ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने ॥ आक्रंदमानां संश्रुत्य जवेनाभिससारह २६ तां तु दृष्ट्वा तथाग्रस्ता मुरगेण यत्तेक्षणम् ॥ त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः २७ मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः २८ मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ समाश्वास्य कृताहारमथ पप्रच्छ भारत २९ कस्य त्वं मृगशावाक्षिकं चाभ्यागतावनम् ॥ कथं चेदं महत्कच्छं प्राप्तवत्यसि भाविनि ३० दमयंती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशांपते ॥ सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ३१ तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ सुकुमारानवद्योगीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ३२ अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ॥ लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ३३

१९ वाशर्ता क्रोशंती २० ग्राहः सर्पः अजगरः तद्वत्स्थूलः २१ २२।२३ बुद्धिलाभादूर्ध्वमाविना कथं भविष्यसि कथं जीविष्यसि २४।२५।२६।२७ विशस्य विदार्थ २८।२९।३० ३१।३२ अरालानि कुटिलानि शोभमानानि वापक्षमाणि नयनप्रांतकेशाय योस्तादृशेन यनेयस्या इति तथा ३३

३३ मन्युना क्रोधेन ३५।३६ पतिराज्यविनाशता पत्याराज्येन चरहिता अतीतवाक्पथे वाचाप्यनिवार्ये सति काले धूम्रवर्णे व्याधे ३७ परासुर्गतप्राणः ३८ व्यसुर्विगतप्राणः ३९ ॥ इत्यारतामेवं शृङ्गयावाचालुब्धको मृदुपूर्वया ॥ सांत्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी ३४ दमयंत्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ॥ तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्युना ३५ सतु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ दुर्धर्षा तर्कयामास दासामग्निरिषामिव ३६ दमयंती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाशता ॥ अतीतवाक्पथे कालेशशापेनैरुषाऽन्विता ३७ यद्यहं नैषधादन्यमनसाऽपि न चिंतये ॥ तथाऽयं पततां क्षुद्रो परासुर्गृहजीवनः ३८ उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ॥ व्यसुः पपात मे दिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अजगरग्रस्तदमयंतीमोचने त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ सानिहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ॥ वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् १ सिंहद्वीपिरुव्याघ्रमहिषर्क्षगणैर्युतम् ॥ नानापाक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् २ शालवेणुधवाश्च तर्तिदुर्के गुदकिंशुकैः ॥ अर्जुनारिष्टसंछन्नस्य दनैश्च स शालमलैः ३ जंब्वाग्रलोघ्रखदिरसालवेत्रसमाकुलम् ॥ पद्मकामलकमलक्षकदंबोदुंबरावृत्तम् ४ बदरीविल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ॥ प्रियालतालखजूरहरीतकिविभीतकैः ५ नानाधातुशतैर्नद्वानविविधानपिचाचलान् ॥ निकुंजान्परिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ६ नदीः सरांसिवापीश्च विविधाश्च मृगाद्विजान् ॥ साबहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ७ पल्लवानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ॥ सरितो निर्झराश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ८ यूथशोददृशे चाप्रविदर्भाधिपनं दिनी ॥ महिषांश्च वराहांश्च क्रक्षांश्च वनपन्नगान् ९ तेजसायशसालक्ष्म्यास्थित्या च परयायुता ॥ वैदर्भी विचरत्येकानलमन्वेपती तदा १० नाविभ्यस्ता नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ॥ दारुणामटर्षी प्राप्य भर्तुं व्यसनपीडिता ११ विदर्भतनयाराजन् विललाप सुदुःखिता ॥ भर्तृशोकपरीतां गीशिलातलमथाश्रिता १२ ॥ दमयंत्युवाच ॥ व्यूढोरस्कमहाबाहो नैषधानां जनाधिप ॥ कनुराज न गतोऽस्य द्यविसृज्य विजने वने १३ अश्वमेधादिभिर्वीरक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ कथमिद्वानरव्याघ्रमयिमिथ्या प्रवर्तसे १४ यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महायुते ॥ स्मर्तुमर्हसि कल्याणवचनं पार्थिवर्षभ १५ यच्चोक्तं विद्वद्गैर्हसैस्समीपेतवभूमिप ॥ मत्समक्षं यदुक्तं च तदवेक्षितुमर्हसि १६ चत्वार एकतो वेदाः सांगोपागाः सविस्तराः ॥ स्वधीता मनुजव्याघ्रसत्यमेकं किलैकतः १७ तस्मादर्हसि शत्रुघ्नसत्यं कर्तुं नरेश्वर ॥ उक्तवानसियद्वीरमत्सकाशे पुरावचः १८ हावीरनलनामार्हं नष्टाकिल तवानघ ॥ अस्यामटव्याघ्रो रायां किं मानं प्रतिभापसे १९ कर्षयत्येषमारौद्रो व्यातास्यो दारुणाकृतिः ॥ अरण्यरादक्षुधाविष्टः किं मानं त्रातुमर्हसि २० न मे त्वदन्याकाचिद्विप्रियाऽस्तीत्यब्रवीः सदा ॥ तामृतां कुरु कल्याणपुरोक्तां भारतीं नृप २१

पयके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावर्दीपे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ सेति प्रतिभयंभीषणं झिल्लिकातीक्ष्णरावः पतंगविशेषः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ अरण्यरादक्षुधालः मां ममचितं कर्षयति व्ययति २०।२१

२२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९ परव्यूहाः शत्रुसैन्यानि । परव्यूहमेतिपाठेपरव्यूहः स्वस्वनाशनं ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१
 उन्मतां विलपन्ती मां भार्या मिष्टानराधिप ॥ ईप्सितामीप्सितोऽसित्वं किं मानं प्रतिभाषसे २२ कृशादीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ॥ वस्त्रार्थप्राप्ततामेकां वि
 लपन्ती मनाथवत् २३ यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ॥ नमानयसि मां भार्यरुदंती मरिक्शन २४ महाराज महारण्ये अहमेकाकिनीसती ॥ दमयंत्यभिभा
 पेत्वा किं मानं प्रतिभाषसे २५ कुलशीलोपसंपन्नचारुसर्वांगशोभन ॥ नाद्यत्वां प्रतिपद्यामि गिरावास्मिन्नरोत्तम २६ वनेचास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वानिषधाधिप २७ प्रस्थितं वानरश्रेष्ठममशोकविवर्धन ॥ कंठपृच्छामि दुःखात्तात्त्वदर्थे शोककरीता २८ कच्चिदृष्टस्त्वयाऽऽरण्ये
 संगत्येहनलोत्तपः ॥ कोनुमेवाऽथ प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन्प्रस्थितं नलम् २९ अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ यमन्वेषसिराजानं नलं पद्मानि मेक्षणम् ३०
 अयंसदतिकस्याद्यश्रोण्यामिमधुरांगिरम् ॥ अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ३१ शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशंकित ॥ भवान्मृगाणामधि
 पस्त्वस्मिन्कानने प्रभुः ३२ विदर्भराजतनयां दमयंतीति विद्धि माम् ॥ निषधाधिपते भार्या नलस्यामित्रघातिनः ३३ पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककरी
 ताम् ॥ आश्वासय मृगेन्द्रे हयदिष्टस्त्वयानलः ३४ अथवा त्वं वनपतेन लंघय दिनशंससि ॥ मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ३५ श्रुत्वाऽऽरण्ये विल
 पितं नमामाश्वासयत्ययम् ॥ यामिमां स्वादुसलिलामापगां सागरंगमाम् ३६ इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृंगैर्बहुभिर्बुद्धितैः ॥ विराजद्गिरिवाने कैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ३७
 नानाधातुसमाकीर्णविविधोपलभूपितम् ॥ अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ३८ सिंहशार्दूलमातंगवराहर्क्षमृगायुतम् ॥ पतत्रिभिर्वहुविधैः समंतादनुना
 दितम् ३९ किंशुकाशोकवकुलपुत्रागैरुपशोभितम् ॥ कर्णिकारधवल्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ४० सरिद्धिः सविहंगाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ॥ गिरिराजमिमं तावत्पृ
 च्छामि नृपतिं प्रति ४१ भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शनविश्रुत ॥ शरण्यबहुकल्याणनमस्तेऽस्तु महीधर ४२ प्रणमेत्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीनिबोध माम् ॥ राज्ञः स्नु
 षां राजभार्या दमयंतीति विश्रुताम् ४३ राजा विदर्भाधिपतिभूषितामममहारथः ॥ भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ४४ राजसूयाश्वमेधानां कृतूनां द
 क्षिणावताम् ॥ आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचारं चितेक्षणः ४५ ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ॥ शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविचलुचिः ४६ सम्यग्गो
 सा विदर्भानां निर्जितारिगणः प्रभुः ॥ तस्य मां विद्धितनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ४७ निषधेषु महाराजः श्वशुरो मेनरोत्तमः ॥ गृहीतनामा विख्यातो वीरसे
 न इति स्मह ४८ तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ क्रमप्राप्तं पितुः स्वयं योराज्यं समनुशास्तिह ४९ नलोनामाऽरिहाश्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ॥
 ब्रह्मण्यो विद्विद्वाग्मी पुण्यकृत्सो मपोऽग्निमान् ५०

४२। ४३। ४४। ४५ ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजाती वेदे वैदिककर्मणि परमात्मनि वा साधुः ४५। ४७। ४८। ४९ अग्निमान् । नित्ययोगे मत्तु सर्वदेवाभि विच्छेदं नृन्य इत्यर्थः ५०

५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८ आम्नायसारिणीं विद्वानुगां सत्याभित्यर्थः ऋद्धामदीनां आश्वासयतेति बहुत्ववक्तुं व्याज्रदोषावहम् ५९। ६०। ६१। ६२ अन्वेषेति सर्व
 यष्टादाता च योद्धा च सम्यक्प्रशामिता ॥ तस्य मामबलां श्रेष्ठां विद्धि भार्या मिहागताम् ५१ त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ॥ अन्वेषमाणां भर्ता
 रं त्वं मां पर्वतसत्तम ५२ समुल्लिखद्गिरैर्तैर्दिव्याश्रृंगशतैर्नृपः ॥ कच्चिदृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्वानलोत्तपः ५३ गजेंद्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः ॥ विक्रांतः
 सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशः ५४ निषधानामधिपतिः कच्चिदृष्टस्त्वयानलः ॥ किं विलपती मेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ५५ गिरानाश्वासयस्यदस्वांसुतामिव दुः
 खिताम् ॥ वीरविक्रांतधर्मज्ञसत्यसंधमहीपते ५६ यद्यस्यस्मिन्वने राजन् दर्शयात्मानमात्मना ॥ कदासुस्निग्धगंभीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ५७ श्रोण्यामि
 नैषधस्याहं वाचंताममृतोपमाम् ॥ वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभाराजो महात्मनः ५८ आम्नायसारिणीं ऋद्धाममशोकविनाशिनीम् ॥ भीतामाश्वासयत मां नृपते धर्म
 वत्सल ५९ इति सातंगिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनांदिनी ॥ दमयंती ततो भूयोजगामदिशमुत्तराम् ६० सागत्वात्रीनहोरात्रान्ददर्शपरमांगना ॥ तापसारण्यमनु
 दिव्यकाननशोभितम् ६१ वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ॥ नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमान्वितैः ६२ अन्वेषेत्वायुमक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ॥
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिहृष्टभिः ६३ वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतैर्द्रियैः ॥ तापसाऽभ्युषितं रम्यं ददर्श श्रममंडलम् ६४ नानाभृगगणैर्जुष्टं शाखा
 मृगगणायुतम् ॥ तापसैः समुपेतं च साहसमाश्वसत् ६५ सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ॥ वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसिताय तलोचना ६६ सा वि
 वेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ योषिद्रत्नमहाभागा दमयंती तपस्विनी ६७ साऽभिवाद्य तपोवृद्धान् विनयावनतास्थिता ॥ स्वागतं तदिति प्रोक्ता तैः सर्वैस्ताप
 सोत्तमैः ६८ पूजां चास्यायथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रह्मिकं करवामहे ६९ तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ॥ तपःस्वामिषु
 धर्मेषु मृगपक्षिपुचानघाः ७० कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ७१ ब्रह्मसर्वानवद्यागिकात्वं किंच चिकीर्षसि ॥ ह
 द्वैवते परं रूपं द्युतिच परमामिह ७२ विस्मयोनः समुत्पन्नः समाश्वसिहि माशुचः ॥ अस्यारण्यस्य देवीत्वमुताहोऽस्य महीभृतः ७३ अस्याश्च नद्याः कल्याणिवद
 सत्यमनिदिते ॥ साऽब्रवीत्तानृषान्नाहमरण्यस्यास्य देवता ७४ नचाप्यस्मिन्ने विप्रानैव नद्याश्च देवता ॥ मानुषीमां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ७५ विस्त
 रेणाभिधास्यामितन्मेश्रुणुत सर्वशः ॥ विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ७६ तस्य मां तनयां सर्वजानीत द्विजसत्तमाः ॥ निषधाधिपतिर्धीमान्नलोनाम
 महायशः ७७ वीरः संग्रामजिद्धिद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ७८

वाक्येसाधारण्यमिति न्यायेन अंशुमात्रमक्षैरित्यर्थः ६२। ६४। ६५ सुद्विजानना शोभनदंतयुक्तमुखी वर्चस्विनी धर्मजेन वेदसायुक्ता सुप्रतिष्ठासुजचना प्रतिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठशब्दो जवनरा
 ची ६९ वीरसेनसुतस्वनलस्वप्रिया ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८

114611

१० । ३१ । ३२ अपश्चिमामपराधतिर्नी ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ पापकृतं पापं कर्म ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ अमार्जितां धूतस्वेणी ४६ ४७ । ४८ । ४९
हीताभीताचसंविश्राप्राद्रवद्यत्रकाननम् ॥ आशंकमानातत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ३० अहोममोपरिविधेः संरंभोदारुणो महान् ॥ नानुबध्नातिकुशलंकस्येदं क
र्मणः फलम् ३१ नस्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदपि ॥ कर्मणामनसावाचाकस्येदं कर्मणः फलम् ३२ नूनं जन्मांतरकृतं पापमापतितं महत् ॥ अपश्चिमा
मिमांशमापदं प्राप्तवत्यहम् ३३ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ॥ भर्तृसहवियोगश्च तनयाभ्यांच विच्युतिः ३४ निर्नाथतावनेवासो बहुव्यालनिषेवि
ते ॥ अथापरेद्युःसंप्राप्ते हतशिष्टाजनास्तदा ३५ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य शोचंते वैशंसकृतम् ॥ भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च न साधिप ३६ अशोचतत्र वैदर्भी किंतु
मेदुष्कृतं कृतम् ॥ योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ३७ सह तोहस्ति यूथेन मंदभाग्यान्ममैव तत् ॥ प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वैमया ३८ नाप्रा
प्तकालोऽग्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ यानाहमद्यमृदिताहस्ति यूथेन दुःखिता ३९ न ह्यदैवकृतं किंचिन्नराणां हि विद्यते ॥ न च मे बालभावेऽपि किंचित्पापकृतं
कृतम् ४० कर्मणामनसावाचायदिदं दुःखमागतम् ॥ मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ४१ प्रत्याख्यातामया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ॥ नूनं तेषां प्रभा
वेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ४२ एवमादीनि दुःखार्ता साविलप्यवरांगना ॥ प्रलापानि तदा तानि दमयंती पतिव्रता ४३ हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ अग
च्छद्राजशादूलचंद्रलेखेशारदी ४४ गच्छंती साऽचिराद्वालापुरमासादयन्महत् ॥ सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ४५ अथ वस्त्रार्धसंवीता प्रविशेश
पुरोत्तमम् ॥ तां विह्वलां कशादीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ४६ उन्मत्तामिव गच्छंती ददृशुः पुरवासिनः ॥ प्रविशंती तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ४७ अनुजग्मु
स्तत्र बालाग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ सातैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनः ४८ तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ धात्रां मुवाच गच्छैनमान
येह ममांतिकम् ४९ जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ॥ तादृशूषं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ५० उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ॥
साजनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ५१ आरोप्य विस्मिता राजन्दमयंती मपृच्छत् ॥ एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ५२ भासि विष्णुदिवाभेषु शंस मे
कासिकस्य वा ॥ न हिते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ५३ असोहायानरेभ्यश्च नो द्विजस्य मरप्रभे ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याभिमोचनमब्रवीत् ५४ मानुषीमां
विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ सैरंध्रीजातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ५५ फलमूलाशनामेकां वत्र सायं प्रतिश्रयाम् ॥ असंख्येयगुणो भर्ता मां च
नित्यमनुव्रतः ५६ भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगतापथि ॥ तस्य दैवात्प्रसंगोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ५७

५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ हेवीरप्रजाधिने वीरानेवप्रजायतेसूतेसावीरप्रजायिनी ६७ । ६८ । ६९ पश्येयं हृष्टाचतानपृच्छेयमपि ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४
 द्यूतेसनिजितश्चैववनमेकउपेयिवान् ॥ तमेकवसनं वोरमुन्मत्तमिवविह्वलम् ५८ आश्वासयंतोभर्तारिमहमप्यगमंवनम् ॥ सकदाचिद्वेनेवीरः कस्मिंश्चिक्कारणांतरे
 ५९ क्षुत्परीतस्तुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ तमेकवसनानग्रमुन्मत्तवदचेतसम् ६० अनुव्रजंती बहुलानस्वपापिनिशास्तदा ॥ ततो बहुतिथे काले सुतामुत्सृज्य
 मां कचिद् ६१ वाससोऽर्धपरिच्छिद्यत्यक्तवान्मामनागसम् ॥ तंमार्गमाणाभर्तारिदह्यमानादिवानिशम् ६२ साऽहंकमलगर्भाभमपश्यंतीहृदिप्रियम् ॥ नर्वि
 दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ६३ तामश्रुपरिपूर्णाक्षी विलपंती तथा बहु ॥ राजमाताऽब्रवीदार्ताभैमीमार्तस्वरांस्वयम् ६४ वसस्वमयिकल्याणिप्रीतिर्मे
 परमात्वयि ॥ मृगयिष्यंति ते भद्रे भर्तारि पुरुषामम ६५ अपिवास्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ॥ इहैव सती भद्रे भर्तारि मुपलप्स्यसे ६६ राजमातुर्वचः श्रु
 त्वादमयंती वचोऽब्रवीत् ॥ समयेनोत्सहेवस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ६७ उच्छिष्टं नैव भुंजीयां कुर्यां पादधावनम् ॥ नचाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ६८
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्व्यस्ते स पुमान्भवेत् ॥ वध्यश्च तेऽसकृन्मंदइति मेव तमाहितम् ६९ भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येहं ब्राह्मणानहम् ॥ यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्स
 काशेन संशयः ७० अतोऽन्यथानमेवासोवर्तते हृदये कचिद् ॥ तां प्रहृष्टेन मनसाराजमाते दमब्रवीत् ७१ सर्वमेतत्करिष्यामिदिष्टया ते व्रतमीदृशम् ॥ एवमुक्त्वा त
 तो भैमी राजमाता विशांपते ७२ उवाचे दंदुहितरं सुनंदां नाम भारत ॥ सैरं ग्रीमभिजानीष्वसुनंदे देव रूपिणी ७३ वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भववियम् ॥ एतया
 सह मोदस्वानिरुद्धि ग्रमनाः सदा ७४ ततः परमसंहृष्टा सुनंदा गृहमागमत् ॥ दमयंती मुपादाय सखीभिः परिवारिता ७५ सा तत्र पूज्यमाना वै दमयंती व्यनंदत ॥
 सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धे गाऽवसत्तदा ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यान पर्वणि दमयंती चेदिराजगृहवासे पंचषष्ठितमोऽध्यायः ६५ ॥
 ॥ बृहदश्व उवाच ॥ उत्सृज्य दमयंती तु न लोराजा विशांपते ॥ ददर्श दावं दह्यंतं महातंगहनेवने १ तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्याचित् ॥ अभिधावनले व्युच्चैः
 पुण्यश्लोकेति चासकृत् २ माभैरिति न लश्वोक्त्वामध्यमग्नेः प्रविश्यतं ॥ ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलकृतम् ३ सनागः प्रांजलिभूत्वा विपमानो नलं तदा ॥ उवा
 च मां विद्विराजन्नागं कर्कोटकं नृप ४ मया प्रलब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः ॥ तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ५ तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः कचिद् ॥
 इतो नेताहितत्रत्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ६ तस्य शापान्नशक्तोऽस्मि पदाद्विचलि तु पदम् ॥ उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रा तुमर्हति मां भवान् ७ सखा च ते भविष्या
 मिमत्समो नास्ति पन्नगः ८ लघुश्च ते भविष्यामि शिघ्रमादाय गच्छ माम् ८ एवमुक्त्वा सनागेन्द्रो बभूवां गुष्ठमात्रकः ॥ तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावविजितम् ९
 ७९ । ७९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलकंठीये भारतभावदीपे पंचषष्ठितमोऽध्यायः ६५ ॥ ॥ उत्सृज्येति १ । २ । ३ । ४ मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठांतरं ५ त
 प्रकाले ६ । ७ लघुर्गुरुत्वरहितः ८ दावविजितं वद्विहीनम् ९

वन०
अ०
॥६६॥

॥५७॥

१० । ११ दशइत्युक्तेऽदशत् आज्ञां विना नागो न दशतीति भावः १२ । १३ । १४ यत्कृते इति सकलिः एतेन यो यच्छरीरे प्राविश सितेन शरीरेण सुखं दुःखं वाऽभ्यासीति सूचितं दृष्टं चैतद्ग्राहवेशा
 दो इदं दमयंत्यादत्तस्य शापस्य फलं कलिर्भुंके इति भावः १५ । १६ अनागाः निरपराधः निकृतो वंचितः मेमया १७ । १८ । १९ । २० असहृदयं द्यूते जयावहं अश्वहृदयेन विद्यया विद्यापरि
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ॥ उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् १० पदानि गणयन् गच्छस्वानि नैषधकानि चित् ॥ तत्र तेऽहं महाबाहो श्रे
 यो धारस्यामि यत्परम् ११ ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमेपदे ॥ तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमंतरधीयत १२ सहृष्टा विस्मितस्तस्थावात्मानं विहृतं नलः ॥ स्व
 रूपधारिणं नागं ददर्श समहीपतिः १३ ततः कर्कोटको नागः सांत्वयन्न लमब्रवीत् ॥ मया तेऽतर्हितं रूपं नत्वां विधुर्जना इति १४ यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता
 नल ॥ विषेण समदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति १५ विषेण संवृतेर्गात्रैर्यावत्त्वां विमोक्षयति ॥ तावत्त्वायेमहाराज दुःखं वै स निवत्स्यति १६ अनागायेन निकृत
 स्त्वमनर्हो जनाधिप ॥ क्रोधादसूययित्वा तं रक्षामि भवतः कृता १७ न ते भयं न रव्याघ्रदांष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ॥ ब्रह्मविद्भ्यश्च भवितामत्प्रसादान्नराधिप १८
 राजन विषनिमिताचन ते पीडा भविष्यति ॥ संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि १९ गच्छ राजन्निःसृतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ॥ समीपमृतुपर्णस्य सहिचै
 वाक्षनैपुणः २० अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ॥ स तेऽक्षहृदयं दाताराजाऽश्वहृदयेन वै २१ इक्ष्वाकु कुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ भविष्यासि य
 दाऽक्षज्ञः श्रेयसायोक्ष्यसे तदा २२ समेप्यसि दारैस्त्वं मास्मशोके मनः कृथाः ॥ राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २३ स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं न
 राधिप ॥ संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः २४ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासो युगंतदा २५ एवं नलं च
 संदिश्य वासोदत्वा च कौरव ॥ नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवांतरधीयत २६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यान पर्वणि नलकर्कोटकसंवादे षष्ठपष्ठित
 मोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ तस्मिन् तर्हितेनागे प्रययौ नैषधो नलः ॥ ऋतुपर्णस्य नगरे प्राविश दशमेऽहनि १ सराजानमुपातिष्ठ
 द्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ॥ अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः २ अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ॥ अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चैवान्यत्सु दुष्करम् ॥ सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुं ऋतुपर्णभरस्व माम् ४ ॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यामि ॥ शीघ्र
 याने सदा बुद्धिधियते मे विशेषतः ५ सत्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हयामम ॥ भवेयुराध्याक्षोऽसि वेतनं ते शतं शता ६ त्वामुपस्थास्य तश्चैव नित्यं वाष्णं यजीवतौ ॥
 एताभ्यां रस्यसे सार्धं वसैव मयि बाहुक ७ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ॥ ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्णं यजीवतः ८

वर्तयेदित्यर्थः २१ । २२ । २३ निवासयेः परिधेहि २४ । २५ । २६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलकंठीये भारतभावदीपे षष्ठपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ तस्मिन्नि १ । २
 १ । ४ । ५ शतं शता शतानि मासिकं वेतनं दशसहस्रं सुवर्णा इत्यर्थः ६ । ७ । ८

९ तस्यमंदस्य तमंदउपति प्रतिजीवनार्थमिति शेषः १०।११।१२ अदृढतरंदमयंस्यामिध्याप्रतिज्ञात्वं स्वस्यानुसंधायेयमुक्तिः व्ययुज्यतवियुक्तः १३।१४।१५।१६।१७।१८ मारिष
आर्य १९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ हतेति प्रेष्यतांदासतां १।२।३ अग्रं ब्राह्मणमोजनंतदर्थं द्वियं तेराजघनात्पृथक्क्रियंतेते

सवैतत्रावसद्राजवैदर्भीमनुचितयत् ॥ सायंसायंसदाचेमंश्लोकमेकंजगादह ९ कनुसाक्षुत्पिपासार्ताश्रांताशेतपस्विनी ॥ स्मरंतीतस्यमंदस्यकंवासाऽयो
पतिष्ठति १० एवं ब्रुवंतराजानंनिशायांजीवलोऽब्रवीत् ॥ कामेनांशोचसेनित्यंश्रोतुमिच्छामिबाहुक ११ आयुष्मन्कस्यवानारीयामेवमनुशोचसि ॥ तमुवा
चनलोराजामंदप्रज्ञस्यकस्यचित् १२ आसीद्वहुमतानारीतस्यादृढतरंवचः ॥ सवैकेनचिदर्थेसतयामंदोव्ययुज्यत १३ विप्रयुक्तःसमंदात्माभ्रमत्यसुखपीडि
तः ॥ दह्यमानःसशोकेनादिवारात्रमतांद्रितः १४ निशाकालेस्मरंस्तस्याःश्लोकमेकंस्मगायति ॥ सविभ्रमन्महीसर्वांकचिदासाद्यकिंचन १५ वसत्यनर्हस्तदुः
खंभूयएवानुसंस्मरन् ॥ सातुतंपुरुषंनारीकृच्छ्रेऽप्यनुगतावने १६ त्यक्तातेनाल्पपुण्येनदुष्करंयदिजीवति ॥ एकाबालाऽनभिज्ञाचमार्गाणामतथोचिता
१७ क्षुत्पिपासापरीतांगिदुष्करंयदिजीवति ॥ श्वापदाचरितेनित्यंवनेमहातिदारुणे १८ त्यक्तातेनाल्पभाग्येनमंदप्रज्ञेनमारिष ॥ इत्येवंनैषधोराजादमयंती
मनुस्मरन् ॥ अज्ञातवासंन्यवसद्राज्ञस्तस्यनिवेशने १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिनलविलापेसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
॥ बृहदश्वउवाच ॥ हृतराज्येनलेभीमःसभार्येप्रेष्यंतांगते ॥ द्विजान्प्रस्थापयामासनलदर्शनकांक्षया १ संदिदेशचतान्भीमोवसुदत्ताचपुष्कलम् ॥ मृगयध्वं
नलंचैवदमयंतीचमेसुताम् २ अस्मिन्कर्मणिसंपन्नेविज्ञातेनिषधाधिपे ॥ गवांसहस्रंदास्यामियोवस्तावानयिष्याति ३ अग्रहारांश्वदास्यामिग्रामंनगरसंमितम् ॥
नचेच्छक्याविहानेतुंदमयंतीनलोऽपिवा ४ ज्ञातमात्रेऽपिदास्यामिगवांशशतंधनम् ॥ इत्युक्तास्तेययुर्हृष्टाब्राह्मणाःसर्वतोदिशम् ५ पुरराष्ट्राणिचिन्वंतो
नैषधंसहभार्यया ॥ नैवक्वापिप्रपश्यंतिनलंवाभीमपुत्रिकाम् ६ ततश्चेदिपुरीरम्यांसुदेवोनामवैद्विजः ॥ विचिन्वानोऽथवैदर्भीमपश्यद्राजवेदमनि ७ पुण्याहवा
चनेराज्ञःसुनंदासहितांस्थिताम् ॥ मंदंप्रख्यायमानेनरूपेणाप्रतिमेनताम् ८ निबद्धाधूमजालेनप्रभामिवविभावसोः ॥ तांसमीक्ष्यविशालाक्षीमधिकंमालेनां
शाम् ॥ तर्कयामासभैमीतिकारणैरुपपादयन् ९ सुदेवउवाच ॥ यथेयंमेपुरादृष्टातथाकूपेयमंगना ॥ लतार्थोऽस्म्यद्यद्वेमांलोककांतामिवाश्रियम् १० पूर्णचंद्रनिभां
श्यामांचारुवृत्तपयोधराम् ॥ कुर्वतीप्रभयादेवीसर्वावितिमिरादिशः ११ चारुपद्मविशालाक्षीमन्मथस्यरतीमिव ॥ इष्टांसमस्तलोकस्यपूर्णचंद्रप्रभामिव १२ विदर्भसर
सस्तस्माद्देवदोषादिवोदृतां ॥ मलपंकानुलिप्तार्गामृणालीमिवचोदृतां १३ पौर्णमासीमिवनिशाराहुग्रस्तनिशाकरां ॥ पतिशोकाकुलादीनांशुष्कस्रोतांनदीमिव १४

अग्रहाराः क्षेत्रादयः ४।५।६।७।८ कारणैर्लिंगैः उपपादयन् इयमेवदमयंतीतिनिश्चिन्वन् ९।१० इयामांसदाषोडशवार्षिकी । 'शीतेचैवोष्मलानित्यं ग्रीष्मेचातीवशीतला । मध्यःशी
णस्तुयस्यास्तुसाश्यामेत्यभिधीयते' इत्यन्ये ११।१२।१३ शुष्कस्रोतांशुष्कप्रवाहा । छांदसंटांबंतत्वं १४

पद्मिनीसरसी १५ सुजातांगीअन्यूनानधिकांगी १६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ लब्ध्वाचलब्ध्वेव २३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२ सुनंदाकयया

विध्वस्तपर्णकमलांवित्रासितविहंगमाम् ॥ हस्तिहस्तपरासृष्टां व्याकुलामिवपद्मिनीम् १५ सुकुमारीसुजातांगीरत्नगर्भहोचिताम् ॥ दह्यमानामिवाकेंणमृणा
लीमिवचोदृताम् १६ रूपौदार्यगुणोपेतामंडनाहाममंडिताम् ॥ चंद्रलेखामिवनवांव्योमिनीलाभ्रसंवृताम् १७ कामभोगैःप्रियैर्हीनांहीनांबंधुजनेनच ॥
देहंधारयतीं दीनंमर्तृदर्शनकांक्षया १८ भर्तानामपरंनार्याभूषणंभूषणैर्विना ॥ एषाहिरहितातेनशोभमानानशोभते १९ दुष्करंकुरुतेऽत्यंतंहीनोयदनयानलः ॥
धारयत्यात्मनोदेहंनशोकेनापिसिदति २० इमामसितकेशांतांशतपत्रायतेक्षणाम् ॥ सुखाह्रीदुःखितां दृष्ट्वा ममापिव्यथतेमनः २१ कदानुखलुदुःखस्यपारंया
स्यतिवैशुभा ॥ भर्तुःसमागमात्साध्वीरोहिणीशशिनोयथा २२ अस्यानूनं पुनर्लाभात्रैषधःप्रीतिमेष्यति ॥ राजाराज्यपरिभ्रष्टःपुनर्लब्ध्वाचमेदिनीम् २३
तुल्यशीलवयोयुक्तांतुल्याभिजनसंवृताम् ॥ नैषधोऽर्हतिवैदर्भीतंचेयमसितेक्षणा २४ युक्तंतस्याप्रमेयस्यवीर्यसत्त्ववतोमया ॥ समाश्वासयितुंभार्यापतिदर्शनला
लसाम् २५ अहमाश्वासयाम्येनापूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ अदृष्टपूर्वादुःखस्यदुःखार्ताध्यानतत्पराम् २६ ॥ बृहदश्वउवाच ॥ एवंविमृश्यविविधैःकारणैर्लक्षणै
श्वताम् ॥ उपागम्यततोभैर्मीसुदेवोब्राह्मणोऽब्रवीत् २७ अहंसुदेवोवैदर्भीभ्रातुस्तेदयितःसखा ॥ भीमस्यवचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः २८ कुशलीतेपि
ताराज्ञिजननीभ्रातरश्चते ॥ आयुष्मतौकुशलीनौतत्रस्थौदारकौचतौ २९ त्वत्कृतेबंधुवर्गाश्चगतसत्त्वाइवासते ॥ अन्वेष्टारोब्राह्मणाश्चभ्रमंतिशतशोमहीम्
३० ॥ बृहदश्वउवाच ॥ अभिज्ञायसुदेवंतंदमयंतीयुधिष्ठिर ॥ पर्यपृच्छततान्सर्वान्क्रमेणसुहृदःस्वकान् ३१ रुरोदचभृशंराजन्वैदर्भीशोककर्षिता ॥ दृष्ट्वा
सुदेवंसहस्राभ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ३२ ततोरुदंतीतां दृष्ट्वासुनंदाशोककर्षिता ॥ सुदेवेनसहैकांतिकथयंतींचभारत ३३ जनित्र्याःकथयामाससैरंघ्रोरुदतेभृ
शम् ॥ ब्राह्मणेनसहागम्यतविदयदिमन्यसे ३४ अथचेदिपतेर्माताराज्ञश्चांतःपुरात्तदा ॥ जगामयत्रसाबालाब्राह्मणेनसहाभवत् ३५ ततःसुदेवमानाय्यराजमा
ताविशांपते ॥ पप्रच्छभार्याकस्येयंसुतावाकस्यभाविनी ३६ कथंचनष्टाज्ञातिभ्योभर्तुर्वावामलोचना ॥ त्वयाचविदिताविप्रकथमेवंगतासती ३७ एतदि
च्छाम्यहंश्रोतुंत्वतःसर्वमशेषतः ॥ तत्त्वेनहिममाचक्ष्वपृच्छंत्यादेवरूपिणीम् ३८ एवमुक्तस्तयाराजन्सुदेवोद्विजसत्तमः ॥ सुखोपविष्टआचष्टदमयंत्याय
थातथम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिदमयंतीसुदेवसंवादेअष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥

मासेतिसंबंधः ३३ वेदविचारय । वेदयतेरिदंरूपं णिजभावार्थः ३४।३५।३६।३७।३८।३९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सुदेवउवाच ॥ विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महायुतिः ॥ सुतेयंतस्य कल्याणी दमयंतीति विश्रुता १ राजा तु नैषधो नाम वीरसेन सुतो नलः ॥ भार्येयंतस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः २ स्यूतेन जितो भ्रात्रा हत राज्यो महीपतिः ॥ दमयंत्यागतः सार्धेन प्राज्ञायत कस्यचित् ३ तेवयं दमयंत्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ॥ सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ४ अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ॥ अस्या ह्येष भुवोर्मध्ये सहजः पिष्टु रूतमः ५ इयामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽर्द्धि तोमया ॥ मलेन संवृतो ह्यस्याश्च त्रयोऽङ्गेणैव चंद्रमाः ६ चिह्नभूतो विभूत्यर्थं मयं धात्रा विनिर्मितः ॥ प्रतिपत्कलुषस्येदोर्लंखनातिविराजते ७ न चास्यानश्य ते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ॥ असंस्कृतमभिव्यक्तं भातिकांचनसन्निभम् ८ अनेन वपुषा बाला पिष्टुनाऽनेन सूचिता ॥ लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवोष्मणा ९ तच्छ्रुत्वा वचनंतस्य सुदेवस्य विशांपते ॥ सुनंदा शोधयामास पिष्टुप्रच्छादनं मलम् १० समलेनापकृष्टेन पिष्टुस्तस्याव्यरोचत ॥ दमयंत्या यथाव्यभ्रेन भसी वनिशाकरः ११ पिष्टुं दृष्ट्वा सुनंदा च राजमाता च भारत ॥ रुदत्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः १२ उत्सृज्य बाष्पंशनकैराजमाते दमब्रवीत् ॥ भगिन्या दुहि तामेऽसि पिष्टुनाऽनेन सूचिता १३ अहंचतव माता च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नाश्च रुदर्शने १४ भीमस्य राज्ञः सादत्ता वीरबाहोरहं पु नः ॥ त्वंतु जाता मया दृष्टा दशार्णेऽपि तु र्गहे १५ यथैव तेऽपि तु र्गहंतैव मम भाविनि ॥ यथैव च ममैश्वर्यं दमयंति तथा तव १६ तां प्रहृष्टेन मनसा दमयंती विशांपते ॥ प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् १७ अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ॥ सर्वकामैः सुविहितारक्ष्यमाणा सदा त्वया १८ सुखात्सुखतरो वासो म विष्यति न संशयः ॥ चिरविप्रोषिता मातर्मा मनुजानुमर्हसि १९ दारकौ च हि मेनीतौ वसतस्तत्र बालकौ ॥ पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नुतौ २० यदि चापि प्रियं किंचिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ॥ विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मेयानमादिश २१ बाढमित्येवतामुक्त्वा दृष्ट्वा मातृष्वमानुष ॥ गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमतेततः २२ प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमती नरवाहिना ॥ यानेन भरतश्चेष्टस्वन्नपानपरिच्छदाम् २३ ततः सानचिरादेव विदर्भानगमत्पुनः ॥ तां तु बंधुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् २४ सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बांधवान् दारकौ चतौ ॥ मातरं पितरं चोभौ सर्वचैव सखीजनम् २५ देवताः पूजयामास ब्राह्मणाश्च यशस्विनी ॥ परेण विधिना देवी दमयंती विशांपते २६ अतर्पयत्सु देवं च गेसहस्रेण पार्थिवः ॥ प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च २७ साव्युष्टारजनातित्रापि तु वैश्म निभाविनी ॥ विश्रांता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् २८

१८।१९ दारको सुतः सूता च बालकौ अल्पवयस्कौ २०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ व्युष्टा वा संकृतवती २८

२८।२९ दारको सुतः सूता च बालकौ अल्पवयस्कौ २०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ व्युष्टा वा संकृतवती २८

॥ दमयंत्युवाच ॥ मां चेदिच्छसि जीवन्ती मातः सत्यं ब्रवीमि ते ॥ नरवीरस्य चैतस्य नलस्यानयनेयत २९ दमयंत्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ॥ बाष्पेणापि हि ताराज्ञीनोत्तरं किंचिदब्रवीत् ३० तदवस्थां तु तदृष्ट्वा सर्वमंतः पुरंतदा ॥ हाहा भूतमतीवासीद्दृशंच प्ररुरोदह ३१ ततो भीमं महाराजं भार्यावचनमब्रवीत् ॥ दमयं ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ३२ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप ॥ प्रयतंतु तव प्रेक्ष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ३३ तथा प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्ति नः ॥ प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वनलमार्गणे ३४ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ॥ दमयंती मथो मृत्वा प्रस्थितास्ते तथा ब्रुवन् ३५ अथ तान ब्रवीद्दे मी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ॥ ब्रूयास्त जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ३६ कनुत्वं कितवच्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ॥ उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ३७ सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ३८ तस्या रुदंत्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ॥ प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ३९ एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथामये ॥ वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ४० भर्तव्यारक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ॥ तन्नष्टमुभयं कस्मा द्दर्मज्ञस्य सतस्तव ४१ रुयातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ॥ संवृतो निरनुक्रोशः शंकेमद्भाग्यसंक्षयात् ४२ तत्कुरुष्व नरव्याघ्रदयामयिनरर्षभ ॥ आ नृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ४३ एवं ब्रुवाणान्यदिवः प्रतिब्रूयात्कथंचन ॥ सनरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ कनुवर्तते ४४ यश्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचोनरः ॥ तदा दायवचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ४५ यथा च वोन जानीयाद्भवतो मम शासनात् ॥ पुनरागमनं चैव तथा कार्यमंतर्द्रितैः ४६ यदि वा सौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधनो भवेत् ॥ यदि वाऽप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ४७ एवमुक्त्वा स्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ॥ नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनितं तथा ४८ तेषुराणिसराश्राणि ग्रामाघोषांस्तथाऽऽश्रमान् ॥ अन्वेयंतो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ४९ तच्च वाक्यं तथा सर्वतत्र तत्र विशांपते ॥ श्रावयां च क्रिरे विप्रा दमयं त्यायथेरितम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ६९ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वैद्विजः ॥ प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् १

नभरणात्मकं १। सानुक्रोशः सदयः २१।२२।२३।२४ मम शासनात् ब्रुवतो वः शुभम् । यथा वचनं तद्वत् ब्रुवतो भवत्समुदायस्य वचनं जानीयादिति योज्यं ४६।४७।४८।४९ ५० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलकंदीये भारवभावदीपे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ अथेति १

भांगसुरिमुपपन्नं १।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२

नैषधंमृगयाणेनदमयंतिमयानलम् ॥ अयोध्यांनगरीं गत्वाभांगसुरिमुपस्थितः २ श्रावितश्चमयावाक्यं त्वदीयं समहाजने ॥ ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरव
णिनि ३ तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदुपर्णो नराधिपः ॥ नचपारिषदः कश्चिद्राष्यमाणो मयाऽसकृत् ४ अनुज्ञातं तु माराज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ॥ ऋतुपर्णस्य पुरु
षो बाहुको नाम नामतः ५ सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो हस्वबाहुकः ॥ शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ६ सविनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः ॥ कुश
लं चैव मां पृष्ठापश्चादिदमभाषत ७ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः ॥ आत्मानमात्मना सत्योजितः स्वर्गो न संशयः ८ रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यंति कदाच
न ॥ प्राणांश्चारित्र्यकवचान्धारयंति वरस्त्रियः ९ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ॥ यत्सातेन परित्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति १० प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्ह
तवाससः ॥ आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामानक्रोडुमर्हति ११ सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिदृष्ट्वा तथागतम् ॥ भ्रष्टराज्यं श्रिया हनिंस्तु धितं व्यसनाद्भुतम् १२ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ॥ श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय १३ एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षीपर्णादस्य विशांपते ॥ दमयंती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाष
त १४ अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ॥ त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् १५ यथाननुपतिर्भीमः प्रातिपद्येत मे मतम् ॥ तथा त्वया प्रकर्तव्यं मम
चेत्प्रियमिच्छसि १६ यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशुबांधवान् ॥ तेनैव मंगलेनाशु सुदेवो यातुमाचिरम् १७ समानेतुं न लं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ विश्रांतं तु
ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् १८ अर्चयामास वैदर्भीधनेनातीव भाविनी ॥ नले चेहागते तत्र भूयो दास्यामि ते वसु १९ त्वया हि मे बहुकृतं यदन्योन करिष्यति ॥
यद्गर्त्राऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम २० स एव मुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमंगलैः ॥ गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः २१ ततः सुदेवमाभाष्य दमयं
तीयुधिष्ठिर ॥ अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता २२ गत्वासुदेवनगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ॥ ऋतुपर्णवचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः २३ आस्थास्यति पु
नर्भौमी दमयंती स्वयं वरम् ॥ तत्र गच्छंति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः २४ तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ यदि स भाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम २५
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ॥ न हि स ज्ञायते वीरो न लो जीवति वानवा २६ एवं तया यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ॥ ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्त
दा ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयंतीपुनः स्वयंवरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ श्रुत्वा व
चः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ सांत्वय न श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत १

११।१४ संभाविनी संभाविता इयं गतिरिति शेषः २५।२६।२७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ श्रुत्वेति १

२।३।४।५।६ सापत्या अपत्यसहिता ७।८।९।१०।११।१२ तेजः कांतिविशेषः। बलं शक्तिः। कुलं जातिविशेषः। शीलं सादिचित्तानुसारिता। हीनैर्लक्षणैः शतपदी प्रभृति
भिर्वर्जितान्। प्रायं नासिका। हनुरधरं मुखफलकं १९ शुद्धान्ददावर्तादिदुष्टावर्तहीनाम् सिंधुजान् सिंधुदेशजान् १४ तत्त्वयामविप्रलब्धव्यानवंचनीयाः बलं भारसहिष्णुता प्राणो वेगवत्ता

विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयंत्याः स्वयं वरम् ॥ एकाह्वाहयत त्वज्जमन्यसे यदि बाहुक २ एवमुक्तस्य कौंतेय तेन राज्ञानलस्य ह ॥ व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च
महामनाः ३ दमयंती वदेदेत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ॥ अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चित्तो महान् ४ चृशंसंवत वैदर्भीभर्तृकामातपस्विनी ॥ मया लुप्रेणानि कृता
कृपणापापबुद्धिना ५ स्त्रीस्वभावश्च लोके मम दोषश्च दारुणः ॥ स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्गतसौहृदा ६ मम शोकेन संविग्रानैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ नैवं
सा कर्हि चित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ७ यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ॥ ऋतुपर्णस्यैकाममात्मार्थं च करोम्यहम् ८ इति निश्चित्य मनसा बाहुको
दीनमानसः ॥ कृतांजलि रुवाचे दमृष्टुपर्णं जनाधिपम् ९ प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ॥ एकाह्वा पुरुषव्याघ्रविदर्भनरगरीं नृप १० ततः परीक्षा
मश्वानां च क्रेराजन्सबाहुकः ॥ अश्वशालामुपागम्य भांगसुरि नृपाज्ञया ११ सत्वर्यमाणो बहुशः ऋतुपर्णेन बाहुकः ॥ अश्वान् राज्ञा समानो वैवेचार्य च पुनः पुनः ॥
अध्यगच्छत्कृशानश्चान्समर्थान ध्वनिक्षमान् १२ तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् ॥ वर्जितान् लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान् महाहूतान् १३ शुद्धान् दशभि
रावर्तैः सिंधुजान् वातरं हसः ॥ दृष्ट्वा तान् ब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः १४ किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्यानते वयम् ॥ कथमल्पबलप्राणावक्ष्यंती मे हयामम ॥
महदध्वानमपि च गंतव्यं कथमीदृशैः १५ ॥ बाहुक उवाच ॥ एकोललाटे द्वौ भ्रू द्वौ पाश्वोपपार्श्वयोः ॥ द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयो प्रयाणे चैक एव तु १६ एते ह या
गमिष्यंति विदर्भान्नात्र संशयः ॥ यानन्यान् मन्यसे राजन् ब्रूहितान् योजयामि ते १७ ॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ त्वमेव हयत त्वज्जः कुशलो ह्यसि बाहुक ॥ यान् मन्यसे सम
र्थीस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय १८ ततः सदश्वान् शतुरः कुलशीलसमन्वितान् ॥ योजयामास कुशलो जवयुक्तान् रथेन लः १९ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्वरान्वितः ॥
अथ पर्यपतन् भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः २० ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ॥ सांत्वयामास तान् श्वांस्तेजोबलसमन्वितान् २१ रश्मिभिश्च समुद्यम्य न
लो यातुमियेषसः ॥ सूतमारोप्य वाष्णेयं जवमास्थाय वैपरम् २२

वक्ष्यंति वहनं करिष्यंति अध्वानं निःशब्दं महदतिदूरे दमयंत्याः पुनर्भूत्वा तद्वरणे महती लज्जा तथा च अहते महत्तरालजेति प्रच्छन्नतयैव तत्र गतमपि वेगवशादगतमिव यथा भवति तया गंतव्य
मिति भावः १५ 'एकोललाटे द्वौ भ्रू द्वौ पाश्वोपपार्श्वयोः। द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयो प्रयाणे चैक एव तु' इति श्लोकः कश्चिन्न दृश्यते। तदर्थं शुक्लसिद्धौ पुरस्ताद् द्वौ पश्चादिति प्रयाणे पृष्ठभागे एवं द्वाद
श आवर्तपदमनुपपज्य योज्यं १६ एते इति एतेषु स्थलेष्वारवर्तवन्त इति शेषः १७।१८।१९।२०।२१ सूतमिति आरोप्य सूतस्थानादुपर्युपवेक्ष्य स्वयमेव सूतत्वं चकारेत्यर्थः २२

२३ । २४ । २५ । २६ शालिहोत्रः अश्वशालिहोत्रः अश्वशालिहोत्रः अश्वशालिहोत्रः २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ अंततः निर्णयेन २९ । ३४ । ३५ । ३६ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीये भारतभाष्ये

तेचोद्यमानाविधिवद्बाहुकेनहयोतमाः ॥ समुत्पेतुरथाकाशंरथिनमोहयान्निव २३ तथातुह्यतातानश्वान्वहतोवातरंहसः ॥ अयोध्याधिपतिःश्रीमान्विस्मयं
परमंययौ २४ रथघोषंतुतंश्रुत्वाहयसंग्रहणंचतत् ॥ वाष्णेयश्चितयामासबाहुकस्यहयज्ञताम् २५ किंनुस्यान्मातलिरयंदेवराजस्यसारथिः ॥ तथातल्लक्षणं
वीरेबाहुकेदृश्यतेमहत् २६ शालिहोत्रोऽथकिंनुस्याद्वयानांकुलतत्त्ववित् ॥ मानुषंसमनुप्राप्तोवपुःपरमशोभनम् २७ उताहोस्विद्रवेद्राजानलःपरपुरंजयः ॥
सोऽयंनृपतिरायातइत्येवंसमर्चितयत् २८ अथचेहनलोविद्यावेतितामेवबाहुकः ॥ तुल्यहिलक्षयेज्ञानंबाहुकस्यनलस्यच २९ अपिचेदंयस्तुल्यंबाहुकस्य
नलस्यच ॥ नायंनलोमहावीर्यस्तद्विद्यश्चमविष्यति ३० प्रच्छन्नाहिमहात्मानश्चरंतिपृथिवीमिमाम् ॥ देवेनविधिनायुक्ताःशास्त्रोक्तैश्चानिरूपणैः ३१ भवेन्न
मतिभेदोमेगात्रवैरूप्यतांप्रति ॥ प्रमाणात्परिहीनस्तुभवेदितिमतिर्मम ३२ वयःप्रमाणंतत्तुल्यंरूपेणतुविपर्ययः ॥ नलंसर्वगुणैर्युक्तंमन्येबाहुकमंततः ३३
एवंविचार्यबहुशोवाष्णेयःपर्यंचितयत् ॥ हृदयेनमहाराजपुण्यश्लोकस्यसारथिः ३४ ऋतुपर्णश्वराजेंद्रोबाहुकस्यहयज्ञताम् ॥ चितयन्मुमुदेराजासहवाष्णेय
सारथिः ३५ ऐकाग्र्यंचतथोत्साहंहयसंग्रहणंचतत् ॥ परंयत्नंचसंप्रेक्ष्यपरांमुदमवाग्रह ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिऋतुपर्ण
विदर्भगमनेएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ बृहदश्वउवाच ॥ सनदीःपर्वतांश्चैववनानिचसरांसिच ॥ अचिरेणातिचक्रामखेचरःखेचरत्रिव १
तथाप्रयातेतुरथेतदाभांगासुरिर्नृपः ॥ उत्तरीयमघोऽपश्यद्भृष्टंरपुरंजयः २ ततःसत्वरमाणस्तुपटेनिपतितेतदा ॥ ग्रहीष्यामीतितंराजानलमाहमहामनाः ३
निगृहीष्वमहाबुद्धेहयानेतान्महाजवान् ॥ वाष्णेयोयावदेनंमेपटमानयतामिह ४ नलस्तंप्रत्युवाचाथदूरेभ्रष्टःपटस्तव ॥ योजनंसमातिक्रान्तोनाहर्तुंशक्यतेपुनः
५ एवमुक्तेनलेनाथतदाभांगासुरिर्नृपः ॥ आससादवनेराजन्फलवंतंविभीतकम् ६ तं दृष्ट्वाबाहुकंराजात्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ ममापिसूतपश्यत्वंसंख्यानेप
रमंवलम् ७ सर्वःसर्वंनजानातिसर्वज्ञोनास्तिकश्चन ॥ नैकत्रपरिनिष्ठाऽस्तिज्ञानस्यपुरुषेकचित् ८ वृक्षेऽस्मिन्यानिपर्णानिफलान्यपिचबाहुक ॥ पतिता
न्यपियाम्यत्रतत्रैकमधिकंशतम् ९ एकपत्राधिकंचात्रफलमेकंचबाहुक ॥ पंचकोट्योऽथपत्राणांद्वयोरपिचशाखयोः १० प्रचिनुह्यस्यशाखेद्वेयाश्चाप्यन्याः
प्रशाखिकाः ॥ आभ्यांफलसहस्रेद्वेपंचोऽंशतमेवच ११ ततोऽथमवस्थाप्यराजानंबाहुकोऽब्रवीत् ॥ परोक्षमिवमेराजन्कथ्यसेशत्रुर्क्षन् १२ प्रत्यक्षमेतत्क
र्ताऽस्मिशातयित्वाविभीतकम् ॥ अथात्रगणितेराजन्विद्यतेनपरोक्षता १३ प्रत्यक्षंतेमहाराजशातयिष्येविभीतकम् ॥ अहंदिनाभिजानामिभवेदेवंनवेतिवा १४

पेएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ सप्तति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ असहृदयं अज्ञानमज्ञानमिमानिदेवतायाहृदयवद्वशीकरणार्थंमंत्रःअसहृदयं येनज्ञातेनयूतेऽज्ञा अनुकूलामवति ।
संख्यानेराशीकृतानांतत्रपुष्पफलधान्यादीनां राश्यायामविस्तारोच्छ्रायाद्यालोचनेनपाटीगणितरीत्याज्ञादितितत्संख्याकथने २६ । २७ । २८ अन्योर्मध्येऽज्ञाणाहृदयंपरंश्रीष्टंहरतु
त्वयाऽपिज्ञायतइतिभावः ऋतुःकालःतद्वच्छीघ्रगामि पर्णं प्रियतेव्याप्रियतेव्यायच्छतेदेशांतरमनेनेतिपर्णवाहनंयस्मेतिऋतुपर्णनामनिरुक्तिः अन्येतुऋतानिसत्यामिगणितानिपर्णानियस्ये
संख्यास्यामिफलान्यस्यपश्यतस्तेजनाधिप ॥ मुहूर्तमपिवाष्णेयोरश्मिन्यच्छतुर्वाजिनाम् १५ तमब्रवीन्नृपःसूतंनायंकालोपिलंबितुम् ॥ बाहुकस्त्वब्रवीदेनं
परंयत्नंसमास्थितः १६ प्रतीक्षस्वमुहूर्तंत्वमथवात्वरतेभवान् ॥ एषयातिशिवःपंथायाहिवाष्णेयसारथिः १७ अब्रवीदतुपर्णस्तुसांत्वयन्कुरुनंदन ॥ त्वमेवयं
तानान्योऽस्तिपृथिव्यामपिबाहुक १८ त्वत्कृतेयातुमिच्छामिविदर्भान्हयकोविद ॥ शरणंत्वांप्रपन्नोऽस्मिन्विघ्नंकर्तुमर्हसि १९ कामंचतेकरिष्यामियन्मावक्ष्य
सिबाहुक ॥ विदर्भान्यदियात्वाद्यसूर्यदर्शयिताऽसिमे २० अथाब्रवीद्बाहुकस्तंसंख्यायचविभीतकम् ॥ ततोविदर्भान्यास्यामिकुरुष्वैवंवचोमम २१ अकाम
इवतंराजागणयस्वेत्युवाचह ॥ एकदेशंचशाखायाःसमादिष्टमयाऽनघ २२ गणयस्वाश्वतत्त्वज्ञततस्त्वंप्रीतिमावह ॥ सोऽवतीर्यथातूर्णशातयामासतंदुमम्
२३ ततःसविस्मयाविष्टोराजानमिदमब्रवीत् ॥ गणयित्वायथोक्तानितावंत्येवफलानितु २४ अत्यहुतमिदंराजन्दृष्टवानस्मितेवलम् ॥ श्रोतुमिच्छामितांविद्यां
ययैतज्ज्ञायतेनृप २५ तमुवाचततोराजात्वरितोगमनेनृप ॥ विद्वद्यक्षहृदयज्ञंमांसंख्यानेचविशारदम् २६ बाहुकस्तमुवाचाथदेहिविद्यामिमाम् ॥ मतोऽपि
चाश्वहृदयंगृहाणपुरुषर्षभ २७ ऋतुपर्णस्ततोराजाबाहुकंकार्यगैरिवात् ॥ हयज्ञानस्यलोभाच्चतंतथेत्यब्रवीद्वचः २८ यथोक्तंत्वंगृहाणेदमक्षाणांहृदयंपरम् ॥
निक्षेपोमेऽश्वहृदयंत्वयितिष्ठतुबाहुक ॥ एवमुक्त्वाददौविद्यामृतुपर्णोऽनलायवै २९ तस्याक्षहृदयज्ञस्यशरीरान्निःसृतःकलिः ॥ कर्कोटकविषंतीक्ष्णंमुखात्सततमु
द्वमन् ३० कलेस्तस्यतदार्तस्यशापाग्निःसविनिःसृतः ॥ सतेनकर्शितोराजादीर्घकालमनात्मवान् ३१ ततोविषविमुक्तात्मास्वरूपमकरोत्कलिः ॥ तंशमुमैच्छ
त्कुपितोनिषधाधिपतिर्नलः ३२ तमुवाचकलिर्भीतोवेपमानःकृतांजलिः ॥ कोपंसंयच्छन्नृपतेकीर्तिंदास्यामितेपराम् ३३ इंद्रसेनस्यजननीकुपितामाऽशप
त्पुरा ॥ यदात्वयापरित्यक्ताततोऽहंभृशपीडितः ३४ अवसंस्त्वयिराजेंद्रसुदुःखमपराजित ॥ विषेणनागराजस्यदह्यमानोदिवानिशम् ॥ शरणंत्वांप्रपन्नोऽ
स्मिशूणचेदंवचोमम ३५ येचत्वांमनुजालोकेकीर्तयिष्यंत्यतंद्रिताः ॥ मत्प्रसूतंभयंतेर्षानकदाचिद्विष्यति ३६ भयार्तंशरणंयातंयदिमांत्वंनशप्स्यसे ॥ एव
मुक्तोनलोराजान्ययच्छत्कोपमात्मनः ३७

तिपाठांतरं विप्रकल्पव्याकुर्वते २९ तस्याक्षहृदयज्ञस्येति सर्वेषां मंत्राणांतत्त्वं मनोययकोशाख्यः सूत्रात्माऽतएवतंप्रकृत्यभूयते । 'तस्ययजुरेवशिरःऋग्दाक्षिणःपक्षःसामोत्तरःपक्षः' इत्या
दितमजानंतंदिअत्यंतंघनिष्ठमपिकलिर्बाधतेनतुमंत्रज्ञमितिभावः ३० शापाग्निर्दमंतीनितुष्टःसविषरूपः अनात्मवान् हृदयशून्योमूढइत्यर्थः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

अदृश्य इति चेदः कथमनकथां कुर्वन् ३८ फलानि संख्यायन् अक्षयिणा सामर्थ्यात् राशेरामादिकमनालोच्यैवेति भावः ३९ । ४० द्विजानि वपुः क्षिण्वन् ४१ । ४२ । ४३ ॥ इत्यारण्य
केपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीप्ति सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ तत इति १ । २ नलाश्वाः विदर्भनगरे ये दमयन्त्याः सप्त्याभ्यां सहप्रेषिताः ३ । ४ । ५ । ६ शिखिनो मपूराः मेघध्व

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ॥ कलिस्त्वन्यैस्तदाऽदृश्यः कथयन्नैष धेनवै ३८ ततो गतज्वरो राजानैषधः परवीरहा ॥ संप्रनेष्ट कलौ राजा संख्याया
स्य फलान्युत ३९ मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ॥ रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनेर्हयैः ४० विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृतः कलिसंश्रयात् ॥ हयोत्तमानुत्प
ततो द्विजानि वपुनः पुनः ४१ नलः संनोदयामास प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ समहायशाः ४२ नले तु समाति काले कलिः प्यगमद्दृष्टम् ॥ त
तो गतज्वरो राजानलोऽभूत् पृथिवीपतिः ॥ विमुक्तः कलिनाराजं रूपमात्रवियोजितः ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलि
निर्गमे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ॥ ऋतुपर्णं जनाराजं भीमाय प्रत्यवेदयन् १ स भीमवच
ना द्राजाकुंडिनं प्राविशत्पुरम् ॥ नादयन्नथ घोषेण सर्वाः सविदिशो दिशः २ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ॥ श्रुत्वा तु समहृष्यंतपुरे वनलसन्निधौ ३ दम
यंती तु शुश्रावरथघोषं नलस्य तं ॥ यथामेघस्य नदतो गंभीरं जलदागमे ४ परं विस्मयमापन्नाश्च त्वानादं महास्वनम् ॥ नलेन संगृहीतेषु पुरे वनलवाजिषु ॥ सदृशं
रथनिर्घोषं मेने भैमीतथा हयाः ५ प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ॥ हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ६ तच्छ्रुत्वारथनिर्घोषं वारणाः शिखिन
स्तथा ॥ प्रणेदुरुन्मुखाराजं न मेघनाद इवोत्सुकाः ७ ॥ दमयंत्युवाच ॥ यथाऽसौरथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ ममालहा दयते चेतो नल एष महीपतिः ८ अथ
चंद्राभवकं तेन पश्यामि नलं यदि ॥ असंख्येयगुणं वीरं विनंक्ष्यामि न संशयः ९ यदि वै तस्य वीरस्य बाहोर्नाद्याहमंतरम् ॥ प्रविशामि सुखस्पर्शनं भविष्याम्यसंश
यम् १० यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ॥ अद्य चामीकरं प्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ११ यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ॥ नाभिगच्छति रा
जेंद्रो विनंक्ष्यामि न संशयः १२ न स्मराम्यनृतं किंचिन्न स्मराम्यपकारताम् ॥ न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि कदाचन १३ प्रभुः क्षमावान् वीरश्च दाता चाप्यधि
कोत्तपैः ॥ रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबन्मम नैषधः १४ गुणांस्तस्य स्मरं त्यामेतत्पराया दिवानिशम् ॥ हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविना कृतम् १५ एवं विलपमाना
सानुसंज्ञेव भारत ॥ आरुरोह महद्रेष्मण्युप्यश्लोकदिदृक्षया १६ ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्णेयबाहुकम् १७ ततो वतीर्य
वार्णेयो बाहुकश्चरथोत्तमात् ॥ हयांस्तान वमुच्यथ स्थापयामास वैरथम् १८ सोऽवतीर्य रथोपस्थादुत्तुपर्णो नराधिपः ॥ उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् १९

नितभ्रमाकुशुः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ पर्युषितं प्रतिज्ञातकालातिच्छि १३ जितेन्द्रियत्वमेवाह रह इति रहसि कर्तव्ये सुरतविषये नीचकर्मपारदार्यादितदनुवर्तते इति तदन्वयः
अनीचानुवर्ती परस्त्रीपुक्तीव इत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ नैतदेवं एतत्तस्मिन्काले एवं विचार्य न व्यसर्जयत् किंतु विश्राम्यतामित्येवोवाचेत्युत्तरेणान्वयः २८ । २९ दिष्टं निर्दिष्टम् ३०
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परयाततः ॥ स तेन पूजितो राजा ऋतुपर्णो नराधिपः २० स तत्र कुंडीनेरम्येव समानो महीपतिः ॥ न च किंचित्ताऽपश्यत्प्रेक्षमाणो
सुहृद्गुहः ॥ स तुराज्ञासमागम्य विदर्भपतिना तदा २१ अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमंत्रं न स्मरं विदति ॥ किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तुराज्ञा पृष्टः स भारत २२ नाभिजज्ञे स नृ
पतिर्दुहित्र्येसमागतम् ॥ ऋतुपर्णोऽपिराजा सधीमान् सत्यपराक्रमः २३ राजानं राजपुत्रं वानस्मपश्याति कंचन ॥ नैव स्वयं वरकथानं च विप्रसमागमम् २४ त
तोऽविगणय द्राजामनसा कोसलाधिपः ॥ आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवंतमभिवादकः २५ राजाऽपि च स्मयन् भीमो मनसा समचितयन् ॥ अधिकं योजनशतं तस्या
गमनकारणम् २६ ग्रामान्बहुनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथा तथम् ॥ अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् २७ पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्गच्छति ॥
नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् २८ विश्राम्यतामित्युवाच क्रांतोऽसीति पुनः पुनः ॥ स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः २९ राजप्रेष्यैरनुगतो
दिष्टं वेष्टमसमाविशत् ॥ ऋतुपर्णे गते राजन्वाण्ये सहिते नृपे ३० बाहुको रथमादायरथशालामुपागमत् ॥ समोचयित्वा तान् श्वानुपचर्य च शास्त्रतः ३१ स्वयं
चेतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ दमयंत्यपि शोकात्तादृग्भागासुरिन् नृपम् ३२ मृतपुत्रं च वार्णेयं बाहुकं च तथा विधम् ॥ चितयामास वैदर्भीकस्यैष रथ
निःस्वनः ३३ नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ वार्णेयेन भवेन्नूनं विद्यासैवोपशिक्षिता ३४ तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ आहोस्विदुत्तु
पर्णोऽपि यथाराजानलस्तथा ॥ यथाऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ३५ एवं सातर्कयित्वा तु दमयंती विशांपते ॥ इतीप्रस्थापयामास नैषधान्वेषणेशुभा ३६
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशोत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ दमयंत्युवाच ॥ गच्छ कोशिनिजानीहिक एष रथवा
हकः ॥ उपविष्टो रथोपस्थे विहृतो हस्वबाहुकः १ अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वमाहिता ॥ पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथा तत्त्वमनिर्दिते २ अत्र मे महती शंका भवेदेष न
लोत्तपः ॥ यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्दिष्टः ३ ब्रूयाश्चैनं कथां तत्त्वपर्णादवचनं यथा ॥ प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुद्धयेथास्त्वमनिर्दिते ४ ततः समाहिता गत्वा दू
ती बाहुकमब्रवीत् ॥ दमयंत्यपि कल्याणी प्रासादस्था तु पैक्षत ५ ॥ ॥ कोशिन्युवाच ॥ ॥ स्वागतं ते मनुष्येद्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ॥ दमयंत्यावचः साधुनि
बोधपुरुषर्षभ ६ कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ॥ तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भीश्रोतुमिच्छति ७ ॥ बाहुक उवाच ॥ श्रुतः स्वयं वरो राजा कोसलेन
महात्मना ॥ द्वितीयो दमयंत्या वै भविता श्व इति द्विजात् ८ श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनया यिभिः ॥ हयैर्वातजैर्मुखैरहमस्य चारथिः ९

३१ । ३२ । ३३ । ३४ । आहोस्विदित्याश्चर्यार्थं अतएव समानार्थकं वाक्यमावर्तितं ३५ । ३६ इत्या० नै० भा० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ७३ ॥ ॥ गच्छेति १ । २ । ३ पर्णादवचनं
कनुत्वे कितवच्छित्वावस्त्रार्थप्रस्थितो ममेत्यादि श्रुत्वा विरूपो न हस्वबाहुकः कश्चित्प्रत्युत्तरं दत्तवांस्तल्लक्षणपवायमिति भावः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

॥ केशिन्युवाच ॥ अथयोऽसौ तृतीयो वः सकुतः कस्य वा पुनः ॥ त्वंचकस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् १० ॥ बाहुक उवाच ॥ पुण्यश्लोकस्य वैमूतो वाष्णेय इति विश्रुतः ॥ स न लेविदुते भद्रे भांगासुरिमुपस्थितः ११ अहमप्यश्वकुशलः मृतत्वे च प्रतिष्ठितः ॥ ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् १२ ॥ केशिन्युवाच ॥ अथ जानाति वाष्णेयः कनुराजानलोगतः ॥ कथंच त्वयि वातेन कथितं स्यात्तु बाहुक १३ ॥ बाहुक उवाच ॥ इहैव पुत्रौ निक्षिप्य न लस्य शुभकर्मणः ॥ गतस्ततो यथा कामनैष जानाति नैष धम् १४ न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेति यशस्विनि ॥ गूढश्वरतिलोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः १५ आत्मैव तु न लं वेदयाचास्य तदनंतरा ॥ न हि वैस्वानिर्लिङ्गानि न लः संसृतिर्हि चित् १६ ॥ केशिन्युवाच ॥ योऽसावयोध्याप्रथमंगतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा ॥ इमानि नारि वाक्यानि कथयानः पुनः पुनः १७ कनुत्वं कितवाच्छिच्छावस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ॥ उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय १८ सवैयथा समादिष्टा तथाऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्थेनाभिसंवृता १९ तस्या रुदंत्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ॥ प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च २० तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते ॥ तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिदिता २१ एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ॥ यत्पुरा तत्पुनस्त्वतो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति २२ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तस्य केशिन्या न लस्य कुरुनंदन ॥ हृदयं व्यथितं चासीदश्रु पूर्णं चलोचने २३ सनिष्ठह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ॥ बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् २४ ॥ बाहुक उवाच ॥ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः ॥ आत्मानमात्मना सत्योजितः स्वर्गो न संशयः २५ रहिता भर्तृभिश्चापि न कुड्यंति कदाचन ॥ प्राणांश्चारित्र्यकवचान्धारयंति वरस्त्रियः २६ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ॥ यत्सातेन परित्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति २७ प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ॥ आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामानक्रोडुमर्हति २८ सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिदृष्ट्वा तथा विधम् ॥ राज्यभ्रष्टं श्रियाहीनं क्षुधितं व्यसनाकुतम् २९ एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं न लः परमदुर्मनाः ॥ न बाष्पमशक्तो दुःप्ररुोदचमारत ३० ततः सा केशिनी गत्वा दमयंत्यै न्यवेदयत् ॥ तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य वैचतम् ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानप० नलकेशिनी संवादे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ बृहदश्व उवाच ॥ ॥ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ॥ शंकमाना न लं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् १ गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुकं ॥ अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य २ यदा च किंचित्कुर्यात्सकारणं तत्र भामिनि ॥ तत्र संचेष्टमानस्य लक्ष्यं तीविचेष्टितम् ३

रण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ दमयंतीति १ । २ पाठांतरे संलक्ष्यं लक्षणीयं तेत्वया १

४ । ५ । ६ । ७ शुच्युपचारः जलस्थलशुद्धादिपरः ८ संचारं द्वारं हस्वमप्युत्सर्पति दीर्घं भवति ९ संकटे संकुचिते एतेन भूमिजयो दर्शितः १० पाशवं पशुसंबन्धि ११ कुंभाः पूर्णा एवेति जलघातुजयउक्तः १२ वन्निजयमाह तृणेति त्रिभिः सवितुः सकाशात् समादधत् उद्दीपितवान् १३ । १४ । १५ वायुजयमाह अतीवेति द्वाभ्यां पुष्पेषु स्त्रीणांऽशोभ्यदिति वायुना आपृतं इत्यनचास्य प्रतिबंधेन देयोऽग्निरपि केशिनि ॥ याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ४ एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वंचरितं मे निवेदय ॥ निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके देवमानुषम् ५ यच्चान्यदापि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वयामम ॥ दमयंत्यैव मुक्तासाजगामाथ च केशिनी ६ निशम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयंत्यै न्यवेदयत् ॥ निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके देवमानुषम् ७ ॥ केशिन्युवाच ॥ दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मयामानुषः कश्चित् ॥ दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयंति तथा विधः ८ न हस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते कश्चित् ॥ तंतुदृष्ट्वा यथा संगमुत्सर्पति यथा सुखम् ९ संकटेऽप्यस्य सुमहान् विविरो जायतेऽधिकः ॥ ऋतुपर्णस्य चार्थी यमोजनीयमनेकशः १० प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ तस्य प्रक्षालनार्थाय कुंभास्तत्रोपकल्पिताः ११ ते तेनावेक्षिताः कुंभाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्चित्य बाहुकः १२ दृणमुष्टिसमादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः १३ तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ अन्यच्च तस्मिन् सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया १४ यदाग्निमपि संपृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ छंदेन चोदकं तस्य बहत्यावर्जितं द्रुतम् १५ अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टव्यहम् ॥ यत्सपुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां मष्टदेशैः १६ मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ॥ भूय एव सुगंधीनि हृषितानि भवंति हि ॥ एतान्यद्भुतलिङ्गानि दृष्ट्वाऽहं द्रुतमागता १७ बृहदश्व उवाच ॥ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ॥ अमन्यत न लं प्राप्तं कर्म चेष्टाभिसूचितम् १८ सा शंकमाना भर्तारं बाहुकं पुनरिगितैः ॥ केशिनीं शृण्वया वाचारुदती पुनरब्रवीत् १९ पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ॥ महानसाच्छ्रुतं मांसमानयस्व हमा विनि २० सा गत्वा बाहुकस्य ग्रेतन्मांसमपकृत्य च ॥ अत्युष्णमेव त्वारिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी २१ दमयंत्यै ततः प्रादात् केशिनी कुरुनंदन ॥ सा चितानलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा २२ प्राश्य मत्त्वानलं सूतं प्राक्रोशद्दृशदुःखिता ॥ वैकुण्ठं परमंगत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः २३ मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ इन्द्रसेनां सह आत्रासमभिजाय बाहुकः २४ अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्यां कमानयत् ॥ बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ २५ भृशं दुःखं परीतात्मा सुखं प्ररुरोद ह ॥ नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् २६ इदंच सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ अतो हृद्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् २७ बहुशः संपतंतीं त्वां जनः शंकेत दोषतः ॥ वयंच देशातिथयोगच्छभद्रे यथा सुखम् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणिकन्यापुत्रदर्शने पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

योः १६ । १७ कर्मपाकादि चेष्टामूतजयादि १८ बाहुकं बाहुकरूपिणमिति रूपमेवात्संशयोऽस्ति न तु क्रियात इत्यर्थः १९ । २० । २१ मांसस्य मांसं बहुशः बहुवारं २२ । २३ । २४ । २५ २६ । २७ संपतंतीं आयातीं दोषतः कामदोषेण २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ बृहदश्वउवाच ॥ सर्वविकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ आगत्य कोशिनः सर्वदमयंत्यै न्यवेदयत् १ दमयंती ततो भूयः प्रेषयामास कोशिनीम् ॥ मातुः सकाशं दुः
 खार्तानि लदर्शनकाक्षया २ परीक्षितो मे बहुशो बाहुको न लशंकया ॥ रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ३ सवा प्रवेश्यतां मातर्मवाऽनुज्ञातुमर्हसि ॥ वि
 दितं वाऽथ वाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ४ एवमुक्ता तु वैदर्भ्यासा देवी भीममब्रवीत् ॥ दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ५ सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञातामात्रा
 च भरतर्षभ ॥ न लंप्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ६ तां स्मदद्वैव सहसा दमयंती न लो नृपः ॥ आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवा श्रुपरिभुतः ७ तंतु दृष्ट्वा तथा युक्तं
 दमयंती न लंतदा ॥ तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ८ ततः काषायवसना जटिलामलपंकिनी ॥ दमयंती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ९ पूर्वदृष्टस्त्वया क
 श्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ॥ सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषस्त्रियम् १० ॥ अनागसंप्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ॥ अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृतेन लम्
 ११ किमु तस्य मया बाल्यादपराद्धमहीपते ॥ यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया दिताम् १२ साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरामया ॥ अनुवतां सामिकामां पु
 त्रिणीत्युक्तवान् कथम् १३ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा ॥ भविष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क्रतुद्वतम् १४ दमयंत्या ह्वयं त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ॥ शो
 कजंवारिनेत्राभ्यामसुखं प्राप्स्यद्वदु १५ अतीव कृष्णसाराभ्यां रक्ताभ्यां जलं तु तत् ॥ परित्वन्नलो दृष्ट्वा शोकात्तामिदमब्रवीत् १६ मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहंतच्छ
 तवान्स्वयम् ॥ कलिना तच्छतं भीरुयच्च त्वामहमत्यजम् १७ यत्त्वया धर्मकच्छ्रेतुशपेनाभिहतः पुरा ॥ वनस्थया दुःखितया शोचंत्यामां दिवानिशम् १८ सम
 च्छरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽसत्कालिः ॥ त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्रावग्निरिवाहितः १९ मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ॥ दुःखस्यांतेन चानेन भवितव्यं
 हि नौ शुभे २० विमुच्यमाणतः पापस्ततो ह मिह चागतः ॥ त्वदर्थं विपुलश्रोणि नहि मेऽन्यत्प्रयोजनम् २१ कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ॥ उत्सृज्य वरयेद
 न्यं यथा त्वं भीरुर्काहिं चित् २२ दूताश्चरंति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ॥ भैमीकिल स्मभर्तारं द्वितीयं वरायिष्यति २३ स्वैरवृता यथाकाममनुरूपमिवात्म
 नः ॥ श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भांगासुरिरुपास्थितः २४ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा न लस्य परिदेवितम् ॥ प्रांजलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् २५ दमयंत्युवाच ॥
 नमामर्हसि कल्याणदोषेण परिशंकितुम् ॥ मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप २६ तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ॥ वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमा
 नादिशोदश २७ ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ॥ अभ्यगच्छत्कोसलाया मृतुपर्णनिवेशने २८ तेन वाक्ये कृतं सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाऽऽहते ॥
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैष धानयने तव २९

सर्वमिति १।२।३।४।५ प्रतिश्रयः गृहं ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९

३०।३१ सवागतिर्वीर्युः ३२।३३ चंद्रमाश्चिताभिमानिनी देवता ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६ कस्ये प्रमाते ४८।४९।५०
 त्वामृतेन हिलोकेऽन्यएकाद्वा पृथिवीपते ॥ समर्थो योजनशतं गंतुमश्वैर्नराधिप ३० स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ॥ यथानासत्कृतं किंचिन्मनसाऽपि चरा
 म्यहम् ३१ अयं चरतिलोकेऽस्मिन् भूतसाक्षी सदा गतिः ॥ एष मे मुंचतु प्राणान्यदिपापंचराम्यहम् ३२ यथा चरतितिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ॥ समुंचतु मम
 प्राणान्यदिपापंचराम्यहम् ३३ चंद्रमाः सर्वभूतानामंतश्चरतिसाक्षिवत् ॥ समुंचतु मम प्राणान्यदिपापंचराम्यहम् ३४ एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयंति
 वै ॥ विभ्रवंतु यथा सत्यमेतद्देवास्त्यजंतु माम् ३५ एवमुक्तस्तथा वायुरंतरिक्षादभाषत ॥ नैषा कृतवती पापं न लसत्यं ब्रवीमि ते ३६ राजन्शीलनिधिः स्फीतो दम
 यंत्या सुरक्षितः ॥ साक्षिणो रक्षिणश्चास्यावयं त्रीन्परिवत्सरान् ३७ उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमनुलोऽनया ॥ न ह्येकान्हा शतं गता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ३८
 उपपन्ना त्वया भैमीत्वं च भैम्यामहीपते ॥ नात्र शंका त्वया कार्या संगच्छ सहभार्यया ३९ तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ देवदुंदुभयो ने दुर्ववौ च पवनः शिवः
 ४० तदद्भुतमयं दृष्ट्वा न लोराजाऽथ भारत ॥ दमयंत्या विशंकांतामुपाकर्षदरिंदमः ४१ ततस्तद्वस्त्रमजरं प्रावृणोद सुधाधिपः ॥ संस्मृत्य नागराजं तंतो लेभे स्वकं
 वपुः ४२ स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ॥ प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमर्निदिता ४३ भैमीमपि न लोराजा भ्राजमानो यथा पुरा ॥ सखजे स्वसुतौ चा
 पियथावत्प्रत्यनंदत ४४ ततः स्वारसि विन्यस्य वक्रंतस्य शुभानना ॥ परीता तेन दुःखेन निशश्वासाय ते क्षणा ४५ तथैव मलदिग्धां गीं परिष्वज्य शुचिस्मिताम् ॥
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिभुतः ४६ ततः सर्वं यथावृत्तं दमयंत्या न लस्य च ॥ भीमाया कथयत्प्रीत्या वैदर्भ्यां जननी नृप ४७ ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौ
 चमहं न लम् ॥ दमयंत्या सहोपेतं कल्येद्रष्टा सुखोपितम् ४८ ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयंतौ पुरातनम् ॥ वने विचरितं सर्वमृषतुर्मुदितौ नृप ४९ गृहे भीमस्य नृप
 तेः परस्परसुखे पिणौ ॥ वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च न लश्चह ५० सचतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सहभार्यया ॥ सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां सुदम् ५१ दमयंत्य
 पि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ॥ अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ५२ सैवं समेत्य व्यपनीय तं द्राक्षां तज्जराहर्षविष्टदसत्त्वा ॥ रराज भैमी समवाप्तकामाशी
 तां शुनारात्रिर्वोदितेन ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलदमयंतीसमागमेषट्पत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ बृहदश्वउवाच ॥ अथ तां वि
 षितो रात्रिं न लोराजा स्वलंकृतः ॥ वैदर्भ्यां सहितः काले ददर्श वसुधाधिपम् १ ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ॥ ततोऽनुदमयंती च वंदे पितरं शुभा २

तंभीमःप्रतिजग्राहपुत्रवत्परयामुदा ॥ यथार्हं पूजयित्वाचसमाश्वासयतप्रभुः ३ नलेनसहितांतत्रदमयंतीपतिवताम् ॥ तामर्हणांनलोराजाप्रतिगृह्यथाविधि
४ परिचर्यास्वकांतस्मैयथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ततोवभूवनगरेसुमहान्दुर्षजःस्वनः ५ जनस्यसंप्रहृष्टस्यनलं दृष्ट्वातथागतम् ॥ अशोभयच्चनगरं पताकाध्वजमालि
नम् ७ सिक्ताःसुमृष्टपुष्पाढ्याराजमार्गाःस्वलंकृताः ॥ द्वारिद्वारिचपौराणांपुष्पभंगोपकल्पिताः ७ अर्चितानिचसर्वाणिदेवतायतनानिच ॥ ऋतुपर्णोऽपि
शुश्रावबाहुकच्छाद्भिनंनलम् ८ दमयंत्यासमायुक्तंजह्वेचनराधिपः ॥ तमानाप्यनलंराजाक्षमयामासपार्थिवम् ९ सचतंसमयामासहेतुभिर्बुद्धिसंमितः ॥ स
सत्कृतोमहीपालोनैषधंविस्मिताननः १० उवाचवाक्यंतत्त्वज्ञोनैषधंवदतांवरः ॥ दिष्ट्यासमेतोदरैःस्वैर्भवानित्यभ्यनंदत ११ किंचित्तुनापराधंतेकृतवान
स्मिनैषध ॥ अज्ञातवासेवसतोमदृढेवसुधाधिप १२ यदिवाऽबुद्धिपूर्वाण्यदिबुद्ध्याऽपिकानिचित् ॥ मयाकृतान्यकार्याणितानित्वंक्षंतुमर्हसि १३ नलउवाच॥
नमेऽपराधंकृतवांस्त्वंस्वलपमपिपार्थिव ॥ कृतेऽपिचनमेकोपःक्षंतव्यंहिमयातव १४ पूर्वह्यपिसखामेऽसिसंबंधीचजनाधिप ॥ अतऊर्ध्वंतुभूयस्त्वंप्रीतिमाहर्तु
मर्हसि ॥ सर्वकामैःसुविहितैःसुखमस्म्युषितस्त्वयि १५ नतथास्वगृहेराजन्यथातवगृहेसदा ॥ इदंचैवहयज्ञानंत्वदीयमयितिष्ठति १६ तदुपाकर्तुमिच्छामि
मन्यसेयदिपार्थिव ॥ एवमुक्त्वाददौविद्यामृतुपर्णायनैषधः १७ सचतांप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ गृहीत्वाचाश्वहृदयंराजन्भागासुरिर्नृपः १८ निषधा
धिपतेश्चापिदत्त्वाऽक्षहृदयंनृपः ॥ सूतमन्यमुपादायययौस्वपुरमेवह १९ ऋतुपर्णेगतेराजन्नलोराजाविशांपते ॥ नगरेकुंडिनेकालंनातिदीर्घमिवावसत् ॥
॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिऋतुपर्णस्वदेशगमनेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ४५ ॥ बृहदश्वउवाच ॥ समाममुष्य
कौंतेयभीममामंन्यनैषधः ॥ पुरादल्पपरीवारोजगामनिषधान्प्रति १ रथेनैकेनशुभ्रेणदंतिभिःपरिषोडशैः ॥ पंचाशद्भिर्हयैश्चैवषट्शतैश्चपदातिभिः २ सकंप
यन्निवमर्हत्वरमाणोमहीपतिः ॥ प्रविवेशाथसंरब्धस्तरसैवमहामनाः ३ ततःपुष्करमासाद्यवीरसेनसुतो नलः ॥ उवाचदीव्यावपुनर्बहुवित्तमयाऽर्जितम् ४
दमयंतीचयच्चान्यन्ममकिंचनविद्यते ॥ एषवैममसंन्यासस्तवराज्यंतुपुष्कर ५ पुनःप्रवर्ततांयूतमितिमेनिश्चितामतिः ॥ एकपाणेनभद्रंतेप्राणयो
श्चपणावहे ६ जित्वापरस्वमाहृत्यराज्यंवायदिवावसु ॥ प्रतिपाणःप्रदातव्यःपरमोधर्मउच्यते ७ नचेद्वांछित्वंयूतंयुद्धयूतंप्रवर्तताम् ॥ द्वैरथेना
स्तुवैशांतिस्तववाममवानृप ८

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ उष्यवासंकृत्वा १।२।३।४ राज्यमेकपाणेनैव मममुदमयंत्यादिचप्राणयोश्च पणावहे युद्धमपिवर्ततामित्यर्थः ५।६।७।८

वंशभोज्यमिदंराज्यमर्थितव्यंयथातथा ॥ येनकेनाप्युपायेनवृद्धानामितिशामनम् ९ द्वयोरेकतरेबुद्धिःक्रियतामद्यपुष्कर ॥ कैतवेनाक्षवत्यांतुयुद्धेवानाम्यतां
धनुः १० नैषधेनैवमुक्तस्तुपुष्करःप्रहसन्निव ॥ ध्रुवमात्मजयंमत्वाप्रत्याहृष्टयित्रीपतिम् ११ दिष्ट्यात्वयाऽर्जितंवित्तंप्रतिपाणायनैषध ॥ दिष्ट्याचदुष्कृतं
कर्मदमयंत्याःक्षयंगतम् १२ दिष्ट्याचप्रियसेराजन्सदारोऽद्यमहाभुज ॥ धनेनानेनैवैभीजितेनसमलंकृता १३ मामुपस्थास्यतिव्यक्तंदिविशक्रमिवाप्सराः॥
नित्यशोहिस्मरामित्वांप्रतीक्षेऽपिचनैषध १४ देवनेनममप्रीतिर्नैवभवत्यसुहृद्गैः ॥ जित्वात्वद्यवरारोहांदमयंतीमनिदिताम् १५ कृतकृत्योभविष्यामिसाहिमोने
त्यशोहृदि ॥ श्रुत्वातुतस्यतावाचोबह्वद्वप्रलापिनः १६ इयेषसशिरश्छेतुंखड्गेनकुपितोनलः ॥ स्मयंस्तुरोषताम्राक्षस्तमुवाचनलोनृपः १७ पणावर्कं
व्याहरसेजितोनव्याहरिष्यसि ॥ ततःप्रावर्ततयूतंपुष्करस्यनलस्यच १८ एकपाणेनभद्रंतेनलेनसपराजितः ॥ सरन्नकोशनिचयैःप्राणेनपणितोऽपिच १९ जि
त्वाचपुष्करंराजाप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ममसर्वमिदंराज्यमव्यग्रंहतकंटकम् २० वैदर्भीनत्वयाशक्याराजापसदवीक्षितुम् ॥ तस्यास्त्वंसपरीवारोमूढदासत्वमा
गतः २१ नत्वयातत्कृतंकर्मयेनाहंविजितःपुरा ॥ कलिनातत्कृतंकर्मत्वंचमूढनबुद्धयसे २२ नाहंपरकृतंदोषंत्वय्याधास्येकथंचन ॥ यथासुखंवैजीवत्वंप्राणा
नवमृजामिते २३ तथैवसर्वसंभारंस्वमंशंवितरामिते ॥ तथैवचममप्रीतिस्त्वयिवीरनसंशयः २४ सौहार्दंचापिमेत्वतो न कदाचित्प्रहास्यति ॥ पुष्करत्वंहिमे
भ्रातासंजीवशरदःशतम् २५ एवंनलःसांत्वयित्वाभ्रातरंसत्याविक्रमः ॥ स्वपुरंप्रेषयामासपरिष्वज्यपुनःपुनः २६ सांत्वितोनैषधेनैवंपुष्करःप्रत्युवाचतम् ॥
पुण्यश्लोकंतदाराजन्नमिवाद्यकृतांजलिः २६ कीर्तिरस्तुतवाक्षय्याजीववर्षायुतंसुखी ॥ योमेवितरसिप्राणानधिष्ठानंचपार्थिव २८ सतथासत्कृतोराज्ञामासमुष्य
तदानृपः ॥ प्रययौपुष्करोहृष्टःस्वपुरंस्वजनावृतः २९ महत्यासेनयासार्धंविनीतैःपरिचारकैः ॥ भ्राजमानइवादित्योवपुषापुरुषर्षभ ३० प्रस्थाप्यपुष्करंरा
जावित्तवंतमनामयम् ॥ प्रविवेशपुरंश्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ३१ प्रविश्यसांत्वयामासपौरांश्चनिषधाधिपः ॥ पौराजानपदाश्चापिसंप्रहृष्टतनूरुहाः ३२
ऊचुःप्रांजलयःसर्वेसामात्यप्रमुखाजनाः ॥ अद्यस्मनिर्हृता राजन्पुरेजनपदेऽपिच ॥ उपासितुंपुनःप्राप्तादेवाइवशतक्रतुम् ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेआरण्यकेपर्वणिनलोपाख्यानपर्वणिपुष्करपराभवपूर्वकंराज्यप्रत्यानयनेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ बृहदश्वउवाच ॥ प्रशांतितुपुरेह
ष्टेसंप्रवृत्तेमहोत्सवे ॥ महत्यासेनयाराजादमयंतीमुपानयत् १

२।१।४ वक्ष्यसेदीव्यसे वशकांतावित्यस्य रूपम् ५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८। पुनर्धूतं करिष्यसीति राजानं प्रति पूर्वभीमसेनेनोक्तं तत्र
 दमयंतीमपि पितासल्लस्य परवीरहा ॥ प्रास्थापयदमेयात्माभीमोभीमपराक्रमः २ आगतायां तु वैदभ्यां सपुत्रायां नलोनृपः ॥ वर्तयामासमुदितो देवराडिव नंदने
 ३ तथा प्रकाशतां यातो जंबूद्वीपे सराजसु ॥ पुनः शशासतद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ४ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चान्नदक्षिणैः ॥ तथा त्वमपि राजेंद्र ससुहृद् दक्ष्यसे ऽचि
 रात् ५ दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरं जयः ॥ देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ६ एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवी पते ॥ दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः
 पुनः ७ त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णयाचैव पांडव ॥ रमसे ऽस्मिन् महारण्ये धर्ममेवानुचितयन् ८ ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेदांगपारगैः ॥ नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का
 परिदेवना ९ कर्कोटस्य नागस्य दमयंत्या नलस्य च ॥ ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् १० इति हासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत ॥ शक्यमाश्वसि
 तुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशांपते ११ अस्थिरत्वं च संचित्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ॥ तस्योदये व्यये चापि न चितयितुमर्हसि १२ श्रुत्वेति हासं नृपते समाश्वसि हि माशुचः ॥
 व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि १३ विषमावस्थिते देवे पौरुषे ऽफलतांगते ॥ विषादयंति नात्मानं सत्त्वोपाश्रयिणो नराः १४ ये चेदं कथयिष्यंति नलस्य च
 रितं महत् ॥ श्रोष्यंति चाप्यभीक्ष्णं वैनालक्ष्मीस्तान् भजिष्यति १५ अर्थास्तस्योपपत्स्यंते धन्यतां च गमिष्यति ॥ इति हासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् १६
 पुत्रान् पौत्रान् पशून्श्चापि लभते नृपुचाग्र्यताम् ॥ आरोग्यप्राप्तिमांश्चैव भविष्यति न संशयः १७ भयात्रस्य सियच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ॥ अक्षज्ञ इति तते हं नाश
 यिष्यामि पार्थिव १८ वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ॥ उपपद्यस्व कौंतेय प्रसन्नो ऽहं ब्रवीमि ते १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो हृष्टमन राजा बृहदश्वमुवाच ह ॥
 भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः २० ततो क्षहृदयं प्रादात्पांडवाय महात्मने ॥ दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्पृष्टं महातपाः २१ बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्स
 व्यसाचिनम् ॥ वर्तमानं तपस्युग्रे वायुमक्षं मनीषिणम् २२ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्ब्रह्मस्ततस्ततः ॥ तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो हृद्वतः २३ इति पा
 र्थो महाबाहुर्दुरांतप आस्थितः ॥ न तथा हृष्टपूर्वो ऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति २४ यथा धनं जयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ॥ मुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विग्रहवानिव
 २५ तं श्रुत्वा पांडवो राजंस्तप्यमानं महावने ॥ अन्वशोचत कौंतेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् २६ दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ॥ ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्यट्ट
 च्छद्यु धिष्ठिरः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वः बृहदश्वगमने ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ समाप्तं च नलोपाख्यानपर्व ॥

परिहारमाह वेदेति वेदवेत्ति उपपद्यस्व गृहाण २९। २० अश्वशिरोऽश्वविद्यायया बृहदश्व इति मुनेर्नाम उपस्पृष्टं स्नानादिकं कर्तुम् २१। २२। २३। २४। २५ जयं जयमाजमर्जुनम् २६
 ॥ २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥

भगवन्काम्यकात्पादं गते मे प्रतितामहे हत्यादि रध्यायस्तीर्थयात्राप्रस्तावार्थः यज्ञदानाद्यसमर्थस्याहितीर्थयात्रैवावश्यकी यथोक्तं । 'द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलशयानिव ॥ राजानं चा
 विरोद्धारं दरिद्रं क्षमया भिनम' इति तत्रापि बंधुवियोगः सर्वेषां दुःखदस्तेन च चित्तस्यानवस्थितत्वं भवतीत्येवांतरतात्पर्यम् १। २। ३। ४ आक्षिप्तसूत्राश्छिन्नसूत्राः द्विजाः पक्षिणः ५। ६
 अथ तीर्थयात्रापर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ॥ पांडवाः किमकुर्वंस्ते तस्मृते सव्यसाचिनम् १ सहितेषां महेश्वासो गतिरासीद
 नीकजित् ॥ आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे २ तेनेंद्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ॥ विनाभूतावने वीराः कथमासन्नपितामहाः ३ वैशंपायन उवा
 च ॥ गते तु पांडवे तात काम्यकात्सत्यविक्रमे ॥ बभूवुः पांडवे यास्ते दुःखशोकपरायणाः ४ आक्षिप्तसूत्रामणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ॥ अप्रीतमनसः सर्वे बभूवु
 रथपांडवाः ५ वनंतु तदभूतेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ॥ कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ६ तस्मृते ते नरव्याघ्राः पांडवा जनमेजय ॥ मुदमप्राप्नुवंतो वै काम्यकेन्यवसं
 स्तदा ७ ब्राह्मणार्थे पराक्रांताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ॥ निघ्नं तो भरतश्रेष्ठ मे ध्यानबहुविधान्मृगान् ८ नित्यं हि पुरुषव्याघ्राव न्याहारमरिदमाः ॥ उपाकृत्य उपाहृत्य
 ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ९ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कंठाः पुरुषर्षभाः ॥ अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनं जये १० विशेषतस्तु पांचालीस्मरंतीं मध्यमं पतिम् ॥ उद्विग्नं
 पांडवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ११ सोर्जुने नार्जुनस्तु ल्योद्विबाहुर्बहुबाहुना ॥ तस्मृते पांडवश्रेष्ठ वनं प्रतिभाति मे १२ शून्या भिवप्रपश्यामि तत्र तत्र महीमिमा
 म् ॥ बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् १३ न तथा रमणीयं वै तस्मृते सव्यसाचिनम् ॥ नीलांबुदसमप्रख्यं मतमातंगगामिनम् १४ तस्मृते पुंडरीकाक्षं काम्य
 केनातिभाति मे ॥ यस्य बाधनुषो घोषः श्रूयते चाशनिस्वनः ॥ नलभेशर्भवैराजनस्मरंती सव्यसाचिनम् १५ तथा लालप्यमानां तानि शम्य परवीरहा ॥ भीमसे
 नो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् १६ भीम उवाच ॥ मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ॥ तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् १७ यस्य दीर्घासमौपीनौ
 भुजौ परिघसन्निभौ ॥ मौर्वीकृताकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्धरौ १८ निष्कांगदकृतापीडौ पंचशीर्षा विवोरगौ ॥ तस्मृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवांबरम् १९ यमाश्रि
 त्य महाबाहुं पंचालाः कुरवस्तथा ॥ सुराणामपि यतानां पृतनासु न बिभ्यति २० यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ॥ मन्यामहे जितानां जौ परान्प्राप्तांच मेदिनी
 म् २१ तस्मृते फाल्गुनं वीरं नलभे काम्यकेष्टुतिम् ॥ पश्यामि च दिशः सर्वांस्तिमिरेणावृता इव २२ ततोऽब्रवीत्साश्वकं ठोनकुलः पांडुनंदनः ॥ नकुल उवाच ॥ यस्मिं दिव्या
 निकर्माणिक्ययांतिरेणाजिरे ॥ देवा अपि युधांश्चैतस्मृते कारतिर्वने २३ उदीचीयो दिशं त्वाजित्वा युधि महाबलान् ॥ गंधर्वमुख्यान् शतशो हयान् लभे महायुतिः २४

मेध्यान् यज्ञार्हान् ८ उपाकृत्य हिंसित्वा उपाहृत्य यज्ञार्थं समाहृत्य ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७ मौर्वीकृताकिणौ किणं आघाताच्चिह्नं १८ निष्कांगदकृतापीडौ सा
 दृशतं सुवर्णां निष्कस्तत्कृतेनागदेन कृतभूषणौ १९। २०। २१। २२। २३। २४

राज्ञेति तिरिकल्माषान् श्रीमतोऽनिलरंहसः ॥ प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णाराजसूये महाकतौ २५ तस्मृते भीमघन्वानं भीमादवरजं वने ॥ कामये काम्यकेवासने दानीम
मरोपमम् २६ ॥ सहदेव उवाच ॥ योधनानि च कन्याश्च युधिजित्वा महारथः ॥ आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाकतौ २७ यः समेतान् मृधेजित्वा यादवानमित्तु
तिः ॥ सुभद्रा माजहारैको वासुदेवस्य संमते २८ तस्य जिष्णोर्वृषो हृद्वाशून्यामिव निवेशने ॥ हृदयमे महाराज न शाम्यति कदाचन २९ वनादस्माद्विवासं तुरोच
येऽहमरिंदम ॥ न हिनस्तस्मृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० अर्जुनानुशोचने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनं जयोत्सुकानां तु भ्रातृणां कृष्णया सह ॥ श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत १ अथापश्यन् महात्मानं देवर्षितत्र नारदम् ॥ दी
प्यमानं श्रिया बाह्यद्वादुतार्चिषमिवानलम् २ तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ३ सतैः परितृतः श्रीमान् भ्रातृ
भिः कुरुसत्तमः ॥ विवभावातिदीप्तौ जादे वैरिव शतक्रतुः ४ यथा च वेदान्सा वित्रीयाज्ञसेनी तथापतीन् ॥ न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभायथा ५ प्रतिगृह्य चर्ता
पूजां नारदो भगवानृषिः ॥ आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ६ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठकेनार्थः किं ददानिते ७ अथ धर्म
सुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ॥ उवाच प्रांजलिभूत्वा नारदं देवसंमितम् ८ त्वयितुष्टे महाभाग सर्वलोकामिपूजिते ॥ कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात् तव सुव्रत ९ य
दित्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥ संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि १० प्रदक्षिणायः कुरुते पृथिवीतीर्थतत्परः ॥ किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तु
मर्हति ११ ॥ नारद उवाच ॥ जृणुराजन्न वहितो यथा भीष्मेण धीमता ॥ पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् १२ पुरा मागीरथी तीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ॥
पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन् मुनिभिः सह १३ शुभे देशे तथाराजन् पुण्ये देवर्षिसेविते ॥ गंगाद्वारे महाभाग देवगंधर्वसेविते १४ सपितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्यु
तिः ॥ ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा १५ कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महायशाः ॥ ददर्शाहुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् १६ स तं दृष्ट्वा ग्रतपसं दीप्य
मानमिव श्रिया ॥ प्रहर्षमतुलं लोभे विस्मयं परमं ययौ १७ उपास्थितं महाभागं पूजयामास भारत ॥ भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा १८ शिरसा चार्चमादा
यशुचिः प्रयतमानसः ॥ नामसंकीर्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे १९ भीष्मोऽहमास्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ॥ तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः २०
एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ॥ वाग्यतः प्रांजलिभूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर २१

३३ | ३२ | ३१ | ३० | २९ | २८ | २७ | २६ | २५ | २४ | २३ | २२

२२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ अनेनेति १।२।३।४।५।६।७।८ यस्यहस्तौचेति । दुष्प्रतिग्रहपरपीडादिभ्योनिवृत्ति
हस्तसंयमः । दृष्टिपूतेदेशेपादन्यासः पादसंयमः । परानिष्टचित्तनाभावोमनःसंयमः । विद्यासंयमोऽभिचारराहित्यं । तपःसंयमोदंभराहित्यं । कीर्तिसंयमः पापकीर्तिराहित्यं ९ अस्थैव
तद्वह्मनियमेनाथस्वाध्यायाम्नायकार्शितम् ॥ भीष्मंकुरुकुलश्रेष्ठमुनिःप्रीतमनाभवत् २२ ॥ ॥ इतिश्रीम०आ०तीर्थयात्राप०पार्थनारदसंवादेएकाशीतित
मोऽध्यायः ८१ ॥ ॥ पुलस्त्यउवाच ॥ अनेनतवधर्मज्ञप्रश्रयेणदमेनच ॥ सत्येनचमहामातुष्टोऽस्मितवसुवत् १ यस्येदृशस्तेधर्मोऽयंपितृभक्त्याऽऽ
श्रितोऽनघ ॥ तेनपश्यसिमांपुत्रप्रीतिश्चपरमात्वयि २ अमोघदर्शीभीष्माहंब्रूहिर्किंकरवाणिते ॥ यद्वक्ष्यसिकुरुश्रेष्ठतस्यदाताऽस्मितेऽनघ ३ ॥भीष्मउवाच ॥
प्रीतेत्वयिमहाभागसर्वलोकाभिपूजिते ॥ कृतमेतावतामन्येयदहंदृष्टवान्प्रभुम् ४ यदित्वहमनुग्राह्यस्तवधर्मभृतांवर ॥ संदेहंतेप्रक्षयामितन्मेत्वंछेतुमर्हसि ५ अ
स्तिमेहृदयेकश्चित्तीर्थेभ्योधर्मसंशयः ॥ तमहंश्रोतुमिच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति ६ प्रदक्षिणांयःपृथिवीकरोत्यमरसन्निभ ॥ किंफलंतस्यविप्रर्षेतन्मेब्रूहिसुनिश्चि
तम् ७ ॥ पुलस्त्यउवाच ॥ हंततेकथयिष्यामियदृषीणांपरायणम् ॥ तदेकाग्रमनाःपुत्रशृणुतीर्थेषुयत्फलम् ८ यस्यहस्तौचपादौचमनश्चैवसुसंयतम् ॥ विद्यातप
श्चकीर्तिश्चसतीर्थफलमश्नुते ९ प्रतिग्रहादपावृत्तःसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अहंकारनिवृत्तश्चसतीर्थफलमश्नुते १० अकल्ककोनिरारंभोलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥
विमुक्तःसर्वपापेभ्यःसतीर्थफलमश्नुते ११ अक्रोधनश्चराजेंद्रसत्यशीलोदृढव्रतः ॥ अत्मोपमश्चभूतेषुसतीर्थफलमश्नुते १२ ऋषिभिःकृतवःप्रोक्तादेवेष्विह
यथाक्रमम् ॥ फलंचैवयथातथ्यंप्रेत्यचेहचसर्वशः १३ नतेशक्यादरिद्रेणयज्ञाःप्राप्तुमर्हपते ॥ बहूपकारणायज्ञानानासंभारविस्तराः १४ प्राप्यंतेपार्थिवैरेतैः
समृद्धैर्वानरैःकचित् ॥ नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः १५ योदरिद्रैरपिविधिःशक्यःप्राप्तुनरेश्वर ॥ तुल्योयज्ञफलैःपुण्यैस्तन्निबोधयुधांवर १६ ऋषी
णांपरमंगुह्यमिदंभरतसत्तम ॥ तीर्थाभिगमनंपुण्यंयज्ञैरपिविशिष्यते १७ अनुपोष्यत्रिरात्राणितीर्थान्यनभिगम्यच ॥ अदत्त्वाकांचनंगाश्चदरिद्रोनामजायते
१८ अग्रिष्ठोमादिभिर्यज्ञैरिष्टाविपुलदक्षिणैः ॥ नतत्फलमवाप्नोतितीर्थाभिगमनेनयत् १९ ब्रह्मलोकेदेवदेवस्यतीर्थंत्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ पुष्करंनामविख्यातंमहाभागः
समाविशेत् २० दशकोटिसहस्राणितीर्थानांविमहामते ॥ सान्निध्यंपुष्करेयेषांत्रिसंध्यंकुरुनंदन २१ आदित्यावसरोरुद्राःसाध्याश्चसमरुद्राः ॥ गंधर्वाप्सरस
श्चैव नित्यं सन्निहिताविभो २२ यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ दिव्ययोगामहाराजपुण्येन महताऽन्विताः २३ मनसाऽप्यभिकामस्यपुष्कराणिमन
स्विनः ॥ पूयंतेसर्वपापानिनाकपृष्ठेचपूज्ये २४ तस्मिंस्तीर्थेमहाराज नित्यमेवपितामहः ॥ उवासपरमप्रीतोभगवान्कमलासनः २५

श्लोकस्य व्याख्यानं प्रतिग्रहादित्रितयं अपावृत्तोनिवृत्तः संतोषोऽल्लुब्धिः १० अकल्ककः दंभादिहीनः । 'कल्कः शाठ्ये च दंभे च' इति विश्वः ११ आत्मोपमो दयावान् १२ । १३ । १४ अवा
जैरसहायेर्नीचसहायैर्वा एकात्मभिरसहायैः असाधनैः पत्न्यादिरहितैः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ उपस्पृष्टं स्नातं भवेत् ३३ । ३४ उद्वावासं कृत्वा ३५ ऋतून्सर्वान्प्राप्नोति संवत्सरात्मकप्रजापतिसाधुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमप्योति 'संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वैष' इति श्रुतेः । ऋतूनित्यादिपाठः ३६ । ३७ अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्यायां । 'त्रीणि शृंगाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्रकारणम्' इति श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च इदानीं मंदबुद्धिभिर्दुर्व्याख्यायैतया परित्यक्त इति न पुस्तकांतरेषु दृश्यते । अत्र प्राचा व्याख्या श्रूयतेः शृणुते वा शृंगाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयानि पापहंसकानि वा शुभ्राणि भ्राजिष्णूनि त्रीणि पुष्कराणि तेषामध्ये सरस्वती प्रस्रवतीति तान्पेव त्रीणि प्रस्रवणानि आदिसिद्धानि तीर्थानि तत्र वदुत्पत्तिरहितानि अतएव तत्र तीर्थत्वापादकं पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताऽन्विताः २६ तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ॥ अश्वमेधादशगुणं फलं प्रादुर्भूमीषिणः २७ अप्येकं भोजयेद्दिप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ॥ तेनासौ कर्मणा भीष्मप्रेत्य चेह च मोदते २८ शाकैर्भूलैः फलैर्वाऽपियेन वर्तयते स्वयम् ॥ तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः २९ तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वाराजसत्तम ३० न वै योनौ प्रजायंते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ कार्त्तिकी तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ३१ प्राप्नुयात्सनरो लोकान् ब्रह्मणः स दने क्षयात् ॥ सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृतांजलिः ३२ उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ॥ जन्मप्रभृतियत्पापं स्त्रिया वा पुरुषेण वा ३३ पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ यथासुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ३४ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ उद्वाद्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ३५ ऋतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ३६ कार्त्तिकी वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ३७ त्रीणि शृंगाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ॥ पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्वस्तत्रकारणम् ३८ दुष्करं पुष्करे गंतुं दुष्करं पुष्करे तपः ॥ दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ३९ उष्यद्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ॥ प्रदक्षिणमुमावृत्य जंबूमार्गं समाविशेत् ४० जंबूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः ४१ तत्रोष्य रजनीः पंचपूतात्मा जायते नरः ॥ नदुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ४२ जंबूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्तं दुलिकाश्रमम् ॥ नदुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ४३ आगस्त्यं सरासाद्य पितृदेवार्चने रतः ॥ त्रिरात्रोपोषे तोराजन्नग्निष्टोमफलं भवेत् ४४ शाकवृत्तिः फलैर्वाऽपि कौमारं विदते परम् ॥ कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीजुष्टं लोकपूजितम् ४५ धर्मारण्यं हितं पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ॥ यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ४६ अर्चयित्वा पितृन् देवान्नियतो नियताशनः ॥ सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ४७

कारणं न विद्म इति । वस्तुतस्तु विदारण्यं पंचनदं गौरीमायूरमार्जुनं । श्रीवाङ्मकुंभकोणचकाशीभेजसमानि षट् इत्यादिवादिहकाशीसाम्येन पुष्करं स्तूयते । तथाचायमर्थः पुराणांतरेष्वाराणस्यास्त्रिकोणत्वस्मरणाश्रयः कोणाएव त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि रजस्तमोमलहीनत्वेन शुद्धसत्त्वमयानि ज्ञानप्रदत्वात् । तथाच श्रुतिरविमुक्तं प्रकृत्यादयन्नहिजंतोः प्राणेषु त्कमप्राणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीति । त्रीणि प्रस्रवणानि त्रयः प्रवाहा असीवरणयोर्गंगायाश्च अथवानेन त्रिवेण्येव ग्राह्या तथा त्रीणि पुष्कराण्येतानि त्रीणिकाशीप्रयागपुष्कराण्यादि सिद्धानीत्यादि प्राग्वत् । तेन काश्या काशीप्रयागाभ्यां वा समानमिदं पुष्करं त्रित्वसाम्यादिति पुष्करं स्तुतिः कृतमवति ३८ । २९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७

प्रदक्षिणंततः कृत्वा यथातिपतनं व्रजेत् ॥ इयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ४८ महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं
लभेत् ४९ ततो गच्छेत्तर्धमज्ञः स्थाणोस्तीर्थमुमापतेः ॥ नाम्नाभद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ५० तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ महादेवप्रसादा
च्च गणपत्यं च विंदति ५१ समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तमः ॥ नर्मदासमासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ५२ तर्पयित्वा पितृन् देवान् अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ द
क्षिणं सिंधुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ५३ अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ चर्मण्वर्ती समासाद्य नियतो नियताशनः ॥ रंति देवाभ्यनुज्ञातमाग्निष्टोमफलं
लभेत् ५४ ततो गच्छेत्तर्धमज्ञं हिमवत्सु तमर्चयेत् ॥ पृथिव्या यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ५५ तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ तत्रोष्य रजनीमेकां
गोसहस्रफलं लभेत् ५६ पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ कपिलानां नरश्रेष्ठशतस्य फलमश्नुते ५७ ततो गच्छेत्तराजेंद्रप्रभासं तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्र सानि
हितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ५८ देवतानां मुखं वीरज्वलनोऽनिलसाराथिः ॥ तस्मिन् स्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ५९ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं
प्राप्नोति मानवः ॥ ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ६० गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च विंदति ॥ प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ६१ तीर्थे सलिलराज
स्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ६२ प्रभासते यथा सोमः सोऽश्वमेधं च विंदति ॥ वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ६३ विष्णो
र्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ॥ वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ६४ ततो द्वारवर्ती गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ पिंडारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ६५
तस्मिन् स्तीर्थे महाभागपद्मलक्षणलक्षिताः ॥ अद्यापि मुद्रादृश्यं ते तदद्भुतमरिदम् ६६ त्रिशूलां कानि पद्मानि दृश्यं ते कुरुनंदन ॥ महादेवस्य सानिध्यं तत्र वै पुरुष
र्षभ ६७ सागरस्य च सिंधोश्च संगमं प्राप्य भारत ॥ तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ६८ तर्पयित्वा पितृन् देवान् नृषींश्च भरतर्षभ ॥ प्राप्नोति वारुणं लोकं दी
प्यमानं स्वतेजसा ६९ शंकुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ॥ अश्वमेधादृशमुणं प्रवदंति मनीषिणः ७० प्रदक्षिणमुपावृत्त्य गच्छेत् भरतर्षभ ॥ तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ
त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ७१ दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासंते महेश्वरम् ७२ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च रुद्रं देवगणैर्हृतम् ॥ जन्म
प्रमृति यत्पापं तस्मात्तस्य प्रणश्यति ७३ दमीचात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रहयमेधमवाप्नुयात् ७४ गत्वा यत्र महाप्राज्ञा विष्णुना प्रभविष्णु
ना ॥ पुरा शौचं कृत्वा राजन हत्वा दैतेयदानवान् ७५ ततो गच्छेत्तर्धमज्ञं वसोर्धारामभिष्टुताम् ॥ गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ७६ स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रय
तात्मा समाहितः ॥ तर्प्य देवान् पितृन् श्वैव विष्णुलोके महीयते ७७ तीर्थे चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां समतोमवेत् ७८

सिंधूतममितिख्यातंसर्वपापप्रणाशनम् ॥ तत्रस्नात्वा नरश्रेष्ठलभेद्दुसुवर्णकम् ७९ भद्रतुंगसमासाद्यशुचिःशीलसमन्वितः ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोतिगतिचपरमां
वजेत् ८० कुमारिकाणांशक्रस्यतीर्थसिद्धनिषेवितम् ॥ तत्रस्नात्वा नरःक्षिप्रंस्वर्गलोकमवाप्नुयात् ८१ रेणुकायाश्चतत्रैवतीर्थसिद्धनिषेवितम् ॥ तत्रस्नात्वाभवे
द्विप्रो निर्मलश्चंद्रमायथा ८२ अथपंचनदंगत्वानियतोनियताशनः ॥ पंचयज्ञानवाप्नोतिक्रमशोयेऽनुकीर्तिताः ८३ ततो गच्छेतरा जेंद्रममायाःस्थानमुत्तमम् ॥
तत्रस्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ८४ देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तत्तकुंडलविग्रहः ॥ गवांशतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ८५ श्रीकुंडंतु समासाद्य त्रिपुलोकेषु वि
श्रुतम् ॥ पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ८६ ततो गच्छेत्तर्धर्मज्ञविमलं तीर्थमुत्तमम् ॥ अद्यापि यत्र दृश्यं ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ८७ तत्रस्नात्वा नरः
क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत्तपरमां गतिम् ८८ वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ॥ नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ८९
काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ॥ वितस्तां ख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ९० तत्रस्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत्त
परमां गतिम् ९१ ततो गच्छेत्तवडवां त्रिपुलोकेषु विश्रुतां ॥ पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ चरुं सप्तार्चिषे राजन्यथाशक्ति निवेदेत् ॥ पितृणां
मक्षयं दानं प्रवदंति मनीषिणः ९३ ऋषयः पितरो देवा गंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ गुह्यकाः केवरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ९४ राक्षसा इति जा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजा वि
प ॥ नियतः परमादीक्षामास्थायाब्दसहस्रिकीम् ९५ विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् चरुं च श्रपयंस्तथा ॥ सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टावकेशवम् ९६ ददावष्टगुणैश्चर्यते
पांतुष्टस्तुकेशवः ॥ यथाभिलषितान न्यान् कामान्दत्वामहीपते ९७ तत्रैवा तर्धे देवो विपुद्रेषु वै यथा ॥ नाम्ना सप्तचरुं ते न ख्यातं लोकेषु भारत ९८ गवांशतसह
स्रेण राजसूयशतेन च ॥ अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान् सप्तार्चिषे चरुः ९९ ततो निवृत्तो राजेंद्र रुद्रं पदमथाविशेत् ॥ अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् १०० माणिमं
तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ एकरात्रो पितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् १०१ अथ गच्छेतरा जेंद्रदेविकां लोकविश्रुताम् ॥ प्रसूतिर्यत्र विप्राणां भूयते भरतर्षभ
२ त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिपुलोकेषु विश्रुतम् ॥ देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ३ यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभः ॥ सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभ
ते फलम् ४ कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देविनिषेवितम् ॥ तत्रस्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत ५ यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् ॥ पुष्पांश्च उपस्पृ
श्य न शोचे न्मरणं गतः ६ अर्धयोजनविस्तारं पंचयोजनमायता ॥ एतावती देविका तु पुण्या देवर्षिसेविता ७ ततो गच्छेत्तर्धर्मज्ञदीर्घसत्रं यथाक्रमम् ॥ त
त्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः १०८

७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । १०८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये दीपिकया

दीर्घसत्रमुपासंते दीक्षितानियतव्रताः १०९ गमनादेव राजेंद्र दीर्घसत्रमर्चिदम् ॥ राजसूयाश्च मेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत १० ततो विनशनं गच्छेन्नियतोनियता
शनः ॥ गच्छत्यंतर्हिताय त्रमेरुपृष्ठे सरस्वती ११ चमसेऽथा शिवोद्देने नागोद्देने च दृश्यते ॥ स्नात्वा तु चमसे उद्देने अग्निष्टोमफलं लभेत् १२ शिवोद्देने नरः स्नात्वा
गोसहस्रफलं लभेत् ॥ नागोद्देने नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् १३ शशयानं च राजेंद्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्कराय त्रभारत १४ सर
स्वत्यां महाराज अनुसंवत्सरं चते ॥ दृश्यं ते भरत श्रेष्ठ वृत्तां वै कार्त्तिकी सदा १५ तत्रस्नात्वा नरव्याघ्रद्योतेश शिवत्सदा ॥ गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ १६
कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनंदन ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः १७ गवामयुतमाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ततो गच्छेत्तर्धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः
१८ पुराय त्रमहाराज मुनिकोटिः समागता ॥ हर्षेण महताऽऽविष्टा रुद्रदर्शनकाक्षया १९ अहंपूर्वमहंपूर्वद्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ॥ एवं संप्रस्थिताराज नृषयः किल
भारत २० ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ॥ तेषां मन्युप्रणाशार्थं मृषीणां भावितात्मनाम् २१ मृष्टाकोटीति रुद्राणां मृषीणामग्रतः स्थिता ॥ मया पूर्वं
तरं दृष्टं तिते मे निरेपृथक् २२ तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनां ॥ भक्त्या परमया राजन्यवरं तेषां प्रदिष्टवान् २३ अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मं वृद्धिर्भाविष्यति ॥
तत्रस्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः २४ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ततो गच्छेतरा जेंद्रसंगं लोकविश्रुतम् २५ सरस्वत्या महापुण्यं केशवं
समुपासते ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवाः ऋषयश्च तपोधनाः २६ अभिगच्छंति राजेंद्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ तत्रस्नात्वा नरव्याघ्रविदेद्दुसुवर्णकम् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
ब्रह्मलोकं च गच्छति २७ ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ॥ तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् १२८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थ
यात्रा पर्वणि पुलस्त्य तीर्थयात्रायां द्वाचशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेतरा जेंद्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ॥ पापेभ्यो यत्र मुच्यंते दर्शनात् सर्व
जंतवः १ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ॥ य एवं सततं ब्रूयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते २ पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ॥ अपि दुष्कृतकर्माण्यं
ति परमां गतिम् ३ दक्षिणेन सरस्वत्या दृष्टव्युत्तरेण च ॥ ये वसंतिकुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे ४ तत्र मासं वसेद्दीरः सरस्वत्यां युधिष्ठिर ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवाः ऋषयः
सिद्धचारणाः ५ गंधर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ॥ ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छंति भारत ६

तितमोऽध्यायः ८२ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ ततो गच्छेतरा जेंद्र कुरुक्षेत्रमिति कुरुक्षेत्रं स्तावेव हस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं 'यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं'
इति । जावालोपनिषत्सु प्रसिद्धमनु कुरुक्षेत्रं स्तौति ब्रह्मक्षेत्रमिति ६

कुत्सितरांतीतिकुरु पापं तस्यक्षेपणायायतहातिकुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकं ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्विद्वत्सदनमिति श्रौतपदद्वयार्थं संगृह्यात्यर्थेन पापानिचप्रणश्यंतिब्रह्मलोकंवाञ्छति ब्रह्मैवलो
कस्तं ब्रह्मविकृत्वाब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ७ श्रौतस्यदेवयजनपदस्यार्थं संगृह्णातिराजसूयेति ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ॥ पापानि विप्रणश्यंति ब्रह्मलोकं च गच्छति ७ गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्रह ॥ फलं प्राप्नोति च तदाराजसूयाश्च
मेघयोः ८ ततो मचक्रुः कं नाम द्वारपालं महाबलम् ॥ यक्षसमभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ९ ततो गच्छेत्तधर्मज्ञविष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ स ततं नाम राजेंद्रयत्र
सन्निहितो हरिः १० तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवंहारिम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ११ ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थत्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ अ
ग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत १२ पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ततः शालूकिर्नो गत्वा तीर्थसेवी नराधिप १३ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव
फलमाप्नुयात् ॥ सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् १४ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विदति ॥ ततो गच्छेत्तधर्मज्ञद्वारपालं तरंतुकम् १५ तत्रोष्यरज
नीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ततः पंचनदं गत्वानियतो नियताशनः १६ कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥
१७ ततो गच्छेत्तधर्मज्ञवाराहं तीर्थमुत्तमम् ॥ विष्णुवाराहरूपेण पूर्वयत्र स्थितोऽभवत् १८ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ततो जयंत्यां राजेंद्र
सोमतीर्थं समाविशेत् १९ स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥ एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् २० कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ पुं
डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः २१ ततो मुंजवटं नाम स्थानोः स्थानं महात्मनः ॥ उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् २२ तत्रैव च महाराजयक्षिणीं लो
कविश्रुताम् ॥ स्नात्वाऽभिगम्य राजेंद्रसर्वाङ्कामानवाप्नुयात् २३ कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्त्य तीर्थसेवी समाहितः २४ संमितं
पुष्कराणां च स्नात्वाऽर्घ्यं पितृदेवताः ॥ जामदग्न्येन रामेण कृतं तत्सु महात्मना २५ कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विदति ॥ ततो गमहदानाच्छेत्तीर्थसेवी समा
हितः २६ तत्र रामेण राजेंद्रतरसा दीप्ततेजसा ॥ क्षत्रमुत्साद्य वीरेण हृदाः पंचनिवेशिताः २७ पूरयित्वा नरव्याघ्ररुधिरणेति विश्रुतम् ॥ पितरस्तर्पिताः सर्वे
तथैव प्रपितामहाः २८ ततस्ते पितरः प्रीताराममूचुर्नराधिप ॥ पितर ऊचुः ॥ रामराम महाभाग प्रीताः स्मृतवर्मा भव २९ अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते
विभो ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ३० एवमुक्तः सराजेंद्र रामः प्रहरतां वरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वैक्यं पितृभक्त्यगगने स्थितान् ३१ भवं तोयदि मे प्रीता
यद्यनुग्राह्यतामयि ॥ पितृप्रसादमिच्छंयं तप आप्यायनं पुनः ३२ यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ॥ ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहम् ३३

२१ कुरुक्षेत्रस्य प्रस्तुतस्य तत्र यक्षाभिवंदनादिकंद्वारंप्रापकं तच्चैदंकुरुक्षेत्रमाविमुक्ताख्यं 'अविमुक्तैकुरुक्षेत्रम्' इति श्रुतेः स्मृतिश्च । 'इमानितुषवित्राणिकाशीप्राधिकराणिचे' इति अतएवानु
कुरुक्षेत्राभितीश्रुत्या निर्दिष्टंकुरुक्षेत्रादिसेवनमाप्यत्वात् २४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

१४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ काशीश्वरस्यतीर्थेषुमणिकर्णिकादिषु

हृदाश्चतीर्थभूतामेभवेयुर्भुविश्रुताः ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंरामस्यपितरस्तदा ३४ प्रयूचुःपरमप्रीतारामंहर्षसमन्विताः ॥ तपस्तेवर्धतांभूयःपितृभक्त्या
विशेषतः ३५ यच्चरोषाभिभूतेनक्षत्रमुत्सादितंत्वया ॥ ततश्चपापान्मुक्तस्त्वंपतितास्तेस्वकर्मभिः ३६ हृदाश्चतवतीर्थत्वंगमिष्यंतिनसंशयः ॥ हृदेषुतेषुयः
स्नात्वापितृन्संतर्पयिष्यति ३७ पितरस्तस्यवैप्रीतादास्यंतिभुविदुर्लभम् ॥ ईप्सितंचमनःकामंस्वर्गलोकंचशाश्वतम् ३८ एवंदत्त्वावरान् राजन्रामस्यपित
रस्तदा ॥ आर्भंयभार्गवंप्रीत्यातत्रैवांतर्हितास्ततः ३९ एवंपरमहृदाःपुण्याभार्गवस्यमहात्मनः ॥ स्नात्वाहृदेषुरामस्यब्रह्मचारीशुभव्रतः ४० राममभ्यर्च्य
राजेंद्रलभेद्रहुसुवर्णकम् ॥ वंशमूलकमासाद्यतीर्थसेवीकुरूद्रह ४१ स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वाविवंशमूलके ॥ कायशोधनमासाद्यतीर्थंभरतसत्तम ४२ शरीर
शुद्धिःस्नातस्यतस्मिंस्तीर्थेनसंशयः ॥ शुद्धदेहश्चसंयातिशुभाँल्लोकाननुत्तमान् ४३ ततोगच्छेतधर्मज्ञतीर्थंत्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ लोकायत्रोद्धृताःपूर्वविष्णुना
प्रभविष्णुना ४४ लोकोद्धारंसमासाद्यतीर्थंत्रैलोक्यपूजितम् ॥ स्नात्वातीर्थवरेराजन्लोकानुद्धरतेस्वकान् ४५ श्रीतीर्थंचसमासाद्यस्नात्वानियतमानसः ॥
अर्चयित्वापितृन्देवान्विंदतेश्रियमुत्तमाम् ४६ कपिलातीर्थमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः ॥ तत्रस्नात्वाऽर्चयित्वाचपितृन्स्वान्देवतान्यपि ४७ कपिलानांसह
स्रस्यफलंविंदतिमानवः ॥ सूर्यतीर्थंसमासाद्यस्नात्वानियतमानसः ४८ अर्चयित्वापितृन्देवानुपवासपरायणः ॥ अग्निष्टोममवाप्नोतेसूर्यलोकंचगच्छति
४९ गवांभवनमासाद्यतीर्थसेवीयथाक्रमम् ॥ तत्राभिषेकंकुर्वाणोगोसहस्रफलंलभेत् ५० शंखिनीतीर्थमासाद्यतीर्थसेवीकुरूद्रह ॥ देव्यास्तीर्थेनरःस्नात्वालभते
रूपमुत्तमम् ५१ ततोगच्छेतराजेंद्रद्वारपालमरंतुकम् ॥ यच्चतीर्थंसरस्वत्यांयक्षेंद्रस्यमहात्मनः ५२ तत्रस्नात्वानरोराजन्नग्निष्टोमफलंलभेत् ॥ ततोगच्छे
तराजेंद्रब्रह्मावर्तनरोत्तमः ५३ ब्रह्मावर्तेनरःस्नात्वाब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ततोगच्छेतराजेंद्रसुतीर्थकमनुत्तमम् ५४ तत्रसन्निहितानित्यंपितरोदैवतैःसह ॥
तत्राभिषेकंकुर्वीतपितृदेवार्चनेरतः ५५ अश्वमेधमवाप्नोतिपितृलोकंचगच्छति ॥ ततोऽबुमत्याधर्मज्ञसुतीर्थकमनुत्तमम् ५६ काशीश्वरस्यतीर्थेषुस्नात्वाभार
तसत्तम ॥ सर्वव्याधिविनिर्मुक्तोब्रह्मलोकेमहीयते ५७ मातृतीर्थंचतत्रैवयत्रस्नातस्यभारत ॥ प्रजाविवर्धतेराजव्रतन्वीश्रियमश्नुते ५८ ततःसीतवनंग
च्छन्नियतोऽनियताशनः ॥ तीर्थंतत्रमहाराजमहदन्यत्रदुर्लभम् ५९ पुनातिगमनादेवदृष्टमेकंनराधिप ॥ केशानभ्युक्ष्यैतस्मिन्पूतोभवातिभारत ६० तीर्थं
तत्रमहाराजश्चावल्लोमापहंस्यतम् ॥ यत्रविप्रानरव्याघ्रविद्रांसस्तीर्थतत्पराः ६१ प्रीतिंगच्छंतिपरमांस्नात्वाभरतसत्तम ॥ श्वावल्लोमापनयनेतीर्थंभरतसत्तम ६२

स्नानमात्राद्ब्रह्मलोकेक्रममुक्तिर्याने महीयतेपूज्यते ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२

प्राणायामैर्निर्हरंतिस्वलोमानिद्विजोत्तमाः ॥ पूतात्मानश्चराजेंद्रप्रयातिपरमांगतिम् ६३ दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रगच्छे
तपरमांगतिम् ६४ ततो गच्छेत्तराजेंद्रमानुषलोकविश्रुतम् ॥ यत्र कृष्णमृगाराजनव्याघ्रेन शरपीडिताः ६५ विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ त
स्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ६६ सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ६७ आपगानामविख्यातानदीसिद्ध
निषेविता ॥ इयामकं भोजने तत्र यः प्रयच्छति मानवः ६८ देवान् पितॄन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ॥ एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवाति भोजिता ६९ तत्र स्नात्वा
ऽर्चयित्वा च पितॄन्वैदेवतानि च ॥ उषित्वारजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ७० ततो गच्छेत्तराजेंद्रब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ॥ ब्रह्मोदुंबरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ७१
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुंगव ॥ केदारे चैवराजेंद्रकपिलस्य महात्मनः ७२ ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते
७३ कपिलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ॥ अंतर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ७४ ततो गच्छेत्तराजेंद्रसरकं लोकविश्रुतम् ॥ कृष्णपक्षे च तु दर्श्यामभि
गम्य वृषध्वजम् ७५ लभेत् सर्वकामान् हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ तिस्रः कोटयस्तु तीर्थानां सरके कुरुनंदन ७६ रुद्रकोट्यां तथा कूपे हृदेषु च महीपते ॥ इलास्प
दं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ७७ तत्र स्नात्वा ऽर्चयित्वा च देवतानि पितॄन्थ ॥ न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विदति ७८ किंदाने च नरः स्नात्वा किं जप्ये च महीपते ॥
अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ७९ कलश्यां वार्युपस्पृश्य श्रद्धा नोजितो द्वियः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ८० सरकस्य तु पूर्वेण नारद
स्य महात्मनः ॥ तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अवाजन्मेति विश्रुतम् ८१ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ॥ नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ८२ शुक्ल
पक्षे दशम्यां च पुंडरीकं समाविशेत् ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजपुंडरीकफलं लभेत् ८३ ततस्त्रिविष्टपंगच्छेत् त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतम् ॥ तत्र वैतरणीपुण्यानदीपापप्रणा
शिनी ८४ तत्र स्नात्वा ऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमांगतिम् ८५ ततो गच्छेत्तराजेंद्रफलकीवनमुत्तमम् ॥ तत्र देवाः भदारा
जन्फलकीवनमाश्रिताः ८६ तपश्चरंति विपुलं बहु वर्षं सहस्रकम् ॥ दृष्ट्वा नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ८७ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विदति भारत ॥ तीर्थे
च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ८८ गोसहस्रस्य राजेंद्रफलं विदति मानवः ॥ पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ८९ आग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विदति
भारत ॥ राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च विदति ९० ततो गच्छेत्तराजेंद्रमिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्र तीर्थानिराजेंद्रमिश्रितानि महात्मना ९१ व्यासेन नृपशार्दू
लद्विजार्थमिति नः श्रुतम् ॥ सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नातियो नरः ९२

६९ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२

ततो व्यासवनंगच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ९३ गत्वामधुवटीं चैव देव्यास्तीर्थे नरः शुचिः ॥ तत्र स्नात्वा ऽर्चयित्वा च पितॄ
न्देवांश्च पुरुषः ९४ स देव्यासमनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ कौशिक्याः संगमे यस्तु दृष्ट्वा श्वभारत ९५ स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ततो व्या
सस्थलीनामयत्र व्यासेन धीमता ९६ पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृतामतिः ॥ ततो देवैस्तुराजेंद्रपुनरुत्थापितस्तदा ९७ अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं
लभेत् ॥ किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ९८ गच्छेत् परमांसिद्धिं मृणैर्मुक्तः कुरुद्रह ॥ वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ९९ अहश्च सुदिनं चैव द्वे
तीर्थे लोकविश्रुते ॥ तयोः स्नात्वा नरव्याघ्रसूर्यलोकमवाप्नुयात् १०० मृगधूमंततो गच्छेत् त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतम् ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत गंगार्या नृपसत्तम १
त्वामहादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् २ ततो वामनकंगच्छेत् त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतम् ॥ तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम्
३ सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥ कुलपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलंततः ४ पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रविष्णु
लोके महीयते ५ अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य अमराधिपम् ॥ अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ६ शालिहोत्रस्य तीर्थे च शालिसूर्ये यथाविधि ॥ स्नात्वा नरवर
श्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ७ श्रीकुंजं च सरस्वत्यास्तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ८ ततो नैमिषकुंजं च समासाद्य कुरुद्रह ॥ ऋषयः
किल राजेंद्र नैमिषे यास्तपस्विनः ९ तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रंगताः पुरा ॥ ततः कुंजः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम १० ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो
महान् ॥ तस्मिन् कुंजे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ११ ततो गच्छेत्तर्धमज्ञकन्यातीर्थं मनुत्तमम् ॥ कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् १२ ततो गच्छेत्
राजेंद्रब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः १३ ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमांगतिम् ॥ ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थं मनुत्तमम्
१४ तत्र स्नात्वा नरो राजसोमलोकमवाप्नुयात् ॥ सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप १५ यत्र मंजुकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ पुरा मंजुकोराजन्कुशाग्र
णेति नः श्रुतम् १६ क्षतः किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ सर्वेशाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् १७ ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते तु स्थावरं जंगमं च यत् ॥ प्रनृत्तमुभ
यं वीरतेजसा तस्य मोहितम् १८ ब्रह्मादिभिः सुरैराजन् ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ विज्ञप्तो वै महादेवो ऋषेरथेनराधिप १९ नायं नृत्येद्यथा देवतथा त्वं कर्तुं मर्हासे ॥ तं प्रनृ
तंसमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ॥ सुराणां हितकामार्थं ऋषिदेवोऽभ्यभाषत २० भो भो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ॥ हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्यमुनिपुंगव २१

९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ हिमसन्निभमतिश्वेतमिषुविकारं खेदशर्कराख्यम् २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२
 ऋषिरुवाच ॥ तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ किन्नपश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसंस्तुतम् १२२ यद्वृद्धासंप्रवृत्तो हं हर्षेण महतान्वितः ॥ तं प्रहस्या ब्रवी
 देवो ऋषिरागेण मोहितम् २३ अहं तु विस्मयं विप्रं न गच्छामि ति पश्य माम् ॥ एवमुक्त्वानरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता २४ अंगुल्यग्रेण गजेन्द्रस्वांगुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥
 ततो भस्मक्षताद्राजनिर्गतं हिमसन्निभम् २५ तद्दृष्ट्वा वीडितो राजन्समुनेः पादयोर्गतः ॥ नान्यदेवात्परमेने रुद्रात्परतरं महत् २६ सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्व
 मसि शूलघृक् ॥ त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् २७ त्वमेव सर्वान् ग्रसासि पुनरेव युगक्षये ॥ देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया २८ त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुराब्र
 ह्मादयोऽनघ ॥ सर्वस्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता चह २९ त्वत्प्रसादात्सुराश्वे मोदंती हाकुतोभयाः ॥ एवं स्तुत्वामहादेव ऋषिर्वचनमब्रवीत् १३० त्वत्प्रसादा
 न्महादेव ततो मे न क्षरेत वै ॥ ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिर्मिदमब्रवीत् ३१ तपस्ते वर्धतां विप्रमत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ आश्रमे चेहवत्स्यामित्वया सह महामुने ३२ स
 तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यति ये तु माम् ॥ न तेषां दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र च ३३ सारस्वतं च तेलोकं गमिष्यति न संशयः ॥ एवमुक्त्वामहादेव स्तत्रैवांतरधी
 यत ३४ ततस्त्वौशनसं गच्छेत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ३५ कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिषंधं किल भारत ॥ सान्निध्यमकरोत्रे
 त्यं भार्गव प्रियकाम्यया ३६ कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रसर्वपापैः प्रमुच्यते ३७ अग्नितीर्थं ततो गच्छेत् तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ अ
 ग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ३८ विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ३९ ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमा
 नसः ॥ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रब्रह्मलोकं प्रपद्यते १४० पुनात्या सप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ततो गच्छेत्त राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ४१ पृथूदकमिति
 ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ४२ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ४३ त
 त्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ४४ पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ॥ सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च
 पृथूदकम् ४५ उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्य जेदात्मनस्तनुम् ॥ पृथूदके जप्यपरो नैव श्वो मरणं तपेत् ४६ गीतं स न कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥ एवं स नियतं राजत्र
 भिगच्छेत् पृथूदकम् ४७ पृथूदका तीर्थं तमं नान्यतीर्थं कुरुद्वह ॥ तन्मेध्यं तत्पवित्रं च पावनं च न संशयः ४८ तत्र स्नात्वा दिवं यांति ये पि पापकृतो नराः ॥ पृथूद
 के नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ४९ मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्नगो सहस्रफलं लभेत् १५०

४३ । ४४ । ४५ पृथूदके जप्यपरो नैव श्वो मरणं पुनर्मरणं तपेत् । यद्वा पूर्वोच्यते तत्रैव तीर्थं न तपेत् । एकरात्रेणैव सर्वपापनिमोको भवतीत्यर्थः ४३ । ४७ । ४८ । ४९ । १५०

ततो गच्छेत्त राजेन्द्र तीर्थं मेध्यं यथाक्रमम् ॥ सरस्वत्या रुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् १५१ त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फ
 लं विंदति मानवः ५२ आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ अर्धकोलं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ५३ विप्राणामनुकंपार्थदर्भिणानिर्मितं पुरा ॥ व्रतोपनयनाभ्यां
 चाप्युपवासेन वाऽप्युत ५४ क्रियामंत्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ॥ चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान्दृष्टमेतत्पुरातनैः
 ५५ समुद्राश्च पिचत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ॥ तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ५६ फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विंदते च सः ॥ ततो गच्छेत्त धर्मज्ञ तीर्थं श
 तसहस्रकम् ५७ साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ५८ दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ ततो गच्छेत्त रा
 जेन्द्रेणुका तीर्थं मुत्तमम् ५९ तीर्थं अभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् १६० विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ॥
 प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः सपरिमुच्यते ६१ ततः पंचवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ पुण्येन महता युक्तः स तालोके महीयते ६२ यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्व
 जः ॥ तमर्चयित्वा देवेशं गमना देवसिद्धयति ६३ तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ६४ सैनापत्येन देवानामभि
 षिक्तो गुहस्तदा ॥ तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्वह ६५ कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ६६ स्वर्गद्वारं ततो
 गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ६७ ततो गच्छेत्त नरकं तीर्थं सेवीनराधिप ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन्नदुर्गतिमवाप्नुयात् ६८ त
 त्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ॥ अन्वास्ते पुरुषव्याघ्रनारायणपुरोगमैः ६९ सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्वह ॥ अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नु
 यात् १७० तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ॥ अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ७१ नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदम ॥ राजमानो महाराज विष्णु
 लोकं च गच्छति ७२ तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ॥ सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ७३ ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थं सेवीनराधिप ॥ प्रदक्षिण
 मुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ७४ पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ७५ गंगाहदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ॥ ति
 स्त्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन् कूपे महीपते ७६ तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ७७ गाणपत्यमवाप्नोति कुलं
 चैव समुद्धरेत् ॥ ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ७८ तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ बदरीपावनं गच्छेद्दक्षिणस्याश्रमं गतः १७९

१८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१ सन्निहत्यांकुक्षेत्रे ॥ यवनामांतरसन्निहतीति ९२ तन्निर्वक्तिपृथिव्यामित्यादिना अत्रोपक्रमोपसंहारयोः
 कुरुक्षेत्रमात्रपरत्वात्तदेवांगितीर्थातराणितुफलवत्संनिधावफलतदंगमिति स्यायेन तत्प्रासादंगमन्यमिति पापपिपृथक्फलश्रवणंतुगुणफलं न्यायेन ज्ञेयं यथायोमांगानामपियमनियमादीनामहिं
 साप्रतिष्ठादीनांतत्संनिधौवैरत्यागइत्यादिनापृथक्फलं समर्थेततद्वदिति भावः ९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।१०१ पृथिव्यामिति नैमिषंनैमिषारण्येकृतं पुण्यं पृथिव्यामे
 बदरीभक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितोनरः ॥ सम्यग्द्वादशवर्षाणि बदरीभक्षयेत्तुयः १८० त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्योनराधिप ॥ रुद्रमार्गसमासाद्य तीर्थसेवीनराधिप
 ८१ अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ एकरात्रसमासाद्य एकरात्रोपोषितोनरः ८२ नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ ततो गच्छेत्तराजं द्रुतीर्थं त्रैलोक्यवि
 श्रुतम् ८३ आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ तस्मिंस्तीर्थेनरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ८४ आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुदरेत् ॥ सोमती
 र्थेनरः स्नात्वा तीर्थसेवीनराधिप ८५ सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ततो गच्छेत्तधर्मज्ञदधीचस्य महात्मनः ८६ तीर्थपुण्यतमं राजन्पावनं लोकवि
 श्रुतम् ॥ यत्र सारस्वतो यातः सोऽगिरास्तपसो निधिः ८७ तस्मिंस्तीर्थेनरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ८८ ततः क
 न्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः ८९ लभेत्कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ततो गच्छेत्तधर्मज्ञ तीर्थसन्निह
 तीमपि १९० तत्र ब्रह्मादयो देवाः ऋषयश्च तपोधनाः ॥ मासि मासि समायांति पुण्येन महता न्विताः ११ सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ अश्वमेधशतं
 तेन तत्रेष्टं शाश्वतं भवेत् १२ पृथिव्यां यानि तीर्थानि अंतरिक्षचराणि च ॥ नद्यो हृदास्तडागाश्च सर्वं प्रसूयन्तानि च १३ उदपानानि वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि
 च ॥ निःसंशयममावास्यां समेप्यंति नराधिप १४ मासि मासि नरव्याघ्रसन्निहत्यां न संशयः ॥ तीर्थसन्निहना देवसन्निहत्येति विश्रुता १५ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च
 स्वर्गलोके महीयते ॥ अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे १६ यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् १७ स्नात
 युवसमाप्नोति तत्त्वा श्राद्धं च मानवः ॥ यत्किंचिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषेण वा १८ स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ॥ पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते
 १९ अभिवाद्य ततो यक्षंद्वारपालं मचक्रुकम् ॥ कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्दुसुवर्णकम् २०० मंगान् हृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ तत्र स्नायति धर्मज्ञ ब्रह्माचारी
 समाहितः १ राजसूयाश्वमेधाम्यां फलं विंदति मानवः ॥ पृथिव्यां नैमिषं तीर्थं मतरिक्षे च पुष्करम् २०२ त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ पां
 सवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ३

वसंततिसंपत्तिसावित्रीमादिपदप्राप्तिहेतुरित्यर्थः अंतरिक्षे सूर्यचंद्रादिमार्गे नक्षत्रादिचक्रे पुष्करं प्रापयतीत्यर्थः २०२ त्रयाणां भिन्नादिलोकेन सह त्रयाणामुपरि ब्रह्मलोके कुरुक्षेत्रं सेवीकममुक्तिस्थानं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । नयंति परमांगतिमिति मुक्तिफलदर्शकवाक्यशेषात् अत्र कुरुक्षेत्रपदेन काश्येव । 'काशीश्वरस्य तीर्थे पुष्पात्वा भरतसत्तम ॥ सर्वव्याधि विनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते' इत्यनेन समा
 नार्थत्वात् । तथा च पाठकमादर्थकमस्य बलवत्त्वात् 'पृथिव्यां नैमिषं पुण्यं मतरिक्षे च पुष्करम्' इत्यतः परं 'ये वसंतिकुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे' इत्ययं ग्रंथो ब्रह्मव्यः । अन्यथा तृतीयलोकस्यानुक्तत्वात्

मित्यसंगतं स्यात् । त्रिविष्टपे इत्यध्याहारेण वा वाक्यपूरणं स्यात् तत्रायुक्तं श्रीतार्यसंभवे दर्शिता चाविमुक्तेऽपि कुरुक्षेत्रपदस्य श्रीतीरुतिरविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति जाबालोपनिषदि । न चोपक्रमोपसं
 हारैकरूप्येण प्राप्तिद्विकुरुक्षेत्रस्य प्राकरणिकत्वेन तीर्थांतरवद्वाराणस्यास्तत्प्रकरणपठितत्वात्तदंगत्वं स्यादिति वाच्यं प्रकरणांलिङ्गस्य बलीयस्त्वात् तथाहि । 'ते वसंति त्रिविष्टपे स्वर्गलोके महीयते'
 इत्यादिवाक्यशेषात्स्वर्गप्राप्तिरेव कुरुक्षेत्रफलमवगम्यते न चात्र त्र्यं त्रिविष्टपादि पदं ब्रह्मलोकपरं कर्तुं शक्यं ब्रह्मवेदीकुरुक्षेत्रमिति वाक्यशेषविरोधात् तत्र च वेदीशब्देन तस्य कर्मभूमिस्त्वावगमात्
 'तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत्' इति तैत्तिरीयकब्राह्मणात् । 'तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास' इति शतपथश्रुतेः । न च कर्मभूमेर्विद्याफलप्रदत्वं युज्यते । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति । तयोः फलभेद
 श्रवणात् पितृलोकः स्वर्गलोकः 'देवलोको ब्रह्मलोकः वाराणस्यास्तु ज्ञानभूमिस्त्वं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं एतदेवात्र । 'पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ॥ अपि दुष्कृतकर्माणं नयंति परमांगतिम्'
 इति प्रदर्श्य दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीं ये वसंतिकुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे' इत्यनंतरश्चोकेन प्राप्तिद्विकुरुक्षेत्रफलं प्रदर्श्यते न चेतदेव पूर्वश्लोकेन स्तूयत इति वाच्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिबलात्तस्य
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयंति परमांगतिम् ॥ दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् २०४ ये वसंतिकुरुक्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे ॥ कुरुक्षेत्रे गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्य
 हम् ५ अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ब्रह्मवेदीकुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ६ तस्मिन् वसंतिये मर्त्या न ते शोच्याः कथंचन ७ तरं तु कारं तु कुर्यादंतरं
 रामहृदानां च मचक्रुकस्य च ॥ एतत्कुरुक्षेत्रं सततं पंचकंपिता महस्योत्तरवेदिरुच्यते २०८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पुलस्त्यतीर्थ
 यात्रायां त्र्यंशोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थं मनुत्तमम् ॥ यत्र धर्मो महाभागस्तत्तद्वानुत्तमं तपः १ तेन तीर्थं कृतं
 पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम् ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्मशीलः समाहितः २ आसप्तमं कुलं चैव पुनीतेनात्र संशयः ॥ ततो गच्छेत्तराजं द्रुज्ञानपावनमुत्तमम् ३ अग्निष्टो
 ममवाप्नोति मुनि लोकं च गच्छति ॥ सौगंधिकवनं राजस्ततो गच्छेत्तमानवः ४ तत्र ब्रह्मादयो देवाः ऋषयश्च तपोधनाः ॥ सिद्धचारणगंधर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ५
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठानदीनामुत्तमानदी ६ प्लक्षादेवी स्मृताराजन् पुण्या देवी सरस्वती ॥ तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकात्रिः
 सृतेजले ७ अर्चयित्वा पितृन् देवानश्च मेधफलं लभेत् ॥ ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ८

भूतार्थवादत्वे संभवत्यभूतार्थवादत्वोपगमस्यायोगात् बाल्मीकीये मोक्षोपायेषु । 'छायासूचीतापसूचीमुख्यसूचीति च त्रिकं ॥ त्रिकोणं तपसापूतं वाराणस्याः समं कृतम् ॥ गतास्तेन त्रिकोणेन चैके
 चिदिह जंतवः ॥ वायवः पांसवो वाऽपि तेऽपि मुक्तिं परांगताः' इति मंत्र्यंतरेण पूर्वश्लोकार्थस्य प्रत्यभिज्ञानात् तथा च यद्यपि काश्याः कुरुक्षेत्रांगत्वं प्रकरणात्प्रसक्तं तथापि योग्यतया फलतारतम्यलिङ्गात्
 तत्संभवतिसांनिध्यानुपरस्परार्काक्षादिकमुत्थाप्यतीर्थांतरशेषीभूतस्यापि कुरुक्षेत्रस्य काशीक्षेत्रत्वं ज्ञेयम् । तथा च वाक्यात् दुर्बलोऽपि संनिधिरानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्याये
 न बलतत्त्वया स्वर्गलोके महीयत इति वाक्यावगतमपि कुरुक्षेत्रफलं तिरोधाय प्रतितिष्ठति 'हवैयपतारात्रीरुपयति' इत्यादौ रात्रिसत्रस्य प्रतिष्ठाशेषितामिव सांसवोऽपि कुरुक्षेत्र इत्यर्थवादेन मुक्तिफलशे
 पितामिमुक्तसंज्ञस्य कुरुक्षेत्रस्य व्यवस्थापयन्तस्यैकवाक्यतांगत्वात्प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्याविमुक्तशेषतांगमयति । तथा च यं पांसवोऽपीत्यादिश्लोकद्वयार्थः येषामयति प्रदां काशीं गंतुमिच्छति ते कुरुक्षेत्रे
 वसेयुरिति । ते वसंति त्रिविष्टपे इति तु योगांगफलवद्गुणफलमिति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यं तस्मिंस्सर्वपापीतीर्थानां कुरुक्षेत्रप्रापकत्वं कुरुक्षेत्रस्य तु काशीप्रापकत्वाभिति २०५ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८
 ॥ २०८ ॥ इत्यारण्यके प० नेलकंडीये भारतभाष्ये दीप्यंशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततश्च १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

शम्यामृत्तराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेषः सबलवताक्षितोयावद्वरंपतेतावान्देशः शम्यानिपातः तेषुगृह्यु । संपेतिपाठेसंपतत्यनवेतियष्टिः संपा ९ पुरातनेमविष्यपुराणादी १० । ११ । १२ । १३
षट्सुशम्यानिपातेषुवल्मीकादितिनिश्चयः ॥ कपिलानांसहस्रंचवाजिमेधंचविंदति ९ तत्रस्नात्वानरव्याघ्रदृष्टमेतत्पुरातने ॥ सुगंधांशतकुंभांचपंचयक्षांच
भारत १० अभिगम्यनरश्रेष्ठस्वर्गलोकेमहीयते ॥ त्रिशूलखातंतत्रैवतीर्थमासाद्यभारत ११ तत्राभिषेकंकुर्वीतपितृदेवार्चनेरतः ॥ गाणपत्यंचलभतेदेहं
क्त्वानसंशयः १२ ततो गच्छेतराजेंद्रदेव्याः स्थानंसुदुर्लभम् ॥ शाकंभरीतिविख्यातात्रिषुलोकेषुविश्रुता १३ दिव्यंवर्षसहस्रंहिशाकेनकिलसुव्रता ॥ आहा
रंसाकृतवतीमासिमासिनराधिप १४ ऋषयोऽभ्यागतास्तत्रेदेव्याभक्त्यातपोधनाः ॥ आतिथ्यंचकृतंतेषांशाकेनकिलभारत १५ ततःशाकंभरीत्येवनामत
स्याःप्रतिष्ठितम् ॥ शाकंभरीसमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः १६ त्रिरात्रमुषितःशाकंभक्षयित्वानरःशुचिः ॥ शाकाहारस्ययत्किंचित्वर्षेर्द्वादशभिःकृतम् १७
तत्फलंतस्यभवतिदेव्याइच्छंदेनभारत ॥ ततो गच्छेत्सुवर्णाख्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् १८ तत्रविष्णुःप्रसादार्थंरुद्रमाराधयत्पुरा ॥ वरांश्चसुबहून्लभेदैवतेषुसुदुर्ल
भान् १९ उक्तश्चत्रिपुरघ्नपरितुष्टेनभारत ॥ अपिचत्वंप्रियतरोलोकेकृष्णभविष्यसि २० त्वन्मुखंचजगत्सर्वंभविष्यतिनसंशयः ॥ तत्राभिगम्यराजेंद्रपूजयि
त्वाष्टषध्वजम् २१ अश्वमेधमवाप्नोतिगाणपत्यंचविंदति ॥ धूमावतीततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितोनरः २२ मनसाप्रार्थितान्कामान्लभतेनात्रसंशयः ॥ देव्यास्तुदक्षि
णार्धेनरथावर्तोनराधिप २३ तत्रारोहेतधर्मज्ञश्चहृदधानोजितेंद्रियः ॥ महादेवप्रसादाद्विगच्छेत्परमां गतिम् २४ प्रदक्षिणमुपावृत्यगच्छेत्भरतर्षभ ॥ धारां नाम
महाप्राज्ञःसर्वपापप्रमोचनीम् २५ तत्रस्नात्वानरव्याघ्रनशोचतिनराधिप ॥ ततो गच्छेत्तधर्मज्ञनमस्कृत्यमहागिरिम् २६ स्वर्गद्वारेणयत्तुल्यंगंगाद्वारंनसंश
यः ॥ तत्राभिषेकंकुर्वीतकोटितीर्थेसमाहितः २७ पुंडरीकमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् ॥ उप्यैकारजनीं तत्रगोसहस्रफलंलभेत् २८ सप्तगंगेत्रिगंगेचशक्रावर्तेच
तर्पयन् ॥ देवान्पितृंश्चाविधिवत्पुण्यलोकेमहीयते २९ ततःकनखलेस्नात्वात्रिरात्रोपोषितोनरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति ३० कपिलावटंत
तो गच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप ॥ उपोष्यरजनीं तत्रगोसहस्रफलंलभेत् ३१ नागराजस्यराजेंद्रकपिलस्यमहात्मनः ॥ तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठसर्वलोकेषुविश्रुतम् ३२ तत्रा
भिषेकंकुर्वीतनागतीर्थेनराधिप ॥ कपिलानांसहस्रस्यफलंविंदतिमानवः ३३ ततोललितकंगच्छेत्तशांतनोस्तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्रस्नात्वानरोराजन्नदुर्ग
तिमवाप्नुयात् ३४ गंगायमुनयोर्मध्येस्नातियःसंगमेनरः ॥ दशाश्वमेधानाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् ३५ ततो गच्छेतराजेंद्रसुगंधंलोकविश्रुतम् ॥ सर्व
पापविशुद्धात्माब्रह्मलोकेमहीयते ३६

१४ । १५ । १६ । १७ छंदेनइच्छया १८ । १९ । २० त्वन्मुखंस्वरप्रधानम् २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६

३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ ओशनसीगतिशुक्रत्वम् ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६०
रुद्रावर्तंततो गच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप ॥ तत्रस्नात्वानरोराजस्वर्गलोकेचगच्छति ३७ गंगायाश्चनरश्रेष्ठसरस्वत्याश्चसंगमे ॥ स्नात्वाऽश्वमेधंप्राप्नोतिस्वर्ग
लोकंचगच्छति ३८ भद्रकर्णेश्वरंगत्वादेवमर्चयथाविधि ॥ नदुर्गंतिमवाप्नोतिनाकपृष्ठेचपूज्यते ३९ ततःकुब्जाग्रकेगच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप ॥ गोसहस्रमवा
प्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति ४० अरुंधतीवटंगच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप ॥ सामुद्रकमुपस्पृश्यब्रह्मचारीसमाहितः ४१ अश्वमेधमवाप्नोतित्रिरात्रोपोषितोनरः ॥
गोसहस्रफलंविद्यात्कुलंचैवसमुद्धरेत् ४२ ब्रह्मावर्तंततो गच्छेद्ब्रह्मचारीसमाहितः ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिसोमलोकंचगच्छति ४३ यमुनाप्रभवंगत्वासमुपस्पृश्य
यामुनम् ॥ अश्वमेधफलंलब्ध्वास्वर्गलोकेमहीयते ४४ दर्वीसंकमणंप्राप्यतीर्थंत्रैलोक्यपूजितम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति ४५ सिंधोश्चप्र
भवंगत्वासिद्धगंधर्वसेवितम् ॥ तत्रोष्यरजनीःपंचविंदेद्रुसुवर्णकम् ४६ अथवेदीसमासाद्यनरःपरमदुर्गमाम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति ४७
ऋषिकुल्यांसमासाद्यवासिष्ठंचैवभारत ॥ वासिष्ठोसमतिक्रम्यसर्ववर्णाद्विजातयः ४८ ऋषिकुल्यांसमासाद्यनरःस्नात्वाविकल्मषः ॥ देवान्पितृंश्चाविधित्वा
ऋषिलोकंप्रपद्यते ४९ यदि तत्रवसेन्मासंशाकाहारोनराधिप ॥ भृगुतुंगंसमासाद्यवाजिमेधफलंलभेत् ५० गत्वावीरप्रमोक्षंचसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ कृतिकामघ
योश्चैवतीर्थमासाद्यभारत ५१ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यांफलमाप्नोतिमानवः ॥ तत्रसंध्यांसमासाद्यविद्यातीर्थमनुत्तमम् ५२ उपस्पृश्यचैवविद्यायत्रतत्रोपप
द्यते ॥ महाश्रमेवसेद्रात्रिसर्वपापप्रमोचने ५३ एककालंनिराहारोलोकानावसतेशुभान् ॥ षष्ठकालोपवासेनासमुप्यमहालये ५४ सर्वपापविशुद्धात्माविंदेद्रु
सुवर्णकम् ॥ दशापरान्दशपूर्वात्रिरानुद्धरेत्कुलम् ५५ अथवेतसिकांगत्वापितामहनिषेविताम् ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिगच्छेदौशनसीगतिम् ५६ अथसुंदारे
कातीर्थंप्राप्यसिद्धनिषेवितम् ॥ रूपस्यभागीभवतिदृष्टमेतत्पुरातनैः ५७ ततो वैब्राह्मणीं गत्वाब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥ पद्मवर्णेनयानेनब्रह्मलोकंप्रपद्यते ५८ तत
स्तुनैमिषंगच्छेत्पुण्यांसिद्धनिषेवितम् ॥ तत्रनित्यंनिवससिब्रह्मादेवगणैःसह ५९ नैमिषंमृगयाणस्यपापस्यार्धं प्रणश्यति ॥ प्रविष्टमात्रस्तुनरःसर्वपापैःप्रमु
च्यते ६० तत्रमासंवसेद्द्वारोनैमिषेतीर्थतत्परः ॥ पृथिव्यांयानितीर्थानितानितीर्थानिनैमिषे ६१ कृताभिषेकस्तत्रैवानियतोनियताशनः ॥ गवांमेधस्ययज्ञस्य
फलंप्राप्नोतिभारत ६२ पुनात्यासप्तमंचैवकुलंभरतसत्तम ॥ यस्त्यजेन्नैमिषेप्राणानुपवासपरायणः ६३ समोदेत्सर्वलोकेषुएवमाहुर्मनीषिणः ॥ नित्यंमेधं
चपुण्यंचनैमिषंनृपसत्तम ६४ गंगोद्भेदंसमासाद्यत्रिरात्रोपोषितोनरः ॥ वाजपेयमवाप्नोतिब्रह्मभूतोभवेत्सदा ६५ सरस्वतीसमासाद्यतर्पयेत्पितृदेवताः ॥
सारस्वतेषुलोकेषुमोदतेनात्रसंशयः ६६ ततश्चबाहुदांगच्छेद्ब्रह्मचारीसमाहितः ॥ तत्रोष्यरजनीमेकांस्वर्गलोकेमहीयते ६७ देवसत्रस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नो
तिकौरव ॥ ततःक्षीरवतींगच्छेत्पुण्यांपुण्यतैर्वृताम् ६८

पितृदेवार्चनपरोवाजपेयमावाप्नुयात् ॥ विमलाशोकमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः ६९ तत्रोप्यरजनीमेकांस्वर्गलोकेमहीयते ॥ गोप्रतारंततोगच्छेत्सरग्यास्ती
र्थमुत्तमम् ७० यत्ररामोगतःस्वर्गसमृद्धयबलवाहनः ॥ देहंत्यक्त्वामहाराजतस्यतीर्थस्यतेजसा ७१ रामस्यचप्रसादेनव्यवसायाच्चभारत ॥ तस्मिन्स्तीर्थेनरः
स्नात्वागोप्रतारेनराधिप ७२ सर्वपापविशुद्धात्मास्वर्गलोकेमहीयते ॥ रामतीर्थेनरःस्नात्वागोमत्यांकुरुनंदन ७३ अश्वमेधमवाप्नोतिपुनातिचकुलंनरः ॥
शतसाहस्रकंतीर्थतत्रैवभरतर्षभ ७४ तत्रोपस्पर्शनंकृतवानियतोनियताशनः ॥ गोसहस्रफलंपुण्यंप्राप्नोतिभरतर्षभ ७५ ततोगच्छेतराजेंद्रमर्तस्थानमनुत्त
मम् ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ७६ कोटितीर्थेनरःस्नात्वाजर्चयित्वागुहंनृप ॥ गोसहस्रफलंविद्यातेजस्वीचभवेन्नरः ७७ ततोवाराणसीगत्वा
जर्चयित्वावृषध्वजम् ॥ कपिलाह्रदेनरःस्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ७८ अविमुक्तं समासाद्यतीर्थसेवीकुरुद्वह ॥ दर्शनाद्देवदेवस्यमुच्यतेब्रह्महृत्यया ७९ प्राणा
नुत्सृज्यतत्रैवमोक्षंप्राप्नोतिमानवः ॥ मार्कण्डेयस्यराजेंद्रतीर्थमासाद्यदुर्लभम् ८० गोमतीगंगयोश्चैवसंगमेलोकविश्रुते ॥ अग्निष्टोममवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत्
८१ ततोगयांसमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् ८२ तत्राक्षयवदोनामत्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ तत्रदत्तंपितृभ्यस्तुभक्त्यक्षय
मुच्यते ८३ महानद्यामुपस्पृश्यतर्पयेत्पितृदेवताः ॥ अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलंचैवसमुद्धरेत् ८४ ततोब्रह्मसरोगत्वाधर्मरिण्योपशोभितम् ॥ ब्रह्मलोकम
वाप्नोतिप्रभातामेवशर्वरीम् ८५ ब्रह्मणातत्रसरसियूपश्रेष्ठःसमुच्छ्रितः ॥ यूपंप्रदक्षिणीकृत्वावाजपेयफलंलभेत् ८६ ततोगच्छेतराजेंद्रधेनुकंलोकविश्रुतम् ॥
एकरात्रोषितोराजनप्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ८७ सर्वपापविशुद्धात्मासोमलोकंजयेत्ध्रुवम् ॥ तत्रचिह्नंमहद्राजत्रयापिसुमहद्दृशम् ८८ कपिलायाःसवत्सायाश्चरं
त्याःपर्वतेकृतम् ॥ सवत्सायाःपदानिस्मद्वश्यंतेऽद्यापिभारत ८९ तेषूपस्पृश्यराजेंद्रपदेषुनृपसत्तम ॥ यत्किंचिदंशुभंकर्मतत्प्रणश्यातिभारत ९० ततोऽथ
वटंगच्छेत्स्थानंदेवस्यधीमतः ॥ स्नायीतभस्मनातत्रअभिगम्यवृषध्वजम् ९१ ब्राह्मणेनभवेच्चोर्णव्रतंद्वादशवार्षिकम् ॥ इतरेषांतुवर्णानांसर्वपापंप्रण
श्याति ९२ उद्यंतंचततोगच्छेत्पर्वतंगीतनादितम् ॥ सावित्र्यास्तुपदंतत्रदृश्यतेभरतर्षभ ९३ तत्रसंध्यामुपासीतब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ तेनसुपास्ताभव
तिसंध्याद्वादशवार्षिकी ९४ योनिद्वारंचतत्रैवविश्रुतंभरतर्षभ ॥ तत्राभिगम्यमुच्येतपुरुषोयोनि संकटात् ९५ कृष्णशुक्लाबुधौपक्षौगयायांशोवसेन्नरः ॥ पुना
त्यासप्तमंराजनकुलंनस्त्यत्रसंशयः ९६ एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोऽपिगयांवजेत् ॥ यजेतवाऽश्वमेधेननीलंवावृषमुत्सजेत् ९७

६९ । ७० । ७१ । व्यवसायाग्निश्चयात् ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७

९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३
ततःफलंजयेद्राजंस्तीर्थसेवीनराधिप ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिसिद्धिचमहतीव्रजेत् ९८ ततोगच्छेतराजेंद्रधर्मप्रस्थंसमाहितः ॥ तत्रधर्मोमहाराजनित्यमास्ते
युधिष्ठिर ९९ तत्रकूपोदकंकृत्वातेनस्नातःशुचिस्तथा ॥ पितृन्देवास्तुसंतर्प्यमुक्तपापोदिवंजयेत् १०० मतंगस्याश्रमस्तत्रमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ तंप्रवि
श्याश्रमंश्रीमच्छूलशोकविनाशनम् १०१ गवामयनयज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ धर्मेतत्राभिसंस्पृश्यवाजिमेधमवाप्नुयात् २ ततोगच्छेतराजेंद्रब्रह्मस्थानम
नुत्तमम् ॥ तत्राभिगम्यराजेंद्रब्रह्माणंपुरुषर्षभ ३ राजसूयाश्वमेधाभ्यांफलंविदितंमानवः ॥ ततोराजगृहंगच्छेतीर्थसेवीनराधिप ४ उपस्पृश्यतस्तत्रकक्षी
वानिवमोदते ॥ यक्षिण्यानैत्यकंतत्रप्राश्रीतपुरुषःशुचिः ५ यक्षिण्यास्तुप्रसादेनमुच्यतेब्रह्महृत्यया ॥ मणिनागंततोगत्वागोसहस्रफलंलभेत् ६ तैर्थिकंमुंज
तेयस्तुमणिनागस्यभारत ॥ दष्टस्याशीविषेणापिनतस्यक्रमतेविषम् ७ तत्रोप्यरजनीमेकांगोसहस्रफलंलभेत् ॥ ततोगच्छेत्ब्रह्मर्षेर्गौतमस्यवनंप्रियम् ८
अहल्यायाह्रदेस्नात्वावजेत्परमां गतिम् ॥ अभिगत्वाऽऽश्रमंराजंविदतेश्रियमात्मनः ९ तत्रोदपानंधर्मज्ञत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् ॥ तत्राभिषेकंकृत्वातुवाजिमेधम
वाप्नुयात् ११० जनकस्यतुराजर्षेःकूपस्त्रिदशपूजितः ॥ तत्राभिषेकंकृत्वातुविष्णुलोकमवाप्नुयात् ११ ततोविनशनंगच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ॥ वाजपेयमवा
प्नोतिसोमलोकंचगच्छति १२ गंडकींतुसमासाद्यसर्वतीर्थजलोद्भवां ॥ वाजपेयमवाप्नोतिसूर्यलोकंचगच्छति १३ ततोविशल्यामासाद्यनदीत्रैलोक्यविश्रुताम् ॥
अग्निष्टोममवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति १४ ततोऽधिवंगंधर्मज्ञसमाविश्यतपोवनम् ॥ गुह्यकेषुमहाराजमोदतेनात्रसंशयः १५ कंपनांतुसमासाद्यनदीसिद्धनि
षेविताम् ॥ पुंडरीकमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति १६ अथमाहेश्वरीधारांसमासाद्यधराधिप ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् १७ दिवौकसांपुष्करिणींस
मासाद्यनराधिप ॥ नदुर्गतिमवाप्नोतिवाजिमेधंचविदति १८ अथसोमपदंगच्छेद्ब्रह्मचारीसमाहितः ॥ माहेश्वरपदेस्नात्वावाजिमेधफलंलभेत् १९ तत्रकोटीतु
तीर्थानांविश्रुताभरतर्षभ ॥ कूर्मरूपेणराजेंद्रह्यसुरेणदुरात्मना १२० ह्रियमाणाहृता राजनविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ तत्राभिषेकंकुर्वीततर्धिकोटेचांयुधिष्ठि
र २१ पुंडरीकमवाप्नोतिविष्णुलोकंचगच्छति ॥ ततोगच्छेतराजेंद्रस्थानंनारायणस्यच २२ सदासन्निहितोयत्रविष्णुर्नसतिभारत ॥ यत्रब्रह्मादयोदेवाऋष
यश्चतपोधनाः २३ आदित्यावसवोरुद्राजनार्दनमुपासते ॥ शालग्रामहतिख्यातोविष्णुरहुतकर्मकः २४ अभिगम्यत्रिलोकेशंवरदंविष्णुमव्ययम् ॥ अश्वमे
धमवाप्नोतिविष्णुलोकंचगच्छति २५ तत्रोपदानंधर्मज्ञसर्वपापप्रमोचनम् ॥ समुद्रास्तत्रचत्वारःकूपेसंनिहिताःसदा २६ तत्रोपस्पृश्यराजेंद्रनदुर्गतिम
वाप्नुयात् ॥ अभिगम्यमहादेवंवरदंरुद्रमव्ययम् १२७

१२४ । १२५ । १२६ । १२७

१२८।१९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

विराजति यथा सोमो मेघैर्भुक्तो नराधिप ॥ जातिस्मरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः १२८ जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ माहेश्वरपुरंगत्वा जर्चयि
त्वा तृषध्वजम् २९ ईप्सिताल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् १३० अभिगम्य हरिदेवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ कुशिकस्या
श्रमंगच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ३१ कौशिकी तत्र गच्छेत्तमहापापप्रणाशिनी ॥ राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ३२ ततो गच्छेत्तराजेंद्रचंपकारण्यमुत्त
मम् ॥ तत्रोष्य रजनमेकांगो सहस्रफलं लभेत् ३३ अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् ॥ तत्रोष्य रजनीमेकांगो सहस्रफलं लभेत् ३४ तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या
सहमहाद्युतिं ॥ मित्रावरुणयोर्लोकानां प्राप्तिपुरुषर्षभ ३५ त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ३६ मनोः प्र
जापतेर्लोकानां प्राप्तिपुरुषर्षभ ॥ कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ३७ तदक्षय्यमिति प्रादुर्भूषयः संशितव्रताः ॥ ततो निर्वीरमासाद्य त्रिपुलोकेषु विश्रुतम्
३८ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरा संगमे नराः ३९ ते यांति नरशार्दूलशक्रलोकमनामयम् ॥ तत्राश्रमो वासिष्ठस्य त्रिपुलोके
षु विश्रुतः १४० तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ४१ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ ततो गच्छेत्तराजेंद्रकौ
शिकस्य मुनेर्हृदम् ४२ यत्र सिद्धिपरां प्राप्नोति विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ तत्र मांसं वसेद्दीरकौशिक्यां भरतर्षभ ४३ अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥
सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत्तमहाहृदे ४४ न दुर्गतिमवाप्नोति विद्याद्रुसुवर्णकम् ॥ कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ४५ अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संश
यः ॥ अग्निधारां समासाद्य त्रिपुलोकेषु विश्रुतां ४६ तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ४७ पितामहस्य रोगत्वा शै
लराजसमीपतः ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ४८ पितामहस्य सरसः प्रभुता लोकपावनी ॥ कुमारधारा तत्रैव त्रिपुलोकेषु विश्रुता ४९ यत्र स्नात्वा
कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ॥ षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया १५० ततो गच्छेत्तर्धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ॥ शिखरं वै महादेव्या गौर्यां स्त्रिलोक्य विश्रु
तम् ५१ समारुह्य नरश्रेष्ठस्तनकुंडेषु संविशेत् ॥ स्तनकुंडमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ५२ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ॥ हयमेधमवाप्नोति शक्र
लोकं च गच्छति ५३ ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ५४ नंदिन्यां च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ॥ नरमेध
स्य यत्पुण्यं तदा प्राप्नोति नराधिप ५५ कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यरुणयोर्गतः ॥ त्रिरात्रोपोषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ५६ उर्वशी तीर्थमासाद्य ततः सोमा
श्रमं वृधः ॥ कुंभकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ५७ कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारियतव्रतः ॥ जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनैः १५८

५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

प्राङ् नदीं च समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ५९ ऋषभद्वीपमासाद्य मेध्यं कौचनिषूदनम् ॥ सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमा
नस्थो विराजते ६० औदालकं महाराज तीर्थमुनिनिषेवितम् ॥ तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ६१ धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ॥ वाजपेय
मवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ६२ अथ चंपां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ॥ दंडार्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् १६३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि
तीर्थ० पुलस्त्य तीर्थयात्रायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ॥ उपस्पृश्य नरो विद्यालभते
नात्र संशयः १ रामस्य च प्रभावेण तीर्थं राजन्कृतं पुरा ॥ तल्लौहित्यं समासाद्य विद्याद्रुसुवर्णकम् २ करतो यां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति
प्रजापति कृतो विधिः ३ गंगायास्तत्राजेंद्रसागरस्य च संगमे ॥ अश्वमेधं दशगुणं प्रवदंति मनीषिणः ४ गंगायास्त्वपरंपारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ॥ त्रिरात्रमु
षितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ५ ततो वैतरणीं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनीं ॥ विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ६ प्रतरेच्च कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति ॥ गोस
हस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ७ शोणस्य ज्योतिरध्यायाः संगमे नियतः शुचिः ॥ तर्पयित्वा पितृन् देवान् अग्निष्टोमफलं लभेत् ८ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभेदे कुरुनंद
न ॥ वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ९ ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ॥ वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः १० गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं
चैव समुदरेत् ॥ कोशलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ११ वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः १२ गोसहस्रफलं
लब्ध्वा पुनानि स्वकुलं नृप ॥ ततो वदरिका तीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम १३ दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ तथा चंपां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः १४
दंडारव्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् १५ वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ॥ ततो महेंद्रमासाद्य जामदग्न्य
निषेवितम् १६ रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ मतंगस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनंदन १७ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ श्रीपर्वतं समासाद्य
नदीतीरमुपस्पृशेत् १८ अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा तृषध्वजम् ॥ श्रीपर्वते महादेवो देव्या सहमहाद्युतिः १९ न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥ तत्र देवह
दे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः २० अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ ऋषभं पर्वतं गत्वा पांड्ये देवतपूजितम् ॥ वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते २१
ततो गच्छेत्तकावेरीं वृत्तामप्सरसांगणैः ॥ तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् २२

२९ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ निदर्शनमुदाहरणं २९ तदेवाहगायत्रीमिति योयोनिसंकरजः सचेत्तत्रगायत्रीपठति तस्यसम्यक् पठतोऽपि भीर्धमाहात्म्यात्सागायत्रीगार्थास्वरनिय
ततस्तीरेसमुद्रस्यकन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ॥ ततोयंस्पृश्यराजेंद्रसर्वपापैः प्रमुच्यते २३ अथगोकर्णमासाद्यत्रिषुलोकेषुविश्रुतम् ॥ समुद्रमध्येराजेंद्रसर्वलोकन
मस्कृतम् २४ यत्रब्रह्मादयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ भूतयक्षपिशाचाश्चकिन्नराःसमहाहोरगाः २५ सिद्धचारुणगंधर्वमानुषाःपन्नगास्तथा ॥ सरितःसागराः
शैलाउपासंतउमापतिम् २६ तत्रेशानंसमभ्यर्च्यत्रिरात्रोपोषितोनरः ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिगाणपत्यंचविंदति २७ उप्यद्वादशरात्रंतुपूतात्माचभवेन्नरः ॥ त
तएवचगायत्र्याःस्थानंत्रैलोक्यपूजितम् २८ त्रिरात्रमुषितस्तत्रगोसहस्रफलंलभेत् ॥ निदर्शनंचप्रत्यक्षंब्राह्मणानानराधिप २९ गायत्रीपठतेयस्तुयोनिसंकर
जस्तथा ॥ गाथाचगायिकाचापितस्यसंपद्यतेनृप ३० अब्राह्मणस्यसावित्रीपठतस्तुप्रणश्यति ॥ संवर्तस्यतुविप्रर्वैपीमासाद्यदुर्लभां ३१ रूपस्यभागीभ
वतिसुभगश्चप्रजायते ॥ ततोवेणांसमासाद्यत्रिरात्रोपोषितोनरः ३२ मयूरहंससंयुक्तंविमानंलभतेनरः ॥ ततोगोदावरींप्राप्यनित्यंसिद्धनिषेविताम् ३३ गर्वामेध
मवाप्नोतिवासुकेलोकमुत्तमम् ॥ वेणायाःसंगमेस्नात्वावाजिमेधफलंलभेत् ३४ वरदासंगमेस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ॥ ब्रह्मस्थानंसमासाद्यत्रिरात्रोपोषितोनरः
३५ गोसहस्रफलंविद्यास्वर्गलोकंचगच्छति ॥ कुशप्लवनमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः ३६ त्रिरात्रमुषितःस्नात्वाअश्वमेधफलंलभेत् ॥ ततोदेवहृदेऽरण्येठ
ष्णवेणाजलोद्भवे ३७ जातिस्मरहृदेस्नात्वाभवेजातिस्मरानेरः ॥ यत्रक्रतुशतैरिद्वादेवराजोदिवंगतः ३८ अग्निष्टोमफलंविद्याद्रमनादेवभारत ॥ ततःसर्वह
देस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ३९ ततोवार्पामहापुण्यापयोष्णीसिरितावराम् ॥ पितृदेवार्चनरतोगोसहस्रफलंलभेत् ४० दंडकारण्यमासाद्यपुण्यंराजन्नुपस्पृ
शेत् ॥ गोसहस्रफलंतस्यस्नातमात्रस्यभारत ४१ शरभंगाश्रमंगत्वाशुकस्यचमहात्मनः ॥ नदुर्गतिमवाप्नोतिपुनातिचकुलंनरः ४२ ततःशूर्पारकंगच्छे
जामदग्न्यनिषेवितम् ॥ रामतीर्थेनरःस्नात्वाविद्याद्रुसुवर्णकम् ४३ सप्तगोदावरेस्नात्वानियतोऽनियताशनः ॥ महत्पुण्यमवाप्नोतिदेवलोकंचगच्छति ४४
ततोदेवपथंगत्वानियतोऽनियताशनः ॥ देवसत्रस्ययत्पुण्यंतदेवाप्नोतिमानवः ४५ तुंगकारण्यमासाद्यब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥ वेदानध्यापयत्तत्रऋषिसारस्व
तःपुरा ४६ तत्रवेदेषुनष्टेषुमुनेरंगिरसःसुतः ॥ ऋषीणामुत्तरीयेषुसूपविष्टोयथासुखम् ४७ ओंकारेणयथान्यायंसम्यगुच्चारितेनह ॥ येनयत्पूर्वमभ्यस्तंत
त्सर्वसमुपस्थितम् ४८ ऋषयस्तत्रदेवाश्चवरुणोग्निःप्रजापतिः ॥ हरिर्नारायणस्तत्रमहादेवस्तथैवच ४९ पितामहश्चभगवान्देवैःसहमहाद्युतिः ॥ भृगुंनियो
जयामासयाजनार्थमहाद्युतिम् ५० ततःसचक्रेभगवानृषीणांविधिवत्तदा ॥ सर्वेषांपुनराधानंविधिदृष्टेनकर्मणा ५१

महीनांगद्यवन्मुखान्निसरति गायिकाग्राम्यगीतवत् स्वरवर्णविकृतागीतिकेतिपाठेऽपि सप्तवर्षः ३० अब्राह्मणस्यतुमाकृषिदाऽपि तत्रनरकुरतीतिभावः ३१ । २२ । ३३ । ३४
३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१

५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ चक्रचराः सूर्यादयः ७२ । ७३ । ७४ गंगायमुनयो
आज्यभागेनतत्राग्नितर्पयित्वायथाविधि ॥ देवाःस्वभवनंयाताऋषयश्चयथाकमम् ५२ तदरण्यंप्रविष्टस्यतुंगकंराजसत्तम ॥ पापंप्रणश्यत्यखिलंस्त्रियोवापुरु
षस्यवा ५३ तत्रमासंवसेद्धारोऽनियतोऽनियताशनः ॥ ब्रह्मलोकंवजेद्राजकुलंचैवसमुद्धरेत् ५४ मेधाविकंसमासाद्यपितृन्देवांश्चतर्पयेत् ॥ अग्निष्टोममवाप्नो
तिस्मृतिमेधांचविंदति ५५ अत्रकालंजरंनामपर्वतंलोकविश्रुतम् ॥ तत्रदेवहृदेस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ५६ योस्नातःस्नापयेत्तत्रगिरौकालंजरेनृप ॥ स्वर्ग
लोकेमहीयेतनरोनास्त्यत्रसंशयः ५७ ततोगिरिवरश्रेष्ठेचित्रकूटेशांपते ॥ मंदाकिनींसमासाद्यसर्वपापप्रणाशिनीम् ५८ तत्राभिषेकंकुर्वाणःपितृदेवार्चने
रतः ॥ अश्वमेधमवाप्नोतिगतिंचपरमां व्रजेत् ५९ ततोगच्छेत्तधर्मज्ञमर्हस्थानपनुत्तमम् ॥ यत्रनित्यंप्रहासेनोगुहःसन्निहितोनृप ६० तत्रगत्वानृपश्रेष्ठगम
नादेवासिध्यति ॥ कोटितीर्थेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ६१ प्रदक्षिणमुपावृत्यज्येष्ठस्थानंव्रजेन्नरः ॥ अभिगम्यमहादेवंविराजतियथाशशी ६२ तत्रकूपे
महाराजविश्रुताभरतर्षभ ॥ समुद्रास्तत्रचत्वारोऽनिवसंतियुधिष्ठिर ६३ तत्रोपस्पृश्यराजेंद्रापितृदेवार्चनेरतः ॥ नियतात्मानरःपूतोगच्छेत्तपरमां गतिम्
६४ ततोगच्छेत्तराजेंद्रशृंगवेरपुरंमहत् ॥ यत्रतीर्णमहाराजरामोदाशरथिःपुरा ६५ तस्मिंस्तीर्थेमहाबाहोस्नात्वापापैःप्रमुच्यते ॥ गंगायांतुनरःस्नात्वाब्र
ह्मचारीसमाहितः ६६ विधूतपाप्माभवातिवाजपेयंचविंदति ॥ ततोमुंजवटंगच्छेत्स्थानंदेवस्यधीमतः ६७ अभिगम्यमहादेवमभिवाद्यचभारत ॥ प्रदक्षिण
मुपावृत्यगाणपत्यमवाप्नुयात् ६८ तस्मिंस्तीर्थेतुजाह्व्यांस्नात्वापापैःप्रमुच्यते ॥ ततोगच्छेत्तराजेंद्रप्रयागमृषिसंस्तुतम् ६९ यत्रब्रह्मादयोदेवादिशश्चस
दिगीश्वराः ॥ लोकपालाश्चसाध्याश्चपितरोलोकसंमताः ७० सनत्कुमारप्रमुखास्तथैवपरमर्षयः ॥ अंगिरःप्रमुखाश्चैवतथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ७१ तथानागाः
सुपर्णाश्चसिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ सरितःसागराश्चैवगंधर्वाप्सरसोऽपिच ७२ हरिश्चभगवानास्तेप्रजापतिपुरस्कृतः ॥ तत्रत्रीण्यग्निकुंडानियेषामध्येनजा
ह्वी ७३ वेगेनसमतिक्रान्तासर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ तपनस्यसुतादेवीत्रिषुलोकेषुविश्रुता ७४ यमुनागंगयासाद्धैसंगतालोकपावनी ॥ गंगायमुनयोर्मध्यंपृथि
व्याजघनंस्मृतम् ७५ प्रयागंजघनस्थानमुपस्थमृषयोविदुः ॥ प्रयागंसप्रतिष्ठानंकंबलाश्चतरीतथा ७६ तीर्थभोगवतीचैववेदिरेषाप्रजापतेः ॥ तत्रवेदाश्च
यज्ञाश्चमूर्तिमंतोयुधिष्ठिर ७७ प्रजापतिमुपासंतैऋषयश्चतपोधनाः ॥ यजंतेक्रतुभिर्देवास्तथाचक्रधरानृपाः ७८ ततःपुण्यतमंनामत्रिषुलोकेषुभारत ॥
प्रयागंसर्वतीर्थेभ्यःप्रवदंत्यधिकंविभो ७९

रिति स्त्रीरूपायाःपृथिव्याभेरुपृष्ठशीर्षाया हरिद्वारादारभ्य जघनंनाभेरधोभागः ७५ जघनस्यस्थानमवस्थानं समाप्तिरंतश्चित्यावत् तदेवोपस्थं तथाच पृथिव्याजपत्यभूतानितीर्थानितत्फ
लभूताःस्वर्गाश्च तानिसर्वाणिप्रयागादुत्पन्नानीतिप्रयागस्यतीर्थराजत्वमुक्तम् ७६ । ७७ । ७८ । ७९

वन
अ
॥८५॥

॥७८॥

म.भा.टी.
॥७८॥

८० । ८१ । ८२ नवेदवचनादिति लोकवेदविद्वत्स्य हठमरणस्मापवादोऽर्थ अहिंसाविधेरिवपन्नालंमविधिरितिमात्रः वस्तुतस्तु वाराणसीमरणवद्यादृष्टिकमरणविषयएवायं
ग्रंथोनहठमरणप्रतिपादकः 'सितासितेसरितेयत्रसंगयेतत्राष्टतासो विवमुत्पतन्ति ॥ येवैतन्मविसृजंतिधीरास्तेजनासोअमृतत्वंभजन्ते' 'ब्रह्मज्ञानेनमुच्यंतेप्रयागमरणेनच'इत्यादिश्रुतयः
स्मृतयश्चतादृशाएवहठमरणे 'जलेवाऽपि स्थलेवाऽपि शस्त्रेणोद्धृत्यवापुनः ॥ नरकंतेप्रयात्याशुआत्मानंघातयंतिये' इतिदोषस्मरणात् नचास्यैवापवादःप्रयागमरणविधिरितिवा
च्यं तस्यहठमरणपरत्वासिद्धेः सिद्धौवाअधिकित्स्यरोगादिदोषवतांमृगुपतनादिनाऽपिमरणेप्राप्तेऽपिप्रयागमरणनियमाविधिरयंमविध्यति नचकाम्योऽयंमरणविधिर्नित्यस्यमरणानि
वेधविधेर्वाधकः काम्यत्वाच्चनायमुद्धेनेप्रत्यवायावहइतिवाच्यं उक्तेर्बोधकाभावेऽपिवाक्यस्यहठमरणपरत्वमपूर्वविध्यर्थत्वंचकल्पयतोऽगौरवापत्तेः अभ्युपगमेवा ब्राह्मणव्यतिरिक्त
विषयएवायंविधिः मृग्यादिपतनेनमरणमन्यत्रब्राह्मणादिति स्मृतेः । युक्तंशुद्धशब्दब्रह्मज्ञानयोरिव काशीप्रयागमरणयोःसद्योमुक्तिकममुक्तिपरत्वं तथाहि तीर्थमाहात्म्योपसंहारे । 'य
गमनात्तस्यतीर्थस्यनामसंकीर्तनादपि ॥ मृत्युकालभयाच्चापिनरःपापात्प्रमुच्यते ८० तत्राभिषेकंयःकुर्यात्संगमेलोकाविश्रुते ॥ पुण्यंसफलमाप्नोतिराजसूया
श्वमेधयोः ८१ एषायजनभूमिर्हिदेवानामभिसंस्कृता ॥ तत्रदत्तंसूक्ष्ममपिमहद्वतिभारत ८२ नवेदवचनात्तातनलोकवचनादपि ॥ मतिरुत्कमणीयातेप्र
यागमरणंप्रति ८३ दशतीर्थसहस्राणिषष्टिःकोट्यस्तथाऽपराः ॥ येषांसान्निध्यमत्रैवकीर्तितंकुरुनंदन ८४ चतुर्विधेचयत्पुण्यंसत्यवादिषुचैवयत् ॥ स्नातए
वतदाऽऽप्नोतिगंगायमुनसंगमे ८५ तत्रभोगवतीनामवासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ॥ तत्राभिषेकंयःकुर्यात्सोऽश्वमेधफलंलभेत् ८६ तत्रहंसप्रपतनंतीर्थत्रैलोक्याविश्रु
तम् ॥ दशाश्वमेधिकंचैवगंगायांकुरुनंदन ८७ कुरुक्षेत्रसमांगायत्रतत्रावगाहिता ॥ विशेषेवैकनखलेप्रयागेपरममहत् ८८ यद्यकार्यशतंकृत्वाकृतंगंगावसे
चनम् ॥ सर्वतत्तस्यगंगापोदहन्यग्निरिवंधनम् ८९ सर्वकृतयुगेपुण्यंत्रेतायांपुष्करंस्मृतम् ॥ द्वापरेऽपिकुरुक्षेत्रंगंगालियुगेस्मृता ९० पुष्करेतुतपस्तप्ये
द्दानंदद्यान्महालये ॥ मलयेत्वग्निरारोहेद्गुतुंगेत्वनाशनम् ९१ पुष्करेतुकुरुक्षेत्रंगंगायांमगधेषुच ॥ स्नात्वातारयतेजंतुःसप्तसप्तवरांस्तथा ९२ पुनातिकी
र्तितापापंदृष्ट्वाभद्रंप्रयच्छति ॥ अवगाढाचपीताचपुनात्यासप्तमंकुलम् ९३ यावदास्थिमनुष्यस्यगंगायाःस्पृशतेजलम् ॥ तावत्सपुरुषोराजनस्वर्गलोकेमही
यते ९४ यथापुण्यानितीर्थानिपुण्यान्यायतनानिच ॥ उपास्यपुण्यंलब्ध्वाचभवत्यमरलोकभाक् ९५ नगंगासदृशंतीर्थंनदेवःकेशवात्परः ॥ ब्राह्मणेभ्यः
परंनास्तिपुवमाहापितामहः ९६ यत्रगंगामहाराजसदेशस्तत्तपोवनम् ॥ सिद्धिक्षेत्रंचतज्ज्ञेयंगंगातीरसमाश्रितम् ९७ इदंसत्यंदिजातीनांसाधूनामात्म
जस्यच ॥ सुहृदांचजपेत्कर्णेशिष्यस्यानुगतस्यच ९८ त्रगंगामहाराजसदेशस्तत्तपोवनं ॥ सिद्धिक्षेत्रंच विज्ञेयंगंगातीरसमाश्रितम्' इतिगंगायास्तदाश्रितस्य
सिद्धिक्षेत्रस्यच विज्ञेयमोक्त्या तयोरेवमहत्तरत्वंदर्शितं तत्रयमुनयासंगतायाएवगंगायाअत्रग्रहणं प्रयागप्रशंसाधिकारात् प्रतिष्ठानेप्रतिष्ठितातीर्थयात्रेत्युपसंहाराच्च प्रतिष्ठानेप्रयागोसि
द्धिक्षेत्रपदेनवाराणस्येवसिद्धिक्षेत्रस्यनिरुपपदस्यमुक्तिवाचित्वात्काश्याश्चमुक्तिक्षेत्रत्वप्रसिद्धेः तदेवमध्यायचतुष्टयेऽपि मंग्यंतरेणसाक्षाद्वाकाशीकीर्तनादुक्तविधोपसंहाराच्चपुष्करगंगाप्रया
गादीनांसेवनंकाशीप्राप्तिकरमिति । 'अन्यानिपुवित्राणिकाशीप्राप्तिकराणिहि ॥ काशीप्राप्त्यविमुच्यंतेनान्यथाकल्पकोटिभिः' इत्यादिपूर्वोदाहृतपुराणांतरसंवादेनसिद्धम् ८३ । ८४
चतुर्विधे चतस्रोविद्याः वेदत्रयमात्मविद्याचेतिविद्यंतेऽस्मिन्सचतुर्विद्यस्तास्मिन् ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८

२७

९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ अगमानिअगम्यानि ४ समीक्षयादर्शनेच्छया ९ । ९ भावितैःशुद्धैःकरणैरिन्द्रियैः ७ अकृतात्माअवशीकृतचित्तः ८ । ९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ प्रतिष्ठा
नेप्रयागे प्रतिष्ठितासमाप्ता १४ अश्वमेधेति अश्वंफलंक्रममुक्तिस्थानं 'उपावाअश्वस्याशिरः'इत्यादिश्रुतेः सोपानस्याश्वमेधस्यतत्प्रापकत्वावगमात् सामान्यफलंत्वेनपदप्राप्तिरितिप्रसिद्धम्
इदंधन्यमिदंमेध्यमिदंस्वर्ग्यमनुत्तमम् ॥ इदंपुण्यमिदंरम्यंपावनंधर्म्यमुत्तमम् ९९ महर्षीणामिदंगुह्यंसर्वपापप्रमोचनम् ॥ अधीत्यद्विजमध्येचनिर्मलःस्वर्ग
माप्नुयात् १०० श्रीमत्स्वर्ग्यं तथापुण्यंसपत्नशमनंशिवम् ॥ मेधाजननमश्र्यंवेतीर्थवंशानुकीर्तनम् १ अपुत्रोलभतेपुत्रमधनोधनमाप्नुयात् ॥ महीविजयतेरा
जावैश्योधनमवाप्नुयात् २ शूद्रोयथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणःपारगःपठन् ॥ यश्चेदंशृणुयान्नित्यंतीर्थपुण्यंनरःशुचिः ३ जातीःसस्मरतेबह्वर्णाकपृष्ठेचमोदते ॥
गम्यान्यपिचतीर्थानिकीर्तितान्यगमानिच ४ मनसातानिगच्छेतसर्वतीर्थसमीक्षया ॥ एतानिवसुभिःसाध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ५ ऋषिभिर्देवकल्पैश्चस्रा
तानिसुकृतैषिभिः ॥ एवंचमपिकौरव्यविधिनाऽनेनसुवत ६ व्रजतीर्थानिनियतःपुण्यंपुण्येनवर्धयन् ॥ भावितैःकरणैःपूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनान् ७ प्रा
प्यंतेतानितीर्थानिसद्भिःशास्त्रानुदर्शिभिः ॥ नावतीनाकृतात्माचनाशुचिर्नचतस्करः ८ स्नातितीर्थेषुकौरव्यनचवक्रमतिर्नरः ॥ त्वयातुसम्यग्मृतेननित्यंध
र्मार्थदर्शिना ९ पितापितामहश्चैवसर्वेचप्रपितामहाः ॥ पितामहपुरोगाश्चदेवाःसर्षिगणात्प १० तवधर्मेणधर्मज्ञानित्यमेवाभितोपिताः ॥ अवाप्स्यसित्वंलो
कान्वैवसूनांवासवोपम ॥ कीर्तिचमहर्तीभीष्मप्राप्स्यसेभुविशाश्वतीम् ११ ॥ नारदउवाच ॥ एवमुक्त्वाऽभ्यनुज्ञायपुलस्त्योभगवानृषिः ॥ प्रीतःप्रीतेन
मनसातत्रैवांतरधीयत १२ भीष्मश्चकुरुशार्दूलशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ॥ पुलस्त्यवचनाच्चैवपृथिवीपरिचक्रमे १३ एवमेषामहाभागप्रतिष्ठानेप्रतिष्ठिता ॥
तीर्थयात्रामहापुण्यासर्वपापप्रमोचनी १४ अनेनविधिनायस्तुपृथिवीसंचरिष्यति ॥ अश्वमेधशतंसाग्रंफलंप्रेत्यसभोक्ष्यति १५ ततश्चाष्टगुणंपार्थप्राप्स्यसे
धर्ममुत्तमम् ॥ भीष्मःकुरुणांप्रवरोयथापूर्वमवाप्तवान् १६ नेताचत्वमृषीन्धस्मात्तेनतेऽष्टगुणंफलम् ॥ रक्षोगणविकीर्णानितीर्थान्येतानिभारत ॥ नगतानि
मनुष्येद्रैस्त्वामृतेकुरुनंदन १७ इदंदेवर्षिचरितंसर्वतीर्थाभिसंस्कृतम् ॥ यःपठेत्कल्यमुत्थायसर्वपापैःप्रमुच्यते १८ ऋषिमुख्याःसदायत्रवाल्मीकिस्त्वथकश्य
पः ॥ आत्रेयःकुंडजठरोविश्वामित्रोऽथगौतमः १९ असितोदेवलश्चैवमार्कंडेयोथगालवः ॥ भरद्वाजोवसिष्ठश्चमुनिरुदालकस्तथा २० शौनकःसहपुत्रेणव्या
सश्चतपतांबरः ॥ दुर्वासाश्चमुनिश्चेष्टोजाबालिश्चमहातपाः २१ एतेऋषिवराःसर्वेत्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ॥ एभिःसहमहाराजतीर्थान्येतान्यनुव्रज २२ एषतेलो
मशोनाममहर्षिरमितद्युतिः ॥ समेप्यतिमहाराजतेनसार्धमनुव्रज २३ मयापिसहधर्मज्ञतीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ॥ प्राप्स्यसेमहर्तीकीर्तियथाराजामहाभिषः २४
१९ अष्टगुणमणिमाद्यष्टगुणयुक्तं धर्मधर्मफलम् १६ हेतुमाहनेताचेति गणफलेनतुल्यफलत्वात्त्रेतुरनंतंफलमित्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । महाभिषःज्ञांतनुरुपेणावतीर्णः २४

१५ रश्मिवान्मरुतः १६ । २० । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनेलकंठीयेभारतमावदीपेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ भ्रातृणामिति १ अभितात्माअमितधैर्यः ।
'आत्माबुद्धौद्यौदेहे'इतिकोशात् २ । ३ । ४ त्रियुगौ धर्मस्यभार्यायामूर्तिसंज्ञायांकृतयुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेवद्वापरांतेऽपिकेशवार्जुनावितिपुराणपुरुषावेतौ नास्मदादिवन्मानुषा
वितिभावः पुंडरीकाक्षोसाक्षाद्विष्णुः । यद्वात्रीणियुगानि युगलानिषडैश्वर्याणि भगसंज्ञानिवा षडंगानिवा ययोस्तौ त्रियुगौ तानिच पुराणांतरेस्मर्यन्ते । 'ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसः
श्रियः ॥ वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतीगना'इंगनासंज्ञा । 'सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः ॥ अनंतशक्तिश्चविमोर्विभुज्ञाः षडादुरंगानि महेश्वरस्य'इति । अन्येतु
यथाययातिर्धर्मात्मायथाराजापूरुषाः ॥ तथात्वंराजशार्दूलस्वेनधर्मेणशोभते २५ यथाभगीरथोराजायथारामश्चविश्रुतः ॥ तथात्वंसर्वराजभ्योभ्राजसे
श्मिवानिव २६ यथामनुयथेक्ष्वाकुर्यथापूरुर्महायशः ॥ यथावैन्योमहाराजतथात्वमपिविश्रुतः २७ यथाचवृत्रहासर्वान्सपत्नान्निर्दहन्पुरा ॥ त्रैलोक्यंपाल
यामासदेवराड्विगतज्वरः २८ तथाशत्रुक्षयंकृत्वात्वंप्रजाःपालयिष्यसि ॥ स्वधर्मविजितामुर्वीप्राप्पराजविलोचन २९ ख्यातियास्यसिधर्मेणकार्तवीर्यार्जुनोय
था ३० वैशंपायनउवाच ॥ एवमाश्वास्यराजानंनारदोभगवानृषिः ॥ अनुज्ञाप्यमहाराजतत्रैवांतरधीयत ३१ युधिष्ठिरोऽपिधर्मात्मातमेवार्थविचिंतयन् ॥
तीर्थयात्राश्रितंपुण्यमृषीणांप्रत्यवेदयत् ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिपुलस्त्यतीर्थयात्रायांनारदवाक्येपंचाशीतमोऽध्यायः ॥
॥ ८५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ भ्रातृणामतमाज्ञायनारदस्यचधीमतः ॥ पितामहसमंधौम्यंप्राहराजायुधिष्ठिरः १ मयासपुरुषव्याघ्रोजिष्णुःसत्यपराक्र
मः ॥ अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्माविवासितः २ सहिवीरोऽनुरक्तश्चसमर्थश्चतपोधनः ॥ कृतीचभृशमप्यस्त्रेवासुदेवइवप्रभुः ३ अहंहेतावुभौब्रह्मरुष्णाव
रिविधातिनौ ॥ अभिजानामिविक्रांतौतथाव्यासःप्रतापवान् ४ त्रियुगौपुंडरीकाक्षौवासुदेवधनंजयौ ॥ नारदोपितथावेदयोऽप्यशंसत्सदामम् ५ तथाऽहम
पिजानामिनरनारायणावृषी ॥ शक्तोऽयमित्यतोमत्वामयासप्रेषितोऽर्जुनः ६ इंद्रादनवरःशक्रंसुरसूनुःसुराधिपम् ॥ द्रष्टुमस्त्राणिचादातुर्मिद्रादिति विवासे
तः ७ भीष्मद्रोणावतिरथौकृपोद्रौणिश्चदुर्जयः ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणवृतायुधिमहारथाः ८ सर्वेदेविदःशूराःसर्वास्त्रविदुषस्तथा ॥ योद्धुकामाश्चपार्थेनसततं
येमहाबलाः ॥ सचदिव्यास्त्रवित्कर्णःसूतपुत्रोमहारथः ९ योऽस्त्रवेगानिलबलःशरार्चिस्तलनिःस्वनः ॥ रजोधूमोऽस्त्रसंपातोधार्तराष्ट्रानिलोद्धतः १० निमृष्ट
इवकालेनयुगातेज्वलनोमहान् ॥ ममसैन्यमयंकक्षंप्रधक्ष्यतिनसंशयः ११ तंसलुष्णानिलोद्धूतोदिव्यास्त्रज्वलनोमहान् ॥ श्वेतवाजिवलाकाभृद्वाडीर्वेद्रायुधो
ल्बणः १२ संरब्धःशरधाराभिःसुदीप्तकर्णपावकम् ॥ अर्जुनोदीरितोमेघःशमयिष्यतिसंयुगे १३

ज्ञानैश्वर्ये धीर्यबले तेजःपराक्रमौ चेतित्रीणियुगलानीत्याहुः तत्रज्ञानमनपरोधंत्रैकालिकापस्फुरणम् । ऐश्वर्यमिच्छानभिघातः । बलमुपक्रांतनिर्वाहः । वीर्यकाममंत्रशक्तिः । तेजःपराभि
घातः । पराक्रमोयथाकालमुत्थानमितितद्वचाचक्षतेचतत्रिर्मूलं पुनरुकिदोषादयुक्तं ५ । १ अनवरोऽन्यूनः ७ । ८ अस्त्रविदुषोऽस्त्रविद्भासः ९ रजइति रजःकार्यःक्रोधःसपवधूमोयस्य
घासंराष्ट्रैरनिलैरिवउद्धतउद्दीपितः १० कक्षगृणवनम् ११ उल्बणोदुःसहः १२ अर्जुनोदीरितोऽर्जुननामा १३

१४ अलं जेतुंपर्वाप्तः तुशब्दःपक्षांतरे प्रतिक्रियाजयोपायःअर्जुनंविनाऽरमो दुर्जयाइत्यर्थः १५ द्रष्टारोद्रक्षयामः १६ अववानंत्वा स्थयम् १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ ॥ इत्यारण्यके
ससाक्षादेवसर्वाणिशक्रात्परपुरंजयः ॥ दिव्यान्यस्त्राणिबीभत्सुस्ततश्चप्रतिपत्स्यते १४ अलंसतेषांसर्वेषामितिमेधीयतेमतिः ॥ नास्तित्वतिकृतार्थानारणे
ऽरीणांप्रतिक्रिया १५ तेवयंपांडवंसर्वेऽहीतास्त्रमरिंदमम् ॥ द्रष्टारोर्नहिबीभत्सुर्भारमुद्यम्यसीदति १६ वयंतुतमृतेवीरवनेऽस्मिन्निद्विपदांवर ॥ अवधानंनग
च्छामःकाम्यकेसहलुष्ण्या १७ भवानन्यद्वनंसाधुबह्व्रतंफलवच्छुचि ॥ आख्यातुरमणीयंचसेवितंपुण्यकर्मभिः १८ यत्रकंचिद्वयंकालंवसंतःसत्याविक्रमम् ॥
प्रतीक्षामोऽर्जुनंवीरंरुष्टिकामादृवांबुदम् १९ विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विजातिभ्यःप्रतिश्रुतान् ॥ सरांसिसरितश्चैवरमणीयांश्चपर्वतान् २० आचक्ष्वनहिमेब्र
ह्मरोचतेतमृतेऽर्जुनम् ॥ वनेऽस्मिन्काम्यकेवासोगच्छामोऽन्यादिशंप्रति २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिधौम्यतीर्थयात्रायांषडशी
तितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तान्सर्वानुत्सुकान्द्रष्टृपांडवान्दीनचेतसः ॥ आश्वासयंस्तथाधौम्योबृहस्पतिसमोऽब्रवीत् १ ब्राह्मणा
नुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ॥ दिशस्तीर्थानिशैलांश्चशृणुमेवदतोऽनघ २ यान्श्रुत्वागदतोराजन्विशोकोभाविताऽसिह ॥ द्रौपद्याचानयासार्धंभ्रातृभि
श्चनरेश्वर ३ श्रवणाच्चैवतेषांत्वंपुण्यमाप्स्यसिपांडव ॥ गत्वाशतगुणंचैवतेम्यएवनरोत्तम ४ पूर्वप्राचींदिशंराजनराजर्षिगणसेविताम् ॥ रम्यांतेकथयिष्यामे
युधिष्ठिरयथास्मृति ५ तस्यांदेवर्षिजुष्टायनैमिषंनामभारत ॥ यत्रतीर्थानिदेवानांपुण्यानिचपृथक्पृथक् ६ यत्रसागोमतीपुण्यारम्यादेवर्षिसेविता ॥ यज्ञ
भूमिश्चदेवानांशामित्रंचविवस्वतः ७ तस्यांगिरिवरःपुण्योगयोराजर्षिसत्कृतः ॥ शिवंब्रह्मसरोयत्रसेवितांत्रिदशर्षिभिः ८ यदर्थेपुरुषव्याघ्रकीर्तयंतिपुरात
नाः ॥ एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोऽपिगयांविजेत् ९ यजेतवाऽश्वमेधेननीलंवावृषमुत्सृजेत् ॥ उत्तारयतिसंतत्यादशपूर्वान्दशवरान् १० महानदीचतत्रैवतथा
गयशिरोनृप ॥ यत्रासौकीर्त्यतेविप्रैरक्षय्यकरणोवटः ११ यत्रदत्तंपितृभ्योऽन्नमक्षय्यंभवातिप्रभो ॥ साचपुण्यजलातत्रफलगुनामामहानदी १२ बहुमूलफ
लाचापिकौशिकीभरतर्षभ ॥ विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्रब्राह्मणत्वंतपोधनः १३ गंगायत्रनदीपुण्यायस्यास्तीरेभगीरथः ॥ अयजतत्रबहुभिःक्रतुभिर्मूरिदक्षिणैः
१४ पंचालेषुचकौरव्यकथयंत्युत्पलावनम् ॥ विश्वामित्रोऽयजद्यत्रपुत्रेणसहकौशिकः १५ यत्रानुवंशंभगवान्जामदग्न्यस्तथाजगौ ॥ विश्वामित्रस्यतादृष्ट्वा
विभूतिमतिमानुषीम् १६ कान्यकुब्जंऽपिबत्सोममिद्रेणसहकौशिकः ॥ ततःक्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीतिचाब्रवीत् १७

पर्वणिनेलकंठीयेभारतमावदीपेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ तानिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ शामित्रंशमितुःकर्म यज्ञेपशुमारणं विवस्वतःपुत्रस्ययमस्येतिशेषः ७ तीर्थांतरमा
हतस्यामिति तस्यांप्राच्यादिशि राजर्षिरपि गयसंज्ञः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

पवित्रमिति पवित्रं तत्तुल्यं जन्ममरणदिदुःखं तस्मात्त्रायत इति पवित्रं अतएव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितं पुण्यं धर्मवृद्धिहेतुः पावनं पापनाशनम् १८ । १९ । २० । २१ । २२ यत्र भागीरथीति सरसि मणिकर्णिकारूपे प्रविष्टा आसीत् ब्रह्मशाला ब्रह्मोपलब्धिसदृशं वाराणस्याख्यम् 'अविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इति श्रुतिप्रसिद्धम् २३ आकीर्णव्याघ्रमंगलीयो

॥८०॥ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ॥ गंगायमुनयोर्वीरसंगमं लोकविश्रुतम् १८ यत्रायजतभूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ॥ प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत
म १९ अगस्त्यस्य तुराजं द्रुतत्राश्रमवरो नृप ॥ तत्तथा तापसारं पञ्चतापसैरुपशोभितम् २० हिरण्यविंदुः कथितो गिरौ कालं जरे महान् ॥ आगस्त्यपर्वतो रम्यः
पुण्यो गिरिवरः शिवः २१ महेंद्रो नाम कौरव्यभार्गवस्य महात्मनः ॥ अयजतत्र कौंतेय पूर्वमेव पितामहः २२ यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ यत्र सा
ब्रह्मशालेति पुण्याख्याता विशांपते २३ धूतपाप्मभिराकीर्णं पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ पवित्रो मंगलीयश्च ख्यातो लोके महात्मनः २४ केदारश्च मतंगस्य महानाश्रम
उत्तमः ॥ कुंडोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः २५ नैषधस्तृपितो यत्र जलं शर्मचलब्धवान् ॥ यत्र देवनं पुण्यं तापसैरुपशोभितम् २६ बाहुदाचनदी यत्र नंदाचमि
रिमूर्धनि ॥ तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायत नानि च २७ प्राच्यां दिशि महाराजकीर्तितानि मया तव ॥ तिसृष्वन्यानि पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ॥ सरितः पर्व
ताश्चैव पुण्यान्यायत नानि च २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापधौ म्यतीर्थयात्रायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ धौम्य उवाच ॥ दक्षिण
स्यांतु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ॥ विस्तरेण यथा बुद्धिर्कीर्त्यमानानि तानि वै १ यस्यामाख्यायते पुण्यादिशि गोदावरी नदी ॥ बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता
शिवा २ वेणाभीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे ॥ मृगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ३ राजर्षेस्तस्य च सरिर्नृगस्य भरतर्षभ ॥ रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णीद्विज
सेविता ४ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशः ॥ अनुवंश्यां जगौ गाथां नृपस्य धरणीपते ५ नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ॥ अमाद्यदिद्रुः सोमे
न दक्षिणाभिर्द्विजातयः ६ पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थं उत्तमे ॥ उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ॥ पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणांतिकम् ७ स्व
र्गोद्धुतं गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ॥ स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ८ एकतः सरितः सर्वा गंगाद्याः सलिलोच्चयाः ॥ पयोष्णी चैकतः पुण्यातीर्थेभ्यो हि
मतामम ९ माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ॥ यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ १० प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ॥ तापसानामरण्यानि कीर्ति
तानि यथा श्रुति ११ वेदीशूपां रकेता तजमदग्नेर्महात्मनः ॥ रम्या पाषाणतीर्था च पुनश्च द्राचमारत १२ अशोकतीर्थं तत्रैव कौंतेय बहुलाश्रमम् ॥ अगस्त्यती
र्थं पांडचेष्टुवारुणं च युधिष्ठिर १३

मंगलावहः २४ केदारोऽपि काश्यामेव २५ नैषधोनलः तत्रैव लोलाकं दक्षिणेन लग्नमस्य दर्शनात् तीर्थतरमाह यत्र देवनमिति २६ २७ । २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये
पेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ दक्षिणस्यामिति १ । २ । ३ । ४ अनुवंश्यां जगौ गाथां नृपस्य धरणीपते ५ नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

कुमार्यः कुमारीवाचरंतो बाल्याद्रागादिहीना अपि परमेव प्रतिप्रार्थयंतो भगवद्भक्ता इत्यर्थः अतएव श्रीभागवते द्विविधेष्वेव भगवद्भक्तभूयस्त्वं स्मर्यते पांडचेष्टुद्रविद्विशेषेषु १४ महन्मोक्षफलम्
१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ तत्रांगः कृततपस्कः २३ सनातनो धर्मः 'इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ॥ अयं तु परमो धर्मो ध्योगेनात्मदर्शनम्' इति याज्ञव

कुमार्यः कथिताः पुण्याः पांडचेष्टे वनरर्षभ ॥ ताम्रपर्णी तु कौंतेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु १४ यत्र देवैस्तपस्तप्तं महादिच्छाद्विराश्रमे ॥ गोकर्णं इति विख्यातं स्त्रिषु लोके
षु भारत १५ शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ॥ हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरुत्तात्मभिः १६ तत्र वृक्षवृणाद्यैश्च संपन्नः फलमूलवान् ॥ आश्रमोऽगस्त्य
शिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः १७ वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः १८ सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायत नानि
च ॥ आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप १९ चमसोद्देनं विप्रास्तत्रापि कथयंत्युत ॥ प्रभासंचोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर २० तत्र पिंडारकं नाम
तापसाचरितं शिवम् ॥ उज्जयंतश्च शिखरीक्षिप्रंसिद्धिं करो महान् २१ तत्र देवर्षिं वरिणेनारदेनानुकीर्तितः ॥ पूराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर २२ पु
ण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपाक्षिनिषेविते ॥ उज्जयंते स्म तप्तांगो नाकपृष्ठे महीयते २३ पुण्याद्धारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ॥ साक्षाद्देवः पूराणो सौ स हि धर्मः सनातनः
२४ ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ॥ ते वदंति महात्मानं कृष्णं धर्मसनातनम् २५ पवित्राणां हि गोविंदः पवित्रं परमुच्यते ॥ पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मं
गलानां च मंगलम् ॥ त्रैलोक्ये पुंडरीकाक्षो देवदेवः सनातनः २६ अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ॥ आस्ते हरि रचित्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः २७
॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थयात्रायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ धौम्य उवाच ॥ आनर्तेषु प्रतीच्या वै कीर्तयि
ष्यामि ते दिशि ॥ यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायत नानि च १ प्रियं ग्वाग्रवणोपेतावानरि फलमालिनी ॥ प्रत्यक्षो तानदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत २ त्रैलोक्ये
यानि तीर्थानि पुण्यान्यायत नानि च ॥ सरिद्वनानि शैलेन्द्रादेवाश्च स पितामहाः ३ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सहसिद्धिर्षिचारणैः ॥ स्नातुमायांति पूण्यौ धैः सदा वा
रिषु भारत ४ निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ॥ जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नखाहनः ५ वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ नित्यपुष्पफ
लास्तत्र पादपाहरितच्छदाः ६ तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ॥ फुल्लपद्मं महाराज देवगंधर्वसेवितम् ७ बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ॥
पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते ८

स्वयोक्तः तत्रात्मदर्शनाख्यस्य धर्मस्यात्मनोऽनन्यत्वात्सहिधर्म इति

सामानाधिकरण्यम् २४ एतदेव स्पष्टयति ये चेत्मादिना २५ । २६ अव्ययात्मा अक्षरस्वरूपी व्ययात्मा अक्षरस्वरूपी क्षेत्रज्ञो जीवः स एव परमेश्वरः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति भगवद्भक्त्यात् क्षेत्रं
जीव ईशश्च त्रयमप्यव्ययाख्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः 'भोक्ता भोग्यं परितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मैव तत्' इति श्रुतेः २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि ० नै० भा० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ आनर्तेषु प
वित्राश्रितेषु अवंतिष्ठति पाठे अवंतिष्ठति प्रतीच्यांचोतिवैश्वदार्थः १ प्रत्यक्षो तानदी पश्चिमवाहिनी २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ८

१। १०। ११। १२। १३ शाम्यतांशमवतां १४। १५ वैखानसानांहरण्यगर्भाणां कर्मगार्ग्यकाध्यायपराणामित्यर्थः १६ संश्रयार्थायवासाय १७ अभिकामस्यगंतुमिच्छाः १८
 ॥ इत्यारण्यकेन० भा० ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ उदीच्यामिति १ मंत्रयतः कथयतः कथाप्रतिग्रहः कथायामनासिधारणं २। ३ सारस्वतैःसरस्वत्याप्राप्तैः
 हृदिनापुण्यतीर्थाचराजर्षेस्तत्रवैसरित् ॥ विश्वामित्रनदीराजनपुण्यापरपुरंजय ९ यस्यास्तीरेसतांमध्येययातिर्नहुषात्मजः ॥ पपातसपुनर्लोकामलेभेधर्मा
 न्सनातनान् १० तत्रपुण्योहदःख्यातोमैनाकश्चैवपर्वतः ॥ बहुमूलफलोपेतस्त्वसितोनामपर्वतः ११ आश्रमःकक्षसेनस्यपुण्यस्तत्रयुधिष्ठिर ॥ चयवनस्या
 श्रमश्चैवविख्यातस्तत्रपांडव १२ तत्राल्पेनैवासिद्धयंतिमानवास्तपसाविभो ॥ जंबूमार्गोमहाराजऋषीणांभावितात्मनाम् १३ आश्रमःशाम्यतांश्रेष्ठमृगदि
 जनिषेवितः ॥ ततःपुण्यतमाराजन्सततंतापसैर्युता १४ केतुमालाचमेध्याचगंगाद्वारंचभूमिष ॥ ख्यातंचसैधवारण्यपुण्याद्विजनिषेवितम् १५ पितामह
 सरःपुण्यंपुष्करंनामनामतः ॥ वैखानसानांसिद्धानामृषीणामाश्रमःप्रियः १६ अप्यत्रसंश्रयार्थायप्रजापतिरथोजगौ ॥ पुष्करेपुकुरुश्रेष्ठगाथांसुकृतिनांवर
 १७ मनसाऽप्यभिकामस्यपुष्कराणिमनस्विनः ॥ विप्रणश्यंतिपापानिनाकपृष्ठेचमोदते १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिधौम्यतीर्थ
 यात्रायामूननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धौम्यउवाच ॥ उदीच्यांराजशार्दूलदिशिपुण्यानियानिवै ॥ तानितेकीर्तयिष्यामिपुण्या
 न्यायतनानिच १ शृणुष्वावहितोभूत्वामममंत्रयतःप्रभो ॥ कथाप्रतिग्रहोवीरश्रद्धाजनयतेशुभां २ सरस्वतीमहापुण्याहृदिनीतीर्थमालिनी ॥ समुद्रगामहावे
 गायमुनायत्रपांडव ३ यत्रपुण्यतरंतीर्थंलक्षावतरणंशुभम् ॥ यत्रसारस्वतैरिद्वागच्छंत्यवभृथैर्दिजाः ४ पुण्यंचारुयायतेदिव्यंशिवमग्निशिरोऽनघ ॥ सहदेवो
 ज्यजद्यत्रशम्याक्षेपेणभारत ५ एतस्मिन्नेवचार्थेऽसौइंद्रगीतायुधिष्ठिर ॥ गाथाचरतिलोकेऽस्मिन्गीयमानाद्विजातीभिः ६ अग्रयःसहदेवेनसेवितायमुना
 मनु ॥ तेतस्यकुरुशार्दूलसहस्रशतदक्षिणाः ७ तत्रैवभरतोरजाचक्रवर्तीमहायशः ॥ विंशतिःसप्तचाष्टौचहयमेधानुपाहरत् ८ कामकृद्योद्विजातीनांश्रुत
 स्तातयथापुरा ॥ अत्यंतमाश्रमःपुण्यःशरभंगस्यविश्रुतः ९ सरस्वतीनदीसद्भिःसततंपार्थपूजिता ॥ वालखिल्यैर्महाराजयत्रेष्ठमृषिभिःपुरा १० दृषद्वतीम
 हापुण्यायत्रख्यातायुधिष्ठिर ॥ न्यग्रोधाख्यस्तुपांचाल्यःपांचाल्योद्विपदावर ११ दाल्म्यघोषश्चदाल्म्यश्चधरणीस्थोमहात्मनः ॥ कौतेयानंतयशसःसुव्रत
 स्यामितौजसः १२ आश्रमःख्यायतेपुण्यस्त्रिपुलोकेषुविश्रुतः ॥ एतावर्णवर्णौचविश्रुतौमनुजाधिप १३

४ सहदेवःसृजयपुत्रः शम्याक्षेपेणबलवताक्षिप्राशम्यालगुडविशेषोयावदूरंपतेत्तवान् यज्ञमंडपो यस्मिन्मन्त्रे सशम्याक्षेपस्तेन ५। ६। ७ विंशतिः विंशतिवारमावर्तिताः सप्तमष्टौचेति
 अष्टाचत्वारिंशदधिकंशतं। त्रयस्त्रिंशच्छतराजेतिवु श्रुतिः विंशतिमितिपाठेऽस्यंतहीनसंख्यत्वात्पंचत्रिंशत् ८। ९। १०। ११। १२ एताकृष्णमृगी तद्वर्णौकृष्णौनरनारायणावि
 त्यर्थः वस्तुतस्त्वर्णौ वर्णौःलोहितशुक्लकृष्णाः रजःसत्त्वतमांसितद्रहिता १३

१४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४ विशालानामतः बदरीमनु बदरीसभीषे २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३ विहरिष्यसिपरिह
 वेदज्ञौवेदविद्वांसौवेदविद्याविदाबुभौ ॥ ईजातेक्रतुभिर्मुख्यैःपुण्यैर्भरतसत्तम १४ समेत्यबहुशोदेवाःसैद्राःसवरुणाःपुरा ॥ विशाखयूपेऽतप्यंततेनपुण्यतमश्च
 सः १५ ऋषिर्महान्महाभागोजमदग्निर्महायशः ॥ पलाशकेषुपुण्येषुरम्येष्वयजतप्रभुः १६ यत्रसर्वाःसरिच्छ्रेष्ठाःसाक्षात्तमृषिसत्तमम् ॥ स्वस्वतोयमुपादाय
 परिवार्योपतस्थिरे १७ अपिचात्रमहाराजस्वयंविश्वावसुर्जगौ ॥ इमंश्लोकंतदावीरप्रेक्ष्यदीक्षांमहात्मनः १८ यजमानस्यैवैवान्जमदग्नेर्महात्मनः ॥ आग
 म्यसरितोविप्रान्मधुनासमतर्पयन् १९ गंधर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्चसेवितम् ॥ किरातकिन्नरावासंशैलंशिखरिणांवरम् २० विभेदतरसांगंगागंगाद्वारंयुधि
 ष्ठिर ॥ पुण्यंतत्ख्यायतेराजनब्रह्मर्षिगणसेवितम् २१ सनत्कुमारःकौरव्यपुण्यंकनखलंतथा ॥ पर्वतश्चपुरुर्नामयत्रयातःपुरूरवाः २२ भृगुर्यत्रतपस्तेपेमह
 र्षिगणसेविते ॥ राजन्सआश्रमःख्यातोभृगुतुंगोमहागिरिः २३ यःसभूतंभविष्यच्चभवच्चभरतर्षभ ॥ नारायणःप्रभुर्विष्णुःशाश्वतःपुरुषोत्तमः २४ तस्यातियशसः
 पुण्यांविशालांबदरीमनु ॥ आश्रमःख्यायतेपुण्यस्त्रिपुलोकेषुविश्रुतः २५ उष्णतोयवहागंगाशीततोयवहापुरा ॥ सुवर्णसिकताराजनविशालांबदरीमनु २६
 ऋषयोयत्रदेवाश्चमहाभागामहौजसः ॥ प्राप्यानित्यंनमस्यंतिदेवंनारायणंप्रभुम् २७ यत्रनारायणोदेवःपरमात्मासनातनः ॥ तत्रकृत्स्नंजगत्सर्वतीर्थान्यायत
 नानिच २८ तत्पुण्यंपरमंब्रह्मततीर्थतत्तपोवनम् ॥ तत्परंपरमंदेवंभूतानांपरमेश्वरम् २९ शाश्वतंपरमंचैवधातारंपरमंपदम् ॥ यांविदित्वानशोचंतिविद्वां
 सःशास्त्रदृष्टयः ३० तत्रदेवर्षयःसिद्धाःसर्वेचैवतपोधनाः ॥ आदिदेवोमहायोगीयत्रास्तेमधुसूदनः ३१ पुण्यानामपितत्पुण्यमत्रतेसंशयोऽस्तुमा ॥ एतानि
 राजन्पुण्यानिपृथिव्यांपृथिवीपते ३२ कीर्तितानिनरश्रेष्ठतीर्थान्यायतनानिच ॥ एतानिवसुभिःसाध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ३३ ऋषिभिर्देवकल्पैश्चसेविता
 निमहात्मभिः ॥ चरन्नेतानिकौतेयसहितोब्राह्मणर्षभैः ॥ भ्रातृभिश्चमहाभागैरुत्कंठांविहरिष्यसि ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणि
 धौम्यतीर्थयात्रायानवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसंभाषमाणेतुधौम्येकौरवनंदन ॥ लो
 मशःसमहातेजाऋषिस्तत्राजगामह १ तंपांडवाग्रजोराजासगणोब्राह्मणाश्चते ॥ उपातिष्ठन्महाभागंदिविशक्रमिवामराः २ समभ्यर्च्ययथान्यायंधर्मपुत्रोयु
 धिष्ठिरः ॥ पप्रच्छागमनेहेतुमटनेचप्रयोजनम् ३ सपृष्टःपांडुपुत्रेणप्रीयमाणोमहामनाः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचाहर्षयन्निवपांडवान् ४ संचरन्नास्मिकौतेयस
 र्वान्लोकान्यदृच्छया ॥ गतःशक्रस्यभवनंतत्रापश्यंसुरेश्वरम् ५ तवचभ्रातरंवीरमपश्यंसव्यसाचिनम् ॥ शक्रस्यार्धासनगतंतत्रमेविस्मयोमहान् ६

रिष्यसि ३४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति १। २। ३। ४। ५। ६

७।८।९।१०।११ समंत्रप्रयोगादीमंत्रसहितं । संहारस्त्यक्तस्याकर्षणं । प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना निरपराधानां दहियो दोषस्तस्य शोधनं । मंगलं दग्धानामेवारा मादीनां पुनर्विकसनं । वज्रं वज्रवदप्रतीकार्यं रौद्रमेव १२।१३ गीतं लीकिकंगानं सामक्रुशुगानं १४ अनुजस्य भीमस्यानुजः १५ । १६ । १७ सुरकार्यं निवातकवचादीनां वधः । दिवौकसैरिति बहुलं छंदसीत्यै स् १८ । १९ सत्यसंधं सत्यप्रतिज्ञं २० वरवर्णिनमतिमुदरं २१ महेश्वरसुतप्रख्यं स्कंदतुल्यं अतिस्कंधमुन्नतांसं । ज्ञानगतिस्कंधमिति पाठे योगिश्रेष्ठे २२ । २३ अपहरिष्याभिकवचकुंडला

॥८२॥

आसीत्पुरुषशार्दूलदृष्टापार्थितथागतम् ॥ आहमांतत्र देवेशो गच्छ पांडुसुतान्प्रति ७ सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वांसहानुजम् ॥ वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ८ आख्यास्येते प्रियं तात महत्पांडवनंदन ॥ ऋषिभिः सहितो राजन् कृष्णयाचैव तच्छृणु ९ यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थभरतर्षभ ॥ तदस्त्रमातं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो १० यत्तद्ब्रह्मजिरोनामतपसारुद्रमागमत् ॥ अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ११ तत्समंत्रं संहारं सप्रायश्चित्तमंगलम् ॥ वज्रमस्त्राणि चान्यानि दंडादीनियुधिष्ठिर १२ यमात्कुबेराद्वरुणादिद्राक्ष कुरु नंदन ॥ अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान् यमितविक्रमः १३ विश्वावसोस्तु तनया द्वातं नृत्यं च सामच ॥ वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविदद्यथाविधि १४ एवं कृतास्त्रः कौंतेयो गांधर्ववेदमाप्तवान् ॥ सुखं वसतिर्वाभत्सुरनुजस्यानुजस्तव १५ यदर्थ मांसुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे १६ भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः ॥ ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम १७ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ॥ सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः १८ तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ॥ तपसो हि परं नास्ति तपसा विदते महत् १९ अहं च कर्णजानामियथा वद्भरतर्षभ ॥ सत्यसंधं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् २० महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ॥ महाधनुर्धरं वीरं महा स्त्रं वरवर्णिनम् २१ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् ॥ तथार्जुनमतिस्कंधं सहजो लवणपौरुषम् २२ न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ यच्चापिते भयं कर्णान्मनसि स्थमरिंदम २३ तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन् युपागते ॥ यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ॥ समर्पि लोमशस्ते कथयिष्यत्यसंश यम् २४ यच्च किंचित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ॥ ब्रह्मर्षिरेषूया तेन तच्छृद्धेयमन्यथा २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवा दे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ धनं जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजये धर्म्ययाधर्मादनपेतया १ त्वंहि धर्मान्परां न वेत्थ तपांसि च तपोधन ॥ श्रीमतां चापि जानासि धर्मराजां सनातनम् २ स भवान्परमं वेदपावनं पुरुषं प्रति ॥ तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थेषु पुण्येन पांडवान् ३ यथा तीर्थानि गच्छेत्तगाश्च दद्यात्स पार्थिवः ॥ तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ४

पहरणे इदं त्रेण कृतं सति तदपीन्द्रस्यांतःप्रविश्य संपादयिष्यामि ॥ अर्पिणाभेददर्शनेनाहं मनुरभवमित्यादिव दहमेवैत्ररूपी करिष्यामीति २४ तत्तद्भवेयं न त्वन्यथा गृहीतव्यमित्यर्थः २५ इत्या रण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ धनं जयेनेति योजयेः योजय धर्म्ययाधर्मादनपेतया १ । २ पुरुषं प्रति पुरुषस्येत्यर्थः ३ । ४

५ । ६ । ७ । ८ द्विःद्विवारं तृतीयं तृतीयवारं ९ । १० । ११ सत्यसंगरः सत्ययज्ञः यान्येव संग्रामनामानि तानियज्ञनामानीति यास्कवचनात् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ लघुरल्प भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ॥ रक्षोभ्योरक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ५ दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यंगिरारविम् ॥ तथारक्षस्व कौंतेयान् रक्षसेभ्यो द्वि जोत्तम ६ यातुधाना हि बहवो रक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ त्वयाऽभिगुप्तं कौंतेयं न विवर्तयुरंतिकम् ७ सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ॥ रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामेत्वया सह ८ द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरु नंदन ॥ इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ९ इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्धुधिष्ठिर ॥ मन्वादि भिर्महाराज तीर्थयात्राभयापहा १० नानृजुर्नाकृतात्मा चनाविद्यो न च पापकृत् ॥ स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ११ त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो भूय एव भविष्यसि १२ यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ॥ यथा ययातिः कौंतेय तथा त्वमपि पांडव १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न हर्षात्संप्र पश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ॥ स्मरेद्विदेव राजो यं कोनामाभ्यधिकस्ततः १४ भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनं जयः ॥ वासवः स्मरते यस्य कोनामाभ्यधि कस्ततः १५ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ॥ धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वोक्तैव मे १६ तद्यदामन्यसे ब्रह्मन् गमनं तीर्थदर्शने ॥ तदैव गतास्मि तीर्थान्येषमे निश्चयः परः १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गमने कृतबुद्धिस्तु पांडवं लोमशोऽब्रवीत् ॥ लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरंगमिष्यसि १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भिक्षाभुजो निवर्ततां ब्राह्मणाय तयश्च ये ॥ क्षुत्तृडध्वश्रमाया सशीतार्तिमसहिष्णवः १९ ते सर्वे विनिवर्ततां ये च मिष्टभुजो द्विजाः ॥ पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः २० तेऽपि सर्वे निवर्ततां ये च सूदानुयायिनः ॥ मया यथोचिता जीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः २१ ये चाप्यनुगताः पौरराजभक्तिपुरःसराः ॥ घृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छंतु ते च वै २२ सदा स्यति यथा कालमुचिताय स्य याभृतिः ॥ सचेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः २३ अस्मत्प्रियहि तार्थाय पांचालप्रोवः प्रदास्यति २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो भूयिष्ठशः पौरागुरुभारप्रपीडिताः ॥ विप्राश्च यतयो मुरुयाजमुर्नागपुरं प्रति २५ तान्सर्वान् धर्मराजस्य प्रेम्णाराजां ऽविकासुतः ॥ प्रतिजग्राह विधिवद् नैश्वसम तर्पयत् २६ ततः कुंती सुतो राजालघुभिर्ब्राह्मणैः सह ॥ लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् २७ ॥ इति श्री महाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमश तीर्थयात्रायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रयातं कौंतेयं ब्राह्मणाव नवासिनः ॥ अभिगम्य तदाराजं निदं वचनमब्रुवन् १ राजंस्तीर्थानि गतां सि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ॥ ऋषिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना २ अस्मान् पिमहाराजनेतुमर्हसि पांडव ॥ अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वद्वृत्तानि कौरव ३

परिवारः १८ । १९ विकल्पकाः मृष्टानृष्टविभाजकाः २० आजीव्यैर्मृत्यादिभिः वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरन्नादिभिः २१ । २२ । २३ पांचालयोद्धपदः वायुष्मभ्यं २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३

दुर्गाणिकेडकायाक्रांतत्वात् विषमणिहिंस्रव्याघ्राद्यावृत्तत्वात् ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२ अनुकीर्णानिव्याप्तानिनोऽस्मान् १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९
 आर्जवमृजुबुद्धिश्चामित्यर्थः २०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ कठिनानियष्टीः 'काठी' इति महाराष्ट्रप्रसिद्धेः अन्येतुशिक्यानिकरंडानिवेतिव्याचख्युः २७ परिचतुर्दशैः पंचदशभिः
 श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणिविषमणिच ॥ अगम्यानि नरेरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ४ भवतो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ॥ भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयम्
 प्युत ५ भवत्प्रसादाद्विवयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् ॥ तीर्थानां पृथिवीपालवनानां च विशांपते ६ तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिष्कृताः ॥ भवेमधूतपाप्मान
 स्तीर्थसंदर्शनाच्च ७ भवानपि नरेद्रस्य कार्त्तवीर्यस्य भारत ॥ अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ८ भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ॥ ध्रुवंप्राप्स्य
 त्तिदुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिष्कृतः ९ प्रभासादीनि तीर्थानि महेंद्रादींश्च पर्वतान् ॥ गंगाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् १० त्वया सह महीपालद्रष्टुमिच्छा
 महेवयम् ॥ यदि ते ब्राह्मणेष्वास्तिकाचित्प्रीतिर्जनाधिप ११ कुरुक्षिप्रवचोऽस्माकंततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा १२ अनुकी
 र्णानिरक्षोभिस्तेभ्यो न स्यात्तु महं सि ॥ तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता १३ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥ विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्वन
 राधिप १४ धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेनाभिपालितः ॥ सराजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिष्कृतः १५ भीमसेनादीभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ बाढमित्यत्र
 वीत्सर्वांस्तानृषीन्पांडवर्षभः १६ लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ॥ ततः स पांडवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी १७ द्रौपद्याचानवद्यां ग्यागमनाय मनो
 दधे ॥ अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ १८ काम्यके पांडवं द्रष्टुं समाजमुर्मनीषिणः ॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां च क्रेयथाविधि ॥ सत्कृतास्ते महाभागा
 युधिष्ठिरमथाब्रुवन् १९ ऋषय ऊचुः ॥ युधिष्ठिरय मौभीम मनसा कुरुतार्जवम् ॥ मनसा कृतशौचवैशुद्धास्तीर्थानि यास्यथ २० शरीरनियमं प्रादुर्ब्राह्मणमा
 नुषं व्रतम् ॥ मनो विशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः २१ मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ॥ मैत्रां बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ २२ ते यूयं मानसैः
 शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ॥ दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ २३ ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पांडवाः ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥
 २४ लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ॥ नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च २५ धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ॥ मार्गशीर्ष्या मतीतायां पु
 ष्येण प्रययुस्ततः २६ कठिनानि समादाय चौराजिनजटाधराः ॥ अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्ततः २७ इंद्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्दशैः ॥ महा
 नसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारिकैः २८ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवंतः समार्गणाः ॥ प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पांडवा जनमेजय २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आर
 ण्यके पर्वणि तीर्थं लोमशतीर्थयात्रायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ध ॥

चतुर्दशभ्यः परिचतुर्दशैः । संख्यया व्ययासन्नेति समासः बहुव्रीहो संख्येवेदजितिङ् २८।२९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

नवा इति निर्गुणमुत्तमगुणहीनं १ परान्नशत्रून् २।३ समूलः पुत्रपौत्रादिवंशवृद्धिर्मूलतस्तत्सहितः ४।५।६ विविधुः स्नानार्थमिति शेषः अधर्मस्तीर्थयात्राप्रवेशजस्तत्कर्तृन् अधर्मकृतः ।
 अधर्मेण कृतउत्पादितो वादपौर्गर्वः ततो मानः पूज्योऽस्मीति बुद्धिः ७ ततः पूजाया अलाभे प्रतिघाते वा क्रोधः ततः अह्नीः अकार्यप्रवृत्तिः ततः अलज्जा लज्जानिघता दोषाद्भयं तस्य नाशः ८ नाचि
 युधिष्ठिर उवाच ॥ नवैर्निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिस्तम ॥ तथाऽस्मिदुःखसंतप्तो यथानान्यो महीपतिः १ परांश्च निर्गुणान् मन्येन च धर्मगतानपि ॥ ते च लोमश
 लोकेऽस्मिन् नृध्यंते केन हेतुना २ ॥ लोमश उवाच ॥ नात्र दुःखं त्वयाराज न कार्यपार्थ कथंचन ॥ यदधर्मेण वर्धेयुर्धर्मरुचयोजनाः ३ वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्रा
 णि पश्यति ॥ ततः स पत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ४ मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ॥ वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ५ पुरा देवयुगे चैव दृष्टं
 सर्वमया विभो ॥ अरोचयन्सुराधर्मधर्मतत्त्वजिरेऽसुराः ६ तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशं भारतासुराः ॥ तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ७ दर्पान्मानः सम
 भवन्मानाः क्रोधो व्यजायत ॥ क्रोधादहीस्ततोऽलज्जावृत्तं तेषां ततोऽनशत् ८ तानलज्जांगतहीकान्हीनवृत्तान् वृथाव्रतान् ॥ क्षमालक्ष्मीः स्वधर्मश्च न चिरात्प्र
 जहुस्ततः ९ लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरानृप ॥ तानलक्ष्मी समाविष्टान् दर्पोपहतचेतसः १० दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविशततः ॥ तानलक्ष्मी समा
 विष्टान् दानवान् कलिनाहतान् ११ दर्पाभिभूतान् कैतेयक्रियाहीनान् चेतसः ॥ मानाभिभूतान् चिराद्विनाशः समपद्यत १२ निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो वि
 लयंगताः ॥ देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च १३ अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वा दैश्च पांडव १४ प्रजहुः सर्वं
 पापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ एवमादानवंतश्च निरादानाश्च सर्वशः १५ तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ तथा त्वमपि राजेन्द्र सत्त्वात्तीर्थेषु सानुजः
 १६ पुनर्वैत्स्यासि तालक्ष्मीमेषपंथाः सनातनः ॥ यथैव हि नृगोराजा शिबिरौशीनरो यथा १७ भगीरथो वसुमनागयः पूरुः पूरुरवाः ॥ चरमाणास्तपोनित्यं स्पर्शं
 नादंभसश्च ते १८ तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ अलभंत यशः पुण्यं धनानि च विशांपते १९ तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वासु विपुलांश्चियम् ॥ यथा
 चेक्ष्वाकुरभवत्स पुत्रजनबाधवः २० मुचुकुंदोऽथ माघातामरुतश्च महीपतिः ॥ कीर्तिं पुण्यामविंदंत यथा देवास्तपोबलात् २१ देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि
 वेत्स्यसि ॥ धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ॥ न चिराद्वैविनक्ष्यंति दैत्या इवन संशयः २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रायां लोमश
 तीर्थयात्रायां चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते तथा सहिता वीरावसंतस्तत्र तत्र ह ॥ क्रमेण पृथिवीपालनैमिषार
 ण्यमागताः १ ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पांडवानृप ॥ कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्चित्तं च भारत २

रावशीघ्रमेव ९।१०।११।१२।१३।१४ आदानवंतः आर्जवादिनियमग्रहणवंतः निरादाना अप्रतिबद्धाः सर्वशः देवादिनिरापि १५।१६ वेत्स्यसिलप्स्यसे १७।१८।१९।२०
 २१।२२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ते तथेति १।२

मित्यर्थः २० । २१ जज्ञेजाता सौदामनीतिविशेष्यं विद्युदिति विशेषणं द्युतिविशेषोपपादनार्थं 'कुयार्हरस्यापि पिनाकपाणेर्ध्वयुतिके सममन्विनोऽन्वे' इत्यादीपिनाकपाणिपदं ऊर्जितत्वापवत्त्वद्योतनार्थमुपस्तीर्णं सन्नविशेष्यसमर्पणायालमिति हरस्येति ध्यक्प्रत्युक्तं तद्वदिहापि ध्येयं २१ । २३ मुद्राणां तत्तन्मृगादिजातिगतानामसाधारणानां चिह्नानां कमनीयत्वमुदाहरति ।

नालोपह्वलोपस्तिरस्कारोयथासालोपामुद्रा । आहिताग्निपादिवत्पूर्वनिपातः अन्वेष्यपिहृयतइतिदीर्घः प्रकारांतरेणयोगेनतुवेदपदाठलोपआमुद्रेत्यवग्रहः स्यात्सचनदृश्यतेऽवउक्तविधौ

म.भा.टी.

वन०

अ०

॥९५॥

॥९५॥

वृद्धेसामहाराजविभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ अप्सिस्वोत्पलिनीशीघ्रमग्रेरिवशिखाशुभा २५ तांयौवनस्थाराजेंद्रशतंकन्याःस्वलंकताः ॥ दास्यःशतंचकल्याणी
मुपातस्थुर्वशानुगाः २६ सास्मदासीशतवृतामध्येकन्याशतस्यच ॥ आस्तेतेजस्विनीकन्यारोहिणीवदिविप्रभा २७ यौवनस्थामपिचतांशीलाचारसमन्वि
ताम् ॥ नववेषुपुरुषःकश्चिद्भयात्तस्यमहात्मनः २८ सातुमत्यवतीकन्यारूपेणाप्सरसोऽप्यति ॥ तोषयामासपितरंशीलेनस्वजनंतथा २९ वैदर्भीतुतथायु
क्तांयुवतींप्रेक्ष्यवैपिता ॥ मनसाचितयामासकस्मैदद्यामिमांसुताम् ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायामगस्त्यो
पाख्यानेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ यदात्वमन्यतागस्त्योगर्हस्थ्येतांक्षमामिति ॥ तदाऽभिगम्यप्रोवाचैवदभैपृथिवीप
तिम् १ राजन्निवेशेबुद्धिर्मेवर्ततेपुत्रकारणात् ॥ वरयेत्वांमहीपाललोपामुद्रांप्रयच्छमे २ एवमुक्तःसमुनिनामहीपालोविवेचनः ॥ प्रत्याख्यानायचाशक्तःप्र
दातुंचैवनेच्छत ३ ततःसभार्यामभ्येत्यप्रोवाचपृथिवीपतिः ॥ महर्षिर्वीर्यवानेषकुद्धःशापाग्निनादहेत् ४ तंतथादुःखितंदृष्ट्वासभार्यपृथिवीपतिम् ॥ लोपामुद्रा
भिगम्येदंकालेवचनमब्रवीत् ५ नमस्कृतेमहीपालपीडामभ्येतुमर्हसि ॥ प्रयच्छमामगस्त्यायत्राह्यात्मानंमयापितः ६ दुहितुर्वचनाद्राजासोऽगस्त्यायमहात्म
ने ॥ लोपामुद्रांततःप्रादाद्विधिपूर्वविशांपते ७ प्राप्यभार्यामगस्त्यस्तुलोपामुद्रामभाषत ॥ महार्हाण्युत्सृजैतानिवासांस्याभरणानिच ८ ततःसादर्शनीया
निमहार्हाणितनूनिच ॥ समुत्ससर्जरंभोरूर्ध्वसनान्यायतेक्षणा ९ ततश्चीराणिजग्राहवल्कलान्यजिनानिच ॥ समानव्रतचर्याचबभूवायतलोचना १० गंगा
द्वारमथागम्यभगवानृषिसत्तमः ॥ उग्रमातिष्ठततपःसहपत्न्याऽनुकूलया ११ साप्रीताबहुमानाच्चपतिंपर्यचरत्तदा ॥ अगस्त्यश्चपरांप्रीतिंभार्यायामचरत्प्र
भुः १२ ततोबहुतिथेकालेलोपामुद्रांविशांपते ॥ तपसाद्योतितान्प्रातांददर्शभगवानृषिः १३ सतस्याःपरिचारेणशौचेनचदमेनच ॥ श्रियारूपेणचप्रीतोमैथु
नायाजुहावताम् १४ ततःसाप्राजलिर्भूत्वालज्जमानेवभाविनी ॥ तदासप्रणयंवाक्यंभगवंतमथाब्रवीत् १५ असंशयंप्रजाहेतोर्भार्यापतिरविदत् ॥ यातुत्व
यिममप्रीतिस्तामृषेकर्तुमर्हसि १६ यथापितुर्गृहेविप्रप्रासादेशयनंमम ॥ तथाविधेत्वंशयनेमामुपैतुमिहार्हसि १७ इच्छामित्वास्त्रिगुणंचभूषणैश्चविभूषितम् ॥
उपसर्तुंयथाकामंदिव्याभरणभूषिता १८

वव्युत्पत्तिर्मुक्ता २४ । २९ वशानुगाःइच्छानुरूपाः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनेलंकटीयेभारतभावदीपेषणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ यदेति १ निवेशेवि
वाहे १ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ स्नातांक्रतावितिशेषः १३ परिचारेणसेवया १४ । १५ । १६ । १७ । १८

भूषणोऽयं चीरकाषायादिस्तपस्विनांश्चाव्योऽयंसामग्रीकलापो भोगसंपर्केणापवित्रोनेत्रमवस्तिविशेषः १९ । २० । २१ । २२ ऋतोःकालःषोडशदिनानितेष्वलरोऽवशिष्टः २३ । २४ । २५
॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनेलंकटीयेभारतभावदीपेसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ततहाति यंवेदवेति १ विषयांतेदेशसीमांते २ आगमनेनिमित्तभूतामर्थितां किमिच्छन्नागतोऽसीतिपप्र
अन्यथानोपतिष्ठेयंचीरकाषायवासिनी ॥ नैवापवित्रोविप्रर्षेभूषणोऽयंकथंचन १९ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ नतेधनानिविद्यंतेलोपामुद्रेतथामम ॥ यथाविधानि
कल्याणिपितुस्तवसुमध्यमे २० ॥ लोपामुद्रोवाच ॥ ईशोऽसितपसासर्वसमाहर्तुतपोधन ॥ क्षणेनजीवलोकेयद्वसुकिंचनविद्यते २१ ॥ अगस्त्यउवाच ॥
एवमेतद्यथात्थत्वंतपोव्ययकरंतुतत् ॥ यथातुमेननश्येततपस्तर्माप्रचोदय २२ ॥ लोपामुद्रोवाच ॥ अल्पावशिष्टःकालोऽयमृतोर्ममतपोधन ॥ नचान्यथाऽह
मिच्छामित्वामुपैतुंकथंचन २३ नचापिधर्ममिच्छामिविलोभुंतेकथंचन ॥ एवंतुमेयथाकामंसंपादयितुमर्हसि २४ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ यद्येषकामःसुभगेतव
बुद्ध्याविनिश्चितः ॥ हर्तुंगच्छाम्यहंमद्रेचरकाममिहस्थिता ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायामगस्त्योपाख्या
नेसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ ततो जगामकौरव्यसोऽगस्त्योभिक्षितुंवसु ॥ श्रुतर्वाणंमहीपालंयंवेदाभ्यधिकंनृपैः १ सविदित्वा
तुनृपतिःकुंभयोनिमुपागतम् ॥ विषयांतेसहामात्यःप्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् २ तस्मैवाध्वर्ययथान्धायमानीयपृथिवीपतिः ॥ प्राजलिःप्रयतोभूत्वापप्रच्छागमने
र्थिताम् ३ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ वितार्थिनमनुप्राप्तंविद्धिमांपृथिवीपते ॥ यथाशक्त्याविर्हिस्यान्यान्संविभागंप्रयच्छमे ४ ॥ लोमशउवाच ॥ ततआयव्य
यौपूर्णैतस्मैराजान्यवेदयत् ॥ अतोविद्वन्नुपादत्स्वयदत्रवसुमन्यसे ५ ततआयव्ययौदृष्ट्वासमौसममतिर्द्विजः ॥ सर्वथाप्राणिनांपीडामुपादानादमन्यत ६ स
श्रुतर्वाणमादायब्रध्नश्चममत्ततः ॥ सचतौविषयस्यांतेप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ७ तयोरध्वर्यवपाद्यंचब्रध्नश्चःप्रत्यवेदयत् ॥ अनुज्ञाप्यचपप्रच्छप्रयोजनमुपक्रमे ८
॥ अगस्त्यउवाच ॥ वित्तकामाविहप्राप्तौविद्वद्यावांपृथिवीपते ॥ यथाशक्त्याविर्हिस्यान्यान्संविभागंप्रयच्छनौ ९ ॥ लोमशउवाच ॥ ततआयव्ययौपूर्णौ
ताभ्यांराजान्यवेदयत् ॥ अतोज्ञात्वातुगृह्णीतंयदत्रव्यतिरिच्यते १० ततआयव्ययौदृष्ट्वासमौसममतिर्द्विजः ॥ सर्वथाप्राणिनांपीडामुपादानादमन्यत ११
पौरुकुसंततो जग्मुस्त्रसदस्युंमहाधनम् ॥ अगस्त्यश्चश्रुतर्वांचब्रध्नश्चमहीपतिः १२ त्रसदस्युस्तुतानदृष्ट्वाप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ अभिगम्यमहाराजविषयति
महामनाः१३अर्चयित्वायथान्यायमिक्षाकूराजसत्तमः ॥ समस्तांश्चततोऽपृच्छप्रयोजनमुपक्रमे १४ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ वित्तकामानिहप्राप्तान्वाविद्धिनःपृथिवी
पते ॥ यथाशक्त्याविर्हिस्यान्यान्संविभागंप्रयच्छनः १५ ॥ लोमशउवाच ॥ ततआयव्ययौपूर्णौतेषांराजान्यवेदयत् ॥ एतज्ज्ञात्वातुपादध्वयदत्रव्यतिरिच्यते१६

च्छेत्यर्थः ३ । ४ । ५ उपादानात् धनग्रहणात् ६ । ७ उपक्रमेआगमने ८ नौआवाभ्याम् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्दिजः ॥ सर्वथा प्राणिना पीडा मुपादानादमन्यत १७ ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ॥ इदमुचुर्महाराज समवेक्ष्य पर
स्परम् १८ अयं वैदानवो ब्रह्मन्निवलो वसुमान् भुवि ॥ तमतिक्रम्य सर्वेऽद्यवयं चार्थमहेवसु १९ ॥ लोमश उवाच ॥ तेषां तदाऽऽसीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षण
म् ॥ ततस्ते सहिताराजन्निवलोऽसमुपाद्रवन् ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्राया मगस्त्योपाख्याने अष्टन
वतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ४ ॥ लोमश उवाच ॥ इत्थलस्तान् विदित्वा तु महर्षिः सहिता नृपान् ॥ उपस्थितान्सहामात्यो विषयातिह्य पूजयत् १ तेषां
ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा ॥ सुसंस्कृतेन कौरव्यभ्रात्रा वातापिना पदा २ ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णमगते चेतसः ॥ वातापि संस्कृतं दृष्ट्वा मेषमूर्तं महासु
रम् ३ अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन् नृपिसत्तमः ॥ विषादो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ४ धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महावृषिः ॥ तं पर्यवेक्ष्यैतद्द्रष्ट
ल्वलः प्रहसन्निव ५ अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं भुजेततः ॥ भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य चैल्वलः ६ ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ॥ शब्देन
महता तात गर्जन्निव यथा घनः ७ वातापे निष्क्रमस्वति पुनः पुनरुवाच ह ॥ तं प्रहस्या ब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ८ कुतो निष्क्रमितुं शक्नोमया जीर्णस्तु सोऽसु
रः ॥ इत्थलस्तु विषण्णोऽभूद्ब्रह्मार्जीर्णं महासुरम् ९ प्राजलिश्वससामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ किमर्थमुपयाताः स्थवूतं किं करवाणि वः १० प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः
प्रहसन्निव लंतदा ॥ ईशं ह्यसुरविद्वस्त्वावयं सर्वे धनेश्वरम् ११ एते च नाति धनिनो धनार्थं श्वमहान्मम ॥ यथा शन्य विहिंस्यान्त्यान्संविभागं प्रयच्छन् १२ त
तोऽभिवाद्य तष्टृषि मिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ॥ दित्सितं यदिवेत्सित्वं ततो दास्यामितेवसु १३ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ॥ तावदेव
सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर १४ मह्यं ततो वैद्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ॥ मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर १५ जिज्ञास्य तारथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः ॥
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु १६ विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे हयौ ॥ ऊहतुः सवसूनां शुतावगस्त्याश्रमं प्रति १७ सर्वान् राज्ञः सहगस्त्यान्नि
मेषादिव भारत ॥ अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जम्भूरार्षयस्तदा ॥ कृतवांश्च मुनिः सर्वलोपा मुद्राचिकीर्षितम् १८ ॥ लोपा मुद्रोवाच ॥ कृतवानसितत्सर्वं भगवन्म
मकाक्षितम् ॥ उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् १९ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ तुष्टो ह मस्मि कल्याणितवत्तेन शोभने ॥ विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु
२० सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ॥ दशवाशत तुल्याः स्युरेको वाऽपि सहस्रजित् २१

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० दशसंमितं दशशतसंमितम् २१

समभवत्संगमं चकार २२ शारदान् शरदाः क्रतुना युक्तान् संवत्सरानित्यर्थः २३ प्राच्यवदुदरात् निर्गतोऽभवदित्यर्थः २५ । २६ । २७ युक्तमध्ययनेऽप्यवाहनादौ २८ । २९ प्राहादिः प्रहाद
गोत्रोद्भवः ३० । ३१ शिलानां तलेष्वधोभागेषु संवत्सालीनां तेन पातालगा मित्वमुक्तं शेषेण स्वर्गभूगते त्वमिति त्रिपयगात् त्वमुक्तं गंगायाः ३२ । ३३ । ३४ रामो जामदग्नयः हतं वाशरथिरा

॥ लोपा मुद्रोवाच ॥ सहस्रसंमितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ॥ एको हि बहुभिः श्रेयान् विद्वानसाधुरसाधुभिः २२ ॥ लोमश उवाच ॥ सतथेति प्राते जायतया समभवन्मु
निः ॥ समये समशीलिन्याश्च द्वावान् श्रद्धाधानया २३ तत आघाय गर्भं तमगमद्वनमेवसः ॥ तस्मिन्वनगते गर्भो वृधे सप्तशरदान् २४ सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यव
त्समहाकविः ॥ ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्थुर्नाम भारत २५ सांगोपनिषदान्वेदान् जपन्निव महातपाः ॥ तस्य पुत्रोऽभवद्वपेः स तेजस्वी महादिजः २६ स बाल एव
तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ॥ इध्मानां भारमाजहे इध्मवाहस्ततोऽभवत् २७ तथा युक्तं तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ॥ एवं स जनयामास भारतपत्यमुत्तमम् ॥
२८ लेभिरेषितरश्वास्य लोकान् राजन्यथेप्सितान् ॥ तत ऊर्ध्वमप्यख्यातस्त्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि २९ प्राहादिरेवं वातापि रगस्त्येनोपशामितः ॥ तस्याय
माश्रमो राजनरमणीयैर्गुणैर्युतः ३० एषा भागीरथी पुण्या देवगंधर्वसेविता ॥ वातेरितापता केव विराजति नमस्तले ३१ प्रतार्यमाणा कूलेषु यथानिघ्रेषु नित्यशः ॥
शिलातलेषु संवत्सरापन्नोऽद्रवधूरिव ३२ दक्षिणां वैदिशं सर्वां प्लावयंतो च मातृवत् ॥ पूर्वशं भोजं दद्यात्समुद्रमहिषीप्रिया ॥ अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगा
ह्यताम् ३३ युधिष्ठिरनिबोधं दं त्रिपुलोकैषु विश्रुतम् ॥ भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ३४ यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हतं तेजस्तदा तवान् ॥ अत्र त्वं भ्रातृ
भिः सार्धं कृष्णयाचैव पांडव ३५ दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ॥ कृतवैरेण रामेण यथाचोपहृतं पुनः ३६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्ण
याचैव पांडवः ॥ स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयामास भारत ३७ तस्य तीर्थं स्वरूपं वैदीप्तादीप्ततरं वभौ ॥ अप्रष्टव्यतरश्चासीच्छात्रवाणानरर्षभ ३८ अपृच्छ
च्च वराजं द्रलोमशं पांडुनंदनः ॥ भगवन् किमर्थं रामस्य हतमासीद्वपुः प्रभो ॥ कथं प्रत्याहृतं चैव एतदा चक्ष्वपृच्छतः ३९ ॥ लोमश उवाच ॥ शृणु रामस्य राजे
द्रभार्गवस्य च धीमतः ॥ जातो दशरथस्यासीत् पुत्रो रामो महात्मनः ४० विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ॥ पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिततः ४१
ऋचीकनं दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥ तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याहृष्टकर्मणः ४२ कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ॥ धनुरादाय तदिव्यं क्षात्रि
याणां निबहणम् ४३ जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ॥ तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयां तमुपागतम् ४४ प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ॥ स तम
भ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ४५ प्रहसन्निव कौंतेय रामो वचनमब्रवीत् ॥ कृतकालं हिराजं द्रधनुरेतन्मया विभो ४६

मेण ३५ । ३६ । ३७ तस्य युधिष्ठिरस्य तीर्थस्य तीर्थे स्नातस्य ३८ वपुस्तेजः ३९ । ४० । ४१ दाशरथेः श्रुत्वा धनुर्भेजनादिपराक्रममिति शेषः कर्मणि वाषष्ठी ४२ । ४३ । ४४ । ४५ कृत
कालं कृताः हिंसिताः कालगुल्याः क्षत्रिया येन तद्वत् ॥ कृत्स्नायां स्नादौ रिकृत्पम् ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ कृत

४७ बाहुवीर्येविषये मक्त्यनश्चाघनमास्ति ४८ व्यपदेशेनउक्तवा ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ श्रूयतेचकाराहुयतेच तववर्षयुक्तत्वमितिशेषः अथापिअभ्यते ५४ क्षत्रियेभ्यः क्षत्रियान्
 समारोपययत्नेनयदिशक्रोषिपार्थिव ॥ इत्युक्तस्त्वाहमगवंस्त्वंनाधिक्षेप्तुमर्हसि ४७ नाहमप्यधमोधर्मक्षत्रियाणां द्विजातिषु ॥ इक्ष्वाकूणांविशेषेणबाहुवीर्येणकथ
 नम् ४८ तमेवंवादिनंतत्ररामोवचनब्रवीत् ॥ अलंवेव्यपदेशेनधनुरायच्छराघव ४९ ततो जग्राहरोषेणक्षत्रियर्षभसूदनम् ॥ रामोदाशरथिर्दिव्यहस्ताद्राम
 स्यकार्मुकम् ५० धनुगरोपयामाससलीलइवभारत ॥ ज्याशब्दमकरोच्चैवस्मयमानःसवीर्यवान् ५१ तस्यशब्दस्यभूतानिवित्रसंत्यजनेरिव ॥ अथाब्रवीतदा
 रामोरामंदाशरथिस्तदा ५२ इदमारोपितंब्रह्मनकिमन्यत्करवाणिते ॥ तस्यरामोददौदिव्यंजामदभ्योमहात्मनः ॥ शस्माकर्णदेशांतमयमाकृष्यतामिति ५३
 लोमशउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामःप्रदीप्तइवमन्युना ॥ श्रूयतेक्ष्म्यतेचैवदर्पपूर्णोऽसिभार्गव ५४ त्वयाह्यधिगतंतेजःक्षत्रियेभ्योविशेषतः ॥ पितामहप्र
 सादेनतेनमांक्षिपसिध्रुवम् ५५ पश्यमांस्वेनरूपेणचक्षुस्तोवितराम्यहम् ॥ ततोरामशरीरेवैरामःपश्यतिभार्गवः ५६ आदित्यान्सवभून्रुद्रान्साध्यांश्चसमरु
 द्गणान् ॥ पितरोहुताशनश्चैव नक्षत्राणिग्रहास्तथा ५७ गंधर्वाक्षसायक्षानद्यस्तीर्थानियानिच ॥ ऋषयोवालखिल्याश्चब्रह्मभूताःसनातनाः ५८ देवर्षय
 श्चकार्त्स्न्येनसमुद्राःपर्वतास्तथा ॥ वेदाश्चसोपनिषदोवषट्कारैःसहाध्यैः ५९ चेतोमंतिचसामानिधनुर्वेदश्चभारत ॥ मेघदृंदानिवर्षाणिविद्युतश्चयुधिष्ठिर
 ६० ततःसभगवान्विष्णुस्तवैवाणंसुमोचह ॥ शुष्काशनिसमाकीर्णमहोल्काभिश्चभारत ६१ पांसुवर्षेणमहतामेघवर्षैश्चभूतलम् ॥ भूमिकंपैश्चनिर्वातैर्नादैश्च
 विपुलैरपि ६२ सरामंविह्वलं कृत्वातेजश्चाक्षिप्यकेवलम् ॥ आगच्छज्ज्वलितोबाणोरामबाहुप्रचोदितः ६३ सतुविह्वलतांगत्वाप्रतिलभ्यचचेतनाम् ॥ रामः
 प्रत्यागतप्राणःप्राणमद्विष्णुतेजसम् ६४ विष्णुनासोऽभ्यनुज्ञातोमहेंद्रमगमत्युनः ॥ भीतस्तुतत्रन्यवसद्व्रीडितस्तुमहातपाः ६५ ततःसंवत्सरेऽतीतेहृतौजसमव
 स्थितम् ॥ निर्मदंदुःखितंदृष्ट्वापितरोराममब्रुवन् ६६ ॥ पितरऊचुः ॥ नवैसम्यगिदंपुत्रविष्णुमासाद्यवैकृतम् ॥ सहिपूज्यश्चमान्यश्चत्रिपुलोकेषुसर्वदा ६७
 मच्छपुत्रनदीपुण्यांवधूसरकृताभयाम् ॥ तत्रोपस्पृश्यतीर्थेषुपुनर्वपुरवाप्स्यसि ६८ दीप्तोदं नामतत्तीर्थयत्रतेप्रपितामहः ॥ भृगुर्देवयुगेरामतत्सवानुतमंत
 पः ६९ तत्तथाकृतवान्ररामःकौतेयवचनात्पितुः ॥ प्राप्तवांश्चपुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पांडुनंदन ७० एतदीदृशकंतातरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ प्राप्तमासीन्महारा
 जविष्णुमासाद्यवैपुरा ७१ ॥ इतिश्री० आ० प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायांजामदभ्यतेजोहानिकथनेएकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥
 ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ भूयएवाहमिच्छामिमहर्षेस्तस्यधीमतः ॥ कर्मणांविस्तरंश्रोतुमगस्त्यस्यद्विजोत्तम १

जित्वा ५९ । ५९ । ५७ । ५८ । ५९ चेतोमंति चेतनावांति आर्षपदत्वमयुक्तंरुतं चेतस्वंतीत्यपेक्षितम् ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ७० । ७१ ॥ इत्या
 रण्यकेपर्वणिनेलकंटीयेभारतमावदीपेएकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ भूयइति १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सवोदास्यतिर्हस्तिमितिशेषः ८ । ९ । १० षडस्त्रिपदकोणम् ११ । १२ । १३ जीवजीववदिवैतिलुप्तोपमा यतोजीवकैःक्षुद्रजीवैः पश्वादिभिर्नादितमतश्चेतनमि
 वेत्यर्थः १४ । १५ करेणुभिर्हस्तिनीभिः प्रभिन्नमदस्त्रावि करटामवोद्रेदस्यानंगंदस्थलैकदेशस्तस् यमुखमुपरिभागेयेषातैः १६ । १७ त्रिविष्टपसमप्रख्यंस्वर्गतुल्यप्रकाशम् १८ । १९ । २०
 ॥लोमशउवाच ॥ शृणुराजन्कथादिव्यामहुतामतिमानुषीम् ॥ अगस्त्यस्यमहाराजप्रभावममितौजसः २ आसन्कृतयुगेघोरादानवायुद्धदुर्मदाः ॥ कालकेयाइ
 तिरुयातागणाःपरमदारुणाः ३ तेतृत्रंसमाश्रित्यनानाप्रहरणोद्यताः ॥ समंतात्पर्यधावंतमहेंद्रप्रमुखान्सुरान् ४ ततोवृत्रवधेयत्नमकुर्वीस्त्रिदशाःपुरा ॥ पुरं
 दरंपुरस्कृत्यब्रह्माणमुपतस्थिरे ५ कृतांजलीस्तुतान्सर्वान्परमेष्ठीत्युवाचह ॥ विदितंमेसुराःसर्वेयद्गःकार्यचिकीर्षितम् ६ तमुपायंप्रवक्ष्यामियथावृत्रंवाधि
 प्यथ ॥ दधीचइतिविख्यातोमहानृपिरुदारधीः ७ तंगत्वासहिताःसर्वेवर्षेसंप्रयाचत ॥ सवोदास्यतिधर्मात्मासुप्रीतेनांतरात्मना ८ सवाच्यःसहितैःसर्वैर्वैव
 द्विर्जयकांक्षिभिः ॥ स्वान्यस्थीनिप्रयच्छेतित्रैलोक्यस्यहितायवै ९ सशरीरंसमुत्सृज्यस्वान्यस्थीनिप्रदास्यति ॥ तस्यास्थिभिर्महाघोरंवज्रंसंस्क्रियतांढटम्
 १० महच्छत्रुहणंघोरंषडस्त्रिभीमनिःस्वनम् ॥ तेनवज्रेणवैवृत्रंवाधिष्यतिशतक्रतुः ११ एतद्गःसर्वमाख्यातंतस्माच्छीघ्रंविधीयताम् ॥ एवमुक्तास्ततोदेवा
 अनुज्ञाप्यपितामहम् १२ नारायणंपुरस्कृत्यदधीचस्याश्रमंययुः ॥ सरस्वत्याःपरेपारेनानाद्रुमलतावृतम् १३ षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टंसामगैरिव ॥ पुंस्को
 किलरवोन्मिश्रंजीवजीवकनादितम् १४ महिपैश्वराहैश्चमृमरैश्चमरैरपि ॥ तत्रतत्रानुचरितंशार्दूलभयवर्जितैः १५ करेणुभिर्वारणैश्चप्रभिन्नकरटामुखैः ॥ सरो
 वगाढैःक्रीडाद्भिःसमंतादनुनादितम् १६ सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिर्नुनादितम् ॥ अपरैश्चापिसंलीनैर्गुहाकंदरशायिभिः १७ तेषुतेष्ववकाशेषुशोभितंसुम
 नोरमम् ॥ त्रिविष्टपसमप्रख्यंदधीचाश्रममागमन् १८ तत्रापश्यन्दधीचंतेदिवाकरसमद्युतिम् ॥ जाज्वल्यमानंवपुषायथालक्ष्म्यापितामहम् १९ तस्यपा
 दौसुराराजन्नभिवाद्यप्रणम्यच ॥ अयाचंतवरंसर्वेयथोक्तंपरमेष्ठिना २० ततोदधीचःपरमप्रतीतःसुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ॥ करोमियद्गोहितमद्यदेवाःस्वं
 चापिदेहंस्वयमुत्सृजामि २१ सएवमुक्ताद्विपदांवरिष्ठःप्राणान्वशीस्वान्सहसोत्ससर्ज ॥ ततःसुरास्तजगद्गुःपरासोरस्थीनितस्याथयथोपदेशम् २२ प्रहृष्ट
 रूपाश्चजयायदेवास्त्वष्टारमागम्यतमर्थमूचुः ॥ त्वष्टातुतेषांवचनंनिशम्यप्रहृष्टरूपःप्रयतःप्रयत्नात् २३ चकारवज्रंभृशमुग्ररूपंकृत्वाचशक्रंसउवाचहृष्टः ॥
 अनेनवज्रप्रवरेणदेवभस्मीकुरुष्वाद्यसुरारिसुग्रम् २४ ततोहतारिःसगणःसुखंवैप्रशाधिकृत्स्त्रिदिवंदिविष्टः ॥ त्वष्टातथोक्तस्तुपुरंदरस्तद्वज्रंप्रहृष्टःप्रयतोह्य
 गृह्णात् २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायांवज्रनिर्माणकथनेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ लोमशउवाच ॥
 ततःसवज्रीबलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ॥ आससादततोवृत्रंस्थितमावृत्यरोदसी १ कालकेयैर्महाकायैःसमंतादभिरक्षितम् ॥ समुद्यतप्रहरणैःसशृंगैरिवपर्वतैः २
 २१ परासोःगतप्राणस्य २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनेलकंटीयेभारतमावदीपेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ अ ॥ ततइति रोदसीद्यावापृथिव्यौ १ । २

३ वीरबाहुभिःसार्धमादावुद्यताः पश्चादन्यैःप्रतिपिष्टास्तेषां ४ सालैस्तालफलेः ५।६।७।८।९। व्यदधत्निहितवान् १०।११।१२ बलस्थंबलवंतं १३।१४ माल्यधारीमाला
ततोयुद्धं समभवद्देवानां दानवैःसह ॥ मुहूर्तं भरतश्चेष्टलोकत्रासकरं महत् ३ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ॥ आसीत्सुतुमुलःशब्दःशरीरेष्वभिपात्य
ताम् ४ शिरोभिःप्रपतद्दिश्वप्यन्तीरक्षान्महोत्तलम् ॥ तालैरिव महाराजवृताद्भ्रष्टैरदृश्यत ५ तेहेमकवचाभूत्वाकालेयाःपरिघायुधाः ॥ त्रिदशानभ्यवर्तत
दावदग्धाद्वाद्रयः ६ तेषां विगवतविगंसाभिमानं प्रधावताम् ॥ नशेकुस्त्रिदशाःसोढुंतेभग्नाःप्राद्रवन्मयात् ७ तान्दृष्ट्वाद्रवतोभीतान्सहस्राक्षःपुरंदरः ॥ वृत्रेविव
र्धमानेचक्रमलंमहदाविशत् ८ कालेयभयसंत्रस्तोदेवःसाक्षात्पुरंदरः ॥ जगामशरणंशीघ्रंतंतुनारायणं प्रभुम् ९ तंशक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वाविष्णुःसनातनः ॥ स्व
तेजोव्यदधच्छक्रेवलमस्यविवर्धयन् १० विष्णुनागोपितंशक्रं दृष्ट्वादेवगणास्ततः ॥ सर्वेतेजःसमादध्युस्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ११ ससमाप्यायितःशक्रोविष्णु
नादैवतैःसह ॥ ऋषिभिश्चमहाभागैर्बलवान्समपद्यत १२ ज्ञात्वाबलस्थं त्रिदशाधिपंतुननादवृत्रो महतो निनादान् ॥ तस्यप्रणादेन धरादिशश्चखंद्यौर्नगाश्चापि
चचाल सर्वे १३ ततोमहेंद्रःपरमाभितप्तःश्रुत्वाखंधोररूपंमहांतम् ॥ भयेनिमग्नस्त्वरितोमुमोचवज्रंमहतस्यवधायराजन् १४ सशक्रवज्राभिहतपपातमहासु
रःकांचनमाल्यधारी ॥ यथामहाशैलवरःपुरस्तात्समंदरोविष्णुकराद्रिमुक्तः १५ तस्मिन्हतेदैत्यवरेभयार्तःशक्रःप्रदुद्रावसरःप्रवेष्टुम् ॥ वज्रंसमेनेनकराद्रिमुक्तं
वृत्रंभयाच्चापिहतंनमेने १६ सर्वेचदेवामुदिताःप्रहृष्टा महर्षयश्चैद्रमभिष्टुवंतः ॥ सर्वाश्चदैत्यास्त्वरिताःसमेत्यजघ्नुःसुरावृत्रवधाभितप्तान् १७ तैस्त्रास्यमानास्त्रिद
शैःसमेतैःसमुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ॥ प्रविश्यचैवोदधिं प्रमेयंझषाकुलंनक्रसमाकुलं च १८ तदास्ममंत्रं संहिताःप्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयंतः ॥ तत्रस्म
केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तास्तानुपायानुपवर्णयन्ति १९ तेषांतु तत्रक्रमकालयोगाद्दोरामतिश्चितयतां वभूव ॥ येसंतिविद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशःप्रथमतु कार्यः
२० लोकाहिसर्वे तपसाधियन्ते तस्मात्स्वरध्वंतपसःक्षयाय ॥ येसंतिकेचिच्चवसुंधरायांतपस्विनो धर्मविदश्चतज्ज्ञाः २१ तेषां वधःक्रियतां क्षिप्रमेवतेषु प्रनष्टेषु ज
गत्प्रनष्टम् ॥ एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्दिनाशे परमप्रहृष्टाः २२ दुर्गसमाश्रित्यमहोर्भिमंतं रत्नाकरं वरुणस्यालघं स्म २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प
र्वणितीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायां वृत्रवधोपाख्याने एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ समुद्रं ते समाश्रित्य वरुणं निधिं भवतः ॥
कालेयाःसंप्रवर्ततत्रैलोक्यस्य विनाशने १ तेरात्रौ समभिकुद्धाभक्षयंतिसदामुनीन् ॥ आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च २ वसिष्ठस्याश्रमे विप्राभक्षिता
स्तैर्दुरात्मभिः ॥ अशीतिःशतमष्टौ च न वचान्येतपस्विनः ३

धारी १५ इतमपि वृत्रं मया नहतमिव मेने १६।१७।१८।१९।२० धियन्ते जीवन्ति २१ गतबुद्धिभावाःप्रातर्धीनिश्चयाः २२ वरुणस्यालघं समुद्रं २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये
भारतभावदीपे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ समुद्रमिति कालेयाःकालायाःकश्यपभार्यायाःपुत्राः १।२।३

४।५।६ कालोपसृष्टाःमृत्युनाग्रस्ताः ७ तापसेषु प्रवृत्तान् दैत्यास्तापसा एव तव सा कुतो न वारयन्ति इत्याशंक्याह तपा स्वाध्यायि तपसैव धनवत्सु देहनाशोऽपि तपोनाशो मा भूदिति भावः ८
शरीरैर्भासादिरहितत्वादस्थिमात्रैरित्यर्थः ९ अतएव शंखराशिबुलैः १० कलशैः शिरोवधैः ११।१२।१३।१४ दानवानां वधायेति शेषः १५ क्षयं गृह्णन्नांवा १६।१७।१८।१९
च्यवनस्याश्रमंगत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ४ एवं रात्रौ स्मकुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ॥ भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्म
चारिणः ५ वाय्वाहारां बुभक्षाश्च विंशतिःसंनिष्ठादिताः ॥ एवं क्रमेण सर्वास्तानां श्रमान्दानवास्तदा ६ निशायां परिबाधन्ते मतामुजबलाश्रयात् ॥ कालोपसृष्टाः
कालेयां प्रंतो द्विजगणान्बहून् ७ न चैनानन्वबुध्यन्तमनुजामनुजोत्तम ॥ एवं प्रवृत्तान् दैत्यास्तास्तापसेषु तपस्विषु ८ प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकश्चिताः ॥
महीतलस्थामुनयःशरीरैर्गतजीवितैः ९ क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जात्रैर्विसंधिभिः ॥ आकीर्णैरावभौभूमिःशंखानामिव राशिभिः १० कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैभवे
स्तथैव च ॥ विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूवसमावृता ११ निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ॥ जगदासीन्निरुत्साहं कालेयमप्यपीडितम् १२ एवं संक्षीयमा
णाश्च मानवामनुजेश्वर ॥ आत्मत्राणपराभीताःप्राद्रवंतदिशोभयात् १३ केचिद्ब्रह्मःप्रविविशुर्निर्झरांश्चापरेतथा ॥ अपरे मरणो द्विग्राभयात्प्राणान्समुत्सृजन् १४
केचिदन्नमहेष्वासाःशूराःपरमहर्षिताः ॥ मार्गमाणाःपरं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे १५ न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ॥ श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुःक्षय
मेव च १६ जगत्पुष्यमंयातेनष्टयज्ञोत्सवक्रिये ॥ आजग्मुःपरमामार्तिं त्रिदशामनुजेश्वर १७ समेत्य समहेंद्राश्च भयान्मंत्रं प्रचक्रिरे ॥ शरणं शरणं देवं नारायण
मजं विभुम् १८ तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ ततो देवाःसमस्तास्ते तदोर्ध्वमुददन् १९ त्वनःस्रष्टा च भर्ता च हर्ता च जगतःप्रभो ॥ त्वया सृष्टा मिदं
विश्वं यच्चैगं यच्च नैगति २० त्वया भूमिःपुरान्ष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ॥ वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थं समुद्रता २१ आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुःपुरा ॥ नार
सिंहं वपुःकृत्वा सूदितःपुरुषोत्तम २२ अवध्यःसर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ॥ वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्धंशितस्त्वया २३ असुरश्च महेश्वा सो जंभ इत्यभि
विश्रुतः ॥ यज्ञक्षोमकरःक्रूरस्त्वयैव विनिपातितः २४ एवमादीनि कर्माण्येषां संख्यानविद्यते ॥ अस्माकं भयभीतानां त्वंगतिर्मधुसूदन २५ तस्मात्त्वां देवदे
वेशलोकार्थं ज्ञापयामहे ॥ रक्षलोकं च देवांश्च शक्रं च महतोभयात् २६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां विष्णु
स्तवे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ तव प्रसादाद्धर्षते प्रजाःसर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ताभाविताभावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः १
लोकाह्येवं विवर्धते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ॥ त्वत्प्रसादानिरुद्धिग्रास्त्वयैव परिरक्षिताः २

इंगतिचलती ति इंगं पचाद्यच्जंगमं नैगतिस्थावरं १०।११।१२।१३।१४।१५।१६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
तवेति चतुर्विधाःसुरनरतिर्यक्स्थावराः दिवौकसो देवान् १।२

इदंच समनुप्राप्तलोकानां भयमुत्तमम् ॥ नच जानीमकेनेमेरात्रौ वध्यंति ब्राह्मणाः ३ क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवीक्षयमेष्यति ॥ ततः पृथिव्यां क्षीणायान्निदिवंक्षय
मेष्यति ४ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ॥ विनाशनाधिगच्छेयुस्त्वयैव परिरक्षिताः ५ ॥ विष्णुरुवाच ॥ विदितं मे सुराः सर्वप्रजानां क्षयकारणम् ॥
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणु ध्वं विगतज्वराः ६ कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ॥ तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितम् ७ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धी
मता ॥ जीवितं परिरक्षंतः प्रविष्टावरुणालयम् ८ ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ॥ उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नंति कृपीनिह ९ न तु शक्याः क्षयनेतुं समु
द्राश्रयगाहिते ॥ समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्मवद्भिः संप्रधार्यताम् १० अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ अन्यथा हि न शक्यास्ते विनासागरशोषणम् ११
एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतम् ॥ परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः १२ तत्रापश्यन् महात्मानं वारुणिदीप्ततेजसम् ॥ उपास्यमानमृषिभिर्देवैरि
वपितामहम् १३ तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ॥ आश्रमस्थं तपोरार्थिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् १४ ॥ देवा ऊचुः ॥ नाहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां
गतिः पुरा ॥ भ्रंशितश्च सुरैश्चर्यात्स्वर्लोका लोकोकंठकः १५ क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ॥ वचस्तवानतिक्रामन् विध्यः शैलोनवर्धते १६ तमसा
चावृते लोके मृत्युना भ्यर्दिताः प्रजाः ॥ त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः १७ अस्माकं भयभीतानां नित्यशोभगवान् गतिः ॥ ततस्त्वार्ताः प्रयाचामो वरं त्वा
वरदो ह्यसि ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्यमाहात्म्यकथनेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं सहसा विध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने १ ॥ लोमश उवाच ॥ अद्रिराजं महाशैलं मेरुकनकपर्वतम् ॥
उदयास्तमनेभानुः प्रदक्षिणमवर्तत २ तंतुदृष्ट्वा तथा विध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ॥ यथा हि मेरुर्भवतानित्यशः परिगम्यते ३ प्रदक्षिणश्चक्रियते मामेवं कुरु भास्क
र ॥ एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलं द्रं प्रत्यभाषत ४ नाहमात्मेच्छया शैलं करोम्येनं प्रदक्षिणम् ॥ एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निर्मितं जगत् ५ एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृ
द्धः सहसाऽचलः ॥ सूर्याचंद्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परंतपः ६ ततो देवाः सहिताः सर्वे एव विध्यं समागम्य महाद्रिराजम् ॥ निवारयामासुरुपायतस्तं न च स्मतेषां व
चनंचकार ७ अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ अगस्त्यमत्यहुतवीर्यवंतं तंचार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ८ ॥ देवा ऊचुः ॥ सूर्याचंद्रमसो
र्मार्गं न क्षत्राणां गतिं तथा ॥ शैलराजोऽवृणोत्येष विध्यः क्रोधवशानुगः ९ तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ॥ ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय १०
आवृते अस्तालोके लोके जगत्सि १० ॥ १८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ किमर्थमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ॥ सोऽभिगम्या ब्रवीद्विध्यं सदारभमुपस्थितम् ११ मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ॥ दक्षिणामभिगताऽस्मि
दिशं कार्येण केनचित् १२ यावदागमनं महांतावत्त्वं प्रतिपालय ॥ निवृत्ते मायै शैलं द्रततो वधिस्व कामतः १३ एवं स समयं कृत्वा विध्येनामित्रकर्शन ॥ अद्यापि दक्षि
णादिशाद्वारुणिर्न निवर्तते १४ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विध्यो नवर्धते ॥ अगस्त्यस्य प्रभावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि १५ कालेयास्तु यथाराज न सुरैः सर्वैर्निपूदि
ताः ॥ अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु १६ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ॥ किमर्थमभियाताः स्थवरं मतः कामिच्छथ ॥ एवमुक्तास्ततस्ते
न देवतामुनिमब्रुवन् १७ एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् ॥ ततो वधिष्याम सहानुबंधान् कालेय संज्ञान् सुरविद्विषस्तान् १८ त्रिदशानां वचः
श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ॥ करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् १९ एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव
त २० मनुष्योरगंधर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं कामास्तदहुतम् २१ ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भमिनिःस्वनम् ॥ नृत्यंतमिव चो
र्मीभिर्वल्गंतमिव वायुना २२ हसंतमिव फेनौघैः स्खलंतं कंदरेषु च ॥ नानाग्राहसमाकीर्णानां द्विजगणान्वितम् २३ अगस्त्यसहिता देवाः सगंधर्वमहोरगाः ॥ ऋ
षयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्योचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ ॥ समुद्रं समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ॥ उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् १ अहं लोकहितार्थं वैपि वामिवरुणालयम् ॥ भव
द्विर्यदनुष्ठेयं तच्छोभं संविधीयताम् २ एतावदुक्ता वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ॥ समुद्रपवित्रं कृद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ३ पीयमानसमुद्रं तं दृष्ट्वा संद्रास्तदामराः ॥
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्य पूजयन् ४ त्वं न स्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ॥ त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरंजगत् ५ स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महा
त्मा गंधर्वतूयैषु न दत्सु सर्वशः ॥ दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो महार्णवं निःसलिलं चकार ६ दृष्ट्वा कृतानिःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ॥ प्रगृह्य दिव्या
निवरायुधानि तान्दानवान् जहुरदीनसत्त्वाः ७ ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महाबलैर्वांगैर्भिरुन्नदाद्भिः ॥ न सोहरे रेव गवतां महात्मनां विगंतदाधारयितुं दिवौकसाम् ८
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवाभीमानिःस्वनाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ९ ते पूर्वतपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनि
ष्टुदिताः १० ते हेमनिष्काभरणाः कुंडलागदधारिणः ॥ निरता बह्वशोभंतपुष्पिता इव किंशुकाः ११ हतशेषास्ततः केचित्कालेयामनुजोत्तम ॥ विदार्य वसुधां
देवीं पातालतलमास्थिताः १२

निहतान्दानवान्दृष्ट्वात्रिदशामुनिपुंगवम् ॥ तुष्टुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् १३ त्वत्प्रसादान्महाबाहोलोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ॥ त्वत्तेजसाच्च निहताः कालेया
कूरविक्रमाः १४ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ॥ यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्सृज १५ एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ॥ जीर्णतद्विमया
तोयमुपायोऽन्यः प्रचित्यताम् १६ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः १७ विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः साहेताः
सुराः ॥ परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् १८ प्रजाः सर्वां महाराज विप्रजग्मुर्गन्धर्गाः ॥ त्रिदशा विष्णुना सार्धं मुपजग्मुः पितामहम् १९ पूरणार्थं समुद्र
स्य मंत्रयित्वा पुनः पुनः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थं लोमश तीर्थयात्रायामगस्त्योपाख्यानं
पंचादिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ तानुवाच स मे तांस्तु ब्रह्मालोकपितामहः ॥ गच्छ ध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टितम् १ महताका
लयोगेन प्रकृतियास्यते ऽर्णवः ॥ ज्ञातींश्चकारणं कृत्वा महाराजो भगीरथात् २ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ॥ कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम्
३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणं चात्र किमुने ॥ कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथ प्रतिश्रयात् ४ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ॥ कथयामास माहात्म्यं सगरस्य माहात्मनः ६ ॥
॥ लोमश उवाच ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ॥ रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ७ सहैह्यान्समुत्साद्य तालजघांश्च भारत ॥ वशे च कृत्वा
राजन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ८ तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ॥ वैदर्भी भरतश्चैष्ठ्यैश्च भवतर्षभ ९ सपुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स्म महत्तपः ॥ पत्नी
भ्यां सहराजेंद्रकैलासंगिरिमाश्रितः १० स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः ॥ आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ११ शंकरं भवमीशां तं पिनाकिं शूलपाणि
नम् ॥ त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहु रूपमुपापतिं १२ स तद्वद्वैवर्तं दं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ॥ प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत १३ तं प्रीतिमान्हरः प्राह स भार्ये नृप
सत्तमम् ॥ यस्मिन् नृतो नृद्वैर्देवैर्हृत्पतेर्वरम् १४ षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ॥ एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम १५ ते चैव सर्वे सहिताः
क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ॥ एको वंशधरः शूर एतस्यां संभविष्यति १६ एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ स चापि सगरो राजा जगाम स्वनिवेशनम् १७ पत्नीभ्यां
सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ तस्य ते मनुजश्चैष्ठ्यैश्च भवतर्षभ १८ वैदर्भी चैव शैव्या च गर्भिण्यौ संभवतुः ॥ ततः कालेन वैदर्भी गर्भा लुब्धजायत १९

२०।२१।२२।२३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये पंचादिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

शैव्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमारं देव रूपिणम् ॥ तदालाबुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः २० अथांतरिक्षात् शुश्राव वाचं गंभीरानिःस्वनाम् ॥ राजन्मासाह संकरीषु पुत्रात्र
त्यकुमर्हसि २१ अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ सोपस्वे देवपुत्रे पुष्टं पूर्णं पुभागशः २२ ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत ॥ महादेवेन
दिष्टं ते पुत्रजन्मनराधिप ॥ अनेन क्रमयोगेन माते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमश तीर्थयात्रायामगस्त्योपाख्यानं
कथने षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वांस्तस्मात्सराजाराजसत्तमः ॥ यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धाद्वरतर्षभ १ एकैकश
स्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ॥ घृतपूर्णेषु कुंभेषु तान् भागान् विदधे ततः २ घात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ॥ ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ३ ष
ष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्या प्रतिमतेजसः ॥ रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ४ तेषां कूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ॥ बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वा लोकांसहाम
रान् ५ त्रिदशाश्चाप्यवाधन्त तथा गंधर्वराक्षसान् ॥ सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ६ वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्भेदबुद्धिभिः ॥ ब्रह्माणंशरणं जग्मुः
सहिताः सर्वदेवतैः ७ तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ॥ गच्छ ध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ८ नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ॥ भवि
ष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ९ एवमुक्त्वास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ॥ पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्गन्धर्गाः १० ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ॥
दीक्षितः सगरो राजा हयमधेन वारिधान् ११ तस्याश्चोव्यचरद्भूमिं पुत्रैः सपरिरक्षितः ॥ समुद्रं समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् १२ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवांत
रधीयत ॥ ततस्ते सागरास्तातहतं मत्वा हयोत्तमम् १३ आगम्य पितुराचरुयुरदृश्यं तुरगं हतम् ॥ तेनोक्ता दिक्षु सर्वा सुसर्वेऽमार्गतवाजिनम् १४ ततस्तेपि
तुराज्ञाय दिक्षु सर्वा सुतं हयम् ॥ अमार्गतमहाराज सर्वं च पृथिवीतलम् १५ ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ॥ नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च १६ आग
म्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ॥ स समुद्रवनदीपासनदीनदकंदरा १७ सपर्वतवनोद्देशानि खिलेन महीनृप ॥ अस्माभिर्विचिता राजनशासनात्तव पार्थिव
१८ न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां सराजा क्रोधमूर्च्छितः १९ उवाच वचनं सर्वास्तदा देवशा नृप ॥ अनागमाय गच्छ ध्वं भूयो मा
र्गतवाजिनम् २० यज्ञियं तं विना ह्यश्वनागं तव्यं हि पुत्रकाः ॥ प्रतिगृह्यतु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः २१ भूय एव महीं कृत्वा विचेतुमुपचक्रमुः ॥ अथापश्यन्त
ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् २२ समासाद्य बिलंतं चाप्यखनन्सगरात्मजाः ॥ कुदालैर्हेतुकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः २३

सखन्यमानःसहितैःसागरैर्वरुणालयः ॥ अगच्छत्परमामार्तिदीर्यमाणःसमंततः २४ असुरोरगरक्षांसिसत्वानिविविधानिच ॥ आर्तनादमकुर्वतवध्यमानानि
सागरैः २५ छिन्नशीर्षाविदेहाश्वभिन्नत्वगास्थिसंधयः ॥ प्राणिनःसमदृश्यंतशतशोऽथसहस्रशः २६ एवंहिखनतांतेषांसमुद्रंवरुणालयम् ॥ व्यतीतःसुमहान्का
लोनचाश्वःसमदृश्यत २७ ततःपूर्वोत्तरेदेशेसमुद्रस्यमहीपते ॥ विदार्यपातालमथसंकुद्धाःसगरात्मजाः २८ अपश्यंतहयंतत्रविचरंतमहीतले ॥ कापिलंचम
हात्मानंतेजोराशिमुत्तमम् ॥ तेजसादीप्यमानंतुज्वालाभिरिवपावकम् २९ तेतदृष्ट्वाहयंराजनसंप्रहृष्टतनूरुहाः ॥ अनादृत्यमहात्मानंकपिलंकालचोदिताः ॥
३० संकुद्धाःसंप्रधावंतअश्वग्रहणकाक्षिणः ॥ ततःकुद्धोमहाराजकपिलोमुनिसत्तमः ३१ वासुदेवोतियंप्राहुःकपिलंमुनिपुंगवम् ॥ सचक्षुर्विकृतंकृत्वातेजस्तेषुस
मुत्सृजन् ३२ ददाहसुमहातेजामंदबुद्धीन्ससागरान् ॥ तानदृष्ट्वाभस्मसाहूतान्नारदःसुमहातपाः ३३ सगरांतिकमागच्छतच्चतस्मैन्यवेदयत् ॥ सतच्छ्रुत्वा
वचोघोरंराजामुनिमुखोद्गतम् ३४ मुहूर्तंविमनाभूत्वास्थानोर्वाक्यमर्चितयत् ॥ अंशुमंतंसमाहूयअसमंजःसुतंतदा ३५ पौत्रंभरतशार्दूलइदंचनमब्रवीत् ॥
पष्टिस्तानिसहस्राणिपुत्राणाममितौजसाम् ३६ कापिलंतेजसासाद्यमत्कृतेनिधनंगताः ॥ तवचापिपितातातपरित्यक्तोमयाऽनघ ॥ धर्मसंरक्षमाणेनपौराणां
हितमिच्छता ३७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ किमर्थंराजशार्दूलःसगरःपुत्रमात्मजम् ॥ त्यक्तवान्दुस्त्यजंवीरंतन्मेब्रूहितपोधन ३८ ॥ लोमशउवाच ॥ असमं
जाइतिख्यातःसगरस्यसुतोह्यभूत् ॥ यंशैव्याजनयामासपौराणांसहिदाराकान् ३९ गलेषुक्रोशतोद्यह्यनद्यांचिक्षेपदुर्बलान् ॥ ततःपौराःसमाजग्मुर्भयशोकप
रिहृताः ४० सगरंचाम्यभावंतसर्वेप्रांजलयःस्थिताः ॥ त्वंनस्त्रातामहाराजपरचक्रादिभिर्भयात् ४१ असमंजोभयाद्घोरात्तोनस्त्रातुर्हसि ॥ पौराणांवि
चनंश्रुत्वाघोरंनृपतिसत्तमः ४२ मुहूर्तंविमनाभूत्वासचिवानिदमब्रवीत् ॥ असमंजाःपुरादद्यसुतोमेविप्रवास्यताम् ४३ यदिवोमाप्त्रियंकार्यमेतच्छोग्रंविधायि
ताम् ॥ एवमुक्तानरेद्रेणसचिवास्तेनराधिप ४४ यथोक्तंस्वरिताश्वकुर्यथाऽज्ञापितवानृपः ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथापुत्रोमहात्मना ४५ पौराणांहितकामेन
सगरेणविवासितः ॥ अंशुमांस्तुमहेष्वासोयदुक्तःसगरेणाहि ॥ तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिकीर्त्यमानंनिबोधमे ४६ ॥ सगरउवाच ॥ पितुश्चतेऽहंत्यागेनपुत्राणांनिध
नेनच ॥ अलाभेनतथाऽश्वस्यपरितप्यामिपुत्रक ४७ तस्मादुःखाभिसंतप्तंयज्ञविघ्नाच्चमोहितम् ॥ हयस्यानयनात्पौत्रनरकान्मांसमुद्धर ४८ अंशुमानेव
मुक्तस्तुसगरेणमहात्मना ॥ जगामदुःखात्तंदेशंयत्रवेदारितामही ४९ सतुतेनैवमार्गेणसमुद्रंप्रविवेशह ॥ अपश्यच्चमहात्मानंकपिलंतुरगंचतम् ५० सदृष्ट्वाते
जसोराशिपुराणमृषिसत्तमम् ॥ प्रणम्यशिरसाभूमौकार्यमस्मैन्यवेदयत् ५१

४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१

५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येसप्तविंशततमो

ततःप्रीतोमहाराजकपिलोऽशुमतोऽभवत् ॥ उवाचचैनंधर्मात्मावरदोस्मीतिभारत ५२ सववेतुरगंतत्रप्रथमंयज्ञकारणात् ॥ द्वितीयंवरकंववेपितृणांपावनेच्छ
या ५३ तमुवाचमहातेजाःकपिलोमुनिपुंगवः ॥ ददानितवभद्रंतेयद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ५४ त्वयिक्षमाचधर्मश्चसत्यंचापिप्रतिष्ठितम् ॥ त्वयाकृतार्थःसगरःपुत्र
वांश्चत्वयापिता ५५ तवचैवप्रभावेनस्वर्ग्यास्यंतिसागराः ॥ पौत्रश्चतेत्रिपथगांन्निदिवादानयिष्यति ५६ पावनार्थंसागराणांतोषयित्वामहेश्वरम् ॥ हयंनय
स्वभद्रंतेयज्ञियंनरपुंगव ५७ यज्ञःसमाप्यतांतातसगरस्यमहात्मनः ॥ अंशुमानेवमुक्तस्तुकपिलेनमहात्मना ५८ आजगामहयंष्टयज्ञवाटंमहात्मनः ॥ सो
ऽभिवाद्यततःपादौसगरस्यमहात्मनः ५९ मूर्ध्नितेनाप्युपाग्रातस्तस्मैसर्वन्यवेदयत् ॥ यथादृष्टंश्रुतंचापिसागराणांक्षयंतथा ६० तंचास्मैहयमाचष्टयज्ञवाटमु
पागतम् ॥ तच्छ्रुत्वासगरोराजापुत्रजंदुःखमत्यजत् ६१ अंशुमंतंचसंपूज्यसमापयततंक्रतुम् ॥ समाप्तयज्ञःसगरोदेवैःसर्वैःसमाजितः ६२ पुत्रत्वेकल्पयामा
ससमुद्रंवरुणालयम् ॥ प्रशास्यसुचिरंकालंराज्यंराजीवलोचनः ६३ पौत्रेभारंसमावेश्यजगामत्रिदिवंतदा ॥ अंशुमानपिधर्मात्माहोसागरमेखलाम् ६४
६४ प्रशशासमहाराजयथैवास्यपितामहः ॥ तस्यपुत्रःसमभवद्विलीपोनामधर्मवित् ६५ तस्मैराज्यंसमाधायअंशुमानपिसंस्थितः ॥ दिलीपस्तुततःश्रुत्वापि
तृणांनिधनंमहत् ६६ पर्यतप्यतदुःखेनतेषांगतिमर्चितयत् ॥ गंगावतरणेयत्नंसुमहच्चाकरोन्नृपः ६७ नचावतारयामासचेष्टमानोयथाबलम् ॥ तस्यपुत्रःसमभ
वच्छ्रीमान्मर्धपरायणः ६८ भगीरथइतिख्यातःसत्यवागनसूयकः ॥ अभिषिच्यतुंतराज्येदिलीपोवनमाश्रितः ६९ तपःसिद्धिसमायोगात्सराजाभरतर्षभ ॥
वनाज्जगामत्रिदिवंकालयोगेनभारत ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्यमहात्म्यकथनेसप्ताधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७१ ॥ लोमशउवाच ॥ सतुराजामहेष्वासश्चक्रवर्तीमहारथः ॥ बभूवसर्वलोकस्यमनोनयननंदनः १ सशुश्रावमहाबाहुःकपिलेनमहा
त्मना ॥ पितृणांनिधनंघोरमप्राप्तित्रिदिवस्यच २ सराज्यंसचिवेन्यस्यहृदयेनविदूयता ॥ जगामहिमवत्पार्श्वतपस्तुंनरेश्वर ३ आरिराधयिषुर्गंगांतपसा
दग्धकिल्बिषः ॥ सोऽपश्यतनरश्रेष्ठहिमवंतंनगोत्तमम् ४ जृंगैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्गिरलंकृतम् ॥ पवनालंबिभिर्मेघैःपरिषिक्तंसमंततः ५ नदीकुंजनितं वैश्व
प्रासादैरुपशोभितम् ॥ गुहाकंदरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ६ शकुनैश्चविचित्रांगैःकूजद्विविविधागिरः ॥ भृंगराजैस्तथाहंसैर्दात्युहैर्जलकुक्षुदैः ७ मयूरैःश
तपत्रैश्चजीवंजीवककोकिलैः ॥ चकोरैरसितापगैस्तथापुत्रप्रियैरपि ८

जलस्थानेषुरम्येषुपद्मिनीभिश्चसंकुलम् ॥ सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् १ किन्नरैरप्सरोगेभिश्च निषेवितशिलातलम् ॥ दिग्धारणविषाणाग्रैः समं तादृ
ष्टपादपम् १० विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ॥ विषोल्बणभुजगैश्च दीप्ताजिह्वैर्निषेवितम् ११ काचैः कनकसंकाशं काचिद्रजतसंनिभम् ॥ काचैर्दंज
नपुंजाभं हिमवंतमुपागमत् १२ सतु तत्र नरश्रेष्ठस्तपोधोरं समाश्रितः ॥ फलमूलांबुसंभक्षः सहस्रपारिवत्सरात् १३ संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ॥ दर्शया
मासतंगंगातदामूर्तिमती स्वयम् १४ ॥ गंगोवाच ॥ किमिच्छासि महाराज मत्तः किंच ददानिते ॥ तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामिव च स्तव १५ एवमुक्तः प्रत्युवा
च राजा हिमवती तदा ॥ पितामहामेवरदेकपिलेन महानदि १६ अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् १७ कापि
लंदेवमासाद्यक्षणेन निधनं गताः ॥ तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वा सो न विद्यते १८ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिर्विचसि ॥ तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महान
दि १९ स्वर्गे नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ॥ तेषामर्थे न याचामित्वा महं वै महानदि २० ॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा गंगालोकं नमस्कृता ॥
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रतितासमभाषत २१ करिष्यामि महाराज वचस्तेनात्र संशयः ॥ वेगं तु मम दुर्धर्यं पतंत्यागगानाहुवम् २२ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु काश्चिद्धारयितुं
नृप ॥ अन्यत्र विबुधश्रेष्ठा न्नीलकंठान् महेश्वरात् २३ तं तोषय महाबाहो तपसावरदं हरम् ॥ स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसाधारयिष्यति २४ सकरिष्यति ते कामं पितृ
णां हितकाम्यया ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महाराजो भगीरथः २५ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ तपस्तीव्रमुपागम्य कालयोगेन केनचित् २६ अष्ट
ह्लाच्च वरं तस्माद्गंगायाधारणे नृप ॥ स्वर्गे वा संसृज्यापितृणां स नरोत्तमः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमश तीर्थयात्रायामग
स्त्योपाख्याने अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ लोमश उवाच ॥ भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ॥ एवमस्त्वितिराजानं भगवान्प्रत्यभाषत १
धारयिष्ये महाभाग गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ॥ दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृप स तम २ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवंतमुपागमत् ॥ वृतः पारिषदैर्धोरैर्नानाप्रहरणो
द्यतैः ३ तत्र स्थित्वानरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ॥ प्रयाचस्व महाबाहो शैलराज सुतानदी ४ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठाधारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा श
र्वेण समुदाहृतम् ५ प्रयतः प्रणतो भूत्वा गंगां समनुचिंतयत् ॥ ततः पुण्यजलारम्याराज्ञा समनुचिंतिता ६ ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसाच्युता ॥
तां प्रच्युतामथोदृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ७ गंधर्वैरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षुः ॥ ततः पपात गगनाद्गंगा हिमवतः सुता ८ समुद्धृतमहावती भीमघ्राहस
माकुला ॥ तां दधार हरो राजन् गंगां गगनमेखलाम् ९

अथायः ॥ १५८ ॥

॥ मभीरयवच इति १।२।३।४।५।६।७।८।९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ इत्यारण्यके पर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ तत इति १ भावान्पदार्थान् २ वाता
बद्धावातेनावद्धामेघाउपलाश्वमवन् वातं विनैव सह सामेघाः शिलाश्च प्रयुज्यन्ते हर्ययः । भवन्नित्यदभावार्थः । वाचायत्रमत्रिति पाठेऽब्देऽच्चारणेनैव यत्रमेघाउपलाश्व हेमवन् मासमानजा
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ सावभूवविसर्पतीन्निधाराजन्तमुद्रगा १० फेनपुंजाकुलजलाहंसानामिव पंक्तयः ॥ कचिदामोगकुटिलाप्रस्वलंती
कचिक्कचित् ११ साफेनपटसंवीतामतेव प्रमदाऽव्रजत् ॥ कचित्सातोयानेन दैर्नदंतीनादमुत्तमम् १२ एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वती गगनाच्च्युता ॥ पृथिवीतल
मासाद्यभगीरथमथाव्रवीत् १३ दर्शयस्व महाराजमार्गं केन व्रजाम्यहम् ॥ त्वदर्थमवतीर्णाऽस्मि पृथिवीं पृथिवीपते १४ एवच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ॥
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् १५ प्लावनार्थं नरश्रेष्ठपुण्येन सलिलेन च ॥ गंगायाधारणं कृत्वा हरे लोकं नमस्कृतः १६ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिशैः
सह ॥ समासाद्य समुद्रं च गंगया सहितो नृपः १७ पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ दुहितृत्वे च नृपतिर्गंगां समनुकल्पयत् १८ पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णम्
नोरथः ॥ एतत्सर्वमाख्यातं गंगात्रिपथगायथा १९ पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना २० वातापि श्वयथानीतः
क्षयं स ब्रह्महाप्रभो ॥ अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायामगस्त्यमाहात्म्यकथने
नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः प्रयातः कौंतेयः क्रमेण भरतर्षभ ॥ नंदामपरं नंदां च नद्यौ पापभयापहे १ पर्वतं स समासाद्य हे
मकूटमनामयम् ॥ अर्चित्यानहुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृपः २ वाता बद्धा भवन्मेघाउपलाश्वसहस्रशः ॥ नाशकुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ३ वायुर्नित्यं
ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति ॥ स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ४ सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः ॥ मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिधातिकाः
५ निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ॥ एवं बहुविधान् भावान् अहुतान् वीक्ष्य पांडवः ॥ लोमशं पुनरेवाथ पर्यपृच्छ तदहुतम् ६ ॥ लोमश उवाच ॥ यथा श्रुतं
मिदं पूर्वमस्माभिरिक्कृतं ॥ तदेकाग्रमनराज त्रिबोधगदतो मम ७ अस्मि नृपभकूटेऽभूद्वषभो नाम तापसः ॥ अनेकशतवर्षा युस्तपस्वी कोपनो भृशम् ८ स वै
संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्विरिमुवाच ह ॥ यद्दृष्ट्वा हरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तथा ९ वातं चाह्वयमाशब्दमित्युवाच स तापसः ॥ व्याहरं श्रेष्ठपुरुषो मेघशब्देन वार्य
ते १० एवमेतानि कर्माणि राजस्तेन महर्षिणा ॥ कृतानि कानिचित्कोधात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ११ नंदां त्वभिगता देवाः पुराराज त्रितिश्नुतेः ॥ अन्य
प्रच्यंत सहसा पुरुषा देवदर्शिनः १२ ते दर्शनं त्वनिच्छंतो देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ दुर्गचकुरि मंदेशं गिरिं प्रत्यूह रूपकम् १३

विर्मवंतीतिशेषः ३ नचष्टयतेऽध्येता ४ । ५ निर्वेदो गिरिदर्शनैवैराग्यं गृहाणिरुपाधीनि १ पृष्ठश्लोमशउवाच यथाश्रुतमिति * ऋषमफूटेऋषमाश्रितेशैलशृंगे ८ । ९ माशब्दकुर्वितिशे
षः १० । ११ अन्वपद्यंत अनुगतवंतः देवदर्शनो देवदर्शनार्थिनः १२ प्रस्यूह रूपकं दर्शनेवित्तरूपं १३

१० नियतवाङ्मौनपान १५ । १६ । १७ । १८ हेकुरुश्रेष्ठ १९ । २० । २१ । २२ काश्यपस्यविभाङ्कस्य ऋश्येतितालव्यादिः मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः ऋश्योमृगस्तस्यैवशृङ्गमस्या
तदाप्रभृतिर्कौतेयनरागिरिमिमंसदा ॥ नाशकुवन्नभिद्रुं कुतएवाधिरोहितम् १४ नातप्ततपसाशक्योद्रुष्टुमेषमहागिरिः ॥ आरोढुवापिकौतेयतस्मान्नियत
वाग्भव १५ इहदेवास्तदासर्वेयज्ञानाजहुरुतमान् ॥ तेषामेतानिलिंगानिदृश्यन्तेऽद्यापिभारत १६ कुशाकारेवदूर्वेयंसंस्तीर्णैवचभूरियम् ॥ यूपप्रकारावहवो
वृक्षाश्चेमेविशांपते १७ देवाश्चक्रषयश्चैववसंत्यद्यापिभारत ॥ तेषांसायंतथाप्रातर्दृश्यतेहव्यवाहनः १८ इहाहुतानां कौतेयसद्यःपाप्माऽभिहन्यते ॥ कुरुश्रे
ष्ठाभिषेकंवैतस्मात्कुरुसहानुजः १९ ततो नंदाहुतांगस्त्वंकौशिकीमभियास्यसि ॥ विश्वामित्रेणयत्रोग्रंतपस्तप्तमनुत्तमम् २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्त
त्रसमाहृत्यगात्राणिसगणोत्तपः ॥ जगामकौशिकीपुण्यांरम्यांशीतजलांशुभाम् २१ ॥ लोमशउवाच ॥ एषादेवनदीपुण्याकौशिकीभरतर्षभ ॥ विश्वामि
त्राश्रमोरम्यएषचात्रप्रकाशते २२ आश्रमश्चैवपुण्याख्यःकाश्यपस्यमहात्मनः ॥ ऋश्यशृङ्गःसुतोयस्यतपस्वीसंयतेंद्रियः २३ तपसोयःप्रभावेणवर्षयामास
वासवम् ॥ अनावृष्ट्याभयाद्यस्यवर्षवलवृत्रहा ॥ २४ मृग्यांजातःसतेजस्वीकाश्यपस्यसुतःप्रभुः ॥ विषयेलोमपादस्ययश्चकाराहुतंमहत् २५ निर्वर्तिते
पुसस्येषुयस्मैशांतांददौनृपः ॥ लोमपादोदुहितरंसावित्रीसवितायथा २६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ऋश्यशृङ्गःकथंमृग्यामुत्पन्नःकाश्यपात्मजः ॥ विरुद्धेयो
निसंसर्गेकथंचतपसायुतः २७ किमर्थंचभयाच्छक्रस्तस्यबालस्यधीमतः ॥ अनावृष्ट्यांप्रवृत्तायांवर्षवलवृत्रहा २८ कथंरूपाचसाशांताराजपुत्रीयतव्रता ॥
लोभयामासयाचेतोमृगभूतस्यतस्यैव २९ लोमपादश्चराजर्षिर्यदाश्रूयतधार्मिकः ॥ कथं वैविषयेतस्यनावर्षत्पाकशासनः ३० एतन्मेभगवन्सर्वविस्तरेणय
थातथम् ॥ वकुमर्हसिशुश्रूषोऽऋश्यशृङ्गस्यचेष्टितम् ३१ ॥ लोमशउवाच ॥ विभाङ्कस्यविप्रर्षेस्तपसाभावितात्मनः ॥ अमोघवीर्यस्यसतःप्रजापतिसम
द्युतेः ३२ शृणुपुत्रोयथाजातःऋश्यशृङ्गःप्रतापवान् ॥ महाहंस्यमहातेजाबालःस्थविरसंमतः ३३ महाहंसमासाद्यकाश्यपस्तपसिस्थितः ॥ दीर्घकालंपारि
श्रांतःऋषिःसदेवसंमितः ३४ तस्यरेतःप्रचस्कंददृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशी ॥ अप्सूपस्पृशतोरान्मृगीतच्चापिवतदा ३५ सहतोयेनदृषितागर्भिणीचाभवततः ॥
सापुरोक्ताभगवताब्रह्मणालोककर्तृणा ३६ देवकन्यामृगीभूत्वामुनिंसूयविमोक्षयसे ॥ अमोघत्वाद्विधेश्वैवभावित्वादैवानिर्मितात् ३७ तस्यामृग्यामभभवतस्य
पुत्रोमहानृषिः ॥ ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्योवनएवाभ्यवर्तत ३८ तस्यर्षेःशृङ्गंशिरसिराजन्नासीन्महात्मनः ॥ तेनश्यशृङ्गइत्येवंतदासप्रथितोऽभवत् ३९ नतेनदृष्ट
पूर्वोऽन्यःपितुरन्यत्रमानुषः ॥ तस्मात्तस्यमनोनित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ४०

स्तीतिःऋश्यशृङ्गः ऋश्यो न तु व्यतिरिक्तमंत्रवर्णात् २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० शुश्रूषोर्मे इति संबन्धः ३१ । ३२ महाहंस्यतिपुण्यस्य ३३ । ३४ । ३५ तोयेनसहाऽपिब
दित्यन्वयः ३६ सूयप्रसूयविधेर्विधिवाक्यस्य देवनिर्मिताद्धेतोर्भावित्वात् अपरिहार्यत्वाच्च ३७ । ३८ । ३९ । ४०

अंगानांदेशानां ४१ तेनकामातवुद्धिपूर्वब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्येतिशेषः मिथ्याकृतं मयातुभ्यंदातुंकिमपिनप्रतिश्रुतमित्यपलापंकृतवानित्यर्थः ४२ तत्रहेतुःपुरोहितस्यापचारोदोषः सोऽपि
यदृच्छयाब्राह्मणापराधाभावेऽपिस्वेच्छयाकृतः ४३ । ४४ । ४५ निष्कृतिप्रायश्चित्तं ४६ वानेयंवनमवं ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ सर्वत्रपरवंचनादौ निष्णाताःकुशलाः ५३
एतस्मिन्नेवकालेतुसखादशरथस्यैव ॥ लोमपादइतिख्यातोहंगानामीश्वरोऽभवत् ४१ तेनकामात्कृतमिथ्याब्राह्मणस्येतिनःश्रुतिः ॥ सब्राह्मणैःपरित्यक्तस्त
तोवैजगतःपतिः ४२ पुरोहितापचाराच्चतस्यराज्ञोयदृच्छया ॥ नववर्षसहस्राक्षस्ततोऽपीडयंतवैप्रजाः ४३ सब्राह्मणान्पर्यपृच्छतपोयुक्तान्मनीषिणः ॥
प्रवर्षणेसुरेंद्रस्यसमर्थान्पृथिवीपते ४४ कथंप्रवर्षेत्पर्जन्यउपायःपरिदृश्यताम् ॥ तमूचुश्चोदितास्तेतुस्वमतानिमनीषिणः ४५ तत्रत्वेकोमुनिवरस्तंराजान
मुवाचह ॥ कुपितास्तवराजेंद्रब्राह्मणानिष्कृतिंचर ४६ ऋश्यशृङ्गमुनिसुतमानयस्वचपार्थिव ॥ वानेयमनभिज्ञंचनारीणामार्जवेरतम् ४७ सचेदवतरेद्राज
न्विषयंतेमहातपाः ॥ सद्यःप्रवर्षेत्पर्जन्यइतिमेनात्रसंशयः ४८ एतच्छ्रुत्वावचोराजचक्रत्वानिष्कृतिमात्मनः ॥ सगत्वापुनरागच्छत्प्रसन्नेषुद्विजातिषु ४९
राजानमागतंश्रुत्वाप्रतिसंजहृषुःप्रजाः ॥ ततोऽगपतिराहूयसचिवान्मंत्रकोविदान् ५० ऋश्यशृङ्गागमेयत्नमकरोन्मंत्रनिश्चये ॥ सोऽध्यगच्छदुपायंतुतैरमा
त्यैःसहाच्युतः ५१ शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यांचपरिनिष्ठितैः ॥ ततश्चानाययामासवारमुख्यामहीपतिः ५२ वेश्याःसर्वत्रनिष्णातास्ताउवाचसपार्थिवः ॥ ऋ
श्यशृङ्गमृषेःपुत्रमानयध्वमुपायतः ५३ लोभयित्वाऽभिविश्वास्यविषयंममशोभनाः ॥ ताराजभयभीताश्चशापभीताश्चयोषितः ५४ अशक्यमूचुस्तत्कार्यंवि
वर्णागतचेतसः ॥ तत्रत्वेकाजरद्योपाराजानामिदमब्रवीत् ५५ प्रयतिष्येमहाराजतमानेतुंतपोधनम् ॥ अभिप्रेतांस्तुमेकामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ५६ ततःश
क्ष्याम्यानयितुमृश्यशृङ्गमृषेःसुतम् ॥ तस्याःसर्वमभिप्रेतमन्वजानात्सपार्थिवः ५७ धनंचप्रददौभूरिरत्नानिविविधानिच ॥ ततोरूपेणसंपन्नावयसाचमही
पते ॥ स्त्रियआदायकाश्चित्साजगामवनमंजसा ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायामृश्यशृङ्गोपाख्यानेदशाधिकश
ततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ सातुनाव्याश्रमंचक्रेराजकार्यार्थसिद्धये ॥ संदेशाच्चैवचपतेःस्वबुद्ध्याचैवभारत १ नानापुष्पफलेर्वृक्षैः
कृत्रिमैरुपशोभितैः ॥ नानागुल्मलतोपेतैःखादुकामफलप्रदैः २ अतीवस्मणीयंतदतीवचमनोहरम् ॥ चक्रेनाव्याश्रमंरम्यमहुतोपमदर्शनम् ३ ततो
निबध्यतांनावमदूरेकाश्यपाश्रमात् ॥ चारयामासपुरुषैर्विहारंतस्यैमुनेः ४ ततोदुहितरंवेश्यांसमाधायेतिकार्यताम् ॥ दृष्ट्वांतरंकाश्यपस्यप्राहिणोदुद्धिसं
मताम् ५ सातत्रगत्वाकुशलातपोनित्यस्यसंनिधौ ॥ आश्रमंतं समासाद्यदर्शतमृषेःसुतम् ६ ॥ वेश्योवाच ॥ कच्चिन्मुनेकुशलंतापसानांकच्चिच्चवामूलफलं
प्रभूतम् ॥ कच्चिद्वान्तरमतेचाश्रमेऽस्मिंस्त्वावैद्रुंसांप्रतमागतोऽस्मि ७

५४ जरद्योपादृष्ट्वा ५५ । ५६ अन्वजानादनुज्ञातवान् ५७ । ५८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ साखिति
नाव्याश्रमंनावतार्थमाश्रमं १ । २ । ३ मुनेर्विभाङ्कस्य विहारंवर्हिर्गमनं चारयामासचारैरधिगतवती ४ समाधायबोधयित्वा इतिकार्यतामिति कर्तव्यतां अंतरमसान्निध्यं ५ । ६ । ७

८ । ९ कोश्यांवृक्ष्यामास्वकुआसनेउपविश यथोपजोषंयथासुखं सुखायांसुखकर्माम् १० । ११ । १२ । १३ अनर्हाण्यत्युत्तमत्वादमूल्यानि १४ । १५ मूलेसभीपेविमज्जमाना अंगमोटनादी
निकुर्वाणा निषेवमाणासूचीवदभ्यंतरंप्रविशंती । पितुंतुसंतानेइति धातुः १६ । १७ कायंदेहंपीडयआलिंगनेननिपीडय अपदेशंछलम् १८ भावेनाभिप्रायेण १९ प्रवेष्टितोव्याप्तः २० । २१

कञ्चित्तपोवद्धंतेतापसानांपिताचतेकञ्चिदहीनतेजाः ॥ कञ्चित्त्वयाप्रीयतेचैवविप्रकञ्चित्स्वाध्यायःक्रियतेचश्यंशृंग ८ ॥ ऋश्यंशृंगउवाच ॥ ऋद्ध्याभवान्
ज्योतिरिवप्रकाशतेमन्येचाहंत्वामभिवादनीयम् ॥ पाद्यंवेतेसंप्रदास्यामिकामाद्यथाधर्मफलमूलानिचैव ९ कौश्यांबुस्यामास्वयथोपजोषंरुष्णाजिनेनावृतार्या
सुखायाम् ॥ कचाश्रमस्तवकिंनामचेदं व्रतं ब्रह्मेश्वरसिहिदेववत्त्वम् १० ॥ वेश्योवाच ॥ ममाश्रमःकाश्यपपुत्ररम्यस्त्रियोजनंशैलमिमंपरेण ॥ तत्रस्वधर्मो
नाभिवादनेनचोदकंपाद्यमुपस्पृशामि ११ भवतानाभिवद्योऽहमभिवाद्योभवान्मया ॥ व्रतमेतादृशंब्रह्मन्परिष्वज्योभवान्मया १२ ॥ ऋश्यंशृंगउवाच ॥
फलानिपक्वानिददामितेऽहंभल्लातकान्यामलकानिचैव ॥ करूषकान्नीगुदधन्वनानिपिप्पलानांकामकारंकुरुष्व १३ ॥ लोमशउवाच ॥ सतानिसर्वाणिविवर्ज
यित्वाभक्ष्याण्यनर्हानिददौततोऽस्य ॥ तान्यृश्यंशृंगस्यमहारसानिभृशंसुरूपाणिरुचिंददुहिं १४ ददौचमाल्यानिमुगंधवंतिचित्राणिवासांसिचभानुमंति ॥
पेयानिचाग्राणिततोमुमोदचिक्रीडचैवप्रजहासचैव १५ साकंदुकेनारमतास्यमूलेविभज्यमानाफलितालतेव ॥ गात्रैश्चगात्राणिनिषेवमाणसमाश्लिषच्चासकृद
श्यंशृंगम् १६ सर्जानशोकांस्तिलकांश्चक्षान्सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य ॥ विलज्जमानेवमदाभिभूताप्रलोभयामाससुतंमहर्षेः १७ अथश्यंशृंगंविभुतंसमीक्ष्य
पुनःपुनःपीडयचकायमस्य ॥ अवेक्ष्यमाणाशनकैर्जगामकृत्वाग्निहोत्रस्यतदाऽपदेशम् १८ तस्यांगतायामदनेनमतोविचेतनश्चाभवदृश्यंशृंगः ॥ तामेवभा
वेनगतेनशून्येविनिःश्वसन्नार्तरूपोबभूव १९ ततोमुहूर्ताद्वरिर्पिगलाक्षःप्रवेष्टितोरोमभिरानखायात् ॥ स्वाध्यायवानवृतसमाधियुक्तोविभांडकःकाश्यपःप्रादु
रासीत् २० सोऽपश्यदासीनमुपेत्यपुत्रंध्यायंतमेकंविपरीतचित्तम् ॥ विनिःश्वसंतंमुदूरुर्ध्वदृष्टिविभांडकःपुत्रमुवाचदीनं २१ नकल्प्यंतेसमिधःकिन्नुतातकाच्चि
हुतंचाग्निहोत्रंत्वयाज्य ॥ सुनिर्णितंलुक्स्वुवंहोमधेनुःकञ्चित्सवत्साज्यलतात्वयाच २२ नवैयथापूर्वमिवासिपुत्रर्चितापरश्चासिविचेतनश्च ॥ दीनोतिमात्रंत्व
मिहाद्यकिंतुपृच्छामित्वांकइहाद्यागतोऽभूत् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायामृश्यंशृंगोपाख्यानेएकादशाधिकशत
तमोऽध्यायः १११ ॥ ऋश्यंशृंगउवाच ॥ इहागतोजटिलोब्रह्मचारीनवैहस्वोनातिदीर्घोमनस्वी ॥ सुवर्णवर्णःकमलायताक्षःस्वतःसुराणामिवशोभमानः १
समृद्धरूपःसवितेवदीप्तःसुशृङ्खलकृष्णाक्षिरतीवगौरः ॥ नीलाःप्रसन्नाश्चजटाःसुगंधाहिरण्यरज्जुग्रथिताःसुदीर्घाः २

कल्प्यंते सिद्धाः क्रियंते निर्णिकम्प्रक्षालितं सवत्साकृतादोहनायेति शेषः २२ । २३ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्ये एकादशः अध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥
इहागतइति स्वतएवनालंकारादिना १ । २

आधाररूपाआलवालसदृशी कंठामरप्रविशेषः । आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेश्वधारणे'इतिविश्वः ३ विलग्रमवेविकृशत्वंलक्ष्यते अतिकृतप्रमाणातिकृशा ४ कलापकौभूषणविशेषोस्वाये
कः । 'कलापःसंहतेवर्हेतूणीरेभूषणेहरे'इतिविश्वः । कंकणावित्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ तथाफलंकृतसदृशंकंदुकम् १० प्रीतिराह्लादःरतिरासक्तिः ११ । १२ । १३ । १४ भूश्चलितेवेति
आधाररूपापुनरस्यकंठेविभ्राजतेविद्युदिवांतरिक्षे ॥ द्वौचास्यपिंडावधरेणकंठादजातरोमौसुमनोहरौच ३ विलग्रमध्यश्चसनाभिदेशेकटिश्वतस्यातिकृतप्र
माणा ॥ तथाऽस्यचीरांतरतःप्रभातिहिरण्मयीमेखलामेयथेयम् ४ अन्यच्चतस्याहुतदर्शनीयविकूजितंपादयोःसंप्रभाति ॥ पाण्योश्चतद्वत्स्वनवन्निवद्वौ
कलापकावक्षमालायथेयम् ५ विचेष्टमानस्यचतस्यतानिकूजंतिहंसाःसरसीवमताः ॥ चीराणितस्याहुतदर्शनानिनेमानितद्वन्ममरूपवन्ति ६ वक्रंचतस्या
हुतदर्शनीयंप्रव्याहृतंह्लादयतीवचेतः ॥ पुंस्कोकिलस्येवचतस्यवाणीतांशृण्वतोमेव्यथितोऽतरात्मा ७ यथावनंमाधवमासिमध्येसमीरितंश्चसनेनेवभाति ॥
तथासभात्युत्तमपुण्यगंधीनिषेव्यमाणःपवनेनतात ८ सुसंयताश्चापिजटाविषक्ताद्वैधीकृतानातिसमाललाटे ॥ कर्णौचचित्रैरिवचक्रवाकैःसमावृतौतस्यसुरूप
वाद्भिः ९ तथाफलंवृत्तमथोविचित्रंसमाहरत्पाणिनादक्षिणेन ॥ तद्भूमिमासाद्यपुनःपुनश्चसमुत्पतत्यहुतरूपमुच्चैः १० तच्चाभिहत्वापरिवर्ततेऽसौवातेरितोवृक्षइवा
वधूर्णन् ॥ तंप्रेक्षतःपुत्रमिवामराणांप्रीतिःपरातातरतिश्चजाता ११ समेसमाश्लिष्यपुनःशरीरंजटासुगृह्याभ्यवनाभ्यवक्रम् ॥ वक्रेणवक्रंप्रणिधायशब्दंचका
रतन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् १२ नचापिपाद्यंवहुमन्यतेऽसौफलानिचेमानिमयाऽऽहृतानि ॥ एवंवतोऽस्मीतिचमामवोचत्फलानिचान्यानिसमाददन्मे १३
मयोपयुक्तानिफलानियानिनेमानितुल्यानिरसेनतेषाम् ॥ नचापितेषांत्वगियंयथैषांसाराणिनैषामिवसंतितेषाम् १४ तोयानिचैवातिरसानिमह्यंप्रादात्सवै
पातुमुदाररूपः ॥ पीत्वैवयान्यभ्यधिकःप्रहर्षोममाभवद्भूश्चलितेवचासीत् १५ इमानिचित्राणिचगंधवन्तिमाल्यानितस्योद्धृतितानिपट्टैः ॥ यानिप्रकीर्येह
गतःस्वमेवसआश्रमंतपसाद्योत्तमानः १६ गतेनतेनास्मिक्तोविचेतागात्रंचमेसंपरिदह्यतीव ॥ इच्छामितस्यांतिकमाशुगंतुंतंचेहनित्यंपरिवर्तमानम् १७
गच्छामितस्यांतिकमेवतातकानामसाब्रह्मचर्याचतस्य ॥ इच्छाम्यहंचरितुंतेनसार्धंयथातपःसचरत्यार्यधर्मा १८ चर्तुंतथेच्छाहृदयेममास्तिदुनोतिचित्तंय
दितंनपश्ये १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायामृश्यशृंगोपाख्यानेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ४४ ॥
॥ विभांडकउवाच ॥ रक्षांसिचैतानिचरन्तिपुत्ररूपेणतेनाहुतदर्शनेन ॥ अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्तिविघ्नंसदातपसश्चितयन्ति १ सुरूपरूपाणिचतानिता
तप्रलोभयन्तेविविधैरुपायैः ॥ सुखाच्चलोकाच्चनिपातयन्तितान्युग्ररूपाणिमुनीन्वनेषु २ नतानिसेवेतमुनिर्यतात्मासतांलोकान्प्रार्थयानःकथंचित् ॥ कृत्वा
विघ्नंतापसानांरमन्तेपापाचारास्तापसस्तान्नपश्येत् ३

मधुपानजाभ्रातिःसूचिता १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीयेभारमावदीपेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॐ ॥ रक्षांसीति १ । १ । ३

४ श्रमाय आश्रमाय ५ अश्रावणेन अर्पासं देवैर्दिकेन । 'श्रावणो मासि पाखंडे' इति विश्वः । आश्रावणेनेति प्रच्छेदे तु इष्टयाद्यर्थे तत्राश्रावयेत्यादिशब्दप्रयोगात् वेशयोपावेश्या ६ । ७ । ८ तव ०
 असज्जनेनाचरितानि पुत्रपापान्यपेयानिमधूनितानि ॥ माल्यानि चैतानि नैव मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्ज्वलं धवंति ४ रक्षांसितानीति निवार्य पुत्रं विभांडकस्तां
 मृगयां बभूव ॥ नासादयामास यदा न्यहेण तदा स पर्यावृत्ते श्रमाय ५ यदा पुनः काश्यपो वैजगाम फलान्याहर्तुं विधिनाऽश्रावणेन ॥ तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सावे
 शयोपामुनिमृश्य शृंगम् ६ दृष्ट्वेवतामृश्य शृंगः प्रहृष्टः संभ्रांत रूपोऽभ्यपतत दानीम् ॥ प्रोवाच चैनां भवतो श्रमाय गच्छावयावन्नपिताममैति ७ ततो राजन्काश्य
 पस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ॥ प्रमोदयंत्यो विविधैरुपायैराजमुखाधिपतेः समीपम् ८ संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु संतारितानां वमथातिशुभ्राम् ॥ नी
 राहुपादाय तथैव चक्रेनाव्याश्रमं नाम वनं विचित्रम् ९ अंतःपुरे तंतुनिवेश्य राजा विभांडकस्यात्मजमेकपुत्रं ॥ ददर्श देवं सहसा प्रविष्टमापूर्यमाणं च जगज्जलेन १०
 सलोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददातृशृंगाय शांताम् ॥ क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे गाश्चैव मार्गेषु च कर्षणानि ११ विभांडकस्यावजतः सराजापशून् प्रभूतान् पशुपांश्च
 वीरान् ॥ समादिशत् पुत्रं गृहीतमहर्षिर्विभांडकः परिपृच्छेद्यदावः १२ सवक्तव्यः प्रांजलिभिर्भवाद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ॥ किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म
 सर्वे तव वाचि बद्धाः १३ अथोपायात्समुनिश्चंडकोपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ॥ अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशंसः १४ ततः सकोपेन विदीर्य भा
 ण आशंक्रमानो नृपतेर्विधानम् ॥ जगाम चंपां प्रति धक्ष्यमाणस्तं गराजं सपुरं सराष्टम् १५ सवैश्रांतः क्षुधितः काश्यपस्तान् घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ॥ गोपै
 श्चैर्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तारात्रिमुवास तत्र १६ अज्ञाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थगोपाः ॥ ऊचुस्ततस्तेभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं वि
 हितं सुतस्य १७ देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान् प्रलापान् ॥ प्रशांतभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादांगपतिं पुरस्थम् १८ स पूजितस्तेन न
 रर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ॥ शांतां स्नुषां चैव ददर्श तत्र सौदामनीमुच्चरंती यथैव १९ ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा शांतां च शांतोऽस्य परः सकोपः ॥
 चकार तस्यैव परं प्रसादं विभांडको भूमिपतेर्नरेन्द्र २० स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः ॥ जाते च पुत्रे वनमेवाव्रजेथाराज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि
 कृत्वा २१ स तद्वचः कृतवानृश्य शृंगो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ॥ शांता चैनं पर्यचरन् नरेन्द्र खेरोहिणीसोममिवानुकूला २२ अरुंधती वासुभगावसिष्ठलोपा
 मुद्रावायथा ह्यगस्त्यम् ॥ नलस्यैवैदमयं तीयथाऽभूद्यथा शचीव जघनस्य चैव २३ नारायणी चैव द्रसेनावभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ॥ तथा शांता
 ऋश्य शृंगं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्यचरन् नरेन्द्र २४

आश्रमो यत्र स्थैर्यं दृश्यते तावतिदेशो आश्रमदर्शने ९ । १० । ११ । १३ । १३ । १४ । १५ । १५ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ उत्तरं तीरे वृत्तरण्याः ५
 ५ । ७ मापरस्वमभिद्रोग्वा परमागस्वनाशं माकुर्वित्यर्थः धर्मान्मावशीः धर्मसाधनान्वज्जमागान्सर्वान्कामयेथाः । वशकांतो अस्य लुङ्ङि रूपम् ८ । ९ । १० अयातयामं तात्कालिकम्
 तस्याश्रमः पुण्येषु षोडशभूमिषु महादंशो भयन्पुण्यकीर्तिः ॥ अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहिराजन् २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
 पूर्वणिनीये यात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायामृश्य शृंगो ० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रयातः कौशिक्याः पांडवो
 जनमेजय ॥ आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामाय तनान्यथ १ ससागरं समासाद्य गंगायाः संगमे नृप ॥ नदीशतानां पंचानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् २ ततः समुद्रतीरे ज
 गामवसुधाधिपः ॥ भ्रातृभिः सहितो गीरः कलिगन्धप्रतिभारत ३ ॥ लोमश उवाच ॥ एते कलिगाः कौंतेय तत्र वैतरणी नदी ॥ यत्रायजत धर्मोऽपि देवान् शरणमेत्येवै
 ४ ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ॥ उत्तरं तीरमेतद्विस्तृतं द्विजसेवितम् ५ समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ॥ अत्र वैष्णवोऽन्येऽपि पुराक्रतु
 भिरीजिरे ६ अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ॥ पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ७ हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ मापरस्वमभिद्रोग्वा मा
 धर्मान्सकलान्वशीः ८ ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तु वन ॥ इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयां च क्रिरे तदा ९ ततः स पशुमुत्पूज्य देवयानेन जग्मिवान् ॥
 तत्रानुवंशोरुद्रस्य तं निबोधयुधिष्ठिर १० अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ॥ देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्बुद्रस्य शाश्वतम् ११ इमां गाथामत्र गायन्नपः स्मृ
 शतियो नरः ॥ देवयानोऽस्य पंथाश्च क्षुपाऽभिप्रकाशते १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो वैतरणीं सर्वे पांडवा द्रौपदी तथा ॥ अवतीर्य महाभागास्तर्पयां च क्रिरे
 पितृन् १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपो बलात् ॥ मातुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश १४ सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात् तत्र
 सुव्रत ॥ वेदानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् १५ ॥ लोमश उवाच ॥ त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ॥ यत्र ध्वनिं शृणोष्ये नंतूष्णीमास्वविशांपते
 १६ एतत्स्वयं भुवो राजन्वनं दिव्यं प्रकाशते ॥ यत्रायजतरा जेन्द्र विश्वकर्मा प्रतापवान् १७ यस्मिन् यज्ञो हि भूर्दत्ताकश्यपाय महात्मने ॥ स पर्वतवनो देशादक्षिणा
 र्थे स्वयं भुवा १८ अवासीद च कौंतेय दत्तमात्रामहीतदा ॥ उवाच चापि कुपिता लोके श्वरमिदं प्रभुम् १९ न मां मर्त्या भगवन्कस्मैचिदा तुमर्हसि ॥ प्रदानं
 मोघमततेयास्याम्ये पारसातलम् २० विपीदंती तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ॥ प्रसादयां बभूवाथ ततो भूमिं विशांपते २१ ततः प्रसन्ना प्रथिवति पसातस्य
 पांडव ॥ पुनरुन्नह्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ २२ सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ॥ आरुह्या त्रमहाराज वीर्यवान्वैभविष्यसि २३

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ 'भूमिर्हजगावित्युदाहरंति नमामर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मेन भो वनमादिदासि यानि मध्येऽहं सलिलस्य मध्ये मोवस्तत्पकश्यापायासंगरः' इति श्रुते
 र्थसंश्लोति यत्रायजतरा जेद्रेत्यादिना १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ स्नानाद्यर्थसमुद्रप्रार्थनामंत्रमाह औनमडाति विश्वं गुणं लीनमस्मिन्प्रलये इति विश्वगुणः विश्वस्मात्परायश्रेष्ठाय विष्णवे इत्यर्थः लवणांभसि शारोदके २६ अग्निर्मित्रश्च तेजस्त्वादग्निव
वत्सूर्योऽप्यपांयोनिः अपामिति शेषः विष्णोर्व्यापकस्यात्मनोरेतः शरीराकारपरिणतमभिव्यक्तिस्थानं त्वं हे समुद्र अमृतस्य नामिः सुधायागर्मस्थानम् २७ इडायज्ञः विष्णोरेतोधाः विष्णोरेतः
सैषासागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ॥ एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तरसागरम् २४ अहंच ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्येयथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य ॥ स्पृष्टाहि मर्त्येन
ततः समुद्रमेषावेदी प्रविशत्याजमीढ २५ औनमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपरायते ॥ सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणांभसि २६ अग्निर्मित्रो यो निरापोऽथ देव्यो वि
ष्णोरेतस्त्वममृतस्य नामिः ॥ एवं ब्रुवन् पांडवसत्यवाक्यं वेदीमिमांस्तरसाधिरोह २७ अग्निश्च ते यो निरिडा च देहोरेतोधा विष्णोरमृतस्य नामिः ॥ एवं जपन् पां
डवसत्यवाक्यं ततो वगाहेतपति नदीनाम् २८ अन्यथा हि कुरु श्रेष्ठ देव्यो निरपां पतिः ॥ कुशाग्रेणापिकर्तयेन स्पृष्टव्यमिहोदेविः २९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् ॥ कृत्वा तच्छासनमस्य सर्वमहेंद्रमासाद्या निशा मुवास ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके ० तथि
यात्रा ० लोमश तीर्थयात्रायां महेंद्राचलगमने चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स तत्र तामुपित्वैकारं जनीं पृथिवीपतिः ॥
तापसानां परंचक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह १ लोमशस्तस्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसा ॥ भृगूनां गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपा २ तान्समेत्य सराजर्षिरभिवा
द्य कृतांजलिः ॥ रामस्यानुचरं वरिमपृच्छ द्रुतव्रणम् ३ कदा तुरामो भगवांस्तापसान् दर्शयिष्यति ॥ तेनैवाहं प्रसंगेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ४ ॥ अकृतव
ण उवाच ॥ आया नेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ॥ प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ५ चतुर्दशमिष्टमर्चिरामं पश्यंति तापसाः ॥ अस्यां रात्र्यां
व्यतीतायां भवित्री श्वश्चतुर्दशी ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ७ समवान् कथय त्वद्य
यथारामेण निर्जिताः ॥ आह्वेक्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ८ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि महदारुणान्मुतमम् ॥ भृगूणां राजशार्दूलवंशे जातस्य
भारत ९ रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ॥ हे हयाधिपते श्वैव कार्तवीर्यस्य भारत १० रामेण चार्जुनो नाम हे हयाधिपतिर्हतः ॥ तस्य बाहुशतान्यासं
स्त्रीणिसप्तचपांडव ११ दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं कांचनं तथा ॥ ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते १२ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ॥ रथेन तेन तु
सदा वरदानेन वीर्यवान् १३ ममर्देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समंततः ॥ भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः १४ ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ॥ देवदेवं
सुरारिं प्रविष्णुं सत्यपराक्रमम् १५ भगवन्भूतक्षार्थमर्जुनं जहिवै प्रभो ॥ विमानेन च दिव्येन हे हयाधिपतिः प्रभुः १६

जीवः सधीयतेऽस्मिन् देहे अमृतस्य नामिः मोक्षस्य साधनम् २८ देवयोनिः देवस्थानम् २९।३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ अ ॥
सद्वति १ । २ । ३ । ४ आयान् आगच्छन् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ एकतडाति बहिः इयामा अंतरारक्ताः कर्णयिषति एकतः इयामकर्णास्तेषाम् २५ । २६ । २७ । २८ जन्वाः वरपत्नीयाः २९ । ३० अवलोकको
शची सहायं क्रीडंतं धर्षयामास वासवम् ॥ ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ॥ कार्तवीर्यविनाशार्थं मंत्रयामास भारत १७ यत्तदूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदि
तम् ॥ संप्रति श्रुत्य तत्सर्वं भगवांल्लोकपूजितः १८ जगाम बर्दरी रम्यां स्वमेवाश्रममंडलम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः १९ कान्यकुब्जे महाना
सीत्पार्थिवः सुमहाबलः ॥ गाधीति विश्रुतो लोके वनासंजगाम ह २० वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरः समा ॥ ऋचीको भार्गवस्तांच वरयामास भारत २१ तमु
वाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ उचितं नः कुले किंचित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् २२ एकतः इयामकर्णानां पांडुराणां तरस्विनाम् ॥ सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति
विद्विद्विजोत्तम २३ नचापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ॥ देयामेदुहिता चैव त्वद्विधायमहात्मने २४ ॥ ऋची उवाच ॥ एकतः इयामकर्णानां पांडुराणां
तरस्विनाम् ॥ दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्यासुताऽस्तुते २५ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ॥ एकतः इयामकर्णानां पांडु
राणां तरस्विनाम् २६ सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं प्रति दीयताम् ॥ तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा २७ तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिताय त्रते हयाः ॥ गं
गायां कान्यकुब्जे वैददौ सत्यवती तदा २८ ततो गाधिः सुतां च तस्मै जन्वाश्चासन्सुरास्तदा ॥ लब्ध्वा हयसहस्रं सुतांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः २९ धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यां पृ
चीको द्विजसत्तमः ॥ यथाकामं यथाजोषंतयारमे सुमध्यया ३० तं विवाहे कृतो राजन्सभार्यमवलोककः ॥ आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननर्द ह ३१ भार्याप
तीतमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ॥ अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राजलीतस्थतुस्तदा ३२ ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ॥ वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मितवे
प्सितम् ३३ सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ॥ आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ३४ ॥ भृगु उवाच ॥ ऋतौ त्वंचैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ॥ आ
लिङ्गे तां पृथग् वृक्षौ सा श्वत्थं त्वमुदुंबरम् ३५ चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ॥ विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ३६ प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वाऽदर्श
नं गतः ॥ आलिङ्गने च रौचैव च क्रतुस्ते विपर्ययम् ३७ ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथं गते ॥ दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ३८ अथोवाच महाते
जा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ॥ उपयुक्तश्च रुर्मद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ३९ विपरीतेन ते सुभूमां त्राचैवा सिवं चिता ॥ ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिवैतव पुत्रो भविष्यति ४० क्ष
त्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ॥ भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ४१ ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ॥ न मे पुत्रो भवेदीदृक्कामं पौत्रो
भवेदिति ४२ एवमस्त्वितिसातेन पांडवप्रतिनंदिता ॥ जमदग्नि ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ४३

अवलोकनार्थी ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ विश्वं विराट्पुरुषमावर्तयित्वा मुहुर्मुहुरनुसंधाय एतयोश्चोर्ध्वं क्षणेन विश्वं पृथुल्योपुत्रौ भविष्यत इति भावः ३६ ते उभे प्रतीत्युक्ते तीकारलोपः संधि
र्वाच्यः । आलिङ्गने अश्वत्थोदुंबरयोः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ७ ॥ सवेदेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ ततस्तस्यस्पृहयामासतमेच्छत् ७ अंभसि
तेजसावर्चसाचैवयुक्तंभार्गवनंदनम् ॥ सर्वर्षमानस्तेजस्वीवेदस्याध्ययनेनच ४४ बहूत्तपीन्महातेजाःपांडवेयात्यवर्तत ॥ तंतुत्तस्नोधनुर्वेदःप्रत्यभाद्ररतर्ष
भ ॥ चतुर्विधानिचास्त्राणिभास्करोपमवर्चसम् ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यके०लोमशतीर्थयात्रायांकार्तवीर्योपाख्यानेपंचदशाधिकशततमोऽध्या
यः ॥ ११५ ॥ ७ ॥ अकृतव्रणउवाच ॥ सवेदाध्ययनेयुक्तोजमदग्निर्महातपाः ॥ तपस्तेपेततोवेदान्नियमाद्वशमानयत् १ सप्रसेनजितंराजत्राधिगम्यनरा
धिपम् ॥ रेणुकावरयामाससचतस्मैददौनृपः २ रेणुकांत्वथसंप्राप्यभार्याभार्गवनंदनः ॥ आश्रमस्थस्तयासार्धतपस्तेपेऽनुकूलया ३ तस्याःकुमाराश्चत्वारो
जज्ञिरामपंचमाः ॥ सर्वेषामजघन्यस्तुरामजासांजघन्यजः ४ फलाहारेषुसर्वेषुगतेष्वथसुतेषुवै ॥ रेणुकास्त्रातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ५ सातुवित्ररथंना
ममार्तिकावतकंनृपम् ॥ ददर्शरेणुकाराजत्रागच्छंतीयदृच्छया ६ क्रीडंतंसलिलेदृष्ट्वासभार्यपद्ममालिनम् ॥ ऋद्धिमंतंततस्तस्यस्पृहयामासरेणुका ७ व्य
भिचाराच्चतस्मात्साक्षिन्नाभसिविचतना ॥ प्रविवेशाश्रमंत्रस्तातंविभर्ताऽन्वबुध्यत ८ सतांदृष्ट्वाच्युतांघैर्घाद्ब्रह्मालक्ष्म्याविवर्जिताम् ॥ धिक्शब्देनमहातेजा
गर्हयामासवीर्यवान् ९ ततोऽप्येष्टोजामदग्न्योरुमण्णात्रामनामतः ॥ आजगामसुषेणश्चसुर्विश्वावसुस्तथा १० तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधेमातुरचोदयत् ॥
नचतेजातसंस्नेहाःकिंचिदूचुर्विचेतसः ११ ततःशशापतान्क्रोधातेशताश्चेतनांजहुः ॥ मृगपक्षिसधर्माणःक्षिप्रमासन्नजडोपमाः १२ ततोऽरामोऽभ्ययात्पश्चादा
श्रमंपरवीरहा ॥ तमुवाचमहाबाहुर्जमदग्निर्महातपाः १३ जहीमांमातरंपापांमाचपुत्रव्यथाकृथाः ॥ ततआदायपरशुरामोमातुःशिरोऽहरत् १४ ततस्तस्यमहा
राजजमदग्नेर्महात्मनः ॥ कोपोऽभ्यगच्छत्सहसाप्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् १५ ममेदंवचनातातकृतंतेकर्मदुष्करम् ॥ वृणीष्वकामान्धर्मज्ञयावतोवांछसेहृदा १६
सवत्रेमातुरुत्थानमस्मृतिचवधस्यवै ॥ पापेनतेनचास्पर्शभ्रातृणांप्रकृतितथा १७ अप्रतिद्वंद्वतांयुद्धदीर्घमायुश्चभारत ॥ ददौचसर्गान्कामास्तान्जमदग्ने
र्महातपाः १८ कदाचित्तुतथैवास्यविनिष्क्रांताःसुताःप्रभो ॥ अथानूपपतिर्वीरःकार्तवीर्योऽभ्यवर्तत १९ तमाश्रमपदंप्राप्तमृषेर्भार्यासमार्चयत् ॥ सयुद्धमद
संमतोनाभ्यनंदत्तथाऽर्चनम् २० प्रमथ्यचाश्रमात्स्माद्धोमधेनोस्तथाबलात् ॥ जहारवत्संक्रोशंत्याबभंजचमहादुमान् २१ आगतायचरामायतदाऽचष्ट
पितास्वयम् ॥ गांचरोरुदतीदृष्ट्वाकोपोरामंसमाविशत् २२ समृत्युवशमापन्नंकार्तवीर्यमुपाद्रवत् ॥ तस्याथयुधिविक्रम्यभार्गवःपरवीरहा २३ चिच्छेदनिशि
तैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ॥ सहस्रसंमितान्राजन्प्रमृष्ट्यरुचिरंधनुः २४ अभिभूतःसरामेणसंयुक्तःकालधर्मणा ॥ अर्जुनस्याथदायादारामेणकृतमन्यवः २५

सरस्येवकिन्नावृता । तथाचोक्तं'सुंदरपुरुषंदृष्ट्वाभ्रातरंपितरंसुतम् । योनिर्द्वयतिनारीणांतत्त्यंतत्यंजनार्दन'इति ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ कालधर्मणामृत्युना २५

२६ । २७ । २८ भार्यावधदोषात्स्वयमपितादृशमेवमरणंप्रापेत्याशयः २९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ममेति १ । २
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ दशव्यामायतां व्यामोहस्तचतुष्टयं चत्वारिंशद्वस्त्यायामविस्तारां नवोत्सेधां षट्त्रिंशद्वस्तोच्छायांचेत्यर्थः व्यायामेतिप्रमादपाठः १२ खंडशः
आश्रमस्थंविनारामंजमदग्निमुपाद्रवत् ॥ तेतंजघ्नेर्महावीर्यमयुध्यंतंतपस्विनम् २६ असकृद्रामरामेतिविक्रोशंतमनाथवात् ॥ कार्तवीर्यस्यपुत्रास्तुजमदग्नियु
धिष्ठिर २७ पीडयित्वाशरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ अपक्रातेषुवैतेषुजमदग्नौतथामते २८ समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमंभृगुनंदनः ॥ सदृष्ट्वापितरंवीरस्तथा
मृत्युवशंगतम् ॥ अनर्हतंतथाभूतंविललापसुदुःखितः २९ ॥ इतिश्रीम०आ०तीर्थयात्राप०लोमशतीर्थयात्रायांकार्तवीर्योपाख्यानेजमदग्निवधेपंडशाधिक
शततमोऽध्यायः ११६ ॥ ॥ रामउवाच ॥ ॥ ममापराधतैःक्षुद्रैर्हतस्त्वंतातबालिशैः ॥ कार्तवीर्यस्यदायादैर्वनेमृगइवेषुभिः १ धर्मज्ञस्यकथंतातवर्त
मानस्यसत्पथे ॥ मृत्युरेवंविधोयुक्तःसर्वभूतेष्वनागसः २ किंतुतैर्नकृतंपापंयैर्भवांस्तपसिस्थितः ॥ अयुध्यमानोवृद्धःसन्नहतःशरशतैःशितैः ३ किंतुतेतत्रव
क्ष्यंतिसचिवेषुसुहृत्सुच ॥ अयुध्यमानंधर्मज्ञमेकंहत्वाऽनपत्रपाः ४ लालप्यैवंसकरुणंबहुनानाविधंनृप ॥ प्रेतकार्याणिसर्वाणिपितुश्चक्रेमहातपाः ५ ददाह
पितरंचाग्नौरामःपरपुरंजयः ॥ प्रतिजज्ञेवधंचापिसर्वक्षत्रस्यभारत ६ संक्रुद्धोऽतिबलःसंख्येशस्त्रमादायवीर्यवान् ॥ जग्निवान्कार्तवीर्यस्यसुतानेकोऽतको
पमः ७ तेषांचानुगतायेचक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ तांश्चसर्वानवामृद्वाद्रामःप्रहरतांवरः ८ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ समंतपंचकेपंचचकाररु
धिरहृदान् ९ सतेपुतर्पयामासभृगून्भृकुलोद्बहः ॥ साक्षाददर्शचर्चीकंसचरामंन्यवारयत् १० ततोयज्ञेनमहताजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ तर्पयामासदेवेंद्र
मृत्विग्भ्यःप्रददौमहीं ११ वेदोचाप्यददद्वैर्मीकश्यपायमहात्मने ॥ दशव्यामायतांकृत्वानवोत्सेधांविशांपते १२ तांकश्यपस्यानुमतेब्राह्मणाःखंडशस्तदा ॥
व्यभजंस्तेतदाराजन्प्रख्याताःखांडवायनाः १३ सप्रदायमहींतस्मैकश्यपायमहात्मने ॥ अस्मिन्महेंद्रेशैर्लेद्रेवसत्यमितविक्रमः १४ एवंवैरमभूतस्यश
त्रियैर्लोकवासिभिः ॥ पृथिवीचापिविजितारामेणामिततेजसा १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततश्चतुर्दशीरामःसमयेनमहामनाः ॥ दर्शयामासतान्निप्रान्धर्मराजं
चसानुजम् १६ सतमानर्चराजेंद्रभ्रातृभिःसहितःप्रभुः ॥ द्विजानांचपरांपूजांचक्रेनृपतिसत्तमः १७ अर्चित्वाजामदग्न्यंसपूजितस्तेनचोदितः ॥ महेंद्रउ
प्यतांरात्रिप्रययौदक्षिणामुखः १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायांकार्तवीर्योपाख्यानेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः
॥ ११७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ गच्छन्सतीर्थानिमहानुभावःपुण्यानिरम्याणिददर्शराजा ॥ सर्वाणिविप्रैरुपशोभितानिकचिक्चिद्भारतसागरस्य १

खंडानिखंडानिकृत्वाव्यमजन् १३ । १४ । १५ । १६ आनर्चअर्चितवान् १७ तेनचउदितइतिच्छेदः उच्यउचिक्त्वा १८ इत्या० नी० भा० सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११७॥ गच्छन्नि १

वृत्तवान्सद्वृत्तः पार्थिवः पृथ्वीपतिः कश्यपस्तस्य पुत्रः सूर्यस्तस्य पौत्रो युधिष्ठिरः तत्पितृर्धर्मस्य सुपुत्रत्वात् प्रशस्तानामनदीय २।१ नारीतीर्थानि ग्राहकृपाः पंचाप्सरसो मुनिशापवशाद्यत्र स्थिता अजुनेन च शापान्मोचितास्तामि नारीतीर्थानि २।५।१ अंबुवरोत्तमस्य समुद्रस्य १।८।१२।१०।११।१२।१३ तेषु तीर्थेषु उपवासान् समीपदासिनो विबुधान् पंडितानुपोष्य

॥१८॥

सवृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ॥ समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम पारीक्षितपांडुपुत्रः २ तत्रापि चाकृत्य महानुभावः संतर्पयामास पितृन्सु रांश्च ॥ द्विजातिमुख्येषु धनं विमृज्य गोदावरीसागरगामगच्छत् ३ ततो विपाप्माद्रविडेपुराजन्तमुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ॥ अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं नारीती र्थान्यथ वीरोददर्श ४ तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य निशम्य तत्कर्म नरैरशक्यम् ॥ संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं पांडुसुतः सलेभे ५ सतेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगा त्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ॥ संपूजयन् विक्रमजुं नस्य रेमे महीपालपतिः पृथिव्याः ६ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वंबुवरोत्तमस्य ॥ हृष्टः सहस्राट् भिरर्जुनस्य संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ७ सतानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ॥ क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ८ तत्रोदधेः कंचिदतीत्यदेशं ख्यातं पृथिव्यां वनमास साद ॥ तसं सुरैरत्र तपःपुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपैरनरेन्द्रैः ९ सतत्रतामग्रधनुर्धरस्य वेदीं ददर्श यतपीनबाहुः ॥ ऋचीकपुत्रस्य तपस्वि संघैः समावृतां पुण्यकूटं दर्शयाम् १० ततो वसूनां वसुधाधिपः समरुद्राणां च तथाऽश्विनोश्च ॥ वैवस्वतादित्यधनेश्वराणां मिद्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ११ भवस्य चंद्रस्य दिवाकरस्य पतेरपांसाध्यगणस्य चैव ॥ धातुः पितृणां च तथा महात्मारुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव १२ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये ॥ पुण्यानि चाप्यायत नानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि १३ तेषु पवासान् विबुधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महान्तिराजा ॥ तो र्थेषु सर्वेषु परिहृतांगः पुनः स शूर्पारकमाजगाम १४ स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सहस्रोदरीयैः ॥ द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम १५ तत्राभिषिक्तः पृथुलो हिताक्षः सहानुजैर्देवगणान्पितृंश्च ॥ संतर्पयामास तथैव कृष्णाते चापि विप्राः सहस्रो मशेन १६ सद्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन् क्षपाहः सुतदाभि षेकम् ॥ समंततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेपेतपो धर्मभृतां वरिष्ठः १७ तमुग्रमास्थाय तपश्चरंतं शुश्रावरामश्च जनार्दनश्च ॥ तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्म तुराजमीढं १८ तेषु पुण्यपांडुसुतान् समीक्ष्य भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ॥ अनर्हतींद्रौ पदी चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्च कुशुरार्तनादम् १९ ततः सरामं च जनार्द नं च कार्ष्णिचसांबं च शिनेश्च पौत्रम् ॥ अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां च क्रेयथा धर्ममहीनसत्त्वः २० ते चापि सर्वान् प्रतिपूज्य पार्थिस्तैः सत्कृताः पांडुसुतैस्तथैव ॥ यु धिष्ठिरं संपरिवार्य राजन्नुपाविश न्देवगणायर्थे द्रम् २१ तेषां सर्वं चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीतः ॥ अस्त्रार्थमिद्रस्य गतं च पार्थ निवेशनं हृष्टमनाः शशंस २२

वक्षेरावास्वरत्नानि च तेभ्य एव दत्त्वा १४ तेन तीर्थेन सिंधुतीरमार्गेण १५ १६ १७ १८ १९ कार्ष्णिप्रसूत्रं पौत्रं सात्यकिम् २० २१ २२

२३ ॥ इत्यारण्यके नी० भा० अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ प्रभासेति १।२।३ हलीति हलधरत्वाद्धर्मस्यापि निर्दिष्टं करिष्यतीति ध्वनितं ४ भवाय अभ्युदयाय ५ वि वरं शरीरगूहनाय नददातीत्यर्थः ६ मिथः शंका धर्माधर्मयोः किंबलीय इति शास्त्रानुमययोर्विरोधात्संशयः ७ राज्याच्च सुखाच्च चलेत्तु धर्मादिति शेषः तत्र हेतुः धर्मादिति कथमित्युपहासार्थं ८ १ अवनिप्रधानो घृतराष्ट्रः १० नासाविति किं नाम पापं कृत्वाऽहमचक्षुर्जातः कीर्तेयं प्रवाज्य कीदृशो भविष्यामिति धियानासौ वश्यतीत्यध्याहृत्य योज्यं ११ चामीकराभान् कनकप्र शुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ॥ नेत्रोद्भवं समुमुचुर्महार्हादुःखार्तिजं वारिमहानुभावाः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थ यात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायाम् प्रभासेयादयः पांडवसमागमे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रभासतीर्थमा साद्य पांडवा वृष्णयस्तथा ॥ किमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन १ ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ वृष्णयः पांडवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ॥ वृष्णयः पांडवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ३ ततो गोकर्णकुंदे दुष्टा लरजतप्रभः ॥ वनमाली हलीरामो वभाषे पुष्करेक्षणम् ४ ॥ बलदेव उवाच ॥ न कृष्ण धर्मचरितो भवाय जंतोरधर्मश्च पराभवाय ॥ युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ५ दुर्योधनश्चापि महीप्रशास्तिनचास्य भूमिर्विवरं ददाति ॥ धर्मादधर्मश्चरितो वरीयानि तीवमन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ६ दुर्योधने चापि विवर्धमाने युधिष्ठिरे चासुख मात्तराज्ये ॥ किं तत्र कर्तव्यमिति प्रजाभिः शंका मिथः संजनिता नराणाम् ७ अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्मे घृतः सत्यघृतिः प्रदाता ॥ चलेद्विराज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत ८ कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ॥ प्रवाज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक्पापबुद्धीन् भरतप्रधानान् ९ किं नाम वक्ष्य त्यवनिप्रधानः पितृन्समागम्य परब्रह्मपापः ॥ पुत्रेषु सम्यक् चरितं मयेति पुत्रान् पापान् व्यपरोप्य राज्यात् १० नासौ धिया संप्रति पश्यति स्म किं नाम कृत्वाऽहमचक्षुरे वम् ॥ जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रवाज्य कैतेयमिति स्म राज्यात् ११ नूनं समृद्धान् पितृलोकभूमौ चामीकराभान् सिति जान्मप्रफुल्लान् ॥ विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स्म १२ व्यूढो तं रासान् पृथुलो हिताक्षः निमान् स्मृच्छन् स शृणाति नूनम् ॥ प्रास्थापय दत्त्वा सवनं सशंको युधिष्ठिरं सानुजमातश स्त्रम् १३ योऽयं परेषां घृतनां समृद्धान् निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् ॥ श्रुत्वा वशब्दं हि वृकोदरस्य मुंचति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् १४ स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्त्री समेत्य नाना युधवाणपाणिः ॥ वने स्मरन्वासमिमं सुधारं शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे १५ न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चित्समः पृथिव्यामपि विद्यते जन्यः ॥ स शतित्वा तात पकार्शितां गोमशेषमाजावसुहृत्सकुर्यात् १६

मान् एतन्मरणचिह्नं नृशंसं निहन्त्य १२ इमान्भीष्मादीन् शृणाति हि नस्ति शृणोतीति लेखकप्रमादः नृणोति इति गोडपाठे 'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यद्विदम यत्तेतस्यैव घोषो भवति' यमेतत्कर्णावपि धाय शृणोति स वदोत्कमिष्यन्मवति नैनं घोषं शृणोति' इति श्रुत्यर्थोऽनुसंधेयः १३ १४ शेषं न कुर्यान्निःशेषमेव नाशयेदित्यर्थः १५ १६

स्वस्तिक्षेमेण आगमत् आगतः १७ । १८ सोऽयं नकुलः १९ राज्ञोऽपदस्य २० त्रिवर्गमुख्यस्य धर्मस्य । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैरित्यमरः । वने अचरन् हि अस्तसुखा इति च्छेदः २१ । २२ इत्यारण्यके ० नीलकंठीये भारतमावदीपेऽनविशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ नरामेति १ नाथवंतः ऐश्वर्यवंतः । भावे च नात्मनानस्वयं नाथाः कार्यसाधकाः शिष्यादय इत्ये

प्राच्यां नृपानि करथेन जित्वा नृकोदरः सानुचरानरणेषु ॥ स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः १७ यः सिंधुकूले व्यजयन्नृदेवान्समागता
न्दाक्षिणात्यान्महीपान् ॥ तं पश्यते मंसहदेवमद्यतरस्विनं तापसवेपथुम् १८ यः पार्थिवानि करथेन जिग्येदिशं प्रतीचीं प्रतियुद्धशौडः ॥ सोऽयं वने मूलफलेन
जीवनं जटीचरस्य मलाचितांगः १९ स त्रेसमृद्धेतिरथस्य राज्ञो विदीतलादुत्पतिता सुताया ॥ सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यसती सुखार्हा २० त्रिवर्गमु
ख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथवाऽश्विनोश्च ॥ एषां सुराणां तनयाः कथं नु वनेऽचरन् ह्यस्तसुखाः सुखार्हाः २१ जिते हि धर्मस्य सुते सभायैः सभ्रातृके सानुचरो नि
रस्ते ॥ दुर्योधने चापि विवर्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां बलरामवाक्ये ऊनविं
शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ सात्यकिरुवाच ॥ नरामकालः परिते देवाय यत्तु तत्तत्त्वत्रतदेव सर्वे ॥ समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो वद्यपि
नाहं किंचित् १ येनाथवंतोऽद्य भवंति लोके तेनात्मना कर्मसमारभन्ते ॥ तेषां तु कार्येषु भवंति नाथाः शिष्यादयो रामयथायथातेः २ येषां तथारामसमारभन्ते कार्याणि
नाथाः स्वमतेन लोके ॥ तेनाथवंतः पुरुषप्रवीरानानाथवत्कच्छ्रमवाप्नुवन्ति ३ कस्मादिमौ रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नसांबौ च मया समेतौ ॥ वसन्त्यरण्ये सहसोदरीयैश्चै
ल्लोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः ४ निर्यातुसाध्व्यदशार्हसेनाप्रभूतनाना युधचित्रवर्मा ॥ यमक्षयंगच्छतु धार्तराष्ट्रः स बांधवो वृष्णिबलाभिभूतः ५ त्वं ह्येव कोपात्पृ
थिवीमपीमां संवेष्ट्येस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ॥ स धार्तराष्ट्रं जहिसानुबन्धं वृत्रं यथा देवपतिर्भर्तृः ६ भ्राता च मेयः स सखा गुरुश्च जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ॥ यदर्थमे
च्छन्मनुजाः सुपुत्रं शिष्यं गुरुं चाप्रतिकूलवादम् ७ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं तत्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥ तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहृत्य सर्वाणि रणे अभिभूय
८ कायाच्छिरः सर्पविषाग्निक्लपैः शरोतमैरुन्मथिता स्मिराम ॥ खड्गेन चाहं निशितेन संख्येकायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ९ ततोऽस्य सर्वाननुगान् हनिष्ये दुर्योध
नं चापिकुरूंश्च सर्वान् ॥ आतायुधं मामिह रौहिणेय पश्यंतु मेमायुधिजातहर्षाः १० निघ्नं तमेकं कुरु योधमुख्यान् प्रिमहाकक्षभिवांतकाले ॥ प्रद्युम्नमुक्ताभि शिता
न्नशक्ताः सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ११ जानामि वीर्यं च जयात्मजस्य कार्णिर्भवत्येव यथारणस्थः ॥ सांबः समूतं सरथं भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य १२
न विद्यते जाववती सुतस्य रणे विप्रह्यं हिरणोत्कटस्य ॥ एतेन बालेन हि शंबरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् १३

वपाठः शैब्यादय इति पाठे तु स्वार्थे ष्यञ् २ । ३ । ४ । ५ । ६ सपार्थोऽपि तिष्ठति पूर्वैर्गान्धवः यदर्थं शत्रुवधार्थं ७ तत्तत्पुत्रादिकं अस्माकमस्तीति शेषः ८ । ९ मैमाभीमकर्मकर्तारो भीमवंश
जावा १० । ११ जयात्मजस्याभिगम्योः १२ । १३

१० । १९ । २४ । २० । २८ । २९ । २० । २१ । २२ माधवमपुत्रे शोमपुराप्रदेशस्तत्र जात २१ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ सुतेन अभिभूतेन यज्ञे सोमपानमुख्य

हृत्तोरुत्यायतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ॥ कोनामसां वस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् १४ यथोऽप्रविश्यांतरमंतकस्य काले मनुष्यो न विनि
ष्क्रमेत ॥ तथा प्रविश्यांतरमस्य संख्ये कोनामजीवन् पुनराव्रजेच्च १५ द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ॥ सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः प्रव
क्ष्येत् सायकवह्निजालैः १६ किं नाम लोकेषु विषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु ॥ आतायुधस्योत्तमबाणपाणेश्च कायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे १७ ततोऽनिरुद्धो
प्यसि चर्मपाणिर्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्वसंज्ञैः ॥ हतोत्तमगैर्निहतैः करोतु कीर्णाकुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु १८ गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ॥
रणोत्कटौ सारणचारुदेणौ कुलोचितं विप्रथयंतु कर्म १९ स वृष्णिभोजांधकयोधमुख्या समागता सा त्वतश्चरसेना ॥ हत्वारणे तानघृतराष्ट्रपुत्रान् लोके यशस्फीतमुपा
करोतु २० ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्गतं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ युधिष्ठिरः पारयते महात्मा यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन २१ अस्मत्प्रमुक्तौ विंशे खैर्जितारिस्ततो
महीमोक्ष्यति धर्मराजः ॥ निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रामेतद्धिनः कृत्यतमं यशस्यम् २२ ॥ वासुदेव उवाच ॥ असंशयं माधवसत्यमेतद्ब्रह्मिणे वाक्यमदीनसत्त्वं ॥
स्वाम्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिनेच्छेत् कुरूणां मृषमः कथंचित् २३ न ह्येष कामात्रभयात्तलोभाद् युधिष्ठिरां जातु जह्यात्स्वधर्मम् ॥ भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथै
व कृष्णादुपदात्मजेयम् २४ उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां नृकोदरश्चैव धनं जयश्च ॥ कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासेन्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् २५ यदा तु
पंचालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयंच ॥ युध्येमविक्रम्य रणे समेतास्तदेव सर्वे रिपवो हिनस्युः २६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नेदं चित्रं माधव यद्ब्रवीषि सत्यं तु मे
रक्ष्यतमं नराज्यम् ॥ कृष्णस्तु मां वेदयथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् २७ यदैव कालं पुरुषप्रवीरो वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ॥ तदारणे त्वंचाशिनि प्रवीरसु
योधनं जेष्यसि केशवश्च २८ प्रतिप्रयात्त्वद्यदशार्हवीरादृष्टोऽस्मिनाथैर्न रलोकनाथैः ॥ धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेयाद्रष्टास्मिभूयः सुखिनः समेतान् २९ तेन्योन्यमा
भंज्य तथाभिवाद्य वृद्धान् परिष्वज्य शिशून् च सर्वान् ॥ यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मुस्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ३० विमज्ज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो विदमराजो पाचितां
सुतीर्थाम् ॥ जगाम पुण्यां सरितं पयोर्णीं सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ३१ सुतेन सोमेन विमिश्रतो यां पयः पयोर्णीं प्रतिसोऽभ्युवास ॥ द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महा
त्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वरामिः ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यादवगमने विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
॥ १२० ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ नृगेण यजमानेन सोमेने हपुरंदरः ॥ तर्पितः श्रूयते राजन्सहस्रो मुदमभ्यगात् १

तच्छलपानमित्यर्थः पयोर्णीं प्रतिपयोर्ण्यां पयोमात्रमभ्युवासमक्षितवान् ३२ ॥ इत्यारण्यं ० नीलकंठीये भा० विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ नृगेणेति १

२ आमूर्तरयसोमयनामा ३ वानस्पत्यं बृहज्जंचपालादि भौमं मृन्मयं स्थाल्यादि ४ चपालो यूपकटकः । यूपो यज्ञस्तम्भः । चमसाः सोमपानपात्राणि । पात्र्यो हविः स्थापनार्थानि मृन्मयानि पात्राणि । सुचः हविः प्रदानार्थाः । सुवाः हविरवदानार्थाः ५ । ६ । ७ प्रसंख्यानान् एकयत्ने नमूयः स्वर्णमुद्रादेर्मोपकान् खारीद्वोणादीन् ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५
इह देवैः सह द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च ॥ इष्टं बहु विधैर्यज्ञैर्महाद्भिर्भूरिदक्षिणैः २ आमूर्तरयसश्चेहराजावज्रधरंप्रभुः ॥ तर्पयामास सोमेन हयमेघेषु सप्तसु ३ तस्य सप्त
सुयज्ञेषु सर्वमासोद्धिरण्मयम् ॥ वानस्पत्यं च भौमं च यद्रव्यानियतं मुखे ४ चपालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः मुचः सुवाः ॥ तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्तवि-
श्रुताः ५ सप्तैकैकस्य यूपस्य च पालाश्चोपरिस्थिताः ॥ तस्य स्मयूपान्यज्ञेषु आजमानान् हरिण्मयान् ६ स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः संद्रायुधिष्ठिर ॥ तेषु तस्य
मखाद्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ७ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ प्रसंख्यानान्संख्येयान्प्रत्यगृह्णन्न द्विजातयः ८ सिकता वा यथा लोके यथावादिवि-
तारकाः ॥ यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्मकेन चित् ९ तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ॥ सदस्येभ्यो महाराज ते पुयज्ञेषु सप्तसु १० भवेत्संख्येयमे-
तद्विद्यदेतत्परिकीर्तितम् ॥ न तस्य शक्याः संख्या तु दक्षिणा दक्षिणावतः ११ हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ॥ ब्राह्मणां स्तर्पयामासनाना-
दिग्भ्यः समागतान् १२ अल्पावशेषापृथिवीचेत्यैरासीन्महात्मनः ॥ गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशांपते १३ सलोकान् प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन
भारत ॥ सलोकतांतस्य गच्छेत्पयोण्यां उपस्पृशेत् १४ तस्मात्त्वमत्र राजेंद्र भ्रातृभिः सहितोऽच्युत ॥ उपस्पृश्य महीपालधूतपाप्मा भविष्यसि १५
॥ वैशंपायन उवाच ॥ सपयोण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ॥ वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् १६ समागत त ते जस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥ तत्रास्य
सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः १७ तीर्थानिरमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ यथा योगं यथा प्राप्तिं प्रययौ भ्रातृभिः सह ॥ तत्र तत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सह
स्रजः १८ ॥ लोमश उवाच ॥ देवानामेतिकौ ते यत थाराज्ञां सलोकताम् ॥ वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च १९ संघिरेष नरश्रेष्ठ त्रेतायाद्वा परस्य च ॥ एनमा-
साद्य कौंतेय सर्वपापैः प्रमुच्यते २० एष शर्याति यज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ॥ साक्षाद्यत्रापि बत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः २१ चुकोप भार्गवश्चापिमहेन्द्रस्य महा-
तपाः ॥ संस्तंभयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ सुकन्यां चापि भार्या सराजपुत्रीमवाप्तवान् २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं विष्टं भितस्तेन भगवान्पाकशा-
सनः ॥ किमर्थं भार्गवश्चापिकोपं चक्रे महातपाः २३ नास्त्यौ च कथं ब्रह्म न कृतवान् सोमपीथिनौ ॥ एतत्सर्वं यथा वृत्तमाख्यातुं भगवान्मम २४ ॥ ॥ इति श्री
महाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्रायां सौकन्ये एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ सोमस्य पीथः पानंतद्वतौ सोमपीथिनौ २४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभा वदीपे एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

भूगोरिति १ वीरस्थानेनवीरासनेन २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० क्षामकंठः क्षीणध्वनिः ११ अतएवसातद्वचनंनृणोति १२ । १३ । १४ आनाहो ॥ लोमशउवाच ॥ भृगोर्महर्षेःपुत्रोऽभूच्च्यवनोनामभारत ॥ समीपेसरसस्त्वस्यतपस्तेपेमहाद्युतिः १ स्थाणुभूतोमहातेजावीरस्थानेनपांडव ॥ अतिष्ठतचिरं कालमेकदेशेविशांपते २ सवलमीकोऽभवद्वपिलंताभिरिवसंवृतः ॥ कालेनमहताराजन्समाकीर्णःपिपीलिकैः ३ तथासंसंवृतोधीमानमृत्पिंडइवसर्वशः ॥ तप्यतेस्मत्तपोघोरंवलमीकेनसमावृतः ४ अथदीर्घस्यकालस्यशर्यातिर्नामपार्थिवः ॥ आजगामसरोरम्यंविहर्तुमिदमुत्तमम् ५ तस्यस्त्रीणांसहस्राणिचत्वार्यासन्परिश्रद्धः ॥ एकैवचसुतासुभूःसुकन्यानामभारत ६ सासखीभिःपरिवृतादिव्याभरणभूषिता ॥ चंकम्यमाणावलमीकंभार्गवस्यसमासदत् ७ सवैवसुमतीतत्रपश्यंतीसुमनोरमाम् ॥ वनस्पतीन्विचिन्वंतीविजहारसखीवृता ८ रूपेणवयसाचैवमदनेनमदेनच ॥ वभंजवनवृक्षाणांशाखाःपरमपुष्पिताः ९ तांसखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ॥ ददर्शभार्गवोधीमांश्चरंतीमिवविद्युतम् १० तांपश्यमानोविजनेसरेमेपरमद्युतिः ॥ क्षामकंठश्चविप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ११ तामावभाषेकल्याणीसाचास्यनश्रृणोतिवै ॥ ततःसुकन्यावलमीकेदृष्ट्वाभार्गवचक्षुषी १२ कौतूहलात्कंठकेनबुद्धिमोहबलात्कृता ॥ किंनुखाल्विदमित्युक्त्वानिर्विभेदास्यलोचने १३ अक्रुद्धचक्षुस्तयाविद्धेनेत्रेपरममन्युमान् ॥ ततःशर्यातिसैन्यस्यशठन्मूत्रेसमावृणोत् १४ ततोरुद्धेशठन्मूत्रेसैन्यमानाहदुःखितम् ॥ तथागतमभिप्रेक्ष्यपर्यपृच्छत्सपार्थिवः १५ तपोनित्यस्यवृद्धस्यरोषणस्यविशेषतः ॥ केनापकृतमद्येहभार्गवस्यमहात्मनः १६ ज्ञातंवायदिवाऽज्ञातंतद्भुतंभूतमाचिरम् ॥ तमूचुःसैनिकाःसर्वेनविश्रोऽपकृतंवयम् १७ सर्वोपायैर्यथाकामंभवांस्तदधिगच्छतु ॥ ततःसपृथिवीपालःसाम्राचोग्रेणचस्वयम् १८ पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्भपर्यजानन्नचैवते ॥ आनाहार्तंततोदृष्ट्वातत्सैन्यमसुखार्दितम् १९ पितरंदुःखितंदृष्ट्वासुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ मयाऽटंत्येहवलमीकेदृष्टंसत्वमभिज्वलत् २० खद्योतवदभिज्ञातंतन्मयाविद्धमंतिकात् ॥ एतच्छ्रुत्वातुवलमीकंशर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् २१ तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं चभार्गवम् ॥ अयाचदथसैन्यार्थंप्रांजलिःपृथिवीपतिः २२ अज्ञानाद्वाल्यायतेकृतंतत्क्षंतुमर्हसि ॥ ततोऽब्रवीन्महीपालंच्यवनोभार्गवस्तदा २३ अपमानादहंविद्धोह्यनयादर्पपूर्णया ॥ रूपौदार्यसमायुक्तालोभमोहबलात्कृताम् २४ तामेवप्रतिगृह्णाहंराजन्बुहितरंतव ॥ क्षंस्यामीतिमहीपालस्त्यमेतद्ब्रवीमि ते २५ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञायशर्यातिरविचारयन् ॥ ददौदुहितरंतस्मैच्यवनायमहात्मने २६ प्रतिगृह्यचतांकन्याभगवान्प्रससादह ॥ प्राप्तप्रसादोराजावैससैन्यःपुरमाव्रजत् २७ सुकन्याऽपिपतिलब्ध्वातपस्विनमर्निदिता ॥ नित्यंपर्यचरत्प्रीत्यातपसानियमेनच २८

२९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ॥ कस्यचिदिति विवृतामनाच्छादितां १ । २ । ३ । ४ गताध्वनेअतीतवय
अग्नीनामतिथीनांचशुश्रूषुरनसूयिका ॥ समाराधयतक्षिप्रंच्यवनंसाशुभानना २९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थ
यात्रायांसौकन्यद्राविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यत्रिदशावश्विनौनृप ॥ कृताभिषेकांविवृतांसुकन्यां
तामपश्यताम् १ तां दृष्ट्वादर्शनीयांगीदेवराजसुतामिव ॥ ऊचतुःसमभिदुत्यनासत्यावश्विनाविदम् २ कस्यत्वमसिवामोरुवनेऽस्मिन्नकिकरोषिच ॥ इच्छाव
भद्रेज्ञातुंत्वांतत्वमाख्याहेशांभने ३ ततःसुकन्यासवीडाताबुवाचसुरोत्तमौ ॥ शर्यातितनयावित्तभार्यामांच्यवनस्यच ४ अथाश्विनौप्रहस्यैतामब्रूतांपुनरे
वतु ॥ कथंत्वमसिकल्याणिपित्रादतागताध्वने ५ आजसेऽस्मिन्वनेभूरुवियुत्सौदामनीयथा ॥ नदेवेष्वपितुल्याहित्वयापश्यावभाविनी ६ अनाभरणसंपन्ना
परमांबरवर्जिता ॥ शोभयस्यधिकंभद्रेवनमप्यनलंकृता ७ सर्वाभरणसंपन्नापरमांबरधारिणी ॥ शोभसेत्वनवद्याग्निनत्वेवमलपंकिनी ८ कस्मादेवंविधाभूत्वा
जराजर्जरितंपतिम् ॥ त्वमुपास्तेहकल्याणिकामभोगबहिष्कृतम् ९ असमर्थपरित्राणेपोषणेतुशुचिस्मिते ॥ सात्वंच्यवनमुत्सृज्यवरयस्वैकमावयोः १० पत्यर्थ
देवगर्भाभेमावृथायौवनंकृथाः ॥ एवमुक्तासुकन्याऽपिसुरोत्ताविदमब्रवीत् ११ रताऽहंच्यवनेपत्यौमैवंमांपर्यशंकतम् ॥ तावब्रूतांपुनस्त्वेनामावादेवभिषग्वरौ
१२ युवानंरूपसंपन्नंकरिष्यावःपतितव ॥ ततस्तस्यावयोश्चैववृणीष्वान्यतमंपतिम् १३ एतेनसमयेनैनमामंत्रयपतिंशुभे ॥ सातयोर्वचनाद्राजक्षुपसंगम्य
भार्गवम् १४ उवाचवाक्यंयत्ताभ्यामुक्तंभृगुसुतंप्रति ॥ तच्छ्रुत्वाच्यवनोभार्यामुवाचक्रियतामिति १५ ऊचतुराजपुत्रीतांपतिस्तवविश्वपः ॥ ततोऽभश्च्य
वनःशीघ्रंरूपार्थीप्रविवेशह १६ आश्विनावपितद्राजन्सरःप्राविशतांतदा ॥ ततोमुहूर्तादुत्तीर्णाःसर्वेतेसरसस्तदा १७ दिव्यरूपधराःसर्वेयुवानोमृष्टकुंडलाः ॥
तुल्यवेषधराश्चैवमनसःप्रीतिवर्धनाः १८ तेऽब्रुवन्सहिताःसर्वेवृणीष्वान्यतमंशुभे ॥ अस्माकमीप्सितंभद्रेपतित्वेवरवर्णिनि १९ यत्रवाऽप्यभिकामाऽसितंवृणी
ष्वसुशोभने ॥ सासमीक्ष्यतुतान्सर्वास्तुल्यरूपधरानस्थितान् २० निश्चित्यमनसाबुद्ध्यादेवीववेस्वकंपतिम् ॥ लब्ध्वातुच्यवनोभार्यावियोरूपं चवांछितम्
२१ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौनासत्याविदंवचः ॥ यथाऽहंरूपसंपन्नोवयसाचसमन्वितः २२ कृतोभवद्भ्यामृद्धःसन्नभार्याचप्राप्तवानिमाम् ॥ तस्माद्युवां
करिष्यामिप्रीत्याऽहंसोमपीथिनौ ॥ मिषतोदेवराजस्यसत्यमेतद्भवीमिवाम् २३

सेहस्यर्थः ५ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ 'अश्विनौवैदेवानामसोमपावास्तामिति'
सुतंतस्थेतदुपशृण्वंतस्माद्युवामिति युवयोरसोमपत्वं मिषतःपश्यतः दूरीकरिष्यामीत्यर्थः २३

२४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ततइति वयस्यंयुवानं 'युवच्यवानमश्विनाजरंतंपुनर्पुनानंचरथायचक्रथुः' इतिमंत्रालिगात्
तच्छ्रुत्वाहृष्टमनसौदिवंतौप्रतिजग्मतुः ॥ च्यवनश्चसुकन्याचसुराविवविजहतुः २४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थ
यात्रायांसौकन्यत्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ ततःशुश्रावशर्यातिर्वयस्यंच्यवनंकृतम् ॥ सुहृष्टःसेनयासार्धमुपाया
द्भार्गवाश्रमम् १ च्यवनंचसुकन्यांचदृष्ट्वादेवसुताविव ॥ रेमेसभार्यःशर्यातिःकृत्स्नांप्राप्यमहीमिव २ ऋषिणासक्तस्तस्तेनसभार्यःपृथिवोपतिः ॥ उपोपविष्टः
कल्याणीःकथाश्चक्रमनोरमाः ३ अथैनंभार्गवोराजब्रुवाचपरिसांत्वयन् ॥ याजयिष्यामिराजंस्त्वांसंभारानवकल्पय ४ ततःपरमसंहृष्टःशर्यातिरवनीपतिः ॥
च्यवनस्यमहाराजतद्वाक्यंप्रत्यपूजयत् ५ प्रशस्तेऽहनियज्ञीयेसर्वकामसमृद्धिमत् ॥ कारयामासशर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ६ तत्रैनंच्यवनोराजन्याजयामास
भार्गवः ॥ अहुतानिचतत्रासन्यानितानिनिबोधमे ७ अगृह्णाच्च्यवनःसोममश्विनोर्देवयोस्तदा ॥ तमिंद्रोवारयामासगृह्णानंसतयोर्ग्रहम् ८ ॥ इंद्रउवाच ॥
उभावेतौनसोमाहौनासत्यावितिमेमतिः ॥ मिषजौदिविदेवानांकर्मणातेननार्हतः ९ ॥ च्यवनउवाच ॥ महोत्साहोमहात्मानोरूपद्रविणवतरौ ॥ यौचक्रतु
मीमघवनहृंदारकमिवाजरम् १० ऋतेत्वांबिडुधांश्चान्यान्कथंवेनार्हतःसवम् ॥ अश्विनावपिदेवद्रदेवौविद्धिपुरंदर ११ ॥ इंद्रउवाच ॥ चिकित्सकौकर्मकरो
कामरूपसमन्वितौ ॥ लोकेचरंतौमर्त्यानांकथंसोममिहार्हतः १२ ॥ लोमशउवाच ॥ एतदेवयदावाक्यमाग्नेइयतिदेवराट् ॥ अनादृत्यततःशक्रंग्रहंजग्राहभा
र्गवः १३ ग्रहीष्यंतंतुतंसोममश्विनोरुत्तमंतदा ॥ समीक्ष्यबलभिदेवदंदवचनमब्रवीत् १४ आभ्यामर्थायसोमंत्वंग्रहीष्यसियदिस्वयम् ॥ वज्रंतेप्रहरिष्यामिघो
ररूपमनुत्तमम् १५ एवमुक्तःस्मयन्निद्रमभिवीक्ष्यसभार्गवः ॥ जग्राहविधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमंग्रहम् १६ ततोऽस्मैप्राहरद्वज्रंघोररूपंशचीपतिः ॥ तस्य
प्रहरतोबाहुंस्तंभयामासभार्गवः १७ तंस्तंभयित्वाच्यवनोजुहुवेमंत्रतोऽनलम् ॥ कृत्यार्थीसुमहातेजादेवंहिंसितुमुद्यतः १८ ततःकृत्याऽथसंजज्ञेमुनेस्तस्य
तपोबलात् ॥ मदोनाममहावीर्योबृहत्कायोमहासुरः १९ शरीरंयस्यनिर्देष्टुमशक्यंतुसुरासुरैः ॥ तस्यास्यमभवद्दोरंतीक्ष्णाग्रदशनंमहत् २० हनुरेकास्थितात्वस्यभूमा
वेकादिवंगता ॥ चतस्रश्चायतादंष्ट्रायोजनानांशतंशतम् २१ इतरेतस्यदशनावभूदुर्दशयोजनाः ॥ प्रासादशिखराकाराःशूलाग्रसमदर्शनाः २२ बाहूपर्व
तसंकाशावायतावयुतंसमौ ॥ नेत्रेरेविशशिप्ररव्येवक्रं कालाग्रिसंनिभम् २३ लेलिहन्जिह्वावक्रंविपुञ्चपल्लोलया ॥ व्याताननोघोरदृष्टिर्ग्रास्त्रिवज्रदलात् २४

च्यवानंच्यवनंचरथाय घर्माचरणार्थं १ । २ । ३ संभाराद् यज्ञोपकरणानि ४ । ५ । ६ । ७ ग्रहंसोमस्यगृह्णानंतयोरर्थं ८ । ९ । १० सर्वसोमं ११ । १२ आग्नेइयतिपुनःपुनरावर्तयति
१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ तद्वद्वेति १ सृक्किणीगच्छगर्भो २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ मदंवेति सुरा
पानस्त्रीचतुर्मृगयाव्यसनानि मदकरत्वात्स्याज्यानीतिभावः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ संधिर्द्वयोरेति संप्रति कलिद्वारपरसंधावप्यत्रतीर्थं त्रेताद्वारपरसंधितुल्यः कालोऽस्ति अत्रस्त्रातानांकलिस्प
शोनास्तीतिभावः १४ । १५ सदास्रोतःसदाप्रवाहपुत्रं १६ पावकाइवदीप्यमानाः पावकाः १७ त्रीणिशृंगाणीति प्राणव्याख्यातरीत्यात्रिकोणं वाराणसीक्षेत्रं त्रीणिप्रस्रवणानीतिचप्रयागं । १८

समक्षयिष्यन्संकुद्धःशतक्रतुमुपाद्रवत् ॥ महताघोररूपेणलोकान्शब्देननादयन् २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रा
यांसौकन्येचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ तद्वद्वाघोरवदनंमदंदेवःशतक्रतुः ॥ आयातंमक्षयिष्यंतंव्यात्ताननमिवांतकम् १
भयात्संस्तंभितभुजःसृक्किणीलेलिहन्मुहुः ॥ ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनंभयपीडितः२ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृतिभार्गव ॥ भविष्यतःसत्यमेतद्वचोविप्रप्रसीदमे
३ नतेमिथ्यासमारंभोभवत्वेषपरोविधिः ॥ जानामिचाहंविप्रर्षेणमिथ्यात्वंकरिष्यसि ४ सोमार्हावश्विनावेतौयथावाऽद्यकृतौत्वया ॥ भूयएवतुतेवीर्यप्रकाशे
दितिभार्गव ५ सुकन्यायाःपितुश्चास्यलोकेकीर्तिःप्रथेदिति ॥ अतोमयैतद्विहितंतववीर्यप्रकाशनम् ६ तस्मात्प्रसादंकुरुमेभवत्वैवंयथेच्छसि ॥ एवमुक्तस्य
शक्रेणभार्गवस्यमहात्मनः ७ समन्युर्व्यगमच्छीघ्रमुमोचचपुरंदरम् ॥ मदंचव्यभजद्राजन्पानेस्त्रीषुचवीर्यवान् ८ अक्षेपुमृगयायांचपूर्वसृष्टेपुनःपुनः ॥ तदा
मदंविनिक्षिप्यशक्रंसंतर्प्यचेंदुना ९ अश्विभ्यांसहितान्देवान्याजयित्वाचतंनृपम् ॥ विख्याप्यवीर्यलोकेषुसर्वेषुवदतांवरः ३० सुकन्ययासहारण्येविजहारानु
कूलया ॥ तस्यैतद्विजसंधुष्टंसरोराजन्प्रकाशते ११ अत्रत्वंसहसोदर्यैःपितृन्देवांश्चतर्पय ॥ एतद्वृद्धामहीपालसिकताक्षंचभारत १२ सैधवारण्यमासाद्यकु
ल्यानांकुरुदर्शनम् ॥ पुष्करेषुमहाराजसर्वेषुचजलंस्पृश १३ स्थाणोर्मंत्राणिचजपनसिद्धिप्राप्त्यसिभारत ॥ संधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठत्रेतायाद्वारस्यच १४
अयंहिदृश्यतेपार्थसर्वपापप्रणाशनः ॥ अत्रोपस्पृशचैवत्वंसर्वपापप्रणाशने १५ आर्चीकपर्वतश्चैवनिवासोवैमनीषिणाम् ॥ सदाफलःसदास्रोतोमरुतांस्था
नमुत्तमम् १६ चैत्याश्चैतेबहुविधास्त्रिदशानांयुधिष्ठिर ॥ एतच्चंद्रमसस्तीर्थमृषयःपृथुपासते ॥ वैखानसावालखिल्याःपावकावायुभोजनाः १७ शृंगाणित्रीणि
पुण्यानित्रीणिप्रस्रवणानिच ॥ सर्वाण्यनुपरिक्रम्ययथाकाममुपस्पृश १८ शन्तनुश्चात्रराजेंद्रशुनकश्चनराधिपः ॥ नरनारायणौचोभौस्थानंप्राप्तःसनात
नम् १९ इहानित्यशयादेवाःपितरश्चमहर्षिभिः ॥ आर्चीकपर्वतेतेपुस्तान्यजस्वयुधिष्ठिर २०

तानिसर्वाण्यनुपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्ययथाकाममिहस्नाहि । यथाकाममित्यस्यकाशीप्रयागसेविनां चंद्रतीर्थसेवनमैच्छिकमितरेषामत्यावश्यकमिति भावः । गौडास्तुत्रीणिशृंगाणिशुभ्रा
णित्रीणिप्रस्रवणानिच ॥ पुष्कराण्यादिसिद्धानिनिविष्टस्तत्रकारणमितिश्लोकमत्रापिपठति सचप्रागेवव्याख्यातः । अत्रपाठस्तुकाश्यादिस्तुत्या पूर्वोक्तार्थस्यद्वितीकार्थः १८ । १९
नित्यशयानित्यशयानाः सन्निहिताइत्यर्थः तेषुस्तपश्चक्रः २०

११ । १२ । १३ । १४ । १५ साहदेविःसृजयपुत्रस्यपुत्रः १६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥

इहतेवैचरून्प्राश्रनक्रुषयश्चविशांपते ॥ यमुनाचाक्षयस्रोताकृष्णश्चेहतपोरतः २१ यमौचभीमसेनश्चकृष्णाचामित्रकर्शन ॥ सर्वेचात्रगमिष्यामस्त्वयैवसह
पांडव २२ एतत्प्रस्रवणंपुण्यमिंद्रस्यमनुजेश्वर ॥ यत्रधाताविधाताचवरुणश्चोर्ध्वमागताः २३ इहतेऽप्यवसन्नराजन्क्षाताःपरमधर्मिणः ॥ मैत्राणांभृजुड्दी
नामयंगिरिवरःशुभः २४ एषासायमुनाराजन्महर्षिगणसेविता ॥ नानायज्ञचिताराजन्पुण्यापापभयापहा २५ अत्रराजामहेष्वासोमांधाताऽयजतस्वयम् ॥
साहदेविश्चकौतेयसोमकोददतांवरः २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायांसौकन्येपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
॥ १२५ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मांधाताराजशार्दूलस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ कथंजातोमहाब्रह्मन्त्रयौवनाश्वोनृपोत्तमः १ कथंचेनांपरांकाष्ठांप्राप्तवानमि
तद्युतिः ॥ यस्यलोकास्त्रयोवश्याविष्णोरिवमहात्मनः २ एतादिच्छाम्यहंश्रोतुंचरितंतस्यर्धामतः ॥ यथामांधातृशब्दश्चतस्यशक्रसमद्युतेः ॥ जन्मचाप्रति
वीर्यस्यकुशलोह्यसिभापितुम् ३ ॥ लोमशउवाच ॥ शृणुष्वावहितोराजन्राज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ यथामांधातृशब्देवैलोकेषुपरिगीयते ४ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो
युवनाश्वोमहीपतिः ॥ सोऽयजत्पृथिवीपालःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ५ अश्वमेवसहस्रंचप्राप्यधर्मभृतांवरः ॥ अन्यैश्चक्रतुभिर्मुख्यैरयजत्स्वाप्तदक्षिणैः ६ अनप
त्यस्तुराजर्षिःसमहात्मासमावृतः ॥ मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंवननित्योवभूवह ७ शास्त्रदृष्टेनविधिनासंयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ सकदाचिन्तुराजनुपवासेनदुःखि
तः ८ पिपासाशुष्कहृदयःप्रविवेशाश्रमंभृगोः ॥ तामेवरात्रिराजेंद्रमहात्माभृगुनंदनः ९ इष्टिचकारसौयुमेर्महर्षिःपुत्रकारणात् ॥ संभृतोमंत्रपूतेनवारिणाकल
शोमहान् १० तत्रातिष्ठतराजेंद्रपूर्वमेवसमाहितः ॥ यत्प्राश्यप्रसवेतस्यपत्नीशक्रसमंसुतम् ११ तंन्यस्यवेद्यांकलशंसुषुपुस्तेमहर्षयः ॥ रात्रिजागरणाच्छ्री
तान्सौयुभिःसमतीत्यतान् १२ शुष्ककंठःपिपासार्तःपानीयार्थीभृशंचृपः ॥ तंप्रविश्याश्रमंशांतःपानीयंसोऽभ्ययाचत १३ तस्यश्रांतस्यशुष्केकंठेनक्रोश
तस्तदा ॥ नाश्रौषत्किश्चनतदाशकुनोरिववाशतः १४ ततस्तंकलशंदृष्ट्वाजलपूर्णंसपार्थिवः ॥ अम्यद्रवतवेगेनपीत्वाचांभोव्यवामृजत् १५ सपीत्वाशीतलं
तोयंपिपासार्तोमहीपतिः ॥ निर्वाणमगमद्दीमानसुसुखीचाभवत्तदा १६ ततस्तेप्रत्यबुध्यंतमुनयःसतपोधनाः ॥ निस्तोयंतंचकलशंददृशुःसर्वएवते १७
कस्यकर्मदमितितेपर्यपृच्छन्समागताः ॥ युवनाश्वोममेत्येवंसत्यंसमभिपद्यत १८ नयुक्तमितितंप्राहभगवान्भार्गवस्तदा ॥ सुतार्थस्थापिताह्यापस्तपसा
चैवसंभृताः १९ मयाह्यत्राहितंब्रह्मतपआस्थायदारुणम् ॥ पुत्रार्थंतवराजर्षेमहाबलपराक्रम २०

यौवनाश्वोयुवनाश्वपुत्रः १ परांकाष्ठां स्वर्गिष्वेवश्रेष्ठस्थानम् २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ आत्मानंचित्तंआत्मत्रान्जितचित्तः संयोज्येष्टदेवतयापेकयंतीत्वा ८ । ९
सौयुमेः युवनाश्वस्य १० । ११ । १२ । १३ बाशतः शब्दकुर्वतः १४ । १५ निर्वाणं तपःफलम् १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ इष्टमिच्छितम् २५ । २६ । २७ । २८ किंवास्यतिपास्यतिस्तन्याभावात् २९ मांथास्यतिमांथाता धातेति लुङतस्यव्याख्यानंभास्यतीति प्रदेशिनीतर्जनीम् ३०
 ३१ किष्कून्हस्तान्नावितस्तीन्वा । किष्कून्हस्तेवितस्तीचेत्यमरः ३२ ध्यातमात्रस्यइन्द्रेणायमेवविधो भवत्वितिसंकल्पितस्य ३३ शृंगोद्भवाः स्वर्गजाः । शृंगप्रभुस्वेतिस्त्रेइत्या
 महाबलोमहावीर्यस्तपोबलसमान्वितः ॥ यःशक्रमपिवीर्येणगमयेद्यपसादनम् २१ अनेनविधिनाराजन्मयैतदुपपादितम् ॥ अब्रह्मक्षणात्त्वयाराजन्नयुक्तंठुत
 मयैवै २२ नत्वद्यशक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ॥ नूनंदैवकृतंह्येतद्यदेवंकृतवानसि २३ पिपासितेनयाःपीताविधिमंत्रपुरस्कृताः ॥ आपस्त्वयामहारा
 जमतपोवीर्यसंभृताः २४ ताम्यस्त्वमात्मनापुत्रमीदृशंजनयिष्यसि ॥ विधास्यामोवयंतत्रतवेष्टिपरमाहुताम् २५ यथाशक्यसंपुत्रंजनयिष्यसिवीर्यवान् ॥
 गर्भधारणजंवाऽपिनखेदंसमवाप्स्यसि २६ ततोवर्षशतेपूर्णेत्तस्यराज्ञोमहात्मनः ॥ वामंपाश्वीनिर्भिद्यमुतःसूर्यइवस्थितः २७ निश्चक्राममहातेजानवतंमृ
 त्युराविशत् ॥ युवनाश्वनरपतिंतदहुतमिवाभवत् २८ ततःशक्रोमहातेजास्तंदिदृष्टुरुपागमत् ॥ ततोदेवामर्हद्व्रतमपृच्छन्धास्यतीतिकिम् २९ प्रदेशिनी
 ततोऽस्यास्येशक्रःसमभिसंदधे ॥ मामयंधास्यतीत्येवंभाषितेचैववज्रिणा ३० मांथातेतिचनामास्यचक्रुःसेंद्रादिवौकसः ३१ प्रदेशिनीशक्रदत्तामास्वाद्यस
 शिशुस्तदा ॥ अवर्धतमहातेजाःकिष्कून्राजंस्त्रयोदश ३२ वेदास्तंसवनुर्वेदादिव्यान्यस्त्राणिचेश्वरम् ॥ उपतस्थुर्महाराजध्यातमात्रस्यसर्वशः ३३ आज
 गवंनामधनुःशराःशृंगोद्भवाश्चये ॥ अमेद्यंस्वचंचैवसद्यस्तमुषशिश्रियुः ३४ सोभिषिकोमघवतास्वयंशक्रेणभारत ॥ धर्मेणव्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिवावेक
 मैः ३५ तस्याप्रतिहतंचक्रंप्रावर्ततमहात्मनः ॥ रत्नानिचैवराजर्षिस्वयमेवोपतस्थिरे ३६ तस्येयंवसुसंपूर्णावसुधावसुधाधिप ॥ तेनेष्टंविधेयंज्ञैर्वहुभिः
 स्वाप्तदक्षिणैः ३७ चितचैत्योमहातेजाधर्मान्प्राप्यचपुष्कलान् ॥ शक्रस्यार्धासनंराजंलब्धवानमित्युतिः ३८ एकाहात्पृथिवीतेनधर्मनित्येनधीमता ॥ वि
 जिताशासनादेवसरत्नाकरपतना ३९ तस्यचैत्यैर्महाराजकतूनांदक्षिणावताम् ॥ चतुरंतामहीव्याप्तानासीर्किंचिदनावृतम् ४० तेनपद्मसहस्राणिगवांश्चाम
 हात्मना ॥ ब्राह्मणानांमहाराजदत्तानीतिप्रचक्षते ४१ तेनद्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यामहात्मना ॥ वृष्टंसस्यविवृद्धयर्थमिषतोवज्रपाणिनः ४२ तेनसोमकुलोत्पन्नो
 गांधाराधिपतिर्महान् ॥ गर्जन्निवमहामेघःप्रमथ्यनिहतःशरैः ४३ प्रजाश्वतुर्विधास्तेनत्राताराजन्कृतात्मना ॥ तेनात्मतपसालोकास्तापिताश्चातितेजसा ४४ तस्यैत
 देवयजनंस्थानमादित्यवर्चसः ॥ यस्यपुण्यतमेदेशेकुरुक्षेत्रस्यमध्यतः ४५ एतत्तेसर्वमाख्यातंमांथातुश्चरितंमहत् ॥ जन्मचाग्र्यंमहीपालयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ४६

दिः स्वर्गभीनविषयोरिति विश्वः दिव्याइत्यर्थः ३२ । ३३ चक्रमाज्ञा ३३ । ३७ चितचैत्यः कृतचयनकृतः ३८ । ३९ । ४० पद्मंशतकोटयस्तेषामपिसहस्राणिदश ४१
 ४२ । ४३ चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थानराः ४४ । ४५ । ४६

४७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेसर्वशित्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ अ ॥ कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ स्फिचिकव्याम् ६ । ७ अमात्यपर्वदोमध्वेयं
 त्रिसर्गातः ८ क्षत्तादौवारिकः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ जंतुनापशुभूतेन । सवरुणंराजाजन्मपुत्रससारपुत्रोमेजायतांतेनत्वायजा इतीतिपुत्रस्यापिपशुक
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सुवमुक्तःसकौतेयोलोमशेनमहर्षिणा ॥ पप्रच्छानंतरंभूयःसोमकंप्रतिभारत ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनीलकंठीये
 त्रापर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेसर्वशित्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंवीर्यःसराजाभूत्सोमकोवदतांवर ॥
 कर्माण्यस्यप्रभावंचश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः १ ॥ लोमशउवाच ॥ युधिष्ठिरासीन्नृपतिःसोमकोनामधार्मिकः ॥ तस्यभार्याशतंराजन्सदृशीनामभूतदा २ स
 वैयत्नेनसहतातासुपुत्रंमहीपतिः ॥ कंचिन्नासादयामासकालेनमहताह्वापि ३ कदाचित्तस्यवृद्धस्यचट्यावस्ययूनतः ४ जंतुर्नामसुतस्तस्मिन्स्त्रीशतेसमजा
 यत् ४ तंजातंमातरःसर्वाःपरिवार्यसमासते ॥ सततंपृष्ठतःकृत्वाकामभोगान्विशोपते ५ ततःपिपीलिकाजंतुंकदाचिददशवस्फिचि ॥ सदृष्टोव्यनदन्नादंतेन
 दुःखेनबालकः ६ ततस्तामातरःसर्वाःप्राक्रोशन्मृशदुःखिताः ॥ प्रवार्यजंतुंसहसासशब्दस्तुमुलोऽभवत् ७ तमार्तनादंसहसाशुश्रावसमहीपतिः ॥ अमात्यप
 र्वदोमध्वेयउपविष्टःसहस्रविजा ८ ततःप्रस्थापयामासकिमेतदितिपार्थिवः ॥ तस्मैक्षतायथावृत्तमाचक्षेसुतंप्रति ९ त्वरमाणःसचोत्थायसोमकःसहमंत्रिभिः ॥ प्र
 विज्ञातःपुरंपुत्रमाश्वासयदार्द्रिदमः १० सांत्वयित्वातुतंपुत्रानिष्कम्यातःपुरान्नृपः ॥ ऋत्विजासहितोराजन्सहामात्यउपावेशत् ११ ॥ सोमकउवाच ॥ धि
 गस्त्वहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वंवरंभवेत् ॥ नित्यातुरत्वाद्भूतानांशोकएवैकपुत्रता १२ इदंभार्याशतंब्रह्मन्परीक्ष्यसदृशंप्रभो ॥ पुत्रार्थिनामयावोढनतासांविद्यतेप्रजा
 १३ एकःकथंचिदुत्पन्नःपुत्रोजंतुरयमम ॥ यतमानासुसर्वासुकिनुदुःखमतःपरम् १४ वयश्चसमतीर्तमेसभार्यस्यदिजोत्तम ॥ आसांप्राणाःसमायताममचात्रै
 कपुत्रके १५ स्यात्तुर्कर्मतथायुक्तंयेनपुत्रशतंभवेत् ॥ महतालघुनावाऽपिकर्मणादुष्करेणवा १६ ॥ ऋत्विगुवाच ॥ अस्तिचैतादृशंकर्मयेनपुत्रशतंभवेत् ॥ य
 दिशक्रोषितत्कर्तुमथवक्ष्यामिसोमक १७ ॥ सोमकउवाच ॥ कार्यवायादिवाऽकार्ययेनपुत्रशतंभवेत् ॥ कृतमेवेतितद्विद्धिभगवान्प्रब्रवीतुमे १८ ॥ ऋत्विगुवा
 च ॥ यजस्वजंतुनाराजंस्वंमयाविततेक्रतौ ॥ ततःपुत्रशतंश्रीमद्रविष्यव्यचिरेणते १९ वपायांहूयमानावांधूममाध्यायमातरः ॥ ततस्ताःसुमहावीर्यान्जन
 यिष्यंतितेसुतान् २० तस्यामेवतुतेजंतुर्भवितापुनरात्मजः ॥ उत्तरेचास्यसौवर्णलक्ष्मपार्श्वेभविष्यति २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनीलकंठीये
 र्थयात्रायांजंतुपाख्यानेसप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ अ ॥ ॥ सोमकउवाच ॥ ब्रह्मन्यद्यथाकार्यतत्कुरुष्वतथातथा ॥
 पुत्रकामतयासर्वकारिष्यामिवचस्तव ३ ॥ लोमशउवाच ॥ ततःसयाज्यामयाससोमकंतेनजंतुना ॥ मातरस्तुबलात्पुत्रमपाकर्षुःकृपान्विताः २

रणं बह्वच ब्राह्मणे परामृष्टं ततो न शास्त्रविरोधः १९ । २० । २१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेसप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ अ ॥ ब्रह्मव्रिति १ । २

वाशंस्यः क्रोशंस्यः ३ । ४ वपादेहातर्गतमपूपाकारं मांसं ५ । ६ । ७ । ८ लक्षणं चिह्नं ९ सोमकस्य कृत्विमिति शेषः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ क्षांतः
 क्षमावान् उप्युपित्वा २० अभिचारपापं कुमार्गोपदेष्टु याजकेष्वेव याज्यस्य निपातस्तु गुरीकरणाप्रयुक्तः स्वयंकृतो न तु न्याय्य इत्यध्यायतात्पर्यम् २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीयमार
 हाहताः स्मेति वाशंस्यस्तीव्रशोकसमाहताः ॥ रुदंस्यः करुणं वापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ३ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्मकर्षति ॥ कुररीणामिवा तानां समाकृष्य
 तु तं सुतम् ४ विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहावसः ॥ वपायां हूयमानायां गंधमाघ्रायमातरः ५ आर्तानि पेटुः सहसा पृथिव्यां कुरुनंदन ॥ सर्वाश्च गर्भानलभं
 स्ततस्तताः परमांगनाः ६ ततो दशसुमासेषु सामकस्य विशापते ॥ जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ७ जंतुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पार्थिव ॥ सतासामिष्टं
 वासीन्न तथा ते निजाः सुताः ८ तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णपाश्वरुतरे ॥ तस्मिन् पुत्रशते चाय्यः सबभूव गुणैरपि ९ ततः सलोकमगमत् सोमकस्य गुरुः परम् ॥ अथ
 काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत् परम् १० अथ तं नरके घेरे पच्यमानं दर्शयः ॥ तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ११ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना
 भृशम् ॥ त्वं मया याजितो राजस्तस्येदं कर्मणः फलम् १२ एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ॥ अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः १३ मत्कृते हि महा
 भागः पच्यते नरकाग्निना ॥ धर्म उवाच ॥ नान्यः कर्तुः फलं राजपुत्रं भुंक्ते कदाचन ॥ इमानि तव दृश्यंते फलानि वदतां वर १४ ॥ सोमक उवाच ॥ पुण्यान्नकाम
 ये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ॥ इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये १५ नरके वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो ह्यहम् ॥ पुण्यापुण्यफलं देवसममस्त्वावयोरिदम् १६
 ॥ धर्मराज उवाच ॥ यद्येवमीप्सितं राजन् भुंक्ष्वस्य सहितः फलम् ॥ तुल्यकालं महानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् १७ ॥ लोमश उवाच ॥ सचकार तथा सर्वरा
 जाराजीवलोचनः ॥ क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह १८ लेभे कामान् शुभान् राजन् कर्मणानिर्जितान् स्वयम् ॥ सह तेनैव विप्रेण गुरुणा समुत्सृज्यः १९ पु
 षतस्याश्रमः पुण्योऽयं षोऽग्रे विराजते ॥ क्षांतोऽप्यान्नपद्मात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः २० एतास्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतच्वराः ॥ षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जी
 भव कुरूद्वह २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्रायां जंतुपाख्याने अष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥
 ॥ लोमश उवाच ॥ ॥ अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्ठवान्वै प्रजापतिः ॥ सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरावर्षसहस्रिकम् १ जंबूरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ॥ यत्रे
 ष्वा दशपद्मानि सदस्येभ्योऽधिष्ठुष्टवान् २ यज्ञैश्च तपसा चैव परांसिद्धिमवापसः ॥ देशश्च नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ३ सार्वभौमस्य कौत्से ययाते
 रमितीजसः ॥ स्पर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्वह ४

तभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ॐ ॥ अस्मिन्निति १ दशपद्मानि गवामिति शेषः तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति यागीयदक्षिणादौ सर्वत्र गोपदस्यैवाध्याय
 हारदर्शनात् अभिष्ठुष्टवान् दत्तवान् २ । १ यज्ञवास्तुयज्ञभूमिः इह अस्मिन्वास्तुनिह दमुतरान्वयि ४

अग्निमिरमिस्थापनार्थे रिष्टकारचित्तः स्यादिलैः ५ शमी आमिक्षार्थं दधुत्पादनार्थं मानीता शमीशाखा एकपत्राशातितपत्रा अंतर्वेदिशाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशास्य मूलतः शाखापरि
 वास्योपवेष्टं करोतीति सूत्रात् यापूर्वमेकपत्रशाखाभूत्सेषा उपवेष्टरूपेणावशिष्टा दृश्यते अग्रभागस्य बद्धाप्रवृत्तत्वात् परिवास्यच्छित्त्वा सरकंसुराग्रहपात्रं । सरकोऽस्त्रीसीतुपात्रे इति मेदिनी ६
 प्रसर्पणसंचारभूमिः रौप्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां स्थल्यां नद्यां वा सामीप्ये सप्तमी प्रसर्पणं तीर्थमित्यन्ये ७ अनुवंशं परंपरागतमाख्यानश्लोकं उलूखलैरिति उलूखलसदृशानि स्त्रीणां कर्णाभरणानि
 मवंतीति स्वयमुलूखलैरेवाभरणैर्युक्तसतीति शेषः एतेन विकृतवेषत्वं पिशाच्याः ८ उक्तं भाषणमेवाह द्वाभ्यां युगंधर इति अत्र प्राञ्चः अस्मिन्स्तीर्थे सपुत्रा ब्राह्मणी स्नातुमागतातां प्रतिपि
 शाचीवदति त्वया युगंधरे पर्वते देशे वादधिप्राशनं कृतं तत्रोष्णीक्षीरं गर्दभ्यादिक्षीरं च दध्याक्रियते । तथा अच्युतस्थलाख्ये संकरजानां ग्रामे वासश्चकृतः । तथा भूतिलयाख्ये दस्युग्रामेऽग्निद
 ग्धानां मृतानां क्षेपणं यस्यां नद्यां क्रियते तस्यां स्नाताऽसि अतो दोषप्रयवती त्वं एतत्करणे हि प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धं । औष्ट्रमेकशफं क्षीरं सुरातुल्यमिति । संतुज्य संकरैः सार्वभौमजापत्यं
 व्रतं चरेदिति । प्रोष्य भूतिलये विप्रः प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति च तच्च त्वयानकृतमतः कथमब्रवस्तुमिच्छसि दोषवतामिह तीर्थे वा सोऽदुर्लभ इत्यर्थः । एवं पिशाचीवाक्यं श्रुत्वाऽपि सा ब्राह्मणी तत्र
 स्नानादिकं कृतवती ततस्तयाराक्षस्या तस्याघटपिठरादिकं नाशितं उक्तं च । एतत्तव दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं तु प्रक्षयसीति वृत्तं जातं रात्रौ तु तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः । अथापि द्वितीयां रात्रिं
 वस्तुमिच्छसि चेत्तव भूयांसमपकारं करिष्यामीति युगंधरादिदेशत्रयनिर्दापरत्वेन व्याचख्युः । अर्वाञ्चस्तु युगंधरादौ दधिप्राशनादिकं त्रयमधिकारकारणं कृत्वा एकरात्रमिह यदिवस्तु

पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितामहीम् ॥ मज्जंतीमेव चाक्रांताय यातेर्यज्ञकर्मभिः ५ एषा शम्येकपत्राया सरकंचैतदुत्तमम् ॥ पश्य रामहृदाने तान् पश्य
 नारायणाश्रमम् ६ एतच्चर्चिकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ॥ प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितीजसः ७ अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनंदन ॥ उलूखलैराभर
 णैः पिशाचीयदभाषत ८ युगंधरे दधिप्राशय उपित्वा चाच्युतस्थले ॥ तद्वहूतलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ९

मिच्छसि चेद्वस । अत्र पिशाचीवचनव्याजेनैकरात्रवासो नियम्यते यदि तु द्वितीयं दिवारात्रं वत्स्यसि तर्हि एतत्तव दिवाकाले वृत्तं भविष्यति एतदिति वस्त्रपात्राहारताडनादिकमभिनीय दर्श
 यति । रात्रौ त्वतोऽन्यथा प्राणापहारात् मित्यर्थ इति । ब्रह्मज्ञानिवंशावतंसलक्ष्मणानुचरास्तु द्वारमेतत्कुरुक्षेत्रस्येत्युपसंहारादस्य क्षेत्रस्य द्विविधकुरुक्षेत्रप्रापकत्वमवगतं कुरुक्षेत्रद्वयं च ।
 एकं शतपथे प्रवर्ग्य कांठेतेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासतस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति कर्मिणं कुरुदेशात् गर्गतं प्रसिद्धम् । अपरं च अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमित्यादिना ज्ञानांगमविमुक्तारख्यं जावाल
 रामतापनीयोपनिषदोः प्रसिद्धम् । ततश्चास्य क्षेत्रस्य क्रममुक्तौ सद्यो मुक्तौ परंपरया हेतुत्वाद्ब्रह्मसेदेवा विघ्नमाचरंति । मुक्तो हि देवपशुत्वात् त्रिवर्तत इति । तथा बृहदारण्यके आत्मेत्येवोपासी
 तेत्येकात्म्यं ज्ञेयमित्युक्त्वाऽन्योन्यादेवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न सवेदयथापशुरेव स देवानामिति भेददर्शिनो देवपशुत्वमुक्त्वा तस्मादेवां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरित्येकात्म्य
 ज्ञाने देवानामप्रियं पशुनाश इव पशुपतेरित्युक्तम् । ज्ञातैकारम्यस्य तु देवा अप्रियं कर्तुमसमर्थास्तथा च तत्रैव श्रूयते । तस्य हन देवाश्चनाभूत्या ईषत आत्मा ह्येषां समवतीति देवाश्च न देवा अपि अभूत्ये
 अनैश्वर्याय एवं सति यद्विद्विष्टाऽसितर्ह्यत्र चिरकालं वस्तुमर्हसीति पिशाचीकाचित्सपुत्रास्त्रियमिह वस्तुमिच्छंतीति प्रति प्रव्रवीति युगंधर इति युगानिकृतत्रेताद्वापरकालसंज्ञानि धारयतीति
 युगंधरः स्थूलशरीराभिमानि जीवः तथा हि श्रुतिः । कालः शयानो भवति सांजिहानस्तु द्वापरः ॥ उत्तिष्ठेतामवतिष्ठतं संपद्यते चरति । शयानो धर्ममाचार्यादिमुखादज्ञानपुरुषः कलिः । स
 एव संजिहानस्तं जानन्नद्वापरो भवति । उत्तिष्ठन्न धर्मानुष्ठानार्थं यतमानश्चेतामवति धर्मचरन्ननुतिष्ठंस्तु कृतं भवतीति पुंस एव युगंधर इति । दधिप्राशनशब्देन धर्मप्रज्ञासंपत्त्यर्थो दार

संयोगव्ययते ॥ तथा हि गृह्यसूत्रे । समंजं तु विश्वे देवा इति वदन् । प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदिति विवाहाते । देवस्योद्देयसंवा नार्थविप्राशनं विधीयते तत्र सभापो हृदयानि नौ सभातरिश्वासं धातास मुदेष्टी दधातु नौ इति मंत्रोपः । मंत्रार्थस्तु विश्वे देवाः नौ आवयोर्हृदयानि दृष्टिबहुत्वात् बहुवचनं समंजं तु स्निग्धानि कुर्वतु । संशब्दावृत्त्या समंजं त्वित्यस्याप्यावृत्तिर्ज्ञेया । आपो नौ हृदयानि समंजं त्वित्यर्थः स्निग्धयोर्हृदयोः संधानं भवतीति । मातरिश्वा प्राणदायुनौ हृदयानि संधातु । एवं धाता संधातु । उनिश्चितं देष्टी अंतर्गमिणी देवता च संधातु । व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितोपसर्गेणापि क्रियायाः संबंधः । पूर्ववदुपसर्गावृत्त्या क्रियापदस्यावृत्तिरिति । तथा च लौभेयानौ जायापती सहोमौ चरता धर्मप्रजां जनयावहा इति श्रुतिलिगाभ्यां धर्मप्रजोत्पादने सहाधिकारात् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्हणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवैर्भ्यः प्रजया पितृभ्य इति च श्रुतानामृणानामपाकरणं दारसंयोगे विना भवतीति दधिमाशनशब्देन लक्षितलक्षणया ज्ञानपुण्यग्राह्यतेन स्वधर्मनिष्ठः प्रजावानेतत्तीर्थं सेवितुमर्हतीति पूर्वपदार्थः । अच्युतस्थलेऽप्युतिवोग्यस्फुल्लशरीरापेक्षया अच्युतस्थलेऽप्युतिवोग्यस्फुल्लशरीरं तत्र उपित्वा तूत्रात्मानमुपास्ये

एकरात्रमुषित्वे ह द्वितीये यदिवत्स्यसि ॥ एतद्वै ते देवा वृत्तरात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा १० अथ चात्र निवत्स्यामश्च पां भरत सत्तम ॥ द्वारमेतत्तु कौतेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ११ अत्रैव नाहुषो राजा राजन क्रतुभिरिष्टवान् ॥ यथातिवहुरत्नौ धैर्यं त्रेद्रो मुदमभ्यगात् १२ एतत्पुष्पावतरणं यमुना तीर्थमुत्तमम् ॥ एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वा रमाहुर्मनीषिणः १३ अत्र सरस्वतैर्यज्ञैरिजानाः परमर्षयः ॥ यूषो लूखलिकास्ततः गच्छन्त्यवभृथप्लवम् १४ अत्रैव भरतो राजा राजन क्रतुभिरिष्टवान् ॥ हयमे धेनयज्ञेन मेध्यमश्वमवामृजत् १५ असकृत् कृष्णसारंगं धर्मेणाप्यच मेदिनीम् ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्रमरुतः सत्रमुत्तमम् १६ प्रापचैव र्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वलोकान् प्रपश्यति ॥ पूयते दुष्कृता चैव अत्रापि समुपस्पृश १७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तत्र स भ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो म हर्षिभिः ॥ लोमशं पांडवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् १८ सर्वलोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ॥ इह स्थः पांडवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् १९ ॥ ॥ लोमश उ वाच ॥ ॥ एवमेतन्महाबाहो पश्यंति परमर्षयः ॥ सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृताम् २०

त्यर्थः । भूतानि विविदादीनि लीयतेऽस्मिन्निति कारणं ब्रह्मभूतलयः भूतिलय इति पाठे भूतिरैश्वर्यं तस्यापि च लयोऽस्मिन्निति शुद्धं ब्रह्मतयोरन्यतरत्र स्नात्वा मलं त्यक्त्वा यथेष्टी कतूलमग्नौ पोतं प्रदूयेतैव ह्यस्य सर्वेषां मानः प्रदूयंत इति तज्ज्ञानफलश्रवणात् । तद्वदिति तच्छब्देन पूर्वाधोक्ते कर्मोपास्ती उच्यते ताभ्यां पुण्ये यथा स्यात्तथा भूतल्ये स्नाने तेन देवं दिनतु पुनर्निवृत्तिः । तत्रापि प्रत्यहं ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्यतदा संपन्नो भवतीति सता ब्रह्मणा । तथा च कर्मोपास्तिपूर्वकं चो ब्रह्मजानाति सोऽब्रवत्तुमर्हति तस्य पिशाचादिवाधानास्तीत्यर्थः ९ त्वं त्वं ब्रह्मविदेकरात्रमेवात्र वस्तुयोग्याय दिद्वितीया वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तत्र पतन्मदीयं वृत्तं भविष्यति मद्रूपिचाभीभूत्वा त्रस्नानं न लप्स्यसे एतदिति स्ववृत्तस्याभिनीय प्रदर्शनं द्वितीयदिन वासस्त्वेतत्फलं द्वितीयरात्रिवासे तु इतोऽन्यथा अहल्यादिवन्मोहप्राप्त्या शिलाभावो भविष्यति तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति १० अतोऽत्र संपां रात्रिमेव पक्का वरस्यामः प्रातरेव प्रस्थास्याम इति भावः । द्वारमित्यर्थे तु उक्तार्थमस्ति ११ अत्रैव कुरुक्षेत्रे द्वारे १२ १३ सारस्वते ब्राह्मणैर्ऋषिभिर्गैरिजानाः यूषो लूखलिकाः यूषानुलूखानि च यज्ञसाधनान्याददत्ते यूषो लूखलिकाः पुरुभिः पुरोडाशीश्च इष्टवन्त इत्यर्थः १४ । १५ कृष्णसारंगं कृष्णहरिणसदृशं एकदेशे कृष्णवर्णं इयामकर्णमित्यर्थः १६ १७ १८ इह स्थो यमुना ततः गच्छन्त्यावतरणस्थः १९ तीर्थतरमाह सरस्वतीमिति २०

२१ । २२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठी ये भारतमावदीपे एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ इहेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ वध्वापाशोरिति शेषः वि पाशः पाशहीनः अतएव विपाशानाम् ९ । १० औत्तराणामौदीच्यानाम् ११ वर्षवसतिस्थानम् १२ एष इति योरामः प्रख्यातः सत्यविक्रमश्च विदेहादुत्तरं च यद्वारं यद्वर्षस्य द्वारमेपोऽनुमूयमा नो वातिकं षडोवातानीतः पद्मादिसमूहो नात्यवर्तते तेन रामेण कृतमिति पूर्वाण्ययः अनेन वायोरप्यस्मिन् वर्षे पर्वणो नास्ति किमु ते तस्येति पद्मादेवा तानीतस्यात्राप्रवेशाद्रामसामर्थ्यप्रत्यक्षमाश्र यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ भूतपाप्मा भविष्यसि ॥ इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ॥ ऋषयश्चैव कौतेय तथाराजर्षयोऽपि च १ वेदी प्रजापतेरेषा स मंता त्पंच योजना ॥ कुरो वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः २२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्रायामेकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ॥ मर्तुकामानरा राजनिहाया तिसहस्रशः १ एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ॥ इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः २ एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौधवती नदी ॥ एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशांपते ३ द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती ॥ प्रविष्टा पृथिवी वीरमानिषादा हि मां विदुः ४ एष वै च मसोद्रे दोयत्र दृश्या सरस्वती ॥ यत्रैनामभ्यवर्तत सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः ५ एतत्सिधोर्महतीर्थं यत्रागस्त्यम रिदम् ॥ लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ६ एतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करयुते ॥ इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ७ एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ॥ एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ८ अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ बध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ९ काश्मीरमंडलं चै तत्सर्वं पुण्यमरिदम् ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह १० यत्रौत्तराणां सर्वेषां मृषाणां नाहुषस्य च ॥ अग्रे श्वैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ११ एत द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ॥ वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् १२ एष वातिकं षडो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ॥ नात्यवर्तत यद्वारं विदेहादुत्तरं च यः १३ इदमाश्चर्यमपरे देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ क्षीणे युगे तु कौतेय सर्वस्य सहपार्षदैः १४ सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ॥ अस्मिन् सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिना किनम् १५ यजंते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः ॥ अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धा नोजितेन्द्रियः १६ क्षीणपापः शुभलोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः ॥ एष उज्जा नको नाम पावकियत्र शांतवान् ॥ अरुंधती सहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः १७ इह श्वकुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ॥ आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना १८ समाधीनां समास्तु पांडवे यश्रुतस्त्वया ॥ तंद्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुंगं महागिरिम् १९ वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ महर्षिभिश्चाध्युषितां शी ततो यां सुनिर्मलाम् २० जलांचोपजलां चैव यमुनां भित्तो नदीम् ॥ उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवा दत्यरिच्यत २१ तां देवसमिति तस्य वासवश्च विशांपते ॥ अ भ्यागच्छ नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत २२ जिज्ञासमानो वैरदौ महात्मानमुशीनरम् ॥ इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः २३

यमित्यर्थः १३ युगपंच संवत्सरात्मकं तस्मिन् क्षीणे समासे सति यदा सौरसावनबाहस्पत्यनाक्षत्राः संवत्सरा एककालं समाप्यंते स युगक्षयकालस्तस्मिन्नित्यर्थः युगे क्षीणे इत्यस्य संवत्सरांत इति वाऽऽचैत्रप्रतिपद्युगादिरिति व्यवहारात् १४ अतएव पूर्वदिने शिवं द्वापतिपदमारभ्य मासमात्रं पिनाकिनं यजंत इति संगच्छते १५ । १६ पावकिः स्कंदः शांतवान् शमं प्राप वसिष्ठोऽभिशांत वान् १७ कुशवान् जलवान् । शरवं कुशं नीरमिति धनंजयः अकोपना जितकोपा १८ समासः संक्षेपः अस्मिन् दृष्टे समाधिफलं भवतीत्यर्थः १९ । २० । २१ देवताभित्तिराजसभा २२ । २३

भिल्लिल्येलीनः २४ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावादीपेविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ धर्मात्मानमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

वन०

अ०

॥ १२१ ॥

॥ १३० ॥

उरूराज्ञःसमासाद्यकपोतःश्येनजाद्वयात् ॥ शरणार्थीतदारान्निलिल्येभयपीडितः २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थ
यात्रायांश्येनकपोतीयेविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ इयेनउवाच ॥ धर्मात्मानंत्वाऽऽहुरेकं सर्वेराजन्महोक्षितः ॥ सर्वधर्मविरुद्धं
त्वंकस्मात्कर्मचिकीर्षसि १ विहितंभक्षणंराजन्पीड्यमानस्यमेक्षुधा ॥ मारक्षीर्धर्मलोभेनधर्ममुत्सृष्टवानसि २ ॥ राजोवाच ॥ संप्रस्तरूपस्त्राणार्थंत्वतोभीतो
महाद्विज ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तःप्राणगृधुरयद्विजः ३ एवमभ्यागतस्येहकपोतस्याभयार्थिनः ॥ अप्रदानेपरं धर्मकथंश्येननपश्यसि ४ प्रस्पंदमानःसम्प्रातः
कपोतःश्येनलक्ष्यते ॥ मत्सकाशंजीवितार्थीतस्यत्यागोविगर्हितः ५ योहिकश्चिद्विजान्हन्याद्वावलोकस्यमातरम् ॥ शरणागतंचत्यजतेतुल्यतेषांहिपातकं ६
॥ इयेनउवाच ॥ आहारात्सर्वभूतानिसंभवन्तिमहीपते ॥ आहारेणविवर्धतेतेनजीवन्तिजंतवः ७ शक्यतेदुस्त्यजेऽप्यर्थेचिररात्रायजीवितुं ॥ नतुभोजनमुत्सृज्य
शक्यंवर्तयितुंचिरं ८ भक्ष्याद्वियोजितस्याद्यममप्राणाविशंपते ॥ विसृज्यकायमेष्यातेपथानमकुतोभयम् ९ प्रमृतेमायिधर्मात्मन्पुत्रदारादिनंक्षयति ॥ रक्षमा
णःकपोतंत्वंबहून्प्राणान्नरक्षसि १० धर्मयोबाधतेधर्मोनसधर्मःकुर्वन्मृतम् ॥ आविरोधातुयोधर्मःसधर्मःसत्यविक्रम ११ विरोधिषुमहीपालनिश्चित्यगुरुलाघवं ॥
नबाधाविद्यतेयत्रतंधर्मसमुपाचरेत् १२ गुरुलाघवमादायधर्माधर्माविनिश्चये ॥ यतोभूयास्ततोराजन्कुरुष्वधर्मनिश्चयं १३ ॥ राजोवाच ॥ बहुकल्याणसंयुक्तं
भाषसंविहगोत्तम ॥ सुपर्णःपक्षिराट्किंत्वंधर्मज्ञश्चास्यऽसंशयं १४ तथाहिधर्मसंयुक्तंबहुचित्रंचभाषसे ॥ नतेऽस्त्यविदितंकिंचिदितित्वालक्षयाम्यहं १५ शर
णैषिपरित्यागंकथंसाध्वितिमन्यसे ॥ आहारार्थंसमारंभस्तवचायंविहंगम १६ शक्यश्चाप्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ गोमृषोशवराहोवामृगोवामहि
षोऽपिवा ॥ त्वदर्थमद्यक्रियतांयच्चान्यादिहकांक्षसि १७ ॥ इयेनउवाच ॥ नवराहनचौक्षाणंनमृगान्विविधास्तथा ॥ भक्षयामिमहाराजकिंममान्येनकेनचित्
१८ यस्तुमेदेवाविहितोभक्षःक्षत्रियपुंगव ॥ तमुत्सृजमहीपालकपोतमिममेवमे १९ इयेनःकपोतानतीतिस्थितिरेपासनातनी ॥ माराजन्सारमज्ञात्वाकदली
स्कंधमासज २० ॥ राजोवाच ॥ राष्ट्रंशिबीनामृद्वैददानितवत्खेचर ॥ यंवाकामयसेकामंश्येनसर्वददानिते २१ विनेमपक्षिणंश्येनशरणार्थिनमागतं ॥ येने
मंवर्जयेथास्त्वंकर्मणापक्षिसत्तम ॥ तदाचक्ष्वकरिष्यामिनाहिदास्येकपोतकं २२ ॥ इयेनउवाच ॥ उशीनरकपोतेतेयदिस्नेहोनराधिप ॥ आत्मनोमांसमुत्क
त्यकपोतंतुलयाघृतं २३ यदासमंकपोतेनतवमांसंनृपोतम ॥ तदादेयंतुतन्मह्यंसामेतुष्टिर्भविष्यति २४ ॥ राजोवाच ॥ अनुग्रहमिममन्येश्येनयन्माऽभेया
चसे ॥ तस्मात्तेऽद्यप्रदास्यामिस्वमांसंतुलयाघृतम् २५

१३।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ कदलीस्कंधमासजेतिकदलीस्कंधमुल्ये निःसारेऽस्मिन्पर्वणेमा सज्जोभवेत्यर्थः २०।२१।२२।२३।२४।२५

२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३ स्वदेहत्यागेनापिशरणागतोरक्षणीयइत्यध्यायतात्पर्यम् ३४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावादीपेएकविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

॥ लोमशउवाच ॥ उत्कृत्यसस्वयंमांसंराजापरमधर्मवित् ॥ तुलयामासकौतेयकपोतेनसमांविभो २६ प्रियमाणःकपोतस्तुमासेनात्यतिरिच्यते ॥ पुनश्चोक्त
त्यमांसानिराजाप्रादादुशीनरः २७ नविद्यतेयदामांसंकपोतेनसमंघृतं ॥ ततउत्कृतमांसोऽप्रावारुरोहस्वयंतुला २८ ॥ इयेनउवाच ॥ इंद्रोऽहमास्मिधर्मज्ञ
कपोतोहव्यवाडयम् ॥ जिज्ञासमानोधर्मत्वांयज्ञवाटमुपागतौ २९ यत्तेमांसानिगात्रेभ्यउत्कृतानिविज्ञापते ॥ एषातेभास्वतीकीर्तिलोकानामिमावेण्याते ३०
यावल्लोकेमनुष्यास्त्वांकथयिष्यन्तिपार्थिव ॥ तावत्कीर्तिश्चलोकाश्चस्थास्यन्तितवज्ञाश्वताः ३१ इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोहदिवंपुनः ॥ उशीनरोऽपिधर्मात्मा
धर्मेणावृत्त्यरोदसी ३२ विभ्राजमानोवपुषाऽप्यारुरोहत्रिविष्टपं ॥ तदैतत्सदनंराजन्नराज्ञस्तस्यमहात्मनः ३३ पश्यस्वैतन्मयासार्धपुण्यपापप्रमाचनम् ॥ तत्र
वैसततंदेवामुनयश्चसनातनाः ॥ दृश्यंतेब्राह्मणैराजन्पुण्यवाद्भिर्महात्माभिः ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायांश्येनक
कपोतीयेएकविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ लोमशउवाच ॥ यःकथ्यतेसंप्रविदग्धबुद्धिरौद्दालकिःश्वेतकेतुःपृथिव्यां ॥ तस्याश्रमं
पश्यनेरंद्रपुण्यंसदाफलैरुपपन्नमहीजैः १ साक्षादत्रश्वेतकेतुर्दर्शसरस्वतीमानुषदेहरूपाम् ॥ वेत्स्यामिवाणीमिति संप्रवृत्तासरस्वतीश्वेतकेतुर्वभाषे २ अस्मि
नयुगेब्रह्मकृतांवरिष्ठावास्तामुनीमातुलाभागिनेयौ ॥ अष्टावक्रश्चैवकहोडसूनुरौद्दालकिःश्वेतकेतुःपृथिव्यां ३ विदेहराजस्यमहीपतेस्तौविप्राबुभौमातुलभागिने
यौ ॥ प्रविश्ययज्ञायतनंविवादेवंदिनिजग्राहतुरप्रमेयौ ४ उपास्त्वकौतेयसहानुजस्त्वंतस्याश्रमंपुण्यतमंप्रविश्य ॥ अष्टावक्रस्यदौहित्रमाहुयोऽसौवंदिजन
कस्याथयज्ञे ५ वादीविप्राग्र्योबालपुत्राभिगम्यवादेभंक्त्वामज्जयामासनयाम् ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंप्रभावःसबभूवविप्रस्तथाभूतंयोनिजग्राहवंदिम् ॥
अष्टावक्रःकेनचासौबभूवतत्सर्वमेलोमशशंसतत्त्वं ७ ॥ लोमशउवाच ॥ उद्दालकस्यनियतःशिष्यएकोनाम्नाकहोडइतिविश्रुतोऽभूत् ॥ सुश्रुपुराचार्यवशानुव
र्तीदीर्घकालंसोऽध्ययनंचकार ८ तंवेविप्रःपर्यचरत्साशिष्यस्तांचज्ञात्वापरिचर्यागुरुःसः ॥ तस्मैप्रादात्सद्यएवश्रुतंचभार्याचैवदुहितरंस्वांसुजाताम् ९ तस्या
गर्भःसमभवदग्निकल्पःसोऽधीयानापितरंचाप्युवाच ॥ सर्वांरात्रिमध्ययनंकरोषिनेदंपितःसम्यगिवोपर्वतते १० उपालब्धःशिष्यमध्येमहर्षिःसतंकोपादुदरस्थं
शशाप ॥ यस्मात्कुक्षौवर्तमानोब्रवीषितस्माद्वक्रोभविताऽस्यष्टकृत्वः ११ सवैतथावक्रएवाभ्यजायदष्टावक्रःप्रथितोवैमहर्षिः ॥ अस्यासीद्वैनातुलःश्वेतकेतुःस
तेनतुल्योवयसाबभूव १२ संपीड्यमानातुतदासुजातासावर्धमानेनसुतेनकुक्षौ ॥ उवाचभर्तारमिदंरहोगताप्रसाद्यहीनंवसुनाधनार्थिनी १३

यःकथ्यतेइति १।२।३ वंदिंदिनिजग्राहतुर्निजगृहहनुः संप्रसारणाभावाद्यार्थनितरांप्राहवदाचरपुरिति ४।५।६।७।८।९।१० अष्टकृत्वोऽष्टवारमष्टसुस्थानेष्वित्यर्थः ११।१२।१३

प्रजातामसूता १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ १३ ॥
 अंधस्येतिअंधादीनामक्षमत्वान्मागोदेयइत्यर्थः असमेत्यसमीपमप्य १ । २ । ३ ऐंद्रद्युमेजेनक ४ । ५ । ६ ज्ञानागमेज्ञानशास्त्रेवेदांतेष्वित्यर्थः निष्ठानिश्चयम् ७ वेदजानीतिवदित
 कथंकरिष्याम्यधनामहर्षेमासश्चायं दशमोवर्ततेमे ॥ नैवास्ति तेवसुकिंचित्प्रजातायेनाहमेताभापदंनिस्तरेयम् १४ उक्तस्त्वेवंभार्ययविकहोडोवित्तस्यार्थेजन
 कमथाभ्यगच्छत् ॥ सवैतदावादविदानिगृह्यानिगज्जितोबंदिनेहाप्सुविप्रः १५ उद्दालकस्तंतुतदानिशम्यमूतेनवादेऽप्सुनिमज्जितंतथा ॥ उवाचतांतत्रततःसुजा
 तामष्टावक्रेगूहितव्योऽयमर्थः १६ ररक्षसाचापितमस्यमंत्रंजातोऽप्यसौनैवशुश्रावविप्रः ॥ उद्दालकंपितृवच्चापिमेनेतथाऽष्टावक्रोभ्रातृवच्छ्रेतकेतुम् १७ ततो
 वर्षेद्वादशेश्वतकेतुरष्टावक्रंपितुरंकेनिषण्णम् ॥ अपाकर्षद्ब्रह्मपाणौरुदंतंनार्यंतांकापितुरित्युक्तवांश्च १८ यत्तेनोक्तंदुरुक्तंततदानींहादिस्थितंतस्यसुदुःखमा
 सीत् ॥ गृहं गत्वा मातरं सोऽभिगम्य प्रच्छेदं कनुतातोममेति १९ ततः सुजाता परमार्तरूपाशापाद्गीतासर्वमेवाच चक्षे ॥ तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीच्छ्रेत
 केतुंसविप्रः २० गच्छावयज्ञं जनकस्य राज्ञो ब्रह्माश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ॥ श्रोण्यावोऽब्रह्मणानां विवादमर्थं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहेच २१ विचक्षणत्वं च भविष्यते
 नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः २२ तौ जग्मतुर्मातुलभाग्निनेयौ यज्ञसमृद्धं जनकस्य राज्ञः ॥ अष्टावक्रः पथिराज्ञा समेत्य प्रोत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद २३ ॥
 ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्रायामष्टावक्रोद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥
 अंधस्य पंथावधिरस्य पंथाः स्त्रियः पंथा भारवाहस्य पंथाः ॥ राज्ञः पंथा ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पंथाः १ ॥ राजोवाच ॥ पंथा अयं तेऽद्य मयाऽतिदिष्टो ये
 नेच्छसितेन कामं व्रजस्व ॥ न पावको विद्यते वै लघीयानिद्रोऽपि नित्यं न मते ब्राह्मणानाम् २ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ प्राप्तौ स्वयज्ञं नृपसंदिदक्ष कौतुहलं नैव लघ्वरे
 द्र ॥ प्राताविहावामतिथी प्रवेशं कांशावहेद्वारपतेस्तवाज्ञाम् ३ ऐंद्रद्युमे यज्ञदशाविहावां विवक्षू वै जनकं द्रंदिदक्ष ॥ तौ वै क्रोधव्याधिना दह्यमाना वयं च नैव द्वारपा
 लोरुणद्धि ४ ॥ द्वारपाल उवाच ॥ वंदे समादेशकरावयं स्मनि बोधशक्यं च मये र्यमाणम् ॥ न वै बालाः प्रविशंत्यत्र विप्राद्विदग्धाः प्रविशंत्यत्र विप्राः ५ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥
 यद्यत्र वृद्धे पुकृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मद्द्वारपाल ॥ वयं हि वृद्धाश्चरितवताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ६ शुश्रूषवश्चापि जितेंद्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्मनिष्ठाम् ॥ न
 बाल इत्येवमंतव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ७ ॥ द्वारपाल उवाच ॥ सरस्वती मरियवेद जुष्टामेकाक्षरां बहु रूपां विराजम् ॥ अंगात्मानं समवेक्ष्य स्वबालं किं क्षाघ
 से दुर्लभो वै मनीषी ८ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथा ष्ठीलाशाल्मलेऽसंप्रवृद्धा ॥ ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ९
 हिंस्रस्य जुष्टामुनिसेविता एकमेवाक्षरं ब्रह्म प्रातिपाद्यं यस्यांतामेकाक्षरां बहु रूपां मंत्रार्थवादादि रूपा विराजं विशेषेण कर्मकांडादाविक्रयेन राजमाना अंगेति संवाधने ८ शाल्मले ष्ठीला
 शाल्मलि फलांतर्गतग्रंथिः स हि केवलतूलमयत्वाग्निः सारः अतो देहवृद्धिर्व्यर्थो अल्पकायः कुशः ९

१० । ११ अनुचानः सांगवेदाध्यायी १२ पुष्करमालिने स्वर्णमालाधारिणे १३ । १४ । १५ उपायतः प्रयतिष्येत्पुस्तवाय जगतादन्यत्र तस्य राजदर्शनं कारयित्वा आह प्रवेशने कुरुयत्नमिति
 राज्ञः पुरस्तात् किंचित्ज्ञानं प्रकाशयेत्यर्थः १६ सम्राट् सार्वभौमः १७ । १८ सोऽहमद्वैतं ब्रह्म कथयितुमागतोऽस्मि एतेन कृत्स्नस्यास्य प्रबंधस्य तात्पर्यमुपन्यस्तम् १९ । २० । २१ विज्ञानमता
 अपि पराजयं प्राप्य सभातो निःसृताः २२ निहतो निजितः शेष्यते प्रसप्तपुरुषवज्जडो भविष्यति २३ ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मीति प्रातिजामानमष्टावक्रं प्रतिपृच्छति राजा त्रिशकेति उभयतस्ती
 क्ष्णायामिषड्भिः शलाकाभिरेकस्मिन् शंको प्रोतमध्याभिः पृथगंताभिर्द्वाविंशारं पण्णामिचक्रं जायते तत्र द्वादशराशयः अराः राशिद्वयात्मानः पङ्कतबोनाभयः एकैकस्मिन् राशौ त्रिंश

॥ द्वारपाल उवाच ॥ वृद्धेभ्य एव हेमतिस्स बालाष्टलं तिकालेन भवंति वृद्धाः ॥ न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बालः स्थविर इव प्रभाषसे १० ॥ अष्टावक्र उवा
 च ॥ न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ बालोऽपि यः प्रजानां तितं देवाः स्थविरं विदुः ११ न ह्ययं नैनं पलितैर्न वितेन न बंधुभिः ॥ ऋषयश्च क्रिधर्मयोऽ
 नूचानः स नो महान् १२ दिदक्षुरस्मि संप्राप्तो बंदिनं राजसंसदि ॥ निवेदय स्वमां द्वाः स्थराज्ञे पुष्करमालिने १३ द्रष्टाऽस्य द्यवदतोऽस्मान् द्वारपाल मनीषिभिः ॥
 सहवादे विवृद्धे तु बंदिनं चापि निजितम् १४ पश्यंतु विप्राः परिपूर्णविद्याः सहैव राज्ञा स पुरोधमुख्याः ॥ उता हीवाऽप्युच्चतां नीचतां वा तूष्णीं भूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य १५
 ॥ द्वारपाल उवाच ॥ कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशम् ॥ उपायतः प्रयतिष्येत्वाहं प्रवेशने कुरुयत्नं यथावत् १६ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ भो
 राजन् जनकानां वरिष्ठत्वं वेसम्राट्त्वयि सर्वसमृद्धम् ॥ त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् १७ वृद्धान् बंदीवादविदो निगृह्य वा देभग्रान प्र
 ति शं कमानः ॥ त्वयाऽभिसृष्टैः पुरुषैरासक्तुर्द्विर्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् १८ सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि ॥ कासौ बंदी
 यावदेनं समेत्य न क्षत्राणीव स वितानाशयामि १९ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ आशंससे बंदिनं वै विजेतुम विज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य ॥ विज्ञातव्यैः शक्यमेवं
 प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वेदशीलैः २० आशंससे त्वं बंदिनं वै विजेतुम विज्ञात्वा तु बलं बंदिनोऽस्य ॥ समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्व न शोभंते भास्करेण वताराः २१ आ
 शंसंतो बंदिनं जेतुकामास्तस्यां तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः ॥ विज्ञानमत्तानिःसृताश्चैव तात कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः २२ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ वि
 वादितोऽसौ न हि मादृशे हिंसिहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ॥ समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मर्गे भग्नं शकटमिवाचलाक्षम् २३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ त्रिं
 शकदा दशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ॥ यस्त्रिंषष्टिशतारस्य वेदार्थसपरः कविः २४

त्रिंशदंशास्तदेतद्वचकं पृथगानादीभिः परिवर्तते । अस्य षष्ठ्यधिकशतत्रयपरिवर्तः सावनः संवत्सरो भवति । अस्मिन् श्वके कुलालचक्रवत् प्रवृत्तिमिव वर्तमाने पि पीलिकापंक्तिवत् प्रतीपं सूर्या
 दयः परिवर्तयति । तत्र चंद्रस्य सप्तविंशत्यहोरात्रैर्मग्नभोगः । सूर्यस्य सपादपंचषष्ठ्यधिकेनाह्नां शतत्रयेण सप्तवसोरः संवत्सरः । अस्मिन् श्वके स्वस्वगत्या गच्छतोः सूर्यचंद्रयोर्दोषाऽत्यंतविप्रकर्षस्त
 दापीर्णमासयिदाऽत्यंतं सन्निकर्षस्तदादर्शस्ते द्वे पर्वणी । एवं चतुर्विंशत्या पर्वणि श्रुतः पंचादशदधिकेनाह्नां शतत्रयेण चाह्नः संवत्सरस्तत्र षष्ठ्यधिकशतत्रयाणामपि पृथक्कर्मसु विनियोगात् । तथा

चोक्तेमाधवेअदः पंचविधश्चाद्रोवतादौतिलकादेके । सुजन्मादिद्वेतेसौरोगोसत्रादेदुसावनइति । त्रिंशद्विंशशोशस्यत्रिंशतोगणस्त्रिंशकस्तेष्व द्वादशसंख्याकांशायस्येति सौरसंवत्सर
प्रश्नः । चतुर्विंशतिपर्वणइतिचांद्रस्य । त्रीणिपष्ठ्यासहितानिशतान्यरायस्येति सावनस्य । त्रिविधस्यास्यकालचक्रस्ययोऽर्थप्रयोजनवेदसपरः कविरुक्लृष्टः कालदर्शी २४ इतिपृष्ठोऽपरभा
होत्तरंषण्णाभीतिविशेषार्थोक्त्यादिद्वत्ताप्रकाशः शेषोऽनुवादः प्रवयोमासाराशयोवातेषुहि त्रिंशदहोरात्रांशानाप्रत्येकंप्रत्येकंप्रधीयते । चक्रंपातस्मिन्नकालेयथाकालं विहितोधर्मस्त्वांषा
स्वित्यर्थः । एतेनधर्मस्यश्रेयःसाधनत्वंविधीयते केवलकालज्ञानस्यापुरुषार्थत्वात् । मानांतरानवगतंप्रयोजनवदर्थप्रतिपादयद्दि शास्त्रंभवतिअन्यथाशास्त्रत्वव्याघातः । एवमन्यत्रापि विधानं
द्रष्टव्यं । राशिस्त्रिंशच्छब्दान् द्विषडुपतताकेंणसौरोऽब्दइष्टः सोमेष्विष्टोत्तुचांद्रीशरदपिचतुर्विंशकात्पर्वणास्यात् । गोसत्रेसावनोऽब्दो गगनरसगुणैराह्यहेराशिषुमाहत्वाख्यश्चतुर्वाजा
स्वसमयविहिताः श्रेयसेषुर्भस्त्राऽयाः २५ रसंयुक्तेअश्वेइवसहचारिण्यौइयेनपातेइयेनवदकस्मात् पतनशीलेयेडभेवर्तेतेदिवौकसादेवानांमध्येतयोः संबंधिनंगर्भकोषतेकस्यगर्भेते उत्पद्येतेकंज
नयतइत्यर्थः २६ उत्तरंतयोर्नामाप्यंगलमितिमत्वा परीक्षेणानिर्दिशतितेजभेअधिदेववियुदशनी । अध्यात्मदुःखमृत् । वियुदचिरशनिर्गाराइतिपंचाप्रिविद्यायां तयोर्भेदेनव्यपदेशात्
क्रमादाकाशेनदेहेनचरथेनवडेइवनित्यसंयुक्तेइयेनपाते चतेतवगृहेमास्मस्याताराजन्तवशाप्रवाणामपि गृहेमास्मस्यातामित्यत्यंतमंगलत्वं तयोर्दक्षितंवातसारथिभेधोमनश्चआगता आ
काशादृष्ट्यर्थेपुण्याख्यात्कारणात् कर्मफलमोर्गार्थमुदेत्यस्तेउभेपूर्वोक्तेवियुदशनी दुःखमृत्पूचनभेधतइत्येकमुत्तरम् । तेचतमेववातसारथिवैद्युतमार्गमनश्चसुषुवतुरित्यपरं । यथाधूमज्योतिरा

॥ अष्टावक्रउवाच ॥ चतुर्विंशतिपर्वत्वापन्नाभिद्वादशप्रधि ॥ तत्रिषष्टिशतारंवेचक्रंपातुसदागति २५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ वडवेइवसंयुक्तेइये
नपातेदिवौकसाम् ॥ कस्तयोर्गर्भमाधत्तेगर्भसुषुवतुश्चक्रम् २६ ॥ ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ मास्मतेतेगृहेराजन्शाप्रवाणामपिध्रुवम् ॥ वातसारथिरागं
तागर्भसुषुवतुश्चक्रम् २७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ किंस्वित्स्वप्ननिमिषतिकिंस्विज्जातंनचोपति ॥ कस्यस्विदृदयंनस्तिकिंस्विद्वेगेनवर्धते २८ ॥
॥ अष्टावक्रउवाच ॥ मत्स्यःसुप्तोनिमिषत्यडंजातंनचोपति ॥ अश्मनोहृदयंनस्तिनदीवेगेनवर्धते २९

दिसन्निपातरूपत्वादग्निरूपो मेघोऽग्निमेववियुदादिद्वारासूते एवंमनःप्रभवौदुःखमृत्पूस्ववासनारूपेणमनसः कारणेभवतःतथाचर्बीजाकुरवन्मनसोदुःखादेश्वहेतुहेतुमद्वावान्मनसो लयोदुःखामा
वार्थमन्यसनीयइत्यर्थः । एतेनाश्नापिनद्वंमधुपयंपश्यन्मत्स्यं नदीनउदनिजियंतमितिभ्रंवरणउपबृंहितः । अश्माश्मनवताजलंशोपयतामेधेनविषयान्मुंजानेन मनसावामधुमालिलंतद्वदेकर
संभ्रमवापिनद्वमाच्छादितं मनसोदुःखहेतुत्वदृष्टांतमुखेनाह मत्स्यमितिनैत्युपप्राथोनिपातः दीनेऽस्तेउदनिजियंतंनिवसंतंमत्स्यं नदीनभिवाकुलमित्यर्थः । क्षियंतमित्यस्येववाक्त्रिष्य
मानमित्यर्थःद्वन्मेघोदुःखमृत् तद्विदशानिसमेइयेनवच्छीप्रपाते नित्योद्वेदरेषेऽश्वेइवकरणसुराधीश्वरः प्राप्तस्त्वोत्थः । स्वर्गभेधतपनसुषुवतुरितरे वासनातंतुजन्त्यांचेतःशार्दी निठंध्यादसुषुवन
वशांविश्वचित्रांमुमुक्षुः २७ स्वप्रकृतिस्वपितृपोर्नजिकृति जकारांतस्यस्वप्नश्चद्वयं स्वप्नावस्थावद्वाचित्यंसुषुप्तावस्थां प्राधंकिंनिमिषतिलुप्तदृक् नभवतीतिप्रार्थः २८ तद्यथामहान्मत्स्य
उभेकूलेअनुसंचरतीत्यादिश्रुत्या मत्स्योपमितश्चिद्रूपः पुरुषोजाग्रत्स्वप्नयोरिहपरलोकयोश्चसंचरणेन आतोमत्स्यइवकूलद्वयसंचारेणसुप्तिप्रलययोः कार्यकारणसंघातस्यनिखिलमाणना
दिशतनुपरमेऽनुपरतदृक्शक्तिरेकएवास्ते । नहिद्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते विनाशित्वादितिभ्रुतेस्तदुपरमाभ्युपगमे कृतहानादिदोषप्राप्तिः सुखमहमेतावंतंकालमस्वाप्समिति परामर्शो
दुपपत्तिश्चअस्याविनाशित्वादजातत्वम् । यतुजातमदंभ्रमादंभ्रुतमिति कात्मकं तन्नचोपतिचुपमंदायागतौ चेत्येतेकिंत्वमेवतचेष्टयतेइत्यर्थः अश्मनोऽशरीरस्यहृदयं शोकायतनंनस्ति ।

इमशरीरमितियास्कः । अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतः । तीर्णोहितदासर्वान्शोकान्हृदयस्यभवतीति श्रुत्योस्तदृष्टेर्देहाद्यसंगेयोगी निर्मनस्कोजीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः । नदीचित्तन
दीयोगिनो व्युत्थितस्यवेगेनसद्यः कृत्स्नप्रपंचरूपेणवर्धतेयोगिदृष्ट्या स्वाप्रवद्यावहारिकोऽपिप्रपंचो दृष्टिसमसमयोत्पत्तिकइत्यर्थः । एवंदगलोपोदृश्यस्यजाड्यंदेहासंगिनोमुक्तिः संसारस्यम
नोमात्रत्वंचाप्रदर्शितम् । पुंमीनोनिर्मिषेपः स्वपितिभवनदीचारस्त्रिः स्वरूपेजातंभ्रमादंभ्रुतंजडमपि जवतेयेनलोहाइमनीत्या । यस्याकायस्यनास्तिकचिदपि हृदयंशोकनीडंसमाधौ
यत्स्थामायानदीयं द्रुतमहमिदमाद्यात्मनोदेतिसोऽस्मि २९ वाक्प्रलापेवाचांप्रलृष्टेसंलापेष्वंबदीदृश्यतामितिशेषः ३० ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिंशदधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रेति १ ग्लहंपराजितस्यजलेनिपातनरूपंपणंपन्नः स्वीकृतवान्मेमपुरतो नवक्षयसिप्रत्युत्तरमितिशेषः समिद्धतेजसःप्रलयकालेऽत्यंतं
प्रदीप्तस्याग्नेःपुरोयथानदीवेगः शुष्यतितथाशुष्कोभविष्यसीत्यर्थः २ मामांप्रबोधजानीहि । मौवादिकस्यबुबेलोटिरूपं असंधिरार्थः पदाहतस्यमत्पितुर्भिग्रहणादहंपूर्वमेवत्वया पदाहतस्तस्य

॥ राजोवाच ॥ नत्वांमन्येमानुपंदेवसत्त्वंनत्वंबालःस्थविरःसंमतोमे ॥ नतेतुल्योविद्यतेवाक्प्रलापेतस्माद्द्वारंवितराम्येषबंदी ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआर
ण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायामष्टावकीये त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ अत्रोग्रसेनसमि
तेषुराजन्समागतेष्वप्रतिमेषुराजसु ॥ नवैमिबंदिवरमत्रवादिनांमहाजलेहंसमिवाददामि १ नमेऽद्यवक्ष्यस्यतिवादिमानिन्ग्लहंप्रपन्नःसरितामिवागमः ॥
हुताशनस्येवसमिद्धतेजसःस्थिरोभवस्वेहममाद्यबंदिन् २ व्याघ्रंशयानंप्रतिमाप्रबोधआशीविषंमृक्किणीसंलिहानम् ॥ पदाहतस्येहाशीरोभिहत्यनादृष्टोवैमोक्ष्य
सेतन्निबोध ३ योवैदर्पात्संहननोपपन्नःसुदुर्बलःपर्वतमाविहंति ॥ तस्यैवपाणिःसनखोविदीर्यतेनचैवशैलस्याहिदृश्यतेव्रणः ४ सर्वेराज्ञोमौथिलस्यमैनाकस्येव
पर्वताः ॥ निरुष्टभूताराजानोवत्साह्यनडुहोयथा ५ यथामहेंद्रःप्रवरःसुराणांनदीषुगंगाप्रवरायथैव ॥ तथानृपाणांप्रवरस्त्वमेकोबंदिसमभ्यानयमत्सकाशम्
६ ॥ लोमशउवाच ॥ एवमष्टावक्रःसमितौहिगर्जनजातक्रोधोबंदिनमाहराजन् ॥ उक्तेवाक्येचोत्तरंमेवशीहिवाक्यस्यचाप्युत्तरंतेब्रवीमि ७ ॥ बंधुवाच ॥
एकएवाग्निर्बहुधासमिध्यतेएकःसूर्यःसर्वमिदंविभाति ॥ एकोवीरोदेवराजोऽरिहंतायमःपितृणामीश्वरश्चैकएव ८ ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ द्वाविंशतीचरतोवैस
खायौद्वादेवर्षीनारदपर्वतौच ॥ द्वाविंशतीद्वेयस्यापिचक्रेभार्यापतीद्वाविहितौविधात्रा ९

मेशिरोभिहत्यत्त्वंनमुच्यसेअदृष्टःसन् १ संहननेनदेहेनदृढकायत्वेनोपपन्नः २ । ५ बंदिवंदिनंविभक्त्यलोपेनकारलोपार्थः ६ । ७ पूर्वप्रतिज्ञातंभ्रमाद्वैतमेववादकथामुखेन प्रपंचयन्बंदिषु
खेनबौद्धपक्षमुत्थापयति एकएवेतियथाएकोभिः सूर्योवाइतराप्रकाशयोन्यप्रकाशकश्च एवंदेवानांभिद्रियाणांराजाप्रधानभूतो धीधातुरहमिदमाद्याकारेणप्रकाशमानो वीरोऽरिहंतेतिपरा
भिमत्तत्त्वातराभिभावकोयमः सर्वेद्रियाणानियंतापितृणां विषयोपहारद्वारापालयितृणांभिद्रियाणामीश्वरो भोक्ताकर्ताचप्रधानभूतएकएवनान्यतत्त्वंपृथगस्ति । स्वप्नेसर्वेषांक्रियाकार
कादीनांबुद्धिमात्रत्वोपलंभादित्यर्थः धीर्देवद्वाग्निवत्सातदिदमहमिति व्यक्तनानास्वरूपास्वंचान्यंचस्वयं साप्रययतिरविवत्सारिपुःसाचमृत्पुः । साश्रोत्रादेःप्रयोक्त्रीसकलमिदमिह स्वप्रवर्द्धी
मयस्यादित्येवंतांकिंकेण प्रथममुपगतोबंदिनाबौद्धपक्षः १ । ८ अष्टावक्रोद्वापुर्णैतिमंत्रेतयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वतीतिसत्त्वमनश्चन्नन्योऽभिपश्यतिज्ञइतिपैंगिरहस्यव्याख्यातेनप्रकारेण

बुद्धिचैतन्ययोः सखायावित्युक्तेरिन्द्राग्नादेवतौसहैवचरतः नहिदृश्यायुद्धेर्द्रष्टृत्वंसंभवति प्रकाशस्येवप्रकाशत्वमितिपरिहरति द्वाविन्द्राग्नीहति । स्वप्नेऽपिबाधिताद्बोद्धव्यादबाधितो बोद्धाऽन्योऽस्तीतिभावः । स्वातन्त्र्यादिन्द्रात्माऽनलवादिह पराधीनसिद्धिश्चबुद्धिर्दृग्दृश्येतेऽज्ञसत्त्वे इतिखलुविवृतेपैगिनाद्वैतिमंत्रे । मित्रेदेवपिदक्षप्रभृतिवदपिते सूर्यचित्रांशुकामेअन्यो न्यापेक्षयाच व्यवहृतिपथमेकवहंपतीवत् २ । ९ बंदीबोद्धः कर्माधीनत्वमितिभीमांसकमतमाह त्रिरितिपुण्येनदेवस्थावरमानुषरूपं जन्मत्रयंमुकुतेनैवलभते । पापेनारकस्थावरतिर्यं ग्रूपंस्वर्गान्नरकाद्वा च्युतस्योपधिभावपूर्वकमेवरेतोद्वारा नृपशुतिर्यग्योनिंसंभवस्यश्रौतप्रसिद्धेः अतएवत्रयोवेदायुक्तास्तात्पर्येण सन्नद्धाइववाजपेयोपलक्षितमाश्रमत्रयोचितं कृत्स्नकर्मजातं वहंतिवेकस्यापिकर्ममात्रपरत्वमित्यर्थः । अध्वर्यवोयज्ञस्ययोक्तारस्त्रैवर्णिकास्त्रीण्येवप्रातः सवनादीनितन्वतेतेनयथाकालंकृतस्यकर्मणः फलंकालानुरोधेवानुभवंतीत्यर्थः । त्रयोलोकाःस्वर्गो नरकोमूश्चेतिभोगभूमयः । त्रीण्येववेदेज्योतिष्मतांज्योतींषि सुखमार्गप्रकाशकानिजाग्रदादीनि । तस्यत्रयभावसथास्त्रयः स्वप्राइतिश्रुतेः नास्तिततोऽन्यत्तत्रमित्यर्थः । देवःस्याणुर्नरः स्यात्सुकृतकदितरोनारकस्थाणुतिर्यग्जन्मात्रैवर्णिकः स्याच्छ्रुतिगुणधिकृतोवाजपेयादियज्ञे ॥ कालेकालेयजंतंफलमपिच तथाभुंजतेयज्ञभाजः सत्वाद्यैर्यातिलोकान् स्वरवनिनरकान्स्वप्न जाग्रत्सुषुप्तीः ३ । १० अष्टावक्रएतद्वृथयतिचतुष्टयमितिब्राह्मणानां ब्रह्मविदानिकेतंज्ञानोपलब्धिस्थानं चतुष्टयंचतुःसंख्यावयवोपेतम् । आश्रमत्रयादन्योऽस्तिभोक्षाश्रमोयदहरेव विरजेतदहरेवप्रव्रजेदितिश्रुतिसिद्धइत्यर्थः । यज्ञंज्ञानयज्ञंशूद्रस्याप्यस्त्यग्राधिकारोऽकर्मरूपत्वादित्यर्थः । दिशःदिश्यंतइतिदिशउपदिष्टाः संतिचतस्रोऽवस्थाःविराट्सूत्रांतर्यामितुर्यसाक्षात्का

॥ बंधुवाच ॥ त्रिःसूयतेकर्मणवैप्रजेयंत्रयोयुक्तावाजपेयंवहंति ॥ अध्वर्यवस्त्रिसवनानितन्वतेत्रयोलोकास्त्रीणिज्योतींषिचाहुः १० ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ चतुष्टयंब्राह्मणानानिकेतंचत्वारोवर्णायज्ञमिमंवहंति ॥ दिशश्चतस्रोवर्णंचतुष्टयंचचतुष्पदागौरापिशश्वदुक्ता ११ ॥ बंधुवाच ॥ पंचाग्रयःपंचपदापंक्तिर्यज्ञाः पंचैवाप्यथपंचेन्द्रियाणि ॥ दृष्टावेदेपंचचूडाप्सराश्चलोकेख्यातंपंचनदंचपुण्यम् १२ ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ षडाधानेदक्षिणामाहुरेकेषट्चैवेमेकृतवःकाल चक्रम् ॥ षडिन्द्रियाण्युतषट्कृतिकाश्चषट्साद्यस्काःसर्ववेदेषुदृष्टाः १३

रूपाः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यः सर्वप्राणिप्रसिद्धेभ्योऽन्याइत्यर्थः । अतएवतासांवाचकं चतुष्टयमकारउकारमकारार्धमात्रारूपमुपनिषत्प्राद्विम । नचाधेमात्रयाअपसिद्धत्वं वाच्यंयस्माच्चतुष्प दापरापश्यंतीमध्यमावैखरीति पादचतुष्टयवतीगोर्वाणीशश्वत्सदेवोक्ता । चत्वारिवाक्परिमितापदानीतिमंत्रेइतिशेषः । जिज्ञास्यं ब्रह्मसंनिभं त्रितिवनियतिभिर्ज्ञानयज्ञेऽधिकारिचातुर्वर्ण्यं च तुष्पातदुपदिशतिवाग्दंडसूत्रेशुद्धम् । चत्वारोवाचिवर्णाअउमदलकला वैखरीमध्यमाख्यौपश्यंत्याख्यः पराख्यःसचतुरवयवः प्रत्ययोऽस्याप्रसिद्धः ४ । ११ तुरीयमपलपन्नबंधुवाचपंचा ग्रयो गार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसंभ्यावसंध्याः । पंचपदाऽष्टाक्षरैः पादेःपंक्तिश्छंदः । यज्ञाःपंचअग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानिपशुःसोमइतिश्रुताः । एतेत्रयःपंचकायथापंचपंचैर्व द्रियाणि शब्दादिपंचकग्राहकाणिनष्टो विषयइंद्रियंवास्तीत्यर्थः । दृष्टावेदेअप्सराआपः पुरुषवचसोभवतीतिश्रुतेः शरीराकारपरिणतेषुजलप्रधानेषु भूतेषुमरत्यनुगच्छतीत्यप्सराश्चितिः पंचचूडापंचैवतत्तद्विषयाकारतया प्रमाणविषयविकल्पनिद्रास्मृतिरूपवृत्तिपंचकसारूपेण शिखापंचकवत्येवदृष्टा । वृत्तिनिरोधस्यसमाधेरपि निद्रायामेवांतर्भावइतिभावः । लोकेऽपिपंचानांविषयस्रोतसांसमाहारः पंचनदमुपेयमेवमेवचितिशक्तेरेव कर्तृत्वभोक्तृत्वेह्युत्तरार्धार्थः । अग्निच्छंदःकृतूनामिवखलुमनसः खानिपंचैवभागाधांतिनिद्राविकल्पः स्मृतिरमलमतिवृत्तयः पंचतस्य । ताभिःशाखावतीवस्त्ररिह जलपरीणामकायानुक्तींशुद्धाशुद्धप्रवाहा भवतिचितिनदीतज्जसौख्यादिभोक्ता ५ । १२ कर्तृत्वादिधर्मकमस्तिषष्टिभिर्द्रियमनः सुषुप्तावितरवत्तलप

स्याप्यनुभूयमानत्वात् । कर्तृत्वादेस्तत्सहभावनियतत्वदृष्टेः । चित्ताभावसाक्षित्वात्माततःप्रत्यक्त्रादिरूपः सप्तमोऽस्तीत्याहाष्टावक्रः षडाधानेइतिषट्गाइतिशेषः दक्षिणादयोमनसश्चतुरा दिसाजात्येदृष्टाताः । साद्यस्कायज्ञाविशेषाः । गोनक्षत्रतुल्यज्ञाइवसमवपुषः षट्पदेवंसंचिताःश्रोत्राद्या दुःखशब्दाद्यनुभविनइतोऽन्याऽनुभूतिःसप्ताक्षी । धीयोगासप्तभिस्तैरनुभवकरैरत्र सप्तपिंसंज्ञैर्भुक्ते छंदोभिधानानपरिमितवपुश्छादकानष्टमोऽर्थान् ६ । १३ अथतर्कमतेनबंधीप्रत्यवतिष्ठतेसप्तग्राम्याः मनःषष्टिरिंद्रियैर्बुद्ध्याचात्मगुणभूतयासमर्पिता मंतव्यबोद्धव्यशब्दा दयोविषयास्तेष्वेकैस्मिन्नासक्तएकैकः पुरुषपशुस्तेचग्राम्याऐहिकावन्याआमुष्मिकाविषयास्तेष्व्वासक्ततया प्रत्येकंसप्तसप्तपुरुषपशवः सप्तच्छंदांसिच्छादयंतित्वस्वरूपापणजातसुखलेशेन परमात्मानंगूढयंतीतितात्समविषयान्एकं कर्तुंकर्तारमात्मानंवहंतिप्रापयंतिकेतसप्तर्षयः । प्राणावाक्पश्यइतिश्रुतेः सप्तैवोक्तामनआदयस्तदुपनीतानि सप्तचैवार्हणान्यर्हणीयानिसुखानि । यथासप्तभिस्तंत्रीभिर्वाद्यमानाएका बीणाशब्दंनिर्वर्तयतिएवमेतैः सप्तभिरात्मासुखमनुभवति । अन्यथाऽकरणत्वात्सुप्तौजडएव न्यस्तवास्यतक्षवत्अवादितबीणावच्चतिष्ठति । नतावता स्यकर्तृत्वापगमइत्यर्थः । भौमेष्वर्थेषुदिव्येष्वपिनरपशवः सप्तसप्तैवब्रह्मभोक्तारंप्रापयंति कर्तृपदविदितंसप्ततान्तसुखानि । सप्तैवैवासुखानिप्रातिविषयभवान्येकवीणेव देहीभोगंतंत्रीन्द्रियाद्यो रवमिवकुरुतेयोऽत्रकर्तासभोक्ता ७ । १४ उक्तानेवसप्तकर्तृत्वादिधर्मवताऽहंकारेण सार्धमष्टौधिवक्षत्रष्टावक्रोऽष्टोप्रहा अष्टावतिग्रहाइतिश्रुतंद्रियविषयरूपग्रहातिग्रहरूपं बंधनमुपन्यस्यतदन्यमा त्मानंपृथक्करोतिअष्टौशाणाइतिशाणाः शणसूत्रेणनिर्दिष्टागोप्यभावपनाविशेषास्ता इवइंद्रियप्रवेशयोग्याविषयाअष्टौते शतमानमनंतंप्रमाणंधारयंति । संज्ञेपेणाष्टावप्यनंताविषयाइत्यर्थः ।

॥ बंधुवाच ॥ सप्तग्राम्याःपशवःसप्तवन्याःसप्तच्छंदांसिकर्तुमेकंवहंति ॥ सप्तर्षयःसप्तचाप्यर्हणानिसप्ततंत्रीप्राथिताचैवबीणा १४ ॥ अष्टावक्रउवाच ॥ अष्टौ शाणाःशतमानंवहंतितथाऽष्टपादःशरभःसिंहघाती ॥ अष्टौवसूनशुश्रुमदेवतासु यूपश्चाष्टास्त्रिर्विहितःसर्वयज्ञे १५ ॥ बंधुवाच ॥ नवैवोक्ताःसामिधेन्यःपितृ णांतथाप्राहुर्नवयोगंविसर्गम् ॥ नवाक्षराबृहतीसंप्रदिष्टानवैवयोगोगणनामेतिशश्वत् १६

अष्टौपादाःविषयदेशंप्राति गतिसाधनानांद्रियाणिस्यस्यसः शरभःशंखमंतेऽस्मात् । एतस्थैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः परमानंदरूपःपरमात्मासोऽयंज्ञातः सन्नसिंहघा तीहिनस्तिदुःखंददातीतिसिंहोऽद्वैतम् । द्वितीयाद्वैमयंभवतीतिश्रुतेः तस्यद्वैतस्यघातकः । पुषुप्तौजडत्वेसुखमहमस्वाप्समिति व्युत्थितस्यस्वरूपसुखपरामशानुपपातिः । नचदुःखामाव स्थैवैपपरामर्शः तत्प्रकाशकस्यसाक्षिणः सत्त्वेतस्यतदानीजडत्वोक्तयोगात् । अतएवाष्टौवसूनवासनाः देवतास्त्वेतत्तद्विद्रियाधिष्ठात्रीषु लिंगात्मनानीतिवाचशुश्रुम वेदेनस्वात्मनी त्यर्थः । यूपश्चयोपयतिमोहयतीतियूपो नृपशोर्बंधनस्थानमज्ञानंतदेवाष्टास्त्रिरष्टकोणमष्टधारं सप्तसर्वयज्ञेषुग्रहातिग्रहसंज्ञकविषयैर्द्रियसंयोगेषु वर्ततइतिशेषः । शाणागोप्योऽष्टतेऽर्थाः शतमयःशरभःप्रत्यगानंदपतैःपूर्वोक्तैः साहमर्थैर्व्रजतिसविषयान्खानितान्यंघ्रयोऽस्य । सिंहघोहिस्त्रभेदद्विद्वितिवसुपदं भेदसंस्कारजातंलिंगस्येदेवताधि वसतिसनृपशोर्बंधनेमोहयूपे ८ । १५ तत्रद्वैतघातित्वंशरभस्यानुपपन्नं सर्वपायुगपत्संसारोच्छेदापत्तेरित्याशंकते बंदीनदेवितियथापितृणांमिष्टौएकैव उशंतस्त्वानिधीमहीतिक्कृत्रिभ्यस्ता प्रत्येकैस्त्रिसमित्कानवसामिधेन्यो ऽग्निसंभिधानार्थाक्चः संपद्यंततथाएकाप्रकृतिरेवत्रयोगुणाः स्वस्वेतरप्रधानगुणभावेनप्रत्येकैस्त्रिविधाः संतो नवैवसंयुज्यमानांशानांबहुत्वाल्पत्वतारतम्येनविविधंसंर्गकुर्वति । यथानवाक्ष रैश्चतुर्भिः पादैर्बृहतीसंज्ञकंछंदोभवतियथावानवैवाकाः क्रमभेदेनास्थितायथेष्टंसंख्यावाचिनोभवत्येवं गुणानवैवोक्तविधयासंतोऽनेकधाभावंभजंततस्मात् प्रधाननित्यतायाअवश्याभ्युपगं तव्यत्वाद्वैतसत्यमेवेतिभावः । त्रिःपाठेनानुपाठंत्रिसमिदितियथासामिधेन्यकूनवत्वं प्राप्नोत्येवंप्रधानंत्रिगुणमनुगुणंत्रिप्रवेशान्नवत्वं । गत्वाऽनंतंनवाकीगणिताभिवमहन्मुखनेतत्प्रसूने तस्मान्नैतत्प्रधानाधिकमिहबृहतीवाक्षरेभ्योनवभ्यः ९ । १६

जनितारंवरुणम् २५ विप्राइतिवाचा उचः पाठेनैव उत मेधया कृहापोहकौशलेन विप्राविदानाः पंडिता अपि जिता मज्जिता श्रुतां प्रसिद्धां वाचं वेदमयीं मेधया सहितां वंदिना कुतर्काण्ये मज्जिता महं यथा उज्जहारोद्धृतवानस्मि तथा संतः सदसद्वचनविवेककुशला अवविश्वंति परीक्षयंति लोडवैलुपरीक्षयंति स्वार्थः २६ ननु वंदिनोऽप्युता वाचं स्वमेव कुतर्काण्ये मज्जितवानसितत्रकिंसद्रिः परीक्षणीयमित्याशंक्याह अग्निर्दहन्ति अग्निर्दहन्स्वभावेन दाहकोऽपि जातवेदाः जातानि सतामसतां च वृत्तानि वेद आनातीति जातवेदः सतां सत्याभिसंधीनां गृहान् शरीराणि विसर्जयन् वर्जयंस्ते

ते तु सर्वे वरुणस्योतयज्ञं द्रष्टुं ता इम आयांति भूयः ॥ अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये २५ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ विप्राः समुद्रां भूमिमाज्जिता ये वाचा जिता मेधया वा विदानाः ॥ तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा वाचमवचिन्वन्ति संतः २६ अग्निर्दहन् जातवेदाः सतां गृहान् विसर्जयंस्ते जसान् स्मधा क्षीत् ॥ बाले पुत्रे पुरुषं वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति संतः २७ श्रेष्ठात् कीक्षीणवर्चाः शृणोषि उता होत्वांस्तुतयो मादयन्ति ॥ हस्तिवत्त्वं जनकविनुद्यमानो न मामिकां वाचमिमांशृणोषि २८ ॥ जनक उवाच ॥ शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपामामनुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ॥ अजैषीर्यद्रंदिनं त्वं विवादेनिसृष्टेषु पतवकामोऽयं बंदी २९ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ नानेव जीवता कश्चिदर्थो मे वंदिना नृप ॥ पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयेन्न जलाशये ३० ॥ बंधु उवाच ॥ अहं पुत्रो वरुणस्योतराज्ञो न मे भयं विद्यते मज्जितस्य ॥ इमं मुहूर्ते पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरं प्रकहोडम् ३१ ॥ लोमश उवाच ॥ ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ॥ उदतिष्ठंस्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ३२ ॥ कहोड उवाच ॥ इत्यर्थमिच्छंति सुतान् जनान् जननकर्मणा ॥ यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान् मम ३३ उता वलस्य बलवानुत बालस्य पंडितः ॥ उत वाऽविदुषो विद्वान् पुत्रो जनकजायते ३४ शितेन ते परशुना स्वयमेवांतको नृप ॥ शिरां स्य पाहरन्नाजौरि पूणां भद्रमस्तु ते ३५ महदौक्थ्यं गीयते सामचाय्यं सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ॥ शुचीन् मार्गान् प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः साक्षाद्देव जनकस्योतराज्ञः ३६ ॥ लोमश उवाच ॥ समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन विप्रेषु तेष्वाधिकं सुप्रभेषु ॥ अनुज्ञातो जनकेनाथ राजा विवेश तोयं सागरस्य बंदी ३७ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्तेर्यथावत् ॥ प्रत्याजगामाश्रममेव चाय्यं जित्वा सौतिसहितो मातुलेन ३८ ततोऽष्टावक्रं मातुरथांति केपितान् दीप्तमंगां शीघ्रमिमां विशस्व ॥ प्रोवाच चैनं स तथा विवेश समैरंगैश्वापि बभूव सद्यः ३९ नदीसमंगा च बभूव पुण्याय स्यान्नातो मुच्यते किल्बिषाद्भि ॥ त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः स भ्रातृकः सह भार्यो विशस्व ४०

जसायथा अधाक्षीत्स्म अर्थादनृताभिसंधिगृहान् न शब्द उपमार्थे । अपो न नावादुरिता तरे मेत्यादिवत् । तथा तत्परशुग्रहणे वह्निः सत्याभिसंधिं न दहतिसत्यपक्षपाती न तु जातिवयोविद्यादि पक्षपाती एवं संतोऽपि बालादिषु अतो बालवचनमिति तद्वाक्यं नावमंतव्यमिति भावः २७ श्रेष्ठात् कीक्षीणवर्चाः शृणोषि उता होत्वांस्तुतयो मादयन्ति तत्फलभक्षणं च बुद्धिर्द्रोपकरं चेति प्रसिद्धम् २८ अत्यंतवकामो निसृष्टः एष बंदी दृश्यतामिति शेषः २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

प्रतीतो विश्रब्धः ४१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ॥ ॥ एवेति मधुविलेति अष्टावक्रांगसमीकरणात्पूर्वं समंगाया अत्र कौतेयसहितां भ्रातृभिस्त्वं सुखोपितः सह विप्रेः प्रतीतः ॥ पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्धं चरिता स्याजमीदृ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमश तीर्थयात्रायामष्टावक्राये चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ एषामधुविलाराजन्समंगां संप्रकाशते ॥ एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् १ अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ॥ आश्रुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत २ एताद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ॥ अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ३ एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः ॥ अयं शस्यामसं शब्दामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ४ एतेक नखलाराजन् ऋषीणां दयितानगाः ॥ एषा प्रकाशते गंगा युधिष्ठिरमहानदी ५ सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ॥ आजमीढावगाह्येनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ६ अपां हृदं च पुण्याख्यं भृगुतुंगं च पर्वतम् ॥ उष्णीगंगे च कौतेय सामात्यः समुपस्पृश ७ आश्रमः स्थूलशिरसोरमणीयः प्रकाशते ॥ अत्र मानं च कौतेय क्रोधं चैव विवर्जय ८ एषैरभ्याश्रमः श्रीमान् पांडवेयः प्रकाशते ॥ भारद्वाजो यत्र कविर्यवकीतो व्यनश्यत ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं युक्तोऽभवद्वापि भर्द्वाजः प्रतापवान् ॥ किमर्थं च यवकीतः पुत्रोऽनश्यत वैमुनेः १० एतत्सर्वं यथावत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ११ ॥ लोमश उवाच ॥ भरद्वाजश्चरैभ्यश्च सखायौ संवभूवतुः ॥ तावत्पतुरिहात्यंतं प्रियमाणावनंतरम् १२ रैभ्यस्तु सुतावास्तामर्वाव सुपरावसू ॥ आसीद्यवकीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत १३ रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वीचेतरोऽभवत् ॥ तयोश्चाप्यतुला कीर्तिर्बाल्यात्प्रभृति भारत १४ यवकीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमस्तुतम् ॥ दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रैरैभ्यः पुत्रैः सहानवः १५ पर्यतप्यत ते जस्वमिन् युनाऽभिपरिभुतः ॥ तपस्तेपेत तोषोरं वेदज्ञानाय पांडव १६ सप्तमिद्धेमहत्त्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ॥ जनयामास संतापमिद्रस्य सुमहातपाः १७ तत इन्द्रो यवकीतमुपगम्य युधिष्ठिर ॥ अब्रवीत्किं स्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् १८ ॥ यवकीत उवाच ॥ द्विजानामनधीता वैवेदाः सुरगणार्चित ॥ प्रतिभां त्वितितप्येऽहमिदं परमकंतपः १९ स्वाध्यायार्थं समांभो ममायं पाकशासन ॥ तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञाना निकौशिक २० कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखादिभ्यो ॥ प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः २१ ॥ इन्द्र उवाच ॥ अमार्ग एष विप्रर्षेयेन त्वं यातुमिच्छसि ॥ किं विधातेन तो विप्रगच्छाधीर्हि गुरोर्मुखात् २२ ॥ लोमश उवाच ॥ एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवकीरपि भारत ॥ भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यभित्तविक्रमः २३ घोरेण तपसाराजंस्तप्यमानो महत्तपः ॥ संतापयामास भृशं देवं द्रामिति नः श्रुतम् २४ ततथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महा मुनिम् ॥ उपेत्य बलमिदं देवो वारयामास वै पुनः २५

एवनाम १ । २ अत्रं ब्रह्मादितं अदितिः पुत्रकामा । साध्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मादनमपचदिति श्रुतेः ३ अयं शस्यामयं शस्करो असंशब्दामकीर्तनीयां ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ इतरो भरद्वाजस्तपस्व्येव न तु शिष्यादिसंपन्नः १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ सर्वज्ञानानि सर्वशास्त्राणि २० । २१ विधातेन आत्मना शनेन २२ । २३ । २४ । २५

नप्रतिभास्यंतीतिनकारावृत्त्यायोज्यं २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ अमर्यइतिच्छेदः
 अशक्योऽर्थःसमारब्धोनेतदुद्धिक्ततंतव ॥ प्रतिभास्यंतिवैवेदास्तवचैवपितुश्चते २६ ॥ यवक्रीतउवाच ॥ नचैतदेवंक्रियतेदेवराजममेप्सितम् ॥ महता
 नियमेनाहंतप्स्येधोरतरंतपः २७ समिद्धेऽग्रावुपकृत्यांगमंगहोष्यामिवामबवंस्तन्निबोध ॥ यद्येतदेवंकरोषिकामंममेप्सितंदेवराजेहसर्वम् २८ ॥ लोमश
 उवाच ॥ निःश्वयंतमभिज्ञायमुनेस्तस्यमहात्मनः ॥ प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्यासंचित्यबुद्धिमान् २९ ततइंद्रोऽकरोद्दूर्पब्राह्मणस्यतपस्विनः ॥ अनेकशतवर्षं
 स्यदुर्वलस्यसयक्षमणः ३० यवक्रीतस्ययतीर्थमुचितंशौचकर्माणि ॥ भागीरथ्यांतत्रसेतुंवालुकाभिश्चकारसः ३१ यदाऽस्यवदतोवाक्यंनसचकेद्विजोत्तमः ॥
 वालुकाभिस्ततःशक्रो गंगां समभिपूरयन् ३२ वालुकामुष्टिमनिशंभागीरथ्याव्यसर्जयत् ॥ सेतुमभ्यारभच्छक्रोयवक्रीतंनिदर्शयन् ३३ तंददर्शयवक्रीतोयत्नवं
 तंनिबंधने ॥ प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदंमुनिपुंगवः ३४ किमिदंवर्ततेब्रह्मनर्किंचतेहचिकीर्षितम् ॥ अतीवहिमहानयत्नःक्रियतेऽयंनिरर्थकः ३५ ॥ इंद्रउवाच ॥
 बांधिष्येसेतुनागंगांमुखःपंथाभविष्यति ॥ क्लिश्यतेहिजनस्ताततरमाणःपुनःपुनः ३६ ॥ यवक्रीतउवाच ॥ नायंशक्यस्त्वयावहुंमहानोषस्तपोधन ॥
 अशक्याद्विनिवर्तस्वशक्यमर्थसमारभ ३७ ॥ इंद्रउवाच ॥ यथैवभवताचेदंतपोवेदार्थमुद्यतम् ॥ अशक्यंतद्वदस्माभिरयंभारःसमाहितः ३८ ॥ यवक्रीतउ
 वाच ॥ यथातवनिरर्थोऽयमारंभस्त्रिदशेश्वर ॥ तथायदिमपापीदंमन्यसेपाकशासन ३९ क्रियतांयद्रवेच्छक्यंत्वयासुरगणेश्वर ॥ वरांश्चमेप्रयच्छान्यान्पैर
 न्यान्भवितास्म्यति ४० ॥ लोमशउवाच ॥ तस्मैप्रादाद्वरानिंद्रउक्तवान्यान्महातपाः ॥ प्रतिभास्यंतिवैवेदाःपित्रासहयथेप्सिताः ४१ यवान्यत्कांक्षसे
 कामंयवक्रीर्गम्यतामिति ॥ सलब्धकामःपितरंसमेत्याथेदमब्रवीत् ४२ ॥ यवक्रीतउवाच ॥ प्रतिभास्यंतिवैवेदाममतातस्यचोभयोः ॥ अतिचान्यान्भवि
 ष्यावोवरालब्धास्तथामया ४३ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ दर्पस्तेभवितातातवरांलब्ध्वायथेप्सितान् ॥ सदर्पपूर्णःकृपणःक्षिप्रमेवविनंदयसि ४४ अत्राप्युदाह
 रंतीमागाथादेवैरुदाहताः ॥ मुनिरासीत्पुरापुत्रबालभिर्नामवीर्यवान् ४५ सपुत्रशोकादुद्धिग्नस्तपस्तेपेसुदुष्करम् ॥ भवेन्ममसुतोऽमर्यइतितंलब्धवांश्चसः
 ४६ तस्यप्रसादोवैदेवैःकृतोनत्वमरैःसमः ॥ नामर्त्योविद्यतेमर्त्योनिमित्तायुर्भविष्यति ४७ ॥ बालधिरुवाच ॥ यथेमेपर्वताःशश्वतिष्ठंतिसुरसत्तमाः ॥ अ
 क्षयास्तन्निमित्तंमसुतस्यायुर्भविष्यति ४८ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ तस्यपुत्रस्तदाजज्ञेमेधावीक्रोधनस्तदा ॥ सतच्छ्रुत्वाऽकरोद्दूर्पमृषींश्चैवावमन्यत ४९ विकुर्वाणोमुनी
 नांचव्यचरत्समहीमिमाम् ॥ आससादमहावीर्यधनुषाक्षंमनीषिणम् ५० तस्यापचक्रेमेधावीतंशशापमवीर्यवान् ॥ भवभस्मेतिचोक्तःसनभस्मसमपद्यत ५१ धनुषाक्ष
 स्तुतं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ॥ निमित्तमस्यमहिषैर्भेदयामासवीर्यवान् ५२ सनिमित्तेविनष्टेमुममारसहसाशिशुः ॥ तंमृतंपुत्रमादायाविललापततःपिता ५३
 अमर्यइत्यर्थः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ निमित्तं पर्वतान् भेदयामास खंडयामास ५२ । ५३

५४ दिष्टं देवविहितं ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे पंचात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ चक्रं मयमाणोभृशं पर्यटनं
 माधवे वैशाखे १ । २ दृढचेतनो वशीकृतचित्तः ३ । ४ एकांतमुन्नीय एकांते कार्धरतंसमाप्य मज्जयामास शोकसमुद्रे इतिशेषः । सज्जयामासेतिपाठे स्वशत्रुमपकर्तुं रैभ्यंसन्नद्धं चकार
 लालप्यमानंतदृष्ट्वा मुनयः परमार्तवत् ॥ ऊचुर्वेदविदः सर्वे गार्थायां तानिबोधमे ५४ नदिष्टमर्थमत्येतुमीशोमर्त्यः कथंचन ॥ महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षोमहीध
 रान् ५५ एवंलब्ध्वावरान्बालादपपूर्णस्तपस्विनः ॥ क्षिप्रमेवविनश्यंतियथानस्यात्तथाभवान् ५६ एषैरभ्योमहावीर्यः पुत्रौचास्यतथाविधौ ॥ तंयथापुत्र
 नाभ्येषितथाकुर्यात्स्वतंद्रितः ५७ सहिकुद्धः समर्थश्चपुत्रपीडयितुरुषा ॥ रैभ्यश्चापितपस्वीचकोपनश्चमहानृषिः ५८ ॥ यवक्रीतउवाच ॥ एवंकारिष्येमा
 तापंतातकार्षीः कथंचन ॥ यथाहिमेभवान्मान्यस्तथारैभ्यःपितामम ५९ ॥ लोमशउवाच ॥ उक्त्वासापितरंश्रद्धंयवक्रीरकुतोभयः ॥ विप्रकुर्वन्वृषीनन्या
 नतुष्यत्परयामुदा ६० इतिश्रुत्वा ॥ भा० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायामयवक्रीतोपाख्याने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ लोमश
 उवाच ॥ चक्रं मयमाणः सतदायवक्रीरकुतोभयः ॥ जगाममाधवेमासिरेभ्याश्चमपदंप्रति १ सददर्शाश्रमेरम्येपुष्पितद्रुमभूषिते ॥ विचरंतींस्तुषांतस्यकिन्नरी
 मिवभारत २ यवक्रीस्तामुवाचेदमुपातिष्ठस्वमामिति ॥ निर्लज्जोलज्जयायुक्तांक्रमेनहृतचेतनः ३ सातस्यशीलमाज्ञायतस्माच्छापाच्चबिभ्यती ॥ तेजस्वि
 तांचरैभ्यस्यतथेत्युक्त्वाजगामह ४ ततएकांतमुन्नीयमज्जयामासभारत ॥ आजगामतदारैभ्यःस्वमाश्रममरिंदम ५ रुदतींचस्तुषांहृष्टाभार्यामातीपरावसोः ॥
 सांत्वयन्श्रद्धयावाचापर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ६ सातस्मैसर्वमाचष्टयवक्रीभाषितंशुभा ॥ प्रत्युक्तंचयवक्रीतंप्रेक्षापूर्वतथाऽऽत्मना ७ शृण्वानस्यैवरैभ्यस्ययव
 क्रीस्ताद्विचेष्टनम् ॥ दहान्नवतदाचेतःक्रोधः समभवन्महान् ८ सतदामन्युनाऽविष्टस्तपस्वीकोपनोभृशम् ॥ अवलुच्यजटाभेकांजुहावाग्रीसुसंस्कृतैः ९ ततः
 समभवन्नारीतस्यारूपेणसंमिता ॥ अवलुच्यापरांचापिजुहावाग्रीजटांपुनः १० ततःसमभवद्रक्षोघोराक्षंभीमदर्शनम् ॥ अब्रूतांतौतदारैभ्यंकिंकार्यंकरवामहे
 ११ तावब्रवीदृषिःकुद्धोयवक्रीर्विध्यतामिति ॥ जग्मतुस्तौतथेत्युक्त्वायवक्रीतजिघांसया १२ ततस्तंसमुपास्थायकृत्यामृष्टामहात्मना ॥ कमंडलुंजहारास्य
 मोहायित्वेवभारत १३ उच्छिष्टंतुयवक्रीतमपकृष्टकमंडलुम् ॥ ततउद्यतशूलःसराक्षसःसमुपाद्रवत् १४ तमाद्रवंतंसंप्रेक्ष्यशूलहस्तंजिघांसया ॥ यवक्रीःसहसो
 त्थायप्राद्रवद्येनवैसरः १५ जलहीनंसरोहृष्टायवक्रीस्त्वरितःपुनः ॥ जगामसरितःसर्वास्ताश्चाप्यसन्नविशोषिताः १६ सकाल्यमानोघोरेणशूलहस्तेनरक्षसा ॥
 अग्निहोत्रेपितुर्भीतःसहसाप्रविवेशह १७ सर्वेप्रविशमानस्तुशूद्रेणाधेनरक्षिणा ॥ निगृहीतोबलाह्वारिसोऽप्रातिष्ठतपार्थिव १८ निगृहीतंतुशूद्रेणयवक्रीतंसराक्षसः ॥
 ताडयामासशूलेनसभिन्नहृदयोऽपतत् १९ तदेवाह आजगामेत्यादिना ५ । ६ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातं मनुपरिवलात्कारं कृतवानित्युक्तवतीत्यर्थः ७ । ८ सुसंस्कृतैः
 स्वरवर्णादिसंस्कारयुक्तैर्भजेः ९ नारी कृत्या १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ काल्यमानः सर्वतो निविध्यमानः अग्निहोत्रे अग्निहोत्रशालायां १७ अत्रातिष्ठत् बहिरेव १८ । १९

२० ॥ इत्यारण्यके० नी० भा० षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ भरद्वाजइति आह्निकं स्वाध्यायं प्रत्यहं कर्तव्यं ब्रह्मयज्ञं १ हतपुत्रत्वेन आशीचयुक्तत्वात् २ । ३ । ४ शुद्धयति निःसंदेहं भवति ५ । ६ अश्वगारं प्रविष्टस्य रक्षोमयं न भवेदिति भावः ७ । ८ शूद्रस्य शूद्रकृतं विप्रियं पुत्रनिरोधेन कृतं ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ किल्विषीशोकाक्रां यवक्रीतंसहत्वा तुराक्षसोरैभ्यमागमत् ॥ अनुज्ञातस्तुरेभ्येणतयानार्यासहावसत् २० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतृथयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ भरद्वाजस्तु कौंतेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ॥ समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् १ तस्मिन् दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठति पावकाः ॥ न त्वेतमुपतिष्ठंति हतपुत्रं तदाऽग्रयः २ वै कृतं त्वग्निहोत्रे सलक्षयित्वा महातपाः ॥ तमंधं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ३ किं नु मे नाग्रयः शूद्रप्रतिनंदंति दर्शनम् ॥ त्वंचापि न यथापूर्वं कञ्चित्क्षेममिहाश्रमे ४ कञ्चिन्नरैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ॥ एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुद्धयति मे मनः ५ ॥ शूद्र उवाच ॥ रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मंदचेतनः ॥ तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ६ प्रकाल्यमानस्ते नार्यं शूलहस्तेन रक्षसा ॥ अश्वगारं प्रतिद्वारिमया दोभ्यां निवारितः ७ ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्धुवम् ॥ निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ८ भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् ॥ गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ९ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणानां किलार्थाय न तु त्वंतत्तवांस्तपः ॥ द्विजानामनधीतवैवेदाः संप्रति भांति १० तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ॥ अनामाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपोयेवान् ११ प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ॥ गतवानेव तं द्रष्टुं कालांतक्यमोपमम् १२ यः स जानन् महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ॥ गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः १३ पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ॥ त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्रप्राणानिष्टतमान्भुवि १४ यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्विषी ॥ तथा ज्येष्ठः सुतोरैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् १५ सुखिनो वै नरा ये पांजात्या पुत्रो न विद्यते ॥ ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरंति यथा सुखम् १६ ये तु पुत्रकृताच्छोका दृशं व्याकुलचेतसः ॥ शपंतीष्टान् सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरोनुकः १७ परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चेष्टः स खामया ॥ ईदृशमिपदं कोऽत्राद्वितीयोऽनुभविष्यति १८ ॥ लोमश उवाच ॥ विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ॥ सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् १९ ॥ इति श्रीम० आरण्यके प० तीर्थयात्राप० लोमश तीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु हृद्दुग्धो महीपतिः ॥ स त्रंतेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् १ तेन रैभ्यस्यैव पुत्रावर्वावसु परावसू ॥ वृत्तौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्दुग्धेन धीमता २ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौंतेय जग्मतुः ॥ आश्रमेऽवभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ३ अथावलोककोऽगच्छद्बृहानेकः परावसुः ॥ कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ४ जघन्यरात्रे निद्रांधः सावशेषे तमस्यपि ॥ चरंतं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ५ तः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकण्ठीये भारत भावदीपे षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ एतस्मिन्निति १ । २ । ३ अवलोककः अवलोकनार्थी गृहान्भार्या ४ । ५

वन०

अ०

1193411

1913

६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३ विष्णुतेहेमजाधीश १४। १५। १६ प्रभाषितो मिथ्यावाद्यसीत्यधिकृतः १७ रहस्यवेदंसूर्यमंत्रप्रकाशकं वेदं वृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इति त्रीणि
आदित्य इति त्रीणि । एतद्वैसावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिपिक्तमिति काठकब्राह्मणकृतवान् ददर्श १८ मूर्तिमान्सूर्यस्तद्विजं ददर्श आत्मानंदर्शयामास १९ तंदेवाः प्रकर्षेण वरयामासुः नि
मृगंतुमन्यमानेन पितावैतेन हिंसितः ॥ अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ६ तस्य संप्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ॥ पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं व
चः ७ इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ॥ मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ८ सोऽस्मदर्थे वतं तात चरत्वं ब्रह्म हिंसनम् ॥ समर्थोऽप्यहमेकाकी कर्म
कर्तुमिदं मुने ९ ॥ अर्वाविसुरुवाच ॥ करोतु वैभवान्सत्रं बृहद्बुधस्य धीमतः ॥ ब्रह्मवध्यांचरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतं द्रियः १० ॥ लोमश उवाच ॥ स तस्य ब्रह्मव
ध्यायाः पारंगत्वा युधिष्ठिर ॥ अर्वाविसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ११ ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ॥ बृहद्बुधमुवाचे दं वचनं हर्षणद्गदम् १२ एष
ते ब्रह्महायज्ञं माद्रष्टुं प्रविशेदिति ॥ ब्रह्महा प्रोक्षितेनापि पिडियेत्त्वामसंशयम् १३ ॥ लोमश उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वत दाराजा प्रेष्यानाह स विष्णुते ॥ प्रेष्यैरुत्सार्थमा
णस्तुराज ब्रवाविसुस्तदा १४ नमया ब्रह्महृत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ उच्यमानोऽसकृत् प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत १५ नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयंकृताम् ॥
मम भ्रात्रा कृतमिदं मया सपरिमोक्षितः १६ स तथा प्रवदन्नक्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ॥ तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वेन मेव महातपाः १७ उग्रंतपः समास्थाय दिवा क्र
मथाश्रितः ॥ रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः १८ मूर्तिमास्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः ॥ लोमश उवाच ॥ प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणाऽर्वावसो
र्दृष्ट्वा १९ तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ ततो देवा वरंतस्मै ददुरग्निपुरोगमाः २० स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पि
तुश्चास्मरणं वधे २१ भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ एवमस्त्विति तंदेवाः प्रोचुश्चापि वरान् ददुः २२
ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् २३ समधीतं मया ब्रह्मवतानि चरितानि च ॥ कथंचरैभ्यः शक्तो मामधीयानं तप
स्विनम् २४ तथा युक्तेन विधिनानि हंतुममरोत्तमाः ॥ देवा ऊचुः ॥ मैवं कृथायवक्रीते तथा वदसि वै मुने ॥ ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा २५ अनेन तु
गुरून्दुःखातोषयित्वाऽऽत्मकर्मणा ॥ कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् २६ ॥ लोमश उवाच ॥ यवक्रीतमथोक्त्वा वेदं देवाः सेंद्रपुरोगमाः ॥ संजीवयित्वा
तान्सर्वान् पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् २७ आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदा पुष्पफलद्रुमः ॥ अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापं प्रमोक्षयसि २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आर
ण्यके प० तीर्थयात्रापर्वणि लोमश० यवक्रीतोपाख्याने अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ लोमश उवाच ॥ उशीरबीजं मेना
कंगिरिं श्वेतं च भारत ॥ समतीतोऽसि कैतेय कालशैलं च पार्थिव १ एषा गंगा सप्तविधाराजते भरतर्षभ ॥ स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते २
रासुर्निराचकुर्यज्ञादि तिशेषः २० । २१ प्रतिष्ठासंप्रदायप्रवृत्तिर्लोको वेदः पूर्वमुक्तः २२ । २३ समधीतं सम्यक् प्राप्तं ब्रह्मवेदः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकण्ठीये भार
तमावदीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ध ॥ उशीरोति १ यत्राग्निर्नित्यमिध्यत इति त्रियोगिनारायणख्यं हस्तिनाराजपरतः स्थानमस्ति १

३१४।५।६।७।८।९।१० विशालावदरी ११।१२।१३।१४।१५ इन्द्रस्य इन्द्रसंबन्धिनो जावूनदं सुवर्णं तन्मयात्पर्वताम्भेरो गोपाययेति निजतेस्य रूपं देवैरिति शेषः स्वार्थे
 एतद्वैमानुषेणाद्यनशक्यं द्रष्टुमशुतम् ॥ समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ३ एतद्वक्ष्यसि देवानामाक्रीडं चरणां कितम् ॥ अतिक्रान्तोऽसि कौंतेयका
 लशैलं च पर्वतम् ४ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मंदरं चैव पर्वतम् ॥ यत्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ५ अष्टाशीतिसहस्राणि मंथर्वाः शीघ्रगामिनः ॥ तथा किंपुरुषा
 राजन् यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ६ अनेकरूपसंस्थानानानाप्रहरणाश्च ते ॥ यक्षेन्द्रमनुजश्चैव माणिभद्रमुपासते ७ तेषामृद्धिरतीवात्रगतौ वायुसमाश्चते ॥ स्थानात्प्र
 च्यावयेयुर्देवराजमपि ध्रुवम् ८ तैस्तातबलिभिर्गुप्ताया तु धानैश्च राक्षिताः ॥ दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ९ कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा भैत्राश्च राक्षसाः ॥
 तैः समेष्याम कौंतेय संयतो विक्रमेण च १० कैलासः पर्वतो राजन् षड्योजनसमुच्छ्रितः ॥ यत्र देवाः समायांति विशालायत्र भारत ११ असंख्येयास्तु कौंतेय यक्ष
 राक्षसकिन्नराः ॥ नागाः सुपर्णा गंधर्वाः कुबेरसदनं प्रति १२ तान् विगाहस्व पार्थाद्यतपसा च दमेन च ॥ रक्ष्यमाणो मयाराजन् भीमसेन बलेन च १३ स्वास्तिते
 वरुणो राजायमश्च समितिं जयः ॥ गंगा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातुते १४ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ॥ स्वास्तिते वासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महायुते
 १५ इन्द्रस्य जावूनदपर्वताद्वैशृणोमिधोषंतव देवि गंगे ॥ गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः सर्वां जमीढोपचितं नरेन्द्रम् १६ ददस्व शर्म प्रविशितोऽस्य शैला
 निमाञ्छैलसुते नृपस्य ॥ उक्त्वा तथा सागरगां सविप्रो यतो भवस्येति शशास पार्थम् १७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अपूर्वोऽयं संभ्रमो
 लोमशस्य कृष्णां च सर्वे रक्षतमा प्रमादम् ॥ देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं
 कृष्णां यतः पालय भीमसेन ॥ शून्येऽर्जुनेऽसन्निहिते च तात त्वामिव कृष्णा भजते भयेषु १९ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्धन्युपाग्राय विमृज्य गात्रे ॥ उवाच तौ वा
 ष्पकलं सराजामाभैष्ठमागच्छतमप्रमतौ २० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां कैलासादिगिरिप्रवेशोक्तं चत्वारिंशदधि
 कशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अंतर्हितानि भूतानि बलवंति महांति च ॥ अग्निना तपसा चैव शक्यं गंतुं वृकोदर १ सन्नि
 वर्तय कौंतेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् ॥ ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व वृकोदर २ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ॥ बुद्ध्या प्रपश्य कौंतेय कथं कृष्णागमिष्यति
 ३ अथ वा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो ॥ सूतैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ४ रथैरश्चैश्चैवान्ये विप्राः क्लेशा सहाः पथि ॥ सर्वैस्त्वं सहितो भीमनिवर्तस्वायते
 क्षणत्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहाराय तत्र ताः ॥ अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ५ ममाममनमाकांक्षन् गमाद्वारि समाहितः ॥ वसेह द्रौपदीं रक्षन् यावदागमनं मम ७
 वाणिञ्ज आजमीढं शेषं अपचितं पूजितं श्रेष्ठमित्यर्थः १६ ददस्व देहि १७ शौचं वाह्मनः कायशुद्धिं १८ ॥ १९ मीढमिति च्छेदः २० ॥ इत्यारण्यके ० नी० भा० ऊनचत्वारिंशद
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ ॥ अंतर्हितानीति १।२।३।४।५।६।७

८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७ परिदायरक्षार्थं समर्प्य २८।२९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नील
 भीम उवाच ॥ राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ॥ व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदक्षया ८ तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ॥ गुडाकेशं महात्मानं
 संग्रामेष्वपलायिनम् ९ किंपुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ द्विजाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः १० सूता पौरोगवाश्चैव यंच मन्येत नो भवान् ॥ न ह्यहं
 हातुमिच्छामि भवंतामिह कर्हिचित् ११ शैलेऽस्मिन् राक्षसाकीर्णेषु दुर्गेषु विषमेषु च ॥ इयंचापि महाभाग राजपुत्री पतिव्रता १२ त्वामृते पुरुषव्याघ्रनोत्सहोद्विनेव
 र्ति तुम् ॥ तथैव सहदेवोऽयं स तत्त्वामनुव्रतः १३ न जातु विनिवर्तते मनोज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ अपि चात्र महाराज सव्यसाचि दिदक्षया १४ सर्वे लालसभूताः स्मृत
 स्माद्यास्यामहे सह ॥ यद्यशक्यो र्धर्मे तु शैलोऽयं बहुकंदरः १५ पद्मिरेव गमिष्यामो माराजन् विमनाभव ॥ अहं वा हिष्ये पांचालीयत्रयत्र न शक्यति १६ इति मे वर्त
 ते बुद्धिर्मारजन् विमनाभव ॥ सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनं दिकराबुधौ ॥ दुर्गं संतारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः १७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवं ते भाषमाणस्य
 बलं भीमाभि वर्धताम् ॥ यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पांचालीं च यशस्विनीम् १८ यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ॥ बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् १९ य
 त्वमुत्सहसेने तु भ्रातरौ सह कृष्णया ॥ माते ग्लानिर्महाबाहो माचतेऽस्तु पराभवः २० ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कृष्णाऽब्रवीद्वाक्यं प्रहसंती मनोरमा ॥ ग
 मिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत २१ ॥ लोमश उवाच ॥ तपसा शक्यते गंतुं पर्वतं गंधमादनम् ॥ तपसा चैव कौंतेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् २२ नकुलः सहदे
 वश्च भीमसेनश्च पार्थिव ॥ अहं च त्वंच कौंतेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् २३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं संभाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत् ॥ ददशुर्मुदिताराजन् प्रभू
 तगजवाजिमत २४ किराततंगणाकीर्णपुलिं दशतसंकुलम् ॥ हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्रयं समाकुलम् ॥ सुबाहुश्चापितान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत २५ विषयांते कु
 लिंदानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ ततस्ते पूजितास्तेऽसर्वे एव सुखोषिताः २६ प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवंतां गिरिं प्रति ॥ इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान् पौरोगवांस्तथा
 २७ सूदांश्च पारिवर्हींश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ राज्ञः कुलिंदाधिपतेः परिदाय महारथाः २८ पद्मिरेव महावीर्याय युः कौरवनंदनाः ॥ तेशनैः प्राद्रवन् सर्वे कृष्णया
 सह पांडवाः ॥ तस्माद्देशात्सुसहृष्टा द्रष्टुकामा धनं जयम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशोक्तं चत्वारिं
 शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीमसेन यमौ चोभौ पांचालिच निबोधत ॥ नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वने चरान् १
 दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेतियद्भवाभे तरेतरम् ॥ अशक्येऽपि व्रजामो यद्धनं जयादिदक्षया २ तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ यच्च गीरं पश्यामि धनं जयमु
 पांतिकात् ३ तस्य दर्शनं तृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ॥ याज्ञसेन्याः परामर्शः सच वीरदहत्युत ४

वन०
अ०
॥१४२॥

॥११५॥

५।६।७।८ अप्रतिमानं नास्ति प्रतिमानं सादृश्यं यस्य सोऽप्रतिमानस्तं ९ प्रभिन्नं स्रवन्मदं १० अनवरोऽहीनः ११।१२।१३।१४ अभयस्य च दाता अभितात्मा महात्मनाः १५
१६।१७।१८ अभित्तमहिंसितमजितमिति यावत् १९ हेभीम २० सोमइति मधुरवाक्यत्वं लक्ष्यते २१।२२।२३ नलिनीपुष्करिणी २४।२५।२६ अनियतोऽशुचिः २७।२८ इत्या
नकुलात्पूर्वजं पार्थनपश्याम्यमितौजसम् ॥ अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्येव कोदर ५ तीर्थानि चैव रम्यानि वनानि च सरांसे च ॥ चरामि सहयुष्माभिस्तस्य दर्श
नकांक्षया ६ पंचवर्षाण्यहं वीरस्य संघं धनं जयम् ॥ यत्र पश्यामि वोभस्सुं तेन तप्येव कोदर ७ तं वैश्यामंगुडाकेशं सिंहविकांतगामिनम् ॥ न पश्यामि महाबाहुं
तेन तप्येव कोदर ८ कृतास्त्राणि पुण्यं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ न पश्यामि कुरुश्रेष्ठ तेन तप्येव कोदर ९ चरंतमरि संधेषुकाले कुद्धमिवानकम् ॥ प्रभिन्नामिव मा
तंगं सिंहस्कंधं धनं जयम् १० यः सशक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ॥ यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ११ दुःखेन महताऽऽविष्टस्तं न पश्यामि फाल्गु
नम् ॥ अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्येव कोदर १२ सततं यः क्षमाशीलः भक्ष्यमाणोऽप्यणीयसा ॥ ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताऽभयस्य च १३ स तु जिह्मप्रवृत्तस्य
माययाऽभिजिघांसतः ॥ अपिवज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः १४ शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽवृत्तः सः प्रतापवान् ॥ दाताऽभयस्य बीभत्सुरामितात्मा महाबलः
१५ सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ॥ आहता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः १६ रत्नानि यस्य वीर्येणादिव्यान्यासन् पुरामम ॥ बहूनि बहुजातीनि
यानि प्राप्तः सुबोधनः १७ यस्य बाहुबलाद्वीरसभा चासीत् पुरामम ॥ सर्वरत्नमयी रूपा तात्रिपुल्लोकेषु पांडव १८ वासुदेवसमं वीर्येण कर्तव्यं समं युधि ॥ अजेय
ममितं युद्धं तं न पश्यामि फाल्गुनम् १९ संकर्षणं महावीर्यत्वांच भीमापराजितम् ॥ अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा २० यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरं
दरः ॥ जवे वा युष्मत्सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः २१ ते वयं तं न रव्याग्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ॥ प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गंधमादनम् २२ विशालावदरीयत्र नरनारा
यणाश्रमः ॥ तं सदा ध्युषितं यत्सैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् २३ कुवेरनलिनी रम्या राक्षसैरभिसेविताम् ॥ पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः २४ न च यानवता
शक्यो गंतुं देशो वृकोदर ॥ न नृशंसे न लुब्धेन नाप्रशांतेन भारव २५ तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुन गवेषिणः ॥ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः २६ मक्षिकादं
शमशकानां सिंहान्व्याघ्रान्सरीसृपान् ॥ प्राप्नोत्यनियतः पार्थनियतस्तान्न पश्यति २७ ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गंधमादनम् ॥ प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनं जयादिदृक्षुः
२८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्रायां गंधमादन प्रवेशे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४१॥ ॥ लोमश उवाच ॥
द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ॥ तीर्थानि चैव श्रीमंति स्पृष्ट्वै च सलिलं करैः १ पर्वतं मंदरं दिव्यमेष पंथाः प्रयास्यति ॥ समाहितानि रुद्धिग्राः सर्वे भवत पांडवाः २ अ
यं देवनिवासो वै गंतव्यो वो भविष्यति ॥ ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ३ एषा शिवजला पुण्यायाति सौम्यमहानदी ॥ बदरी प्रमवाराजन्देवर्षिगणसेविता ४
पुण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः १४१ ॥ श्रोत्रधारः सर्वमंदरादन्वेष्य पर्वतादृष्टा इति शेषः १।१।२ महानदी गंगा अलकनंदा वा ३

उपयाता इष्टसिद्धयर्थं प्रार्थिता ५ सामगाः तैत्तिरीयके ब्रह्मविद्वेयं साम श्रूयते । एतस्मात् गायत्रास्ते हा ३ वुहा ३ वुहा १ वुह अहमन्नमित्यादि मरीच्यादयोऽत्र सार्वात्म्यं स्वस्य पश्यंतो गा
यंतीत्यर्थः ६ आह्निकं नैवामिकं जपं परिधावन्ति परिचरन्ति तमिदं ७।८।९ वादतवा दयत अक्षरलोप आर्षः १०।११।१२ पांडुरंश्वेतं अस्थानं राशिभित्तिशेषः १२।१४।१५ नर
एषा वैहायसैर्नित्यं वालखिल्यैर्महात्मभिः ॥ अर्चिता चोपयाता च गंधर्वैश्च महात्मभिः ५ अत्र सामस्मगायंतिसामगाः पुण्यनिःस्वनाः ॥ मरीचिः पुलहश्चैव भृगु
श्चैवांगिरास्तथा ६ अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ॥ साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तंतदा ७ चंद्रमाः सहस्रैर्यज्योतीषिचग्रहैः सह ॥ अहोरात्रविभा
गेन नदीमेनामनुव्रजन् ८ एतस्याः सलिलं मूर्ध्नि वृषांकः पर्यधारयत् ॥ गंगाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ९ एतां भगवतीं देवीं भवतः सर्वे एव हि ॥ प्रयतेना
त्मना तात प्रतिगम्याभिवादत १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ॥ आकाशगंगां प्रयताः पांडवास्तेऽभ्यवादयन् ११ अभिवाद्य च ते सर्वे पांडवा ध
र्मचारिणः ॥ पुनः प्रयाताः सहस्राः सर्वैर्ऋषिगणैः सह १२ ततो दूरात् प्रकाशं तं पांडुरं मेरुसंनिभम् ॥ ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् १३ तान् प्रष्टुमा
न्विज्ञाय पांडवान्सतु लोमशः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणु ध्वं पांडुनंदनाः १४ एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ॥ यत्पश्यासि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थि
तम् १५ एतान्यस्थानि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ॥ पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् १६ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ॥ दैत्यो विनिहतस्तेन
सुरराजहितैषिणा १७ दशवर्षसहस्राणितपस्तप्यन्महामनाः ॥ ऐंद्रप्रार्थयते स्थानं तपः स्वाध्यायविक्रमात् १८ तपो बलेन महता बाहुवेगवलेन च ॥ नित्यमेव
दुराघां धर्षयन् सदितेः सुतः १९ स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ॥ भयाभिभूतः संविग्रः शक्रासीत् तदाऽनघ २० तेन संचितो देवो मनसा विष्णुरव्य
यः ॥ सर्वत्र गः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ २१ ऋषयश्चापितं सर्वं तुष्टुश्च दिवौकसः ॥ तं दृष्ट्वा ज्वलमानं श्रीर्भगवान् हव्यवाहनः २२ नष्टतेजाः समभवत्तस्य
तेजोभिभर्त्सितः ॥ तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् २३ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ॥ प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वयं तस्तस्य भयं भवेत् २४ विष्णु
रुवाच ॥ जानामि ते भयं शक्र दैत्यैर्द्राक्षरकाततः ॥ ऐंद्रप्रार्थयते स्थानं तपः सिद्धेन कर्मणा २५ सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपः सिद्धमपि ध्रुवम् ॥ विद्युनज्मिदेहा देवेन्द्र
मुहूर्तं प्रतिपालय २६ तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ॥ स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः २७ तस्यैतदस्थि संघातं मायाविनिहतस्य वै ॥ इदं
द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते २८ नष्टावसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ॥ पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृंगिणा २९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् विस्तरं
नेमां कथां कथय तत्त्वतः ॥ कथं तेन सुरेशेन नष्टावसुमती तदा ३० योजनानां शतं ब्रह्म पुनरुद्धरिता तदा ॥ केन चैव प्रकारेण जगतो धरणीधुवा ३१ शिवा देवी
महाभाग सर्वस्य प्ररोहिणी ॥ कस्य चैव प्रभावाद्द्वियोजनानां शतं गता ३२

कस्य भीमासुरस्य १६।१७।१८।१९।२०।२१
२२।२३।२४।२५।२६ पाणिना चपेटाघातेन चेतना हरत् प्राणान्जहार २७।२८।२९।३० केन च प्रकारेण उद्धरिता पुनरुद्धतेति शेषः ३१ गता अभस्तादिति शेषः ३२

केनतद्दीर्घसर्वस्वदंशितं परमात्मनः ॥ एतत्सर्वयथातत्त्वमिच्छामिद्विजसत्तम ॥ श्रोतुंविस्तरशःसर्वत्वंहितस्यप्रतिश्रयः ३३ ॥ लोमशउवाच ॥ यत्तेऽपि
पृष्ठोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ॥ तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ३४ पुरा कृतयुगे तातवर्तमानेभयंकरे ॥ यमत्वंकारयामास आदिदेवः पुरातनः ३५ यमत्वं
कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ॥ न तत्राग्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत ३६ वर्षते पक्षि संघाश्च तथा पशुगवेडकम् ॥ गवाश्च चमृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ३७
तथा पुरुषाश्च दूला मानुषाश्च परंतप ॥ सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धते सलिलं यथा ३८ एतस्मिन्संकुले तातवर्तमानेभयंकरे ॥ अतिभारादुमती योजनानां शतंगता
३९ सा वै व्यथितसर्वांगिभारेणाक्रान्तचेतना ॥ नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणंगता ४० ॥ पृथिव्युवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादाद्विधिष्ठेयं सुचिरं त्विह ॥ भारेणास्मि
समाक्रान्तानः शक्रो मिस्मवर्तितुम् ४१ ममेमं भगवन् भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ शरणागताऽस्मिते देवप्रसादं कुरु मे विभो ४२ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्र
भुः ॥ प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ४३ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ न तेमहिभयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि ॥ अयमेवं तथा कुर्मि यथा लघीभविष्यसि
४४ ॥ लोमशउवाच ॥ सतां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुंडलाम् ॥ ततो वराहः संवृत एकशृंगो महाद्युतिः ४५ रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ॥ धूमं
च ज्वलयं हृष्टम्यातत्र देशे व्यवर्धत ४६ स गृहीत्वा वसुमतीं शृंगेणैकेन भास्वता ॥ योजनानां शतं वीरसमुद्धरति सोऽक्षरः ४७ तस्यां चोद्धार्य माणायां संक्षोभः सम
जायत ॥ देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ४८ हाहाभूतमभूत्सर्वत्रिदिव्यो मभूस्तथा ॥ न पर्यवस्थितः कश्चिदेवो वामानुषोऽपि वा ४९ ततो ब्रह्माणमा
सीनं ज्वलमानमिव श्रिया ॥ देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ५० उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ॥ भूत्वा प्रांजलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयन्स्तदा ५१
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ॥ समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेशप्रकाशते ५२ सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतंगता ॥ किमेतत्किं प्रभावेण येनेदं व्या
कुलं जगत् ॥ आख्यातु नो भवान् शिघ्रां वि संज्ञाः स्मेहसर्वशः ५३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ॥ श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो
जायतेऽमराः ५४ योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ॥ तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ५५ यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतंगता ॥ समु
द्रतापुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ५६ तस्यामुद्धार्य माणायां संक्षोभः समजायत ॥ एवं भवं तो जानंतुच्छिद्यतां संशयश्च वः ५७ ॥ देवा ऊचुः ॥ कतद्रूतं वसुमती
समुद्धरति हृष्टवत् ॥ तं देशं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ५८

यथा धूमो ज्वलति तथा तथाऽवर्धतेत्यर्थः ४५ अक्षरो वेदात्मा ४७ । ४८ । ४९ । ५० वाक्यमुच्चारयन्नुच्चारितवन्तः ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

नंदनेहं वने अत्र एतत्सभीपि ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ ॥ इत्यारंभीभा० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ तेशूरा इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२
ब्रह्मोवाच ॥ हंत गच्छतमं द्रवो नंदने पश्यतस्थितम् ॥ एषोऽत्र भगवान् श्रीमानुसुपर्णः संप्रकाशते ५९ वाराहेणैव रूपेण भगवान्लोकभावनः ॥ कालानल इवा
भाति पृथिवी तलमुद्धरन् ६० एतस्योरासे सुव्यक्तं श्रविस्ममभिराजते ॥ पश्य ध्वं विबुधाः सर्वे मृतमेतदनामयम् ६१ ॥ लोमशउवाच ॥ ततो ब्रह्मामहात्मानं श्रुत्वा
चामं व्यचामराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ६२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पांडवा जने मेजय ॥ लोमशादेशितेनाशुपथा जग्मुः प्रहृष्टवत्
६३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लोमश तीर्थयात्रायां गंधमादन प्रवेशे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
तेशूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ॥ बद्धगोधां गुलित्राणां खड्गवन्तोऽमितौजसाः १ परिगृह्याद्विजश्रेष्ठान् ज्येष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ॥ पांचाली सहिताराजन्
प्रययुर्गंधमादनम् २ सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ॥ वृक्षांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमुर्धनि ३ नित्यपुष्पफलान् देशान् देवर्षिगणसेवितान् ॥ आत्मन्या
त्मानमाधाय वीरामूलफलाशिनः ४ चेरुर्ब्रह्मवाचकारान् देशान् विषमसंकटान् ॥ पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ५ ऋषिसेद्धामरयुतं गंधर्वाप्सरसां
प्रियम् ॥ विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितंगिरिम् ६ प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गंधमादनम् ॥ चंडवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशांपते ७ ततो रेणुः समुद्धूतः स पत्र
बहुलो महान् ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यां चैव सहसाऽऽवृणोत् ८ न स्म प्रज्ञायते किंचिदावृते व्योम्नि रेणुना ॥ न चापिशेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ९ न
चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसाऽऽवृत्तचक्षुषः ॥ आकृष्य माणावातेन साऽश्मचूर्णेन भारत १० द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतलेऽनेशम् ॥ अन्येषां च महीजानां
शब्दः समभवन्महान् ११ द्यौः स्वित्पतति किंभूमिर्दीयते पर्वतो नुकिम् ॥ इति ते मे निरे सर्वे पवनेनापिमोहिताः १२ ते पथाऽनंतरान् वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ॥
पाणिभिः परिमार्गं तोभिता वायोर्निलिलियरे १३ ततः कार्मुकमादाय भूमिसेनो महाबलः ॥ कृष्णामादाय संगम्य तस्थावाश्रित्य पादपम् १४ धर्मराजश्च धौम्यश्च
निलिलियाते महावने ॥ अग्निहोत्राण्युपादाय सह देवस्तु पर्वते १५ न कुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ॥ वृक्षानासाद्य संव्रस्तास्तत्र तत्र निलिलियरे १६ मं
दीभूते तु पवने तस्मिन् राजसि शाम्याति ॥ महद्भिर्जलधारैर्वैर्षमभ्याजगाम ह १७ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ॥ ततस्तां च चलाभासश्च हरभ्रेषु
विद्युतः १८ ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समंततः ॥ प्रपेतुरनिशंत व्रशीघ्रवातसमीरिताः १९ तत्र सागरगाह्याः कीर्यमाणाः समंततः ॥ प्रादुरासन्त कलु
पाः केन व्योविशांपते २० वहंत्यो वारिवहुलं फेनोडुपपरिभुतम् ॥ परिसन्तुर्महाशब्दाः प्रकर्षंत्यो महीरुहान् २१ तस्मिन्नुपरतेशब्दे वाते च समतांगते ॥ गते
ह्यंभसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे २२

पथामार्गेण अनंतरान्सन्निहितान् निलिलियरे निलीनाः १३ संगम्यादायेत्यन्वयः गत्वा गृहीत्वेत्यर्थः १४।१५।१६।१७।१८ अश्मसहिताः करकासहिताः १९।२० वारिवहंत्योनयः २१।२२

२३ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ क्रोशमात्रमिति १।२।३।४।५।६।७
 निर्जग्मुस्तेजनैःसर्वेसमाजग्मुश्चभारत ॥ प्रतस्थिरेपुनर्वीराःपर्वतगंधमादनम् २३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थया
 त्रायांगंधमादनप्रवेशेत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ क्रोशमात्रप्रयातेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ पद्मचामनुचिता
 गंतुंद्रौपदीसमुपाविशत् १ श्रान्तादुःखपरीताचवातवर्षेणतेनच ॥ मौकुमार्याच्चपांचालीसमुमोहतपस्विनी २ साकंपमानामोहेनबाहुभ्यामसितेक्षणा ॥ वृता
 भ्यामनुरूपाभ्यामूरूममवलंबत् ३ आलंबमानासहितावूरुगजकरोपमौ ॥ पपातसहस्राभूमौवेपंतीकदलीयथा ४ तांपतंतीवरारोहांभज्यमानालतामिव ॥
 नकुलःसमभिद्रुत्यपरिजग्राहवीर्यवान् ५ ॥ नकुलउवाच ॥ राजन्पंचालराजस्यसुतेयमसितेक्षणा ॥ श्रान्तानिपापिताभूमौतामवेक्षस्वभारत ६ अदुःखार्हापरंदुः
 खंप्राप्तेयमृदुगामिनी ॥ आश्वासयमहाराजतामिमांश्रमकार्शिताम् ७ वैशंपायनउवाच ॥ राजातुवचनात्तस्यभृशंदुःखसमन्वितः ॥ भीमश्चसहदेवश्चसहसास
 मुपाद्रवन् ८ तामवेक्ष्यतुकौंतेयोविवर्णवदनांकुशाम् ॥ अंकमानीथधर्मात्मापर्यदेवयदातुरः ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंवेदमसुगुप्तेषुस्वास्तीर्णशयनोचि
 ता ॥ भूमौनिपतिताशेतेसुखार्हावरवर्णिनी १० सुकुमारौकथंपादौमुखंचकमलप्रभम् ॥ मत्कृतेऽद्यवरार्हायाःश्यामतांसमुपागतम् ११ किमिदंयूतकामेनम
 याकृतमबुद्धिना ॥ आदायकृष्णांचरतावनेष्टगणायुते १२ सुखंप्राप्स्यसिकल्याणिपांडवान्प्राप्यवैपतीन् ॥ इतिद्रुपदराजेनपित्रादताऽयतेक्षणा १३ तत्स
 र्वमनवाप्येयंश्रमशोकाध्वकार्शिता ॥ शेतेनिपतिताभूमौपापस्यममकर्मभिः १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथालालप्यमानेतुवर्मराजेयुधिष्ठिरे ॥ धौम्यप्र
 भृतयःसर्वेत्तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः १५ तेसमाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ॥ रक्षोघ्नांश्चतथाभंत्रान्जेपुश्चकुश्चतेक्रियाः १६ पठ्यमानेषुमंत्रेषुशांत्यर्थं
 परमर्षिभिः ॥ स्पृश्यमानाकरैःशीतैःपांडवैश्चमुहुर्मुहुः १७ सेव्यमानाचर्शतेनजलमिश्रेणवायुना ॥ पांचालीसुखमासाद्यउभेचेतःशनैःशनैः १८ परिगृह्य
 चतांदीनांकृष्णामाजिनसंस्तरे ॥ पार्थाविश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञांतपस्विनीम् १९ तस्यायमौरक्ततलौपादौपूजितलक्ष्मणौ ॥ कराभ्यांकिणजाताभ्यांशनकैः
 संववाहतुः २० पर्याश्वासयदप्येनाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ उवाचचक्रुश्चेष्टोभीमसेनमिदंवचः २१ बहवःपर्वताभीमविषमाहिमदुर्गमाः ॥ तेषुकृष्णामहाबाहो
 कथंनुविचरिष्यति २२ ॥ भीमसेनउवाच ॥ त्वाराजन्नराजपुत्रींचयमौचपुरुषर्षभ ॥ स्वयंनेष्यामिराजेंद्रमाविषादेमनःकथाः २३ हैडिंबश्चमहावीर्योविहगोमद्र
 लोपमः ॥ वहेदनघसर्वान्नोवचनातेघटोत्कचः २४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अनुज्ञातोधर्मराज्ञापुत्रंसस्मारराक्षसम् ॥ घटोत्कचस्तुवमर्त्तास्मृतमात्रःपितुस्तदा २५
 ८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ विहगइव विहगः खेचरः २४।२५

२६।२७।२८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धर्मज्ञइति १।२।३।४।५।६ वक्ष्यंतिवहनं
 कृतांजलिरुपातिष्ठदाभवाद्याथपांडवान् ॥ ब्राह्मणांश्चमहाबाहुःसचतैरभिनांदितः २६ उवाचभीमसेनंसपितरंभीमविक्रमम् ॥ स्मृतोऽस्मिभवताशीघ्रंशुश्रूषु
 रहमागतः २७ आज्ञापयमहाबाहोसर्वकर्ताऽस्म्यसंशयम् ॥ तच्छ्रुत्वाभीमसेनस्तुराक्षसंपरिष्वजे २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणि
 लोमशतीर्थयात्रायांगंधमादनप्रवेशेत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ धर्मज्ञोबलवान्शूरःसत्योराक्षसपुंगवः ॥ भक्तो
 स्मानौरसःपुत्रोभीमगृह्णातुमाचिरम् १ तवबाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम ॥ अक्षतःसहपांचाल्यागच्छेयंगंधमादनम् २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ भ्रातुर्वचन
 माज्ञायभीमसेनोघटोत्कचम् ॥ आदिदेशनरव्याघ्रस्तनयंशत्रुकर्शनम् ३ ॥ भीमसेनउवाच ॥ हैडिंबेयपरिश्रान्तातवमाताऽपराजिता ॥ त्वंचकामगमस्तात
 बलवान्वहतांखग ४ स्कंधमारोप्यभद्रंतेमध्येऽस्माकंविहायसा ॥ गच्छनीचिकयागत्यायथाचैनानपीडयेः ५ ॥ ॥ घटोत्कचउवाच ॥ धर्मराजंचधौम्यंच
 वृष्णांचयमजौतथा ॥ एकोऽप्यहमलंबोदुंकिमुताद्यसहायवा ६ अन्येचशतशःशूराविहंगाःकामरूपिणः ॥ सर्वान्ब्राह्मणैःसार्धंवक्ष्यंतिसहिताऽनघ ७ एव
 मुक्त्वाततःकृष्णामुवाहसघटोत्कचः ॥ पांडूनामध्यगोवीरःपांडवानपिचापरे ८ लोमशःसिद्धमार्गेणजगामानुपमद्युतिः ॥ स्वेनैवसप्रभावेणद्वितीयद्वभास्करः
 ९ ब्राह्मणांश्चापितान्सर्वान्समुपादायराक्षसाः ॥ नियोगाद्राक्षसैर्द्रस्यजग्मुर्भीमपराक्रमाः १० एवंसुरमणीयानिवनान्युपवनानिच ॥ आलोक्यतस्तेजग्मु
 र्बिशालांबदरींप्रति ११ तेत्वाशुगतिभिर्वीराराक्षसैस्तेर्महाजवैः ॥ उह्यमानाययुःशीघ्रमहदध्वानमल्पवत् १२ देशान्मलेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ॥
 ददृशुर्गिरिपादांश्चनानाधातुसमाचितान् १३ विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ॥ तथाकिंपुरुषैश्चैवगंधर्वैश्चसमंततः १४ मयूरैश्चमरैश्चैवानरैरुरु
 भिस्तथा ॥ वराहैर्गव्यैश्चैवमहिषैश्चसमावृतान् १५ नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहन् ॥ नानाविधमृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् १६ समदैश्चापि
 विहगैःपादपैरन्वितांस्तथा ॥ तेऽवतीर्थबहून्देशानुत्तरांश्चकुरूनपि १७ ददृशुर्विविधाश्चर्यकैलासंपर्वतोत्तमम् ॥ तस्याभ्याशेतुददृशुर्नरनारायणाश्रमम् १८
 उपेतंपादपौर्दिव्यैःसदापुष्पफलोपगैः ॥ ददृशुस्तांचवदरींवृतस्कंधांमनोरमाम् १९ स्निग्धामविरलच्छायांश्रियापरमयायुताम् ॥ पत्रैःस्निग्धैरविरलैरुपेतां
 मृदुभिःशुभाम् २० विशालशाखांविस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ फलैरुपाचितैर्दिव्यैराचितांस्वादिभिर्भृशम् २१ मधुसूतैःसदादिव्यामहर्षिगणसेविताम् ॥
 मदप्रमुदितैर्नित्यनानाद्विजगणैर्युताम् २२ अदंशमशकेदेशेबहुमूलफलोदके ॥ नीलशाद्वलसंछन्नेदेवगंधर्वसेविते २३ सुसमीकृतभूभागेस्वभावविहितेशुभे ॥
 जातांहिममृदुरूपशेदेशेऽपहतकंटके २४ तामुपेत्यमहात्मानःसहैर्ब्राह्मणर्षभैः ॥ अवतेरुस्ततःसर्वराक्षसस्कंधतःशनैः २५

करिष्यंति ७।८।९।१०।११।१२ रत्नाकरैरासमंताद्युतान् १३।१४।१५।१६।१७ अभ्यासेसमीपे १८।१९।२०।२१।२२।२३।२४ स्वभावतएवविशेषेणहिते स्वभावाविहितेजातांबदरी २५

२६ । २७ महापिंगणसेवाधर्मपिंगणव्यासं ब्राह्म्या लक्ष्म्याः कृष्ण्यः सामान्यजुः सामान्यिकया । ऋचः सामान्यजुः श्वेताहिश्रितमृतासतामिति श्रुतेः २८ सुपुंसंमृष्टं संमार्जनमनुलेपनं च यत्रतत् २९
अग्निशरणैरभ्यगारैः आचितं व्यासं कठिनैः शिख्यैः करंडैर्वा ३० । ३१ देवचर्यासत्यसंकल्पत्वादिकातया उपशोभितं ३२ । ३३ ब्रह्मभूतैर्ब्रह्मविश्वेन ब्रह्मभावांगतैः तथा च श्रुतिः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव
ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितम् ॥ ददृशुः पांडवाराज न सहिता द्विजपुंगवैः २६ तमसारहितं पुण्यमनामृष्टं रेवैः ॥ सुतृक्ष्णीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोक
नाशनम् २७ महापिंगणसेवाधर्मब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ दुष्प्रवेशं महाराजनैर्धर्मवहिष्ठतैः २८ बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ॥ दिव्यपुष्पो
पहारैश्च सर्वतोऽभि विराजितम् २९ विशालैरग्निशरणैः सुगन्धैराचितं शुभैः ॥ महाद्विस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ३० शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मवोपनिना
दितम् ॥ दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ३१ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ फलमूलाशनैर्दातैश्चारु कृष्णाजिनांबरैः ३२ सूर्यवैश्वानर
समैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतैर्द्विजैः ३३ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्प्रयतः शुचिः
३४ भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ३५ अभ्यगच्छन्तं सुप्रीताः सर्वे पुनर्महर्षयः ॥ आशीर्वादं प्रयुजा
नाः स्वाध्यायनिरताभृशम् ३६ प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ॥ उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ३७ सतैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं मह
र्षिभिः ॥ प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ३८ तं शक्रपदनप्रस्थं दिव्यगंधं मनोरमम् ॥ प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पांडवः सहकृष्णया ३९ विवेश शोभया युक्तं
भ्रातृभिश्च सहानघ ॥ ब्राह्मणैर्वेदेदांगपारगैश्च सहस्रशः ४० तत्रापश्यत धर्मात्मा देवदेवार्पितम् ॥ नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ४१ पश्यन्त
स्ते नरव्याघ्रैर्मिरेतत्र पांडवाः ॥ मधुसूतं फलं दिव्यं ब्रह्मपिंगणसेवितम् ४२ तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह ॥ मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरेतत्र ते तदा
४३ आलोकयन्तो मैनाकं नाना द्विजगणायुतम् ॥ हिरण्यशिखरं चैव तच्च विदुः सरः शिवम् ४४ तस्मिन्निहरमाणाश्च पांडवाः सहकृष्णया ॥ मनोज्ञेकाननवरे सर्वतु
कुसुमोज्ज्वले ४५ पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामिभिः ॥ शोभिते सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलगणायुतैः ४६ स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायेर्मनोरमैः ॥ सरांसि
च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ४७ कमलैः सौत्पलैश्चैव भ्राजमानानि सर्वशः ॥ पश्यन्तश्चारु रूपाणि रेमिरेतत्र पांडवाः ४८ पुण्यगंधः सुखस्पर्शोऽवौ तत्र समी
रणः ॥ ह्लादयन् पांडवान् सर्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो ४९ भागीरथी सुतीर्थं च सीतां विमलपंकजाम् ॥ मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ५० दिव्यपु
ष्पसमाकीर्णमनःप्रीतिविवर्धनीम् ॥ वीक्षमाणामहात्मानो विशालांबरमनु ५१ तस्मिन् देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ॥ भागीरथी पुण्यजले तर्पयां च क्रिरेतदा ५२
तीति २४ । ३५ । ३६ सत्कारं च कुरितिशेषः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ तदुपेत्य स्थानं प्राप्य ४३ । ४४ । ४५ पुष्पविकचैर्विकसितकुसुमैः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ सीतां नामतः
प्रस्तारः सीपानपादगणादिरूपाः घट इत्यर्थः ५० । ५१ । ५२

५३ । ५४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ तत्रेति १ पूर्वोत्तरे ऐशानकोणे २ । ३ शुभाकल्याणी शुभं शोभायुतं सौगं
धिकं पद्मजातिभेदः ४ गंधितं संस्थानमाकारः ५ हर आहर इदमेतज्जातीयं ६ । ७ । ८ । ९ । १० प्रभिन्नो मत्तः ११ ग्लानिर्वैकल्ये देहचित्तयोरवसादी भयं तत्कारणं स्वोच्छेदबुद्धिः भयामा
देवानृषींश्च कौंतेयाः परमं शौचमास्थिताः ॥ तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरुद्वहाः ५३ ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन् पुरुषर्षभाः ॥ कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडिता
न्यमरप्रभाः ॥ विचित्राणि नरव्याघ्रैर्मिरेतत्र पांडवाः ५४ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमादनप्रवेशोपचचत्वारिं
शदधिकशततमोऽध्यायः १४५ ॥ ॥ ५५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ॥ षड्रात्रमवसन् वीरा धनं जयदिदृक्षवः १ ततः
पूर्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यदृच्छया ॥ सहस्रपत्रमर्काभिर्दिव्यं पद्ममुपाहरत् २ तदवैक्षत पांचाली दिव्यगंधं मनोरमम् ॥ अनिलेनाहतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ३ त
च्छुभाशुभमासाद्य सौगंधिकमनुत्तमम् ॥ अतिविमुदिताराज न भीमसेन मथाब्रवीत् ४ पश्य दिव्यं सुचिरं भीमपुष्पमनुत्तमम् ॥ गंधसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नंद
नम् ५ इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ॥ हरेदं मम कामाय काम्यके पुनराश्रमे ६ यदितेऽहं प्रियापार्थ बहूनीमान्युपाहर ॥ तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकंपु
नराश्रमम् ७ एवमुक्त्वा शुभापांगी भीमसेनमनिर्दिता ॥ जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय ततदा ८ अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ॥ प्रियायाः प्रियकामः
स प्रायाद्रीमो महाबलः ९ वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ॥ आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि १० रुक्मपृष्ठधनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ॥
मृगराडिव संकुदः प्रभिन्न इव कुंजरः ११ ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ॥ न ग्लानिर्न च वैकल्यं न भयं न च संभ्रमः ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरि श्वनः
१२ द्रौपद्याः प्रियमान्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः १३ व्यपेतमयसं मोहः शैलमभ्यपतद्वली ॥ सतंदुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् १४ गिरिचचारारिहरः
वित्राचरितं शुभम् ॥ नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगांडजैः १५ सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ सर्वत्र रमणीयेषु गंधमादनसानुषु १६ सक्तचक्षुरभि
प्रायान्न हृदयेनानुचितयन् ॥ पुंस्कोकिलानिनादेषु पटपदाचरितेषु च १७ बद्धश्रोत्रमनश्च क्षुर्जगामाभितविक्रमः ॥ आजिघ्रन्समहातेजाः सर्वतु कुसुमोद्भवम् १८
गंधमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इवादिपः ॥ वीज्यमानः सुपुण्येन नाना कुसुमगंधिना १९ पितुः संस्पर्शशीतेन गंधमादनवायुना ॥ हियमाणश्रमः पित्रासंप्रहृष्टतनूरुहः
२० स यक्षगंधर्वसुरब्रह्मपिंगणसेवितम् ॥ विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिदमः २१ विषमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवांगुलैः ॥ बलिभिर्धातुविच्छेदैः कांचनां जन
राजतैः ॥ सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलघ्नैः पयोधरैः २२

वादेवमयायत्नेन गंतव्यमित्यादरः संभ्रमः सोऽपितं न जुषते सेवते तत्र हेतुः आत्मजमिति मातरि श्वनो वायोः सार्धः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अभिप्रायात् देवकृषिगंधर्वादिलीलोलयने हे
तुं पुष्पकुशादिसंस्तरान् १७ । १८ । १९ । पितृयथापुत्रस्पर्शः शीतस्तादृक्स्पर्शवता वायुनेत्यर्थः पित्रा वायुना २० । २१ धातुविच्छेदैर्धातुभेदैः अंगुलैरिव विषमच्छदैः सपक्षादिभिर्नाना
धातुरंजितपत्रैः रचितैः बलिभिस्त्रिपुंड्राकारैरनुलिप्त इत्यर्थः । आजिनेति कृष्णधातुग्रहणं पीतकृष्णश्वेतधातुभिरित्यर्थः पयोधरैर्महैः २२

दरीविलगृहं कंदरं महाप्रपातः अभिरामादरीप्रभृतयो यस्मिन् २३ विषाणाग्रैर्देताग्रैः । विषाणकुष्ठकेकीबंविषु जृम्भेदंतयोरिति मेदिनी । शिलाःसमपापाणाः शयनासनयोग्याःउपला
स्तदन्वे २४ शष्पं बालतृणं कवलोग्रासस्तद्युक्तैः २५ । २६ । २७ कवकवर्णाभःपीतदीप्तिःसिंहसंहननः सिंहवदृढागः २८ वारणानामपिवारणो निवारकःसंग्रामादौ विवेचितैर्व्यावृत्ताभिर्नै

मुक्ताहारैरिवचितंच्युतैःप्रस्रवणोदकैः ॥ अभिरामदरीकुंजनिर्झरोदककंदरम् २३ अप्सरोनूपुररवैःप्रनृतवरवर्हिणम् ॥ दिग्धारणविषाणाग्रैर्वृष्टोपलाशिलातलम्
२४ स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ सशष्पकवलैःस्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः २५ भयानभिज्ञैर्हरिणैःकौतूहलनिरोक्षितः ॥ चालयानःस्ववेगेनलता
जालान्यनेकशः २६ आक्रीडमानोहृष्टात्माश्रीमान्वायुसुतोययौ ॥ प्रियामनोरथंकर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः २७ प्रांशुःकनकवर्णाभःसिंहसंहननोयुवा ॥ म
त्तवारणविक्रांतोमत्तवारणवेगवान् २८ मत्तवारणताम्राक्षोमत्तवारणवारणः ॥ प्रियपाश्वोपविष्टाभिव्यावृत्ताभिविचिष्टितैः २९ यक्षगंधर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरी
क्षितः ॥ नवावतारंरूपस्यविक्रीडन्निवपांडवः ३० चचाररमणीयेषुगंधमादनसानुषु ॥ संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ३१ द्रौपद्यावनवासिन्याः
प्रियंकर्तुंसमुद्यतः ॥ सोऽचितयद्गतेस्वर्गमर्जुनेमयिचागते ३२ पुष्पहेतोःकथंत्वार्यःकरिष्यतियुधिष्ठिरः ॥ स्नेहान्नरवरोनूनमविश्वासाद्वलस्यच ३३ नकुलंस
हदेवंचनमोक्षयतियुधिष्ठिरः ॥ कथंतुकुसुमावाप्तिःस्याच्छीघ्रमितिचितयन् ३४ प्रतस्थेनरशार्दूलःपक्षिराडिववेगेतः ॥ सज्जमानमनोदृष्टिःफुल्लेषुगिरिसानुषु
३५ द्रौपदीवाक्यपाथेयोभीमःशीघ्रतरंययौ ॥ कंपयन्मेदिनीपद्म्यानिर्घातइवपर्वसु ३६ त्रासयन्गजयूथानिवातरंहावृकोदरः ॥ सिंहव्याघ्रपृगांश्चैवमर्दया
नोमहाबलः ३७ उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंस्तरसावली ॥ लतावल्लीश्चभेगेनविकर्षन्पांडुनंदनः ॥ उपर्युपरिशैलाग्रमारुरुक्षुरिवद्विपः ३८ विनर्दमानोऽति
भृशंसविद्युदिवतोयदः ॥ तेनशब्देनमहताभीमस्यप्रतिबोधिताः ३९ गुहांसंतत्यजुर्व्याघ्रानिलिल्युर्वनवासिनः ॥ समुत्पेतुःखगास्त्रस्तामृगयूथानिदुद्बुधुः ४०
ऋक्षाश्चोत्सृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयोयुहाम् ॥ व्यजृम्भंतमहासिंहामहिषाश्चावलोकयन् ४१ तेनवित्रासितानागाःकरेणुपरिवारिताः ॥ तद्वनंसंपरित्यज्यजग्मुर्
न्यन्महावनम् ४२ वराहमृगसंघाश्चमहिषाश्चनेचराः ॥ व्याघ्रगोमायुसंघाश्चप्रणेदुर्गवयैःसह ४३ रथांगसाह्वदात्यूहाहंसकारंडवप्लवाः ॥ शुकाःपुंस्कोकिलाः
क्रौंचाविसंज्ञाभेजिरेदिशः ४४ तथाऽन्येदर्पितानागाःकरेणुशरपीडिताः ॥ सिंहव्याघ्राश्चसंकुद्धाभीमसेनमथाद्रवन् ४५ शकृन्मूत्रंचमुंचानाभयविभ्रांतमान
साः ॥ व्यादितास्यामहारौद्राव्यनदन्भीषणान्रवान् ४६ ततोवायुसुतःक्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ गजेनान्यान्गजान्श्रीमान्सिंहंसिंहेनवाविभुः ४७

श्रेष्ठाभिरैकाग्रभिरित्यर्थः २९ रूपस्यसौंदर्यस्य । रूपस्वभावेसौंदर्येतिमेदिनी ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ निर्घातउत्पातः पर्वसुउत्सवेषु ३६ । ३७ पोथयन्मर्दयन्लताभूचराव
ल्लीवृक्षचरेतिभेदः ३८ । ३९ । ४० अवलोकयन् व्यलोकयन् ४१ । ४२ । ४३ रथांगसाह्वदात्यूहाहंसकारंडवप्लवाः इतियावत्दात्यूहो मयूरश्चातकोवा । दात्यूहःकालकंठके ॥ चात
केपीतिमेदिनी ४४ करेणुशरेणहस्तिनीकृतेनोत्तेजनेन पीडिताः शरस्तूतेजने बाणे इति मेदिनी ४५ । ४६ । ४७

४८ । ४९ । ५० । ५१ आस्रावी मत्तगजइत्यर्थः कदलीस्तंभान्मृगविशेषपादान् । रंभाहृष्टेऽथकदलीपताकामृगभेदयोरितिमेदिनी । उत्तरश्लोकाद्रलिनामित्यपठ्यबालिनो यक्षादीनां
पताकारस्तंभान्वा ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ नलिनोत्पलपद्मपुष्पं । उत्पलीतुपपर्वतच्छीबंकुष्ठप्रसूनयोरितिमेदिनी उद्दामोर्बवनशून्यः ५९ अधरगंपर्वतोपरिवनगंतुमुद्यतः
तलप्रहारैरन्यांश्चव्यहनत्पांडवोवली ॥ तेवध्यमानाभीमेनसिंहव्याघ्रतरक्षवः ४८ भयाद्विसृजुर्भीमंशकृन्मूत्रंचसुस्रवुः ॥ प्रविवेशततःक्षिप्रंतानपास्यमहा
बलः ४९ वनंपांडुसुतःश्रीमान्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ अथापश्यन्महाबाहुर्गंधमादनसानुषु ५० सुरम्यंकदलीषडंबहुयोजनविस्तृतम् ॥ तमभ्यगच्छद्वेगेन
क्षोभयिष्यन्महाबलः ५१ महागजइवास्त्रावीप्रभंजनविविधान्द्रुमान् ॥ उत्पाट्यकदलीस्तंभान्बहुतालमसुच्छ्रयान् ५२ चिक्षेपतरसाभीमःसमंताद्रलिनांवरः ॥
विनदन्सुमहातेजान्सिंहइवदर्पितः ५३ ततःसत्वान्युपाक्रामद्रुहानिसुमहांतिच ॥ रुरुवानरसिंहांश्चमहिषांश्चजलाशयान् ५४ तेनशब्देनचैवाथभीमसेनवरेण
च ॥ वनांतरगताश्चापिवित्रेसुमृगपक्षिणः ५५ तंशब्दंसहसाश्रुत्वामृगपक्षिसमोरितम् ॥ जलार्द्रपक्षाविहगाःसमुत्पेतुःसहस्रशः ५६ तानौदकान्वाक्षिगणात्रि
रीक्ष्यभरतर्षभः ॥ तानेवानुसरन्रम्यंददर्शसुमहत्सरः ५७ कांचनैःकदलीषडैर्मंदमारुतकंपितैः ॥ वीज्यमानमिवाक्षोभ्यंतरीरतीरविसर्पिभिः ५८ तत्सरोस्था
वतीर्याशुप्रभूतनलिनोत्पलम् ॥ महाराजइवोद्दामश्चिक्रीडवलवद्वली ५९ विक्रीड्यतस्मिन्रुचिरमुत्तारामितयुतिः ॥ ततोऽध्यगंतुवेगेनतद्वनंबहुपादपम् ६०
दध्मौचशंखंस्वनवत्सर्वप्राणेनपांडवः ॥ आस्फोटयच्चवलवान्भीमःसंनादयन्दिशः ६१ तस्यशंखस्यशब्देनभीमसेनरवेणच ॥ बाहुशब्देनचोग्रेणनदंतीवगिरे
गुंहाः ६२ तंवज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम् ॥ श्रुत्वाशैलगुहासुप्तैःसिंहैर्मुक्तोमहास्वनः ६३ सिंहनादभयत्रस्तैःकुंजरैरपिभारत ॥ मुक्तोविरावःसुमहान्
पर्वतोयेनपूरितः ६४ तंतुनादंततःश्रुत्वामुक्तंवारणपुंगवैः ॥ भ्रातरंभीमसेनंतुविज्ञायहनुमान्कपिः ६५ दिवंगमंरुोधाथमार्गभीमस्यकारणात् ॥ अनेनहिप
थामावैगच्छेदितिचिचार्यसः ६६ आस्तएकायनेमार्गेकदलीषडमंडिते ॥ भ्रातुर्भीमस्यरक्षार्थंतमार्गमवरुध्यवै ६७ माऽत्रप्राप्स्यतिशापंवाधर्वगंवेतिपांड
वः ॥ कदलीषडमध्यस्थोह्येवंसंचिंत्यवानरः ६८ प्राजृम्भंतमहाकायोहनुमान्नामवानरः ॥ कदलीषडमध्यस्थोनिद्रावशगतस्तदा ६९ जृम्भमाणःसुविपुलंशक
ध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ आस्फोटयच्चलांगूलमिद्राशनिसमस्वनम् ७० तस्यलांगूलनिनदंपर्वतःसुगुहामुखैः ॥ उद्गारमिवगौर्नर्दन्नुत्ससर्जसमंततः ७१
लांगूलास्फोटशब्दाच्चचलितःसमहागिरिः ॥ विधूर्णमानशिखरःसमंतात्पर्यशीर्यत ७२ सलांगूलरवस्तस्यमत्तवारणानिःस्वनम् ॥ अंतर्धायविचित्रेषुवचार
गिरिसानुषु ७३ सभीमसेनस्तच्छ्रुत्वासंप्रहृष्टतनूरुहः ॥ शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचारकदलीवनम् ७४

सन्नितिशेषः ६० । ६१ । ६२ आस्फोटितउद्गारितःबाहुघातोवा ६३ । ६४ । ६५ दिवंगमंमार्गं स्वर्गमार्गं ६६ एकायने अतिसंकुचिते ६७ वानरःकपिःवानानिशुक्कफजानिरात्वादतहाति
वानरःअहिस्त्रइत्यर्थः ६८ । ६९ । ७० उद्गारंमतिशब्दगौरिवउत्ससर्ज ७१ । ७२ । ७३ । ७४

७१७६ बाहोः स्वस्तिकचतुरस्रमूलजसंज्ञितयावत् तत्रान्यस्तकंधरमित्यर्थः तत्रहेतुः स्कंधेति विपुलास्तत्वादित्यर्थः ७७ आभुमं द्विगुणीकृतं ७८१९ उडुपंचंद्रं ८० अशोकानामशोकपुष्पा
कदलीवनमध्यस्थमथपीनेशिलातले ॥ ददर्शसुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ७५ विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षां विद्युत्संपातपिंगलम् ॥ विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचंच
लम् ७६ बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ॥ स्कंधभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ७७ किंचिच्चाभुग्रशीर्षेण दीर्घरोमांचितेन च ॥ लांगूलेनोर्ध्व
गतिना ध्वजेनेव विराजितम् ७८ ह्रस्वौष्ठताम्रजिह्वास्थं रक्तवर्णं चलद्भुवम् ॥ विवृतदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णायशोभितम् ७९ अपश्यद्वदनंतस्य रात्रिमवंतमिवो
डुपम् ॥ वदनाभ्यंतरगतैः शुक्लैर्दंतैरलंकृतम् ८० केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ८१ दीप्यमानेन वपु
पास्वार्चिष्मंतमिवानलम् ॥ निरोक्षंतममित्रग्रंलोचनैर्मधुपिंगलैः ८२ तं वानरवरंधमिनातिकायं महाबलम् ॥ स्वर्गपंथानमावृत्य हिमवंतमिव स्थितम् ८३
दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महावने ॥ अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली ८४ सिंहनादं च कारोग्रं वज्राशनिसमंबली ॥ तेन शब्देन भीमस्य विभ्रे सुमृगपाक्षि
णः ८५ हनूमांश्च महासत्त्वैर्षदुन्मलितलोचने ॥ दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिंगलैः ॥ स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत् ८६ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥
किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ननु नाम त्वया कार्यादयाभूतेषु जानता ८७ वयं धर्मं जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ॥ नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्व
ति जंतुषु ८८ कुरेषु कर्मसुकथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥ धर्मघातिषु सज्जंते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ८९ न त्वं धर्मं विजानासि बुधानोपासितास्त्वया ॥ अल्पबुद्धितया
बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ९० ब्रूहिकस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ॥ वर्जितमानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ९१ क्वचत्स्वयाऽद्य गंतव्यं प्रब्रूहे पुरुषर्षभ ॥ अ
तः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ९२ विना सिद्धगतिं वीरगतिरत्र न विद्यते ॥ देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ९३ कारुण्यात्त्वामहं वीरवारयामि निबो
धे ॥ नातः परं त्वया शक्यं गंतुमाश्वसि हि प्रभो ९४ स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्यमनुजर्षभ ॥ इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ९५ भक्षयित्वानि वर्तस्व मातृ
था प्राप्य सेवधम् ॥ ग्राह्यं यदि वचोमह्यं हितं मनुजपुंगव ९६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां भीमकदलीखंडप्रवेशोपहृच
त्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा च तस्तस्य वानरैर्द्रस्यधीमतः ॥ भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचा मे त्रकर्षणः १
॥ भीम उवाच ॥ को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपुरास्थितः ॥ ब्राह्मणानं तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वांतु पृच्छति २ कौरवः सोमवंशीयः कुंत्यागर्भेण धारितः ॥ पांडवो
वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ३ स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रतिगृह्यत ॥ हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ४

पा ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ सरुजः सपीठः ते त्वया ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ आश्वसिहि विश्वासं कुरु ९४ । ९५ मह्यं मम ९६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकं
ठीभिर्मारुतमानदीपे पृथक्त्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ॐ ॥ एतदिति १ । २ । ३ । ४

वैशसंविरोधं ५।६।७ निर्गुणइतिगुणाःसत्त्वादयोरूपादयश्चतैर्वर्जितः अतएवपरमःकोशपंचकेहि अनात्मन्यात्त्वत्वममुख्यमाध्यासिकत्वात्तस्य ततोऽन्यस्तुनिरुपाधिचिन्मात्रो मुख्यआत्मा प्रत्यग्भूतआकाशोघटमिवदेहंव्याप्यस्थितः एतेनशुद्धस्त्वंपदार्थ उक्तःअस्यनिर्गुणत्वेऽनुमवं प्रमाणयतिज्ञानविज्ञेयमिति ज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजप्रमा तेनज्ञेयंज्ञातविज्ञेयमितिपाठे सर्वप्रकाश

॥ हनूमानुवाच ॥ वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥ साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यासि वैशसम् ५ ॥ भीमसेन उवाच ॥ वैशसं वाऽस्तु यद्वा न्यत्र त्वां
पृच्छामि वानर ॥ प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मामतः प्राप्स्यसे व्यथाम् ६ ॥ हनूमानुवाच ॥ नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ॥ यद्यवश्यं प्रयातव्यं लंघ
यित्वा प्रयाहि माम् ७ ॥ भीम उवाच ॥ निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्या वा तिष्ठते ॥ तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्येन लंघये ८ ॥ यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनम्
क्रमेयं त्वांगिरि चैव हनूमानि वसागरम् ९ ॥ हनूमानुवाच ॥ कएष हनुमान्नामसागरो येन लंघितः ॥ पृच्छामि त्वानर श्रेष्ठ कथ्यतां यद्विशक्यते १० ॥ भीम उवा
च ॥ भ्राता मम गुणश्चाध्यो बुद्धिस्तत्त्वबलान्वितः ॥ रामायणेऽति विख्यातः श्रीमान्वानरपुंगवः ११ ॥ रामपत्नी कृते येन शतयोजनविस्तृतः ॥ सागरः प्लवगेन्द्रेण
क्रमेणैकेन लंघितः १२ ॥ समे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ॥ बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे १३ ॥ उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम् ॥ मच्छास
नमकुर्वाणं त्वावानेष्ये यमक्षयम् १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम् ॥ हृदये नावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् १५ ॥ हनूमान
उवाच ॥ प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ॥ ममानुकंपया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रम
मम् ॥ मनसाऽर्चितयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः १७ ॥ पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ॥ सालोक्यमंतकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् १८ ॥ सावज्ञमथ वामेन स्म
यन् जग्राह पाणिना ॥ नचाशकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः १९ ॥ उच्चिक्षेप पुनर्दोभ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ॥ नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोभ्यामपि महाबलः २० ॥
उत्क्षिप्ताभ्रविघृताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ॥ स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाकतम् २१ ॥ यत्नवानपि तु श्रीमान् लंगुलोद्धरणोद्धुरः ॥ कपेः पार्श्वगतो भीमस्त
स्थौर्वीढानताननः २२ ॥ प्राणिपत्यचकौ ते यः प्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रसीद कपिशार्दूलदुरुक्तक्षम्यतां मम २३ ॥ सिद्धो वायदिवा देवो गंधर्वो वाऽथ गुह्यकः ॥ पृष्टः स
न्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपपटक् २४ ॥ नचेदुह्यं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ॥ शिष्यवत्त्वांतु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेनघ २५ ॥ हनूमानुवाच ॥ यत्ते
मम परिज्ञाने कौतूहलमार्दिमम् ॥ तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पांडवनंदन २६

कमहंकारादिसाक्षिणमित्यर्थः तस्यावमानना शालग्रामादिवत्तदुपाधिभूतस्य शरीरस्यलंघनेनभवत्यतस्तद्वयं नकुर्वेइत्यर्थः ८ भूतभावनेभूतानांविद्यदादीनांजरायुजादीनांचभावनंरचनंय
स्मात्तं । आत्मनआकाशःसंभूतः । आत्मनःसर्वएतआत्मानो व्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिभ्यः एतेनतत्पदार्थोक्तःतयोःसामानाधिकरण्यादभेदे ब्रह्माद्वैतंचदर्शितम् ९ । १० । ११ क्रमेणपादवि
क्षेपेण १२ । १३ । १४ । १५ । १६ एवमुक्तेसतितमित्यध्याहारः तंहीनधीर्पराक्रमंमनसाऽचित्यन्मेने १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

२० । २८ उपतस्थुर्वालिने ममचसुग्रीवेणप्रीतिरभवत् २९ निरुतो निरस्तः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशत
अहंकेसरिणःक्षेत्रेवायुनाजगदायुना ॥ जातःकमलपत्राक्षहनुमान्नामवानरः २७ सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनम् ॥ सर्वेवानरराजानस्तथावानरयूथपाः
२८ उपतस्थुर्महावीर्याममचामित्रकर्षण ॥ सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्रिनायथा २९ निरुतःसततोभ्रात्राकस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ ऋष्यमूकेमयासार्धसु
ग्रीवोन्यवसच्चिरम् ३० अथदाशरथिर्वीरोरामोनाममहाबलः ॥ विष्णुर्मानुषरूपेणचचारवसुधातलम् ३१ सपितुःप्रियमन्विच्छन्सहभार्यःसहानुजः ॥ सधनु
र्धन्विनांश्रिष्ठोदंडकारण्यमाश्रितः ३२ तस्यभार्याजनस्थानाच्छलेनापहृताबलात् ॥ राक्षसेंद्रेणबलिनारावणेनदुरात्मना ३३ सुवर्णरत्नाचित्रेणमृगरूपेणर
क्षसा ॥ वंचयित्वानरव्याघ्रमारीचेनतदाऽनघ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्राप० लोमशतीर्थयात्रायांहनुमद्गीमसंवादेसप्तचत्वारिंशदधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ध ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ हृतदारःसहभ्रात्रापत्नीमार्गन्सराधवः ॥ दृष्टवान्शैलशिखरेसुग्रीवंवानरर्षभम् १ तेनतस्याभव
त्सख्यंराघवस्यमहात्मनः ॥ सहत्वावालिनंराज्येसुग्रीवमभिषिक्तवान् २ सराज्यंप्राप्यसुग्रीवःसीतायाःपरिमार्गणे ॥ वानरान्प्रेषयामासशतशोऽथसहस्रशः ३
ततोवानरकोटीभिःसहितोऽहंनरर्षभ ॥ सीतामार्गन्महाबाहोप्रयातोदक्षिणांदिशम् ४ ततःप्रवृत्तिःसीतायाःगृध्रेणसुमहात्मना ॥ संपातिनासमाख्यातारावण
स्यनिवेशने ५ ततोऽहंकार्यसिद्धयर्थंरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शतयोजनविस्तारमर्णवंसहस्राहुतः ६ अहंस्ववीर्यादुत्तीर्यसागरंमकरालयम् ॥ सुतांजनकराजस्य
सीतांसुरसुतोपमाम् ७ दृष्टवान्भरतश्रेष्ठरावणस्यनिवेशने ॥ समेत्यतामहंदेवीवैदेहीराघवप्रियाम् ८ दग्ध्वालंकामशेषेणसाहस्राकारतोरणाम् ॥ प्रत्यागत
श्चास्यपुनर्नामत्रप्रकाश्यै ९ मद्राक्यंचावधार्याशुरामोराजीवलोचनः ॥ सद्युद्धिपूर्वसैन्यस्यबद्ध्वासेतुमहोदधौ १० वृतोवानरकोटीभिःसमुत्तीर्णोमहार्ण
वम् ॥ ततोरामेणवीर्येणहत्वातान्सर्वराक्षसान् ११ रणेनुराक्षसगणंरावणंलोकरावणम् ॥ निशाचरेद्रंहत्वातुसभ्रातृसुतबांधवम् १२ राज्येऽभिषिच्यलंकायां
राक्षसेंद्रंविभीषणम् ॥ धार्मिकंभक्तिमंतंचभक्तानुगतवत्सलम् १३ ततःप्रत्याहृताभार्यानष्टावेदश्रुतिर्यथा ॥ तयैवसहितःसाध्व्यापत्न्यारामोमहायशः १४
गत्वाततोऽतित्वरितःस्वांपुरींरघुनंदनः ॥ अध्यावसततोऽप्योध्यामयोध्यांदिषतांप्रभुः १५ ततःप्रतिष्ठितोराज्येरामोऽनृपतिसत्तमः ॥ वरंमयायाचितोऽसौरा
मोराजीवलोचनः १६ यावद्रामकथेयंतेभवेच्छोकेषुशुहृन् ॥ तावज्जीवेयमित्येवंतथास्त्वितिचसोऽब्रवीत् १७ सीताप्रसादाच्चसदामाभिहस्थमरिदम् ॥ उपति
ष्ठतिदिव्याहिभोगाभिमियथेप्सिताः १८ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानि च ॥ राज्यंकारितवान् रामस्ततःस्वभवनंगतः १९

तमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ हृतदारहति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ समेत्यविदित्वासंभाषणादिना निश्चित्येत्यर्थः ८ अस्वरामस्यतत्रलंकायां ९ अवधार्य निश्चित्य १० । ११
लोकरावणं लोकपीडाकरं १२ । १३ । १४ अयोध्यायांशुहृन्मशक्यां १५ । १६ । १७ । १८ कारितवान् कृतवान्स्वार्थेणित् स्वभवनंवेकुंठं १९

२० । २१ । २२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ हरिवानरः ५ । ६ । ७ । ८ वर्ष्मशरीरं ९
भावान्तरत्त्वानिकर्मशुभाशुभं वीर्यं फलोदयपर्यंतंशक्तिः भवामभावोत्पत्तिविनाशौ ऐश्वर्यानिश्चयंवा १० कृतमेवसर्वैकतकृत्याप्येत्यर्थः ततएवहेतोःकृतपुंगवनाम् ११ गुणतांमुख्यमप्यमुख्यतांगतं
१२ । १३ नसामेतित्रयीधर्मस्याचित्तशुद्धयर्थत्वात्तस्याश्च तदानींस्वभावसिद्धत्वाच्च सामादीन्यासन् मानवीक्रियाकृपाद्यारंभरूपाकिंतु अभिध्यायफलंसंकल्पादेवसर्वसंपद्यतइत्यर्थः १४

तदिहाप्सरसस्तातगंधर्वाश्चसदाऽनघ ॥ तस्यवीरस्यचरितंगांयंतोरमयंतिमाम् २० अयंचमार्गोर्मर्त्यानामगम्यःकुरुनंदन ॥ ततोऽहंरुद्रवान्मार्गतवेमंदेव
सेवितम् २१ धर्षयेद्वाशपेद्वाऽपिमाकश्चिदितिभारत ॥ दिव्योदेवपथोह्येपनात्रगच्छंतिमानुषाः ॥ यदर्थमागतश्चासिअतएवसरश्चतत् २२ ॥ ॥ इतिश्री
महाभारतेआरण्यकेपर्वणितीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायांहनुमद्गीमसंवादेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
एवमुक्तोमहाबाहुर्भीमसेनःप्रतापवान् ॥ प्रणिपत्यततःप्रीत्याभ्रातरंहृष्टमानसः १ उवाचशृङ्गयावाचाहनुमंतंकपीश्वरम् ॥ मयाधन्यतरोनास्तियदार्यदृष्टवा
नहम् २ अनुग्रहोमेसुमहांस्टातिश्चतवदर्शनात् ॥ एवंतुकृतमिच्छामित्वयाऽद्यप्रियमात्मनः ३ यत्त्वेतदासीत्प्लवतःसागरंमकरालयम् ॥ रूपमप्रातिमंवीरतदि
च्छामिनिरीक्षितुम् ४ एवंतुष्टोभविष्यामिश्रद्धास्यामिचतेवचः ॥ एवमुक्तःसतेजस्वीप्रहस्यहरिरब्रवीत् ५ नतच्छक्यंत्वयाद्रष्टुंरूपनान्येनकेनाचित् ॥ का
लावस्थातदाह्यन्यानसावर्ततिसांप्रतम् ६ अन्यःकृतयुगेकालस्त्रेतायांद्वापरेपरः ॥ अयंप्रध्वंसनःकालोनाद्यतद्रूपमस्तिमे ७ भूभिर्नद्योनगाःशैलाःसिद्धादेवाम
हर्षयः ॥ कालंसमनुवर्ततेयथाभावायुगेयुगे ८ बलवर्ष्मप्रभावाहिप्रहीयंत्युद्भवंतिच ॥ तदलंबतद्रूपंद्रष्टुंकुरुकुलोद्भह ॥ युगंसमनुवर्तामिकालोहिदुरतिक्रमः ९
॥ भीमउवाच ॥ युगसंख्यांसमाचक्ष्वआचारंचयुगेयुगे ॥ धर्मकामार्थभावांश्चकर्मवीर्येभवाभवौ १० ॥ हनुमानुवाच ॥ कृतंनामयुगंतातयत्रधर्मःसनातनः ॥
कृतमेवनकर्तव्यंतस्मिन्कालेयुगोत्तमे ११ नतत्रधर्माःसीदंतिक्षीयंतेनचवैप्रजाः ॥ ततःकृतयुगंनामकालेनगुणतांगतम् १२ देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ॥
नासन्कृतयुगेताततदानक्रयविक्रयः १३ नसामऋग्यजुर्वर्णाःक्रियानासीच्चमानवी ॥ अभिध्यायफलंतत्रधर्मःसंन्यासएवच १४ नतस्मिन्युगसंसर्गव्याधयोर्ने
द्रियक्षयः ॥ नासूयानापिरुदितंनदपोनापिवैकृतम् १५ नविग्रहःकुतस्तंद्रीनद्वेषोनचपैशुनम् ॥ नभयंनापिसंतापोनचेष्ट्यानचमत्सरः १६ ततःपरमकंब्रह्म
सागतियोगिनांपरा ॥ आत्माचसर्वभूतानांशुक्लोनारायणस्तदा १७ ब्राह्मणाक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चकृतलक्षणाः ॥ कृतयुगेसमभवन्स्वकर्मनिरताःप्रजाः १८

वैकृतंकपटं १५ विग्रहोवैरंतंद्रीआलस्यद्वेषः परानिष्टचित्तं पैशुनंतद्वापणं ईर्ष्याअक्षमामत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं १६ ततोऽसूयादित्यागात् परमकंपरमानंददात्मकंब्रह्मप्राप्त्यतइतिशेषः
गतिःप्राप्यंआरभेतिश्वेतरेकपीतकृष्णरूपाणिक्रमेण कृतादिषुभवंतीतिकृतेनारायणः शुद्धइत्युक्तं १७ कृतलक्षणाःकृतानिस्वतःसिद्धानिलक्षणांनिशमोदमस्तपइत्यादीभियेपांते १८

समं ब्रह्मतदेव आश्रयादिर्यस्य ततथा ब्रह्मैव फलप्राप्तये श्रयेत् । तत्प्राप्यत्यर्थं एव आचारो यस्य । तस्यैव च ज्ञानं केवलं निरुपाधिविषयं । ब्रह्मैव कर्माणि गत्यागत्यादीनि येषां ते अहमिहं हंतुमि
त्यादिवचनात् १९ एको देवः प्रत्यगात्मा तत्रैव सदा युक्तो योगवतः । एको मंत्रः प्रणवः । एको विधिर्वेदांशश्च व्रणादिः । एका क्रिया ध्यानादिः । एक एव तत्त्वप्रतिपादको वेदो येषां सर्वेऽपि ज्ञाननिष्ठा एव
न तु केवलं कर्मठाव्यसनिनोदा २० कालो दर्शादिस्तद्युक्तेन कर्मणा कामफलेनोच्छिन्नफलेन रुपादिना स्वर्गादिना वासयोगस्तदभावात् २१ आत्मनि ब्रह्मण्योगेक्यं तेन समा युक्तोऽयं धर्मो योगा
ख्यः कृतलक्षणः कृतयुगसूचकः । यदैव यत्रैव पुंसि ईदं धर्मो वर्धते तदैव कृतयुगमित्यर्थः चतुष्पादोऽविकलः २२ त्रैगुण्यं प्रवृत्तिप्रकाशमोहात्मकरजः सत्त्वतमसां समाहारस्तेन वर्जितं सत्रयं ज्ञक्रिया

समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलम् ॥ तदा हि समकर्माणो वर्णाधर्मानवाप्नुवन् १९ एकदेवसदा युक्ता एकमंत्रविधिक्रियाः ॥ पृथग्धर्मास्त्वेकवेदाधर्ममेकमनुव्रताः
२० चातुराश्रम्य युक्तेन कर्मणा कालयोगिना ॥ अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवंति परांगतिम् २१ आत्मयोगसमा युक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ॥ कृतयुगे चतुष्पादश्चा
तुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः २२ एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ त्रेतामपि निबोधत्वं यस्मिन् सत्रं प्रवर्तते २३ पादेन च सते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ सत्य
प्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः २४ ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥ त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः २५ प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानप
रायणाः ॥ स्वधर्मस्थाः क्रियावंतो न रास्त्रेतायुगेऽभवन् २६ द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ॥ विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च २७ ततोऽन्ये च चतुर्वे
दास्त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे २८ एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधानीयते क्रिया ॥ तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा २९ एकदेवस्य
चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ सत्त्वस्य चेह विभंशास्त्येकश्चिदवस्थितः ३० सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ॥ कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदवैदेवका
रिताः ३१ यैर्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ॥ कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ३२ एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ पादेनैकेन कौं
तेयधर्मः कलियुगे स्थितः ३३ तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ॥ वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ३४ ईतयो व्याधयस्तं द्रीदोषाः क्रोधादयस्त
था ॥ उपद्रवाः प्रवर्तन्ते आधयः क्षुद्रयन्तथा ३५ युगेऽप्यावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ॥ धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ३६ लोके क्षीणे क्षयं याति भावा
लोकप्रवर्तकाः ॥ युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते ३७

रजो मिश्रत्वात् २९ सत्येनैव प्रवृत्ताः २४ भावसंकल्पाः भावो भावना क्रिया अहमनेन कर्मणा इदं फलमनेन प्रकारेण करिष्यामीत्येवं रूपा तद्विषय एव संकल्पो येषां अतएव क्रियादिभिः फलोपगाः
फलभुजो न तु कृतवत्संकल्पसिद्धाः २५ २६ द्विभागोनः पादद्वयहीनचतुर्धावेदः कृतः कृतस्यैकेन धारायितुमशक्यत्वात् २७ अनृचः कृत्वा त्रेणापि हीना अतिमाद्यात् यद्वा चतुर्वेदा इति वेदत्रयोक्तं कर्म
ज्योतिष्टोमादिकमथर्वणोपनिषदुक्तं ध्यानं च सहैव वाऽनुतिष्ठन्तीति कर्मोपास्तिसमुच्चय उक्तः । त्रिवेदा इति केवलं कर्मठाः । द्विवेदा इति स्वशास्त्रोक्तं संख्यावंदनादिकर्म ध्यानं च सहैव वाऽनुतिष्ठन्ती ।
एकवेदाध्यानेनैकनिष्ठाः । अनृचः कृतकृत्याः विपर्यस्तो निदिध्यासेन किं ध्यानमविपर्यये इत्युक्ते ध्यानादपि विरक्ताः २८ २९ सत्त्वस्य बुद्धेर्विभंशात् क्षयात् ३० ३१ यैर्व्याधिभिः कामैश्च ३२ ३३
तामसं तमोगुणप्रधानं कलिं ३४ ईतयोऽतिवृष्ट्या दयः ३५ व्यावर्तते नश्यति ३६ भावाधर्मज्ञानादयः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते अन्यत्प्रार्थ्यतेऽन्यत्र जायते पौष्टिकमपि कर्मविधिलोपान्नाशकं भवतीति भावः ३७

चिरजीविनो मादृशा अपि युगानुवर्तिनः कालानुसारिणो भवन्ति ३८ अनर्थकेषु निष्प्रयोजनेषु भावोऽभिनिवेशः २९ स्वस्तिकल्याणं ४० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावं दीपेऊन
एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ॥ युवानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ३८ यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिदम् ॥ अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विज्ञानतः ३९
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मातृपरिपृच्छसि ॥ युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोम
शतीर्थयात्रायां कदलीषण्डेऽनुमद्गमिसंवादे ऊनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ पूर्वरूपमदृष्टातेन यास्यामि क
थंचन ॥ यदितेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः ॥ तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलंघने २ आ
तुः प्रियमर्भाप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ॥ देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ३ सद्रूपं कदलीषण्डादयन्नमितयुतिः ॥ गिरिश्रोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वा
नरः ४ समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ताम्रक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटो कुटिलाननः ५ दीर्घलांगूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रा
तुः कौरव नंदनः ६ विसिष्मियेत दार्भाजो हृषेच पुनः पुनः ॥ तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्गमिव पर्वतम् ७ प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यमीलयत् ॥ आवभाषे च
हनुमान् भीमसेनं स्मयन्निव ८ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपममानघ ॥ वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितम् ॥ भीमशत्रुपुचात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ९ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ तदहं तु महारौद्रं विध्य पर्वतसन्निभम् ॥ दृष्ट्वा हनूमतो वर्धमसंभ्रांतः पवनात्मजः १० प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ कृतांजलि रदीना
त्मा हनूमंतमवस्थितम् ११ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्य स्य ते विभो ॥ संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना १२ न हि शक्रो मित्वा दृष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ॥ अप्रमे
यमनाष्टुष्यं मैनाकमिव पर्वतम् १३ विस्मयश्चैव मे वीरसुमहान् मनसोऽप्यवै ॥ यद्गामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् १४ त्वमेव शक्तस्तं लंकां सयोधां सह वा
हनाम् ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमंजसा १५ न हिते किंचिदप्राप्यं मारुतात्मजविद्यते ॥ त्वनैकस्य पर्याप्तो रावणः स गणो युधि १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् प्लवगोत्तमः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धं भीरवागिरा १७ ॥ हनूमान उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ भीमसेन पर्या
प्तो ममासौ राक्षसाधमः १८ मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककंदके ॥ कीर्तिर्मयं ये द्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् १९ तेन वीरेण तं हत्वा स गणं राक्षसाधमम् ॥ आनी
तास्व पुरं सीता कीर्तिश्चाख्यापितानृषु २० तद्गच्छ विपुलप्रज्ञातुः प्रियाहितैरतः ॥ अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः २१ एष पंथाः कुरु श्रेष्ठ सौगंधिक
नायते ॥ द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः २२ न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ॥ दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः २३

पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ पूर्वरूपमिति १ । २ । ३ गिरिश्रोच्छ्रयगिरिरिव इवावेषः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५
पर्याप्तः समर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० अरिष्टं निर्विघ्नं २१ । २२ पुरुषेण मर्त्येन २३

२४ गमयस्वबोधपूर्वकमनुतिष्ठस्वार्थेणिच् २५ । २६ दुर्जनवधोऽधर्मोऽपि धर्मपरोपघातकंसत्यं धर्मोऽप्यधर्म एव २७ आचारः शौचादिस्तेन धर्मः प्राप्यते ततो वेदाधिगमस्ततो देवताप्रसाद इत्यर्थः २८ वेदेति यज्ञैर्देवानां नीत्यामनुष्याणां च स्थिति रित्यर्थः २९ पणो भूतिस्तामर्हतीति पण्यासेवा । पणो वराट्माने स्यादित्युपक्रम्य व्यवहारे मृतौ धने इति भेदिनी वार्ताजीविकायां

बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ॥ देवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वीति भारत २४ माता तसाह संकापीः स्वधर्मपरिपालय ॥ स्वधर्मस्थः परंधर्मैर्बुध्यस्व गमयस्व च २५ न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धानुपसेव्य च ॥ धर्मार्थैर्वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि २६ अधर्मो यत्र धर्मोऽप्यधर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ॥ स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यत्यबुद्धयः २७ आचारसंभवो धर्मो धर्मवेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः २८ वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धर्मोऽतिदेवताः ॥ बृहस्पत्युशनः प्रोक्तैर्नैर्धर्म्यैति मानवाः २९ पण्याकरवणिज्याभिः कृष्यागोजाविपोषणैः ॥ वार्तया धार्यते सर्वधर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ३० त्रयीवार्तादंडनीतिस्तिष्ठो विद्याविजानताम् ॥ ताभिः सम्यक्प्रयुक्तामि लोकयात्राविधीयते ३१ सा चेद्धर्मकृतानस्यात्र धर्ममृते भुवि ॥ दंडनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ३२ वार्ता धर्मैर्ह्यवर्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयंति वै प्रजाः ३३ द्विजातीनामृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ॥ यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ३४ याजनाध्यापनं विप्रधर्मश्चैव प्रतिग्रहः ॥ पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ३५ शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ॥ भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः ३६ क्षत्रधर्मोऽत्र कौतयेत वधर्मोऽत्र रक्षणम् ॥ स्वधर्मं प्रातिपद्यस्व विनितो नियतोऽद्रियः ३७ वृद्धैः समं ग्यसद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ॥ आस्थितः शास्ति दंडेन व्यसनी परिभूयते ३८ निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदाराजा प्रवर्तते ॥ तदा भवति लोकस्य मर्यादाः सुव्यवस्थिताः ३९ तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ॥ नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धैः क्षयस्तथा ४० राज्ञा मुपायश्चार्थबुद्धिर्भद्रपराक्रमाः ॥ निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्यसाधकम् ४१ साम्राजानेन भेदेन दंडेनोपेक्षणेन च ॥ साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः ४२ मंत्रमूलानयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ॥ सुमंत्रितेन यासिद्धिस्तां द्विजैः सह मंत्रयेत् ४३ स्त्रियामूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ॥ न मंत्रयीत गुह्याण्येषु चोन्मादलक्षणम् ४४ मंत्रयेत्सह विद्वाद्भिः शक्तैः कर्माणिकारयेत् ॥ स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान् मुखान्सर्वत्र वर्जयेत् ४५ धार्मिकान् धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ॥ स्त्रिषु क्लीबान्त्रियुं जीतकूरान् कूरेषु कर्मसु ४६

वृत्तिः १० साचक्रमेण ब्राह्मणस्य त्रयीयाजनाध्यापनादिः वैश्यस्य वार्तापण्यादिः क्षत्रियस्य दंडादिः ३१ सालोकयात्रा ३२ । ३३ ऋतंसत्यमात्मज्ञानाख्यं एकोवर्णः शूद्रः केवलसात्विकः धर्मो योगाख्यः ३४ । ३५ । भैक्ष्येति गुरौ त्रिवर्णे वासितं वा सोऽप्येवांते शूद्रा भैक्ष्यादिभिर्हीना भवन्ति ३६ क्षत्रधर्मोऽप्रकरणे उच्यते स च तव धर्मोऽत्र लोके ३७ आस्थितोऽनुगृहीतः ३८ । ३९ स्थानं सिद्धसंरक्षणम् ४० । ४१ समासः सामादिपंचकेऽप्येकैर्द्विजैर्वा कार्यसाधनं व्यासः सर्वस्तत्सिद्धिः ४२ । ४३ । ४४ स्निग्धैर्हितेषु भिः नीतिप्रजादारापत्यादेर्विन्यासाः स्थापनानि ४५ । ४६

स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्यः उत्तकोचादिनालोभितेभ्यः ४७ बुद्धबाजोवनाशया प्रतिपन्नेषु शरणागतेषु ४८ । ४९ वीरो धर्मो राजधर्मः ५० । ५१ । ५२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ॥ बुद्धिः कर्मसु विज्ञेयारिपूणां च बलाबलम् ४७ बुद्ध्या स्वप्रातिपन्नेषु कुर्यात्साधुष्वनुग्रहम् ॥ निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ४८ निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदाराजा प्रवर्तते ॥ तदा भवति लोकस्य मर्यादाः सुव्यवस्थिता ४९ एष तेऽभिहितः पार्थ वीरो धर्मोऽदुरन्वयः ॥ तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ५० तपो धर्मदमेज्याभिर्विप्रायांति यथा दिवम् ॥ दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्याति वैश्याश्च सद्गतिम् ५१ क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ सम्यक्प्रणीतं दंडाहिकामद्वेषविवर्जिताः ॥ अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां याति सलोकताम् ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां हनूमद्भीमसेनसंवादे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः संहृत्य विपुलं तद्रूपः कामतः कृतम् ॥ भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजतवानरः १ परिष्वक्तस्य तस्या शुभ्रात्रा भीमस्य भारत ॥ श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वे चासीत्प्रदक्षिणम् २ बलं चातिबलो मेनेन मेऽस्ति सदृशो महान् ॥ ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ३ भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ गच्छ वीर स्वमावासंस्मर्तव्योऽस्मि कथां तरे ४ इह स्थश्च कुरु श्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कर्हि चित् ॥ धनदस्यालयाच्चापि विमृष्टानां महाबल ५ देशकालइहायातुं देवगंधर्वयोषिताम् ॥ ममापि सफलं चक्षुः समा रितश्चास्मि राघवम् ६ रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्दयनं नंदनम् ॥ सीतावक्त्रारविं दार्कं दशास्यध्वातभास्करम् ७ मानुषं गात्रं संस्पर्शगत्वा भीमत्वया सह ॥ तदस्मदर्शनं वीरकौंतेय मोघमस्तु ते ८ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसां हव्यम् ९ धार्तराष्ट्रानि हंतव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ शिलयानगरं वाऽपि मर्दितव्यं मया यदि १० बध्वा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवांतिकम् ॥ यावदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच हनूमंतं प्रहृष्टेनांतरात्मना १२ कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ॥ स्वस्तितेऽस्तु महाबाहो कामयेत्वां प्रसीद मे १३ सनाथाः पांडवाः सर्वे त्वयानाथेन वीर्यवन् ॥ तवैव तेजसा सर्वांस्त्रिजेष्यामो वयं परान् १४ एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत ॥ भ्रातृत्वात्सौहार्दाच्चैव करिष्यामि प्रियंतव १५ चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ॥ यदा सिंहरं वीर करिष्यासि महाबल १६ तदाऽहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवंतव ॥ विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान् मोक्षयामि दारुणान् १७ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पांडवं नंदनम् १८ मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवांत रधीयत १९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां गंधमाहनूमद्भीमसंवादे एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

भारतभाष्ये दीपे पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये दीपे एकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥ ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥ ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ ॥ १४९ ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५१ ॥ ॥ १५२ ॥ ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥ ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥ ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥ ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥ ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥ ॥ २०१ ॥ ॥ २०२ ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ २०५ ॥ ॥ २०६ ॥ ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ ॥ २०९ ॥ ॥ २१० ॥ ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥ ॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ २१५ ॥ ॥ २१६ ॥ ॥ २१७ ॥ ॥ २१८ ॥ ॥ २१९ ॥ ॥ २२० ॥ ॥ २२१ ॥ ॥ २२२ ॥ ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥ ॥ २२५ ॥ ॥ २२६ ॥ ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥ ॥ २२९ ॥ ॥ २३० ॥ ॥ २३१ ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ २३३ ॥ ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ ॥ २३६ ॥ ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥ ॥ २४० ॥ ॥ २४१ ॥ ॥ २४२ ॥ ॥ २४३ ॥ ॥ २४४ ॥ ॥ २४५ ॥ ॥ २४६ ॥ ॥ २४७ ॥ ॥ २४८ ॥ ॥ २४९ ॥ ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥ ॥ २५२ ॥ ॥ २५३ ॥ ॥ २५४ ॥ ॥ २५५ ॥ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ ॥ २५९ ॥ ॥ २६० ॥ ॥ २६१ ॥ ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥ ॥ २६७ ॥ ॥ २६८ ॥ ॥ २६९ ॥ ॥ २७० ॥ ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥ ॥ २७३ ॥ ॥ २७४ ॥ ॥ २७५ ॥ ॥ २७६ ॥ ॥ २७७ ॥ ॥ २७८ ॥ ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ ॥ २८२ ॥ ॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥ ॥ २८५ ॥ ॥ २८६ ॥ ॥ २८७ ॥ ॥ २८८ ॥ ॥ २८९ ॥ ॥ २९० ॥ ॥ २९१ ॥ ॥ २९२ ॥ ॥ २९३ ॥ ॥ २९४ ॥ ॥ २९५ ॥ ॥ २९६ ॥ ॥ २९७ ॥ ॥ २९८ ॥ ॥ २९९ ॥ ॥ ३०० ॥ ॥ ३०१ ॥ ॥ ३०२ ॥ ॥ ३०३ ॥ ॥ ३०४ ॥ ॥ ३०५ ॥ ॥ ३०६ ॥ ॥ ३०७ ॥ ॥ ३०८ ॥ ॥ ३०९ ॥ ॥ ३१० ॥ ॥ ३११ ॥ ॥ ३१२ ॥ ॥ ३१३ ॥ ॥ ३१४ ॥ ॥ ३१५ ॥ ॥ ३१६ ॥ ॥ ३१७ ॥ ॥ ३१८ ॥ ॥ ३१९ ॥ ॥ ३२० ॥ ॥ ३२१ ॥ ॥ ३२२ ॥ ॥ ३२३ ॥ ॥ ३२४ ॥ ॥ ३२५ ॥ ॥ ३२६ ॥ ॥ ३२७ ॥ ॥ ३२८ ॥ ॥ ३२९ ॥ ॥ ३३० ॥ ॥ ३३१ ॥ ॥ ३३२ ॥ ॥ ३३३ ॥ ॥ ३३४ ॥ ॥ ३३५ ॥ ॥ ३३६ ॥ ॥ ३३७ ॥ ॥ ३३८ ॥ ॥ ३३९ ॥ ॥ ३४० ॥ ॥ ३४१ ॥ ॥ ३४२ ॥ ॥ ३४३ ॥ ॥ ३४४ ॥ ॥ ३४५ ॥ ॥ ३४६ ॥ ॥ ३४७ ॥ ॥ ३४८ ॥ ॥ ३४९ ॥ ॥ ३५० ॥ ॥ ३५१ ॥ ॥ ३५२ ॥ ॥ ३५३ ॥ ॥ ३५४ ॥ ॥ ३५५ ॥ ॥ ३५६ ॥ ॥ ३५७ ॥ ॥ ३५८ ॥ ॥ ३५९ ॥ ॥ ३६० ॥ ॥ ३६१ ॥ ॥ ३६२ ॥ ॥ ३६३ ॥ ॥ ३६४ ॥ ॥ ३६५ ॥ ॥ ३६६ ॥ ॥ ३६७ ॥ ॥ ३६८ ॥ ॥ ३६९ ॥ ॥ ३७० ॥ ॥ ३७१ ॥ ॥ ३७२ ॥ ॥ ३७३ ॥ ॥ ३७४ ॥ ॥ ३७५ ॥ ॥ ३७६ ॥ ॥ ३७७ ॥ ॥ ३७८ ॥ ॥ ३७९ ॥ ॥ ३८० ॥ ॥ ३८१ ॥ ॥ ३८२ ॥ ॥ ३८३ ॥ ॥ ३८४ ॥ ॥ ३८५ ॥ ॥ ३८६ ॥ ॥ ३८७ ॥ ॥ ३८८ ॥ ॥ ३८९ ॥ ॥ ३९० ॥ ॥ ३९१ ॥ ॥ ३९२ ॥ ॥ ३९३ ॥ ॥ ३९४ ॥ ॥ ३९५ ॥ ॥ ३९६ ॥ ॥ ३९७ ॥ ॥ ३९८ ॥ ॥ ३९९ ॥ ॥ ४०० ॥ ॥ ४०१ ॥ ॥ ४०२ ॥ ॥ ४०३ ॥ ॥ ४०४ ॥ ॥ ४०५ ॥ ॥ ४०६ ॥ ॥ ४०७ ॥ ॥ ४०८ ॥ ॥ ४०९ ॥ ॥ ४१० ॥ ॥ ४११ ॥ ॥ ४१२ ॥ ॥ ४१३ ॥ ॥ ४१४ ॥ ॥ ४१५ ॥ ॥ ४१६ ॥ ॥ ४१७ ॥ ॥ ४१८ ॥ ॥ ४१९ ॥ ॥ ४२० ॥ ॥ ४२१ ॥ ॥ ४२२ ॥ ॥ ४२३ ॥ ॥ ४२४ ॥ ॥ ४२५ ॥ ॥ ४२६ ॥ ॥ ४२७ ॥ ॥ ४२८ ॥ ॥ ४२९ ॥ ॥ ४३० ॥ ॥ ४३१ ॥ ॥ ४३२ ॥ ॥ ४३३ ॥ ॥ ४३४ ॥ ॥ ४३५ ॥ ॥ ४३६ ॥ ॥ ४३७ ॥ ॥ ४३८ ॥ ॥ ४३९ ॥ ॥ ४४० ॥ ॥ ४४१ ॥ ॥ ४४२ ॥ ॥ ४४३ ॥ ॥ ४४४ ॥ ॥ ४४५ ॥ ॥ ४४६ ॥ ॥ ४४७ ॥ ॥ ४४८ ॥ ॥ ४४९ ॥ ॥ ४५० ॥ ॥ ४५१ ॥ ॥ ४५२ ॥ ॥ ४५३ ॥ ॥ ४५४ ॥ ॥ ४५५ ॥ ॥ ४५६ ॥ ॥ ४५७ ॥ ॥ ४५८ ॥ ॥ ४५९ ॥ ॥ ४६० ॥ ॥ ४६१ ॥ ॥ ४६२ ॥ ॥ ४६३ ॥ ॥ ४६४ ॥ ॥ ४६५ ॥ ॥ ४६६ ॥ ॥ ४६७ ॥ ॥ ४६८ ॥ ॥ ४६९ ॥ ॥ ४७० ॥ ॥ ४७१ ॥ ॥ ४७२ ॥ ॥ ४७३ ॥ ॥ ४७४ ॥ ॥ ४७५ ॥ ॥ ४७६ ॥ ॥ ४७७ ॥ ॥ ४७८ ॥ ॥ ४७९ ॥ ॥ ४८० ॥ ॥ ४८१ ॥ ॥ ४८२ ॥ ॥ ४८३ ॥ ॥ ४८४ ॥ ॥ ४८५ ॥ ॥ ४८६ ॥ ॥ ४८७ ॥ ॥ ४८८ ॥ ॥ ४८९ ॥ ॥ ४९० ॥ ॥ ४९१ ॥ ॥ ४९२ ॥ ॥ ४९३ ॥ ॥ ४९४ ॥ ॥ ४९५ ॥ ॥ ४९६ ॥ ॥ ४९७ ॥ ॥ ४९८ ॥ ॥ ४९९ ॥ ॥ ५०० ॥ ॥ ५०१ ॥ ॥ ५०२ ॥ ॥ ५०३ ॥ ॥ ५०४ ॥ ॥ ५०५ ॥ ॥ ५०६ ॥ ॥ ५०७ ॥ ॥ ५०८ ॥ ॥ ५०९ ॥ ॥ ५१० ॥ ॥ ५११ ॥ ॥ ५१२ ॥ ॥ ५१३ ॥ ॥ ५१४ ॥ ॥ ५१५ ॥ ॥ ५१६ ॥ ॥ ५१७ ॥ ॥ ५१८ ॥ ॥ ५१९ ॥ ॥ ५२० ॥ ॥ ५२१ ॥ ॥ ५२२ ॥ ॥ ५२३ ॥ ॥ ५२४ ॥ ॥ ५२५ ॥ ॥ ५२६ ॥ ॥ ५२७ ॥ ॥ ५२८ ॥ ॥ ५२९ ॥ ॥ ५३० ॥ ॥ ५३१ ॥ ॥ ५३२ ॥ ॥ ५३३ ॥ ॥ ५३४ ॥ ॥ ५३५ ॥ ॥ ५३६ ॥ ॥ ५३७ ॥ ॥ ५३८ ॥ ॥ ५३९ ॥ ॥ ५४० ॥ ॥ ५४१ ॥ ॥ ५४२ ॥ ॥ ५४३ ॥ ॥ ५४४ ॥ ॥ ५४५ ॥ ॥ ५४६ ॥ ॥ ५४७ ॥ ॥ ५४८ ॥ ॥ ५४९ ॥ ॥ ५५० ॥ ॥ ५५१ ॥ ॥ ५५२ ॥ ॥ ५५३ ॥ ॥ ५५४ ॥ ॥ ५५५ ॥ ॥ ५५६ ॥ ॥ ५५७ ॥ ॥ ५५८ ॥ ॥ ५५९ ॥ ॥ ५६० ॥ ॥ ५६१ ॥ ॥ ५६२ ॥ ॥ ५६३ ॥ ॥ ५६४ ॥ ॥ ५६५ ॥ ॥ ५६६ ॥ ॥ ५६७ ॥ ॥ ५६८ ॥ ॥ ५६९ ॥ ॥ ५७० ॥ ॥ ५७१ ॥ ॥ ५७२ ॥ ॥ ५७३ ॥ ॥ ५७४ ॥ ॥ ५७५ ॥ ॥ ५७६ ॥ ॥ ५७७ ॥ ॥ ५७८ ॥ ॥ ५७९ ॥ ॥ ५८० ॥ ॥ ५८१ ॥ ॥ ५८२ ॥ ॥ ५८३ ॥ ॥ ५८४ ॥ ॥ ५८५ ॥ ॥ ५८६ ॥ ॥ ५८७ ॥ ॥ ५८८ ॥ ॥ ५८९ ॥ ॥ ५९० ॥ ॥ ५९१ ॥ ॥ ५९२ ॥ ॥ ५९३ ॥ ॥ ५९४ ॥ ॥ ५९५ ॥ ॥ ५९६ ॥ ॥ ५९७ ॥ ॥ ५९८ ॥ ॥ ५९९ ॥ ॥ ६०० ॥ ॥ ६०१ ॥ ॥ ६०२ ॥ ॥ ६०३ ॥ ॥ ६०४ ॥ ॥ ६०५ ॥ ॥ ६०६ ॥ ॥ ६०७ ॥ ॥ ६०८ ॥ ॥ ६०९ ॥ ॥ ६१० ॥ ॥ ६११ ॥ ॥ ६१२ ॥ ॥ ६१३ ॥ ॥ ६१४ ॥ ॥ ६१५ ॥ ॥ ६१६ ॥ ॥ ६१७ ॥ ॥ ६१८ ॥ ॥ ६१९ ॥ ॥ ६२० ॥ ॥ ६२१ ॥ ॥ ६२२ ॥ ॥ ६२३ ॥ ॥ ६२४ ॥ ॥ ६२५ ॥ ॥ ६२६ ॥ ॥ ६२७ ॥ ॥ ६२८ ॥ ॥ ६२९ ॥ ॥ ६३० ॥ ॥ ६३१ ॥ ॥ ६३२ ॥ ॥ ६३३ ॥ ॥ ६३४ ॥ ॥ ६३५ ॥ ॥ ६३६ ॥ ॥ ६३७ ॥ ॥ ६३८ ॥ ॥ ६३९ ॥ ॥ ६४० ॥ ॥ ६४१ ॥ ॥ ६४२ ॥ ॥ ६४३ ॥ ॥ ६४४ ॥ ॥ ६४५ ॥ ॥ ६४६ ॥ ॥ ६४७ ॥ ॥ ६४८ ॥ ॥ ६४९ ॥ ॥ ६५० ॥ ॥ ६५१ ॥ ॥ ६५२ ॥ ॥ ६५३ ॥ ॥ ६५४ ॥ ॥ ६५५ ॥ ॥ ६५६ ॥ ॥ ६५७ ॥ ॥ ६५८ ॥ ॥ ६५९ ॥ ॥ ६६० ॥ ॥ ६६१ ॥ ॥ ६६२ ॥ ॥ ६६३ ॥ ॥ ६६४ ॥ ॥ ६६५ ॥ ॥ ६६६ ॥ ॥ ६६७ ॥ ॥ ६६८ ॥ ॥ ६६९ ॥ ॥ ६७० ॥ ॥ ६७१ ॥ ॥ ६७२ ॥ ॥ ६७३ ॥ ॥ ६७४ ॥ ॥ ६७५ ॥ ॥ ६७६ ॥ ॥ ६७७ ॥ ॥ ६७८ ॥ ॥ ६७९ ॥ ॥ ६८० ॥ ॥ ६८१ ॥ ॥ ६८२ ॥ ॥ ६८३ ॥ ॥ ६८४ ॥ ॥ ६८५ ॥ ॥ ६८६ ॥ ॥ ६८७ ॥ ॥ ६८८ ॥ ॥ ६

॥ वैशंपायन उवाच ॥ गते तस्मिन्हरिवरेभीमोऽपि बालेनावरः ॥ तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्बन्धमादनम् १ अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ॥ माहात्म्यं
मनुभावं च स्मरन्दाशरथे रथौ २ सतानि रमणीयानिवनान्युपवनानि च ॥ विलोकयामास तदा सौगंधिकवने प्लव्या ३ फुल्लद्वयविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ॥
नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानिवनानि च ४ मतवारणयूथानि पंकाक्लिन्नानि भारत ॥ वर्षतामिव मेघानां वृंदानि ददृशे तदा ५ हरिणैश्च पलापांगैर्हरिणीसहितैर्व
नम् ॥ सशष्पकवलैः श्रीमानपथि दृष्ट्वा द्रुतं रथौ ६ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्चानिषेवितम् ॥ व्यपेतभीर्गिरि शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ७ कुसुमानंतगंधैश्च ताम्र
पल्लवकोमलैः ॥ याच्यमान इवारण्ये दुर्मैरुतकंपितैः ८ कृतपद्मांजलिपुटामतपद्पदसेविताः ॥ प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ९ मज्जमानमनो
दृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ॥ द्रौपदी वाक्यपाथे यो भीमः शीघ्रतरं रथौ १० परिवृतेऽहनि ततः प्रकीर्णं हरिणे वने ॥ कांचनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलानदीम् ११ हं
सकारं डवयुतांचक्रवाकोपशोभिताम् ॥ रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपंकजाम् १२ तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगंधिकवनं महत् ॥ अपश्यत्प्रीतिजननं वाला
के स दृशयुति १३ तदृङ्खलब्धकामः समनसा पांडुनंदनः ॥ वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् १४ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि लो
मशतीर्थयात्रायां सौगंधिकाहरणे द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सगत्वा नलिनैर्म्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ॥ कैलासशिखरा
भ्यां शोददर्श शुभकाननाम् १ कुबेरभुवनाभ्यां शेजातां पर्वतनिर्झरैः ॥ सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् २ हरितांबुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ॥
नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थां मर्कटमाम् ३ अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ॥ विचित्रभूतां लोकस्य शुभाम् द्रुतदर्शनाम् ४ तत्रासृतरसं शीतं लघुकुंतीसुतः
शुभम् ॥ ददर्श विमलंतोयं पिवंश्च बहुपांडवः ५ तांतुपुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगंधिकावृताम् ॥ जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगंधिभिः ६ वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रै
र्मनोरमैः ॥ हंसकारं डवोद्भूतैः मृजद्विरमलं रजः ७ आकीर्णं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ८ सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः
किंपुरुषैस्तथा ॥ राक्षसैः किं वरैश्चापि गुप्तं वैश्रवणेन च ९ तांच दृष्ट्वैव कौंतेयो भीमसेनो महाबलः ॥ बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः १० तच्च क्रोधवशानामराक्षसा
राजशासनात् ॥ रक्षंति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ११ ते तु दृष्ट्वैव कौंतेयमजिनैः प्रतिवासितम् ॥ रुक्मांगदधरं वीरं भीमं भूमिपराक्रमम् १२ सायुधं बद्धनिर्झि
शमशंकितमरिंदमम् ॥ पुष्करेप्सुमुपायांतमन्योन्यमभिचुक्षुः १३ अयं पुरुष शार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ॥ यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हत्य १४

२ सुपत्तीर्थाशोभनानिउपत्तीर्थानितीराणियस्यांसा ३ । ४ लघुभारोग्यकरम् ५ जातरूपंस्वर्णम् ६ हंसादिपोतैर्हंसाद्युद्धूतैर्वा ७ आक्रीडंकीडास्थानं ८ । ९।१०। ११। १२। १३। १४

१५ । १६ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभाषादीपेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ पांडवइति १ अनिलोढवायुनाआनीतश्च२।३।४।५।७।८।९।१०।११।१२
ततःसर्वेमहाबाहुंसमासाद्यवृकोदरम् ॥ तेजोयुक्तमपृच्छंतकस्त्वमारूपातुर्महसि १५ मुनिवेषधरश्चैवसायुधश्चैवलक्ष्यसे ॥ यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्वमहा
मते १६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते आरण्यकेप० तीर्थयात्रापर्वणिलोमशतीर्थयात्रायांसौगंधिकाहरणेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ध्र ॥
॥ भीमउवाच ॥ पांडवोभीमसेनोऽहंधर्मराजादनंतरः ॥ विशालांबदरींप्राप्तोभ्रातृभिःसहराक्षसाः १ अपश्यत्त्रपांचालीसौगंधिकमनुत्तमम् ॥ अनिलोढ
मितोनूनंसाबहूनिपरीप्सति २ तस्यामामनवद्यांग्याधर्मपत्न्याःप्रियेस्थितम् ॥ पुष्पाहारमिहप्राप्तंनिबोधतनिशाचराः ३ ॥ राक्षसाऊचुः ॥ आक्रीडोऽयं
कुबेरस्यदयितःपुरुषर्षभ ॥ नेहशक्यमनुष्येणविहर्तुमर्त्यधर्मणा ४ देवर्षयस्तथायक्षादेवाश्चात्रवृकोदर ॥ आमंत्र्ययक्षप्रवरंपिबन्तिरमयन्तिच ॥ गंधर्वाप्सर
सश्चैवविहरन्त्यत्रपांडव ५ अन्यायेनेहयःकाश्चिदवमन्यधनेश्वरम् ॥ विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृतःसविनश्येन्नसंशयः ६ तमनादृत्यपद्मानिजिहीर्षसिवलादृतः ॥ धर्मरा
जस्यचात्मानंब्रवीषिभ्रातरंकथम् ७ आमंत्र्ययक्षराजंवैततःपिबहरस्वच ॥ नातोऽन्यथात्वयाशक्यंकिंचित्पुष्करमीक्षितुम् ८ ॥ भीमसेनउवाच ॥ राक्ष
सास्तंनपश्यामिधनेश्वरमिहांतिके ॥ दृष्ट्वापिचमहाराजंनाहंयाचितुमुत्सहे ९ नहियाचंतिराजानएषधर्मःसनातनः ॥ नचाहंहातुमिच्छामिक्षात्रधर्मंकथंचन
१० इयंचनलिनीरम्याजातापर्वतनिर्झरे ॥ नेयंमवनमासाद्यकुबेरस्यमहात्मनः ११ तुल्याहिसर्वभूतानामियवंश्रेष्ठणस्यच ॥ एवंगतेषुद्रव्येषुकःकंयाचितु
मर्हति १२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युत्काराक्षसान्सर्वानभीमसेनोह्यमर्षणः ॥ व्यगाहतमहाबाहुर्नलिनींतामहाबलः १३ ततःसराक्षसैर्वाचाप्रतिषिद्धःप्रता
पवान् ॥ मामैवमेतिसक्रोधैर्भर्त्सयद्भिःसमततः १४ कदर्थीलुत्यतुसतान्तराक्षसानभीमविक्रमः ॥ व्यगाहतमहातेजास्तेतंसर्वैन्यवारयन् १५ गृण्हतिबध्नोति
विकर्ततेमंपचामखादामचभीमसेनम् ॥ क्रुद्धाब्रुवंतोभिययुर्दुतंतेशस्त्राणिचोद्यम्यविवृतनेत्राः १६ ततःसगुर्वीयमदंडकल्पांमहागदांकांचनपट्टनद्धाम् ॥ प्र
गृह्यतानभ्यपतत्तरस्वीततोब्रवीत्तिष्ठततिष्ठतेति १७ तेतंतदातोमरपट्टिशौर्व्याविद्धशस्त्रैःसहसानिपेतुः ॥ जिघांसवःक्रोधवशाःसुभीमाभीमंसमंतात्परि
ववुरुग्राः १८ वातेनकुंत्यांबलवान्सुजातःशूरस्तरस्वीद्विषतांनिहंता ॥ सत्येचधर्मंचरतःसवैवपराक्रमेशत्रुभिरप्रघृष्यः १९ तेषांसमार्गान्विविधान्महात्मा
विहन्यशस्त्राणिचशात्रवाणाम् ॥ यथाप्रवीरान्निजघानभीमःपरंशतंपुष्करिणीसमीपे २० तेतस्यवीर्यचबलंचदृष्ट्वाविद्याबलंबाहुबलंतथैव ॥ अशकुवंतःसहितं
समंताद्दुतंप्रवीराःसहसानिवृताः २१ विदीर्यमाणस्तातएवहंतुमाकाशमास्थायविमूढसंज्ञाः ॥ कैलासशृंगाण्यभिदुद्बुस्तेभीमार्दिताःक्रोधवशाःप्रभग्नाः २२
सशक्रवदानवदैत्यसंधानविक्रम्यजित्वाचरणेशरिसंधान् ॥ विगाह्यतांपुष्करिणींजितारिःकामायजग्राहततोऽञ्जुजानि २३

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ विहन्यविनाश । बाल्यपीत्यनुनासिकालोपपक्षे इदं रूपम् २० सहितमेकीभूयाप्यशक्तुः २१ । २२ विक्रम्यजित्वाचमामिभूयवशीकृत्यचेत्यर्थः २३

1924年

1924年

U. S. 2nd 1873

गुणान् ३ कलापानिनिपंगादीनि ४ । ९ । १० । ८ । ९ कौशिकंकोशादागतग्रहं ग्रहणं १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ युष्माकंदेवासुरादीनां ऋध्यतिकृच्छतीति पाठे दृढि
गच्छति १७ । १८ । १९ त्रिषसाक्षात् देवासुरबाह्यादिकोपायं विवसंतस्य आशौ मोजनं येषां तान् २० । २१ प्रतिश्रयोमुहं २२ । २३

२४ । २५ कामात् कामायस्वेष्टसिद्धयम् २६ । २७ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेचतुष्पांशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति
 ततः सपीत्वाऽमृतकल्पमंभोभूयोवभूवोत्तमवीर्यतेजाः ॥ उत्पाटयजग्राहचसोऽबुजानिसौगंधिकां न्युत्तमगंधवंति २४ ततस्तुतेक्रोधवशाः समेत्यधनेश्वरंभी
 मवलप्रणुत्राः ॥ भीमस्यवीर्यचवलचसंख्येयथावदाचरुयुरतीवभीताः २५ तेषां वचस्तनुनिशम्यदेवः प्रहस्यरक्षांसिततोऽभ्युवाच ॥ गृण्हातुभीमोजलजानि
 कामात्कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् २६ ततोऽभ्यनुज्ञाप्यधनेश्वरं तेजमुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ॥ भीमंच तस्याददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषां विहरंतमेकम् २७
 ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यकेपर्वणितीर्थयात्राप० लो० यात्रा० सौगंधिकाहरणेचतुष्पांशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ॥ बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे १ ततोवायुर्महान् शीघ्रोनीचैः शर्करकर्षणः ॥ प्रादुरासीत् खरस्पर्शसंग्रामम
 भिचोदयन् २ पपात महती चोल्का सनिर्घातामहाभया ॥ निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छत्ररश्मिस्तमोवृतः ३ निर्घातश्चाभवद्भीमोभीमेविक्रममास्थिते ॥ चचाल
 पृथिवीचापि पांसुवर्षपपात च ४ सलोहितादिशश्चासन् खरवाचो मृगादिजाः ॥ तमोवृतमभूत्सर्वेन प्राज्ञायत किंचन ५ अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र ज
 जिरे ॥ तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ६ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मान् भिभविष्यति ॥ सज्जीभवत भद्रं वः पांडवा युद्धदुर्भदाः ७ यथारूपाणि पश्यामि
 स्वभ्यग्रोनः पराक्रमः ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षां चक्रे समंततः ८ अपश्यमानो भीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ततः कृष्णाय मौचापिसमीपस्थावरिदमः ९ प
 प्रच्छन्नातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ कञ्चित्कभीमः पांचालिर्किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति १० कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ इमे ह्यक्रमादुत्पातामहासमर
 दर्शनाः ११ दर्शयंतो भयंतीं प्रादुर्भूताः समंततः ॥ तं तथावादिनं कृष्णाप्रत्युवाच मनस्विनी ॥ प्रिया प्रियां चिकीर्षतीमहिषी चारुहासिनी १२ ॥ द्रौपद्युवाच ॥
 यत्तत्सौगंधिकं राजन्नाहंत मातरि श्वना ॥ तन्मया भीमसेनस्य प्रतियाऽद्योपपादितम् १३ अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येत्तु हन्यपि ॥ तानि सर्वाण्युपादाय शी
 घ्रमागम्यतामिति १४ स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पांडवः ॥ प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुं भित्तगतः १५ उक्तस्त्वं वंत्याराजाय माविदमथा ब्रवीत् ॥
 गच्छामसहितास्तूर्ण्येन यातो वृकोदरः १६ वहंतुराक्षसा विप्रान्यथा श्रांतान्यथा कृशान् ॥ त्वमप्यमरसंकाशवह कृष्णांघटोत्कच १७ व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट
 इति मे मतिः ॥ चिरंचतस्य कालो यस्य च वायुसमोजवे १८ तरस्वीन ते यस्य सदृशो भुविलंघने ॥ उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् १९ तमन्वियामभव
 तां प्रभावाद्गजनीचराः ॥ पुरासनापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् २० तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हर्षिणः प्रमुखास्तदा ॥ उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ २१ आदाय
 पांडवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ॥ लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः २२ ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः शुभकाननाम् ॥ पद्मसौगंधिकवर्ती नलिन्यसु मनोरमा २३
 १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ स्वभ्यग्रः सुतरामासन्नः पराक्रमः पराक्रमकालः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० उद्देशज्ञाः स्थलज्ञाः २१ । २२ । २३

नभविष्यसि मारिष्यासि २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० सरकृत्यं साधुकार्यं ३१ । ३२ । ३३ राक्षसे इति सूर्यास्तात्प्रागयमरिष्यतीत्यर्थः ३४ तिष्ठस्वास्थिरोभव ३५ । ३६ । ३७ । ३८
 वृथामरणमर्हश्च वृथाऽद्य न भविष्यसि ॥ अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः २४ प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करिष्य
 सि २५ अधर्माचाप्यकीर्तिचलोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ एतामद्यपराभूयस्त्रियं राक्षसमानुषीम् २६ विषमे तत्समालोडय कुंभेन प्राशितं त्वया ॥ ततो युधिष्ठिर
 स्तस्य गुरुकः समपद्यत २७ स तु भाराभिभूतात्मानं तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ अथाब्रवीद्द्रौपदीं च न कुलं च युधिष्ठिरः २८ मामैष्टराक्षसान् मूढाद्वतिरस्य मया हता ॥
 नातिदूरे महाबाहू भविता पवनात्मजः २९ अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्तेन भविष्यति राक्षसः ॥ सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ३० उवाच वचनं राजकुंती पुत्रं युधि
 स्थिरम् ॥ राजन् किं नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ३१ यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रं जयेत वा ॥ एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ३२ सूद
 ये मम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रमः ३३ जयंतो हन्यमाना वा प्राप्नुमर्हामसद्गतिम् ॥ राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्य
 दि ३४ नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ भो भो राक्षसतिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पांडवः ३५ हत्वा वामानयस्वैनं हतो वाऽद्येह स्वप्स्यसि ॥ तदा ब्रुवति मा
 द्रेये भीमसेनो यदृच्छया ३६ प्रत्यदृश्य ददाहस्तः सवज्र इव वासवः ॥ सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ३७ क्षितिस्थं सददेवं च क्षिपंतं राक्षसं तदा ॥
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ३८ भ्रमंतं तत्र तत्रैव देवेन विनिवारितम् ॥ भ्रातृस्तान् हियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ३९ क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेद
 मब्रवीत् ॥ विज्ञातोऽसि मया पूर्वपापः शस्त्रपरीक्षणे ४० आस्था तु त्वयि मेनास्ति यतोऽसि नहतस्तदा ॥ ब्रह्मरूपमिति च्छत्रो न नो वदसि चाप्रियम् ४१ प्रियेषु
 रममाणं त्वानं चैवाप्रियकारिणम् ॥ अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ४२ राक्षसं जानमानोऽपियो हन्यान्न रंकं व्रजेत् ॥ अपक्वस्य च कालेन वधस्तवन वि
 द्यते ४३ नूनमद्यासि संपक्रोयथा ते मतिरीदृशी ॥ दत्ता कृष्णा पहरणे कालेनाहुतकर्मणा ४४ बलिशोऽयं त्वयाग्रस्तः कालसूत्रेण लंबितः ॥ मत्स्योऽभसविस्मू
 तास्यः कथमद्य भविष्यसि ४५ यंचासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ॥ न तं गताऽसि गताऽसि मार्गं वकहिर्देवयोः ४६ एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ॥
 भीत उत्सृज्य तान् सर्वान् युद्धाय समुपस्थितः ४७ अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ॥ न मे मूढादिशः पापत्वदर्थमेविलंबितम् ४८ श्रुता मे राक्षसा ये त्वया
 विनिहतारणे ॥ तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ४९ एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ समयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालांतकोपमः ५० बाहु
 संरंभमेवैक्षन्नभिदुद्रावराक्षसम् ॥ राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ५१

हियतो हियमाणान् ५२ । ५३ आस्थात्वन्मारणे आदरः ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ बलिशो मत्स्यवेषधर्मं भविष्यसि जीविष्यसि ५९ । ६० । ६१ । ६२ अस्त्रेण लोहितेन ६३ । ६४ बाहुसंरंभेन
 आस्फोट्येते यस्यां क्रियायां यथास्यात्तथा बाहुसंरंभं ५५

१२१५३१५४१५५१५६१५७१५८१५९१६० आविध्यधामवित्वा ५१ मुंजीकृताः रज्ज्वर्धमुंजवज्जरीकृताः ५२ महाभैरवित्यभूतोपमा ५३ १६५१६६ शिरोधरांघ्रीवां ५७ अभ्यवर्तताधिको
 मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ अभिदुद्रावसंरब्धोवलिर्वज्रधरंयथा ५२ वर्तमानेतदाताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ॥ माद्रीपुत्रावति कुद्बावुभावप्यभ्यधा
 वताम् ५३ न्यवारयतौ प्रहसन्कुंतौ पुत्रो वृकोदरः ॥ शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वामिति चाब्रवीत् ५४ आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च ॥ इष्टेन च शपेराज
 नसूदयिष्यामिराक्षसम् ५५ इत्येवमुक्त्वा तौ विरौस्पर्धमानौ परस्परम् ॥ बाहुभ्यां समसज्जेतामुभोरक्षो वृकोदरौ ५६ तयोरासौ संप्रहारः कुद्बायोर्भीमरक्ष
 सोः ॥ अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ५७ आरुज्यारुज्यतौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ जीमूताविव गर्जतौ निनदतौ महाबलौ ५८ बभ्रुजतुर्महावृक्षा
 नूरुभिर्बलिनांवरौ ॥ अन्यान्येनाभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ५९ तद्वक्ष्युद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ॥ बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरास्त्रीकांक्षिणोर्यथा ६० आ
 विध्याविध्यतौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ॥ ताडयामासतुरुभौ विनदतौ मुहुर्मुहुः ६१ तस्मिन्दशेयदावृक्षाः सर्वएव निपातिताः ॥ मुंजीकृताश्च शतशः परस्परवधे
 प्सया ६२ ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ॥ महाभैरवैर्लेंद्रौ युयुधाते महाबलौ ६३ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ॥ वज्रैरिव महावेगैरा
 जघ्नतुर्मर्षणौ ६४ अभिद्रुत्य च भूयस्तावन्योन्यवददर्पितौ ॥ भुजाभ्यां परिगृह्याथ च कर्पातिगजाविव ६५ मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ततः क
 टकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ६६ ततः संहत्य मुष्टिपुं च शीर्षमिवोरगम् ॥ वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्याशिरोधराम् ६७ ततः श्रांतं तु तद्रक्षो भीमसेनमुजाहत
 म् ॥ सुपरिश्रांतमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ६८ तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ॥ समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो विनिष्पिष्य महितले ६९ तस्य गात्राणि सर्वाणि
 चूर्णयामास पांडवः ॥ अरत्तिनाचाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ७० संदष्टौष्ठं विवृताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् ॥ जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धतम् ७१ पपा
 तरुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छेदम् ॥ तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ७२ इति श्रीम० आरण्य० जटासुरवध
 प० सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ समाप्तं च जटासुरवधपर्वं ॥ अथ यक्षयुद्धपर्वं ॥ वैशंपायन उवाच ॥ निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणाश्रमम् ॥
 अभ्येत्य राजा कौंतेयो निवासमकरोत्प्रभुः १ सप्तमानीय तान्सर्वान् भ्रातृनित्यब्रवीच्च ॥ द्रौपद्यासहितान्काले संस्मरन् भ्रातरं जयम् २ समाश्वतसोऽभिगताः शि
 वेन चरतां विने ॥ कृतोद्देशः सर्वाभिसुः पंचमीमभितः समाम् ३ प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणांवरम् ॥ पुष्पितैर्द्रुमपंडैश्च मत्तकोकिलपट्टपदैः ४ मयूरैश्चातैक
 श्वापिनित्योत्सवविभूषितम् ॥ व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्वयैर्हरिणैस्तथा ५ श्वापदैर्गालैश्चैव श्वरुभिश्च निषेवितम् ॥ फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ६
 त्साहवानभूत् ६८ ॥ ६९ अरत्तिनातलप्रहारेणेत्यर्थः ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये मारुतभावदीपे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ निहते इति १
 जयमर्जुनं २ कृतोद्देशः पंचमे वर्षे मयाऽवश्यमागतं व्यमितिकृतसंकेतः ३ श्वेतं कैलासं ४ ५ ६ ७

७ तत्रापि देशे अस्माभिरिति शेषः उद्देशः कृतः संधिरार्थः ८ १ ९ १० ११ सुखोर्वर्कसुखोदयं १२ १३ १४ १५ १६ श्वेतं हिमाचलं १७ १८ १९ २० २१ २२ २३
 प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथानीलोत्पलैरपि ॥ महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ७ तत्रापि च कृतोद्देशः समागमादिदृष्टुमिः ॥ कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेज
 सा ८ पंचवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरामयि ॥ अत्र गांडीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ९ देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्स
 र्वानामंत्रयत्पांडवः १० कारणं चैव तत्तेषामाचक्षेत्पस्विनाम् ॥ तानुग्रतपसः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणाम् ११ ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदंत शिवेन कुशलेन च ॥
 सुखोदकं मिमंक्षे शमचिराद्भरतर्षभ १२ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञतीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ तत्तुराजावचस्तेषां प्रतिगृह्यत्पस्विनाम् १३ प्रतस्थे सहाविप्रैस्ते भ्रातृभिश्च
 परंतपः ॥ राक्षसैरनुयातो वैलोमशेनाभिरक्षितः १४ काचित्पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैरुह्यते कचित् ॥ तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः १५ ततो युधिष्ठि
 रोरजा बहून्केशान् विचिंतयन् ॥ सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् १६ अवेक्ष्यमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ॥ गंधमादनपादांश्च श्वेतं चापिशिलो
 चयम् १७ उपर्युपरिशैलस्य बह्वीचसरितः शिवाः ॥ पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि १८ ददृशुः पांडवाराज नगं धमादनमंतिकात् ॥ पृष्ठे हिमवतः पुण्येना
 नाद्रुमलतावृते १९ सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ॥ समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः २० तमुपागम्य राजर्षिधर्मात्मानमरिंदमाः ॥ पांडवा वृषप
 र्वाणमवदंत गतकृमाः २१ अभ्यनंदत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ पूजिताश्चावसंस्तत्र सत्तरात्रमरिंदमाः २२ अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिलोकविश्रुतम् ॥ आ
 मंत्र्यवृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् २३ एकैकश्च तान्विप्रात्रिवेद्यवृषपर्वणि ॥ न्यासभूतान्यथा कालं बंधूनि वसुसत्कृतान् २४ पारिवर्हचतं शेषं परिदाय महा
 त्मने ॥ ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च २५ न्यदधुः पांडवाराज त्राश्रमे वृषपर्वणः ॥ अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् २६ अन्वशासंस्वधर्म
 ज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् २७ तान्प्रस्थितान्भ्यगच्छद्रूपपर्वामहीपतिः ॥ उपन्यस्य महातेजा विप्रैः पांडवांस्तदा
 २८ अनुसंसार्थकौंतेयानां शीर्षिभिरभिनंद्य च ॥ वृषपर्वानिवृत्ते पंथानमुपदिश्य च २९ नानाष्टगणैर्जुष्टं कौंतेयः सत्यविक्रमः ॥ पदातिभ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत्
 युधिष्ठिरः ३० नानाद्रुमनिरोधेषु वसंतः शैलसानुषु ॥ पर्वतं विविशुस्ते तंचतुर्येऽहनि पांडवाः ३१ महाभवनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ॥ मणिकांचनरूप
 स्यं शिलानां च समुच्चयान् ३२ ते समासाद्य पंथानं यथोक्तं वृषपर्वणा ॥ अनुसस्युर्ग्रथोद्देशं पश्यंतो विविधान्नगान् ३३ उपर्युपरिशैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ॥ सुदुर्ग
 मांस्ते सुबहून्मुखेनैवाभिचक्रमुः ३४ धौम्यः कृष्णाचपार्थाश्च लोमशश्च महावृषिः ॥ अगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ३५ तेऽष्टगदिजसंघुष्टं नानाद्रुम
 लतायुतम् ॥ शाखाष्टगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमम् ३६ पुण्यं पद्मसरोयुक्तं सपल्लवमहावनम् ॥ उपतस्थुर्महाभागामाल्यवंतं महागिरिम् ३७

म.भा.टी. ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ काश्मरीगंमारी ३६ क्षीरिकाराजादना ३७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ तामरसानां रक्तोत्पलानां रस एव आसवो मद्यंतज्जे
ततः किंपुरुषावासंसिद्धचारणसेवितम् ॥ ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतगंधमादनम् ३८ विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च ॥ गजसंघसमावासंसिद्धव्याघ्रगणायु
तम् ३९ शरभोन्नादसंघुष्टनानामृगनिषेवितम् ॥ तैगंधमादनवनंतद्वंदनवनोपमम् ४० मुदिताः पांडुतनयामनोहृदयनंदनम् ॥ विविशुः क्रमशो वीराः शर
ण्यं शुभकाननम् ४१ द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्माभिः ॥ शृण्वंतः प्रीतिजननान्वलग्नमदकलान् शुभान् ४२ श्रोत्ररम्यान् सुमधुरान् शब्दान् स्वगमुखे
रितान् ॥ सर्वर्तुफलभाराढ्यान् सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ४३ पश्यंतः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ आघ्राणाघ्रातकान् भव्यान् आरिकेलान् सतिदुकान् ४४
मुंजातकांस्तथा जीरान् दाडिमान् बीजपूरकान् ॥ पनसाल्लकुचान् मोचान् सर्जूरान् म्लवेतसान् ४५ पारावतांस्तथा क्षौद्राक्षीपांश्चापि मनोरमान् ॥ बिल्वान् क
पित्थान् जंबूश्वकाश्मरीर्वदरीस्तथा ४६ लक्षानुदुंबरवटान् श्वत्थान् क्षीरिकास्तथा ॥ भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान् ४७ इंगुदान् करमर्दीश्वर्तिदुकां
श्वमहाबलालान् ॥ एतान् न्यांश्च विविधान् गंधमादनसानुषु ४८ फलैर्मृतकल्पैस्तानां चितान् स्वादुभिस्तनून् ॥ तथैव चंपकाशोकान् केतकान् बकुलांस्तथा
४९ पुत्रागान् सप्तपर्णीश्वकर्णिकारान् सकेतकान् ॥ पाटलां कुटजान् रम्यान् मंदारैर्दीवरांस्तथा ५० पारिजातान् कोविदारान् देवदारुमांस्तथा ॥ शालांस्तालां
स्तमलांश्च पिप्पलान् हिंगुकांस्तथा ५१ शाल्मलीः किंशुकाशोकान् शिंशपाभरलांस्तथा ॥ चकोरैः शतपत्रैश्च भृंगराजैस्तथा शुक्रैः ५२ कोकिलैः कलविकैश्च हा
रितैर्जीवजीवकैः ॥ प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाऽन्यैर्विविधैः खगैः ५३ श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कज्जिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ सरांसि च मनोज्ञानि समंताज्जलचारिभिः ५४
कुमुदैः पुंडरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ॥ कल्हारैः कमलैश्चैव आचितानि समंततः ५५ कादंबैश्च कवाकैश्च कुरैर्जलकुटैः ॥ कारंडवैः प्लवैर्हंसैर्वैकर्महभिरेव च ॥
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समंताज्जलचारिभिः ॥ हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ५७ पद्मोदरच्युतरजः किंजल्कारुणरांजितैः ॥ मंजुस्वरैर्मधुरैर्विरुतान्क
मलाकरान् ५८ अपश्यंस्तेन रव्याघ्रागंधमादनसानुषु ॥ तथैव पद्मपंडैश्च मंडितांश्च समंततः ५९ शिखंडिनीभिः सहितान् लतामंडलकेषु च ॥ मेघतूर्यरवो
द्दाममदनाकुलितान् भृशम् ६० कृत्वैव केकामधुरसंगीतं मधुरस्वरम् ॥ चित्रान् कलापान् विस्तीर्य सविलासान् मदालसान् ६१ मयूरान् ददृशुर्हृष्टा नृत्यतो वनला
लसान् ॥ कांश्चिन्प्रियाभिः सहितान् रममाणान् कलापिनः ६२ वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा ॥ कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेषु कटानिव ६३ कलापरु
चिराटोपनिचितान् मुकुटानिव ॥ विवरेषु तरूणां च रुचिरान् ददृशुश्च ते ६४ सिंधुवारांस्तथोदारान् मन्मथस्येव तोमरान् ॥ सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरे
षु च ६५ कर्णिकारान् विकसितान् कर्णपूरानि वोत्तमान् ॥ तथाऽपश्यन् कुरवकान् वनराजिषु पुष्पितान् ६६

नमदेन अलसाः ५७ विरुतान् विविधशब्दयुतान् ५८ ५९ । ६० । ६१ । ६२ कुटजेषु वृक्षविशेषेषु वल्लीनां लतामतानानि तैः संकटेषु कुंजीलतेषु ६३ । ६४ सिंधुवारान् पद्मविशेषान् ६५ । ६६

कामवश्यानां नराणामास्तु क्यकरान् ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ स्फाटिकाभानि निर्मलानि सारसानामभिरुतं च येषु तानि सरांसि त्युत्तरेणान्वयः ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ हेमीम
कामवश्यौस्तु क्यकरान् कामस्येव शरोत्करान् ॥ तथैव वनराजीनामुदारान् रचितानिव ६७ विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकास्तिलकानिव ॥ तथाऽनंगशराका
रान्सहकारान् मनोरमान् ६८ अपश्यन् भ्रमरारावान् मंजरीभिर्विराजितान् ॥ हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्रिसदृशैरपि ६९ लोहितैर्जनभिश्चैव दूर्यसदृशैरपि ॥ अतः विवृता
राजंते पुष्पिताः शैलसानुषु ७० तथा शालांस्तमालांश्च पाटलांश्च कुलानपि ॥ मालावसमासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ७१ विमलस्फाटिकाभानि पांडुरच्छदने द्वि
जैः ॥ कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ७२ सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यंतः शैलसानुषु ॥ पद्मोत्पलविमिश्राणिसुखशीतजलानि च ७३ एवंक्रमेण ते वीरावीक्षमाणाः
समंततः ॥ गंधर्वत्यथमाल्यानि रसवंति फलानि च ७४ सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ॥ विविशुः पांडवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ७५ कमलोत्पलक
हारपुंडरीकसुगंधिना ॥ सेव्यमानावनेतस्मिन् सुखस्पर्शेन वायुना ७६ ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमवचः ॥ अहो श्रीमादेदं भीमगंधमादनकाननम् ७७ वने ह्य
स्मिन् मनोरम्ये दिव्याः काननजाडुमाः ॥ लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ७८ भांयेते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ॥ नात्र कंटकिनः कोचिन्नचवि
द्यंत्यपुष्पिताः ७९ स्निग्धपत्रफलावृक्षा गंधमादनसानुषु ॥ भ्रमरारावमधुरानलिनीः फुल्लपंकजाः ८० विलोह्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ॥ पश्येमां
नलिनीचान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ८१ स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ नानाकुसुमगंधाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे ८२ उपगीयमाना भ्रमरै
राजंते वनराजयः ॥ पश्यभीमशुभान् देशान् देवाक्रीडान्समंततः ८३ अमानुषमतिप्राप्ताः संसिद्धाः स्मृतकोदर ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोतमाः
८४ संश्लिष्टाः पार्थशोभंते गंधमादनसानुषु ॥ शिखंडिनीभिश्च रतां सहितानां शिखंडिनाम् ८५ नदतां शृणुनिर्घोषं भीमपर्वतसानुषु ॥ चकोराः शतपत्राश्च
मतकोकिलसारिकाः ८६ पत्रिणः पुष्पितानि तान्संपतंति महादुमान् ॥ रक्तपीतारुणाः पार्थपादपाद्यगताः खगाः ८७ परस्परमुदीक्षंते बहवो जीवजीवकाः ॥
हरितारुणवर्णानां शादलानां समीपतः ८८ सारसाः प्रतिदृश्यंते शैलप्रसवणेऽपि ॥ वदंति मधुरावाचः सर्वभूतमनोरमाः ८९ भृंगराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः प
त्रिणः ॥ चतुर्विधाणाः पद्माभाः कुंजराः सकरेणवः ९० एते वै दूर्यवर्णभंक्षोभयंति महत्सरः ॥ बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृंगपरिच्युताः ९१ नानाप्रसवणेभ्यश्च
वारिधाराः पतंति च ॥ भास्कराभप्रभाभीमाः शारदाभवनोपमाः ९२ शोभयंति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ कचिदंजनवर्णाभाः कचित्कांचनसन्निभाः ९३ धातवो हरि
तालस्य कचिद्विगुलकस्य च ॥ मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ९४ शशलोहितवर्णाभाः कचिद्वैरिकधातवः ॥ सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ९५
७७ । ७८ । ७९ । ८० नलिनीसरसौ कमलोत्पलयोरवांतरजातिभेदः ८१ विग्रहवतीं शरीरवर्णितस्य शैलस्य ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ भृंगराजादयः पक्षिविज्ञे
याः चतुर्विधाणाश्चतुर्दंताः पद्माभाः खेताः ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५

यथोक्तवृषपर्वणानिमित्तभूतेन उक्तं मया सुरेण तथा हि सभापर्वणि मयेन वृषपर्वकथा युधिष्ठिरं प्रतिसभाकरणप्रसंगादुक्तेत्युक्तं सपूर्वदेवचरितं तदा तत्राविशां पते । कथयामास दैत्यः पांडुपुत्रेण
 भारतेतिसमयः पूर्वदेवोसुरः वृषपर्व ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ ॥ इत्या० नी० भा० अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ युधिष्ठिर इति नाम कीर्तयन् युधि
 एते बहुविधाः शैलशोभयंति महाप्रभाः ॥ गंधर्वाः सहकांताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ९६ दृश्यंते शैलशृंगेषु पार्थकिंपुरुषैः सहः ॥ गीतानां समतालानां तथा साम्रांचनिः
 स्वनः ९७ श्रूयते बहुधा भीमसर्वभूतमनोहरः ॥ महागंगामुदीक्षस्व पुण्यां देवनां शुभाम् ९८ कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेविताम् ॥ घातुमिश्रसरिद्विश्वकि
 न्नरैर्मृगपक्षिभिः ९९ गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समंततः १०० उपेतं पश्य कैतेय शैलराजमरिदम् ॥ वैशंपायन
 उवाच ॥ ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् १०१ नाट्यं नृपर्वतैर्द्रस्यदर्शनेन परंतपाः ॥ उपेतमथमाल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः २ आर्ष्टिषेणस्यरा
 जर्षेराश्रमंददृशुस्तदा ॥ ततस्तेति गतपसंकुशंधमनिसंततम् ॥ पारंगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् १०३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणियज्ञ
 युद्धपर्वणि गंधमादनप्रवेशे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ॥
 अभ्यवादयत् प्रीतः शिरसानामकीर्तयन् १ ततः कृष्णाचभीमश्च यमौ च सुतपास्विनौ ॥ शिरोभिः प्राप्य राजर्षिपरिवार्योपतस्थिरे २ तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पांड
 वानां पुरोहितः ॥ यथान्यायमुपाक्रांतस्तमृषिं संशितव्रतम् ३ अन्वजानां सधर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ॥ पांडोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानां स्यतामिति चाब्रवीत् ४
 कुरूणामृषभं पार्थं पूजयित्वा महातपाः ॥ सहभ्रातृभिरासीनं पर्यट्छदनामयम् ५ नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मप्रवर्तसे ॥ मातापित्रोश्च ते वृत्तिः काश्चित्पार्थ न सी
 दति ६ काञ्चित्ते गुरुवः सर्वे वृद्धाश्च पूजिताः ॥ काञ्चित् कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ७ सुकृतं प्रतिकर्तुं च काञ्चिद्वातुं च दुष्कृतम् ॥ यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि
 न विक्लव्यसे ८ यथाहं मानिनाः काञ्चित्त्वयानंदं तिसाधयः ॥ वनेष्वपि वसन् काञ्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ९ कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ॥ दानधर्मतपः शौ
 चैराजवेन तितिक्षया १० पितृपैतामहं वृत्तं काञ्चित्पार्थानुवर्तसे ॥ काञ्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पांडव ११ स्वेस्वो किल कुले जाते पुत्रेन सारिवापुनः ॥ पितरः
 पितृलोकस्थाः शोचंति च हसंति च १२ किंतस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ॥ किंचास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् १३ पितामाता तथैवा
 ग्रिगुरुत्मा च पंचमः ॥ यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोका बुभोजितौ १४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवान् नार्यमाऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ॥ यथाशक्तियथा
 न्यायं क्रियते विधिवन्मया १५ ॥ आर्ष्टिषेण उवाच ॥ अब्मक्षावायुभक्षाश्च प्लवमाना विहाय सा ॥ जुषंते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु १६

शिरोऽहंत्वामभिवादयेइति वदन् १ । २ । ३ मुनिः आर्ष्टिषेणः ४ । ५ वृत्तिर्यथायोग्यमाज्ञापालनश्राद्धकरणादिरूपा ६ वैयाभिव्यायाविदिताः ७ सुकृतमस्य तमुपकारिणं दुष्कृतमप
 कारिणं हातुं त्यक्तुं न विक्लव्यसे ज्ञातास्मीति न श्छावसे ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ यथावत्माहयथामाह १५ पर्वसंधिषु प्रतिपत्पंचदशयोरंतराले १६

१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ यानं मार्गं २५ । २६ । २७ उद्यानं क्रीडावनयुतं २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे जनप
 कामिनः सहकांताभिः परस्परमनुव्रताः ॥ दृश्यंते शैलशृंगस्थायथाकिंपुरुषा नृप १७ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ॥ दृश्यंते बहवः पार्थ गंधर्वाप्सर
 सांगणाः १८ विद्याधरगणाश्चैव स्रग्मिणः प्रियदर्शनाः ॥ महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः १९ अस्य चोपरिशैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ॥ भेरीपणवशां खानां मृदं
 गानांचनिः स्वनः २० इह स्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ॥ नकार्यावः कथांचित्स्यात्तत्राभिगमने मतिः २१ न चाप्यतः परं शक्यं गंतुं भरतसत्तमाः ॥ विहारो ह्य
 त्रदेवानाममानुषगतिस्तु सा २२ ईषच्च पलकर्माणं मनुष्यामिह भारत ॥ द्विषंति सर्वभूतानि ताडयंति च राक्षसाः २३ अस्याति क्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर ॥
 गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते २४ चापलादिह गच्छंतं पार्थयानमितः परम् ॥ अयःशूलादिभिर्घ्नति राक्षसाः शत्रुसूदन २५ अप्सरोभिः परिवृतः समृद्धया
 नरवाहनः ॥ इह वै श्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते २६ शिखरस्थं समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम् ॥ प्रेक्षंते सर्वभूतानि भानुमंतमिवोदितम् २७ देवदानवसिद्धानां
 तथा वै श्रवणस्य च ॥ गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम २८ उपासीनस्य धनदंतं तुरोः पर्वसंधिषु ॥ गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गंधमादने २९ एतदेवं विधंचि
 त्रमिह तात युधिष्ठिर ॥ प्रेक्षंते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ३० भुञ्जानामुनिभोज्यानि रसवंति फलानि च ॥ वसध्वं पांडव श्रेष्ठाय वदं न दर्शनात् ३१ न तात च
 पलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ॥ उपित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ॥ ततः शस्त्रजिता तात पृथिवीपालयिष्यसि ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणियज्ञ
 युद्धप० आर्ष्टिषेण युधिष्ठिरसंवादे ऊनपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ॥ पांडोः
 पुत्रामहात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः १ कियंतं कालमवसन् पर्वतगंधमादने ॥ किंच च कुर्महावीर्याः सर्वे शतिबलपौरुषाः २ कानि चाम्यवहायां नितत्र तेषां महात्म
 नाम् ॥ वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रह्मिस्तम ३ विस्तरेण च मे शंसीमसेन पराक्रमम् ॥ यद्यच्च केमहाबाहुस्तास्मिन् न ह्येवमते गिरौ ४ न खल्व्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य
 यत्तौ द्विजोत्तम ॥ काञ्चित्समागमस्तेषां मासं द्वैश्च व्रणस्य च ५ तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाऽब्रवीत् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥ नहि मे शृ
 ण्वतस्तस्मिन् रस्ति तेषां विचेष्टितम् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतदात्माहितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ॥ शासनं सततं च कुस्तथैव भरतर्षभाः ७ भुञ्जानामुनिभो
 ज्यानि रसवंति फलानि च ॥ शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ८ मेघ्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ॥ एवं ते न्यवसंस्तत्र पांडवा भरतर्षभाः ९ त
 थानिवसतां तेषां पंचमं वर्षमभ्यगात् ॥ जृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत १० कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ॥ राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्व
 मेव गतः प्रभो ११ आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ॥ अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां महदहृतम् १२

पृथ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आर्ष्टिषेणेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८ पृथु विशिष्टौ अंभयस्य स पृथुर्वसः २९। ३०। ३१। ३२। ३३ गलानिःश्रमः का
 तयं भयं वैकुण्ठमनुत्साहः रुत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुतां ३४ एकायनं वामदक्षिणसंवारणम् ३५। ३६। ३७ परिक्षिप्तं परित आवृतं ३८ चयाटालकशोभिनाचयः प्राकारस्य मूलबंधः अटाल
 तैस्तत्र विहराद्भिश्चरममाणैश्च पांडवैः ॥ प्रोतिमंतो महाभागामुनयश्चरणास्तथा १३ आजग्मुः पांडवान् द्रुपदं शुद्धात्मानो यतवताः ॥ तैः सह कथां च कृदिव्याभ
 रतसत्तमाः १४ ततः कातिपयाहस्यमहाहृदनिवासिनम् ॥ कृद्विमंतं महानागं सुपर्णः सहसाऽहरत् १५ प्राकंपतमहाशैलः प्रासृतं तमहादुमाः ॥ ददृशुः सर्वभूता
 नि पांडवाश्च तदद्भुतम् १६ ततः शैलोत्तमस्याग्रात् पांडवान् प्रतिमारुतः ॥ अवहत् सर्वमाल्यानि गंधवांतिशुभानि च १७ तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पांड
 वाः ॥ ददृशुः पंचवर्णानि द्रौपदाचयशस्विनी १८ भीमसेनं ततः कृष्णाकाले वचनमब्रवीत् ॥ विवेके पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् १९ सुपर्णानिलवेगेन श्वस
 नेन महाबलात् ॥ पंचवर्णानि पात्यंते पुष्पाणि भरतर्षभ २० प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ खांडवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव महात्मना २१ गधवारं गरक्षां सि
 वासवश्चानिवारितः ॥ हतामाया विनश्वो ग्राधनुः प्राप्तं च गांडिवम् २२ तवापि सुमहते जोमहद्वाहुबलं च ते ॥ अविषह्यमना पृथ्वंशक्रतुल्यपराक्रम २३ त्वद्वाहुव
 लवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ॥ हित्वा शैलं प्रपद्यंतां भीमसेन दिशो दश २४ ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ॥ व्यपेतभयसंमोहाः पश्यंतु सुहृदस्तव २५
 एवं प्राणिहितं भीमचिरात्प्रभृतिमेमनः ॥ द्रुष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्वाहुबलपालिता २६ ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्यासपरंतपः ॥ नामृष्यतमहाबाहुः प्रहारमिव
 सद्भवः २७ सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ॥ मनस्वी बलवान् दत्तो मानीशूरश्च पांडवः २८ लोहिताक्षः पृथुर्व्यसो मत्तवारणविक्रमः ॥ सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कंधः
 शालपोत इवोद्भूतः २९ महात्मा चारुसर्वांगः कंबुग्रीवो महाभुजः ॥ रुक्मपृष्ठधनुः खड्गंतूणांश्चापि परासृजत् ३० सकेसरीवचोत्सिक्तः प्रभिन्नइव वारणः ॥ व्यपेतभ
 यसंमोहः शैलमभ्यपतद्गली ३१ तं गृहेन्द्रमिवायातं प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि बाणकार्मुकधारिणम् ३२ द्रौपद्यावर्धयन्हर्षं गदामादाय पांडवः ॥ व्य
 पेतभयसंमोहः शैलराजं समाश्रितः ३३ न गलानिर्नचकात्तर्धनवैकुण्ठं न मत्सरः ॥ कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरि श्वनः ३४ तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्श
 नम् ॥ बहुतालोच्छ्रयं शृंगमारुरोह महाबलः ३५ सकिन्नरमहानागमुनिगंधर्वराक्षसान् ॥ हर्षयन् पर्वतस्याग्रमारुह्य समहाबलः ३६ ततो वैश्रवणा वासं ददर्श भर
 तर्षभः ॥ कांचनैः स्फाटिकैश्चैवैवमभिः समलंकृतम् ३७ प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समंततः ॥ सर्वरत्नयुतिमता सर्वोद्यानवता तथा ३८ शैलादभ्युच्छ्रयव
 ता च याटालकशोभिना ॥ द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ३९ विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यंतोभिः समंततः ॥ वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ४०
 धनुष्कोटिमवप्रभ्यवक्रभावेन बाहुना ॥ पश्यमानः सखे देन द्रविणाधिपतेः पुरम् ४१

कलपरिग्रहं । 'चयः समूहे प्राकारमूलबंधे समाहिते' इति मेदिनी । तोरणं बाहिर्द्वारं निर्बूहः नागदंताख्यं गृहाभिर्गते द्वाः । 'निर्व्यूहो नागदंते स्यात्' इति विश्वः ३९।४० वक्रभावेन वक्रेण बाहुना उ
 पलक्षितः एतेऽस्मान्न प्रयुज्यन्ते तीति वा वक्रबद्धास्ते देन ददर्शनात्स्वसंपत्स्मरणं तेन द्रविणाधिपतेः धनाधिपतेः ४१

४२। ४३ दृष्टो ददर्श ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९ अदर्शयदधीकारं स्वार्थं प्राग्दर्शितवान्यः समाजमानिति
 मोदयन् सर्वभूतानि गंधमादनसंभवः ॥ सर्वगंधवहस्तत्रमारुतः सुसुखो ववौ ४२ चित्राविविधवर्णाभाश्चित्रमंजरिधारिणः ॥ अर्चित्याविविधास्तत्र द्रुमाः परम
 शोभिनः ४३ रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्याविभूषितम् ॥ राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः ४४ गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ॥ भीमसेनो म
 हाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ४५ ततः शंखमुपाध्मासीद्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ज्याघोषतलशब्दं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ४६ ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दम
 भिदुर्बुधुः ॥ यक्षराक्षसगंधर्वाः पांडवस्य समीपतः ४७ गदापरिघनिस्त्रिशूलशक्तिपरश्वधाः ॥ प्रगृहीता व्यरोचंत यक्षराक्षसबाहुभिः ४८ ततः प्रवृत्ते युद्धं ते
 पांतस्य च भारत ॥ तैः प्रयुक्तान् महामायैः शूलशक्तिपरश्वधान् ४९ भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ अंतरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ५०
 शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ सालोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन् महाबलम् ५१ गदापरिघपाणीनां राक्षसां कायसंभवा ॥ कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसा
 नां समंततः ५२ भीमबाहुबलोत्पृष्टैरायुधैर्यक्षराक्षसाम् ॥ विनिकृतानि दृश्यंते शरीराणि शिरांसि च ५३ प्रच्छाद्य मानं राक्षोभिः पांडवं प्रियदर्शनम् ॥ ददृशुः
 सर्वभूतानि मूर्यमग्नौ रिव ५४ सरश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ॥ सर्वानां च न्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ५५ अभितर्जयमानाश्चरुवन्तश्च महार
 वान् ॥ नमो हं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ५६ यक्षाविकृतसर्वांगा भीमसेनभयादिताः ॥ भीममार्तस्वरं च कुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ५७ उत्सृज्यते गदाशूला
 नसि शक्तिपरश्वधान् ॥ दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता ददृशुः ५८ तत्र शूलगदापाणिर्व्यूहोरस्को महाभुजः ॥ सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नामराक्षसः
 ५९ अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ॥ सतान् दृष्ट्वा परावृत्तान् स्मयमान इवाब्रवीत् ६० एकेन बहवः संख्येमानुषेण पराजिताः ॥ प्राप्य वैश्रवणा वासं किं वक्ष्यथ
 धनेश्वरम् ६१ एवमाभाष्यतान् सर्वानभ्यवर्ततराक्षसः ॥ शक्तिशूलगदापाणिर्भ्यधावत्स पांडवम् ६२ तमापतंतं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ वत्सदंतैस्त्रिभिः पार्श्वे
 भीमसेनः समार्दयत् ६३ मणिमानपि संकुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ प्राहिणोद्भीमसेनायपरिग्रह्य महाबलः ६४ विपुर्दृष्ट्वा महाघोरा माकाशे महतीं गदाम् ॥ शरे
 बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ६५ प्रत्यहन्तं ततः सर्वे गदामासाद्य सायकाः ॥ न वेगं वारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ६६ गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः सवी
 र्यवान् ॥ व्यंसयामास तंतस्य प्रहारं भीमविक्रमः ६७ ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदंढामयस्मयीम् ॥ तस्मिन्नेवांतरे धीमान् प्रजहाराथराक्षसः ६८ साभुजं भीमनिर्हृदा
 भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ॥ साग्निज्वाला महारौद्रापपातसहसाभुवि ६९ सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः ॥ गदां जग्राह कौंतेयः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ७०

यत्तदोरध्याहारेण योज्यम् ६० संख्येसंघाते ६१। ६२। ६३। ६४। ६५ प्रत्यहन्तं प्रतिहताः वेगितावेगवतोऽपि गदावेगस्य गदायामोऽत्यभ्यासो यस्य तस्य ६६ समीपः व्यं
 सयामास व्यर्थं चकार ६० अयस्यार्थं लादसंभवं भगोमयीय ६८। ६९। ७०

शैक्यां शीकयतिशत्रुपरामवतीति शैक्या । शीकयतेर्हलोर्ण्यदेति ण्वत् ततः स्वार्थिकोऽण् ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंडीयेमारतभावदी
रुक्मपट्टपिनद्धांतांशत्रूणांभयवर्धिनीम् ॥ प्रष्टव्याथनदन्भीमःशैक्यासर्वायसीगदाम् ७१ तरसाचाभिदुद्रावमणिमंतमहाबलम् ॥ दीप्यमानंमहाशूलंप्रष्टव्या
मणिमानपि ७२ प्राहिणोद्रोमसेनायवगेनमहतान्नदन् ॥ भंक्त्वाशूलंगदाग्रेणगदायुद्धविशारदः ७३ अभिदुद्रावतंहंतुंगरुत्मानिवपन्नगम् ॥ सौंस्तरिक्षमवह
त्यविधूयसहसागदाम् ७४ प्रचिक्षेपमहाबाहुर्विनद्यरणमूर्धनि ॥ सेंद्राशनिर्विद्वेणाविमृष्टावातरंहसा ७५ हत्वारक्षःक्षितिप्राप्यकृत्येवानिपपातह ॥ तंराक्षसं
भीमबलंभीमसेनेनपातितम् ७६ ददशुःसर्वभूतानिसिंहेनवगवांपतिम् ॥ तंप्रक्षयनिहतंभूमौहतशेषानिशाचराः ॥ भीममार्तस्वरंकृत्वाजग्मुःप्राचींदिशंप्रति
७७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणियक्षयुद्धपर्वणिमणिमद्रधेपट्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वाबहुविधैःशब्दैर्ना
द्यमानांगिरिगुहाम् ॥ अजातशत्रुःकौतेयोमाद्रीपुत्राबुभावपि १ धौम्यःकृष्णाचविप्राश्चसर्वेचसुहृदस्तथा ॥ भीमसेनमपश्यंतःसर्वेविमनसोऽभवन् २ द्रौपदी
मार्ष्टिषेणायसंप्रधार्यमहारथाः ॥ सहिताःसायुधाःशूराःशैलमारुरुहस्तदा ३ ततःसंप्राप्यशैलाग्रंवीक्षमाणामहारथाः ॥ ददशुस्तेमहेष्वासाभीमसेनमरिदमाः ४
स्फुरतश्चमहाकायान्गतसत्वांश्चराक्षसान् ॥ महाबलान्महासत्वान्भीमसेनेनपातितान् ५ शुशुभेसमहाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ॥ निहत्यसमरेसर्वान्दानवान्म
घवानिव ६ ततस्तेभ्रातरंहृष्टापरिष्वज्यमहारथाः ॥ तत्रोपविविशुःपार्थाःप्राप्तागतिमनुत्तमाम् ७ तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिजंगमशोभत ॥ लोकपालिर्भहामागै
र्दिवंदेवैरेव ८ कुबेरसदनंहृष्ट्वाराक्षसांश्चनिपातितान् ॥ भ्राताभ्रातरमासीनमब्रवीत्पृथिवीपतिः ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ साहसाद्यदिवामोहाद्भूमिपापमि
दंकृतम् ॥ नैतत्तेसदृशंवीरमुनेरिवमृपावधः १० राजद्विष्टंनकर्तव्यमितिधर्मविदोविदुः ॥ त्रिदशानामिदंदिष्टंभीमसेनत्वयाकृतम् ११ अर्थधर्मावनादत्ययः
पापेकुरुतेमनः ॥ कर्मणापार्थपापानांसफलंविदतेध्रुवम् ॥ पुनरेवंनकर्तव्यममचेदिच्छसिप्रियम् १२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासधर्मात्माभ्राताभ्रातर
मच्युतम् ॥ अर्थतत्त्वविभागज्ञःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १३ विरराममहातेजास्तमेवार्थविचिंतयन् ॥ ततस्तेहतशिष्टायेभीमसेनेनराक्षसाः १४ सहिताःप्रत्यप
द्यंतकुबेरसदनंप्रति ॥ तेजवेनमहावेगाःप्राप्यवैश्रवणालयम् १५ भीममार्तस्वरंचक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ न्यस्तशस्त्रायुधाःक्रांताःशोणिताक्ततनुच्छदाः
१६ प्रकीर्णमूर्धजाराजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ गदापरिघनिस्त्रिशतोपरप्रासयोधिनः १७ राक्षसानिहताःसर्वेतवदेवपुरःसराः ॥ प्रष्टव्यतरसाशैलमानुषेण
धनेश्वर १८ एकेनसहिताःसंख्येरणेक्रोधवशागणाः ॥ प्रवराराक्षसेन्द्राणायक्षाणांचनराधिप १९

पेपट्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ श्रुत्वेति १ । २ संप्रधार्यसमर्थ ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ मुनेरिवनवासिनस्तेतवैतत्सदृशनोचितं यत् मृपा निर्निमित्तं वधो
रक्षसां हिंसा १० । ११ । १२ । १३ । १४ सहिता मित्रिताः १५ तनुच्छदः कवचादिः १६ । १७ । १८ । १९

रुक्मपट्टाधिकशततमोऽध्यायः । शेषःसंकर्षणेष्वे अनन्तेनाप्रसादेच'इतिमेदिनी । लब्धशैलइतिगोडपाठे लब्धोभीमेनजितःशैलःशैलस्यराक्षसगणः १० । ११ द्वितीयमिवद्वितीयंभयहेतुं । 'दि
तीयाद्वैभयंभवति'इतिश्रुतेः १२ युज्यतारंघइतिशेषःअब्रवन्सजलमेघः । 'अधमेघेचगगनेधातुभेदेचक्राचने'इतिमेदिनीकोशात् कांचनमेघसंकाशमितिवा १३ गंधर्वैर्हयैर्योजयामातुःयक्षाइति
शैरतेनिहतादेवगतसत्वाःपरासवः ॥ लब्धशेषावयंमुक्तामणिमांस्तेसखाहतः २० मानुषेणकृतंकर्मविधत्स्वयदनंतरम् ॥ सतच्छ्रुत्वातुसंकुद्धःसर्वयक्षगणाधि
पः २१ कोपसंरक्तनयनःकथामेत्यब्रवीद्वचः ॥ द्वितीयमपराध्यंतंभीमंश्रुत्वाधनेश्वरः २२ चुक्रोधयक्षाधिपतिर्युज्यतामितिचाब्रवीत् ॥ अथाब्रवन्संकाशं
गिरिशृंगमिवोच्छ्रितम् २३ रथंसंयोजयामासुर्गंधर्वैर्हैममालिभिः ॥ तस्यसर्वगुणोपेताविमलाक्षाहयोत्तमाः २४ तेजोबलगुणोपेतानानारत्नविभूषिताः ॥
शोभमानारथेयुक्तास्तरिष्यंतइवाशुगाः २५ हेषयामासुरन्योन्यहेपितैर्विजयावहैः ॥ सतमास्थायभगवान्राजराजोमहारथम् २६ प्रययौदेवगंधर्वैःस्तूयमानो
महायुतिः ॥ तंप्रयांतंमहात्मानंसर्वयक्षाधनाधिपम् २७ रक्ताक्षहिमसंकाशमहाकायामहाबलाः ॥ सायुधाबद्धनिस्त्रिंशायक्षादशशतावराः २८ तेजवेनमहावेगाः
प्लवमानाविहायसा ॥ गंधमादनमाजग्मुःप्रकर्षंतइवावरं २९ तत्केसरिमहाजालंधनाधिपतिपालितम् ॥ कुबेरंचमहात्मानंयक्षरक्षोगणावृतम् ३० ददशुहृष्ट
रामाणःपांडवाःप्रियदर्शनम् ॥ कुबेरस्तुमहासत्वान्पांडोःपुत्रान्महारथान् ३१ आतकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वाप्रातोऽभवत्तदा ॥ देवकार्येचेकीर्षन्सहृदयेनतुतोषह
३२ तेपक्षिणइवापेतुर्गिरिशृंगंमहाजवाः ॥ तस्थुस्तेषांसमभ्याशेधनेश्वरपुरःसराः ३३ ततस्तंहृष्टमनसंपांडवान्प्रतिभारत ॥ समीक्ष्ययक्षगंधर्वानेर्विकार
मवस्थिताः ३४ पांडवाश्चमहात्मानःप्रणम्यधनदंप्रभुम् ॥ नकुलःसहदेवश्चधर्मपुत्रश्चधर्मविव ३५ अपराद्धमिवात्मानंमन्यमानामहारथाः ॥ तस्थुःप्रांजलयः
सर्वपरिवार्यधनेश्वरं ३६ सहासनवरंश्रमित्पुष्पकंविश्वकर्मणा ॥ विदितंचित्रपर्यंतमातिष्ठतधनाधिपः ३७ तमासीनंमहाकायाशंकुर्णामहाजवाः ॥ उपोपवि
विशुर्यक्षाराक्षसाश्चसहस्रशः ३८ शतशश्चापिगंधर्वास्तथैवाप्सरसांगणाः ॥ परिवार्योपतिष्ठंतयथादेवाःशतक्रतुं ३९ कांचनींशिरसाविभ्रद्रीमसेनःस्रजंशुभां ॥
पाशखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षतधनाधिपम् ४० भीमसेनस्यनगलानिर्विक्षतस्यापिराक्षसैः ॥ आसतिस्यामवस्थायांकुबेरमपिपश्यतः ४१ आददानंशिता
न्वाणान्योडुकाममवस्थितम् ॥ दृष्ट्वाभीमंधर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ४२ विदुस्त्वांसर्वभूतानिपार्थभूतहितेरतम् ॥ निर्भयश्चापिशैलाग्रेवसत्वंभ्रातृभिःसह ४३
नचमन्युस्त्वयाकार्योभीमसेनस्यपांडव ॥ कालेनैतेहताःपूर्वनिमित्तमनुजस्तव ४४ व्रीडाचात्रनकर्तव्यासाहसंयदिदंकृतम् ॥ दृष्ट्वापिसुरैःपूर्वविनाशो
यक्षरक्षसाम् ४५ नभीमसेनेकोपोमेप्रीतोऽस्मिभरतर्षभ ॥ कर्मणाभीमसेनस्यममतुष्टिरभूत्पुरा ४६

शेषः विमलाक्षाःदशावर्तशुद्धाः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ केसरिमहाजालमश्वानामहर्द्वं ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८
३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ दृष्टोक्तातः ४५ । ४६

४७।४८।४९।५० मममयासंक्षेपोमाविदुःखं ११।५२।५३ कुशवत्याकुशस्थलीसंज्ञे देशविशेषे ५४।५५।५६ एषितंसमिद्धं ५७ मोक्षार्थाविचाराक्षमत्वात् अतएवअगस्त्योऽयमिष्यज्ञानमा वाव मोक्षार्थमपि दर्पात्संपात्तिगर्वात्सोऽपि मोहात्संपत्तेर्नश्वरत्वाज्ञानात् ५८न्यष्टीवस्थूतकृतवान् ५९।६०।६१ सैन्यानामिति तत्र सैन्यानां मध्ये यत्तवआज्ञाकरिष्यतितत् घोरंशापमानुषात् मरणरूपेणप्राप्स्यते घोरत्वेहेतुः पुत्रेति पुत्रपौत्राः बलानिसैन्यानिच तेष्वन्वितं राक्षसाः सर्वेपुत्रादिपुत्रकामानुषवध्यामवन्त्वित्येकस्यापराधेबहुनादंडरूपइतिघोरत्वंशापस्येत्यर्थः ६२।६३

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तातुराजानंभीमसेनमभाषत ॥ नैतन्मनासिमेतावर्ततेकुरुसत्तम ४७ यदिदंसाहसंभीमकृष्णार्थेकृतवानसि ॥ मामनादृत्यदेशां श्वविनाशंयक्षरक्षसाम् ४८ स्वबाहुबलमाश्रित्यतेनाहंप्रीतिमांस्त्वयि ॥ शापादयविनिर्मुक्तोघोरादस्मिन्नुदर ४९ अहंपूर्वमगस्त्येनक्रुद्धेनपरमर्षिणा ॥ श तोऽपराधंकस्मिंश्चित्तस्यैवानिष्कृतिःकृता ५० दृष्टोहिममसंक्षेपःपुरापांडवनंदन ॥ नतवात्रापराधोऽस्तिकथंचिदपिपांडव ५१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंश तोऽसिभगवन्नगस्त्येनमहात्मना ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहंदेवतवैतच्छापकारणम् ५२ इदंचाश्चर्यभूतंमेयत्कोधातस्यधीमतः ॥ तदैवत्वंननिर्दग्धःसबलःसपदानुगः ५३ ॥ धनेश्वरउवाच ॥ देवतानामभून्मंत्रःकुशवत्यांनरेश्वर ॥ वृत्तस्तत्राहमगमंमहापद्मशतैस्त्रिभिः ५४ यक्षाणांघोररूपाणांविविधायुधधारिणां ॥ अध्वन्य दमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ५५ उग्रंतपस्तप्यमानंयमुनातीरमाश्रितं ॥ नानापक्षिगणाकीर्णंपुष्पितद्रुमशोभितम् ५६ तमूर्ध्वबाहुंदृष्ट्वैवमूर्धस्याभिमुखे स्थितम् ॥ तेजोराशिदीप्यमानंहुताशनमिवैधितम् ५७ राक्षसाधिपतिःश्रीमान्मणिमानाममेसखा ॥ मौख्यादज्ञानभावाच्चदर्पान्मोहाच्चपार्थिव ५८ न्यष्टी वदाकाशगतोमहर्षेस्तस्यमूर्धनि ॥ सकोपान्मामुवाचेदंदिशः सर्वादहन्निव ५९ मामवज्ञायदुष्टात्मायस्मादेषसखातव ॥ धर्षणांकृतवानेतापश्यतस्तेवनेश्वर ६० तस्मात्सहैभिःसैन्यैस्तेवधंप्राप्स्यतिमानुषात् ॥ त्वंचाप्येभिर्हतैःसैन्यैःक्लेशंप्राप्येहदुर्भतिः ॥ तमेवमानुषंदृष्ट्वाकिल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ६१ सैन्यानांतुतव तेषांपुत्रपौत्रबलान्वितं ॥ नशापंप्राप्यतेघोरंततवाज्ञाकरिष्यति ६२ एषशापोमयाप्राप्तःप्राक्तस्माद्विसतमात् ॥ सभीमेनमहाराजभ्रातातवविमोक्षितः ६३ इतिश्री०आर०यक्षयुद्धप०कुबेरदर्शनेएकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ धनदउवाच ॥ युधिष्ठिरपृतिर्दाक्ष्यंदेशकालपराक्रमाः ॥ लोकतंत्रविधानानामेषपंचविधोविधिः १ धृतिमंतश्चदक्षाश्चस्वेस्वेकर्मणिभारत ॥ पराक्रमविधानज्ञानराःकृतयुगेऽभवन् २ धृतिमान्देशकालज्ञःसर्वधर्म विधानवित् ॥ क्षत्रियःक्षत्रियश्रेष्ठप्रशास्तिपृथिवीचिरम् ३ यएवंवर्ततेपार्थपुरुषःसर्वकर्मसु ॥ सलोकेलभतेवीरयशःप्रेत्यचसद्गतिम् ४

॥ इत्यारण्यकेप०नैलकंठीयेभा० भा० एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ एवंशापकीर्तनव्याजेनमहतामवज्ञानकर्तव्येति सूचितमर्थकं ततोऽपिबहुंप्राह युधिष्ठिरेत्यादिना धृतिःसंकटे ध्वक्त्वता दाक्ष्यंयत्नशीलता पराक्रमःशत्रूणामभिमवनहेतुः क्रिया देशकालयोरानुकूल्यंचेति विधानानांकार्याणांविधिरभ्युदयहेतुः । अदेशेअकालेचकृतंघृत्यादिकमभिमवहेतुरित्यर्थः १ धृतिमंतइति कृतयुगेहिज्ञानमाधान्यात् ज्ञानस्यचसर्वस्मिन्देसकालेचाभ्युदयहेतुत्वात्तत्रदेशकालप्रतीक्षाऽऽसीदित्यर्थः २ क्षत्रियाणांसर्वदेवैतत्पंचकमावश्यकमित्याहधृतिमानिति ३ । ४

वृत्रहेतिपराक्रमंनिर्दिशति १ संरंभात्कोपात् १ । ७ निकृतीनांविचनपराणां ८ इममुपदेशंप्रकृतेयोजयतिअधर्मज्ञइति अवलिप्तोर्गवितः ९ । १० प्रथमंप्रथमोत्पन्नानिरक्षांसितत्संबंधि स्वात्पक्षोऽपिप्रथमः । रक्षोभयहेतावपितामिस्ररक्षे त्वंतत्रनिर्भयोवसेत्यर्थः । केचित्तुइतएवप्रथमशब्दान्मासारंभेकृष्णपक्षस्यप्राथम्यमिच्छन्ति तदसत् पूर्वपक्षापरपक्षशब्दयोःक्रमेणशुक्ल ण्ययोरेवकृदत्वात् श्रोतेऽपिपौर्णमासतएवेष्टचारमात् । नचपूणोमासोऽस्यामितियो गाव पौर्णमास्यंतोमासइतिवाच्यं तत्रमासशब्दस्यचंद्रावित्वात् । 'सूर्यामासाविचरंतादिवि'इतिमंत्रव देशकालांतरप्रेप्सुःकृत्वाशक्रःपराक्रमम् ॥ संप्राप्तस्त्रिदिवेराज्यंवृत्रहावसुभिःसह ५ यस्तुकेवलसंरंभात्प्रपातंननिरीक्षते ॥ पापात्मापापबुद्धिर्यःपापमेवानुवर्त ते ६ कर्मणामविभागज्ञःप्रेत्यचेहविनश्यति ॥ अकालज्ञःसुदुर्मेधाःकार्याणामविशेषवित् ७ वृथाचारसमारंभःप्रेत्यचेहविनश्यति ॥ साहसेवर्तमानानानैकतो नांदुरात्मनाम् ८ सर्वसामर्थ्यालिप्सूनांपापोभवतिनिश्चयः ॥ अधर्मज्ञोऽवलितश्चबालबुद्धिरमर्षणः ९ निर्भयोभीमसेनोऽयंतंशाधिपुरुषर्षभ ॥ आर्षिषेणस्य राजर्षेःप्राप्यभूयस्त्वमाश्रमम् १० तामिस्रंप्रथमंपक्षंवीतशोकभयोवस ॥ अलकाःसहगंधर्वैर्यक्षाश्चसहकिन्नरैः ११ मन्त्रियुक्तामनुष्येद्रसर्वेचगिरिवासिनः ॥ रक्षिष्यंतिमहाबाहोसहितंद्विजसत्तमैः १२ साहसादनुसंप्राप्तःप्रतिबुध्यवृकोदरः ॥ वार्यतांसाध्वयंराजंस्त्वयाधर्मभृतांवर १३ अतःपरंचवोराजन्द्रक्ष्यंतिवनगो चराः ॥ उपस्थास्यंतिवोराजनरक्षिष्यंतेचवःसदा १४ तथैवचान्नपानानिस्वादूनिचबहूनिच ॥ आहरिष्यंतिमत्प्रेष्याःसदावःपुरुषर्षभाः १५ यथाजिष्णुर्मे हेंद्रस्ययथावायोवृकोदरः ॥ धर्मस्यत्वंयथातातयोगोत्पन्नोनिजःसुतः १६ आत्मजावात्मसंपन्नौयमौचोभौयथाऽश्विनोः ॥ रक्ष्यास्तद्वन्मनापीहयूयंसर्वेयु धिष्ठिर १७ अर्थतत्त्वविधानज्ञःसर्वधर्मविधानवित् ॥ भीमसेनादवरजःफाल्गुनःकुशलीदिवि १८ याःकाश्चनमतालोकेस्वर्ग्याःपरमसंपदः ॥ जन्मप्रभृतिताः सर्वाःस्थितास्तातधनंजये १९ दमोदानंबलंबुद्धिर्हीर्ष्यतिस्तेजउत्तमम् ॥ एतान्यपिमहासत्त्वेस्थितान्यमिततेजसि २० नमोहात्कुरुतेजिष्णुःकर्मपांडवगर्हि तम् ॥ नपार्थस्यमृषोक्तानिकथयंतिनरानृषु २१ सदेवपितृगंधर्वैःकुरूणांकीर्तिवर्धनः ॥ मानितःकुरुतेऽस्त्राणिशक्रसन्ननिभारत २२ योऽसौसर्वान्महीपाला न्धर्मेणवशमानयत् ॥ सशांतनुर्महातेजाःपितुस्तवपितामहः २३ प्रीयतेपार्थपार्थेनादिविगांडीवधन्वना ॥ सम्यक्क्रासौमहावीर्यःकुलधुर्येणपार्थिवः २४ पितृ न्देवानृषीन्विप्रान्पूजयित्वामहातपाः ॥ सप्तमुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनांप्रति २५ अधिराजःसराजंस्त्वांशांतनुःप्रपितामहः ॥ स्वर्गजिच्छक्रोऽकस्थःकुश लंपरिपृच्छति २६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंधनेदेनप्रभाषितम् ॥ पांडवाश्चततस्तेनबभूवुःसंप्रहर्षिताः २७

र्षात् । सूर्यामासासूर्याचंद्रमसावित्यर्थः निपुणतरमुपपादितमेतदस्माभिःकाण्वशतपथभाष्येएकपादीकांठे । अलकाअलकावासिनः ११ मन्त्रियुक्तारक्षिष्यंतिसहितंस्वामितिशेषः १२ साह सादनुसंप्राप्तइतिप्रतिबुध्यवार्थता १३ । १४ । १५ यथेति इंद्रादीनामोरसपुत्रत्वाद्यथापुंरक्ष्यास्तथाममापीतिश्लोकद्वयार्थः १६ । १७ अर्थेति तत्त्वं याथात्म्यं विधानंप्राप्त्युपायं १८ स्वर्ग्याः स्वर्गायाहिताःसंपदः १९ तापवाहदमइति तेजःशौचैराभिमवसामर्थ्यं २० । २१ कुरुते अभ्यस्यति २१ । २२ । २३ महामेधानश्चमेधान् २४ । २५ । २६

प्राध्वंकृत्वावधुत्वाउपसंहृत्येत्यर्थः । प्राध्वंवेधनेइतिगतिःसंज्ञायांङ्गातिप्रादयद्विप्राप्तेऽपिसमासोमहाविभाषयानादृतः ममश्चक्रे स्वदोषानर्जुनगुणाश्चभुत्वालजितश्चापराधंशमापयितुमि
त्यर्थः । प्राज्यं कृत्वेत्यपि पाठः प्रकृषेण अज्यं प्राज्यं ज्याराहितमित्यर्थः २८ नदिः समृद्धिः २९ स्वेषुवेइमसु अस्मदीयेषु वीर्युत्तमसंबंधिनः कामान् काम्यमानानर्थान् नपरिहास्यंति किंतु साधये
प्येत्येत्यर्थः ३० सृष्टो विस्जितः संप्राप्स्यति युष्मान् ३१ अस्तं गृहं । अपाः सोममस्तमिदं प्रयाहीति मंत्रवर्णात् ३२ परिस्तोमाश्चित्रकंबलाहस्त्यादीनां पक्ष्याणभूताः ३३ मेरावतपथे
ततः शक्तिगदाखड्गधनुश्चभरतर्षभः ॥ प्राध्वंकृत्वानमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः २८ ततोऽब्रवीदनाभ्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ॥ मानहाभवशत्रूणां सुहृदं नंदिव
र्धनः २९ स्वेषुवेइमसुरम्येषु वसतामित्रतापनाः ॥ कामान् परिहास्यंति यक्षावो भरतर्षभाः ३० शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुनरेष्यति ॥ साक्षान्मघवतामृष्टः
संप्राप्स्यति धनं जयः ३१ एवमुत्तमकर्माणं मनुशिष्ययुधिष्ठिरम् ॥ अस्तंगिरिव श्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ३२ तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ॥ यानै
रनुययुर्यक्षाराक्षसाश्च सहस्रशः ३३ पक्षिणामिव निघोषः कुबेरसदनं प्रति ॥ बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ३४ तेजग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ॥
प्रकर्षत इवाभ्राणि पिवंत इवमारुतम् ३५ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानिरक्षसाम् ॥ अपाकृष्यंत शैलाग्रादनाधिपतिशासनात् ३६ तेषां हि शापकालः सकृतो
गस्त्येन धीमता ॥ समरे निहतास्तस्माच्छापस्यांतोऽभवत्तदा ३७ पांडवाश्च महात्मानस्तेषु वेइमसु ताक्षपाः ॥ सुखमुपगुप्तोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ३८
इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणियक्षयुद्धं कुबेरवाक्ये द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाऽऽ
ह्निकमरिदम् ॥ आर्षिपेणेन सहितः पांडवान् न्यवर्तत १ तेऽभिवाद्यार्षिपेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ॥ ततः प्राजल्यः सर्वे ब्राह्मणास्तान् पूजयन् २ ततो युधि
ष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ३ असौ सागरपर्वताभूमिमावृत्य तिष्ठति ॥ शैलराजो महाराजमंदरोऽतिविराजते ४
इंद्रवैश्रवणावेतां दिशं पांडवरक्षतः ॥ पर्वतैश्च वनांतैश्च काननैश्चैव शोभिताम् ५ एतदाहुर्महेंद्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः स ब्रतातमनीषिणः
६ अतश्चोद्यंतमादित्यमुपतिष्ठंति वै प्रजाः ॥ ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ७ यमस्तुराजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ॥ प्रेतसत्त्वगतिह्येनां दक्षिणा
माश्रितो दिशम् ८ एतत्संयमनं पुण्यमतीवाहुतदर्शनम् ॥ प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ९ तं प्राप्य सविताराजन्सत्येन प्रतिष्ठति ॥ अस्तं पर्वत
राजानमेतमाहुर्मनीषिणः १० एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदाधम् ॥ आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ११ उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठते वीर्यवान् ॥ म
हामे रुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदांगतिः १२ यस्मिन् ब्रह्मसदश्चैव भूतात्मा चावतिष्ठते ॥ प्रजापतिः सृजन् सर्वयत्किंचिज्जंगमागमम् १३

इंद्रपुरीप्रदेशे १४ । १५ अपाकृष्यंत अपाकृतानि १६ । ३७ । २८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ अर्जुनेन तपोबला
द्देवैर्म्योऽस्त्राणि लब्धानीति विस्मयोन कर्तव्य एतदर्थं कर्मफलं जिज्ञासितं विष्णुलोकप्राप्त्यंतां वर्णयत्यध्यायेन धौम्यो युधिष्ठिरगर्वपरिहाराय तत इत्यादिना १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ प्रेतस
त्त्वगतिभूतानां प्राणिनां गम्यां ८ संयमनं नामतः ९ । १० आवसन्न धितिष्ठन् ११ । १२ भूतात्मा सर्वेषां भूतानां मात्मा संपूर्णब्रह्मांडपिंडाभिमानित्वात् १३

१४ अत्रैव प्रजापतौ १५ । १६ यमिति प्रकृतेः पंचभूतात्मिकायाः प्रकृतिमुपादानं १७ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य १८ । १९ मनुसर्वसोपाधिककार्यं ब्रह्मणोऽतः पाततीति वैदिकसिद्धांतस्तत्कथं विष्णोः
स्थानंततः परमित्युच्यते अत आह प्राच्यामिति मेरावेवायं तारस्तम्येन देशविशेषविभागो ननु सोपाधिकमपि किंचिदजातमस्ति इममेव स्थानभेदमाश्रित्य ब्रह्मलोकादावर्तते ननु विष्णुलोकादि
ति पौराणिकी व्यवस्था ज्ञेया २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ध्रुवमक्षयमव्ययमिति उत्पत्तिहासनाशून्यमित्यर्थः एतच्च यथा घटाकाशयोर्मिथ्यात्वाविशेषेऽपि व्यवहारमाश्रित्य घटो नि
त्यं आकाशो नित्य इति विभागः एवं ब्रह्मलोकात्मनित्यं वेकुंठं नित्यामिति परमार्थतस्तु क्रममुक्तिस्थानत्वादीपचारिकं ध्रुवत्वादिज्ञेयं प्रणमनमस्तु २६ उपावृत्य अप्रदक्षिणं गत्वा ॥ मच
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान् दक्षसप्तमान् ॥ तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयम् १४ अत्रैव प्रतितिष्ठंति पुनरेवोदयंति च ॥ सप्तदेवर्षयस्तातवसिष्ठप्रमुखा
स्तदा १५ देशं विरजसं पश्य मे रोमशिखरमुत्तमम् ॥ यत्रात्मतृप्तैरभ्यास्ते देवैः सह पितामहः १६ यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ॥ अनादिनिधनं देवं प्रभुं
नारायणं परम् १७ ब्रह्मणः स दनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ॥ देवापियं पश्यंति सर्वतेजोमयं शुभम् १८ अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ॥ स्वयैव
प्रभयाराज न दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः १९ प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ॥ यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः २० भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाऽभिवि
राजते ॥ नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः २१ प्राप्नुवंति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसतम् ॥ न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासंति पांडव २२ स्वयं प्रभुरर्चित्यात्मा
तत्र ह्यतिविराजते ॥ यतयस्तत्र गच्छंति भक्त्या नारायणं हरिम् २३ परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ योगसिद्धा महात्मानस्तमो मोहविवर्जिताः २४
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायांति भारत ॥ स्वयं भुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् २५ स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ॥ ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्रयुधिष्ठिर
२६ एनं त्वहरहर्मे रूं सूर्याचंद्रमसौ ध्रुवम् ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनंदन २७ ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघसर्वतः ॥ परियांति महाराज गिरिराजं प्रद
क्षिणम् २८ एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्मगवानपि ॥ कुरुते वितमस्कर्म आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् २९ अस्तं प्राप्य ततः मध्यामातिक्रम्य दिवाकरः ॥ उदीचीं
भजते काष्ठादिशमेष विभावसुः ३० समेरुमनुवृत्तः सन् पुनर्गच्छति पांडव ॥ प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ३१ समासान् विभजन् काले बहुधा पर्वसंधिषु ॥
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ३२ एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमंतं द्रितः ॥ भावयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मंदरम् ३३ तथा तमिस्त्रहादं धोमयूखैर्भावय
न् जगत् ॥ मार्गमेतदसंवाधमादित्यः परिवर्तते ३४ सिमृक्षुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ॥ ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽभ्यर्च्छंति शैशिरः ३५

ऋगेवात् कुलालचक्रे प्रती पंकमंती पिपीलिकेव प्रदक्षिणं कुरुत इत्यर्थः २७ । २८ प्रकर्षन्मगवान् प्रदक्षिणं कुरुत इत्यनुवाद उत्तरार्थायः २९ अस्तमदर्शनं अयमर्थः । मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नादि
त्योयत्र स्थोन दृश्यते तदेवास्तस्थानं तत उदीचीं काष्ठादिशमध्वेऽतिश्रेष्ठादिशं भजते अत्र संध्योत्तरमुदङ्मुखः ३० तत उदीच्याः पराकाष्ठां प्राप्य प्राङ्मुख इति वदता मेरोश्चतुष्कोणत्वं सूचितं
भवति । एतदेव तत्त्वमित्यास्थिताः पास्त्रिंशो द्वौ सूर्याविति कल्पयंति वस्तुतोऽत्र परंप्रातिरनूयते आकारेतात्पर्याभावादिति ज्ञेयं ३१ ससोमो मासान् विभजन्निवसंबंधः तत्र मासविभा
गप्रकारोऽष्टावक्रीये उक्तः ३२ । ३३ । ३४ शिशिराणि शीतानि ३५

तेजांसिसमुपादतेग्रीष्मे ३५ । ३० अनिर्देश्यमार्गमंतरिक्षं ३८ वह्निवायु परस्परवर्धयंतौ जलमृत्क्षिपत इति प्रसिद्धं सजलम्याख्यावायुदीपितोऽग्निर्वाष्पवायुवर्धयति वायुश्चस्यालीजलमु
 रिक्षपतीति वृष्टिमारुतसंतापान् प्रति सूर्यस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति भावः ३९ । ४० । ४१ । ४२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुःपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥
 तस्मिन्निति १ । २ । ३ महती च लालक्ष्मीः शोभायस्य महाचलस्य । 'चलालक्ष्म्यां पुमान् कं पे' इति मेदिनी । सानून्यवती क्षणाग्राणि पुंसंचारायोग्यानि शृंगानि त्युच्यते ४ रोधसो रोधस्त्वत्यः
 नवशैवालादिनाच्छादितनीरा इत्यर्थः ५ । ६ । ७ विभक्तभावो न बभूव होरात्रविभागो नासीत् नित्यमौषधिप्रमोषेतत्वात् अहो इति रुत्वमार्ध ८ यंसूर्यविभावसुर्वहिरास्थितः । 'आदित्यो वा
 स्थावराणां च भूतानां जंगमानां च तेजसा ॥ तेजांसिसमुपादते निवृत्तः स विभावसुः ३६ ततः स्वेदकुमौतं द्रीग्लानिश्च भजते नरान् ॥ प्राणिभिः सततं स्वप्रोह्य भी
 क्ष्णं च निषेव्यते ३७ एवमेतदनिर्देश्यमार्गमावृत्य भानुमान् ॥ पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ३८ वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजंगमान् ॥ वर्धय
 न्मुमहा तेजाः पुनः प्रतिनिवर्तत ३९ एवमेव चरन् पार्थकालचक्रमतं द्रितः ॥ प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ४० संततागतिरेतस्य नैषातिष्ठातिपा
 डव ॥ आदायैव भूतानां तेजो विमृजते पुनः ४१ विभजन् सर्वभूतानां मायुः कर्म च भारत ॥ अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ४२ ॥ इति श्रीमहा
 भारते आरण्यके पर्वण्यक्षयुद्धप० मेरुदर्शने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्नग्रे द्रे
 वसतां तु तेषां महात्मनां स द्रव्यमास्थितानाम् ॥ रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषां माकांक्षतां दर्शनमर्जुनस्य १ तान् वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धकामांस्तेजस्विनः सत्यवृत्तिप्रधा
 नान् ॥ संप्रीयमाणान् बहवोऽभिजग्मुर्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च २ तं पादपैः पुष्पधरेरुपेतं न गोतमं प्राप्य महारथानाम् ॥ मनः प्रसादः परमो बभूव यथा दिवं प्राप्य
 मरुद्गणानाम् ३ मयूरहंसस्वननादितानि पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ॥ शृंगाणिसानूनि च पश्यमाना गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ४ साक्षात्कुबेरेण कृताश्च त
 स्मिन्नगोतमे संवृतकूलरोधसः ॥ कादंबकारं डवहंसजुष्टाः पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ५ क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ॥ माणि प्रकी
 र्णांश्च मनोरमांश्च यथाभवेयुर्धनदस्य राज्ञः ६ अनेकवर्णश्च सुगंधिभिश्च महाद्रुमैः संततमभ्रजालैः ॥ तपः प्रधानाः सततं चरंतः शृंगगिरेः श्रितयितुं न शक्नुः ७ स्वते
 जसा तस्य न गोतमस्य महौषधीनां च तथा प्रभावात् ॥ विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहो निशानां पुरुषप्रवीर ८ यमास्थितः स्थावरजंगमानि विभावसुर्भावयतेऽमि
 तौ जाः ॥ तस्योदयं चास्तमनं च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ९ रवेस्तस्मिन्नागमनिर्गमांस्ते तथोदयं चास्तमनं च वीराः ॥ समावृताः प्रेक्ष्य तमो नुदस्य गम
 स्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च १० स्वाध्यायवंतः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च शुचिब्रताश्च ॥ सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ११
 अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति' इति श्रुतेः यस्य सूर्यस्याश्रयेण वराजौ वह्निर्जगद्दीपयति तस्योदयमित्यन्वयः ९ तस्मिन्नागमनिर्गमाः अस्तोदयस्थानानि बहुत्वं लोकांतराभिप्रायं तथा हि । यदाक्षिणा
 र्यानामुदयस्थानं तदुदीच्यानामस्तस्थानं । पाश्चात्यानां निशीयस्थानं प्राच्यानां मध्याह्नस्थानमिति क्रमेण उदयादिस्थानानां बहुत्वं गम्यते उदयमुदयाचलं । अस्तमिति मातमव्ययमदर्शन
 वाचि तदर्थं अनिति चेत्तेस्मिन्नित्यस्तमनमस्तमयस्थानं अस्ताचलमित्यादौ त्वस्तपदं गृह्णवाचि प्रदिशो दिशामंतरालानि १० सततक्रियाः अविच्छिन्नधर्माचरणाः ११

१२ । १३ । १४ यत्काम्यकात् यदा काम्यकाख्यवनात् १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुःपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनं जयेन ॥ इति ब्रुवंतः परमाशिपस्ते पार्थास्तपोयोगपराबभूवुः १२ दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौवनानि किरीटिनां चितयता
 मभीक्ष्णम् ॥ बभूवुरात्रिदिवसश्च तेषां संवत्सरेणैव समानरूपः १३ यदैव धीम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजित सजिष्णुः ॥ तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रातेस्त
 द्रवमानसानाम् १४ भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमतगामी ॥ यत्काम्यकात्प्रव्रजितः सजिष्णुस्तदैव तेशोकहता बभूवुः १५ तथैव तंचितयतां सि
 ताश्च मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ॥ मासोऽथ कच्छेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् १६ उषित्वा पंचवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ॥ अवाप्यादेव्यान् य
 स्त्राणिसर्वाणि विबुधेश्वरात् १७ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ॥ ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः १८ यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ॥ तानि
 प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् १९ अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ आगच्छ दर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गंधमादनम् २० ॥ इति श्रीमहाभारते आ
 रण्यके प० यक्षयुद्धपर्वणि अर्जुनाभिगमने चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ समाप्तं च यक्षयुद्धपर्व ॥ अथ निवातकवचयुद्धपर्व ॥ वैशंपायन उ
 वाच ॥ ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेंद्रवाहं सहसोपयातम् ॥ विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चितयतां बभूव १ सदीप्यमानः सहसाऽतरिक्षं प्रकाशयन् ना
 तलिसंगृहीतः ॥ बभौ महोल्के वघनांतरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा २ तमास्थितः स ददृशे किरीटी स्रग्वीनवान्याभरणानि विभ्रत ॥ धनं जयो वज्रवरप्रभावः
 श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ३ सशैलमासाद्य किरीटमाली महेंद्रवाहादवरुह्य तस्मात् ॥ धौम्यस्य पादावभिवाद्य धीमान् जातशत्रोस्तदनंतरं च ४ वृकोदरस्या
 पि च वंद्यपादौ माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ॥ समेत्य कृष्णां परिसंख्यचैनां प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपहरेसः ५ बभूव तेषां परमः प्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ॥ स
 चापितान् प्रेक्ष्य किरीटमालीनं दराजानमभिप्रशंसन् ६ यमास्थितः सप्तजघान पूगान् दितेः सुतानां न मुचेर्निहंता ॥ तस्मिं द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणं गुरदी
 नसत्वाः ७ ते मातलेश्च कुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ॥ सर्वान्यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरे नं कुरु राजपुत्राः ८ तानप्यसौ मातलिरभ्यनंदात्पितेव
 पुत्राननुशिष्यपार्थान् ॥ ययौरथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशां त्रिदिवेश्वरस्य ९ गते तु तस्मिन्नरदेववर्यः शक्रात्मजः शक्ररिपुप्रमाथी ॥ शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
 महाघनान्युत्तमरूपवन्ति १० दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ ततः स तेषां कुरुपुंगवानां तेषां च मूर्याग्रिसमप्रमाणाम् ११

तत इति हरिभिरश्वैः संप्रयुक्तं महेंद्रस्य वाहं रथं १ । २ । ३ । ४ प्रह्वो नमः उपहरे समीपे ५ । ६ पूगान् पूगानि ७ पुनमातलि ८ । ९ । १० सुतसोमो भीमाद्वौ पद्यां जातः ११

स्थूणाकर्णमथोजालंशरवर्षमथोलबणम् ॥ शलभास्त्रमश्मवर्षसमास्थायाहमभ्ययाम् ३३ जग्रासप्रसभंतानिसर्वाण्यस्त्राणिमेतृप ॥ तेषुसर्वेषुजग्धेषुब्रह्मास्त्रंम
हदादिशम् ३४ ततःप्रज्वालितैर्वाणैःसर्वतःसोऽपचीयते ॥ उपचीयमानश्चमयामहास्त्रेणव्यवर्धत ३५ ततःसंतापितालोकामत्प्रसूतेनतेजसा ॥ क्षणेनहिदि
शःखंचसर्वतोहिविदीपितम् ३६ तदप्यस्त्रमहातेजाःक्षणेनैवव्यशातयत् ॥ ब्रह्मास्त्रेतुहतेराजनभयंममहदाविशत् ३७ ततोऽहंधनुरादायतथाऽक्षय्येमहेषुवी ॥
सहसाऽभ्यहनंभूतंतान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ३८ हतेष्वस्त्रेषुसर्वेषुभक्षितेष्वायुधेषुच ॥ ममतस्यचभूतस्यबाहुयुद्धमवर्तत ३९ व्यायामंमुष्टिभिःकृत्वातलैरपिस
मागतैः ॥ अपारयंश्चतद्रूतानिश्चेष्टमगमंमहीम् ४० ततःप्रहस्यतद्रूतंतत्रैवांतरधीयत ॥ सहस्रोभिर्महाराजपश्यतोमेऽद्भुतोपमम् ४१ एवंकृत्वासभगवां
स्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः ॥ दिव्यमेवमहाराजवसानोऽद्भुतमंवरम् ४२ हित्वाकिरातरूपंचभगवांस्त्रिदशेश्वरः ॥ स्वरूपंदिव्यमास्थायतस्थौतत्रमहेश्वरः ४३
अदृश्यतततःसाक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ॥ उमासहायोव्यालधृग्वहुरूपःपिनाकपृक् ४४ समामभ्येत्यसमरेतथैवाभिमुखंस्थितम् ॥ शूलपाणिरथोवाचतुष्टोऽ
स्मीतिपरंतप ४५ ततस्तद्धनुरादायतूणौचाक्षय्यसायकौ ॥ प्रादान्ममैवभगवान्वरयस्वेतिचाब्रवीत् ४६ तुष्टोऽस्मितवकौतेयब्रह्मिकंकरवाणिते ॥ मनोगतं
वीरयतेतद्ब्रह्मिवितराम्यहम् ४७ अमरत्वमपाहायब्रह्मियतेमनोगतम् ॥ ततःप्रांजलिरेवाहमस्त्रेषुगतमानसः ४८ प्रणम्यमनसाशर्वततोवचनमाददे ॥ भगवा
न्मेप्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयंवरोमम ४९ अस्त्राणीच्छाम्यहंज्ञातुंयानिदेवेषुकानिचित् ॥ ददानीत्येवभगवानब्रवीत्त्रयंबकश्चमाम् ५० रौद्रमस्त्रंमदीयंत्वामुपस्था
स्यतिपांडव ॥ प्रददौचममप्रीतःसोऽस्त्रंपाशुपतंमहत ५१ उवाचचमहादेवोदत्वामेऽस्त्रंसनातनम् ॥ नप्रयोज्यंभवेदेतन्मानुषेषुकथंचन ५२ जगद्विनिर्दहेदे
वमल्पतेजसिपातितम् ॥ पीड्यमानेनबलवत्प्रयोज्यस्याद्धनंजय ५३ अस्त्राणांप्रतिघातेचसर्वथैवप्रयोजयेत् ॥ तदप्रतिहतांदिव्यंसर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ५४ सू
र्तिमन्मेस्थितंपार्श्वेप्रसन्नेगोवृषध्वजे ॥ उत्सादनममित्राणांपरसेनानिकर्तनम् ५५ दुरासदंदुष्प्रसहंसुरदानवराक्षसैः ॥ अनुज्ञातस्त्वहंतेनतत्रैवसमुपाविशम्
५६ प्रेक्षतश्चैवमेदेवस्तत्रैवांतरधीयत ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेप० निवातकवचवधप० गंधमादनवासेयुधिष्ठिरार्जुनसंवादेसप्तषष्ठ्यधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ततस्तामवसंप्रीतोरजर्नीतत्रभारत ॥ प्रसादाद्देवदेवस्यव्यंबकस्यमहात्मनः १ व्युषितोरजर्नीचाहं
कृत्वापौर्वाण्हिकीःक्रियाः ॥ अपश्यंतंद्विजश्रेष्ठंदृष्टवानस्मियंपुरा २ तस्मैचाहंयथावृत्तंसर्वमेवन्यवेदयम् ॥ भगवंतंमहादेवंसमेतोऽस्मीतिभारत ३

बलीवर्द्धश्रेष्ठः ४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७ ॥ इत्यारण्यकेषर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीये सप्तषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ततइति १।२।३

३।४।५।६।७।८।९।१० देवयानैर्विमानैः सन्ननिवासिनः स्त्रीबालादयः शचीजयंतादय इत्यर्थः ११।१२।१३ यथास्थानप्राच्यामिंद्रंमतीच्यांवरुणमित्यादि १४।१५।१६
समामुवाचराजेंद्रप्रीयमाणोद्विजोत्तमः ॥ दृष्टस्त्वयामहादेवोयथानान्येनकेनचित् ४ समेत्यलोकपालैस्तुसर्वैर्वैवस्वतादिभिः ॥ द्रष्टाऽस्यनवदेवेंद्रंसचतेऽस्त्रा
णिदास्यति ५ एवमुक्त्वासमाराजत्राश्लिष्यचपुनःपुनः ॥ अगच्छत्सयथाकामं ब्राह्मणःसूर्यसन्निभः ६ अथापराह्णेतस्याह्नःप्रावात्पुण्यःसमीरणः ॥ पुनर्नवमिमं
लोकंकुर्वन्निवसपत्नहन् ७ दिव्यानिचैवमाल्यानि सुगंधीनिनवानिच ॥ शैशिरस्यगिरेःपादेप्रादुरासन्समीपतः ८ वादित्राणिचादिव्यानि सुघोराणिसमंततः ॥
स्तुतयश्चेंद्रसंयुक्ता अश्रूयंतमनोहराः ९ गणाश्चाप्सरसांतत्रगंधर्वाणांतथैवच ॥ पुरस्ताद्देवदेवस्यजगुर्गीतानिसर्वशः १० मरुतांचगणास्तत्रदेवयानैरुपाग
मन् ॥ महेंद्रानुचरायेचयेचसन्ननिवासिनः ११ ततोमरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैःस्वलंकृतैः ॥ शचीसहायस्तत्रायात्सहसर्वैस्तदामरैः १२ एतस्मिन्नेवकालेतुकुबेरो
नरवाहनः ॥ दर्शयामासमाराजनलक्ष्म्यापरमयायुतः १३ दक्षिणस्यांदिशियमंप्रत्यपश्यंव्यवस्थितम् ॥ वरुणदेवराजंचयथास्थानमवस्थितम् १४ तेमामू
र्ध्वमहाराजसांत्वयित्वानरर्षभ ॥ सव्यसाचिन्निरीक्षास्माल्लोकपालानवस्थितान् १५ सुरकार्यार्थसिद्धयर्थेदृष्टवानसिशंकरम् ॥ अस्मतोऽपिगृहाणत्वमस्त्राणीति
समंततः १६ ततोऽहंप्रयतोभूत्वाप्राणिपत्यसुरर्षभान् ॥ प्रत्यगृह्णंतदाऽस्त्राणिमहांतिविधिवद्विभो १७ गृहीतास्त्रस्ततोदेवरनुज्ञातोऽस्मिभारत ॥ अथदेवा
ययुःसर्वेयथागतमरिंदम १८ मघवानपिदेवेशोरथमारुह्यसुप्रभम् ॥ उवाचभगवान्स्वर्गंगंतव्यंफाल्गुनत्वया १९ पुरैवागमनादस्माद्देदाहंत्वांधनंजय ॥ अ
तःपरंत्वहंवैत्वां दर्शयेभरतर्षभ २० त्वयाहितीर्थेषुपुरासमाप्लावःकृतोऽसकृत् ॥ तपश्चेदंमहततप्तंस्वर्गंगंताऽसिपांडव २१ भूयश्चैवचतस्रव्यंतपश्चरणमुत्तमम् ॥
स्वर्गंत्ववश्यंगंतव्यंत्वयाशत्रुनिषूदन २२ मातलिर्मन्त्रियोगात्त्वांत्रिदिवंप्रापयिष्यति ॥ विदितस्त्वंहिदेवानांमुनीनांचमहात्मनाम् २३ ततोऽहमब्रुवंशकंप्रसीद
भगवन्मम ॥ आचार्यवरयेयंत्वामस्त्रार्थत्रिदशेश्वर २४ ॥ इंद्रउवाच ॥ क्रूरकर्मास्त्रवितातभविष्यसिपरंतप ॥ यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वंतंकामंपांडवागृहि २५ त
तोऽहमब्रुवंनाहंदिव्यान्यस्त्राणिशत्रुहन् ॥ मानुषेषुप्रयोक्ष्यामिविनास्त्रप्रतिघातनात् २६ तानिदिव्यानिमेऽस्त्राणिप्रयच्छविबुधाधिप ॥ लोकांश्चास्त्रजितान्प
श्वाल्लभेयंसुरपुंगव २७ ॥ इंद्रउवाच ॥ परीक्षार्थमयैतत्तेवाक्यमुक्तंधनंजय ॥ ममात्मजस्यवचनंसूपपन्नमिदंतव २८ शिक्षमेभवनंगत्वासर्वाण्यस्त्रा
णिभारत ॥ वायोरग्रेर्वसुभ्योऽपिवरुणात्समरुद्रणात् २९ साध्यं पैतामहंचैवगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ वैष्णवानिचसर्वाणिनैर्ऋतानितथैवच ३० मद्रतानिचजानी
हिसर्वास्त्राणिकुरूद्रह ॥ एवमुक्त्वातुमांशकस्तत्रैवांतरधीयत ३१

१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ कूरकर्मा भविष्यसीति संबंधः २५ अहंस्वैवप्रतिघातार्थमस्त्रंमोक्षये नत्वन्यत्र मानुषे । २६।२७।२८।२९।३०।३१

ततोऽहमिति १ । २ तिभिर्मत्स्यस्तंगिलतिमहामत्स्यस्तिमिगिलः तमपिगिलतीतिमितिमिगिलः तिभिर्गिलनीयस्तिमिगिलोयस्येतिविग्रहः ३ । ४ । ५ घूर्णतेप्रमति ६ निपत्यग
त्वापृथिवीतलेपाताले ७ आलक्ष्यसर्वसंपदुपेतमितिशेषः आश्लिष्येतिपाठेभूमाववतीर्थं निम्नस्थं रथचक्रं दृढमाश्लिष्य उन्नीतवानित्यर्थः । प्राद्रवत्प्रकर्षेणवेगवानमूत् ८ । ९ । १० । ११ । १२
अर्जुनउवाच ॥ ततोऽहंस्तूयमानस्तुतत्रतत्रमहर्षिभिः ॥ अपश्यमुदधिभीममपांपतिमथाव्ययम् १ फेनवत्यःप्रकीर्णाश्चसंहताश्चसमुत्थिताः ॥ ऊर्मयश्चात्र
दृश्यंतेवल्गंतद्भवपर्वताः २ नावःसहस्रशस्तत्ररत्नपूर्णाःसमंततः ॥ तिर्मिगिलाःकच्छपाश्चतथातिमितिमिगिलाः ३ मकराश्चात्रदृश्यंतेजलेमग्राइवाद्वयः ॥
शंखानांचसहस्राणिमग्नान्यप्सुसमंततः ४ दृश्यंतेस्मयथारात्रौतारास्तन्वम्रसंवृताः ॥ तथासहस्रशस्तत्ररत्नसंघाःप्लवंत्युत ५ वायुश्चघूर्णतेभीमस्तदद्भुतमि
वाभवत् ॥ तमुदीक्ष्यमहावेगंसर्वांभोनेधिमुत्तमम् ६ अपश्यंदानवाकीर्णंतद्वैत्यपुरमंतिकात् ॥ तत्रैवमातलिस्तूर्णनिपत्यपृथिवीतले ७ रथंतंतुसमालक्ष्यप्रा
द्रवद्रथयोगवित् ॥ त्रासयनरथघोषेणतत्पुरंसमुपाद्रवत् ८ रथघोषंतुतंश्रुत्वास्तनयिनोरिवांवरे ॥ मन्वानादेवराजंमामाविश्रादानवाऽभवन् ९ सर्वेसंभ्रातम
नसःशरचापधराःस्थिताः ॥ तथाऽसिशूलपरशुमदामुसलपाणयः १० ततोद्वाराणिपिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ॥ संविधायपुरेक्षांनस्मकश्चनदृश्यते ११ त
तःशंखमुपादायदेवदत्तमहास्वनम् ॥ परमांमुदमाश्रित्यप्राधमंतंशनैरहम् १२ सतुशब्दोदिवंस्तब्ध्वाप्रतिशब्दमजीजनत् ॥ वित्रेसुश्वनिलिल्युश्चभूतानि
सुमहांत्यपि १३ ततोनिवातकवचाःसर्वेएवस्वलंकृताः ॥ दंशिताविविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः १४ आयसैश्चमहाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ पट्टिशैःकरवाले
श्चरथचक्रैश्चभारत १५ शतघ्नीभिर्भुशुंडीभिःखड्गैश्चित्रैःस्वलंकृतैः ॥ प्रगृहीतैर्दितेःपुत्राःप्रादुरासन्सहस्रशः १६ ततोविचार्यबहुशोरथमार्गेषुतान्हयान् ॥ प्रा
चोदयत्समेदेशेमातलिर्भरतर्षभ १७ तेनतेषांप्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ॥ नान्वपश्यंतदार्किंचितन्मेऽद्भुतमिवाभवत् १८ ततस्तेदानवास्तत्रवादि
त्राणिसहस्रशः ॥ विरुतस्वरूपाणिभृशंसर्वाण्यनादयन् १९ तेनशब्देनसहसासमुद्रेपर्वतोपमाः ॥ आप्लवंतगतैःसत्त्वैर्मत्स्याःशतसहस्रशः २० ततोवेगेनम
हतादानवामामुपाद्रवन् ॥ विमुंचंतःशितान्बाणान्शतशोऽथसहस्रशः २१ ससंप्रहारस्तुमुलस्तेषांचममभारत ॥ अवर्ततमहाघोरोनिवातकवचांतकः २२ त
तोदेवर्षयश्चैवदानवर्षिगणाश्चये ॥ ब्रह्मर्षयश्चसिद्धाश्चसमाजग्मुर्भहामृधे २३ तेवैमामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ॥ अस्तुवन्मुनयोवाग्भिर्यथेद्रंतारकामये
२४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनिवातकवचयुद्धपर्वणियुद्धारंभेऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ततोनिशात
कवचाःसर्वेवेगेनभारत ॥ अभ्यद्रवन्मांसहिताःप्रगृहीतायुधारणे १ आच्छाद्यरथपंथानमुत्क्रोशंतोमहारथाः ॥ आवृत्त्यसर्वतस्तेमांशरवैरवाकिरन् २

वन० ३

अ०

119011

11936M

१।४।५।६।७।८ शताःशतानिअयुनमित्यर्थः हरयोऽश्वाः शांताःपरीक्षिताः । शमेरालोचनार्थमिष्टा ९।१०।११।१२।१३ चिच्छेदअहमितिशेषः । परोक्षार्थलिट् प्रयोगेणा
जानतैवमयाएतत्कृतमितिअत्रूणामत्यंतापकर्षःसूचितः १४।१५।१६ अस्माभिः पूजायांबहुत्वं अश्वाद्यपेक्षयावा १७ लघुभिःशीघ्रगैः १८।१९ तिग्मतैजसं तीक्ष्णंदाहकं माधवंनाम
ततोपरमहावीर्याःशूलपाट्टिशपाणयः ॥ शूलानिचभुशुंडीश्चमुमुचुर्दानवामयि ३ तच्छूलवर्षंमुमहद्वदाशक्तिसमाकुलम् ॥ अनेशंसृज्यमानंतैरपतन्मद्रथोपरि ४
अन्येमामभ्यधावंतनिवातकवचायुधि ॥ जितशस्त्रायुधारौद्राःकालरूपाःप्रहारिणः ५ तानहंविविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ॥ गांडोवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकंदशभिर्भृ
धे ६ तेकृताविमुखाःसर्वेभ्यःप्रयुक्तैःशिलाशितैः ॥ ततोमातलिनातूर्णहयास्तेसंप्रचोदिताः ७ मार्गान्बहुविधांस्तत्रविचेरुर्वातरंहसः ॥ सुसंप्रतामातलिनाप्रा
मर्धंतदितेःसुतान् ८ शतंशतास्तेहरयस्तस्मिन्प्रयुक्तामहारथे ॥ शांतामातलिनायत्ताव्यचरन्नल्पकाइव ९ तेषांचरणपातेनरथनेमिस्वनेनच ॥ ममबाणानि
पातैश्चहतास्तेशतशोऽसुराः १० गतासवस्तथैवान्येप्रगृहीतशरासनाः ॥ हतसारथयस्तत्रव्यकुल्यंततुरंगैः ११ तेदिशोविदिशःसर्वेप्रतिरुध्यप्रहारिणः ॥
अभ्यघ्नन्विबिधैःशस्त्रैस्ततोमेव्यथितंमनः १२ ततोऽहंमातलेर्वीर्यमपश्यंपरमाद्भुतम् ॥ अश्वास्तथावेगवतोयदयत्नादधारयत् १३ ततोऽहंलघुभिश्चित्रैरस्त्रै
स्तानसुरानरणे ॥ चिच्छेदसायुधानराजश्छतशोऽथसहस्रशः १४ एवंमेचरत्स्तत्रसर्वयत्नेनशत्रुहन् ॥ प्रीतिमानभवद्दीरोमातलिःशक्रसारथिः १५ वध्यमा
नास्ततस्तैस्तुहयैस्तेनरथेनच ॥ अगमन्प्रक्षयंकोचिष्यवर्तंततथापरे १६ स्पर्धमानाइवास्माभिर्निवातकवचारणे ॥ शरवर्षैःशरार्तंमामहाद्भिःप्रत्यवारयन्
१७ ततोऽहंलघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमंत्रितैः ॥ व्यधमंसायकैराशुशतशोऽथसहस्रशः १८ ततःसंपीडयमानास्तेक्रोधाविष्टामहारथाः ॥ अपीडयन्मांसहिताःश
क्तिशूलासिवृष्टिभिः १९ ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमंतिग्मतैजसम् ॥ दयितंदेवराजस्यमाधवंनामभारत२० ततःखड्गत्रिशूलेनतोमरांश्चसहस्रशः ॥ अस्त्ररीर्येणश
तधातैर्मुक्तानहमच्छिदम् २१ छित्त्वाप्रहरणान्येषांततस्तानपिसर्वशः ॥ प्रत्यविध्यमहंरोषाद्दशभिर्दशभिःशरैः २२ गांडीवाद्वितदासंख्येयथाभ्रमरपंकजः ॥
निष्पतंतिमहाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् २३ तेषामपितुबाणास्तेतन्मातलिरपूजयत् ॥ अवाकिरन्मांवलवतानहंव्यधमंशरैः २४ वध्यमानास्ततस्तेतुनि
वातकवचाःपुनः ॥ शरवर्षैर्महाद्भिर्मांसमंतात्पर्यवारयन् २५ शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैरस्त्रविधातिभिः ॥ ज्वलाद्भिःपरमैःशीघ्रैस्तानविध्यंसहस्रशः २६ तेषांछिन्ना
निगात्राणिविसृजंतिस्मशोणितम् ॥ प्रावृषीवामिवृष्टानिशृंगाण्यथधराभृताम् २७ इंद्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ॥ मद्बाणैर्वध्यमानास्तेसमुद्दिग्धाःस्मदा
नवाः २८ शतधाभिन्नदेहास्तेक्षीणप्रहरणौजसः ॥ ततोनिवातकवचामामयुध्यंतमायया २९ ॥इतिश्रीम०आ०प०नि०सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥३७०॥

मधोदैत्यस्यवधार्थनिमित्तत्वात् २० ततोमाधवास्त्रादुत्पन्नेनस्वर्गसहितेनत्रिशूलेन । स्वर्गाश्चगूलांश्चेतिपाठे शरीरेरित्युत्तरश्लोकादपकर्षणीयं २१ । २२ । २३ तेषांतिबाणामामवाकिरात्रि
तिसंबंधः तदपिमातलिरपूजयत् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इत्यारण्यकेष्वर्वाणिनीलकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ५ ॥

19

ततोऽहमेति नगमात्रैर्वृक्षममाजैः १ । २ पावकप्रकरावहिराशयः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततोऽहमवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समंततः ॥ नगमात्रैः शिलाखंडैस्तन्माहृतमपीडयत् १ तदहंवज्रसंकाशैर्महेंद्रास्त्रप्रचोदितैः ॥ अचूर्णयंवैगव
द्विः शरजालैर्महाहवे २ चूर्ण्यमानेऽहमवर्षे तु पावकः समजायत ॥ तत्राहमचूर्णान्यपतन्पावकप्रकरा इव ३ ततोऽहमवर्षे विहते जलवर्षमहतरम् ॥ धाराभिस्त
मात्राभिः प्रादुरासीन्ममांतिके ४ नभसः प्रच्युता धारास्तिस्रस्रशः ॥ आवृण्वन्सर्वतोऽप्योमदिशश्चोपदिशस्तथा ५ धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फू
र्जितेन च ॥ गर्जितेन च दैत्यानां प्राज्ञायत किंचन ६ धारादिविचसंबद्धावसुधायां च सर्वशः ॥ व्यामोहयंत मां तत्र निपतंत्योऽनिशं भुवि ७ तत्रोपदिष्टमिद्रेण दि
व्यमस्त्रं विशोषणम् ॥ दीप्तं प्राहिणं घोरमशुष्यतेन तज्जलम् ८ हतेऽहमवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते ॥ मुमुक्षुर्दानवामायामग्निं वायुं च भारत ९ ततोऽहमग्निं व्यधमं
सलिलास्त्रेण सर्वशः ॥ शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वैगमधारयम् १० तस्यां प्रतिहतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ प्राकुर्वन् विविधां मायां यौगपद्येन भारत ११ ततोऽवर्षं
प्रादुरभूत्सुमहलोमहर्षणम् ॥ अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वयोस्तथाऽहमनाम् १२ सा तु मायामया वृष्टिः पीडयामास मां युधि ॥ अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समं
ततः १३ तमसा संवृते लोके घोरैरेण परुषेण च ॥ हरयो विमुखाश्चासन् प्रास्वलञ्चापि मातलिः १४ हस्ताद्विरश्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतु भुवि ॥ असकृच्चाह मां
भीतः कासीति भरतर्षभ १५ मां च भीराविशतीव्रा तस्मिन् विगतचेतसि ॥ स च मां विगतज्ञानः संत्रस्तमिदमब्रवीत् १६ सुराणामसुगणां च संग्रामः सुमहानभूत् ॥
अमृतार्थपुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनघ १७ शंबरस्य वधे घोरः संग्रामः सुमहानभूत् ॥ सारथ्यं देवराजस्य तत्राविकृतवानहम् १८ तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हयाम
या ॥ वैरोचनेर्महायुद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् १९ एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ॥ न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पांडव २० पितामहेन संहारः
प्रजानां विहितो भुवम् ॥ न हियुद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् २१ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् २२
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् ॥ अस्त्राणां च प्रभावं वैधनुषाणां डि वस्य च २३ अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ॥ विनिहन्मि तमश्चोग्रं मामैः सू
तस्थिरो भव २४ एवमुक्त्वाऽहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ॥ मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसाम् २५ पीड्यमाना सुमाया सुता सुता स्वसुरोत्तमाः ॥ पुनर्व
हुविधामायाः प्राकुर्वन्मि तौजसः २६ पुनः प्रकाशमभवत्तमसाग्रस्य ते पुनः ॥ भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति २७ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशोऽस्ति मा
तलिः ॥ व्यचरत्स्यंदनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे २८ ततः पर्यपतन्नुग्रानि वातकवचामयि ॥ तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वयमसादनम् २९

वैरोचनेर्बलेः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ मोहनास्त्रेण पीड्यमाना सुनश्यमानासु २६ । २७ । २८ । २९

२० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ अदृश्यमाना इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ हरीन् अत्यंतं हरणशीलान्
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचांतके ॥ नापश्यं सहसा सर्वान् दानवान् मायया वृत्तान् ३० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० निवातकवचयुद्धप० मायायुद्धे एक
सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अदृश्यमानास्ते दैत्या यो धयंति स्म मायया ॥ अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमयो
धयम् १ गांडीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ॥ अर्च्छिदद्भुतमांगानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् २ ततो निवातकवचावध्यमाना मया युधि ॥ संहृत्य मायां स
हसा प्राविशन् पुरमात्मनः ३ व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ॥ अपश्यं दानवांस्तत्र हतान् शतसहस्रशः ४ विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ॥ श
तशः स्म प्रदृश्यंते गात्राणिकवचानि च ५ हयानां नांतरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ॥ उत्पत्य सहसा तस्थुरं तरिक्षगमास्ततः ६ ततो निवातकवचाव्योमसंछा
द्य केवलम् ॥ अदृश्या ह्यत्यवर्तंत विमृजंतः शिलोच्चयान् ७ अंतर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ॥ व्यगृह्णन् दानवा घोरारथचक्रे च भारत ८ विनिगृह्य हरी
नश्चान्तरथं च मम युध्यतः ॥ सर्वतो मामविध्यंत सरथं धरणीधरैः ९ पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथाऽपरैः ॥ सदेशो यत्र वर्तामगुह्येव समपतयत् १० पर्वतैश्छा
द्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ॥ अगच्छं परमामार्तिमा तलिस्तदलक्षयत् ११ लक्षयित्वा च मां भीतिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ अर्जुनार्जुनमभिस्त्वं वज्रमसृज
य १२ ततोऽहंतस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ॥ देवराजस्य दयितं भीममस्त्रं नराधिप १३ अचलं स्थानमासाद्य गांडीवमनुमंय च ॥ अमुंचं वज्रसंस्पर्शा
नायसान्निशितान् शरान् १४ ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ॥ ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् १५ ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ॥
इतरेतरमाश्लिष्यन्त्यपतन्पृथिवीतले १६ अंतर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवारथवाजिनः ॥ अनुप्रविश्य तान् बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् १७ हतौर्निवातकवचैर्निर
स्तेः पर्वतोपमैः ॥ समाच्छाद्य तदेशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः १८ न हयानां क्षतिः काचिन्नरथस्य न मातलेः ॥ मम चादृश्यत तदा तदुत्तमिवाभवत् १९ ततो मां प्र
हसन् राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ॥ नैतदर्जुन देवेषु विविधैर्यदीक्ष्यते २० हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ॥ प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन् यथा शरदिसारसाः २१
ततो मातलिना सार्धमहंतत्पुरमभ्ययाम् ॥ त्रासयन्नरथघोषेण निवातकवचस्त्रियः २२ तान् दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान् हयान् ॥ रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्नग
णशः स्त्रियः २३ ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ॥ शिलानामिव शैलेषु पतंतानामभूतदा २४ वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानिवेशमान्यथा विशन् ॥
बहुरत्नविचित्राणि शातकुंभमयानि च २५ तदुत्ताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ॥ विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलि ततः २६

अविध्यंत व्यासवंतः अचिन्वंते ति पाठेऽपि सप्तवार्धः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० सारसाहंसाः । लक्षणा इति पाठे सारस्यः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

न आवासयति नाध्यासते २० । २८ । २९ अंतनाशं निवातकवचानामिति शेषः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ प्रज्ञाम्यप्रकर्षेण आलोच्य ३५ ॥ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि नीलकंठविमारत
इदमेवं विधंकस्माद्देवाना वासायंत्युत ॥ पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमितिलक्षये २७ ॥ मातलि रुवाच ॥ आसीदिदं पुरापार्थ देवराजस्य नः पुरम् ॥ ततो निवातक-
वचैरितः प्रच्याविताः सुराः २८ तपस्तप्त्वामहर्त्ता व्रं प्रसाद्य च पितामहम् ॥ इदंवृत्तं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि २९ ततः शक्रेण भगवान् स्वयं भूरिति चोदितः ॥
विधाता भगवानंतमात्मनो हितकाम्यया ३० तत उक्तो भगवता दिष्टमन्त्रेति भारत ॥ भविता ऽतस्त्वमप्येषां देहेनान्येन शत्रुहन ३१ तत एषां विधातार्था यशक्रोऽस्त्रा-
णि ददौ तव ॥ न हि शक्याः सुरैर्हीतुं एते निहतास्त्वया ३२ कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ॥ एषामंतकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ३३ दानवानां वि-
नाशाय अस्त्राणां परमंबलम् ॥ ग्राहितस्त्वमंहरेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ३४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततः प्रज्ञाम्यनगरं दानवांश्च निहत्य तान् ॥ पुनर्मातालिना सार्धं म-
मच्छ्ले देवसन्नतत् ३५ ॥ इति श्री महाभारते आरण्यके प्र० निवातकवचयुद्धप्र० निवातक० युद्धे द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ध ॥ ॥
अर्जुन उवाच ॥ निर्वर्तमानेन मयामहद्वृष्टं ततोऽपरम् ॥ पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् १ रत्नहुममयैश्चित्रैः सुस्वरैश्च पतत्रिभिः ॥ पौलोमैः कालकंजैश्चानि-
त्यहृष्टैरधिष्ठितम् २ गोपुराट्टालकोपेतंचतुर्दारंदुरासदम् ॥ सर्वरत्नमयं दिव्यमहुतोपमदर्शनम् ३ हुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतम् ॥ तथा पतत्रिभिर्दिव्यै-
रुपेतंसुमनोहरैः ४ असुरैर्नित्यमुदितैः शूलैर्मुसलायुधैः ॥ चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्बिभिः सर्वतो वृतम् ५ तदहंप्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमहुतदर्शनम् ॥ अपृच्छं नात-
लिं राज्ञ किमिदं वर्ततेऽहुतम् ६ ॥ मातलि रुवाच ॥ पुलोमानामदैतेयी कालकाचमहासुरी ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमंतपः ७ तपसेति ततस्ताभ्यां स्वं-
यं भूरददद्वरम् ॥ अग्रणीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ८ अवध्यतां च राजेंद्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ पुरं सुरमणीयं च खचरं सुमहाप्रभम् ९ सर्वरत्नैः समुदितं
दुर्धर्षममरैरपि ॥ महर्षियक्षगंधर्वपन्नगासुरराक्षसैः १० सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ॥ ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृतं कृतम् ११ तदेतत्स्वपुरं दिव्यं च
रत्यमरवर्जितम् ॥ पौलोमाध्युषितं वीरकालकं जैश्च दानवैः १२ हिरण्यपुरमित्येवंख्यायतेन गरमहत् ॥ रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः १३ तएते मु-
दिताराजव्रजध्याः सर्वदैवतैः ॥ निवसंत्यत्र राजेंद्र गतोद्देशानि रुत्सुकाः १४ मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ एतानां पुरेण पार्थ कालकं जान्दुरासदान् ॥
वज्रास्त्रेण नय स्वाशु विनाशं सुमहाबलान् १५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ सुरासुरैरवध्यंत दहं ज्ञात्वा विशांपते ॥ अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमंजसा १६ त्रिदशेश दिवो-
यावत्क्षयमस्मैर्नयाम्यहम् ॥ न कथां चिद्धिमेषां पानवध्याये सुरादिषः १७ उवाह माततः शीघ्रं हिरण्यपुरमंतिकात् ॥ रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः १८
मावदीपिं द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ निवर्तमानेनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९
१० । ११ स्वरूपं च रत्नत्वात् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ नवध्याहतिनञापितुवध्याएव १७ । १८

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ व्यग्रहं विशेषेण गृहीतवान् बाणदृष्ट्या रुद्धवानित्यर्थः २९ । ३० । ३१ आरुह्य गगनमुत्पत्य अवातरदक्षतीर्थः पाठांतरे मा
तलिमाहृद्वा आलंब्य महीमवतरं अवतीर्णोऽभवमिति शेषः ३२ पर्यवर्ततपरिवार्य अवर्तत मार्गैराजितैर्गृध्रपत्रजोमितैः ३३ युद्धे निमित्ते सति संन्यवर्तत इषेव्यमिति शेषः युद्धे न जेतुमिति शेषः
तेमामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणांबराः ॥ समुत्पेतुर्महावेगारथानां स्थायदंशिताः १९ ततो नालीकनाराचैर्भल्लैः शक्त्युष्टितो मरैः ॥ प्रत्यघ्नन् दानवैर्द्रामांकुद्वा
स्तीव्रपराक्रमाः २० तदहंशरवर्षेण महता प्रत्यवारयं ॥ शस्त्रवर्षमहद्राजत्रयिद्याबलमुपाश्रितः २१ व्यामोहयंचतान्सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ॥ तेऽन्योन्यम
भिसंभूढाः पातयन्ति स्म दानवान् २२ तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्न्यहनंशतसंचशः २३ ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्था
यत्तपुनः ॥ खमुत्पेतुः सनगरामायामास्था यदानवी २४ ततोऽहंशरवर्षेण महता कुरुनंदन ॥ मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् २५ तत्पुंखचरंदिव्य
कामगंसूर्यसप्रभं ॥ दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथा सुखम् २६ अंघ्रिभूमौ निपतति पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ॥ पुनस्तिर्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जाति २७ अम
रावतिसंकाशं तत्पुंरं कामगं महत् ॥ अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृहं परंतप २८ ततोऽहंशरजालेन दिव्यास्त्रनुदितेन च ॥ व्यगृहं सह दैतेयैस्तत्पुंरं पुरुषर्षभ २९ वि
क्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वैः ॥ महीमभ्यपतद्राजन् प्रभगं पुरमासुरम् ३० ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ॥ पर्यभ्रमंत वै राजत्रसुराः कालचोदिताः
३१ ततो मातलिरारुह्य पुरस्तात्त्रिपतत्रिव ॥ महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ३२ ततो रथसहस्राणि पश्रिस्तेषामभविणाम् ॥ युयुत्सूनां मया सार्धं पर्य
वर्तत भारत ॥ तान्यहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ग्यराजितैः ३३ ते युद्धे संन्यवर्तंत समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ नेमेशक्यामानुषेण युद्धेनेति प्रचित्यतत् ३४ ततोऽहमानु
पूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयं ॥ ततस्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ३५ अस्त्राणि ममादिव्यानि प्रत्यघ्नन् छनकैरिव ॥ रथमार्गान् विचित्रांस्ते विचरंतो
महाबलाः ३६ प्रत्यहश्यंत संग्रामेशतशोऽथ सहस्रशः ॥ विचित्रमुकुटापीडाविचित्रकवचध्वजाः ३७ विचित्राभारणाश्चैव नंदयंतीव मे मनः ॥ अहंतुशरवर्षैस्ता
नस्त्रप्रचुदितैरणे ३८ नाशकुर्वं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् ॥ तैः पीडयमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ३९ व्याथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्नम ॥
ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रयतारणे ४० स्वस्तिभूतेभ्य इत्युक्त्वामहास्त्रं समचोदयम् ॥ यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनम् ४१ ततोऽपश्यं त्रिशिरसंपु
रुषं नवलीचनम् ॥ त्रिमुखं पद्भुजं दीप्तमर्धज्वलनमूर्धजम् ४२ लेलिहानैर्महानागैः कृतचौरमभिन्नहम् ॥ विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरोर्द्रं सनातनम् ४३ दृष्ट्वा गांडी
वसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ४४ मुक्तवान् दानवैर्द्राणां पराभावाय भारत ॥ मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्नरूपाण्यासन् सहस्रशः ४५
३४ । ३५ । ३६ । ३७ अस्त्रप्रचुदितैः अस्त्राणां प्रचुदितं प्रेरणं यदर्थतः । उदुपधाद्वादि कर्मणोरिति भावे निष्ठायाः क्तिञ्च ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ कृतं पीडितं निगृहीतं
धीरं वस्त्रं येन ४३ । ४४ पराभावाय अत्यंताभावाय ४५

मृगाणामथसिंहानां व्याघ्राणांचविशंपते ॥ ऋक्षाणां महिषाणांचपन्नगानां तथागवाम् ४६ शरभाणां गजानांचवानराणांचसंघशः ॥ ऋषभाणां वराहाणां मार्जराणांतथैवच ४७ शालावृकाणांप्रेतानां भुरुंडानांचसर्वशः ॥ गृध्राणां गरुडानांचचमराणांतथैवच ४८ देवानांच ऋषीणांचगंधर्वाणांचसर्वशः ॥ पिशाचानां सयक्षाणांतथैवच सुरादिषाम् ४९ गृह्यकानांचसंग्रामेनैर्ऋतानांतथैवच ॥ झषाणां गजवक्राणामुलूकानांतथैवच ५० मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनां ॥ तथैवयातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ५१ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ॥ सर्वमासीजगद्व्याप्ततास्तिन्नस्त्रेविमर्जिते ५२ त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ॥ अनेकरूपसंयुक्तेर्मांसमेदोवसास्थिभिः ५३ अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवानाश्चमागताः ॥ अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ५४ अद्रिस्तामयैश्चान्यैर्वाणैरपि निवर्हणैः ॥ न्यहनंदानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैवभारत ५५ गांडीवास्रप्रणुत्रांस्तान्गतासूत्रभसश्चयुतान् ॥ दृष्ट्वा ऽहंप्राणमंभूयस्त्रिपुरघ्रायवेधसे ५६ तथारौद्रास्त्रनिष्पिष्टान् दिव्याभरणभूषितान् ॥ निशम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ५७ तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ॥ दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रस्यारथिः ५८ उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृतांजलिः ॥ सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ५९ न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपिशक्तः सुरेश्वरः ॥ सुरासुरैर्वध्यं हि पुरमेतत्त्वगं महत् ६० त्वया विमथितं वीरस्ववीर्यतपसोबलात् ॥ विध्वस्तेष्वपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च ६१ विनदंत्यः स्त्रियः सर्वानिष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ प्रकीर्णं केऽयं व्यथिताः कुर्येद्वदुःखिताः ६२ पेतुः पुत्रानपितृन्भ्रातृन्शोचमाना महीतले ॥ रुदत्यो दीनकंठश्चस्तु निनदंत्यो हतेश्वराः ६३ उरांसिपरिनिघ्नंत्यो विस्त्रस्तस्त्रिभूवणाः ॥ तच्छोकयुक्तमश्रीकंदुःखदेन्यसमाहतं ६४ नवभौदानवपुरं हतत्विद्धं हतेश्वरम् ॥ गंधवनगराकारं हतनागमिव हृदम् ६५ शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ मांतुसंहृष्टमनसं क्षिप्रमातलिगनयत् ६६ देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ हिरण्यपुरमुत्सृज्यानिहत्य च महासुरान् ६७ निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ मम कर्म च देवं द्रमातलिर्विस्तरेण तत् ६८ सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ६९ निवातकवचानांचवधं संख्येमहौजसां ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ७० मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधुसाध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ततो मां देवराजो वै स माश्वास्य पुनः पुनः ७१ अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं समधुरं वचः ॥ अति देवासुरं कर्म कृतमेव त्वय्यारणे ७२ गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून्प्रतामम ॥ एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजीवनं जय ७३ असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ अविषह्योरणे हित्वं देव दानवराक्षसैः ७४

७५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ तत इति अतिविश्वस्तं अतिअत्यंतं विश्वस्तं शत्रून् जेष्यतीति विश्वासोयस्मिन्स्तं संकृत्वा देहे निमग्नाः शरास्तैर्विस्तृतं विग्रह्य विशेषेण गृहीत्वा स्वीयत्वेनांगीकृत्येत्यर्थः १ स्वात्वा २ । ३ । ४ । ५ रुचिराणि दीप्तिमंति अतएव बृहद्विबहुमूल्यानि ६ । ७ । ८ । ९ । १० देवानां राजा सयक्षासुरगंधर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ वसुधांचापिकौंतेयत्वद्वाहुबलनिर्जिताम् ॥ पालयिष्यति धर्मात्मा कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ७५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि हिरण्यपुरदंत्यवधे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततो मामतिविश्वस्तं संकृत्वा शरविस्तृतम् ॥ देवराजो विग्रह्येदं काले वचनमब्रवीत् १ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणित्वयि तिष्ठंति भारत ॥ नत्वाऽभिभवितुं शक्तो मानुषो भुविकश्चन २ भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सहराजभिः ॥ संग्रामस्थस्य ते पुत्रकलानां हतिषोडशीम् ३ इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ॥ अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्यमीम् ४ देवदत्तं च भेषं खं पुनः प्रादान्महारवम् ॥ दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रोयुयोजह ५ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि वृद्धंति च ६ एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ॥ इन्द्रस्य भवने पुण्ये गंधर्वशिषुभिः सह ७ ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ॥ समयोऽर्जुन गंतुं ते भ्रातरो हि स्मरंति ते ८ एवमिन्द्रस्य भवने पंचवषाणि भारत ॥ उषितानि मयाराजन्स्मरता घूतजंकलिम् ९ ततो भवंतमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ गंधमादनपादस्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ दिष्ट्या धनं जयास्त्राणित्वया प्राप्तानि भारत ॥ दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ११ दिष्ट्या च भगवान्स्थानुर्देव्या सह परंतप ॥ साक्षाद्दृष्टः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयाऽनघ १२ दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ॥ दिष्ट्या च धर्मा महेपार्थ दिष्ट्या सि पुनरागतः १३ अद्य कृत्स्नां महीदेवीं विजितां पुरमालिनीम् ॥ मन्ये च घृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् १४ इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं दिव्यानि भारत ॥ यैस्तथावीर्यवंतस्ते निवातकवचाहताः १५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणिसर्वशः ॥ निवातकवचाधोरायैर्मया विनिपातिताः १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनं जयः ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैरर्जुनीतामुवासह १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अस्त्रदर्शनसंकेते चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ उत्थायावश्यं कार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह १ ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं मातृनंदनम् ॥ दर्शयास्त्राणि कौंतेय यैर्जिता दानवास्त्वया २ ततो धनं जयो राजन् देवैर्दत्तानि पांडवः ॥ अस्त्राणितानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ३

अस्त्राणिदर्शयितुमिच्छोरर्जुनस्यभावनामाहागिरीति गिरयएव कूबरादयस्तद्वतं । कूबरो यस्मिन् युगं प्रियतेतदाह । पादौ चक्रे । अक्षस्तयोःसंधानदारु । शुभावेणवइववेणवो यस्मिन् तत् शुभवेणु त्रिवेणु अक्षकूबरयोःसंधानार्थं त्रिशिखं दारुतद्वतं । सुपांसुलुगितिद्वितीयायाआर्षोल्लूख्यपदेवाक्कीवत्वं ध्येयं ४ पृथिवीमेवपार्थिवं मानसं सूक्ष्मरूपं राक्षसवायसादिव रस्वापेतद्वितः आस्थायध्यानबलेनारुह्य दिव्येनेद्रदत्तेन ५ वारिजं शंखं देवदत्तनामतः ६ दर्शनायदर्शयितुं ७ अर्जुनेनअनेकब्रह्माडगमस्यम हादेवस्यसाम्यंभावनाबलाद्वतेन समाक्रांताप

यथान्यायंमहातेजाःशौचं परममास्थितः ॥ गिरिकूबरपादाक्षंशुभवेणुत्रिवेणुमत् ४ पार्थिवंरथमास्थायशोभमानोधनंजयः ॥ दिव्येनसंवृतस्तेनकवचेनसु वर्चसा ५ धनुरादायगांडीवंदेवदत्तंसवारिजम् ॥ शोशुभ्यमानःकौतेयआनुपूर्व्यान्महाभुजः ६ अस्त्राणितानिदिव्यानिदर्शनायोपचक्रमे ॥ अथप्रयोक्ष्यमाणेषुदिव्येष्वस्त्रेषुतेषुवै ७ समाक्रांतामहीपद्मंयांसमकंपतसहमा ॥ क्षुभिताःसरितश्चैवतथैवचमहोदधिः ८ शैलाश्चापिष्यदीर्यतनववौचसमीरणः ॥ नवभासे सहस्रांशुर्नज्ज्वालचपावकः ९ नवेदाःप्रतिभांतिस्मद्विजातीनांकथंचन ॥ अंतर्भूमिगतायेचप्राणिनोजनमेजय १० पीडयमानाःसमुत्थायपांडवंपर्यवारयन् ॥ वेपमानाःप्रांजलयस्तेसर्वेविकृताननाः ११ दह्यमानास्तदाऽस्त्रैस्तेयाचंतिस्मधनंजयम् ॥ ततोब्रह्मर्षयश्चैवसिद्धायेचमहर्षयः १२ जंगमानिचभूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ देवर्षयश्चप्रवरास्तथैवचदिवौकसः १३ यक्षराक्षसगंधर्वास्तथैवचपतत्रिणः ॥ खेचराणिचभूतानिसर्वाण्येवावतस्थिरे १४ ततःपिता महश्चैवलोकपालाश्चसर्वशः ॥ भगवांश्चमहादेवःसगणोऽभ्याययौतदा १५ ततोवायुर्महाराजदिव्यैर्माल्यैःसमन्वितः ॥ अभितःपांडवंचित्रैरवचक्रेपुनंततः १६ जगुश्चगाथाविविधागंधर्वाःसुरचोदिताः ॥ ननुतुःसंघशश्चैवराजन्नप्सरसांगणाः १७ तस्मिंश्चतादृशेकालेनारदश्चोदितःसुरैः ॥ आगम्याहवचःपार्थश्च णीयमिदंनृप १८ अर्जुनार्जुनमायुंक्ष्वदिव्यान्यस्त्राणिभारत ॥ नैतानिनिराधिष्ठानेप्रयुज्यंतैकथंचन १९ अधिष्ठानेनवानार्तःप्रयुंजीतकदाचन ॥ प्रयोगेषुम हान्दोषोह्यस्त्राणांकुरुनंदन २० एतानिरक्ष्यमाणानिधनंजययथागमम् ॥ बलवंतिसुखार्हाणिभविष्यांतिनसंशयः २१ अरक्ष्यमाणान्येतानित्रैलोक्यस्यापि पांडव ॥ भवंतिस्मविनाशायमैवंभूयःकथाःकचित् २२ अजातशत्रोत्वंचैवद्रक्ष्यसेतानिसंयुगे ॥ योज्यमानानिपार्थेनद्विषतामवमर्दने २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ निवार्याथततःपार्थसर्वेदेवायथागतम् ॥ जग्मुर्न्येचयेतत्रसमाजग्मुर्नर्षभ २४ तेषुसर्वेषुशौरव्यप्रतियातेषुपांडवाः ॥ तस्मिन्नेववनेहृष्टास्तऊषुःसहकृष्णया २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिनिवातकवचयुद्धपर्वणिअस्त्रदर्शनेपंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ समाप्तंचनिवातकवचयुद्धपर्व ॥ अथाजगरपर्व ॥ जननेजयउवाच ॥ तस्मिन्कृतास्त्रेराथिनांप्रवीरेप्रत्यागतेभवनाद्ब्रह्मंतुः ॥ अतःपरंकिमकुर्वतपार्थाःसमेत्यशूरेणधनंजयेन १

थिवीसमकंपत ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ निराधिष्ठाने लक्ष्याभावे सति १९ अधिष्ठानेऽपिवा अनार्तः न प्रयुंजीत २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिन्निति ब्रह्महंतुरिदस्य १

आक्कीडमुद्यानम् २ । ३ वासंस्थानं प्राणिनां भूमिस्थानार्थं श्रयमिति शेषः ४ पूर्वाश्वपदसमाः ५ । ६ । ७ । ८ विचरन्विचरंतः अपकृष्टदेशान् दूरस्थान् न ज्ञास्यंति अपितु समीपस्थाने भूत इति ज्ञास्यंतीत्यर्थः । ज्ञास्यंतिनाथानिति पाठे अनाथानिति देशविशेषणं अप्रसिद्धान् देशान् तेषु संवत्सरं गृह्णन्ति ह्येतिसंबंधः ९ तत्र युद्धे उद्धरेमकंठकवक् दूरीकरवाम निर्यात्यप्रत्यर्प्य अपकारिणेऽपकारं कृत्वेत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः पुष्पं शत्रुवधः निर्यात्य उद्धरेत्येवमन्वयः १० ततो हेतोर्भीहीमावसाधितिष्ठ ननु हरेव सुखं महतीं किमहीमासेनेत्याशंक्याह संगति ११ । १२

॥ वैशंपायनउवाच ॥ वनेषुतेष्वेवतुतेनरेन्द्राःसहार्जुनेनेन्द्रसमेनवीराः ॥ तस्मिंश्चशैलप्रवरेसुरस्येधनेश्वराक्कीडगताविजुहुः २ वेदमानितान्यप्रतिमानिप श्यनक्कीडाश्चनानाद्रुमसन्निबद्धाः ॥ चचारधन्वीबहुधानरेन्द्राःसोऽस्त्रेषुयतःसततंकिरीटी ३ अवाप्यवासंनरदेवपुत्राःप्रसादजवैश्रवणस्थराज्ञः ॥ नप्राणिनांते स्पृहयंतिराजन्नाशिवश्चकालःसबभूवतेषाम् ४ समेत्यपार्थेनयथैकरात्रमूषुःसमास्तत्रतदाचतस्रः ॥ पूर्वाश्वपदतादशपांडवानांशिवाबभूवुवसतांवनेषु ५ ततोऽ ब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वीजिष्णुश्चराजानमुपोपविश्य ॥ यमौचवीरौसुरराजकल्पावेकांतमास्थायहितंप्रियंच ६ तवप्रतिज्ञांकुराजसत्यांचिकीर्षमाणास्तदनु प्रियंच ॥ ततो न गच्छामवनान्यपास्यसुयोधनं सानुचरं निहंतुम् ७ एकादशंवर्षमिदंवसामःसुयोधनेनातसुखाःसुखार्हाः ॥ तंवंचयित्वाऽधमबुद्धिशैलमज्ञातवा संसुखमाप्नुयामः ८ तवाज्ञयापार्थवनिर्विशंकाविहायमानंविचरन्वनानि ॥ समीपवासेनविलोभितास्तेज्ञास्यंतिनास्मानपकृष्टदेशान् ९ संवत्सरंतत्रविहृत्यगू ढंनराधमंतंसुखमुद्धरेम ॥ निर्यात्यवैरंसफलंसपुष्पंतस्मैनरेन्द्राधमपूरुषाय १० सुयोधनायानुचरैर्वृतायततोमहीमावसधर्मराज ॥ स्वर्गोपमंदेशमिमंचरद्भिः शक्योविहंतुंनरदेवशोकः ११ कीर्तिस्तुतेभारतपुण्यगंधानश्येद्विलोकेषुचराचरेषु ॥ तत्प्राप्यराज्यंकुरुपुंगवानांशक्यमहत्प्राप्तुमथक्रियाश्च १२ इदंतुशक्यंस ततंनरेन्द्रप्राप्तुंत्वयायल्लभसेकुबेरात् ॥ कुरुष्वबुद्धिद्वेषतां वधायकतागसांभारतनिग्रहेच १३ तेजस्तवोग्रंनसहेतराजन्समेत्यसाक्षादपिवज्रपाणिः ॥ नहिव्यथां जातुकरिष्यतस्तौसमेत्यदेवैरपिधर्मराज १४ तवार्थसिद्धयर्थमपिप्रवृत्तौसुपर्णकेतुश्चाशिनेश्चनप्ता ॥ तथैवकृष्णोऽप्रतिमोबलेनतथैवचाहंनरदेववर्य १५ तवार्थ सिद्धयर्थमभिप्रपन्नोयथैवकृष्णःसहयादवैस्तेः ॥ तथैवचाहंनरदेववर्ययमौचवीरौकृतिनौप्रयोगे १६ त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाःशमंकरिष्यामपरान्समेत्य ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तदाज्ञायमतंमहात्मातेपांचधर्मस्यसुतोवरिष्ठः १७ प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासंचकारधर्मार्थविदुतमौजाः ॥ आमंयवेदमानिनदीः सरांसिसर्वाणिरक्षांसिचधर्मराजः १८ यथागतंमार्गमवेक्षमाणःपुनर्गिरिचैवानिरीक्षमाणः ॥ ततोमहात्मासविशुद्धबुद्धिःसंप्रार्थयामासनर्गेद्रवर्यम् १९

निग्रहेचबंधनेवाभ्रातृत्वाद्धेऽप्रवृत्तिश्चेदितिभावः १३ समेत्ययुद्धंप्राप्य १४ सुपर्णकेतुःकृष्णः शिनेनैसासात्यकिः एतयोर्वीरैरहितकारित्वंचाह तथैवेति कृष्णोऽर्जुनः अहंभीमसेनः १५ प्रयोगेऽस्त्रप्रयोगे कृतिनौकुशलो १६ त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाःतवअर्थयोगो धनलाभः प्रभवप्रेष्योत्कर्षस्तद्व्यंघ्रानंयेपांवेतया शमंसाम शत्रुनाशेनक्षेमंवा समेत्यसाम्राज्येनवा १७ । १८ । १९

इतिप्रार्थयामासेतिपूज्यसंबंधः मर्तिचकारगमनेतिशेषः २० । २१ । २२ । २३ ॥ इत्यारण्यकेपञ्चमी० भा० षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ एवं
तीर्थयात्रादिप्रभवेनपुण्येनदेवताप्रसादादुत्तमलोकप्राप्तिरद्भुतसामर्थ्यप्राप्तिश्चेतिदर्शितं प्राप्तमपिचतुर्हर्षवतामनर्थकंभवतीतिदर्पजयार्थनहुषमीमसेनयोर्दुरवस्थावर्णयति नमोत्तमं प्रसन्नवैष्णवे

समाप्तकर्मासहितःसुहृद्भिर्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ॥ शैलेंद्रभूयस्तपसेजितात्माद्रष्टातवास्मीतिमार्तिचकार २० वृत्तश्चसर्वैरनुजैर्द्विजैश्चतेनैवमार्गेण
पतिःकुरुणाम् ॥ उवाहचैतान्गणशस्तथैवघटोत्कचःपर्वतनिर्झरेषु २१ तान्प्रस्थितान्प्रीतमनामहर्षिःपितेवपुत्राननुशिष्यसर्वान् ॥ सलोमशःप्रीतमनाजगा
मदिवौकसांपुण्यतमंनिवासम् २२ तेनाष्टिषेणेनतथानुशिष्टास्तीर्थानिरम्याणितपोवनानि ॥ महातिचान्यानिसरांसिपार्थाःसंपश्यमानाःप्रययुर्नराध्याः २३
॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिआजगरप०गंधमादनप्रस्थानेषट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ नगोत्त
मंप्रसन्नवर्णैरुपेतंदिशांगजैःकिन्नरपक्षिभिश्च ॥ सुखंनिवासंजहतांहितेषान्प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् १ ततस्तुतेषांपुनरेवहर्षःकैलासमालोक्यमहान्वभूव ॥ कु
बेरकांतंभरतर्षभाणामहीधरंवारिधरप्रकाशम् २ समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्गोष्ठान्दरीणांगिरिसेतुमालाः ॥ बहून्प्रपातांश्चसमीक्ष्यवीराःस्थलानिनिम्नानिच
तत्रतत्र ३ तथैवचान्यानिमहावनानिमृगद्विजानेकपसेवितानि ॥ आलोकयंतोऽभिययुःप्रतीतास्तेधन्विनःखड्गधरानराध्याः ४ वनानिरम्याणिनदीःसरां
सिगुहागिरीणांगिरिगव्हराणि ॥ एतेनिवासाःसततंबभूवुर्निशानिशंप्राप्यनरर्षभाणाम् ५ तेदुर्गवासंबहुधानिरुप्यव्यतीत्यकैलासमर्चित्यरूपम् ॥ आसेदुर
त्यर्थमनोरमंतेतमाश्रमाश्रयंवृषपर्वणस्तु ६ समेत्यराज्ञावृषपर्वणातेप्रत्यर्चितास्तेनचवीतमोहाः ॥ शशंसिरेविस्तरशःप्रवासंगिरौयथावद्वृषपर्वणस्ते ७ सुखो
पितास्तस्यतएकरात्रंपुण्याश्रमेदेवमहर्षिजुष्टे ॥ अभ्याययुस्तेबदरींविशालांसुखेनवीराःपुनरेववासम् ८ ऊषुस्ततस्तत्रमहानुभावानारायणस्थानगताःसम
ग्राः ॥ कुबेरकांतानलिनींविशोकाःसंपश्यमानाःसुरसिद्धजुष्टाम् ९ तांचाथदृष्ट्वानलिनींविशोकाःपांडोःसुताःसर्वनरप्रधानाः ॥ तेरेभिरेनंदनवासमेत्यद्विजर्षयो
वीतमलायथैव १० ततःक्रमेणोपययुर्नृवीरायथागतैर्नैवपथासमग्राः ॥ विहृत्यमासंसुखिनोबदर्याकिरातराज्ञोविषयंसुबाहोः ११ चीनांस्तुषारान्दरदांश्चसर्वा
न्देशान्कुलिंदस्यचभूमिरत्नान् ॥ अतीत्यदुर्गंहिमवत्प्रदेशंपुरंसुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः १२ श्रुत्वाचतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान्प्राप्तान्सुबाहुर्विषयेसमग्रान् ॥ प्रत्युद्ययौप्री
तियुतःसराजातंचाभ्यनंदद्वृषभाःकुरुणाम् १३ समेत्यराज्ञातुसुबाहुनातेसुतैर्विशोकप्रमुखैश्चसर्वैः ॥ सहेंद्रसेनैःपरिचारकैश्चपौरोगवैर्येचमहानसस्थाः १४

तमित्यादिना नमोत्तमं गंधमादनं जहतां त्यजताम् १ कुबेरस्य कांतं प्रियम् २ तमुच्छ्रयान् उच्चैस्त्वानि संनिरोधान् संकीर्णत्वानि गोष्ठान् स्थानानि हरीणां तिहानां गिरिषु न्युत्तारणार्थः
सेतवो मालाश्च महत्सु प्रवाहेषु तत्रैव देवप्रयागादौ सागा इति प्रसिद्धाः प्रपातान् मृगून् ३ अनेकपाः द्विपाः ४ गुहाजल्पप्रमाणादरी गव्हरं महतीदरी निशानि शंखात्रिदिनम् ५ । ६ । ७ । ८
नलिनीसरसीम् ९ नंदनभिद्रवनम् १० । ११ । १२ । १३ पौरोगवैः पुरोगाभिभिः षट्गुहादिसामग्रीवाहेः १४

॥१४३॥

यामुनयमुनोद्गमं १५ पुंसियथा श्वेतमुत्तरीयंश्वेरुणमुष्णीषं चतुर्द्वयं गिरौप्रस्रवणानि अरुणपाण्डुसानुनिचमांतीरयुष्मेक्षा विशाखपुष्पस्थानविशेषः १६ । १७ विवादस्तेजःप्रतिघातजःश्रो-
मः मोहोवैचित्त्यं १८ द्वीपोद्वीपवदाश्रयः ग्राहेणसर्पेण १९ । २० २१ तूणोदपात्रावरणाः आसनार्थवृणेन प्राद्यार्धमुदकपात्रेणच आवृण्वन्ति पाठांतरे आहरन्तिप्रत्येकमानीतेनवर-
यन्तितेतथामृताः अश्मकुट्टावानप्रस्थाः दंतोलूखलिकाएवसंतो जरयानष्टदंता अश्मकुट्टाभवन्ति २२ बभूवुःशोभावन्तइतिशेषः २३ । २४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नी० भा० भावदीपे
सुखोपितास्तत्रतएकरात्रसूतान्समादायरथांश्चसर्वान् ॥ घटोत्कचंसानुचरंविस्मृत्यततोऽभ्ययुर्यामुनमाद्रेराजं १५ तस्मिन्गिरौप्रस्रवणोपपन्नहिमोत्तरीयारु-
णपाण्डुसानो ॥ विशाखयूपंसमुपेत्यचक्रुस्तदानिवासंपुरुषप्रवोराः १६ वराहनानामृगपाक्षिजुष्टमहावनंचैत्ररथप्रकाशम् ॥ शिवेनपार्थाभृगयाप्रधानाःसंवत्सरं
तत्रवनेविजन्तुः १७ तत्राससादातिबलंभुजंगंक्षुधादितंमृत्युमिवोग्ररूपम् ॥ वृकोदरःपर्वतकंदरायांविषादमोहव्यथितांतराह्मा १८ द्वीपोऽभवद्यत्रवृकोदरस्य
युधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ अमोक्षयद्यस्तमनंततेजाग्राहेणसंघोष्ठितसर्वगात्रम् १९ तेद्वादशंवर्षमुपोपयातंवनेविहर्तुंकरवाप्रतीताः ॥ तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्र-
काशाच्छ्रियाज्वलंतस्तपसाचयुक्ताः २० ततश्चयात्रामरुधन्वपार्श्वसदाधनुर्वेदरतिप्रधानाः ॥ सरस्वतीमेत्यनिवासकामाःसरस्ततोद्वैतवनंप्रतीयुः २१ स-
मीक्ष्यतानद्वैतवनेनिविष्टान्निवासीनस्तत्रततोऽभिजग्मुः ॥ तपोदमाचारसमाधियुक्तास्त्वणोदपात्रावरणाश्मकुट्टाः २२ प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्चतथावदयः
खदिराःशिरीषाः ॥ बिल्वेगुदाःपीलुशमीकरीराःसरस्वतीतीररुहाबभूवुः २३ तान्यक्षगंधर्वमहर्षिकांतामागारभूतामिवदेवतानां ॥ सरस्वतींप्रीतियुताश्चरंतःसु-
खंविजन्तुर्नरदेवपुत्राः २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेप० आजगरप० पुनर्द्वैतवनप्रवेशेसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ४३ ॥ जनमेजयउ-
वाच ॥ ॥ कथंनागायुतप्राणोभीमोभीमपराक्रमः ॥ भयमाहारयतीव्रंतस्मादजगरान्मुने १ पौलस्त्यंधनदंयुद्धेयआह्वयतिदार्पितः ॥ नालिन्यांकदनंकृतवानि
हंतायक्षरक्षसाम् २ तंशंससिभयाविष्टमापन्नमारिमुदनम् ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ बह्वाश्चर्येवनेतेषांवसतामुग्रव-
न्विनां ॥ प्राप्तानामाश्रमाद्राजनराजर्षेर्वृषपर्वणः ४ यदृच्छयाधनुष्पाणिर्वद्धखड्गोवृकोदरः ॥ ददर्शतद्वनंरम्यंदेवगंधर्वसेवितं ५ सददर्शशुभान्देशाच्चगिरे-
र्हिमवतस्तदा ॥ देवर्षीसद्वचरितानप्सरोगणसेवितान् ६ चकोरैरुपचक्रैश्चपक्षिभिर्जीवजीवकैः ॥ कोकिलैर्भृंगराजैश्चतत्रतत्रनिनादितान् ७ नित्यपुष्पफलै-
र्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ॥ उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननंदनैः ८ ससंपश्यन्नागिरिंनदीवैदूर्यमाणिसंनिभैः ॥ सलिलैर्हिमसंकाशैर्हंसकारंडवायुतैः ९ वनानिदे-
वदारूणामेघानामिववागुराः ॥ हरिचंदनमिश्राणिगुंगकालीयकान्यपि १० मृगयांपरिधावन्ससंभेषुमरुधन्वसु ॥ विध्यन्मृगान्शरैःशुद्धैश्चचारसमहाबलः ११
भीमसेनस्तुविख्यातोमहातंदंष्टिणंबलात् ॥ निघ्नन्नागशतप्राणोवनेतास्मिन्महाबलः १२

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ॥ कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ तुंगकालीयकंच काष्ठविशेषौ १० मरुधन्वगिरे
निर्जलप्रदेशेषु । 'मरुर्नागिरिधन्वनोऽदिति मेदिनी ११ । १२

मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ॥ विनिघ्नस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः १३ समातंगशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ॥ सिंहशार्दूलविक्रांतो वने तस्मिन् महाबलः १४ वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वैवर्भजच ॥ पृथिव्याश्च प्रदेशान्वैनादयंस्तुवनानि च १५ पर्वताग्राणि वैष्टद्वन्नादयानश्च विज्वरः ॥ प्राक्षिपन् पादपांश्चापि नादेना पूरयन्मही १६ वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ॥ आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् १७ चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ॥ गर्जेद्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः १८ भीमसेनस्य नादेन व्यसुंचंत गुहाभयात् ॥ कचिच्छ्रवांसि तंश्च कचिच्छोपविशंस्तथा १९ मृगप्रेप्सुर्नहारौ द्वे वने चरति निर्भयः ॥ सतत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः २० पद्मचामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ॥ सप्रविष्टो महारण्येनादान्नदतिचाहुतान् २१ त्रासयन् सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ॥ ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः २२ अतिकांतास्तु वेगेन जगामानुमृतः शनैः ॥ ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः २३ सददर्शमहाकायं भुजंगलोमहर्षणम् ॥ गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कंदरम् २४ पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम् ॥ चित्रांगमंगजैश्चिन्नैर्हरिद्रासदृशच्छर्वि २५ गुहाकोरेण वक्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ॥ दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किगोमुहुः २६ त्रासनं सर्वभूतानां कालांतक्यमोपमम् ॥ निःश्वासक्षोडनादेन भर्त्सयंत भिवस्थितम् २७ स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् ॥ जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयो रुभयोर्बलात् २८ तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वैतदा ॥ संज्ञामुनो ह सहसावरदानेन तस्य हि २९ दशनागसदृशानि धारयंति हियद्वलम् ॥ तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमंपरैः ३० स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ॥ विस्फुल्लशनकैर्भीमो न शशाकविचेष्टितम् ३१ नागायुतसमप्राणः सिंहस्कंधो महाभुजः ॥ गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानविमोहितः ३२ सहिप्रयत्नमकरोतीव मात्मविमोक्षये ॥ न चैनमशकद्दीरः कथंचित्प्रतिबाधितम् ३३ ॥ इति श्रीभारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि जजरग्रहणे अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशंगतः ॥ चिंतयामास सर्पस्य धीर्यमत्यहुतं महत् १ उवाच च महासर्पकामया ब्रूहि पन्नग ॥ कस्त्वं भो भुजगश्चेष्ट किमया च करिष्यसि २ पांडवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनंतरः ॥ नागायुतसमप्राणस्त्वयानीतः कथं वशम् ३ सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ॥ समागताश्च शतशो निहताश्च मया युधि ४ राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ॥ भुजवेगमशक्तमेतोऽहं पन्नगसत्तम ५ किं नु विद्यावलं किं नु वरदानमथोतव ॥ उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ६ असत्यो विक्रमो नृगामिति मेधीयते मतिः ॥ यथेदं मे त्वयानागवलं प्रविहतं महत् ७

सत्त्वं बुद्धिः ३२।३३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि भीलकंठीये भारतभाष्ये अपि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ स भीमसेन इति १ कामयादृच्छातः २।२।४।५।६।७

भोगेन देहेन ८ विमुच्य तस्य बाहुबलं जिज्ञासितुमिच्छाशयः ९।१०।११।१२।१३।१४ दायादं स्ववंश्यं पुत्रं अतएवावध्यं अभेद्यमिति पाठे वैश्वदेवाद्यनर्हत्वादभक्ष्यं नरमांसमित्यर्थः उपयोक्ष्यामि मसितुमिच्छामि विधानंदेवं १५ पष्ठे कालेऽष्टधा विभक्तस्याहोमागे १६।१७।१८।१९ स्मार्तस्मृतिविषयं पुराणचिरकालीनमपि स्मरामीत्यर्थः २० विभागविदात्मानात्म

॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवं वादिनं वीरं भीममक्रिष्टकारिणम् ॥ भोगेन महता गृह्य समं तात्पर्यवेष्टयत् ८ निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ॥ विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ९ दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्यदेवैर्भक्षो महाभुज ॥ दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् १० यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्प रूपमरिदम् ॥ तथाऽवश्यं मयाऽऽख्याप्यंत वाद्यशृणु सत्तम ११ इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणाम् ॥ शापस्यांतं परिप्रेप्सुः सर्वतत्कथयामि ते १२ नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ॥ तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्विशधरः सुतः १३ सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ॥ इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम १४ त्वांचेदवध्यं दायादमतीव प्रियदर्शनम् ॥ अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् १५ नहि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहंगतः ॥ गजो वामहिषो वाऽपि पष्ठे कालेन रोत्तम १६ नासिकेवलसर्पेणतिर्यग्योनिषु वर्तता ॥ गृहीतः कौरवश्चेष्ट वरदानमिदं मम १७ पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाहृतम् ॥ कुरुशापांतमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः १८ समामुवाच तेजस्वी रूपयाऽभिपरिहृतः ॥ मोक्षस्ते भविताराजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् १९ ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्सृष्टिः ॥ स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा २० यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रति ब्रूयाद्विभागवित् ॥ सत्त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदपिः २१ गृहीतस्य त्वयाराजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ॥ सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशुभविष्यति २२ इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ॥ मयि संजातहार्दनामथ तेऽतर्हि ताद्विजाः २३ सोऽहं परमदुष्कर्मावसाभिनिरयेऽशुचौ ॥ सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकांक्षी महायुते २४ तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ॥ न च कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये २५ यस्मादभावी भावी वामनुष्यः सुखदुःखयोः ॥ आगमे यदि वाऽपायेन तत्र ग्लपयेन्मनः २६ दैवं पुरुषकारेण को वंचयितुमर्हति ॥ दैवमेव परमन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः २७ पश्य दैवोपघाताद्विभुजवीर्यव्यपाश्रयम् ॥ इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्यमाम् २८ किं नु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ॥ यथा तु विपिने न्यस्तान् भ्रातृन् राज्यापरिच्युताम् २९ हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ॥ मांसमुद्गीक्षमाणास्ते प्रपतिष्यंति विह्वलाः ३० विनष्टमथ मांश्चुत्वा भविष्यंति निरुद्यमाः ॥ धर्मशीलामया ते हि बाध्यंते राज्यगृहिणा ३१

विवेकवित् २१।२२।२३।२४।२५ यस्मान्मनुष्यः पुण्यपापसांध्योपात्तजन्मा सुखस्यागमे कदाचिदभावी सामर्थ्यहीनः कदाचित् भावी सामर्थ्यवान् अवश्यं भवति एवं सुखस्यापाये दुःखस्याप्यागमेऽपाये च तस्मादवश्यं भावित्वादन्वयतरस्य सुखापाये दुःखागमे वामनो न ग्लपयेन्न ग्लानिर्नयेत् २६।२७।२८।२९।३० मयाराज्यगृहिनाराज्यकाभेन धर्मशीलाः सत्यप्रतिज्ञा बाध्यंते पुरुषोक्तिभिरिति शेषः ३१

३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ वार्तिकापक्षविशेषः ४२ । ४३ दक्षिणोभुजः स्फुरतीतिमविष्यतोऽनिष्टप्रशमनस्थलितं ४४ विकारः स्फुरणं ४५ । ४६ । ४७
अथवानाञ्जनोधोमान्निविषादमुपयास्याति ॥ सर्वास्त्रविदनाष्ट्रव्योदेवगंधर्वराक्षसैः ३२ समर्थः समहाबाहुः कोशपिमुपहावतः ॥ देवराजमपिस्थानात्प्रचयावयितु
मंजसा ३३ किंपुनर्धृतराष्ट्रस्यपुत्रदुर्भूतदेविनम् ॥ विद्विष्टं सर्वलोकस्य दंभमोहपरायणम् ३४ मानरंचैवशोचामि कृपणां पुत्रगृह्णोमि ॥ याऽस्माकं नित्यमा
शास्ते महत्त्वमाधिकं परैः ३५ तस्याः कथं त्वनाथायामाद्विनाशादुजंगम ॥ अफठास्तेभ्यो विष्यंति त्रायिर्वैमनोरथाः ३६ नकुलः सऽदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ॥
मद्बाहुबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनी ३७ भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टीर्यपराक्रमौ ॥ मद्दिनाशात्परिधूनावेति नेवर्तते मतिः ३८ एवं विधंवदुनदा विललापत
कोदरः ॥ भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितम् ३९ युधिष्ठिरस्तु कौतेयो बभूवा स्वस्थचंतनः ॥ अनिष्टदर्शनाद्दोरा नुत्पातान्पारं चितयन् ४० दारुणं ह्यशिवं
नादं शिवादक्षिणतः स्थिता ॥ दीप्तायां दिशि वित्रस्तारौ तितस्याश्रमस्य ह ४१ एकपक्षाक्षिचरणावर्तिकाघोरदर्शना ॥ रक्तं वमंती ददृशे प्रत्यादित्यमभा
सुरा ४२ प्रववौ चानिलोरूक्षश्चंडः शर्करकर्षणः ॥ अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ४३ पृष्ठतोऽयसः कृष्णोऽयाहियाहीति शंसाते ॥ मुहुर्मुहुः स्फुरति च
दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ४४ हृदयंचरणश्चापि वामोऽस्य परितप्याते ॥ सव्यस्याक्षगोधिकारश्चाप्यनिष्ट समपद्यत ४५ धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो न ह्रद्
यम् ॥ द्रौपदीपरिप्रच्छक्रभीम इति भारत ४६ शशंसतस्मै पांचाली चेरयातं वृ कोदरम् ॥ संप्रतस्थे महाबाहु यो म्येन साहितो नृपः ४७ द्रौपद्याक्षगं कार्यमि
त्युवाच धनंजयम् ॥ नकुलं सहदेवं च व्यादिदेशाद्रिजान् प्रति ४८ सतस्य पदमुब्रीयतस्मादेशाश्रनात्प्रभुः ॥ मृगयामास कौतेयो भीमसेनं महावने ४९ सप्रार्चो दि
शमास्थाय महतो जयूथपान् ॥ ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ५० ततो मृगसहस्राणि मृगैर्द्राणां शतानि च ॥ पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्या विप्रवृ
पः ५१ धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ॥ ऊरुवातविनिर्भग्नाद्गुमा व्यावर्जिताः पथि ५२ सगत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ॥ रूक्षमारुतभूयिष्ठे नि
ष्पन्नद्रुमसंकुले ५३ ईरिणे निर्जले देशे कंटकिद्रुमसंकुले ॥ अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णैः सुदुर्गेषु विमोक्तटे ॥ गृहीतं भुजगं द्रेणानि श्वेष्टमनुजंतदा ५४ ॥ इति श्रीम
हामारते आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि युधिष्ठिरभीमदर्शने ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तमासाद्य तर्पभो
गेन वेष्टितम् ॥ दयितं भ्रातरंधीमानिदं वचनमब्रवीत् १ कुंतीमातः कथमिमां मापदं त्वमवाप्तवान् ॥ कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः २ सर्वभराना उद्धव
भ्राता भ्रातरमग्रजम् ॥ कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ३

४८ । ४९ यूथपान्पतितान्ददर्शत्यन्वयः ५० । ५१ । ५२ । ५३ ईरिणेऊपरे क्षुपाहस्ववृक्षाः । 'ह्रस्वशाखाशिकःक्षुपः' इत्यमरः ५४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीये ऊना
शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरइति १ । २ । ३

प्राणवान्वायुमक्षः सर्पइवनसुसर्पः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ किमाहृत्यविदित्वावेबिस्वस्यसर्दशाकिमत्वंसर्वज्ञत्वंचसूचयाति १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ नहुषस्तुज्ञानमेवपुरुषार्थ
इतिमत्वा नचान्यदपिकामयेइतिस्वस्यज्ञानादन्यत्रवैराग्यप्रदर्शनकामः प्रश्नमेववृणोतिप्रश्नानिति १७ । १८ ब्राह्मणेनेतिचर्करोतीतिवद्वाविनीवृत्तिमाश्रित्यभब्राह्मणेऽपिपुत्रोब्रह्मवि
द्वाचिब्राह्मणशब्दप्रयोगः श्रुतो 'अमौनंचमौनंचनिर्विद्याब्राह्मणः'इति । श्रवणमननात्मकममौनं निदिध्यासनात्मकमौनंच निर्विद्यानिष्ठाद्य ब्राह्मणोब्रह्मविद्भवतीतिदर्शनात् केवलंनिर्वे
शेषवैतिपुरुषार्थत्वेनजानातिचेत्तर्हि तद्वक्ष्यामिमतिर्वादाय १९ तत्रयान्पेवब्रह्मविल्लक्षणानि तानि ब्रह्मविद्यासाधकानीतिमन्वानोब्रह्मविदोलक्षणंब्रह्मस्वरूपंचपृच्छति ब्राह्मणइति
॥ भीमउवाच ॥ अयमार्यमहासत्त्वोभिक्षार्थमांगृहीतवान् ॥ नहुषोनामराजर्षिःप्राणवानिवसंस्थितः ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मुच्यतामयमायुष्मन्प्रातामेऽमि
तविक्रमः ॥ वयमाहारमन्यंतेदास्यामःक्षुन्निवारणम् ५ ॥ सर्पउवाच ॥ आहारोराजपुत्रोऽयंमयाप्राप्तोमुत्तागतः ॥ गम्यतानेहस्थातव्यंश्वोभयानपिमवेत् ६
व्रतमेतन्महाबाहोविषयंममयोव्रजेत् ॥ समेभक्षोभवेतातत्वंचापिविषयेमम ७ चिरेणाद्यमयाऽऽहारःप्राप्तोऽयमनुजस्तव ॥ नाहमेनंविमोक्ष्यामिनचान्यमामि
काक्षये ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ देवोवायदिवादैत्यउरगोवाभवान्यदि ॥ सत्यंसर्पवचोब्रूहिपृच्छतित्वांयुधिष्ठिरः ॥ किमर्थंचत्वयाग्रस्तोभीमसेनोभुजंगम् ९
किमाहृत्यविदित्वावाप्रीतिस्तेस्याद्भुजंगम् ॥ किमाहारंप्रयच्छामिकथंमुंचेद्भवानिमम् १० ॥ सर्पउवाच ॥ नहुषोनामराजाहमासंपूर्वस्तवानच ॥ प्राथेतः
पंचमःसोमादायोःपुत्रोनराधिप ११ क्रतुभिस्तपसाचैवस्वाध्यायेनदमेनच ॥ त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रंप्राप्तोऽहंविक्रमेणच १२ तदैश्वर्यंसमासाद्यदर्पोमामगमत
दा ॥ सहस्रंहिद्विजातीनामुवाहशिबिकांमम १३ ऐश्वर्यमदमतोऽहमवमन्यततोद्विजान् ॥ इमामगस्त्येनदशामानीतःपृथिवीपते १४ नतुमामजहात्प्रज्ञायाव
दद्येतिपांडव ॥ तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्यमहात्मनः १५ षष्ठेकालेमयाऽऽहारःप्राप्तोऽयमनुजस्तव ॥ नाहमेनंविमोक्ष्यामिनचान्यदपिकामये १६ प्रश्ना
नुच्चारितानद्यव्याहरिष्यसिचेन्मम ॥ अथपश्चाद्विमोक्ष्यामिआतरंतेवृकोदरम् १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ब्रूहेसर्पयथाकामंप्रतिवक्ष्यामितेवचः ॥ अपिवे
च्छक्रुयांप्रीतिमाहर्तुंतेभुजंगम् १८ वेद्यंचब्राह्मणेनेहतद्भवान्वेतिकेवलम् ॥ सर्पराजततःश्रुत्वाप्रतिवक्ष्यामितेवचः १९ ॥ सर्पउवाच ॥ ब्राह्मणःकोभवेद्रा
जन्वेद्यंकिंचयुधिष्ठिर ॥ ब्रवीह्यतिमर्तित्वांहिवाक्यैरनुमिमीमहे २० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सत्यंदानंक्षमाशीलमानृशंस्यंतपोवृणा ॥ दृश्यंतेयत्रनागेंद्रसत्रा
ह्मणइतिस्मृतः २१ वेद्यंसर्पपरंब्रह्मनिर्दुःखमसुखंचयत् ॥ यत्रगत्वानशोचंतिभवतःकिंविवाक्षितम् २२

२० सत्यं यथा धर्मो हिंसा च वचनं आनृणोऽस्य मनैर्धुर्यं तपः स्वधर्माचरणं घृणा कृपा २१ परं निर्विशेषं सविशेषस्य ब्रह्मसमोचरस्य श्रुत्यैवा ब्रह्मत्वोक्तेः 'यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतं । तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इत्यादिना । ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु । तत्र परमते परमाणोर्नित्यत्वात् कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदोऽस्ति तथाऽऽकाशस्य नित्यत्वाद्दिगुत्वाच्च कालतो देशतश्च तदभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्त्येव अयमपि त्रिविधः । 'वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः ॥ वृक्षांतरात्सजातीयः विजातीयः शिलादितः' इत्युक्तक्षणः । स एव परमते ईश्वरस्य नित्यज्ञानादिभ्यः आत्मांतराकाशादिभ्यश्चास्तीति तस्याप्यभावोऽत्राभिप्रेतः अतएव सुखादिधर्मवन्न भवति । यत्र अखंडैकरसे गत्वानशोचति शोकायतनस्य हृदयस्यैवाभावात् पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं स्वमतमुक्त्वा परमतं जिज्ञासते भवतः किं विवाक्षितमिति २२

सर्पस्तुब्राह्मणपदेनजातिमात्रं विवक्षित्वा शूद्रेतल्लक्षणं व्यभिचारयति चातुर्वर्ण्यमिति साद्धेन चतुर्णां वर्णानां हि तं सत्यं प्रमाणं च धर्मव्यवस्थापकं ब्रह्म शूद्रवेदः । शूद्राचारस्मृतेरपि वेदमूलत्वात् सर्वोप्याचारादिः श्रुतिमूलक इत्यर्थः । एवं च सत्यादिकं यदि शूद्रेऽप्यस्ति तर्हि सोऽपि ब्राह्मणव्यवस्थादित्याह शूद्रेष्वपीति २३ सुखदुःखातीतं पदमेव नास्तीत्युक्तं ब्रह्माप्याक्षिपति वेद्यमिति पदं पदनीयं प्राप्यस्थानं २४ इतरस्तु ब्राह्मणपदेन ब्रह्मविदं विवक्षित्वा शूद्रादेरपि ब्राह्मणत्वमभ्युपगम्य परिहरति शूद्रेति शूद्रलक्ष्मकामादिकं न ब्राह्मणेऽस्ति नापि ब्राह्मणलक्ष्मणमादिकं शूद्रेऽस्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि शमाद्युपेतो ब्राह्मण एव ब्राह्मणोऽपि कामाद्युपेतः शूद्र एवेत्यर्थः २५ । २६ यदप्युक्तं सुखदुःखातीतं पदं नास्ति तदपि अनुवादपूर्वकमभ्युपगमेनैव परिहरति सार्धं न यत्पुनरिति पदं पदनीयं प्रागप्राप्तं सत्कर्मणा प्राप्यस्थानं तत्सुखदुःखाभ्यां हीनं नास्ति ब्रह्मलोकस्थानामपि ऐश्वर्यतारतम्यकृतं दुःखमस्त्येव किंपुनर्लोकान्तरस्यानाम् २७ एतदेव दृष्टान्तेना पवदति यथेति यथाशीतलस्य जलस्य मध्येऽभ्यन्तरे उष्णं अभिर्नास्ति । नापि उष्णोऽग्नौ शीतता युक्तं जलं तयोः परस्परविरोधेन संयोगायोगात् २८ एवं पदं पदनीयं ज्ञेयं वस्तु काचिद्देशे काले वा सुखदुःखाभ्यां हीनं प्राप्तं नास्ति आध्यात्मिकयोः सुखदुःखयोराधिष्ठानेन ज्ञेयवस्तुना सह सर्पस्य रज्ज्वेव कालत्रयेऽपि संबंधो नास्तीत्यर्थः । ओहाहमतो अस्य ओदितश्चेति निष्ठातस्य नः

॥ सर्प उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्मैव हि ॥ शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ॥ आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर २३ वेद्यं च त्रिभिर्दुःखमसुखं च नराधिप ॥ ताभ्यां हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्ष्ये २४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शूद्रे तु यद्भवेत्क्षमाद्विजेत च न विद्यते ॥ न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५ यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पवृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यत्रैतन्न भवेत्सर्पतं शूद्रमिति निर्दिशेत् २६ यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतीति च ॥ ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि २७ एवमेतन्मतं सर्पताभ्यां हीनं न विद्यते ॥ यथाशीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता २८ एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनं नास्ति पदं काचित् ॥ एषामममतिः सर्पयथा वामन्यते भवान् २९ ॥ सर्प उवाच ॥ यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ॥ वृथा जातिस्तदाऽऽयुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ३० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जातिरत्र महासर्पमनुष्यत्वे महामते ॥ संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ३१ सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयंतिसदानराः ॥ वाङ्मैथुनमथोजन्ममरणं च समं नृणाम् ३२ इदमर्षिप्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ॥ तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्येतत्त्वदर्शिनः ३३

पुमास्येति सूत्रेण आतर्क्यत्वं हाहः पद्यते श्रवणार्थत्वात् ज्ञानार्थत्वाच्च हीनं प्राप्तमिति पदं ज्ञेयमिति च व्याख्यातं अन्यथा तु प्रश्नोत्तरयोरेककृत्वा देषामममतिरिति वाक्यकोषे स्वमतेः पृथक्करणं नोपपद्यते । अन्ये तु सिद्धांते ताभ्यां हीनं पदं किं नास्ति अपितु अस्त्येवेति काका व्याचक्षते । अयं भावः यत्कर्म प्राप्यस्थानं तत्सुखदुःखावर्जितं कदाचिदपि नास्ति यत्तु ज्ञेयं वस्तु नित्यप्राप्तं प्रमाणसामर्थ्यात् किं तदगतिविस्मृतचामीकरवत् त्वकंटे चामीकरं त्वमेव ब्रूतेति च वाक्यैकसिद्धमज्ञानापनयनमात्रमपेक्षते न तत्र सुखदुःखसंबंधोऽस्ति अकर्मजत्वात् तत्प्राप्तेः अतएव च तस्यानित्यत्वमपि न अजन्यत्वादिति २९ प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाक्षिपति यदीति ३० उत्तरमाह जातिरिति ३१ वागादीनामिव मैथुनस्यापि साधारण्याज्जातिर्दुर्ज्ञेया तथा च श्रुतिः । 'न चैतद्विद्वो ब्राह्मणा स्मो वयमब्राह्मणा वा' इति ब्राह्मण्ये संशयमुपन्यस्यति ३२ ननु जात्यनिश्चये कथं ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानपुरःसरं यागादौ प्रवर्ततेत्याशंक्याह इदमर्षिप्रमाणं । अत्र ये यजामह इत्यनेन च ये वयं स्मो ब्राह्मणा अन्ये वा ते वयं यजामह इति ब्राह्मण्येऽनवधारणं दर्शितं भ्रंशालिगमपि । यथास्मि ससन्त्यजेदिति । नन्वेवं स्वस्या ब्राह्मणत्वपक्षे यज्ञस्यानिष्टकत्वमापत्तीत्याशंक्य तत्परिहाराय यागे यजमानस्य प्रवरवरणं क्रियते याज्ञिकैः तच्चाभिहितेति तत्र 'गौतमवदयास्यवदंगिरो ब्राह्मणवदिति कुर्वीत' तस्य च प्रयोजनमब्राह्मणस्यापि यजमानस्य ब्राह्मणत्वसंपादनं तस्मादाचार एव ब्राह्मण्यनिश्चये हेतुर्वेदप्रामाण्यादित्युपसंहरति तस्मादिति प्रधानं च तदिष्टचेतिकर्मधारयः ३३

कर्मैव ब्राह्मण्यहेतुरित्याह प्रागिति नाभिवर्धना ब्रालच्छेदनात् ३४ जायते संसृज्यते वेदसंयोगान्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति तद्वत्प्रवरणेनापीति भावः द्वेधा जातौ संशयसति ३५ वृत्तं वेदिकसंस्कारो यदि न विद्यते तर्हि सर्वाः प्रजाः कृतकृत्याः शूद्रतुल्याः तथा च स्मृतिः । 'न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति' इति तेषां संस्कारानर्हत्वं निष्पापत्वाभेदानात् कृतकृत्यत्वं दर्शयति तद्वत् त्रैवर्णिका अपि श्रुतिरित्यर्थः अत्र वृत्ताभावे ३६ उपसंहरति यत्रेति ३७ । ३८ इत्यारण्यके पूर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ एवं युधिष्ठिरमुखेन ब्रह्मविलक्षणानि ब्रह्मचनिरूप्य सर्पमुखेन चित्तशुद्धिद्वारा आत्मविविदिषोत्पादनद्वारा वा ब्रह्मप्राप्त्युपायानुदानादीन् विधातुमयमध्याय आरभ्यते भवानेतादृश इति अनुत्तमा गतिः स्वर्गावाप्तिः १ । २ । ३ गुहलाघवं गौरवं लाघवं चेत्यर्थः ४ कार्यगरीयस्त्वमेव सामान्यतो विवृणोति कस्माच्चिदिति अयमत्र निर्णयः । 'पिशुनायाभयं दातुं न सत्यं मतिमांस्त्यजेत्' साधूनामभयाय ह त्यजेत्सत्यमपि ध्रुवं ।

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्मविधीयते ॥ तत्रास्य माता सा वित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ३४ तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्देन जायते ॥ तस्मिन्नेवं मतिर्द्वेधे मनुः स्वायं भुवोऽब्रवीत् ३५ कृतकृत्याः पुनर्वर्णयिदित्युक्तं न विद्यते ॥ संकरस्त्वत्र नांगेद्रवलवान् प्रसमीक्षितः ३६ यत्रेदानीं महासर्पसंस्कृतं वृत्तमिष्यत ॥ तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ३७ ॥ सर्प उवाच ॥ श्रुतं विदितं वेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ॥ भक्षयेयमहं कस्माद्भातरं ते वृकोदरम् ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि आजगरपर्वणि अजगरयुधिष्ठिरसंवादे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवानेतादृशो लोके वेदेदांगपारगः ॥ ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भातिरनुत्तमा १ ॥ सर्प उवाच ॥ पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्ता सत्यमुक्ता च भारत ॥ अहिंसा निरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम २ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दानाद्वासर्पसत्याद्वा किमतो गुरुदृश्यते ॥ अहिंसा प्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यते ३ ॥ सर्प उवाच ॥ दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ॥ एषां कार्यगरीयस्त्वा दृश्यते गुरुलाघवम् ४ कस्माच्चिद्दानयोगादिसत्यमेव विशिष्यते ॥ सत्यवाक्याच्च राजेद्रकिंचिद्दानं विशिष्यते ५ एवमेव महेश्वरप्रियवाक्यान्महीपते ॥ अहिंसा दृश्यते गुर्वीत तत्प्रियमिष्यते ६ एवमेतद्भवेद्वाजन्कार्यापेक्षमनंतरम् ॥ यदभिप्रेतमन्यते ब्रूहियावद्ब्रवीम्यहम् ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं स्वर्गं गतिः सर्पकर्मणां च फलं ध्रुवम् ॥ अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ८ ॥ सर्प उवाच ॥ तिस्रो वै गतयो राजन् परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ॥ मानुषं स्वर्गं वामश्चतिर्यग्योनिश्च तत्रिधा ९

स्तेनेषु च प्रियाख्याना अहिंसा श्रेयसीमता ॥ अहिंसातः परात्माख्यप्रियाख्यानां विशिष्यते' । एतच्च पुत्रांस्तत्त्वोपदेशेन प्रव्राज्य पितरंदुःखयतानारदेन मदालस्य चकृतं ५ तदेतदाह तत्तथापि यमिष्यते अहिंसातोऽपि प्रियं गुरुतरमित्यर्थः ६ । ७ देहातिरिक्तात्मानं साधयितुं प्राक्कर्मसद्भावं दर्शयिष्यन् कर्मणां निष्फलत्वं तावदाशंकते कथमिति अशरीरस्य नष्टदेहस्य कथं स्वर्गं गतिः कथं वा तत्र विषयोपभोगः कथं वा कर्मफलस्य ध्रुवत्वमप्रत्याख्येयत्वमित्यर्थः सदेहस्य ह्येतद्व्ययं युज्यते न तु देहहीनस्येति भावः ८ अत्रोत्तरमाह तिस्र इति यथा मृद्विकारेष्वपि घटशरावोदं च नादिषु कुलालगतौ संकल्पक्रियाभेदौ वैषम्यहेतुभवतः एवं भौतिकेष्वपि सुरनरतिर्यक्शरीरेषु तद्वन्त्यकर्मात्मगतसंकल्पक्रियाभेदौ वैषम्यहेतुभवत इति भावः तथा च ९ तयः । 'तं विद्या कर्मणां समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । यो निमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येतु संयंति यथा कर्म यथा श्रुतम्' इत्याद्याः । तस्य कदेहं विद्याउपासनाकर्मयज्ञादि पूर्वप्रज्ञा प्राग्भवीपसंस्कारः समन्वारभेते अनुगच्छत इति श्रुतिपदानामर्थः स्थाणुस्याणुत्वं यो निरनरतिर्यग्योनिं तद्वति त्रयं त्रिधा प्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिप्रकारं ९

एतदेवविदुषोऽतितत्रेत्यादिना कारणैः कर्माभिः १० विपरतिरिति अयमर्थः पुण्यपापयोः साम्येनमानुषत्वं प्राप्य पुण्याधिक्ये स्वर्गं गच्छति पापाधिक्ये नरकं तत्र च तदधिकांशयोर्भोगेन क्षये जाते सति पुण्यपापयोः साम्ये स्वर्गादधस्तनं तिर्यग्योनेरुपरितनंच पुनर्मानुषत्वं गच्छतीति ११ । १२ तत्रापि तिर्यग्योनीं विज्ञेयमाहतिर्यग्योन्या इति पृथग्भावस्ततो मुक्तिर्भूयार्थेन पुण्यजन्मलाभाय विधीयते वेदेन बोध्यते यतो गणादिभ्यो गोजातित एव यज्ञे उपयुक्ता देवत्वमपि दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते बह्वत्राज्ञगे । 'पशुर्वैनीयमानः समुत्पुं प्रापयत्स देवा ब्रान्वकामयतैतुं तदेवा अश्रुवरे हि स्वर्गवैत्वा लोकं गमयिष्यामः' इति १३ सोऽयमिति यथा लोके कार्यवाश्चरति इतस्ततः पर्यटनं करोति तद्वद्विहस्तु स्वस्थाने सुखमास्ते एव मिहापि संसारमोज्ञाविति भावः । महति ब्रह्मण्यात्मानं जीवमवस्थापयते उपाधित्यागेन महाकाशे वटाकाशमिव प्रलीनं करोति १४ एतदकरणे दोषमाह जातइति सच देहवान् देहानि मानि आत्मा जीवः बलवान् दृष्टोपगृहीतः जातो जातः पुनः पुनर्लब्धजन्मा फलार्थः सुखकामः मुंक्ते देहयोगं फलमिति शेषः एतेन फलार्थिनः प्रवृत्तिस्ततः कर्म ततो जन्म ततः फलभोगस्ततो रागोऽभुक्ते रागानुदयात्ततः फलार्थितेति संसाराविच्छेदोदक्षितः । यस्तु निष्पृक्तः निर्गतं पृक्तं फलसंयोगोयस्मात्स फलासंगीत्यर्थः सप्रजानां लक्षणं ज्ञापकं जन्ममरणादिकमसाधारणं धर्मभावयतीति तथा । निष्कामकर्मकर्ता चित्तशुद्धयति शयाजन्ममर

तत्रैवानुषालोकादानादिभिरतांद्रितः ॥ अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते १० विपरीतैश्च राजेन्द्रकारणैर्मानुषो भवेत् ॥ तिर्यग्योनस्तथा तातविशेष
श्चात्र वक्ष्यते ११ कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ॥ मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते १२ तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ॥ गवा
दिभ्यस्तथा श्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते १३ सो यमेतज्ज्ञतीस्तात जंतुश्चरति कार्यवान् ॥ नित्येमहतिचात्मानमवस्थापयते द्विजः १४ जातो जातश्च बलवान्मुंके
चात्मा सदेहवान् ॥ फलार्थस्तात निष्प्रकृतः प्रजालक्षणभावनः १५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शब्दे रूपे च रूपे च तथैवरसगंधयोः ॥ तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि स
र्पयथा तथम् १६ किं नृगुणा सिद्धिष्वियान् युगपत्त्वं महामते ॥ एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वपन्नगसत्तम १७ ॥ सर्प उवाच ॥ यदात्मद्रव्यमायुष्मन् देहसंश्रयणान्वि
तम् ॥ करणाधिष्ठितं भोगानुपभुंक्तं यथाविधि १८ ज्ञानंचैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ॥ तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे १९

णादीन् दोषान् पश्यतीत्यर्थः । यद्वा प्रजानां कार्यमात्रस्य लक्षणमनिर्वचनीयत्वं मावयतीति तथा असंगः पुमानधिष्ठानज्ञानेन तत्राध्यस्तस्य संसारस्थितिमध्यात्वं शुक्तिरजतस्येव पश्यतीत्यर्थः १५
इदमाक्षिपति शब्दे इति तस्य प्रजालक्षणलक्ष्यस्यानिर्वचनीयस्याहमर्थप्रसिद्धप्रजारूपकार्यस्य किमधिष्ठानं तदा इदमर्थप्रसिद्धे शब्दादौ विषये ग्राह्ये सति कित्तस्याधिष्ठानम् । यथा प्रकाशप्रकाशकयोर्धटसूर्ययोरधिष्ठाने भूतमसीभिरेव दृष्टे तद्वदहमिदमर्थयोरप्यधिष्ठाने पृथक्वाच्ये इति भावः १६ यदि तु तर्कमते इव प्रकाशप्रकाशकयोः सुखज्ञानयोरैकात्म्याधिष्ठानत्वमिष्टं तर्हि तद्वदेव युगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्लिङ्गेन सिद्धं मनोनामकर्मात्मातिरिक्तद्रव्यांतरमभ्युपेयं तेन विनाऽऽत्मनितत्संयोगैव जात्यसिद्धस्य कार्यवैजात्यस्योदयासंभवादिति शङ्कते किमेति १७ उत्तरमाह यदिति यत्परमतप्रसिद्धमात्मरूपं द्रव्यं सुखदुःखादिगुणानामाश्रयभूतं तद्देहसंश्रयणेन स्थूलसूक्ष्मशरीररूपोपाध्यालंबनेन हेतुना अन्वितं बुद्ध्यादियुक्तं भवति आत्मनि सुखादिभानमवस्थाप्रयोपाधिकं न स्वाभाविकमवस्थांतरगतस्य सुखादेरवस्थांतरदर्शनाभावात् । तत उपाधिविशिष्टमात्मद्रव्यं करणैर्वक्ष्यमाणैरधिष्ठितं तत्तद्भागान्भुंक्ते तथा च द्रुतिः । 'आत्मोद्भियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति यथाविधिकं नानुरूपम् १८ ज्ञानरूपाद्याकाराधीन्यतिस्तेन तत्साधनानीन्द्रियाणि गृह्यन्ते बुद्धिः कर्त्रादि धर्मकं विज्ञानम् । 'विज्ञानं यज्ञतनुते' इति श्रुतेः मनः सर्वबाह्यकरणा नुग्राहकमंतःकरणं भोगाधिकरणे देहे एतेन विचारभाजाकर्त्रादीनां करणत्ववचनेन तदितरदकर्त्रात्मकमधिष्ठानं विवेचितम् १९

11989

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाहमनसेति विषयस्यग्राहकत्वेनायतमस्यानाभिद्रियं तत्स्थेनमनसाकरणेन मूलात्माजीवः क्षेत्रात्तेनतेनद्वारेणनिःसृतः क्रमशःहमान्तरूपादीन्पठेति । अनेनान्यत्रमनाअभूवं
नाश्रौपम्यत्रमनाअभूवंनापश्यमित्याद्यनुभवस्यभुत्यैवप्रदर्शितत्वान्मनोनामव्यापकंकरणंसिद्धं १० तत्रोति तत्रमनस्तत्रविषयग्रहणेकर्तव्येसतिविधीयते बुद्ध्याकड्याव्यापाराविष्टं क्रिय
तेऽतोव्यापारकालभेदान्मनोयुगपद्विषयान्नगृह्णातीत्यर्थः ११ बुद्धेरपिपरमर्षत्वमाहसइति योबुद्धिमनइन्द्रियैः करणैरुपेतःमन् । मोक्षास्वतस्त्वभोकेत्युक्तः सआत्माभुवोरंतरमाश्रितइ
तिगुरुक्तयुक्तयातदुपासकस्यतदुपलब्धिस्थानमुक्तं । बुद्धिद्रव्येषुरूपादिमत्सुग्राह्येषु सृजतिप्रैरवाति अयस्कांतइवलोहं परावरात्मानात्मविषयत्वेनोत्तमाधर्मा कुलालश्चक्रमिव बुद्धिरव्यापारा
विष्टवमनोव्यापारयस्यात्मातुल्येत्यर्थः २१ ननुबुद्धेरैककर्तृत्वेन सर्वव्यवहारनिर्वाहिसति किंक्रियसदृशेनात्मातरेणेत्याशंक्याहबुद्धेरिति बुद्धितदमावयोर्थावेदनाज्ञानंभासिकृत्वं बुधेर्भागे
भिर्बुद्धेःसकाशाद्विविक्ततयादृश्यते युक्त्यानुभवेनचगृह्यते एषतदेवज्ञानं क्षेत्रज्ञभावनआत्मप्रकाशकोविधिरज्ञातज्ञापनं स्वप्रकाशमित्यर्थः नहिलयोद्यवत्याबुद्धेरात्मत्वंसंप्रवाति कृतना
शालुताभ्यागमप्रसंगादित्यन्यत्रविस्तरः २३ मनसइति बुद्धिमनसोरन्यतरस्यकर्तृत्वंकरणत्वंवास्तु किमुभयकल्पनयेत्याशयः २४ कार्यभेदाद्वयंकल्प्यतइत्याह बुद्धिरिति बुद्धिरपी
वात्मानुगाअत्यंतमात्मनासहतादात्म्यंभासालोहपिंडइवामिना अतः साआत्मचैतन्यानुबिद्धा उत्पातेनोत्क्रांत्यादिनाविधीयते वशीक्रियते । तथाचोत्पातवत्याअनुगतआत्माप्य

मनसातातपर्येति क्रमशो विनियानिमान् ॥ विषयायतनस्थेन भूतात्माक्षेत्रानिःसृतः २० तत्र चापि न रव्याघ्रमनोजंतोर्विधीयते ॥ तस्माद्युगपदत्रास्यग्र
हणं नोपपद्यते २१ स आत्मा पुरुष व्याघ्रभुवोरंतरमाश्रितः ॥ बुद्धिद्रव्येषु सृजति विविधेषु परावराम् २२ बुद्धेरुत्तरकालाच्चेदनादृश्यते बुधैः ॥ एषै
राजशार्दूलविधिः क्षेत्रज्ञभावनः २३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मेलक्षणं परम् ॥ एतदध्यात्मविदुषांपरं कार्यं विधीयते २४
॥ सर्प उवाच ॥ बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ॥ तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् २५ बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान् मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ बुद्धेर्गु
णविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् २६

स्पातवान्जलचंद्रचांचल्यन्यायेनभवति एतेन

बुद्ध्यात्मनोरन्योन्याध्यासोदर्शितः इममेवाश्रित्यतार्किकास्तयोर्धर्मधर्मिभावमुपयन्ति । नन्वध्यस्यंतामुपहितेषुपाधिधर्माः घटाकाशेवघटगतिर्ननुविपर्ययमपिघटेआकाशगतस्यास्पृशत्वादे
रदर्शनादित्याशंक्याह तदाश्रिताहिसाज्ञेयोति प्रसिद्धं ह्यात्मचेतन्यबुद्ध्याश्रितमतएवबौद्धाबुद्धिरेवचेतनेतिवदंति घटशब्दोऽयमितिघटातेऽपि शब्दवत्तस्याकाशधर्मस्यघटेऽऽध्यासदर्शनात्
नन्वत्रान्योन्यास्मिन्नन्योन्यधर्मयोरेवाध्यासउतधर्मिणोरपि । आद्येधर्मिणोःसमसत्त्वेनद्वैतापत्तिः । अंत्येद्वयोरपिमिथ्यात्वापत्त्याशून्यशेषतापत्तिरित्याशंक्याहबुद्धिस्तस्यैषिणीभवेदिति
बुद्धिःस्वरूपसिद्धयर्थमात्मानमधिष्ठानमिच्छति रज्जूरगहवरज्जुं । तथाचधर्माणामेवान्योन्याध्यासो ननुधर्मिणोः शुक्तोरजतस्येव रजतेशुक्लेरध्यासाभावात् अतोक्तदोषद्वयप्रसंगः २५
नन्वापद्यतां द्वैतं ननु सर्वप्रमाणसिद्धाया बुद्धेर्मिथ्यात्वं कुशक्यमित्याशंक्याह बुद्धिरुत्पद्यते कार्यादिति विषयोद्वेयसंयोगादेः कार्याद्बुद्धिरुत्पद्यते तन्निवृत्तौ निवर्तत इति बुद्धेरनित्यत्वं प्र
सिद्धं नित्यानित्ययोश्चात्मबुद्धयोर्धर्मधर्मिभावः सिद्धयति घटेयावदूपाभावस्यादर्शनेनात्मनियावदुःखाभावलक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेः । नापिसंयोगः सहिउभयकर्मजोवाऽन्यतरकर्मजो
वा मल्लयोः पक्षिवृक्षयोर्वा घटो नचविभुनाऽऽत्मना तादृशः संयोगो बुद्धेरस्ति आकाशेनेव घटस्य । यन्तुतयोरपिसंयोगमभ्युपगच्छन्ति तद्युक्तिशून्यं परिभाषामात्रं । तस्माद्रज्जूरगयोरिवानिर्वच
नीयस्तयोः संबंध इति रज्जुवदात्मानित्यो रज्जूरगवदाविर्भावति रोभाववती बुद्धिर्मिथ्येति युक्तमप्युपशमः । नन्वेवं बुद्धेराकस्मिकत्वे तद्धर्माणां दुःखादीनामप्याकस्मिकत्वापातात्कृतनाशा-

कृताभ्यागमस्तदवस्थएवेत्याशंक्याह मनस्तूत्पन्नमेवहीति बुद्धेर्नाशोऽपि तज्जन्यवासनातंतुसंतानात्मकं मनोऽस्त्येव ततश्च पूर्ववासनया बुद्धिरुत्पद्यते बुद्ध्याचवासनाविवर्धतइत्यनादिर
 नंतचैवाबुद्धिवासनयोर्बीजांकुरवत्संततिः तदेतदाहबुद्धेरिति गुणविधानेन सुखाद्याकारपरिणामधारणेन गुणविधिर्नास्तीति पाठे गुणविधिरुपादानत्वेनास्ति किंतूपादेयत्वमेव मनस्तूपादानं
 पटतंतुवदनयोर्भेदइत्यर्थः तद्गुणवत्तद्वासनायुक्तं २६ विशेषणं व्यावर्तकं तस्मात्कार्यभेदान्मनोबुद्धयोर्भेदस्तेन च वासनाबीजनाशात् संसारंकुरो न जायतइतिसिद्धं २७ । २८ । २९ । ३०
 एतद्विशेषणं तातमनोबुद्धयोर्भेदंतरम् ॥ त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वामन्यते भवान् २७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठशुभा बुद्धिरियं तव ॥ विदेतं
 वेदितव्यं ते कस्मात्समनुपृच्छसि २८ सर्वज्ञत्वां कथं मोह आविशस्त्वर्गवासिनम् ॥ एवमहुतकर्माणमिति मे संशयो महान् २९ ॥ सर्प उवाच ॥ सुप्रज्ञमपि
 चेच्छूरमृद्धिर्भोहयते नरम् ॥ वर्तमानः सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ३० सोहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ॥ पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वांतु पंबोधयाम्यहम् ३१
 कृतं कार्यं महाराज त्वयाममपरंतप ॥ क्षीणः शपः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ३२ अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ॥ अभिमानेन मत्तः सन्न कंचिन्नान्य
 मचितयम् ३३ ब्रह्मर्षिदेवगंधर्वयक्षगक्षसपन्नगाः ॥ करान्मम प्रयच्छंति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ३४ चक्षुषायं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ॥ तस्य ते जोहरा
 म्याशुतद्विद्वेष्वलं मम ३५ ब्रह्मर्षीणां सहस्रां हि उवाह शिविकां मम ॥ समामपनयोरान्नभंशयामास वैश्रियः ३६ तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मयामुनिः ॥ अ
 गस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंससर्पेति वैरुषा ३७ ततस्तस्माद्विमानाग्न्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ॥ प्रपतन् बुभुवे मानं व्यालीभूतमघोमुखम् ॥ अयाचंतमहं विप्रं शा
 पस्यांतो भवोदिति ३८ ॥ सर्प उवाच ॥ ॥ प्रमादात्संप्रभूदस्य भगवन् संतु नर्हसि ॥ ततः सनामुवाचेदं प्रपतंतं कृपान्वितः ३९ युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्रांभो
 क्षयिष्यति ॥ अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ४० फलेक्षिणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ४१ ब्रह्मच
 ब्राह्मणं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ सत्यं दमस्तपोदानमहिंसा धर्मनित्यता ४२ साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ अरिष्टेषु ते भ्राता भोमसे नो महाबलः ॥
 स्वास्तितेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ४३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ॥ दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ४४
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्राभीमेन संगतः ॥ धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ४५ ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथा तथम् ॥ कथयामास तत्सर्वं धर्मरा
 जो युधिष्ठिरः ४६ तच्छ्रुत्वा तो द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ये त्रयः ॥ आसन्सुबोद्धिताराज नद्रौ पदीचयशस्विनी ४७ ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पांडवानां हिते प्रसया ॥ मै
 वमित्यनुबन्धीमंगर्हयंतोऽस्य साहसम् ४८ पांडवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ॥ हर्षमाहारयांचक्रुर्विजन्धुश्च मुदा युताः ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आरण्यके पर्वणि आजगरपर्वणि भीमोचने एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ समाप्तं चेदमाजगरं पर्व ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 जातमपि ज्ञानमैश्वर्यजादृषांश्च यतीति ज्ञाततत्त्वोऽपि समादीनाश्रयेदिति शेषग्रंथतात्पर्यं २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

उक्तामेव ब्रह्मविद्यां मार्कंडेयमुखेन नानाख्यानपूर्वकं प्रपंचयिष्यंस्तदुपोद्धातत्वेन काम्यकप्रवेशं तावदाह निदाघांतकरः काल इत्यादिना १ असिताः कृष्णवर्णाः २ तपात्ययेवर्षासु निकेता इव
 मंडपीभूता इत्यर्थः ३ । ४ समवस्तृते आच्छादिते स्थावराणि भूतलादीनि ५ आशुगाः बाणवत्तीव्रवेगाः सिंधवो नद्यः शोणवर्धराद्याः ६ । ७ स्तोका एव स्तोकाश्चातकाः । 'स्तोकास्त्रिष्वल्पे
 चातके पुमान्' इति मेदिनी दूर्धुरामंडकाः ८ मरुधन्वसुगिरेः शुष्कस्थानेषु ९ रूढकक्षाणि बहुतृणानि वनानि प्रस्थशब्दोदितानि सानूनि च यस्यां सा तथा । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तु
 ॥ अथ मार्कंडेयसमास्या पर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ निदाघांतकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ॥ तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट्समभिपद्यत १ छादयंतो महाचोषाः
 खंदिशश्च बलाहकाः ॥ प्रववर्षुर्दिवारात्रमासिताः सततं तदा २ तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ३ विरूढश
 ष्पाधरणीमतदंशसरीसृपा ॥ बभूवपयसासिक्ताशांता सर्वमनोरमा ४ नस्मप्रज्ञायते किंचिदंभसासमवस्तृते ॥ समं वा विषमं वाऽपि न द्योवा स्थावराणि च ५ सुब्र
 तोयामहावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः ॥ सिंधवः शोभयांचक्रुः काननानितपात्यये ६ नदतां काननां तेषु श्रूयंते विविधाः स्वनाः ॥ वृष्टिभिश्छाद्यमानानां वराहमृग
 पक्षिणाम् ७ स्तोकाकाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ॥ मताः परिपतंति स्म दूर्धुराश्चैव दर्पिताः ८ तथा बहुविधाकारा प्रावृट्प्रेधानुनादिता ॥ अभ्यतीता
 शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ९ कौचहंससमाकीर्णा शरत्प्रमुदिताऽभवत् ॥ रूढकक्षवनप्रस्थाप्रसन्नजलनिम्नगा १० विमलाकाशनक्षत्राशरतेषां शिवाऽभवत् ॥
 मृगद्विजसमार्कीर्णा पांडवानां महात्मनाम् ११ दृश्यंते शांतरजसः क्षपाजलदशीतलाः ॥ ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन चाविराजिताः १२ कुमुदैः पुंडरीकैश्च शतिवारिध
 राः शिवाः ॥ नदीः पुष्कारेणश्चैव ददृशुः समलंकृताः १३ आकाशनीका शतटांतरिवानरिसंकुलाम् ॥ बभूवचरतां हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् १४ ते वै मुमुदिरे वी
 राः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ॥ पश्यंतो दृढधन्वानः परिपूर्णा सरस्वतीम् १५ तेषां पुण्यतमारात्रेः पर्वसंघौ स्मशारदी ॥ तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय १६
 पुण्यरुद्धिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पांडवाः ॥ तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहयुगमुत्तमम् १७ तमिस्राभ्युदये तस्मिन् धौम्येन सह पांडवाः ॥ सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्र
 ययुर्वनम् १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्या पर्वणिकाम्यकवनप्रवेशे द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ध्य ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ काम्यकं प्राप्य कौरव्ययुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ कृतातिथ्यामुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया १ ततस्तान्पारिविश्वस्तान्वसतः पांडुनंदनान् ॥ ब्रा
 ह्मणावहवस्तत्र समं तात्पर्यवारयन् २ अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्थं न स्य प्रियः सखा ॥ स एष्यति नहाबाहुर्वशीशौरिरुदारधीः ३ विदिता हि हरेर्युगमिहायाताः कुरू
 द्रहाः ॥ सदा हि दर्शनाकांक्षी श्रेयोन्वेषी च वोहारिः ४ बहुवत्सरजीवी च मार्कंडेयो महातपाः ॥ स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ५

नि'इति मेदिनी १० । ११ । १२ । १३ नीकाशः सहस्रः १४ । १५ कार्तिकी कृतिका युक्ता पौर्णमासी १६ योगं युज्यते रथादाविति व्युत्पत्त्यावाहनादिकं समूहुरारोपितभारं कृतवतः १७ । १८
 ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ काम्यकमिति १ । २ शौरिः कृष्णः ३ आयाता विदिता इत्यन्वयः बोधुष्माकं श्रेयोऽन्वेषी ४ । ५

६।०।८।९।१०।११।१२ भूतपतीरुद्रःगुहेनकार्तिकेयेन १३।१४ मधुहामधुसूदनः १५ तस्याधर्मस्यवृद्धचर्यम् १६।१७।१८ एषादानादिरूपासदारतिर्नित्यं
तथैवब्रुवतस्तस्यप्रत्यहइयतकेशवः ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेनरथेनरथिनः ६ मधवानिवपौलोम्यासहितःसत्यभामया ॥ उपायादेवकीपुत्रोदिदृशुःकुरुसतमा
न ७ अवतीर्यरथाच्छृणो धर्मराजंयथाविधि ॥ वंदेमुदितोघोमान्भीमंचबलिनावरम् ८ पूजयामासधौम्यंचयमाभ्यामभिवादितः ॥ परिष्वज्यगुडाकेशंद्रौ
पदीपर्यसांत्वयत् ९ सहृद्वाफालगुनंवीरंचिरस्यप्रियभागतम् ॥ पर्यष्वजतदाशार्हःपुनःपुनररिदमः १० तथैवसत्यभामाऽपिद्रौपदीपरिष्वजे ॥ पांडवानां
प्रियाभार्याच्छृणुस्यमहिषीप्रिया ११ ततस्तेपांडवाःसर्वेसभार्याःसपुरोहिताः ॥ आनर्चुःपुंडरीकाक्षंपरिवबुधश्चसर्वशः १२ कृष्णस्तुमार्थेनसमेत्याविद्वान्वनंजये
नासुरतर्जनेन ॥ बभौयथाभूतपतिर्भहात्मासमेत्यसाक्षाद्गवान्गुहेन १३ ततःसमस्तानिकिरीटमालीवनेषुवृत्तानिगदाग्रजाय ॥ उक्तायथावत्पुनरन्यपृच्छ
त्कथंसुभद्राचसचाभिमन्युः १४ सपूजयित्वामधुहायथावत्पार्थचकृष्णांचपुरोहितंच ॥ उवाचराजानमभिप्रशंसन्युधिष्ठिरंतत्रसहोपविश्य १५ धर्मःपरःपां
डवराज्यलाभात्स्यार्थमाहुस्तपएवराजन् ॥ सत्यार्जवाभ्यांचरतास्वधर्मंजितस्त्वयाऽयंचपरश्चलोकः १६ अधीतमग्रेचरतावतानिसम्यग्धनुर्वेदमवाच्यक
त्स्मम् ॥ क्षात्रेणधर्मेणवसूनिलब्ध्वासर्वेह्यवाप्ताःकृतवःपुराणाः १७ नग्राम्यधर्मेपुरतिस्तवास्तिकामात्रकिंचित्कुरुषेनरेद्र ॥ नचार्थलोभात्प्रजहासिधर्मंतस्मात्प्र
भावादसिधर्मराजः १८ दानंचसत्यंचतपश्चराजन्श्रद्धाचबुद्धिश्चक्षमाधृतिश्च ॥ अवाप्यराष्ट्राणिवसूनिभोगानिषापरापार्थसदारतिस्ते १९ यदाजनौवःकुरु
जांगलानांछृष्णांसभायामवशामपश्यत् ॥ अपेतधर्मव्यवहारवृत्तंसहेततत्पांडवकस्त्वदन्यः २० असंशयंसर्वसमृद्धकामःक्षिप्रंप्रजाःपालयिताऽसिसम्यक् ॥ इमे
वयंनिग्रहणेकृष्णांयदिप्रतिज्ञाभवतःसमाप्ता २१ धौम्यंचभीमंचयुधिष्ठिरंचयमौचकृष्णांचदशार्हसिंहः ॥ उवाचदिष्ट्याभवतांशिवेनप्राप्तःकिरीटीमुदितःक
तास्त्रः २२ प्रोवाचकृष्णामपियाज्ञसेनीदशार्हभर्तासहितःसुहृद्भिः ॥ दिष्ट्यासमग्राऽसिधनंजयेनसमागतेत्येवमुवाचकृष्णः २३ कृष्णेधनुर्वेदरतिप्रधानास्तवा
त्मजास्तेशिशवःसुशीलाः ॥ सद्भिःसदैवाचरितंसुहृद्भिश्चरंतिपुत्रास्तवयाज्ञसेनि २४ राज्येनराष्ट्रैश्चनिमंश्र्यमाणाःपित्राचकृष्णेतवसोदरैश्च ॥ नयज्ञसेनस्यन
मातुलानांशृहेषुबालारतिमाधुवंति २५ आनर्तमेवामिमुखाःशिवेनगत्वाधनुर्वेदरतिप्रधानाः ॥ तवात्मजावृष्णिपुरंप्रविश्यनदैवतेभ्यःस्पृहयंतिकृष्णे २६ य
थात्वमेवार्हसितेषुवृत्तंप्रयोक्तुमार्याचयथैवकुंती ॥ तेष्वप्रमादेनतथाकरोतितथैवभूयश्चतथासुभद्रा २७ यथाऽनिरुद्धस्ययथाऽभिमन्योर्यथासुनीथस्ययथैव
भानोः ॥ तथाविनेताचगतिश्चकृष्णेतवात्मजानामपिरौक्मिणेयः २८

प्रतिविषयः १९।२० निग्रहणेयताःस्मृतिशेषः २१।२२।२३ तवात्मजाःप्रतिविष्यादयः २४।२५ आनर्तद्वारकादेशयः २६ यथात्वमर्हसितथासुभद्राऽहंति यथाकुंती
प्रयोक्तुमर्हसितथासुभद्राप्यहंति यथाचार्यतितथैवकरोतिचेतिसंबंधः २० विनेताशिक्षयिता रौक्मिणेयःप्रत्युम्नः २८

२९।३०।३१।३२ मधुनामाधुराणां हलायुधःप्रग्रहणोनिबंतायस्याःसासेना यत्तामन्नद्धा ३३ भौमस्यनरकासुरस्य सीमाधिपतेःशस्त्रस्य ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०
गदासिचर्मग्रहणेपुशूरानस्त्रेषुशिक्षासुरथाश्वयाने ॥ सम्यग्विनेताविनयेदतंद्रोस्तांश्चाभिमन्युःसततंकुमारः २९ सचापिसम्यक्प्रणिधायशिक्षांशस्त्राणिचैषां
विधिवत्प्रदाय ॥ तवात्मजानांचतथाऽभिमन्योःपराक्रमैस्तुष्यतिरौक्मिणेयः ३० यथाविहारंप्रसमाप्तमाणाःप्रयांतिपुत्रास्तवयाज्ञसेनि ॥ एकैकमेवामनुयां
तितत्ररथाश्वयानानिचदांतेनश्च ३१ अथाब्रवीद्धर्मराजंतुकृष्णोदशार्हयोधाःकुरांधकाश्च ॥ एतेनिदेशंतवपालयंतस्तिष्ठंतुयत्रेच्छसितत्रराजन् ३२ आवर्त
तांकार्मुकवेगवाताहलायुधप्रग्रहणामधूनाम् ॥ सेनातवार्थेपुनरेद्रयताससादिपत्यश्वरथासनागा ३३ प्रस्थाप्यतांपांडवधार्तराष्ट्रःसुयोधनःपापकृतांवारेष्ठः ॥
ससानुबंधःससुहृद्वणश्चभौमस्यसौभाधिपतेश्चमार्गम् ३४ कामंतथातिष्ठनरेद्रतस्मिन्यथाकृतस्तेसमयःसभायाम् ॥ दशार्हयोधैस्तुहतारियोधंप्रतीक्षतांना
गपुरंभवंतम् ३५ व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्माविहृत्ययत्रेच्छसितत्रकामम् ॥ ततःप्रसिद्धंप्रथमंविशोकःप्रपत्स्यसेनागपुरंसराष्ट्रम् ३६ ततस्तदाज्ञायमतंम
हात्मायथावदुक्तंपुरुषोत्तमेन ॥ प्रशस्यविप्रेक्ष्यचधर्मराजःकृतांजलिःकेशवमित्युवाच ३७ असंशयंकेशवपांडवानांभवान्मतिस्त्वच्छरणाहिपार्थाः ॥ काञ्चो
दयेतच्चततश्चभूयःकर्ताभवान्कर्मनसंशयोऽस्ति ३८ यथाप्रतिज्ञंविहृतश्चकालःसर्वाःसमाद्वादशनिर्जनेषु ॥ अज्ञातचर्याविधिवत्समाप्यभवद्गताःकेशवपांडवे
याः ३९ एषैवबुद्धिर्जुषतांसदात्वांसत्येस्थिताःकेशवपांडवेयाः ॥ सदानधर्माःसजनाःसदाराःसर्वाधवास्त्वच्छरणाहिपार्थाः ४० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथा
वदतिवाष्पेयधर्मराजेचभारत ॥ अथपश्चात्तपोवृद्धोबहुवर्षसहस्रष्टक् ४१ प्रत्यहइयतधर्मात्मासार्कंडेयोमहातपाः ॥ अजरश्चामरश्चैवसूतपौदार्यगुणान्वितः
४२ व्यहइयततथायुक्तोयथास्यात्संचविशकः ॥ तमागतमृषिर्बृहद्बहुवर्षसहस्रिणम् ४३ आनर्चुर्ब्राह्मणाःसर्वेकृष्णश्चसहपांडवैः ॥ तमर्चितंसुविश्वस्तमासी
नमृषिसत्तमम् ॥ ब्राह्मणानांमतेनाहपांडवानांचकेशवः ४४ ॥ कृष्णउवाच ॥ शुश्रूषवःपांडवास्तेब्राह्मणाश्चसमागताः ॥ द्रौपदीसत्यभामाचतथाऽहं
परमंवचः ४५ पुरावृत्ताःकथाःपुण्याःसदाचारान्सनातनान् ॥ राज्ञांस्त्रीणामृषीणांचमार्कंडेयाविचक्षनः ४६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेषुतत्रोपनिष्ठेषु
देवर्षिरपिनारदः ॥ आजगामविशुद्धात्मापांडवानवलोककः ४७ तमप्यथमहात्मानंसर्वेतेपुरुषर्षभाः ॥ पाद्यार्घ्याभ्यांयथान्यायमुपतस्थुर्भनीषिणः ४८
नारदस्वयथदेवर्षिर्ज्ञात्वातांस्तुकृतक्षणान् ॥ मार्कंडेयस्यवदतस्तांकथामन्वमोदत ४९ उवाचचैनंवालज्ञःस्मयन्निवसनातनः ॥ ब्रह्मर्षेकथयतांयतेपांडवेषुविव
क्षितम् ५० एवमुक्तःप्रत्युवाचमार्कंडेयोमहातपाः ॥ क्षणंकुरुध्वंविपुलमारुह्यातव्यंमविष्यति ५१

४१।४२ पंचविशकःवैपरितिशेषः ४३ सुविश्वस्तंभगवन्मायादौहृदनिश्चयम् ४४।४५।४६ अवलोककःअवलोकनार्थी ४७।४८।४९ सनातनः कृष्णः ५०।५१

५९।५३।५४।५५ भवत्येवहीति धर्माधर्मफलयोर्विपर्ययद्वयापुरुषःकर्मणःफलं कथंस्विदश्रुति ईश्वरोवाक्यंस्वतर्कतास्तीतिधर्मेश्वरयोराक्षेपः ऋषयःसमृद्धियुता ५६ कथांशदि
त्यस्योभयत्रसंबंधः ५७ कुतोवेतिस्वभावात्कर्मणोवाअंत्ये इहैवपरत्रापिवा कृतं कर्मणासाधितं सुखमन्वेतीत्यर्थः ५८ शुभाशुभैःकर्मभिः सद्योविनाशिभिरिहवा कारीर्यादिभिर्बुद्ध्याद्यर्थ
विहितैः परत्रवादेहत्यागेसाति कथं संयुज्यते किमाश्रित्यचकर्माणि तित्थंतीति फलस्यव्यभिचारादाशुविनाशित्वादाश्रयाभावादेतित्रेधाप्रामाण्यसद्भावाक्षेपः ५९। ६० स्थित्यर्थलोकरक्षार्थम्

एवमुक्ताःक्षणंचकुःपांडवाःसहैर्द्विजैः ॥ मध्यादिनेयथाऽदित्यंप्रेक्षंतस्तेमहामुनिम् ५२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तांविदक्षंतमालक्ष्यकुराजोमहामुनिम् ॥ क
थासंजननार्थायचोदयामासपांडवः ५३ भवान्दैवतदैत्यानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ राजर्षीणांचसर्वेषांचरितज्ञःपुरातनः ५४ सेव्यश्चोपासितव्यश्चमतोनः
काक्षितश्चिरम् ॥ अयंचदेवकीपुत्रःप्राप्तोऽस्मानवलोककः ५५ भवत्येवहिमेवुद्धिर्दृष्ट्वाऽऽमानंसुखाद्युतम् ॥ धार्तराष्ट्रांश्चदुर्वृतानुद्धृतःप्रेक्ष्यसर्वशः ५६
कर्मणःपुरुषःकर्ताशुभस्याप्यशुभस्यवा ॥ सफलंतदुपाश्रातिकथंकर्तास्विदीश्वरः ५७ कुतोवासुखदुःखेपुनृणांब्रह्मविदांवर ॥ इहवाकृतमन्वेतिपरदेहेऽथवा
पुनः ५८ देहीचदेहंसंत्यज्यमृग्यमाणःशुभाशुभैः ॥ कथंसंयुज्यतेप्रेत्यइहवाद्रिजसत्तम ५९ ऐहलौकिकमेवेहउताहोपारलौकिकम् ॥ कचकर्माणितिष्ठंतिजंतोः
प्रेतस्यभार्गव ६० ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ त्वयुक्तोऽयमनुप्रश्रयथावद्वदतांवर ॥ विदितंवोदितव्यतोस्थित्यर्थंत्वंपृच्छसि ६१ अत्रतेकथयिष्यामितदिहैक
मनाःशृणु ॥ यथेहामुत्रचनरःसुखदुःखमुपाश्रनुत ६२ निर्मलानिशरीराणिविशुद्धानिशरीरिणाम् ॥ ससर्जधर्मंतत्राणिपूर्वोत्पन्नःप्रजापतिः ६३ अमोघफलसं
कल्पाःसुव्रताःसत्यवादिनः ॥ ब्रह्मभूतानराःपुण्याःपुराणाःकुरुसत्तम ६४ सर्वदेवैःसमायांतिस्वच्छंदेननमस्तलम् ॥ ततश्चपुनरायांतिसर्वेस्वच्छंदचारिणः ६५
स्वच्छंदमरणाश्वासन्नराःस्वच्छंदचारिणः ॥ अल्पबाधानिरातंकाःसिद्धार्थानिरुपद्रवाः ६६ द्रष्टारोदेवसंधानामृषीणांचमहात्मनाम् ॥ प्रत्यक्षाःसर्ववर्माणां
दांताविगतमत्सराः ६७ आसन्वर्षसहस्रीयास्तथापुत्रसहस्रिणः ॥ ततःकालांतरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ६८ कामक्रोधाभिभूतास्तेमायाव्याजोपजी
विनः ॥ लोभमोहाभिभूताश्चत्यक्तांदहेस्ततोनराः ६९ अशुभैःकर्मभिःपापास्तिर्यङ्निरयगाभिनः ॥ संसारेषुविचित्रेषुपच्यमानाःपुनःपुनः ७० मोघेष्टामो
घसंकल्पामोघज्ञानाविचेतसः ॥ सर्वाभिंशंकिनश्चैवसंवृताःक्लेशदायिनः ७१ अशुभैःकर्मभिश्चापिप्रायशःपरिचिह्निताः ॥ दौष्कुल्याव्याधिवहुलादुरात्मानोऽ
प्रतापिनः ७२ भवंत्यल्पायुषःपापारौद्रकर्मफलोदयाः ॥ नाथंतःसर्वकामानांनास्तिकाभिन्नचेतसः ७३ जंतोःप्रेतस्यकौंतेयगतिःस्वैरिहकर्मभिः ॥ प्राज्ञ
स्यहीनबुद्धेश्चकर्मकोशःकतिष्ठति ७४ कस्यस्तत्समुपाश्रातिसुहृतंयदिवेतरत् ॥ इतितेदर्शनंयच्चतत्राप्यनुनयंशृणु ७५

६१।६२।६३ तत्रधर्माधर्मफलयोस्तावदव्यभिचारदर्शयन्प्रथमं दोषान्निरस्त्यति निर्मलानीत्यादिना ६४।६५।६६।६७।६८ मायाकूटकार्पापणादिव्याजंदंभस्तदेवोपजीविति ननुधर्म
तेमायाव्याजोपजीविनः ६९।७० ७१।७२ नाथंतःप्रार्थयमानाः कामानां कामान् ७३ अत्यंशमनुवदति जंतोःप्रेतस्येतिद्वाम्पाम् ७४ अनुनयंतिद्वाम् ७५

तस्योत्तरेणैवार्थात्कर्मणामाशुविनाशित्वदोषोनिरस्तोभवतीत्यभिसंधायाह अयमादीति आदिशरीरेण लिङ्गदेहेन यावन्मोक्षं स्यादितिदेवसृष्टेन धर्माधर्मसंसृष्टेन । यद्वाधर्माद्यनुरोधेना
ईश्वरेणवासृष्टेनाविष्कृतेन सर्ववासनामयं लिङ्गमेव कर्मणामाश्रयइत्यर्थः ७६ कलेवरंस्थूलदेहं युगपदेहद्वयेनसंभवतिसंयुज्यते पूर्वस्यागात्प्रगिवत्पूजलोकान्यापेनापरमादते नतुतदनंतरं
अतएवांतरामध्ये क्षणमात्रमप्यभवोऽसंसारोनास्ति ७७ तत्रस्थूलदेहांतरे यन्मरणानंतरं मध्ये यावद्भवासमातिवाहिकशरीराकूटो दिविभुव्यंतरिक्षेनरेकवामवतीति ततस्थूलदृष्ट्यैवज्ञं
उभयत्रभोगसाम्येन स्थूलातिवाहिकयोर्मेदाभावात् यथोक्तं वसिष्ठेन । 'आतिवाहिकएवायं त्वादगोश्चित्तदेहकः ॥ आधिभौतिकयाबुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात्'इति ७८ कृतांतोयमस्तत्संबंधी
विधिः पुण्यपापफलभोगेनियोगस्तेनसंयुक्तस्तमनुतिष्ठन् निरादानः प्राप्तसुखदुःखंवादूरीकर्तुमशक्तः । दोषवच्छंदे इत्यस्यरूपं ७९ अबुद्धीनांतत्त्वज्ञानहीनानांगतिः स्वर्गनरकरूपा उतमांपुनरा
वृत्तिवर्जिता ८०।८१ शुक्रजातीयाः शुक्रोयोगजोधर्मस्तत्प्रकारास्तदेकाजंनपराः प्रकारवचने जातीयर् । योन्यंतरमातिवाहिकयोन्यपेक्षयाऽन्यामाधिभौतिकी योनि ८२ वशिनईश्वराः

अयमादिशरीरेणदेवसृष्टेनमानवः ॥ शुभानामशुभानांचकुरुतेसंचयंमहत ७६ आयुषोतेप्रहायेदंक्षीणप्रायंकलेवरम् ॥ संभवत्येवयुगपद्योनौनास्त्यंतराऽभवः
७७ तत्रास्यस्वकृतं कर्मच्छायेवानुगतंसदा ॥ फलत्यथसुखाहोवादुःखाहोवाऽथजायते ७८ कृतांतविधिसंयुक्तःसजंतुर्लक्षणैःशुभैः ॥ अशुभैर्वानिरादानो
लक्ष्यतेज्ञानदृष्टिभिः ७९ एषातावदबुद्धीनांगतिरुक्तायुधिष्ठिर ॥ अतःपरंज्ञानवतांनिबोधगतिमुत्तमाम् ८० मनुष्यास्तत्तपसःसर्वागमपरायणाः ॥ स्थिर
व्रताःसत्यपरागुरुशुश्रूषणेरताः ८१ सुशीलाशुक्रजातीयाःक्षांतादांताःसुतेजसः ॥ शुचियोन्यंतरगताःप्रायशःशुभलक्षणाः ८२ जितेंद्रियत्वाद्दशिनःशुक्रवा
न्मंदरोगिणः ॥ अल्पाबाधपरित्रासाद्रवंतिनिरुपद्रवाः ८३ च्यवंतंजायमानंचगर्भस्थंचैवसर्वशः ॥ स्वमात्मानंपरंचैवबुध्यंतेज्ञानचक्षुषा ८४ ऋषयस्तेमहात्मा
नःप्रत्यक्षागमबुद्धयः॥कर्मभूमिमिमांप्राप्यपुनर्यातिसुरालयम् ८५ किंचिद्देवाद्वतात्किंचिक्विचिदेवस्वकर्मभिः ॥ प्राप्नुवंतिनराराजन्मातेऽस्त्वन्याविचारणा ८६
इमामत्रोपमांचापिनिबोधवदतांवर ॥ मनुष्यलोकेयच्छ्रेयःपरमन्येयुधिष्ठिर ८७ इहवैकस्यनामुत्रअमुत्रैकस्यनोइह ॥ इहवाऽमुत्रचैकस्यनामुत्रैकस्यनोइह ८८

भंदरेगिणोनीरोगाः । 'नतत्रशोकोनजरानमृत्युः प्राप्तस्ययोगाग्रिमयंशरीरं'इतिश्रुतेः प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्कदाचित् प्राप्तमेवचापकयोगिनारोगादिकंचेतत्राह अल्पोति अल्पं द्वैतदर्शनं ।
'अथयत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतितदल्पं' इतिश्रुतेः तस्मादावाधो दुःखं ततस्त्रासात् निरुपद्रवाः उपसमीपेस्थित्वाद्रवातिस्वीयधर्ममासिंचतीत्युपद्रवोऽतःकरणंतद्रहिताः एतेनप्रारब्ध
स्यापिप्रतिवाताय निर्वाजसमाधिः प्रभवतीतिदर्शितं ८३ ननुतादृशोऽप्यपांतरतमानाम वेदाचार्यः कलिद्वारयोः संधौ सत्यवत्या व्यासतयासमजनीति स्मर्यतेमोक्षधर्मेण अतःशुक्र
जातीयानामप्युक्तातिगत्या गतयोऽपरिहार्या इत्याशंक्याहच्यवंतमिति अधिकारिणातेषालोकानुग्रहार्थं स्वेच्छयागृह्णान्तरप्रवेशवदिहपरत्रचसंचारो नकर्मधीनतयाऽस्माकमिव
दुःखायभवतीत्याशयः । तथानिर्णीतं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यत्र ८४। ८५ देवात्तमूढोन्मत्तजडभरतादिभिर्यलभ्यते तद्देवादेव हठात्योगसिद्धिर्विश्वाभिन्नादिभिः इतरैः
स्वकर्मभिः अन्यातेषामन्यतमा एकैवकाचित्स्थितिरस्तीति विचारणा वेतवमास्तु ८६ एवमात्मविदास्वातंत्र्यमुक्त्वतरेषांस्थितिचातुर्विध्यमाह इमामिति ८७ इहवैति परंश्रेयइत्य
नुक्त्वते वाशब्दएवायं द्विरावर्तते । एकस्यइहैवपरंश्रेयोऽस्तिनामुत्र परलोके । एकस्यामुत्रैवास्तिनत्विह इहचामुत्रचएकस्य श्रेयोऽस्ति । एकस्यतुभयत्रापि नास्तीति ८८

इममेवश्लोकं व्याचष्टे धनानीत्यादिना ८९ येइति तेषामसौ लोकएवमव्ययं ९० । ९१ प्रजनेपुत्रोत्पादने ९२ भवंतस्तु लोकद्वयेऽपिश्रेयांसइत्याह सर्वमवतदाति ९३ । ९४ तस्माद्वर्माधर्म
फलयोर्वैपरीत्यं यत्स्वयाप्राप्तुकृततथानमंतव्यमित्युपसंहरति मामूदिति ९५ मार्कण्डेयसमास्यायां सहासने इत्यर्थः आसउपविशनेऽस्माण्यत् ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारत

धनानियेषांविपुलानिसंतिनित्यंरमंतेसुविभूषितांगाः ॥ तेषामयंशत्रुवरप्रलोकोनासौसदादेहसुखेरतानाम् ८९ येयोगयुक्तास्तपसिप्रसक्ताःस्वाध्यायशीला
जरयंतिदेहान् ॥ जितेन्द्रियाःप्राणिवधेनिवृत्तास्तेषामसौनायमरिप्रलोकः ९० येधर्ममेवप्रथमंचरंतिधर्मेणलब्ध्वाचधनानिकाले ॥ दारानवाप्यक्रतुभिर्यजंते
तेषामयंचैवपरश्वलोकः ९१ येनैवविद्यानतपोनदानंचापिमूढाःप्रजनेयतंति ॥ नचानुगच्छंतिस्वान्नभोगांस्तेषामयंचैवपरश्वलोकः ९२ सर्वमवतस्वाति
वीर्यसत्त्वादिव्यौजसःसंहननोपपन्नाः ॥ लोकादमुष्मादवर्निप्रपन्नाःस्वधीतविद्याःसुरकार्यहेतोः ९३ कृत्वैवकर्माणिमहांतिशूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः ॥
देवानृषीन्प्रेतगणांश्चसर्वान्संतर्पयित्वाविधिनापरेण ९४ स्वर्गपरंपुण्यकृतोनिवासंकमेणसंप्राप्स्यथकर्मभिःस्वैः ॥ मामूद्विशंकातवकौरवेन्द्रदृष्टात्मनःकेशमिमं
सुखार्हं ९५ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणित्र्यशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ध ॥ वैशंपायनउवाच ॥ मार्कण्डेयं
महात्मानमूचुःपांडुसुतास्तदा ॥ माहात्म्यंद्विजमुख्यानांश्रोतुमिच्छामकथ्यताम् १ एवमुक्तःसभगवान्मार्कण्डेयोमहातपाः ॥ उवाचसुमहातेजाःसर्वशास्त्रवि
शारदः २ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ हेहयानांकुलकरोराजापरपुरंजयः ॥ कुमारोरूपसंपन्नोमृगयांव्यचरद्वली ३ चरमाणस्तुसोऽरण्येत्तुणवीरुत्समावृते ॥ कृष्णा
जिनोत्तरासंगंददर्शमुनिमंतिके ४ सतेननिहतोऽरण्येमन्यमानेनैवमृगम् ॥ व्यथितःकर्मतल्लत्वाशोकोपहतचेतनः ५ जगामहेहयानांवैसकाशंप्रथितात्मनाम् ॥
राज्ञाराजीवनेत्रोऽसौकुमारःपृथिवीपतिः ॥ तेषांचतद्यथावृत्तंकथयामासवैतदा ६ तंचापिहिसितंतातमुनिंमूलफलाशिनम् ॥ श्रुत्वाट्टवाचतेतत्रबभूवुर्दी
नमानसाः ७ कस्यायमितितेसर्वेभार्गमाणास्ततस्ततः ॥ जग्मुश्चारिष्टनेम्रोऽथताक्ष्यस्याश्रममंजसा ८ तेऽभिवाद्यमहात्मानंतंमुनिंनियतव्रतम् ॥ तस्थुःसर्वे
सतुमुनिस्तेषांपूजामथाहरत् ९ तेतमूचुर्महात्मानंनवयंसक्तिर्यामुने ॥ त्वतोर्हाःकर्मदोषेणब्राह्मणोर्हिसितोहिनः १० तानब्रवीत्सविप्रर्षिःकथंशोब्राह्मणोहतः ॥
कचासौब्रूतसहिताःपश्यध्वंमेतपोबलम् ११ तेतुतत्सर्वमखिलमाख्यायास्मैयथातथम् ॥ नापश्यंस्तमृषितत्रगतासुंतेसमागताः १२ अन्वेषमाणाःसब्रोडाः
स्वप्रवद्व्रतचेतनाः ॥ तानब्रवीत्तत्रमुनिस्ताक्ष्यःपरपुरंजय १३ स्यादयंब्राह्मणःसोऽथयुष्माभिर्योविनाशितः ॥ पुत्रोह्ययंममनृपास्तपोबलसमन्वितः १४ ते
चट्टैवतमृषिर्विस्मयंपरमंगताः ॥ महदाश्चर्यमितिबैतेब्रुवाणामहीपते १५

मावदीये त्र्यशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ अ ॥

ब्रह्मविदांशुक्लजातीयानां स्वच्छंदमरणंतेषामित्यादिना प्रोक्तंमहाभाग्यं प्रश्नपूर्वकं विवरीतुमयमध्यायआरभ्यते मार्कण्डेयमिति कथ्यतात्वया १ । २ कुमारत्वादभिवेकत्वं सूचितं ३
उत्तरासंगः प्रावरणं ४ । ५ । ६ । ७ अरिष्टनेमिशब्दइकारांतोऽन्यत्रमन्त्रतोऽपिज्ञेयः ८ । ९ । १० । ११ । १२ ताक्ष्यः तृप्तस्य कश्यपस्यापत्यं १३ स्यादयमित्यंमुल्याभिदिशति १४ । १५

१६ । १७ हेतुयोगःसुक्तिसंबन्धः समासःसंक्षेपस्ताभ्यामितिपंचम्यथतीसः सत्यमेवाभिजानीमइत्यादिना सत्यादीनिमृत्युजयसाधनान्युच्यंते १८ यदिति ब्राह्मणनिदानान्याःस्तुतिपराश्च
स्मइत्यर्थः १९ मृत्यान्भार्यादीन्अत्यशनेनअशनादधिकेनदानमानादिना २० पुण्यदेशःगंगातीरादिःतेजस्विनायोगासिद्धानांदेशःसमीप्यंतत्संगादित्यर्थः २१ एतद्वैइति यौष्माकीणह
त्यादोषमपि संलापमात्राद्वयंहंतुंसमर्थाःस्मइत्यर्थः २२ । २३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेचतुरशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ मृज्युजयहेतुःपूर्वोक्तः स
त्यादिर्धर्मोवनस्थानामेवयुज्यते नतुगृहस्थानांतेषांपुष्पतिग्रहब्रह्मविद्वेषादिनादोषप्रसक्त्या तादृशधर्मासंभवादित्याशयवानध्यायमारभतेभूयइति १ सोऽत्रिरर्थभूयोनानुरुध्यत् अत्यंतमर्था
धीनबभूव कुतः धर्मव्यक्तिधर्मस्यफलद्वाराऽभिव्यक्तिः फलव्यक्त्याहिधर्मोऽन्यत्यतस्तद्रक्षणार्थेनच्छदिपत्यः २ वनंगतुमितिशेषः ३ निरुपद्रवमक्षयंमोक्षारूपम् ४ धर्मयज्ञादिकमनुतन्वती
मृतोह्ययमुपानीतःकथंजीवितमाप्तवान् ॥ किमेतत्तपसोवीर्ययेनायंजीवितःपुनः १६ श्रोतुमिच्छामहेविप्रयदिश्रोतव्यमित्युत ॥ सतानुवाचनास्माकंमृत्युः
प्रभवतेनृपाः १७ कारणंःप्रवक्ष्यामिहेतुयोगसमासतः ॥ सत्यमेवाभिजानीमोनाचृतेकुर्महेमनः ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयंननः १८ यद्ब्राह्मणा
नांकुशलंतदेषांकथयामहे ॥ नैषांदुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयंननः १९ अतिथीनत्रपानेनमृत्यान्वयशनेनच ॥ संभोज्यशेषमश्रौमस्तस्मान्मृत्युभयंननः
२० क्षांतादांताःक्षमाक्षीलास्तीर्थदानपरायणाः ॥ पुण्यदेशनिवासाच्चतस्मान्मृत्युभयंननः ॥ तेजस्विदेशवासाच्चतस्मान्मृत्युभयंननः २१ एतद्वैलेशमात्रं
वःसमाख्यातंविमत्सराः ॥ गच्छध्वंसहिताःसर्वेनपापाद्भयमस्तिभ्यः २२ एवमस्त्वितितेसर्वेप्रतिपूज्यमहामुनिम् ॥ स्वदेशमगमन्हृष्टाराजानोभरतर्षभ २३
॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिब्राह्मणमाहात्म्यकथनेचतुरशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ मार्कण्डेयउ
वाच ॥ भूयएवमहाभाग्यंब्राह्मणानानिबोधमे ॥ वैन्योनामेहराजर्षिरश्वमेधायदीक्षितः १ तमात्रिर्गंतुमारेभेवित्तार्थमितिःश्रुतम् ॥ भूयोर्थेनानुरुध्यत्सधर्म
व्यक्तिनिदर्शनात् २ सविचित्यमहातेजावनमेवान्वरोचयत् ॥ धर्मपत्नीसमाह्वयपुत्रांश्चेदमुवाचह ३ प्राप्स्यामःफलमत्यंतबहुलंनिरुपद्रवम् ॥ अरण्यगमनं
क्षिप्रंरोचतांवोगुणाधिकम् ४ तंभार्याप्रत्युवाचाथधर्ममेवानुतन्वती ॥ वैन्यंगत्वामहात्मानमर्थयस्वधनंबहु ५ सतेदास्यतिराजर्षिर्यजमानोऽर्थितोधनम् ॥
ततआदायविप्रर्षेप्रतिगृह्यधनंबहु ६ मृत्यान्सुतान्संविभज्यततोव्रजयथेप्सितम् ॥ एषवैपरमोधर्मोऽधर्मविद्विरुदाहृतः ७ ॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ काथे
तोमेमहाभागगौतमेनमहात्मना ॥ वैन्योधमर्थिसंयुक्तःसत्यव्रतसमन्वितः ८ किंत्वस्ति तत्रद्वेष्टारोविवसंतिहिमेद्विजाः ॥ यथामेगौतमःप्राहृतोनव्यवसाय
हम् ९ तत्रस्मवाचंकल्याणीधर्मकामार्थसंहिताम् ॥ मयोक्तामन्यथाब्रूयुस्ततस्तेवैनिरर्थिकाम् १० विस्तारयंती हेतौशत्रुप्रत्ययः धर्मोऽधनमेवार्जस्वेत्युवाचेत्यर्थः ५
६ मृत्यामित्यतिथिदेवतादीनां सुतानिति भार्यादीनांचोपलक्षणधर्मविद्विर्मन्वादिभिः । 'अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यसुतानपि । अनिष्टाविधिवद्यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रजत्ययः' इतिवद्विद्विः
७ 'दशसूनासहस्राणिनित्यं ब्रह्मसोनिनः । तेनतुल्यःस्मृतोराजाघोरस्तस्यप्रतिग्रहः' इतिमनुवाक्यादेवराजप्रतिग्रहेषोपजानब्रिस्तत्रविप्रमुपन्यस्यतिकथितइत्यादिना ८ व्यवसायि
उद्यमं करोमि ९ निरर्थकामपिवाचं वदतांपराजयोऽपिपापावहइतिभावः तथाचस्मृतिः । गुरुत्वंकृत्यगुरुत्वं विप्रंनिजित्यवादतः । अरण्येनिर्जलेदेशे भवतिब्रह्मराजसः' इति १०

एवंजानत्रपिस्नेहदोषात्तत्कर्तृप्रतिजानीतेगमिष्यामीति ११ । १२ पूजयानइतितह कर्तृगामित्वात् स्तुतिफलस्ययुक्तःधन्योधनार्हः ईशईशितानियंता प्रथमःहिरण्यगर्भइव अग्रजःनृपःमनु
ध्याणारक्षकः १३ । १४ अत्रपरलोकमेवबहुमन्वानोगौतमआहमेवमिति १५ तत्रेद्वद्वात्रराजैवमहेन्द्रइतिवितार्थीअत्रिः परपक्षंदूषयति अर्थति १६ । १७ । १८ दर्शनेष्टाष्टिपथे १९ । २०
२१ । २२ नौआवयोः २३ । २४ ब्राह्मेणबलेनराज्ञोबलंनतुस्वकीयमिति समाधानग्रन्थार्थस्तेन नगौतमोक्तानिदाऽपिब्यर्था नाप्यत्रिप्रोक्तास्तुतिरपिनिर्मूलेतिज्ञेयं यद्यपिलोभमूलकत्वंस्तुतिपक्षं

गमिष्यामिमहाप्राज्ञेरोचतेमेवचस्तव ॥ गाश्चमेदास्यतेवैन्यःप्रभूतंचार्थसंचयम् ११ एवमुक्त्वाजगामाशुवैन्ययज्ञमहातपाः ॥ गत्वाचयज्ञायतनमत्रिस्तु
ष्टावतंनृपम् १२ वाक्यैर्मंगलसंयुक्तैःपूजयानोऽब्रवीद्वचः ॥ अत्रिरुवाच ॥ राजन्धन्यस्त्वमीशश्चभुवित्वंप्रथमोनृपः १३ स्तुवंतित्वांमुनिगणास्त्वदन्योना
स्तिधर्मवित् ॥ तमब्रवीद्वचिःक्रुद्धोवचनंवेमहातपाः १४ ॥ गौतमउवाच ॥ मैवमत्रेपुनर्ब्रूयानतेप्रज्ञासमाहिता ॥ अत्रनःप्रथमंस्थातामहेन्द्रोवैप्रजापतिः १५
अथात्रिरपिराजेन्द्रगौतमंप्रत्यभाषत ॥ अयमेवविधाताहियथैवेन्द्रःप्रजापतिः ॥ त्वमेवमुह्यसेमोहात्रप्रज्ञानंतवास्तिह १६ ॥ गौतमउवाच ॥ जानामिनाहं
मुह्यामित्वमेवात्रविमुह्यसे ॥ स्तोषित्वंदर्शनप्रेप्सुराजानंजनसंसदि १७ नवेत्यपरमंधर्मनचावैषिप्रयोजनम् ॥ बालस्त्वमसिमूढश्चवृद्धःकेनापिहेतुना १८ वि
वदंतौतथातौतुमुनीनांदर्शनेस्थितौ ॥ येतस्ययज्ञेसंवृतास्तेऽपृच्छंतकथंत्विमौ १९ प्रवेशःकेनदत्तोऽयमुभयोर्वैन्यसंसदि ॥ उच्चैःसमभिभाषंतौकेनकार्येणाधि
ष्ठितौ २० ततःपरमधर्मात्माकाश्यपःसर्वधर्मवित् ॥ विवादिनावनुप्राप्तौताबुभौप्रत्यवेदयत् २१ अथाब्रवीत्सदस्यांस्तुगौतमोमुनिसतमान् ॥ आवयोर्व्या
हृतंप्रश्नंशृणुतद्विजसत्तमाः २२ वैन्यंविधातेत्याहात्रिरत्रनौसंशयोमहान् ॥ श्रुत्वैवतुमहात्मानोमुनयोऽभ्यद्रवन्नुतम् २३ सनत्कुमारंधर्मज्ञंसंशयच्छेदनायवै ॥
सचतेर्षावचःश्रुत्वायथातत्त्वंमहातपाः ॥ प्रत्युवाचाथतानेवंधर्मार्थसहितंवचः २४ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ ब्रह्मक्षत्रेणसहितंक्षत्रंचब्रह्मणासह ॥ संयुक्तौदहतः
शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ २५ राजवैप्रथितोधर्मःप्रजानांपतिरेवच ॥ सएवशक्रःशुक्रश्चसधाताचवृहस्पतिः २६ प्रजापतिर्विराट्सम्राट्सत्रियोभूपतिर्नृपः ॥
यएभिःस्तूयतेशब्दैःकस्तंनार्चितुमर्हति २७ पुरायोनिर्युधाजिच्चअभियामुदितोभवः ॥ स्वर्णंतासहजिद्वभुरितिराजाऽभिधीयते २८ सत्ययोनिःपुराविच्चसत्य
धर्मप्रवर्तकः ॥ अधर्माद्विषयोभीताबलंक्षत्रेसमादधन् २९ आदित्योदिविदेवेषुतमोनुदतितेजसा ॥ तथैव नृपतिर्भूमावधर्माभुदतेष्टुशम् ३०

स्पष्टमप्रामाण्यकारणंतथाऽप्यविद्यमानैरपिविशेषणैर्वनार्थिनाराजास्तोतव्यइतिसनत्कुमाराशयः २५ प्रथितःप्रथामितः । धर्मोधर्मस्थापकः । शक्रोरक्षिता । शुक्रोनीतिवित् । धाताअतए
वजनकः । वृहस्पतिर्हितोपदेष्टा २६ । २७ पुरायोनिर्धर्मप्रवर्तकत्वेनप्रथमंकारणम् । युधाजित्संग्रामेजयकर्तृत्वेनोपद्रवनाशकः । अभियाःअभितोयाति यामिकवद्रक्षणार्थमित्यभियाःमुदितः
भवःईश्वरः । स्वर्णंतास्वर्गप्रतिगमयिता । सहजित्सद्योजयशीलः । बभ्रुर्विष्णुः । 'बभ्रुर्नानकुलेविष्णोर्विष्णुलेपिगलेत्रिषु'इतिबलशर्मा २८ अधर्मादिति सर्वबाह्यबलंक्षत्रेऽस्तीत्यर्थः २९ । ३०

३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ सत्यादिधर्मफलंनृपेवसिद्धवतीत्याख्यायिकावसानमुखेनोपसंहरति प्रदायचेति ३७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे पंचाशीत्यधिकश
ततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ वनेसत्यादिधर्मवतायत्कर्तव्यंयत्प्राप्यंयज्ञेयं तदाहाध्यायेन अत्रैवचसरस्वत्येत्यादिना सरस्वतीयज्ञभोक्त्रीयज्ञफलदात्रीचदेवता अग्निहोत्रादहमभ्याग
ताऽस्मीति वाक्यशेषात् १ कथंकुर्याच्छ्रेयइत्यावर्तते २ लोकान्कामान् विरजाआसक्तिहीनः चरेयमुत्तमैर्भयं । तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीति श्रुतिप्रसिद्धसर्वकामभाक्त्वरूपंफलंकेनोपा

ततोराज्ञःप्रधानत्वंशास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ॥ उत्तरःसिद्धयतेपक्षोयेनराजेतिभाषितम् ३१ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ ततःसराजामंहष्टःसिद्धेपक्षेमहामना ॥
तमत्रिमब्रवीत्प्रतिःपूर्वयेनाभिसंस्तुतः ३२ यस्मात्पूर्वमनुष्येषुज्यायांसंमामिहाब्रवीः ॥ सर्वदेवैश्चविप्रर्षेसंमितंश्रेष्ठमेवच ३३ तस्मात्तेऽहंप्रदास्यामिविविधं
सुभूरिच ॥ दासोसहस्रंश्यामानांसुवस्त्राणामलंकृतम् ३४ दशकोटिर्हिरण्यस्यरुक्मभारांस्तथादश ॥ एतद्ददामिविप्रर्षेसर्वज्ञस्त्वमतोहिमे ३५ तदात्रेन्याय
तःसर्वप्रतिगृह्याभिसत्कृतः ॥ प्रत्युज्जगामतेजस्वीगृहानेवमहातपाः ३६ प्रदायचधनंप्रीतःपुत्रेभ्यःप्रयतात्मवान् ॥ तपःसमभिसंधायवनभेवान्वपद्यत ३७
॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिब्राह्मणमाहात्म्येपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ ध ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥
अत्रैवचसरस्वत्यागीतंपरपुरंजय ॥ पृष्ट्यामुनिनावीरशृणुताक्ष्येणधीमता १ ॥ ताक्ष्यंउवाच ॥ किंनुश्रेयःपुरुषस्येहमद्रेकथंकुर्वन्नचयवतेस्वधर्मात् ॥ आ
चक्ष्वमेचारुसर्वांगिकुर्यात्त्वयाशिष्टोच्यवेयंस्वधर्मात् २ कथंवाग्निंजुहुयांपूजयेवाकस्मिन्कालेकेनधर्मोन्ननश्येत् ॥ एतत्सर्वंभुभगेप्रब्रवीहियथाश्लोकान्विरजाःसं
चरेयम् ३ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ ॥ एवंपृष्ट्वाप्रीतियुक्तेनतेनशुश्रूषमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तं ॥ ताक्ष्यंविप्रंधर्मयुक्तंहितंचसरस्वतवाक्याभेदंबभावे ४ ॥ सरस्व
त्युवाच ॥ योब्रह्मजानातियथाप्रदेशंस्वाध्यायनित्यःशुचिरप्रमत्तः ॥ सवैपारंदेवलोकस्यगंतासहामरैःप्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ५ तत्रस्मरम्याविपुलाविशोकाःसुपु
ष्पिताःपुष्करिण्यःसुपुण्याः ॥ अकर्दमामीनवत्यःसुतीर्थाहिरण्यमयैरावृताःपुंडरीकैः ६ तासांतीरेष्वासतेपुण्यभाजोमहीयमानाःपृथगप्सरोभिः ॥ सुपुण्यगंवामि
रलंकृताभिर्हिरण्यवर्णाभिरतीवहृष्टाः ७ परंलोकंगोप्रदास्त्वामुवंतिदत्त्वाऽनडुहंसूर्यलोकंजंति ॥ वासोदत्वाचांद्रमसंतुलोकंदत्त्वाहिरण्यममरत्वमेति ८ धेनुंदत्त्वा
सुप्रभांसुप्रदोर्हाकल्याणवत्सामपलायिनीच ॥ यावंतिरोमाणिभवंतितस्यास्तावद्वर्षाण्यासतेदेवलोकैः ९ अनडुहंसुव्रतंयोददातिहलस्यवोढारमनंतशीर्षं ॥ धुरंवरं
बलवंतंयुवानंप्राप्नोतिलोकान्दशधेनुदस्य १० ददातियोवैकपिलांसचैलांकांस्योपदोर्हाद्रविणैरुत्तरीयैः ॥ तैस्तैर्गुणैःकामदुहाऽयभूत्वानरंप्रदातारमुपैतिसागौः ११

येनप्राप्नुयादित्यर्थः ३ । ४ ब्रह्मसगुणहार्दाकाशाख्यं यथाप्रदेशं देशभेदमनतिक्रान्तमर्चिरादिमाभेगलभ्यामित्यर्थः । निर्गुणविदो नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतिगतिनिषेधात् स्वाध्यायःप्रणव
जपः देवलोकस्यपारं कार्यब्रह्मलोकं ५ एनमेवस्तौतिद्वाम्भ्यातमेति ६ । ७ देवलोकस्य पारस्तावदूरेऽस्तु सप्ततुल्यंमाप्यतइत्यतआह परमित्यादिना अनडुहमनडुहं शकटवहनसमर्थबली
वर्द ८ धेनुंदोग्रीणा ९ । १० उत्तरीयैःपश्चाद्वैदक्षिणादिभिर्द्रव्यैःसहिता ११

१२ तिलधेनुर्दानकादिप्रसिद्धा १३ दानैः कामक्रोधादिभिः संनिरुद्धे व्याप्ते तीव्रांधकारे अंधेत मसि देहाभिनिवेशाख्ये तारयते योगविघ्नान्नाशयति १४ ब्राह्मदेयां ब्राह्मेणाच्छ्रित्य कन्यामुद
कपूर्वाद्यादेव ब्राह्मो विवाह इति गृह्योक्तेन विधिना देयां १५ यः सप्तेति श्रौतधर्ममनुतिष्ठन्नात्मना सह पूर्वानपरांश्च तारयतीत्यर्थः १६ अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्यतः संभोहं छित्त्वेत्या
दिना मैत्रायणीयोपनिषद्यग्निहोत्रस्य ज्ञानांतरंगत्वमुक्तमतस्तदाश्रितभेदविशेषप्रतादिकं पृच्छति किमिति पुराणवेदोदितं १७ अनिर्णिकपादोऽप्रक्षालितपाणिपादोऽनाचातश्च अत्र ह्यवित्
वेदं पाठतोऽर्थतश्चाविद्वान् अविपश्चित् वेदादिगतस्यार्थस्यानुभवहीनः बुभुत्सवः परचित्तं ज्ञातुमिच्छवः यस्मात् शुचिकामा जुपंति सेवते १८ ऋत्विगप्येवंविधपुत्रकृतं वदत्याह नाश्रोत्रियमि
ति देवहव्ये देवानां हव्यदानादौ मोघं निष्फलं पुरेति शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् अपूर्वमज्ञातकुलशीलं आह वेदइति शेषः १९ कशाः धनादिप्रभवेन दर्पेण हीनाः ऋत्विजो यजमाना वा गवां लोकं
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावत्फलं भवति गोप्रदाने ॥ पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र १२ सदाक्षिणां कांचनचारुशृंगीकां स्योपदोहां द्राविणैरु
त्तरीयैः ॥ धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोकावसूनां सुलभा भवन्ति १३ स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे तीव्रांधकारे नरके संपतंतम् ॥ महार्णवे नौरिव वातयुक्ता दानं गवां
तारयते परत्र १४ यो ब्राह्मदेयां तु ददाति कन्याभूमिप्रदानं च करोति विप्रे ॥ ददाति दानं विधिना च यश्च स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य १५ यः सप्तवर्षाणि जुगोति ताक्ष्यं
हव्यं त्वग्रौ नियतः साधुशीलः ॥ सप्तावरान्सप्तपूर्वान् पुनाति पिता महानात्मना कर्मभिः स्वेः १६ ॥ ताक्ष्यं उवाच ॥ ॥ किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्ष्वमे पृच्छत
श्चानुरूपे ॥ त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहा यविद्यां यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् १७ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ नवाऽशुचिर्नाप्यनिर्णिकपाणिर्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ॥
बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवानां श्रद्धा नानाद्विह विजुपंति १८ नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुज्यान्मोघं पुरासिंचति तादृशो हि ॥ अपूर्वमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं न वै तादृ
क् जुहुयादग्निहोत्रं १९ कशाश्च ये जुह्वति श्रद्धा नानाः सत्यव्रता हुतशिष्टाश्चिनश्च ॥ गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगंधं पश्यंति देवपरमं चापि सत्यं २० ॥ ताक्ष्यं उवाच ॥
क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ॥ प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे २१ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ ॥ अग्निहोत्रादहमभ्याम
ताऽस्मि विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ॥ त्वत्संयोगादहमेतमब्रुवंभावे स्थिता तथ्यमर्थयथावत् २२ ॥ ताक्ष्यं उवाच ॥ ॥ न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति विभ्राजसे
ह्यतिमात्रं यथाश्रीः ॥ रूपं च ते दिव्यमनंतं कांतिप्रज्ञां च देवीं सुभगे विमर्षि २३

कार्यब्रह्मलोकसमीपस्थं

परमं च देवं ब्रह्माणं ततः क्रमेण सत्यं च परमं ब्रह्माख्यं पश्यंति एतेन सर्वगुणयुक्तस्याग्निहोत्रस्य परंपरया कैवल्यजनकत्वमुक्तं २० क्षेत्रज्ञभूतां परमात्मरूपां त्वां प्रज्ञां पृच्छामि त्वंच काऽस्तीति पृच्छा
मि प्रज्ञां विशिनाष्टि परोलोकआत्मा तस्य भावे स्वरूपे विषये कर्मोदये कर्मफले ब्रह्मलोकाते च विषये बुद्धिमति उत्कृष्टतरां बुद्धिप्रविष्टां कर्मब्रह्मतत्त्वयोर्निविष्टां भित्तिर्यः किं कृत्वा त्वां देवीं उभयतस्त्वं
द्योतयतीति विमृश्य ज्ञात्वा २१ अग्निहोत्रात्सत्कर्मणः सकाशादहं परापरविद्यारूपा सरस्वत्यभ्यागता आविर्भूताऽस्मि त्वत्संयोगात् त्वत्संनिधिं प्राप्य एतमर्थं कर्मणां पारंपर्येण कैवल्यहेतुत्वं सगुण
अविद्यां चाब्रुवं यतोऽहं मोक्षित्यता श्रद्धावानाग्निहोत्रादिना देवताप्रसादं प्राप्य कर्मोपास्तिज्ञानफलाभिर्विदतीत्यर्थः २२ न हि त्वयेति श्लोकत्रयतात्पर्यसोपासनेन कर्मणा विद्यासमुल्लसतीति २३

यज्ञेषु श्रेष्ठानि कर्मागावद्गोपासनानि उपासनास्वरूपं च । 'अहंकृतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमापमं ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमिहं हुतम्' इति भगवदुपादिष्टं सर्वेषु यज्ञांगेषु ब्रह्मदृष्टिकरणं २४ वान
स्पत्यं समिज्जुह्वादि । आयसं सौवर्णादि पार्थिवं ब्रीह्यादि । दिव्येन दिवे स्वर्गाय हितेन रूपेण । प्रज्ञया अहंकृतुरित्यादिना उक्तविधप्रज्ञात्मकेन तवैव प्रत्यगात्मनः सिद्धिः प्राप्तिर्मुक्तिर्वा नत्वं
नात्मभूतस्थानांतरसिद्धिरिति विद्धि २५ इदं तवैव सिद्धिरित्यनेनोपक्षिप्तं प्रत्यक्षपुण्यायच्छंते निगृह्णंति इन्द्रियादीनीति शेषः संप्रतीताः सत्यमिवासायुक्ताः २६ वेदविद एव प्रपन्नान् तवै
दिकाः । 'नावेदविन्मनुतेतं बृहंतम्' इति श्रुतेः परंब्रह्म परेभ्यो विराट्सूत्रांतर्यामिभ्यः सोपाधिकेभ्यः परं निरुपाधिकत्वाच्छ्रेष्ठं प्रथितं सविदानं द्रुपेण सर्वत्र प्रथागतं यथोक्तं । 'अस्ति मातिप्रियं
रूपं नाम चेत्यर्थपंचकं । आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' इति पुराणं पुराणिनं तेन सोपाधिकानामुत्पत्तिः सूचिता व्रतमहिंसादि पुण्यं जपादि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तैः तपःस्वधर्माचर
णभेदधनयेषां ते प्राप्नुवतीति शेषः २७ अस्य प्रत्यग्गवस्तुनोऽद्वयत्वसिद्धयर्थमित्येतावता र्याभ्यादिना समुत्थानमाह तस्येति तस्य चिदात्मनो मध्ये वेतसो वंजुलतरु रिव स बीजांकुरो ब्रह्मादिवृक्ष
श्चित्तापरिच्छेद्यत्वात्तन्मध्यस्थः पुण्योरमणीयो गंधद्वयगंधादिविषयो धर्मज्ञानैराग्यैश्चैव ति यस्मिन्नस्तीति पुण्यगंधः सहस्रमनंतं शाखाद्वयभोगस्थानानियस्मिन् विपुलोऽपरिच्छिन्नो वि

॥ सरस्वत्युवाच ॥ श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठयज्ञेषु विद्वद्बुधपदायंति ॥ तैरेव चाहं संप्रवृद्धा भवामि चाप्यायिता रूपवती च विप्र २४ यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते हवान
स्पत्यमायसं पार्थिवं वा ॥ दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तवैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् २५ ॥ ताक्ष्यं उवाच ॥ इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छंते मुनयः संप्रतीताः ॥
आचक्ष्वमेतं परमं विशोकं मोक्षं परं यं प्रविशंति धीराः ॥ सांख्यायोगाः परमं यं विदंति परं पुराणं तमहं न वेद्मि २६ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ तवैव वेदविदः प्रपन्नाः परंपरेभ्यः
प्रथितं पुराणम् ॥ स्वाध्यायवंतो व्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः २७ तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगंधः सहस्रशाखो विपुलो विभाति ॥ तस्य मूलात्सरितः
प्रस्रवंति मधूदकप्रस्रवणाः सुपुण्याः २८ शाखां शाखां महानद्यः संयांतिसिक्ता शयाः ॥ धानापूपामांसशाकाः सदापायसकर्मदाः २९ यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेंद्राः
सहमरुद्गणाः ॥ ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मम ३० इति श्रीम. आ. ० प. ० मार्कंडेयसमास्या पर्वणि सरस्वती ताक्ष्यं संवादे षडशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

माति तस्य मूलादविद्यारूपात्सरित इव संततप्रवाहवत्यो भोगवासनाः प्रस्रवंत्युत्तिष्ठंति मधुवन्मृष्टमूदकवदाप्यायनकरं भोगजं सुखं प्रस्रवंति तामधूदकप्रस्रवणाः भोगवासनास्तुतरकालीनं भो
गसुखं प्रवृत्तिजननादिद्वारा प्रस्रवतीति प्रसिद्धं २८ शाखां मिति महानद्यो वासनाः पुराशाखां शाखाततद्भोगस्थानं संयांति स्वप्रवाहपतितं पुरुषं नयंतीत्यर्थः । पुण्यवासनया पुण्यमाचर
न्स्वर्गगच्छत्येव मन्यन्नापि सिक्ता इव परस्परमसंश्लिष्टाः पुत्रपश्वादयस्तासु शेरते ताः सिक्ता शयाः पुत्रादिविषया इत्यर्थः । धानाभूषणवाः अपूपाः सच्छिद्रं भक्ष्यं शेषं प्रसिद्धं । धानादिकं
मधूदकस्थानीयस्य सुखस्य विशेषणं विषयसुखं हि धानावन्नस्वसजातीयं प्रसूते अपूपवदने कच्छिद्रयुक्तं मांसवद्विषालं नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति प्रसिद्धेः शाकवदल्पसारं पायसवन्मु
खमधुरं पाके गुरुतरं च कर्मवच्चित्तपटस्य मलिनीकरणं चेति परचैतन्यमूमावनाद्यविद्यामूलादुत्थितोऽयं संसारवृक्षोऽतिविरसफलोऽविद्यानाशात्समूलमुन्मूलनीय इत्यर्थः तथाच चिद्वैतमव्या
हृतं २९ यस्मिन्नयत्प्राप्तिनिमित्तं श्रेष्ठैः क्रतुभिर्योगयज्ञैरभ्यासद्वयो यत्नच्छंतितन्मम विद्यारूपायाः सरस्वत्याः पदं पदनीयं प्रापणीयं स्थानं परमं सर्वोत्कृष्टं ज्ञातृज्ञानज्ञेयमानगूढं ब्रह्माद्वैतं
३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नलिकंठीये भारतभावेदीये षडशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

पूर्वत्रिचिद्रूपमिव विद्यामूलो जगद्गुरु उच्यतेः सोऽविद्याक्षये भूमावेव लीयत इति दर्शितं तत्र सकृदविद्याक्षये संसारभान्न स्यात् दृश्यते च क्षीणा विद्यानामपि मार्कण्डेयादीनां संसारभान्न मस्मदा
 दिवदिति जीवन्मुक्तौ संदिहानो राजामार्कण्डेयमुवाचेत्याह ततः स इति मनोर्मनुते इति अभिमानात्मकोऽहंकारो मनुः । विशेषेण वस्ते आच्छादयति चित्प्रकाशमिति विबोऽज्ञानं तद्वान् विव
 स्वान् मायावीडेश्वरः । 'मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः स एवैव स्वतस्तस्यैव स्वतस्तस्य चरितं संचरणं अविद्यानाशे सत्याविद्यकोऽहंकारः कथं संचरति न हितं नुदाहे पटस्तिष्ठतीत्याक्षेपः १ अ
 परस्त्वाख्यायिका मनुस्त्वैव उत्तरमाह विवस्वत इत्यादिना अत्र परब्रह्मण एव रूपान्तरं मत्स्याख्यो जीवः सोऽहंकारेण मनुना उत्तरोत्तरश्रेष्ठेष्वलिंजरादिरूपेषु स्थूलदेहेषु तपोबलाविपात्यते ।
 वैशंपायन उवाच ॥ ततः स पांडवो विप्रं मार्कण्डेयमुवाच ॥ कथयस्वेति चरितं मनोर्वैस्वतस्य च १ मार्कण्डेय उवाच ॥ विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रतापवान् ॥
 बभूव नरशार्दूलप्रजापति समद्युतिः २ ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ॥ अतिचक्राम पितरं मनुः स्वंचापितामहम् ३ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्यासन
 राधिप ॥ एकपादस्थितस्तीव्रचकार सुमहतपः ४ अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ॥ सोऽतप्यत तपोधो रं वर्षाणामद्युतं तदा ५ तं कदाचित्पस्यं
 तमार्द्रचरिजटाधरम् ॥ चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ६ भगवन् क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भयोभयं मम ॥ मत्स्येभ्यो हिततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ७
 दुर्बलं बलवं तोहि मत्स्यामत्स्यं विशेषतः ॥ आस्वदंति सदा वृत्तिर्विहितानः सनातनी ८ तस्माद्भयौघान्महतो मज्जंतं मां विशेषतः ॥ त्रातुमर्हसि कर्ताऽस्मि कृतं प्र
 तिरुतं तव ९ समत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाऽभिपरिभुतः ॥ मनुर्वैवस्वतोऽष्टकृतां मत्स्यं पाणिना स्वयम् १० उदकांतमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ॥ अलिंजरे
 प्राक्षिपत्तं चंद्रांशुसदृशप्रभे ११ स तत्र वृधेराजन्मत्स्यः परमसल्लतः ॥ पुत्रवत्स्वीकरोतस्मै मनुर्भावं विशेषतः १२ अथ कालेन महता समत्स्यः सुमहान्भूत् ॥
 अलिंजरे यथा चैव नासौ समभवत्किल १३ अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ भगवन् साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय १४ उद्धृत्यालिंजरात्स्मात्ततः स
 भगवान्मनुः ॥ तं मत्स्यमनयद्रापीमहर्ता समनुस्तदा १५ तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ॥ अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् १६ द्वियोजनाय तावा
 पीविस्तृता चापियोजनम् ॥ तस्यानासौ समभवन्मत्स्यो राजविलोचनः १७ विचेष्टितुं चकौ तेयमत्स्यो वाप्यां विशांपते ॥ मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाष
 त १८ नय मां भगवन् साधो समुद्रमहिर्षी प्रियाम् ॥ गंगां तत्रानिवत्स्यामि यथावा तात मन्यसे १९

सच समुद्राख्ये वैराजे देहे निपातितश्च कल्पात्तेऽविद्यानाशरूपे सत्यपि दग्धपटन्यायेनानुवर्तमानमहंकारं सप्तर्षिसंज्ञकैः प्राणादिभिर्बिजसंज्ञैः प्रारब्धकर्मभिश्च सहितं चरमदेहना व्याकृतं वास
 नावरत्रयाजिवमत्स्येन प्रलयकाले प्लुतमानं मेरुशृंगसमेऽचले भगवत्तोरूपे सद्भासनया लब्धास्पदं विलीनमनुलक्ष्य जीवमत्स्योऽदर्शनं प्राप्नोति विलीने ह्यहंकारे जीवत्वं नश्यति । न पुनर्निर
 स्त जीवभावोऽहंकारो ब्रह्मरूपतामाप्नोति यथा पूर्ववासनया जगत्पृजति । नष्टेऽप्यविद्याख्ये कारणे संसारभान्नलक्षणं कार्यं चक्रप्रभिवत्कंचित्कालमनुवर्तत इत्यध्यायतात्पर्यं २ अक्षरार्थस्तु
 पितरमीश्वरं पितामहं शुद्धं ब्रह्मातिचक्राम देहादाववेश बलान्नमनुत इत्यर्थः १ एवमहंकारस्य ईशायाज्ञानात् बंधे प्रसक्ते तपसस्तन्निवृत्त्युपायत्वमाह ऊर्ध्वबाहुर्दृष्ट्यादिना ४ । ५ चीरिणी न
 दीविशेषः १ । ७ । ८ । ९ । १० अलिंजरे मणिकारुणपात्रे ११ । १२ नयमभवत्स्थूलत्वेन नममावित्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

२० समत्स्योऽच्युत इति संबन्धः २१ । २२ । २३ २४ मत्स्यस्पर्शगंधजं चिदाभाससंपर्कजं सुखं स्यात्स्तीतितस्य मनोः २५ । २६ । २७ । २८ संप्रक्षालनमेकीभावेन शुक्तिरजतस्येव प्रपंचमल
 स्य दूरीकरणम् २९ त्रसानां जंगमानां इंगचलनशीलं वृक्षादि नेगतिपापाणां दि कालोऽतः ३० वटारकारज्जुः । वटवेष्टनेऽस्य रूपं सप्तर्षिभिः प्राणिभिर्द्रव्यैः ११ बीजानिकर्माणिसुसंशुप्तानि दर्श
 निदेशो हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ॥ वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृतो हि मयाऽनघ २० एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्रगवान्वशी ॥ नदीं गंगां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिप
 दच्युतः २१ स तत्र वृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ॥ ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् २२ गंगार्याहिनः शक्रो मवृहत्त्वा चेष्टितुं प्रभो ॥ समुद्रं नय मा
 माशु प्रसीद भगवन्निति २३ उद्धृत्य गंगां सलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ॥ समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवामृजत् २४ सुमहानपि मत्स्यस्तु समनोर्नयतस्तदा ॥
 आसीद्यथेष्टहार्थश्च स्पर्शगंधसुखस्यैव २५ यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः समत्स्यो मनुना तदा ॥ तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् २६ भगवन् हिततारक्षा त्वया सर्वा
 विशेषतः ॥ प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तूयतां मम २७ अचिराद्भगवन् भौममिदं स्थावरजंगमम् ॥ सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति २८ संप्रक्षालनकालोऽयं
 लोकानां समुपस्थितः ॥ तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य ते हितमनुत्तमम् २९ त्रसानां स्थावराणां च यच्चैंगं यच्च नेगति ॥ तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ३० नौ
 श्वकारायितव्या ते दृढायुक्तवटारका ॥ तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथामहामुने ३१ बीजानां चैव सर्वाण्यथोक्तानि द्विजैः पुरा ॥ तस्यामारोहयेन्नाविसुसंशुप्तानि भाग
 शः ३२ नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनप्रिय ॥ आगमिष्याम्यहं शृंगी विज्ञेयस्तेन तापसा ३३ एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ॥ तानशक्या
 महत्यो वै आपस्तुर्तुमया विना ३४ नाभिं शंक्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ॥ एवं करिष्ये इति तं समस्त्यं प्रत्यभाषत ३५ जग्मतुश्च यथा काममनुज्ञाप्य परस्प
 रम् ॥ ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ३६ बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुङ्खुवेतदा ॥ नौकया शुभया वीरमहोर्मिणमरिंदम ३७ चितयामास च मनुस्तं मत्स्यं
 पृथिवीपते ॥ सच तच्चितितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ३८ शृंगी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्रमनुर्मत्स्यं जलार्णवे ३९ शृंगिणं तं यथोक्तेन रू
 पेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ४० मनुर्मनुजशार्दूलतस्मिन् शृंगे न्यवेशयत् ॥ संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ४१ वेगेन मह
 तानावं प्राकर्षल्लवणांभसि ॥ सच तांस्तारयन्नावासमुद्रं मनुजेश्वर ४२ नृत्यमानमिवोर्मिभिर्जमानमिवांभसा ॥ क्षोभ्यमाणामहावातैः सानौ स्तस्मिन्महो
 दधौ ४३ घूर्णते च पलेवस्त्रीमता परपुरंजय ॥ नैव भूमिर्न दिशः प्रदिशो वा च काशिरे ४४ सर्वमांभसमेवासीत् खंद्यौश्च नरपुंगव ॥ एवं भूते तदालोके संकुले भरतर्षम
 ४५ अदृश्यं तं सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च ॥ एवं बहून्वर्षगणांस्तानां वंसोऽथ मत्स्यकः ४६

नायो ग्यानि अदृष्टानीत्यर्थः ३२ मामंतरात्मानं प्रतीक्षेथाः प्रतीपं जडा नृतादिप्रातिकूल्येन ईक्षेथा जालो वय आगमिष्याम्या विभं विष्यामि शृंगी शृणाति हि नस्ति जीवोपाधि न बाधते इति शृंगी
 मूर्तिस्तद्वान् कथापक्षे सुगममेव ३३ आपः संसारः मया विनामदीयं ज्ञानं विना ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

४७।४८।४९।५०।५१ अहमिति अचले अमूर्तकारणात्मनि शृंगेबंधनस्यफलमीश्वरानुग्रहादहंब्रह्मास्मीतिज्ञानमित्यर्थः । तथाचान्यत्रपूर्वमूर्तौ तच्चित्तमूर्तरेकैकावयवत्यागेनैकदेशेस्मितमात्रेच धारयेत् इत्युक्त्वा । तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् । तच्चत्यक्तामदारोहेनकिंचिदपिचित्तयेदिति व्योमाख्यामूर्तद्वारामूर्तामूर्ततरेशुद्धे आरोहणकः अत्रहिमवतःशृंगेनावंब्रगीतेत्यहंप्रजापतिर्ब्रह्मेतिचश्लोकाभ्यामर्त्याराधनादेवकारणंब्रह्मनिर्विशेषचब्रह्मक्रमेणप्राप्यतद्वतिदर्शितं मत्स्यरूपेणज्ञातेनयूयंभयान्मोक्षिताइति भयमहंकारादेरेवधर्मइत्युक्तं शेषस्पष्टम् ५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनलकंठीये भारतमात्रदीपेसप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ एवंजीवन्मुक्तिप्रसाध्य तस्या

चकर्षातंद्रितोराजस्तस्मिन्सलिलसंचय ॥ ततोहिमवतःश्रृंगंयत्परंभरतर्षभ ४७ तत्राकर्षततोनावंसमत्स्यःकुरुनंदन ॥ अथाब्रवीत्तदामत्स्यस्तानृषीन्प्रह
सन्नशनेः ४८ अस्मिन्निहमवतःश्रृंगेनावंबघ्नोतमाचिरम् ॥ साबद्धातत्रतैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ४९ नौर्मत्स्यस्यवचःश्रुत्वाश्रृंगेहिमवतस्तदा ॥ तच्चनौबंध
नंनामश्रृंगंहिमवतःपरम् ५१ ख्यातमद्यापिकौतेयतद्विद्विभरतर्षभ ॥ अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितस्तदा ५१ अहंप्रजापतिर्ब्रह्मामत्परंनाधिगम्य
ते ॥ मत्स्यरूपेणयूयंचमयाऽस्मान्मोक्षिताभयात् ५२ मनुनाचप्रजाःसर्वाःसदेवासुरमानुषाः ॥ स्रष्टव्याःसर्वलोकाश्चयज्ञेयंयज्ञनेंगति ५३ तपसाचापिती
व्रेणप्रतिभाऽस्यभविष्यति ॥ मत्प्रसादात्प्रजासर्गेनचमोहंगमिष्यति ५४ इत्युक्त्वावचनंमत्स्यःक्षणेनादर्शनंगतः ॥ स्रष्टुकामःप्रजाश्चापिमनुर्वैवस्वतःस्वयम्
५५ प्रभूढोऽभूत्प्रजासर्गेतपस्तेपेमहत्ततः ॥ तपसामहतायुक्तःसोऽथस्रष्टुंप्रचक्रमे ५६ सर्वाःप्रजामनुःसाक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ इत्येतन्मात्स्यकंनामपुराणंप
रिकीर्तितम् ५७ आख्यानमिदमारुह्यातंसर्वपापहरंमया ॥ यदंश्रृणुयान्नित्यंमनोश्चरितमादितः ॥ ससुखीसर्वपूर्णार्थःसर्वलोकमियान्नरः ५८ ॥ इतिश्री
महाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिमत्स्योपाख्यानेसप्ताशतित्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्र
पुनरेवाथमार्कण्डेयंयशस्विनम् ॥ पप्रच्छविनयोपेतोधर्मराजोयुधिष्ठिरः १ नैकेयुगसहस्रांतास्त्वयादृष्टामहामुने ॥ नचापीहसमःकश्चिदायुष्मान्दृश्यतेतव २
वर्जयित्वामहात्मानंब्रह्माणंपरमेष्ठिनम् ॥ नतेऽस्तिसदृशःकश्चिदायुषाब्रह्मवित्तम ३ अनंतरिक्षेलोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ॥ त्वमेवप्रलयोवेप्रब्रह्माणमुपाति
ष्ठसे ४ प्रलयेचापिनिर्वृतेप्रबुद्धेचपितामहे ॥ त्वमेकःसृज्यमानानिभूतानिहप्रपश्यसि ५ चतुर्विधानिविप्रर्षेयथावत्परमेष्ठिना ॥ वायुभूतादिशःकृत्वाविशि
प्यापस्ततस्ततः ६ त्वयालोकगुरुःसाक्षात्सर्वलोकपितामहः ॥ आराधितोद्विजश्रेष्ठतत्परेणसमाधिना ७

यमध्येवेतसः पुण्यगंधा इत्यादि नानिर्गुणब्रह्मण्येव सगुणस्य मायिकाभावाभावावुक्तौ तत्प्रपंचार्थं ततः सपुनरेवायेत्यादि मन्यमानो यथाविधीत्यंतमध्यायद्वयमारभ्यतेऽद्वैतसिद्ध्यर्थं १ । २
३ अनंतरिक्षे स्थूलविषयाद्यभाववति अस्मिन्लोके प्रत्यगात्मानि प्रलये स्थूलप्रपंचस्य लये सति । ब्रह्माणं सूत्रात्मानं सूक्ष्मभूतमयहिरण्यगर्भम् ४ इह हृदयपुंडरीके ५ चतुर्विधानि वासनामया
निजरायुजाडजस्वेदजोद्भिज्जानि अस्य प्रलयस्य पुरुषयत्नसाध्यतामाहवायुमूता इति दिशःस्थूलजगत्प्राणनिरोधेन वायुमात्रतामापाद्य ततस्ततस्तेन तेनोपायेनापो देहाकारपरिणता विक्षिप्य
परित्यज्य ब्रह्मांडं स्थूलदेहे तंच लिंगे प्रविलाप्येत्यर्थः ६ लोकगुरुः सूत्रात्मा समाधिनामनःप्रणिष्ठानेन ७

अनेकशोऽनेकैरुपायैः कृतं कार्यं सर्वं ब्रह्मांडं स्वप्रमाणमात्मसंमितं कृत्वा सार्वान्तर्यामिण्येवमिति । यद्वा स्वप्रत्यक्षितरेवप्रमाणं यस्मिन् स्वसंवेद्यं कृत्वा सार्वज्ञ्यं प्राप्तेत्यर्थः । घोरैरतीव्रेण तपसा ऐकाग्र्येण । 'मनसश्चैन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मृतेः । वेधसो विराजो मरिच्यादयो वा निर्जिताः स्वात्मसात्कृताः ८ नारायणस्यांकस्थानं समीपं वा । 'अंकस्थानेऽतिके' इति विश्वः । तत्र प्रख्यः प्रख्यातो भगवद्भक्तपूतमः सांपरायेपरलोके स्थूलदेहत्यागेवाकर्तव्ये सत्यतिपठचसेऽत्यंतं स्तूयसे लोकैरिति शेषः भगवानित्यादि सार्धः अक्षराधिक्यमात्रं विष्णोर्ब्रह्मणश्च लब्धस्थानत्वेन तत्संबंधिकार्णिकोद्धरणं कृत्वा योगकलया हृदयपुंडरीकमुद्धाटयेत्यर्थः त्वया ह्यभ्यासभगवाननेकशोऽनेकवारं दृष्ट इत्यन्वयः रत्नानित्तज्जात्युत्कृष्टवस्तूनि तेषामलंकारो निवारण क्रिया परं वैराग्यमिति यावत् योगोऽभ्यासः वैराग्याभ्यासाभ्यामित्यर्थः । ह्यभ्यामिति द्वित्वमंतर्दृष्ट्या चाहार्दाकाशे दृष्टो बहिर्दृष्ट्याऽपि योगजधर्मसंस्कृतया व्यवहितादिदर्शिन्या कृत्स्नब्रह्मादिरूपी करतलामलकवदृष्ट इत्यभिप्रायेण ९ । १० तव त्वानं विशतीत्यपकृष्यते ११ शेषमवशिष्टं पंचमद्वामभूतप्रलये सतीत्यर्थः १२ एकार्णवसदृशे एकरसे लोके आत्मानि सलिलेषु कोद्रष्टाऽद्वैतो स्वप्रमाणमथो विप्रत्वया कृतमनेकशः ॥ घोरैणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ८ नारायणांकप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपठचसे ॥ भगवाननेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ९ कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ॥ रत्नालंकारयोगाभ्यासह्यह्यहृष्टस्त्वया पुरा १० तस्मात्तवांतको मृत्युर्जरावादेहनाशिनी ॥ न त्वां विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ११ यदानैवरविर्नाग्निर्वायुर्न च चंद्रमाः ॥ नैवांतरिक्षं नैवोर्वींशं भवति किंचन १२ तस्मिन्नेकार्णवलोकेनष्टे स्थावरजंगमे ॥ नष्टे देवासुरगणेषु सुत्सन्नमहोरगे १३ शयानममितात्मानं पद्मोत्पलानि केतनम् ॥ त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि १४ एतत्प्रत्यक्षतः सर्वपूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ॥ तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वं हेत्वात्मिकां कथाम् १५ अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ॥ न ते सत्यं विदितं किंचित्सर्वलोके पुनित्यदा १६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ हंत ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयं भुवे ॥ पुरुषाय पुराणाय शाश्वताय अव्ययाय च १७ अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ स एष पुरुष व्याघ्रगीतवासाज नार्दनः १८ एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतलक्ष्मणः ॥ अर्चित्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते १९ अनादिनिधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् ॥ एष कर्तानाक्रिय ते कारणं चापि पौरुषे २० यद्येष पुरुषो वेदे वेदा अपि न तं विदुः ॥ सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निवृत्तराजसत्तम २१

मवाति आत्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादौ निर्विशेषे आत्मनिसालिललोकशब्दयोः प्रयोगदर्शनात् स्थावरादीनष्टेवाधितेसाति १३ स्वयमपितत्रशयानं समुद्रेवीचिवल्लीनं पद्मोत्पलानिकेतनं
हृत्पद्मवल्लीपुष्पस्थमात्मानं मायाविनं ब्रह्माणं ब्रह्म अनुवाच्यापेक्षयापुंस्त्वं १४ एतत्सर्वत्वयादृष्टमिति शेषः १५ । १६ स्वयंभुवे अजन्मने अस्यापि जन्यत्वेतस्य तस्यापीत्यनवस्थापातः पुरु
षाय पूर्णाय पुराणाय नित्यैकरूपाय शाश्वतायानादये अव्ययाय नित्याय १७ अव्यक्ताय रूपादिहीनाय सुसूक्ष्माय दुर्लभ्याय गुणात्मने मायोपाधये स एष इत्यं गुल्यानिदिशति १८ वि
कर्ता विविधरूपत्वकर्ता महद्ब्रह्म १९ विश्वं विश्वात्मकमप्यव्ययं अपरिणामि अतएवाक्षयमविनाशि एष पीतवासाः कर्तृवनतुक्रियते एतेन कृष्णमूर्तेर्व्यवहारापेक्षयानित्यत्वमनादित्वं च दर्शितं
तच्च व्युत्पादितमादिसभापर्वटीकयोः पौरुषेकारणं चायमेव तस्मात्प्रार्थनीय इति भावः २० यत्नमिति वक्तव्ये यद्येष इत्युक्तिर्वैद्यवेदिप्रोक्तस्य ताभेदप्रदर्शनार्था तथा च श्रुतिः । 'ब्रह्म वा इदमग्र
आसीत् तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तदिव सर्वमभवत्' इति । 'ब्रह्म वै पश्यति ब्रह्म नाब्रह्म पश्यति' इति स्मृतिश्च वेदा अपि न तं विदुरवाङ्मनसगोचरत्वात् । सर्वमिति आदितः परमात्मनो निर्वृ
त्तनिष्पन्नमेतत्प्रत्यक्षादिगम्यं सर्वजगत्याश्चर्यमेव स्वप्नमायैद्रजालवदसंभावनीयोत्पत्तिस्थितिकमेव कदा जगतः क्षये दृष्टे सति । अधिष्ठानसाक्षात्कारात्प्रागेववादिभिः प्रधानपरमात्मादिकं-

जगत्कारणमनुमीयते तस्मिन्सतिप्रधानादेरभावावधारणात् कथमेकस्मादपरिणामिनोऽसहायाद्विचित्ररचनात्मकं जगज्जातं रज्ज्वाः सर्पद्वेयस्य तन्ताश्चर्यामिति भावः । तथा च ब्रह्मैव संस-
रति तदेव जगदात्मनानिर्वर्तत इति श्लोकद्वयतात्पर्यं २१ अयमेव पुरुषः स्वाज्ञानोत्पत्त्याश्चर्यरूपं जगत्पश्यन्तत्र रागादिमान्भूत्वा युगचतुष्टयात्मा भवति तथा च श्रुतिः । 'कलिः शयानो भवति
संजिहानस्तु द्वापरः ॥ उत्तिष्ठेतामवतिकृतं संपद्यते चरन्' इति धर्मात्पराङ्मुखः पुरुष एव कलिः धर्मशास्त्राचार्याद्विजानन् द्वापरः तमनुष्ठातुमिच्छन्तेता अनुतिष्ठन्कृतं भवति एतेषां व्युत्क्रमेण
कालप्रमाणमाह कलेर्विभक्त्यप्रदर्शनार्थं चत्वार्याहुरित्यादिना २२ तावच्छती चतुःशती संध्या पूर्वस्मिन् युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः संध्यां शस्तुत्तरस्मिन् पूर्वयुगधर्माणां
आदितो मनुजव्याघ्रकृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् २२ तस्य तावच्छती संध्या संध्यां शश्वतथाविधः ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रे-
तायुगमिहोच्यते २३ तस्य तावच्छती संध्या संध्यां शश्वततः परम् ॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः २४ तस्यापि द्विशती संध्या संध्यां शश्वतथाविधः ॥ स-
हस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् २५ तस्य वर्षशतं संधिः संध्यां शश्वततः परम् ॥ संधि संध्यां शयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय २६ क्षणिकलियुगे चैव प्रवर्तति
कृतं युगम् ॥ एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता २७ एतत्सहस्रपर्यंतमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ॥ विश्वं हि ब्रह्म भवने सर्वतः परिवर्तते २८ लोकानां मनुजव्या-
घ्रप्रलयं तां विदुर्बुधाः ॥ अल्पावाशिष्ठे तु तदा युगांते भरतर्षभ २९ सहस्रांते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ यज्ञप्रतिनिधिः पार्थदानप्रतिनिधिस्तथा ३० व्रतप्र-
तिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ३१ क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयंति गते युगे ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायादंडाजिनविवाजि-
ताः ३२ ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यंतिकलौ युगे ॥ अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ३३ विपरीते तदालोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ बहवो मूढे च्छराजा-
नः पृथिव्यां मनुजाधिप ३४ मृषानुशासिनः पापां मृषावादपरायणाः ॥ आध्याः शकाः पुलिंदाश्च यवनाश्च नराधिपाः ३५ कांबोजा बाह्लिकाः शूरास्तथाऽऽभी-
रानरोत्तम ॥ न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ३६ क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्थानराधिप ॥ अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ३७ अ-
ल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृतादिशः ३८ युगांते समनुप्राप्ते तथा च ब्रह्मवादिनः ॥ भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणा-
श्चार्यवादिनः ३९ युगांते मनुजव्याघ्रमवति बहुजंतवः ॥ न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगंधाविशोपते ४० रसाश्च मनुजव्याघ्रन तथा स्वादुयोगिनः ॥ बहुप्रजा-
ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ॥ मुखे भगाः स्त्रियो राजन् भविष्यंतियुगक्षये ४१

तथाविध उत्तरप्रकारस्त्रिशतीभितो

स्य भवपूर्वयुगापेक्षया संध्यां शस्तुत्तरयुगापेक्षया संध्येति चोच्यते । तथा च कृतत्रेतयोः संध्या संध्यां शो सप्तशती । त्रेताद्वापरयोः पंचशती । द्वापारकल्योस्त्रिशती । कलिकृतयोस्तु पंचशती
विविज्ञेयं एवं च कृतस्यादौ चतुःशती कल्यपेक्षया संध्यां शोऽपि कृतापेक्षया संध्या एवं सर्वत्र तेन संध्या संध्यां शयोस्तुल्यं प्रमाणं भवति २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ कलेर्दोषान्तरवर्णयन्ति
प्रहाणा यद्यत्रासेन मोक्षमार्गं प्रीतिजननाय च सहस्रांत इति सहस्रस्य चतुर्धा कृतस्यांत इति मपादे ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ स्वधर्मया जनप्रतिग्रहादि ३६ । ३७ सत्येऽल्पसत्याल्पं
सत्यवादोऽत्यंतमल्प इत्यर्थः ३८ वृथा अनुभवाभावात् ३९ । ४० मुखे भगाः स्त्रियोऽङ्गेषु प्रसिद्धाः प्रथमं मुखे नैव भगार्पकृत्वा पुरुषस्य काममुद्दीपयन्त्यः अत्यंतरतां तत्वात् ४१

अदृशूला इति । 'अदृमन्त्रं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्चतुष्पथाः ॥ केशो भगं समाख्यातं शूलं तद्विक्रयं विदुः' इति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः । अदृमन्त्रं तदेव शूलं दुःखदं येषांते क्षुब्धाधिग्रस्ता इत्यर्थः ।
शिवाः सर्वपुरुषप्रार्थनीयतया कल्याणवत्यः शूलाः पण्यस्त्रियोऽप्येते शिवशूलाः विटवारांगना पूर्णाश्चतुष्पथा इत्यर्थः । स्त्रियः पाणिग्रहणवत्योऽपि केशोपलक्षितं सांभार्यं लज्जामूलं शीलं शू-
लमिव दुःखदं त्याज्यं च यासां ताः केशशूलाः भर्तृद्वेषिण्यस्त्यक्तलज्जाश्चेत्यर्थः । 'अदृमन्त्रे च शूले च शूलं स्याद्रोग आयुवे ॥ योगेशूला तु पण्यस्त्री शिवं क्षेमे जले सुखे ॥ चतुष्पथश्चतुर्मासं संगमे ब्रा-
ह्मशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ केशशूलाः स्त्रियो राजन् भविष्यंतियुगक्षये ४२ अल्पक्षोरास्तथा गावो भविष्यंति जनाधिप ॥ अल्पपुष्पफलाश्चापि
पादपावहुवायसाः ४३ ब्रह्मव्यानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिर्शंसिनाम् ॥ नृपाणां पृथिवीपालप्रतिगृह्णंति वै द्विजाः ४४ लोभमोहपरीताश्च मिथ्या धर्मध्वजावृ-
ताः ॥ भिक्षार्थं पृथिवीपालचंचूर्यते द्विजैर्दिशः ४५ करभारभया द्वाता गृहस्थाः परिमोषकाः ॥ मुनिच्छद्वाकृतिच्छद्वावाणिज्यमुपजीविनः ४६ मिथ्याचन-
खरो माणिधारयंति तदा द्विजाः ॥ अर्थलोभा न्नरव्याघ्रतथा च ब्रह्मचारिणः ४७ आश्रमेषु वृथा चाराः पानपागुरुतल्पगाः ॥ इह लौकिकमीहंते मांसशोणितवर्ष-
नम् ४८ बहुपापं डसंकीर्णाः पराङ्गुणवादिनः ॥ आश्रमामनुजव्याघ्रमविष्यंतियुगक्षये ४९ यथर्तुवर्षा भगवान्न तथा पाकशासनः ॥ न चापि सर्वबीजानि सम्य-
ग्रोहंति भारत ५० हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यते शुचिः ॥ अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ५१ तदा च पृथिवीपालयो भवेद्धर्मसंयुतः ॥ अल्पायुः सहि-
तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ५२ भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीडते जनः ॥ वणिजश्च नरव्याघ्रबहुमाया भवंत्युत ५३ धर्मिष्ठाः परिहीयंते पापीयान् वर्धते जनः ॥
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ५४ अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ॥ दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ५५ नगराणां विहारेषु विधर्मा-
णो युगक्षये ॥ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजाव्यवहरंत्युत ५६ संचयेन तथाऽल्पेन भवंत्याढ्यमदान्विताः ॥ धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ५७ हर्तुं व्य-
वसिताराजन्पापाचारसमन्विताः ॥ नैतदस्तीति मनुजावर्तंते निरपत्रपाः ५८ पुरुषादानि सत्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ॥ नगराणां विहारेषु चैव्येष्वपि च शे-
रते ५९ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियोगर्भधरा नृप ॥ दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ६० भवंति षोडशवर्षे नराः पलितिनस्तथा ॥ आयुः क्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमे-
व प्रपद्यते ६१ क्षीणायुषो महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ॥ तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ६२ विपरीतास्तदानायां वंचयित्वाऽर्हतः पतीन् ॥ व्युच्चरंत्य-
पिदुःशीला दासैः पशुभिरेव च ६३ वीरपत्न्यस्तथानार्यः संश्रयंति नरा नृप ॥ भर्तारमपि जीवंतमन्यान्व्यभिचरंत्युत ६४

ह्यपेपि च ॥ केशः स्यात्पुंसिवरुणे - हीवेरे कुंतलेऽपि च इति मेदिनी - हीवेरं लज्जामूलं शीलमित्यर्थः वेरशब्दः कर्णादेषु मूले प्रतिष्ठः ४२ । ४९ मिथ्याधर्मः कपटधर्मः स एव ध्वज इव रवात्यर्थं ज्ञा-
प्यो येषांते तथा चंचूर्यते पीडयंते दिशः दिक्स्थाः जनाः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ पानपाः मद्यपाः ४८ । ४९ । ५० शुचिः ब्राह्मणपरिव्राजकादिः अशुचिरिति वाच्छेदः ५१ । ५२ । ५३
५४ विधर्माणः त्यक्तधर्माः ५५ नगराणां नगरस्थानां विहारेषु क्रीडासु विधर्माणो व्यभिचारिणः ५६ आढ्योऽहमिति मदः आढ्यमदः ५७ । ५८ पुरुषादानि वृकव्याघ्रादीनि चैत्येषु दे-
वतास्थानेषु ५९ गर्भधराः अतिकामा नुरा इत्यर्थः ६० । ६१ । ६२ अर्हतः योग्यान् ६३ । ६४

६५ । ६६ ततोदिनकरैर्दीप्तैरित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेनकलिरूपःस्त्रीपुंसघोरुवाचारबाहुल्यादनन्तरकंप्राप्तेतिदिशितं तत्परिहारार्थं योगमनुतिष्ठेदिति विधीयते स्वानुभवकथनप्रकारेण ततो दिनकरैरित्यादिना सोऽयं ग्रंथो बहिर्दृष्टीनां कल्पात्प्रतिपादनपरतयाभासमानोऽपि योगपरएवास्ति । अनंतरिक्षेलोकेऽस्मिन्निति वाक्यशेषे आकाशाभावस्याप्युक्तत्वेन निराश्रयस्य जलधातुमात्रस्य सत्त्वायोगात् समानप्रकारेण पुष्करप्रादुर्भावे च । नष्टानलानिलोकेनष्टाकाशमहीतलेऽतिस्पष्टं भूतपंचकनाशस्य प्रतिपादनात् तथापि कथापक्षे स्पष्टोऽर्थ इति योगपक्ष एव व्याख्यायते । कथापक्षे दिनकरैर्द्वादशादित्यैः पीयते सप्तभिर्दिप्तैः सप्तज्वालाभिः कल्पात्तामिना च भस्मसात् दृश्यते इति द्वयोः संबन्धः ६७ । ६८ तस्यैव विवरणं ततः संवर्तक इति ६९ ततः सवह्निः तस्मिन् युगसहस्रांतिसं प्राप्ते चायुषः क्षये ॥ अनाष्टाष्टिर्महाराज जायते बहुवर्षिकी ६५ ततस्तान्यल्पसाराणिसत्वानि क्षुधितानि वै ॥ प्रलयं याति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ६६ ततोदिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ॥ पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ६७ यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ॥ सर्वतद्रस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ६८ ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ॥ लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ६९ ततः स पृथिवीं भित्त्वा प्रविश्य चरसातलम् ॥ देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ७० निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ॥ अधस्तात्पृथिवीपालसर्वनाशयते क्षणात् ७१ ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ॥ निर्दहत्य शिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ७२ स देवासुरगंधर्वस्यक्षोरगराक्षसम् ॥ ततो दहति दीप्तः स सर्वं भवेजगद्भिः ७३ ततो गजकुलप्रख्यास्ताडिन्मालाविभूषिताः ॥ उत्तिष्ठन्ति महामेघान भस्यद्भुतदर्शनाः ७४ केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुसुमसन्निभाः ॥ केचित्किजल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ७५ केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकांडकानि भास्तथा ॥ केचित्कमलपत्राभाः केचिद्दिगुलसप्रभाः ७६ केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ॥ केचिदंजनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः ७७ विद्युन्मालापिनद्वांगाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ घोररूपामहाराजघोरस्वननिनादिताः ॥ ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ७८ तैरियं पृथिवी सर्वासपर्वतवनाकरा ॥ आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिष्कृता ७९ ततस्ते जलदाघोराराविणः पुरुषर्षभ ॥ सर्वतः प्लावयन्त्या शुचो दिताः परमेष्ठिना ८० वर्षमाणामहत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ सुघोरमशिवं रौद्रनाशयन्ति च पावकम् ८१ ततो द्वादशवर्षाणि पयोदास्त उपप्लव्ये ॥ धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमानां हात्मना ८२ ततः समुद्रः स्वाविलामतिक्रामति भारत ॥ पर्वताश्च विदीर्यते मही चाप्सु निमज्जाति ८३

७० । ७१ । ७२ । ७३ गजकुलप्रख्याः गजसमुदाया इव कृष्णाः ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ राविणः शब्दवन्तः ८० । ८१ । ८२ योगपक्षे तु दिनकरैः सूर्यनाडी इडातया बहुवचनं तदीयावयवामिप्रायेण सलिलं चैतन्यगर्भिता चित्तवृत्तिः समुद्रेषु कामेषु । कामं समुद्रमाविशेति भंजवर्णात् सरित्सु नाडीषु प्रसृता पीयते संहीयते सप्तभिः प्राणैरुद्दीपितयाना व्यावायुमाकुल्य चित्तवृत्तिर्निरुध्यत इत्यर्थः । तदा काष्ठादितुल्यं शरीरं भस्मसाद्भूतमदर्शनं गतं दृश्यते अनुमूयते तदानीं जाठरोऽग्निरपि लोकदृष्ट्या स्थितं देहं न बाधते वायुना तस्यापिलोकं दृष्टं स्थानं भूवाणसं धिरूपं प्रतिनीतत्वादित्याहत इति पूर्वमादित्यैरिडानाडीरूपेण उपशोषिता भित्तयेत देवपंचयति चतुर्भिस्ततः स इत्यादिभिः वायुरनलश्च नादयन्तर्गतो दहति तत्तदवयवमभिमानत्यागादसत्कल्पं करोतीत्यर्थः अत्र उपाध्यंतराश्रयं विना पूर्वोपाधिनिर्भोको न भवतीत्याशंक्य तदानीं भवेत्तच्चक्राभ्यासाज्जलधातुपालं व्याप्नुवन्तु सर्वात्मनात्य जतीत्याह ततो गजकुलप्रख्या इत्यादिना-

महीचाप्सु निमज्जातीत्येतन्नततः समुद्र इति समुद्रो देहविषयः कामः स्वाविलो देहानुल्लंघनं अतिक्रामति सकामः सर्वथानिवर्तत इत्यर्थः ८१ वाय्वग्नेयोः साहचर्यात् अग्निसहितं वायुमाकुल्य जलधातुमपि त्यजतीत्याह सर्वत इति पयोदा इति तन्नाशेन तद्वत्स्य जलस्यापि नाशो लक्ष्यते तत्र वायुवेगपराहताः पयोदान इयंति स्वयंभूः नभस्तलं संवेष्टयित्वा आकाशसंहत्य मारुतं पीत्वा आकाशनाशेनैव तत्कार्यस्य मारुतस्य नाशं कृत्वा स्वपिति स्वप्रत्यगात्मानं अपिति गच्छति । तथा च स्वपिति शब्दो निर्बचनं श्रूयते 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपितिनाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्या चक्षते' स्वं ह्यपीतो भवतीति स्वयंभूः सूत्रात्मा सताशुद्धेन ब्रह्मणा संपन्न एवेक्यं गतः स्वप्रत्यगात्माना ८४ । ८५ भौतिकप्रपंचप्रलयमाह तस्मिन्निति ८६ अनंतरिक्षे इति पंचमहाभूतलय उक्तः एकोऽहं स्यूलप्रपंचं सर्वतः सहस्राभ्रांतास्ते पयोदानभस्तलम् ॥ संवेष्टयित्वानशयन्ति वायुवेगपराहताः ८४ ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ॥ आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ८५ तस्मिन्नेकार्णवे घोरेनष्टे स्थावरजंगमे ॥ नष्टे देवासुरगणयक्षराक्षसवर्जिते ८६ निर्मनुष्ये महीपालनिःश्वापदमहीरुहे ॥ अनंतरिक्षेलोकेऽस्मिन् भ्रमाम्येकोऽहमाहतः ८७ एकार्णवे जले घोरे विचरन् पार्थिवोत्तम ॥ अपश्यन् सर्वभूतानि वै क्लृप्तमगमन्ततः ८८ ततः सुदीर्घं गत्वाऽहं प्लवमानो नराधिप ॥ श्रान्तः क्वचिन्नशरणं लभाम्यहमन्तर्द्रितः ८९ ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन् सलिलसंचये ॥ न्यग्रोधं सुमहांतं वै विशालं पृथिवीपते ९० शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायानराधिप ॥ पर्यंके पृथिवीपालदिव्यास्तरणसंस्तृते ९१ उपविष्टं महाराज पद्मे दुसदृशाननम् ॥ फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ९२ ततो मे पृथिवीपालविस्मयः सुमहानभूत् ॥ कथं त्वयां शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ९३ तपसा चित्तयंश्चापितं शिशुं नोपलक्षये ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ९४ अतसीपुष्पवर्णाभिः श्रीवत्सकृतभूषणः ॥ साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः सतदा प्रतिभाति मे ९५ ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ॥ श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुति सुखावहम् ९६ जानामित्वां परिश्रान्तं ततो विश्रामकांक्षिणम् ॥ मार्कण्डेय इहास्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ९७ अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ॥ आस्वभो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ९८ ततो बालेन तेनैव मुक्तस्यासीत् तदामम ॥ निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ९९ ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ॥ तस्याहमवशो वक्त्रे देवयोगात्प्रवेशितः १०० ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसामनुजाधिप ॥ सराष्ट्रनगराकीर्णीकृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् १०१ गंगां शतदंसीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ॥ चमेण्वतीं विन्धवतीं चंद्रभागां सरस्वतीम् १०२

चातीतस्तैजसं सूक्ष्मं प्रपंचं प्राप्ते सन् भ्रमामीति ८७ भ्रमहेतुमाह एकेति एकार्णवे निर्विशेषे ब्रह्मणि तमश्छत्रतया घोरे जले सति पारावारशून्यजलात्मना विवर्तमाने सति शुक्ताविवरूप्यात्मना तस्माच्च जलभ्रमाद्वैकल्यं मूर्च्छा अगमं प्राप्तवानस्मि ८८ ततः सुदीर्घं गत्वाऽहमित्यादिना स एष पुरुष व्याप्सं संबधीते जनार्दन इत्यंतेन ग्रंथेन कृष्णमूर्तेरिव सर्वात्म्यं सर्वकृतृत्वं चोक्तं तदेतदुपपादितं आदिसमयोः अनेकबीजगर्भफलतुल्यस्यानेकब्रह्मादिकारणत्वं कृष्णस्य युज्यते इति ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ ततो बालेनेति निर्वेदो वैराग्यं धिक्मम दीर्घजीवित्वं मानुषत्वं च यन्माबालोऽपि प्रसादस्ते कृतो मयेति वदतीति स्वाज्ञानैककारणं भगवन्मोयायाः प्राबल्यरूपापनार्थम् ९९ । १०० । १०१ । १०२

सिंधुचैवविपाशांचनर्दीगोदावरीमपि ॥ वस्वोकसारानलिनीनर्मदांचैवभारत ३ नदीताम्रांचवेणांचपुण्यतोयांशुभावहाम् ॥ सुवेणांकृष्णवेणांचहरामांचमहा
नदीम् ४ वितस्तांचमहाराजकावेरींचमहानदीम् ॥ शोणंचपुरुषव्याघ्रविशल्यांकिंपुनामपि ५ एताश्चान्याश्चनद्योऽहंपृथिव्यांयानरोत्तम ॥ परिक्रामन्प्रप
श्यामितस्यकुक्षौमहात्मनः ६ ततःसमुद्रंपश्यामियादोगणनिषेवितम् ॥ रत्नाकरमभिन्नघ्नपयसोनिधिमुत्तमम् ७ तत्रपश्यामिगगनंचंद्रसूर्यविराजितम् ॥
जाज्वल्यमानंतेजोभिःपावकार्कसमप्रभम् ८ पश्यामिचमहीराजनकाननैरुपशोभिताम् ॥ यजंतेहितदाराजन्ब्राह्मणावहुभिर्भूतैः ९ क्षत्रियाश्चप्रवर्ततेसर्ववर्णा
नुरंजनैः ॥ वैश्याःकृषियथान्यायंकारयंतिनराधिप १० शुश्रूषायांचनिरताद्रिजानांष्टपलास्तदा ॥ ततःपरिपतनराजंस्तस्यकुक्षौमहात्मनः ११ हिमवंतं
चपश्यामिहेमकूटंचपर्वतम् ॥ निषधंचापिपश्यामिश्वेतंचरजतान्वितम् १२ पश्यामिचमहीपालपर्वतंगंधमादनम् ॥ मंदरंमनुजव्याघ्रनीलंचापिमहागि
रिम् १३ पश्यामिचमहाराजमेरुकनकपर्वतम् ॥ महेन्द्रंचैवपश्यामिविंध्यंचगिरिमुत्तमम् १४ मलयंचापिपश्यामिपारियात्रंचपर्वतम् ॥ एतेचान्येचबहवो
यावंतःपृथिवीधराः १५ तस्योदरेमयादृष्टाःसर्वैरत्नविभूषिताः ॥ सिंहांव्याघ्रान्वराहांश्चपश्यामिमनुजाधिप १६ पृथिव्यांयानिचान्यानिस्त्वानिजगती
पते ॥ तानिसर्वाण्यहंतत्रपश्यन्पर्यचरंतदा १७ कुक्षौतस्यनरव्याघ्रप्रविष्टःसंचरन्दिशः ॥ शक्रादींश्चापिपश्यामिकृत्स्नान्देवगणानहम् १८ साध्यान्ऋद्रां
स्तथाऽऽदित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ॥ सर्पांन्नागान्सुपर्णांश्चवसून्प्यश्विनावपि १९ गंधर्वाप्सरसोयक्षानृषींश्चैवमहीपते ॥ दैत्यदानवसंघांश्चनागांश्चमनु
जाधिप २० सिंहिकातनयांश्चापियेचान्येसुरशत्रवः ॥ यच्चकिंचिन्मयालोकेदृष्टंस्थावरजंगमम् २१ सर्वंपश्याम्यहंराजंस्तस्यकुक्षौमहात्मनः ॥ त्वरमाणः
फलाहारःकृत्स्नंजगदिदंविभो २२ अंतःशरीरेतस्याहंवर्षाणामधिकंशतम् ॥ नचपश्यामितस्याहंदेहस्यांतंकदाचन २३ सततंधावमानश्चर्चितयानोविशंप
ते ॥ आसादयामिनेवांतंतस्यराजन्महात्मनः २४ ततस्तमेवशरणंगतोऽस्मि विधिवत्तदा ॥ वरेण्यंवरदंदेवमनसाकर्मणैवच २५ ततोऽहंसहसाराजन्वायुवे
गेननिःसृतः ॥ महात्मनोमुखात्तस्यानिवृत्तात्पुरुषोत्तम २६ ततस्तस्यैवशाखायान्यग्रोधस्यविशंपते ॥ आस्तेमनुजशार्दूलकृत्स्नमादायैवजगत् २७ तेनैव
बालवेषेणश्रीवत्सकृतलक्षणम् ॥ आसीनंतंनरव्याघ्रपश्याम्यमिततेजसम् २८ ततोमामब्रवीद्बालःसप्रीतःप्रहसन्निव ॥ श्रीवत्सधारीद्युतिमान्पीतवासामहा
द्युतिः २९ अपीदानींशरीरेऽस्मिन्मामकेमुनिसत्तम ॥ उषितस्त्वंपारिश्रातोमार्कण्डेयब्रवीमि ते ३० मुहूर्तादथमेदृष्टिःप्रादुर्भूतापुनर्नवा ॥ ययानिर्मुक्तमात्मा
नमपश्यंलब्धचेतसम् ३१ तस्यताम्रतलौतातचरणौसुप्रतिष्ठितौ ॥ सुजातौमृदुरक्ताभिरंगुलीभिर्विराजितौ ३२

३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नीलकंटीये भारतमावदीपे अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ काममिति १ । २
अपानाराइति अपांअबुलक्षितस्य पांचर्मातिकस्य संघातस्यनाराइतियोगिकंनाम आपोवैनरसूनुव इतिप्रदेशांतरेविवरणात् नरेणाविद्यावच्छिन्नरूपेणानादिनाजीविनादुपावीब्रह्म

प्रयत्नेनमयामुघ्रागृहीत्वाह्याभिवां देतौ ॥ दृष्ट्वाऽपरिमितंतस्यप्रभावममितौजसः ३३ विनयेनांजलिं कृत्वाप्रयत्नेनोपगम्यह ॥ दृष्टोमयासभूतात्मादेवःकमललोच
नः ३४ तमहंप्रांजलिभूत्वानमस्कृत्येदमब्रुवं ॥ ज्ञातुमिच्छामिदेवत्वाभायांचेतांतवोत्तमां ३५ आस्येनानुप्रविष्टोऽहंशरीरेभगवंस्तव ॥ दृष्टवानाखिलान्सर्वा
नसमस्तान्जठरेहिते ३६ तवदेवशरीरस्थादेवदानवराक्षसाः ॥ यक्षगंधर्वनागाश्चजगत्स्थावरजंगमम् ३७ त्वत्प्रसादाच्चमेदेवस्मृतिर्नपरिहीयते ॥ द्रुतमंतःश
रीरेतेसततंपरिवर्तिनः ३८ निर्गतोऽहमकामस्तुइच्छयातेमहाप्रभो ॥ इच्छामिपुंडरीकाक्षज्ञातुंत्वाऽहमनिंदितम् ३९ इहभूत्वाशिशुःसाक्षात्किंभवानवातिष्ठते ॥
पीत्वाजगदिदंसर्वमेतदाख्यातुमर्हसि १४० किमर्थंचजगत्सर्वंशरीरस्थंतवानघ ॥ कियंतंचत्वयाकालमिहस्थेयमरिंदम ४१ एतादिच्छामिदेवेशश्रोतुंब्राह्मणका
म्यया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षविस्तरेणयथातथम् ४२ महद्भयेतदचित्यंचयदहंदृष्टवान्प्रभो ॥ इत्युक्तःसमयाश्रीमान्देवदेवोमहाद्युतिः ॥ सांत्वयन्मामिदंवाक्य
मुवाचवदतांवरः १४३ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः १८८ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ देवउवाच ॥ कामं
देवापिमांविप्रनहिजानंतितत्त्वतः ॥ त्वत्प्रीत्यातुप्रवक्ष्यामियथेदंविमृजाम्यहम् १ पितृभक्तोसिविप्रप्रेमांचैवशरणंगतः ॥ ततोदृष्टोऽस्मितेसाक्षाद्भवयं वतेम
हत् २ अपानाराइतिपुरासंज्ञाकर्मकृतंतमया ॥ तेननारायणोऽप्युक्तोममतत्त्वयनंसदा ३ अहंनारायणोनामप्रभवःशाश्वतोऽव्ययः ॥ विधातासर्वभूतानांसंहर्ता
चद्विजोत्तम ४ अहंविष्णुरहंब्रह्माशक्रश्चाहंसुराधिपः ॥ अहंवैश्रवणोराजायमःप्रेताधिपस्तथा ५ अहंशिवश्चसोमश्चकश्यपोऽथप्रजापतिः ॥ अहंधाताविधाता
चयज्ञश्चाहंद्विजोत्तम ६ आग्निरास्यांक्षितिःपादौचंद्रादित्यौचलोचने ॥ द्यौर्मूर्धाखंदिशःश्रोत्रेतथाऽऽपःस्वेदसंभवाः ७ सदिशंचनभःकायोवायुर्भूनासिमेस्थितः ॥
मयाक्रतुशतैरिष्टं बहुभिःस्वाप्तदक्षिणैः ८ यजंतेवेदाविदुषोमादेवयजनेस्थितम् ॥ पृथिव्यांक्षत्रियेद्राश्चपार्थिवाःस्वर्गकाक्षिणः ९ यजंतेमांतथवैश्याःस्वर्गलोक
जिगीषया ॥ चतुःसमुद्रपर्यंतामेरुमंदरभूषणाम् १० शेषोभूत्वाऽहमेवैतांधारयामिवसुंधराम् ॥ वाराहरूपमास्थायमयेयंजगतीपुरा ११

णि शुक्लैरजतमिव कल्पितत्वात् । ममतत्त्वयनमिति तत्संज्ञा 'तदेवानुप्राविशत्' इतिश्रुतेरहमेवसंघातस्यस्रष्टा तदभिमानिचेति जीवेश्वरयोरभेदोदर्शितः ३ । ४ अहंविष्णुरहंब्रह्मेत्या
दिनातत्पदार्थमनूय तस्यब्रह्मादिजीवाभिन्नत्वं शुभ्रमृतिजडवर्गाभिन्नत्वं चेतनाचेतनस्थितिकर्तृत्वंचप्रतिपाद्यते ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ तदात्मानं सृजाम्यहं आत्मानं कृष्णादिविग्रहं सृजामि सूर्यवदा
मज्जमानाजलेविप्रवीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ अग्निश्चवडवावक्रोभूत्वाहं द्विजसत्तम १२ पिबाम्यपः सदाविद्वंस्ताश्चैव विमृजाम्यहम् ॥ ब्रह्मवक्रं भुजौ क्षत्रमूरु मे संस्थि
ताविशः १३ पादौ शूद्राभवंती मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः १४ मत्तः प्रादुर्भवत्येते मामेव प्रविशंति च ॥ यतयः शांतिपरमायता
त्मानो बुभुत्सवः १५ कामक्रोधद्वेषमुक्तानिः संज्ञावीत कल्मषाः ॥ सत्त्वस्थानिरहंकारानित्यमध्यात्मकोविदाः १६ मामेव सततं विप्रार्थितयंत उपासते ॥ अहं सं
वर्तको वाहिरहं संवर्तकोऽनलः १७ अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ॥ तारारूपाणि दृश्यंते यान्येतानि न भस्तले १८ मम वैरो मकृपाणि विद्विषंति द्विजसत्तम ॥
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् १९ वसनं शयनं चैव विलयं चैव विद्विमे ॥ मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये २० कामक्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ॥ म
मैव विद्विरो माणि सर्वाण्येतानि सत्तम २१ प्राप्नुवंति नरा विप्रयत्नत्वाकर्मशोभनं ॥ सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जंतुषु २२ मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ॥
मयाऽभिभूतविज्ञानाविचेष्टेन कामतः २३ सम्यग्वेदमधीयानाय जंतो विविधैर्मखैः ॥ शांतात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवंति द्विजातयः २४ प्राप्नुं शक्यो यो विद्वन्नरै
र्दुष्कृतकर्मभिः ॥ लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः २५ तस्मान्महाफलं विद्विनराणां भावितात्मनाम् ॥ सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गयोगैर्निषेवितम् २६ य
दायदाचधर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् २७ दैत्या हिंसा नुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ॥ राक्षसाश्चापिलोकेऽस्मिन्
यदोत्पत्स्यंति दारुणाः २८ तदाऽहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणां ॥ प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् २९ सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गंधर्वोरगराक्षसान् ॥ स्थाव
राणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ३० कर्मकाले पुनर्देहमविचिंत्यं सृजाम्यहम् ॥ आविश्यमानुषं देहं मर्यादाबंधकारणात् ३१ श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे
मम ॥ रक्तोद्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ३२ त्रयोभागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवंति च ॥ अंतकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ३३ त्रैलोक्यं नाशया
म्येकः कृत्स्नं स्थावरजंगमम् ॥ अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ३४ आविर्भूः सर्वगोऽनंतो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मब्रह्मरूपकम्
३५ शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ एवं प्रणिहितः सम्यङ्ममात्मा मुनिसत्तम ॥ सर्वभूतेषु विभ्रेद्रनचमां वोति कश्चन ३६ सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयंति च
सर्वशः ॥ यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ३७ सुखो दयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजंगमम् ३८

विर्भावयामि यथा सूर्य आ विर्भवंस्तिरो भवंश्च अस्तो दयाभ्यां न स्पृश्यते किंतु अस्माभिरेव तत्र तौ कल्पितौ एवं नंदनं वनेऽपि जन्मनाशौ मूढदृष्टे चैव कल्पिता वित्यर्थः २० । २८ । २९
३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

अर्धममेति पितामहो ब्रह्मा आत्मा अर्धममेति स्वस्वरूपं विकारां तर्तुति तदवर्ति चेति दर्शितं । यथा मृत् घटादिकार्यं मध्यवर्तिनी तद्गहिर्भूता च तद्गत् अतएव सूत्रं 'विकारावर्ति च तथा स्थि
तिमाहेति' । 'जगद्व्यापारवर्जप्रकरणादसंनिहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च' इति सूत्राभ्यां नित्यसिद्धेश्वरस्य उपासनासिद्धानामीश्वराणां चायस्य जगत्सृष्टौ स्वातंत्र्यं इतरेषां भूतसृष्टिका
ले सन्निधानादसामर्थ्यं च । उभयेषां गीतवादित्रादिभोगे साम्यं चास्तीति प्रदर्श्य आद्यस्य स्वरूपं महदादिविकाराद्गहिर्भूतं चकाराच दंतवर्ति च । 'समूभिः सर्वतो वृत्त्वाऽत्यतिष्ठदशागुलम्'

विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ अर्धममशरीरस्य सर्वलोकपितामहः ३९ अहं नारायणो नाम शंखचक्रगदाधरः ॥ यावद्युगानां विप्रपेसहस्रपरिवर्तनात्
४० तावत्स्वपिमिव विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥ एवं सर्वमहं कालमिह स्तेमुनिसत्तम ४१ आशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मानुबुध्यते ॥ मया च दत्तो विप्राग्र्यवर
स्ते ब्रह्मरूपिणा ४२ असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजंगमम् ४३ विह्वलोऽसिमया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ अभ्यंतंश
रीरस्य प्रविष्टोऽसि यदामम ४४ दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ततोऽसि वक्राद्विप्रपेदुतं निःसारितो मया ४५ आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सु
रासुरैः ४६ यावत्समगवान् ब्रह्मानुबुध्येत महातपाः ॥ तावत्त्वमिह विप्रपे विप्रवधश्चरैव सुखम् ४७ ततो विबुद्धे तस्मिन्सर्वलोकपितामहे ॥ एकीभूतो हि स
क्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ४८ आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ॥ लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजंगमम् ४९ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाऽतर्हि
तस्तात स देवः परमाद्भुतः ॥ प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ५० एवं दृष्टं मयाराजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ॥ आश्चर्यं भरत श्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ५१
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ॥ स एष पुरुष व्याघ्रसंबंधी ते जनार्दनः ५२ अस्यैव वरदानादि स्मृतिर्न प्रजहाति मां ॥ दीर्घमायुश्च कौंतेय स्वच्छंदमरणं
मम ५३ स एष कृष्णो वाष्पेयः पुराणपुरुषो विभुः ॥ आस्ते हरि रचित्यात्मा क्रीडात्रिवमहाभुजः ५४ एष धाता विधाता च संहर्ता चैव शाश्वतः ॥ श्रीवत्सवक्ष्यामि
विदं प्रजापतिपतिः प्रभुः ५५ दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मां मियमागता ॥ आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ५६ सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ॥ गच्छ
ध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षमाः ५७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्ताश्च ते पार्थाय मौच पुरुषर्षभौ ॥ द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्च कुर्ज नार्दनं ५८ स चैतान् पु
रुषव्याघ्रसाम्ना परमवल्गुना ॥ सांत्वयामास मानाहो मन्यमानो यथाविधि ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेय समाख्या पर्वणि भाविष्यकथने
एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ ध ॥

इति वेद एवाविकारस्य रूपस्य स्थितिमाह । तस्मात्कृष्णमूर्तिर्व्यवहारतो वियदादिवन्नित्येति युक्तमुत्पश्यामः श्रुतिविरोधस्त्वत्र प्रागेव निरस्तः २९ । ३० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४
४५ । ४६ यावदिति ब्रह्मा विराट् इह लिंगात्मनि स्थूलाध्यासो दयादर्वाक् सूक्ष्मे एव स्थातव्यमित्यर्थः स्पष्टार्थमन्यत् ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५
५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठे भारते भावदीपे एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

एवं कृष्णाद्वैतप्रसाध्य तत्र प्रतिहेतोर्विषयवैराग्यस्योत्पादनाय पुनर्भविष्यदेवाध्यायद्वयेन प्रश्नपूर्वकमाह युधिष्ठिरस्त्विदं विना सांभ्राज्ये कर्तव्येति १ । २ किंतुकथं शेषं जगद्विषय
ति उत्कर्षप्राप्स्यति ३ । ४ काष्ठां अवधिं कृतं कृत्युगं ५ । ६ । ७ । कलुषं कलिं ८ निर्व्याजं शुद्धं अहीनः उपाधिर्वर्जितः लोभादिहीनः वृषद्वचतुष्पात् ९ अर्धेनाधर्मेण १० । ११ । १२ । १३
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरस्तु कौतेयो मार्कण्डेयं महासुनिम् ॥ पुनः प्रच्छ सांभ्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ आश्चर्यभूतं भ
वतः श्रुतं नो वदतां वर ॥ मुनेर्भार्गव्यद्वृतं युगादौ प्रभावात्ययम् २ अस्मिन्कलियुगे त्वास्ति पुनः कौतूहलं मम ॥ समाकुलेषु धर्मेषु किंतु शेषं भविष्यति ३ किं वीर्या
मानवास्तत्र किमाहाराविहारिणः ॥ किमायुषः किं वसना भविष्यंति युगक्षये ४ कांच काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ॥ विस्तरेण मुने ब्रूहि विचेत्रा णो ह
भाषसे ५ इत्युक्तः समुनिः श्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ रमयन् वृष्णि शार्दूलं पांडवांश्च महावृषिः ६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ॥ शृणु राजन् मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च
अनुभूतं च राजेंद्र देवदेव प्रसादजम् ७ भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तांतं भरतर्षभ ॥ कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ८ कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजो पाधिर्वर्ज
तः ॥ वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ९ अधर्मपादा विद्ध स्त्रुत्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ॥ त्रेतायां द्वापरेऽधेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते १० त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोका
नाक्रम्य तिष्ठति ॥ तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ११ चतुर्थं शेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पांडव १२ मनुष्याणामनु
युगं हसतीति निबोध मे ॥ राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर १३ व्याजैर्धर्मैश्चरिष्यंति धर्मवैतंसि कानराः ॥ सत्यं संक्षेपस्य ते लोके नरैः पांडितमानिभिः
१४ सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ आयुषः प्रक्षयाद्विद्यानशक्ष्यं त्युपजीवितुम् १५ विद्याहीनानां विज्ञानालोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ लोभक्रोधप
रामूढाः कामासक्ताश्च मानवाः १६ वैरबद्धा भविष्यंति परस्परवधैषिणः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यंतः परस्परम् १७ शूद्रतुल्या भविष्यंति तपःसत्यविवर्जि
ताः ॥ अंत्यामध्या भविष्यंति मध्याश्चांत्या न संशयः १८ इदं शोभवितालोको युगांतं पर्युपास्थिते ॥ वस्त्राणां प्रवराणां धान्यानां कोरदूषकाः १९ भार्या मित्राश्च पुरु
षा भविष्यंति युगक्षये ॥ मत्स्यामिषेण जीवंतो दुहंतश्चाप्यजैडकम् २० गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं घृतव्रताः ॥ तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यंति युगक्षये २१ अन्यो
न्यं परिमुष्णं तो हिंसयंतश्च मानवाः ॥ अजपानास्तिकास्तेना भविष्यंति युगक्षये २२ सरितीरेषु कुहालैर्वापयिष्यंति चौषधीः ॥ ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यंति
युगक्षये २३ श्राद्धे दैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं घृतव्रताः ॥ तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यंतीह परस्परम् २४ पिता पुत्रस्य भोक्ता चापितुः पुत्रस्तथैव च ॥ अतिक्रान्ता निभो
ज्यानि भविष्यंति युगक्षये २५ नवतानि चरिष्यंति ब्राह्मणा वेदनिंदकाः ॥ नयक्ष्यंति न होष्यति हेतुवादविमोहिताः ॥ निमेष्वीहां करिष्यंति हेतुवादविमोहिताः २६
धर्मवैतंसिकाः धर्मजालिकाः । 'वीतंसो बंधनोपाये पशूनां पक्षिणामपि' इति भेदिनी धर्मजालं विस्तार्य लोकान् बंधयतीत्यर्थः १४ । १५ । १६ । १७ अंत्या इति चांडालाः क्षत्रियादिकर्म क्षत्रि
यादयश्चांडालकर्म करिष्यंतीत्यर्थः १८ शाणीशणसूत्रजा १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ निमेष्वहीनेषु कर्मसु २६

२७ बृहद्वादीभकर्ताब्रह्माऽहमेतिवदनशीलः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ परार्थान्परधनानि २७ हस्तोहस्तपरिमुषेद्वस्तवदेकोदरजोऽपि भ्राताभ्रातरं वचयेदेव
निम्रेष्ठर्षिकरिष्यंतियोक्ष्यंतियुरिधेनुकाः ॥ एकहायनवत्सांश्चयोजयिष्यंतिमानवाः २७ पुत्रःपितृवधं कृत्वापितापुत्रवधंतथा ॥ निरुद्धेगोबृहद्वादीननिंदा
मुपलप्स्यते २८ म्लेच्छभूतंजगत्सर्वंनिष्क्रियंज्ञवर्जितम् ॥ भविष्यतिनिरानंदमनुत्सवमथोतथा २९ प्रायशःकृपणानांहितथाऽवंधुमतामपि ॥ विधवानां
चवित्तानिहरिष्यंतीहमानवाः ३० स्वल्पवीर्यबलाःस्तब्धालोभमोहपरायणाः ॥ तत्कथादानसंतुष्टादुष्टानामपिमानवाः ३१ परिग्रहंकरिष्यंतिमायाचारपरि
ग्रहाः ॥ समाह्वयंतःक्रौंतेयराजानःपापबुद्धयः ३२ परस्परवधोद्युक्तामूर्खाःपंडितमानिनः ॥ भविष्यंतियुगस्यांतेक्षत्रियालोककंटकाः ३३ अरक्षितारोलु
ब्धाश्चमानाहंकारदर्पिताः ॥ केवलंदंडरुचयोभविष्यंतियुगक्षये ३४ आक्रम्याक्रम्यसाधूनांदारांश्चापिधनानिच ॥ भोक्ष्यंतेनिरनुक्रोशारुदतामपिभारत ३५
नकन्यायाचतेकश्चिन्नापिकन्याप्रदीयते ॥ स्वयंग्राहाभविष्यंतियुगांतेसमुपस्थिते ३६ राजानश्चाप्यसंतुष्टाःपरार्थान्मूढचेतसः ॥ सर्वोपायैर्हरिष्यंतियुगांते
पर्युपस्थिते ३७ म्लेच्छीभूतंजगत्सर्वंभविष्यतिनसंशयः ॥ हस्तोहस्तपरिमुषेद्युगांतेसमुपस्थिते ३८ सत्यंसंक्षिप्यतेलोकेनरैःपंडितमानिभिः ॥ स्थविरा
बालमतयोवालाःस्थविरबुद्धयः ३९ भीरुस्तथाशूरमानीशूराभीरुविषादिनः ॥ नविश्वसंतिचान्योन्यंयुगांतेपर्युपस्थिते ४० एकाहार्ययुगंसर्वलोभमोहव्य
वस्थितम् ॥ अधर्मोवर्द्धतेतत्रनतुधर्मःप्रवर्तते ४१ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यानशिष्यंतियुगाधिप ॥ एकवर्णस्तदालोकोभविष्यतियुगक्षये ४२ नक्षंस्यतिपि
तापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा ॥ भार्याश्चपतिशुश्रूषांनकरिष्यंतिसंक्षये ४३ ययवान्राजनपदागोधूमान्नास्तथैवच ॥ तान्देशान्संश्रयिष्यंतियुगांतेपर्युपस्थिते
४४ स्वैराचाराश्चपुरुषायोपितश्चविशांपते ॥ अन्योन्यंसहिष्यंतियुगांतेपर्युपस्थिते ४५ म्लेच्छभूतंजगत्सर्वंभविष्यतियुगाधिष्ठिर ॥ नश्राद्वैस्तर्पयिष्यं
तिदैवतानीहमानवाः ४६ नकाश्चिद्वत्स्यचिच्छ्रोतानकश्चिद्वत्स्यचिद्गुरुः ॥ तमोग्रस्तस्तदालोकोभविष्यतिजनाधिप ४७ परमायुश्चभवितातदावर्षाणिषो
डश ॥ ततःप्राणान्विमोक्ष्यंतियुगांतेसमुपस्थिते ४८ पंचमेवाऽथषष्ठेवावर्षेकन्याप्रसूयते ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षाश्चप्रजास्यंतिनरास्तदा ४९ पत्यौस्त्रीतुतदारा
जनपुरुषोवास्त्रियंप्रति ॥ युगांतेराजशार्दूलनतोषमुपयास्यति ५० अरूपद्रव्यावृथालिङ्गाहिंसाचप्रभविष्यति ॥ नकश्चिद्वत्स्यचिद्वाताभविष्यतियुगक्षये
५१ अट्टशूलाजनपदाःशिवशूलाश्चतुष्पथाः ॥ केशशूलाःस्त्रियश्चापिभविष्यंतियुगक्षये ५२ म्लेच्छाचाराःसर्वभक्षादारुणाःसर्वकर्मसु ॥ भाविनःपश्चिमेका
लेमनुष्यानात्रसंशयः ५३ क्रयविक्रयकालेचसर्वःसर्वस्यवंचनम् ॥ युगांतेभरतश्रेष्ठवित्तलोभात्कारिष्यति ५४

३८ । ३९ । ४० एकाहार्थैकविधमेवमासशाकादिकमाहारमर्हतीतितथा मक्ष्याभक्ष्यविभागनास्तीत्यर्थः ४१ एकवर्णःवर्णविभागनाशनात् ४२ । ४३ । ४४ । ४५
४६ । ४७ । ४८ प्रजास्यंति प्रजाः जनयिष्यंति ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४

म.भा.टी. ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ५५ । ५६ । ५७ । ५८ वृषलादिताःशूद्रपीडिताः ५९ संक्षेप्यतेनाशंमिष्यति ६० । ६१ काकाइवसर्वतःशंकिनः नीचवृत्तपुजोविनोवा ६२ । ६३ । ६४ एडू

॥ १६१ ॥

ज्ञानानिचाप्यविज्ञायकरिष्यंतिक्रियास्तथा ॥ आत्मच्छंदेनवर्तेतेयुगांतिसमुपस्थिते ५५ स्वभावात्कूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशंसिनः ॥ भवितारोजनाःसर्वे
संप्राप्तेतुयुगक्षये ५६ आरामांश्चैववृक्षांश्चनाशयिष्यंतितिनिर्व्यथाः ॥ भवितासंशयोलोकेजीवितस्यहिदेहिनाम् ५७ तथालोभाभिभूताश्चभविष्यंतिमरानृप ॥
ब्राह्मणांश्चहनिष्यंतिब्राह्मणस्वोपभोगिनः ५८ हाहालताद्विजाश्चैवभयार्तावृषलादिताः ॥ त्रातारमलभंतोवैभ्रमिष्यंतिमहीमिमाम् ५९ जीवितांतकराःकूरा
रौद्राःप्राणिविहिंसकाः ॥ यदाभविष्यंतिनरास्तदासंक्षेप्यतेयुगम् ६० आश्रयिष्यंतिचनदीःपवर्तान्विषमाणिच ॥ प्रधावमानावित्रस्ताद्विजाःकुरुकुलोद्वह
६१ दस्युभिःपीडिताराजनकाकाइवद्विजोत्तमाः ॥ कुराजभिश्चसततंकरभारप्रपीडिताः ६२ धैर्यंत्यक्त्वामहीपालदारुणेयुगसंक्षये ॥ विकर्माणिकरिष्यंति
शूद्राणांपरिचारकाः ६३ शूद्राधर्मप्रवक्ष्यंतिब्राह्मणाःपर्युपासकाः ॥ श्रोतारश्चभविष्यंतिप्रामाण्येनव्यवस्थिताः ६४ विपरीतश्चलोकोऽयंभविष्यत्यधरोत्तरः ॥
एडूकान्पूजयिष्यंतिवर्जयिष्यतिदेवताः ६५ शूद्राःपरिचरिष्यंतिनद्विजानयुगसंक्षये ॥ आश्रमेषुमहर्षीणांब्राह्मणावसथेषुच ६६ देवस्थानेषुचैत्येषुनामाना
मालयेषुच ॥ एडूकचिह्नापृथिवीनदेवगृहभूषिता ६७ भविष्यंतियुगेक्षीणेत्युगांतस्यलक्षणम् ॥ यदारौद्राधर्महानिमांसादाःपानपास्तथा ६८ भविष्यंति
नरानित्यंतदासंक्षेप्यतेयुगम् ॥ पुष्पंपुष्पेयदाराजन्फलेवाफलमाश्रितम् ६९ प्रजास्यतिमहाराजतदासंक्षेप्यतेयुगम् ॥ अकालवर्षीपर्जन्योभविष्यतिग
तेयुगे ७० अक्रमेणमनुष्याणांभविष्यंतितदाक्रियाः ॥ विरोधमथयास्यंतिवृषलाब्राह्मणैःसह ७१ महीम्लेच्छजनाकीर्णाभावेप्यतिततोऽचिरात् ॥ करभार
भयाद्विप्राभाजिष्यंतिदिशोदश ७२ निर्विशेषाजनपदास्तथाविष्टिकरादिताः ॥ आश्रमानुपलप्स्यंतिफलमूलोपजीविनः ७३ एवंपर्याकुललोकेमर्यादान
भविष्यति ॥ नस्थास्यंत्युपदेशेचशिष्यविप्रियकारिणः ७४ आचार्योऽपनिविश्चैवभर्त्स्यतेतदनंतरम् ॥ अर्थयुक्त्याप्रवात्स्यंतिमित्रसंबंधिबांधवाः ७५ अभावः
सर्वभूतानांयुगांतिसंभविष्यति ॥ दिशःप्रज्वलिताःसर्वानक्षत्राण्यप्रमाणिच ७६ ज्योतींषिप्रतिकूलानिवाताःपर्याकुलास्तथा ॥ उल्कापाताश्चवह्वोमहा
भयनिदर्शकाः ७७ षड्विंशत्यैश्चसहितोभास्करःप्रतपिष्यति ॥ तुमुलाश्चापिनिर्हतादिग्दाहाश्चापिसर्वशः ७८ कबंधांतर्हितोभानुरुदयास्तमनेतदा ॥
अकालवर्षीभगवान्भविष्यतिसहस्रद्वक् ७९ सस्यानिचनरोक्ष्यंतियुगांतैपर्युपस्थिते ॥ अभीक्ष्णंकूरवादिन्यःपरुषारुदितप्रियाः ८०

कान्अस्थ्यंकितानिकुडयानि । 'भित्तिस्त्रीकुडयमेडुक्यंदंतर्न्यस्तकीकसम'इत्यमरः ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ निर्विशेषाःतुल्यवाचारेषाः त्रिष्टिकराःभूतिमदत्वाकार्यं
कारयंतिते ७३ । ७४ आचार्योऽपि अपनिधिःनिर्धनः भरस्यतेधिक्क्रियते अर्थयुक्तयाधनयोगेन नतुस्त्रेहेनघर्भेणवा ७५ । ७६ । ७७ । ७८ कबंधांतर्हितः राहंतर्हितः ७९ । ८०

८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९ पदेति गुरुसूर्यचंद्राः यदायुगपत्पुष्यनक्षत्रमेप्यंतितदा कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७
भर्तृणां विचने चैव नस्थास्यंतिततः स्त्रियः ॥ पुत्राश्च मातापितरौ हानेप्यंतियुगक्षये ८१ सूदयिष्यंति च पती न स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ अपर्वाणि महाराजसूर्यरा
हुरुपैष्यति ८२ युगातिहुतभुक्तापि सर्वतः प्रज्वालैष्यति ॥ पानोयं भोजनं चापियाचमानास्तदाऽध्वगाः ८३ न लप्स्यंते निवासं च निरस्ताः पथिशेरते ॥ नि
र्घातवायसानागाः शकुनाः समृगा द्विजाः ८४ रूक्षावाचो विमोक्ष्यंतियुगातिपर्युपस्थिते ॥ मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यंतिनरास्तदा ८५ जनं परिजनं चापियु
गातिपर्युपस्थिते ॥ अथ देशानादिंश्चापि पतनानि पुराणि च ८६ क्रमशः संश्रयिष्यंतियुगातिपर्युपस्थिते ॥ हातातहा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ८७ विक्रो
शमानश्चान्योन्यं जनोर्गार्थं टिप्स्यति ॥ ततस्तु मुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ८८ द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ततः कालांतरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकवि
वृद्धये ८९ भविष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ यदा सूर्यश्च चंद्रश्च तथा तिष्यद्बृहस्पती ९० एकराशौ समेप्यंति प्रपत्स्यंतितदा कृतम् ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो
नक्षत्राणि शुभानि च ९१ प्रदक्षिणाग्रहाश्चापि भविष्यंत्यनुलोमगाः ॥ क्षेमं सुभिक्ष्यमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ९२ कल्की विष्णुयशानामा द्विजः कालप्रचोदि
तः ॥ उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ९३ संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथेशुभे ॥ मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ९४ उपस्थास्यंतियोधाश्च
शस्त्राणिकवचानि च ॥ सधर्मविजयी राजा च कवर्त्ता भविष्यति ९५ स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयात् कुरुद्वारधीः ९६ संक्षेप
को हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः ॥ उत्सादयिष्यति तदा सर्वं म्लेच्छगणान् द्विजः ९७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि भविष्यकथने नवत्यधिकशततमोऽध्यायः १९० ॥ ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ॥
वाजिमेधेमहायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति १ स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयं भुवि हिताः शुभाः ॥ वनं पुण्ययज्ञः कर्मरमणीयं प्रवेक्ष्यति २ तच्छीलमनुवत्सूर्यं तिमनुष्या
लोकवासिनः ॥ विप्रैश्चोरक्षयश्चैव कृते क्षेमं भविष्यति ३ कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ॥ स्थापयन् द्विजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ४ संस्तू
यमानो विप्रैर्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ॥ कल्की चरिष्यति महीं सदा दस्युवधेरतः ५ हामा तस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ॥ विक्रोशमानान् सुभृशंदस्यूत्रे
ष्यति संक्षयम् ६ ततोऽधर्मविनाशो वैधर्मवृद्धिश्च भारत ॥ भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ७ आरामाश्चैव चैत्याश्च तडागावसथास्तथा ॥ पुष्करिण्य
श्च विविधा देवतायतनानि च ८

इत्यारण्यकेष्वर्षणिनीलकंठीये भारतमावदीपे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ तत इति कल्पयिष्यतिदास्यति १ । २ दिप्रैर्हेतुभिः कृतेयुगे ३ कृष्णाजिनानिब्रह्मचारिपरिधेया
नि तेनसर्वाणिब्राह्मणकर्माणिलक्ष्यंते शक्तीरित्यादिनाराजधर्माः स्थापयन् ब्रह्मज्ञत्रयोर्धर्मव्यवस्थांनकेइतिभावः ४ । ५ । ६ अधर्मविनाशइतिच्छेदः ७ । ८

९ ये आश्रमाः सहपाषंडाः प्राक्स्थितास्ते मजाश्चसत्यजना भविष्यन्तीति संबन्धः प्रयंतिनश्यंति बीजानिसंस्काराः रोप्यमाणानिक्रियमाणैः कर्मभिर्दृढं संपाद्यमानान्यपिज्ञानबलान्नश्यंती
यज्ञक्रियाश्चविविधाभविष्यन्तिरुतेयुगे ॥ ब्राह्मणाःसाधवश्चैवमुनयश्चतपस्विनः ९ आश्रमाःसहपाषंडाःस्थिताःसत्यजनाःप्रजाः ॥ प्रयंतेसर्वबीजानिरोप्य
माणानिचैवह १० सर्वेष्वृतुपुराजेंद्रसर्वसस्यंभविष्यति ॥ नरादानेषुनिरताव्रतेषुनियमेषुच ११ जप्ययज्ञपराविप्राधर्मकामामुदायुताः ॥ पालयिष्यन्तिराजा
नोधर्मेणैमांसुंधराम् १२ व्यवहाररतवैश्याभविष्यन्तिरुतेयुगे ॥ षट्कर्मनिरताविप्राःक्षत्रियाविक्रमेरताः १३ शुश्रूषायारताःशूद्रास्तथाःवर्णत्रयस्यच ॥
एषधर्मःकृतयुगेत्रेतायांद्वापरेतथा १४ पश्चिमेयुगकालेचयःसतेसंप्रकीर्तितः ॥ सर्वलोकस्यविदितायुगसंख्याचपांडव १५ एतत्सर्वमाख्यातमतीतानागतं
तथा ॥ वायुप्रोक्तमनुस्मृत्यपुराणमृपिसंस्तुतम् १६ एवंसंसारमार्गामेबहुशश्चिरजीविना ॥ दृष्टाश्चैवानुभूताश्चतांस्तेकथितवानहम् १७ इदंचैवापरंभूयःसह
भ्रातृभिरच्युत ॥ धर्मसंशयमोक्षार्थनिबोधवचनंमम १८ धर्मेत्वयाऽऽत्मासंयोज्योनिव्यं धर्मभृतांवर ॥ धर्मात्माहिसुखंराजनप्रेत्यचेहचनंदाति १९ निबोधच
शुभांवाणीयांप्रवक्ष्यामितेऽनघ ॥ नब्राह्मणेपरिभवःकर्तव्यस्तेकदाचन २० ब्राह्मणःकुपितोहत्यादपिलोकान्प्रतिज्ञया ॥ वैशंपायनउवाच ॥ मार्कंडेयवचः
श्रुत्वाकुरूणांप्रवरोत्तपः २१ उवाचवचनंधीमान्परमंपरमद्युतिः ॥ कस्मिन्धर्मेमयास्थेयंप्रजाःसंरक्षतामुने २२ कथंचवर्तमानोवैनच्यवेयंस्वधर्मतः ॥ मार्कंडेयउवाच ॥
दयावान्सर्वभूतेषुहितोरक्तोऽनसूयकः २३ सत्यवादीमृदुर्दातःप्रजानांरक्षणेरतः ॥ चरधर्मत्यजाधर्मपितृन्देवांश्चपूजय २४ प्रमादाद्यत्कृतंतेऽ
भूत्सम्यग्दानेनतज्जय ॥ अलंतेमानमाश्रित्यसततंपरवान्भव २५ विजित्यपृथिवींसर्वांमोदमानःसुखीभव ॥ एषभूतोभविष्यश्चधर्मस्तेसमुदीरितः २६ नतेऽ
स्त्यविदितंकिंचिदतीतानागतंभुवि ॥ तस्मादिमंपरिक्लेशंत्वंतातहृदिमाकृथाः २७ प्राज्ञास्तातनमुह्यंतिकालेनापिप्रपीडिताः ॥ एषकालोमहाबाहोअपिसर्व
दिवौकसाम् २८ मुह्यंतिहिप्रजास्तातकालेनापिप्रचोदिताः ॥ माचतत्रविशंकाऽभूद्यन्मयोक्तंतवानघ २९ अशंक्यमद्रचोह्येतद्धर्मलोपोभवेतव ॥ जातोऽसिप्र
थितेवंशेकुरूणांभरतर्षभ ३० कर्मणामनसावाचासर्वमेतत्समाचर ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ यत्त्वयोक्तंद्विजश्रेष्ठवाक्यंश्रुतिमनोहरम् ३१ तयाकरिष्येयत्ने
नभवतःशासनंविभो ॥ नमेलोभोऽस्तिविप्रेन्द्रनभयंनचमत्सरः ३२ करिष्यामिहितत्सर्वमुक्तंयत्तेमयिप्रभो ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यमार्कंडेय
स्यधीमतः ३३ संहृष्टाःपांडवाराजन्सहिताःशार्ङ्गधन्वना ॥ विप्रर्षभाश्चतेसर्वेयत्तत्रासन्समागताः ३४

त्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३५ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ मारणरतंभनाद्यान्यपिकर्माणिकृष्णाद्वैतविद्याबलेनैवसिद्धयंतीतिमंडूकाख्यायि
तथाकथांशुभांश्रुत्वामार्कंडेयस्यधीमतः ॥ विस्मिताःसमपद्यंतपुराणस्यनिवेदनात् ३५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्याप०युचि
ष्ठिरानुशासनेएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ भूयएवब्राह्मणमहाभाग्यंवकुमर्हसीत्यब्रवीत्पांडवयोमार्कंडेयम् १
अथाचष्टमार्कंडेयोऽपूर्वमिदंश्रूयतांब्राह्मणानांचरितम् २ अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोद्बहःपार्थिवःपरीक्षित्नाममृगयामगमत् ३ तमेकाश्वेनमृगमनुसरंतंमृगोदूर
मपाहरत् ४ अध्वनिजातश्रमःश्रुत्वाभिभूतश्चैकस्मिन्देशेनीलगहनंवनखंडमपश्यत् ५ तच्चविवेशततस्तस्यवनखंडस्यमध्येऽतीवरमणीयंसरोदृष्ट्वासाश्व
एवव्यगाहत ६ अथाश्वस्तःसविसृणालमश्वयाग्रतोनिक्षिप्यपुष्करिणीतीरेसंविवेश ॥ ततःशयानोमधुरंगीतमशृणोत् ७ सश्रुत्वाऽचितयन्नेहमनुष्यगतिं
प्रश्यामिकस्यखल्वयंगीतशब्दइति ८ अथापश्यत्कन्यांपरमरूपदर्शनीयांपुण्याप्यवाचिन्वर्तीगायंतींच ॥ अथसाराज्ञःसमीपेपर्यक्रमत् ९ तामब्रवीद्राजा
कस्यासिभद्रेकावात्वमिति ॥ साप्रत्युवाचकन्याऽस्मीति ताराजोवाचार्थीत्वयाऽमिति १० अथोवाचकन्यासमयेनाहंशक्यात्वयालब्धुनान्यथेति राजातांसमय
मपृच्छत् ॥ कन्योवाच नोदकंमेदर्शयितव्यामेति ११ सराजातांबाढमित्युक्त्वातामुपयेमेकतोद्वाहश्चराजापरीक्षित्क्रोडमानोमुद्रापरमयायुक्तस्तूष्णींसंगम्य
तयासहास्ते १२ ततस्तत्रैवासीनेराजनिसेनाऽन्वगच्छत् १३ सासेनोपविष्टंराजानंपरिवार्थातिष्ठत्पर्याश्वस्तश्चराजातयैवसहशिविक्याप्रायादवधोदितयास
खंनगरमनुप्राप्यरहसितयासहास्ते १४ तत्राभ्याशस्थोऽपिकश्चित्रापश्यदथप्रधानामात्योऽभ्याशचरास्तस्यस्त्रियोऽपृच्छत् १५ किमत्रप्रयोजनंवर्ततेइत्य
थाब्रुवंस्ताःस्त्रियः १६ अपूर्वमिवपश्यामउदकंनान्ननीयतइत्यथामात्योऽनुदकंवनंकारयित्वोदारवृक्षंबहुपुष्पफलमूलंतस्यमध्येमुक्ताजालमयींपार्श्वेवापीगूढां
सुधासलिललितांसरहस्युपगम्यराजानमब्रवीत् १७ वनमिदमुदारकंसाध्वत्ररम्यतामिति १८ सतस्यवचनात्तयैवसहदेव्यातद्वनंप्राविशत्सकदाचितस्मिन्कानने
रम्येतयैवसव्यवाहरदथश्रुत्वादिताःश्रांतोऽतिमुक्तकागारमपश्यत् १९ तत्प्रविश्यराजासहप्रिययासुधाकृतांविमलांसलिलपूर्णांवापीमपश्यत् २० दृष्ट्वाचतां
तस्याश्चतीरेसहैवतयादेव्याऽवातिष्ठत् २१ अथतांदेवींसराजाऽब्रवीत्साध्ववतरवापीसलिलमिति ॥ सातद्वचःश्रुत्वाऽवतीर्यवापीन्यमज्जन्नपुनरुदमज्जत् २२
तांसमृगयमाणोराजानापश्यद्वापीमथानिःस्नाव्यमंडूकंश्वभ्रमुखेदृष्ट्वाकुद्धआज्ञापयामाससराजा २३ सर्वत्रमंडूकवधःक्रियतामिति योमयार्थीसमांभृतमंडूकोपीय
नमादायोपतिष्ठेदिति २४ अथमंडूकवधेचोरेक्रियमाणेदिक्षुसर्वासुमंडूकान्भयमाविवेशतेभीतामंडूकराज्ञेयथावृत्तंन्यधेयदन् २५

कथैवाहभूयइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ अवधोदितयाश्लक्ष्णीकृतया १४ अभ्याशस्थोऽपि निकटस्थोपि नापश्यत्की
डासकं राजानमिति शेषः १५ प्रयोजनं कर्तव्यं १६ । १७ अतिमुक्तकागारं वासंती गृहं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२५।२७ धनोद्रेकः श्रीतपसांरुत्कर्षः २८ प्रतिजानीहिनिश्चयंकुरु प्राप्यप्रापय मृत्युंक्रोधं स्त्रीशोकजं अलंकृतवामाकुरु २९।३०।३१ विप्रलब्धाः वंचिताः ३१।३३। ३४ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणाहितं तेन ततोमंडूकराट्तापसवेषधारिराजानमभ्यगच्छदुपेत्यचैनमुवाच २६ माराजनक्रोधवशंगमः प्रसादंकुरुनार्हसिमंडूकानामनपराधिनावधंकर्तुमिति श्लोकौचात्रभव तः २७ मामंडूकानाजिघांसत्वंकोपसंधारयाच्युत ॥ प्रक्षीयतेधनोद्रेकोजनानामविजानताम् २८ प्रतिजानीहिनेतांस्त्वंप्राप्यक्रोधंविमोक्षयसिअलंकृत्वा त वाधर्ममंडूकैः किं हतौर्हिते २९ तमेववादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मारजाऽथोवाच ३० नहिक्षम्यतेतन्मयाहनिष्याम्येतानेतैर्दुरात्मभिः ॥ प्रियामेभक्षितासर्वथे वमेवध्यामंडूकानार्हसिविद्वन्मामुपरोद्धुमिति ३१ सतद्वाक्यमुपलभ्यव्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाचप्रसीदराजब्रह्मायुनर्मिमंडूकराजोममसादुहितासुशोभनानाम तस्याहिदौःशील्यमेतद्ब्रह्मवस्तुधाराजानोविप्रलब्धाः पूर्वाहति ३२ तमब्रवीद्राजातयाऽऽसमर्थीसामेदयितामिति ३३ अथैनाराज्ञेपिताऽदादब्रवीच्चैनामेनंराजा नंशुश्रूषस्वेति ३४ सएवमुक्तादुहितरंकुद्धः शशापयस्मात्त्वयाराजानोविप्रलब्धावहवस्तस्मादब्रह्मण्यानितवापत्यानिभविष्यंत्यान्तितक्त्वात्तवेति ३५ सचराजा तामुपलभ्यतस्यांसुरतगुणनिबद्धहृदयोलोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्यहर्षेणवाष्पकलयावाचाप्रणिपत्याभिपूज्यमंडूकराजमब्रवीदनुगृहीतोऽस्मीति ३६ सवमंडूक राजोदुहितरमनुज्ञाप्ययथागतमगच्छत् ३७ अथकस्यचित्कालस्यतस्याकुमारास्त्रयस्तस्यराज्ञःसंबभूवुःशलोदलोबलश्चेतिततस्तेषांज्येष्ठंशलंसमयेपितारा ज्येभिषिच्यतपसिष्टतात्मावनंजगाम ३८ अथकदाचिच्छलोमृगयामनुचरन्मृगमासाद्यरथेनान्वधावत् ३९ स्रुतंचोवाचशीघ्रंमांवहस्वेति सतथोक्तःसूतोराजा नमब्रवीत् ४० नक्रियतामनुबंधोनैषशक्यस्त्वयामृगोऽयंगृहीतुंयद्यपितेरथेयुक्तौवाम्यौस्यातामिति ततोऽब्रवीद्राजासूतमाचक्ष्वमेवाम्यौहन्मिचत्वाभिति ॥ सएवमुक्तोराजभयभीतःसूतोवामदेवशापभीतश्चसन्नाचरुयौराज्ञे ॥ ततःपुनःसराजाखड्गमुद्यम्यशीघ्रंक्रथयस्वेतितमाहहनिष्येत्त्वामिति ॥ सतदाऽऽहराजभय भीतःसूतोवामदेवस्याश्वौवाम्यौमनोजवाविति ४१ अथैनमेवंब्रुवाणमब्रवीद्राजावामदेवाश्रमंप्रयाहीतिसगत्वावामदेवाश्रमंतमृषिमब्रवीत् ४२ भगवन्मृगोमेवि द्दःपलायतेसंभावयितुमर्हसिवाम्यौदातुमिति तमब्रवीदपिर्ददानितेवाम्यौकृतकार्येणभवताममेववाम्यौनिर्यात्यौक्षिप्रमितिसचतावश्वौप्रतिगृह्यानुज्ञाप्यऋषिप्रा याद्वाभीप्रयुक्तेनरथेनमृगंप्रतिगच्छंश्चाब्रवीत्सूतमश्वरत्नाविमावयोम्यौब्राह्मणानानैतौप्रतिदेयौवामदेवायेत्युक्तामृगमवाप्यस्वनगरभेत्याश्वावंतःपुरेऽस्थापयत् ४३ अर्थापिश्रितयामासतरुणोराजपुत्रःकल्याणंपत्रमासाद्यरथेनप्रतिनिर्यातयत्यहोक्ष्टमिति ४४ समनसाविचित्यमासिपूर्णेऽशिष्यमब्रवीत् ४५ गच्छा त्रेयराजानंब्रूहियदिपर्याप्तंनिर्यातयोपाध्यायवाम्याविति सगत्वेवंतराजानब्रवीतराजाप्रत्युवाचराज्ञामेतद्वाहनमनर्हब्राह्मणारत्नानामेवंविधानांकिंब्राह्मणानाम श्वेकार्यसाधुगम्यताम् ४६

रहितानिअब्रह्मण्यानि ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४० वाम्यौवामदेवीयौ रथे युक्तौअश्वौ अश्वतरौ वामीप्रयुक्तेनेतिवाक्यशेषात् ४१। ४२। ४३ पत्रंवाहनं ४४। ४५। ४६

४७ अंतरंमेवे ४८। ४९। ५० वाहोवाहनं ५१ यदेतद्ब्राह्मणस्यस्वमाजीवमानोऽस्येतदिहघोरमनिष्टपाकं व्रतं कर्माहुरित्यन्वयः वहंतुचतुर्दिक्षुप्रापयंतु चतुर्धाकृत्वेतिशेषः ५२ येत्वांमांहं तुमुद्युक्तंतेमदीयास्त्वामेवपातयंतित्वत्यर्थः ५३। ५४ असत्यंमिथ्यावादिनमपित्वात्त्वानानुशास्मिनदंडयामि अद्यप्रभृतितवाज्ञामितिसंबंधः तवापराधान् क्षमिष्ये आज्ञयाचवर्तिष्येदिति सगत्वेतदुपाध्यायायाचष्टतच्छ्रुत्वावचनमप्रियंवामदेवःक्रोधपरीतात्मास्वयमेवराजानमभिगम्याश्वार्थमचोदयन्नचाददद्राजा ४७ ॥ वामदेवउवाच ॥ प्रयच्छ वाम्यौममपार्थिवत्वंकृतंहितेकार्यमाम्यामशक्यम् ॥ मात्वाऽवधोद्धरुणोघोरपाशैर्ब्रह्मक्षत्रस्यांतरेवर्तमानम् ४८ ॥ राजोवाच ॥ अनड्वाहौसुव्रतौसाधुदांतवे तद्विप्राणांवाहनंवामदेव ॥ त्वाभ्यांयाहित्वंयत्रकामोमहर्षेच्छंदांसिवैत्वादृशंसंहवन्ति ४९ ॥ वामदेवउवाच ॥ छंदांसिवैमादृशंसंहवन्तिलोकेऽमुष्मिन्पार्थिवयानि संति ॥ अस्मिंस्तुलोकेममयानमेतदस्माद्विधानामपरेषांचराजन् ५० ॥ राजोवाच ॥ चत्वारस्त्वांवागर्दभाःसंवहंतुश्रेष्ठाश्वतयोहरयोवातरंहाः ॥ तैस्त्वयाहि क्षत्रियस्यैषवाहोममैववाम्यौनतवैतौहिविद्धि ५१ ॥ वामदेवउवाच ॥ घोरंव्रतंब्राह्मणस्यैतदाहुरेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ॥ अयस्मयाघोररूपामहांतश्चत्वा रोवायातुधानाःसुरौद्राः ॥ मयाप्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समानावहंतुत्वांशितशूलाश्चतुर्धा ५२ ॥ राजोवाच ॥ येत्वांविदुर्ब्राह्मणंवामदेववाचाहंतुंमनसाकर्मणावा ॥ तेत्वांसाशिष्यमिहपातयंतुमद्वाक्यनुन्नाःशितशूलासिहस्ताः ५३ ॥ वामदेवउवाच ॥ ममैतौवाम्यौप्रतिगृह्यराजन्पुनर्ददानीतिप्रपद्यमेत्वम् ॥ प्रयच्छशीघ्रंमम वाम्यौत्वमश्वौयद्यात्मानंजीवितुंतेक्षमस्यात् ५४ ॥ राजोवाच ॥ नब्राह्मणेभ्योमृगयाप्रसूतानत्वाऽनुशास्म्यद्यप्रभृतिह्यसत्यम् ॥ तवैवाज्ञांसंप्रणिवायसर्वी तथाब्रह्मन्पुण्यलोकंलभेयम् ५५ ॥ वामदेवउवाच ॥ नानुयोगाब्राह्मणानांभवन्तिवाचाराजन्मनसाकर्मणावा ॥ यस्त्वेवंब्रह्मतपसाऽन्वेतिविद्वांस्तेनश्रेष्ठोभव तिहिजीवमानः ५६ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ एवमुक्तेवामदेवेनराजन्समुत्तस्थूराक्षसाघोररूपाः ॥ तैःशूलहस्तैर्वध्यमानःसराजाप्रोवाचेदंवाक्यमुच्चैस्तदानीं ५७ इक्ष्वाकवोयदिब्रह्मन्दलोवाविधेयामेयदिचेमेविशोऽपि ॥ नोत्स्रक्ष्येऽहंवामदेवस्यवाम्यौनैवंविधाःकर्मशीलाभवन्ति ५८ एवंब्रुवन्नेवसयातुवानैर्हतोजगामायुमर्ही क्षितीशः ॥ ततोविदित्वानृपतिंनिपातितमिक्ष्वाकवोवैदलमभ्यर्षिचन् ५९ राज्येतदातत्रगत्वासविप्रःप्रोवाचेदंवचनंवामदेवः ॥ दलंराजानंब्राह्मणानांहिदेय मेवंराजन्सर्वधर्मेषुदृष्टम् ६० विमेषिचेत्त्वमधर्मात्रैर्द्रप्रयच्छमेशीघ्रमेवाद्यवाम्यौ ॥ एतच्छ्रुत्वावामदेवस्यवाक्यंसपार्थिवःसूतमुवाचरोषात् ६१ एकंहिमेसाय कंचित्ररूपंदिग्धंविषेणाहरसंगृहीतम् ॥ येनविद्धोवामदेवःशयीतसंदश्यमानःश्वभिरार्तरूपः ६२ ॥ वामदेवउवाच ॥ ॥ जानामिपुत्रंदशवर्षतवाहंजातं महिष्यांश्येनजितंनरैर्द्र ॥ तंजहित्वंमद्वचनात्प्रणुन्नस्तूर्णंप्रियंसायकैर्घोररूपैः ६३

वरद्वयंज्ञेयं ५५ एतत्प्रत्याचष्टेनेति अनुयोगः शासनं अदंडयाब्राह्मणादित्यर्थः । ब्रह्मब्राह्मणजातिं योब्राह्मणसेवीसजीवत्यन्योनश्यतीत्यर्थः वरद्वयमपिनिरर्थकमितिभावः ५६ । ५७ दलः कनिष्ठोभ्राता विधेयाआज्ञाकारिणः ५८ निपातिमृगं ५९ । ६० । ६१ । ६२ तंजहि तवसायकस्त्वत्पुत्रमेवहिंसिष्यतिननुमामित्यर्थः ६३

६४ । ६५ । ६६ एवमुक्त्वा वामदेवेन रतं मितहस्तापदो राजोवाच इक्ष्वाकव इति ६७ संस्पृश्य हत्वा एनसो ब्रह्महत्याध्वंसाय जात्वा पात ६८ एनं नृशंसं भर्तारं दिने दिने सृजता न कल्याणक
मार्कंडेय उवाच ॥ एवमुक्त्वा वामदेवेन राजन्नंतः पुरे राजपुत्रं जघान ॥ स सायकस्तिग्मतेजा विमृष्टः श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं वभाषे ६४ ॥ राजोवाच ॥ इक्ष्वाकवो हं
तच्च रामिवः प्रियं निहन्मीमं विप्रमद्यप्रमथ्य ॥ आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः पश्य ध्वं मे वीर्यमद्याक्षितीशाः ६५ ॥ वामदेव उवाच ॥ यत्त्वमेनं सायकं घोररूपं विषे
ण दिग्धं मम संदधासि ॥ न त्वेतं शरवर्षं विमोक्तं संधातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ६६ ॥ राजोवाच ॥ इक्ष्वाकवः पश्य तमां गृहीतं न वै शक्रो म्येष शरं विमोक्तम् ॥ न चा
स्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि आयुष्मान् वै जीवतु वामदेवः ६७ ॥ वामदेव उवाच ॥ संस्पृश्यैनां महिषीं सायकेन ततस्तस्मादेन सो मोक्ष्यसे त्वम् ॥ ततस्तथा कृतवान्पा
थिवस्तु ततो मुनिं राजपुत्री वभाषे ६८ ॥ राजपुत्र्युवाच ॥ यथा युक्ता वामदेवा ह मे नं दिने दिने संदेशंती नृशंसम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सृजतानि तथा ब्रह्म पुण्य
लोकं लभेयम् ६९ ॥ वामदेव उवाच ॥ त्वया त्रातं राजकुलं शुभे क्षणे वरं वृणीष्व प्राप्तिमंददानिते ॥ प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिधे ७०
॥ राजपुत्र्युवाच ॥ वरं वृणे भगवंस्त्वेव मे ष विमुच्यतां किल्बिषा दद्य भर्ता ॥ शिवेन चाध्याहिस पुत्रबाधं वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ७१ मार्कंडेय उवाच ॥ श्रुत्वा वचः
समुनी राजपुत्र्यास्तथाऽस्त्विति प्राह कुरु प्रवीर ॥ ततः सराजामुदितो बभूव वाम्यौ चास्मै प्रददौ संप्रणम्य ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमा
स्या पर्वणि मेढूकोपाख्याने द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मार्कंडेय मृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छ नृषिः केन दीर्घायुरासीद्
को मार्कंडेयस्तु तान्सर्वानुवाच १ महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षिर्नात्र कार्या विचारणा २ एतच्छ्रुत्वा तु कैते यो भ्रातृभिः सह भारत ॥ मार्कंडेयं पर्यपृच्छ द्वर्भराजो
युधिष्ठिरः ३ बकदाह्म्यौ महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ ॥ सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसमतौ ४ एतदिच्छामि भगवन् बकशक्रसमागमम् ॥ सुखदुःखसमायु
क्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ५ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ वृते देवा सुरे राजन् संग्रामे लोमहर्षणे ॥ त्रयाणामपि लोकानां मिद्रो लोकाधिपोऽभवत् ६ सम्यग्वर्षति पर्जन्ये सस्यसं
पद उत्तमाः ॥ निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजाधर्मपरायणाः ७ मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मे षु व्यवस्थितः ॥ ताः प्रजामुदिताः सर्वा हृद्वा बलनिष्पदनः ८ ततस्तु मुदितो
राजन् देवराजः शतक्रतुः ॥ ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन् मुदिताः प्रजाः ९ आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधाः शुभाः ॥ नगराणि सृष्ट्वा निखेटान् जनपदांस्त
था १० प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान् धर्मचारिणः ॥ उदपानं प्रपावापीतडागानि सरांसि च ११ नानाब्रह्म समाचरैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ॥ ततोऽवतीर्थ
रम्यायां पृथ्व्यां राजच्छतक्रतुः १२

राणिवाक्यानि सन्दिशन्तीति संबंधः ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणान् सेवितुमिच्छन्ती ३९ । ७० । ७१ । ७२ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ मार्कण्डेयमृषय इत्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं ब्रह्मविद्यालब्धं चिरजीवित्वमपि दुःस्वामिश्रमतो विदेहकैवल्यमेव श्रेष्ठमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ।
तत्ररम्येशिवेशेबहुवृक्षसमाकुले ॥ पूर्वस्यांदिशिरम्यायांसमुद्राम्याशतोवृष १३ तत्राश्रमपदंरम्यंमृगद्विजनिषेवितम् ॥ तत्राश्रमपदंरम्येवकंपश्यतेदेव
राट् १४ बकस्तुहृद्वादेवेन्द्रं दृढं प्रतिमनाऽभवत् ॥ पाद्यासनार्घदानेनफलमूलैरथार्चयत् १५ सुखोपविष्टोवरदस्ततस्तुबलसूदनः ॥ ततःप्रश्रवंकंदेवउवाचत्रि
दशेश्वरः १६ शतंवर्षसहस्राणिमुनेजातस्यतेऽनघ ॥ समाख्याहिममब्रह्मनर्किंदुःखंचिरजीविनाम् १७ ॥ बकउवाच ॥ अप्रियैःपहसंवासःप्रियैश्चापिविना
भवः ॥ असद्भिःसंप्रयोगश्चतदुःखंचिरजीविनाम् १८ पुत्रदारविनाशोऽप्रज्ञातीनांसुहृदामपि ॥ परंषायतताकृच्छ्रंकिंदुदुःखतरंततः १९ नान्यदुःखतरंकिं
चिल्लोकेषुप्रतिभातिमे ॥ अर्थैर्विहीनःपुरुषःपरैःसंपरिभूयते २० अकुलानांकुलेभावंकुलीनानांकुलक्षयम् ॥ संयोगविप्रयोगंचपश्यांतिचिरजीविनः २१ अपि
प्रत्यक्षमेवैतत्तवदेवशतक्रतो ॥ अकुलानांसमृद्धानांकथंकुलविपर्ययः २२ देवदानवगंधर्वमनुष्योरगराक्षसाः ॥ प्राप्नुवंतिविपर्यासंकिंदुदुःखतरंततः २३ कुले
जाताश्चक्षिश्यंतेदौष्कुलेयवशानुगाः ॥ आढ्यैर्दरिद्राश्वमताःकिंदुदुःखतरंततः २४ लोकेवैधर्म्यमेतत्तुदृश्यतेबहुविस्तरम् ॥ हीनज्ञानाश्चदृश्यंतेक्षिश्यंते
प्राज्ञकोविदाः २५ बहुदुःखपरिक्लेशमानुष्यमिहदृश्यते ॥ इंद्रउवाच ॥ पुनरेवमहाभागदेवर्षिगणसेवित २६ समाख्याहिममब्रह्मनर्किंसुखंचिरजीवि
नाम् ॥ बकउवाच ॥ अष्टमेद्वादशेवाऽपिशाक्यःपचतेगृहे २७ कुमित्राण्यनपाश्रित्यकिंवैसुखतरंततः ॥ यत्राहानिनगण्यंतेनैनमाहुर्महाशनम् २८ अपि
शाकंपचानस्यसुखंवैमघवनगृहे ॥ अर्जितंस्वेनवीर्येणनाप्यपाश्रित्यकंचन २९ फलशाकमपिश्रेयोभोक्तुं ह्यकृपणंगृहे ॥ परस्यतुगृहेभोक्तुं परिभूतस्यनित्यशः
३० समृष्टमपिनश्रेयोविकल्पोऽयमतःसताम् ॥ श्ववत्कीलालपोयस्तुपरान्नंभोक्तुमिच्छति ३१ धिगस्तुतस्यतदुक्तंकृपणस्यदुरात्मनः ॥ योदत्वाऽतिथि
भूतेभ्यःपितृभ्यश्चद्विजोत्तमः ३२ शिष्टान्यन्नानियोभुंक्तेकिंवैसुखतरंततः ॥ अतोमृष्टतरंनान्यत्पूतंकिंचिच्छतक्रतो ३३ दत्वायस्त्वातिथिभ्योवैभुंक्तेतेनै
वनित्यशः ॥ यावतोह्यंधसःपिंडानश्चातिसततंद्विजः ३४ तावतांगोसहस्राणांफलंप्राप्नोतिदायकः ॥ यदेनोयौवनकृतंतत्सर्वंनश्यतेध्रुवम् ३५ सदाक्षिणस्य
भुक्तस्यद्विजस्यतुकरेगतम् ॥ यद्धारिवारिणांसिचेतद्वचेनस्तरतेक्षणात् ३६ एताश्चान्याश्चवैबह्नीःकथयित्वाकथाःशुभाः ॥ बकेनसहदेवेन्द्रापृच्छचत्रिदि
वंगतः ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिब्राह्मणमहाभाग्येबकशक्रसंवादेत्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ध ॥

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिनवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

|| ७ ||

11 24 11

11

॥ ७ ॥

विद्याबलं युद्धप्रजापालनादिव्यप्रेष्यपिराजस्वस्तीति दर्शयितुमाह तत इति १ । २ नैतत्पुत्रं यास्याज्य इत्येतन्नैत्यर्थः तत्र हेतुः पूर्वोक्तिपूर्वचते कर्मकर्त्रादयश्चेति विग्रहः अनुमंतृवत्कृमृतय आदिशब्दार्थः अवधानतो विचारतः अधरेति आवयोस्तारतम्यं नास्तीत्यर्थः ३ क्रूर इति पूर्वोक्तैल्लुप्तं नावयात्साधुत्वं वैकथनं कुर्यादित्यर्थः ४ । ५ । ६ । ७ राज्ञः शिवे ८ ॥ इत्यार प्यकेपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ इदमिति १ । २ विद्वेषणं याचकस्य द्वेषं प्रीत्यैव ददाति चेत् ग्रहीष्यामीत्यर्थः ३ हेदय ददोदानं

॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः पांडवाः पुनर्माकंडेयमूचुः १ कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यं राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति तानुवाच माकंडेयो महर्षिः श्रूयतामे ति इदानीं राजन्यानां महाभाग्यमिति ॥ कुरुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजामहर्षी न भिगम्यानेवृत्त्यर्थस्थमेव राजानमौशीनरं शिबिं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परं रेणयथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परं तुल्यात्मानौ विदित्वाऽन्योन्यस्य पंथानं न ददतुस्तन्नारदः प्रादुरासीत्किमिदं भवंतौ परस्परस्य पंथानमावृत्त्यतिष्ठ त इति २ तावच्चतुर्नारदं नैतद्गवन्पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पंथा उपदिश्यते समर्थाय वा आवांचसख्यं परस्परं पंगतौ तच्चावधानतोऽत्युत्कृष्टमधरोत्तरं परि भ्रष्टम् ॥ नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ३ क्रूरः कौरव्यमृदवेमृदुः क्रूरचक्रौरव ॥ साधुश्चासाधवे साधुः साधवेनापुयात्कथम् ४ कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति दे वे पुनिर्णयः ॥ औशीनरः साधुः शीलो भवतो वैमहीपतिः ५ जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनावृत्तवादिनम् ॥ क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ६ तदुभावेव भवंता बुदारौ यद्दानीं भवद्भ्यामन्यतमः सोऽपसर्पतु एतद्वै निदर्शनमित्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिबिं प्रदक्षिणं कृत्वा पंथानं दत्वा बहुकर्मभिः प्रश स्य प्रययौ ७ तदेतद्ब्राह्मणमहाभाग्यमप्युक्तवान्नारदः ८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि माकंडेयसमास्या पर्वणि शिबिचरिते चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ माकंडेय उवाच ॥ इदमन्यच्छ्रुत्वां ययातिर्नाहुषो राजाराज्यस्थः पौरजनावृत आसांचक्रे ॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्या ब्रवीत् भो राज न्गुर्वर्थी भिक्षेयं समयादिति राजोवाच १ ब्रवीतु भगवान्समयमिति २ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विद्वेषणं परमं जीवलोके कुर्यान्नरः पार्थिवयाच्यमानः ॥ तं त्वां पृच्छामि कथं तुराजं न दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ३ ॥ राजोवाच ॥ न चानुकीर्तयेदद्य दत्वा अवाच्यमर्थं न च संशु गोमि ॥ प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य तं चापि दत्वा सुसुखी भवामि ४ ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ॥ न मे मनः कुप्यति याचमाने दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थं ५ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ ॥ प्राप्त वांश्च गवांसहस्रं ब्राह्मण इति ६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि माकंडेयसमास्या पर्वणि नाहुषचरिते पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥

॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत् पांडवः १ तदहं दत्त्वा न कीर्तये दुःखे सत्येव कीर्तनं स्यान्नान्ययेति भावः । दुःखं चाप्रियवियोगेऽतो ममादे याभावात्त्वयाऽप्ययाच्योऽर्थो नास्तीत्यतः सर्वप्राप्यं स्त्रीपुत्रदेहादेयमेव न त्वप्राप्यं दातुं शक्यमित्यर्थः ४ रोहिणीनां गवा । रोहिणीकंठरुग्मिदीत्युपक्रम्य लोडितागवोरिति मेदिनी ५ असाधावपि साधुत्वं भीत्या इष्टार्थदानं च महाभाग्यमित्यध्यायद्वयतात्पर्यं ६ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ मूय इति २

२ उपांशुबहिरनुद्गादितं कुप्यं स्वर्णं रूप्यादभ्यत् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ कश्चिन्पुंस्त्वमर्थ ८ हिंसिहि नस्ति ताडयसि ९ शपंतं शपं विसंतं हेविप्र योन ददाति स्वीयधनं तुम्यं तस्मै वापतत् शपदानमुचितं । उताहोस्विद्वाह्यप्यब्राह्मणयोग्यं स्वीयमपि दिस्सन्नशपयोग्यः नापि शांतिधर्मा ब्राह्मणः शपंदा तुमहेतीत्यर्थः १० । ११ क्षेपणं दूरीकरणं अवश्यं सप्रसादनीयं

अथाचष्टमाकंडेयो महाराजवृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ २ सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुवतमभ्यजानात् कुप्यमदयं ब्राह्म णस्य ३ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्देदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ४ अश्वसहस्रं मे भवान्ददात्विति ॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ५ नास्ति सं भवो गुर्वर्थं दातुमिति ६ सत्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् ॥ राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मणं तं भिक्षस्व ॥ स ते दास्यति तस्यैतदुपांशुवतमिति ७ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसहस्रमयाचत् ॥ सराजातं कशेना ताडयत् ८ तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ किं हिंसे न नागसंभामिति ९ एवमुक्त्वा तं शपंतं राजाह ॥ विप्रर्कियो न ददाति तुभ्य मुताहोस्विद्वाह्यप्यमेतत् १० ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ राजा धिराजतवसमीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः ॥ तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ११ ॥ राजोवाच पूर्वाह्ने ते दास्यामि यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति ॥ यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् १२ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय देवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् ॥ अधिकस्याश्वस हस्रस्य मूल्यमेवादादिति १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि माकंडेयसमास्या पर्वणि सेदुकवृषदर्भचरिते षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ॥ माकंडेय उवाच ॥ देवानां कथा संजाता महीतलंगत्वामहीपतिं शिबिमौशीनरं साध्वेनं शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीद्रावुपतिष्ठेताम् १ अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामि पार्थमिद्रः श्येनरूपेण २ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्संगं न्यपतत् ३ अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षार्थं श्ये नाद्गीतो भवंतं प्राणार्थं प्रपद्यते ४ वसुददातु अंतवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात्घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ५ अथ कपोतो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षार्थं श्ये नाद्गीतो भवंतं प्राणार्थं प्रपद्ये अंगैरंगानि प्राप्यार्थं मुनिर्भूत्वा प्राणां स्त्वां प्रपद्ये ६ स्वाध्यायेन कर्तितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ॥ तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकू लभाषिणम् ॥ एवं युक्तमपां मां विद्धि ७ गदामिवेदं न्विचिनोभिच्छंदः स वेवेदा अक्षरशो मे अधीताः ॥ न साधुदानं श्रोत्रियस्य प्रदानं माप्रादाः श्येनायनकपो तोऽस्मि ८ अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ९

त्यर्थः १२ देवसिकां पृकदिवसजातामुत्पत्तिं धनस्य । स्वनियमभंगाय प्रवृत्तं ब्राह्मणं दं दधितुमपि प्राथिताधिकं दत्त्वा प्रसादयितुमपि समर्था राजान इति तात्पर्यं १३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ देवानामिति १ । २ । ३ । ४ घोरं निदितं अनिष्टसूचकमित्यर्थः मृत्युदूतत्वात् कपोतस्य अंतवान् दिगंतानाभीश्व रः ५ अंगैरिति मुनिरहं स्वशरीरेण कपोतशरीरं प्रविष्टोऽस्मीत्यर्थः प्राणान् प्राणरक्षकत्वेन त्वमेव मम प्राणा इत्यर्थः ६ । ७ श्रोत्रियस्य भे श्येनायत्वेन कर्तुं प्रदानं न साधुदानं ८ । ९

पर्यायेणोतिपितृपुत्रभार्यामातृपृथ्वीनामाधरोत्तयेण याजाया सैवभवांतरे माता यः पुत्रः स एवपिता एवंशुभमिदंभवति मिश्रंवाशशुरिति भवेपुत्रमनुपयायेणवसति स्थितिर्भवति अतस्सर्वगो
हो अस्मात्कपोतात् जातोऽसि अतस्त्वं तवजन्मांतरीयांतिरंकपोतं आवदानोरक्षन् ममआहारेविघ्नमाकुर्वित्यर्थः १० शकुनेनेत्यकारांतोऽपि एतयोःस्वरूपंज्ञात्वासाधुर्भूय कथं कुर्यामिति
विमृशतीत्यर्थः ११ । १२ ह्रस्वाशीशवेएवप्रजाप्रमीयवे त्रिवते १३ मोचनेऽप्युक्तं सोऽब्रवीदतिलमते अयचेताः अनुहारः १४ अस्मात्कपोतात्पुनंकपोतं मोचयित्वा ते तुभ्यंप्रतिनयंतुमिति

पर्यायेणवसतिर्वाभवेपुसर्गेजातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ॥ त्वमाददानोऽथकपोतमेनंमात्वंराजन्विघ्नकर्ताभवेथाः १० ॥ राजोवाच ॥ केनेदृशजातुपरादिदृष्ट्या
गुच्यमानाशकुनेन संस्कृता ॥ थावैकपोतोवदतेयांचश्येन उभौविदित्वाकथमस्तुसाधु ११ नास्यवर्षवर्षतिवर्षकालेनास्यबीजंरोहतिकालउत्तम ॥ भीतंप्रप
न्नयोहिददातिशत्रवेनत्राणंलभेन्नाणमिच्छन्सकाले १२ जाताह्रस्वाप्रजाप्रमीयतेसदानवासंपितरोऽस्यकुर्वते ॥ भीतंप्रपन्नयोहिददातिशत्रवेनास्यदेवाःप्रतिपृ
क्तंतिहव्यम् १३ मोचमन्त्रंविदातिचाप्रवेताःस्वर्गालोकाद्भ्रूयतिशिश्रवे ॥ भीतंप्रपन्नयोहिददातिशत्रवेसेंद्रादेवा प्रहरन्त्यस्यवज्रम् १४ उक्षाणंक्लापह
ओदनेनअस्मात्कपोतात्प्रतिनेयंतु ॥ यास्मिन्देशेरमसेऽतीवश्येनतत्रमांसंशिवयस्तेवहंतु १५ ॥ इयेनउवाच ॥ नोक्षाणोराजन्प्रार्थयेयंनचान्यदस्मान्ना
समाधिकंवाकपोतात् ॥ देवैर्देतःसोऽद्यममैषमक्षस्तन्मेददस्वशकुनानामभावात् १६ ॥ राजोवाच ॥ उक्षाणंवेहतमनूतंनयंतुतेपश्यंतु पुरुषानमेव ॥ मया
हितस्यदायंममांतिकात्त्वांप्रत्याग्रायंतुत्वंह्येनंमाहिंसीः १७ त्यजेप्राणान्नैवदद्यांकपोतंसौम्योह्यार्किंनजानासिइयेन ॥ यथाक्लेशमाकुर्ण्येहसौम्यनाहंकरोत
मर्पयिष्येकथंचित् १८ यथामांसैसाधुवादैःप्रसन्नाःप्रशंसयुःशिवयःकर्मणातु ॥ यथाइयेनप्रियमेवकुर्याप्रशाधिनायद्वदेस्तत्करोमि १९ ॥ इयेनउवाच ॥ ऊ
रोर्दक्षिणाहुत्कृत्यस्वपिशितंतावद्राजन्यावन्मांसंकपोतेनसमम् ॥ तथातस्मात्साधुत्रातःकपोतःप्रशंसयुश्चशिवयःकृतंचप्रियंस्यान्नमोति २० अयतदक्षि
णाहूरोत्कृत्यस्वमांसपेशीतुल्याधारयत् ॥ गुरुतरएवकपोतआसीत् २१ पुनरन्यमुच्चकर्तगुरुतरएवकपोतः ॥ एवंसर्वसमाधिकृत्यशरीरंतुलायानारोपया
मास तत्तथापिगुरुतरएवकपोतआसीत् २२ अथराजास्वयमेवतुलामारुरोह ॥ नचव्यलीकमासीद्राज्ञ एतदृतांतंदृष्ट्वात्रातहत्युक्ताप्रालीयतइयेनः अथराजा
अब्रवीत् २३ कपोतंविद्युःशिवयस्त्वांकपोतपृच्छामितेशकुनेकोनुइयेनः ॥ नानीश्वरईदृशंजातुकुर्यादेतंप्रश्नंभगवन्नेविचक्ष २४ ॥ कपोतउवाच ॥ वे
श्वानरोऽहंज्वलनोधूमकेतुरथैवइयेनोवज्रहस्तःशचीपतिः ॥ साधुज्ञातुंत्वामृषमंसौरथेयनौजिज्ञासयात्वत्सकाशंप्रपन्नौ २५

निधित्वेनसमर्पयंतु २५ ददस्व ददवानेहृत्यस्यरूपं शकुनानांपकस्मिन्नेवबहुत्वं अभावात्नाशेन २६ उक्षाणंबलीविदंवेहतंवंध्यां गांवा अनूर्नसर्वांसपूर्णयथास्यात्तथा मयाहितस्यभीप्र
स्तस्यकपोतस्य दायंमतिधनं प्रत्याग्रायंतुं प्रापयंतु पश्यंतुआलोचयंतुच संतः पुनंकपोतंमाहिंसीरिति १७ सौम्योह्यार्कं सोमसंतुक्क्रतुवन्नित्यंपरिपाल्योह्यार्कं हेसौम्य सोमवन्नित्यदर्शन
१८ । १९ । २० । २१ अधिकृत्यच्छित्वा २२ अपर्मांसौ स्वयमेवतुलामाविवेश व्यलीकं अप्रियं त्रातस्त्रयांकपोतइत्युक्ता २३ । २४ हेसौरथेयसुरथायाःपुत्र नौजावांविद्वीतिशेषः २५

असिनाखड्गेनएतन्मांसं वःप्राणांलक्षमाधिकंकरोमि २६ । २७ शिविनाशिथिलशरीरेणजातंजौद्धिदंउज्ज्वेदेनजातं यशसादीप्यमानम् २८ ॥ इत्या० प० नी० भा० भावदीपेसप्तमवत्याधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ भूयइति १ । २ । ३ आयुष्मंतंविचरकालमोग्यंस्वर्गस्थानं पुंस्त्वमार्थं अवतरेस्त्वर्गात्भूमौप्रयममितिशेषः ४ । ५ । ६ पार्श्वरथचक्रप्रदेशस्थमश्वम् ७ । ८
यामेतांपेशीममनिष्कयायप्रादाद्भवानसिनोत्कृत्यराजन् ॥ एतद्वोलक्षमशिवंकरोमिहिरण्यवर्णंरुचिरंपुण्यगंधम् २६ एतासांप्रजानांपालयितायशस्वीसुरवी
णामथसंसतोभृशम् ॥ एतस्मात्पार्श्वोत्पुरुषोजनिष्यतिकपोतरोमंतितचतस्यनाम २७ कपोतरोमाणंशिविनौद्धिदंपुत्रंप्राप्त्यसिन्नुपवृषसंननंयशोदीप्यता
नंद्रष्टाऽसिश्चरमृषमंसौरथानाम् २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिशिविचरितेसप्तमवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ भूयएवमहाभाग्यंकथयतामित्यब्रवीत्पांडवोनार्कंडेयम् ॥ अथाचष्टमार्कंडेयः ॥ अष्टकस्यवैश्वामित्रेश्वमेवेसर्वेराजानःप्रागच्छत् १ आतर
श्वास्यप्रतर्दनोवसुमनाःशिविरौशीनरइतिसचसमाप्तयज्ञोभाटभिःसहरथेनप्रायातेचनारदमामच्छंतमभिवाद्यारोहतुभवान्तरथमित्यब्रुवन् २ तांस्तथेत्युक्ता
रथमारुरोह ॥ अथतेषामेकःसुरार्पिनारदमब्रवीत् ॥ प्रसाद्यभगवंतंकिंचिदिच्छेयंप्रष्टुमिति ३ पृच्छेत्यब्रवीदपिः ॥ सोऽब्रवीदायुष्मंतःसर्वगुणप्रमुदिताः ॥
अथायुष्मंतंस्वर्गस्थानंचतुर्भिर्यातव्यंस्यात्कोऽवतरेत् ॥ अयमष्टकोवतरेदित्यब्रवीदपिः ४ किंकारणमित्यपृच्छत् ॥ अथाचष्टाष्टकस्यगृहेभयाउषितंसमार
थेनानुप्रावहदथापश्यमनेकानिगोसहस्राणिवर्णशोविविकानितमहमपृच्छंकस्येमागावइतिसोऽब्रवीत् ॥ मयानिमृष्टाइत्येतास्तेनैवस्वयंश्लाघतिकथितेन ॥
एषोऽवतरेदथात्रिभिर्यातव्यंसांप्रतंकोवतरेत् ५ प्रतर्दनइत्यब्रवीदपिः ॥ तत्रकिंकारणंप्रतर्दनस्यापिगृहेमयोषितंसमारथेनानुप्रावहत् ६ अयेनंब्राह्मणोऽभिश्ले
तांश्वमेददातुमवान्नितृतोदास्याभीत्यब्रवीद्ब्राह्मणंत्वरितमेवदीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेवसब्राह्मणस्यैवमुक्तादक्षिणंपार्श्वमददत् ७ अथान्योऽप्यश्वार्थीब्रा
ह्मणआगच्छत् ॥ तथैवचैनमुक्तावामपार्श्वमभ्यदादथप्रायात्पुनरपिचान्योऽप्यश्वार्थीब्राह्मण आगच्छत्त्वरितोऽथतस्मैअपनह्यवामंधुर्यमददत् ८ अथप्रा
यात्पुनरन्यआगच्छदश्वार्थीब्राह्मणस्तमब्रवीदतियातोदास्यामित्यरितमेवमेदीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मैदत्त्वाऽश्वंरथधुरंगृह्णताव्याहृतंब्राह्मणानांसांप्रतंना
स्तिकिंचिदिति ९ यएषददातिचासूयतिचतेनव्याहृतेनतथाऽवतरेत् ॥ अथद्राम्यांयातव्यमितिकोऽवतरेत् १० वसुमनाअवतरेदित्यब्रवीदपिः ११
किंकारणमित्यपृच्छदथाचष्टनारदः ॥ अहंपरिभ्रमन्वसुमनसोऽगृहमुपस्थितः १२ स्वस्तिवचनमासीत्पुष्परथस्यप्रयोजनेनतमहमन्वगच्छंस्वस्तिवाचितेपु
ब्राह्मणेपुरथोब्राह्मणानांदर्शितः १३ तमहंरथंप्राशंसमथराजाऽब्रवीद्भगवतारथःप्रशस्तः ॥ एषभगवतोभगवतोरथइति १४

अतियातोऽतिवेगवान् अश्वचतुष्टयस्यापिदानात्पुनस्वहस्तेनैवगृह्णतासांप्रतंतुक्तापुनविचारः ९ । १० । ११ । १२ पुष्परथस्यगिरिगनसागरेष्वप्रतिपिद्धमार्गस्य प्रयोजनेनतदर्थमित्य
र्थः १३ रथस्तुतएववतुयाचितः राजाऽपिममाशयंतुद्धाऽपि रथंनवतवान् रथस्तुतिजानुसोवित्तवानितिप्रवृत्त्यर्थः १४

द्रोहवचनेन अदत्वाद्युपास्तरेन ११ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ महित्वापूजयित्वाकपालशीर्षस्थिपात्रम् २२ । २३ । २४ । २५ । २६ योदत्वाष्टाघतेयश्चासूयेत्यश्वाथिनो लि
प्सितामिगितैर्जात्वाऽपि तंस्तुतिमात्रेणैव संभावयति न त्वर्थेन यश्च ब्राह्मणेनार्थितः श्रद्धाक्षमापूर्वकमदेयमपि ददाति अकर्तव्यमपि करोति तेउत्तरोत्तरं श्रेष्ठः तत्राप्यन्त्योनारदादपि श्रेष्ठ इति दातु

अथ कदाचित्पुरनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव चरथप्रयोजनमासीत् ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं राजाऽब्रवीदिति पुनरेव तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयमथ राजा ब्रा
ह्मणानां दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्या ब्रवीत् ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु संभाविता नि एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् १५ अथैकेन यातव्यं स्यात्को वतरेत् पु
नर्नारद आह ॥ शिविर्यायादहमवतरेयं अत्र किं कारणमित्यब्रवीत् ॥ असावहं शिविना समो नास्मि यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् १६ शिवे अत्रार्थस्मीतितम
ब्रवीच्छिविः किं कियतामाज्ञापयतु भवानिति १७ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्भोनाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्करु अन्नं चोपपादय ततो हं प्रतीक्ष्य
इति ॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् १८ अथास्यमृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते ब्राह्मणो न ग
रं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं रुयगारमश्वशालां हस्तिशालां च रुद्ध इति १९ अथ शिविस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् सिद्धं भ
गवन्नमिति ब्राह्मणो न किंचिद्वा जहार विस्मया दधो मुखश्चासीत् २० ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन्भुज्यतामिति ॥ मुहूर्तादुद्गीक्ष्य शिवि मब्रवीत् २१ त्वमेवैतद
शानेति तत्राह तथेति शिविस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् २२ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ॥ अब्रवीच्चैत्रं जितक्रोधोऽसिनते किंचिदप
रित्याज्यं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् २३ सह्युद्गीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रेतिष्ठंतं देव कुमारमिव पुण्यगंधान्वितमलंकृतं सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽत
रधीयत् २४ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥ तस्मिन् तर्हि ते अमात्या राजानमूचुः ॥ किंप्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति २५ शि
विरुडवाच ॥ नैवाहमेतद्यशसे ददानि न चार्थहेतोर्न च भोगवृष्ण्या ॥ पापैरनासेवित एष मार्ग इत्येव मे तत्सकलं करोमि २६ साद्रेऽसदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं तस्मा
त्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ॥ एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु तस्मादहं वेदयथा वदेत् २७ ॥ इति श्रीम० आ० प० मार्कंडेय समाख्या प० राजन्य महाभाग्येशिविचरि
ते अष्टमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मार्कंडेय मृषयः पांडवाः पर्यपृच्छन्तस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति १ सतानुवाचा
स्ति खलुराजर्षिरिन्द्रयुग्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः कीर्तिर्भेष्युच्छिन्ने तिसमामुपातिष्ठ दथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति २

गुणदोषविधानपरोऽध्यायः २७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ मार्कंडेय मृषय इति यावत् कीर्तिस्तावत्स्वर्गेतिष्ठति तुल्यन्याय
त्वाद्यावत् कीर्तिस्तावत्स्वर्गेतिष्ठति १ प्रत्यभिजानाति परिचिनोति २

कार्यपुण्यतदर्थं श्रेष्ठजपादयस्तामिराकुलत्वात् वासायनिकाः वासोविद्यागारं ते देव अयनं वासायनं तत्र भवाः ग्रामैकरात्रवासिनस्तीर्यादनशीलाः शरीरोपतापेन कृच्छ्रोपवासादिजन्मना
तमहमनुवं कार्यचेष्टाकुलत्वाच्च वयं वासायनिका ग्रामैकरात्रवासिनोने प्रत्यभिजानां मोऽप्यात्मनो र्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामो र्थानामनुष्ठानम् ३
अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो नामो लूकः प्रतिवसति ॥ समत्ताश्चिरजातो भवंतं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति ४ ततः समाम
श्वोभूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवो लूकः ॥ अथैनं सराजापप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ५ समुहूर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाम भिजानाभिभवंतमिति स एव मुक्तोऽद्रु
मः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ६ अथास्तिकश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति स एव मुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रयुग्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडीजंघोनाम बकः प्रतिवसति
सोऽस्मत्ताश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति तत इन्द्रयुग्नो मां चो लूकमादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजंघोनाम बको बभूव ७ सोऽस्माभिः पृष्ठो भवानि मां इन्द्रयुग्नं राजान
मभिजानातीति स एव मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रयुग्नं राजानमिति ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्ठः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति
खल्वस्मिन्नेव सरस्य कूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति ॥ समत्ताश्चिरजाततरः स यदि कथां चिदाभिजानयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति ८ ततः स बकस्त
मकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ॥ अस्माकमभिप्रेतं भवंतं किंचिदर्थमभिप्रशुंसाध्वगम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात्सरसउत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो
वयंतस्य सरसस्तीरे आगतं चैनं वयमपृच्छाम भवानिन्द्रयुग्नं राजानमभिजानातीति ९ समुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पसंपूर्णनयन उद्दिग्रहदयोर्वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्रांज
लिरब्रवीत् किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सह स्रुत्वश्चितिषु यूपा आहिताः १० सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् ॥ अत्र चा
हं प्रतिवसामीति ११ अथैतत्सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनंतरं देवलोकादेव रथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयंतं इन्द्रयुग्नं प्रतिप्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं प्रतिपद्य
स्वकीर्तिमानस्य व्यग्रो याहीति १२ भवंति चात्र श्लोकाः ॥ दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ॥ यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते १३ अकीर्तिः
कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ॥ स पतत्यधमां लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते १४ तस्मात्कल्याणवृत्तः स्याद नंताय नरः सदा ॥ विहाय चितं पापिष्ठं बर्षमेव
समाश्रयेत् १५ इत्येतच्छ्रुत्वा सराजाऽब्रवीतिष्ठतावद्यावीदमौ वृद्धौ यथा स्थानं प्रतिपादयामीति १६ समां प्रावारकर्णं चो लूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तं नैव याने
न संस्थितो यथोचितं स्थानं प्रतिपेदे तन्मयाऽनुभूतं चिरजीविने दशमिति पांडवानुवाच मार्कंडेयः १७

देहतापेन अतो न वयमतीतानागतविदः स्म इति भावः १ खलुप्रसिद्धं ४ सः इन्द्रयुग्नोऽश्वोभूत्वा मामवहत् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ चितिषु अभिचयनेषु कर्तव्येषु सत्सु १०
११ । १२ । पुरुषः स्वर्गस्थ इति शेषः १३ । १४ । १५ । १६ । १७

असौ मार्कण्डेयः १८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनशताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ अतःपरं स्वर्गप्रदानसाधारणानुचरमानाहाध्यायेन श्रुत्वासराजराजाधिरित्यादिना वदंतिलोकेषुविशिष्टबुद्धयश्चैतेन १ । २ । ३ । ४ पर्यश्रंतिवाल्लुब्धातिथिभ्यः पूर्वमश्रंति यत्रजन्मानि असत्यंष्टयागोब्राह्मणादित्राणंविभाकीर्त्यते तदपिबुधेत्यर्थः ५

पांडवाभ्योऽसुःसाधुशोभनंभवत्तातंराजानमिंद्रद्युमंस्वर्गलोकाद्युतंस्वेस्थानेप्रतिपादयतेत्यथेतानब्रवीदसौननुदेवकीपुत्रेणापिठुणेननरकेमज्जाननोराजापेवृ
मस्तस्मात्तच्छात्पुनःसमुत्पत्यस्वर्गं प्रापितइति १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिद्रुप्रोपाख्यानऊनशताधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वासराजराजाधिरिंद्रद्युमस्यततदा ॥ मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्यप्रतिपादनम् १ युधिष्ठिरो
महाराजपुनःपप्रच्छतंमुनिम् ॥ कीदृशीपुण्यवस्थामुदत्तादानंमहामुने २ ईद्रलोकंत्वनुभवेत्पुरुषस्तद्ब्रवीहिमे ॥ गार्हस्थ्येऽप्यथवावाल्मेयौवनेस्थाविरेऽपिवा ॥
यथाफलंममश्रातितथात्वंकथयस्वमे ३ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ वृथाजन्मानिचत्वारिवृथादानानिषोडश ॥ वृथाजन्मह्यपुत्रस्येवचधर्मवहिष्कृताः ४ परपा
केषुयेऽश्रंतिआत्माथैवपचेतुयः ॥ पर्यश्रंतिवृथायत्रतदसत्यंप्रकीर्त्यते ५ आरूढपतितेदतमन्यायोपहतंचयत् ॥ व्यर्थेनुपतितेदानं ब्राह्मणेतस्करेतथा ६ गुरो
चाच्यतिकेपापेकृतग्रेग्रामयाजके ॥ वेदविक्रयिणेदतंतथावृषलयाजके ७ ब्रह्मबंधुपुयदतंतयदतंवृषलीपतौ ॥ स्त्रौजनेषुचयदतंव्यालगाहेतथैव ८ परिवारकेषु
यदतंवृथादानानिषोडश ॥ तमोवृत्तस्तुयोदद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव ९ भुंक्तेचदानंतत्सर्वंमर्त्यस्थस्तुनरःसदा ॥ ददहानां द्विजातिभ्योवृद्धभावेनमानयः १० त
स्मात्सर्वास्ववस्थामुसर्वदानानिपार्थिव ॥ दातव्यानिद्विजातिभ्यःस्वर्गमार्गजिगीषया ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्यसर्वस्यवर्तमानःप्रतिग्रहे ॥
केनविप्राविशेषेणतारयंतितरंतिच १२ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ जपैर्नत्रैश्वहोमैश्चस्वाध्यायाध्ययनेनच ॥ नावंवेदमयीकृत्वातारयंतितरंतिच १३ ब्राह्मणास्तो
षयेद्यतुतुष्यंतेतस्यदेवताः ॥ वचनाच्चापिविप्राणांस्वर्गलोकमवाप्नुयात् १४ पितृदेवतपूजाभिर्ब्राह्मणभ्यर्चनेनच ॥ अनंतं पुण्यलोकं त्रुंगंताऽस्ति त्वं न संशयः १५
श्लेष्मादिभिर्योऽसतनुर्भ्रियमाणोऽविचेतनः ॥ ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता १६ श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः ॥ दुर्वर्गः कुनखीकुडी
मायावीकुंडगोलकौ १७ वर्जनीयाः प्रयत्नेन कांडपृष्ठाश्च देहि नः ॥ जुगुप्सिता हि यच्छ्राद्धं दहत्याग्निरेव धनम् १८ ये ये श्राद्धेन युज्यंते मुकां ववाधिरादयः ॥ तेषां
सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारंगैः १९ प्रतिग्रहश्च वैदेयः शृणुयस्य युधिष्ठिर ॥ प्रदातारं तथाऽऽत्मानं यस्तारयति शक्तिमान् २०

आरूढश्चासौ पतितः । 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मयस्तु प्रच्यवते पुनः ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति येन शुद्धयेत्स आत्महा' इति श्लोकोक्तः नैष्ठिकं यावज्जीव ब्रह्मचर्यं चतुर्थाश्रमं वानप्रस्थत्वं वा प्रच्यवते गा
र्हस्थ्येच्छादिना तानिष्ठात्यजति ६ गुरावप्यातृतिरेऽनृतमिथे वृषलः गृध्रः ७ ब्रह्मबंधवोजातिमात्रब्राह्मणावृताध्यायनगूण्याः ८ । ९ दानंदानफलं अन्यतु दानं वृद्धभावेन जरयाभुंक्ते १०
११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० अजुगुप्सिताः अभिशस्तपतितवर्जिताः दुर्वर्गः अतिगोरोऽतिहृष्णोऽभीमत्सर्वर्गः १७ कांडपृष्ठाः बाणनिर्गंधराः सात्रवृत्तय इत्यर्थः १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

तस्मिन्देयं द्विजेदानं सर्वांगमविजानता ॥ प्रदातारं तथाऽऽत्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् २१ न तथा हविषोहोमेर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ॥ अग्नयः पार्थतुष्यंतियथाह्य
तिथिभोजने २२ तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् २३ प्रयच्छंतितु ये राजत्रोपसर्पंतितेयमम् ॥ देवमालयाप
नयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् २४ आकल्पपरिचर्याचगात्रसंवाहनानि च ॥ अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठगोदानाद्यतिरिच्यते २५ कपिलायाः प्रदानात्तु नुच्यते नात्र
संशयः ॥ तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये २६ श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ॥ पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे २७ एवं विधेः पुदात
व्यानसमृद्धेऽपु भारत ॥ को गुणो भरतश्रेष्ठसमृद्धेष्वभिर्वाजितम् २८ एकस्यैका प्रदातव्यानबहूनां कदाचन ॥ सागौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् २९ न ता
रयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णयः प्रयच्छति ३० सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ अनद्धा हंतु यो दद्याद्दलवंतं धुरंधरम् ३१
स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ वसुंधरां तु यो दद्याद्द्विजाय विदुषात्मने ३२ दातारं ह्यनुगच्छंतिसर्वे कामाभिर्वाञ्छिताः ॥ पृच्छंति चात्र दातारं वदंति
पुरुषाभुवि ३३ अध्वनिक्षीणगात्राश्च पांसुपादावगुंठिताः ॥ तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ३४ अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ॥ तस्मात्त्वं
सर्वदानानि हित्वाऽन्नं संप्रयच्छह ३५ न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ॥ यया शक्तिचयो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ३६ स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिं स
लोकताम् ॥ अन्नमेव विशिष्टं हितस्मात्परतरं न च ३७ अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ॥ संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वयज्ञप्रतिष्ठितम् ३८ तस्मात्सर्वाणि भू
तानि स्थावराणि चराणि च ॥ तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वं यदिति विश्रुतम् ३९ येषां तटाकानि महोदकानि वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ॥ अन्नस्य दानं मधुराचवा
णीयमस्य ते निर्वचना भवंति ४० धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसंचितं विप्रेषु शीले च प्रयच्छते यः ॥ वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा धारा वसूनां प्रतिमुंचतीव ४१ अन्नदाः प्र
थमं यांति सत्यवाक्कदनंतरम् ॥ अयाचितप्रदाता च समं यांति त्रयोजनाः ४२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कौतूहलमुत्पन्नः पर्यपृच्छ युधिष्ठिरः ॥ मार्कण्डेयं महात्मानं
पुनरेव सहानुजः ४३ यमलोकस्य चाध्वानमंतरं मानुषस्य च ॥ कीदृशं किं प्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ॥ तरंति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शंसमे ४४ ॥ मार्कण्डेय
उवाच ॥ सर्वगुह्यतमं प्रश्रं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ॥ कथयिष्यामि ते राजन् धर्मधर्मभृतां वर ४५ षडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ॥ यमलोकस्य चाध्वानमं
तरं मानुषस्य च ४६ आकाशं तदपानीयं घोरं कां तारदर्शनम् ॥ न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीयं केतनानि च ४७

प्रजापतिविराड् अन्नं विराडिति श्रुतेः ३८ । ३९ प्रतिश्रयाः गृहाः येषां यैः उत्पृष्टा इति शेषः निर्वचनाः यमवार्तामपिन नृपवंतीत्यर्थः ४० वसूनां धनानां ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७

मांसशोणितलेपनभेदः २ अज्ञातं शास्त्रात्किं तु स्वयमेव कल्पितं तत्तदशिलारोहणादिने क्लेश एव न तु अन्यत्पापं प्रहीयते भावशून्यस्येति तदपि भावश्चेत् शुद्धिहेतुरिति भावः ३ पुण्यादेवदयाकृपात् वाङ्मनःकायशुद्धिरूपाश्च वैराग्यशुद्धिमोक्षाः स्युर्न तु फलाद्यशनादिनेत्यर्थः ४ स्थानकुटिकासनात्स्थानावरगृहत्यागात् ५ विधित्सितमाह ज्ञानेनेति ७ क्लेशः अविद्यादिभिः ८ आत्मनेति शरीराणीति शेषः आत्मना विप्रहीणानि निरात्मकानि रज्जुरगादिवत् यतः काष्ठादिसमानि जडानि दृश्यानीत्यर्थः एतेन यद्दृश्यं तन्मिथ्येति नियमो दर्शितः मूढदृष्ट्याऽपि नियमांतरमाह विनश्यंतीति यद्दृश्यं तद्विनाशितो विद्यदादिकमहंकारश्च साक्षिभास्यत्वात् घटवद्विनाशे वेत्यर्थः ९ नास्मिदेहादिदृश्यरूप इति वा नाहमहंकाराख्यद्रष्टृरूपो वा न मे मत्संबन्धिदेहाहंकारादिकमिति वाऽऽत्मानं विंदते १० अक्षरात्तत्त्वमिति वाक्यात् अभिसंधाय शास्त्राशयं प्रत्यगात्मनः केवलीभावं ज्ञात्वा श्लोकपदैः 'सत्यं ज्ञानमनंतम्' इत्यादिभिर्भूतपदैः अंकितानि चिह्निता

नहि पापानि कर्माणि शुद्धचंत्यनशनादिभिः ॥ सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः २ अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ॥ नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ३ पुण्यादेव प्रवर्जंति शुध्यंत्यनशनानि च ॥ न मूलफलमक्षित्वा न्नमौ नान्नानि लाशनात् ४ शिखामुंडनाद्वाऽपि न स्थानकुटिकासनात् ॥ न जटाधारणाद्वाऽपि न तु स्थंडिलशय्या ५ नित्यं ह्यनशनाद्वाऽपि नाग्निशुश्रूषणादपि ॥ न चोदकप्रवेशेन न च क्षमाशयनादपि ६ ज्ञानेन कर्मणा वाऽपि जरानरणमेव च ॥ व्याधयश्च प्रहीयंते प्राप्यते चोत्तमं पदम् ७ बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहंति पुनर्यथा ॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ८ आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ॥ विनश्यंति न संदेहः फेनानीव महार्णवे ९ आत्मानं विंदते येन सर्वभूतगुहाशयम् ॥ श्लोकेन यद्विवाधेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् १० अक्षरादभिसंधायके चिच्छ्लोकपदांकितैः ॥ शतैरन्यैः सह सैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ११ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ऊचुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् १२ विदितार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनम् ॥ उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः १३ शुष्कं तर्कपरित्यज्य आश्रयस्वश्रुतिं स्मृतिम् ॥ एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ॥ बुद्धिर्न तस्य सिद्धये तसाधनस्य विपर्ययात् १४

निब्रह्मणानि 'ब्रह्मविदाप्रोतिपरं' इत्यादीनि तैः उपनिषदां शतैः सह सैर्वैत्यर्थः प्रत्ययोऽहं ब्रह्मास्मीत्यनुभवः स्वसाक्षिकः अद्वेष्टत्वादिश्वलोकसाक्षिकः मोक्षस्य लक्षणं ज्ञापकं ११ । १२ परिवेदसाकल्येन वेदविदितार्थो ज्ञाता तत्तत्त्वः वेदेभ्यः वेदोक्तकर्मभ्यः १३ शुष्कतर्कप्रपंचः सत्योऽबाध्यत्वात् आत्मवत् । व्यतिरेकेण शुक्तिरजतवद्वेद्यादिरूपम् । 'श्रुतिर्नेह नानास्ति किंचन' इति । स्मृतिर्'अज्ञानप्रमवालोकावेदाश्चाज्ञानसंभवाः ॥ विदितार्थस्तत्त्वस्य नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिकां जगद्वाधप्रदर्शनी आश्रयस्व' नैषातर्केण मतिरापनेया । नावेदविन्मनुते तं ब्रह्म' इति श्रुतिभ्यां पकंचतत्त्वअक्षरं व्यापकं त्रिविधभेदशून्यं वस्तु तत्संबद्धं श्रुतिस्मृतितत्त्वं हेतुभिः श्रौतयुक्तिभिः । 'अग्नेन सोम्यशुंगेनापो मूलमन्विच्छ अग्निः सोम्यशुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्यशुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' इत्यादिभिः कार्यलिंगकेनानुमानेन परमकारणं दर्शयंतीभिः शुंगेन कार्येण मूलं कारणमिच्छति यदीति शेषः बुद्धिस्तत्त्वज्ञानं साधनस्य ज्ञानादेः शास्त्रादेः विपर्ययात् अभावात् अवैदिकत्वाद्वा १४

वेदेति तत् अक्षरं तत्त्वं वेदः प्रणवः वाच्यवाचकभोरमेदात् शरीरं प्रति प्रमाणवद्भावेन तदधिगमस्य सर्वत्र दर्शनात् तथा च श्रुतिः । 'एतद्वै सत्यं कामपरं चापरं ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्वेदानैते नेवायतनेनेकतरमन्वेति' इत्यादिका वेदस्तत्त्वं तत्त्वाधिगमहेतुः तत्समासोपलब्धौ तस्य वेदस्य समासः संक्षेपः प्रलयो यत्र स तत्समास आत्मा । 'यत्र वेदा अवेदाः' इति श्रुतेः तस्योपलब्धौ आत्मा क्लीबः स्वप्रकाश आत्मा न घटतस्त्वात्मानं प्रकाशयति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् कथं तर्हितं ज्ञानस्य साधनमुच्यते इत्याशंक्याह तत्सवेद्यस्य वेद्यमिति तत्समासः आत्मा वेद्यस्य बुद्धिस्तत्त्वस्य वेद्यं ज्ञेयं । 'दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या मनसैवानुद्रष्टव्यः' इत्यादि श्रुतिभ्यः । कथं तर्हितं यन्मनसानमनुते इत्यादि श्रवणं उच्यते । 'चक्षुःसन्निहितं कुंभं यथा सूर्योऽवभासयेत् ॥ चित्तवत्या तथा व्यासं चिदात्मैव प्रकाशयेत् ॥ स्वप्रकाशं चिदात्मानं वृत्तिरात्मा तं रंविना ॥ मामयेद्रास्करमिव चक्षुःसूर्यांतरं विना ॥ वृत्तिव्याप्तिमपेक्ष्यैव वेद्यत्वं प्राहुरात्मनः । चिदंतरानपेक्षत्वादेवेत्यत्वं तथागमाः' आगमाः । 'यन्मनसानमनुते । मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्याद्याः । 'विज्ञातारमरेकेन विजानीयादिति श्रुतिः । निराकरोति वेद्यत्वमनवस्थाभयादिनि' १५ । १६ प्रसादे वेदपूर्ववेदितव्यं प्रयत्नात् तद्वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ॥ वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धौ क्लीबस्त्वात्मा तत्सवेद्यस्य वेद्यम् १५ वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ॥ फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् १६ इंद्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ॥ तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् १७ तपसा स्वर्गं गमनं भोगोदानेन जायते ॥ ज्ञानेन मोक्षा विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तुराजेंद्रप्रत्युवाच महायशाः ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रधानविधिमुत्तमम् १९ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ यत्त्वमिच्छसि राजेंद्र दानधर्मयुधिष्ठिर ॥ इष्टं चेदं स दामह्यं राजगौरवतस्तथा २० शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ॥ छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजिते ॥ दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर २१ जीवनाय समाक्लिन्नं वसुदत्तामहीयते ॥ वैश्यं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् २२ प्रतिस्त्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योन्नानुसंचरन् ॥ महाधुरियथानावा महापापैः प्रमुच्यते २३ विष्णवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च ॥ पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् २४ अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥ चंद्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते २५ ऋतुषु दशगुणं वदंति दत्तं शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ॥ भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् २६

न नैर्मल्येन अनशनं नाम चित्तं द्वियानि रोधो नत्वाहारत्याग इत्याह तस्मादिति १७ उक्तमर्थं पिंडीकृत्याह तपसेति तपसा स्वधर्माचरणेन १८ । १९ । २० छायायां करिणः गुरुभायो गोऽश्वत्थच्छायागजच्छायाख्यं पर्व देशकालयोगजं कर्णादिव कर्णां अश्वत्थपल्लवास्तैर्वीजिते देशे जलोपाते २१ समाक्लिन्नं आर्द्रं वसु अन्नादिद्रव्यं वैश्यं विशंत्यस्मिन्निति वैशो धर्मगृहं तदधिकारिणं वैश्यं 'वृद्धौ पधारुणा धनैः त्रिपुरत्ने वसुस्मृतम्' इति । 'विशो वेद्या गृहे प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके' इति च विश्वः २२ प्रतिस्त्रोतश्चित्रवाहा इति सार्धः श्लोकः प्रतिपत्तीं पूर्ववाहिन्याः नद्याः पश्चिमाभिमुखं स्त्रोतः प्रवाहो यत्र तत्तीर्थं प्रतिस्त्रोतः तत्र पात्रेऽपि ताश्चित्रवाहा उत्तमाश्वाः विपरिणम्य अक्षया इत्यपकृष्यते अक्षयफला इत्यर्थः पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् अन्नार्थं अनुसंचरन् पर्जन्यं हंद्रोऽप्यक्षयः अतिथिरूपेण तृषडंद्रोऽप्यक्षयस्वर्गप्रद इत्यर्थः । 'पर्जन्यो मघवाहवा' इति हलायुधः महाधुरि महति धुः सटशे मवाहे विष्णवे राहूपरागे विप्रदत्तानि विप्रेभ्यो दत्तानि दधिमस्तु दध्नामं । 'मंहं दधिमं वस्तु' इत्यमरः चकारात् पूर्वोक्तानि नापुरुषो वायथा महाधुरि योगभारे यथा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव गजच्छाया श्राद्धादिकर्तारोऽपि मुच्यंत इत्यर्थः २३ पर्वसु दशगुणं विषु २४ विषुवे तुलामेपसंक्रांतयोः षडशीतिमुखे मियुनकन्यामीनसंक्रांतियु २५ । २६

कामान्काम्यमानान्विषयान् २७।२८।१२९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति ऋषीणाराज्ञांचलोककंदकोद्धरणं परमेश्वरमी
नाभूमिदोभूमिमश्रातिराजन्नायानदोयानमारुह्ययाति ॥ यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्योददातितांस्तान्कामान्जायमानःसभुंके २७ अग्रेरपत्यंप्रथमंसुवर्णभूवैष्ण
वीसूर्यसुताश्वगावः ॥ लोकास्त्रयस्तेनभवंतिदत्ताःयःकांचनंगाश्वमहीचदद्यात् २८ परंहिदानान्नवभूवशाश्वतंभव्यंत्रिलोकेभवतेकुतःपुनः ॥ तस्मात्प्रधानं
परमंहिदानंवदांतिलोकेषुविशिष्टबुद्धयः १२९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिदानमाहात्म्येद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ७ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वातुराजाराजपेरिद्रुमुग्रस्यततथा ॥ मार्कंडेयान्महाभागात्स्वर्गस्यप्रतिपादनम् १ युधिष्ठिरोमहाराजपप्रच्छभरतर्षभ ॥ मार्कंडे
यंतपोवृद्धंदीर्घायुपमकल्मषम् २ विदितास्तवधर्मज्ञदेवदानवराक्षसाः ॥ राजवंशाश्वविविधाऋषिवंशाश्वशाश्वताः ३ नतेस्त्यविदितंकिंचिदस्मिंल्लोकेद्विजो
त्तम ॥ कथांवेत्सिमुनेदिव्यामनुष्योरगरक्षसाम् ४ देवगंधर्वयक्षाणांकिन्नराप्सरसांतथा ॥ इदमिच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वेनद्विजसत्तम ५ कुवलाश्वइतिख्यातइक्ष्वा
कुरपराजितः ॥ कथंनामविपर्यासाहुंधुमारत्वमागतः ६ एतदिच्छामितत्त्वेनज्ञातुंभार्गवसत्तम ॥ विपर्यस्तंयथानामकुवलाश्वस्यधीमतः ७ ॥ वैशंपायनउ
वाच ॥ युधिष्ठिरेणैवमुक्तोमार्कंडेयोमहामुनिः ॥ धौंधुमारमुपाख्यानंकथयामासभारत ८ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ हंततेकथयिष्यामिशृणुराजन्युधिष्ठिर ॥
धर्मिष्ठमिदमाख्यानंधुंधुमारस्यतच्छृणु ९ यथासराजाइक्ष्वाकुःकुवलाश्वोमहीपतिः ॥ धुंधुमारत्वमगमतच्छृणुष्वमहीपते १० महर्षिर्विश्रुतस्तातउतंक
इतिभारत ॥ मरुधन्वसुरम्येषुआश्रमस्तस्यकौरव ११ उतंकस्तुमहाराजतपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ॥ आरिराधायेषुर्विष्णुंवहून्वर्षगणान्विभुः १२ तस्यप्रीतः
सभगवानसाक्षादर्शनमेयिवान् ॥ दृष्ट्वैवचर्षिःप्रहस्तंतुष्टावविधिवैःस्तवैः १३ ॥ उतंकउवाच ॥ ॥ त्वयादेवप्रजाःसर्वाःससुरासुरमानवाः ॥ स्थावराणिचभू
तानिजंगमानितथैवच १४ ब्रह्मवेदाश्वेद्यंचत्वयामृष्टमहाद्युते ॥ शिरस्तेगगनंदेवनेत्रेशशिदिवाकरो १५ निःश्वासःपवनश्चापितेजोग्निश्चतवाच्युत ॥ बाहव
स्तेदिशःसर्वाःकुक्षिश्चापिमहार्णवः १६ ऊरूतेपर्वताद्रेवखंजंघेमधुसूदन ॥ पादौतेपृथिवीदेवीरोमाण्योषधयस्तथा १७ इंद्रसोमाग्निवरुणादेवासुरमहोरगाः ॥
प्रह्लास्वामुपतिष्ठंतिस्तुवंतोविविधैःस्तवैः १८ त्वयाव्याप्तानिसर्वाणिभूतानिभुवनेश्वर ॥ योगिनःसुमहावीर्याःस्तुवंतित्वांमहर्षयः १९ त्वयितुष्टेजगत्स्वा
स्थ्यंत्वयिकुद्धेमहद्भयम् ॥ भयानामपनेताऽसित्वमेकःपुरुषोत्तम २० देवानांमानुषाणांचसर्वभूतसुखावहः ॥ त्रिभिर्विक्रमणैर्देवत्रयोलोकास्त्वयाहताः २१
असुराणांसमृद्धानांविनाशश्चत्वयाकृतः ॥ तवविक्रमणैर्देवानिर्वाणमगमन्परम् २२

तिरुमिति धुंधुमारोपाख्यानतात्पर्यं पदार्थोत्पष्टः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२

२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ७ ॥

पराभूताश्चदैत्येद्रास्त्वयिकुद्धेमहाद्युते ॥ त्वंहिकर्ताविकर्ताचभूतानामिहसर्वशः २३ आराधयित्वात्वां देवाःसुखमेधंतिसर्वशः ॥ एवंस्तुतोहृषिकेशउतंकेनम
हात्मना २४ उतंकमब्रवीद्विष्णुःप्रीतस्तेऽहंवरंनृणु ॥ उतंकउवाच ॥ पर्याप्तोमेवरोहोपयदहंष्टृवान्हरिम् २५ पुरुषंशाश्वतंदिव्यंस्त्रष्टारंजगतःप्रभुम् ॥ वि
ष्णुरुवाच ॥ प्रीतस्तेऽहमलौल्येनभक्त्यातवचसत्तम २६ अवश्यंहित्वयाब्रह्मनमतोग्राह्योवरोद्विज ॥ एवंसच्छंद्यमानस्तुवरेणहरिणातदा २७ उतंकःप्रांज
लिर्वैवरेभरतसत्तम ॥ यदिमेभगवन्प्रीतःपुंडरीकनिभेक्षण २८ धर्मेसत्येदमेचैवबुद्धिर्भवतुमेसदा ॥ अम्यासश्चभवेद्रक्षयात्वयिनित्यंममेश्वर २९ ॥ भगवा
नुवाच ॥ सर्वमेतद्विभवितामत्प्रसादात्तवद्विज ॥ प्रतिभास्यतियोगश्चयेनयुक्तोदिवौकसाम् ३० त्रयाणामपिलोकानांमहत्कार्यंकरिष्यासि ॥ उत्सादनार्थंलो
कानांधुंधुर्नाममहासुरः ३१ तपस्यतितपोधोरंशृणुयस्तंहनिष्यति ॥ राजाहिवीर्यवांस्तातइक्ष्वाकुरपराजितः ३२ बृहदश्वइतिख्यातोभविष्यतिमहीपतिः ॥
तस्यपुत्रःशुचिर्दातःकुवलाश्वइतिश्रुतः ३३ सयोगबलमास्थायमामकंपार्थिवोत्तमः ॥ शासनात्तवविप्रपेधुंधुमारोभविष्यति ॥ एवमुक्त्वातुतंविप्रंविष्णुरंतरधी
यत ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिधुंधुमारोपाख्यानेएकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ७ ॥ ७ ॥
॥ मार्कंडेयउवाच ॥ इक्ष्वाकौसांस्थितेराजनशशादःपृथिवीमिमाम् ॥ प्राप्तःपरमधर्मात्मासोऽयोध्यायानृपोऽभवत् १ शशादस्यतुदायादःककुत्स्थोनामवीर्य
वान् ॥ अनेनाश्वापिकाकुत्स्थःपृथुश्चानेनसःसुतः २ विष्वगश्वःपृथोःपुत्रस्तस्मादद्विश्वजज्ञिवान् ॥ अद्रेश्चयुवनाश्वस्तुश्रावस्तस्यात्मजोऽभवत् ३ तस्य
श्रावस्तकोज्ञेयःश्रावस्तीयेननिर्मिता ॥ श्रावस्तकस्यदायादोबृहदश्वोमहाबलः ४ बृहदश्वस्यदायादःकुवलाश्वइतिस्मृतः ॥ कुवलाश्वस्यपुत्राणांसहस्राण्ये
कविंशतिः ५ सर्वेविद्यासुनिष्णाताबलवंतोदुरासदाः ॥ कुवलाश्वश्चापित्तोगुणैरभ्यधिकोऽभवत् ६ समयेतंपिताराज्येबृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ॥ कुवलाश्वं
महाराजशूरसुतमधार्मिकम् ७ पुत्रसंक्रामितश्रीस्तुबृहदश्वोमहीपतिः ॥ जगामतपसेधीमांस्तपोवनममित्रहा ८ अथशुश्रावराजर्षितमुतंकोनराधिप ॥
वनंसंप्रस्थितंराजनबृहदश्वंद्विजोत्तमः ९ तमुतंकोमहातेजाःसर्वास्त्रिविदुषांवरम् ॥ न्यवारयदमेयात्मासमासाद्यनरोत्तमम् १० ॥ उतंकउवाच ॥ भव
तारक्षणंकार्यंतत्तावत्कर्तुमर्हसि ॥ निरुद्धिग्रावयंराजंस्त्वत्प्रसादाद्भवेमहि ११ त्वयाहिपृथिवीराजनरक्ष्यमाणामहात्मना ॥ भविष्यतिनिरुद्धिग्रानारण्यं
तुमर्हसि १२ पालनोहिमहान्धर्मःप्रजानामिहदृश्यते ॥ नतथादृश्यतेऽरण्येमाभूतेबुद्धिरिदृशी १३

इक्ष्वाकाविति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

वन० ३
अ०
॥२०३॥

न.भा.टी.
॥१७२॥

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नीलकंठीये
ईदृशोनहिराजैद्रधर्म कचनदृश्यते ॥ प्रजानांपालनेयोवैपुराराजर्षिभिः कृतः १४ रक्षितव्याः प्रजाराज्ञातास्त्वंराक्षितुमर्हसि ॥ निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुनहिशक्रो
मिपार्थिव १५ ममाश्रमसमीपेवैसमेधुमरुधन्वसु ॥ समुद्रोवालुकापूर्णज्जालकइतिस्मृतः १६ बहुयोजनविस्तीर्णोबहुयोजनमायतः ॥ तत्ररौद्रोदानवैद्रोम
हावीर्यपराक्रमः १७ मधुकैटभयोः पुत्रोऽधुंधुर्नामसुदारुणः ॥ अंतर्भूमिगतोराजनवसत्यमितविक्रमः १८ तंनिहत्यमहाराजवनंत्वंगंतुमर्हसि ॥ शेतेलोकविना
शायतपआस्थायदारुणम् १९ त्रिदशानांविनाशायलोकानांचापिपार्थिव ॥ अवध्योदैवतानांहिदैत्यानामथरक्षसाम् २० नागानामथयक्षाणांगंधर्वाणांचसर्व
शः ॥ अवाप्यसवरंराजनसर्वलोकपितामहात् २१ तंविनाशयभद्रंतेमातेषुद्धिरतोऽन्यथा ॥ प्राप्स्यसेमहतीकीर्तिशश्वतीमव्ययांशुवाम् २२ कूरस्यतस्य
स्वपतोवालुकांतर्हितस्यच ॥ संवत्सरस्यपर्यन्तेनिश्वासःसंप्रवर्तते २३ यदातदाभूश्चलतिसशैलवनकानना ॥ तस्यानिःश्वासवातेनरजउद्धूयतेमहत् २४ आ
दित्यपथमाश्रित्यसप्ताहंभूमिकंपनम् ॥ सविस्फुल्लिगंसज्वालंधूममिश्रंसुदारुणम् २५ तेनराजन्नशक्रोमितास्मिन्स्थातुंस्वआश्रमे ॥ तंविनाशयराजैद्रलोका
नांहितकाम्यया २६ लोकाःस्वस्थामविष्यंतितस्मिन्निहतेऽसुरे ॥ त्वंहितस्यविनाशायपर्याप्तइतिमेमतिः २७ तेजसातवतेजश्चविष्णुराप्याययिष्याति ॥
विष्णुनाचवरोदत्तःपूर्वमममहीपते २८ यस्तंमहासुरंरौद्रंविष्यातिमहीपतिः ॥ तेजस्तंवैष्णवमितिप्रवेक्ष्यतिदुरासदम् २९ ततेजस्त्वंसमाधायराजैद्रभुविदुः
सहम् ॥ तंनिषूदयराजैद्रदैत्यंरौद्रपराक्रमम् ३० नहिधुंधुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेनशक्यते ॥ निर्दग्धुंघृथिवीपालसहिवर्षशतैरपि ३१ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिधुंधुमारोपाख्यानेअधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ सएवमुक्तोराजर्षिरुत्तंकेनापरा
जितः ॥ उत्तंकंकोरवश्रेष्ठकृतांजलिस्थान्ब्रवीत् १ नतेऽभिगमनं ब्रह्मनमोघमेतद्विष्यति ॥ पुत्रोममायंभगवन्कुवलाश्वइतिस्मृतः २ घृतिमान्नाक्षिप्रकारी
चवीर्येणाप्रतिमोभुवि ॥ प्रियंचतेसर्वमेतत्करिष्यतिनसंशयः ३ पुत्रैःपरिवृतःसर्वैःशूरैःपरिघबाहुभिः ॥ विसर्जयस्वमां ब्रह्मच्यस्तशब्दोऽस्मिंसांप्रतम् ४ तथाऽ
स्त्वितिचतेनोक्तोमुनिनाऽमिततेजसा ॥ सतमादिश्यतनयमुत्तंकायमहात्मने ५ कियतामिति राजर्षिर्जगामवनमुत्तमम् ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कएषभगवन्दे
त्योमहावीर्यस्तपोधन ६ कस्यपुत्रोऽथनप्तावाएतदिच्छामिवेदितुम् ॥ एवमहाबलोदैत्यो न श्रुतोमेतपोधन ७ एतदिच्छामिभगवन्याथातथ्येनवेदितुम् ॥
सर्वमेवमहाप्राज्ञविस्तरेणतपोधन ८ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ शृणुराजन्निदंसर्वंयथावृत्तंनराधिप ॥ कथ्यमानंमहाप्राज्ञविस्तरेणयथातथम् ९

॥१७२॥

भारतभावदीपे अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तवर्णिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४
एकार्णवेतदालोकेनष्टेस्थावरजंगमे ॥ प्रनष्टेषुचभूतेषुसर्वेषुभरतर्षभ १० प्रभवंलोककर्तारंविष्णुंशाश्वतमव्ययम् ॥ यमाहुर्मुनयःसिद्धाःसर्वलोकमहेश्वरम् ११
सुष्वापभगवान्निष्णुरप्सुयोगतएवसः ॥ नागस्यभोगेमहतिशेषस्यामिततेजसः १२ लोककर्तामहाभागभगवानच्युतोहरिः ॥ नागभोगेनमहतापरिरभ्यमही
मिमाम् १३ स्वपतस्तस्यदेवस्यपद्मसूर्यसमप्रभम् ॥ नाभ्यांविनिःसृतंदिव्यंतत्रोत्पन्नःपितामहः १४ साक्षालोकगुरुर्ब्रह्मापद्मसूर्यसमप्रभः ॥ चतुर्वेदश्चतु
र्भूतिस्तथैवचचतुर्मुखः १५ स्वप्रभावाहुराधर्षोमहाबलपराक्रमः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यदानवौवीर्यवत्तमौ १६ मधुश्चकैटभश्चैवदृष्टवंतौहर्षप्रभुम् ॥ शयानं
शयनेदिव्येनागभोगेमहाद्युतिम् १७ बहुयोजनविस्तीर्णोबहुयोजनमायते ॥ किरीटकौस्तुभधरंपीतकौशेयवाससम् १८ दीप्यमानंश्रियाराजस्तेजसावपुषात
था ॥ सहस्रसूर्यप्रतिममहृतोपमदर्शनम् १९ विस्मयःसुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा ॥ दृष्ट्वापितामहंचापिपद्मेपद्मनिभेक्षगम् २० वित्रासयेतामथतौब्र
ह्माणममितौजसम् ॥ वित्रस्यमानोबहुशोत्रह्माताभ्यामहायशाः २१ अकंपयत्पद्मनालंततोऽबुध्यतकेशवः ॥ अथापश्यतगोविंदोदानवौवीर्यवतरौ २२ दृष्ट्वा
तावब्रवीदेवःस्वागतंवांमहाबलौ ॥ ददामिवावरंश्रेष्ठप्रीतिर्हिममजायते २३ तौप्रहस्यहृषीकेशंमहादैर्ष्यमहाबलौ ॥ प्रत्यब्रूतांमहाराजसहितौमधुसूदनम् २४
आवावरयदेवत्वंवरदौस्वःसुरोत्तम ॥ दातारौस्वोवरंतुभ्यंतद्ब्रवीह्यविचारयन् २५ ॥ भगवानुवाच ॥ प्रतिगृहेवरंवीरावीप्सितश्वरोमम ॥ युवांहिवीर्यसंपन्नौ
नवामस्ति सप्तःपुमान् २६ वध्यत्वमुपगच्छेतांममसत्यपराक्रमौ ॥ एतदिच्छाम्यहंकामंप्राप्तुंलोकहितायैव २७ ॥ मधुकैटभावचतुः ॥ अमृतंनोक्तपूर्वनौ
स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ सत्येधर्मेचनिरतौविद्वद्यावांपुरुषोत्तम २८ बलेरूपेचशौर्येचशमेनचसमोऽस्तिनौ ॥ धर्मेतपसिदानेचशीलसत्वदमेषुच २९ उपप्ल
वोमहानस्मानुपावर्ततकेशव ॥ उत्तंप्रतिकुरुष्वत्वंकालोहिदुरतिक्रमः ३० आवामिच्छावेहेदेवकृतमेकंत्वयाविभो ॥ आनावृतेऽस्मिन्नाकाशेवधंसुरवरोत्तन ३१
पुत्रत्वमाधिगच्छावतवचापिसुलोचन ॥ वरएषवृत्तोदेवतद्विद्विसुरसत्तम ३२ अमृतंमाभवेदेवयद्विन्नौसंश्रुतंतदा ॥ भगवानुवाच ॥ बाढमेवंकरिष्यामिसर्वमेत
द्विष्याति ३३ सविचिंत्याथगोविंदोनापश्यद्यदनावृत्तम् ॥ अवकाशंघृथिव्यांवादिविवामधुसूदनः ३४ स्वकावनावृताब्रूहृद्देववरस्तदा ॥ मधुकैटभ
योराजनशिरसीमधुसूदनः ॥ चक्रेणाशितधारेणन्यकृततमहायशाः ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिधुंधुमारोपाख्यानेअधि
कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ ७ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ धुंधुर्नाममहाराजतयोःपुत्रोमहाद्युतिः ॥ सतपोत्पन्नतमहन्महावीर्यपराक्रमः १

२५ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धुंधुरिति १

२।२।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३
 अतिष्ठेदेकपादेन कशोधमनिसंततः ॥ तस्मै ब्रह्मादौ प्रीतो वरं वरे सच प्रभुम् २ देवदानवयक्षाणां सर्पगंधर्वरक्षसाम् ॥ अवध्योऽहं भवेयं वै वरपुषट् तोमया ३
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ॥ स एव मुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ४ स तु धुंधुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ॥ अनुस्मरन् पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपाग
 मत् ५ स तु देवान्संगंधर्वान्जित्वा धुंधुर्मर्षणः ॥ बबाध सर्वान्सकृद्विष्णुं देवांश्च वैभुशम् ६ समुद्रे वालुकापूर्णं उज्जाल इकति स्मृते ॥ आगम्य च सदुष्टात्मा तं दे
 शं भरतर्षभ ७ बाधति स्म परं शक्त्या तमुत्तं काश्रमं विभो ॥ अंतर्भूमिगतस्तत्र वालुकां तर्हितस्तथा ८ मधुकैटभयोः पुत्रो धुंधुर्मम पराक्रमः ॥ शेते लोकविनाशा
 यत्ते पोबलमुपाश्रितः ९ उत्तंकस्याश्रमाभ्याशेनिःश्वसन्पावकार्षिणः ॥ एतस्मिन्नेव काले तुराजा सवलवाहनः १० उत्तंकविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः ॥
 पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ११ सह सैरेकं विंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ॥ कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् १२ तमाविशत्तो विष्णुर्मगवांस्तेज
 सा प्रभुः ॥ उत्तंकस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया १३ तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ॥ एष श्रीमानवध्योऽद्य धुंधुमारो भविष्यति १४ दिव्यैश्च
 पुष्पैस्तं देवाः समंतात्पर्यवारयन् ॥ देवदुंदुभयश्चापि नेदुःस्वयमनीरिताः १५ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ॥ विपांसुलां मर्हो कुर्वन्वर्षच सुरेश्वरः ॥
 १६ अंतरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ॥ तत्रैव समदृश्यंत धुंधुर्यत्र महासुरः १७ कुवलाश्वस्य धुंधोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ॥ देवगंधर्वसहिताः समवैक्षन्महर्ष
 यः १८ नारायणेन कौरव्यतेजसाऽऽप्यायितस्तदा ॥ सगतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् १९ अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ॥ कुवलाश्वस्य
 पुत्रैश्च तस्मिन्नेव वालुकां र्वे २० सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुंधुर्महाबलः ॥ आसीद्वोरं वपुस्तस्य वालुकां तर्हितमहत् २१ दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥
 ततो धुंधुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् २२ सुप्तो भूद्राजशार्दूलकालानलसमद्युतिः ॥ कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः २३ अभिदुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदा
 भिर्मुसलैरपि ॥ पट्टिशैः परिवैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः २४ सवध्यमानः संकुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ॥ कुद्धश्चाभक्षयते पांशस्त्राणि विविधानि च २५ आस्या
 द्मन्पावकं ससंवर्तकसमंतदा ॥ तान्सर्वानृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा २६ मुखजेनाग्निना कृद्धोलोकानुद्धर्तयन्निव ॥ क्षणेन राजशार्दूलपुरे वकापिलः
 प्रभुः २७ सगरस्यात्मजान् कुद्धस्तदहृतमिवाभवत् ॥ तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसतम २८ तं प्रबुद्धं महात्मानं कुंभकर्णमिवापरम् ॥ आससाद महा
 तेजाः कुवलाश्वो महीपतिः २९ तस्य वारिमहाराज सुस्त्रावबहुदेहतः ॥ तदा पीयतस्तस्तेजो राजा वारिमयं नृप ३० योगीयोगेन वद्विचशमयामास वारि
 णा ॥ ब्रह्मास्त्रेण च राजेंद्र दैत्यं कूरपराक्रमम् ३१ ददाह भरतश्चेष्ट सर्वलोकमवायवै ॥ सोऽस्त्रेण दग्ध्वाराजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ३२ सुरशत्रुमभिघ्नं
 त्रैलोक्येश इवापरः ॥ धुंधोर्वधात्तदाराजा कुवलाश्वो महामनाः ३३

३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ तत इति पतिव्रताख्या
 धुंधुमार इति ख्यातो नाम्नाऽप्रतिरथोऽभवत् ॥ प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षि सहितैस्तदा ३४ वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्रांजलिः प्रणतस्तदा ॥ अतीव मुदितो राजा त्रिदं
 वचनमब्रवीत् ३५ दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ॥ सख्यं च विष्णुना मे स्यात्तूतेष्वद्रोह एव च ३६ धर्मे रतिश्च स तत्स्वर्गे वा सस्तथाऽक्षयः ॥ तथा
 स्त्वितिततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ३७ ऋषिभिश्च संगंधर्वैरुत्तं केन च धीमता ॥ संभाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृप ३८ देवामहर्षयश्चापि स्वानि स्थाना
 निभोजिरे ॥ तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिरतदाऽभवन् ३९ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चंद्राश्वश्चैव भारत ॥ तेभ्यः परंपराराज त्रिदशा कूणां महात्मनाम् ४० वंशस्य
 सुमहाभाग राज्ञामिततेजसां ॥ एवं सनिहतस्तेन कुवलाश्वेन सतम ४१ धुंधुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुंधुमार इति स्मृतः ४२
 नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृतिसोऽभवत् ॥ एतत्सर्वमाख्यातं यन्मात्वं परिपृच्छसि ४३ धौ धुमारमुपाख्याने प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ इदं तु पुण्यमाख्यातं विष्णोः
 समनुकीर्तनम् ४४ शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ आयुष्मान्भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ॥ न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ४५
 ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमाख्या पर्वणि धुंधुमारोपाख्याने चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो यु
 धिष्ठिरो राजा मार्कंडेयं महाद्युतिम् ॥ पप्रच्छ भरतश्चेष्ट धर्मप्रश्नं सुदुर्विदम् १ श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ॥ कथ्यमानं त्वया विप्रसूक्ष्मं धर्म्यं च
 तत्त्वतः २ प्रत्यक्षमिह विप्रर्षे देवा दृश्यं तिस्रस्तम ॥ सूर्या चंद्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ३ पिता माता च भगवान्गुरुरेव च सतम ॥ यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि
 भृगुनंदन ४ मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ॥ पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ५ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ निरुध्य चेन्द्रिय
 ग्रामं मनः संरुध्य चानघ ६ पतिदेवतवच्चापि चित्तं यंत्यः स्थिता हि याः ॥ भगवन् दुष्करं त्वेव तत्प्रतिभाति मम प्रभो ७ मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तारि च द्विज ॥
 स्त्रीणां धर्मात्सु घोराद्विनान्यं पश्यामि दुष्करम् ८ साध्याचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वीति सदाऽऽदृताः ॥ दुष्करं खलु कुर्वीति पितरं मातरं च वै ९ एकपत्न्यश्च यानार्यो
 याश्च सत्यं वदंत्युत ॥ कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भसंधारयंतियाः १० नार्यः कालेन संभूय किमहुततरंततः ॥ संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ११ प्रजायंते सु
 तान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥ पुष्पांति चापि महता स्नेहेन द्विजपुंगव १२ ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ॥ स्वकर्म कुर्वीति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् १३ क्षत्र
 धर्मसमाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ॥ धर्मः सुदुर्लभो विप्रनृशंसेन महात्मनाम् १४ एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ॥ श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषेतव सुवत १५
 नमितः स्त्रीमाहात्म्यादीनां प्रष्टानां निर्णयार्थम् । तत्रापि नाहं बलाकाविप्रं इत्यतः प्राक्तनो ग्रंथः स्पष्टार्थः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

॥ ७ ॥

वन० ३

अ०

॥२०६॥

॥ मार्कंडेयउवाच ॥ हंततेऽहंसमाख्यास्येप्रश्रमेतंसुदुर्वचम् ॥ तत्त्वेनभरतश्रेष्ठगदतस्तन्निबोधमे १६ मातृस्तुगौरवादन्येपितृनन्येतुमेनिरे ॥ दुष्करंकु
रुतेमाताविवर्धयतियाप्रजाः १७ तपसादेवतेज्याभिर्वेदनेनतितिक्षया ॥ अभिचारैरुपायैश्चापीहंतोपितरःसुतान् १८ एवंकच्छ्रेणमहतापुत्रंप्राप्यसुदुर्लभम् ॥
चित्तयंतिसदावीरकीदृशोऽयंभविष्यति १९ आशंसतेहिपुत्रेषुपितामाताचभारत ॥ यशःकीर्तिमथैश्वर्यप्रजाधर्मतथैवच २० तयोराशांतुसफलायःकरोतिस
धर्मवित् ॥ पितामाताचराजेंद्रतुष्यतोयस्यनित्यशः २१ इहप्रेत्यचतस्याथकीर्तिर्धर्मश्चाश्वतः ॥ नैवयज्ञक्रियाःकाश्चिन्नश्राद्धंनोपवासकम् २२ यातुमर्त
रिशुश्रूषातयास्वर्गंजयत्युत ॥ एतत्प्रकरणंराजन्नधिकृत्ययुधिष्ठिर २३ पतिव्रतानानियतंधर्मंचावाहितःशृणु २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमा
र्कंडेयसमाख्यापर्वणिपतिव्रतोपाख्यानेपंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ काश्चिद्देजातिप्रवरोवेदाध्यायीतपो
धनः ॥ तपस्वीधर्मशीलश्चकौशिकोनामभारत १ सांगोपनिषदोवेदानधीतेद्विजसत्तमः ॥ सवृक्षमूलेकस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्नस्थितः २ उपरिष्ठाच्चवृक्षस्य
बलाकासंन्यलीयत ॥ तयापुरीषमुत्सृष्ट्वाब्राह्मणस्यतदोपरि ३ तामवेक्ष्यततःकुद्धःसमपध्यायतद्विजः ॥ भृशंक्रोधाभिभूतेनबलाकासानिरीक्षिता ४ अप
ध्याताचविप्रेणन्यपतद्दरणीतले ॥ बलाकांपातितादृष्ट्वागतसत्वामचेतनाम् ५ कारुण्यादभिसंतप्तःपर्यशोचतताद्विजः ॥ अकार्यकृतवानस्मिणेषरागबला
त्कृतः ६ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ इत्युक्त्वाबहुशोविद्वानग्रामंभैक्ष्यायसंश्रितः ॥ ग्रामेशुचीनिप्रचरन्कुलानिभरतर्षभ ७ प्रविष्टस्तत्कुलंयत्रपूर्वचरितवांस्तुतः ॥
देहीतियाचमानोऽसौतिष्ठेत्युक्तःस्त्रियाततः ८ शौचंतुयावत्कुरुतेभाजनस्यकुटुंबिनी ॥ एतस्मिन्नंतरेराजनक्षुधासंपीडितोभृशम् ९ भर्ताप्रविष्टःसहसातस्या
भरतसत्तम ॥ सातुदृष्ट्वापतिसाध्वीब्राह्मणंव्यवहायतम् १० पाद्यमाचमनीयंवैददौभर्तुस्तथाऽऽसनम् ॥ प्रह्वापर्यचरन्चापिभर्तारिमसितेक्षणा ११ आहारे
णाथभक्ष्यैश्चभोज्यैःसुमधुरैस्तथा॥उच्छिष्टंभाविताभर्तुर्भुंक्तेनित्यंयुधिष्ठिर १२ दैवतंचपतिमेनेभर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ कर्मणामनसावाचानान्यचिताऽभ्यगात्प
तिम् १३ तंसर्वभावोपगतापतिशुश्रूषणेरता॥साध्वाचाराशुचिर्दक्षाकुटुंबस्यहितैषिणी १४ भर्तुश्चापिहितंयत्सततंसाऽनुवर्तते ॥ देवतातिथिभृत्यानांश्चश्रूश्चयु
रयोस्तथा १५ शुश्रूषणपरानित्यंसततंसंयतेंद्रिया ॥साब्राह्मणंतदादृष्ट्वासंस्थितंभैक्ष्यकाक्षिणम् १६ कुर्वतीपतिशुश्रूषांस्माराथशुभेक्षणा ॥ व्रीडितासाऽभवत्सा
धीतदाभरतसत्तम॥भिक्षामादायविप्रायनिर्जगामयशस्विनी १७ ॥ब्राह्मणउवाच॥किमिदंभवतित्वंमांतिष्ठेत्युक्त्वावरंगने ॥उपरोधंकृतवतनिर्विसर्जितवत्यसि १८
॥ कश्चिदिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

॥३७४॥

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ दंडकेदंडकारण्ये २७ । २८ । २९ । ३० शुश्रूषायाइति भर्तुशुश्रूषयासर्वद्वयमासिर्दाक्षिता २१ साचब्राह्मणानां ब्रह्मविदमेवास्तीति
लक्षणान्याहक्रोधइति २२ अत्रलक्षणकथनंनिष्प्रयोजनमिति यान्येवविद्वल्लक्षणानितानि विद्यासाधनानीतिन्यायेन ब्रह्मण्यकामस्यक्रोधादित्यागो गुवाराधनादिच कर्तव्यत्वेनविधी
॥ मार्कंडेयउवाच ॥ ब्राह्मणंक्रोधसंतप्तंज्वलंतमिवतेजसा ॥ दृष्ट्वासाध्वीमनुष्येद्रसात्वपूर्ववचोऽब्रवीत् १९ ॥ ह्युवाच ॥ क्षंतुमर्हसिमेविद्वन्भर्तामेदैवतंम
हत् ॥ सचापिस्तुधितःश्रांतःप्राप्तःशुश्रूषितोमया २० ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ ब्राह्मणानगरीयांसोभरीयांस्तेपतिःकृतः ॥ गृहस्थधर्मवर्ततीब्राह्मणानवमन्यसे २१
इंद्रोऽप्येषांप्रणमतेकिंपुनर्मानवोभुवि ॥ अवलिप्तेनजानपितृद्वानानश्रुतंत्वया २२ ब्राह्मणाह्यग्निसदृशादहेयुःपृथिवीमपि ॥ ह्युवाच ॥ नाहंबलाकाविप्रपे
त्यजक्रोधंतपोधन २३ अनयाकुटुंबयादृष्ट्वाकुद्धःकिंमांकरिष्यसि ॥ नावजानाम्यहंविप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः २४ अपराधमिमंविप्रक्षंतुमर्हसिमेऽनघ ॥
जानामितेजोविप्राणांमहाभाग्यंचधीमताम् २५ अपेयःसागरःक्रोधात्कृतोहिलवणोदकः ॥ तथैवदीप्ततपसांमुनीनांभावितात्मनाम् २६ येषांक्रोधाग्रिरद्या
पिदंडकेनोपशाम्यति ॥ ब्राह्मणानांपरिभवाद्वातापिःसुदुरात्मवान् २७ अगस्त्यमृषिमासाद्यजीर्णःकूरोमहासुरः ॥ बहुप्रभावाःश्रूयंतेब्राह्मणानांमहात्मनाम्
२८ क्रोधःसुविपुलोब्रह्मन्प्रसादश्चमहात्मनाम् ॥ अस्मिंस्त्वतिक्रमेब्रह्मक्षंतुमर्हसिमेऽनघ २९ पतिशुश्रूषयाधर्मोयःसमेरोचतेद्विज ॥ दैवतेष्वपिसर्वेषुभर्ता
मेदैवतंपरम् ३० अविशेषेणतस्याहंकुर्याधर्मंद्विजोत्तम ॥ शुश्रूषायाःफलंपश्यपत्युर्ब्राह्मणयादृशम् ३१ बलाकाहित्वयादग्धारोपात्तद्विदितंमया ॥ क्रोधःशत्रुः
शरीरस्थोमनुष्याणांद्विजोत्तम ३२ यःक्रोधमोहौत्यजतितंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ योवदेदिहसत्यानिगुरुसंतोषयेतच ३३ हिसितश्चनर्हसेततंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥
जितेंद्रियोधर्मपरःस्वाध्यायनिरतःशुचिः ३४ कामक्रोधौवशौयस्यतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ यस्यचात्मसमोलोकोधर्मज्ञस्यमनस्विनः ३५ सर्वधर्मेषुचरतस्तं
देवाब्राह्मणंविदुः ॥ योऽध्यापयेदधीयीतयजेद्रायाजयतिवा ३६ दद्याद्वाऽपियथाशक्तितंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ब्रह्मचारीवदान्योयोऽप्यधीयाद्देजपुंगवः ३७
स्वाध्यायवानमतोवैतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ यद्ब्राह्मणानांकुशलंतदेषांपरिकीर्तयेत् ३८ सत्यं तथाव्याहरतानानृतेरमतेमनः ॥ धर्मतुब्राह्मणस्याहुःस्वाध्यायं
दममार्जवम् ३९ इंद्रियाणांनिग्रहंचशाश्वतंद्विजसत्तम ॥ सत्यार्जवेधर्ममाहुःपरंधर्मविदोजनाः ४० तुर्ज्ञेयःशाश्वतोधर्मःसचसत्येप्रतिष्ठितः ॥ श्रुतिप्रमाणो
धर्मःस्यादितिदृष्ट्वानुशासनम् ४१ बहुधादृश्यतेधर्मःसूक्ष्मएवद्विजोत्तम ॥ भगवानपिधर्मज्ञःस्वाध्यायनिरतःशुचिः ४२ नतुतत्त्वेनभगवन्धर्मंवेत्सीतिमे
मतिः ॥ यदिविप्रनजानीषेधर्मंपरमकंद्विज ४३ धर्मव्याधंततःपृच्छगत्वातुमिथिलापुरीम् ॥ मातापितृभ्यांशुश्रूषुःसत्यवादीजितेंद्रियः ४४

यते यदाति सत्यवाक्गुणभक्तःक्षमावांश्चमवेदित्यर्थः ३१ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० शाश्वतोधर्मआत्मदर्शनं यदाहयाज्ञवल्क्यः । इज्याचारदमार्हिसादानस्वाध्याय
कर्मणा ॥ अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति । सत्येनैकालिकवाधन्येवस्तुनिप्रतिष्ठितःपर्यवसितः अन्योऽधर्मस्त्वसत्येप्रतिष्ठितइत्यर्थोत्सिद्धम् ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ साधयिष्यामिस्वकार्यमातिशयः ४७ । ४८ ॥ इ०नी०भा०प०इ०अधिकशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ चित्तयित्वेति आगोऽपराधः कृतमनेनेत्यागस्कृतः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६
 मिथिलायां वसेद्वाधः सतेधर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ तत्रगच्छस्वभद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ४५ अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षंतुमर्हस्यनिंदित ॥ स्त्रियो ह्यवध्या सर्वेषां धर्ममभि
 विंदते ४६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्रीतोऽस्मितवभद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ॥ उपालंभस्त्वयाऽत्युक्तो मम निश्रेयसं परम् ॥ स्वस्तितेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्या
 मि शोभने ४७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ तथा विमृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ॥ विनिंदन् स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके
 पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या पर्वणि पतिव्रतोपाख्याने षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ४९ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ चित्तयित्वा तदा श्रयं स्त्रिया प्रोक्तमशेष
 तः ॥ विनिंदन् स स्वमात्मानमागस्कृत इवावभौ १ चित्तयानः स्वधर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ॥ श्रद्धधानेनैव भाव्यं गच्छामि मिथिलामहम् २ कृतात्मा धर्मवि
 तस्यां व्याधो निवसते किल ॥ तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ३ इति संचिंत्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ॥ बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ४ स
 प्रतस्थे समिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ५ ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ धर्मसेतुसमाकीर्णायज्ञोत्सववर्ती
 शुभाम् ६ गोपुराट्टालकवर्ती हर्म्यप्राकारशोभनाम् ॥ प्रविश्य नगरं रीम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ७ पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ अश्वैरथैस्तथा
 नागैर्योधैश्च बहुभिर्युताम् ८ हृष्टपुष्टजनाकीर्णानित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ सोऽपश्यद्बहुवृत्तांतां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ९ धर्मव्याधमपृच्छ च स चास्य कथितो द्वि
 जैः ॥ अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्वे व्यवस्थितम् १० मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणंतं तपस्विनम् ॥ आकुलत्वाच्च क्रेतूणामेकांते संस्थितो द्विजः ११ स तु ज्ञात्वा
 द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ॥ आजगाम यतो विप्रः स्थित एकांतदर्शने १२ ॥ व्याध उवाच ॥ अभिवादयेत्वा भगवन् स्वागतं ते द्विजोत्तम ॥ अहं व्याधो हि
 भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् १३ एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः १४ श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशवि
 स्मितः ॥ द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यर्चितयत द्विजः १५ अदेशस्थं हिते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम् ॥ गृहं गच्छावभगवन् यदि तेरोचतेऽनघ १६ ॥ मार्कण्डेय
 उवाच ॥ बाढमिव्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ॥ अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति १७ प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ॥ पाद्यमाचमनीयं च प्र
 तिगृह्याद्विजोत्तमः १८ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ॥ कर्मैतद्वैनसदृशं भवतः प्रतिभाति मे ॥ अनुत्पद्ये भृशं तात तव धोरेण कर्मणा १९ ॥ व्याध उ
 वाच ॥ कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ॥ वर्तमानस्य मे धर्मस्वेमन्युं मा कृथा द्विज २० विधात्रा विहितं पूर्वकर्म स्वमनुपालयन् ॥ प्रयत्नाच्च गुरुवृद्धौ शुभ्र
 षेऽहं द्विजोत्तम २१ सत्यं वदेनाभ्यसूये यथाशक्ति ददानि च ॥ देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये २२ विमानैः साप्तभौमिकगृहैः ० । ८ । ९ सूनावधस्थानं तन्मध्ये
 १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अदेशस्थं अयोग्यदेशस्थं १६ । १७ । १८ । १९ । २० गुरुमातापितरौ २१ नाभ्यसूये परगुणेषु दोषं नाविष्कुर्वे वर्तये जीवाभि २२

कुत्साविद्यमानदोषसंकीर्तनं गह्रां विद्यमानदोषारोपः पुराकृतं कर्मैतिसंबंधः २३ लोकः परलोकः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ नगलातिनगलानि नयति २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४
 अभिचारात्स्वैरगतेः ३५ भेरुंडाः भवानकाः ३६ । ३७ । ३८ सुपरिणीतेन साधुना ये संयुजंति स मय्ययोगं सेनानिवेशं कुर्वन्ति त एव पार्थिवा अन्ये चोरा इत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ संरमाद्रयात्
 न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गह्वरे बलवत्तरम् ॥ कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम २३ कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ दंडनीतिस्त्रयीविद्यातेन लोको
 भवत्युत्त २४ कर्मशूद्रे कृषिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ॥ ब्रह्मचर्यं तपो भ्रातृसत्यं च ब्राह्मणे सदा २५ राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ विकर्माणश्च ये
 केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु २६ भेतव्यं हि स दाराज्ञां प्रजानामधिपाहिते ॥ वारयंति विकर्मस्थं नृपाष्टगमिवेषुभिः २७ जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ॥ स्व
 कर्मनिरता वर्णाश्च त्वारोऽपि द्विजोत्तम २८ स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ॥ दंष्ट्रं दंडे निक्षिपति तथानगलाति धार्मिकम् २९ सुयुक्तचारो नृपातिः सर्वं ध
 र्मेण पश्यति ॥ श्रीश्वराज्यं च दंडश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ३० राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ॥ सर्वेषामेव वर्णानां त्राताराजा भवत्युत्त ३१ परेण हि
 हतान् ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ॥ न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ३२ न भक्षयामि मांसानि क्रतुगामी तथा ह्यहम् ॥ सदोपवासी च तथानक्तभोजी सदा द्वि
 ज ३३ अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ॥ प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ३४ अभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ॥ अधर्मो वर्तते चा
 पिसंकीर्यते ततः प्रजाः ३५ भेरुंडावामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ क्लीबाश्चाधाश्च धिराजायंतेऽत्युच्चलोचनाः ३६ पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः
 सदा ॥ स एष राजा जनकः प्रजाधर्मेण पश्यति ३७ अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निंदन्ति मानवाः ३८ सर्वान्सुपरिणीतेन
 कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ये जीवंति स्वधर्मेण संयुजंति च पार्थिवाः ३९ न किंचिदुपजीवंति दांता उत्थानशीलिनः ॥ शक्त्या न्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ४०
 यथा हि प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै सदा ॥ त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पुरुषे ४१ मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ न च कामान्न संरंभा न्नद्वेषाद्धर्मसु
 त्सृजेत् ४२ प्रियेनातिभृशं हृष्येदप्रियेन च संज्वरेत् ॥ न मुह्येदर्थं कृच्छ्रेषु न च धर्मपरित्यजेत् ४३ कर्मचेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ यत्कल्याणमभि
 ध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ४४ न पापे प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥ आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ४५ कर्मचेत्तदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ॥
 न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसंतिये ४६ अश्रद्धा नानाधर्मस्य तेन श्यंति न संशयः ॥ महाद्वितीरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ४७ मूढानामवलिताना
 मसारं भावितं भवेत् ॥ दर्शयत्यंतरात्मा तं दिवा रूपमिवां शुमान् ४८

४९ । ४३ अन्यत् विपरीतं स्यात् इतरत्तादृशं द्वितीयं कल्याणमेवात्मनः परस्य चाभिध्यायेत् जानीयात् ४४ पापे पापिनि प्रतिपापः प्रतिपापी न स्यात् ४५ वृजिनानां व्यसनवतां असाधुश्चोरा
 विस्तद्वत् ४६ इति भस्त्रा आध्मातः सन्नसारोऽपि पुष्टो भवेत् ४७ तद्वन्मूढानां भावितं चित्तं अंतरात्मेव तं मूढं दर्शयति मूढस्य मोक्षमेव स्वरूपज्ञापकं ४८

मृजाहीनःमलिनदेहः श्रियेतिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ४९ मूढमतमाह अब्रुवन्निति ५० पापात्प्राकृताद्वितीयात्कारिष्यमाणात् ५१ कर्मणेति येनतेनेतिजपतपस्तीर्थाद्यन्यतमेनकेनचिदपि पापात्परिमुच्यतइत्यनुषज्यते 'सब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशएवस्यात्' इतिश्रुतिर्हि धर्मेषुधर्मोत्पत्तिविषया ज्ञानोत्पत्तौत्वेकएवश्रवणादिमार्गो 'नान्यःपंथाविद्यतेऽयनाय' इति श्रूयते ५२ प्राकृतानीतिसंबंधः ५३ ५४ चिकीर्षेदिति यःसाधूनांछिद्राणिघनादिहीनतयारिक्तानिश्राद्धादीनि यःविवृणोति घनादिदानेनविवृणोतिविशेषतःपिदधाति ५५ सःकल्याणं मोक्षोपायंकर्तुमिच्छेदेव साधुसेवनजात्पुण्यान्मुमुक्षाउदेतीत्यर्थः ५६ यथेति मुमुक्षापापनाशपूर्विकेवोदेतीतिभावः ५७ । ५८ अधर्मादिति लुब्धाःधर्मशून्याअपि धर्मस्वरूपमिवरूपं

नलोकेराजतेमूर्खःकेवलात्मप्रशंसया ॥ अपिचेहमृजाहीनःकृतविद्यःप्रकाशते ४९ अब्रुवन्कस्यचिन्निदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ नकाश्चिदुणसंपन्नःप्रकाशोभुवि दृश्यते ५० विकर्मणातप्यमानःपापाद्विपरिमुच्यते ॥ नतत्कुर्यापुनरितिद्वितीयात्परिमुच्यते ५१ कर्मणायेनतेनेहपापाद्विजवरोत्तम ॥ एवंश्रुतिरियंब्रह्मन् धर्मेषुप्रतिदृश्यते ५२ पापान्यबुध्वेहपुराकृतानिप्राग्धर्मशीलोऽपिविद्वदितिपश्चात् ॥ धर्मोराज शुदतेपुरुषाणांयत्कुर्वतेपापमिहप्रमादात् ५३ पापं कृत्वाहिमन्ये तनाहमस्मीतिपुरुषः ॥ तंतुदेवाःप्रपश्यंतिस्वस्यैवांतरपुरुषः ५४ चिकीर्षेदेवकल्याणंश्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ वसनस्येवच्छिद्राणिसाधूनांविवृणोति ॥ ५५ पापंचेतुपुरुषःकृत्वाकल्याणमभिपद्यते ॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्योमहाभ्रेणेवचंद्रमाः ५६ यथाऽऽदित्यःसमुद्यन्वैतमःपूर्वव्यपोहति ॥ एवंकल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैःप्रमुच्यते ५७ पापानांविद्वद्यधिष्ठानंलोभमेवद्विजोत्तम ॥ लुब्धाःपापंव्यवस्यंतिनरानातिबहुश्रुताः ५८ अधर्माधर्मरूपेणतृणैःकूपाइवावृताः ॥ तेषांदमःपवित्राणिप्रलापाधर्मसंश्रिताः ॥ सर्वद्विविद्यतेतेषुशिष्टाचारःसुदुर्लभः ५९ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ सतुविप्रोमहाप्राज्ञोधर्मव्याधमपृच्छत ॥ शिष्टाचारं कथमहंविद्यामिति नरोत्तम ६० एतदिच्छामिभद्रंतेश्रोतुं धर्मभृतांवर ॥ त्वतोमहामतेव्याधतद्वीहियथातथम् ६१ ॥ व्याधउवाच ॥ यज्ञोदानंतपो वेदाःसत्यंचद्विजसत्तम ॥ पंचैतानिपवित्राणिशिष्टाचारेषुनित्यदा ६२ कामक्रोधौवशेकृत्वादंभलोभमनार्जवम् ॥ धर्ममित्येवसंतुष्टास्तेशिष्टाःशिष्टसंमताः ६३ नतेषांविद्यतेवृत्तंयज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ॥ आचारपालनंचैवद्वितीयंशिष्टलक्षणम् ६४ गुरुशुश्रूषणंसत्यमक्रोधोदानमेवच ॥ एतच्चतुष्टयंब्रह्मन्शिष्टाचारेषुनित्यदा ६५ शिष्टाचारेमनःकृत्वाप्रतिष्ठाप्यचसर्वशः ॥ यामयंलभतेवृत्तिसानशक्याह्यतोऽन्यथा ६६ वेदस्योपनिषत्सत्यंसत्यस्योपनिषदमः ॥ दमस्योपनिषत्त्यागःशिष्टाचारेषुनित्यदा ६७ येतुधर्मान्मूयंतंबुद्धिमोहान्वितानराः ॥ अपथागच्छतांतेषामनुयाताचपीडयते ६८

यस्यतेनदंमेनआवृताः तेषांभिना अतएवदंभिनासाधूनांचविशेषानवगमात् तेषुदंभिषुशिष्टाचारःसुदुर्लभःदुर्बोवइत्यर्थः ५९ । ६० । ६१ शिष्टाचारमाहयज्ञइति ६२ शिष्टलक्षणमाहकामेति ६३ वृत्तंवृत्तंस्वेच्छोपात्तमितियावत् । 'वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽतिवर्तुलेऽपिभूतेवृत्ते' इतिमेदिनी ६४ । ६५ अतोऽन्यथागुरुशुश्रूषणाद्यभावे ६६ वेदस्येति उपनिषद्ब्रह्मसंस्थं ब्रह्म तदज्ञानेवेदोनिष्कलइत्यर्थः एवंदमाभावेसत्यं नास्ति त्यागाभावेदमोऽग्निनास्तीत्यर्थः ६७ अपथागमार्गेण अनुयाताअनुगता ६८

श्रुतिश्चत्यागश्चतेद्वेपरंअयनंस्थानंयेषांतेश्रुतित्यागपरायणाः ६९ पराबुद्धिआत्माकारावृत्तिमपिभियच्छंतिनिगृह्णंति परस्परग्यवंतइत्यर्थः ७० । ७१ । ७२ शिष्टाचारवतिशुक्रपटोपमे योगधर्मः रागहवसाधुर्भवेत् शुक्लेववेतिइत्यर्थः । 'ववायथातथैवैवम्' इत्यमरः ७३ अहिंसांसत्यंचस्तौतिअहिंसेति प्रतिष्ठास्थैर्यथ ७४ । ७५ योयथेत्यद्व्याचष्टेपापात्मेत्यादिना अनात्मवान्अजितचित्तः ७६ । ७७ अहंकारोदर्यः मत्सरःपरदोषासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः शिष्टगुरुशास्त्रोक्तंआचरंतःशिष्टाचाराः ७८ त्रिविद्यवृद्धाःतिस्रोविद्याक्रमयजुःसामात्मिकायत्रसत्रिविद्योयज्ञस्तत्रसाधवस्त्रैविद्यायाज्ञिकाः वृत्तंशीलंतद्वतः मनस्विनःजितचित्ताः ७९ दुष्कराचारकर्मणा अन्यैर्दुष्कराचारःशीलं कर्मयज्ञादियेषांतेषां घोरत्वंहिंसादिदोषवत्त्वम् ८० आश्चर्यमसतां येतुशिष्टाःसुनियताःश्रुतित्यागपरायणाः ॥ धर्मपंथानमारूढाःसत्यधर्मपरायणाः ६९ नियच्छंतिपराबुद्धिंशिष्टाचारान्विताजनाः ॥ उपाध्यायमतेयुक्ताः स्थित्याधर्मार्थदर्शिनः ७० नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौस्थितान् ॥ त्यजतान्ज्ञानमाश्रित्यधार्मिकानुपसेव्यच ७१ कामलोभग्रहाकीर्णांपंचेंद्रिय जलानदीम् ॥ नावंधृतिमयीकृत्वाजन्मदुर्गाणिसंतर ७२ क्रमेणसंचितोधर्मोबुद्धियोगमयोमहान् ॥ शिष्टाचारेभवेत्साधूरागःशुक्लेवाससि ७३ अहिंसासत्य वचनंसर्वभूतहितंपरम् ॥ अहिंसापरमोधर्मःसचसत्येप्रतिष्ठितः ॥ सत्येकृत्वाप्रतिष्ठातुप्रवर्ततेप्रवृत्तयः ७४ सत्यमेवगरीयस्तुशिष्टाचारानेषोवेतम् ॥ आचारश्चसतांधर्मःसंतश्चाचारलक्षणाः ७५ योयथाप्रकृतिर्जतुःसत्त्वाप्रकृतिमश्रुते ॥ पापात्माक्रोधकामादीन्दोषानाप्रोत्यनात्मवान् ७६ आरंभोन्याययुक्तोयःसहि धर्मइतिस्मृतः ॥ अनाचारस्त्वधर्मेतिपुतच्छिष्टानुशासनम् ७७ अकुद्वयंतोऽनसूयंतोनिरहंकारमत्सराः ॥ ऋजवःशमसंपन्नाःशिष्टाचाराभवांतिते ७८ त्रैविद्यवृद्धाःशुचयोवृत्तवंतोमनस्विनः ॥ गुरुशुश्रूषवोदांताःशिष्टाचाराभवंत्युत ७९ तेषामहीनसत्त्वानांदुष्कराचारकर्मणाम् ॥ स्वैःकर्मभिःसकृतानांघोरत्वंसंप्रणश्यति ८० तंसदाचारमाश्चर्यपुराणंशाश्वतंध्रुवम् ॥ धर्मधर्मेणपश्यंतःस्वर्गयांतिमनीषिणः ८१ आस्तिकामानहीनाश्चादिजातिजनपूजकाः ॥ श्रुतवृत्तोपसंपन्नाःसंतःस्वर्गनिवासिनः ८२ वेदोक्तःपरमोधर्मोधर्मशास्त्रेषुचापरः ॥ शिष्टाचारश्चशिष्टानांत्रिविधधर्मलक्षणम् ॥ पारणंचापिविद्यानांतीर्थानामवगाहनम् ८३ क्षमासत्यार्जवंशौचंसतामाचारदर्शनम् ॥ सर्वभूतदयावंतोअहिंसानिरताःसदा ८४ परुषंचनभाषंतेसदासंतोद्विजाप्रियाः ॥ शुभानामशुभानांचकर्मणाफलसंचये ८५ विपाकमभिजानंतितेशिष्टाःशिष्टसंमताः ॥ न्यायोपेतागुणोपेताःसर्वलोकहितैषिणः ८६ संतःस्वर्गजितःशुक्लाःसन्निविष्टाश्चसत्पथे ॥ दातारःसंविभक्तारोदीनानुग्रहकारिणः ८७ सर्वपूज्याःश्रुतधनास्तथैवचतपस्विनः ॥ सर्वभूतदयावंतस्तेशिष्टाःशिष्टसंमताः ८८ दीनशिष्टाःसुखलोकानामुर्वतीहचश्रियम् ॥ पीडयाचकलत्रस्यभृत्यानांचसमाहिताः ८९

ममादिं शाश्वतंअनवच्छिन्नं ध्रुवंनित्यंअत्याज्यमित्यर्थः ८१ । ८२ वेदोक्तोऽग्निहोत्रादिः धर्मशास्त्रोक्तःअष्टकाश्राद्धादिः शिष्टाचारःहोलकादिः शिष्टानांश्रुतिरितिजोषःतदुक्तमभियुक्तैः । 'सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयः' इति अस्यापिशिष्टाचारेणैवांतर्भावात् त्रिविधमित्युक्तं पारणंसमापनम् ८३ । ८४ । ८५ विपाकंक्रमेणपुण्यपापयोःक्षयं तेनपुण्यहासहेतुः सुखेनेष्टव्यं पापहासहेतुर्दुःखंसाठव्यमितिभावः न्यायोयुक्तिः गुणाःशमादयस्तदुपेताः ८६ शुक्लाःहिंसाशून्यधर्मवतः सत्पथेब्रह्ममार्गे संविभक्ताराकुर्वन्ते ८७ श्रुतधनाःविद्याधनाः ८८ । ८९

दुरनुष्ठेयत्वात्सदाचारंसाद्विराचींपुराण

१० एवंतेवर्धते ११ नाभिमानःनिरभिमानः १२ सतोपदे पदनीयप्रार्थनीयम् १३ करुणाःकरुणावतश्चतेवेदमशीलाश्च मस्वधीयोश्च १४ । १५ । १६ कर्मचर्मैव कर्मणेतिगौडपाठेकर्म
णाश्रुतेनचसंपन्नमित्यर्थः १७ प्रज्ञाकृतंभराख्यावस्तुयाथात्म्यविषयज्ञानं तदेवउच्चस्वात्मासादं मयान्संसारतः लोकानांनृत्तानिअतीतानागतदीनि १८ । १९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनील
अतिशक्त्याप्रयच्छंतिसंतःसद्भिःसमागताः ॥ लोकयात्रांचपश्यंतोधर्ममात्महितानिच १० एवंसंतोवर्तमानास्वेधंतेशाश्वतीःसमाः ॥ अहिंसासत्यवचन
माचृशंस्यमथाऽऽर्जवम् ११ अद्रोहोनाभिमानश्चहीस्तातिक्षादमःशमः ॥ धीमंतोष्टितिमंतश्चभूतानामनुकंपकाः १२ अकामद्वेषसंयुक्तास्तेसंतोलोकसा
क्षिणः ॥ त्रीण्येवतुसतामाहुःसंतःपदमनुत्तमम् १३ नचैवदुह्येदद्याच्चसत्यंचैवसदावदेत् ॥ सर्वत्रचदयावंतःसंतःकरुणवेदिनः १४ गच्छंतोहसुमंतुष्टाधर्मपं
थानमुत्तमम् ॥ शिष्टाचारामहात्मानोयेषांधर्मःसुनिश्चितः १५ अनसूयाक्षमाशांतिःसंतोषःप्रियवादिता ॥ कामक्रोधपरित्यागःशिष्टाचारानिषेवणम् १६
कर्मचश्रुतसंपन्नसंतामार्गमनुत्तमम् ॥ शिष्टाचारनिषेवंतेनित्यंधर्ममनुवताः १७ प्रज्ञाप्रासादमारुह्यमुच्यंतेमहतोभयात् ॥ प्रेक्षंतोलोकवृत्तानिविविधानिद्वि
जोत्तम १८ अतिपुण्यानिपापानितानिद्विजवरोत्तम ॥ एतत्तेसर्वमारुयातंयथाप्रज्ञयथाश्रुतम् ॥ शिष्टाचारगुणब्रह्मपुरस्कृत्यद्विजर्षम १९ ॥ इतिश्रमि
हाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिब्राह्मणव्याधसंवादेसप्ताधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ सतुविप्रमथो
वाचधर्मव्याधोयुधिष्ठिर ॥ यदहमाचरेकर्मघोरमेतदसंशयम् १ विधिस्तुबलवान्ब्रह्मन्दुस्तरंहिपुराकृतम् ॥ पुराकृतस्यपापस्यकर्मदोषोभवत्ययम् २ दो
षस्यैतस्यवैब्रह्मन्विधातेयत्नवानहम् ॥ विधिनाहिहतेपूर्वनिमित्तंघातकोभवेत् ३ निमित्तभूताहिवयंकर्मणोऽस्यद्विजोत्तम ॥ येषांहतानांमांसानिविक्रोणामी
हवैद्विज ४ तेषामपिभवेद्धर्मउपयोगेनभक्षणे ॥ देवताऽतिथिभृत्यानांपितृणांचापिपूजनम् ५ ओषध्योवीरुधश्चैवपशवोमृगपक्षिणः ॥ अन्नाद्यभूतालोक
स्यइत्यपिश्रूयतेश्रुतिः ६ आत्ममांसप्रसादेनशिविरौशीनरोनृपः ॥ स्वर्गसुदुर्गमंप्राप्तःक्षमावान्द्विजसत्तम ७ राज्ञोमहानसेपूर्वरंतिदेवस्यवैद्विज ॥ द्वेसहस्रे
तुवध्येतेपशूनामन्वहतदा ८ अहन्यहनिवध्येतेद्वेसहस्रेगवांतथा ॥ समांसददतोह्यन्नरंतिदेवस्यनित्यशः ९ अतुलाकीर्तिरभवन्नृपस्यद्विजसत्तम ॥ चातुर्मा
स्येचपशवोवध्यंतइतिनित्यशः १० अग्नयोमांसकामाश्चइत्यपिश्रूयतेश्रुतिः ॥ यज्ञेषुपशवोब्रह्मन्वध्येतेसततंद्विजैः ११ संस्कृताःकिलमंत्रैश्चतेऽपिस्वर्गम
वाप्नुवन् ॥ यदिनैवाग्नयोब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा १२ भक्ष्यंनैवाभवन्मांसकस्यचिद्विजसत्तम १३

कंठीयेभारतभावदीपेसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ सत्विति एतन्मांसविक्रयात्मकं १ । २ दोषस्येति यत्नवानापिनपरिहर्तुंशक्रोमिविधेःप्राबल्यादित्यर्थः ३ निमित्तेति
शस्त्रनिमित्तभूतावयं संघातवत्कर्तातुविधिरेवेत्यर्थः ४ । ५ अन्नाद्यभूताःअन्नंचतदयंचभोग्यंभक्ष्यंचेत्यर्थः'सर्वमस्यान्नंभवति'इतिश्रुतेः ६ । ७ । ८ । ९ । १० 'येऽस्याग्नयोब्रह्मन्मांसकामाः'
इतिमंत्रलिंगमपिश्रुतिरेव ११ । १२ अन्नापीत्यादिसार्धःश्लोकः कलौतुमांसेनपैतृकस्यनिषेधादेवताशेषाद्यज्ञियमांसादन्यत्रमांसलक्षणंदुष्यत्येवेतिभावः १३

१४ अमांसाशीति यज्ञियमांसमुजोऽपि ऋतुगामिनोब्रह्म चर्यामिवऔपचारिकममांसाशित्वमितिभावः १५ सत्यानृतेज्ञानकर्ममार्गोअत्रापियज्ञियमांसभक्षणेविधिर्विशेषः तमेवाह परकृतिमुखेन
सौदासेनेति कर्तृत्वाद्यभिमानवतामूढेनकर्मठेनयज्ञियमपिमांसंभक्षणीयं नज्ञान मार्गस्येनेतिभावः रंतिदेवनिदर्शनेतुगुणांतराभिप्रायं अत्रकिंप्रतिभातिमे किंशब्दःकुत्सायांअत्रमांसभक्षणीयेमम
निंदाप्रतिभाति अतएव न हन्मिनभक्षयामीतिप्रागेवोक्तंमयेत्यर्थः १६ कुतस्तर्हिस्वमांसविक्रयं करोपि तत्कर्तुरपिप्रयोजकत्वादिसादोषोऽस्तीत्याशंक्याऽऽह स्वेति स्वकर्मइत्यस्यव्याख्या
अत्रापिविधिरुक्तश्चमुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ देवतानांपि तृणांचशुक्तेदत्वाऽपियःसदा ॥ यथाविधियथाश्राद्धंनप्रदुष्यतिभक्षणात् १४ अमांसाशीभवत्येवमित्य
पिश्रूयतेश्रुतिः ॥ भार्यागच्छन्ब्रह्मचारीऋतौभवतिब्राह्मणः १५ सत्यानृतेविनिश्चित्यअत्रापिविधिरुच्यते ॥ सौदासेनतदाराज्ञामानुषाभक्षिताद्विज ॥ शा
पाभिभूतेनभृशमत्रकिंप्रतिभातिमे १६ स्वधर्मइतिकृत्वातुनत्यजामिद्विजोत्तम ॥ पुराकृतमितिज्ञात्वाजीवाम्येतेनकर्मणा १७ स्वकर्मत्यजतोब्रह्मन्नधर्मइह
दृश्यते ॥ स्वकर्मनिरतोयस्तुधर्मःसइतिनिश्चयः १८ पूर्वहिविहितंकर्मदेहिन्नविमुंचाति ॥ धात्राविधिर्यदृष्टोबहुधाकर्मनिर्णये १९ द्रष्टव्यातुभवेत्प्रज्ञाकूरे
कर्मणिवर्तता ॥ कथंकर्मशुभंकुर्याकथमुच्येपराभवात् २० कर्मणस्तस्यघोरस्यबहुधानिर्णयोभवेत् ॥ दानेचसत्यवाक्येचगुरुशुश्रूषणेतथा २१ द्विजातिपू
जनेचाहंधर्मंचनिरतःसदा ॥ अभिमानातिवादाभ्यानिवृत्तोऽस्मिद्विजोत्तम २२ कृषिसाध्वीतिमन्यंतेतत्रहिंसापरास्मृता ॥ कर्षंतोलांगलैःपुंसोघ्रंतिभूमिश
यानवहन् २३ जीवानन्यांश्चबहुशस्तत्रकिंप्रतिभातिमे ॥ धान्यबीजानियान्यादुर्वीह्यादीनिद्विजोत्तम २४ सर्वाण्येतानिजीवानितत्रकिंप्रतिभातिमे ॥
अध्याक्रम्यपशूंश्चापिघ्नंतिवैभक्षयंतिच २५ वृक्षांस्तथौषधीश्चापिछिंदंतिपुरुषाद्विज ॥ जीवाहिवहवोब्रह्मन्वृक्षेषुचफलेषुच २६ उदकेवहवश्चापितत्रकिंप्र
तिभातिमे ॥ सर्वव्याप्तमिदंब्रह्मन्प्राणिभिःप्राणजीवनैः २७ मत्स्यान्यसंतेमत्स्याश्चतत्रकिंप्रतिभातिमे ॥ सत्वैःसत्वानिजीवंतिबहुधाद्विजसत्तम २८ प्रा
णिनोऽन्योन्यभक्षाश्चतत्रकिंप्रतिभातिमे ॥ चक्रम्यमाणाजीवांश्चधरणीसांश्रितान्वहन् २९ पद्भ्यांघ्रंतिनराविप्रतत्रकिंप्रातभातिमे ॥ उपविष्टाःशयानाश्चघ्रांतेजी
वाननेकशः ३० ज्ञानविज्ञानवंतश्चतत्रकिंप्रतिभातिमे ॥ जीवैर्यस्तभिदंसर्वमाकाशं पृथिवीतथा ३१ अविज्ञानाच्चहिंसंतितत्रकिंप्रतिभातिमे ॥ अहिंसेति
यदुक्तंहिपुरुषैर्विस्मृतैःपुरा ३२ केनहिंसंतिजीवान्वैलोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ बहुसंचित्यइतिवैनास्तिकश्चिदहिंसकः ३३ अहिंसायांतुनिरतायतयोद्विजसत्त
म ॥ कुर्वत्येवहिंसंतेयत्नादल्पतराभवेत् ३४ आलक्ष्याश्चैवपुरुषाःकुलेजातामहागुणाः ॥ महाघोराणिकर्माणिकृत्वालज्जंतिवैनच ३५ सुहृदःसुहृदो
ऽन्यांश्चदुर्हदश्चापिदुर्हदः ॥ सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्नसम्यगनुपश्यतः ३६

पुराकृतमित्यादि १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ तथापिहिंसामिश्रंकर्मतवाप्ययोग्यमित्याशंक्य सर्वत्रहिंसायांअपरिहार्यत्वमाह कृषिसाध्वीतीत्यादिना केनरा जीवावहिंसंत्यपिपुसर्व
पिहिंसंत्येवेत्यर्थः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६

३७ । २८ । ३९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ शांत्यादयो ज्ञानांगभूताधर्माः प्रोक्ताः संप्रतिज्ञानं विना कृतकृत्यतानास्तीति वक्तुं धर्मतत्त्वस्य दुरवगाहत्वं प्रपंचस्यानिःसारत्वं चोच्यते धर्मव्याधस्त्वित्यादिना १ । २ । ३ धारणाऽवधारणं निश्चय इत्यर्थः ४ । ५ । ६ । ७ सुनीतं गुरुशिक्षा ८ । ९ प्रहीणाः श्रुताऽऽसृष्टैश्च ननंदंति बांधवा बांधवैरपि ॥ गुरुं श्वैवाविनंदंति मूढाः पांडितमानिनः ३७ बहुलोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ॥ धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति मे ३८ वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ॥ स्वकर्मनिरतो यो हिसयशः प्राप्नुयान्महत् ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यकेपर्वणि मार्कंडेयसमाख्या पतिव्रतोपाख्याने ब्राह्मणव्याधसंवादे अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ १ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ विप्रर्षभमुवाचे दंसर्वधर्मभृतां वर १ ॥ व्याध उवाच ॥ श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ॥ सूक्ष्मागतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनंतिका २ प्राणांतिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ३ यदूतहितमत्यंतं तत्सत्यमिति धारणा ॥ विपर्ययकतो धर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ४ यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वायदिसत्तम ॥ अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ५ विषमां च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वैभृशम् ॥ आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्य पांडितः ६ मूढो नैकति कश्चापि च पलश्चाद्विजोत्तम ॥ सुखदुःखविपर्यासान्सदा समुपपद्यते ७ नैनं प्रज्ञासुनीतं वात्रायते नैव पौरुषम् ॥ यो यामेच्छेद्यथाकामं तंतं कामं स आप्नुयात् ८ यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् ॥ संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमंतश्च मानवाः ९ दृश्यंते निष्फलाः संतः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ भूतानामपरः कश्चिद्विषयां सततोत्थितः १० वंचनायां च लोकस्य सुखी जीवते सदा ॥ अचेष्टमपि चासीनं श्रीं कंचिदुपातिष्ठति ११ कश्चित्कर्माणि कुर्वन्निह प्राप्यमधिगच्छति ॥ देवा निष्ठातपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः १२ दशमासपृता गर्भं जायंते कुलपांसनाः ॥ अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्चापि हसंचितैः १३ विपुलैरभिजायंते लब्धास्तैरेव मंगलैः ॥ कर्मजा हि मनुष्याणामिहानास्त्यत्र संशयः १४ व्याधयो विनिवार्यंते व्याधैः सुद्रुमा इव ॥ ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः १५ व्याधयो विनिवार्यंते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः १६ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यंति बहवो जनाः १७ दुःखेन चाधिगच्छंति भोजनं द्विजसत्तम ॥ इति लोकमनाक्रंदं मोहशोकपरिभुतम् १८ स्रोतसाऽऽकृता क्षिप्तं हि यमाणं बलीयसा ॥ नाम्रिये युर्न जीर्ये युः सर्वे स्युः सर्वे कामिकाः १९ नाम्रियं प्रतिपश्ये युर्विशिष्यं यदि वै भवेत् ॥ उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गंतुं समीहते ॥ यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा २०

पीत्यर्थः १० । ११ पुत्रगृद्धिभिः पुत्रकामैः १२ । १३ । १४ । १५ ग्रहणी विष्टं भ्रमरोगः १६ । १७ अनाक्रंदं असहायं । 'आक्रंदः क्रंदने हानेभिर्प्रदाकणयुद्धयोः' इति मेदिनी १८ स्रोतसा कर्म प्रवाहेण असकृत् आक्षिप्तं आधिव्याधेभिस्तद्विषयं हि यमाणं अवशं १९ ननु सर्वेपि स्ववशा एव दृश्यंते नेत्याह नेति २०

बहव इति देवज्ञास्त्रमपि व्यामिचारिफलमित्याशयः २१ नेति स्वीयमपि वस्तु स्वस्यानधीनं प्राक्कर्मवशाद्भवतीत्यर्थः तत्रापि दृष्टसा मग्नीवैकल्यमिति लोकायतमतमाशंक्याह कर्मणेति प्राकृता नदिहात्मवादिनां कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषदर्शनां प्राक्कर्मवप्रधानमिति भावः २२ एतदेव वक्तुं जीवस्थानित्यत्रमाह यथेति २३ । २४ । २५ दशार्घता पंचत्वं २६ ननु कृतनाशोऽपि कृष्यादिफलेषु दृश्यतेऽतः कृतं कर्म न देहांतरेऽनुवर्तिष्यते देहादन्यस्यात्मनोऽभावावित्याशंक्याह अन्योहीति भोजनफलवत्कृतस्य कर्मणः फलमपरिहार्यं । यत्र तु सद्यः फलं न दृष्टं तत्रापि जन्मांतरे भाविष्यतीत्यनुमेयं । यत्र चाकृतमपि फलं निधिलाभादि उपैति तत्र जन्मांतरीयं साधनं कल्प्यमित्यर्थः २७ उत्पत्तिजन्मांतरं लभते यतस्तैः प्राचीनैः कर्मभिर्भावितो रंजितः अत एव क्रममाणं प्रकृत्य श्रूयते । 'तं विद्या कर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञाचेति' । तस्मात्स्वकृतमेव स्वयंभुंके न त्वम्यकृतमन्योऽज्ञो नास्ति कृतस्य नाश इत्युक्तं २८ । २९ एवं स्थूलशरीरादन्यत्त्वमा बहवः संप्रदृश्यंते तुल्यनक्षत्रमंगलाः ॥ महत्तु फलैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु २१ न केचिदीशते ब्रह्मस्वयं ग्राह्यस्य सत्तम ॥ कर्मणा प्राकृतानां वैदहसिद्धिः प्रदृश्यते २२ यथाश्रुतिरियं ब्रह्म न जीवः किल सनातनः ॥ शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह २३ वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ॥ जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः २४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर २५ ॥ व्याध उवाच ॥ न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुर्मियतीति मूढाः ॥ जीवस्तु देहांतरितः प्रयाति दशार्धतैवा स्य शरीरभेदः २६ अन्यो हि नाश्रातिकृतं हि कर्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ॥ यत्नेन किंचिद्विकृतं हि कर्म तदनुतेनास्ति कृतस्य नाशः २७ सुपुण्यशीला हि भवंति पुण्यानराधमाः पापकृतो भवंति ॥ नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः २८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कथं संभवते यो नौ कथं वा पुण्यपापयोः ॥ जातीः पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम २९ ॥ व्याध उवाच ॥ गर्भाधानसमायुक्तं कर्म दंसंप्रदृश्यते ॥ समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ३० यथा संभृतं संभारः पुनरेव प्रजायते ॥ शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ३१ शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ मोहनीयैर्वियोनिषु त्वधोगामी च किल्बिषी ३२ जातिमृत्युजरा दुःखैः सततं समभिदुतः ॥ संचरेपच्यमानश्च दोषैरात्मकतैर्नरः ३३ तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वानरकमेव च ॥ जीवाः संपरिवर्तंते कर्मबन्धनिबन्धनाः ३४ जंतुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ॥ तदुःखप्रतिधातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ३५ ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यत्र बन्धु ॥ पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽपथ्यमिवातुरः ३६

त्मनः प्रसाध्य लिङ्गशरीरादिपि व्यतिरेकसाधयितुं वैराग्योत्पत्त्यर्थं जन्मादीनां दुःखरूपत्वमाह गर्भं तस्यादिना गर्भाधानेन पिंडोत्पत्तिप्रकाशकेन ग्रंथेन एतत्सर्वसमायुक्तं समाहितं तदेव संज्ञिष्याह इदं यत्संप्रदृश्यते स्थूलदेहादिषु तत्सर्वकर्मैवेति । अयमर्थः प्रियमाणो जंतुर्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाभिः पंचप्राणमनोबुद्धिदशैर्द्रव्यरूपसप्तदशकात्मकेन लिङ्गेन इत उत्क्रम्य यथाकर्मस्वर्गनरकं वा गत्वा सत्रमोगान्भुक्त्वा कर्मशेषेण वृष्टिद्वारेण पुनर्बीजभावं प्राप्य शुक्रशोणितरूपेण परिणमते बीजे पुनर्लिङ्गशरीरेणाविश्यते तैरेव पूर्वैर्विद्याविसंस्कारैर्युक्तो जायते तत्केन कर्मणा कुत्र जायत इत्येतत्प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ३० संभृताः संभाराः कर्मबीजानि येन ३१ मोहनीयैस्तामसैः अधःनरकतिर्थेषु ३२ जातिजन्म संचरे यो निःसंचरे उत्क्रांत्यादिषु च ३३ । ३४ प्रेत्य मृत्वा दुःखात्मकः प्रतीयातः दुःखं भोक्तुमितिर्थः ३५ अपथ्यमितिच्छेदः ३६

अदुःखितइतिच्छेदः । दुःखाभावस्यचसुखामितिसंज्ञा ननुसंसारैस्वरूपतःसुखमस्ति तथाचादुःखं ननुस्वपनीतिमुखिनःसंवृताःस्मइति । ततःअदुःखेसुखाध्यासात् । अनिवृत्तेतिच्छेदः ३७ निवृत्तबंधोवीतरागःतत्रहेतुःविशुद्धयेति ३८ तस्यफलंतपोयोगयोःआलोचनध्यानयोःसमारंभम् ३९ । ४० यत्तदयत्तेत ४१ पुण्यफलमाहअनसूयुरिति ४२ संस्कृतस्यअष्टाचत्वारिंशत्संस्कारयुक्तस्य दांतस्यजितवाह्येन्द्रियस्य नियतस्यशौचादिपरस्य यतात्मनः जितचित्तस्य अनंतरासुलभावृत्तिर्जीवनंविषयसुखमिति यावत् ४३ । ४४ स्वधर्मेणेति यतःशिश्टाउपदेष्टारःसंति अतः

अजस्रमेवदुःखार्तोऽदुःखितःसुखसंज्ञकः ॥ ततोनिवृत्तबंधत्वात्कर्मणामुदयादपि ३७ परिक्रामतिसंसारैकवद्वदुद्वेदनः ॥ सचेन्ननिवृत्तबंधस्तुविशुद्धश्चापि कर्मभिः ३८ तपोयोगसमारंभंकुरुतेद्विजसत्तम ॥ कर्मभिर्बहुभिश्चापिलोकानश्नातिमानवः ३९ सचेन्ननिवृत्तबंधस्तुविशुद्धश्चापिकर्मभिः ॥ प्राप्नोतिसुष्ठुतां लोकानयत्रगत्वानशोचति ४० पापंकुर्वन्पापवृत्तःपापस्यांतनगच्छति ॥ तस्मात्पुण्यंयत्तेत्कुर्वन्जयीतचपापकम् ४१ अनसूयुःकृतज्ञश्चकल्याणानिच सेवते ॥ सुखानिधर्ममर्थचस्वर्गचलभतेनरः ४२ संस्कृतस्यचदांतस्यनियतस्ययतात्मनः ॥ प्राज्ञस्यानंतरावृत्तिरिहलोकेपरत्रच ४३ सतांधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत् ॥ असंक्लेशेनलोकस्यवृत्तिलिप्सतवैद्विज ४४ स्वधर्मेणक्रियालोकेकर्मणःसोऽप्यसंकरः ॥ संतिह्यागमविज्ञानाःशिष्टाःशास्त्रेविचक्षणाः ४५ प्राज्ञोधर्मेणरमतेधर्मचैवोपजीवति ॥ तस्माद्धर्मादवाप्तेनधनेनद्विजसत्तम ४६ तस्यैवसिंचतेमूलंगुणान्पश्यतियत्रैव ॥ धर्मात्माभवतिह्येवंचित्तंचास्यप्रसीदति ४७ समित्रजनसंतुष्टइहप्रेत्यचनंदति ॥ शब्दंस्पर्शतथारूपगंधानिष्ठाश्चसत्तम ४८ प्रभुत्वंलभतेचापिधर्मस्यैतत्फलंविदुः ॥ धर्मस्यचफलंलब्ध्वानतु प्यतिमहाद्विज ४९ अतृप्यमाणोनिर्वेदमापेदेज्ञानचक्षुषा ॥ प्रज्ञाचक्षुर्नरइहदोषंनैवानुरुध्यते ५० विरज्यतेयथाकामंनचधर्मविमुंचति ॥ सर्वव्यागेचय ततेदृष्ट्वालोकंक्षयात्मकम् ५१ ततोमोक्षेप्रयततेनानुपायादुपायतः ॥ एवंनिर्वेदमादत्तेपापंकर्मजहातिच ५२ धार्मिकश्चापिभवतिमोक्षंचलभतेपरम् ॥ तपोनिःश्रेयसंजंतोस्तस्यमूलंशमोदमः ५३ तेनसर्वानवाप्नोतिकामान्यान्मनसेच्छति ॥ इन्द्रियाणांनिरोधेनसत्येनचदमेनच ॥ ब्रह्मणःपदमाप्नोतियत्परंद्विज सत्तम ५४ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ इन्द्रियाणितुयान्याहुःकानितानियतव्रत ॥ निग्रहश्चकथंकार्योनिग्रहस्यचर्किकफलम् ५५ कथंचफलमाप्नोतितेषांधर्मभृतांवर ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनधर्मज्ञातुंनिबोधमे ५६ ॥ इतिश्रीमहार्जुनारण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिब्राह्मणव्याधसंवादेनवाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥२०९॥

कर्मणःकर्मणिपृष्ठी कर्मस्वधर्मेणस्वोचितेनाचारेणक्रियाःकुरुष्व आशीर्लिङ्गःमध्यमैकदचनं सोऽपिअसंकरःधर्माणामितिशेषः ४९ । ४६ यत्रधर्मे ४७ । ४८ प्रभुत्वंअप्रतिहतच्छेत्तुंस्वधर्मस्येतिचित्तशुद्ध्याभोगेच्छायांक्षीणायां स्वर्मेऽपिवैराग्यंजायतेइत्यर्थः ४९ अतृप्यमाणःप्रीतिमलममानः निर्वेदवैराग्यंआप्नोति लकारव्यत्ययआर्षः दोषंरागद्वेषादिकंनानुरुध्यतेतद्वशोनभवतीत्यर्थः ५० । ५१ उपायतएवमोक्षेप्रयततेनत्वनुपायाद्वैवमात्राश्रयादितियोजना ५२ तपःज्ञानंनिःश्रेयसंमोक्षसाधनम् ५३ तेनतपसा ५४ तेषानिग्रहस्यफलंचर्किकथंचफलमाप्नोतीति संबंधः ५५ । ५६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनी० भा० नवाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवमिति १ सूक्ष्मशरीरादप्यात्मानंविवेचितुंइन्द्रियाणामजयेदोषमाह विज्ञानार्थमित्यादिना महाधकारेविद्यमानानांघटादीनांविज्ञानार्थं यदच्छिद्राद्वहिर्गतदीपप्रमेव ब्रह्मणिविद्यमानरूपादीनां विज्ञानार्थं इन्द्रियच्छिद्रद्वारा बहिर्गतं तैजसं मनः प्रथमं प्रवर्तते तत्तत्तत्तद्विज्ञानं प्राप्य ज्ञातेऽर्थे कामंरागंक्रोधंद्वेषंचमजते २ तत्ररागकार्यमाह सपादंश्लोकेन ततइति ३ प्रभवति स्वकार्यसाधनेन कृतकृत्यो भवति । द्वेषकार्यमाह पादोनश्लोकेन द्वेषश्चेति ४ उभयोः कार्यमाह ततोलोमेति व्याजात्तदंभात् ५ व्याजेन कौटिल्येन अर्थ धनम् ६ । ७ श्रुतिसंबद्धं असंगोऽहमुदासीनोऽहमित्यादिअश्रुतियोजितं श्रुतिपथेक्षांत्यादौ योजितंयोगः तद्रहितंयथास्यात्तथा शमादिशून्योऽपि असंगत्वं शास्त्रीयं शब्देनैवदर्शयतीत्यर्थः ८ मनोवाक्कायजत्वेनत्रैविध्यमेवाह पापमिति । साधवः शमादयः ९ पापकर्मिणः भावप्रधानोनिर्देशः पापकर्मकरत्वादित्यर्थः १० धर्मलाभोपायमेवाह साधेन यस्त्विच्छति ११ । १२

॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ एवमुक्तस्तुविप्रेणधर्मव्याधोयुधिष्ठिर ॥ प्रत्युवाचयथाविप्रंतच्छृणुष्वनराधिप १ ॥ व्याधउवाच ॥ विज्ञानार्थमनुष्याणांमनःपूर्वप्रवर्तते ॥ तत्प्राप्यकामंभजतेक्रोधंचद्विजसत्तम २ ततस्तदर्थयततेकर्मचारभतेमहत् ॥ इष्टानारूपगंधानामभ्यासंचनिषेवते ३ ततोरागःप्रभवतिद्वेषश्चतदनंतरम् ॥ ततोलोभःप्रभवतिमोहश्चतदनंतरम् ४ ततोलोभाभिभूतस्यरागद्वेषहतस्यच ॥ नधर्मेजायतेबुद्धिर्व्याजाद्धर्मकरोतिच ५ व्याजेनचरतेधर्ममर्थं व्याजेनरोचते ॥ व्याजेनसिध्यमानेषुधनेषुद्विजसत्तम ६ तत्रैवरमतेबुद्धिस्ततःपापंचिकीर्षति ॥ सुहृद्भिर्वीर्यमाणश्चपंडितैश्चद्विजोत्तम ७ उत्तरंश्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् ॥ अधर्मस्त्रिविधस्तस्यवर्ततेरागदोषजः ८ पापंचितयतेचैवब्रवीतिचकरोतिच ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्यगुणानश्रयंतिसाधवः ९ एकशीलैश्चमित्रत्वंभजतेपापकर्मिणः ॥ सतेनदुःखमाप्नोतिपरत्रचविषयते १० पापात्माभवतिह्येवंधर्मलाभंतुमेशृणु ॥ यस्त्वेतान्प्रज्ञयादोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ११ कुशलःसुखदुःखेषुसाधूंश्चाप्युपसेवते ॥ तस्यसाधुसमारंभाद्बुद्धिर्धर्मेपुराजते १२ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ ब्रवीषिसूततंधर्म्यस्यवक्तानविद्यते ॥ दिव्यप्रभावःसुमहावृषिरेवमतोऽस्मिमे १३ ॥ व्याधउवाच ॥ ब्राह्मणविमहाभागाःपितरोऽग्रभुजःसदा ॥ तेषांसर्वात्मनाकार्यंप्रियंलोकेमनीषिणा १४ यत्तेषांचप्रियं तत्तेवक्ष्यामिद्विजसत्तम ॥ नमस्कृत्वाब्राह्मणेभ्योब्राह्मीविद्यानिबोधमे १५ इदंविश्वंजगत्सर्वमजयंचापिसर्वशः ॥ महामूतात्मकंब्रह्मनातःपरतरंभवेत् १६ महामूतानिखंवायुरग्निरापस्तथाचभूः ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चतुष्पाः १७

सूतं प्रियं धर्म्यं च १३ । १४ ब्राह्मी ब्राह्मणानां स्वभूतां १५ विद्यामेवाह इदमित्यादिना इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धंविश्वं कृत्स्नं जगत् स्थावरजंगमात्मकं सर्वं सर्वमपि अजय्यं कर्मणानलभ्यं सर्वशः सर्वप्रकारेण । इदं सर्वं 'यदयमात्माआत्मेवेदंसर्वम्'इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वस्यात्ममात्रत्वादितिभावः । ननु पशुबंधयाजी सर्वाल्लोकानभिजयतीति कर्मजयस्त्वंगतः कथं श्रूयते तत्राह महामूतात्मकमिति । यतः ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यंयस्तु तदेवमहामूतानिआकाशादीनि आत्माजीवः कंआनंदरूपइश्वरएतन्नितयात्मकं तथाचश्रुतिः । 'मोक्षायोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मवेतव'इति । नातः परतरं भवेत् अतो ब्रह्मणोऽन्यत् श्रेष्ठतरं प्राप्यं नास्ति । जयश्रुतिस्तु अविद्यावद्विषयकर्मकांडाभिप्राया १६ ननु केयं विद्यानाम आत्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति ब्रूमः । किंशालग्राभेविष्णुत्वमिव प्रत्यगात्मनि सार्वभौमभावनात्मकंकुर्यादिति विधितएवइहप्रतिपत्तयं । उत्तवह्नावीष्णुत्वमिव तात्त्विकं तत्त्वमस्यादि-

शब्दप्रमाणात्प्रतिपत्तव्यं । आद्येऽजटयवचनव्याकोपः । द्वितीयेतात्त्विकाद्वैतेकमोपास्तिकादयोरप्रामाण्यं । नचेष्टापत्तिः । तद्वदेवज्ञानकांडस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः । भेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणांतरविरोधस्तुस्पष्टपदेत्याशंक्याह महाभूतानीति स्वादयःशब्दादयश्चतुष्टयःतस्मिन्ब्रह्मणिआश्रितागुणाः त्रिगुणात्मकमायाकार्यत्वात्मायायाश्चाश्रयोब्रह्मैव । 'देवात्मशार्कस्वगुणैर्निगूढा' । मायातुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम'इत्यादिश्रुतिभ्यः । अयमर्थः । चंद्रेणासंस्पृष्टमपिजलंचंद्रेचंचलत्वानेकत्वाधःस्पृष्टाद्यारोपहेतुर्भवति एवंप्रत्यगात्मनाऽसंस्पृष्टाऽपिमायातत्रदुःखित्वानेकत्वाद्यारोपहेतुर्भवतीति तथाच श्रुतयः । 'एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः । एकषाबहुषाचैवदृश्यतेजलंचंद्रवत् । समानःसबभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीव । घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे ॥ घटोनीयतनाकाशंतद्वज्जीवोनमोपमः'इत्याद्याः । समानःबुद्धितादात्म्यंप्राप्तः लेलायतिलोलुपोभवति ब्रह्मैवस्वप्नादिष्विवस्वाज्ञानात्स्मिन्ननेकभेदभिन्नं प्रपंचंपश्यति प्रमाणतश्चतद्वाधेएकमेवशिष्यतेअतोरज्जुरग्न्यायेनप्रपंचस्याधिष्ठानादनन्यत्वादात्ममात्रत्वं । आविद्यावस्यायांकर्मोपास्तिकज्ञानकांडानांप्रामाण्यं । उत्पन्नेतुज्ञानेवेदाअवेदाइतिश्रुत्यैवस्वस्यप्रामाण्यानिषिद्धामितिनाकेचिदुःखं । यदातुःसंप्रदायविदः । 'देहात्मप्रत्ययोयद्वत्प्रमाणत्वेनकल्पितः ॥ लौकिकंतद्वदेवप्रमाणत्वात्मानिश्रयात्'इति आत्मनिश्रयादितिच्छेदः तस्माद्युक्तमुक्तंस्वादयस्तदुणाइति १७ अत्रतार्किकाः स्वादयःशब्दादिगुणवतःआत्माचगुणवानन्योन्यतुतेषांपरस्परगुणगुणिभावोऽस्तीत्याहुस्तन्निरस्यति तेषामपीति तेषांअव्यवधानादशब्दादीनांस्वादिगुणानामपिसतां गुणास्तारत्वमंत्रत्वादयःसंतिसर्वेदृश्यमानाः अनेनसाक्षात्परंपरयावाग्राह्यमात्रंपांचभौतिकमित्युक्तं फलितमाह गुणवृत्तिःपरस्परमिति अयसिदग्धत्वंब्रह्मैवतुष्कोणत्वमित्यन्योन्यसंक्रमोदष्टः तद्वदात्मानात्मधर्माणामपि आत्मन्यपिआनंदोविषयानुभवोनेत्यत्वंचेतिसांविधमास्तिचापृक्त्वोपिचेतन्यात्पृथगिवावमासमानाअंतःकरणेदृश्यते । एवमंतः

तेषामपिगुणाःसर्वेगुणवृत्तिःपरस्परम् ॥ पूर्वपूर्वगुणाःसर्वेक्रमशोगुणिषुत्रिषु १८

करणधर्मादुःखित्वादयोऽपीतरत्रेति तयोःपरस्पराश्रितत्वमाविद्यकंयुज्यतेऽतोनात्मनःपृथग्भूताःस्वादयः किंतुरज्जुरगवत्तत्रैवाप्यस्ताइतिभावः । त्रिषुईशसूत्रविराट्नु सर्वेइतिपतेषां उपर्युपरिपरस्पराध्यासेऽपिपूर्वस्यसर्वगुणाउत्तरस्मिन्मवति उत्तरस्यतुकेचिदेवपूर्वस्मिन्मवतीत्युक्तं अयमर्थः । यथाशुद्धेस्फटिकेजपाकुसुमसामिध्याद्रक्तत्वाध्यासस्तत्रैवस्फटिकधीप्रमोषेसतिपद्मरागत्वाध्यासस्तत्रैवचंद्रिकायामिंद्रनीलत्वाध्यासइति चतूरूपेस्फटिकेगुणवत्सुसोपाधिकेषुत्रिषुपूर्वपूर्वगुणस्यसर्वस्याप्युत्तरोत्तराध्यासोदृश्यते तथाहि । स्फटिकगतासताऽनिर्वचनीयेलौहित्येऽध्यस्ता नतुस्फटिकेलौहित्यधर्मोऽनिर्वचनीयत्वमध्यस्तं । एवंब्रह्मधर्मोऽसिद्धिदानंदाःस्थूलेपिकावेदृश्यते यथोक्तं । 'अस्तिमातिप्रियंरूपंनामचेत्यंशंपंचकं ॥ आद्यंअयं ब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोऽद्वयम्'इति । एवंचरज्जुसर्पधर्मापणत्वादयएवंसर्पधर्मारज्ज्वामध्यस्थंतेनतुमिध्यात्वादयस्तद्वत् । ननुसर्वेऽपिअभिगम्यत्वाद्योरज्जुधर्मानदृश्यतेइति सर्वेइत्युक्तिरसंगतेतिचेत्सत्यं अखंडैकरसेब्रह्मणिसिद्धिदानंदाःस्वरूपानतिरिक्ताअपि अनृतजडदुःखप्रतियोगित्वेनकल्प्यंते नतुपरसादिवदकल्पिताःसंति अतःकल्पितानातेषांकार्येऽनुवृत्तिर्नानुपपन्ना येतुईशादीअकल्पिताईज्ञानत्वादयोनतेसूत्रादिष्वनुवर्तते किंतुकर्तृत्वसत्त्वादयएव । तस्मात्कल्पितधर्माभिप्रायेण सर्वेपूर्वस्यधर्माउत्तरस्मिन्संतीत्युक्तं तेनदृश्यंसर्वभौतिकंतद्वत्ब्रह्मण्यमेवेनाध्यस्तमितिपूर्वाध्यायः । तत्रापिस्थूलशुद्धेज्ञासूत्रेनुगतसूत्रंशुद्धेशाभ्यांईशःशुद्धेनशुद्धंतुनकेनचिदनुगतमितिउत्तरार्धेऽर्थादिति । श्रोतोर्यस्तुतस्यस्पष्टएवेतिनिष्कर्षः । तथाचनद्रव्याणांप्रत्यक्स्वरूपात्स्पष्टसिद्धिरस्तीतिविद्विद्वद्वैतकर्मनिरस्तम् १८

अत्रानुभवमेवप्रमाणयतिपठइति चेतनाधीष्टातिस्तयाकामसंकल्पादयोऽप्युपलक्ष्यते षष्ठशब्दादिपंचकापेक्षयाअयंभावः । मनोविषयंकल्पयति स्वप्नेतथादर्शनात् बुद्धिस्तंप्रकाशयति अहंकारो भिमन्यतेमयायंज्ञातइति तस्मात्तमनोमात्रंजगत्तमनसोऽभावेतत्सत्त्वेप्रमाणाभावावेति १९ ननुप्रत्यक्षमेवतत्रप्रमाणमित्याशंक्याहइंद्रियाणीति आत्माजीवःअव्यक्तंमायातत्संज्ञकःप्रमाता प्रमाणंप्रमेयंचस्वप्नदृष्टेनमायामात्रमित्यवगंतव्यमितिभावः २० इंद्रियाणिमनोबुद्धिर्मांसहस्र तेषामर्थाःमंतव्यबोद्धव्याभ्यांसहशब्दादयःसप्त व्यक्ताव्यक्तैःबाह्येन्द्रियग्राह्याःअन्येऽव्यक्ताःतैःसह सुसंवृतेरितिबुद्धिगुहायांलीनैरित्युक्तं तेचतुर्दश आकाशादयःपंचआत्माअहंकारोगुणत्रयंचेतिचतुर्विंशतेर्गणः व्यक्ताव्यक्तरूपः गुणःभोग्यवर्गःएतेभ्योविविक्तंयत्तदेवसर्वसर्वस्वत्वात्सर्वशब्दाभिधेयंभोक्तृब्रह्मेत्यर्थः २१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ एवंपूर्वत्रइदंजगन्महाभूतात्मकंब्रह्मेत्युक्तं तद्व्याख्यातुंभूतगुणानि

षष्ठस्तुचेतनानामनद्वयमिधीयते ॥ सप्तमीतुभवेद्विद्विहंकारस्ततःपरम् १९ इंद्रियाणिचपंचात्मारजःसत्त्वंतमस्तथा ॥ इत्येषसप्तदशकोराशिरव्यक्तसंज्ञकः २० सर्वैरिहेंद्रियार्थैस्तुव्यक्ताव्यक्तैःसुसंवृतैः ॥ चतुर्विंशकइत्येषव्यक्ताव्यक्तमयोगणः ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यके० मार्कंडेयसमास्या५० ब्राह्मणमाहात्म्येदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ४३ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ एवमुक्तःसविप्रस्तुधर्मव्याधेनभारत ॥ कथामकथयद्भूयोमनसःप्रीतिवर्धनीम् १ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ महाभूतानियान्याहुःपंचधर्मभूतावर ॥ एकैकस्यगुणान्सम्यक्पंचानामपिमेवद २ व्याधउवाच ॥ भूमिरापस्तथाज्योतिर्वायुराकाशमेवच ॥ गुणोत्तराणिसर्वाणितेषांवक्ष्यामितेगुणान् ३ भूमिःपंचगुणाब्रह्मशुद्धकंचचतुर्गुणम् ॥ गुणास्त्रयस्ते जसिचत्रयश्चाकाशवातयोः ४ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः ॥ एतेगुणाःपंचभूमेःसर्वेभ्योगुणवतराः ५ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसश्चापिद्विजोत्तम ॥ अपामेतेगुणाब्रह्मनकीर्तितास्तवसुव्रत ६ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचतेजसोऽथगुणास्त्रयः ॥ शब्दःस्पर्शश्चायौतुशब्दश्चाकाशएवतु ७ एतेपंचदशब्रह्मनगुणभूतेषुपंचसु ॥ वर्ततेसर्वभूतेषुपुलोकाःप्रतिष्ठिताः ८ अन्योन्यंनानातिर्वततेसम्यक्क्रमवतिद्विज ॥ यदातुविषयीभावमाचरंतिचराचराः ९ तदादेहीदेहमन्यं व्यतिरोहतिकालतः ॥ आनुपूर्व्याविनश्यंतिजायंतेचानुपूर्वशः १० तत्रतत्रहिदृश्यंतेधातवःपांचभौतिकाः ॥ यैरावृतमिदंसर्वजगत्स्थावरजंगमम् ११

भजते सर्वात्मकत्वंब्रह्मणोव्याचष्टे एवमुक्तःसइत्यादिनाऽध्यायेन १ । २ गुणोत्तराणिउत्तरोत्तरगुणाःपूर्वपूर्वस्मिन्वर्ततइत्यर्थः ३ एतदेवाहभूमिरिति त्रयइतिआकाशेएकः वातेद्वावित्यर्थः ४ ५ । ६ । ७ सर्वभूतेषुजरायुजादिषु लोकाश्चिदात्मोपाधिभूतानिपंचभूतानि ८ नातिवर्ततेपंचस्वेकेनविनाइतराणिभूतानिनितिष्ठतीत्यर्थः सम्यक्क्रमवतिएकीभावेनप्रकाशंते एकत्वमार्थं संपूर्वा दंचुगतिपूजनयोरित्यस्माद्धातोःऋत्विगादिनाकिनिसमःसमिरादेशः समित्येकीभावेइतियास्कः ननुभूतानांपरस्परमवियोगेमरणंनस्यात्तत्संघातोहिचेतनआत्मेतिलोकायतमतमाशंक्या ह मदेति अविषयविषयमिवयत्रमावयतिसंसकल्पोविषयीभावः तेजीवास्तीव्रसंकल्पावेशाद्यंदेहभावयंति तदभिमानदाढ्येनपूर्वदेहस्यात्यंतविस्मृतौसत्यामृताइत्युच्यते ननुमृतदेहेऽपिभूतानामिधोवियोगोऽस्तीत्यर्थः पाठांतरेमावंसंकल्पं विषयंस्वदेहविलक्षणदेहांतरविषयम् ९ विनश्यंतितिरोभवंति जायंतेआविर्भवन्ति १० धातवोरेतआदयःप्रत्येकंपांचभौतिकाःसंतोऽपि ११

सृज्यते संसृज्यते यद्वाप्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति श्रूयमाणं दृष्टुं पृथग्भिप्रायेण चक्षुरादिभिः सूर्यादिसृष्टिद्वारा लोकः सृज्यत इति यथाश्रुतमेव व्यक्तं घटादि अव्यक्तं इंद्रियादि लिङ्गं रूपादि प्रकाशस्तेन ग्राह्यं अनुमेयं १२ यथास्वं स्वविषयानतिक्रमेण ह्यमाने इंद्रियाणि धारयन् नानि गृह्णन् तत्प्यत इव आत्मानमाविषयमप्यालोचयत इव मन आदीनां निग्रह एव आत्मा लोचनमित्यर्थः १३ आत्मनः सोपाधिकं रूपमपेक्षया हलोक इति विततं कुंडलेकनकमिव उपादानत्वेन व्यापकं निरुपाधिकं रूपमपेक्षया हलोकमिति लोकं च संधवास्त्रियवदात्मनि चिदेकरसे विलीनं पश्यति तथा च श्रुती 'ब्रह्मविदां द्वे अवस्थे निरूपयतः य एवं वेदा ब्रह्मास्मीति सहदं सर्वं भवति यत्र त्वस्य सर्वमास्मैवाभूत् तत्केन कं पश्यो वेति' उक्तं चाभियुक्तैः 'सोपाधि निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुच्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मनिरुपाधोऽनुपाधिकः' इति परापरज्ञः परं निरुपाधि अपरं सोपाधि सक्तः प्रारब्धकर्मणा बद्धः स न्यावदेहपातमेव समाधा सोपाधिकावस्थामनुभवति ननु विदेहकैवल्येऽपीत्यर्थः १४ विद्याफलमाह पश्यत इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतं ब्रह्मभूतस्य उपाधित्यागादित्यर्थः अश्रुतेन पुण्यपापयोः फलेन संप्रज्ञातसमाधा विवेकात्म्यधीदादृष्टा जायतस्त्वप्रयोरपि तदेव पश्यन् कर्मणानलिप्यत इत्यर्थः १५ ज्ञानमूलेति ज्ञानं विद्या तस्याः मूलं माया ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तेरपि मायाकार्यत्वात् मायात्मकं मिथ्यारूपं क्लेशं अविद्यादिरूपं अतिवृत्तस्य अतिक्रम्यमतस्य योगिनः लोकसंवाधि

इंद्रियैः सृज्यते यद्यतत व्यक्तमिति स्मृतम् ॥ तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतींद्रियम् १२ यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥ इंद्रियाण्यदादेही धारयन्निव तप्यते १३ लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ परापरज्ञः सक्तः स न सतु भूतानि पश्यति १४ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते १५ ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य पौरुषम् ॥ लोकवृत्तिप्रकाशेन ज्ञानमार्गेण गम्यते १६ अनादिनिधनं जंतुमात्मयोनिं सदा व्ययम् ॥ अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् १७ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मा विप्रानुपृच्छसि ॥ इंद्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा १८ इंद्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरका बुभौ ॥ निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च १९ एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिंद्रियधारणम् ॥ एतन्मूलं हितपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च २० इंद्रियाणां प्रसंगे न दोषमाच्छेत्त्य संशयम् ॥ स नियम्यतु तान्येव ततः सिद्धिं ममाप्नुयात् २१ षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्ययोऽधिगच्छति ॥ न स पापैः कुतोऽनर्थं सृज्यते विजितेन्द्रियः २२

न्याः वृत्तेर्वर्तनजीवनात्मिकायाः प्रकाशो येन ता दृशेन ज्ञानरूपेण ज्ञानमार्गेण पौरुषं परमपुरुषार्थरूपो यो ज्ञो गम्यते प्रकाशते माधिक्ये वा विद्यामायिक्ये वा विद्ययानष्टा चेन्मुच्यते इत्यर्थः यथोक्तं श्रीभागवते । 'विद्या विद्ये मम तनुविद्धं दृष्टव शरीरेणां ॥ मोक्षबंधकरी आद्ये मायया भवे निमित्ते' इति । ज्ञानपूर्वात्मकमिति पाठेऽपि स एवार्थः १६ मुक्तजीवस्य स्वरूपमाह अनादीति आद्यविशेषणेन लोकाय तसंमतं देहस्यात्मत्वं निरस्तं जंतुं पुत्तिकादिब्रह्मांतं जीवं आत्मयोनिं जीवस्यात्मयोनिस्त्वं वदता जीवस्त्वहेतोरविद्यादेः पृथक्सत्ता सांख्याद्यभिमतानिरस्ता अव्ययमिति तार्किकं काभिमत्तं सुखदुःखादिविकारवत्त्वं निरस्तं सदेति आगतुका विकारास्पाशित्वमुक्तं एतेनैव क्षणिकशून्यत्वादावपि निरस्तौ अमूर्तमिति अतएवात्मवादो देहसंमितात्मवादश्च परास्तः अनौपम्यं तर्कागम्यमित्यर्थः भगवानाह । 'स्वनिःश्वसितरूपेण वेदेन हेतुदृष्टांतवर्जितं ॥ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः' इत्यादिना बुद्धिमान् बुद्धिः नियम्यत्वेनास्यास्तीति स तथा १७ तपो ध्यानं १८ इंद्रियाणि निगृहीतानि स्वर्गाय विसृष्टानि नरकाय तेषां पूर्वाधस्यैव व्याख्या १९ २० एतन्मूलमित्येतद्व्याचष्टे इंद्रियाणां भित्तौ दोषरागविद्वेषादिरूपं आच्छेति प्राप्नुवति २१ षण्णामनःषष्ठानामिंद्रियाणानित्यानां आत्मनिकल्पितत्वेन रज्जुमुज्ज्वलाद्यंतु शून्यानां ऐश्वर्यनियंतृत्वं अनर्थः प्रमातृत्वादिकर्तव्यमोक्तत्वरूपैः २२

उक्तेऽर्थे प्रमाणसूचनार्थं 'आत्मानं रायिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' इत्यादिकठवल्लीनामर्थसंगृह्णातिरय इत्यादिना २३ आत्मा बुद्धिः २४ इंद्रियाणामजये शास्त्रजाऽपि प्रज्ञान इत्यतीत्याह इंद्रियाणामिति २५ अनुविधीयत इति कर्मकर्तरिलकारः यस्येन्द्रियस्याधीनं मनो भवति तदेव प्रज्ञानाशयतीत्यर्थः २६ पटुसंस्कल्पेषु शब्दादिषु फलागमेतज्ज्ञाने सुखाद्युपलभे विषये विप्रातिपद्यंते रागिणः सुखमुपादेयमित्यादुर्ध्वतरागा हेयमित्यादिरूपा विप्रतिपत्तिः तत्र यस्तेषु अध्वयसितं वस्तुदृष्ट्या निश्चितं यद्वेयत्वं तदेवाध्यातुंशीलं यस्य सः विषयदोषदर्शनेन वीतराग इत्यर्थः २७ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ पूर्वाध्यायां तौ विप्रतिपत्तिकारणं गुणत्रयं सकार्यवत्कुमारमते एवामिति सूक्ष्मे ब्रह्मणि सूरथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मानियंतेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ॥ तैरप्रमत्तः कुशलो सदश्वैर्दीतैः सुखं याति रथी विधीरः २३ षण्णामात्मनियुक्तानामिंद्रियाणां प्रमाथिनाम् ॥ यो धीरो धारयेद्द्रुमीन् स स्यात्परमसारथिः २४ इंद्रियाणां प्रमृष्टानां हयानां भिववर्त्मसु ॥ घृति कुर्वीत सारथ्ये घृत्यातानि जयेद्भुवम् २५ इंद्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्य हरते बुद्धिना वं वायुरिवांभसि २६ येषु विप्रातिपद्यंते पटुसमो हात्फलागमम् ॥ तेष्वध्वयसिताध्यायी विंदते ध्यानजं फलम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्या पर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ एवं तु सूक्ष्मे काथिते धर्मव्याधेन भारत ॥ ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं प्रच्छसु समाहितः १ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथा तथम् ॥ गुणां स्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः २ ॥ व्याध उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ एषां गुणान् पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ३ मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ॥ प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ४ अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ॥ दुर्हृषीकस्तमोऽध्यस्तः सक्रोधस्तामसोऽउत्सः ५ प्रवृत्तवाक्प्रो मंत्री च यो नराऽयोऽनसूयकः ॥ विधित्समानो विप्रर्षेस्तब्धो मानो सराजसः ६ प्रकाशबहुलो धीरो निर्विधित्सोऽनसूयकः ॥ अक्रोधनो नरो धीमान् दांतश्चैव स सात्विकः ७ सात्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ॥ यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ८ विरागस्य च रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ॥ मृदुर्भक्त्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ९ ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यंति परस्परम् ॥ न चास्य संशयो नाम कचिद्भवति कश्चन १० शूद्रयो नौ हि जातस्य सद्गुणानुपातिष्ठतः ॥ वैश्यत्वं लभते ब्रह्मक्षत्रियत्वं तथैव च ११ आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किंभूयः श्रोतुमिच्छसि १२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमास्या पर्वणि ब्राह्मणव्याधसंवादे द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ॥

क्षमंतत्प्राप्तिकारणं गुणत्रयविभागं तेनार्थावृत्तेभ्यो ब्रह्म विविकृतमित्युक्तं भवति १ । २ । ३ । ४ दुर्हृषीकः दुःस्थेन्द्रियः ५ विधित्सा विशेषतृष्णा धेत्पाने अस्य रूपं प्रवृत्तवाक्यः प्रवृत्तिवाक् अनसूयकः परदोषादर्शी तत्र हेतुः विधित्समान इति स्तंभोनमस्काराद्यकरणं मानस्तद्धेतुमहत्त्वाभिमानस्तदुभयवान् ६ । ७ लोकवृत्तेरजस्तमः कार्ये यदा यतः तज्जुगुप्सते निंदति ८ विरागस्य रागहीनस्य रूपं लक्षणं मृदुः स्तंभादिहीनः आर्जवमकीटित्वं ९ द्वंद्वानि मानापमानादीनि १० जातस्थेति कर्मणि षष्ठी वैश्यत्वं कर्तुं सद्गुणवतं वैश्यत्वादयः स्वयमायातीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिरुत इति भावः ११ ब्राह्मण्यं ब्रह्मवित्त्वं १२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नी० भा० द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्ध्वप्राणयोरान्तर्याम्यत्वं अग्निर्धूर्वादि वाः ककुत्पातिः पृथिव्या अयं ॥ अपरितोसिजिन्वति इति मंत्रप्रकाशितं वक्तुमारमते पार्थिवमिति पार्थिवपृथिवीबाहुल्यात् धातुस्त्वमादि मयं देहं आसाद्य प्राप्य प्रकाशप्रवृत्तिमोहाद्याश्रयोऽग्निर्विज्ञानाख्यस्तेजोधातुः शरीरः शरीराभिमानिकयं भवेत् अवकाशविशेषेण नाडीमार्गभेदेन वर्तयते शरीरं चेष्टयते १ । २ मूर्धनिसहस्रारस्थितत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा मूर्धनं चिदात्मानं अग्निर्विज्ञानात्माऽऽश्रितस्तदुपाधिताः प्राणः सन् शरीरपरिपालयन् चित्प्रतिबिम्बप्राप्यधीधातुः शरीरं चेष्टयतीत्यर्थः एतेनाग्निर्धूर्वेति पदद्वयं व्याख्यातं । प्राणस्तु तयोर्ध्वयोरप्युपाधिरित्याह प्राण इति एतेन चिद्विज्ञानं द्वयं वायुशब्दितं तस्य ककुत्पातिः ककुत् चालकतया श्रेष्ठः प्राण इत्युक्तम् ३ अस्य ककुत्स्वव्याचष्टेभूतमिति प्राणे चिद्विज्ञानाभ्यां युक्ते सुप्तात्मरूपे ब्रह्मकार्यरूपं योनिर्विराडादेः ४ सचिद्विज्ञानप्राणानां संघातो जंतुः समष्टिजीवः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणरूपाणां आत्मा चेतयिता सनातनः पुरुषः परंब्रह्मचस एव निरस्तोपाधिः सन् स एवोपाधिपक्षपाती सन्महदाद्यात्मा भवति विषयश्च शब्दादेः स एव । एतेन पतिः पृथिव्या अयमिति द्वितीयः पादो व्याख्यातः । अयं चिद्विज्ञानप्राणसंघातः पृथिव्याः क्षेत्रस्येति श्रुतिपदयोरर्थः ५ एवमिति सर्वत्र अतर्ह्यश्च स्थितं सर्वप्राणेन देहलीदीपवन्मध्यस्थेन आंतरविज्ञानं बाह्यं देहं द्विधादिकं च पालयत इत्यर्थः । अपरितोसिजिन्वतीत्यंतपादं व्याचष्टे पृष्ठत

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ॥ अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः १ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने २ ॥ व्याध उवाच ॥ मूर्धनमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ॥ प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ३ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वप्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्म योनिमुपास्महे ४ स जंतुः तर्बभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ॥ महान् बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ५ एवं त्विह सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ॥ पृष्ठतरुसमानेन स्वांस्वांगतिमुपाश्रितः ६ वस्ति मूलं गुदं चैव पावंकं समुपाश्रितः ॥ वहन्मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परिवर्तते ७ प्रयत्ने कर्मणि बले स एष त्रिषु वर्तते ॥ उदानमिति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ८ संधौ संधौ सानि विष्टः सर्वेष्वपि तथाऽनिलः ॥ शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ९ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ॥ रसान् धातुंश्च दोषांश्च वर्तयन् परिधावति १० प्राणानां संनिपातात् स त्रिपातः प्रजायते ॥ ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेया यो योन्नपचति देहिनाम् ११ समानोदानयोर्ध्वे प्राणापानौ समाहितौ ॥ समर्थितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः १२

इत्यादिना । 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपो मयः प्राणस्तेजो मयी वाक्' इति श्रुतेः साक्षात्परं परयावा प्राणमन इन्द्रियाण्यपरितोसिजिन्वतितर्पयति संघातात्मेति श्रुतिपदानामर्थः पृष्ठतः उपाध्याये शास्त्रीवत्त्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्यं भावेन तृतीया स्वांस्वापृथक्गम्यांगतिं आश्रितो भवति समानवायुत्वं प्राप्तः पावंकं जाठरमाश्रितः सन् वस्तिमूलं मूत्राशयं गुदं पुरीषाश्रयं च जाठरस्थः समानोऽंशितपीतादिकं पाचयित्वाऽपानरूपी भूत्वा स्वस्वस्थानं नयतीत्यर्थः । श्लोकद्वयं १।७ कर्मगमनादि प्रयत्नस्तदनुकूला चेष्टा बलं भारोद्यमनादीनामर्थं विदुषः सकाशात् श्रुत्वेति शेषः ८।९ धातुष्वग्नादिषु अग्निर्जाठरः विततो व्याप्तः रसादीन् परिवर्तयन् परिणामयन् रसान् अन्नादीन् धातुस्त्वगादीन् दोषान्पितादीन् १० कथं वर्तयतेऽनिल इति पृष्ठतः ब्राह्मणप्राणानामिति सान्निपातः संघर्षस्तज्जलप्लावः प्रजोत्पत्तिरिति ११ संनिपातं व्याकरोति समानेति नाभिस्थं समानं हृदि स्थः प्राण एतौ गुदस्थोपानः वेठस्थमुदानमेति तेन प्राणापानसमानानां नाभिदेशे संघर्षेण समर्थितो निष्पादितः अधिष्ठानं सप्तधातुमयं शरीरं सम्यक्पचति वृद्ध्यादिपरिणामं नयति १२

अस्य पावकस्य पायुपर्यंतो गुदप्रवेशो गुदसंज्ञितोऽपानो भवति स्रोतांसि नाडीमार्गाः तस्मादपानात् प्राणे पुप्राणादिषु पंचसु प्राणादिभ्यः पावकोत्पत्तिः पावकाच्चापानद्वारा प्राणाद्युत्पत्तिर्भवतीति प्रवृत्तकार्यः १३ एतदेवोपादयति अग्नीति अग्निवेगात्कंदुकवदूर्ध्वमुत्प्लुता प्राणो गुदांते प्रतिहतः पुनरुत्पन्नमग्निमप्युत्क्षिपतीत्यर्थः दृश्यते चाग्निवेगात् बाष्पवायुवृद्धिर्वायुवेगाच्चाग्निवृद्धिः तथा च प्राणरोधे सति जाठरं भयं निवर्ततेऽतः प्राणो रोद्धव्य इति भावः १४ जाठरनिरोधे सर्वेषां इन्द्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्वेति पक्काशयः पक्काशस्थानं आमाशयः अपक्वाशस्थानं नाभिमध्ये इति तात्स्थ्या जाठरे प्राणा इन्द्रियाणि प्रतिष्ठितालीना भवतीत्यर्थः १५ सर्वे रसाः हृदयात् हृदयं प्राप्य दक्षिणः प्राणैः प्रेरितः ते च प्राणादयः पंच नागकूर्मकलदेवदत्तधनं जयाश्च पंच १६ एष मूर्द्धादिपायुपर्यंतः तत्परंब्रह्ममूर्द्धनिषु प्रयानादया सहस्रारं प्राप्य येन तत्रात्मानं प्राणोपाधिमाहितं वंस्ते गच्छंति देहिषु जीवद्देहेषु सर्वेषां मय्येव मागो गंतुं योग्य इति भावः १७ न केवलं प्राणो घृष्टपुरुषार्थः किंतु तत्साध्यं विज्ञानमिति याह एकादशेऽस्यादिना । 'स प्राणनेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इति श्रुतेरेकादशविकाराणि शरीरं तदात्मा तत्तादात्म्यं गतः । यद्यपि 'पंचप्राणमनो बुद्धिर्दशेन्द्रियसमन्वितं ॥ अपंचीकृतमूतोत्थं सूक्ष्मं भोगसाधनम्' इति सप्तदशात्मकं लिङं तथाऽपि मनसि बुद्धेर्दशेन्द्रियेषु सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्या

अस्यापि पायुपर्यंतस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ॥ स्रोतांसि तस्माज्जायंते सर्वप्राणेषु देहिनाम् १३ अग्निवेगवहः प्राणो गुदांते प्रतिहन्यते ॥ स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् १४ पक्काशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमाशयः स्थितः ॥ नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः १५ प्रवृत्ता हृदयात् सर्वेति र्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ वहंत्यन्नरसान्नाड्योदशप्राणप्रचोदिताः १६ योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छंति तत्परम् ॥ जितक्रमाः समाधीरामूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु १७ एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ॥ मूर्तिमंतं हितं विद्धि नित्यं योगजितात्मकम् १८ तस्मिन् नयः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ॥ आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् १९ देवोयः संस्थितस्तस्मिन् ब्रह्मविदुरिव पुष्करे ॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् २० जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ जीवमात्मगुणं विद्धि तथाऽऽत्मानं परात्मकम् २१ सचेतनं जीवगुणं वदंति सचेष्टं चेष्टयते च सर्वम् ॥ ततः परं क्षेत्रविदो वदंति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त २२

वायवः पंचेति सांख्यमतेन प्राणपंचकस्य चातर्भावविषयित्वा एकादशविकारात्मेति ज्ञेयं कलाः षोडश प्राणः श्रद्धास्वापुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियमनोऽन्नं वीर्यतपोमंत्राः कर्मलोकानामचेति एतासां संभारेण संभृतः कलारूपोपाधिना मूर्तिहीनमपि मूर्तिमंतं सूक्ष्मस्थूलदेहवतं आत्मानं विद्धि विजानीहि । ज्ञानसाधनमाह नित्यमिति योगेन जित आत्मा बुद्धिर्नत आत्मानमित्युतरादपकृष्यते १८ प्राणादिभ्यो जीवं विविनक्ति तस्मिन्मिति तस्मिन्कलासंभारे अग्निवदात्मा प्रकाशरूपः स्थालीवत्कला अपक्काशात्मिकाः आत्मानं त्वं पदार्थ १९ अस्य तत्पदार्थाभेदमाह देव इति अग्निश्च दुष्टांतेनासंगत्वं दर्शितं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं २० ननु त्वं पदार्थः संभो तत्पदार्थोऽसंगः कथमनयोरभेद इत्याशंक्य विवप्रतिबिंबयोरिवेत्याशयेनाह जीवात्मकानीति रजआदिना प्रवृत्त्यादयो घर्मा जीवात्मका उपाधिविशिष्टाश्रिताश्चाचल्यादय इव जलचंद्रैर्तं जीवं आत्मगुणं ईश्वरस्य गुणं भृत्यवत्प्रेष्यं आत्मानं ईश्वरं परात्मकं निर्गुणं विद्धि अयमर्थः । तरंगतटाकप्रतिबिंबकल्पोधीमा योपाधी जीवेश्वरौ नित्यमनित्याम कैतयो जीव ईश्वरात्मा ईश्वरस्तु बिंबस्थानीयासंगविग्रह इति तथाच श्रुतिः । 'एक एव भूतात्मा भूते भूतेष्ववस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्' इति भूतात्मा नित्यसिद्धश्चिदात्मा एकमेति ईश्वररूपेण बहुमेति जीवरूपेण २१ अचेतनं जडं शरीरादि सचेतनमिति तदेव ग्राह्यं तत्तज्जीवस्य गुणं भोग्यं वदंति स आत्मा चेष्टते जीवरूपेण चेष्टयते-

ईश्वररूपेण ततस्ताभ्यांजीवेश्वराभ्यांपरं उत्कृष्टतवंदंति यो भुवनानि सप्तभूरादीनि प्राकल्पयत् प्रावर्तयत् ननु कथं निरुपाधेः प्रवर्तकत्वमुच्यते अधिष्ठानतयेति ब्रूमः तथा च श्रुतिः । 'यतो वाह
मानि भूतानि जायंते' इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्त्वा अत्र मया दिक्कोशकारणीभूतानामत्रादिशब्दितानां विराडादीनां जन्मकारणकत्वं । 'अत्रादधेव खल्विमानि भूतानि जायंते' इत्यादिना स्थू
लां रुध्नीन्यायेन विराडादीनि सोपाधिकानि ब्रह्माणि उक्त्वा । 'प्रज्ञानघन एवानंदमुक्तेतो मुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादपद्मसर्वेश्वरः' इति मांडूक्यश्रुतिप्रसिद्धस्यानंदमयस्य ईश्वरस्य कारणीभूते आनं
दाख्ये ब्रह्माणि । 'आनंदादधेव खल्विमानि भूतानि जायंते' इति मूलं कारणत्वं व्यवस्थापितं तथा प्रदेशांतरेऽपि । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाश आनंदो न स्यात्' इति श्रुतिराकाशाख्ये
कारणे यद्यानंदो न स्यात्तर्हि तत्कार्ये देहादौ कुतः प्राणनादिस्यादिति तत्रैव मुख्यं प्रवर्तकत्वं दर्शयति २२ ननु ईश्वरसद्भावे भुवनप्रवृत्तिरेव कारणं दृश्यते न तु तदन्यस्य निर्गुणस्य ईश्वरेणैव त
स्यान्यथा सिद्धत्वादित्याशंक्याह एवमिति भूतात्मानित्यसिद्धात्मा आनंदाख्यः ऐश्वर्यस्य तु ईशितव्यसापेक्षत्वात्तन्निर्वासिद्धत्वं सृष्टिप्रलययोरीशितव्याभावाद्दनीश्वरत्वापत्तेरित्यानंद
स्यैव नित्यमैश्वर्यमाययाऽभिव्यज्यत इति भावः ज्ञानं ब्रह्माकारावृत्तिस्तत्साक्षिभिस्तेन वेद्यादीं शादन्यस्तत्प्रकाशक इति दर्शितं २३ प्रसन्नात्मावृत्तिजनितकालव्यत्यागाद्विशुद्धचित्तः आ
एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा संप्रकाशते ॥ दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या मूक्षमया ज्ञानवेदिभिः २३ चित्तस्य हि प्रसादेन हंतिकर्म शुभाशुभम् ॥ प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुख
मानं त्यमश्नुते २४ लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तत्तः सुखं स्वपेत् ॥ विवाते वा यथा दासो दीप्येत्कुशलदीपितः २५ पूर्वरात्रे परे चैव युजानः सततं मनः ॥ लघ्वाहारो विद्यु
द्वात्मा पश्यन्नात्मानमात्मानि २६ प्रदीप्तेनेव दीपेन मनो दीपेन पश्यति ॥ दृष्ट्वाऽऽत्मानं निरात्मानं सतदा विप्रमुच्यते २७ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विने
ग्रहः ॥ एतत्पवित्रलोकानां तपो वै संक्रमो मतः २८ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेद्भयं रक्षेच्च मत्सरात् ॥ विद्यामाना पमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः २९ आनृशं स्यं परोध
र्मः क्षमाच परमं बलम् ॥ आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतं परं व्रतम् ३० सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ॥ यद्भूतहितं त्यजंतं तद्वै सत्यं परं मतम् ३१ यस्य सर्वं
समारंभानि राशीर्बिधनाः सदा ॥ त्यागे यस्य हुतं सर्वं सत्यागी स च बुद्धिमान् ३२ यतो न गुरुरप्येनं श्रावयेदुपपादयेत् ॥ तं विद्या ब्रह्मणो योगं वियोगं योगं संज्ञितम् ३३
न हि स्यात्सर्वभूतानि मैत्रायण गतश्चरेत् ॥ नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ३४ आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ॥ एतदेव परं ज्ञानं सहाऽऽत्म
ज्ञानमुत्तमम् ३५ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः ॥ अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ३६

त्मनि स्थित्वा चित्तसारूप्यमपित्यक्त्वा सुखं अनायासेन आनंदं त्यं मोक्षं २४ यथा जलादुत्तीर्णस्य शरीरे संछिद्यः सूक्ष्मतमः पटः सन्नप्यसाविव माति एवं स माधौ विकल्पाभावात्सदपि चित्तं न भाती
तिसुप्तिरुत्पत्तां प्रसादस्याह लक्षणमिति २५ विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः आत्मानं ब्रह्म आत्मनि हृदये २६ निरात्मानं निर्गुणं निरीक्षणं चित्तं पस्मिन्मृतं । 'तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदियावत्क्षयं गतं । एत
ज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्योग्रंथविस्तरः इति श्रुतिः चित्तक्षय एवात्मदर्शनमित्यर्थः २७ संक्रमः सेतुः पारप्रापको मार्गः २८ । २९ । ३० भूताहितं मनुतमपि सत्यमेव भूतानामहितं करं सत्यमप्यनृ
तमेवेत्यर्थः ३१ त्यागे फलत्यागे हुतं होमयज्ञदानादि त्यागी संन्यासी ३२ एनं ब्रह्मणो योगं न श्रावयेत् अपदार्थत्वात्किंतु उपपादयेत् लक्षणया ज्ञापयेत् तं चित्तवियोगमेव विरुद्धलक्षणया योगसं
ज्ञितं प्राहुः । 'तं विद्या ब्रह्मणो योगं वियोगं योगं संज्ञितम्' इत्याद्यागमादित्यर्थः ३३ मैत्रं मित्रभावस्तदेवायनं मार्गस्तद्व्रतश्चरेत् ३४ ज्ञानं ज्ञानसाधनं ज्ञानमपि स्तोत्रे साधने प्रवृत्त्यर्थं सदाऽऽत्मज्ञा
नमुत्तममिति ३५ अशोकं स्थानं वैराग्यं प्रेत्य मृत्वा स्वर्गादौ इह च राज्यादौ आश्रित्य यतव्रतो भवेत् ३६

३७ गुणाः लोकवेदादयः अगुणायस्मिन्नृतं गुणा गुणं । 'अत्र लोका अलोकावेदा अवेदाः' इत्यादि श्रुतेः । अनासंगं गुणादिसंगहीनं अतएव एककायं एकेन प्रत्यगात्मनैव निष्पाद्यं अनंतरं अज्ञानमात्रा
पनयाद्रम्यं ननु क्रियाव्यवहितं स्वर्गादिसुखं वृत्तं प्राक्सिद्धं एकमेव पश्यते गम्यते न तु ज्ञानज्ञेयविभागो यस्मिन्नृतत एकपदं ३८ । ३९ । ४० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावे दीपे
तपो नित्येन दांतेन मुनिना संयतात्मना ॥ अजितं जेतुं कामेन भाव्यं संगेऽप्यसंगिना ३७ गुणा गुणमनासंगमेककार्यमनंतरम् ॥ एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम्
३८ परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ॥ ब्रह्मप्राप्नोति सोऽज्यंतमसंगे स च मच्छति ३९ यथा श्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातां किंभूयः
श्रोतुमिच्छसि ४० ॥ इति श्रीम. आरण्यके प. मार्कंडेय समाख्या प. ब्राह्मणव्याधसंवादे त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ॥ दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह १ न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ॥ न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्भर्मेऽपि ह
हि दृश्यते २ ॥ व्याध उवाच ॥ प्रत्यक्षं मयो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ॥ येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मण पुंगव ३ उत्तिष्ठ भगवन् क्षिप्रं प्रविश्याभ्यंतरं गृहम् ॥
द्रष्टुमर्हं सिद्धं धर्मं ज्ञातारं पितरं च मे ४ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमाचितम् ॥ सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोरमम् ५ देवता गृहसंकाशं दै
वतैश्च सुपूजितम् ॥ जयनासनं संवाधं गंधैश्च परमैर्युतम् ६ तत्र शुक्लांबरधरौ पितरावस्य पूजितौ ॥ कृताहारौ तु संतुष्टा बुपाविष्टौ वरासने ॥ धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा
पादेषु शिरसाऽपतत् ७ ॥ वृद्धा ब्रूचतुः ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मं ज्ञातुं धर्मं स्वामभिरक्षतु ॥ प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दिर्घमायुरवाप्नुहि ८ गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च पर
मांगतः ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्रनिर्त्यं काले सुपूजितौ ९ न तेऽन्यद्वैतं किंचिद्वैतं पविर्तते ॥ प्रयतत्वा द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः १० पितुः पितामहायै च
तथैव प्रपितामहाः ॥ प्रीतास्ते सततं पुत्रदमेनावांच पूजया ११ मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषानैव हीयते ॥ न चान्याहितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतंतव १२ जामदग्न्येन
रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ॥ तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक १३ ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ॥ तौ स्वागतं तं विप्रमर्चयामासुस्तदा १४
प्रतिपूज्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तां भू ॥ सुपुत्राभ्यां स भृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ॥ अनामयं च वां कच्चिद्वैदेहशरीरयोः १५ ॥ वृद्धा ब्रूचतुः ॥ कुशलं नौ
गृहे विप्रभृत्यवर्गे च सर्वशः ॥ कच्चिद्वैतं विप्रेन संप्राप्तो भगवन्निति १६ मार्कंडेय उवाच ॥ बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदाऽन्वितः ॥ धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ
ततस्तं वाक्यमब्रवीत् १७ ॥ व्याध उवाच ॥ पितामाता च भगवन्नेतौ महैव तं परम् ॥ यद्वैव तेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् १८ त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे श
क्रपुरोगमाः ॥ संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धा विमौमम १९ उपहारानाहरंतो देवतानां यथा द्विजाः ॥ कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमंतं द्वितः २०

ब्राह्मणव्याधसंवादे त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ जयनासनं संवाधं जयनादिसंकीर्णं १ । ७ । ८ । ९
१० । ११ । १२ । १३ । १४ वांयुवयोः १५ नौ आवयोः १६ । १७ । १८ । १९ । २०

११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेचतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एतौमेपरमब्रह्मनापितामाताचदैवतम् ॥ एतौपुष्पैःफलैरन्नैस्तोषयामिसदाद्विज २१ एतविवाग्रयोमह्ययान्वदंतिमनीषिणः ॥ यज्ञावेदाश्चचत्वारःसर्वमेतौ
ममाद्विज २२ एतदर्थममप्राणाभार्यापुत्रःसुहृज्जनः ॥ सपुत्रदारःशुश्रूषानित्यमेवकरोम्यहम् २३ स्वयंचस्त्रापयाम्येतौतथापादौप्रधावये ॥ आहारंचप्रय
च्छामिस्वयंचद्विजसत्तम २४ अनुकूलंथावचमिप्रियंपरिवर्जये ॥ अधर्मेणापिसंयुक्तंप्रियमाभ्यांकरोम्यहम् २५ धर्मेमेवगुरुज्ञात्वाकरोमिद्विजसत्तम ॥
अतंद्रितःसदाविप्रशुश्रूषावैकरोम्यहम् २६ पंचैवगुरवोब्रह्मवपुरुषस्यबुभूषतः ॥ पितामाताऽग्निरात्माचगुरुश्चद्विजसत्तम २७ एतेषुयस्तुवर्तेतसम्यगेव
द्विजोत्तम ॥ भवेयुरग्रयस्तस्यपरिचीर्णास्तुनित्यशः ॥ गार्हस्थ्येवर्तमानस्यएषधर्मःसनातनः २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमाख्याप
र्वणिद्विजव्याधसंवादेचतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ गुरुनिवेद्यविप्रायतौमातापितराबुभौ ॥ पुनरेवसधर्मा
त्माव्याधोब्राह्मणमब्रवीत् १ प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्यतपसोबलम् ॥ यदर्थमुक्तोऽसितयागच्छत्वंमिथिलामिति २ पतिशुश्रूषपरयादातयासत्यशीलया ॥
मिथिलायांसेद्व्याधःसतेधर्मान्प्रवक्ष्याति ३ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ पतिव्रतायाःसत्यायाःशीलाढ्यायायतव्रत ॥ संसृज्यवाक्यंधर्मज्ञगुणवानासिमेमतः ४ ॥ व्या
धउवाच ॥ यत्तदात्वंद्विजश्रेष्ठतयोक्तोमांप्रतिप्रभो ॥ दृष्टमेवतयासम्यगेकपत्न्यानसंशयः ५ त्वदनुग्रहबुद्ध्यातुविप्रैतदर्शितंमया ॥ वाक्यंचशृणुमेतातयते
वक्ष्येहितंद्विज ६ त्वयाविनिकृतामातापिताचद्विजसत्तम ॥ अनिमृष्टोऽसिनिष्क्रांतोऽष्टहाताभ्यामनिंदित ७ वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तंतत्त्वयाकृतम् ॥ तवशो
केनवृद्धौतावंधीभूतौतपस्विनौ ८ तौप्रसादयितुंगच्छमात्वांधर्मोऽत्यगादयम् ॥ तपस्वीत्वंमहात्माचधर्मेचनिरतःसदा ९ सर्वमेतदपार्थतेक्षिप्रंतौसंप्रसादय ॥
श्रद्धस्वममब्रह्मन्नान्यथाकर्तुमर्हसि ॥ गम्यतामद्यविप्रैश्चैवस्तेकथयाम्यहम् १० ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ यदेतदुक्तंभवतासर्वसत्यमसंशयम् ॥ प्रीतोऽस्मितवभ
द्रंतधर्माचारगुणान्वित ११ ॥ व्याधउवाच ॥ दैवतप्रतिमोहित्वंयस्त्वंधर्ममनुव्रतः ॥ पुराणंशाश्वतंदिव्यंदुष्प्राप्यमकृतात्मभिः १२ मातापित्रोःसकाशंहि
गत्वात्वंद्विजसत्तम ॥ अतंद्रितःकुरुक्षिप्रमातापित्रोर्हिपूजनम् ॥ अतःपरमहंभर्मान्यंपश्यामिकंचन १३ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ इहाहमागतोदिष्ट्यादिष्ट्या
मेसंगतंत्वया ॥ ईदृशादुर्लभालोकेनराधर्मप्रदर्शकाः १४ एकोनरसद्वेषधर्मविद्विद्यतेनवा ॥ प्रीतोऽस्मितवसत्येनभद्रंतपुरुषर्षभ १५ पतमानोऽद्यनरके
भवताऽस्मिसमुद्धृतः ॥ भवितव्यमथैवंचयद्दृष्टोऽसिमयाऽनघ १६ राजाययातिर्दोहित्रैःपतितस्तारितोयथा ॥ सद्भिःपुरुषशार्दूलतथाऽहंभवताद्विजः १७
मातापितृभ्यांशुश्रूषांकरिष्येवचनात्तव ॥ नाकृतात्मावेदयतिधर्माधर्मविनिश्चयम् १८

॥ गुरुइति १ प्रवृत्तचक्षुर्दिव्यदृष्टिः तपसः पित्रोःशुश्रूषात्मकस्य २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ कामयाइच्छया २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ निष्टनंतंशब्दं कुर्वतम् २९ । ३० । ३१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेचतुर्दशाधिकद्विश
तुर्ज्ञेयःशाश्वतोधर्मःशूद्रयोर्नौहिवर्तते ॥ नत्वांशूद्रमहंन्येभवितव्यंहिकारणम् १९ येनकर्मविशेषेणप्राप्तेयंशूद्रतात्वया ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंत्वेनहिमहा
मते ॥ कामयाब्रूहिमेसर्वसत्येनप्रयतात्मना २० ॥ व्याधउवाच ॥ अनतिक्रमणीयवैब्राह्मणामेद्विजोत्तम ॥ शृणुसर्वमिदंवृत्तंपूर्वदेहेममाऽनघ २१ अहंहिब्रा
ह्मणःपूर्वमासंद्विजवरात्मजः ॥ वेदाध्यायीसुकुशलोवेदांगानांचपारमः २२ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमाम् ॥ काश्चिद्राजामसखाधनुर्वेदपरायणः
२३ संसर्गाद्धनुषिश्रेष्ठस्ततोऽहमभवंद्विज ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुष्टगयांनिर्गतोऽनृपः २४ सहितोयोधमुख्यैश्चमंत्रिभिश्चसुसंवृतः ॥ ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्रसु
बहूनाश्रमंप्राति २५ अथक्षिप्तःशरोघोरोमयाऽपिद्विजसत्तम ॥ ताडितश्चक्रुषिस्तेनशरेणानतपर्वणा २६ भूमौनिपतितोब्रह्मनुवाचप्रतिनादयन् ॥ नाप
राध्याम्यहंकिंचित्केनपापमिदंकृतम् २७ मन्वानस्तंमृगंचाहंसंप्राप्तःसहसाप्रभो ॥ अपश्यंतमृषिविद्वंशरेणानतपर्वणा २८ अकार्यकरणाच्चापिष्टंमेव्यथे
तंमनः ॥ तमुग्रतपसंविप्रंनिष्टनंतंमहीतले २९ अजानताकृतमिदंमयेत्यहमथाबुवम् ॥ क्षंतुमर्हसिमेसर्वमितिचोक्तोमयामुनिः ३० ततःप्रत्यब्रवीद्वाक्यमृ
षिर्माक्रोधमूर्च्छितः ॥ व्याधस्त्वंभविताकूरशूद्रयोर्नावितिद्विज ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेप० मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणिब्राह्मणव्याधसंवादेपंचदशा
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्याधउवाच ॥ एवंशतोऽहमृषिणातदाद्विजवरोत्तम ॥ अभिप्रसादयमृषिगिरात्राहीतिमांतदा १
अजानतामयाऽकार्यमिदमचकृतंमुने ॥ क्षंतुमर्हसितत्सर्वंप्रसादमगवानिति २ ॥ ऋषिरुवाच ॥ नान्यथाभविताशापएवमेतदसंशयम् ॥ आनृशंस्यात्त्वहं
किंचित्कर्ताऽनुग्रहमद्यते ३ शूद्रयोन्यांवर्तमानोधर्मज्ञोहिभविष्यसि ॥ मातापित्रोश्चशुश्रूषांकरिष्यासिनसंशयः ४ तयाशुश्रूषयासिद्धिमहत्त्वंसमवाप्स्यसि ॥
जातिस्मरश्चभवितास्वर्गंचैवगमिष्यसि ५ शापक्षयेतुनिर्वृतेभविताऽसिपुनर्द्विजः ॥ एवंशप्तःपुरातेनऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ६ प्रसादश्चकृतस्तेनममैवद्विप
दांवर ॥ शरंचोद्धृतवानस्मितस्यवैद्विजसत्तम ७ आश्रमंचमयानीतोचप्राणैर्व्ययुज्यत ॥ एतत्तेसर्वमारुयातंयथाममपुराऽभवत् ८ अभितश्चापिगंतव्यं
मयास्वर्गोद्विजोत्तम ९ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ एवमेतानिपुरुषादुःखानिचसुखानिच ॥ आमुवंतिमहाबुद्धेनोत्कंठांकर्तुमर्हसि १० दुष्करंहिकृतंकर्मजानताजा
तिमात्मनः ॥ लोकवृत्तांततत्त्वज्ञनित्यंधर्मपरायण ११ कर्मदोषश्चैविद्वन्नात्मजातिकृतेनवै ॥ कंचित्कालमुष्यतावैततोऽसिभविताद्विजः १२ सांप्रतंचमतो
मेऽसिब्राह्मणोनात्रसंशयः ॥ ब्राह्मणःपतनीयेषुवर्तमानोविकर्मसु १३ दांभिकोदुष्कृतःप्राज्ञःशूद्रेणसदृशोभवेत् ॥ यस्तुशूद्रोदमेसत्येधर्मेचसततोत्थितः १४

तत्तमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमिति अभिप्रसादयंजडमावर्तय १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१९ । १९ । १७ । १८ गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखमोहैः १९ । २० । २१ । २२ मताध्वानः प्राप्तज्ञानमार्गाः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ बुद्धेस्तत्त्वज्ञानात्परब्रह्मगताः प्राप्ताः २८ । २९
 ३० । ३१ प्रदक्षिणं कृत्वा उपदेष्टा गुरुरिति बुद्ध्या ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्त्तविषोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ धर्मव्या
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ कर्मदोषेण विषमांगतिमाप्नोति दारुणाम् १५ क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ कर्तुमर्हसि नोत्कंठां त्वद्विधा ह्यवि
 पादिनः ॥ लोकवृत्तानुवृत्तज्ञानित्यंधर्मपरायणाः १६ ॥ व्याधुवाच ॥ प्रज्ञयामास संदुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्येन बालैः समतामि प्राव
 १७ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ॥ मनुष्यामानसैर्दुःखैर्युज्यंते चाल्पबुद्धयः १८ गुणैर्भूतानि युज्यंते विद्युज्यंते तथैव च ॥ सर्वाणि नैतदेकस्य शोक
 स्थानं हि विद्यते १९ अनिष्टं चान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ततश्च प्रति कुर्वति यदि पश्यंत्युपक्रमात् २० शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ परि
 त्यजंतिये दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नराः २१ त एव सुखमेधं ते ज्ञानवृत्तामनीषिणः ॥ असंतोषपरा मूढाः संतोषं याति पंडिताः २२ असंतोषस्य नास्त्यंतस्तुष्टिस्तु
 रमं सुखम् ॥ न शोचंति गताध्वानः पश्यंतः परमांगतिम् २३ न विषादे मनः कार्यविषादो विषमुत्तमम् ॥ मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं कुद्विबोरगः २४ यं विषादोऽभि
 भवति विक्रमे समुपस्थिते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते २५ अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ॥ न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम्
 २६ अथाऽप्युपायं पश्येत्तदुःखस्य परिमोक्षणे ॥ अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् २७ भूतेष्वभावं संचिंत्येत बुद्धेः परंगताः ॥ न शोचंति कृतप्रज्ञाः पश्यं
 तः परमांगतिम् २८ न शोचामि च वै विद्वन्कालाकांक्षोऽस्थितो ह्यहम् ॥ एतौर्निर्दर्शनैर्ब्रह्मवसो दामिसत्तम २९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि
 विपुला तव ॥ नाहं भवंतं शोचामि ज्ञानवृत्तोऽसि धर्मवित् ३० आपृच्छेत्वा स्वस्तितेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ॥ अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मो धर्मभृतां वर ३१ मार्कंडे
 य उवाच ॥ बाह्मिन्येवं तं व्याधः कृतांजलि रुवाच ह ॥ प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ३२ स तु गत्वा द्विजः सर्वांश्शुश्रूषां कृतवांस्तदा ॥ मातापितृभ्यां
 वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ३३ एतत्सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ पृष्ठवानसि यं तात धर्मधर्मभृतां वर ३४ पतिव्रतायामाहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ॥
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ३५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् धर्माख्यानमनुत्तमम् ॥ सर्वधर्मविदां श्रेष्ठकथितं मुनिसत्तम ३६ सुख
 श्रव्यतया विद्वन्मुहूर्त इव मे गतः ॥ न हित्तोऽस्मि भगवन् शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमाख्या पर्वणि ब्राह्मणव्याधसं
 वादेषोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ ॥ वेशं पायन उवाच ॥ श्रुत्वे मां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ॥ पुनः प्रपच्छतमृषिं मार्कंडेयमिदं तदा १
 धोक्तधर्मैः पुमातापितामिरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम इति मुमुक्षूणां पंचसेव्यत्वेन प्रोक्तास्तत्र पतिव्रतो पाख्यानधर्मव्याधनिर्दर्शनेन मातापित्रोः पतिव्रतानि दर्शनेन गुरोश्च शुश्रूषायाः फलं दर्शितं तत्रै
 व मोक्षधर्मस्तावैवात्मसेवनं फलं चोक्तं । परिशिष्टस्याग्निसेवनस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं वक्तुं भागिरसमारभते श्रुत्वे मां धर्मसंयुक्तामित्यादिना १

कथमिति । नमुत्वमग्रे प्रमथोऽंगिरसः कृपिरिति वेदे वहेरंगिरस्त्वं श्रूयते अत्र तु अंगिरसो बह्विदं कथं पृच्छतिसत्यं उभयोरभेदेन बीजाकुरवत्परस्परजनकत्वेन वाऽदोषः तथा च । 'अग्निर्वै ब्राह्मणः'
 इति । 'अहं त्वदास्मि मदसित्वमेतन्ममासियो निस्तव्यो निरस्मि' इति च श्रुती मवतः वनं सलिलं यातः प्रविष्टः । प्रविवेशिथापः इति मे भ्रवणात् । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः २ अग्निरिति एक
 स्याप्यग्नेः कर्मसु दृश्यमानमनेकत्वं कथमुपपद्यते । न हि आग्नेयोऽष्टाकपालः दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिषु एकपदेति वक्तुं शक्यं अन्यथा वयवत्वायोगात् । अन्यस्य च गुणस्य ब्रह्मस्य वा यागभेदक
 स्यामावाहवता भेद एव यागभेदे हेतुरिति अवश्यं वाच्यं स चाग्नेरेव कथं संभवतीत्यर्थः ३ अथ एकस्य संततोऽनेकेऽग्निनामानः संतीति तर्हि आग्नेयस्य स्कंदस्य कथं रुद्रादिषु ब्रह्ममपि स्मर्यत इत्याह
 कुमारश्चेति ४ । ५ । ६ अंगिराऽभवत् संधिरदभावो वा आर्षः ७ तथेति अग्नेरप्यधिको भूत्वा सूर्यवत् जगत्प्रकाशितवान् ८ तपश्चरन्निति । 'महत्तुल्यं स्वविरंतदासीये
 युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमग्निर्वनं यातः कथंचाप्यंगिराः पुरा ॥ नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः २ अग्निर्वेदात्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ॥ दृश्यते भगव
 न्सर्वमेतदिच्छामिवेदितुम् ३ कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ॥ यथारुद्राच्च संभूतो गंगायां कृतिकासु च ४ एतदिच्छाम्यहं त्वतः श्रोतुं मार्गवसत्तम ॥
 कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महामुने ५ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ यथा रुद्रो हतवहस्तपस्तप्तुं वनंगतः ६ यथा च भगवानग्निः
 स्वयमेवांगिराऽभवत् ॥ संतापयंश्च प्रभयानाशयं स्तिमिराणि च ७ पुरां अंगिरामहाबाहो च चारतप उत्तमम् ॥ आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ॥ तथा स
 भूत्वा तु तदा जगत्सर्वव्यकाशयत् ८ तपश्चरंस्तु हतभुक् संतप्तस्तस्य तेजसा ॥ भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किंचित्प्रजज्ञिवा ९ अथ संचिंतयामास भगवानहव्य
 वाहनः ॥ अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः १० अग्नित्वं विप्र नष्टं हितप्यमानस्य मे तपः ॥ कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिंत्य सः ११ अपदश्यदग्निं
 लोकांस्तापयंतं महामुनिम् ॥ सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदा गिराः १२ शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ॥ विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचा
 रिषु १३ त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ॥ स्वस्थानं प्रति पद्यस्व शीघ्रमेव तमो नुद १४ ॥ अग्निरुवाच ॥ नष्टकीर्तिरहं लोके भवान्जातो हुताशनः ॥
 भवंतमेव ज्ञास्यंति पावकं न तु मां जनाः १५ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ॥ भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च १६ ॥ अंगिरा उवाच ॥ कुह
 पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ॥ मां च देव कुरुष्व अग्ने प्रथमं पुत्रमंजसा १७

नाविष्टः प्रविवेशिथापः' इति श्रुतिप्रसिद्धेन केनचिन्निमित्तेन जले प्रविश्य तपश्चरन्नग्निरांगिरसेन तेजसा संतप्तोऽभूदित्यर्थः तुल्यं तुल्यं स्थविरं प्राचीनं आविश्यति तृतीया विष्टं भयं संजात
 मस्य स आविष्टः ९ । १० । ११ । १२ संस्थानचारिषु स्यात्वरजंगमेषु सम्यक् स्थानं गतिनिवृत्तिर्षु चरणशीलेषु चेतियोगात् त्रिषु संतर्हतिर्दिवि च उत्तमाधममध्यमेषु १३ । १४ । १५
 निक्षिपामीति अत्राग्निं देन दिग्देशकालकर्त्राद्यात्मासृजो हिरण्यगर्भ उच्यते तस्य अग्नित्वस्यागः कारणात्मनाऽऽवस्थानं प्रथमः प्रथमजः सुत्रात्मेत्यर्थः हे प्राजापत्य प्रजापतिपुत्र हे अंगि
 रः अहं द्वितीयः कः कसंज्ञो विराडात्मा भविष्यामि १६ कुर्विति पुण्यं हविर्वहनं प्रजानां स्वर्ग्यं स्वर्गायहितं प्रथमं पुत्रं बृहस्पतिसंज्ञं । अयं भावः ईशसूत्रविराड्वासानामेति सिद्धाः क्रमेण ब्रह्मप्रजाप
 तिवृहस्पतिसंज्ञाः पूर्वपूर्वस्य उत्तरउत्तरः शतांशसंमितैश्चर्यः तथा च श्रुतिरारोहक्रमेणाह । 'ते येशतं बृहस्पतेरानंदाः स एकः प्रजापतेरानंदः ॥ ते येशतं प्रजापतेरानंदाः स एको ब्रह्मणानंदः'—

इति तत्रापिबीजांकुरन्यायेनाग्रेरंगिराः अंगिरसो बृहस्पत्याख्योऽग्निरिति बोध्यं । 'तद्यदिदमाहुरमुं यजतेत्येतस्यैवसाविमृष्टिः । सुपर्णविप्राः कवयोवचोभिरेकंसंतं बहुधाकल्पयन्ति' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सूत्रात्मनः सर्वदेवतारूपत्वमांगिरसतात्पर्यं तदिदं ज्ञात्वा यजमानस्याग्निरपि मोक्षद्वारं भवतीत्यर्थः १७ तच्छ्रुत्वेति अकरोत् अंगी चकार जातवेदाः स्वयंकारणं गत्वा स्व पुत्रमंगिरसमकरोत्तस्यापि पुत्रः स्वयंबृहस्पतिर्नामाऽभवदिति १८ तत्र बृहस्पतेः कारणत्वं कारणज्ञानादेव युज्यते 'ब्रह्मविद्वद्भवेवमवाति' इति श्रुतेरतस्तत्परीक्षार्थं देवा बृहस्पतिं प्रति कारणं ब्रह्मपप्रच्छुः १९ तस्मिंश्च तेनोक्ते सति प्रत्यगृह्णन् अंगिरसो वचः अयं भवतां गुरुरिति अंगीकृतवन्तः २० नानार्थान्पृथक्प्रयोजनान् ब्राह्मणेषु कर्मविधिवाक्येषु २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठी ये भारतमावदीपे सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ कालाभिमानिन्यो देवता अपि अंगिरः संज्ञात्सूत्रात्मन एव सकाशा जाता इति वक्तुं मध्यायमारभते ब्रह्मण इति ब्रह्मणः कारणात्सूत्रं ततस्तदुपास्तिमिदं गिरा इति तस्य तृतीयत्वं सुभाकालाभिमानिनी देवता सुष्ठु संवत्सराद्यात्मनाऽहोरात्राद्यात्मना वाभातीति सुभा शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या १ बृहत्कीर्ति मार्कंडेय उवाच ॥ तच्छ्रुत्वाऽगिरसो वाक्यं जातवेदास्तदाऽकरोत् ॥ राजन् बृहस्पतिर्नामितस्याप्यंगिरसः सुतः १८ ज्ञात्वा प्रथमजंतं तु वद्वेरांगिरसं सुतम् ॥ उ पेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत १९ स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ॥ प्रत्यगृह्णन्तु देवाश्च तद्वचोऽगिरसस्तदा २० तत्र नानाविधानग्रीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ॥ कर्मभिर्बहुभिः ख्याता नानार्थान् ब्राह्मणेष्विह २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमाख्या पर्वणि आंगिरसे सप्तदशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ४ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ॥ तस्याभवत्सुभाभार्या प्रजास्तस्यांचमेशृणु १ बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ॥ बृहन्मंत्रो बृहद्वासस्तथाराजन् बृहस्पतिः २ प्रजासुता सुसर्वासुरूपेणाऽप्रतिमा भवत् ॥ देवीभानुमती नाम प्रथमांगिरसः सुता ३ भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ॥ रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽगिरसः सुता ४ यां कपार्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ॥ तनुत्वात्सासिनीवाली तृतीयाऽगिरसः सुता ५ पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ॥ पष्ठीमंगिरसः कन्या पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ६ महामखेष्वंगिरसी दीप्तिमत्सु महामते ॥ महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ७

त्वादीनि बृहस्पतेरेव विशेषणानि कीर्तिर्यशः ज्योतिः शारीरं तेजः ब्रह्मवेदाध्ययनं मनःसंकल्पादिरूपं मंत्रोविचारः भाः प्रतिमाविचार्यतत्त्वस्फूर्तिः एतानि बृहतिष्यसतया तथा शब्दः पादपु रणार्थः २ तानुवक्ष्यमाणत्वेन बृहत्स्थितु मानुमतीसूर्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः ३ रात्रिमाह भूतानामिति सुष्ठु भिन्नकालत्वेन श्रमनाशकत्वात् स्यां रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् संख्या द्वये रागोपेतत्वाद्वा ४ कपार्दिनो रुद्रस्य सुतामिव सुता चंद्रकलाललाटेऽवृत्तत्वात् दृश्यादृश्यरूपां तत्र हेतुः तनुत्वादिति तेन सूक्ष्मचंद्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्यासिनीवाली । 'या पूर्वाऽमावास्या सासिनीवाली योत्तरासाकुहः' इति श्रुतेः ५ अर्चिष्मती पूर्णचंद्रोपेता शुद्धपौर्णमासीयस्यां भाभिर्जनोरात्रावपि पश्यति रूपादिकमिति शेषः सा चतुर्थी यस्यां हविर्भिर्देवता इष्टवन्ते सा हविष्मती प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासीराकानामपंचमी पुण्यां ब्रतार्हमाहिष्मती नाम चतुर्दशीयुक्ता पूर्वापौर्णमासी अनुमती नाम । 'या पौर्णमासी साऽनुमति योत्तरासाराका' इति श्रुतेः ६ शुद्धाममा वास्यामाह महामखेष्विति सोमयागादिषु दीप्तिमती अमावास्यायां हि दीक्षां कर्तुं वर्धमानश्चंद्रोऽग्रे दृश्यते पौर्णमास्यां तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु एषामहामतीत्युच्यते यतोऽत्र महत् महस्वान् वा अंतर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोऽन्तादेशार्थः ७

कुहुकुहायते विस्मिन्मोभवति एकाकला अनंशा अल्पांशवती अलवणाववागूरिति वदत्पार्थे नय । योत्तरासाकुह इति श्रुतेः प्रतिपद्युक्ता अमावास्या कुहुरिति प्रसिद्धं ८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकं ठीये भारतमावदीपे अष्टादशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ४ ॥ तत्र क्रत्वं गभूतः कालः प्रागुक्तः अथ क्रत्वं गभूता देवताः प्रपंचयितुं विराडुपास्ति फलावस्थस्य बृहस्पतेर्दिभूतिरूपां संततिं वक्तुमुपक्रमते बृहस्पतेरिति चांद्रमसी चंद्रमसा आकांता तारानाम षडमीन् शंयुप्रमृतीन् वक्ष्यमाणान् एकां पुत्रिकां स्वाहाख्यां १ आहुतिषु प्रधानाहुतिषु दर्शपौर्णमासे च यस्य आद्यं हविः हविषेति तृतीया प्रथमार्थे प्रथमं हविर्विधीयते 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाप्युतो भवति' इत्यादि श्रुत्या चोच्यते शंयुर्नाम २ चातुर्मास्येषु चतुर्षु मासेषु कर्तव्येषु वैश्वदेववर्ण प्रघाससाकमेधगुनासीरीयाख्यपर्वचतुष्टयेषु । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सोम्यं च रुमिति प्रतिपत्तुल्यवदग्निराग्रायते तथाऽश्वमेधे च यस्य इष्ट्यां इष्टिसमीपे अग्रजः प्रथमः पशुर्भवति । 'तत्र यापशाविष्टिरुमयतो न्यतरो वाग्नेयी वाग्नावेष्णवीचेति' आश्वलायनायुक्ता । तथा च दर्शपूर्णमास चातुर्मास्येष्वश्वमेधाः यत्पूर्वकाः सोमिर्बार्हस्पत्यः शंयुर्नामेत्यर्थः ३ शंयुस्ततिमाह शंयोरिति अप्रतिमा अतिसुंदरी धर्मजा धर्मकन्या सत्यानाम दीप्तो दीप्तिमान् ४ तस्यानामाह प्रथमेनेति अध्वरे दर्शादौ प्रथमाज्यभागदेवतायोऽग्निः स भरद्वाज इत्यर्थः । तस्य शंयोः ५ यांतुदृष्ट्वा भगवर्तोजनः कुहुकुहायते ॥ एकानंशेति तामाहुः कुहूमंगिरसः सुताम् ८ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमाख्या पर्वणि आंगिरसोपाख्याने अष्टादशाधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ बृहस्पतेः श्वां द्रमसी भार्याऽऽसीद्यायशस्विनी ॥ अग्नीन्साऽजनयत्पुण्यान् षडेकां चापि पुत्रि काम् १ आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाद्यं विधीयते ॥ सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महावतः २ चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ॥ दीप्तो ज्वा लैरनेकामैरग्निरैकोऽथ वीरवान् ३ शंयोरप्रतिमा भार्या सत्याऽसत्याथऽधर्मजा ॥ अग्निस्तस्य सुतो दीप्तिस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ४ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ॥ अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ५ पौर्णमासेषु सर्वेषु हविषाज्यं सुबोध्यतम् ॥ भरतो नाम तः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ६ तिस्रः कन्या भवं त्यन्यायासां भरतः पतिः ॥ भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ७ भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ॥ महानत्यर्थं महितस्तथा भरतस्तम ८ भरद्वाजस्य भार्या तु वीरावीरस्य पिंडदा ॥ प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येवा द्विजाः शनैः ९

पौर्णमासेष्विति सुबोध्यतं हविः प्रथमाधारस्तस्य देवता भरतो नाम शंयोः पुत्रः । पूर्णमासपदं सर्वतद्विकारपरं तेन दर्शोऽपि गृह्यते । 'पौर्णमासेनोष्टिपशुसोमाउपादिष्टाः' इत्याश्वलायन वचनात् यद्यपि स्त्रोवाधारः प्राजापत्यस्तथापि स भरतसंज्ञ एव प्रजापतिरिति ज्ञेयं ६ भवति शंयुत इत्यनुकुर्यते पतिर्ज्येष्ठः अत्र कन्यानां नामधेयानि संततिश्चानुक्ताऽपि अत्रैवांगप्रत्यं गदेवतात्वेन ता बोध्याः विस्तरमया तु मुनिना न प्रदर्शिताः । तस्य भरतस्योर्जसंज्ञस्य पुत्रो भरतः 'ऊर्जः पुत्रं भरतं संप्रदानुम्' इति मंत्रवर्णात् ७ भरतः भरतकुर्वतः तेन भरतशब्दस्य निर्वचनं दर्शितं । भरतस्य प्रजापतेः पावकः सुतः स अत्यर्थं महितत्वात् महान् महितत्वं महाफलप्रदानत्वं यत्र कर्मणि आग्रयणादौ प्रथमोऽग्निर्नास्ति तत्रापि अयं महत्त्वात्कर्तव्य एवेत्यर्थः पावक इत्याग्निपर्या यमात्रं न गुणः अग्निसंज्ञोऽग्निरित्यर्थः । तथा च 'येन यज्ञेनेत्सेत्कुर्यादेव तत्राग्नेयमष्टाकपालम्' इति आपस्तंबोक्तिः संगच्छते । ईत्सेत् वधिर्भुमिच्छेत् ८ शंयोः कनिष्ठपुत्रस्ततिमाह भरद्वाजस्ये ति वीरानामतः वीरस्य बद्धेऽपि ददाशरीरकर्त्री मातेत्यर्थः भरद्वाजा वीराया वीरो जात इत्यर्थः तस्य आज्येन इज्या प्राहुः शनैः उपांशु सोमस्येवेति तत्साहित्यमुच्यते । 'तथाऽग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजाभित्वाय' इति श्रुतयो रग्नीषोमयो मध्यस्थोऽग्निः स इत्यर्थः ९

एतदेवाहविषेति द्वितीयेन आग्नेयान्तरेण अस्यैवनामांतराणिरथेत्यादीनि १० सरथप्रश्वादिनामा शरयाभायां सिद्धिनामपुत्रं जनयत् पःभानुं सूर्यं भाभिर्दोषिभिः आहृजोत्सूर्यं आहृते
आग्नेयं अग्निदेवत्यं यागमानयन् । अग्निमग्नां वहेत्यत्र मंत्रेऽग्निमुक्तं संवृद्ध्या एषसूयते सुहृत्तये कीर्त्यते उक्तं शब्देति धातुः ११ बृहस्पतेर्द्वितीयः पुत्रो निधयवनः पृथिवीस्तौतीति पृथिवीसाहचर्यं
मुच्यते तेन वागभिमानिदेवता रूपः स इत्यर्थः । 'तस्य वाचा लुप्तौ पृथिवी चाग्निश्च' इति श्रुतेः १२ निधयवनपुत्रः सत्यः समयधर्मो वाचकसंबंधस्तत्कर्ता १३ सत्यस्यैवनामांतराणिष्ठातिः अभिसेविते
गृहाराभादीशोभयति शोभां करोति १४ रुजस्करः पीडाकरः स्वनोनामसत्यपुत्रः १५ एवं द्वयोर्बाह्विस्पत्ययोः कर्मकर्तृव्यापित्वमुक्तं तृतीयस्य बुद्धि व्यापकत्वमाहयस्त्विति १६ चतुर्थमाह

हविषायो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ॥ रथप्रभूरयाध्वानकुंभरेताः सुउच्यते १० शरयां जनयत् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ॥ आग्नेयं मानयन् नित्यमाह्वानेहो
षसूयते ११ यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा शिया ॥ अग्निर्निधयवनोनाम पृथिवीस्तौतीति केवलम् १२ विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ॥ वि
पापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृत् १३ अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्ठातिम् ॥ अग्निः स निष्ठातिर्नाम शोभयत्यभिसेविते १४ अनुकूजं तियेने हवेद
नार्ताः स्वयं जनाः ॥ तस्य पुत्रः स्वनोनाम पावकः सरुजस्करः १५ यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाकम्यतिष्ठति ॥ तं प्रादुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् १६
अंतराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ॥ स यज्ञे विश्वभुङ्क्ताम सर्वलोकेषु भारत १७ ब्रह्मचारी यतात्मा च स ततं विपुलवतः ॥ ब्राह्मणाः पूजयंत्येनं पाकयज्ञेषु
पावकम् १८ पवित्रा गोमतीनाम नदीयस्या भवत्प्रिया ॥ तस्मिन् कर्माणि सर्वाणि क्रियंते धर्मकर्मभिः १९ वडवाग्निः पिबत्यंभो योऽसौ परमदारुणः ॥ ऊर्ध्वभागूर्ध्व
भाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः २० उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ॥ ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः २१ यः प्रशांतेषु भूतेषु मन्युर्भवति
पावकः ॥ क्रुद्धस्य तुरसो जज्ञे मन्येतां चाथ पुत्रिकाम् २२ स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ त्रिदिवेयस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ॥ अतुलत्वात्कृतो
देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः २३ संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वीरथे स्थितः ॥ समरे नाशयेच्छत्रून् मोघोनाम पावकः २४

अंतरिति १७ एनं विश्वभुजं पाकयज्ञेषु स्मार्तकर्मसु १८ कर्माणि गृह्याणि १९ पंचमं बार्हस्पत्यमाह वडवाग्निरिति स एवाध्यात्मं ऊर्ध्वभागूर्ध्वगतिरुदानसंज्ञः अतएव ऊर्ध्वभाङ्नाम कविर्नाम्नाः
प्राणाश्रितः प्राणवायव्यभिमानी २० पष्ठं बार्हस्पत्यमाह उदग्द्वारमिति । 'उत्तराधोऽसौ विष्टकृतम्' इति श्रुतेः उदगागमनं गृहे स्त्रीसंबन्धे कर्मणिततस्तेन स्विष्टं सुष्टं भवति आज्यं आज्यादिद्रव्यं
च तत्रोत्तरार्धायोगात्पृथग्ग्रहणं तत्रापि स्विष्टकृत् प्राणार्थम् २१ सप्तमं कन्यामाहय इति पावको बृहस्पतिः मन्युः क्रोधरूपी भवति तदा योऽस्य रसस्ते जः प्रभवः प्रस्वेदः जज्ञे जातः तामेव तज्जामेव पु
त्रिकामन्ये । मन्यंती चाथ पुत्रिकेति पाठे तु सरस एव पुत्रिका मन्यंती देवतोद्देशेन त्यक्तं हविरनुजानती २२ काऽसावित्यत आह स्वाहेत्यर्द्धेन अस्यास्त्रिगुणात्मकत्वात्तादृशी तत्संवतिमाह त्रिदिवे
इति एतेन राजस्याः स्वाहायाः कामरूपा संततिरुक्ता २३ तामस्याः संततिं क्रोधाभिचारार्यात्मिका माह संहर्षादिति जेष्ठाभ्येवेत्युक्ताह संहर्षः २४

सात्विकयाः स्वाहायाः संवतिमाह उक्त्य इति उत्तुर्ध्वमोक्षपदं नयत्युक्तं यः त्रिभिरुक्थैः उत्तिष्ठत्यस्मात्कर्मफलमित्युक्तं । तत्र शरीरादुत्थितं कर्मेति शरीरमुक्तं । शरीरोत्थापकतया प्राण उक्तं ।
प्राणोत्थापकतया परमात्माऽप्युक्तं । सज्ज्योऽग्निस्त्रिभिरप्युक्थैरभिष्टुतस्तदाऽऽत्मना स्थितः महावाचं महतीं वाचं पराख्यां तुर्यब्रह्मकलां अजनयत् आविर्भावितवान् । पूर्वेषामप्युपासकानां
यसमाश्वासं समाश्वासिति विश्रामं प्राप्नोत्यनेनेति तं मोक्षे हेतुं विदुर्वेदाचार्या इति शेषः २५ ॥ इत्यारण्यके पूर्वणि नील कंठीये भारतभावदीपे कोनविंशत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ७ ॥
काश्यप इति त्रयाणां संबंधः अत्र पाठकमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् आद्ययोः श्लोकयोर्व्याख्यानार्थो ग्राह्यः अचरदिति सपूर्वाध्यायां तौ उक्त्युक्तयोनाम काश्यपः वासिष्ठः प्राणपुत्र इति प्राणस्यैव
विशेषणं अग्निरागिरसश्च यवन इत्येकः १ । २ महाव्याहृतिभिः भूरन्नममये पृथिव्यै स्वाहेत्यादिभिः । मूर्ध्वः स्वर्गोऽग्निवायुसूर्यचंद्रपृथिव्यंतरिक्षद्युदिगुपलक्षितेन सर्वात्मकेन रूपेण तं ध्यातव्यं
इत्यर्थः । 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः । वीतरागविषयं वाचितम्' इति श्रुतिस्मृत्योर्विदुषोऽपि ध्येयत्वदर्शनात् जज्ञे प्रदीप इव पुत्ररूपेणाविर्भूतः अतएव अर्चिष्मानग्निरिवेतिलुतोपमा प्र

उक्तयोनाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ॥ महावाचं त्वजनयत् समाश्वासं हियं विदुः २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पूर्वणि मार्कंडेयसमास्या पूर्वणि आगिरसो
पाख्याने एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ७ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ॥ अग्निरागिरसश्चैव
च्यवनश्चिषुवर्चकः १ अचरस्तपस्तत्रिं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ॥ पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् २ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पंचभिस्तैस्तदा त्वथ ॥ जज्ञे
तेजो महाचिष्मान् पंचवर्णः प्रभावनः ३ समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यानि भौतथा ॥ त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जंघे च भारत ४ पंचवर्णः स तपसा कृतस्तैः पंच
भिर्जनैः ॥ पांचजन्यः श्रुतो देवः पंचवंशकस्तुतः ५ दशवर्षसहस्राणितपस्तस्वामहातपाः ॥ जनयत्पावकं घोरं पितृणां सप्रजाः मृजन् ६ बृहद्रथं तं रं मूर्ध्नि वक्रा
द्वातरसाहरो ॥ शिवं नाभ्यां बलादिद्रं वाय्वग्नीप्राणतोऽमृजत् ७ बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ॥ एतान् सृष्ट्वा ततः पंचपितृणाममृजत्सुतान् ८ बृहद्र
थस्य प्राणिभिः काश्यपस्य महत्तरः ॥ भानुरंगिसो धीरः पुत्रो वर्चस्यसौ भरः ९ प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पंचविंशतिः ॥ देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्मृजन् पंच
दशोत्तरान् १० सुभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ॥ एतान्यज्ञमुषः पंचदेवानां ह्यमृजत्तपः ११

भावनः जगत्सृष्टिकर्ता १ पंचवर्णत्वमेवाह समिद्ध इति ज्वालावर्णं शिरस्तस्येत्यर्थः तथा त्वगिति त्वचोऽपि सूर्यनिभत्वमुक्तम् २ तपसा कृत इति तपोनामेत्यर्थः स एव पांचजन्यश्च यौगिकस्य
नाम द्वयम् ३ पितृणां पावकं दक्षिणाग्निं प्रजाः मृजन् प्रजास्रष्टा ४ बृहत्मूर्धः रथं तं रं वागन्धर्वार्थः एते अहोरात्रदेवते । 'राथं तं रं वागन्धर्वार्थः' इति श्रुतेः अतएव तरसावेनेन हरतः
आयुष्यादीति तरसाहरो शिवं अहंकाराभिमानिनं रुद्रं नाभ्यानां भितः प्राणतः प्राणं सृष्ट्वा वाय्वग्नीप्राणजदिति सर्वत्र संबध्यते ७ अनुदात्तौ मंत्रे प्राकृतोऽनुदात्तः शतपथब्राह्मणे च वैकृतोऽनुदात्तः
'उदात्तमनुदात्तमनंत्यम्' इति भाषिकसूत्रेण प्राकृतोदात्तस्य ब्राह्मणेऽनुदात्तत्वाविधानात् तेनाभ्यां च तद्वान्मंत्रब्राह्मणभागात्मको वेदो लभ्यते बाहुभ्यामिति हस्तस्वरेण तयोरनुदात्तयोः प्रदर्शनी
यत्वं सूचितं एतच्च वेदांतराणामप्युपलक्षणं विश्वे समनस्कंद्रेयदेवताः भूतानि पंच एतान् विंशतिसंख्याकान् ८ बृहद्रथस्य वासिष्ठस्य प्राणिधिरंशत इति शेषः अगिरसश्च यवनस्य वर्चस्यसुवर्च
कस्य ९ असुरसृष्टिमाह देवाविति उत्तरानपाश्चात्यान् १० भीमबलमवलं चेतिसमाहारः तपस्तपःसंज्ञः पांचजन्यः ११

१२। १३ यज्ञयाजिनः इष्टमित्युत्तरश्लोकादपठ्यते १४। १५ तदादानंतेपामादेयोभागः बहिर्वेद्यामुत्करेदेशे । 'तुषैर्वैफलीकरणैर्देवाहविर्यज्ञेभ्योरक्षासिनिरमजब्रह्मामहायज्ञात्' इति श्रुतेः अस्मालोहितेन तत्तस्माद्वेतोः यत्र चाग्रिरंतर्वेद्या १६ पक्षाभ्यामिव चक्राभ्यामुपलक्षिते तत्र चयने प्रवर्तिते ह विधानिशक्ये प्रवर्तिते सति चित्ताग्रेऽथयनकर्तुं यजमानस्य आर्ज्यं तदुपलक्षितं हविः एते उद्ध हसुद्धं तस्यैव वहरंतीत्यर्थः मंत्रैरक्षोघैः प्रशमिताः संत इष्टं हविर्नमुष्णंति १७ एवमसुराणां नामानि मागधेयां निवृत्तुपायं चोक्ता पुनः पांचजन्यवंशमनुसंधत्तं बृहदुक्थयति तपस्य तपसः भूमिमुपाश्रित इति तस्यैव पृथिव्यभिमानि देवतात्वमुक्तं १८ मित्रविदो महाविराड्बृहस्पत्यपेक्षया श्रेष्ठः तस्मै तद्भावमाप्तये । मित्रविदामहावैराजीत्याश्वलायवचनादिदमूहनीयं १९। २० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ सिंहावलोकनन्यायेन शंखोः पौत्रमूर्जपुत्रं भरतं ततोऽतिसाधेन गुरुभिरिति पुष्टिमतिरित्येकं नाम १ तथैव तपस्तृती

सुमित्रं मित्रवंतं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ॥ मित्रधर्माणमित्येतान् देवानभ्यसृजतपः १२ सुरप्रवीरं वीरं च सुरेशं च सुवर्चसम् ॥ सुराणामपि हंतारं पंचैतानसृजतपः १३ त्रिविधं संस्थिता ह्येते पंचपंचपृथक्पृथक् ॥ मुष्णंत्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः १४ तेषामिष्टं हरत्येते निघ्नंति च महद्विः ॥ स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नंति ते हरंति च १५ बहिर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ॥ तदेते नोपसर्पंति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् १६ चित्ताग्रे रुद्रहन्त्रा ज्यं पक्षाभ्यां तत्प्रवर्तिते ॥ मंत्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णंति यज्ञियम् १७ बृहदुक्थं तपस्यैव पुत्रौ भूमिमुपाश्रितः ॥ अग्निहोत्रं हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते १८ रथं तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ॥ मित्रविदाय वै तस्मै हाविरध्वर्यवो विदुः १९ मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः २० ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या पर्वणि आगिरसोपाख्याने विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः ॥ अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते १ अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ॥ दुःखार्तानां च सर्वेषां शिवकृत् स ततं शिवः २ तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तपो महत् ॥ उद्धर्तुं कामो मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ३ ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतस्य लक्ष्यते ॥ अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ४ शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दक्षिणं महामभम् ५ ऊर्जस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् ॥ ततस्तपो ह्यजनयत् पंचयज्ञसुतानि ह ६ प्रशंतिऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ॥ असुरानजयन् घोरान् मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ७

यं सुतं शिवं स्तौति अग्निर्यश्चेति शक्तिश्चिच्छक्तिस्तस्याः पूजानिर्विकल्पसमाधिरूपा २ तपसपुत्रपुत्रौ कचत्वारिंशतोऽन्ये पुरंदर ऊष्मामनुः शंभुरावसथ्य इति पंचपुत्रानाह चतुर्भिः तपस इति तपसोऽग्नेः फलमैश्वर्यं संप्रवृद्धं दृष्ट्वा तदुद्धर्तुं पित्र्यं दायं पुत्रैर्बलभते इति दर्शनात् तृतीयमेव यमां पुत्रं पुरंदरोऽस्य पुत्रो जातः ३ ऊष्मा च तपसः सकाशाज्ज्ञे यो भूतेषुष्मणो हेतोर्लक्ष्यते अकारयदकरोत्स्वार्थं णिच् ४। ५ उपसंहरति ऊर्जस्करानिति यज्ञसुतान् यज्ञेऽभिपुत्रान् आदिकर्मणिकः सोममागिर इत्यर्थः यद्वा यज्ञः सोमः सुतो येभ्यस्तदेतियोगः ६ प्रशंतिऽस्तकाले परिश्रान्तो गवां रश्मीनां पतिः सूर्याऽग्निर्मवति । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नाग्निमनुप्रविशति' इति श्रुतेः । यश्च घोरानसुरान् जनयन् भवति तं तपोऽजनयदिति पूर्वेष्वान्वयः ७

तपस इति मनुमिति प्राजापत्यकर्तृत्वमुच्यते भानुनामतः अगिराश्च सृजदितिसंबंधः । तपःपुत्रस्याप्यंगिरःसृजत्वौ किर्भानुं प्रतिकुलालपितृवदंगिरसोऽन्यथा सिद्धत्वं भाभूदिति तेन मूलकारणमेवांत्यात्कार्यान्नद्वैततत्त्वेन स्फुरतीति सिद्धं । अतएव आकाशाद्वायुरित्यादावाकाशभावमापन्न आत्मैव वायुमनुजन्मेव आकाश इति व्याख्यातं संप्रदायविद्धिः ८ एवं बृहदादीन् भास्वं तान् तपसः पुत्रानुक्त्वा तत्पौत्रानाह भानोरिति ९। १० बलदो मन्यमान् विष्णुरिति त्रयः सुप्रजायाः सुताः ११ तत्रोपांशुयाजदेवताविष्णुरुभयत्र स्मर्यमाणस्त्रयोदशमावास्याया माहुतयो हूयंते । चतुर्दशपौर्णमास्यामितिलिङ्गदर्शनमन्यथयति दर्शोऽपि विष्णोः स्मरणेन चतुर्दशाहुतियोगात् अतएवांतरेण हविषी विष्णुमुपांश्वंतरेण हव्याश्वलायनः सप्रमाणमुभयत्रोपांशुयाजमवगमयति १२ भानुभार्याया बृहद्वासायाः संततिराग्रयणस्थैर्द्राग्नावयवोऽग्निरेकः १३ हविषामाग्नेयादीनामष्टानां योनिरुद्धवस्यानवैश्वदेवपर्वणि मुख्यो विश्वदेवसंज्ञकोऽग्निर्द्वितीयः स्तुभः स्तूय

तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यंगिराः सृजत् ॥ बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ८ भानोभार्या सुप्रजा तु बृहद्वासा तु सूर्यजा ॥ अमृजेतां तु षट्पुत्रान् शृणुतां संप्रजाविधिम् ९ दुर्बलानां तु भूतानामसून्यः संप्रयच्छति ॥ तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् १० यः प्रशंतिषु भूतेषु मनुर्भवति दारुणः ॥ अग्निः समन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ११ दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ॥ विष्णुर्नाम हयोऽग्निस्तुष्टिमात्रामसोऽगिराः १२ इंद्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ॥ अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तुतः १३ चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ॥ चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयः स्तुभः १४ निशात्वजनयत् कन्यामग्रीषोमावुभौ तथा ॥ मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पंचपावकान् १५ पूज्यते हविषाऽग्रेण चातुर्मास्येषु पावकः ॥ पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तुतः १६ अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपच्यते ॥ सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः १७ ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमस्तुतः ॥ कन्यासारोहिणीनाम हिरण्यकशिपोः सुता १८ कर्मणा सौवभौ भार्या सवाहिः सप्रजापतिः ॥ प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ॥ तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः १९ शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति दुताशनम् ॥ अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तुतः २०

तेभातीति स्तुमस्तृतीयः १३ निशानाग्नीभान्वपरनाग्नीमनोरपरामृतीयाभार्याऽभवत् कन्यावक्ष्यमाणारोहिणीमग्निं सोममन्यान् पंचेत्यष्टावपत्यानि सुषुवे १५ शोषान्पंचक्रमेणाह पूज्यत इत्यादिना चातुर्मास्यानामारंभात् पूर्वेष्वैश्वानरपार्जन्येष्टिः क्रियते तत्र वैश्वानरः प्रथमो मनुपुत्रः १६ परिपच्यतेऽन्नं येनेति शेषः स विश्वपतिर्द्वितीयः १७ स्विष्टकृदेव कन्यारोहिणी पंचभ्योऽधिका १८ तस्याश्च किंचिदोषजं भार्यात्वं वस्तुतस्तु सवाहिः प्रजापतिर्भनुसंज्ञैव कर्मणामधुनतः प्रजाजननाख्येन निमित्तेन तथा च श्रुतिः । 'सहस्रमेवात्मानं द्वेषापातयत्ततः पतिश्च पत्नी च भवताम्' इति सन्निहितो नाम तृतीयः शब्दरूपस्य शब्दरूपग्रहणस्य साधनः प्रवर्तकः १९ चतुर्थमाह द्वाभ्यां शुक्रेति यस्मादुपास्त्या कर्मणाऽऽराधितात्क्रमेण शुक्लकृष्णगती अचिरादिष्वमादिमार्गावपुनरावृत्तिपुनरावृत्तिफलौपाप्येते शुकलकृष्णगतिः अकल्मषः शुक्लत्वात् कल्मषाणां कान्यकर्मणां २०

अथएव कपिलः सांख्यं निरीश्वरशास्त्रं तद्रूपोयोगस्तस्यप्रवर्तकः २१ पंचममाहअग्रमिति वैश्वदेवांतेमनुष्ययज्ञार्थं यत्प्रयच्छंतितदग्रं २१ इमानन्यानिस्वादिनाप्रोक्ताअष्टाग्रयोमनोरेवसं
ततिः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ कथमग्रिर्वनंवातइति
पृष्ठमग्नेर्जलप्रवेशप्रकारं वक्तुमारभते आपस्येति आपस्वाऽप्सुविदितस्यसहस्य सहसंज्ञस्याग्नेर्भुविदानामपरमाप्रियाभार्या दुहितेतिपाठेऽपिसंज्ञाशब्दएवायं भूपतिर्भुवमर्ताच सहसंज्ञएव
भूर्भुवर्लोकयोः स्वामी ननुस्वलोकस्याऽनादृतिस्थानस्य । त्रिधैवात्रलोकविभागोऽभिप्रेतः तेन ब्रह्मलोकादवाचीनस्यकृत्स्नस्यस्वामीत्यर्थः सपरमद्वुताख्यंपावकमजनयत् । सहसस्पुत्रो
अद्भुतइतिमंत्रवर्णात् सहस्रशब्दोऽत्रअकारांतोऽपि वेदेसकारांतोऽज्ञेयः १ अद्भुतमेवस्तौतिभूतानामितिचतुर्भिः संपावकंपतिमभिप्रेत्य भुवनमर्ता भूतानांचतुर्विधानामात्मेतिप्राहुः सान्वयेषूप
कपिलंपरमर्षिंचयंप्राहुर्यतयःसदा ॥ अग्निःसकपिलोनामसांख्ययोगप्रवर्तः २१ अग्रंयच्छंतिभूतानांयेनभूतानिनिन्यदा ॥ कर्मस्विहविचित्रेषुसोऽग्रगीर्वाहि
रुच्यते २२ इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ॥ अग्निहोत्रस्यदुष्टस्यप्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् २३ संस्पृशेयुर्यदाऽन्योन्यंकथंचिद्वायुताऽग्रयः ॥ इ
ष्टिरष्टाकपालेनकार्यावैशुचयेऽग्रये २४ दक्षिणाग्रिर्यदाद्राभ्यांसंसृजेततदाकिल ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्यावैवीतयेऽग्रये २५ यद्यग्रयोहिस्पृश्येयुर्निवेशस्थाद
वाग्निना ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्यातुशुचयेऽग्रये २६ अग्रिरजस्वलवैस्त्रीसंस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्याविसुमतेऽग्रये २७ मृतःश्रूयेतयोजीवः
परेयुःपशवोयदा ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्यासुरभिमतयेऽग्रये २८ आर्तोनजुहुयादग्नित्रिरात्रंयस्तुब्राह्मणः ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्यास्यादुतराग्रये २९ दर्शचपौ
र्णमासंचयस्यतिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्यापथिकृतेऽग्रये ३० सूतिकाग्रिर्यदाचाग्रिसंस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ॥ इष्टिरष्टाकपालेनकार्याचाग्रिमतेऽग्र
ये ३१ ॥ इतिश्री० भा० आ० मा० आंगिरसोपाख्यानोएकविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ आपस्यमुदिताभार्यासहस्यपरमाप्रि
या ॥ भूपतिर्भुवमर्ताचजनयत्पावकंपरम् १ भूतानांसाऽपिसर्वेषांयंप्राहुःपावकंपतिम् ॥ आत्माभुवनमर्तेतिसान्वयेषुद्विजातिषु २ महतांचैवभूतानांसंस्था
मिहयःपतिः ॥ भगवान्समहातेजानित्यंचरतिपावकः ३ अग्रिर्हपतिर्नामानित्यंचज्ञेषुपूज्यते ॥ हुतंवहतियोहव्यमस्यलोकस्यपावकः ४ अपांगर्भोमहाभा
गःसत्वभुग्योमहाद्भुतः ॥ भूपतिर्भुवमर्ताचमहतःपतिरुच्यते ५

देशपरंपरावत्सु २ नकेवलंजरायुजादीनामात्माऽपितुमहतांभूतानांविद्यदादीनांपतिः स्रष्टृत्वादिना अतएवभगवान् 'ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः ॥ वैराग्यस्यचधर्मस्यन
ष्णांभगवतीगता'इतिस्मृत्युक्तगुणवान् ३ गृहपतिरधियज्ञं त्रेताग्रिरध्यात्मं जाठरः उभावप्युभयत्रस्थित्वा पिंडब्रह्मांडस्थान्देवान्ब्रेनहविषाचतुर्ष्यतइतिहव्यवाहौ ४ अपामितिअपंपं
चादापापरनामासहएवात्रअशब्दार्थः तस्यगर्भःपुत्रः सत्वभुक् अध्यात्मंभुदिसंहर्ता अधिभूतलोकत्रयसंहर्ता महाश्वासावद्भुतः महत्त्वइतिनाभिकदेशेनतस्यैवग्रहणं मामासत्यभामेति
वत् महतोमहाद्भुतस्यपतिः पिता भूपतिर्भुवमर्ताचेत्यर्थः अत्र महच्छब्देनाऽऽध्यात्मंमहत्तत्त्वंसूक्ष्मंभुदयारूपंप्राहं । सहस्रशब्देनकारणमव्यक्ताख्यं । अशब्देन सलिलं एको
द्रष्टाद्वैतोभवतीत्यादिश्रुतौ सलिलेनोपभितं शुद्धं ब्रह्म प्राहं ५

अस्यसहस्याऽपां प्रवेशेकारणमाहदहन्निति अधिभूतं भरताश्चिताग्निः सहस्यपुत्रोऽद्भुतपुत्रः अध्यात्मंमहतःपुत्रोऽहंकारः भरतिविभर्तीति भूतान्यचेतनानि स्वादीनि देहाकारणि धारय
तीतिभरतोनाम तस्यैवभूतसंहारस्थानत्वंदहन्नितिदर्शितं भरस्यभरतस्य तकारलोपआर्षः क्रतुर्नामाध्यात्मं क्रतुः संकल्पात्मकमनः अग्निष्टोमशब्देन । 'तस्यैवंविदुषोयज्ञस्यात्मायजमा
नः श्रद्धापत्नीशरीरमिधममुरोवेदिलोमानिबहिः'इत्यादिनार्ततिरीयकेसमाज्जातो देहतत्संबंधिक्रियाकलापात्मको मरणरूपावगम्यार्तःसंसारउच्यते नियतोनित्यः ६ सहाति सहउच्य
ते प्रथमइतिविशेषणात् देवैःसुरैरिन्द्रियैश्चान्विष्यते भोगार्थेभिः परोहिस्वर्गःकारणात्मेतिसंसारक्रतुफलमनिवार्यदृष्ट्वा सहोऽपिशुद्धंब्रह्माविवेशेत्युत्तरार्थः । कारणात्मतांप्राप्तस्यापि
तत्संबंधानपायात् । अन्यथासुप्तिमूर्च्छादौ मुच्येतायत्नतोजनइत्यापयेत पक्षांतरे ज्ञवाग्निपौत्रंनियताख्यमायांतदृष्ट्वा स्पर्शमयास्त्ववंशयोऽयंदुष्टइतिलज्जयाऽर्णवंनिवेश । मृगुशापाद्वि
सर्वभक्षत्वंप्राप्तोऽग्निरात्मानंबहुधाकृत्वाऽग्निहोत्रादिषु इमशानादिषुस्थितइत्युपाख्यायते ७ देवाइति अथर्वाणमंगिरसं तीव्रतपसं दृष्ट्वा ८ मध्वक्षंपिंगाक्षमग्निंभावप्रधानोनिर्देशः द्वये
दहन्मृतानिभूतानितस्याग्निर्भरतोऽभवत् ॥ अग्निष्टोमेचनियतःक्रतुश्चेष्टोभरस्यतु ६ सवहिःप्रथमोनित्यंदेवैरन्विष्यतेप्रभुः ॥ आयांतंनियतंदृष्ट्वाप्रविवेशार्ण
वंभयात् ७ देवास्तत्रापिगच्छंतिमार्गमाणायथादिशम् ॥ दृष्ट्वात्वग्निरथर्वाणंततोवचनमब्रवीत् ८ देवानांवहहव्यंत्वमहंवीरसुदुर्बलः ॥ अथत्वंगच्छमध्वक्षंप्रि
यमेतत्कुरुष्वमे ९ प्रेष्यचाग्रिरथर्वाणमन्यंदेशंततोऽगमत् ॥ मत्स्यास्तस्यसमाचख्युःक्रुद्धस्तान्अग्निरब्रवीत् ॥ भक्ष्यावैविविधैर्भावैर्विष्यथशरीरिणाम् १०
अथर्वाणंतथाचापिहव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ११ अनुनीयमानोहिभृशंदेववाक्याद्वितेनसः ॥ नैच्छद्वोदुहविःसोदुंशरीरंचापिसोऽत्यजत् १२ सतच्छरीरंसंत्यज्य
प्रविवेशधरांतदा ॥ भूमिंस्पृष्ट्वाऽमृजद्वातून्पृथक्पृथगतीवहि १३ पूयात्सगंधंतेजश्चअस्थिभ्योदेवदारुच ॥ श्लेष्मणःस्फाटिकंतस्यपितान्मारकतंतथा १४
यकृत्कृष्णायसंतस्यत्रिभिरेववभुःप्रजाः ॥ नखास्तस्याभ्रपटलंशिराजालानिविद्रुमम् १५ शरीराद्विविधाश्चान्येधातवोऽस्याभवन्प ॥ एवंत्यक्ताशरीरंचपर
मेतपसिस्थितः १६ भृशंगिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ भृशंजज्वालतेजस्वीतपसाऽऽप्यायितःशिखी १७ दृष्ट्वाऋषिभयाच्चापिप्रविवेशमहार्णवम् ॥
तस्मिन्नष्टेजगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ॥ अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणंसुरादयः १८

कयोर्द्विवचनेकवचनेइतिवत् अन्यथाद्वयेकेष्वितिस्थात् द्वित्वेकत्वयोरितिव्याख्यानानुपपत्तिश्च तेनैकस्त्वमेवामित्वंगच्छेत्यर्थः । तथाच 'निक्षिपाम्यहाग्निं त्वमाग्निःप्रथमोभव'इत्युपक
मस्योपसंहारेणसहैकावक्यताभवात् ९ प्रेष्यजादिश्य सार्धः श्लोकः १० तथाचापितथैवमत्स्यैराख्यातोऽपि वचस्त्वंगमध्वक्षोमवेतिपूर्वोक्तमेव ११ शरीरमाग्नेयदेहं प्रक्षेपायात्य
क्त्वानिर्विकल्पोऽभूदित्यर्थः १२ देहत्यागप्रकारमाहसहाति तत्स्थूलंशरीरंसंत्यज्य धराधारणात्धरालयस्थानंलिंगशरीरंप्रविश्य तत्रापिसंकल्पोपनतान्भूम्यादीनसृजत् भूमिस्पृष्टो
पाधाववेशंक्रुत्वाऽत्रधातून् नीलपीतादींस्तानिव वासनानामयानिनाडीरूपाणिदृश्यते योगमार्गे । तथाचश्रुतिः 'तस्मिन्नशुक्लमुतनीलमाहुः पिंगलंहरितंलोहितंच ॥ एवंपथाब्रह्मणाहानु
वितस्तेनैतिब्रह्मवितपुण्यकृतेजश्च'इति तेजसो लिंगदेहाभिमानी पक्षांतरेषुधातून् मनःशीलादीन् १३ । १४ यकृत्शरीरांतर्बर्त्यवयवविशेषःत्रिभिःकाष्ठपापाणलोहैः १५ अन्येस्वर्णं
पारदादयः शरीरंलिंगं परमेनिरुपाधौ तपसिजालोचनात्मकेध्याने १६ तपसासामर्थ्येनउत्थापितः समाधेय्यावितः १७ ऋषिमथर्वागिरसं भयं पूर्वोक्तमेव सार्धःश्लोकः १८

अथर्वात्विति अथर्वणमुन्ममाय तेनपावकमालोक्यलोकानसृजदितिक्रमेणान्वयोज्ञेयःपूर्वोत्तरार्धयोर्व्यवस्थेन १९ । २० एवंत्विति अग्रैरंगिरास्ततोऽहस्पतिस्ततःशंखादिक्रमेणवेदोक्तान्
विष्ण्यानानास्थानान्यजनयत् । अध्यात्मपक्षेतुसमाधेः सकाशादुत्थितोऽहंकारपुरस्कृत्यद्वितिनदीपुचिदात्मासंचरतीति २१ पञ्चांतरेस्पष्टपदार्थःसिधुमिति २२ । २३ । २४ । २५ । २६
अद्भुतस्येति विभूरसिरितिश्रुतेरनुकरणं तेनविभूरसिप्रवाहणोवहिरसिहव्यवाहनइत्यनुवाकोक्ताअन्येचविष्ण्याअग्रयोर्दशितास्तेषांज्येष्ठोविभूरित्यर्थः यावंतःपावकाविष्ण्याःसंतितावंतःसो
माःसोमयागाः एतच्चयाज्ञिकेष्वेवप्रसिद्धं २७ तानेवाग्नीनेवात्मनिचितेऽवारयत् अग्निध्यायतोऽग्निरेवप्रजारूपेणाविर्बभूवेत्यर्थः एवंचक्रव्यंतराणामप्युपलक्षणं । तथाचसर्वकर्माग्निदेवत्यंस

अथर्वात्वसृजल्लोकानात्मनाऽऽलोक्यपावकम् ॥ मिषतांसर्वभूतानामुन्ममायमहार्णवम् १९ एवमग्निर्भगवतानष्टःपूर्वमथर्वणा ॥ आहूतःसर्वभूतानांहव्यंवह
तिसर्वदा २० एवंत्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विषुधान्वहून ॥ विचरन्विधान्देशान्भ्रममाणस्तुतत्रैव २१ सिंधुनदंपंचनदंदेविकाऽथसरस्वती ॥ गंगाचशत
कुंभाचशरयूगंडसाह्वया २२ चर्मण्वतीमहीचैवमेध्यामेधातिथिस्तदा ॥ ताम्रावतीवेत्रवतीनद्यास्तिस्रोऽथकौशिकी २३ तमसानर्मदाचैव नदीगोदावरीतथा ॥
वेणोपवेणाभीमाचवडवाचैवभारत २४ भारतीसुप्रयोगावकावेरीमुर्मुरातथा ॥ तुंगवेणारुणवेणाकपिलाशोणएवच २५ एतानद्यस्तुविष्ण्यानामातरोयाः
प्रकीर्तिताः २६ अद्भुतस्यप्रियाभार्यातस्यपुत्रोविभूरसिः ॥ यावंतःपावकाःप्रोक्ताःसोमास्तावंतएवतु २७ अत्रेश्वाप्यन्वयेजाताब्रह्मणोमानसाःप्रजाः ॥
अत्रिपुत्रान्स्त्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् २८ तस्यतद्ब्रह्मणःकायान्निर्हरंतिदुताशनाः ॥ एवमेतेमहात्मानःकीर्तितास्तेग्रयोमया २९ अप्रमेयायथोत्पन्नाः
श्रीमंतस्तिमिरापहाः ॥ अद्भुतस्यतुमाहात्म्यंयथावेदेषुकीर्तितम् ३० तादृशंविद्विषसर्वेषामेकोह्येषुदुताशनः ॥ एकएवैषमगवान्विज्ञेयःप्रथमोऽगिराः ३१
बहुधानिःसृतःकायाज्योतिष्टोमःक्रतुर्यथा ॥ इत्येषवंशःसुमहान्ग्रीनांकीर्तितोमया ॥ योऽर्चितोविविधैर्भूतैर्हव्यंवहतिदेहिनाम् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारते
आरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिआंगिरसोपाख्यानेअग्निसमुद्भवेद्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ अग्नीनांवि
धावंशाःकीर्तितास्तेमयाऽनघ ॥ शृणुजन्मतुकोरव्यकार्तिकेयस्यधीमतः १ अद्भुतस्याद्भुतंपुत्रंप्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ॥ जातंब्रह्मर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यंकीर्तिव
र्धनम् २ देवासुराःपुरायताविनिघ्नंतःपरस्परम् ॥ तत्राजयन्सदादेवानदानवाधोरूपिणः ३ वध्यमानंबलंद्वावदुशस्तैःपुरंदरः ॥ ससैन्यनायकार्थायर्चि
तामापभृशंतदा ४ देवसेनादानवैर्हिभग्नंद्द्वामहाबलः ॥ पालयेद्दीर्यमाश्रित्यसंज्ञेयःपुरुषोमया ५

वैव्राह्मणाअग्निसंततिरित्युक्तंभवति २८ तस्याऽत्रैर्ब्रह्मणोब्राह्मणस्यकायादेहादुताशनानिर्हरंतिनिश्चरंति सार्धः २९ । ३० । ३१ कायात्क्रस्यप्रजापतेःपुत्रोऽगिराःकायस्तस्मात् ।
कशब्दादण्प्रत्ययेकस्थेदितिहकारोऽन्तादेशःणित्वादादिदृष्टिः । ज्योतिष्टोमोयथाउद्भिदादिरूपेणबहुधानिर्गतस्तद्वत् ३१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशत्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ७ ॥ क्रमप्राप्तंकुमारश्चयथोत्पन्नोयथाचाम्रेःसुतोऽभवदित्यस्योत्तरमाह अग्नीनांविविधावंशादित्यादिना १ अद्भुतस्याग्नेःअद्भुतमभिनवं २ । ३ । ४ । ५

स्त्रियादेवसेनाभिमानिदेवतया ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

सशैलमानसंगत्वाध्यायन्नर्थमिदंभृशम् ॥ शुश्रावार्तस्वरंधोरमथमुक्तंस्त्रियातदा ६ अभिधावतुमांकाश्चित्पुरुषस्त्रातुचैवह ॥ पतिंचमेप्रादिशतुस्त्रयंवापतिरस्तुमे
७ पुरंदरस्तुतामाहमामैर्नास्तिभयंतव ॥ एवमुक्त्वाततोऽपश्यत्केशिनांस्थितमग्रतः ८ किरीटिनंगदापाणिधातुमंतमिवाचलम् ॥ हस्तेगृहीत्वाकन्यांताम
थैनंवासवोऽब्रवीत् ९ अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमांकन्यांजिहीर्षसि ॥ वज्रिणंमांविजानीहिविरमास्याःप्रवाधनात् १० ॥ केश्युवाच ॥ विसृजस्वत्वमेवैनांशकैषाप्राथ्मि
तामया ॥ क्षमंतेजीवतोऽंगंतुंस्वपुरंपाकशासन ११ एवमुक्त्वागदांकेशीचिक्षेपेद्रवधायवै ॥ तामापतंतींचिच्छेदमध्येवज्रेणवासवः १२ अथास्यशैलशिखरंकेशी
कुद्धोव्यवामृजत् ॥ तदाऽऽपतंतंसंप्रेक्ष्यशैलशृंगंशतक्रतुः १३ विभेदराजन्वज्रेणभुवितन्निपपातह ॥ पततातुतदकेशीतेनशृंगेणताडितः १४ हित्वाकन्यामहा
भागांप्राद्रवद्गृहीतपीडितः ॥ अपयातेऽसुरेतस्मिंस्तांकन्यांवासवोऽ वत् ॥ कासिकस्यासिर्किंचेहकुरुषेत्वंशुभानने ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्व
णिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिआंगिरःस्कंदोत्पत्तौकेशिपराभवेत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ अहंप्रजापतेःकन्यादेवसेनेति
विश्रुता ॥ भगिनीमेदैत्यसेनासापूर्वकेशिनाहता १ सदैवावाभगिन्यौतुसखीभिःसहमानसम् ॥ आगच्छावेहृत्यर्थमनुज्ञाप्यप्रजापतिम् २ नित्यंचावांप्रार्थय
तेहर्तुकेशीमहासुरः ॥ इच्छत्येनंदैत्यसेनानचाहंपाकशासन ३ साहृताऽनेनभगवन्मुक्ताऽहंत्वद्भलेनतु ॥ त्वयादेवैर्द्रनिर्दिष्टंपतिमिच्छामिदुर्जयम् ४ ॥ इंद्रउ
वाच ॥ मममातृष्वसेयीत्वंमातादाक्षायणीमम ॥ आख्यातुंत्वहमिच्छामिस्वयमात्मबलंत्वया ५ ॥ कन्योवाच ॥ अबलाऽहंमहाबाहोपतिस्तुबलवान्मम ॥
वरदानात्पितुर्भावीसुरासुरनमस्कृतः ६ ॥ इंद्रउवाच ॥ कीदृशंतुबलंदेविपत्युस्तवभविष्यति ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतववाक्यमनिर्दिते ७ ॥ कन्योवाच ॥
देवदानवयक्षाणांकिन्नरोरगरक्षसाम् ॥ जेतायोदुष्टदैत्यानांमहावीर्योमहाबलः ८ यस्तुसर्वाणिभूतानित्वयासहविजेष्यति ॥ सहिमेभविताभर्ताब्रह्मण्यःकीर्ति
वर्धनः ९ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ इंद्रस्तस्यावचःश्रुत्वादुःखितोऽर्चितयद्भृशम् ॥ अस्यादेव्याःपतिर्नास्तितादृशंसंप्रापते १० अथापश्यत्सुदयेभास्करं
भास्करयुतिः ॥ सोमंचैवमहाभागंविशमानंदिवाकरम् ११ अमावास्यांप्रवृत्तायामुहूर्तेरौद्रएवतु ॥ देवासुरंचसंग्रामंसोऽपश्यदुदयेगिरौ १२ लोहितैश्चवनैर्यु
क्तांपूर्वासंध्यांशतक्रतुः ॥ अपश्यल्लोहितोदंचभगवान्वरुणालयम् १३ भृगुभिश्चांगिरोभ्यश्चदुतमंत्रैःपृथग्विधैः ॥ हव्यंगृहीत्वावर्हिचप्रविशंतंदिवाकरम् १४
पर्वचैवचतुर्विंशंतदासूर्यमुपस्थितम् ॥ तथाधर्मगतंरौद्रंसोमंमूर्यगतंचतम् १५

समालोक्यैकतामेव शशिनोभास्करस्य च ॥ समवायंतु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वर्चितयत् १६ सूर्याचंद्रमसोर्धोरिंदृश्यते परिवेषणम् ॥ एतस्मिन्नेव रात्र्यंते महद्युद्धं तु
 शंसति १७ सरित्सिधुरपीयंतु प्रत्यमृगवाहिनो भृशम् ॥ शृगालिन्यग्रिवक्राचप्रत्यादित्यं विराविणी १८ एष रौद्रश्च संचातो महान् युक्तश्च तेजसा ॥ सोमस्य वह्नि
 सूर्याभ्यामहुतो यसमागमः १९ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैराग्निश्च देवता २० एष चेज्जनयेद्भूमिं सोऽस्या देव्याः पतिर्भ
 वेत् ॥ एवं संचित्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः २१ गृहीत्वा देवसेनां तामवदत्सपितामहम् ॥ उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधुशूरं पतिं दिश २२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मयैत
 च्चितितं कार्यं त्वया दानवमूदन ॥ तथा सभवितागर्भो बलवानुरुविक्रमः २३ सभविष्याति सेनानी स्वया सहशतक्रतो ॥ अस्या देव्याः पतिश्चैव सभविष्याति वी
 र्यवान् २४ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वाऽसौ सहकन्यया ॥ तत्राभ्यगच्छ देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् २५ वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रैर्द्राः सुमहाबलाः ॥ भागार्थं तप
 सोधातुं तेषां सोमं तथाऽध्वरे २६ पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतु पुरोगमाः ॥ इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने २७ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥
 समाहूतो हुतवहः सोऽहुतः भूर्यमंडलात् २८ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ॥ आगम्या हवनीयं वैतौर्द्विजैर्मंत्रतो हुतम् २९ स तत्र विविधं हव्यं प्रातिगृह्य
 हुताशनः ॥ ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ३० निष्कामं श्वाप्यपश्यत्सपत्नीस्तेषां महात्मनाम् ॥ स्वेष्वसनेषूपविष्टाः स्वपंतीश्च तथा सुखम् ३१
 रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चंद्रलेखा इवामलाः ॥ हुताशनाच्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाहुताः ३२ स तत्र तेन मनसा बभूव भुभितेन्द्रियः ॥ पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजैर्द्राणां वह्निः
 कामवशं ययौ ३३ भूयः संचितयामासन न्याय्यं भुभितो ह्यहम् ॥ साध्व्यः पत्न्यो द्विजैर्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ३४ नैताः शक्यामया द्रष्टुं स्पृष्टुं प्राप्य निभि
 ततः ॥ गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ३५ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ संस्पृशान्निवसवास्ताः शिखाभिः कांचनप्रभाः ॥ पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं
 समाश्रितः ३६ निरुप्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशंगतः ॥ मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वरांगनाः ३७ कामसंतसहृदयो देहत्यागविनिश्चितः ॥ अलाभे ब्राह्मण
 स्त्रीणामग्निर्वनमुपागतम् ३८ स्वाहातं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ॥ सा तस्य च्छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृतिभाविनी ३९ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिदिता ॥
 सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ४० तत्त्वतः कामसंतं संचितयामास भाविनी ॥ अहंसत्तर्पि पत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ४१ कामयिष्यामि कामार्ताता
 सां रूपेण मोहितम् ॥ एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कंडेयसमाख्या पर्वणि आंगिरसे स्कंदोत्पत्तौ
 चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥

३० ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥

शिवेति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९
 मार्कंडेय उवाच ॥ शिवाभार्या त्वंगिरसः शीलरूपगुणान्विता ॥ तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप १ जगाम पावकाभ्यां शतं चोवाच वरांगना ॥ मामग्रेका
 मसंतं सत्त्वं कामयितुमर्हसि २ करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ अहमंगिरसो भार्या शिवानामहुताशन ॥ शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्तामंत्रयित्वा विनिश्चयम् ३
 अग्निरुवाच ॥ कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ॥ यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ४ ॥ शिवोवाच ॥ अस्माकं त्वं प्रियो नित्यां विभीमस्तु
 वयं तव ॥ त्वञ्चितमिगितैर्ज्ञात्वा प्रेपिताऽस्मितवांतिकम् ५ मैथुना ये हंसं प्राप्ता कामं प्राप्तं दुतंचर ॥ जामयो मां प्रतीक्षंतं ते गमिष्यामि हुताशन ६ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥
 ततोऽग्निरुपये मे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ॥ प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ७ अर्चितयममेदं ये रूपं द्रक्ष्यं तिकानने ॥ ते ब्राह्मणीनाम नृते दोषं वक्ष्यं
 ति पावके ८ तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ॥ वनाग्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्याति ९ मार्कंडेय उवाच ॥ सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ॥
 अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तं वैः सुसंवृतम् १० दृष्ट्वा विषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरहुतैः ॥ रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ११ राक्षसीभिश्च संपूर्णं मनैकैश्च
 मृगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् १२ प्राक्षिपत्कांचने कुंडेशुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ सप्तानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् १३ पत्नी सरूप
 तां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ दिव्यरूपमरुंधत्या कर्तुं न शकितं तया १४ तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तुं शुश्रूषणेन च ॥ पटुत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्नेरेतः कुरुतम्
 १५ तस्मिन्कुंडे प्रतिपदिकामिन्या स्वाहया तदा ॥ तत्स्वप्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत्सुतम् १६ ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कंदतां ततः ॥ पद्मशिराद्विगुण
 श्रोत्रोद्गादशाक्षिभुजक्रमः १७ एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ द्वितीयायामभिव्यक्तं तृतीयायां शिशुर्वधौ १८ अंगप्रत्यंगं संभूतश्चतुर्थ्यामभवद्बुधः ॥
 लोहिताग्नेण महता संवृतः सहविद्युता १९ लोहिताग्नेः सुमहति भाति सूर्य ईवोदितः ॥ गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् २० न्यस्तं यन्निपुरघ्नेन सुरारिवे निहं
 तनम् ॥ तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा २१ संमोहयन्निवेमान् सत्रीं लोकान्सचराचरान् ॥ तस्य तं निनर्दं श्रुत्वा महामेघो वनिः स्वनम् २२ उत्पेततुर्महाना
 गौचित्रश्चैरावतश्च ह ॥ तावापतंतौ संप्रेक्ष्य स बालोऽर्कसमद्युतिः २३ द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ॥ अपरेणाग्निदायादस्ताम्रवृद्धं भुजेन सः
 २४ महाकायमुपश्लिष्टं कुटुंबालिनां वरम् ॥ गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाभुजः २५ द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान् गृहीत्वा शंखमुत्तमम् ॥ प्राध्नापयत् भूतानां
 त्रासनं बलिनामपि २६ द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान ह ॥ क्रीडन् भाति महासेन स्त्रीलोकान्वदनैः पिवन् २७ पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मारश्मिमानुदये
 यथा ॥ स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽहुतविक्रमः २८ व्यलोकयद्मेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ॥ स पश्यन् विविधान् भावांश्चकार निनदं पुनः २९

तस्यतंनिनदंश्रुत्वान्यपतन्वदुधाजनाः ॥ भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेवशरण्ययुः ३० येतुतंसंश्रितादेवनानावर्णास्तदाजनाः ॥ तानप्याहुःपारिषदानब्राह्म
णाःसुमहाबलान् ३१ सतृत्थायमहाबाहुरुपसांख्यचतान्जनान् ॥ धनुर्विकृष्यव्यसृजद्वाणान्श्वेतमहागिरौ ३२ बिभेदसशरैःशैलक्रीचं हिमवतःसुतम् ॥ तेनहं
साश्वगृध्राश्वमेरुगच्छंतिपर्वतम् ३३ सविशीर्णोऽपतच्छैलोभृशमार्तस्वरान् रुवन् ॥ तस्मिन्निपतितेत्वन्येनेदुःशैलाभृशंतदा ३४ सतंनादंभृशार्तानांश्रुत्वाऽ
पिबलिनांवरः ॥ नप्राच्यवदमेयात्माशक्तिमुद्यम्यचानदत् ३५ सातदाविमलाशक्तिःक्षितातेनमहात्मना ॥ बिभेदशिखरंधोरंश्वेतस्यतरसागिरेः ३६ सतेना
भिहतोदीर्णो गिरिःश्वेतोऽचलैःसह ॥ उत्पपातमहींत्यक्तामीतःससुमहात्मनः ३७ ततःप्रव्यथिताभूमिर्व्यशीर्यसमंततः ॥ आर्तास्कंदंसमासाद्यपुनर्वलवती
बभौ ३८ पर्वताश्चनमस्कृत्यतमेवपृथिवींगताः ॥ अथैनममजल्लोकःस्कंदंशुक्लस्यपंचमीम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिआं
गिरसेकुमारोत्पत्तौपंचविंशत्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ तस्मिन्जातेमाहसत्त्वेमहासेनेमहाबले ॥ समुतस्थुर्महोत्पाताघो
ररूपाःपृथग्विधाः १ स्त्रीपुंसोर्विपरीतंचतथाद्वंद्वानियानिच ॥ ग्रहादीप्तादिशःखंचररासचमहीभृशम् २ ऋषयश्चमहाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्समंततः ॥ अकुर्वन्
शांतिमुद्विग्नलोकानांलोकभावनाः ३ निवसंतिवनेयेतुतस्मिंश्चैत्ररथेजनाः ॥ तेऽब्रुवन्नेषनोऽनर्थःपावकेनाहितोमहान् ४ संगम्यषड्भिःपत्नीभिःसप्तर्षीणामिति
स्मह ॥ अपरेगरुडीमाहुस्त्वयाऽनर्थोऽयमाहृतः ५ यैर्दृष्टासातदादेवीतस्यारूपेणगच्छती ॥ नतुतत्स्वाहयाकर्मकृतंजानातिवैजनः ६ सुपर्णीतुवचःश्रुत्वा
ममायंतनयस्त्विति ॥ उपगम्यशनैःस्कंदमाहाहंजननीतव ७ अथसप्तर्षयःश्रुत्वाजातंपुत्रंमहौजसम् ॥ तत्पुत्रःषट्पदापत्नीर्विनादेवीमरुंधतीम् ८ षड्भिरिव
तदाजातमाहुस्तद्वनवासिनः ॥ सप्तर्षीनाहचस्वाहाममपुत्रोऽयमित्युत ९ अहंजानेनैतदेवमितिराजन्पुनःपुनः ॥ विश्वामित्रस्तुकृत्वेषिसप्तर्षीणामहामुनिः ॥
१० पावकंकामसंतप्तमदृष्टःपृष्ठतोऽन्वगात् ॥ तत्तेननिखिलंसर्वमवबुद्धंयथातथम् ११ विश्वामित्रस्तुप्रथमंकुमारंशरणंगतः ॥ स्तवंदिव्यंसंप्रचक्रमहासेनस्य
चापिसः १२ मंगलानिचसर्वाणिकौमाराणित्रयोदश ॥ जातकर्मादिकास्तस्यक्रियाश्चक्रमहामुनिः १३ षड्वक्त्रस्यतुमाहात्म्यंकुटुटस्यतुसाधनम् ॥ शक्त्या
देव्याःसाधनंचतथापारिषदामपि १४ विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्मलोकहितायवै ॥ तस्मादृषिःकुमारस्यविश्वामित्रोऽभवत्प्रियः १५ अन्वजानाच्चस्वाहायाकृ
पान्यत्वंमहामुनिः ॥ अब्रवीच्चमुनीन्सर्वान्पराध्यंतिवैस्त्रियः १६

तवैरं द्वंद्वान्यतिशीतारयुष्णादीनि १ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । जातकर्मादिका विवाहात्प्राचीनास्त्रयोदशक्रियाः । ११ । १४ । १५ । १६

श्रुत्वातुश्रुत्वाऽपि सर्वतोलोकापवादमयाद्रामवत्पत्नीस्त्यक्तवंतइत्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकं

श्रुत्वातुतत्त्वतस्तस्मात्तेपत्नीःसर्वतोऽत्यजन् ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ स्कंदंश्रुत्वातदादेवावासवंसहिताऽब्रुवन् १७ अविषह्यबलंस्कंदंजहिशक्राशुमाचिरम् ॥ यादे
वाननिहंस्येनंदेवद्रोयंभविष्यति १८ त्रैलोक्यंसन्निगृह्यास्मांस्त्वांचशक्रमहाबल ॥ सतानुवाचव्यथितोबालोऽयंसुमहाबलः १९ स्रष्टारमपिलोकानांयुधिवि
क्रम्यनाशयेत् ॥ नबालमुत्सहेहंतुमितिशक्रःप्रभाषते २० तेब्रुवन्नास्ति तेवीर्ययतएवंप्रभाषसे ॥ सर्वास्त्वद्याभिगच्छंतुस्कंदंलोकस्यमातरः २१ कामवीर्याग्रंतुवै
नंतथेत्युक्ताचताययुः ॥ तमप्रतिबलंदृष्ट्वाविषण्णवदनास्तुताः २२ अशक्योऽयंविचिंत्यैवंतमेवशरण्ययुः ॥ उचुश्चैनंत्वमस्माकंपुत्रोभवमहाबल २३ अभि
नंदस्वनःसर्वाःप्रस्तुताःस्नेहविकृवाः ॥ तासांतद्वचनंश्रुत्वापातुकामःस्तनान्प्रभुः २४ ताःसंपूज्यमहासेनःकामांश्चासांप्रदायसः ॥ अपश्यदग्निमायांतंपितरं
बलिनांबली २५ सतुसंपूजितस्तेनसहमातृगणेनह ॥ परिवार्यमहासेनंरक्षमाणःस्थितःशिवः २६ सर्वासांयातुमातृणानारीक्रोधसमुद्भवा ॥ धात्रीस्वपुत्रवत्स्कं
दंशूलहस्ताऽभ्यरक्षत २७ लोहितस्योदधेःकन्याकूरालोहितभोजना ॥ परिष्वज्यमहासेनंपुत्रवत्पर्यरक्षत २८ अग्निर्भूत्वानैगमेयश्छागवक्रोबहुप्रजः ॥ रमयामास
शैलस्थंबालंक्रीडनकैरिव २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कंडेयसमास्यापर्वणिआंगिरसेस्कंदोत्पत्तौषड्विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥
॥ मार्कंडेयउवाच ॥ ग्रहाःसोपग्रहाश्चैवऋषयोमातरस्तथा ॥ हुताशनमुखाश्चैवदृष्टाःपारिषदांगणाः १ एतेचान्येचबहवोघोरास्त्रिदिववासिनः ॥ परि
वार्यमहासेनंस्थितामातृगणैःसह २ संदिग्धांविजयदृष्ट्वाविजयेप्सुःसुरेश्वरः ॥ आरुह्यैरावतस्कंधंप्रययौदैवतैःसह ३ आदायवज्रंबलवान्सर्वैर्देवगैर्दृतः ॥
विजिघांसुर्महासेनमिद्रस्तूर्णतरंययौ ४ उग्रतंचमहानादं देवानीकंमहाप्रभम् ॥ विचित्रध्वजसन्नाहंनानावाहनकार्मुकम् ५ प्रवरांबरसंवीतंश्रियाजुष्टमलंकृतम् ॥
विजिघांसुंतमायांतंकुमारःशक्रमन्वयात् ६ विनदन्पार्थदेवेशोदुतंयातिमहाबलः ॥ संहर्षयन्देवसेनांजिघांसुःपावकात्मजम् ७ संपूज्यमानास्त्रेदशैस्तथैवपर
मर्षिभिः ॥ समीपमथसंप्राप्तःकार्तिकेयस्यवासवः ८ सिंहनादंततश्चक्रेदेवेशःसहितैःसुरैः ॥ गुहोऽपिशब्दंतंश्रुत्वाव्यनदत्सागरोयथा ९ तस्यशब्देनमहता
समुद्भूतोदधिप्रभम् ॥ बभ्रामतत्रतत्रैवदेवसैन्यमचेतनम् १० जिघांसुनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वासपावकिः ॥ विससर्जमुखात्क्रुद्धःप्रवृद्धाःपावकार्चिषः ११ अद
हृद्देवसैन्यानिवेपमानानिभूतले ॥ तेप्रदीप्तशिरोदेहाःप्रदीप्तायुधवाहनाः १२ प्रच्युताःसहस्राभातिव्यस्तास्तारागणाइव ॥ दह्यमानाःप्रपन्नास्तेशरणंपावका
त्मजम् १३ देवावज्रधरंत्यक्ताततःशांतिमुपागताः ॥ त्यक्तोदेवैस्ततःस्कंदेवज्रंशक्रोन्यपातयत् १४

ठीयेभारतभावदीपेपड्विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ ग्रहाइति उपग्रहाराहुप्रभृतयः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ वज्रस्यविशनात्वाहोरास्त्रनात्रविशाखइत्यर्थः १७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेसतविशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ ७ ॥ स्कंदेति १ । २

तद्विसृष्टं जघानाशुपार्श्वे स्कंदस्य दक्षिणम् ॥ विभेदचमहाराजपार्श्वे तस्य महात्मनः १५ वज्रप्रहारात् स्कंदस्य संजातः पुरुषोऽपरः ॥ युवाकांचनसन्नाहः शक्तिघृग्निद्वयकुंडलः १६ यद्रज्जविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ संजातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमयुतिम् १७ भयादिद्रस्तुतं स्कंदं प्रांजलिः शरणं गतः ॥ तस्याभयंददौ स्कंदः सहसैन्यस्य सतमः ॥ ततः प्रहृष्टास्त्रिदशादित्राण्यभ्यवादयन् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या पर्वणि आंगिरसेन्द्रस्कंदसमागमे सप्तविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ स्कंदपारिषदानघोरान् शृणुष्व आहुतदर्शनान् ॥ वज्रप्रहारात् स्कंदस्य जन्तुस्तत्र कुमारकाः १ ये हरंति शिशून् जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ वज्रप्रहारात् कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः २ कुमारस्ते विशाखं च पितृत्वे समकल्पयन् ॥ सभूत्वा भगवान्संख्येरक्षंश्छागमुखस्तदा ३ वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः ॥ मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौसलः ४ ततः कुमारपितरं स्कंदमाहुर्जनाभुवि ॥ रुद्रमग्निमुखां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलम् ५ यजंति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपोनामहुताशनः ६ किं करोमीति ताः स्कंदं संप्राप्ताः समभाषयन् ॥ कुमार्य ऊचुः ॥ भवेमसर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ७ प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ सोऽब्रवीद्वाढभित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ८ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कंदं मातृगणोऽगमत् ९ काकी च हलिमा चैव मालिनी बृंहिता तथा ॥ आर्यापला ला वै मित्रासप्तैताः शिशुमातरः १० एतासां वार्यसंपन्न शिशुर्नामातिदारुणः ॥ स्कंदप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ११ एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कंदमातृगणोद्भवः ॥ छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते १२ षष्ठं छागमयं वक्रं स्कंदस्यैवेति विदितम् ॥ षट्शिरोम्यंतरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् १३ षण्णांतु प्रवरंतस्य शीर्षाणां भिद्व्यते ॥ शक्तियेनासृजदिव्यां भद्रशाख इति स्मह १४ इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पंचमीम् ॥ तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप १५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या पर्वणि आंगिरसे कुमारोत्तौ अष्टविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ उपविष्टं तु तं स्कंदं हिरण्यकवचस्रजम् ॥ हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् १ लोहितांबरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् २ ततस्तत्वरदं शूरं युवानं मृष्टकुंडलम् ॥ अभजत्पद्मरूपाश्रीः स्वयमेव शरीरिणी ३ श्रिया जुष्टः पृथुयशाः सकुमारवरस्तदा ॥ निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ४ अपूजयन् महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ॥ इदमाहुस्तदा चैव स्कंदं तत्र महर्षयः ५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ हिरण्यगर्भं भद्रं ते लोकानां शं करो भव ॥ त्वया षड्राज जातेन सर्वलोका वशीकृताः ६

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥ ॥ ७ ॥ उपविष्टमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ हिरण्यगर्भं तिसंबोधनेन स्कंदस्य सूत्रात्ममूर्तितां दर्शयति ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ रुद्रमग्निमिति 'रुद्रो वा एष यदग्निः' इति श्रुतिविदो द्विजाः प्राहुः

अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ॥ तस्मादिद्रो भवान् स्तुत्रैर्लोक्यस्याभयंकरः ७ ॥ स्कंद उवाच ॥ किमिद्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ॥ कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ८ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजासुखम् ॥ तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान् कामान् सुरेश्वरः ९ दुर्वृत्तानां संहारति व्रतस्थानां प्रयच्छति ॥ अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः १० असूयै च भवेत्सूर्यस्तथाऽचंद्रे च चंद्रमाः ॥ भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्या पश्चकारणैः ११ एतादिं द्रेण कर्तव्यमिद्रे हि विपुलं बलम् ॥ त्वंच वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिद्रो भवस्वनः १२ ॥ शक्र उवाच ॥ भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ॥ अभिषिच्यस्व चैवाद्यप्राप्तरूपोऽसि सतम १३ ॥ स्कंद उवाच ॥ शाधित्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजयेरतः ॥ अहं ते किंकरः शक्रनभेद्रत्वमीप्सितम् १४ ॥ शक्र उवाच ॥ बलं तवाहुतं वीर त्वं देवानां मरीचजहि ॥ अवज्ञास्यांति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः १५ इन्द्रत्वे तु स्थितं वीरबलं हीनं पराजितम् ॥ आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यं त्यतं द्वि ताः १६ भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेक्ष्यति ॥ द्विधा भूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा १७ विग्रहः संप्रवर्तते भूतभेदान् महाबल ॥ तत्र त्वं मारणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि १८ तस्मादिद्रो भवानेव भविता माविचारय ॥ स्कंद उवाच ॥ त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च १९ करोमि किंच ते शक्रशासनं तद्भवीहि मे ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहमिद्रो भविष्यामि तव वाक्यान् महाबल २० यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्वापितं त्वया ॥ यदि वा शासनं स्कंदकर्तुं भिच्छसि मे शृणु २१ अभिषिच्यस्व देवानां सैनापत्ये महाबल ॥ स्कंद उवाच ॥ दानवानां विनाशाय देवानां मर्थसिद्धये २२ गोब्राह्मणहितार्थाय सैनापत्येऽभिषिचमाम् ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह २३ अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ तत्र तत्कांचनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत २४ यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्मनोऽलम् ॥ विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्यमी २५ आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ आगम्य मनुजव्याघ्रसहदेव्या परंतप २६ अर्चयामास सुप्रीतो भगवान् गोवृषध्वजः ॥ रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहुरुद्रसूनुस्ततस्तुतः २७ रुद्रेण शुक्रमुत्तमं वृत्तं च्छेतः पर्वतोऽभवत् ॥ पावकस्योद्विगं श्वेतैकतिकाभिः कृतं नगे २८ पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ॥ रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् २९ अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ॥ तत्र जातस्ततः स्कंदो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ३० रुद्रस्य वद्वेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च भारत ॥ जातः स्कंदः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ३१ अरजे वाससीरके वसानः पावकात्मजः ॥ भाति दीप्तवपुः श्रीमान् रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ३२ कुकुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ॥ रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ३३

२७ । २८ । २९ प्रकारांतरेण स्कंदस्य रुद्रसूनुत्वमाह अनुप्रविश्येति अनुप्रविश्य स्थितेनेति शेषः ततो वह्निं देहे प्रविष्टा मुद्रा जात इति वा रुद्रसूनु रित्यर्थः ३० । ३१ । ३२ । ३३

३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेऊनविंशदधिक
याचेष्टासर्वभूतानांप्रभाशांतिर्वलंतथा ॥ अग्रतस्तस्यसाशक्तिर्देवानांजयवर्धिनी ३४ विवेशकवचंचास्यशरीरेसहजंतथा ॥ युध्यमानस्यदेवस्यप्रादुर्भवति
तत्सदा ३५ शक्तिर्धर्मोवलंतेजःकांतत्वंसत्यमुन्नातिः ॥ ब्रह्मण्यत्वमसंमोहोभक्तानांपरिरक्षणम् ३६ निकंतनंचशत्रूणांलोकानांचाभिरक्षणम् ॥ स्कंदेनसहजाता
निसर्वाण्येवजनाधिप ३७ एवंदेवगणैःसर्वैःसोभिषिक्तःस्वलंकृतः ॥ बभौप्रतीतःसुमनाःपरिपूर्णंदुमंडलः ३८ इष्टैःस्वाध्यायघोषैश्चदेवतूर्यवरैरपि ॥ देवगंध
र्वगांश्चसर्वैरप्सरसांगणैः ३९ एतैश्चान्यैश्चबहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैःस्वलंकृतैः ॥ सुसंवृतःपिशाचानांगणैर्देवगणैस्तथा ४० क्रीडन्भातितदादेवैरभिषिक्तश्चपावकिः ॥
अभिषिक्तमहासेनमपश्यंतदिवौकसः ४१ विनिहत्यतमःसूर्ययथेहाम्युदितंतथा ॥ अथैनमभ्ययुःसर्वादेवसेनाःसहस्रशः ४२ अस्माकंत्वंपतिरितिबुवाणाः
सर्वतोदिशः ॥ ताःसमासाद्यभगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ४३ अर्चितस्तुस्तुतश्चैवसांख्ययामासताअपि ॥ शतक्रतुश्चाभिषिच्यस्कंदंसेनापतितदा ४४ सस्मार
तांदेवसेनांयासातेनविमोक्षिता ॥ अयंतस्याःपतिर्नूनंविहितोब्रह्मणास्वयम् ४५ इतिचित्यानयामासदेवसेनांह्यलंकृताम् ॥ स्कंदंप्रोवाचबलभिदियंकन्यासु
रोत्तम ४६ अजातेत्वयिनिर्दिष्टातवपत्नीस्वयंभुवा ॥ तस्मात्त्वमस्याविधिवत्पाणिमंत्रपुरस्कृतम् ४७ गृहाणदक्षिणंदेव्याःपाणिनापद्मवर्चसा ॥ एवमुक्तःसज
ग्राहतस्याःपाणिंयथाविधि ४८ बृहस्पतिर्मंत्रविद्विजजापचजुहावच ॥ एवंस्कंदस्यमहिषीदेवसेनांविदुर्जनाः ४९ पृष्ठायांब्राह्मणाप्राहर्लक्ष्मीमासांसुखप्रदाम् ॥
सिनीवालीकुहूंचैवसद्वृत्तिमपराजिताम् ५० यदास्कंदःपतिलब्धःशाश्वतोदेवसेनया ॥ तदातमाश्रयलक्ष्मीःस्वयंदेवीशरीरिणी ५१ श्रीजुष्टःपंचमीस्कंदस्त
स्माच्छ्रीपंचमीस्मृता ॥ पष्ठ्यांकृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पृष्ठीमहातिथिः ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिमार्कण्डेयसमास्यापर्वणिआंगिरसेस्कंदो
पाख्यानेऊनविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२९॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ श्रियाजुष्टमहासेनंदेवसेनापतिकृतम् ॥ सप्तर्षिपत्न्यःषड्देव्यस्तत्सकाशमथागमन् १
ऋषिभिःसंपरित्यक्ताधर्मयुक्तामहाव्रताः ॥ द्रुतमागम्यचोचुस्तादेवसेनापतिप्रभुम् २ वयंपुत्रपरित्यक्ताभर्तृभिर्देवसंमितैः ॥ अकारणादुषातैस्तुपुण्यस्थानात्परि
च्युताः ३ अस्माभिःकिलजातस्त्वामितिकेनाप्युदाहृतम् ॥ तत्सत्यमेतत्संश्रुत्यतस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ४ अक्षयश्चभवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धिनःप्रभो ॥ त्वांपुत्रंचाप्य
भीप्सामःकृत्वैतदनृणोभव ५॥स्कंदउवाच॥ मातरोहिभवत्योमेसुतोवोऽहमनिर्दिताः॥यद्वाऽपीच्छततत्सर्वसंभविष्यतिवस्तथा६ मार्कण्डेयउवाच ॥ विवक्षंतंततः
शक्रंकिंकार्यमिति सोऽब्रवीत्॥उक्तःस्कंदेनब्रूहीतिसोऽब्रवीद्वासवस्ततः७अभिजित्स्पर्धमानातुरोहिण्याकन्यसीस्वसा ॥ इच्छंतीज्येष्ठतांदेवीतपस्तपुवनंगता ८
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रियेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ विवक्षंतमभिजिन्नक्षत्रस्यपतनान्नक्षत्रसंख्याकथंसमाभवेदितिप्रष्टुमिच्छंतंशक्रंस्कंदः
किंकार्यमित्यब्रवीत् ७ कन्यसीकनिष्ठा वनंगता अधिकारंत्यक्त्वेतिशेषः ८

सावज्येष्ठतास्पर्धयागगनाच्च्युताऽतोऽहंमूढोऽस्मि नक्षत्रसंख्यापूरणप्रकारस्याज्ञानादितिभावः ९ धनिष्ठादिरिति यस्यनक्षत्रस्याद्यक्षणे चंद्रसूर्यगुरुणांयोगस्तद्युगादिनक्षत्रं तच्चपूर्व रोहि
ण्यभूततदाऽभिजित्पतनकालेत्वेकन्यूनैरहोरात्रैर्मग्नस्यभोगात् कृतयुगादिनक्षत्रं धनिष्ठेवामवदित्यर्थः संख्याकलाकाष्ठादीनाम् १० तथाच कृतिकाभिरेवनक्षत्रसंख्यापूर्तिर्कुर्वतिशक्राशयं
ज्ञात्वा तास्त्रिदिवंगताः ११ ननुपट्कृतिकाःकथं सप्तशीर्षाभमित्यत आह विनतेति ऋषिपत्नीनामिवगच्छन्त्या अपिरूपंस्वाहयाघृतमितितत्साहित्यात्सप्तशीर्षाभमित्यर्थः १२ स्नुषयादेवसे
तत्रमूढोऽस्मिभद्रंतेनक्षत्रंगगनाच्च्युतम् ॥ कालंत्विमंपरंस्कंदब्रह्मणासहचितय ९ धनिष्ठादिस्तदाकालोब्रह्मणापरिकल्पितः ॥ रोहिणीह्यभवत्पूर्वमेवंसंख्या
समाभवत् १० एवमुक्तेशुक्रेणत्रिदिवंकृतिकागताः ॥ नक्षत्रंसप्तशीर्षाभंभातितद्ब्रह्मदेवतम् ११ विनताचाब्रवीत्स्कंदंममत्वंपिंडदःसुतः ॥ इच्छामेनित्य
मेवाहंव्यापुत्रसहासितुम् १२ ॥ स्कंदउवाच ॥ एवमस्तुनमस्तेऽस्तुपुत्रस्नेहात्प्रशाधिमाम् ॥ स्नुषयापूज्यमानविदेविवत्स्यसिनित्यदा १३ ॥ मार्कण्डेय
उवाच ॥ अथमातृगणःसर्वःस्कंदंवचनमब्रवीत् ॥ वयंसर्वस्यलोकस्यमातरःकविभिःस्तुताः ॥ इच्छामोमातरस्तुभ्यंभावितुंपूजयस्वनः १४ ॥ स्कंदउवाच ॥
मातरोहिभवत्योमेभवतीनामहंसुतः ॥ उच्यतांयन्मयाकार्यंभवतीनामथेप्सितम् १५ ॥ मातरऊचुः ॥ यास्तुतामातरःपूर्वलोकस्यास्यप्रकल्पिताः ॥ अ
स्मांकुभवेत्स्थानंतासांचैवनतद्भवेत् १६ भवेमपूज्यालोकस्यनताःपूज्याःसुरर्षभ ॥ प्रजाऽस्माकंहतास्ताभित्स्वल्कतेताःप्रयच्छनः १७ ॥ स्कंदउवाच ॥
वृताःप्रजानताःशक्याभवतीभिर्निषेवितुम् ॥ अन्यावःकांप्रयच्छामिप्रजांयामनसेच्छथ १८ ॥ मातरऊचुः ॥ इच्छामतासांमातृणांप्रजाभोक्तुंप्रयच्छनः ॥
त्वयासहपृथग्भूतायेचतासामथेश्वराः १९ ॥ स्कंदउवाच ॥ प्रजावोदग्निं कष्टंभुवतीभिरुदाहृतम् ॥ परिरक्षतभद्रंःप्रजाःसाधुनमस्कृताः २० ॥ मात
रऊचुः ॥ परिरक्षामभद्रंतेप्रजाःस्कंदयथेच्छसि ॥ त्वयानोरोचतेस्कंदसहवासश्चिरंप्रभो २१ ॥ स्कंदउवाच ॥ यावत्षोडशवर्षाणिभवंतितरुणाःप्रजाः ॥
प्रबाधतमनुष्याणांतावद्रूपैःपृथग्विधैः २२ अहंचवःप्रदास्यामिरौद्रमात्मानमव्ययम् ॥ परमंतेनसहिताःसुखंवत्स्यथपूजिताः २३ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥
ततःशरीरात्स्कंदस्यपुरुषःपावकप्रभः ॥ भोक्तुंप्रजाःसमर्त्यानांनिष्पपातमहाप्रभः २४ अपतत्सहसाभूमौविसंज्ञोऽथक्षुधादितः ॥ स्कंदेनसोऽभ्यनुज्ञातोरौ
द्ररूपोऽभवद्ब्रह्म २५ स्कंदापस्मारमित्याहुर्ग्रहंतद्विजसत्तमाः ॥ विनतातुमहारौद्राकथ्यतेशकुनिग्रहः २६ पूतनाराक्षसीप्राहुस्तंविद्यात्पूतनाग्रहम् ॥
कष्टादारुणरूपेणघोररूपानिशाचरी २७ पिशाचीदारुणाकाराकथ्यतेशीतपूवना ॥ गर्भान्सामानुषीणांतुहरतेघोरदर्शना २८ आदितिरेवतीप्राहु
र्ग्रहस्तस्यास्तुरैवतः ॥ सोऽपिबालान्महाघोरोवाधतेवैमहाग्रहः २९

नया १३ मातृगणोविनतादिसमूहः १४ । १५ ताःप्रसिद्धाःमातरोब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतयः १६ त्वत्कृतेत्वदर्थताभिर्ब्राह्म्यादिभिरस्मद्गर्भं मिथ्यामिश्रापदोषेण कोपयंतीभिः प्रजाहताः
संगामावादित्यर्थःसंधिरार्थः नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुकूलनेभेत्यर्थः १७ वृत्तामयादत्ताअपि मयाप्रार्थिताअपि मुनयोयुष्मान्नागीकरीष्यंतीतिभावः १८ मातृणांब्राह्म्यादीनां तासां
प्रजानःभीश्वराःपित्रादयः १९ प्रजाःअस्मदाद्याः नमस्कृता यूयं मयेतिशेषः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

दैत्यानांयादितिर्मातातामाहुर्मुखमंडिकाम् ॥ अत्यर्थंशिशुमांसेनसंप्रहृष्टादुरासदा ३० कुमारश्चकुमार्यश्चयेप्रोक्ताःस्कंदसंभवाः ॥ तेषापिगर्भभुजःसर्वेकौर
व्यसुमहाग्रहाः ३१ तासामेवतुपत्नानांपतयस्तेप्रकीर्तिताः ॥ आजायमानान्गृह्णन्तिबालकान्पौत्रकर्मिणः ३२ गवांमातातुयाप्राज्ञैःकथ्यतेसुरभिर्नृप ॥
शकुनिस्तामथारुह्यसहभुंक्तेशिशून्भुवि ३३ सरमानामयामाताशुनांदेवीजनाधिप ॥ साऽपिगर्भान्समादत्तेमानुषीणांसदैवहि ३४ पादपानांचयामाताकरं
जनिलयाहिसा ॥ वरदासाहिसौम्याचनित्यंभूतानुकंपिनी ३५ करंजेतानमस्यंतितस्मात्पुत्रार्थिनोनराः ॥ इमेत्वष्टादशान्येवैग्रहामांसमधुप्रियाः ३६ द्वि
पंचरात्रंतिष्ठंतिसततंसूतिकाग्रहे ॥ कद्रुःसूक्ष्मवपुर्भूत्वागर्भिणींप्रविशत्यथ ३७ भुंक्तेसातत्रतंगर्भसातुनागंप्रसूयते ॥ गंधर्वाणांतुयामातासागर्भंगृह्यगच्छति ३८
ततोविलीनगर्भासामानुषीभुविदृश्यते ॥ याजनित्रीत्वप्सरसांगर्भमास्तेप्रगृह्यसा ३९ उपनष्टततोर्गर्भकथयंतिमनीषिणः ॥ लोहितस्योदधेःकन्याधात्री
स्कंदस्यसास्मृता ४० लोहितायनिरित्येवंकदंबेसाहिपूज्यते ॥ पुरुषेषुयथारुद्रस्तथाऽऽर्याप्रमदास्वपि ४१ आर्यामाताकुमारस्यपृथक्कामार्थमिज्यते ॥
एवमेतेकुमारणामयाप्रोक्तामहाग्रहाः ४२ यावत्पोडशवर्षाणिशिशूनांह्यशिवास्ततः ॥ येचमातृगणाःप्रोक्ताःपुरुषाश्चैवयेग्रहाः ४३ सर्वेस्कंदग्रहानामज्ञेयानि
त्यंशरीरिभिः ॥ तेषांप्रशमनंकार्यंस्नानधूपमथाऽजनम् ॥ बलिकर्मोपहाराश्चस्कंदस्येज्याविशेषतः ४४ एवमभ्यर्चिताःसर्वेप्रयच्छंतिशुभंनृणाम् ॥ आ
युर्वीर्यचराजेंद्रसम्यक्पूजानमस्कृताः ४५ ऊर्ध्वतुषोडशाद्र्षाद्येभवंतिग्रहानृणाम् ॥ तानहंसंप्रवक्ष्यामिनमस्कृत्यमहेश्वरम् ४६ यःपश्यतिनरोदेवान्जा
ग्रद्वाशयितोऽपिवा ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंतंतुदेवग्रहंविदुः ४७ आसीनश्चशयानश्चयःपश्यतिनरःपितृन् ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंसंज्ञेयस्तुपितृग्रहः ४८ अ
वमन्यतियःसिद्धान्कुद्धाश्चापिशपंतियम् ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंज्ञेयःसिद्धग्रहस्तुसः ४९ उपाग्रातिचयोगंधानरसांश्चापिपृथग्विधान् ॥ उन्माद्यतिसतुक्षि
प्रंसंज्ञेयोराक्षसोग्रहः ५० गंधर्वाश्चापियंदिव्याःसंविशंतिनरंभुवि ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंग्रहोर्गांधर्वएवसः ५१ अधिरोहंतियंनित्यंपिशाचाःपुरुषंप्राति ॥ उ
न्माद्यतिसतुक्षिप्रंग्रहःपैशाचएवसः ५२ आविशंतिचयंयक्षाःपुरुषंकालपर्यये ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंज्ञेयोयक्षग्रहस्तुसः ५३ यस्यदोषैःप्रकुपितंचित्तमुह्यति
देहिनः ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंसाधनंतस्यशास्त्रतः ५४ वैकुण्ठ्याञ्चभयाच्चैवघोराणांचापिदर्शनात् ॥ उन्माद्यतिसतुक्षिप्रंसांत्वंतस्यतुसाधनम् ५५ काश्चि
त्क्रीडितुकामेवैभोक्तुकामस्तथाऽपरः ॥ अभिकामस्तथैवान्यइत्येषत्रिविधोग्रहः ५६ यावत्सप्ततिवर्षाणिभवंत्येतेग्रहानृणाम् ॥ अतःपरंदेहिनांतुग्रहतुल्यो
भवंज्ज्वरः ५७ अप्रकीर्णंद्रियंदांतंशुचिनित्यमतांद्रितम् ॥ अस्तिकंश्रद्धधानंचवर्जयंतिसदाग्रहाः ५८

मिथ्याभिज्ञापग्रस्तानामपि स्कंदमातृणां बालग्रहत्वादिना चाधिकारमाप्तिः किमुत साक्षाद्दोषकर्तृणामतः सर्वदोषपरिहारार्थमहेश्वरः पूज्य इत्युपसंहरति अगतीर्णं त्रियमिति ५८

५९ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीयेमा० त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ यदेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ॥ न स्पृशति ग्रहाभक्तान्न रान् देवं महेश्वरम् ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमाख्या पर्वणि आंगिरसे नु
प्यग्रहकथने त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ध ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ यदा स्कंदेन मातृगामेव मे तत्प्रियं कृतम् ॥ अथैनमब्रवीत्स्वाहाममपुत्रस्त्व
मौरसः १ इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ॥ तामब्रवीत्ततः स्कंदः प्रीतमिच्छसि कीदृशम् २ ॥ स्वाहो वाच ॥ दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहानाममहाभु
ज ॥ बाल्यात्प्रभृतिनित्यं च जातकामाहुताशने ३ न समाकामिनी पुत्रसम्यक्जानातिभावकः ॥ इच्छामि शाश्वतं वा संवस्तुं पुत्रसहाग्रिना ४ ॥ स्कंद उवाच ॥
हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्विजानां मंत्रसंस्तुतम् ॥ होष्यंत्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ५ अद्य प्रभृतिदास्यंति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ॥ एवमग्निस्त्वया सार्धं
सदा वत्स्यति शोभने ६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कंदेन पूजिता ॥ पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कंदं पूजयत् ७ ततो ब्रह्मामहासेनं प्रजापतिर
था ब्रवीत् ॥ अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ८ रुद्रेणाग्निसमाविश्य स्वाहामाविश्य चो मया ॥ हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ९ उमा योन्यां च
रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना ॥ अस्मिन्निग्नौ निपतितमिजिकामिजिकं यतः १० संभूतं लोहितो देतुः शुक्रशेषमवाप तत् ॥ सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ११
आसक्तमन्यद्दृक्षेत्तदेवं पंचधाऽपतत् ॥ तत्र ते विविधा कारागणा ज्ञेयामनीषिभिः ॥ तव पारिषदाधोराय एते पिशिता शिनः १२ एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासे
नो महेश्वरम् ॥ अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः १३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अर्कपुष्पैस्तुते पंचगणाः पूज्या धनार्थिभिः ॥ व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाच
रेत् १४ मिजिकामिजिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ॥ नमस्कार्यं सदैव हवाला नाहितमिच्छता १५ स्त्रियो मानुषमांसादावृद्धिकानामनामतः ॥ वृक्षेषु जातास्ता देव्यो
नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः १६ एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ॥ घंटायाः सपताकायाः शृणुमे संभवं नृप १७ ऐरावतस्य घंटे द्वे वै जयंत्याविति श्रुते ॥
गुहस्य ते स्वयंदत्ते क्रमेणानाग्यधीमता १८ एका तत्र विशाखस्य घंटा स्कंदस्य चापरा ॥ पताकाकार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता १९ यानि कीडनकान्य
स्य देवैर्दत्तानि वै तदा ॥ तैरेवरमते देवो महासेनो महाबलः २० संसृताः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ॥ शुशुभे कांचने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः २१ तेन वीरेण
शुशुभे स शैलः शुभकाननः ॥ आदित्येनेवांशुमतामंदरश्चारु कंदरः २२ संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ॥ पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा २३ कदंबत
रुपं डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ॥ दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः २४ तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः २५

२६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। जृम्भकैर्ग्रहविशेषैः २४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८
 तत्रादिव्याश्रयं धर्वाच्यतेऽप्सरसस्तथा ॥ हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् २६ एवं सेंद्रजगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ॥ प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कंदं न च ग्लायति
 दर्शनात् २७ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ यदाऽभिषिक्तो भगवान्सैनापत्येन पावकः ॥ तदा संप्रस्थितः श्रीमान् हृष्टो भद्रवटं हरः २८ रथेनादिव्यवर्णेन पार्वत्या सहितः
 प्रभुः ॥ सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे २९ उत्पत्ता दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ तेषु बंत इवाकाशं त्रासयंत श्वराचरान् ३० सिंहा नभस्य गच्छं
 तनदंतश्चारुकेसराः ॥ तस्मिन् रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ३१ विद्युता सहितः सूर्यः सेंद्रचापे धनेयथा ॥ अग्रतस्तस्य भगवान् धनेशो गुह्यकैः सह ३२
 आस्थाय तु चिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ॥ पृष्ठतोऽनुययौ यातं वरदं वृषभध्वजम् ॥ जृम्भकैर्ग्रहक्षोभिः स्रग्भिः समलं
 कृतः ३४ यात्यमोघो महायक्षो दाक्षिण्यं पक्षमास्थितः ॥ तस्य दाक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः ३५ गच्छंति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ यमश्च मृत्युनासा
 धैः सवेतः परिवारितः ३६ घोरैर्व्याधिशतैर्यातिघोररूपवपुस्तथा ॥ यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरश्चिश्चिखरः शितः ३७ विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ३८ परिवार्य शनैर्यातियादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ पृष्ठतो विजयस्यापियाति रुद्रस्य पाट्टिशः ३९ गदामुसलशक्तया चैर्वृतः प्रह
 रणोत्तमैः ॥ पट्टिशं त्वन्वगाद्राजं छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ४० कमंडलुश्चाप्यनुतं महर्षिगणसेवितः ॥ तस्य दाक्षिणतो भाति दंडो गच्छन् श्रिया वृतः ४१ भृगो गिरो
 भिः सहितो देवैश्चानुपूजितः ॥ एषा तु पृष्ठतोरुद्रो विमले स्यंदने स्थितः ४२ याति संहर्षयन् सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ ऋषयश्चापि देवाश्च गंधर्वा भुजगास्त
 था ४३ नद्यो हृदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसांगणाः ॥ नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ४४ स्त्रियश्च विविधा कारायांति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ सृजंत्यः पुष्पवर्षाणि
 चारु रूपा वरांगनाः ४५ पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ छत्रं च पांडुरं सोमस्तस्य पूर्वमन्यधारयत् ४६ चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च धिष्ठि
 तौ ॥ शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजडिह्या वृतः ४७ सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ गौरीविद्याऽयं गंधारीकेशिनी मित्रसाह्वया ४८ सा विद्या सह
 सर्वास्ताः पार्वत्या याति पृष्ठतः ॥ तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ४९ तस्य कुर्वति वचनं सेंद्रा देवाश्च भूमुखे ॥ गृहीत्वा तु पताकां वैयात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ॥
 ५० व्यापृतस्तु इमं शाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ॥ पिंगलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानंददायकः ५१ एभिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथा सुखम् ॥ अग्रतः पृष्ठतश्चैव
 न हितस्य गतिर्ध्रुवा ५२ रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयंती ह देवतम् ॥ शिवमित्येव यं प्रादुरीशं रुद्रं पितामहम् ५३ भावैस्तु विविधाकारैः पूजयंति महेश्वरम् ॥ देवसे
 नापतिस्त्वेवं देवसेनाभि रावृतः ॥ अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृतिकासुतः ५४

विद्यागणाः स्तुतिपद्यसमूहाः ४९ वचनं पठनं सरहस्यव्याख्यानं वा ५०। ५१। ५२। ५३। ५४

५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८ अनयोद्धारहरणादिः
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ॥ सप्तमं मारुतस्कंधं रक्षानित्यमंतद्रितः ५५ ॥ स्कंद उवाच ॥ सप्तमं मारुतस्कंधं पालयिष्याम्यहं प्रभो ॥ यदन्यदपि मेका
 र्यं देवतद्वदमाचिरम् ५६ ॥ रुद्र उवाच ॥ कार्यं ध्वं त्वया पुत्रसं द्रष्टव्यः सदैव हि ॥ दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ५७ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥
 इत्युक्त्वा विसर्ज्यै नं परिष्वज्य महेश्वरः ॥ विसर्जिते ततः स्कंदे भूवौत्पातिकं महत् ५८ सहसैव महाराज देवान्सर्वान् प्रमोहयत् ॥ ज्वालाखं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं
 भृशम् ५९ च चालव्यनदच्चोर्वी तमो भूतं जगद्भौ ॥ ततस्तद्धारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ६० उमाचैव महाभाग देवाश्च समहर्षयः ॥ ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्व
 तांबुदसन्निभम् ६१ नानाप्रहरणघोरमदृश्यत महद्वलम् ॥ तद्वै घोरममं रूयेयं गर्जच्च विविधागिरः ६२ अभ्यद्रवद्रणे देवान् भगवंतं च शंकरम् ॥ तौर्विमृष्टान्यनी
 केषु वाणजालान्यनेकशः ६३ पर्वताश्च शतद्वयश्च प्रासासि परिधागदाः ॥ निपताद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानां किं महायुधैः ६४ क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥
 निकृत्तयोधनागाश्च कृत्तायुधमहारथम् ६५ दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं भौ ॥ असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ६६ अपतद्गंधर्वा यिष्ठं महाभुवनं
 यथा ॥ तेषु विभिन्नशिरो देहाः प्राद्वंतो दिवौकसः ६७ ननाथमधिगच्छंति वध्यमाना महारणे ॥ अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ६८ आश्वासयन्नुवाचे दंबल
 मिदानवार्दितम् ॥ भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्यत ६९ कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिमावः काचिद्वचनं भवेत् ॥ जयतैनान्सुदुर्बतान् दानवान् घोरदर्शनान् ७०
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महामु रात् ॥ शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ७१ दानवान् प्रत्ययुध्यंत शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरु
 तश्च महाबलाः ७२ प्रत्युद्युर्भहाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ तौर्विमृष्टान्यनीकेषु कुक्षैः शस्त्राणि संयुगे ७३ शराश्च दैत्यकायेषु पिबंति रुधिरं बहु ॥ तेषां देहान् वि
 निर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ७४ निपतंतोऽभ्यदृश्यंत नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि ससायकैः ७५ अपतन्मृतलेराजं छिन्नाभ्राणी
 वसर्वशः ॥ ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वं देवगणैर्युधि ७६ त्रासितं विविधैर्वाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ अथोत्क्रुष्टं दाहष्टैः सर्वं देवैरुदायुधैः ७७ संहतानि चतूर्याणि
 प्रावाद्यंत ह्यनेकशः ॥ एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत् सुदारुणम् ७८ देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्मम् ॥ अनयो देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ७९ तथा
 हि दानवा घोरा विनिघ्नंति दिवौकसः ॥ ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनः ८० बभूवुर्दानवैर्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ अथ दैत्यबलाद्धोरात्रिष्पपातम
 हाबलः ८१ दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ तेतं घनैरिवादिभ्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ८२ तमुद्यतगिरिराजं व्यद्रवंत दिवौकसः ॥ अथाभिद्रुत्य महि
 षो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ८३ पतता तेना गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ॥ भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतु वि ८४ अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन् सुरान् ॥ अभ्य
 द्रवद्रणे तूर्णं सिंहः सुद्रुमगानिव ८५

पतिव्रतोपाख्याने सूचितान् स्त्रीधर्मांश्चिवरीतुं द्रौपदीसत्यभामासंवादमारभते उपासीनेषु विप्रेषु विद्यादिना सममेकत्र १ जाहस्यमाने परस्परमतिशयेन हसंत्यौ २ कुरुयदूथिताः कुरुयदुपु
चोत्पन्नाः ३ ४ संहतान् दृढांगान् ५ ६ व्रतसोमवारव्रतादि तपउपवासादि स्नानसंगमादौ । मंत्रोपेतमौषधं वशीकरणार्थं विद्या कामशास्त्रोक्ता । रतांते वामपादेन भर्तृलिंगमुपस्पृशेत् ।
यावज्जीवं पतिस्तस्यागर्मदासो भवेव ह्युम् इत्यादिकाः द्वीर्थः । मूलं अप्रच्युतं तारुण्यादितद्वीर्थं जपहोमागदाः विशकलिताः समुदिता वा अगदोऽजनादि रौषधम् ७ भगदेवतं सौभाग्यवर्धकं सौर

॥ अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ उपासीनेषु विप्रेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ द्रौपदीसत्यभामाचविविशाते तदा समम्
१ जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र ते न्योऽन्यस्य प्रियंवदे २ कथयामास तु श्वित्राः कथाः कुरुयदूथिताः ॥ अथाब्रवीत्सत्य
भामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ३ सात्राजितीयाज्ञसेनीरहसीदं सुमध्यमा ॥ केन द्रौपदि वृत्तेन पांडवान धितिष्ठसि ४ लोकपालोपमान् वीरान् पुनः परमसंहतान् ॥
कथंचवशगास्तुभ्यं न कुप्यंति च ते शुभे ५ तव वश्या हि स ततं पांडवाः प्रियदर्शने ॥ मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ६ व्रतचर्या तपो वाऽपि स्नानमंत्रौषधानि
वा ॥ विद्यावीर्यमूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ७ ममाद्या चक्षुषां चालियशस्यं भगदेवतम् ॥ येन कृष्णं भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ८ एवमुक्त्वा सत्यभामा विर
रामयशास्विनी ॥ पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ९ असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ॥ असदाचारिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् १० अनु
प्रश्रः संशयो वानैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ११ यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियम् ॥ उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्म
गतादिव १२ उद्विग्नस्य कुतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मंत्रकर्मणा १३ अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान् ॥ मूलप्र
चारैर्हि विषं प्रयच्छंति जिघांसवः १४ जिह्वायां निपुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ॥ तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् १५ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः प
लितास्तथा ॥ अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडां धवधिरास्तथा १६ पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपमृजंत्युत ॥ न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन १७ वर्ता
म्यहंतु यां वृत्तिं पांडवेषु महात्मसु ॥ तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामेयशास्विनि १८ अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ॥ सदारां पांडवान् नित्यं प्रयतोपचराम्य
हम् १९ प्रणयं प्रति संहत्य निघायात्मानमात्मानि ॥ शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी २० दुर्व्याहताच्छं कमाना दुस्थिता दुरवेक्षिता ॥ दुरासिता
हर्वजिता दिग्गिता ध्यासितादपि २१ सूर्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान्महारथान् ॥ सेवे च क्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः २२

व्रतादिकं भगवेदनमिति पाठे सौभाग्यसूचकं वशानुगइच्छानुसारी ८ । ९ हेसत्ये अनुकीर्तनमुत्तरम् १० । ११ । १२ । १३ औषधादिप्रयोगेऽनिष्टमाह अभिप्रेतेति गदान् रोगान् १४ । १५ ज
लोदरः उदररोगः वृकोदर इति पाठे कुक्षिव्याधिर्मस्मकनामा श्वित्रिणः कुष्ठवंतः १६ उपसृजंति दोषैर्योजयंति १७ । १८ सदारा निति सपत्नीनामपि सेवनं पतिप्रीत्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः १९ प्रण
यभीष्मो आत्मा नाचितं आत्मनि स्वास्मिन् निरभीमाना दर्पहीना २० इंगितमभिप्रायः अध्यासितः क्षिप्तो यस्मिन् कटाक्षे तस्मादिंगिता ध्यासिता २१ क्षुर्हणः दृष्ट्वैरिपूत्रं प्रति तादृशान् २२

अभिरूपः सुंदरः २३ नाभुक्तवतीति भर्तारि असुक्तवति नाश्रामीत्यपकृष्यते । तथा अस्मात्ते नस्त्रामीति शेषः तथा कर्मकरेषु मूर्खेष्वपि असंविष्टेषु न संविशामि अनाशितेषु नाश्रामीति च विपरिणा
मापकर्षणेन योज्यं २४ । २५ प्रमृष्टभांडासंभारजितगृहोपकरणा २६ अतिरस्कृतसंभाषातिरस्कारशून्यवचना २७ अनर्मपरिहासहीनं हसितं हासः स्थानं स्थितिं अवस्करेति रस्करोमिकिरते
देवो मनुष्यो गंधर्वो युवाचापि स्वलंकृतः ॥ द्रव्यवानभिरूपो वानमेऽन्यः पुरुषो मतः २३ नाभुक्तवतिनास्त्रातेनासंविष्टे च भर्तारि ॥ न संविशामि नाश्रामि सदा कर्म
करेष्वपि २४ क्षेत्रादनाद्याग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ॥ अभ्युत्थायाभिनेदामि आसनेनोदकेन च २५ प्रमृष्टभांडा मृष्टान्नाकाले भोजनदायिनी ॥ संयता गुप्त
धान्या च सुसंमृष्टनिवेशना २६ अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ॥ अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसासदा २७ अनर्मचापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्ण
शः ॥ अवस्करे चिरस्थानं निष्कृतेषु च वर्जये २८ अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ॥ निरताऽहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने २९ सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं
कथंचन ॥ यदा प्रवसते भर्ता कुटुंबार्थेन केनचित् ३० सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ यच्च भर्तानपि वतियच्च भर्तानसेवते ३१ यच्च नाश्रातिमे भर्ता सर्वं
तद्वर्जयाम्यहम् ॥ यथोपदेशं नियता वर्तमाना वरांगने ३२ स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ये च धर्माः कुटुंबेषु श्वश्रुवामेकथिताः पुरा ३३ भिक्षाबलिः श्रा
द्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ॥ मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ३४ तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतंद्रिता ॥ विनयात्रियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रि
ता ३५ मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ॥ आशीविषानिव कुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ३६ पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ॥ सदेवः साग
तिर्नान्या तस्य काविप्रियंचरेत् ३७ अहंपतीनातिशयेनात्यश्रेनातिभूषये ॥ नापि परिवदेश्वश्रूं सर्वदा परियंत्रिता ३८ अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततथैव च ॥
भर्तारिवशगामहंगुरुशुश्रूषयैव च ३९ नित्यमार्यमहंकुंती वीरसुं सत्यवादिनीम् ॥ स्वयंपरिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ४० नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषण
भोजनैः ॥ नापि परिवदेचाहं तां पृथां पृथिवीसमां ४१ अष्टावस्त्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्मनित्यदा ॥ भुंजते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ४२ अष्टाशीतिसहस्रा
णि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशद्दासीकपुके कोयान् विभर्ति युधिष्ठिरः ४३ दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ॥ हियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम्
४४ तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः ॥ यथा ह्यं पूजयामि स्मपानाच्छादनभोजनैः ४५ शतं दासीसहस्राणि कौंतेयस्य महात्मनः ॥ कंबुकेयूरधा
रिण्यो निष्कं कंठ्यः स्वलंकृताः ४६ महाहर्माल्याभरणाः सुवर्णाश्चंदनोक्षिताः ॥ मणीन्हेमचविभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ४७ तासां नाम च रूपं च भोजना
च्छादनानि च ॥ सर्वासामेव वेदाहं कर्मचैव कृताकृतम् ४८

रिंदरूपं उत्करे इति वा निष्कृतेषु गृहाराभेषु २८ । २९ भर्तृरहितं भर्तृवियोगः ३० सुमनोवर्णकापेता एधेरनुलेपनैश्च वर्जिता ३१ । ३२ । ३३ मानः पूजा सत्कार आदरः ३४ । ३५ । ३६ । ३७
नातिशयेनातिक्रमामि न परिवदे न निंदामि ३८ अवधानेन अप्रमादेन मह्यं मम ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ अग्रहारेण वैश्वदेवतिप्रथमदेयेनाग्नेन ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४९ अनुयात्रंस्त्वेरयात्रायामपिपरिवारभूतं ५० । ५१ वेदवेदि ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ संवननं वशीकरणं ५८ । ५९ । ६० अभिपन्नाप्रार्थयाना ॥ ६१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणि
शतंदासीसहस्राणिकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ पात्रीहस्तादिवारात्रमतिथोन्भोजयंत्युत ४९ शतमश्वसहस्राणिदशनागायुतानिच ॥ युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिंद्रप्रस्थ
निवासिनः ५० एतदासीत्तदाराज्ञोयम्मर्हीपर्यपालयत् ॥ येषांसंख्याविधिंचैवप्रादिशामिशृणोमिच ५१ अंतःपुराणांसर्वेषांभृत्यानांचैवसर्वशः ॥ आगोपाला
विपालेभ्यःसर्ववेदकृताकृतम् ५२ सर्वराज्ञःसमुदयमायंचव्ययमेवच ॥ एकाहंवेदिकल्याणिपांडवानांयशस्विनि ५३ मयिसर्वसमासज्यकुटुंबभरतर्षभाः ॥
उपासनरताःसर्वेघटयंतिवरानने ५४ तमहंभारमासक्तमनाघृष्यंदरात्मभिः ॥ सुखंसर्वपरित्यज्यराज्यहानिघटामिवै ५५ अघृष्यंवरुणस्येवनिधिपूर्णमिवोद
धिम् ॥ एकाहंवेदिकोशंवैपतीनांधर्मचारिणाम् ५६ अनिशायानिशायंचसहायाश्रुत्पिपासयोः ॥ आराधयंत्याःकौरव्यांस्तुल्यारात्रिरहश्चमे ५७ प्रथमंप्रति
बुद्धयामिचरमंसंविशामिच ॥ नित्यकालमहंसत्येएतत्संवननंमम ५८ एतज्जानाम्यहंकर्तुंभर्तुंसंवननंमहत् ॥ असत्स्त्रोणांसमाचारंनहंकुर्यान्नकामये ५९
॥ वैशंपायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वाधर्मसहितंव्याहृतंकृष्णयातदा ॥ उवाचसत्यासत्कृत्यपांचालीधर्मचारिणीम् ६० अभिपन्नास्मिपांचालियाज्ञसेनिकसमस्वमे ॥
कामकारःसखीनांहिसोपहासंप्रभाषितम् ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिद्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणित्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२३३॥
द्रौपयुवाच ॥ इमंतुतेमार्गमपेतमोहंवक्ष्यामिचित्तग्रहणायभर्तुः ॥ अस्मिन्यथावत्सखिवर्तमानाभर्तारमाच्छेत्स्यसिकामिनीभ्यः १ नैतादृशंदेवतमस्ति सत्येस
र्वेषुलोकेषुसदेवकेषु ॥ यथापतिस्तस्यतुसर्वकामालभ्याःप्रसादात्कुपितश्चहन्यात् २ तस्मादपत्यंविविधाश्वभोगाःशय्यासनान्युत्तमदर्शनानि ॥ वस्त्राणिमा
ल्यानितथैवगंधाःस्वर्गश्चलोकोविपुलाचकीर्तिः ३ सुखंसुखेनेहनजातुलभ्यदुःखेनसाध्वीलभतेसुखानि ॥ साकृष्णमाराधयसौहृदेनप्रेम्णाचनित्यंप्रतिकर्मणा
च ४ तथाऽऽसन्नैश्चारुभिरग्रमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्चगंधैः ॥ अस्याःप्रियोऽस्मीतियथाविदित्वात्वामेवसंश्लिष्यतितद्विषत्स्व ५ श्रुत्वास्वरंद्वारगतस्यभ
र्तुःप्रत्युत्थितातिष्ठगृहस्यमध्ये ॥ दृष्ट्वाप्रविष्टंवरिताऽऽसनेनपाद्येनचैनंप्रतिपूजयस्व ६ संप्रेषितायामथचैवदास्यामुत्थायसर्वस्वयमेवकार्यम् ॥ जानातुकृष्ण
स्तवभावमेतंसर्वात्मनामांभजतीतिसत्ये ७ त्वत्संनिधौयत्कथयेत्पतिस्तेयद्यप्यगुह्यंपरिरक्षितव्यम् ॥ काचित्सपत्नीतववासुदेवंप्रत्यादिशेतेनभवेद्विरागः ८
प्रियांश्चरक्तांश्चहितांश्चभर्तुस्तान्भोजयेथाविविधैरुपायैः ॥ द्वेष्यैरुपेक्ष्यैरहितैश्चतस्यभिद्यस्वनित्यंकुहकोद्यतैश्च ९ मदंप्रमादंपुरुषेषुहित्वासंयच्छभावं
प्रतिगृह्यमौनम् ॥ प्रद्युम्नसांवावपितेकुमारौनोपासितव्यौरहितेकदाचित् १० महाकुलीनाभिरपापिकाभिःस्त्रीभिःसतीभिस्तवसरख्यमस्तु ॥ चंडाश्चशौंडाश्च
महाशनाश्चचौराश्चदुष्टाश्चपलाश्चवर्ज्याः ११ नीलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ इममिति आच्छेत्स्यसिबलाद्धरिष्यसिकामिनीभ्यःसप
त्नीभ्यः १ । २ । ३ प्रतिकर्मणाकायक्लेशेन ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ रहितंविजने १० चंडाःक्रूराः शौंडाःपराभिभवसमर्थाः महाशनाःबहुभुजःदुष्टाःद्वेषाद्याक्रांताःस्त्रियोवर्ज्या इतिशेषः ११

भगदैवतं मा ग्यकरं ॥ १२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ मार्कंडेयादिभिरेति १ संविदंसंभाषां २ स्वजित्वा आश्रित्य ३ कृष्णे हेद्रौपदि ४ ॥ ५ निर्द्ध्वानिष्प्रतिपक्षा ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ प्रणयः स्नेहः १६ १७ उपावर्त्य पांडवानिति शेषः १८ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकं
एतद्यशस्य भगदैवतं च स्वार्थं तथा शत्रुनिबर्हणं च ॥ महार्हमाल्याभरणंगरागाभतरिमाराधय पुण्यगंधा १२ ॥ इति श्री महाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदी
सत्यभामासंवादप० द्रौपदीकर्तव्यकथने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ मार्कंडेयादिभि
र्विप्रैः पांडवैश्च महात्मभिः ॥ कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः १ ततस्तैः संविदंकृत्वा यथा वन्मघुसूदनः ॥ आरुरुक्षुरथं सत्यामा ह्वयामास केशवः
२ सत्यभामा ततस्तत्र स्वाजित्वा द्रुपदात्मजाम् ॥ उवाच वचनं हृद्यं यथा भावं समाहितम् ३ कृष्णमाभूत्तवोक्तं ठामा व्यथामा प्रजागारः ॥ भर्तृभिर्देवसंकाशै
र्जिता प्राप्स्यसि मे दिनीम् ४ न ह्येवंशीलसंपन्नानैव पूजितलक्षणाः ॥ प्राप्तुं विचित्रं क्लेशं यथा त्वमसिते क्षणे ५ अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकंटका ॥ भर्तृभिः सह
भोक्तव्यानिर्द्ध्वेति श्रुतं मया ६ धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ॥ युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रक्ष्यसे द्रुपदात्मजे ७ यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ॥
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वंकुरुस्त्रियः ८ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ॥ विधिसंप्रस्थितान्सर्वास्तान् कृष्णे यमसादनम् ९ पुत्रस्ते प्रतिविध्यश्च सु
तसोमस्तथा विधः ॥ श्रुतकर्मारुणिश्चैव शतानीकश्चनाकुलिः १० सह देवाच्च योजातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ११ अ
भिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्या रताभृशम् ॥ त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता १२ प्रीयते ते तव निर्द्ध्वान्तेभ्यश्चाविगतज्वरा ॥ दुःखिता ते न दुःखेन सुखेन सुखि
ता तथा १३ भजेत्सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ॥ भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनाष्टिकेशवः १४ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ॥ रामप्रभृतयः
सर्वे भजंत्यंधकटृष्णयः १५ तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भाविनि ॥ एवमादिप्रियं सत्यं हृद्यमुक्ता मनोनुगम् १६ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ तां
कृष्णां कृष्णमहिषींचकाराभिप्रदाक्षिणम् १७ आरुरो हरथं शौरैः सत्यभामाऽथ भाविनी ॥ स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीपरिसांत्य च ॥ उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रा
यात्पुरं स्वकम् १८ ॥ इति श्री महाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादप० कृष्णगमने पंचत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ ॥ ध ॥
समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वं ॥ अथ घोषयात्रापर्वं ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं नेवर्तमानान राश्याः शीतोष्णवाता तपकिंशितांगाः ॥ सरस्तदा साद्यव
नंच पुण्यंततः परं किमकुर्वंत पार्थाः १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सरस्तदा साद्यतु पांडुपुत्रा जनं समुत्सृज्य विधायवेशम् ॥ वनानि रम्या ण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रदेशांश्च त
दा विचेरुः २ तथा वने तान्वसतः प्रवीरान् स्वाध्यायवंतश्च तपोधनांश्च ॥ अभ्याययुर्वदविदः पुराणास्तान् पूजयामासुरथोन राश्याः ३

टीयेभारतभावदीपेपंचत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥ एवंवनेवर्तमानाहत्यादेःस्वपुरंविशुस्तदेत्यंतस्यग्रंथस्य ईर्ष्याहर्षयोर्धनवदपमानं प्राप्नोति साधुश्चयुषिष्ठिरवच्छन्नप्युप
करोतीति तारपर्यं सरोद्धतवनस्थं १ जनेंसमुदायं वेशंसृष्टं नदीप्रदेशान् तत्समीपस्थानेच २ वनेद्धैतवने ३

नृपष्टतराष्ट्रम् ३।५।६।७।८ रंकोर्भृगविशेषस्यलोमराशिभयीतूलिकाराकवकूटम् ९ इडातलस्थःभूतलस्थः। 'इडातुबुधयोपिति । सौरमेय्याचवचनेवसुमत्यामपिस्त्रियाम्' इति मेदिनी
१०।११।१२ उग्रतेजाअर्जुनः १३ प्रजागरस्थौमुविशयातेइतिशेषः १४।१५ अन्येःअन्येभ्योऽधिकःप्रतीक्षतीत्यप्युपपदामावेऽपिच्छांदसोमर्हायांलट् १६।१७।१८।१९।२०

ततः कदाचित्कुशलः कथासुविप्रोऽभ्यगच्छहुविर्कौरवेयान् ॥ सतैः समेत्याथयदृच्छयैवैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ४ अथोपविष्टः प्रति सत्कृतश्च वृद्धेन राज्ञा कुरुस
त्तमेन ॥ प्रचोदितः संकथयां बभूव धर्मानि लेद्रप्रभवान्यमौ च ५ कृशांश्च वातातपकर्षितां गान्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ॥ तां चाप्यनाथामिव वीरनार्थाकृ
ष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ६ ततः कथास्तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्यः कृपयाऽभितप्तः ॥ वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रान् श्रुत्वा तथा दुःखनर्दी प्रपन्नान् ७ प्रोवाच दै
न्याभिहतांतरात्मानिः श्वासवातोपहतस्तदानीम् ॥ वाचं कथांचित्स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिंत्य ८ कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो ज्यैष्ठः सुतानां मम धर्म
राजः ॥ अजातशत्रुः पृथिवीतले स्मशेते पुरारां कवकूटशायी ९ प्रबोध्यते मागधसूतपुंगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ॥ पतत्रिसंघैः सजघन्यरात्रे प्रबोध्यते नून
मिडातलस्थः १० कथं नु वातातपकर्षितां गोवृकोदरः कोपपरिभृतां ॥ शेते पृथिव्या मतथोचितां गः कृष्णा समक्षं वसुधातलस्थः ११ तथार्जुनः सुकुमारो मन
स्वीव शेस्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ विदूयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् १२ यमौ च कृष्णांच युधिष्ठिरं च भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तम् ॥ विनिःश्वसन्
सर्पद्वयोग्रतेजा ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् १३ यथायमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ समृद्धरूपाव मरौ दिवीव ॥ प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशांतौ धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ १४ स
मीरणेनाथसमो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ॥ स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिःश्वस्य सहस्रमर्षम् १५ सचापि भूमौ परिवर्तमानो बधं सुतानां मम काक्षमा
णः ॥ सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिकारोऽन्यैः १६ अजातशत्रौ तु जितेन कृत्या दुःशासनो यत्पुरुषाण्यवोचत् ॥ तानि प्रविष्टानि वृकोदरांगदहंति
कक्षाग्निरिवेधनानि १७ नपापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो धनं जयश्चाप्यनुवत्स्यते तम् ॥ अरण्यवांसनविवर्धते तु भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन १८ स तेन कोपेन
विदह्यमानः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ॥ विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् १९ गांडीवधन्वा च वृकोदरश्च संरंभिणा वंत ककालकल्पौ ॥ न
शेषयेतां युधिष्ठिरसेनां शरान्किरंतावशनिप्रकाशान् २० दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो दुःशासनश्चापि सुमंदचेताः ॥ मधुप्रपश्यंति न तु प्रपातं यद्द्यूतमालं ब्यहरं
ति राज्यम् २१ शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स्मकर्ता ॥ स तेन मुह्यत्यवशः फलेन मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् २२ क्षेत्रे सुकृष्टे सुपिते च बीजे
देवे च वर्षं त्युत्तुकालयुक्तम् ॥ न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र दैवादिति चिंतयामि २३ कृतं मताक्षेण यथानसाधु साधु प्रवृत्तेन च पांडवेन ॥ मया च
दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुरूणामयमंतकालः २४

२१ शुभेति फलं स्वर्गनरकरूपं तेन मृतस्य तस्मान्नमोक्षोऽस्तीत्यर्थः २२ दृष्टसामर्थ्यांस्त्यामतिदेवप्रातिकूल्यात्फलं न जात इत्याह क्षेत्रे इति उपिते न्युते एवं मन्त्रिते दुष्यो धनादीनां च चित्ते वृद्धिर्हितो पदेशो द्रव्यामवर्तीभावः २३ यथानसाधु अशुभं स्यात्तथामताक्षेण शकुनिना कृतं । पाण्डवेन चतुर्दानीमेव तान् अनिघ्नतासाधुकृतं मया चतुर्थाकृतं यथायमंतकाल उपस्थित इति शेषः २४

प्रवास्यति वात इति शेषः प्रजास्यति अर्पत्यं जन्मयिष्यति क्षपादौराऽयादौ एतस्य पापस्य फलमपरिहार्यमिति भावः २५ कथं तर्हि प्रागेवेतन्नचितितमिच्छाशंक्याह क्रियेतेति यद्येवं विवेको नृणां भवेत्तर्हि वित्तं कस्माद्विदितारस्मदादिरन्यायेनापि क्रियेत साधयेत् । त्वं मूर्खोऽसीति चेदपरेऽपि पूर्वराजानः कस्मात् वित्तं कुर्युरर्जयेयुः । अर्जितं वा वित्तं पुरुषाः साधवोऽपि कथं चिन्नधर्मकामाद्यर्थे वा कस्मान्न दद्युः न परित्यजेयुः । तस्मात्प्राणिनां वित्तस्यार्जने अर्जितस्य पालने च स्वाभाविकी बुद्धिरपरिहार्येति भावः । वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना वित्तार्थं कस्मात् क्रियेत यन्न इति यत्नं कुर्युरिति चाध्याहृत्य योज्यं । कथं चिद्दुरिति दुस्त्यजत्वं च तस्यैवोक्तं । नन्वर्जनाभावे एव को दोष इत्यत आह प्राप्येति अर्थकालं अर्थसाध्यदारक्रियादिकालं यौवनादिकंप्राप्य अनर्थः व्याकूलस्त्वमवेत् तदेवाह तत्प नसाध्यं कार्यं कथं नु केन प्रकारेण वाममनिर्धनस्य स्यात् । कुतो वा उपायात् तत्पन्नं मनिर्यैवस्य स्यात्संपद्येतेति चितारूपोऽनर्थः स्यादेवेत्यर्थः २६ नन्वेवमर्थस्य इदानीमप्यनर्थकरत्वं जानता त्वया पांडवानामंशः सुत्यजस्ततश्च ननाशं कांस्तीत्याशंक्याह कथं नु इति पुत्रवत्पशुवच्चपिंडोभूतः प्रियतमश्चार्थः कथं नु भिद्येत द्विधामवेत् वेषुरिव करपत्रेण न कथं चिद्वेत्तुं शक्य इति भावः । न ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ध्रुवं प्रजास्यत्युत्तर्भिणीया ॥ ध्रुवं दिनादौरजनीप्रणाशस्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः २५ क्रियेत कस्मादपरे च कुर्युर्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथं चित् ॥ प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् २६ कथं नु भिद्येत न च स्त्रेव तन च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ॥ अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्येद्भुवं ननाशोऽस्ति कृतस्य लोके २७ गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं धनं जयः पश्यत वीर्यमस्य ॥ अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः २८ स्वर्गं हि गत्वा स शरीर एव को मानुषः पुनरागंतुमिच्छेत् ॥ अन्यत्र कालोपहतानने कान्समीक्षमाणस्तु कुरुन्मुमूर्षून् २९ धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्ग्राडिवं भीमवेगम् ॥ अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ३० निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ ॥ अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वस चाप्यहृष्टो भवदल्पचेताः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रा पर्वणि घृतराष्ट्रखेदवाक्ये षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ घृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ॥ दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् १ प्रवाज्य पांडवान् वीरान् स्वेन वीर्येण भारत ॥ भुंक्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवि शंभरहायथा २ प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्यो दीच्यवासिनः ॥ कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्तेन राधिप ३

॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठ्ये भारतभावदीपे षड्विंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

साद्याः सादयितुं नाशयितुं योग्याः शत्रवस्तेषां लक्ष्मीः साद्यलक्ष्मीः । ११ । ५ नचिरमल्पकालं शोककशिताः अतस्त्वत्प्रतिज्ञातोऽस्माकं सुखकालोभूयान्स्तीतिभावः सातुश्रीः । ६ । ७ । ८
 ९ वंद्यमानः स्तूयमानः द्विजैस्त्रैर्वर्णिकैः । १० । ११ नाद्रियेतनादृता । १२ । १३ । १४ । १५ । त्वात्वाम् । १६ समर्थाः सुहृदां हर्षज्ञानां च शोकं दातुमिति शेषः । १७ । १८ । अमित्रेष्ववदर्शनात्
 याहिसादीप्यमानेव पांडवानभजत्पुरा ॥ साद्यलक्ष्मीस्त्वयाराजन्नवाप्ताभ्रातृभिः सहः ४ इंद्रप्रस्थगतेयां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ॥ अपश्यामश्रियं राजन् दृश्यते
 सातवाद्यै ५ शत्रवस्तवराजेंद्रनाचिरं शोककशिताः ॥ सातुबुद्धिबलेनेयं राजस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ६ त्वयाऽक्षेप्तमहाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ तथैव तवरा
 जेंद्रराजानः परवीरहन् ७ शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किंकुर्मदिति वादेनः ॥ तवेयं पृथिवी राजन्निखिलासागरांबरा ८ सपर्वतवनादेवीसग्रामनगराकरा ॥ नानावनोद्दे
 शवतीपर्वतैरूपशोभिता ९ वंद्यमानो द्विजैराजन्पूज्यमानश्च राजभिः ॥ पौरुषादिविदेवेषु भ्राजसे राश्मिवानिव १० रुद्रैरिव यमो राजामरुद्रैरिव वासवः ॥ कुहनि
 स्त्वं घृतो राजन् भासिनक्षत्रराडिव ११ यैः स्मृतं नाद्रियेताऽऽज्ञानचयेशासने स्थिताः ॥ पश्यामस्तान् श्रियाहीनान् पांडवान्वनवासिनः १२ श्रूयते हि
 महाराज सरोद्धैतवनं प्रति ॥ वसंतः पांडवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः १३ सप्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ॥ तापयन् पांडुपुत्रां स्त्वं रश्मिवानिव तेजसा १४
 स्थितो राज्ये च्युतान् राज्याद्व्रियाहीनाञ्छ्रियावृतः ॥ असमृद्धान्समृद्धान्यर्थः पश्य पांडुसुतानृप १५ महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितं ॥ पांडवास्त्वाऽभिवाक्षंतु
 ययातिमिव नाहुषम् १६ यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशांपते ॥ पश्यंति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत १७ समस्थो विषमस्थान्निदुर्हृदो योऽभिवाक्षते ॥ जगती
 स्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् १८ न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विंदति ॥ प्रीतिं नृपतिशार्दूलयाममित्राघदर्शनात् १९ किनुतस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो
 धनं जयं ॥ अभिवाक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससं २० सुवाससो हिते भार्या वल्कलाजिनसंघृताम् ॥ पश्यंतु दुःखिताः कृष्णां साचानि विद्यतां पुनः २१ विनिंदतां
 तथाऽऽत्मानं जीवितं च धनं च्युतम् ॥ न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ॥ वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमु
 क्ता तुराजानं कर्णः शकुनिना सह ॥ तूष्णीं बभूवतु रभौ वाक्यांते जनमेजय ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रा पर्वणि कर्णशकुनिवाक्ये
 सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ॥ हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् १ ब्र
 वीषियदिदं कर्णसर्वमनसि मे स्थितम् ॥ न त्वम्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पांडवाः २ परिदेवति तान् वीरान् घृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापितपो यो
 गेन पांडवान् ३ अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ॥ एवमप्यायति रक्षत्राभ्यनुज्ञातुमर्हति ४ न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ उत्साद
 नमृते तेषां वनस्थानां महाद्युते ५

अर्घदुःखं । 'अर्घदुःखसने दुःखेदुरिते च न पुंसकम्' इति मेदिनी १९ । २०

निर्दिष्टतां जीवितादपि विरक्ता भवतु २१ । २२ । २३ ॥ ॥ इत्यारण्यकं भा० भा० सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥ कर्णस्येति १ । २ । ३ आयतिप्रतरकालं ४ । ५

६ इतरायावस्थानाय नाधिगच्छामि अधिगमं निश्चयं न प्राप्नोमि ७ । ८ । ९ । १० लक्ष्म्या उपेतं पश्येतां चेज्जीवितं युक्तमिति संबंधः ११ । १२ । १३ कल्पं प्रातः १४ । १५ । १६ । १७
 १८ घोषागोव्रजाः १९ । २० । २१ अयमुपायो घोषयात्रैव २२ । २३ तलान् हस्ततलानि २४ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥
 जानासि हियथाक्षता दूतकाल उपस्थिते ॥ अब्रवीद्यच्च मां त्वांच सौबलं वचनं तदा ६ तानि मर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ॥ विचिंत्य नाधिगच्छामि गम
 नायेतराय वा ७ ममापि हि महान् हर्षो यदहं भीमफाल्गुनौ ॥ क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ८ न तथा ह्यामुयां प्रीतिमवाप्य वसुधा मिमां ॥ दृष्ट्वा यथा पां
 डुसुतान् वल्कलाजिनवाससः ९ किनु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ॥ द्रौपदी कर्णपश्येयं काषायवसनां वने १० यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पांडवः ॥
 युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ११ उपायं न तु पश्यामियेन गच्छेम तद्वनम् ॥ यथाचाभ्यनुजानीयाद्दृच्छंतं मां महीपतिः १२ ससौबलेन सहितस्तथा
 दुःशासनेन च ॥ उपायं पश्य निपुण्येन गच्छेम तद्वनम् १३ अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च ॥ कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह १४ मयितत्रोपवि
 ष्तेतु भीष्मे च कुरुसत्तमे ॥ उपायो यो भवेद्दृष्टं ब्रूयाः सहसौबलः १५ वचोभीष्मस्य राज्ञश्चानिश्चयं गमनं प्रति ॥ व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् १६ तथेत्यु
 क्ता तु ते सर्वे जमुरावस्थान् प्रति ॥ व्युषितायारजन् यातुकर्णो राजानमभ्ययात् १७ ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर
 १८ घोषाद्वैतवने सर्वे त्वत्प्रीक्षानराधिप ॥ घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामोन संशयः १९ उचितं हि सदा गंतुं घोषयात्रां विशांपते ॥ एवं च त्वां पिताराजन् समनुज्ञातु
 मर्हति २० तथा कथयमानौ तु घोषयात्राविनिश्चयम् ॥ गांधारराजः शकुनिः प्रत्युवाच ह सन्निव २१ उपायोऽयं यद्दृष्टो गमनाय निरामयः ॥ अनुज्ञास्यति नो राजा
 बोधयिष्यति चाप्युत २२ घोषाद्वैतवने सर्वे त्वत्प्रीक्षानराधिप ॥ घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामोन संशयः २३ ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ॥
 तदेव च विनिश्चित्य ददुःशुः कुरुसत्तमम् २४ ॥ इति श्रीम० आ० घोषया० घोषयात्रा मंत्रणे अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ वैशंपायन उ
 वाच ॥ घृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददुःशुर्जनमेजय ॥ घृष्टा सुखमथो राज्ञः घृष्टाराज्ञा च भारत १ ततस्ते विहिंसः पूर्वसंभंगो नाम बल्लवः ॥ समीपस्थास्तदा गावो घृ
 तराष्ट्रे न्यवेदयत् २ अनंतरं च राधेयः शकुनिश्च विशांपते ॥ आहतुः पार्थिवश्चेष्टं घृतराष्ट्रं जनाधिपम् ३ रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ॥ स्मरणे समयः प्राप्तो
 वत्सानामपि चांकनम् ४ घृगया चोचिताराजन्स्मिन्काले सुतस्यते ॥ दुर्योधनस्य गमनं समनुज्ञातुमर्हसि ५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ घृगया शोभना तात गवांसि
 मवेक्षणम् ॥ विश्रंभस्तु न गंतव्यो बल्लवानामिति स्मरे ६ ते तु तत्र नरव्याघ्राः समपि इति नः श्रुतम् ॥ अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ७ छद्मनानि
 जितास्ते तु कशिताश्च महावने ॥ तपो नित्याश्च राधेयसमर्थाश्च महारथाः ८ घृतराष्ट्रमिति १ । २ । ३ स्मरणे स्मरणहेतौ कर्माणि गवांसंख्यापूर्वकं वयोवर्णजातिनामालेखने
 स्मरणासमय इति गौडाः पठन्ति ४ । ५ विश्रंभो विश्वासो न गंतव्यो न कर्तव्यः पांडवैर्भेदितास्ते कदाचिद्युष्मास्तत्पुरतो नित्युश्चेदनिष्टस्यादिति भावः ६ तदेवाह तेतिवति ७ । ८

तेजोऽग्निरेव ९ । १० । ११ । १२ अशक्यत्वमेवाहउषितोहीति १३ । १४ उद्विग्नवासइति वनवासेनोद्विग्रेषुपांडवेषु विश्रंभात्सत्यव्रताएतेनास्मान्वाधिष्यंतइतिविश्वासाद्योभवतांवातः
सदुःखदुःखदोभविष्यति । पूर्वापकृतेविश्वासोनकर्तव्यइत्यर्थः १५ पञ्चांतरमाह अथवेति १६ । १७ द्वयमपिदूषयतिधर्मज्ञइत्यादिना १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६
धर्मराजोनसंकुद्वेदोमसेनस्त्वमर्षणः ॥ यज्ञसेनस्यदुहितातेजएवतुकेवलम् ९ यूयंचाप्यपराध्येयुर्दुर्धमोहसमन्विताः ॥ ततोविनिर्देहेयुस्तेतपसाहिसमन्वि
ताः १० अथवासायुधावीरामन्युनाऽभिपरिभुताः ॥ सहिताबद्धनिस्त्रिंशदहेयुःशस्त्रतेजसा ११ अथयूयंबहुत्वात्तानभियातकथंचन ॥ अनायंपरमतस्या
दशकयंतच्चैवमतम् १२ उषितोहिमहाबाहुर्द्रिलोकेधनंजयः ॥ दिव्यान्यस्त्राप्यवाप्याथततःप्रत्यागतोवनम् १३ अकृतास्त्रेणपृथिवीजितावीभत्सुनापुरा ॥
किंपुनःसकृतास्त्रोऽनहन्याद्वोमहारथः १४ अथवामद्वचःश्रुत्वातत्रयत्ताभविष्यथ ॥ उद्विग्नवासोविश्रंभादुःखंतत्रभविष्यति १५ अथवासैनिकाःकोचिदपकुर्यु
र्युधिष्ठिरम् ॥ तदबुद्धिकृतंकर्मदोषमुत्पादयेच्चवः १६ तस्माद्बुद्धं तुपुरुषाःस्मारणायासकारिणः ॥ नस्वयंतत्रगमनरोचयेतवभारत १७ ॥ शकुनिरुवाच ॥
धर्मज्ञःपांडवोऽप्येष्टःप्रतिज्ञातंचसंसदि ॥ तेनद्वादशवर्षाणिवस्तव्यानीतिभारत १८ अनुवृत्ताश्वतेसर्वेपांडवाधर्मचारिणः ॥ युधिष्ठिरस्तुकौतेयोननःकोपंक
रिष्यति १९ मृगयांचैवनोगंतुमिच्छासंवर्ततेभृशम् ॥ स्मरणंतुचिकीर्षामोनतुपांडवदर्शनम् २० नचानार्यसमाचारःकश्चित्तत्रभविष्यति ॥ नचतत्रगमि
ष्यामोयत्रतेषांप्रतिश्रयः २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःशकुनिनाष्टतराश्रेजनेश्वरः ॥ दुर्योधनंसहामात्यमनुजज्ञेनकामतः २२ अनुज्ञातस्तुर्गाधारिः
कर्णेनसहितस्तदा ॥ निर्ययोभरतश्रेष्ठोबलेनमहतावृतः २३ दुःशासनेनचतथासौबलेनचधीमता ॥ संवृतोभ्रातृभिश्चान्यैःस्त्रीभिश्चापिसहस्रशः २४ तंनिर्यो
तंमहाबाहुंद्रुष्ट्वैतवनंसरः ॥ पौराश्वानु ययुःसर्वेसहदारावनंचतत् २५ अष्टौरथसहस्राणित्रीणिनागायुतानिच ॥ पत्तयोबहुसाहस्राहयाश्वनवतिःशताः २६
शकटापणवेशाश्ववणिजोवंदिनस्तथा ॥ नराश्वमृगयाशीलाःशतशोऽथसहस्रशः २७ ततःप्रयाणेनृपतेःसुमहानभवत्स्वनः ॥ प्रावृषीवमहावायोरुद्धतस्यविशां
पते २८ गव्युतिमात्रेन्यवसद्राजादुर्योधनस्तदा ॥ प्रयातोवाहनैःसर्वैस्ततोद्वैतवनंसरः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्रापर्वणिदुर्योध
नप्रस्थानेऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथदुर्योधनोराजातत्रतत्रवनेवसन् ॥ जगामघोषानभितस्त
त्रचक्रेनिवेशनम् १ रमणीयेसमाज्ञातेसोदकेसमहीरुहे ॥ देशेसर्वगुणोपेतेचकुरावसथान्नराः २ तथैवतत्समीपस्थानपृथगावसथानवहन् ॥ कर्णस्यशकुनेश्चैव
भ्रातृणांचैवसर्वशः ३ ददर्शसतदागावःशतशोऽथसहस्रशः ॥ अंकैर्लक्षैश्चताःसर्वालक्षयामासपार्थिवः ४

शकटाःभारवाहान्यनांसि आपणाःपण्यानि वेशोवेष्टयाजनाश्रयः २७ । २८ गव्युतिःक्रोशद्वयं २९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ४ ॥ अथेति चक्रेकृतवान् १ । २ । ३ । ४ अंकैश्चल्लक्षैःसंख्यानैः । 'लक्षानपुंसिसंख्यायाम्'इतिभेदिनी ४

जज्ञेज्ञातवान् उपसृतान् दमनाहान् वत्सतरान्समीपागतान्वा कालयमाससंख्यातवान् ५ त्रिहायनांस्त्रिपर्षान्वृषान् व्याहरत्विजहार ६ यथोपजोषंयथाचाचि ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२
१३ । १४ । १५ सायस्केनएकाहसाध्येन १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ आत्मजैर्जयंतादिभिःसहेतितेषः २२ । २३ । २४ । २५ विजिहीर्षुर्विहर्षुभिर्बुद्धःउपसर्पततत्समपिंगच्छत
अंकयामासवत्सांश्चजज्ञेचोपसृतांस्त्वपि ॥ बालवत्साश्वयागावःकालयामासताअपि ६ अथसस्मारणंकृत्वालक्षयित्वात्रिहायनान् ॥ वृतोगोपालकैःप्रीतोव्या
हरत्कुरुनंदनः ६ सचपौरजनःसर्वैःसैनिकाश्चसहस्रशः ॥ यथोपजोषंचिक्रीडुर्वनेतस्मिन्यथाऽमराः ७ ततोगोपाःप्रगातारःकुशलानृत्यवादने ॥ धार्तराष्ट्रमुपा
तिष्ठन्कन्याश्चैवस्वलंकृताः ८ सस्त्रीगणावृतोराजाप्रहृष्टःप्रददौवसु ॥ तेभ्योयथार्हमन्नानिपानानिविविधानिच ९ ततस्तेसहिताःसर्वेतरक्षन्महिषान्मृगान् ॥
गवयर्क्षवराहांश्चसमंतात्पर्यकालयन् १० सताञ्छरैर्विनिर्भियगजांश्चसुबहून्वने ॥ रमणीयेषुदेशेषुग्राहयामासवैमृगान् ११ गोरसानुपयुंजानउपभोगांश्चभारत ॥
पश्यन्सरमणीयानिवनान्युपवनानिच १२ मत्तभ्रमरजुष्टानिवर्हिणाभिरुतानिच ॥ अगच्छदानुपूव्येणपुण्यंद्वैतवनंसरः १३ मत्तभ्रमरसंजुष्टंनलिकंठरवाकुलम् ॥
सप्तच्छदसमाकीर्णंपुन्नागबकुलैर्युतम् १४ क्रुद्धचापरमयायुक्तोमहेंद्रइववज्रभृत् ॥ यदृच्छयाचतत्रस्थोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः १५ ईजेराजर्षियज्ञेनसायस्केन
विशांपते ॥ दिव्येनविधिनाचैववन्नेनकुरुसतम् १६ कृत्वानिवेशमभितःसरसस्तस्यकौरव ॥ द्रौपद्यासहितोधीमान्धर्मपत्न्यानराधिपः १७ ततोदुर्योधनःप्रे
ष्यानादिदेशसहस्रशः ॥ आक्रीडावसथाःक्षिप्रंक्रियंतामितिभारत १८ तेतथेत्येवकौरव्यमुक्त्वावचनकारिणः ॥ चिकीर्षंतस्तदाऽऽक्रीडानजमुद्रैतवनंसरः १९
प्रविशंतवनद्वारिगंधर्वाःसमवारयन् ॥ सेनाग्रंधार्तराष्ट्रस्यप्राप्तद्वैतवनंसरः २० तत्रगंधर्वराजोवैपूर्वमेवविशांपते ॥ कुबेरभवनाद्राजन्नाजगामगणावृतः २१
गणैरप्सरसांचैवत्रिदशानांतथाऽऽत्मजैः ॥ विहारशीलःक्रीडार्थंतेनतत्संवृतंसरः २२ तेनतत्संवृतंदृष्ट्वातेराजपरिचारकाः ॥ प्रतिजग्मुस्ततोराजन्यत्रदुर्योधनो
नृपः २३ सतुतेषांवचःश्रुत्वासैनिकान्युद्धदुर्मदान् ॥ प्रेषयामासकौरव्यउत्सारयततानिति २४ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारान्नःसेनाग्रयायिनः ॥ सरोद्वैतवनंगत्वा
गंधर्वानिदमब्रुवन् २५ राजादुर्योधनोनामधृतराष्ट्रसुतोबली ॥ विजिहीर्षुरिहायातितदर्थमुपसर्पत २६ एवमुक्तास्तुगंधर्वाःप्रहसंतोविशांपते ॥ प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरु
षानिदं हिपरुषंवचः २७ नचेतयतिवोराजामंदबुद्धिःसुयोधनः ॥ योऽस्मानाज्ञापयत्येववैश्यानिवदिवौकसः २८ यूयमुर्षवश्चापिमंदप्रज्ञानसंशयः ॥ येत
स्यवचनादेवमस्मान्ब्रूतविचेतसः २९ गच्छध्वंत्वरिताःसर्वयत्रराजासकौरवः ॥ नचेदद्यैवगच्छध्वंधर्मराजनिवेशनम् ३० एवमुक्तास्तुगंधर्वैराज्ञःसेनाग्रयायिनः ॥
संप्राद्रवन्त्यतोराजाष्टराष्ट्रसुतोभवत् ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्रापर्वणिगंधर्वदुर्योधनसेनासंवादेचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

ततस्तेसाहिताः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ एकैकस्ययोधाः एकैकयोधाः पर्य
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेसाहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ॥ अत्रुवंशमहाराजयदूचुः कौरवंप्रति १ गंधर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ अमर्षपूर्णः सै
 न्यानि प्रत्यभाषत भारत २ शासतैनानधर्मज्ञानमविप्रियकारिणः ॥ यदि प्रक्रीडते सर्वे देवैः सहशतक्रतुः ३ दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रमहाबलाः ॥ सर्व एवा
 भिसन्नधायोधाश्चापिमहस्रशः ४ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तान् स्तद्वनं विविशुर्बलात् ॥ सिंहनादेन महता पूरयंतो दिशोदश ५ ततोपरैरवार्यत गंधर्वैः कुरुसैनिकाः ॥ ते
 वार्यमाणा गंधर्वैः सान्निवसुधाधिप ६ ताननाहत्य गंधर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ यदावाचानतिष्ठति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ७ ततस्तेखेचराः सर्वे चित्रसेनेन्यवेद
 यन् ॥ गंधर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत् कौरवान्प्रति ८ अनार्या नशासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ अनुज्ञाताश्च गंधर्वाश्चित्रसेनेन भारत ९ प्रगृहीता युधाः सर्वे
 धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ तान् दृष्ट्वाऽऽपततः शीघ्रान् गंधर्वानुद्यता युधान् १० प्राद्रवंस्तोदिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान्प
 राड्मुखान् ११ राघेयस्तुतदावीरो नासीत् तत्र पराड्मुखः ॥ आपतंती तु संप्रेक्ष्य गंधर्वाणां महाचमूम् १२ महता शरवर्षेण राघेयः प्रत्यवारयत् ॥ क्षुरप्रैर्विशिखै
 र्भैल्लैर्वत्सदैस्तथाऽऽयसैः १३ गंधर्वान् शतशोऽभिघ्नल्लघुत्वा त्सूतनंदनः ॥ पातयन्नुत्तमांगानि गंधर्वाणां महारथः १४ क्षणेन व्यधमत्सर्वांश्चित्रसेनस्य बाहि
 नीम् ॥ तेवध्यवानां गंधर्वाः मृतपुत्रेण धीमता १५ भूय एवाभ्यवर्तत शतशोऽथ सहस्रशः ॥ गंधर्वभूता पृथिवीक्षणेन समपद्यत १६ आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसे
 नस्य सैनिकैः ॥ अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापिसौबलः १७ दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्येऽप्येतराष्ट्रजाः ॥ न्यहनंस्ततदा सैन्यं रथैर्गरुडानिः स्वनैः १८ भूयश्च
 योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ॥ महतारथसंघेन रथचारेण चाप्युत १९ वैकर्तनं परीप्संतो गंधर्वान्समवाकिरन् ॥ ततः सैन्यपतन्सर्वे गंधर्वाः कौरवैः सह २०
 तदा सुतुमुलं युद्धमभवत् लोमहर्षणम् ॥ ततस्ते मृदवोऽभूवन् गंधर्वाः शरपीडिताः २१ उच्चुकुशुश्च कौरव्या गंधर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ गंधर्वास्त्रासितान् दृष्ट्वा चि
 त्रसेनो ह्यमर्षणः २२ उत्पपाता सनात्कुद्धो वधेतेषां समाहितः ॥ ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गं वित् ॥ तथाऽमुह्यंत कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया २३
 एकैकस्य तदा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत ॥ पर्यवर्तंत गंधर्वैर्दशभिर्दशभिः सह २४ ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ॥ प्राद्रवंतरणे भीता ये च राजान् जिजी
 षवः २५ भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ॥ कर्णे वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः २६ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापिसौबलः ॥ गंधर्वा
 न्योधयामासुः समरेभृशविक्षताः २७ सर्व एव तु गंधर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ जिघांसमानाः साहिताः कर्णमभ्यद्रवन् रणे २८ असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदा
 भिश्च महाबलाः ॥ मृतपुत्रं जिघांसंतः समंतात्पर्यवाकिरन् २९
 वर्तत परीतवतः २४ जिजीषवः अत्राबालोपो व्योर्वलीतिलोपः जिजीविषवः २५ राजन् हे जनमेजय २६ । २७ । २८ । २९

३० वरुणं रथगुप्तिं बंधुरं रथबंधनानि ३१ । ३२ ॥ इत्यारं नी० एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ गंधर्वैरिति १ । २ । ३ । ४ । ५ जीवग्राहं जिवितमेव गृही
 अन्येऽस्य युगमच्छिदन् ध्वजमन्येन्यपातयन् ॥ इषामन्ये हयानन्ये सूतमन्येन्यपातयन् ३० अन्ये च लज्जं वरुणं च बंधुरं च तथाऽपरे ॥ गंधर्वा बहुसाहस्रास्ति
 लशो व्यधमन् रथम् ३१ ततो रथादवपुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ॥ विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि षो
 षयात्राप० कर्णपराभवे एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गंधर्वैस्तु महाराज भग्रे कर्णे महारथे ॥ संप्राद्रव
 चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः १ तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान्पराड्मुखान् ॥ दुर्योधनो महाराजो नासीत् तत्र पराड्मुखः २ तामापतंती संप्रेक्ष्य गंधर्वाणां महा
 चमूम् ॥ महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिदमः ३ अचित्य शरवर्षे तु गंधर्वास्तस्य तरं रथम् ॥ दुर्योधनं जिघांसंतः समंतात्पर्यवारयन् ४ युगमोषां वरुणं च तथैव ध्वज
 सारथी ॥ अश्वांश्चिवेणुं तल्पं च तिलशो व्यधमच्छरैः ५ दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ॥ अभिद्रुत्य महाबाहुर्जिघाहमथाग्रहीत् ६ तस्मिन् गृहीते राजेन्द्र
 स्थितं दुःशासनं रथे ॥ पर्यगृह्णंत गंधर्वाः परिवार्य समंतत ७ विविशति चित्रसेना वादायान्ये विद्रुद्रुः ॥ विद्वानुविदावपरे राजदाराश्च सर्वशः ८ सैन्यं तद्धारं
 स्य गंधर्वैः समभिद्रुतं ॥ पूर्वप्रभग्राः साहिताः पांडवानभ्ययुस्तदा ९ शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ॥ शरणं पांडवानजग्मुर्हियमाणे महीपतौ १० ॥ सैनि
 का ऊचुः ॥ प्रियदर्शो महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥ गंधर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ११ दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ॥ बभ्वाहियंत गंधर्वैराज
 दाराश्च सर्वशः १२ इति दुर्योधनामात्याः क्रोशंतो राजगृहिनः ॥ आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् १३ तांस्तथाव्यथितान् दीनान् भिक्षमाणान् युधि
 स्थिरम् ॥ वृद्धान् दुर्योधनामात्यान् भीमसेनोऽभ्यभाषत १४ महता हि प्रयत्नेन सनं ह्यगजवाजिभिः ॥ अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गंधर्वैस्तदनुष्ठितम् १५ अन्यथा वर्त
 मानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ दुर्मित्रितमिदं तावद्वाजो दुर्युतदेविनः १६ द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयंतीति नः श्रुतम् ॥ इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गंधर्वैरिति मानुषम् १७
 दिष्ट्या लोके पुमानस्ति काश्चिदस्मात्प्रिये स्थितः ॥ येनास्माकं हतो भार आसीनानां सुखावहः १८ शीतवाता तपसांस्तपसा चैव कार्शितान् ॥ समस्थो विषम
 स्थान् हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः १९ अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ॥ येशीलमनुवर्ततिते पश्यंति पराभवम् २० अधर्मो हिकृतस्तेन येनैतदुपाशिक्षि
 तम् ॥ अत्र शंसास्तु कौतेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमिवः २१ एवं ब्रुवाणं कौतेयं भीमसेनमपस्वरम् ॥ न कालः परुषस्यायमितिराजोऽभ्यभाषत २२ ॥ इति श्री
 महाभारते आरण्यके पर्वणि षोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणोद्दि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अस्मानभिगतास्तात भयार्ता छरणैषिणः ॥ कौरवान् विषमप्राप्तान् कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् १

स्वेतिणमुल्लं कपादित्वा दग्रहीदित्यनुपयोगः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ राज्ञो युधिष्ठिरस्य १६ क्लीबस्य अशक्तत्वात् १७ । १८ । १९ । २० । २१ अप
 स्वरं क्रोधेन विकलवर्णयथास्यात्तथा ब्रुवाणम् २२ ॥ इत्यारण्यके प० नीलकंठीये भारतभाष्ये द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ अस्मानिति १

२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ अमिधाय याहीति चोदितार्थः प्राणरक्षकाशरणागतस्यकःभवेत् यथार्थोमहानसएवभवेत् शरणागतरक्षणसमर्थोदुर्लभइतिभावः
१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

भवांतिभेदाज्ञातीनांकलहाश्वकोदर ॥ प्रसक्तानिचैवराणिकुलधर्मोननइयति २ यदातुकश्चिज्ज्ञातीनांवाह्यःप्रार्थयतेकुलम् ॥ नमर्षयंतितत्संतोवाह्येना
भिप्रधर्षणम् ३ जानात्येषहिदुर्गुदिरस्मानिहचिरोषितान् ॥ सएवंपरिभूयास्मानकर्षादिदमाप्रियम् ४ दुर्योधनस्यग्रहणाद्रंधर्वेणबलात्प्रभो ॥ स्त्रीणांवाह्या
भिमर्शाच्चहतंभवतिनःकुलम् ५ शरणंचप्रपन्नानांत्राणार्थंचकुलस्यच ॥ उत्तिष्ठध्वनरव्याघ्राःसजीभवतमाचिरम् ६ अर्जुनश्चयमौचैवत्वंचवीरापराजितः ॥
मोक्षयध्वनरव्याघ्राहियमाणंसुयोधनम् ७ एतेरथानरव्याघ्राःसर्वशस्त्रसमन्विताः ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्राणांविमलाःकांचनध्वजाः ८ सस्वनानधिरोहध्वनित्यसज्जा
निमानुरथान् ॥ इंद्रसेनादिभिःसूतैःकृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ९ एतानास्थायवैयसांगंधर्वान्योदुमाहवे ॥ सुयोधनस्यमोक्षायप्रयतध्वमतंद्रिताः १० यएवकश्चि
द्राजन्यःशरणार्थमिहागतम् ॥ परंशक्त्याऽभिरक्षेतकिंपुनस्त्वृकोदरम् ११ कइहायोभवेन्नाणमभिधावेतिचोदितः ॥ प्रांजलिंशरणापत्रंदृष्ट्वाशत्रुमपिभुजम्
१२ वरप्रदानंराज्यंचपुत्रजन्मचपांडवाः ॥ शत्रोश्चमोक्षणंकेशात्रीणिचैकंचतत्समम् १३ किंचाप्यधिकमेतस्माद्यदापन्नःसुयोधनः ॥ त्वद्बाहुबलमाश्रित्य
जीवितंपरिमार्गते १४ स्वयमेवप्रधावेयंयदिनस्यादृकोदर ॥ विततोमेकतुर्वीरनहिमेऽत्रविचारणा १५ साधैवतुयथाभीममोक्षयेथाःसुयोधनम् ॥ तथासर्वैरु
पायैस्त्वयंतेथाःकुरुनंदन १६ नसाम्नाप्रतिपद्येतयदिगंधर्वराडसौ ॥ पराक्रमेणमृदुनामोक्षयेथाःसुयोधनम् १७ अथासौमृदुयुद्धेननमुंचेद्रीमकौरवान् ॥ स
र्वोपायैर्विमोच्यास्तेनिगृह्यपरिपंथिनः १८ एतावद्धिमयाशक्यंसंदेष्टुंवृकोदर ॥ वेतानेकर्मणिततेवर्तमानेचभारत १९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अजातशत्रो
र्वचनंतच्छ्रुत्वातुधनंजयः ॥ प्रतिजज्ञेगुरोर्वाक्यंकौरवाणांविमोक्षणम् २० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यदिसाम्नानमोक्षयंतिगंधर्वाधृतराष्ट्रजान् ॥ अद्यगंधर्वराज
स्यभूमिःपास्यतिशोणितम् २१ अर्जुनस्यतुतांश्रुत्वाप्रतिज्ञांस्त्यवादिनः ॥ कौरवाणांतदाराजनपुनःप्रत्यागतंमनः २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणि
घोषयात्रापर्वणिदुर्योधनमोचनानुज्ञायात्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ युधिष्ठिरवचःश्रुत्वाभीमसेनपुरोगमाः ॥
प्रहृष्टवदनाःसर्वेसमुत्स्थुर्नरर्षभाः १ अमेद्यानिततःसर्वेसमनहंतभारत ॥ जांबूनदविचित्राणिकवचानिमहारथाः २ आयुधानिचदिव्यानिविविधानिसमादधुः ॥
तेदंशितारथैःसर्वेध्वजिनःसशरासनाः ३ पांडवाःप्रत्यदृश्यंतज्वलिताइवपावकाः ॥ तान्नथान्साधुसंपन्नान्संयुक्तान्जवनैर्हयैः ४ आस्थायरथशार्दूलःशीघ्रमे
वययुस्ततः ॥ ततःकौरवसैन्यानांप्रादुरासीन्महास्वनः ५ प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वापांडुपुत्रान्महारथान् ॥ जितकाशिनश्चखचरास्वरिताश्चमहारथाः ६

युधिष्ठिरिति १।२ दंशिताःसन्नद्धाः ३।४।५।६

७।८।९।१० श्रेयःकल्याणंप्रतिपादयितुंप्रापयितुं ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ सचरान्गगनगमनान् सचरान्गंधर्वान् २०।२१।२२ इत्यारण्यकेपर्वणि
क्षणेनैववनेतस्मिन्समाजमुरभी तवत् ॥ न्यवर्तंतततःसर्वेगंधर्वाजितकाशिनः ७ दृष्ट्वाथगतान्वीरान्पांडवांश्चतुरोरणे ॥ तांस्तुविभ्राजितान्दृष्ट्वालोकपाला
निबोध्यतान् ८ व्यूढानीकव्यतिष्ठंतगंधमादनवासिनः ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाधर्मपुत्रस्यधीमतः ९ क्रमेणमृदुनायुद्धमुपक्रांतंचभारत ॥ नतुगंधर्वराजस्यसैनि
कामंदचेतसः १० शक्यंतेमृदुनाश्रेयःप्रतिपादयितुंतदा ॥ ततस्तान्पुनर्युधिर्दुर्धर्षान्सव्यसाचीपरंतपः ११ सांत्वपूर्वमिदंवाक्यमुवाचखचरान्रणे ॥ विसर्जय
तराजानंभ्रातरंमेसुयोधनम् १२ तएवमुक्तामंधर्वाःपांडवेनयज्ञस्विना ॥ उत्स्मयंतस्तदापार्थमिदंवचनमब्रुवन् १३ एकस्यैववयंतातकुर्यामवचनंभुवि ॥
यस्यशासनमाज्ञायचरामोविगतज्वराः १४ तेनैकेनयथाऽऽदिष्टंथावर्तामभारत ॥ नशास्ताविद्यतेस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् १५ एवमुक्तःसगंधर्वैःकुं
तीपुत्रोधनंजयः ॥ गंधर्वान्पुनरेवेदंवचनंप्रत्यभाषत १६ नतद्वंधर्वराजस्ययुक्तंकर्मजुगुप्सितम् ॥ परदाराभिमर्शश्चमानुषैश्चसमागमः १७ उत्सृज्यध्वंमहावीर्या
न्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ॥ दारांश्चैषांविमुचध्वंधर्मराजस्यशासनात् १८ यदासाम्ना नमुचध्वंगंधर्वाधृतराष्ट्रजान् ॥ मोक्षयिष्यामिविक्रम्यस्वयमेवसुयोधनम् ॥
१९ एवमुक्ताततःपार्थःसव्यसाचीधनंजयः ॥ ससर्जनिशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्राति २० तथैवशरवर्षेणगंधर्वास्तेबलोत्कटाः ॥ पांडवानभ्यवर्तंतपां
डवाश्चदिवौकसः २१ ततःसुतुमुलंयुद्धंगंधर्वाणांतरस्विनाम् ॥ बभूवभीमवेगानांपांडवानांचभारत २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्रा
प०पांडवगंधर्वयुद्धेचतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ ध ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदिव्यास्त्रसंपन्नगंधर्वाहिममालिनः ॥ विसृजंतः
शरान्दीप्तान्समंतात्पर्यवारयन् १ चत्वारःपांडवावीरागंधर्वाश्चसहस्रशः ॥ रणेसंन्यपतन्पराजस्तदद्भुतमिवाभवत् २ यथाकर्णस्यचरथोधातंराष्ट्रस्यचोभयोः ॥
गंधर्वैःशतशश्छिन्नैतथातेषांप्रचकिरे ३ तान्समापततोराजनगंधर्वाञ्छतशोरणे ॥ प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राःशरवर्षैरनेकशः ४ तेकीर्यमाणाःखगमाःशरवर्षैःसमं
ततः ॥ नशेकुःपांडुपुत्राणांसमीपेपरिवर्तितुम् ५ अभिकुद्धानभिकुद्भोगंधर्वानर्जुनस्तदा ॥ लक्षयित्वाऽथदिव्यानिमहास्त्राण्युपचक्रमे ६ सहस्राणांसहस्राणि
प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ आग्नेयेनार्जुनःसंख्येगंधर्वाणांबलोत्कटः ७ तथाभीममहेष्वासःसंयुगेबलिनावरः ॥ गंधर्वान्शतशोराजनजघाननिशितैःशरैः ८ मा
द्रीपुत्रावपितथायुध्यमानौबलोत्कटौ ॥ परिगृह्याग्रतोराजनजघ्नतुःशतशःपरान् ९ तेवध्यमानगंधर्वादिव्यैरस्त्रैर्महारथैः ॥ उत्पेतुःखमुपादायधृतराष्ट्रसुतांस्त
तः १० सतानुत्पतितान्दृष्ट्वाकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ महताशरजालेनसमंतात्पर्यवारयत् ११ तेवद्वाःशरजालेनशकुंताइवपंजरे ॥ ववर्षुर्जुनंक्रोधाद्गदाशक्त्यु
ष्टिष्टिभिः १२ गदाशक्त्युष्टिष्टिस्तानिहत्यपरमास्त्रवित् ॥ गात्राणिचाहनद्भ्रूलैर्गंधर्वाणांधनंजयः १३

नीलकंठीयेभारत भावदीपेचतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ततइति १।२ तथातेषांचतुर्णामपिरथान्छन्नान्प्रचकिरे गंधर्वाः १।३।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३

१४।१५।१६।१७।१८।१९ गृह्यगृहीत्वा २०।२१ संवृत्याच्छाद्य विद्ययाऽऽर्जनशक्त्या २२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनील
 शिरोभिःप्रपतद्भिश्चरणैर्बाहुभिस्तथा ॥ अश्मवृष्टिरिवाभातिपरेषामभवद्भयम् १४ तेवध्यमानागंधर्वाःपांडवेनमहात्मना ॥ भूमिष्ठमंतरिक्षस्थाःशरवर्षैरवा
 किरन् १५ तेषांशरवर्षाणिसव्यसाचीपरंतपः ॥ अस्त्रैःसंवार्थतेजस्वीगंधर्वान्प्रत्याविध्यत १६ स्थूणाकर्णेद्रजालंचसौरंचापितथाऽर्जुनः ॥ आग्नेयंचापिसौ
 म्यंचससर्जकुरुनंदनः १७ तेदह्यमानागंधर्वाःकुंतीपुत्रस्यसायकैः ॥ दैतेयाइवशक्रेणविषादमगमन्परम् १८ ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्चशरजालेनवारिताः ॥ विस
 र्पमाणाभलैश्चवार्थतेसव्यसाचिना १९ गंधर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वाकुंतीपुत्रेणभारत ॥ चित्रसेनोगदांशुह्यसव्यसाचिनमाद्रवत् २० तस्याभिपततस्तूर्णेगदाहस्तस्य
 संयुगे ॥ गदांसर्वायसीपार्थःशरैश्चिच्छेदसप्तधा २१ सगदांबहुधादृष्ट्वाकृतांवाणैस्तरास्विना ॥ संवृत्यविद्ययाऽऽत्मानंयोधयामासपांडवम् २२ अस्त्राणेतस्य
 दिव्यानिसंप्रयुक्तानिसर्वशः ॥ दिव्यैरस्त्रैस्तदावीरःपर्यवारयदर्जुनः २३ सवार्थमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेनमहात्मना ॥ गंधर्वराजोबलवान्माययांस्तर्हितस्तदा २४
 अंतर्हितंतमालक्ष्यप्रहरंतमथार्जुनः ॥ ताडयामासखचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमंत्रितैः २५ अंतर्धानवधंचास्यचक्रकुद्रोऽर्जुनस्तदा ॥ शब्दवेधंसमाश्रित्यबहुरूपोधनं
 जयः २६ सवध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेनमहात्मना ॥ ततोऽस्यदर्शयामासतदाऽऽत्मानंप्रियःसखा २७ चित्रसेनस्ततोवाचसखायंयुधिविद्विमाम् ॥ चित्रसेनम
 थालक्ष्यसखायंयुधिर्बलम् २८ संजहारास्त्रमथतत्प्रमृष्टपांडवर्षभः ॥ दृष्ट्वातुपांडवाःसर्वेसंहतास्त्रधनंजयम् २९ संजन्तुःप्रभुतानश्चान्शरवेगान्धनूंषिच ॥
 चित्रसेनश्चभीमश्चसव्यसाचीयमावपि ॥ पृष्ठाकौशलमन्योन्यंरथेष्वेवावतस्थिरे ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्रापर्वणिगंधर्वपराभवेपंचच
 त्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ वैशंपायनवाच ॥ ततोऽर्जुनश्चित्रसेनंप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ मध्येगंधर्वेन्यानांमहेष्वासोमहाद्युतिः १ किं
 तेव्यवसितंवीरकौरवाणांविनिग्रहे ॥ किमर्थंचसदारोऽयंनिगृहीतःसुधोधनः २ चित्रसेनउवाच ॥ विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेनदुरात्मनः ॥ दुर्योधनस्यपाप
 स्यकर्णस्यचधनंजय ३ वनस्थान्भवतोज्ञात्वाक्लिश्यमानाननाथवत् ॥ समस्थोविषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ४ इमेऽवहसितुंप्राप्ताद्रौपदीचयश
 स्विनीम् ॥ ज्ञात्वाचिकीर्षितंचैषांमामुवाचसुरेश्वरः ५ गच्छदुर्योधनंवद्धासहामात्यमिहानय ॥ धनंजयश्चतेरक्ष्यःसहभ्रातृभिराहवे ६ सचप्रियःसखातुभ्यं
 शिष्यश्चतवपांडव ॥ वचनाद्देवराजस्यततोस्मीहागतोऽदुतम् ७ अयंदुरात्माबद्धश्चगमिष्यामिसुरालयम् ॥ नेष्याम्येनंदुरात्मानंपाकशासनशासनात् ८
 ॥ अर्जुनउवाच ॥ उत्सृज्यतांचित्रसेनभ्राताऽस्माकंसुधोधनः ॥ धर्मराजस्यसंदेशान्ममचेदिच्छसिप्रियम् ९ पापोऽयंनित्यसंतुष्टोऽविमोक्षणमर्हति ॥ प्रल
 ब्धाधर्मराजस्यकृष्णायाश्चधनंजय १०

कंठीयेभारतभाष्यदीपेपंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ततोऽ

र्जुनइति १।२ तत्रस्थेनमयेतिशेषः ३।४।५।६।७।८।९ नित्यंसंतुष्टोऽमृतइत्यर्थः संतुष्टत्वाद्भूम्यइति । 'हृष्टोऽप्यतिहृष्टोऽधर्ममतिक्रामति' इत्यापस्तंबवचनात् । प्रलब्धावंचकः १०

इदंमदुक्तंसमस्थोविषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीति ११।१२।१३।१४।१५ इष्टानिवस्त्रालंकारादीन्याज्ञापयध्वंभवदर्थेनान्योनेष्यतीति १६।१७।१८।१९।२०।२१ सुखंमुखेन
 नेदंचिकीर्षितंतस्यकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ जानातिधर्मराजोहिश्रुत्वाकुरुयथेच्छसि ११ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेसर्वेपुत्रराजानमभिजग्मुर्धुधिष्ठिरम् ॥ अभि
 गम्यचतस्रंशशंसुस्तस्यचेष्टितम् १२ अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वागंधर्वस्यवचस्तदा ॥ मोक्षयामासतान्सर्वान्गंधर्वान्प्रशंसंच १३ दिष्ट्याभवाद्भिर्बालिभिःश
 क्तैःसर्वैर्नहिसितः ॥ दुष्टतोघातंराष्ट्रोऽयंसामात्यज्ञातिबाधवः १४ उपकारोमहांस्तातकृतोऽयंममखेचरैः ॥ कुलंनपरिभूतंमेमोक्षणेऽस्यदुरात्मनः १५ आज्ञा
 पयध्वमिष्टानिप्रीयामोदर्शनेनवः ॥ प्राप्यसर्वानभिप्रायांस्ततोव्रजतमाचिरम् १६ अनुज्ञातास्तुगंधर्वाःपांडुपुत्रेणधीमता ॥ सहाप्सरोभिःसंहृष्टाश्चित्रसेनमु
 खाययुः १७ देवराडपिगंधर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ॥ दिव्येनामृतवर्षणयेहताःकौरवैर्युधि १८ ज्ञातीस्तानवमुच्याथराजदारांश्चसर्वशः ॥ कृत्वाचदुष्करं
 कर्मप्रीतियुक्ताश्चपांडवाः १९ सस्त्रीकुमारैःकुरुभिःपूज्यमानामहारथाः ॥ बभ्राजिरेमहात्मानःक्रतुमध्येयथाग्रयः २० ततोदुर्योधनमुक्तंभ्रातृभिःसहितस्तदा ॥
 युधिष्ठिरस्तुप्रणयादिदेवचनमब्रवीत् २१ मास्मतातपुनःकार्षीरीदृशंसाहसंकचित् ॥ नहिसाहसकर्तारःसुखमेधंतिभारत २२ स्वस्तिमान्सहितःसर्वैर्भ्रातृभिः
 कुरुनंदन ॥ गृहानव्रजयथाकामंवैमनस्यंचमाकृथाः २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पांडवेनाभ्यनुज्ञातोराजादुर्योधनस्तदा ॥ अभिवाचधर्मपुत्रंगतेद्रियइवा
 तुरः २४ विदीर्यमाणोव्रीडावानजगामन गरंप्रति ॥ तस्मिन्गतेकौरवेयेकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः २५ भ्रातृभिःसहितोवीरःपूज्यमानोद्विजातिभिः ॥ तपोधनैश्चतैः
 सर्वैर्वृतःशक्रइवामरैः २६ तथाद्वैतवनेतस्मिन्विजहारमुदायुतः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्रापर्वणिदुर्योधनमोक्षणेष्टचत्वारिंशदधिक
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ शत्रुभिर्जितबद्धस्यपांडवैश्चमहात्मभिः ॥ मोक्षितस्ययुधापश्चान्मानिनःसुदुरात्मनः
 १ कत्थनस्यावलिप्तस्यगर्वितस्यचनित्यशः ॥ सदाचपौरुषौदार्यैःपांडवानवमन्यतः २ दुर्योधनस्यपापस्यनित्याहंकारवादिनः ॥ प्रवेशोहास्तिनपुरेदुष्करः
 प्रतिभातिमे ३ तस्यलज्जान्वितस्यैवशोकव्याकुलचेतसः ॥ प्रवेशंविस्तरेणत्वंवैशंपायनकीर्तय ४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ धर्मराजनिष्ठस्तुधार्तराष्ट्रःसुयो
 धनः ॥ लज्जयाऽधोमुखःसीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ५ स्वपुरंप्रययौराजाचतुरंगबलानुगः ॥ शोकोपहतयाबुद्ध्यार्चितयानंपराभवम् ६ विमुच्यपथियानानि
 देशेसुयवसोदके ॥ सन्निविष्टःशुभेरम्येभूमिभागेयथेप्सितम् ७ हस्त्यश्वरथपादांतयथास्थानंन्यवेशयत् ॥ अथोपविष्टराजानंपर्यंकेज्वलनप्रभे ८ उबहुतंय
 थासोमंराहुणारात्रिसंक्षये ॥ उपागम्याब्रवीत्कर्णोदुर्योधनमिदंतदा ९

पंधतिपंधतेवधते २२ वैमनस्यवैरंकेनचित्सहमाकृथाःमाकुल २३।२४।२५।२६।२७ ॥ इत्यारं ५० नी० मा० मा० षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥ ॥ ध ॥
 शत्रुभिरिति १ कत्थनस्यात्मस्तुतिपरस्य अवलिप्तस्यपापाशयस्य गर्वितस्यात्यभिमानिनः अतएवपांडवानवमन्यतः २ अहंकारंगर्ववदतीतितया ३।४।५।६।७।८।९

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावेदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ अजानतस्तेऽति नाभ्यसूयामिदोषवदिति
 दिष्ट्याजीवसिगांधारेदिष्ट्यानःसंगमःपुनः ॥ दिष्ट्यात्वयाजिताश्वैवगंधर्वाःकामरूपिणः १० दिष्ट्यासमग्रानपश्यामिभ्रातृस्तेकुरुनंदन ॥ विजिगीषुनरणेयु
 क्तात्रिजितारिन्महारथान् ११ अहंत्वभिद्रुतःसर्वैर्गंधर्वैःपश्यतस्तव ॥ नाशकुवंस्थापयितुंर्दार्यमाणांचवाहिनीम् १२ शरक्षतांगश्चभृशंव्यपयातोऽभिपीडितः ॥
 इदंत्वंयुतंमन्येयद्युष्मानिहभारत १३ अरिष्टानक्षतांश्चापिसदारबलवाहनान् ॥ विमुक्तानसंप्रपश्यामियुद्धात्तस्मादमानुषात् १४ नैतस्यकर्तालोकेऽस्मि
 न्पुमानविद्यतिभारत ॥ यत्कृतंतेमहाराजसहभ्रातृभिराहवे ॥ १५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकर्णेनराजादुर्योधनस्तदा ॥ उवाचचांगराजानं
 बाष्पगद्गदयागिरा ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्री०म०आ०प०घोष०कर्णदुर्योधनसं०सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ अजान
 तस्तेराधेयनाभ्यसूयाम्यहंवचः ॥ जानासित्वंजितानशत्रून्गंधर्वास्तेजसामया १ आयोधितास्तुगंधर्वाःसुचिरंसोदरैर्मम ॥ मयासहमहाबाहोऽकृतश्चोभयतःक्ष
 यः २ मायाधिकास्त्वयुध्यंतयदाशूरावियद्गताः ॥ तदानोनसमंयुद्धमभवत्खेचरैःसह ३ पराजयंचप्राप्ताःस्मोरणेबंधनमेवच ॥ सभृत्यामात्यपुत्राश्चसदार
 बलवाहनाः ४ उच्चैराकाशमार्गेणहियामस्तैःसुदुःखिताः ॥ अथनःसैनिकाःकेचिदमात्याश्चमहारथाः ५ उपगम्यावृण्वन्दीनाःपांडवांश्चरणप्रदान् ॥ एषदुर्यो
 धनोराजाधार्तराष्ट्रःसहानुजः ६ सामात्यदारोहियतेगंधर्वैर्दिवमाश्रितैः ॥ तंमोक्षयतभद्रंवःसहदारंनराधिपम् ७ परामर्शोमाऽभविष्यत्कुरुदोरेषुसर्वशः ॥ एव
 मुक्तेतुधर्मात्माज्येष्ठःपांडुसुतस्तदा ८ प्रसाद्यपांडवान्सर्वानाज्ञापयतमोक्षणे ॥ अथागम्यतमुद्देशंपांडवाःपुरुषर्षभाः ९ सांत्वपूर्वमयाचंतशक्तासंतोमहार
 थाः ॥ यदाचास्मानमुमुचुर्गंधर्वाःसांत्विताअपि १० ततोऽर्जुनश्चभामश्चयमजौचबलोत्कटौ ॥ मुमुचुःशरवर्षाणिगंधर्वान्प्रत्यनेकशः ११ अथसर्वेरणमुक्ताप्र
 याताःखेचरादिवम् ॥ अस्मानेवाभिकर्षितोदीनान्मुदितमानसाः १२ ततःसमंतात्पश्यामःशरजालेनवेष्टितम् ॥ अमानुषाणिचास्त्राणिप्रमुंबंतधनंजयम् १३
 समावृतादिशोदृष्ट्वापांडवेनाशितैःशरैः ॥ धनंजयसखाऽऽत्मानंदर्शयामासैवतदा १४ चित्रसेनःपांडवेनसमाश्लिष्यपरस्परम् ॥ कुशलंपरिपप्रच्छतैःपृष्ट्वा
 प्यनामयम् १५ तेसमेत्यतथाऽन्योन्यंसन्नाहानविप्रमुच्यच ॥ एकीभूतास्ततोर्वीरागंधर्वाःसहपांडवैः ॥ अपूजयेतामन्योन्यंचित्रसेनधनंजयौ १६ ॥ इ
 तिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्रापर्वणिदुर्योधनवाक्येअष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ ॥ चित्र
 सेनंसमागम्यप्रहसन्नर्जुनस्तदा ॥ इदंवचनमक्रीबमब्रवीत्परवीरहा १ भ्रातृनर्हसिमेवीरमोक्तुंगंधर्वसत्तम ॥ अनर्हधर्षणाहीमेजीवमानेषुपांडुषु २
 नमन्ये १ । २।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४। १५ । १६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावेदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ चित्रसेनमिति १ । २

वन० ३
 अ०
 ॥२४९॥
 ॥२०६॥

४ । ५ । ६ । ७ । ८ । एवंभूतस्यजीवितंनश्रेयःइतिसंबंधः अभूदभविष्यत् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ श्रेणिमुख्याःशिल्पिसंघातमुख्याःप्रकृतयइत्यर्थः
 एवमुक्तस्तुगंधर्वःपांडवेनमहात्मना ॥ उवाचयत्कर्णवयंमंत्रयंतोविनिर्गताः ३ द्रष्टारःस्मसुखाद्धीनान्सदारान्पांडवानिति ॥ तस्मिन्नुच्चार्यमाणेतुगंधर्वेणवच
 स्तथा ४ भूमेर्विवरमन्वेच्छं प्रवेष्टुंवाडयान्वितः ॥ युधिष्ठिरमथागम्यगंधर्वाःसहपांडवैः ५ अस्महूर्मत्रितंतस्मैवद्धांश्चास्माद्यवेदयन् ॥ स्त्रीसमक्षमहंदीनोब
 द्धःशत्रुवशंगतः ६ युधिष्ठिरस्योपहतःकिंनुदुःखमतःपरम् ॥ येमेनिराकृतानित्यंरिपुर्घेषामहंसदा ७ तैर्मोक्षितोऽहंदुर्द्विदंतैरेवजीवितम् ॥ प्राप्तःस्याय
 यहंवीरवधंतस्मिन्महारणे ८ श्रेयस्तद्भवितामहंनैवंभूतस्यजीवितम् ॥ अभूद्यशःपृथिव्यामिख्यातंगंधर्वतोवधात् ९ प्राप्ताश्चपुण्यलोकाःस्युर्महद्रसदनेऽक्षयाः ॥
 यत्त्वद्यमेव्यवसितंतच्छृणुध्वंनरर्षभाः १० इहप्रायमुपासिष्येयूयंजतवैष्टहान् ॥ भ्रातरश्चैवमेसर्वेयांत्वद्यस्वपुरंप्रति ११ कर्णप्रभृतयश्चैवसुहृदोबांधवाश्चये ॥
 दुःशासनंपुरस्कृत्यप्रयांत्वद्यपुरंप्रति १२ नह्यहंसंप्रयास्यामिपुरंशत्रुनिराकृतः ॥ शत्रुमानापहोभूत्वासुहृदामानकृतथा १३ ससुहृच्छोकदोजातःशत्रूणांहर्षवर्ध
 नः ॥ वारणाह्वयमासाद्यकिंवक्ष्यामिजनाधिपम् १४ भीष्मद्रौणौकपद्रौणीविदुरःसंजयस्तथा ॥ बाह्लीकःसौमदत्तिश्चयेचान्येवृद्धसंमताः १५ ब्राह्मणाःश्रेणि
 मुख्याश्चतथोदासीनवृत्तयः ॥ किमांवक्ष्यंतिकिंचापिप्रतिवक्ष्यामितानहम् १६ रिपूणांशिरसिस्थित्वातथाविक्रम्यचोरसि ॥ आत्मदोषात्परिभ्रष्टःकथंवक्ष्या
 मितानहम् १७ दुर्विनीताःश्रियंप्राप्यविद्यामैश्वर्यमेवच ॥ तिष्ठन्तिनचिरंभद्रेयथाऽहंमदगर्वितः १८ अहोनाहमिदंकर्मकष्टंदुश्चरितंरुतम् ॥ स्वयंनुर्बुद्धिना
 मोहाद्येनप्राप्तोऽस्मिसंशयम् १९ तस्मात्प्रायमुपासिष्येनहिशक्ष्यामिजीवितम् ॥ चेतयानोहिकोजीवेत्कच्छाच्छत्रुभिरुद्धतः २० शत्रुभिश्चावहसितोमानीपौरुष
 वर्जितः ॥ पांडवैर्विक्रमाढ्यैश्चसावमानमवेक्षितः २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंचितापरिगतोदुःशासनमथाब्रवीत् ॥ दुःशासननिबोधेदंवचनंमम
 भारत २२ प्रतीच्छत्वमयादत्तमभिषेकंनृपोभव ॥ प्रशाधिपृथिवीस्फोतांकर्णसौबलपालिताम् २३ भ्रातृन्पालयविस्रब्धमरुतोवृत्रहायथा ॥ बांधवाश्चोपजीवं
 तुदेवाइवशतक्रतुम् २४ ब्राह्मणेषुसदावृत्तिकुर्वीथाश्चाप्रमादतः ॥ बंधूनांसुहृदांचैवभवेथास्त्वंगतिःसदा २५ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथाविष्णुर्देवगणान्यथा ॥ गुर
 वःपालनीयास्तेगच्छपालयमेदिनीम् २६ नंदयन्सुहृदःसर्वान्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ॥ कंठेचैनंपरिष्वज्यगम्यतामित्युवाचह २७ तस्यतद्वचनंश्रुत्वादीनोदुःशास
 नोऽब्रवीत् ॥ अश्रुकंठःसुदुःखार्तःप्रांजलिःप्रणिपत्यच २८ सगद्गदमिदंवाक्यंभ्रातरंज्येष्ठमात्मनः ॥ प्रसीदेत्यपतद्भूमौदूयमानेनचेतसा २९ दुःखितःपादयोस्त
 स्यनेत्रजंजलमुत्सृजन् ॥ उक्तवांश्चनरव्याघ्रोनेतदेवंभविष्यति ३० विदीर्यैत्सकलाभूमिद्यौश्चापिशकलीभवेत् ॥ रविरात्मप्रभांजह्यात्सोमःशीतांशुतांत्यजेत् ३१

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ यदाचोति यदिशोकेनव्यसनंनश्येतर्हि सकर्तव्यो ननुतथास्त्यतःशोको नकर्तव्यइत्यर्थः ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥ ४१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारत
वायुःशैःप्रथमथोजह्याद्विमवांश्चपरिव्रजेत् ॥ शुष्येतोयंसमुद्रेषुवाहिरप्युष्णतां त्यजेत् ३२ नचाहंत्वदतेराजनप्रशासेयं वसुंधराम् ॥ पुनःपुनःप्रसीदेतिवाक्पंचेदं
मुवाचह ३३ त्वमेवःकुलेराजाभविष्यसिशतंसमाः ॥ एवमुक्त्वासराजानंसुस्वरंपरुदह ३४ पादौसंसृष्टशयमानाहोभ्रातृज्यैष्ठस्यभारत ॥ तथातौदुःखितौ
दृष्ट्वादुःशासनसुयोधनौ ३५ अधिगम्यव्यथाविष्टःकर्णस्तौप्रत्यभाषत ॥ विषीदथःकिंकौरव्यौबालिश्यात्प्राकृताविव ३६ नशोकःशोचमानस्यविनिवर्तेतक
र्हिचित् ॥ यदाचशोचतःशोकोव्यसनंनपकर्षति ३७ सामर्थ्यंकिंततःशोकोशोचमानौप्रपश्यथः ॥ घृतिंशुक्लीतंमाशून्शोचंतौनंदयिष्यथः ३८ कर्तव्यंहि
कृतराजनपांडवैस्तवमोक्षणम् ॥ नित्यमेवप्रियंकार्यंराज्ञोविषयवासिभिः ३९ पाल्यमानास्त्वयातेहिनिवसंतिगतज्वराः ॥ नार्हस्येवंगतेमन्युंकुं प्राकृतवद्य
था ४० विषण्णास्तवसोदर्यास्त्वयिप्रायंसमास्थिते ॥ उत्तिष्ठव्रजमद्रंतेसमाश्वासयसोदरान् ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषयात्राप०दुर्योधन
प्रायोपवेशेऊनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ कर्णउवाच ॥ राजन्नाद्यावगच्छामितेवहलघुसत्वताम् ॥ किमत्रचित्रंयद्दीरमोक्षितःपांडवै
रसि १ सद्योवशंसमापन्नःशत्रूणांशत्रुकर्शन ॥ सेनाजीवेश्वकौरव्यतथाविषयवासिभिः २ अज्ञातैर्यदिवाज्ञातैःकर्तव्यंनृपतेःप्रियम् ॥ प्रायःप्रधानाःपुरुषाः
क्षोभयंत्यरिवाहिनीम् ३ निगृह्यतेचयुद्धेषुमोक्षयंतैचैवसैनिकैः ॥ सेनाजीवाश्चयेराज्ञांविषयेसंतिमानवाः ४ तैःसंगम्यनृपार्थाययतितव्यंयथातथम् ॥ यद्येवं
पांडवैराजनभवद्विषयवासिभिः ५ यदृच्छयामोक्षितोऽसितत्रकापरिदेवना ॥ नचैतत्साधुयद्राजनपांडवास्त्वानृपोत्तमम् ६ स्वसेनयासंप्रयातंनानुयांतिस्म
पृष्ठतः ॥ शूराश्चबलवंतश्चसंयुगेष्वपलायिनः ७ भवतस्तेसहायवैप्रेष्यतांपूर्वमागताः ॥ पांडवेयानिरत्नानित्वमद्याप्युप्रभुंजसे ८ सत्वस्थान्पांडवान्पश्यन्
तेप्रायमुपाविशन् ॥ उत्तिष्ठराजनमद्रंतेनचिरंकर्तुमर्हसि ९ अवश्यमेवनृपतेराज्ञोविषयवासिभिः ॥ प्रियाण्याचरितव्यानितत्रकापरिदेवना १० मद्राक्यमेत
द्राजेंद्रयद्येवंनकरिष्यसि ॥ स्थास्यामीहभवत्पादौशुश्रूषन्नरिमर्दन ११ नोत्सहेजीवितुमहंत्वद्विहीनोनरर्षभ ॥ प्रायोपविष्टस्तुनृपराज्ञांहास्योभविष्यसि ॥
१२ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकर्णेनराजादुर्योधनस्तदा ॥ नैवोत्थातुंमनश्चक्रेस्वर्गायकृततनिश्चयः १३ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघोषया
त्रापर्वणिदुर्योधनप्रायोपवेशेकर्णवाक्येपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रायोपविष्टंराजानंदुर्योधनममर्षणम् ॥
उवाचसांत्वयनराजनशकुनिःसौबलस्तदा १ शकुनिरुवाच ॥ सम्यगुक्तंहिकर्णेनतच्छ्रुतंकौरवत्वया ॥ मयाऽऽहृतांश्रियंस्फीतांतांमोहादपहासिकिम् २
भावदीपिऊनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजन्निति स्पष्टार्थाध्यायः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ ॥ १३ ॥ ॥ इत्या
रण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रायोपविष्टमिति १ । २

३ पात्रंमृत्पात्रं आममपकं ४ भीरुमात्मनाशशंकाकुलं । क्लीबंसामर्थ्यहीनं । दीर्घसूत्रंचिरकारिणं । प्रमादिनमनवहितं । व्यसनात्तद्व्युत्पन्नमृगयादिरूपात् । विषयैःकृयादिभिराक्रांतं । त्वं
तुतेषामध्येप्रमादीविषयक्रांतश्चेतिभावः ५ पार्थैःकृतंशोकमालंब्यमानाशयेतिसंबंधः ६ । ७ आत्मानंशरीरमात्यज ८ । ९ । १० विकृतंम्लानंभ्रातृसौहृदंभ्रातरिसौहृदंवात्सल्यमस्यास्ती
तिभ्रातृसौहृदस्तं ११ । १२ निर्वेदंजीवितेवैराग्यं नैराश्यंराज्यलामेइतिशेषः १३ समन्युःदैव्यवानुधर्मेणघनेनसौख्येनवानममकार्यमितिसेबन्धः धर्मघनाभ्यायत्सौख्यंतेनवा आज्ञायाआज्ञाफ
लेनराज्येनेत्यर्थः १४ माविहन्यतआत्मानंमाघातवत ममसंकल्पंवामानाशयत १५ पूज्यामवद्विरितिशेषः गुरवोष्टतराप्रादयः १६ । १७ सुहृद्भिःकर्णाद्यैः अमात्यैःशकुनिप्रभृतिभिः भ्रातृभि
त्वमल्पबुद्ध्यानुपतेप्राणानुत्सृष्टुमर्हसि ॥ अथवाऽप्यवगच्छामिनृद्धाःसेवितास्त्वया ३ यःसमुत्पतितंहर्षदैव्यवाननियच्छति ॥ सनश्यतिश्रियंप्राप्यपात्र
माममिवांसि ४ अतिभीरुमतिक्लीबंदीर्घसूत्रंप्रमादिनम् ॥ व्यसनाद्विषयाक्रांतंनभजंतिनृपंप्रजाः ५ सत्कृतस्यहितेशोकोविपरीतेकथंभवेत् ॥ माकृतंशोभ
नंपार्थैःशोकमालंब्यनाशय ६ यत्रहर्षस्त्वयाकार्यःसत्कर्तव्याश्चपांडवाः ॥ तत्रशोचसिराजेंद्रविपरीतमिदंतव ७ प्रसीदमात्यजात्मानंतुष्टश्चसुकृतंस्मर ॥ प्रय
च्छराज्यंपार्थनांयशोधर्ममवाप्नुहि ८ क्रियामेतांसमाज्ञायकृतज्ञस्त्वंभविष्यसि ॥ सौभ्रात्रंपांडवैःकृत्वासमवस्थाप्यचैवतान् ९ पित्र्यंराज्यंप्रयच्छेपांततःसुख
मवाप्स्यसि ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शकुनेस्तुवचःश्रुत्वादुःशासनमवेक्ष्यच १० पादयोःपतितंवीरंविहृतंभ्रातृसौहृदम् ॥ बाहुभ्यांसाधुजाताभ्यांदुःशासनमरि
दमम् ११ उत्थाप्यसंपरिष्वज्यप्रित्याऽजिघ्रतमूर्धनि ॥ कर्णसौबलयोश्चापिसंश्रुत्यवचनान्यसौ १२ निर्वेदंपरमंगत्वाराराजादुर्योधनस्तदा ॥ व्रीडयाऽभिपरीता
त्मानैराश्यमगमत्परम् १३ तच्छ्रुत्वासुहृदश्चैवसमन्युरिदमब्रवीत् ॥ नधर्मघनसौख्येननैश्वर्येणनचाज्ञया १४ नैवभोगैश्चमेकार्यमाविहन्यतगच्छत ॥ नि
श्चितेयंमममतिःस्थिताप्रायोपवेशने १५ गच्छध्वंनगरं सर्वपूज्याश्चगुरवोमम ॥ तएवमुक्ताःप्रत्यूचूराजानमीरमर्दनम् १६ यागतिस्तवराजेंद्रसाऽस्माकम
पिभारत ॥ कथंवासंप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाःपुरंवयम् १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ समुहद्विरमात्यैश्चभ्रातृभिःस्वजनेनच ॥ बहुप्रकारमप्युक्तोनिश्चयान्नविचा
ल्यते १८ दर्भास्तरणमास्तीर्यनिश्चयादृतराष्ट्रजः ॥ संसृष्ट्यापःशुचिर्भूत्वाभूतलेसमुपस्थितः १९ कुशचीरांवरधरःपरंनियममास्थितः ॥ वाग्यतोराज
शार्दूलःसस्वर्गगतिकाम्यया २० मनसोऽपचितिकृत्त्वानिरस्यचबहिःक्रियाः ॥ अथतंनिश्चयंतस्यबुद्धदितेयदानवाः २१ पातालवासिनोरौद्राःपूर्वदेवैर्विनि
र्जिताः ॥ तेस्वपक्षक्षयंतंतुज्ञात्वादुर्योधनस्यैव २२ आह्वानायतदाचकुर्भवेतानसंभवम् ॥ बृहस्पत्युशनोक्तैश्चमंत्रैर्मंत्रविशारदाः २३ अथर्ववेदप्रोक्तैश्चया
श्रोपनिषदिक्रियाः ॥ मंत्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदासमवर्तयन् २४ जुह्वत्यग्नौहविःक्षीरंमंत्रवत्सुसमाहिताः ॥ ब्राह्मणावेदेदेदांगपारगाःसुहृदवताः २५
दुःशासनादिभिः स्वजनैःसंबन्धिभिः १८ । १९ वाग्यतोमौनी स्वर्गगतिर्भरणंतत्काम्ययातदिच्छया २० मनसाउपसमीपिचिह्निदाहार्थकाष्ठसंचयंकृत्वा संकल्प्य अवश्यंमर्तव्यमितिनि
श्चित्येत्यर्थः बहिःक्रियाःस्नानपानाद्याः २१ । २२ वेतानसंभवमपि विस्तारसाध्यंनवकुंड्यादिविधानंआपर्वणिकं ननुप्रधीरूपं २३ उपनिषदिआरण्यकेप्रोक्ताःक्रियाः 'सर्वमाविध्यद्वयंमपि
ध्यशिरोभिर्द्वजधमनीःप्रव्रज' इत्यादिमंत्रप्रकाशिताः शत्रुमारणार्था एतन्मंत्रजपहोमादिरूपाः समवर्तयन्संप्रावर्तयन् देतेयदानवाइतिपूर्वजसंबन्धः २४ । २५

व्यपेतः अभ्रघनः मेघविस्तारो यस्मिन् । 'घनं स्यादित्युपक्रम्य विस्तारे लोहमुद्गरे' इति मेदिनी । शरदीत्यर्थः अव्यक्ता ईषद्व्यक्ता शरदी शरज्जातपुंडरीकाशकुसुमाद्याकारच्छत्रचामरादिरूपा शोभाय स्यात्साऽव्यक्तशरदी अधिराजासर्वभौमो युधिष्ठिरस्तद्वत् ४८ गृह्णन् दृक्प्रसारादिनाऽनुहन् अंजलिमालाः नमस्कारांजलिपंक्तीः च द्वांजलीनित्यर्थः ४९ देविनाद्युत्तरतेन ५० । ५१ । ५२

व्यपेताभ्रघनेकालेद्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ जयाशीर्भिर्द्विजैर्द्रैःसरूयमानोऽधिराजवत् ४८ गृह्णन्नजलिमालाश्वधार्तराष्ट्रोजनाधिपः ॥ सुयोधनोययावग्रेथि
यापरमयाज्वलन् ४९ कर्णेनसार्धराजेंद्रसौबलेनचदेविना॥ दुःशासनादयश्चास्यभ्रातरःसर्वेएवते ५० भूरिश्रवाःसोमदत्तोमहाराजश्वबाहिकः ॥ रथैर्नानाविधा
कारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ५१ प्रयातंनृपसिंहंतमनुजग्मुःकुरुद्वहा ॥ कालेनाल्पेनराजेंद्रस्वपुरंविविशुस्तदा ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिघाषयात्राप०
दुर्योधनपुरप्रवेशेद्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ ४९ ॥ जनमंजयउवाच ॥ वसमानेषुपार्थेषुवनेतस्मिन्महात्मसु ॥ धार्तराष्ट्रमहेष्वा
साःकिमकुर्वंतसत्तमाः १ कर्णोवैकर्तनश्चैवशकुनिश्चमहाबलः ॥ भीष्मद्रोणकृपाश्चैवतन्मेशंसितुमर्हसि २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंगतेषुपार्थेषुविसृष्टेचसुयो
धने ॥ आगतेहास्तिनपुरंमोक्षितेपाण्डुनंदनैः ३ भीष्मोऽब्रवीन्महाराजधार्तराष्ट्रमिदंवचः ॥ उक्तंतातयथापूर्वगच्छतस्तेतपोवनं ४ गमनंमेनरुचितंतवतत्ररु
तंचते ॥ ततःप्राप्तंस्वयावीरग्रहणंशत्रुभिर्बलात् ५ मोक्षितश्चासिधर्मज्ञैःपांडवैर्नचलज्जसे ॥ प्रत्यक्षंतवगांधारेससैन्यस्यविशांपते ६ सूतपुत्रोऽपयाद्रीतोर्गंध
र्वाणांतदारणात् ॥ क्रोशतस्तवराजेंद्रससैन्यस्यनृपात्मज ७ दृष्टस्तेविक्रमश्चैवपांडवानांमहात्मनाम् ॥ कर्णस्यचमहाबाहोमूतपुत्रस्यदुर्मतेः ८ नचापिपाद
भाक्कर्णःपांडवानानृपोत्तम ॥ धनुर्वेदेचशौर्येचधर्मेवाधर्मवत्सल ९ तस्मादहंक्षमंमन्येपांडवैस्तैर्महात्मभिः ॥ संधिसंधिविदांश्रेष्ठकुलस्यास्यविवृद्धये १० एव
मुक्तश्चभीष्मेणधार्तराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ प्रहस्यसहसाराजन्विप्रतस्थेससौबलः ११ तंतुप्रस्थितमाज्ञायकर्णदुःशासनादयः ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाधार्तराष्ट्रमहाबलं
१२ तांस्तुसंप्रस्थितान्दृष्ट्वाभीष्मःकुरुपितामहः ॥ लज्जयाव्रीडितोराजनृजगामस्वनिवेशनम् १३ गतेभीष्मेमहाराजधार्तराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ पुनरागम्यतंदेशम
मंत्रयतमंत्रिभिः १४ किमस्माकंभवेच्छ्रेयःकिंकार्यमवशिष्यते ॥ कथंचसुरुतंतत्स्यान्मंत्रयामोऽद्ययद्वितम् १५ ॥ कर्णउवाच ॥ दुर्योधननिबोधेदयत्त्वाव
क्ष्यामिकौरव ॥ भीष्मोऽस्मान्निदतिसदापांडवांश्चप्रशंसति १६ त्वद्वेषाच्चमहाबाहोममापिद्वेष्टुमर्हति ॥ विगर्हतेचमानित्यंत्वत्समीपेनरेश्वर १७ सोऽहंभीष्म
वचस्तद्वैनमृष्यामीहभारत॥त्वत्समक्ष्यदुक्तंचभीष्मेणामित्रकर्षणं१८पांडवानांयशोराजस्तवनिदांचभारत॥ अनुजानीहिमाराजनसभृत्यबलवाहनम् १९ जेष्या
मिष्टाधिर्वीराजन्सशैलवनकाननां॥जिताचपांडवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः २० तामहंतेविजेष्यामिएकएवनसंशयः ॥ संपश्यतुसुदुर्बुद्धिर्भीष्मःकुरुकुलाधमः २१

॥ इत्यारण्यके प० नीलकंठीये भारतमावदीपे द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ वसमानेष्विति १ । २ । ३ । ४ तवगमनं रुचितं नानुमोदितं मे मया ते त्वया च तन्नक्तं
५ । ६ अपयात् अपयात्पलायितः ७ । ८ । ९ सांघि क्षम्युर्क्षम्ये १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ममापि मामपि १७ । १८ । १९ । २० । २१

२९ । २३।२४।२५।२६ प्रायात्रिकं प्रयातुराज्ञोऽपेक्षितशकटाषणवीध्यादि १७। २८ मंगलैर्मंगलद्रव्यैः पूजयेत्तेलादिभिः स्नातः शुभेर्नाराजनादिभिः प्रययाविति संबंधः २९ ॥ इत्यारण्यके प
अनिर्वृतिदत्तेयोहिअप्रशंस्यंप्रशंसति ॥ सपश्यतुबलेमद्यआत्मानंतुविगर्हत् २२ अनुजानोहिमांराजनध्रुवोहिविजयस्तव ॥ प्रतिजानामितेसत्यंराजन्नायुध
मालमे २३ तच्छ्रुत्वातुवचोराजन्दर्णस्यभरतर्षभ ॥ प्रीत्यापरमयायुक्तःकर्णमाहनराधिपः २४ धन्योऽस्म्यनुग्रहीतोऽस्मियस्यमेत्वमहाबलः ॥ हितेषुवर्तसेनि
त्यंसफलंजन्मचाद्यमे २५ यदाचमन्यसेवीरसर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ तदानिर्गच्छभद्रंतेह्यनुशाधिचमामिति २६ एवमुक्तस्तदाकर्णोधातराष्ट्रेणधीमता ॥ सर्वमा
ज्ञापयामासप्रायात्रिकमरिंदम २७ प्रययौचमहेष्वासोनक्षत्रेशुभदैवते ॥ शुभेतिथौमुहूर्तेचपूज्यमानोद्दिजातेभिः २८ मंगलैश्चशुभैःस्नातोवाग्निश्चापिप्रपूजे
तः ॥ नादयन्नरथघोषेणत्रैलोक्यंसचराचरम् २९ ॥ इति श्रीम० आरण्यके प० घोषयात्रापर्वणिकर्णादिग्विजयेत्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःकर्णोमहेष्वासोबलेनमहतावृतः ॥ द्रुपदस्यपुरंरस्यंरुोधभरतर्षभ १ युद्धेनमहताचैनंचक्रेवीरवंशानुगम् ॥ सुवर्णंरजतंचापिर
त्नानिविविधानिच २ करंचदापयामासद्रुपदंनृपसत्तम ॥ तंविनिर्जित्यराजेंद्रराजानस्तस्ययेऽनुगाः ३ तान्सर्वान्वशगांश्चक्रेकरंचैनानदापयत् ॥ अथोतरां
दिशंगत्वावशेचक्रेनराधिपान् ४ भगदंतंचनिर्जित्यराधेयोगिरिमारुहत् ॥ हिमवंतंमहाशैलंयुध्यमानश्चशत्रुभिः ५ प्रययौचदिशःसर्वानृपतीन्वशमानयत् ॥
सहैभवतिकान्नजित्वाकरंसर्वानदापयत् ६ नेपालविषयेयेचराजानस्तानवाजयत् ॥ अवतीर्यततःशैलात्पूर्वादिशमभिदुतः ७ अंगान्वंगान्कलिंगांश्चशुंडिका
न्मिथिलानथ ॥ मागधानकर्कखंडांश्चनिवेश्यविषयेऽत्मनः ८ आवशीरांश्चयोध्यांश्चअहिक्षत्रंचनिर्जयत् ॥ पूर्वादिशांविनिर्जित्यवत्सभूमितथाऽगमत् ९ वत्स
भूमिंविनिर्जित्यकेवलांमृत्तिकावतीम् ॥ मोहनपतनंचैवत्रिपुराकोसलांतथा १० एतान्सर्वान्निर्जित्यकरमादायसर्वशः ॥ दक्षिणांदिशमास्थायकर्णोजित्वा
हारथान् ११ रुक्मिमणंदाक्षिणात्येषुयोधयामाससूतजः ॥ सयुद्धंतुमुलंकृत्वारुकमीप्रोवाचसूतजम् १२ प्रीतोऽस्मितवराजेंद्रविक्रमेणबलेनच ॥ नतोविघ्नंकरि
ष्यामिप्रतिज्ञांसमपालयम् १३ प्रीत्याचाहंप्रयच्छामिहिरण्ययावदिच्छसि ॥ समेत्यरुक्मिणाकर्णःपांडूंशैलंचसोऽगमत् १४ सकेरलंरणेचैवनीलंचापिमहीप
तिम् ॥ वेणुदारिसुतंचैवयेचान्येनृपसत्तमाः १५ दक्षिणस्यांदिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ॥ शैशुपालित्तोगत्वाविजिग्येसूतनंदनः १६ पार्श्वस्थांश्चा
पिनृपतीन्वशेचक्रमहाबलः ॥ आवंत्यांश्चवशेकृत्वासांम्राचभरतर्षभ ॥ वृष्णिभिःसहसंगम्यपश्चिमामपिनिर्जयत् १७

नी० भारत० त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥ तत इति १।२।३।४।५।६।७ निवेश्य विषयेऽत्मनः आत्मनो गोचरे कृतेत्यर्थः आकारपूर्वरूपलोपोवाच्यार्थः ८ नि
र्जयजितवान् अहमावार्थः ९।१०।११।१२ प्रतिज्ञां क्षत्रधर्मसमपाठ्यं पालितवानस्मि क्षत्रधर्मविज्ञयैव त्वया सह युद्धं कृतं न त्वज्जिगीषयेति भावः १३ शैलं श्रीशैलम् १४।१५।१६।१७

१८। १९। २०। २१। २२। २३ तत्कर्मकर्णविजयपुरेउद्धोषयामास २४। २५। २६ अभ्युदितेभ्योऽप्युदिताः श्रेष्ठतमाः १०। २८ हलहलाशब्दहाहाकारं कर्णनिर्दाचपांडवपक्षपा
वारुणीदिशमागम्ययावनान्वर्वरास्तथा ॥ नृपान्पश्चिमभूमिस्थानदापयामासवैकरान् १८ विजित्यपृथिवीं सर्वोत्पूवापरदक्षिणाम् ॥ सम्लेच्छाटविकान्वीरः सप
र्वतनिवासिनः १९ भद्रानरोहितकांश्चैव आग्रेयान्मालवानपि ॥ गणान्सर्वान्विनिर्जित्यनीतिरुत्प्रहसन्निव २० शशकान्यवनांश्चैव विजिग्येसूतनंदनः ॥ न
ग्रजित्प्रमुखांश्चैव गणान्जित्त्वामहारथान् २१ एवं सपृथिवीं सर्वोक्त्वा महारथः ॥ विजित्यपुरुषव्याघ्रानागसाह्वयमागमत् २२ तमागतं महेश्वरं संवार्तराष्ट्रो
जनाधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य महाराजसम्राट्पितृबांधवः २३ अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ॥ आश्रावयच्च तत्कर्मप्रीयमाणोजनेश्वरः २४ यत्र भीष्मात्र
चद्रोणान्नृपात्रचबाह्लिकात् ॥ प्राप्तवानस्मिभद्रं ते त्वत्प्राप्तं मया हितम् २५ बहुनाचकिमुक्तेन शृणु कर्णवचोमम ॥ सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वयानाथेन सतम
२६ न हितेपां ढवाः सर्वे कलामर्हतिषोडशीम् ॥ अन्येवापुरुषव्याघ्रराजानोऽभ्युदितोदिताः २७ समवानधृतराष्ट्रं तं गांधारीचयशस्विनीम् ॥ पश्य कर्णमहे
ष्वासअदितिं वज्रभृद्यथा २८ ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ॥ हाहाकाराश्च बहवो नगरेनागसाह्वये २९ केचिदेनं प्रशंसन्ति निर्दांति स्म तथाऽपरे ॥
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ३० एवं विजित्य राजेंद्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ॥ सपर्वतवनाकाशांसमुद्रांसि निष्कुटाम् ३१ देशैरुच्चावचैः पूर्णोपत
नैर्नगरैरपि ॥ द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ३२ कालेन नातिदीर्घेण वशोक्त्वा तु पार्थिवान् ॥ अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमम्ययात् ३३ प्रविश्य च गृ
हं राजन्नभ्यंतरमरिदम् ॥ गांधारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ३४ पुत्रवच्चनरव्याघ्रपादौ जग्राह धर्मवित् ॥ धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ३५
तदा प्रभृतिराजा च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ जानते निर्जितान् पार्थिव कर्णेन युधिभारत ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णोद्दिग्निजये
चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ॥
अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः १ ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ ॥ दुर्योधननिबोधेदं त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुं महस्यरिदम् २ तवाद्य
पृथिवीवीरनिःसपत्नानृपोत्तम ॥ तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णराजाऽब्रवीत्पुनः ॥ न किं
चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ४ सहायश्चानुरक्तश्चमदर्थं च समुद्यतः ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथा तथम् ५ राजसूयं पांडवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् ॥ म
म स्पृष्ट्वा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ६ एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ॥ तवाद्यपृथिवीपालावश्याः सर्वे नृपोत्तम ७

तिनश्चकुरित्यर्थः २९। ३० आकाशः पर्वतवनयोरंतरालं सस्याद्युत्पत्तिभूमिभित्त्यर्थः ३१ अनूपः सर्वतो जलं तेन संपूर्णः ३२। ३३। ३४। ३५। ३६ ॥ इत्यारं ५० नी० भा०
भा० चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ जित्वेति १। २। ३। ४। ५। ६। ७

८। ९। १०। ११। १२ जीवमाने इत्येकस्मिन्कुले द्वौ राजसूयोनमवतइति वा तस्मिन्नजितइति वा भावः १३ सच शत्रुर्न तत्प्रतिबंधस्माकं कश्चिदस्ति द्यूतेन च जितोऽस्त्येवेत्याशंक्याह दीर्घायु
रिति पितर्युक्तराजसूये जीवतिसति स्वयंतं न कुर्यादित्यर्थः अंधस्य पितुरनधिकारात्तत्स्वयं यद्यप्यधिकारप्रतिबंधकं न भवति किंतु युधिष्ठिरजया सामर्थ्यमेव तथापि यत्कीर्तयितुमशक्यमित्येतद्
आह्वयं तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ॥ संभ्रियंतां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ८ ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्ता वेदपारगाः ॥ क्रियां कुर्वतु ते राजन्यथाशास्त्रमरि
दम् ९ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ॥ प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ १० एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ॥ पुरोहितं समानाद्यवचनं चेद
मब्रवीत् ११ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ॥ आहरत्वं मम कृतं यथान्यायं यथाक्रमम् १२ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ॥ न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीव
माने युधिष्ठिरे १३ आहर्तुं कौरवश्रेष्ठकुले तव नृपोत्तम ॥ दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पितानृप १४ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ अस्तित्वन्यन्म
हत्सन्नराजसूयसमंप्रभो १५ तेन त्वं यजराजेंद्र शृणु चेदं वचोमम ॥ यद्मे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव १६ तेकरान्संप्रयच्छतु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ तेन
ते क्रियतामद्यलांगलं नृपसत्तम १७ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः १८ प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः १९ एतेन नेष्टवान् कश्चिद्वै विष्णुं पुरातनम् ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः २० अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भा
रत ॥ निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्स्पृहा तव २१ एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ॥ कर्णं च सौबलं चैव भ्रातृंश्चैव दमब्रवीत् २२ रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्रा
ह्मणानां संशयः ॥ रोचते यदि युष्माकं तस्मात्प्रवृत्तमाचिरम् २३ एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथैत्यूचुर्नराधिपम् ॥ संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् २४ हल
स्यकरणे चापिव्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ॥ यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् २५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञसमारं
भेपंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रेन्यवे
दयत् १ सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ॥ सौवर्णं च कृतं सर्वलांगलं च महाधनम् २ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशांपते ॥ आज्ञापयामास नृपः क्रतुराज
प्रवर्तनम् ३ ततः प्रवृत्ते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः ॥ दीक्षितश्चापि गांधारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ४ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशः ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः
कर्णो गांधारीचयशस्विनी ५ निमंत्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ॥ पार्थिवानां च राजेंद्र ब्राह्मणानां तथैव च ६ ते प्रयाता यथोदिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः ॥
तत्र कंचित्प्रयातंतु दूतदुःशासनोऽब्रवीत् ७ गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पांडवान् पापपूरुषान् ॥ निमंत्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ८

दाहंतं तथा च वक्ष्यति । 'हते पुण्याधिपार्थे पुराजसूये तथा त्वया । आहतेऽहं नरश्रेष्ठत्वांसभाजयिता पुनः' इति १४। १५। १६ कृतं वाटितमलंकारादिरूपं अकृतमन्यत् १०। १८। १९। २०। २१
२२। २३ व्यापारस्थानं शिल्पिनः २४। २५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥ ततइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८

॥२११॥

11299

नियमंकरिष्येमद्यंमांसंचत्यक्ष्येइत्यर्थः १७ उत्कुष्टमुच्चैःशङ्खःकृतः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमा
वदीपेसप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुर्योधनमिति १ । २ । ३ । ४ वातस्यपर्वयोर्वैपरीत्यं नाप्रवस्तव्यमित्यर्थः ५ । ६

७।८।९।१०।११ एवं वर्षवत्सरं उपयुक्तमहेमक्षयाः १२।१३।१४।१५।१६।१७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥
 वने इति १ ध्यांतः ध्यायंतः २।३ तत्काले तस्मिन्काले यतोद्भवस्य द्यूतहेतोः शकुन्यादेः ४।५।६।७।८ अवलोककोऽवलोकितुकामः ९।१०।११।१२।१३ अनंतं सुखं प्राप्नोति क
 बीजभूतावयंकेचिदवशिष्टमाहामते ॥ विवर्धेमहिराजं द्रुप्रसादात्ते युधिष्ठिर ७ तान्वेपमानान्वित्रस्तान् बीजमात्रावशेषितान् ॥ मृगान्दृष्टासु दुःखार्तो धर्मराजो
 युधिष्ठिरः ८ तांस्तथेव्यवर्षाद्राजा सर्वभूतहिते रतः ॥ यथा भवंतो ब्रुवते करिष्यामि च ततया ९ इत्येवंप्रतिबुद्धः सराज्यं ते राजसत्तमः ॥ अब्रवीत्सहितान् भ्रातृन् द
 यापन्नो मृगान् प्रति १० उक्तो रात्रौ मृगैरस्मिन् स्वप्नं प्रतिहतशेषितैः ॥ तंतुभूताः स्मभद्रं ते दयानः क्रियतामिति ११ ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाऽस्माभिर्वनौकसाम् ॥
 साष्टमासं हि नो वर्षय देनानुपयुक्तमहे १२ पुनर्वहुष्टं गम्यं काम्यकंकाननोत्तमम् ॥ मरुभूमेः शिरस्थानं तृणविदुसरः प्रति १३ तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरंतोरमेमहि ॥
 ततस्ते पांडवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः १४ ब्राह्मणैः सहिताराजं ये च तत्र सहोषिताः ॥ इंद्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा १५ ते यात्वानुमृतेर्मार्गैः स्वत्रैः
 शुचिजलान्वितैः ॥ ददृशुः काम्यकंपुण्यमाश्रमं तपसा युतम् १६ विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभेस्तदा ॥ तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा १७ ॥ इति
 श्रीम० आरण्यके पर्वणि मृगस्वप्नोद्भवपर्वणिकाम्यकंप्रवेशे अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ ॥ ४४ ॥ समाप्तं च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ अथ व्रीहि
 द्रौणिकपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ वने निवसतां तेषां पांडवानां महात्मनाम् ॥ वर्षाण्येकादशा तीयुः कच्छेण भरतर्षभ १ फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमु
 त्तमम् ॥ प्राप्तकालमनु ध्यांतः सेहिरेवरपुरुषाः २ युधिष्ठिरस्तुराजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ॥ चिंतयन्समहाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ३ न सुष्यापसुखं राजा ह
 दिशल्यैरिवापितैः ॥ दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले यतोद्भवस्य हि ४ संस्मरन्पुरुषावाचः सूतपुत्रस्य पांडवः ॥ निःश्वासपरमो दीनो विभ्रकोपविषं महत् ५ अर्जु
 नो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ॥ सच भीमो महातेजाः सर्वेषां मुत्तमो बली ६ युधिष्ठिरमुदीक्षंतः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ॥ अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः
 ७ वपुरन्यदिवा कार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ कस्याचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ८ आजगाम महायोगी पांडवानवलोककः ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य कुंतीपुत्रो
 युधिष्ठिरः ९ प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ तमासीनमुपासीनः शुभ्रपुनियतेंद्रियः १० तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पांडवनंदनः ॥ तानवेक्ष्य कृशा
 न्पौत्रान्वनेव न्येन जीवतः ११ महर्षिरनुकंपार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम् ॥ युधिष्ठिरमहाबाहो जृणु धर्मभृतां वर १२ ना तप्ततपसोलोके प्राप्नुवंति महासुखम् ॥ सुखदुः
 खे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते १३ न ह्यनंतं सुखं कश्चित् प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परयाधिया १४ उदयास्तमनजो हिनहृष्यति न शोचति ॥
 सुखमापतितं सेवेदुःखमापतितं वहेत् १५ श्रित्पृथग्जनः कस्तर्हितस्माप्नोतीत्याह प्रज्ञावानिति परयाधिया ब्रह्मविद्याया १४ उदयास्तमनं जगत् उत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्म
 तज्ज्ञानं शोचति न काश्नाति मिथ्याभूते जगति प्रियस्य सुखस्याभावात् द्वियोगजः शोको वा तदिच्छावा तस्य न जायत इत्यर्थः । प्रारब्धकर्मोपस्थापितं सुखदुःखाद्यपरिहार्यमित्याह सुखमिति १५

तपसा ज्ञानेन महद्ब्रह्म १६।१७।१८।१९।२० काले दानकाले २१ अनायासं क्लेशपरिहारं निर्द्वैतसुखं परां मोक्षारुघां २२ दांतोर्जितेंद्रियः दांतस्वप्रतिपत्तिर्योग्यतामापादित आत्मा मनो
 यस्य जितचित्त इत्यर्थः २३ संविभक्ता अन्नादेर्विभागकर्ता दाता धनादेः २४ इंद्रियजयफलमाहमान्येति व्यसनैः स्त्रीमद्यद्यूताद्यैः २५ शुभमेवानुशेते शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य कालधर्मेण मरणे
 न तद्योगाच्छुभानुशययोगात्सकल्याणमतिरेव प्रादुर्भवति जायते २६ दानजानां धर्माणां तपसः कायकुशलकृतस्य कच्छादेः एतयोर्मध्ये प्रेत्यमृत्वा किंबहुगुणं के परलोके श्रेष्ठमित्यर्थः २७।२८
 कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ तपसो हि परं नास्ति तपसा विदते महत् १६ नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुद्धयस्व भारत ॥ सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः
 शमः १७ अनुसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ॥ पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् १८ अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ॥ कच्छां यो निमनु
 प्राप्तानसुखं विदते जनाः १९ इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपयुज्यते ॥ तस्माच्छरीरं युंजीत तपसानियमेन च २० यथाशक्ति प्रयच्छेत्तसंपूज्याभिप्रणम्य च ॥ काले
 प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः २१ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् ॥ अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्द्वैतिलभते पराम् २२ दांतः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं
 विदति ॥ न च तप्यति दांतात्मा हृष्टा परगतां श्रियम् २३ संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ॥ भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्रुते २४ मान्यमानयिता
 जन्मकुले महति विदति ॥ व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेंद्रियः २५ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ॥ प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः २६
 युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् दानधर्माणां तपसो वामहामुने ॥ किंस्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते २७ ॥ व्यास उवाच ॥ दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किंच
 न ॥ अथेच महती तृष्णा सच दुःखेन लभ्यते २८ परित्यज्य प्रियान् प्राणान् धनार्थं हि महामते ॥ प्रविशंति नरा वीराः समुद्रमदवीं तथा २९ कृषिगोरक्षयमित्येके प्र
 तिपद्यंति मानवाः ॥ पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छंति धनार्थिनः ३० तस्मादुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः ॥ न दुष्करतरं दानात् तस्माद्दानं मतं मम ३१ विशेष
 पस्त्वत्र विज्ञेयोन्यायेनोपार्जितं धनम् ॥ पात्रे काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ३२ अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ॥ क्रियते न सकृत्तरं त्रायते महतो
 भयात् ३३ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ॥ मनसा हि विदुर्देन प्रेत्यानंतं फलं स्मृतम् ३४ अत्राप्युदाहरंतीमिति हासपुरातनम् ॥ व्रीहिद्रौणप
 रित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि व्रीहिद्रौणिकपर्वणि दानदुष्करत्वकथने ऊनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ४५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ व्रीहिद्रौणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ॥ कस्मै दत्तश्च भगवन् विधिना केन चात्थमे १ प्रत्यक्षधर्मा भगवानयस्य तुष्टो हिकर्मभिः ॥ सफलं त
 स्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः २ ॥ व्यास उवाच ॥ शिलोच्छृतिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेंद्रियः ॥ आसीद् राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ३
 २९।३० दुःखार्जितस्य धनस्येति शेषः मतं श्रेष्ठत्वेन ३१।३२।३३।३४ द्रौणो मानविशेषस्तन्मिता व्रीहयस्तेषां दानात् ३५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदी
 पे ऊनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ व्रीहिद्रौण इति १ प्रत्यक्षधर्मा नृणां धर्मस्य वेत्ता भगवानर्जुनः २ शिलोच्छृतिर्ज्ञानं उच्छः कणशोऽर्जनं । उच्छः कणशो
 दामं कणिशाद्यर्जनं शिलम् इति यादवः । ते उभे वृत्तिर्जीवन्मनस्य स शिलोच्छृतिः ३

कापोर्तीवृत्तिमल्पसंग्रहकृपा इष्टीकृतं इष्टिभिरेवनिर्वर्त्य नतुपश्चादिना सप्रयज्ञम् ४।९।१७ पर्ववैश्वदेववरुणप्रधासाधिकं कर्म कालकालेफाल्गुन्यादौ अत्यंतसंयोगेद्वितीया व्रीहिद्रोण
अतिथिव्रतीक्रियावांश्चकापोर्तीवृत्तिमास्थितः ॥ सत्रमिष्टीकृतं नामसमुपास्तेमहातपाः ४ सपुत्रदारोहिमुनिःपक्षाहारोवभूवह ॥ कपोतवृत्त्यापक्षेगव्रीहिद्रो
णमुपार्जयत् ५ दर्शचपौर्णमासंचकुर्वन्विगतमत्सरः ॥ देवतातिथिशेषेणकुरुते देहयापनम् ६ तस्यैद्रुःसहितोदेवैःसाक्षात्रिभुवनेश्वरः ॥ प्रत्यगृहान्महारा
जभागंपर्वणिपर्वणि ७ सपर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्यासमान्वितः ॥ अतिथिभ्योददावन्नंप्रहृष्टेनांतरात्मना ८ व्रीहिद्रोणस्यतद्वचस्यददतोऽन्नमहात्मनः ॥ शि
ष्टमात्सर्यहीनस्यवर्धत्यातिथिदर्शनात् ९ तच्छतान्यपिभुंजंतिब्राह्मणानामनीषिणाम् ॥ मुनेस्त्यागविशुद्ध्यातुतदन्नं वृद्धिमच्छति १० तंतुशुश्रावधर्मिष्ठंमु
द्रलंसंशितव्रतम् ॥ दुर्वासानृपदिग्वासास्तमथाभ्याजगामह ११ विभ्रञ्चानियतंवेपमुन्मत्तइवपांडव ॥ विकचःपरुषावाचोव्याहरन्विधिधामुनिः १२ अभिग
म्याथतंविप्रमुवाचमुनिसत्तमः ॥ अत्रार्थिनमनुप्राप्तंविद्धिमां द्विजसत्तम १३ स्वागतंतेऽस्त्वितिमुनिमुद्रलःप्रत्यभाषत ॥ पाद्यमाचमनीयंचप्रतिपाद्यार्घ्यमुत
मम् १४ प्रादात्सतापसायान्नंक्षुधितायातिथिव्रती ॥ उन्मत्तायपराश्रद्धामास्थायसधुतवतः १५ ततस्तदन्नंरसवत्सएवक्षुधयाऽन्वितः ॥ बुभुजेरुत्समुन्म
त्तःप्रादात्तस्मैचमुद्रलः १६ भुक्त्वाचान्नंततःसर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ॥ अथांगलिलिपेऽन्नेनयथागतमगाक्षसः १७ एवंद्वितीयेसंप्राप्तेयथाकालेमनीषिणः ॥
आगम्यबुभुजेसर्वमन्नमुच्छोपजीविनः १८ निराहारस्तुसमुनिरुच्छमार्जयतेपुनः ॥ नचैनंविक्रियानेतुमशकन्मुद्रलंक्षुधा १९ नक्रोधोनचमात्सर्येनावमानोनसं
भ्रमः ॥ सपुत्रदारमुच्छंतमाविवेशद्विजोत्तमम् २० तथातमुच्छधर्माणंदुर्वासामुनिसत्तमम् ॥ उपतस्थेयथाकालंपट्टकत्वःकृतनिश्चयः २१ नचास्यमनसाकश्चि
द्विकारंददशेमुनिः ॥ शुद्धसत्वस्यशुद्धसदृशोनिर्मलमनः २२ तमुवाचततःप्रीतःसमुनिमुद्रलंततः ॥ त्वत्समोनास्तिलोकेऽस्मिन्दातामात्सर्यवर्जितः २३ क्षु
द्धर्मसंज्ञांप्रणुदत्यादत्तेधैर्यमेवच ॥ रसानुसारिणीजिह्वाकर्षत्येवरसान्प्रति २४ आहारप्रभवाःप्राणामनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ मनसश्चैन्द्रियाणांचाप्येकाग्र्यंनिश्चि
तंतपः २५ श्रमेणोपार्जितंत्यक्तुदुःखंशुद्धेनचेतसा ॥ तत्सर्वंभवतासाधोयथावदुपपादितम् २६ प्रीताःस्मोऽनुगृहीताश्चसमेत्यभवतासह ॥ इन्द्रि
याभिजयोधैर्यंसंविभागोदमःशमः २७ दयासत्यंचधर्मश्चत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ जितास्तेकर्मभिर्लोकाःप्राप्तोऽसिपरमांगतिम् २८ अहोदानंविशुष्टं
तेसुमहत्स्वर्गवासिभिः ॥ सशरीरोभवानंगतास्वर्गसुचरितव्रत २९ इत्येवंवदतस्तस्यतदादुर्वाससोमुनेः ॥ देवदूतोविमानेनमुद्रलंप्रत्युपस्थितः ३०
हंससारसयुक्तेनकिंकिणीजालमालिना ॥ कामगेनविचित्रेणदिव्यगंधवतातथा ३१

मात्रंयदासिध्यतितदाददाति ८ तदाचदीयमानंतद्वर्धतिवर्धते ९ अच्छतिप्राप्नोति १० । ११ विकचोहसन्मुद्रोवा १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ द्वितीयपक्षे १८ । १९ । २०
२१ । २२ । २३ क्षुधक्षुधा धर्मसहितांसंज्ञां त्वयाह प्राणधर्मः क्षुधा इन्द्रियधर्मो रसना तदुभयंजितमित्यर्थः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

उवाचदेवदूतइत्यनुकृत्यते ३२ । ३३ । ३४ । ३५ व्यवसायंनिश्चयम् ३६ ॥ इत्यार० प० नी० भा० पृष्ठयधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ महर्षेइति विप्रशसिभूममभुमंवेतिवि
चारयसि १ स्वर्लोकःसुखलोकः । 'यन्नदुःखेनसंभिन्नंचग्रस्तमनंतरं ॥ अभिलाषोपमीतंयत्तत्सुखंस्वःपदास्पदम्'इतिश्रुतिः तत्प्रधानत्वाद्धोकोऽपिस्वःशब्दवाच्यः ऊर्ध्वगमनादित्यूर्ध्वगःसत्पयो
उवाचचैनंविप्रार्पिंविमानंकर्माभिर्जितम् ॥ समुपारोहसांसिद्धिं प्राप्तोऽसिपरमामुने ३२ तमेवंवादिनमृषिदेवदूतमुवाचह ॥ इच्छामिभवताप्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनि
वासिनाम् ३३ केमुणास्तत्रवसतांकिंतपःकश्चानिश्चयः ॥ स्वर्गतत्रसुखंकिंचदोषोवादेवदूतक ३४ सतांसाप्तपदमित्रमाहुःसंतःकुलोचिताः ॥ मित्रतांचपुर
स्कृत्यपृच्छामित्वामहंविभो ३५ यदत्रतथ्यंपथ्यंचतद्व्रीह्याविचारयन् ॥ श्रुत्वातथाकरिष्यामिव्यवसायंगिरातव ३६ ॥ ॥ इतिश्रीम०आ०प०व्रीहिद्रो
णिकप० मुद्रलोपाख्यानेषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥ देवदूतउवाच ॥ महर्षेआर्यबुद्धिस्त्वंयःस्वर्गसुखमुत्तमम् ॥ संप्राप्तंवहुमतव्यवि
मृशस्यबुधोयथा १ उपरिष्ठाच्चस्वर्लोकोयोऽयंस्वरितिसंज्ञितः ॥ ऊर्ध्वगःसत्पथःशश्वदेवयानचरोमुने २ नातप्ततपसःपुंसोनामहायज्ञयाजिनः ॥ नानृताना
स्तिकाश्चैवतत्रगच्छंतिमुद्रल ३ धर्मात्मानोजितात्मानःशांतादांताविमत्सराः ॥ दानधर्मरताःपुंसःशूराश्चाहवलक्षणाः ४ तत्रगच्छंतिधर्माग्र्यंकृत्वाशमदमा
त्मकम् ॥ लोकान्पुण्यकृतांब्रह्मसद्गिराचरिताभूभिः ५ देवाःसाध्यास्तथाविश्वेतथैवचमहर्षयः ॥ यामाधामाश्चमौद्रल्यगंधर्वाप्सरसस्तथा ६ एषांदेवानि
कायानांपृथक्पृथगनेकशः ॥ भास्वंतःकामसंपन्नालोकास्तेजोमयाःशुभाः ७ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणियोजनानिहिरण्मयः ॥ मेरुपर्वतराड्यत्रदेवोद्यानानिमुद्रल
८ नंदनादीनिपुण्यानिविहाराःपुण्यकर्मणाम् ॥ नक्षुत्पिपासेनग्लानिर्नशीतोष्णेभयंतथा ९ बीमत्समशुभंवापितत्रकिंचिन्नविद्यते ॥ मनोज्ञाःसर्वतोऽंगधाःसु
खस्पर्शाश्चसर्वशः १० शब्दाःश्रुतेमनोग्राह्याःसर्वतस्तत्रैवमुने ॥ नशोकोनजरातत्रनायासपरिदेवने ११ ईदृशःसमुनेलोकःस्वकर्मफलहेतुकः ॥ सुकृतैस्त
त्रपुरुषाःसंभवंत्यात्मकर्मभिः १२ तैजसानिशरीराणिभवंत्यत्रोपपद्यताम् ॥ कर्मजान्येवमौद्रल्यनमाहृपितृजान्युत १३ नसंस्वेदोनदौर्गंध्यंपुरीषंमूत्रमेवच ॥
तेषांचरजोवस्त्रंवाधतेतत्रैवमुने १४ नम्लायंतिस्त्रजस्तेषांदिव्यगंधामनोरमाः ॥ संयुज्यतेविमानैश्चब्रह्मन्नेवंविधैश्चते १५ ईर्ष्याशोकक्रुमापेतामोहमात्सर्य
वर्जिताः ॥ सुखंस्वर्गजितस्तत्रवर्तयंतेमहामुने १६ तेषांतथाविधानांतुलोकानांमुनिपुंगव ॥ उपर्युपरिलोकस्यलोकादिव्यागुणान्विताः १७ पुरस्ताद्ब्राह्म
णास्तत्रलोकास्तेजोमयाःशुभाः ॥ यत्रयांतृषयोब्रह्मन्पूताःस्वैःकर्मभिःशुभैः १८ ऋभवोनामतत्रान्येदेवानामपिदेवताः ॥ तेषांलोकात्परतरेयान्यजंतहिदेवताः
१९ स्वयंप्रभास्तेभास्वंतोलोकाःकामदुघाःपरे ॥ नतेषांस्त्रीकृतस्तापोनलोकैश्चर्यमत्सरः २० ब्रह्ममार्गः क्रमशुक्तिस्थानमित्यर्थः देवयानेनमार्गेण अर्चिरादिपर्ववताचरंत्य
स्मिन्नितिदेवयानचरः २ पुंसःपुमांसः ३ । ४ धर्माग्र्यं धर्मश्रेष्ठयोगम् ५ यामाधामाश्चगणविशेषाः ६ देवानांनिकायांआलयायेषुतेषांदेवानिकायानाम् ७ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणियोजनान्युपरिपरि
धिरित्यर्थः उच्छ्रायस्यचतुरशीतिहंसमानमितिजंबुखंडेवक्ष्यमाणत्वात् ८ । ९ । १० । ११ । १२ उपपद्यतामुपगच्छताम् १३ । १४ एवंविधैरितिइत्यमानप्रदर्शनम् १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ व्युष्टिःसंपत्तिः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०

नवर्तयंत्याहुतिभिस्तेनाप्यमृतभोजनाः ॥ तथादिव्यशरीरास्तेनचविग्रहमूर्तयः २१ नसुखेसुखकामास्तेदेवदेवाःसनातनाः ॥ नकल्पपरिवर्तेषुपरिवर्तते
तेतथा २२ जरामृत्युःकुतस्तेषांहर्षःप्रोतिःसुखंनच ॥ नदुःखंनसुखंचापिरागद्वेषौकुतोमुने २३ देवानामपिमौद्गल्यकाक्षितासागतिःपरा ॥ दुष्प्रापापरमासि
द्धिरगम्याकामगोचरैः २४ त्रयस्त्रिंशदिमेदेवायेषांलोकामनीषिभिः ॥ गम्यंतोनेयमैःश्रेष्ठैर्दानैर्वाविधिपूर्वकैः २५ संयदानकृताव्युष्टिरनुप्राप्तासुखंत्वया ॥ तां
भुंक्ष्वसुकृतैर्लब्धांतपसाद्योतितप्रभः २६ एतत्स्वर्गसुखंविप्रलोकानानाविधास्तथा ॥ गुणाःस्वर्गस्यप्रोक्तास्तेदोषानापिनिबोधमे २७ कृतस्यकर्मणस्तत्र
भुज्यतेयत्फलंदिवि ॥ नचान्यत्क्रियतेकर्ममूलच्छेदेनभुज्यते २८ सोत्रदोषोमममतस्तस्यांतेपतनंचयत् ॥ सुखव्याप्तमनस्कानांपतनंचयत् २९ असं
तोषःपरीतापोद्विषादीततराःश्रेयः ॥ यद्भवत्यवरेस्थानेस्थितानांतत्सुदुष्करम् ३० संज्ञामोहश्चपतत्तरिजसाचप्रधर्षणम् ॥ प्रम्लानेषुचमाल्येषुततःपिपातेषोर्भ
यम् ३१ आब्रह्मभवनदेतेदोषामौद्गल्यदारुणाः ॥ नाकलोकेसुकृतिनांगुणास्त्वयुतशोनृणाम् ३२ अयंत्वन्योगुणःश्रेष्ठश्च्युतानांस्वर्गतोमुने ॥ शुभानुशययोगे
नमनुष्येषूपजायते ३३ तत्रापिसमहाभागःसुखभागभिजायते ॥ नचेत्संभुज्येतत्रगच्छत्यधमतांततः ३४ इहयाक्रियतेकर्मतत्परत्रोपभुज्यते ॥ कर्मभूमि
रियंब्रह्मनफलभूमिरसौमता ३५ ॥ मुद्गलउवाच ॥ महांतस्तुअमीदोषास्त्वयास्वर्गस्यकीर्तिताः ॥ निर्दोषएवयस्त्वन्योलोकंतंप्रवदस्वमे ३६ ॥ देवदूतउ
वाच ॥ ब्रह्मणःसदनादूर्ध्वतद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ शुद्धंसनातनंज्योतिःपरंब्रह्मेतियद्विदुः ३७ नतत्रविप्रगच्छंतिपुरुषाविषयात्मकाः ॥ दंभलोभमहाक्रोधमोहद्रो
हैरभिदुताः ३८ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वेष्टाःसंयतेंद्रियाः ॥ ध्यानयोगपराश्चैवतत्रगच्छंतिमानवाः ३९ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांपृच्छसिमुद्गल ॥ तवानुकं
पयासाधोसाधुगच्छाममाचिरम् ४० ॥ व्यासउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातुमौद्गल्योवाक्यंविमृशेधिया ॥ विमृश्यचमुनिश्रेष्ठोदेवदूतमुवाचह ४१ देवदूतनमस्तेऽ
स्तुगच्छतातयथासुखम् ॥ महादोषेणमेकार्यंनस्वर्गेणसुखेनवा ४२ पतनांतेमहादुःखंपरितापःसुदारुणः ॥ स्वर्गमाजश्चरंतीहतस्मात्स्वर्गेनकामये ४३ यत्रग
त्वानशोचंतिनव्यथांतचलंतिवा ॥ तदहंस्थानमत्यंतंमार्गयिष्यामिकेवलम् ४४ इत्युक्त्वासमुनिर्वाक्यंदेवदूतांविमृज्यतम् ॥ शिलोच्छ्रितातिर्धर्मात्माशममातिष्ठदु
त्तमम् ४५ तुल्यनिंदास्तुतिर्भूत्वासमलोष्टाश्मकांचनः ॥ ज्ञानयोगेनशुद्धेनध्याननित्याबभूवह ४६ ध्यानयोगाद्गलंलब्ध्वाप्राप्यबुद्धिमनुत्तमाम् ॥ जगामशा
श्वर्तीसिद्धिंपरानिर्वाणलक्षणाम् ४७ तस्मात्त्वमपिकौंतेयनशोकंकर्तुमर्हसि ॥ राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसातदवाप्स्यसि ४८ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानं
तरंसुखम् ॥ पर्यायेणोपसर्पंतैरनेमिमराइव ४९ ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ बलंपरवैराग्यं बुद्धिज्ञानम् ३७ । ३८ नेत्रिचक्रधारां अराः नाभिनेत्रिसंधानदाकणि ३९

५० । ५१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनी० भा० भा० एकषष्ठ्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ७ ॥ वसस्त्विति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ अवंदुसं ७ । ८

पितृपैतामहंराज्यंप्राप्स्यस्यमितविक्रम ॥ वर्षात्रयोदशादूर्ध्वव्येतुतेमानसोज्वरः ५० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ सएवमुक्त्वाभगवानव्यासःपांडवनंदनम् ॥
जगामतपसेधीमान्पुनरेवाश्रमंप्रति ५१ ॥ इतिश्रीमहा० आरण्यके० ब्रीहिद्रौणिकप० मुद्गलदेवदूतसंवादेएकषष्ठ्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥
समाप्तंचब्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ अथद्रौपदीहरणपर्व ॥ जनमेजयउवाच ॥ वसत्स्वेवंनेतेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ रममाणेषुचित्राभिःकथाभिर्मुनिभिःसह १ सूर्यदत्ताक्ष
याज्ञेनकृष्णायाभोजनावधि ॥ ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषुयेचान्नार्थमुपागताः २ आरण्यानांमृगाणांचमांसैर्नानाविधैरपि ॥ धार्तराष्ट्रादुरात्मानःसर्वेदुर्योधनादयः ३
कथंतेष्वन्ववर्तंतपापाचारामहामुने ॥ दुःशासनस्यकर्णस्यशकुनेश्वमतोस्थिताः ४ एतदाचक्ष्वभगवन्वैशंपायनपृच्छतः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वातेषांतथा
वृत्तिनगरेवसतामिव ५ दुर्योधनोमहाराजतेषुपापमरोचयत् ॥ तथातैर्निकृतिप्रज्ञैःकर्णदुःशासनादिभिः ६ नानोपायैरघंतेषुचितयत्सुदुरात्मसु ॥ अभ्याग
च्छत्सधर्मात्मातपस्वीसुमहायशाः ७ शिष्यायुतसमोपेतोदुर्वासानामकामतः ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यमुनिंपरमकोपनम् ८ दुर्योधनोविनीतात्माप्रश्रयेणदमेनच ॥
सहितोभ्रातृभिःश्रीमानातिथ्येनन्यमंत्रयत् ९ विधिवत्पूजयामासस्वयंकिंकरवत्स्थितः ॥ अहानिकतिचित्तत्रतस्थौसमुनिसतमः १० तंचपर्यचरद्राजादिना
रात्रमतंद्रितः ॥ दुर्योधनोमहाराजशापातस्यविशंकितः ११ क्षुधितोऽस्मिददस्वान्नंशीघ्रंमनराधिप ॥ इत्युक्त्वागच्छतिस्रातुंप्रत्यागच्छतिवैचिरात् ॥ न
भोक्ष्याम्यद्यमेनास्तिक्षुधेत्युक्तैत्यदर्शनम् १२ अकस्मादेत्यचब्रूतेभोजयास्मांस्त्वरान्वितः ॥ कदाचिच्चनिशीथेसउत्थायनिकृतौस्थितः १३ पूर्ववत्कारयि
त्वान्नंभुंक्तेगर्हयन्स्मसः ॥ वर्तमानेतथातस्मिन्यदादुर्योधनोत्पः १४ विकृतिर्नैतिनक्रोधंतदातुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ आहचैनंदुराधर्षोवरदोस्मीतिभारत १५
॥दुर्वासाउवाच॥ वरंवरयभद्रंतेयतेमनसिवर्तते ॥ मयिप्रीतेतुयद्वर्ध्म्यंनलभ्यंविद्यतेतव १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥
अमन्यतपुनर्जातिमात्मानंससुयोधनः १७ प्रागेवमंत्रितंचासीत्कर्णदुःशासनादिभिः॥याचनयिमुनेस्तुष्टादितिनिश्चित्यदुर्मतिः १८ अतिहर्षान्वितोराजनवरमेनम
याचत॥ शिष्यैःसहममब्रह्मनयथाजातोऽतिथिर्भवान् १९ अस्मत्कुलेमहाराजोज्येष्ठःश्रेष्ठोयुधिष्ठिरः ॥ वनेवसतिधर्मात्माभ्रातृभिःपरिवारितः२० गुणवानशीलसं
पन्नस्तस्यत्वमतिथिर्भव॥यदाचराजपुत्रीसासुकुमारीयशास्विनी२१भोजयित्वाद्विजान्सर्वान्पतींश्चवरवर्णिनी॥विश्रांताचस्वयंभुक्त्वासुखासीनाभवेद्यदा२२तदा
खंतत्रगच्छेथायद्यनुग्राह्यतामयि॥तथाकरिष्येत्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वासुयोधनम्२३दुर्वासाअपिविप्रेद्रोयथागतमगाततः॥कृतार्थमपिचात्मानंतदामेनेसुयोधनः२४

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ धर्म्यधर्मादनपेतं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ । २६ । २७ । २८ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाषदीपे द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २६२ । ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ एतस्मिन्नंतरेकाले १ । ७ कृष्णपापकर्षकं कं
सस्यकामादेर्दुष्टराज्ञोवा निषूदनं हेकृष्णकृष्णअस्यादरसूचनार्थद्विर्वचनं । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्मकृष्णइत्याभिधीयते' इति श्रुतिप्रणीतः कृष्णपदस्यार्थः ।
करेणचकरं गृह्यकर्णस्यमुदितोभृशम् ॥ कर्णोपिभ्रातृसहितमित्युवाचनृपमुदा २५ ॥ कर्णउवाच ॥ दिष्ट्याकामः सुसंवृतोदिष्ट्याकौरववर्धसे ॥ दिष्ट्यातेशत्र
वोमग्रादुस्तरव्यसनार्णवे २६ दुर्वासः क्रोधजेवहोपतिताः पांडुनंदनाः ॥ स्वैरेवतेमहापापैर्गतविदुस्तरंतमः २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्थंतेनिकृतिप्रज्ञारा
जन्दुर्योधनादयः ॥ हसंतः प्रीतमनसोजग्मुः स्वस्वंनिकेतनम् ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिद्रौपदीहरणपर्वणिदुर्वासउपाख्यानेद्विषष्ट्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततः कदाचिदुर्वासाः सुखासीनास्तुपांडवान् ॥ भुक्त्वाचावस्थितांकृष्णांज्ञात्वातस्मिन्वनेमुनिः
१ अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ॥ दृष्ट्वाऽऽयांतंतमतिथिसचराजायुधिष्ठिरः २ जगामाभिमुखः श्रीमानसहभ्रातृभिरच्युतः ॥ तस्मैवद्धांजलिं स
म्यगुपवेश्यवरासने ३ विधिवत्पूजयित्वातमातिथ्येनन्यमंत्रयत् ॥ आद्विकंभगवन्कृत्वाशीघ्रमेहीतिचाब्रवीत् ४ जगामचमुनिः सोऽपिस्नातुंशिष्यैः सहानघः ॥
भोजयेत्सहशिष्यमांकथमित्यविचिंतयन् ५ न्यमज्जत्सलिलेचापिमुनिसंघः समाहितः ॥ एतस्मिन्नंतरेराजन्द्रौपदीयोषितावरा ६ चिंतामवापपरमामन्नहेतोः
पतिव्रता ॥ साचितयंतीचयदानान्नहेतुमविदत् ७ मनसाचितयामासकृष्णकंसनिषूदनम् ॥ कृष्णकृष्णमहाबाहोदेवकीनंदनाव्यय ८ वासुदेवजगन्नाथप्रग
तार्तिविनाशन ॥ विश्वात्मनविश्वजनकविश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ९ प्रपन्नपालगोपालप्रजापालपरात्पर ॥ आकूतीनांचचित्तीनांप्रवर्तकनताऽस्मिन्ते १० वरेण्य
वरदानंतअगतीनांगतिर्भव ॥ पुराणपुरुषप्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ११ सर्वाध्यक्षपराध्यक्षत्वामहंशरणंगता ॥ पाहिमांकुपयादेवशरणागतवत्सल १२ नीलो
त्पलदलश्यामपद्मभारुणेक्षण ॥ पीतांबरपरीधानलसत्कौस्तुभभूषण १३ त्वमादिरंतोभूतानांत्वमेवचपरायणम् ॥ परात्परतरंज्योतिर्विश्वात्मासर्वतोमुखः
१४ त्वामेवाहुः परंबीजंनिधानंसर्वसंपदाम् ॥ त्वयानाथेनदेवेशसर्वापद्मयोभयंनहि १५ दुःशासनादहंपूर्वसभायांमोचितायथा ॥ तथैवसंकटादस्मान्मासुदुर्तु
मिहाहीसि १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंस्तुतस्तदादेवः कृष्णयाभक्तवत्सलः ॥ द्रौपद्याः संकटंज्ञात्वादेवदेवोजगत्पतिः १७ पार्श्वस्थांशयनेत्यक्त्वा रुक्मिणीं
केशवः प्रभुः ॥ तत्राजगामत्वरितो ह्यचित्यगतिरीश्वरः १८ ततस्तंद्रौपदीदृष्ट्वाप्रणम्यपरयामुदा ॥ अब्रवीद्वासुदेवायमुनेरागमनादिकम् १९ ततस्तामब्रवी
त्कृष्णः शुधितोऽस्मिभृशतुरः ॥ शीघ्रंभोजयमांकृष्णेपश्चात्सर्वंकरिष्यसि २० निशम्यतद्वचः कृष्णालज्जितावाक्यमब्रवीत् ॥ स्थाल्याभास्करदतायामन्नं
मद्भोजनावधि २१ भुक्तवत्यस्म्यहं देवतस्मादन्नंनविद्यते ॥ ततः प्रोवाचभगवान्कृष्णांकमललोचनः २२

महातोब्रह्मादपिदावष्टंभक्षभोवाहुयस्य । 'संवाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्वाभूमीजनयन्देवकः' इति श्रुतेः अव्ययाविनाशिनः अत्रदेवकीनंदनस्याव्ययत्वं वदत्याकृष्णमूर्तेरभौतिकत्वमुक्तं एवमा
दिनाप्रामर्शः शंकरमगवत्पादीयेविष्णुसहस्रनामव्याख्यानेष्वब्रह्मण्यः । ८९ । आकूतीनांचचित्तीनांचेतिचेतोवृत्तिविशेषाणां १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ देवनद्यांतप्रस्थएवतीर्थविशेषे २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७
कृष्णेननर्मकालोऽयंशुचूमेणातुरेमयि ॥ शीघ्रंगच्छममस्थालीमानयित्वाप्रदर्शय २३ इतिनिर्वधतः स्थालीमानायसयद्वहः ॥ स्थाल्याः कंठेऽथसंलग्नाका
न्नंवीक्ष्यकेशवः २४ उपयुज्याब्रवीदेनामनेनहरिरीश्वरः ॥ विश्वात्माप्रोयतांदेवस्तुष्टश्चास्त्वितियज्ञभुक् २५ आकारयमुनीन्शीघ्रंभोजनायेतिचाब्रवीत् ॥
सहदेवंगहाबाहुः कृष्णः केशविनाशनः २६ ततो जगामत्वरितः सहदेवोमहायशाः ॥ आकारितुंतुतान्सर्वान्भोजनार्थंनृपोत्तम २७ स्नातुंगतान्देवनद्यादुर्वासः प्र
भृतोऽमुनीन् ॥ तेचावतीर्णाः सलिलेकृतवंतोऽधमर्षणम् २८ दृष्ट्वाद्द्वारान्साव्ररसांस्तृप्त्यापरमयायुताः ॥ उत्तीर्यसलिलात्तस्मादृष्ट्वंतः परस्परम् २९ दुर्वासस
मभिप्रेक्ष्यतेसर्वेमुनयोऽब्रुवन् ॥ राज्ञाहिकारयित्वाऽन्नंयंस्नातुंसमागताः ३० आकंठहृत्ताविप्रपेकिंस्विहंजामहेवयम् ॥ वृथापाकः कृतोऽस्माभिस्तत्रकिंकरवा
महे ३१ ॥ दुर्वासाउवाच ॥ वृथापाकेनराजर्षेपरपाधः कृतोमहान् ॥ माऽस्मानधासुदृष्ट्वैवपांडवाः कूरचक्षुषा ३२ स्मृत्वाऽनुभावंराजर्षेर्वरीषस्यधीमतः ॥
विभेमिसुतरांविप्राहरिपादाश्रयाज्जनात् ३३ पांडवाश्चमहात्मानः सर्वेधर्मपरायणाः ॥ शूराश्चकृतविद्याश्चव्रतिनस्तपसिस्थिताः ३४ सदाचाररतानित्यंवासु
देवपरायणाः ॥ क्रुद्धास्तेनिर्देहयुर्वैतूलाशिमिवानलः ॥ ततएतानपृष्ट्वैवशिष्याः शीघ्रंपलायत ३५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तास्तोद्विजाः सर्वेमुनिनागु
रुणातदा ॥ पांडवेभ्योभृशंभीतादुद्बुस्तेदिशोदश ३६ सहदेवोदेवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ॥ तीर्थेभ्यस्ततस्तस्याविचचारगवेषयन् ३७ तत्रस्थेभ्य
स्तापसेभ्यः श्रुत्वातांश्चैवविहृतान् ॥ युधिष्ठिरमथाम्येत्यंतं वृत्तांतंन्यवेदयत् ३८ ततस्तेपांडवाः सर्वेप्रत्यागमनकाक्षिणः ॥ प्रतीक्षंतः कियत्कालंजितात्मानो
ऽवतस्थिरे ३९ निशीथेभ्येत्यचाकस्मादस्मान्सच्छलयिष्यति ॥ कथंचनिस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्देवोपसादितात् ४० इतिचितापरान्दृष्ट्वा निःश्वसंतोमुदुर्मुहुः ॥
उवाचवचनंश्रीमानकृष्णः प्रत्यक्षांगतः ४१ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ भवतामापदंज्ञात्वाऋषेः परमकोपनात् ॥ द्रौपद्यार्चितितः पार्थाअहंसत्वरमागतः ४२ न
भयंविद्यतेतस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ॥ तेजसाभवतांभीतः पूर्वमेवपलायितः ४३ धर्मनित्यास्तुयेकेचिन्नतेसीदंतिकहिंचित् ॥ आपृच्छेवोगमिष्यामिनीयतं
मद्रमस्तुवः ४४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ श्रुत्वेरितंकेशवस्यषभूवुः स्वस्थमानसाः ॥ द्रौपद्यासहिताः पार्थास्तमूषुर्विगतज्वराः ४५ त्वयानाथेनगोविंददुस्तरा
मापदंविभो ॥ तीर्णाः प्लवमिवासाद्यमज्जमानामहर्णवे ४६ स्वस्तिसाधयभद्रंतेइत्यज्ञातोययौपुरीम् ॥ पांडवाश्चमहाभागद्रौपद्यासहिताः प्रभो ४७ ऊबुः प्रह
ष्टमनसोविहरंतोवनाद्धनम् ॥ इतितेऽभिहितंराजनयत्पृष्टोऽहमिहत्वया ४८ एवंविधान्यलीकानिधार्तराष्ट्रेर्दुरात्मभिः ॥ पांडवेषुवनस्थेषुप्रयुक्तानिवृथाऽभवन् ॥
४९ ॥ इतिश्रीमहाभारते आरण्यकेपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणिदुर्वासउपाख्याने द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७ ॥

४८ अलीकानिच्छाणि । 'अलीकंत्वामियेऽनृते' इतिनानार्थः ४९ ॥ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाषदीपे द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७ ॥

तस्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ परिवर्हेणपरिच्छेदेन । 'परिवर्हेणराजाहवस्तुन्यपिपरिच्छेदे' इति विश्वः ७ । ८ नीलाग्रनीलमेवं ९ । १० । ११ कोटिकास्यकोटीदुर्गमंतःपुरंतप्राधि
कृताःकोटिकास्तेषामास्यभिवमुख्यं । आख्यमितिपाठेसंख्यांतरंकारमितिवा । अथेतिपाठेकोटिकाअस्याव्याप्यायस्येतिवा राजानंक्षत्रियंप्रभुं । 'राजाप्रभौचतुर्पतीक्षत्रियेरजनीपतौ'
वैशंपायनउवाच ॥ तस्मिन्बहुमृगेऽरण्येऽटमानामहारथाः ॥ काम्यकेभरतश्रेष्ठाविजन्हुस्तेयथाऽमराः १ प्रेक्षमाणाबहुविधान्वनोदेशान्समंततः ॥ यथर्तुका
लरम्याश्वनराजीःसुपुष्पिताः २ पांडवामृगयाशीलाश्चरंतस्तन्महद्वनम् ॥ विजन्हुर्द्रिद्रप्रतिमाःकंचित्कालमरिंदम ३ ततस्तेयौगपद्येनययुःसर्वेचतुर्दिशम् ॥
मृगयांपुरुषव्याघ्राब्राह्मणार्थेपरंतपाः ४ द्रौपदीमाश्रमेन्यस्यतृणविदोरनुज्ञया ॥ महर्षेर्दीप्ततपसोधौम्यस्यचपुरोधसः ५ ततस्तुराजासिंभूनांवार्षक्ष
त्रिर्महायशाः ॥ विवाहकामःशाल्वेयानप्रयातःसोऽभवत्तदा ६ महतापरिवर्हेणराजयोग्येनसंवृतः ॥ राजभिर्बहुभिःसार्धमुपायात्काम्यकंचसः ७ तत्रापश्यत्पि
यांभार्यापांडवानांयशस्विनीम् ॥ तिष्ठंतीमाश्रमद्वारिद्रौपदीनिर्जनेवने ८ विभ्राजमानांवपुषाविभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ भ्राजयंतीवनोदेशंनीलाग्रमिवविद्युतम्
९ अप्सरादेवकन्यावामायावादेवनिर्मिता ॥ इतिकृत्वाऽजलिसर्वेददशुस्तामनिदिताम् १० ततःसराजासिंभूनांवार्षक्षत्रिर्जयद्रथः ॥ विस्मितस्त्वनव
द्यांगिदृष्ट्वातांदुष्टमानसः ११ सकोटिकास्यंराजानमब्रवीत्काममोहितः ॥ कस्यत्वेषाऽनवद्यांगीयदिवाऽपिनमानुषी १२ विवाहार्थेनमेकश्चिदिमांप्राप्यातिसुंद
रीम् ॥ एतामेवाहमादायगमिष्यामिस्वमालयम् १३ गच्छजानीहि सौम्येमांकस्यवाऽत्रकुतोऽपिवा ॥ किमर्थमागतासुभूरिदंकंटीकितंवनम् १४ अपिनामव
रारोहामामेषालोकसुंदरी ॥ भजेदद्यायतापांगीसुदतीतनुमध्यमा १५ अप्यहंकृतकामःस्यामिमांप्राप्यवरस्त्रियम् ॥ गच्छजानीहिकोन्वस्यानाथइत्येवकोटे
क १६ सकोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वारथात्प्रस्कंद्यकुंडली ॥ उपेत्यपप्रच्छतदाक्रोष्टाव्याघ्रवधूमिव १७ ॥ इतिश्रीम० भा० आ० प० द्रौपदि ह० प० जयद्रथागम
नेचतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ कोटिकउवाच ॥ कात्वंकदंबस्यविनाम्यशाखामेकाऽऽश्रमेतिष्ठसिशोभमाना ॥ देदीप्यमानाऽग्निशिवेवन
क्तंव्याधूयमानापवनेनसुभूः १ अतीवरूपेणसमन्वितात्वंनचाप्यरण्येषुविभेषिर्किनु ॥ देवीनुयक्षीयदिदानवीवावराप्सरादैत्यवरांगनावा २ वपुष्मतीवोरगरा
जकन्यावनेचरीवाक्षणदाचरस्त्री ॥ यद्येवराज्ञोवरुणस्यपत्नीयमस्यसोमस्यधनेश्वरस्य ३ धातुर्विधातुःसवितुर्विभोर्वाशक्रस्यवात्वंसदनात्प्रपन्ना ॥ नह्येवनःपृ
च्छसियेवयंस्मनचापिजानामितवेहेनाथम् ४ वयंहिमानंतववर्धयंतःपृच्छामभद्रेप्रभवंप्रभुं च ॥ आचक्ष्ववंधूंश्चपतिकुलंचतस्त्वेनयच्चेहकरोपिकायम् ५ अहंतु
राज्ञःसुरथस्यपुत्रोयंकोटिकास्येतिविदुर्मनुष्याः ॥ असौतुयस्तिष्ठतिकांचनांगेरथेहुतोऽग्निश्चयनेयथैव ६ त्रिगर्तराजःकमलायताक्षःक्षेमंकरोनामसएषवीरः ॥
अस्मात्परस्त्वेपमहाधनुष्मान्पुत्रःकुलिंदाधिपतेर्वरिष्ठः ७ इतिमेदिनी १२।१३।१४।१५। १६।१७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्ट्यधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २६४ ॥ केति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।१०१।१०२।१०३।१०४।१०५।१०६।१०७।१०८।१०९।११०।१११।११२।११३।११४।११५।११६।११७।११८।११९।१२०।१२१।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६।१२७।१२८।१२९।१३०।१३१।१३२।१३३।१३४।१३५।१३६।१३७।१३८।१३९।१४०।१४१।१४२।१४३।१४४।१४५।१४६।१४७।१४८।१४९।१५०।१५१।१५२।१५३।१५४।१५५।१५६।१५७।१५८।१५९।१६०।१६१।१६२।१६३।१६४।१६५।१६६।१६७।१६८।१६९।१७०।१७१।१७२।१७३।१७४।१७५।१७६।१७७।१७८।१७९।१८०।१८१।१८२।१८३।१८४।१८५।१८६।१८७।१८८।१८९।१९०।१९१।१९२।१९३।१९४।१९५।१९६।१९७।१९८।१९९।२००।२०१।२०२।२०३।२०४।२०५।२०६।२०७।२०८।२०९।२१०।२११।२१२।२१३।२१४।२१५।२१६।२१७।२१८।२१९।२२०।२२१।२२२।२२३।२२४।२२५।२२६।२२७।२२८।२२९।२३०।२३१।२३२।२३३।२३४।२३५।२३६।२३७।२३८।२३९।२४०।२४१।२४२।२४३।२४४।२४५।२४६।२४७।२४८।२४९।२५०।२५१।२५२।२५३।२५४।२५५।२५६।२५७।२५८।२५९।२६०।२६१।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।२६७।२६८।२६९।२७०।२७१।२७२।२७३।२७४।२७५।२७६।२७७।२७८।२७९।२८०।२८१।२८२।२८३।२८४।२८५।२८६।२८७।२८८।२८९।२९०।२९१।२९२।२९३।२९४।२९५।२९६।२९७।२९८।२९९।३००।३०१।३०२।३०३।३०४।३०५।३०६।३०७।३०८।३०९।३१०।३११।३१२।३१३।३१४।३१५।३१६।३१७।३१८।३१९।३२०।३२१।३२२।३२३।३२४।३२५।३२६।३२७।३२८।३२९।३३०।३३१।३३२।३३३।३३४।३३५।३३६।३३७।३३८।३३९।३४०।३४१।३४२।३४३।३४४।३४५।३४६।३४७।३४८।३४९।३५०।३५१।३५२।३५३।३५४।३५५।३५६।३५७।३५८।३५९।३६०।३६१।३६२।३६३।३६४।३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०।३७१।३७२।३७३।३७४।३७५।३७६।३७७।३७८।३७९।३८०।३८१।३८२।३८३।३८४।३८५।३८६।३८७।३८८।३८९।३९०।३९१।३९२।३९३।३९४।३९५।३९६।३९७।३९८।३९९।४००।४०१।४०२।४०३।४०४।४०५।४०६।४०७।४०८।४०९।४१०।४११।४१२।४१३।४१४।४१५।४१६।४१७।४१८।४१९।४२०।४२१।४२२।४२३।४२४।४२५।४२६।४२७।४२८।४२९।४३०।४३१।४३२।४३३।४३४।४३५।४३६।४३७।४३८।४३९।४४०।४४१।४४२।४४३।४४४।४४५।४४६।४४७।४४८।४४९।४५०।४५१।४५२।४५३।४५४।४५५।४५६।४५७।४५८।४५९।४६०।४६१।४६२।४६३।४६४।४६५।४६६।४६७।४६८।४६९।४७०।४७१।४७२।४७३।४७४।४७५।४७६।४७७।४७८।४७९।४८०।४८१।४८२।४८३।४८४।४८५।४८६।४८७।४८८।४८९।४९०।४९१।४९२।४९३।४९४।४९५।४९६।४९७।४९८।४९९।५००।५०१।५०२।५०३।५०४।५०५।५०६।५०७।५०८।५०९।५१०।५११।५१२।५१३।५१४।५१५।५१६।५१७।५१८।५१९।५२०।५२१।५२२।५२३।५२४।५२५।५२६।५२७।५२८।५२९।५३०।५३१।५३२।५३३।५३४।५३५।५३६।५३७।५३८।५३९।५४०।५४१।५४२।५४३।५४४।५४५।५४६।५४७।५४८।५४९।५५०।५५१।५५२।५५३।५५४।५५५।५५६।५५७।५५८।५५९।५६०।५६१।५६२।५६३।५६४।५६५।५६६।५६७।५६८।५६९।५७०।५७१।५७२।५७३।५७४।५७५।५७६।५७७।५७८।५७९।५८०।५८१।५८२।५८३।५८४।५८५।५८६।५८७।५८८।५८९।५९०।५९१।५९२।५९३।५९४।५९५।५९६।५९७।५९८।५९९।६००।६०१।६०२।६०३।६०४।६०५।६०६।६०७।६०८।६०९।६१०।६११।६१२।६१३।६१४।६१५।६१६।६१७।६१८।६१९।६२०।६२१।६२२।६२३।६२४।६२५।६२६।६२७।६२८।६२९।६३०।६३१।६३२।६३३।६३४।६३५।६३६।६३७।६३८।६३९।६४०।६४१।६४२।६४३।६४४।६४५।६४६।६४७।६४८।६४९।६५०।६५१।६५२।६५३।६५४।६५५।६५६।६५७।६५८।६५९।६६०।६६१।६६२।६६३।६६४।६६५।६६६।६६७।६६८।६६९।६७०।६७१।६७२।६७३।६७४।६७५।६७६।६७७।६७८।६७९।६८०।६८१।६८२।६८३।६८४।६८५।६८६।६८७।६८८।६८९।६९०।६९१।६९२।६९३।६९४।६९५।६९६।६९७।६९८।६९९।७००।७०१।७०२।७०३।७०४।७०५।७०६।७०७।७०८।७०९।७१०।७११।७१२।७१३।७१४।७१५।७१६।७१७।७१८।७१९।७२०।७२१।७२२।७२३।७२४।७२५।७२६।७२७।७२८।७२९।७३०।७३१।७३२।७३३।७३४।७३५।७३६।७३७।७३८।७३९।७४०।७४१।७४२।७४३।७४४।७४५।७४६।७४७।७४८।७४९।७५०।७५१।७५२।७५३।७५४।७५५।७५६।७५७।७५८।७५९।७६०।७६१।७६२।७६३।७६४।७६५।७६६।७६७।७६८।७६९।७७०।७७१।७७२।७७३।७७४।७७५।७७६।७७७।७७८।७७९।७८०।७८१।७८२।७८३।७८४।७८५।७८६।७८७।७८८।७८९।७९०।७९१।७९२।७९३।७९४।७९५।७९६।७९७।७९८।७९९।८००।८०१।८०२।८०३।८०४।८०५।८०६।८०७।८०८।८०९।८१०।८११।८१२।८१३।८१४।८१५।८१६।८१७।८१८।८१९।८२०।८२१।८२२।८२३।८२४।८२५।८२६।८२७।८२८।८२९।८३०।८३१।८३२।८३३।८३४।८३५।८३६।८३७।८३८।८३९।८४०।८४१।८४२।८४३।८४४।८४५।८४६।८४७।८४८।८४९।८५०।८५१।८५२।८५३।८५४।८५५।८५६।८५७।८५८।८५९।८६०।८६१।८६२।८६३।८६४।८६५।८६६।८६७।८६८।८६९।८७०।८७१।८७२।८७३।८७४।८७५।८७६।८७७।८७८।८७९।८८०।८८१।८८२।८८३।८८४।८८५।८८६।८८७।८८८।८८९।८९०।८९१।८९२।८९३।८९४।८९५।८९६।८९७।८९८।८९९।९००।९०१।९०२।९०३।९०४।९०५।९०६।९०७।९०८।९०९।९१०।९११।९१२।९१३।९१४।९१५।९१६।९१७।९१८।९१९।९२०।९२१।९२२।९२३।९२४।९२५।९२६।९२७।९२८।९२९।९३०।९३१।९३२।९३३।९३४।९३५।९३६।९३७।९३८।९३९।९४०।९४१।९४२।९४३।९४४।९४५।९४६।९४७।९४८।९४९।९५०।९५१।९५२।९५३।९५४।९५५।९५६।९५७।९५८।९५९।९६०।९६१।९६२।९६३।९६४।९६५।९६६।९६७।९६८।९६९।९७०।९७१।९७२।९७३।९७४।९७५।९७६।९७७।९७८।९७९।९८०।९८१।९८२।९८३।९८४।९८५।९८६।९८७।९८८।९८९।९९०।९९१।९९२।९९३।९९४।९९५।९९६।९९७।९९८।९९९।१०००।१००१।१००२।१००३।१००४।१००५।१००६।१००७।१००८।१००९।१०१०।१०११।१०१२।१०१३।१०१४।१०१५।१०१६।१०१७।१०१८।१०१९।१०२०।१०२१।१०२२।१०२३।१०२४।१०२५।१०२६।१०२७।१०२८।१०२९।१०३०।१०३१।१०३२।१०३३।१०३४।१०३५।१०३६।१०३७।१०३८।१०३९।१०४०।१०४१।१०४२।१०४३।१०४४।१०४५।१०४६।१०४७।१०४८।१०४९।१०५०।१०५१।१०५२।१०५३।१०५४।१०५५।१०५६।१०५७।१०५८।१०५९।१०६०।१०६१।१०६२।१०६३।१०६४।१०६५।१०६६।१०६७।१०६८।१०६९।१०७०।१०७१।१०७२।१०७३।१०७४।१०७५।१०७६।१०७७।१०७८।१०७९।१०८०।१०८१।१०८२।१०८३।१०८४।१०८५।१०८६।१०८७।१०८८।१०८९।१०९०।१०९१।१०९२।१०९३।१०९४।१०९५।१०९६।१०९७।१०९८।१०९९।११००।११०१।११०२।११०३।११०४।११०५।११०६।११०७।११०८।११०९।१११०।११११।१११२।१११३।१११४।१११५।१११६।१११७।१११८।१११९।११२०।११२१।११२२।११२३।११२४।११२५।११२६।११२७।११२८।११२९।११३०।११३१।११३२।११३३।११३४।११३५।११३६।११३७।११३८।११३९।११४०।११४१।११४२।११४३।११४४।११४५।११४६।११४७।११४८।११४९।११५०।११५१।११५२।११५३।११५४।११५५।११५६।११५७।११५८।११५९।११६०।११६१।११६२।११६३।११६४।११६५।११६६।११६७।११६८।११६९।११७०।११७१।११७२।११७३।११७४।११७५।११७६।११७७।११७८।११७९।११८०।११८१।११८२।११८३।११८४।११८५।११८६।११८७।११८८।११८९।११९०।११९१।११९२।११९३।११९४।११९५।११९६।११९७।११९८।११९९।१२००।१२०१।१२०२।१२०३।१२०४।१२०५।१२०६।१२०७।१२०८।१२०९।१२१०।१२११।१२१२।१२१३।१२१४।१२१५।१२१६।१२१७।१२१८।१२१९।१२२०।१२२१।१२२२।१२२३।१२२४।१२२५।१२२६।१२२७।१२२८।१२२९।१२३०।१२३१।१२३२।१२३३।१२३४।१२३५।१२३६।१२३७।१२३८।१२३९।१२४०।१२४१।१२४२।१२४३।१२४४।१२४५।१२४६।१२४७।१२४८।१२४९।१२५०।१२५१।१२५२।१२५३।१२५४।१२५५।१२५६।१२५७।१२५८।१२५९।१२६०।१२६१।१२६२।१२६३।१२६४।१२६५।१२६६।१२६७।१२६८।१२६९।१२७०।१२७१।१२७२।१२७३।१२७४।१२७५।१२७६।१२७७।१२७८।१२७९।१२८०।१२८१।१२८२।१२८३।१२८४।१२८५।१२८६।१२८७।१२८८।१२८९।१२९०।१२९१।१२९२।१२९३।१२९४।१२९५।१२९६।१२९७।१२९८।१२९९।१३००।१३०१।१३०२।१३०३।१३०४।१३०५।१३०६।१३०७।१३०८।१३०९।१३१०।१३११।१३१२।१३१३।१३१४।१३१५।१३१६।१३१७।१३१८।१३१९।१३२०।१३२१।१३२२।१३२३।१३२४।१३२५।१३२६।१३२७।१३२८।१३२९।१३३०।१३३१।१३३२।१३३३।१३३४।१३३५।१३३६।१३३७।१३३८।१३३९।१३४०।१३४१।१३४२।१३४३।१३४४।१३४५।१३४६।१३४७।१३४८।१३४९।१३५०।१३५१।१३५२।१३५३।१३५४।१३५५।१३५६।१३५७।१३५८।१३५९।१३६०।१३६१।१३६२।१३६३।१३६४।१३६५।१३६६।१३६७।१३६८।१३६९।१३७०।१३७१।१३७२।१३७३।१३७४।१३७५।१३७६।१३७७।१३७८।१३७९।१३८०।१३८१।१३८२।१३८३।१३८४।१३८५।१३८६।१३८७।१३८८।१३८९।१३९०।१३९१।१३९२।१३९३।१३९४।१३९५।१३९६।१३९७।१३९८।१३९९।१४००।१४०१।१४०२।१४०३।१४०४।१४०५।१४०६।१४०७।१४०८।१४०९।१४१०।१४११।१४१२।१४१३।१

४।५।६।७ सिंहगोष्ठ सिंहसभा । 'गोष्ठगोस्थानकंगोष्ठीसभासंलापयोःस्त्रियाश्च' इति मेदिनी । लिङ्गत्वविवक्षितं गोष्ठमिव गोष्ठमिति वा स्यान्मेव ८ सप्तमो बलाहकादीन् पञ्चानुपलक्ष्य
आत्मनाशरीरेण सप्तानां पूरणः ९ । १० अनुतिष्ठसिपालयसि विदितालब्धाः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ श्रियाः संक्षये सतीति शेषः हीनलक्ष्मीके इत्यर्थः १८ समासवत्तरान्
प्रतिभांति महाबाहोसत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ दर्शनादेव हि मनस्तयामेऽपहृतं भृशम् ४ तां समाचक्ष्व कल्याणीयदिस्याच्छैब्यमानुषी ॥ कोटिकउवाच ॥ एषा वै द्रौप
दीकृष्णाराजपुत्री यशस्विनी ५ पंचानां पांडुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ६ तया समेत्य सौवीरसौवीराभिमुखो वज ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ७ पतिः सौवीरसिं धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ सप्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ८ आत्मना स
समः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ९ येषां कुशलकामाऽसितेऽपि कञ्चिदनामयाः ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अपिते कुशलं राजनरा
ष्ट्रकोशे वले तथा १० कञ्चिदेकः शिवीनादद्यान्सौवीरान्सहसिं धुमिः ॥ अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ११ कौरव्यः कुशलीराजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
अहंच भ्रातरश्चास्ययाश्चान्यान्परिपृच्छसि १२ पाद्यं प्रतिगृह्णाणेदमासनं च नृपात्मज ॥ मृगान् पंचाशतं चैव प्रातराशंददानिते १३ ऐणेयान् पृषतांश्च कूटहरिणा
नशरभान् शशान् ॥ ऋक्षान् रुक्मन् शंभरांश्च गव्यांश्च मृगान् बहून् १४ वराहान् महिषांश्चैव याश्चान्यामृगजातयः ॥ प्रदास्यति स्वयंतुभ्यं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः १५
जयद्रथ उवाच ॥ कुशलं प्रातराशस्य सर्वमेदित्सितं त्वया ॥ एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् १६ गतश्रीकान्हूतराज्यान् कृपणान् गतचेतसः ॥ अरण्यवासि
नः पार्थानां नरोद्धुं त्वमर्हसि १७ नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुजते ॥ युजानमनुयुंजीत न श्रियाः संक्षये वसेत् १८ श्रिया विहीनाराष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥
अलंते पांडुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् १९ भार्यामेभव सुश्रोणित्यजैनान् सुखमाप्नुहि ॥ अखिलान् सिंधुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया सह २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इ
त्युक्ता सिंधुराजेन वाक्यं हृदयकंपनं ॥ कृष्णा तस्मादपाक्राम देशात्स भुक्नुवती २१ अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ॥ मैवमित्यब्रवीत् कृष्णालज्जस्वेति च
सैधव २२ साकांक्षमाणा भर्तृणां सुपयातमनिदिता ॥ विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युजती २३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथ
द्रौपदीसंवादे सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सरोपरागोपहतेन वल्गुना स रागनेत्रेण न तोन्नत भुवा ॥ मुखेन विस्फुर्य सुवीरराष्ट्रं
ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः १ यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथानभिब्रुवन्मूढनलज्जसेकथम् ॥ महेंद्रकल्पाच्चिरतान्स्वकर्मसु स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् २
१९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥ सरोपेति रोषेण रागो रकिमातेन सहितं सरोपरागं तदुपहतं च
म्लानं च तेन वल्गुना मुदरेण न ते स्वभावत उन्नते कोपेन भुवो यास्यास्तथा विस्फुर्य फूटकारं कृत्वा १ अभि अभि क्रम्य ब्रुवन् स्थितान् चलान् यक्षादिभिरण्यजेयानित्यर्थः २

इदं च स्तुत्यं वने चरं वानप्रस्थं पापं पापवचनं प्रवदंति संत इति शेषः श्वनराः शुनकतुल्यानरास्त्वाहशास्तु एवमुक्तीत्याभवेति ब्रुवन्ति १ क्षत्रियसंनिवेशेनृपसभाजे पातालमुखे महागते प्रतिसंहरेत्पति
वेधेत् २ उपत्यकामद्रिसमीपभूमिं दंडीदंडमात्रायुधो यूथात्समूहादपसेधसि अपकर्षसि ५ बाल्यात् मोढवात् पक्ष्माणि मुखोपरिस्थकेशान् पदासमाहत्य लुनासि छिनत्सि ५ । ७ । ८ वेष्वादयः फ
लिता एव नश्यन्ति कर्केटी च परिणतगर्मान् इत्यतीति लोकप्रसिद्धं ९ विभीषणेन भयप्रदर्शनेन १० वयमिति सप्तदश अष्टौ कर्माणि नवशक्त्या दयश्च नित्यं संतिषेपुतानि सप्तदशानि नित्ययोगे मत्वर्यायो
र्शा आद्यः । तत्र 'कृषिर्वैणिकपयोर्दुर्गसेतुः कुंजरबंधनं ॥ खन्याकरकरादानं गूण्यानां च निवेशनं ॥ अष्टौ संधानकर्माणि नियुक्तानि मनीषिभिः' इति कर्मः षट्कोशवृद्धिकरं तथा प्रभुशक्तिर्मंत्रशक्ति
रुत्साहशक्तिः प्रभुसिद्धिर्मंत्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिः प्रभूदयोर्मंत्रोदयउत्साहोदयः प्रभुत्वादीनां स्वरूपतः सामर्थ्यतः फलतश्च ये पुनित्ययोग इत्यर्थः अनवमे पुजनीयेषु षडभ्योगुणेषु ल्यबळो
न किंचिदीदं प्रवदंति पापं वने चरं वा गृहमेधिनं वा ॥ तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं भवंति हेवं श्वनराः सुवीर ३ अहंतुमन्येत वनास्तिकाश्चिदेतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ॥ यस्त्व
द्यपातालमुखे पतंतं पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत् ४ नागं प्रभिन्नगिरिकूटकल्पमुपत्यकां हेमवतीं चरंतम् ॥ दंडीवयूथादपसेधसि त्वं योजेतु मां शसिधमराजम् ५ बाल्या
त्प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाकुनासि ॥ पदासमाहत्य पलायमानः कुद्वंद्यदाद्रक्ष्यसि भीमसेनम् ६ महाबलं घोरतरं प्रहृदं जातं हरिपर्वतकंदरेषु ॥ प्रसुप्त
मुग्रं प्रपदेन हंसियः कुद्वं मायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ७ कृष्णोरगौतीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वीमतः पदाऽऽक्रामसि पुच्छदेशे ॥ यः पांडवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां
प्रयुयुत्ससे त्वम् ८ यथा च वेणुः कदलीनलोवाफलं त्यभावाय न भूतयेऽज्मनः ॥ तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्केटकीव गर्भम् ९ ॥ जयद्रथ उवाच ॥ जा
नामि कृष्णे विदितं ममैतद्यथा विधास्ते नरदेव पुत्राः ॥ न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य १० वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेऽनवमे पुजाताः ॥
षडभ्योगुणेषुऽभ्यधिका विहीनान् मन्यामहे द्रौपदी पांडुपुत्रान् ११ साक्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वानवाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ॥ आशंसवात्वं कृपणं वदंती सौवीररा
जस्य पुनः प्रसादम् १२ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ महाबल किं त्विह दुर्वले वसौवीरराजस्य मताऽहमस्मि ॥ नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता सौवीरराजं कृपणं वदेयम् १३ यस्याहि
कृष्णौ पदवीं चरेतां समास्थितावेकरथे समेतौ ॥ इंद्रोऽपि तानापहरेत्कथं चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः १४ यथाकिरीटी परवीरघाती निघ्न रथस्थो द्विषतां
नांसि ॥ मदंतरे त्वद्धजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णेषु १५ जनार्दन साधकः कृष्णवीरो महेश्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ॥ एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः
पदवीं चरेयुः १६ मौर्वी विसृष्टाः स्तनयितुघोषा गांडीवमुक्तास्त्वतिवेगवतः ॥ हस्तं समाहत्य धनं जयस्य भीमाः शब्दं घोरतरं न दंति १७ पेपंचमी षडगुणान्माप्य
पांडवेभ्योऽभ्यधिकाः ते च शर्यते जोष्टिदाक्षिण्यदानैश्च र्याणि भवताऽप्युक्ताः शौर्यतेज इति यत्र युद्धे चाप्यपलायनं शौर्ये वा तं भूतमिति पदेव क्षत्रियकर्माणि तस्य गुणत्वेनोच्यंते संविग्रहयानास
न द्वैधीभावाश्रयाख्यास्तु गुणानीति शास्त्रोक्तानि ह्युच्यंते तेषां सर्वेषां भूतकर्षाभावाय कृत्वा हीनबल एव संविग्रहादीनि हच्छातिनप्रबल इति ११ शक्याः निवारितुमिति शेषः पुनरिति पांडवपराज
यानंतरं वा इदानीमेव वा त्वं मत्प्रसादमाशंसमर्थय १२ प्रमायाश्चिह्नदात्प्रतीतासादराप्रख्यातावा सभायां वस्त्राशिप्रदानेन भगवदनुगृहीतत्वात् । 'प्रतीतः सादरे ज्ञाते दृष्टे' इति मेदिनी १३ कृ
ष्णो वासुदेवार्जुनौ पदवीं चरेतामन्वेष्टुं कुरुत एवेत्यर्थः १४ मदंतरे मन्निमित्तं प्रवेष्टा प्रकर्षणे वेष्टयिष्यति उष्णेषु निदावेषु १५ गांडीवमुक्ता इति सूचनाच्छरा इति विशेष्यानि दर्शो न दोषाय १७

१८ अमविष्यत्तमविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेनलङ् १९ अधमेतिच्छेदः २० । २१ संभ्रमंभयंआगतैवास्मि नतुस्वप्नशेषास्यामीत्यर्थः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इत्वारण्यके
पर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ततइति १ महावनंकाम्यकं २ महावनंमहानालयः गृहिणीगृहमुच्यतइत्युक्तेगृहिणी । 'वनंनपुंसकंनरिनिवा

गांडीवमुक्तांश्चमहाशरौ घान्पतंगसंगानिवशीघ्रवेगात् ॥ यदाद्रष्टाऽस्यजुनंवीर्यशालिनंतदास्वबुद्धिप्रतिनिदिताऽसि १८ सशंखघोषःसतलत्रघोषोर्गांडीवधन्वा
मुहुरुद्रहंश्च ॥ यदाशरानर्पयितातवोरसितदामनस्तेकिमिवाभविष्यत् १९ गदाहस्तंभीममभिद्रवतंमाद्रीपुत्रीसंपतंतौदिशश्च ॥ अमर्षजक्रोधविषमंतौद
ष्टाचिरंतापमुपैष्यसेऽधम २० यथावाहंनान्तिचरेकथंचित्पतीन्महार्हान्मनसाऽपिजातु ॥ तेनाद्यसत्येनवशीकृतंत्वांद्रष्टाऽस्मिपार्थिःपरिकृष्यमाणम् २१ नसं
भ्रमंगंतुमहंहिशक्ष्येत्वयानृशंसेनविकृष्यमाणा ॥ समागताऽहंहिकुरुप्रवीरेःपुनर्वनंकाम्यकमागताऽस्मि २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ साताननुप्रेक्ष्यविशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयंती ॥ प्रोवाचमामास्पृशतेऽतिभीताघौम्यंप्रचुकोशपुरोहितंसा २३ जग्राहतामुत्तरस्त्रदेशेजयद्रथस्तंसमवाक्षिपत्सा ॥ तयासमाक्षितत
नुःसपापःपपातशाखीवनिकृतमूलः २४ प्रगृह्यमाणानुमहाजवेनमुहुर्विनिःश्वस्यचराजपुत्री ॥ साऽऽकृष्यमाणारथमारुरोहघौम्यस्यपादावभिवाद्यकृष्णा ॥
२५ ॥ घौम्यउवाच ॥ नेयंशक्यात्वयानेतुमविजित्यमहारथान् ॥ धर्मक्षत्रस्यपौराणमवेक्षस्वजयद्रथ २६ क्षुद्रंक्षुत्वाफलंपापत्वंप्राप्स्यसिनसंशयः ॥ आसा
द्यपांडवान्वीरानधर्मराजपुरोगमान् २७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वाहियमाणांतांराजपुत्रीयशस्विनीम् ॥ अन्वगच्छतदाघौम्यःपदातिगणमध्यगः २८
॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिद्रौपदीहरणपर्वणिद्रौपदीहरणेअष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ध ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदिशः
संप्रविहृत्यपार्थामृगान्वराहान्महिषांश्चहत्वा ॥ धनुर्धराःश्रेष्ठतमाःपृथिव्यापृथक्करंतःसाहितावभूवुः १ ततोमृगव्यालगणानुकीर्णमहावनंतद्विहगोपघुष्टम् ॥
भ्रातृश्वतानभ्यवदद्युधिष्ठिरःश्रुत्वागिरोव्याहरतांमृगाणाम् २ आदित्यदीप्तादिशमभ्युपेत्यमृगादिजाःकूरमिवेवदंति ॥ आयासमुग्रंप्रतिवेदयंतोमहावनंशत्रु
भिर्बाध्यमानम् ३ क्षिप्रंनिवर्तध्वमलंमृगैर्नोमनोहिमेदूयतिदह्यतेच ॥ बुद्धिसमाच्छाद्यचमेसमन्युरुहूयतेप्राणपतिःशरीरे ४ सरःसुपर्णेनहतोरगंयथाराष्ट्रंय
थाऽराजकमात्तलक्ष्मि ॥ एवंविधंमेप्रतिभातिकाभ्यकंशौडैर्यथापीतरसश्चकुम्भः ५ तैसंधैरत्यनिलोग्रैर्गैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ॥ युक्तेर्बृहद्भिःसुरैर्नृवीरा
स्तदाऽऽश्रमायाभिमुखावभूवुः ६ तेषांतुगोमायुरनल्पघोषोनिवर्ततांममुपेत्यपार्श्वम् ॥ प्रव्याहरतत्प्रविमृश्यराजाप्रोवाचभीमंचधनंजयंच ७

सालयकानने' इतिमेदिनी । महाधनमितिपाठेमहत्तद्वनंचेतिस्त्रीरूपमेवधनं ३ समाच्छाद्यमोहयित्वा समन्युःदैन्यसहितः प्राणानामाध्यात्मिकानामिन्द्रियाणांपतिर्मुख्यःप्राणः ४ अ
राजकंराजहीनं शौडैःशुंडयाविदितैर्गजैःपीतरसःपीतजलः यथादासीमुदकुम्भनयंतीयनुलक्ष्यमहामात्रस्तयाऽज्ञातमेव गजंतस्पृष्टतोनीत्वा तेनतज्जलंशोषयति साचाकस्माच्छटलपुतयारिक्तप
श्चाज्जानातितद्वत् अस्माभिरज्ञातोऽस्मद्वनंकश्चिद्वरिष्यति तदारिक्तकुम्भवद्वनंपश्चाद्दृश्यामदत्यर्थः ५ तैसंधैःसिंधुदेशजैर्वाजिभिरश्वैः सुरैःशोभनरथैः समानाधिकरणंतृतीयात्रयं ६ । ७

८ प्रेष्यवधूदासमायामि ९ अंतितरःसमीपतरः आर्ततरइतिपाठः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ पुरायावदनहंतैतनुनंददाति तावच्छीघ्रमनुयातेतितचतुर्थनसंबंधः १९
यथावदस्येपविहीनयोनिःशालावृकोवाममुपेत्यपार्श्वम् ॥ सुव्यक्तमस्मानवमन्यपापैःकृतोऽभिर्मर्दःकुरुभिःप्रसह्य ८ इत्येवतेतद्वनमाविशंतोमहत्तरण्येमृगया
चरित्वा ॥ बालामपश्यंततदारुदंतींघात्रेयिकांप्रेष्यवधूंप्रियायाः ९ तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिमृत्यरथादधुत्यततोऽभ्यधावत् ॥ प्रोवाचचैनावचनंनरेंद्रघात्रेयि
कामंतितरस्तदानीम् १० किरोदिषित्वंपतिताधरण्यांकितेमुखंशुष्यतिदीनवर्णम् ॥ कच्चिन्नपापैःसुनृशंसकृद्धिःप्रमाथिताद्रौपदीराजपुत्री ११ अर्चित्यरू
पासुविशालनेत्राशरीरतुल्याकुरुपुंगवानाम् ॥ यद्येवदेवीपृथिवीप्रविष्टादेवंप्रपन्नाऽप्यथवासमुद्रम् १२ तस्यागमिष्यंतिपदेहिपार्थायथाहिसंतप्यतिधर्मपु
त्रः ॥ कोहीदृशानामरिमर्दनानांक्लेशक्षमानामपराजितानाम् १३ प्राणैःसमामिष्टतमांजिहीषेदनुतमंरत्नमिवप्रमूढः ॥ नबुध्यतेनाथवतीमिहाद्यबाहेश्वरंह
दयंपांडवानाम् १४ कस्याद्यकायंप्रतिभिद्यघोरामर्हंप्रेक्षयंतिशिताःशराऽयाः ॥ मात्वंशुचस्तांप्रतिभीरुविद्धियथाऽद्यकृष्णापुनरेष्यतीति १५ निहत्यस
र्वान्द्विषतःसमग्रान्पार्थाःसमेष्यंत्यथाज्ञसेन्या ॥ अथाब्रवीच्चारुमुखंविमृश्यघात्रेयिकासारथिमिन्द्रसेनम् १६ जयद्रथेनापहृताप्रमथ्यपंचेंद्रकल्पान्परिभूय
कृष्णा ॥ तिष्ठतिवर्त्मानिनवान्यमूनिवृक्षाश्चनम्लांतितथैवभग्नः १७ आवर्तयध्वंहनुयातशीघ्रंनदूरयातैवहिराजपुत्री ॥ सन्नह्यध्वंसर्वएवेंद्रकल्पामहांतिचा
रूणिचदंशनानि १८ गृणीतचापानिमहाधनानिशरांश्चशीघ्रपदवींचरध्वम् ॥ पुराहिनिर्भर्त्सनदंडमोहिताप्रमोहचितावदनेनशुष्यता १९ ददातिकस्मौचि
दनहंतैतनुवराज्यपूर्णामिवभस्मनिमुच्यम् ॥ पुरातुषाग्राविवहूयतेहविःपुराश्मशानेस्त्रागिवापविद्धयते २० पुराचसोमोऽध्वरगोऽवलिह्यतेशुनायथाविप्रजनेप्रमो
हिते ॥ महत्तरण्येमृगयांचरित्वापुराशृगालोनलिर्नविगाहते २१ मावःप्रियायाःसुनसंसुलोचनंचंद्रप्रभाच्छवदनंप्रसन्नम् ॥ स्पृश्याच्छुभंकश्चिदकृत्यकारी
श्ववैपुरोडाशमिवाध्वरस्थम् ॥ एतानिवर्त्मान्यनुयातशीघ्रंमावःकालःक्षिप्रमिहात्यगाद्वै २२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ भद्रेप्रतिक्रामनियच्छवाचंमाऽस्म
त्सकाशेपरुषाण्यवोचः ॥ राजानोवायदिवाराजपुत्राबलेनमत्तावंचनांप्राप्नुवन्ति २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतावदुक्ताप्रययुर्हिशीघ्रंतान्येववर्त्मान्यनुवर्तमा
नाः ॥ मुहुर्मुहूर्वालयदुच्छस्तोज्यांविक्षिपंतश्चमहाधनुर्भ्यः २४ ततोऽपश्यंतस्तस्यसैन्यस्योरणुमुहूर्तवैवाजिसुरप्रणुत्रम् ॥ पदातीनामभ्यगतंचघौम्यंविशोभं
तंभीममभिद्रवेति २५ तेषांलघौम्यंपरिदीनसत्त्वाःसुखंभवानेत्वितिराजपुत्राः ॥ इयेनायथैवामिषसंप्रयुक्ताजवेनतत्सैन्यमथाभ्यधावन् २६ तेषांमहेंद्रोपम
विक्रमाणांसंरब्धानांधर्षणाद्याज्ञसेन्याः ॥ क्रोधःप्रज्ज्वालजयद्रथंचदृष्ट्वाप्रियांतस्यरथेस्थितांच २७

२८ ॥ इत्या० प० नी० मा० ऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ तत इति १ । २ । ३ अनायुष्यमायुर्नाशकं मृत्युदमित्यर्थः ४ । ५ । ६ । ७ परेहि शरणं गच्छ पुनर्धर्मराजम् ८ । ९ प्रचुक्षुश्चाप्यथसिंधुराजं वृकोदरश्चैव धनं जयश्च ॥ यमौ च राजा च महाधनुर्धरास्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके प० द्रौ० ह० प० पार्थागमने ऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ॥ भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणामर्षिणाम् १ तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयंदुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ॥ जयद्रथो याज्ञसेनी सुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः २ आयांती मे पंचरथामहांतो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ॥ सा जानती रूपापयनः सुकेशि परं परं पांडवानां रथस्थम् ३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ किं ते ज्ञाते मूढ महाधनुर्धरे रनायुष्यं कर्म कृत्वा ज्ञाते घोरम् ॥ एते वीराः पतयो मे समेतानवः शेषः कश्चिदिहा स्ति युद्धे ४ आरूपा तव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो र्मया तुभ्यं पृष्ठया धर्मपुषः ॥ न मे व्यथा विद्यते त्वद्वयं वा संपश्यंत्याः सा नुजं धर्मराजम् ५ यस्य ध्वजाग्नेन दतो मृदंगौ नंदोपनंदौ मधुरौ युक्तरूपौ ॥ एतं स्वधर्मार्थं विनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवंतोऽनुयांति ६ य एष जांबूनदं युद्धगौरः प्रचंडघोणस्तनुरायताक्षः ॥ एतं कुरुश्रेष्ठ तमं वदंति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ७ अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दह्यात्प्राणान् धर्मचारी नृवीरः ॥ परे ह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राजलिर्न्यस्तशस्त्रः ८ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ॥ संदष्टौष्ठं भुकुटीं संहतं भुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैवः ९ आजानेया बलिनः साधुदांता महाबलाः शूरमुदावहंति ॥ एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् १० नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवंति नायं वैरं विस्मरते कदाचित् ॥ वैरस्यांतं संविधायोपयाति पश्चाच्छांतिं न च गच्छत्यतीव ११ धनुर्धराऽयोधृतिमान्यशस्त्री जितेंद्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ॥ आताचशिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनं जयो नाम पतिर्ममैवः १२ यो वै न कामात्रमया त्रलोभात्त्यजेद्धर्मं न च संवकुर्यात् ॥ स एष वै श्वानरतुल्यतेजाः कुंतीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी १३ यः सर्वधर्मार्थं विनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ॥ यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां पांडवाः परिरक्षंति सर्वे १४ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो न कुतः पतिर्मे ॥ यः खड्गयोधीलघुचित्रहस्तो महाश्वधीमान्सहदेवोऽद्वितीयः १५ यस्याद्यकर्मद्रक्ष्यसे मूढसत्त्वशतक्रतोर्वादैत्यसेनासु संख्ये ॥ शूरः कृतास्त्रो मतिमान् मनस्वी प्रियं करो धर्मसुतस्य राज्ञः १६ य एष चंद्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पांडवानां प्रियश्च ॥ बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः १७ स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान् प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ त्यजेत्प्राणान् प्रविशेद्धव्यवाहनं त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् १८ स दामनस्वीक्षत्रधर्मरतश्च कुंत्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ विशीर्यतीनां वामिवा र्णवांति रत्नाभिपूर्णा मकरस्य पृष्ठे १९

आजानेया अश्वविशेषाः १० अपराद्धाः अपराधवन्तः शेषं जीवन्वैरस्यांतं शत्रुनाशं संविधाय आहृत्योपयाति कुर्वन्नापि अतीव शक्तिं नोपैतीति मरणांतानिवेरणीतिलोके मसिद्धं अयं तु मारयि स्वापि पुत्रपौत्रादिकमपि न शेषयतीत्येत्यंतं दीर्घकोपित्वमुक्तम् ११ । १२ । १३ यं परिरक्षंति स न कुलः इति द्वयोः संबंधः १४ । १५ मूढसत्त्वमूढबुद्धेः शतक्रतोर्वाशतक्रतो रिव १६ । १७ । १८ । १९

जीव एव जीवन्नेव अमृतत्वे एव पुनर्जन्म प्राप्स्यसे २० । २१ ॥ इत्यार० प० नी० मा० मा० सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ संतिष्ठतेति १ । २ । ३ । ४ अंतरमभ्यहारयत् भीम सेनांतवेमाह तसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पांडुपुत्रैः ॥ इत्येते वै कथिताः पांडुपुत्रायां स्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ॥ यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः पार्थाः पंचपंचेंद्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्ता प्राजलींस्तान्पदातीन् ॥ यथानीकं शरवर्षाधिकारं चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिष्ठत्वा २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणप० द्रौपदीवाक्ये सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ संतिष्ठत प्रहरतूर्णं विपरिधावत ॥ इति स्मसैधवो राजा चोदयामास तानृपान् १ ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ॥ भीमार्जुनयमान् दृष्ट्वा सैन्यानां स युधिष्ठिरान् २ शिविसौवीरसिंघानां विषादश्चाप्यजायत ॥ तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ३ हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्याय सीगदाम् ॥ प्रगृह्याभ्यद्रव द्रीमः सैधवं कालचोदितम् ४ तदंतरमथावृत्य कोटिकास्योऽभ्यहारयत् ॥ महतारथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ५ शक्तितो मरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ॥ कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्नस्मभीमोऽभ्यकंपत ६ गजंतुस गजारोहं पदार्तोश्च चतुर्दश ॥ जघान गदया भीमः सैधवध्वजिनीमुखे ७ पार्थः पंचशतान् शूरान् पार्वतीयान्महारथान् ॥ परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ८ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ९ दृष्ट्वा कुलस्तत्र रथात्प्रस्कंद्य खड्गघृक् ॥ शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवृप्स मुहुः १० सहदेवस्तु संयायरथेन गजयोधिनः ॥ पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ११ ततस्त्रिगर्तः स धनुरवतीर्य महारथात् ॥ गदया चतुरोवाहान् राज्ञस्तस्य तदाऽवधीत् १२ तमभ्याश गतं राजापदातिं कुंतिनंदनः ॥ अर्धचंद्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् १३ सभिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्रमन् ॥ पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः १४ इंद्रसेनद्वितीयस्तुरथात्प्रस्कंद्य धर्मराट् ॥ हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् १५ नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमं करमहामुखौ ॥ उभावुभयतस्तदीक्षुः शरवर्षैर्वर्षताम् १६ तोमरैरभिवर्षतौ जीमूताविव वार्षिकौ ॥ एकैकेन विपाठेन जघ्रेमाद्रवती सुतः १७ त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ॥ रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् १८ नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासि पाणिमान् ॥ उद्भ्रांतं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरि रवाचलः १९ सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ॥ प्रेषयामास सक्रोधमत्युच्छ्रितकरं ततः २० नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ॥ स विषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृतं तत् २१ स विनद्य महानादं गजः किंकिणिभूषणः ॥ पतन्नवाक् शिराभूमौ हस्त्यारोहमपोथयत् २२ स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवती सुतः ॥ भीमसेन रथं प्राप्य शर्मलेभेमहारथः २३ भीमस्त्वापत तो राज्ञः कोटिकास्यस्य संगरे ॥ सूतस्य नुदतो वाहान् क्षुरेणापाहरच्छिरः २४ जयद्रथयोर्मध्ये प्रवेशेन व्यवधानं कृतवान् । रथवंशेन रथवर्गेण ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

२५ तल्युक्तेनमुष्टियुक्तेन'तलंस्वरूपे । इत्युपक्रम्य । चपदेवत्सरो' इति मेदिनी स्तरुःखड्गादिमुष्टिः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ आदिश्यानामाविश्राव्य ३५ सैनिकान्
ननुबोधहतंसूतंसराजाबाहुशालिना ॥ तस्याश्वाव्यद्रवन्संख्येहतसूतास्ततस्ततः २५ विमुखंहतमूतंतंभीमःप्रहरतावरः ॥ जघानतलयुक्तेनप्रासेनाभ्येत्य
पांडवः २६ द्वादशानांतुसर्वेषांसौवीराणांधनंजयः ॥ चकर्तानिशितैर्भल्लैर्धनूंषिचशिंसांसिव २७ शिवोनिक्ष्वाकुमुख्याश्चात्रिगतान्सैववानापि ॥ जघानातिर
थःसंख्येबाणगोचरमागतान् २८ सादिताःप्रत्यदृश्यंतबहवःसव्यसाचिना ॥ सपताकाश्चमातंगाःसंध्वजाश्चमहारथाः २९ प्रच्छाद्यपृथिवीतस्थुःसर्वमायोध
नंप्राप्ते ॥ शरीराण्याशिरस्कानिविदेहानिशिंसांसिव ३० श्वघ्नकंककाकोलभासगोमायुवायसाः ॥ अतृप्यंस्तत्रवीराणांहतानामांसशोणितैः ३१ हतेषुतप्तु
वीरेषुसिंधुराजोजयद्रथः ॥ विमुच्यकृष्णांसंत्रस्तःपलायनमनाऽभवत् ३२ सतस्मिन्संकुलेसैन्येद्रौपदीमवतार्यताम् ॥ प्राणप्रेप्सरुपाधावद्धनयेन्नरराधमः
३३ द्रौपदीधर्मराजस्तुदृष्ट्वाधौम्यपुरस्कृताम् ॥ माद्रीपुत्रेणवीरेणरथमारोपयत्तदा ३४ ततस्तद्भिद्रुतंसैन्यमपयातेजयद्रथे ॥ आदिश्यादिश्यानाराचैराजघान
वृकोदरः ३५ सव्यसाचीतुतंदृष्ट्वापलायंतंजयद्रथम् ॥ वारयामासनिघ्नंतंभीमंसैधवसैनिकान् ३६ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्रेशोदुरा
सदः ॥ तमस्मिन्समरोद्देशेनपश्यामिजयद्रथम् ३७ तमेवान्विषमद्रुतेकिंतेयोधैर्निपातितैः ॥ अनामिषमिदंकर्मकथंवामन्यतेभवान् ३८ ॥ वैशंपायनउवा
च ॥ इत्युक्तोभीमसेनस्तुगुडाकेशेनधामता ॥ युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ३९ हतप्रवरारिपवोभूयिष्ठंविदुतादिशः ॥ गृहीत्वाद्रौपदीराजत्रिवर्त
तुभवानितः ४० यमाभ्यांसहरार्जेन्द्रधौम्येनचमहात्मना ॥ प्राप्याश्रमपदंराजनद्रौपदीपरिसांख्य ४१ नाहिमेमोक्ष्यतेजीवनमूढःसैधवकोट्टपः ॥ पातालतल
संस्थोऽपियादिशक्रोऽस्यसारथिः ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नहतव्योमहाबाहोदुरात्माऽपिससैधवः ॥ दुःशलामभिसंस्मृत्यगांधारीचयशस्विनीम् ४३ ॥ वैशं
पायनउवाच ॥ तच्छ्रुत्वाद्रौपदीभीममुवाचव्याकुलेंद्रिया ॥ कुपिताहीमतीप्राज्ञापतीभीमार्जुनावुभौ ४४ कर्तव्यंचेत्प्रियमह्यंवध्यःसपुरुषाधमः ॥ सैधवा
पसदःपापोदुर्मतिकुलपांसनः ४५ भार्याभिहर्तावैरीयोयश्चराज्यहरोरिपुः ॥ याचमानोऽपिसंग्रामेनमोक्तव्यःकथंचन ४६ इत्युक्तौतौनरव्याघ्रौययतुर्यत्र
सैधवः ॥ राजानिवृत्तेकृष्णामादायसपुरोहितः ४७ सप्रविश्याश्रमपदमपविद्धवृसीमठम् ॥ मार्कंडेयादिभिर्विप्रेरनुकीर्णंददर्शह ४८ द्रौपदीमनुशोचद्भिर्वा
ह्मणैस्तैःसमाहितैः ॥ समियायमहाप्राज्ञःसभार्योभ्रातृमध्यगः ४९ तेस्मतंमुदितादृष्ट्वापुनःप्रत्यागतंनृपम् ॥ जित्वातानसिंधुसौवीरान्द्रौपदीचाहृतांपुनः ५०

निघ्नंतंभीमवारयामास ३६ समरोद्देशेरणमूगो ३७ अन्विषअन्विच्छ ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ दुःशलादुर्योधनभगिनीम् ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ अपविद्धाहतस्ततो
विशीर्णा वृस्योऋषीणामासनानि मठाश्चच्छात्राणामालयायत्रयत् ४८ । ४९ । ५०

५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ अतिविक्रमयुक्तानिकर्माणि ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥
जयद्रथस्त्विति १ । २ अत्रास्यजयद्रथस्यपरदारहर्तुः क्षत्रियाधमत्वात्पंचधामारण्यमुक्तं शिरोमूहीत्वेत्यादिना शिरःकेशेष्वित्यर्थः ताडयामासचपेटाभिरिति शेषः यद्योक्तं नीतिशास्त्रे । 'वामपा
सतैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ॥ प्रविवेशाश्रमं कृष्णाय माभ्यां सह भाविनी ५१ भीमसेनार्जुनौ चापिश्रुत्वा कोशगतं रिपुम् ॥ स्वयमश्वान्स्तु दंतौ तौ जवेनैवा
भ्यधावताम् ५२ इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ॥ क्रोशमात्रगतान् श्वान्सैधवस्य जघान यत् ५३ साहिदेव्यास्त्रसंपन्नः कच्छकालेऽप्यसंभ्रमः ॥ अकरोहु
ष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमंत्रितैः ५४ ततोऽभ्यधावतां वीराबुभौ भीमघनं जयौ ॥ हताश्वंसैधवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ५५ सैधवस्तु हतान् दृष्ट्वा तथाऽश्वान् स्वान्सु
दुःखितः ॥ अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणं च घनं जयम् ५६ पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येनैव नम् ॥ सैधवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ५७ अनुयायमहाबाहुः
फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ५८ राजपुत्रनिवर्तस्वनते युक्तं पलायनम् ॥ कथं ह्यनुचरान् हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ५९ इ
त्युच्यमानः पार्थेन सैधवो न न्यवर्तत ॥ तिष्ठतिष्ठेति तं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्दली ॥ मावधीरिति पार्थस्तंदयावान् प्रत्यभाषत ६० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आ
रण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथपलायने एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥ ॥ अथ जयद्रथविमो
क्षणपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरा बुद्धता बुभौ ॥ प्राधावचूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः १ तं भीमसेनो धावं तमवतीर्य तथा द्र
ली ॥ अभिद्रुत्य निजग्राहकेशपक्षे ह्यमर्षणः २ समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ शिरोमूहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ३ पुनः संजीवमानस्य तस्यो
त्पतितुमिच्छतः ॥ पदामूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ४ तस्य जानूददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥ समोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ५ सरोषं भीम
सेनं तु वारयामास फाल्गुनः ॥ दुःशलायाः कृते राजाय तदाऽऽहेति कौरव ६ ॥ भीमसेन उवाच ॥ नायं पापसमाचारो मतो जीवितुमर्हति ॥ कृष्णायास्तदनुर्हायाः
परिक्रष्टानराधमः ७ किंतु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ त्वंच बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ८ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पंच चक्रे कटोदरः ॥ अर्धचंद्रे
ण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ९ विकृत्य त्वित्वा राजानं ततः प्राह कटोदरः ॥ जीवितुं चेच्छसे मूढहेतुं मे गदतः शृणु १० दासोऽस्मीति तथा वाच्यं संसृज्य सभासु च ॥
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ११ एवमस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः ॥ प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशो भिनम् १२

निकचोत्पीडामुभौनिष्पेपणंबलात् ॥ मूर्ध्निपादप्रहरणंजानुनोदरमर्दनं ॥ मालूराकारयामुष्ट्याकपोलेद्वताडनं ॥ कफोणिपातोप्यसकृत्सर्वतस्तलताडनं ॥ तालेनयुद्धेभ्रमणमारणं
स्मृतमष्टमेति ॥ चतुर्भिःक्षत्रियंहन्यात्पंचभिःक्षत्रियाधमम् ॥ षड्भिर्वैश्यंसप्तभिस्तुभूद्रसंकरमष्टभिः इति ३ । ४ । ५ । ६ । ७ घृणीदयावान् बालिशयास्वहनया बाधते शत्रुहंतुं
नददासि ८ सटाःजटाःकेशसंनिवेशे मध्येमध्येपंचसुस्थानेष्वर्धचंद्रेणबाणेनक्षौरवद्वापयामासित्यर्थ ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ बलिमुपहारं २६ । २७ । २८ नारायणसहायोयस्यतनारायणसहायकं २९ शरंशृणातिहिनस्तीतिशर
मखं ३० नारायणसहायस्याज्यस्वत्वंकुंनारायणमाहात्म्यमेवाह देवदेवइत्यादिना देवानांद्योतकानांमूर्त्यचंद्रामिचक्षुर्मनोवाचांज्योतिषां देवःप्रकाशकः । 'येनसूर्यस्तपतितेजसेद्रभ्येनचक्षुं
विपश्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अनंतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यआत्मास्वरूपस्य । प्रधानंविगुणात्मिकामाया पुरुषश्चिद्रूपस्तदुभयात्माचिदचिन्मयः । अव्यक्तोजगत्कारणरूपोबीजातर्गत

ततएनंविचेष्टंतंबद्धापार्थोवृकोदरः ॥ रथमारोपयामासविसंज्ञंपांसुगुंठितम् १३ ततस्तंरथमास्थायभीमःपार्थानुगस्तदा ॥ अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यग
च्छयुधिष्ठिरम् १४ दर्शयामासभीमस्तुतदवस्थंजयद्रथम् ॥ तंराजाप्राहसदृष्ट्वामुच्यतामितिचाब्रवीत् १५ राजानंचाब्रवीद्भीमोद्रौपद्याःकथ्यतामिति ॥
दासभावंगतोह्येषपांडुनांपापचेतनः १६ तमुवाचततोऽप्येष्टोभ्रातासप्रणयंवचः ॥ मुंचेममधमाचारंप्रमाणादितेवयम् १७ द्रौपदीचाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य
युधिष्ठिरम् ॥ दासोऽयमुच्यताराज्ञस्त्वयापंचसटःकृतः १८ समुक्तोऽभ्येत्यराजानमभिवाचयुधिष्ठिरम् ॥ वंदेविह्वलोराजंस्तांश्चदृष्ट्वामुनींस्तदा १९ तमु
वाचघृणीराजाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ तथाजयद्रथंदृष्ट्वागृहीतंसव्यसाचिना २० अदासोगच्छमुक्तोऽसिमैवंकार्षीःपुनःकचित् ॥ स्त्रीकामंवाधिगस्तुत्वांस्तुद्रःस्तु
द्रसहायवान् २१ एवंविधंहिकःकुर्यात्त्वदन्यःपुरुषाधमः ॥ गतसत्वमिवज्ञात्वाकर्तारमशुभस्यतम् २२ संप्रेक्ष्यभरतश्रेष्ठःकृपांचक्रेनराधिपः ॥ धर्मेतेवर्धतां
द्विर्माचाधर्मेनःकथाः २३ साश्वःसरथपादातःस्वस्तिगच्छजयद्रथ ॥ एवमुक्तस्तुसब्रीडंतूष्णींकिंचिदवाङ्मुखः २४ जगामराजन्दुःखार्तोऽंगगाद्वारायभार
त ॥ सदेवंशरणंगत्वाविरूपाक्षमुमापतिम् २५ तपश्चचारविपुलंतस्यप्रीतोवृषध्वजः ॥ बलिंस्वयंप्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः २६ वरंचास्मैददौदेवःस
जग्राहचतच्छृणु ॥ समस्तान्सरथानपंचजयेयंयुधिपांडवान् २७ इतिराजाऽब्रवीद्देवंनेतिदेवस्तमब्रवीत् ॥ अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्चवारयिष्यसितान्युधि २८
ऋतेऽर्जुनंमहाबाहुंनरंनामसुरेश्वरम् ॥ बदर्यांतपतपसंनारायणसहायकम् २९ अजितंसर्वलोकानांदेवैरपिदुरासदम् ॥ मयादत्तंपाशुपतंदिव्यमप्रतिमंशरम् ॥
अवापलोकपालेभ्योवज्रादीन्समहाशरान् ३० देवदेवोह्यनंतात्माविष्णुःसुरगुरुःप्रभुः ॥ प्रधानपुरुषोऽव्यक्तोविश्वात्माविश्वमूर्तिमान् ३१ युगांतकालेसंप्राप्तेकाला
ग्निर्दहतेजगत् ॥ सपर्वतार्णवद्वीपंसौलवनकाननम् ३२ निर्दहन्नागलोकांश्चपातालतलचारिणः ॥ अथांतरिक्षेसुमहन्नानावर्णाःपयोधराः ३३ घोरस्वराविनादे
नस्तडिन्मालावलंबिनः ॥ समुत्तिष्ठन्दिशःसर्वाविवर्षतःसमंततः ३४ ततोऽग्निनाशयामासुःसंवर्ताग्निनियामकाः ॥ अक्षमात्रैश्चधाराभिस्तिष्ठंत्यापूर्यसर्वशः ३५

वटतुल्यःअतएवविश्वात्मा विश्वएवात्माचेतनांशेन विश्वमूर्तिमान्जडांशेन ३१ एवंनारायणस्यजगद्धेतुत्वमुक्तातस्यजगत्संहर्तृत्वमाह युगांतेति कालाग्निरूपोनारायणोनिर्दहते ३२ । ३३
विनदिनोगर्जतः समुत्तिष्ठन्समुदतिष्ठन् । उत्तिष्ठंतित्यर्थः ३४ नाशयामासुःपयोधराइतिपूर्वेणान्वयः अक्षमात्रैरथाक्षमात्राभिःस्थूलाभिः सामान्येनपुंसकं । यद्वा धाराभिरितिधाराशब्द
आकारांतसोमपाशब्दवत्पुष्टिगः धावमानाएवरातिआददतेकेदनीयंवस्तिविधाराः । राआदानेऽस्मात्किप् ३५

एकार्णवेइति अर्वांतरप्रलयेऽस्मिन्पवननाशोक्तिर्निदाघइवतदनुपलभमात्रपरा ३५ चतुर्युगसहस्रप्रमाणंब्रह्मणोदिनंतदंतेआप्नुतासलिलेंतर्हितेत्यर्थः नारायणइत्याख्या नाम यस्य । य
द्नानारायणादेवआख्याप्रधायस्यसहिरण्यमर्मः सूत्रात्माविश्वाभिमानीअतएवसहस्रपादादिमान् ३७ स्वमुक्तमः स्वदिनांते फटासहस्रंफणासहस्रमध्यतिष्ठदितिशेषः २८ अभितद्युतिमत्यं
तंद्योतमानं ३९ । ४० सत्वोद्रेकात्तमसोऽभिभवेसतिसत्वस्याविर्भावात् शून्यंप्राणिसंचारहीनं ४१ नारायणपदंनिर्विकेआपइति नराज्जातानाराः । नृनरयोर्द्विद्विधेतिगोरादिगणपाठात्मासो
डीष्मणकार्यस्यानित्यत्वात् । तत्तनवस्तस्यनारायणस्यैवतनवः । यथासौवर्णकुंडलंमुवर्णमेवैवन्नरपुत्रेत्यर्थः नाराअपोदेहाद्याकारपरिणताअयनंनिवासस्थानंयस्य अथवा ताभिःसहतत्ता
दात्म्यंप्राप्याऽऽस्तेइतिवानारायणइति । 'तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्'इति । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोकेत्याहुर्मनीषिणः'इतिचश्रुतिः परमात्मनएवसृष्टदेहेप्रवेशंदेहसंबंधेनभोक्तृत्वंचदर्शयति

एकार्णवेतदातस्मिन्पुपशांतचराचरे ॥ नष्टचंद्रार्कपवनेग्रहनक्षत्रवर्जिते ३६ चतुर्युगसहस्रतिसलिलेनाहुतामही ॥ ततोनारायणाख्यस्तुसहस्राक्षःसहस्रपा
त् ३७ सहस्रशीर्षापुरुषःस्वमुक्तमस्त्वर्तोद्विजः ॥ फटासहस्रविकटंशेषंपर्यंकभाजनम् ३८ सहस्रमिवातिग्मांशुसंघातममितयुतिम् ॥ कुंदेदुहारगोक्षीरमृणाल
कुमुदप्रभम् ३९ तत्रासौभगवान्देवःस्वपन्नजलनिधौतदा ॥ नैशेनतमसाव्याप्तांस्वारात्रिकुरुतेविभुः ४० सत्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तुशून्यंलोकमपश्यत् ॥ इमं चो
दाहरंत्यत्रश्लोकंनारायणंप्रति ४१ आपोनारास्ततनवइत्यपांनामशुश्रुम् ॥ अयनंतेनचैवास्तेतेननारायणःस्मृतः ४२ प्रध्यानसमकालंतुप्रजाहेतोःसनात
नः ॥ ध्यातमात्रेतुभगवन्नाभ्यांपद्मःसमुत्थितः ४३ ततश्चतुर्मुखोब्रह्मनाभिपद्माद्विनिःसृतः ॥ तत्रोपविष्टःसहसापद्मलोकोपितामहः ४४ शून्यंदृष्ट्वाजगत्क
त्संमानसानात्मनःसमान् ॥ ततोमरीचिप्रमुखान्महर्षींसृजन्नव ४५ तेऽसृजन्सर्वभूतानित्रसानिस्थावराणिच ॥ यक्षराक्षसभूतानिपिशाचोरगमानुषान् ॥
४६ मृज्यतेब्रह्ममूर्तिस्तुरक्षतेपौरुषीतनुः ॥ रौद्रीभावेनशमयेतिस्रोऽवस्थाःप्रजापतेः ४७ नश्रुतंतेसिंधुपतेविष्णोरहुतकर्मणः ॥ कथ्यमानानिमुनिभिर्ब्राह्म
णैर्वेदपारगैः ४८ जलेनसमनुप्राप्तेसर्वतःपृथिवीतले ॥ तदाचैकार्णवेतस्मिन्नेकाकाशेप्रभुश्चरन् ४९ निशायामिवखद्योतःप्रावृट्कालेसमंततः ॥ प्रतिष्ठानाय
पृथिवीमार्गमाणस्तदाऽभवत् ५० जलेनिमग्नांगादृष्ट्वाचोद्धर्तुमनसेच्छति ॥ किनुरूपमहंकृत्वासलिलादुद्धरेमहीम् ५१

तेनचेतमाचेतनंसर्वजगन्नारायणात्मकमित्युक्तंभवति ४२ प्रध्यानेति ध्यानसमकालेप्रजाहेतोःप्रजानामुत्पत्त्यर्थं सनातनश्चिरंतनोब्रह्मनाभिपद्माद्विनिःसृतस्तादृशेनरूपेणध्यातुर्दृष्टौप्रत्यभादि
त्यर्थः ततोध्यातमात्रेध्यानानंतरंविष्णोर्नाभ्यांपद्मःसमुत्थितः ४३ तस्मिन्ध्याप्रेषितामहउपविष्टइतिक्रमभंगेनयोज्यं ४४ मरिचिप्रमुखान् 'मरीचिरज्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः । वसिष्ठोना
रदश्वैवमूर्धनवमहर्षयः' ४५ प्रसानिजंगमानि ४६ प्रजापतेरीश्वरस्यमाया शबलस्यतिस्रोऽवस्थाएकैकगुणोत्कर्षनिभिताः । रजसउत्कर्षेब्रह्मासृज्यते । सत्वोत्कर्षेपौरुषीवैष्णोर्विततनुंप्रविश्यर
क्षति । तमसउत्कर्षेरौद्रीभावेनरुद्रभावेनशमयेदिति ४७ हेसिंधुपते तेतवश्रुतंश्रवणंनस्ति यतोविष्णोरहुतकर्मणःकथ्यमानानिकथनीयानिकर्माणिनवेत्सीतिशेषः ४८ तान्येवकर्माण्याह
एकार्णवेसत्येकाकाशेआकाशमात्रे वायुतेजःपृथिवीरहितेजलमात्रेसति ४९ खद्योतइतिप्रकाशमात्रत्वमुच्यते प्रतिष्ठानायलोकप्रतिष्ठापनार्थम् ५० । ५१

जलक्रीडायामभिरुचिर्वापितीत्यस्य ५२ वराहवपुषमात्मानमिति शेषः वाङ्मयं चतुर्वेदमयं वेदसमितं वेदप्रमितयज्ञरूपं ५३ वर्धमशरीरं ५४ दंष्ट्रेण दंष्ट्रयान्धविशतम्यवेशयत् ५५ एवं वराहा
वतारमुक्तवानरसिंहावतारमाह पुनरेवेत्यादिना अपूर्वालोके पूर्ववदृष्टां ५६ । ५७ । ५८ । ५९ मूर्ध्नेणापिसमुपेत्य दैत्यसमीपे गत्वा समुपाद्रवत् हिरण्यकशिपुः करजेन खैदारितः ६०
एवं नृसिंहावतारकथामुपसंहृत्य वामनावतारकथां प्रस्ताति एवमिति ६१ गर्भधारितः गर्भधारितः सप्तमीतियोगविभागात्समाप्तः ६२ दुर्दिनं प्रावृत्तिं न तत्र मर्त्योऽमोदः कृष्णमेघस्तत्सदृशः ।

एवं संचिंत्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ जलक्रीडाभिरुचितं वाराहरूपमस्मरत् ५२ कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ॥ दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयो
जनम् ५३ महापर्वतवर्ष्मभित्तिं क्षणदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ॥ महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ५४ भूत्वा यज्ञवराहो वै अपःसंप्राविशत् प्रभुः ॥ दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य
स्वेस्थानेन्यविशन्महीम् ५५ पुनरेव महाबाहुरपूर्वातनुमाश्रितः ॥ नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ५६ दैत्येन्द्रस्य सभागत्वा पाणिं संपृश्य पाणिना ॥
दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनंदनः ५७ दृष्ट्वा चापूर्वपुरुषं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ५८ मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रव
यसन्निभः ॥ देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहसमुपाद्रवत् ५९ समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मूर्ध्ने द्रेण बलीयसा ॥ नारसिंहेन वपुषादारितः करजैर्भृशम् ६० एवं निहत्य भगवा
न्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ॥ भूयोऽन्यः पुंडरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ६१ कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्यागर्भधारितः ॥ पूर्णवर्षसहस्रेतुप्रसूतागर्भमुत्तमम् ६२
दुर्दिनां मोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ॥ दंडीकमंडलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ६३ जटीयज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपवृक् ॥ यज्ञवाटंगतः श्रीमान्दानवैर्द्र
स्यैव तदा ६४ बृहस्पतिसहायो सौप्रविष्टो बलिनो मुखे ॥ तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ६५ प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्रब्रूहि त्वं किं ददानि ते ॥ एवमुक्तस्तु बलि
नावामनः प्रत्युवाच ह ६६ स्वस्त्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ६७ बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ॥
ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ६८ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशुसमेदिनीम् ॥ ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ६९ एष ते वामनो नामा प्रादुर्भावः
प्रकीर्तितः ॥ तेन देवाः प्रादुरासन् वैष्णवं चोच्यते जगत् ७० असतां निग्रहार्थं धर्मसंरक्षणाय च ॥ अवतीर्णोऽनुष्याणामजायत यदुक्षये ७१ स एव भगवान् वि
ष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ॥ अनाद्यंतमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ७२ यदेवं विदुषो गांतितस्य कर्माणि सैव च ॥ यमादुरजितं कृष्णं शंखचक्रगदाधरम् ७३ श्रीवत्स
धारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ॥ प्रधानं सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ७४ सहायः पुंडरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ समानस्यंदने पार्थमास्थाय परवीरहा ७५

‘मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्’ इत्यमरः श्रीवत्सेनोरसिभूषित इत्यल्लभ्य विभक्तिकं पदं ६३ बालः वामनः वाटंस्थानं ६४ बलिनो बलेः अयमिकारांत इत्यंतश्च शब्दो दृश्यते ६५ क्वानित्वदीप्तिरिति
तिशेषः ६६ । ६७ दिव्यं चतुर्भुजं तमं रूपं भूवेति शेषः ६८ । ६९ । ७० अवतीर्णोऽवतरणं कुर्वन्न जायत आविर्भूतः यदुक्षये यदुनायुहे ७१ । ७२ तस्य कर्माणि विदुषो विद्वांसः गांतिगायंति ७३
सोऽर्जुनः अस्त्रविदुषां प्रधानं श्रेष्ठः यं अजितमाहुस्तेन कृष्णेन रक्ष्यते ७४ । ७५

तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना भावः पूज्यतमः । ‘भावः पूज्यतमो लोके’ इत्यनेकार्कः ७६ दिनैकमेकदिनमेव न सर्वदा ७७ । ७८ । ७९ दक्षयज्ञे भगस्य नेत्रे निपातितवान् भगनेत्रनिपातमः ८० । ८१
८२ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ देवधर्माधर्मौ विधिः सदसत्कर्मणी ताभ्यां निर्मितं ६
न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ॥ कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ७६ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यो धिष्ठिरं बलम् ॥ चतुरः पांडवान राजानां दिनैकं जेष्यसे
रिपून् ७७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ॥ उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरादनः ७८ वामनैर्विकटैः कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ॥ वृतः
पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहणोद्यतैः ७९ त्र्यंबको राजशार्दूलभगनेत्रनिपातनः ॥ उमासहायो भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ८० जयद्रथोऽपि मदात्मा स्वमेव भवनं ययौ ॥
पांडवाश्च वने तस्मिन् व्यवसन् काम्यके तथा ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ॥
॥ समाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ अथ रामोपाख्यानपर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ॥ अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत
पांडवाः १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ॥ आसां च केमुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः २ तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोच
ताम् ॥ मार्कंडेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतमविष्यवित् ॥ संशयं परिपृच्छामिच्छिधिमेहदिसंस्थि
तम् ४ इपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ॥ अयोनिजामहाभागास्तुषापांडोर्महात्मनः ५ मन्ये कालश्च भगवान् देवं च विधिनिर्मितम् ॥ भवितव्यं च भू
तानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ६ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ॥ संस्पृशे दीदृशो भावः शुचिस्तैर्न्यमिवानृतम् ७ न हि पापं कृतं किंचित्कर्मवानिदितं
काचित् ॥ द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ८ तां जहार बलाद्राजामूढबुद्धिर्जयद्रथः ॥ तस्याः संहरणात्पापशिरसः केशपातनम् ९ पराजयं च संग्रामे स
सहायः समाप्तवान् ॥ प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हत्वा तत्सैधवं बलम् १० तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ दुःखश्चायं वनेवासोऽमृगयायां च जीविका ११ हिंसा
च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ॥ ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरियम् १२ अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ॥ भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वो
अपि वा भवेत् १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ प्रा
प्तमप्रतिभंदुःखं रामेण भरतर्षभ ॥ रक्षसाजानकी तस्य हता भार्या बलीयसा १ आश्रमाद्राक्षसे द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम्
२ प्रत्याजहार तारामः सुग्रीवबलमाश्रितः ॥ बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लंकां शितैः शरैः ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मिन्नरामः कुले जातः किं वीर्यः किं पराक्रमः ॥
रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ४

इदं शोभावः परेण हरणं ७ । ८ । ९ । १० । ११ मिथ्या व्यवसितैः वृथा तापसवेषधरैः इयं हिंसा क्रियत इति शेषः १२
मया समदृतिशेषः १३ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्राप्तमिति १ मायां संन्यासिवेयं २ । ३ । ४

१।६।७।८ त्वष्टाप्रजापतिः स्वयमेव संकल्पेन चकार ननु भेषु न द्वारा अयोनिजमित्यर्थः ९।१०।११ गर्विगोसंज्ञायां भार्यायां १२ तस्य वैश्रवणस्य कोपान्मात्यक्कामत्पितरं सेवत इत्यति
 एतन्मे भगवन् सर्वसम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्यास्ति कर्मणः ५ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अजो नामाभवद्राजामहानि क्ष्वाकुवंशजः ॥ तस्य
 पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ६ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ७ रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भर
 तस्य तु ॥ सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ८ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ॥ यांचकार स्वयं त्वष्टारामस्य महिषी प्रियाम् ९ एतद्रामस्य तेज
 न्मसीतायाश्च प्रकीर्तितम् ॥ रावणस्यापि तेजन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर १० पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ॥ स्वयं भूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टामहात
 पाः ११ पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दधितः सुतः ॥ तस्य वैश्रवणो नाम गविपुत्रोऽभवत्प्रभुः १२ पितरं ससमुत्सृज्य पितामहमुपास्थितः ॥ तस्य कोपात्पिता
 राजनः ससर्जात्मानमात्मना १३ सज्जे विश्रवानानतस्यात्मार्षेन वैद्विजः ॥ प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै १४ पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ॥
 अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च १५ ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ॥ राजधानी निवेशं च लंकारं क्षोगणान्विताम् १६ विमानं पुष्पकं नाम कामं च
 ददौ प्रभुः ॥ यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च १७ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामरावणयोर्युद्धे कथने चतुःसप्तत्यधिकद्विशत
 तमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्थदेहोऽभवन्मुनिः ॥ विश्रवानामसक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत १ बुभुवे तं तु सक्रोधं पितरं
 राक्षसेश्वरः ॥ कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदानृप २ सराजराजो लंकायान्यवसन्नरवाहनः ॥ राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ३ ताः सदा तं महात्मानं
 संतोषयितुमुद्यताः ॥ ऋषिभरतशार्दूलनृत्यगीतविशारदाः ४ पुष्पोत्कटाचराकाचमालिनीचविशांपते ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन् श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ५
 सतासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ॥ लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्यायथेप्सितान् ६ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्र
 तिमौ भुवि ७ मालिनीजनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ॥ राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ८ विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥ सबभूव महाभा
 गो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ९ दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुंगवः ॥ महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः १० कुंभकर्णो बलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि ॥ मा
 यावीर्यशौडश्वरौ द्रुश्वरजनीचरः ११ खरो धनुर्विक्रांतो ब्रह्मद्विदपिशिताशनः ॥ सिद्धविघ्नकरी चापिरौद्री शूर्पणखा तथा १२

ज्वलनात् वैश्रवणं बाधितुं पुलस्त्यपुत्रयोगबलेन विश्रवः संज्ञं देहांतरं च के इत्यर्थः १२।१३।१४।१५।१६।१७ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुःसप्तत्यधिकद्विशत
 तमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ पुलस्त्यस्येति १ पितरं विश्रवसं राक्षसेश्वरः कुबेरो रक्षः पुरीनायकत्वात् २।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

पित्रा विश्रवसा १३।१४।१५ पंचदिशु चत्वार एकः सूर्य इति पंचानामग्नीनां मध्यगः पंचाग्निः १६ विभीषणस्तपोऽतिष्ठदित्यन्वयः १७।१८।१९।२०।२१ महदीप्सया श्रेष्ठपदापेक्षया
 सर्वे वैदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ऊषुः पित्रा सहरता गंधमादनपर्वते १३ ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ॥ पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्याप रमयायुतम् १४
 जातामर्षास्त तस्ते तु तपसेष्टतनि श्वयाः ॥ ब्रह्माणं तोषयामासुर्वैरेण तपसा तदा १५ अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥ वायुमक्षो दशग्रीवः पंचाग्नि सुसमा
 हितः १६ अधः शायी कुंभकर्णो यताहारो यतव्रतः ॥ विभीषणः शीर्णपणं मेकमभ्यवहारयत् १७ उपवासरतिर्धीमानसदा जप्यपरायणः ॥ तमेव कालमातिष्ठती
 व्रंतपडदारधीः १८ खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ॥ परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ १९ पूर्णवर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ॥ जुहोत्यग्नौ दुरा
 धर्षस्तेना तुष्यज्जगत्प्रभुः २० ततो ब्रह्मा स्वयंगत्वा तपसस्ताव्यवारयत् ॥ प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् २१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्मि वो नि
 वर्तध्वं वरान् वृणुत पुत्रकाः ॥ यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् २२ यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ॥ तथैव तानि ते देहे भविष्यति यथेप्सया २३ वैरू
 प्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ॥ भविष्यति रणेऽग्नीणां विजेतान च संशयः ॥ २४ ॥ ॥ रावण उवाच ॥ गंधर्वदेवा सुरतो यक्षराक्षसस्तथा ॥ सर्पकिं न रभूते
 भ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ॥ ऋते मनुष्या द्रुते तथा तद्विहितं मया २६ ॥ ॥ मार्कण्डेय
 उवाच ॥ एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ॥ अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान् पुरुषादकः २७ कुंभकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ॥ सर्वमेव हतीनि द्रांतमसाग्रस्त
 चेतनः २८ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ॥ वरं वृणीष्व पुत्रत्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः २९ ॥ ॥ विभीषण उवाच ॥ परमापद्रुतस्यापि नाधर्मे मेम
 तिर्भवेत् ॥ आशिक्षितं च भगवन् ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ३० ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यस्माद्राक्षस्यो नौ ते जातस्यामि त्रकर्शन ॥ नाधर्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ३१
 मार्कण्डेय उवाच ॥ राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशांपते ॥ लंकायाश्च यात्रयामास युधिजित्वा धनेश्वरम् ३२ हित्वा स भगवांलं कामा विशद्रंधमादनम् ॥ गंधर्वय
 क्षानुगतोरक्षः किंपुरुषैः सह ३३ विमानं पुष्पकं तस्य जहारा क्रम्य रावणः ॥ शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्बहिष्यति ३४ यस्तु त्वां समरेहं तात मेवैतद्बहिष्यति ॥
 अवमन्य गुरुमां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ३५ विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ॥ अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमयायुतः ३६ तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता
 आत्रेधनेश्वरः ॥ सैनापत्यं ददौ धीमानयक्षराक्षससेनयोः ३७ राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ॥ सर्वे समेत्य राजानमभ्यर्षिचन्दशाननम् ३८

२२।२३।२४।२५।२६।२७ तमसेति अनिष्टामपि निद्रां मोहादृतवानित्यर्थः २८।२९।३० योनौक्षेत्रे नतुरेतोऽत्र राक्षसमस्ति तस्मान्मातृदोषादेव क्रौर्यरावणादीनामित्यर्थः।
 नराणां मातुलक्रम इति मसिद्धं ३१।३२।३३।३४ नमविष्यासि मरिष्यसि ३५ अन्वगच्छत कुबेरमिति शेषः ३६।३७।३८

रत्नानि । 'जातौजातौयदुस्कृष्टं तद्भवमभिधीयते' । विहंगमः खेचरः ३९ रावयामास हिसार्थस्य रुडोरूपमिदम् ३० ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचसप्तत्यधिकद्विशत
तमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततश्च १ । २ विप्रकारैर्विविधैः प्रकारैः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ वज्रसंहननावज्रवह्वृङ्गाः १३

तमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तत्तत्राह १ । २ विप्रकारावधिपञ्चक्रारः २३० ॥

दशग्रीवश्चदैत्यानां देवानांच बलोत्कटः ॥ आक्रम्य रत्नान्यहरत् कामरूपीविहंगमः ३९ रावया मासलोकान्यतस्माद्रावण उच्यते ॥ दशग्रीवः कामबलो देवानां भि
यमादधत् ४० ॥ इति श्री महाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यान पर्वणि रावणादिवर प्राप्ता पंच सप्तत्यधिक द्विशत तमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ध्र ॥
॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धादेवर्षयस्तथा ॥ हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः १ ॥ अग्रिरुवाच ॥ यो सो विश्वसः पुत्रो दशग्रीवो महाब
लः ॥ अवध्यो वरदानेन कृतो भगवतापुरा २ सर्वाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ॥ ततो न स्नातु भगवान्नान्यस्नाता हि विद्यते ३ ॥ ब्रह्मो वाच ॥ न स देवासुरैः
शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ॥ विहितं तन्नयत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ४ तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ॥ विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ५
॥ मार्कंडेय उवाच ॥ पिता महस्ततस्तेषां संनिधौ शक्रम ब्रवीत् ॥ सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवत्वं महीतले ६ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ॥ जनयध्वंसु ता
न्वीरां नाम रूपवलान्वितान् ७ ततो भागा नुभागेन देवगंधर्वदानवाः ॥ अवतरुं महीं सर्वे मंत्रयामासुरं जसा ८ तेषां समक्षं गंधर्वी दुंदुभीनां मनमतः ॥ शशां सर
दो देवो गच्छ कार्यार्थं सिद्धये ९ पिता महवचः श्रुत्वा गंधर्वी दुंदुभीततः ॥ मंतरामानुषेलोके कुब्जा समभवत्तदा १० शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसतमाः ॥ वानरर्क्षवर
स्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ११ तेऽन्ववर्तन् पितॄन्सर्वे यज्ञसाचबलेन च ॥ भेतारोगिरि शृंगाणां सालतालशिलायुधाः १२ वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥
कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः १३ नागायुत समाणा वायुवेग समाजवे ॥ यत्रेच्छ कनिवासाश्च कोचिदत्रवनैकिसः १४ एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभा
नः ॥ मंतरा बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा १५ सातद्वचः समाज्ञाय तथाच क्रमेणोजवा ॥ इतश्चेतश्च गच्छंती वैरसंधुक्शनेरता १६ ॥ इति श्री महाभारते आ
रण्यके पर्वणि रामोपाख्यान पर्वणि वानराद्युत्पत्तौ षट्सप्तत्यधिक द्विशत तमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक् पृथक् ॥
प्रस्थान कारणं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् १ कथं दाशरथी वीरौ घ्रातरौ राम लक्ष्मणौ ॥ संप्रस्थितौ वने ब्रह्मन् मैथिलीचयशशिनी २ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥
जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवत्पुत्र ॥ क्रियारतिर्धर्मरतः स ततं वृद्धसेविता ३ क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धंत महौजसाः ॥ वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ४ च रि
तब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ॥ यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ५ ज्येष्ठोरामो भवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ॥ मनो हरत याधीमान् पिपतुर्हृदय नंदनः ६
यत्रेच्छातत्रैव निवासो ये पाते यत्रेच्छ कनिवासाः १७ यद्यत्कार्यं कैकेयीप्रलोभनं राममबाजनादि च १८ संमुखणे दीपने १९ ॥ ॥ इत्यारं १० नी० मा० मा० षट्सप्त
त्यधिक द्विशत तमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ उत्तमिति १।२।३।४।५ रामपदं निर्बक्ति ज्येष्ठ इति ६

यत्रेच्छातत्रैवनिवासोयेषातेयत्रेच्छकनिवासाः १४ यद्यत्कार्यकेकेयीप्रलोभनंरामप्रजापतिनादिच १५ संघुल्लण्डेदीपने १६ ॥ इत्यार० प० नी० मा० मा० षट्सप्त
स्पष्टिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ उक्तमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ रामपदंनिर्वक्तिज्येष्ठइति ६

७ । ८ महातीक्ष्णजयक्षमौबाहूयस्यतं दीर्घावाजानुपर्यतौबाहूयस्यतम् ९ । १० सर्वशोऽनुरक्ताःप्रकृतयःप्रजायस्मिस्तं सर्वानुरक्तप्रकृतिम् ११ । १२ । १३ भद्रंतेइतियुधिष्ठिरंप्रत्याशीर्व
ततःसराजामतिमान्मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकम् ॥ मंत्रयामाससचिवैर्धर्मज्ञैश्चपुरोहितैः ७ अभिषेकारामस्ययौवराज्येनभारत ॥ प्राप्तकालंचतेसर्वेमेनिरेमंत्रिसत
माः ८ लोहिताक्षंमहाबाहुंमत्मातंगगामिनम् ॥ दीर्घबाहुंमहोरस्कंनोलकुंचितमूर्धजम् ९ दीप्यमानंश्रियावोरंशक्रादनवरंरणे ॥ पारंगंसर्वधर्माणांबृहस्पतिस
मंतौ १० सर्वानुरक्तप्रकृतिंसर्वविद्याविशारदम् ॥ जितेंद्रियममित्राणामपिदृष्टिमनोहरम् ११ नियंतारमसाधूनांगोत्तारंधर्मचारिणाम् ॥ दृष्टिमंतमनाष्ट
प्यंजितारमपराजितम् १२ पुत्रंराजादशरथःकौसल्यानंदिवर्धनम् ॥ संहृश्यपरमांप्रीतिमगच्छत्कुरुनंदन १३ चिंतयंश्चमहातेजागुणान्रामस्यवीर्यवान् ॥
अभ्यभाषतभद्रंतेप्रीयमाणःपुरोहितम् १४ अद्यपुष्योनिशिब्रह्मन्पुण्यंयोगमुपैष्यति ॥ संभाराःसांभ्रियंतांमिरामश्चोपनिमंयताम् १५ इतितद्राजवचनंप्रति
श्रुत्याथमंथरा ॥ कैकेयीमभिगम्येदंकालेवचनमब्रवीत् १६ अद्यकैकेयिदौर्भाग्यंराज्ञातेख्यापितंमहत् ॥ आशीविषस्त्वासंकुद्धश्चंडोदशतुर्दुर्भगे १७ सुभगा
खलुकौसल्यायस्याःपुत्रोऽभिषेक्ष्यते ॥ कुतोहितवसौभाग्यंयस्याःपुत्रोनराज्यभाक् १८ सातद्वचनमाज्ञायसर्वाभरणभूषिता ॥ वेदीविलग्नमध्येवविभ्रतीरूप
मुत्तमम् १९ विविक्तेपतिमासाद्यहसंतीवशुचिस्मिता ॥ प्रणयंव्यंजयंतीवमधुरंवाक्यमब्रवीत् २० सत्यप्रतिज्ञयन्मेत्वंकाममेकंनिमृष्टवान् ॥ उपाकुरुष्वत
द्राजंस्तस्मान्मुच्यस्वसंकटात् २१ ॥ राजोवाच ॥ वरंददानितेहंततद्रूपाण्यदिच्छसि ॥ अवध्योवध्यतांकोऽद्यबध्यःकोऽद्यविमुच्यताम् २२ धनंददानि
कस्याद्याह्रियतांकस्यवापुनः ॥ ब्राह्मणस्वादिहान्यत्रयात्किंचिद्विदितमस्तिमे २३ पृथिव्याराजराजोऽस्मिचातुर्वर्ण्यस्यरक्षिता ॥ यस्तेऽभिलषितःकामोब्रूहि
कल्याणिमाचिरम् २४ सातद्वचनमाज्ञायपरिगृह्यनराधिपम् ॥ आत्मनोबलमाज्ञायततएनमुवाचह २५ आभिषेचनिकंयतेरामार्थमुपकल्पितम् ॥ भरत
स्तदवाप्रोतुवनंगच्छतुराधवः २६ सतद्राजावचःश्रुत्वाविप्रियंदारुणोदयम् ॥ दुःखार्तोभरतश्रेष्ठनकिंचिद्व्याजहारह २७ ततस्तथोक्तंपितरंरामोविज्ञायवी
र्यवान् ॥ वनंप्रतस्थेधर्मात्माराराजासत्योभवत्विति २८ तमन्वगच्छलक्ष्मीवानधनुष्मौल्लक्ष्मणस्तदा ॥ सीताचभार्याभद्रंतेवैदेहीजनकात्मजा २९ ततो
वनंगतेरामेराजादशरथस्तदा ॥ समयुज्यतदेहस्यकालपर्यायधर्मणा ३० रामंतुगतमाज्ञायराजानंचतथागतम् ॥ आनाय्यभरतंदेवीकैकेयीवाक्यमब्रवीत्
३१ गतोदशरथःस्वर्गवनस्थौरामलक्ष्मणौ ॥ गृहाणराज्यंविपुलंक्षेमंनिहतकंदकम् ३२ तामुवाचसधर्मात्मानृशंसंबततेकृतम् ॥ पतिहत्वाकुलंचेदमुत्साद्य
घनलुब्धया ३३ अयशःपातयित्वामेमुर्ध्रिंत्वंकुलपांसने ॥ सकामाभवमेमातरित्युक्त्वाप्ररुदह ३४

चनं पुरोहितं वसिष्ठम् १४ । १५ । १६ । १७ । १८ वेदीवद्विलम्बः कृशो मध्यो यस्याः १९ । २० कामं वरं उपाकुरुष्व देहि संकटात् कष्टात् २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ सीतालागलपद्मतिस्ततो जातस्वादियमपि सीता विदेहापत्यत्वाद्देहि २९ कालपर्यायघर्मणामृत्युना ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

चारिःशोध्यैदंकेकेयैवकृतंननुमेतिप्रदर्शय ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ सिंहहिंस्र केसरिणंसदावतंमृगराजं ५०
 सचारित्रंविशोध्यैतसर्वप्रकृतिसन्निधौ ॥ अन्वयाद्वातरंरामंविनिवर्तनलालसः ३५ कौसल्यांचसुमित्रांचकैकेयींचसुदुःखितः ॥ अग्रेप्रस्थाप्ययानैःसशत्रुघ्न
 सहितोययौ ३६ वसिष्ठवामदेवाभ्यांविप्रैश्चान्यैःसहस्रशः ॥ पौरजानपदैःसार्धैरामानयनकांक्षया ३७ ददर्शचित्रकूटस्थंसरामंसहलक्ष्मणम् ॥ तापसानामलं
 कारंधारयंतंधनुर्धरम् ३८ विसर्जितःसरामेणपितुर्वचनकारिणा ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यंपुरस्कृत्यास्यपादुके ३९ रामस्तुपुनराशंक्यपौरजानपदागमम् ॥
 प्रविवेशमहारण्यंशरभंगश्रमंप्रति ४० सत्कृत्यशरभंगंसदंडकारण्यमाश्रितः ॥ नदीगोदावरीरम्यामाश्रित्यन्यवसतदा ४१ वसतस्तस्यरामस्यततःशूर्पणखा
 कृतम् ॥ खरेणासीन्महद्वैरंजनस्थाननिवासिना ४२ रक्षार्थंतापसानांतुराघबोधमवत्सलः ॥ चतुर्दशसहस्राणिजघानभुविराक्षसान् ४३ दूषणंचखरंचैवनि
 हत्यसुमहाबलौ ॥ चक्रेक्षेमंपुनर्धोमानधर्मारण्यंसराधवः ४४ हतेपुतेपुरक्षःसुततःशूर्पणखापुनः ॥ ययौनिकृतनासोष्ठीलंकांभ्रातुर्निवेशनम् ४५ ततोरावण
 मभ्येत्यराक्षसीदुःखमूर्छिता ॥ पपातपादयोभ्रातुःसंशुष्कलधिरानना ४६ तांतथाविहतांद्द्वारावणःक्रोधमूर्छितः ॥ उत्पतातासनात्कुद्वेदंतैर्दंतानुपस्पृशन्
 ४७ स्वानमात्यान्विसृज्याथविविक्तेतामुवाचसः ॥ केनास्येवंकृताभद्रेमामर्चित्यावमन्यच ४८ कःशूलंतीक्ष्णमासाद्यसर्वगात्रैर्निषेवते ॥ कःशिरस्यग्निमाधा
 यविश्वस्तःस्वपतेसुखम् ४९ आशीविषंधोरतरंपादेनस्पृशतीहकः ॥ सिंहकेसरिणंकश्चदंष्ट्रायांस्पृश्यतिष्ठति ५० इत्येवंब्रुवतस्तस्यस्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः॥
 निश्चेरुर्दह्यतोरात्रौवृक्षस्येवस्वरंध्रतः ५१ तस्यतत्सर्वमाचख्यौभगिनीरामविक्रमम् ॥ खरदूषणसंयुक्तंराक्षसानांपराभवम् ५२ सनिश्चित्यततःकृत्यंस्वसारमुप
 सांतव्यच ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमेराजाविधायनगरेविधिम् ५३ त्रिकूटंसमतिक्रम्यकालपर्वतमेवच ॥ ददर्शमकरावासंगंभीरोदंमहोदधिम् ५४ तमतीत्याथगोकर्ण
 मभ्यगच्छद्दशाननः ॥ दयितंस्थानमव्यग्रंशूलपाणेर्भहात्मनः ५५ तत्राभ्यगच्छन्मारीचंपूर्वमात्यंदशाननः ॥ पुरारामभयादेवतापस्यंसमुपाश्रितम् ५६
 ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिरामोपा० प० रामवनाभिगमने सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ मारीचस्त्वथ
 संभ्रांतोद्द्वारावणमागतम् ॥ पूजयामाससत्कारैःफलमूलादिभिस्ततः १ विश्रांतंचैनमासीनमन्वासीनःसराक्षसः ॥ उवाचप्रसृतंवाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम्
 २ नतेप्रकृतिमान्वर्णःकच्चिक्षेमंपुरेतव ॥ कच्चिप्रकृतयःसर्वाभजंतेत्वांयथापुरा ३ किमिहागमनेचापिकार्यंतेराक्षसेश्वर ॥ कृतमित्येवताद्विद्विद्यपिस्यात्सुदु
 ष्करम् ४ शशंसरावणस्तस्मैतत्सर्वरामचोष्टितम् ॥ समासेनैवकार्याणिकोधामर्षसमन्वितः ५
 स्रोतोभ्यश्चतुरादिरंभ्यःतेजसोऽर्चिषोऽग्नेर्ज्वालाः ५१ खरदूषणसंयुक्तंत्पराभवसहितं ५२ विधिरक्षा ५३ पुरारामभयाद्विश्वाभित्रयज्ञप्रसंगेनजातात् ५४ । ५५ । ५६ ॥ इत्या
 रण्यकेपर्वणि नीलवंटीयेभारतभावदीपेसप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ मारीचइति १ प्रसृतंपुष्कलार्थवत् २ । ३ । ४ । ५

राममासाद्यालं रामनैवासादयेरित्यर्थः । अलंसखोःप्रतिषेधयोःमाचांकेतिनिषेधार्थकालंशब्दयोगेक्वाप्रत्ययः १ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ उदकमौर्ध्वदेहिकम्
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वासमासेनैवरावणम् ॥ अलंतेराममासाद्यवीर्यज्ञोह्यस्मितस्यैव ६ बाणवेगंहिकस्तस्यशक्तःसोढुमहात्मनः ॥ प्रवज्यायांहिमेहेतुःसएवपुरु
 षर्षभः ७ विनाशमुखमेततेकेनाख्यातंदुरात्मना ॥ तमुवाचाथसक्रोधोरावणःपरिभर्त्सयन् ८ अकुर्वतोऽस्मद्वचनंस्यान्मृत्युरपितेधुम् ॥ मारीचश्चितयामा
 सविशिष्टान्मरणंवरम् ९ अवश्यंमरणेप्राप्तेकरिष्याम्यस्ययन्मतम् ॥ ततस्तंप्रत्युवाचाथमारीचोरक्षसांवरम् १० किंतेसाह्यंमयाकार्यंकरिष्याम्यवशोऽपितत् ॥
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छसीतांप्रलोभय ११ रत्नशृंगोमृगोभूत्वारत्नचित्रतनूरुहः ॥ ध्रुवंसीतासमालक्ष्यत्वारामंचोदयिष्यति १२ अपक्रांतेचकाकुत्स्थेसीता
 वश्याभविष्यति ॥ तामादायापनेष्यामिततःसनमविष्यति १३ भार्यावियोगाद्भुद्धिरेतत्साह्यंकुरुष्वमे ॥ इत्येवमुक्तोमारीचःकृत्वोदकमथात्मनः १४ रावणं
 पुरतोयांतमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ ततस्तस्याश्रमंगत्वारामस्याक्लिष्टकर्मणः १५ चक्रतुस्तद्यथासर्वमुभौयत्पूर्वमंत्रितम् ॥ रावणस्तुयतिभूत्वामुंडःकुंडीत्रिदं
 ढष्टक् १६ मृगश्चभूत्वामारीचस्तंदेशमुपजग्मतुः ॥ दर्शयामासमारीचोवैदेहीमृगरूपधृक् १७ चोदयामासतस्यार्थेसारामंविधिचोदिता ॥ रामस्तस्याः
 प्रियंकुर्वन्धनुरादायसत्वरः १८ रक्षार्थेलक्ष्मणंन्यस्यप्रययौमृगलिप्सया ॥ सधन्वीबद्धतूणीरःखड्गोधांगुलित्रवान् १९ अन्वधावन्मृगंरामोरुद्रस्तारामृगंय
 था ॥ सौंस्तर्हितःपुनस्तस्यदर्शनंराक्षसोव्रजन् २० चकर्षमहदध्वानंरामस्तंबुधेततः ॥ निशाचरंविदित्वातरंराधवःप्रतिमानवान् २१ अमोघंशरमादाय
 जघानमृगरूपिणम् ॥ सरामबाणाभिहतःकृत्वारामस्वरंतदा २२ हासीतेलक्ष्मणेत्येवंचुकोशार्तस्वेरणह ॥ शुश्रावतस्यैवैदेहीततस्तांकरुणांगिरम् २३ साप्रा
 द्रवद्यतःशब्दस्तामुवाचाथलक्ष्मणः ॥ अलंतेशंक्याभरिकोरांमंप्रहरिष्यति २४ मुहूर्ताद्वक्ष्यसेरामंभर्तारित्वंशुचिस्मिते ॥ इत्युक्तासाप्ररुदतीपर्यशंकतलक्ष्म
 णम् २५ हतावैस्त्रीस्वभावेनशुक्लचारित्रभूषणा ॥ सातंपरुषमारब्धावक्तुंसाध्वीपतिव्रता २६ नैषकामोभवेन्मूढयत्नंप्रार्थयसेहृदा ॥ अप्यहंशस्त्रमादायहन्या
 मात्मानमात्मना २७ पतेयंगिरिशृंगाद्वाविशेयंवाहुताशनम् ॥ रामंभर्तारमुत्सृज्यनत्वहंत्वांकथंचन २८ निहीनमुपतिष्ठेयंशार्दलीक्रोष्टुकंयथा ॥ एतादृशंवचः
 श्रुत्वालक्ष्मणःप्रियराधवः २९ पिधायकर्णौसदृक्तःप्रस्थितोयेनराधवः ॥ सरामस्यपदंशृङ्गप्रससारधनुर्धरः ३० अवीक्षमाणोबिबोर्षीप्रययौलक्ष्मणस्तदा ॥
 एतास्मिन्नंतरेरक्षोरावणःप्रत्यदृश्यत ३१ अभव्योभव्यरूपेणभस्मच्छन्नइवानलः ॥ यतिवेषप्रतिच्छन्नोजिहीर्षुस्तामर्निदिताम् ३२ सातमालक्ष्यसंप्राप्तं
 धर्मज्ञाजनकात्मजा ॥ निमंत्रयामासतदाफलमूलाशनादिभिः ३३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ गोधाज्याघातवारणंअंगुलित्रंचतद्वान् १९ तारामृगंतारारूपंमृगं प्रजापतिःस्वांहुहितंमृगोभूत्वाजगाम तस्यरुद्रः शिरोऽच्छिनत्तदेतन्मृगशीर्षनामनक्षत्रम्
 २० । २१ । २२ । २३ । २४ पर्यशंकत लक्ष्मणोमय्यभिलाषवानिदिशंकामकरोत् २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३

वन ३
अ ०
॥ २७९ ॥

॥ २२६ ॥

म.मा.टी.
॥ २२६ ॥

३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ भिन्नकरटमिन्नगंडरथलंमत्तं करणुहंस्तिनी ३९ माध्वीकंमधुपुष्पजंमद्यं मधुमाधवीसौद्रजानुरां सौवीरकांजिकं ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकं
ठीयेमारतभावदीपेअष्टसत्त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ सखेति १ । २ स्वमैथिलींस्वाचासौमैथिलींस्वाआत्मीयास्तुषामैथिलसुतेत्यर्थः प्रियमाणेजीवति ३ नखैर्नखैस्ती
अवमन्यततःसर्वस्वरूपंप्रत्यपद्यत ॥ सांख्यामासवैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ३४ सीतेराक्षसराजोऽहंरावणोनामविश्रुतः ॥ ममलंकापुरीनाम्नारम्यापारेमहोदधेः
३५ तत्रत्वंनरनारीपुशोभिष्यसिमयासह ॥ भार्यामेभवसुश्रोणितापसंत्यजराधवम् ३६ एवमादीनिवाक्यानिश्रुत्वातस्याथजानकी ॥ पिधायकर्णोसुश्रोणीमैव
मित्यब्रवीद्वचः ३७ प्रपतेदद्यौःसनक्षत्राष्टथिवशिकलीभवेत् ॥ शैत्यमग्निरियान्नाहंत्यजेयंरघुनंदनम् ३८ कथंहिभिन्नकरटंपात्रिनंवनगोचरम् ॥ उपस्थायम
हानागंकरेणुःसूकरंस्पृशेत् ३९ कथंहिपीत्वामाध्वीकंपीत्वाचमधुमाधवीम् ॥ लोभंसौवीरकेकुर्यान्नारीकाचिदितिस्मरेत् ४० इतिसातंसमाभाष्यप्रविवेशाश्रमं
ततः ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठीविधुन्वानाकरौमुहुः ४१ तामभिदुत्यसुश्रोणींरावणःप्रत्यषेधयत् ॥ भर्त्सयित्वातुरूक्षेणस्वरेणगतचेतनाम् ४२ मूर्धजेपुनिजग्राहक
ध्वमाचक्रमेततः ॥ तांददर्शततोयुगजटायुर्गिरिगोचरः ॥ रुदतीरामरामेतिहियमाणांतपस्विनीम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआर० प० रामोपाख्यानप०
मारीचवधेसीताहरणेचअष्टसत्त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ सखादशरथस्यासिज्जटाधुररुणात्मजः ॥ गृध्रराजो
महावीरःसंपातिर्यस्यसोदरः १ सददर्शतदासीतांरावणांकगतांस्तुषाम् ॥ सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षीरावणंराक्षसेश्वरम् २ अथैनमब्रवीद्गृध्रोमुचमुचस्वमैथिलीम् ॥
प्रियमाणेमयिकथंहरिष्यसिनिशाचर ३ नहिमेमोक्ष्यसेजीवनयदिनोत्सृज्यसेवधूमम् ॥ उक्त्वैवराक्षसेंद्रंतंचकर्तनखैर्भृशम् ४ पक्षतुंडप्रहारैश्चशतशोजर्जरी
कृतम् ॥ चक्षारुधिरंभूरिगिरिःप्रस्रवणैरिव ५ सवध्यमानोगृध्रेणरामप्रियहितैषिणा ॥ खड्गमादयचिच्छेदभुजौतस्यपतत्रिणः ६ निहत्यगृध्रराजंसभिन्ना
ग्रशिखरोपमम् ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमेसीतांगृहीत्वांस्केनराक्षसः ७ यत्रयत्रतुवैदेहीपश्यत्याश्रममंडलम् ॥ सरोवासरितोवाऽपितत्रमुंचतिभूषणम् ८ साददर्शगि
रिप्रस्थेपंचवानरपुंगवान् ॥ तत्रवासोमहदिव्यमुत्ससर्जमनस्विनी ९ तत्तेषांवनरैर्द्राणांपपातपवनोद्धतम् ॥ मध्येसुपीतंपंचानांविदुन्मेघांतरेयथा १० अ
चिरेणातिचक्रामखेचरःखेचरन्निव ॥ ददर्शथिपुरींरम्यांबहुद्वारामनोरमाम् ११ प्राकारवप्रसंवाधांनिर्भितांविश्वकर्मणा ॥ प्रविवेशपुरीलंकांससीतोराक्षसेश्व
रः १२ एवंहृतायांवैदेह्यारामोहत्वामहामृगम् ॥ निवृत्तोददृशेधोमान्भ्रातरंलक्ष्मणंतथा १३ कथमुत्सृज्यवैदेहीवनेराक्षससेविते ॥ इतितंभ्रातरंदृष्ट्वाप्राप्तोऽसी
तिव्यगर्हयत् १४ मृगरूपधरेणाथरक्षसासोऽपकर्षणम् ॥ भ्रातुरागमनंचैवचितयन्पर्यतप्यत १५ गर्हयन्नेवरामस्तुत्वरितस्तंसमासदत् ॥ अपिजीवतिवैदेही
मितिपश्यामिलक्ष्मण १६

क्षणेः ४ चक्षारसुखाव ५ । ६ अंकेनोत्सगेन ७ । ८ गिरिप्रस्थेपर्वतशिखरे । 'प्रस्थोऽस्त्रियांमानभेदेसानावत्सुखवस्तुनि' इतिमेदिनी

९ । १० । ११ प्राकारःपरिधिभित्तिः वप्रस्तद्वाह्येणु मयंदुर्गं ताभ्यासंवाधांदुर्गमाम् । 'वप्रःस्थानेषुमानस्त्रिविण्णेत्रेचपेदेके' इतिमेदिनी १२ । १३ कथंप्राप्तोऽसीतिसंबंधः १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ वायुवयोः २० आहवृते २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ उरसिनेत्रे उवरेमुखंयस्य कबंधःशीर्षहीनःपुमान् २९ । ३० येनयतस्तन्मुखंततःकृष्यते
तस्यतत्सर्वेऽमाचख्यौसीतायालक्ष्मणोवचः ॥ यदुक्तवत्यसदृशंवैदेहीपश्चिमंवचः १७ दह्यमानेनतुहदारामोऽभ्यपतदाश्रमम् ॥ सददर्शतदागृध्रनिहतंपर्व
तोपमम् १८ राक्षसशंकमानस्तंविठुष्यबलवद्धनुः ॥ अभ्यधावतकाकुत्स्थस्ततस्तंसहलक्ष्मणः १९ सताबुवाचतेजस्वीसहितौरामलक्ष्मणौ ॥ गृध्रराजो
ऽस्मिभद्रंवांसखादशरथस्यवै २० तस्यतद्वचनंश्रुत्वासंगृह्यधनुषीशुभे ॥ कोऽयंपितरमस्माकंनाम्नाऽऽहेत्युचतुश्चतौ २१ ततोददृशतुस्तौतंछिन्नपक्षद्वयं
खगम् ॥ तयोःशशंसगृध्रस्तुसीताथेरावणाद्वधम् २२ अपृच्छद्राघवोगृध्रंरावणःकांदिशंगतः ॥ तस्यगृध्रःशिरःकंपैराचचक्षेममारच २३ दक्षिणामितिकाकु
त्स्थोविदित्वाऽस्यतदिगितम् ॥ सत्कारंलंभयामाससखायंपूजयन्पितुः २४ ततोदृष्ट्वाऽऽश्रमपदंव्यपविद्वृसीमठम् ॥ विध्वस्तकलशंशून्यंगोमायुशतसंकु
लम् २५ दुःखशोकसमाविष्टैवैदेहीहरणार्दितौ ॥ जग्मतुर्दंडकारण्यंदक्षिणेनपरंतपौ २६ वनेमहतितस्मिस्तुरामःसौमित्रिणासह ॥ ददर्शमृगयूथानिद्रवमा
णानिसर्वशः २७ शब्दंचघोरंस्त्वानांदावाग्रेरिववर्धतः ॥ अपश्येतामुहूर्ताच्चकबंधंघोरदर्शनम् २८ मेघपर्वतसंकाशंशालस्कंधंमहाभुजम् ॥ उरोगतविशा
लाक्षंमहोदरमहामुखम् २९ यदृच्छयाऽथतद्रक्षःकरेजग्राहलक्ष्मणम् ॥ विषादमगमत्सद्यःसौमित्रिरथभारत ३० सराममभिसंप्रेक्ष्यकृष्यतेयेनतन्मुखम् ॥
विषण्णश्चाब्रवीद्रामंपश्यावस्थामिमांमम ३१ हरणंचैववैदेह्याममचायमुपप्लवः ॥ राज्यभ्रंशश्चभवतस्तातस्यमरणंतथा ३२ नाहंत्वांसहवैदेह्यासमेतंकोसला
गतम् ॥ द्रक्ष्यामिपृथिवीराज्येपितृपैतामहेस्थितम् ३३ द्रक्ष्यंत्यार्यस्यधन्यायेकुशलाजशमीदलैः ॥ अभिषिक्तस्यवदनंसोमंशांतघनंयथा ३४ एवंबहुवि
धंधीमानविललापसलक्ष्मणः ॥ तमुवाचाथकाकुत्स्थःसंभ्रमेष्वाप्यसंभ्रमः ३५ माविषीदनरव्याघ्रनैवकाश्चिन्मयिस्थिते ॥ छिध्यस्यदक्षिणंवाहुंछिन्नःसव्यामया
भुजः ३६ इत्येवंवदतातस्यभुजोरामेणपातितः ॥ खड्गेनभृशतीक्ष्णेननिकृत्तस्तिलकांडवत् ३७ ततोऽस्यदक्षिणंवाहुंखड्गेनाजघ्नान्वली ॥ सौमित्रिर
पिसंप्रेक्ष्यभ्रातरंराघवंस्थितम् ३८ पुनर्जघानपार्श्वेवैतद्रक्षोलक्ष्मणोभृशम् ॥ गतासुरपतद्भूमौकबंधःसुमहांस्ततः ३९ तस्यदेहाद्विनिःसृत्यपुरुषोदिव्यद
र्शनः ॥ ददृशेदिवमास्थायदिविसूर्यइवज्वलन् ४० पप्रच्छरामस्तंवाग्मीकस्त्वंप्रब्रूहिपृच्छतः ॥ कामयाकिमेदंचित्रमाश्रयंप्रतिभातिमे ४१ तस्या
चचक्षेगंधर्वोविश्वावसुरहंनृप ॥ प्राप्तोब्राह्मणशापेनयोनिंराक्षससेविताम् ४२ रावणेनहतासीताराजालंकाधिवासिना ॥ सुग्रीवमभिगच्छस्वसतेसाह्यं
करिष्यति ४३ एपापंपाशिवजलाहंसकारंडवायुता ॥ ऋष्यमूकस्यशैलस्यसंनिकर्षेतटाकिनी ४४ वसतेतत्रसुग्रीवश्चतुर्भिःसचिवैःसह ॥ भ्रातावा
नरराज्यस्यवालिनोहेममालिनः ४५

३१ । ३२ । ३३ । ३४ एवंबहुविधंराममब्रवीत् असंभ्रमो

निर्भयः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ विनिसृत्य दिव्यदर्शनोऽभूत् पुरुषःकबंधदेहधारी सचददृशेदृष्टः ४० कामयाइच्छया ४१ । ४२ । ४३ पंचानामतःटाकिनीसरसी ४४ । ४५

४६ । ४७ । ४८ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपिकुनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ७ ॥ ततः इति अविदूरेसमीपे नलिनीपुष्करिणी उत्पलानिकुमुदानि १
तेनत्वंसहसंगम्यदुःखमूलंनिवेदय ॥ समानशीलोभवतःसहाय्यंसकरिष्यति ४६ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टाऽसिजानकीम् ॥ ध्रुवंवानरराजस्यविदितोराव
णालयः ४७ इत्युक्ताऽर्हितोदिव्यःपुरुषःसमहाप्रभः ॥ विस्मयंजग्मतुश्चोभौप्रवीरौरामलक्ष्मणौ ४८ ॥ इतिश्रीम० आर० प० रामो० कबंधहननेऊनाशीत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ ततोविदूरेनलिनीप्रभूतकमलोत्पलाम् ॥ सीताहरणदुःखार्तःपंपारामःसमासदत् १ मारुतेनसु
शीतेनसुखेनामृतगंधिना ॥ सेव्यमानोवनेतस्मिन्जगाममनसाप्रियाम् २ विललापसराजेंद्रस्तत्रकांतामनुस्मरन् ॥ कामबाणाभिसंतप्तसौमित्रिस्तमथाब्रवी
त् ३ नत्वामेवंविधोभावःस्पृष्टमर्हतिमानद ॥ आत्मवंतमिवव्याधिःपुरुषंरुद्रशीलिनम् ४ प्रवृत्तिरुपलब्धातेवैदेह्यारावणस्यच ॥ तांत्वंपुरुषकारेणबुद्ध्याचै
वोपपादय ५ अभिगच्छावसुग्रीवंशैलस्थंहरिपुंगवम् ॥ मयिशिष्येचभृत्येचसहायेचसमाश्रय ६ एवंबहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेनसराधवः ॥ उक्तःप्रकृतिमापेदे
कार्येचानंतरोऽभवत् ७ निषेव्यवारिपंपायास्तर्पयित्वापितुनपि ॥ प्रतस्थतुरुभौवीरौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ८ तावृष्यमूकमभ्येत्यबहुमूलफलद्रुमम् ॥ गिर्य
ग्रेवानरान्पंचवीरौददृशतुस्तदा ९ सुग्रीवःप्रेषयामाससचिवंवानरंतयोः ॥ बुद्धिमंतंहनूमंतंहिमवंतमिवस्थितम् १० तेनसंभाष्यपूर्वतौसुग्रीवमभिजग्मतुः ॥
सख्यंवानरराजेनचक्रैरामस्तदानृप ११ तद्वासोदर्शयामासुस्तस्यकार्योनिवदिते ॥ वानराणांतुयत्सीताहियमाणायपासजत् १२ तत्प्रत्ययकरंलब्ध्वासुग्री
वंप्लवगाधिपम् ॥ पृथिव्यांवानैरश्वैस्वयंरामोऽभ्यषेचयत् १३ प्रतिजज्ञेचकाकुत्स्थःसमरेवालिनोवधम् ॥ सुग्रीवश्चापिवैदेह्याःपुनरानयनंनृप १४ इत्युक्त्वा
समयंकृत्वाविश्वास्यचपरस्परम् ॥ अभ्येत्यसर्वेकिष्किधांतस्थुर्युद्धाभिकांक्षिणः १५ सुग्रीवःप्राप्यकिष्किंधाननादौधनिमस्वनः ॥ नास्यतन्ममृषेवालीता
रातंप्रत्यषेधयत् १६ यथानदतिसुग्रीवोबलवानेषवानरः ॥ मन्येचाश्रयवान्प्राप्तोनत्वंनिष्क्रान्तुमर्हसि १७ हेममालीततोवालीतारांताराधिपाननाम् ॥ प्रो
वाचवचनंवाग्मीतांवानरपतिःपतिः १८ सर्वभूतरुतज्ञात्वंपश्यबुद्ध्यासमन्विता ॥ केनचाश्रयवान्प्राप्तोममेषभ्रातृगंधिकः १९ चिंतयित्वासुहृर्तुताराताराधि
पप्रभा ॥ पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञाशृणुसर्वकपीश्वर २० हतदारोमहासत्त्वोरामोदशरथात्मजः ॥ तुल्यारिमित्रतांप्राप्तःसुग्रीवेणधनुर्धरः २१ भ्राताचास्यमहा
बाहुःसौमित्रिरपराजितः ॥ लक्ष्मणोनाममेधावीस्थितःकार्यार्थसिद्धये २२ मैदंश्चद्विविदश्चापिह नूमांश्चानिलात्मजः ॥ जांबवानृक्षराजश्चसुग्रीवसचिवाःस्थि
ताः २३ सर्वएतेमहात्मानोबुद्धिमंतोमहाबलाः ॥ अलंतवविनाशायरामवीर्यबलाश्रयात् २४

अमृतगंधिनाऽमृतसदृशेन २ । १ । २ उपपादयसफलीकुरु ५ । ६ अनंतरःसंलग्नः ७ । ८ ऋष्यमूकंपर्वतं ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ ओघोजनहृदस्तात्रिभःस्वनोयस्य । 'ओ
घोवेगेजलस्यच । हृदंपरंपरायांच'इतिभेदिनी १६ आश्रयवान्परबलाश्रितः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

ईर्षुरीर्ष्यालुः २५ । २६ । २७ । २८ जीवितसामर्थ्यजीवनस्यश्वाद्यत्वम् २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३
तस्यास्तदाक्षेप्यवचोहितमुक्तंकपश्विरः ॥ पर्यशंकततामीर्षुःसुग्रीवगतमानसाम् २५ तारांपरुषमुक्त्वातुनिर्जगामगुहामुखात् ॥ स्थितंमाल्यवतोऽभ्याशे
सुग्रीवंसोऽभ्यभाषत २६ असकृत्त्वंमयापूर्वेनिर्जितोजीवितप्रियः ॥ मुक्तोज्ञातिरितिज्ञात्वाकात्वरामरणेपुनः २७ इत्युक्तःप्राहसुग्रीवोभ्रातरंहेतुमद्रचः ॥ प्रा
प्तकालमभिघ्नोरांमसंबोधयन्निव २८ हतराज्यस्यमेराजनहृतदारस्यचत्वया ॥ किमेजीवितसामर्थ्यमितिबिद्विसमागतम् २९ एवमुक्त्वाबहुविधंततस्तौस
न्निपेततुः ॥ समरेवालिसुग्रीवौशालतालशिलायुधौ ३० उभौजघ्नतुरन्योन्यमुभौभूमौनिपेततुः ॥ उभौववल्गुश्चित्रंमुष्टिभिश्चनिजघ्नतुः ३१ उभौरुधिरसं
सिक्तौनखदंतपरिक्षितौ ॥ शुशुभातेतदावीरौपुष्पिताविवर्किशुकौ ३२ नविशेषस्तयोर्युद्धेयदाकश्चनदृश्यते ॥ सुग्रीवस्यतदामालंहनुमानकंठआसजत् ३३
समालयातदावीरःशुशुभेकंठसक्तया ॥ श्रीमानिवमहाशैलोमलयोमेघमालया ३४ कृतचिह्नंतुसुग्रीवंरामोदृष्ट्वामहाधनुः ॥ विचकर्षधनुःश्रेष्ठंवालिमुद्दिश्यलक्ष्य
वत् ३५ विस्फारस्तस्यधनुषोयंत्रस्येवतदावभौ ॥ वितत्रासतदावालीशरेणाभिहतोरासि ३६ सभिन्नहृदयोवालीवक्राच्छोणितमुद्रमन् ॥ ददर्शाविस्थितंरामं
ततःसौमित्रिणासह ३७ गर्हयित्वासकाकुत्स्थंपपातभुविमुच्छितः ॥ ताराददर्शतंभूमौतारापतिसमौजसम् ३८ हतेवालिनिसुग्रीवःकिष्किंधांप्रत्यपद्यत ॥ तां
चतारापतिमुखीतारांनिपातितेश्वराम् ३९ रामस्तुचतुरोमासानृष्टेमाल्यवतःशुभे ॥ निवासमकरोद्धीमानसुग्रीवेनाभ्युपस्थितः ४० रावणोऽपिपुरीगत्वालं
कांकामबलात्कृतः ॥ सीतानिवेशयामासभवनेनंदनोपमे ४१ अशोकवनिकाभ्याशेतापसाश्रमसन्निभे ॥ भर्तृस्मरणतन्वंगीतापसीवेषधारिणी ४२ उपवास
तपःशीलातत्रासपृथुलेक्षणा ॥ उवासदुःखवसर्तिफलमूलकृताशना ४३ दिदेशराक्षसीस्तत्ररक्षणेराक्षसाधिपः ॥ प्रासासिशूलपरशुमुद्रालातधारिणीः ४४
द्व्यक्षींश्चक्षींललाटार्क्षीदीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ त्रिस्तनीमेकपादांचत्रिजटामेकलोचनाम् ४५ एताश्चान्याश्चदीप्ताक्ष्यःकरभोत्कटमूर्धजाः ॥ परिवार्यास
तेसीतांदिवारात्रमतंद्रिताः ४६ तास्तुतामायतापांगीपिशाच्योदारुणस्वराः ॥ तर्जयंतिसदारौद्राःपुरुषव्यंजनस्वराः ४७ खादामपाटयामैर्नातिलशःप्रविभज्य
ताम् ॥ येयंभर्तारमस्माकमवमन्येहजीवति ४८ इत्येवंपरिभर्त्संतीस्त्रास्यमानापुनःपुनः ॥ भर्तृशोकसमाविष्टानिःश्वस्येदमुवाचताः ४९ आर्याःखादतमां
शीघ्रंनमेलोभोऽस्तिजीविते ॥ विनातंपुंडरीकाक्षंनीलकुंचितमूर्धजम् ५० अप्येवाहंनिराहाराजीवितप्रियवर्जिता ॥ शोषयिष्यामिगात्राणिव्याली
तालगतायथा ५१ नत्वन्यमभिगच्छेयंपुमांसंराघवादृते ॥ इतिजानीतसत्यंमेक्रियतांयदनंतरम् ५२ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वारक्षस्यस्ताःखरस्वनाः ॥
आख्यातुराक्षसैर्द्रायजग्मुस्तत्सर्वमादृताः ५३

४ ग्राम्यधर्मेषु भूनादिपुनिमित्तभूतेषु प्रमत्तमसावधानम् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ गुरोर्वाक्येहिते च रतस्तत्परः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७
 म.मा.टी. प्रभाते लक्ष्मणवीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ॥ सीतासंस्पृश्य धर्मात्मारुद्राक्षसवेश्मनि ४ गच्छ लक्ष्मणजानीहि किं धार्या कपीश्वरम् ॥ प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतं
 स्वार्थपंडितम् ५ यो सौकुलाधमो मूढो मयाराज्येभिषेचितः ॥ सर्वानरगोपुच्छाय मृक्षश्च भजति वै ६ यदर्थं निहतो वालो मयारधु कुलोद्बह ॥ त्वया सह महाबा
 ॥२२९॥ हो किं धोपवने तदा ७ कृतं प्रमत्तं मंहं न्येवानरापसदं भुवि ॥ यो मामेवं गतो मूढो न जानीतेऽलक्ष्मण ८ असौ मन्येन जानीते समयप्रतिपालनम् ॥ कृतोपकारं
 मानून मवमन्याल्पयाधिया ९ यदि तावदनुयुक्तः शेतिका मसुखात्मकः ॥ नेतव्यो वालि मार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया १० अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ॥
 तमादायैव काकुस्थत्वं रावान्भवमाचिरम् ११ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहितेरतः ॥ प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गेण गुणं धनुः १२ किं धाद्रामासाद्य प्रविवे
 शानिवारितः ॥ सक्रोध इति तं त्वाराजा प्रत्युद्ययौ हरिः १३ तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदहं १४ तमब्रवीद्रा
 मवचः सौमित्रिरकुतोभयः ॥ सतत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृतांजलिः १५ सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ॥ इदमाहवचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुंजरम् १६
 नास्मि लक्ष्मण दुर्भेधाना कृतज्ञो न निर्घृणः ॥ श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः १७ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ॥ सर्वेषां च कृतः कालो मया सेनाग
 मनं पुनः १८ यैरियं सवनासाद्रिः सपुरासागरांबरा ॥ विचेतव्या महीवीरसग्रामनगराकरा १९ समासः पंचरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ॥ ततः श्रोत्र्यसिरामेण सहि
 तः सुमहाप्रियम् २० इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ॥ त्यक्तारोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् २१ सरामं सह सुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ॥ अ
 भिगम्योदयंतस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् २२ इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ॥ दिशस्ति स्त्रो विचित्राथ न तु ये दक्षिणांगताः २३ आचख्युस्तत्र रामाय म
 हीसागरमेखलाम् ॥ विचितां न तु वेदे ह्यादर्शनं रावणस्य वा २४ गतास्तु दक्षिणामाशां ये वानरपुंगवाः ॥ आशावांस्तेषु काकुस्थः प्राणानातोऽभ्यधारयत् २५
 द्विमासोपरमेकाले व्यतीते प्लवगास्ततः ॥ सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् २६ रक्षितं वालिना यत्स्फीतं मधुवनं महत् ॥ त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तदुक्ते प
 वनात्मजः २७ वालिपुत्रो गदश्चैव ये चान्ये प्लवगवर्षभाः ॥ विचेतुं दक्षिणामाशां राजन् प्रस्थापितास्त्वया २८ तेषामपनयं श्रुत्वा मेने सकृतकृत्यताम् ॥ कृतार्था
 नाहिभृत्यानामेतद्भवाति चेष्टितम् २९ सतद्रामाय मे धार्वाशं स प्लवगवर्षभः ॥ रामश्चाप्यनुमानेन मे नेह दृष्टांतु मैथिलीम् ३० हनुमत्प्रमुखाश्चापि विश्रांतास्ते प्ल
 वंगमाः ॥ अभिजग्मुर्हरिं द्रुतं रामलक्ष्मणसन्निधौ ३१ गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ॥ अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ३२ हनूमत्प्रमुखा
 स्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ॥ प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ३३

३८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३

३४ कारयिष्यामि स्वार्थेणिव ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ सत्पदं गतवंताविति शेषः ४९ । ५०
 तानुवाच न तान् रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ अपि मां जीवयिष्वध्वमपि वः कृतकृत्यता ३४ अपिराज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ॥ निहत्य समरेशन्नूना हृत्य
 जनकात्मजाम् ३५ अमोक्षयित्वा वेदेहीमहत्वाचरणेरिपून् ॥ हतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ३६ इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानि लात्मजः ॥ प्रियमारुघ्या
 मिते राम दृष्ट्वा सा जानकी मया ३७ विचित्र्य दक्षिणामाशां स पर्वतवनाकराम् ॥ श्रांताः काले व्यतीते स्म दृष्ट्वंतो महागुहाम् ३८ प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमाय
 ताम् ॥ अंधकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ३९ गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभांततः ॥ दृष्ट्वंतः स्म तत्रैव भवनां दिव्यमंतरा ४० मयस्य किल दैत्यस्य
 तदा स द्रेश्मराधव ॥ तत्र प्रभावतीनामतपोस्तप्यत तापसी ४१ तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ॥ भुक्त्वा लब्धवलाः संतस्तयोक्तेन पथा ततः ४२
 निर्याय तस्माद्देशात्पश्यामो लवणांभसः ॥ समीपे स ह्यमलयोर्दुर्गं च महागिरिम् ४३ ततो मलयमारुह्य पश्यंतो वरुणालयम् ॥ विषण्णा व्याथिताः खिन्नानिरा
 शा जीवितेभ्यः ४४ अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ॥ तिमिनक्रझपावासंचितयंतः सुदुःखिताः ४५ तत्रानशनसंकल्पं कृत्वाऽऽसीनावयंत ददा ॥
 ततः कथां तैश्च स्य जटायोरभवत्कथा ४६ ततः पर्वतशृंगभंदोरूपं भयावहम् ॥ पक्षिणं दृष्ट्वंतः स्म वै न ते यमिवापरम् ४७ सोऽस्मान्तर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्यव
 चोऽब्रवीत् ॥ भोः कृष्णममभ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ४८ संपातिनां मतस्याहं ज्येष्ठो भ्राता स्वगाधिपः ॥ अन्योन्यस्पर्धया रूढावा वामादित्यसत्पदम् ४९ त
 तो दग्धा विमौपक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ॥ तदामे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ५० निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन् महागिरौ ॥ तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्रा
 तानिवदितः ५१ व्यसनं भवतश्चैदं संक्षेपाद्वै निबोधितम् ॥ स संपातिस्तदाराजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ५२ विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मान् रिदम ॥ यः सरामः
 कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ५३ इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ५४ प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम् ॥ सो
 ऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ५५ रावणो विदितो मया लंकाचास्य महापुरी ॥ दृष्ट्वा परे स मुद्रस्य त्रिकूटगिरिकंदरे ५६ भवित्री तत्रैव देही न मेऽस्त्यत्रा वि
 चारणा ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वरः ५७ सागरक्रमणे मंत्रं मंत्रयामः परंतप ॥ नाध्यवास्य ददाकश्चित्सागरस्य विलंघनम् ५८ ततः पितरमा वि
 श्य पुष्टुवेष्टं महार्णवम् ॥ शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ५९ तत्र सीता मया दृष्ट्वा रावणांतः पुरे सती ॥ उपवासतः पशीला भर्तृदर्शनलालसा ६० ज
 टिलामलदिग्धां गीळशादीनां तपस्विनी ॥ निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विवैः ६१ उपसृत्या ब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो
 मारुतात्मजः ६२ त्वदर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्रातो विहाय सा ॥ राजपुत्रौ कुशलेनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ६३

६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ धारिताजीवनप्राप्ता इदानीमेतद्वियोगावस्थं तं व्याकुलायास्तस्यालाभार्थं शीघ्रं यत्तितव्यमिति भावः ६९ । ७० । ७१ ॥ ७० नी० भा० मा० द्वचशीत्यधि
 सर्वशाखाभ्युद्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ कुशलं त्वाऽब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ॥ सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वाऽनुपृच्छति ॥ क्षिप्रमेव्यति ते भर्ता सर्वशाखा
 मृगैः सह ६५ प्रत्ययंकुरु मे देवि वानरोऽस्मि नराक्षसः ॥ मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीतामां प्रत्युवाच ह ६६ अवैभित्वा ह नूतनं तमविध्यवचनादहम् ॥ अविध्यो हि महाबा
 हो राक्षसो वृद्धसंमतः ६७ कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ गम्यतामिति चोक्तामां सीता प्रादादिमं माणिम् ६८ धारितायेन वै देहीकालमेतमनिदि
 ता ॥ प्रत्ययार्थं कथांचिमां कथयामास जानकी ६९ क्षिप्तामिषां कांकाकायचित्रकूटे महागिरौ ॥ भवता पुरुषव्याघ्रप्रत्यभिज्ञानकारणात् ७० ग्राहयित्वाऽहमा
 त्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ॥ संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥ ७१ ॥ इति श्रीम० भा० आ० प० रामोपाख्यानप० हनुमत्प्रत्यागमने द्व्यशीत्यधि
 कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७२ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ॥ समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात् १ वृतः
 कोटि सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् २ कोटीशतवृत्तो वाऽपि गजो गवय एव च ॥ वानरैर्द्रौमहावीर्यैः प्रथक् प्रथगदृ
 श्यताम् ३ षष्टिकोटि सहस्राणि प्रकर्षन् प्रत्यदृश्यत् ॥ गोलंगूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ४ गंधमादनवासी तु प्रथितो गंधमादनः ॥ कोटीशतसहस्राणि हरी
 णां समकर्षत् ५ पनसो नाम मेघावी वानरः सुमहाबलः ॥ कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पंच प्रकर्षति ६ श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् ॥ प्रचकर्ष महासै
 न्यं हरीणां भीमतेजसाम् ७ कृष्णानां मुखपुंड्राणां मृक्षाणां भीमकर्षणाम् ॥ कोटीशतसहस्रेण जांबवान् प्रत्यदृश्यत् ८ एते चान्ये च बहवो हरि यूथप यूथपाः ॥ असं
 ख्येयामहाराज समीपूरामकारणात् ९ गिरिकूटनिभागानां सिंहानां मिव गर्जताम् ॥ श्रूयते तु मुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् १० गिरिकूटनिभाः केचित् केचिन्महिष
 सन्निभाः ॥ शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्विगुलकाननाः ११ उत्पतंतः पतंतश्च प्लवमानाश्च वानराः ॥ उडुन्वंतोऽपरे रेणून् समाजग्मुः संमततः १२ सवानरमहासै
 न्यः पूर्णसागरसन्निभः ॥ निवेशमकरोत् तत्र सुग्रीवानुमते तदा १३ ततस्तेषु हरीरेषु समावृत्तेषु सर्वशः ॥ तिथौ प्रशस्तेन क्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते १४ तेन व्यूढेन
 सैन्येन लोकानुद्धर्तयन्निव ॥ प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा १५ मुखमासीतु सैन्यस्य हनूमान् मारुतात्मजः ॥ जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः १६
 बद्धगोधां गुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मुतुः ॥ वृत्तौ हरि महामात्रैश्चंद्रसूर्यौ ग्रहैरिव १७ प्रबभौ हरि सैन्यं तत्सालतालशिलायुधम् ॥ सुमहच्छालिभवनं यथासूर्योदयं प्रति
 १८ नलनीलांगदक्राथमैदद्विविदपालिता ॥ ययौ सुमहती सेनाराघवस्यार्थसिद्धये १९ विविधेषु प्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ॥ प्रभूतमधुमांसेषु वारिमसु शिवेषु च २०
 कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ततस्तत्रैवेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ मुखे पुंस्त्वितलकं येषां तिललाटे ऊर्ध्वपुंड्राकारेण चिह्नेन चिह्नितानाम् ८ । ९
 १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ शालिभिर्भावीति शालिभंतश्च तद्वर्णं पक्षशालिभवनं तद्वत्पीतवर्णमित्यर्थः १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ पुनः अलाबुघटादिमयं तरणसाधनं उडुपंशुद्रनीकासाभ्यां प्रतारस्तारणम् २९ समारप्स्यामि आराधयिष्यामि ३० । ३१ । ३२ । ३३ मधुरं
 निवसंती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ॥ उपायाद्वरिसेना साक्षरोदमथसागरम् २१ द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ॥ वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्
 दा २२ ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत् ॥ मध्ये वानरमुखानां प्राप्तकालमिदं वचः २३ उपायः को नु भवतां मतः सागरलंघने ॥ इयं हि महती सेना साग
 रश्चातिदुस्तरः २४ तत्रान्ये व्याहरंति स्म वानरा बहुमानिनः ॥ समर्थं लंघने सिंधोर्न तु तत्कृत्स्नकारकम् २५ केचिन्नौ भिर्यवस्यंतिके चिच्च विविधैः प्लवैः ॥ ने
 तिरामस्तु तान्सर्वान्सांत्वयन् प्रत्यभाषत् २६ शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ॥ क्रांतुं तोयनिधिं वीरानैषावो नौष्ठिकीमतिः २७ नावोनसंति सेनायाव
 ह्वयस्तारयितुं तथा ॥ वणिजामुपधातंच कथमस्मद्विधश्चरेत् २८ विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः ॥ प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते २९ अहं त्विमं
 जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ॥ प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यामि मां ततः ३० न चेद्दर्शयितामार्गं धक्ष्याम्येनमहंततः ॥ महासैरप्रतिहतैरत्यग्रिपवनोज्ज्व
 लैः ३१ इत्युक्त्वा सह सौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ॥ प्रतिशिशये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ३२ सागरस्तु ततः स्वप्रदर्शयामास राघवम् ॥ देवो न दनदीभर्ता
 श्रीमान्यादोगैर्वृतः ३३ कौसल्यामातरित्येव माभाष्य मधुरं वचः ॥ इदमित्याहरन्नानामाकरैः शतशो वृतः ३४ ब्रह्मिकिते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ॥ ऐक्ष्वा
 को ह्यस्मि तज्ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ३५ मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं न दनदीपते ॥ येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ३६ यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदा
 स्यति मे भवान् ॥ शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिभं त्रितैः ३७ इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वारामस्य वरुणालयः ॥ उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धांजलिः स्थितः ॥
 ३८ नेच्छामि प्रतिघातं तेनास्मि विघ्नकरस्तव ॥ शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ३९ यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ॥ अन्येऽप्याज्ञापयि
 ष्यंति मामेवं धनुषो बलात् ४० अस्तित्वत्र न लोनाम वानरः शिल्पिसंमतः ॥ त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान् विश्वकर्मणः ४१ सयत्काष्ठं तृणं वापिशिलां वा सेप्यते म
 यि ॥ सर्वतद्धारयिष्यामि मते सेतुर्भविष्यति ४२ इत्युक्त्वाऽतर्हिते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह ॥ कुरु सेतुं समुद्रं त्वं शक्तो ह्यसिमतो मम ४३ तेनोपायेन काकुत्स्थः
 सेतुबंधमकारयत् ॥ दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ४४ नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ॥ रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो गिरिसंनिभः ४५
 तत्रस्थं सेतुधर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ॥ आतावैराक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ४६ प्रतिजग्राहरामस्तं स्वागतेन महामनाः ॥ सुग्रीवस्य तु शंकाऽभूत् प्राणि
 धिः स्यादिति स्मह ४७ राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् चरितं गतैः ॥ यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत् तत एनमपूजयत् ४८ वचदंशुष्वित्याहेति शेषेण योज्यम् ३४ । ३५
 ३६ । ३७ । ३८ । ३९ आज्ञयेतिच्छदः पूर्वरूपमार्थम् ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ प्राणिधिर्नास्त्वलेचरे' इति मेदिनी ४७ । ४८

४९ । ५० ५१ ५२ । ५३ दौत्येनहेतुना ५४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये मारुतभावदीपे त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ प्रभूतेति १ संविधंसम्यग्निध्वंस्तनयातांयात्रादिसं
पत्तिम् २ । ३ कपाटैर्वैश्वगोलाद्युत्प्रेषणसाधनैर्दुर्धर्षाः परिव्राःसहृदाःसोपलाश्च हृदंमूत्राद्युत्सर्जनार्थं गृहं उपलाःप्रक्षेप्यागोलकाः ४ समधुच्छिष्टमुद्राः मधुच्छिष्टंक्षौद्रं मधुमद्यादिव्याह
सर्वराक्षसराज्येचाप्यभ्यर्षिचद्विभीषणम् ॥ चक्रेचमंत्रसचिवंसुहृदंलक्ष्मणस्यच ४९ विभीषणमतेचैवसोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ॥ ससैन्यःसेतुनातेनमासेनैव
नराधिप ५० ततो गत्वासमासाद्यलंकोद्यानान्यनेकशः ॥ भेदयामासकपिभिर्महांतिचबहूनिच ५१ ततस्तौरावणामात्यौमंत्रिणौशुकसारणौ ॥ चरौवानररू
पेणतौजग्राहविभीषणः ५२ प्रतिपन्नौयदारूपंराक्षसंतौनिशाचरौ ॥ दर्शयित्वाततःसैन्यंरामःपश्चादवासृजत् ५३ निवेशयोपवनेसैन्यंतत्पुरःप्राज्ञवानरम् ॥
प्रेषयामासदौत्येनरावणस्यततोऽगदम् ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिरामोपाख्यानपर्वणिसेतुबंधनेत्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥
॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ प्रभूतान्नोदकेतस्मिन्बहुमूलफलेवने ॥ सेनानिवेश्यकाकुत्स्थोविधिवत्पर्यरक्षत् १ रावणःसंविधंचक्रेलंकायांशास्त्रनिर्मिताम् ॥ प्रकृत्यैवदु
राधर्षाद्वदप्राकारतोरणा २ अगाधतोयाःपरिखामीननक्रसमाकुलाः ॥ बभूवुःसप्तदुर्धर्षाःखादिरेःशंकुभिश्चिताः ३ कपाटयंत्रदुर्धर्षाविभूवुःसहृदोपलाः ॥ साशी
विषघटातोयाःससर्जरसपांसवः ४ सुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ॥ अन्विताश्चशतघ्नीभिःसमधुच्छिष्टमुद्राः ५ पुरद्वारेषुसर्वेषुगुल्माःस्थावरजंगमाः ॥
बभूवुःपत्तिबहुलाःप्रभूतमजवाजिनः ६ अंगदस्त्वथलंकायाद्वारदेशमुपागतः ॥ विदितोराक्षसेन्द्रस्यप्रविशेगतव्यथः ७ मध्येराक्षसकोटीनावह्नीनांसुमहाब
लः ॥ शुशुभेमेघमालाभिरादित्यइवसंवृतः ८ ससमासाद्यपौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ॥ रामसंदेशमामंयवाग्मीवक्तुंप्रचक्रमे ९ आहत्वांराघवोराजन्कोसलें
द्रोमहायशाः ॥ प्राप्तकालमिदंवाक्यंतदादत्स्वकुरुष्वच १० अकृतात्मानमासाद्यराजानमनयेरतम् ॥ विनश्यंत्यनयाविष्टादेशाश्चनगराणिच ११ त्वयैकेनाप
राद्धंमेसीतामाहरताबलात् ॥ वधायानपराधानामन्येषांतद्विष्यति १२ येत्वयाबलदर्पाभ्यामाविष्टेनवनेचराः ॥ ऋषयोर्हिसिताःपूर्वदेवाश्चाप्यवमानिताः
१३ राजर्षयश्चनिहतारुदत्यश्चहताःस्त्रियः ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंफलंतस्यानयस्यते १४ हंतास्मिन्वासहामात्यैर्युध्यस्वपुरुषोभव ॥ पश्यमेधनुषोवीर्यमानुषस्य
निशाचर १५ मुच्यतांजानकीसीतानमेमोक्ष्यसिर्हंचित् ॥ अराक्षसमिमंलोकंकर्तास्मिनिशितैःशरैः १६ इतितस्यबुवाणस्यदूतस्यपरुषंवचः ॥ श्रुत्वानम
मृषेराजारावणःक्रोधमूर्च्छितः १७ इंगितज्ञास्ततोभर्तुश्चत्वारोरजनीचराः ॥ चतुर्ध्वं गेपुजगृहुःशार्दूलमिवपक्षिणः १८ तांस्तथाऽंगेषुसंसक्तानंगदोरजनी
चरान् ॥ आदायैवखमुत्पत्यप्रासादतलमाविशत् १९ वेगेनोत्पततस्तस्यपेतुस्तेरजनीचराः ॥ भुविसंभिन्नहृदयाःप्रहारवरपीडिताः २० संसक्तोहर्म्यशिखरा
त्तस्मात्पुनरवापतत् ॥ लंघयित्वापुरीलंकांसुवेलस्यसमीपतः २१ त्वयैमुच्छिष्टपदम् २ गुल्मागुप्तोपवेशनस्थानानि वुरुजाराख्यमहास्तंभाःस्थावरगुल्माः जंगमाःगुल्माः
तेनाद्या अलंग इत्यभिहिताः ३ गतव्यथोनिर्भयः ७ । ८ आभंज्य हेराणहृतिसंबोध्य ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२-सर्वाभिसारोयुगपत्सर्वेषामभिसारोयजस्तेन । 'सुलतानदवा' इति म्लेच्छप्रसिद्धेन २३ ऋक्षाधिपतिर्जीववान् २४ करभोमणिबंधादिकनिष्ठांतं हस्तप्रदेशस्तद्वद्वैरुणपांडवःश्वेतारुणाः २५
२६ । २७ शणो गोणीसुत्रोपादानवीरुत् २८ । २९ यातेर्दुर्गक्षणार्थसामग्रीकृता सेवतेषांनगरनाशायामुदित्याह विभिदुस्तेहत्यादिना कर्णस्तिर्यग्यानतेनमकारेणयत्पापाणादिविस्तरे
णक्रियते तत्तद्वृद्धविशेषं कर्णादृभितिवदंति तद्विदिकोणस्यचतुरस्रस्योपरिविदिकोणंषतुरस्रं तदुपरिविदिकोणं तदुपरिपुनर्विदिकोणमित्येवंक्रमेणोत्तरोत्तरकल्प प्रमाणैश्चतुरस्रैःसमाप्यतइतिप्र
कोसलेंद्रमथागम्यसर्वमावेद्यवानरः ॥ विशश्रामसतेजस्वीराघवेणाभिर्नंदितः २२ ततःसर्वाभिसारेणहरीणांवातरंहसाम् ॥ भेदयामासलंकायाःप्राकारंरघुनंदनः
२३ विभीषणक्षीधिपतीपुरस्कृत्याथलक्ष्मणः ॥ दक्षिणंनगरद्वारमवागृह्णादुरासदम् २४ करभारुणपांडुनांहरीणांयुद्धशालिनाम् ॥ कोटीशतसहस्रेणलंकाम
भ्यपतत्तदा २५ प्रलंबबाहुरुकरजंघांतरविलंबिनाम् ॥ ऋक्षाणांधूम्रवर्णानांतिस्त्रःकोट्योव्यवस्थिताः २६ उत्पतद्भिःपतद्भिश्चनिपतद्भिश्चवानरैः ॥ नाद
इयततदासूर्योरजसानाशितप्रभः २७ शालिप्रसूनसदृशैःशरीषकुसुमप्रभैः ॥ तरुणादित्यसदृशैःशणगौरैश्चवानरैः २८ प्राकारंददृशुस्तेतुसमंतात्कपिली
कृतम् ॥ राक्षसाविस्मिताराजसस्त्रावृद्धाःसमंततः २९ विभिदुस्तेमणिस्तंभान्कर्णादृशिखराणिच ॥ भग्नेन्मथितशृंगाणियंत्राणिचविचिक्षिपुः ३० परिगृह्य
शतघ्नीश्चसचक्राःसहृदोपलाः ॥ चिक्षिपुर्भुजवेगेनलंकामध्येमहास्वनाः ३१ प्राकारस्थाश्चयेकेचित्रिशाचरगणास्तथा ॥ प्रदुदुबुस्तेशतशःकपिभिःसमभिद्रु
ताः ३२ ततस्तुराजवचनाद्राक्षसाःकामरूपिणः ॥ निर्ययुर्विकृताकाराःसहस्रशतसंघशः ३३ शस्त्रवर्षाणिवर्षतोद्रावयित्वावनौकसः ॥ प्राकारंशोभयंतस्ते
परंविक्रममास्थिताः ३४ समापराशिसदृशैर्बभूवक्षणादाचरैः ॥ कृतोनिर्वानरोभूयःप्राकारोमीमदर्शनैः ३५ पेतुःशूलविभिन्नांगाबहवोवानरर्षभाः ॥ स्तंभतो
रणभग्राश्चपेतुस्तत्रनिशाचराः ३६ केशाकेश्यभवद्युद्धंरक्षसांवानरैःसह ॥ नखैर्दंतेश्चवीराणांखादतांवैपरस्परम् ३७ निष्टनंतोऽभुमयतस्तत्रवानरराक्षसाः ॥ हता
निपतिताभूमौनमुंचंतिपरस्परम् ३८ रामस्तुशरजालानिववर्षजलदोयथा ॥ तानिलंकांसमासाद्यजघ्नुस्तानुरजनीचरान् ३९ सौमित्रिरपिनाराचैर्ददधन्वा
जितकृमः ॥ आदिश्यादिश्यदुर्गस्थान्पातयामासराक्षसान् ४० ततःप्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानांराघवाज्ञया ॥ कृतेविमर्दलंकायांलब्धलक्ष्योजयोत्तरः ४१ ॥ इति
श्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिरामोपाख्यानपर्वणिलंकाप्रवेशेचतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ ततोनिविशमानांस्तान्सैनिकान्
रावणानुगाः ॥ अभिजग्मुर्गणाऽनेकेपिशाचक्षुद्ररक्षसाम् १ पर्वणःपतनोजंभःखरःक्रोधवशोहरिः ॥ प्ररुजश्चारुजश्चैवप्रघसश्चैवमादयः २ ततोऽभिपततांते
षामदृश्यानांदुरात्मनाम् ॥ अंतर्धानवधंतज्ज्ञश्चकारसविभीषणः ३ सिद्धम३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ स्तंभतःस्तंभैर्वानरोपातैः रणेममारणमग्राः ३६ केशाके
शिअन्योन्यंकेशेषुगृहीत्वा ३७ निष्टनंतःशब्दकुर्वंतः ३८ । ३९ आदिश्यसंभूतलक्ष्यैः ४० प्रत्यवहारःशिबिरं प्रतिगमनं लब्धाभयुधैःप्राप्ता लक्ष्यावेध्यायस्मिन्नवधप्रहारइतिवावत् जयो
तरोजयोत्कर्षवान् ४१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेमारुतभावदीपे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ७ ॥ गणाजनेकेइतिछेदः १ । २ अंतर्धानवधमंतर्धानशक्तेर्नाशम् ३

४।५ हरीनृवानरान् अभ्यवहारयदावेष्टितवान् १।५।८।९।१०।११ आनर्द्धदपीडयत् १२।१३।१४।१५ ॥ इत्यारण्यकेप० नी० भारत भावदीपे पंचाशीत्यधिकद्विशततमो
 तैदृश्यमानाहरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ॥ निहताः सर्वशोराजन्महोर्जगुर्गतासवः ४ अमृष्यमाणः सवलोरावणो निर्ययावथ ॥ राक्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च सं
 वृतः ५ युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ॥ व्यूहचौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ६ राघवस्तु विनिर्यातं व्यूहानीकं दशाननम् ॥ बार्हस्पत्या विधिं कृत्वा प्र
 त्यव्यूहनिशाचरम् ७ समेत्य युयुधेतत्र ततो रामेण रावणः ॥ युयुधेलक्ष्मणश्चापितथैवैन्द्राजिता सह ८ विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ॥ तुंडेन च नलस्तत्र
 पटुशः पनसेन च ९ विषह्यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ॥ युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः १० संप्रहारावैवृधेभीरूणां भयवर्धनः ॥ लोमसं हर्षणो घोरः
 पुरादेवासुरेयथा ११ रावणो राममानर्च्छच्छक्तिशूलासिद्धिभिः ॥ निशितैरायसैस्तीक्ष्णैरावणं चापिराघवः १२ तथैवैन्द्राजितं तलक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ॥ इंद्र
 जिज्ञापि सौमित्रिभिर्भेदबहुभिः शरैः १३ विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ॥ खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः १४ तेषां बलवता मासीन् महास्त्राणां
 समागमः ॥ विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः १५ ॥ इति श्रीम० आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानप० रामरावणादिद्वंद्वयुद्धे पंचाशीत्यधिकद्विशतत
 मोऽध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥ ४ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ततः प्रहस्तः सहसा समन्येत्यविभीषणम् ॥ गदया ताडयामास विनयरणकर्कशः १ सतया अभिहतो धी
 मान् गदया भीमवेगया ॥ नाकं पतमहाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः २ ततः प्रवृत्तविपुलांशतघंटां विभीषणः ॥ अनुमंभ्यमहाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ३ पतं
 त्यासतया वेगाद्वाक्षसोऽशनिवेगया ॥ हतोत्तमांगो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ४ तदृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ॥ अभिदुद्रावधूमाक्षो वेगेन महता कपीन ५
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ॥ दृष्ट्वैव सहसा दीर्णारणे वानरपुंगवाः ६ ततस्तान् सहसा दीर्णान् दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ॥ निर्ययौ कपिशाटू लोहनूमान् मारुतात्म
 जः ७ तदृष्ट्वा वसिष्ठं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ॥ महत्या त्वरया राजन्संन्यवर्तत सर्वशः ८ ततः शब्दो महानासीत् मुलोलोमहर्षणः ॥ रामरावणसैन्यानाम
 न्योन्यमभिधावताम् ९ तस्मिन् प्रवृत्ते संग्रामे घोरैरुधिरकर्दमे ॥ धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्वावयामास पात्रिभिः १० तं संरक्षो महामात्रमापतंतं सपत्नजित् ॥ प्रतिजग्रा
 ह हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ११ तयोर्युद्धमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ॥ जिगीषतोर्युधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव १२ गदाभिः परिवैश्वेवराक्षसो जघ्रिवान्क
 पिम् ॥ कपिश्च जघ्रिवान् रक्षः सरुक्धविटपैर्दुमैः १३ ततस्तमतिकोपेन साश्वंसरथसारथिम् ॥ धूम्राक्षमवधीतकुद्धो हनूमान् मारुतात्मजः १४ ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धू
 म्राक्षं राक्षसोत्तमम् ॥ हरयो जातविस्त्रं भाजन्त्येव सैनिकान् १५ तेवध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जितकाशिभिः ॥ राक्षसाभ्यसंकल्पालं कामभ्यपतन्मयात् १६
 अध्यायः ॥ २८५ ॥ ॥ ततः प्रहस्त इति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१० रक्षो महामात्रं रक्षः श्रेष्ठम् ११।१२।१३।१४।१५।१६

१७।१८।१९।२० आगतसाध्वसोजातभयः २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठी विभारत भावदीपे षडशीत्यधिकद्विशततमो
 तेऽभिपत्य पुरं मग्राहतशेषानि शाचराः ॥ सर्वराज्ञेयथावृत्तरावणाय न्यवेदयन् १७ श्रुत्वा तुरावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ॥ धूम्राक्षं च महेश्वासं सैन्यं वानरघोमैः
 १८ सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ॥ उवाच कुंभकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः १९ इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ॥ शयानमतिनिद्रालुं कुंभकर्णम्
 बोधयत् २० प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ॥ स्वस्थमासीन् मव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः २१ ततोऽब्रवीदशग्रीवः कुंभकर्णमहाबलम् ॥ धन्योऽसि यस्य ते
 निद्राकुंभकर्णे यमीदृशी २२ यद्दं दारुणाकारं न जानीषे महाभयम् ॥ एष तोर्त्वाऽर्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह २३ अवमन्ये हनः सर्वान् करोति कदनं महत् ॥ मया
 त्वपहता भार्यासीतानामास्य जानकी २४ तानि तु संहृयायातो बद्धा सेतुं महर्णवे ॥ तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः २५ तस्य नान्यो निहंताऽस्ति त्वामृते
 शत्रुकर्शन ॥ सदंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर २६ रामादीन् समरे सर्वान् जहि शत्रून् रिदम ॥ दूषणावरजौ चैव जघ्रिवेगप्रमाथिनौ २७ तौ त्वां बलेन महता सहि
 तावनुयास्यतः ॥ इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुंभकर्णं तरस्विनम् ॥ सांदिदेशेति कर्तव्येव जघ्रिवेगप्रमाथिनौ २८ तथेत्युक्त्वा तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ॥ कुंभकर्णपुरस्कृ
 त्य तूर्णानिर्ययतुः पुरात् २९ ॥ इति श्रीम० भा० आ० प० रामोपाख्यानपर्वणि कुंभकर्णनिर्गमने षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥
 ततो निर्याय स्वपुरात् कुंभकर्णः सहानुगः ॥ अपश्यत् कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् १ सवीक्ष्यमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाक्षया ॥ अपश्यत् चापि सौमि
 त्रिधनुष्पाणिं व्यवस्थितम् २ तमभ्येत्याशु हरयः परिवसुः समंततः ॥ अभ्यग्रंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ३ करजैरुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ बहुवायु
 ध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ४ नानाप्रहरणैर्भीमैराक्षसैर्द्रुमताडयन् ॥ सताड्यमानः प्रहसन् भक्षयामास वानरान् ५ बलं चंडबलाख्यं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥
 तदृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुंभकर्णस्य रक्षसः ६ उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ तानुच्चैः क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा सहरि यूथपान् ७ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुंभकर्णम्
 पेतभीः ॥ ततो निपत्य वेगेन कुंभकर्णं महामनाः ८ शालेन जघ्रिवान् मूर्ध्नि बलेन कपिकुंजरः ॥ समहात्मा महावेगः कुंभकर्णस्य मूर्धनि ९ विभेदशालं सुग्रीवो न चैवाव्य
 थयत् कपिः ॥ ततो विनद्य सहसा शालस्पर्शविबोधितः १० दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुंभकर्णोऽहरद्वलात् ॥ हियमाणं तु सुग्रीवं कुंभकर्णेन रक्षसा ११ अवेक्ष्याभ्यद्रव
 द्वीरः सौमित्रिभिर्नन्दनः ॥ सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुंखं महाशरम् १२ प्राहिणोत् कुंभकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ सतस्य देहावरणां भित्त्वा देहं च सायकः १३ जगा
 मदारयन् भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ तथा सभिन्नहृदयः समुत्प्लव्य कपीश्वरम् १४ कुंभकर्णो महेश्वासः प्रवृहीतशिलायुधः ॥ अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलां १५
 अध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ तत इति जितकाशि दृष्टमुष्टिः । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनादिति यास्कः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५

म.भा.टी. १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ वन्यावनेचरावानराः २९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेमारतमावदीपे वन • ६
 ॥२१३॥ तस्याभिपततस्तूर्णक्षुराभ्यामुल्लितौकरौ ॥ चिच्छेदनिशिताग्राभ्यासवभूवचतुर्भुजः १६ तानप्यस्य भुजान्सर्वानप्रगृहीतशिलायुधान् ॥ क्षुरैश्चिच्छेदलक्ष्मणं
 सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् १७ सवभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ॥ तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् १८ सपपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतोरणे ॥ महा
 शनिविनिर्दग्धः पादपोऽकुरवानिव १९ तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुंभकर्णतरास्विनम् ॥ गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयात् २० तथा तान् द्रवतो यो धान् दृष्ट्वा तौ
 दूषणानुजौ ॥ अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संकुद्रावभ्यधावतां २१ तावाद्रवंतौ संकुद्रौ वज्रेण प्रमाथिनौ ॥ अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्यो भौतपत्रिभिः २२ ततः सुतु
 मुलं युद्धमभवत्तु महर्षणम् ॥ दूषणानुजयोः पार्थलक्ष्मणस्य च धीमतः २३ महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ॥ तौ चापिवीरौ संकुद्रावभौतौ समवर्षताम् २४
 मुहूर्तमेवमभवत्तु वज्रेण प्रमाथिनोः ॥ सौमित्रेश्वर महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः २५ अथाद्रिगंगादाय हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अभिद्रुत्यादप्राणान्वज्रेण स्पर्श
 क्षसः २६ नीलश्वमहता ग्रावणादूषणावरजं हरिः ॥ प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रमथामहाबलः २७ ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ॥ रामरावणसैन्यानामन्योन्य
 मभिधावतां २८ शतशो नैर्ऋतान्वन्याजघ्नुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ॥ नैर्ऋतास्तत्र वध्यंते प्रायेण न तु वानराः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पारमोपाख्यानप
 कुंभकर्णादिवधे सप्ताशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुंभकर्णं सहानुगम् ॥ प्रहस्तं च महेश्वासं धूम्राक्षं चाति
 तेजसम् १ पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत ॥ जहिराममभिद्रुतं सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् २ त्वया हि मम सत्पुत्रयशो दीप्तमुपार्जितम् ॥ जित्वा वज्रधरं संख्ये स
 हस्राक्षं शचीपतिं ३ अंतर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ॥ जहिशत्रून् मित्रघ्नं मम शस्त्रभृतां वर ४ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शनं तेऽनघ ॥ समर्थाः प्रातिसौकुं
 चकुतस्तदनुयायिनः ५ अगताया प्रहस्तेन कुंभकर्णेन चानघ ॥ खरस्यापाचितिः संख्येतां गच्छ त्वं महाभुज ६ त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून् स सैनिकान् ॥
 प्रतिनंदय मां पुत्रपुराजित्वेव वा सवम् ७ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ॥ प्रयया विद्रुजिद्राजं स्तूर्णमायोधनं प्राति ८ ततो विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुं
 गवः ॥ आह्वयामास मरेलक्ष्मणं शुभलक्षणम् ९ तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रगृह्य स शरंधनुः ॥ त्रासयंस्तलवोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान्यथा १० तयोः समभवद्युद्धं सुमह
 ज्जयद्युद्धिनोः ॥ दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धि नोस्तदा ११ रावणिस्तु यदानैर्विशेषयति सायकैः ॥ ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः १२ तत एनं महावे
 गैरर्दयामास तोमरैः ॥ तानागतान्सचिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः १३ ते निरुताः शरैस्तक्षिणैर्न्यपतन्धरणीतले ॥ तमंगदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् १४
 सप्ताशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

वन • ६
 अ •
 ॥२८८॥
 ॥२१३॥

१५ । १६ । १७ ससर्ज उत्पृष्टवान् शालस्कंधं महास्कंधं तं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ तान् हरीन् तौ च रामलक्ष्मणौ २५ । २६ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेमारतमावदीपे
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ तस्येंद्रजिदसंभ्रातः प्रासेनोरसिवीर्यवान् १५ प्रहर्तुं मेच्छतं चास्य प्रासचिच्छेदलक्ष्मणः ॥ तमभ्याशगतं वीरमंगदं
 रावणात्मजः १६ गदयास्ताडयत्सव्ये पाश्वेनारपुंगवम् ॥ तमर्चित्य प्रहारं स बलवान्वालिः सुतः १७ ससर्जेंद्रजितः क्रोधाच्छालस्कंधं तथाऽंगदः ॥ सोऽंगदे
 नरुषोत्सष्टो वधायेंद्रजितस्ततः १८ जघानेंद्रजितः पार्थरथं साश्वंससारथिं ॥ ततो हताश्वात्प्रस्कंद्य रथात्सहतसारथिः १९ तत्रैवांतर्दधे राजनमाययारावणात्म
 जः ॥ अंतर्हितं विदित्वा तं बहुमायं चराक्षसम् २० रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यक्षत ॥ सराममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा २१ विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्म
 णं च महाबलम् ॥ तमदृश्यं शरैः शूरौ मायया तर्हितं तदा २२ योधयामास तुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ सरुवासर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः २३ व्यसृजत्साय
 कान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ तमदृश्यं विचिन्वंतः मृजंतमनिशं शरान् २४ हरयो विविशुर्व्योमप्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध रा
 क्षसः २५ सभृशं ताडयामास रावणिं मायया वृतः ॥ तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ पेतुर्गंगनाद्भूमिं सूर्याचंद्रमसाविव २६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इंद्रजियुद्धे अष्टाशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ
 रामलक्ष्मणौ ॥ बवंधरावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा १ तौ वीरौ शरबंधेन बद्धा विद्रुजितारणे ॥ रंजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुंताविव पंजरे २ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः
 सायकैश्चितौ ॥ सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ३ सुषेणमैदाद्विविदैः कुमुदेनांगदेन च ॥ हनुमन्नीलतरैश्च नलेन च कपीश्वरः ४ ततस्तं देशमागम्य
 कृतकर्मविभीषणः ॥ बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ५ विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह ॥ विशल्ययामहौषध्यादिव्यमंत्रप्रयुक्तया ६ तौ
 लब्धसंज्ञौ च वीरौ विशल्यावुदतिष्ठतां ॥ गततं द्रीकमौ चापि क्षणेनैतौ महारथौ ७ ततो विभीषणः पार्थरथमिक्ष्वाकुनंदनम् ॥ उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृतां जलिरिदं
 वचः ८ इदमंभो गृहीत्वा तुराजराजस्य शासनात् ॥ गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतास्वत्सकाशमरिदम् ९ इदमं भः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ॥ अंतर्हितानां भूतानां
 दर्शनार्थं परंतप १० अनेन मृष्टनयनो भूतान्यंतर्हितान्युत ॥ भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः स तु ११ तथेति रामस्तद्वारिप्रतिगृह्याभिसंस्कृतम् ॥ चका
 रनेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः १२ सुग्रीवजावंतौ च हनुमानं गदस्तथा ॥ मैदाद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः १३ तथा समभवत्वापि यदुवाच विभीषणः ॥
 क्षणेनार्तो द्रियाण्येषां च क्षुंष्यासन् युधिष्ठिर १४ इंद्रजितकर्मचपित्रे कर्मतदात्मनः ॥ निवेद्य पुनरागच्छस्वरयाऽऽजिशिरः प्राति १५ तमापतंतं
 संकुदं पुनरेव युयुत्सया ॥ अभिद्रुत्वा सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः १६
 अष्टाशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ ७ ॥ ताविति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

कृतसंज्ञो विभीषणेन संकेतितः १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२ निधाय वद्धा असिं सहगं ३१ इत्यारण्यके पर्वणि नील
अकृतान्हिकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ॥ शरैर्जघान संकुद्धः कृतसंज्ञो थलक्ष्मणः १७ तयोः समभवद्युद्धं तदाऽन्योन्यं जिगीषतोः ॥ अतीव चित्रमाश्चर्यशकप्र
ह्लादयोरिव १८ अविध्य दिंद्रजितीक्ष्णैः सौमित्रिर्मर्मभेदिभिः ॥ सौमित्रिश्चानलस्पशैराविध्यद्रावणिशरैः १९ सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ अ
सृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषो पमान् २० तस्यामून्पावकस्पशैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ यथानिरहरद्वरिस्तन्मेनिगदतः शृणु २१ एकेनास्य धनुर्वन्तं
बाहुंदेहादपातयत् ॥ द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् २२ तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ॥ जहार सुनसंचापि शिरो भ्राजिष्णुकुंडलम् २३ विनि
कृतभुजस्कंधं कबंधं भीमदर्शनम् ॥ तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः २४ लंकां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ॥ ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविना कृतम्
२५ सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रांतमानसः ॥ रावणः शोकमोहात्तौर्वेदेर्हीहंतुमुद्यतः २६ अशोकवनि कास्थां तारामदर्शनलालसां ॥ खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेना
भिपपात ह २७ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविध्यः पापनिश्चयम् ॥ शमयामास संकुद्धं श्रूयतां येन हेतुना २८ महाराज्ये स्थितो दीप्तेन स्त्रियं हंतुमर्हसि ॥ हतैवैषाय दास्त्री
च बंधनस्था च तेवशे २९ न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मेमतिः ॥ जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन् हता भवेत् ३० न हिते विक्रमे तु ल्यः साक्षादपिशतक्रतुः ॥ अ
सकृद्वित्वया सेंद्रास्त्रासितास्त्रिदशायुधि ३१ एवं बहुविधैर्वाक्यैरविध्यो रावणं तदा ॥ कुद्धं संशमयामास जगृहे च सतद्वचः ३२ निर्याणे समर्तित्वा निधाया सिंश
पाचरः ॥ आज्ञापयामास तदारथामेकल्प्यतामिति ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि इंद्राजिद्वधे ऊननवत्यधिकद्विशततमो
ऽध्यायः ॥ २८९ ॥ ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततः कुब्जो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ॥ निर्ययौ रथमास्थाय हेमगत्नविभूषितम् १ सवृत्तो राक्षसैर्वैरैर्विवि
धायुधपाणिभिः ॥ अभिदुद्रावरामं संयोधयन्हरि यूथपान् २ तमाद्रवतं संकुद्धं मैदनीलनलांगदाः ॥ हनूमान् जांबवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ३ ते दशग्रीवसैन्यं
तदक्षवानरपुंगवाः ॥ दुर्मैर्विध्वंसयांच कुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ४ ततः ससैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ॥ मायावीचासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ५
तस्य देहविनिष्कांताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ राक्षसाः प्रत्यदृश्यं तशरशक्त्यष्टिपाणयः ६ तान् रामो जघ्निवान्सर्वादिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ॥ अथ भूयोऽपि मायां सव्य
दधाद्राक्षसाधिपः ७ कृत्वारामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ॥ अभिदुद्रावरामं चलक्ष्मणं च दशाननः ८ ततस्ते राममच्छं तोलक्ष्मणं च क्षपाचराः ॥ अभि
पेतुस्तदारामं प्रगृहीतशरासनाः ९ तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिदं वाकुनंदनः ॥ उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रांतो बृहद्वचः १० जहीमान् राक्षसान् पापानात्मनः प्रति
रूपकान् ॥ जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रति रूपकान् ११

बंटीयेभारतभावदीपेऊननवत्यधिक

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःकुद्धइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ रामस्यरूपंकृत्वालक्ष्मणमभिदुद्राव लक्ष्मणस्यरूपंकृत्वारामभितियोजना ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ विकृताभीषणम् २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ पंचभूतानितर्यजुर्मृतइत्यर्थः ३२ । ३३
ततोहर्षश्चयुक्तेनरथेनादित्यवर्चसा ॥ उपतस्थेरणेरामंमातलिःशक्रसारथिः १२ ॥ मातलिरुवाच ॥ अयंहर्षश्चयुक्जैत्रोमघोनःस्यंदनोत्तमः ॥ अनेनशक्रः
काकुत्स्थसमरेदैत्यदानवान् १३ शतशःपुरुषव्याघ्ररथोदारेणजघ्निवान् ॥ तदनेननरव्याघ्रमयायतेनसंयुगे १४ स्यंदनेनजहिक्षिप्रंरावणंमाचिरंकुथाः ॥ इ
त्युक्तोराघवस्तथ्यंवचोऽशंकतमातलेः १५ मायैषाराक्षसस्येतितमुवाचविभीषणः ॥ नेयंमायानरव्याघ्ररावणस्यदुरात्मनः १६ तदातिष्ठरथंशीघ्रमिममैंद्रं
हायुते ॥ ततःप्रहृष्टःकाकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वाविभीषणम् १७ रथेनाभिपपाताथदशग्रीवंरुषाऽन्वितः ॥ हाहाकृतानिभूतानिरावणेसमभिद्रुते १८ सिंहनादाःस
पटहादिविदिव्यास्तथाऽनदन् ॥ दशकंधरराजसूचोस्तथायुद्धमभून्महत १९ अलब्धोपममन्यत्रतयोरेवतथाऽभवत् ॥ सरामायमहाघोरंविससर्जनशाचरः
२० शूलमिंद्राशनिप्रख्यंब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ॥ तच्छूलंसत्वरंरामश्चिच्छेदनिशितैःशरैः २१ तद्वद्वाहुष्करंकर्मरावणंभयमाविशत् ॥ ततःक्रुद्धःससर्जाशुदश
ग्रीवःशिताञ्छरान् २२ सहस्रायुतशोरामेशस्त्राणिविविधानिच ॥ ततोभुशंडीःशूलानिमुसलानिपरश्वधान् २३ शक्तीश्चाविविधाकाराःशतग्रीवश्शितान्शुरान् ॥
तामायाविकृतांष्टद्वादशग्रीवस्यरक्षसः २४ भयात्प्रदुद्बुःसर्वेवानराःसर्वतोदिशम् ॥ ततःसुपत्रंसुमुखंहेमपुंखंशरोत्तमम् २५ तूणादादायकाकुत्स्थोब्रह्मास्त्रेणयु
योजह ॥ तंबाणवर्यैरामेणब्रह्मास्त्रेणानुमांत्रितम् २६ जहृषुर्देवगंधर्वाष्टद्वादशक्रपुरोगमाः ॥ अल्पावशेषमायुश्चततोऽमन्यंतरक्षसः २७ ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदा
नवकिंनराः ॥ ततःससर्जंतरामःशरमप्रतिभोजसम् २८ रावणांतकरंधोरंब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ॥ मुक्तमात्रेणरामेणदूराकृष्टेनभारत २९ सतेनराक्षसश्रेष्ठःसर
थःसाश्वसारथिः ॥ प्रजज्वालमहाज्वालेनाग्निनाऽभिपरिहृतः ३० ततःप्रहृष्टास्त्रिदशाःसहगंधर्वचारणाः ॥ निहतंरावणंष्टद्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा ३१ तत्त्यजु
स्तंमहाभागंपंचभूतानिरावणम् ॥ भ्रंशितःसर्वलोकेषुसहब्रह्मास्त्रतेजसा ३२ शरीरधातवोह्यस्यमांसंरुधिरमेवच ॥ नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धानचभस्माऽप्यदृश्यत
३३ ॥ इतिश्रीम० भा० आ०प० रामोपाख्यानपर्वणिरावणवधेनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ सहत्वारवणंशुद्रंराक्षसे
द्रंसुरद्विषम् ॥ बभूवहृष्टःससुहृद्रामःसौमित्रिणासह १ ततोहतेदशग्रीवेदेवाःसर्षिपुरोगमाः ॥ आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तंमहाभुजम् २ रामंकमलपत्रांसंतु
ष्टुःसर्वदेवताः ॥ गंधर्वाःपुष्पवर्षैश्चवाग्भिश्चात्रिदशालयाः ३ पूजयित्वायथारामंप्रतिजग्मुर्ग्रथागतम् ॥ तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ४ ततोह
त्वादशग्रीवंलंकारामोमहायशाः ॥ विभीषणायप्रददौप्रभुःपरपुरंजयः ५ ततःसतीं पुरस्कृत्यविभीषणपुरस्कृतम् ॥ अविध्योनामसुप्रज्ञोद्वहामात्योविनिर्ययौ ६
॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सहस्वेति १ । १ त्रिदशालयःस्वर्गस्तत्स्थाः १ । ४ । ५ । ६

॥ सहस्र्वेति १ । १ त्रिदशालयःस्वर्गस्तत्स्थाः १ । ४ । ५ । ४

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४
 उवाचचमहात्मानंकाकुत्स्थं दैन्यमास्थितः ॥ प्रतीच्छदेवीसदृतामहात्मनजानकीमिति ७ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्मादवतरिष्यतीतिमात्र ॥ बाष्पेणापिहितांसी
 तांददर्शेश्वाकुनंदनः ८ तां दृष्ट्वाचारुसर्वांगीयानस्थांशोककर्मिताम् ॥ मलोपाचितसर्वांगीजटिलांकुण्णवाससम् ९ उवाचरामोवैदेहीपरामर्शविशंकितः ॥ ग
 च्छवैदेहिमुक्तात्वंयत्कार्यतन्मयाकृतम् १० मामासाद्यपतिभद्रेनत्वंराक्षसवेश्मनि ॥ जरां व्रजेथाइतिमेनिहतोऽसौनिशाचरः ११ कथं ह्यस्माद्विधोजातुजानन्धर्म
 विनिश्चयम् ॥ परहस्तगतानारीसुहूर्तमपिधारयेत् १२ सुवृतामसुवृतांवाऽप्यहंत्वामद्यमैथिलि ॥ नोत्सहेपरिभोगायश्चावलीढहविर्यथा १३ ततस्मासहसावा
 लातच्छ्रुत्वादारुणं वचः ॥ पपातदेवीव्यथितानिकृताकदलीयथा १४ योऽप्यस्याहर्षसंभूतोमुखरागस्तदाऽभवत् ॥ क्षणेनसपुनर्नष्टोनिःश्वासइवदर्पणे १५ त
 तस्तेहरयःसर्वे तच्छ्रुत्वारामभाषितम् ॥ गतासुकल्पानिश्चेष्टावभूवुःसहलक्ष्मणाः १६ ततोदेवोविशुद्धात्माविमानेनचतुर्मुखः ॥ पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टादर्शयामा
 सराघवम् १७ शक्रश्चाग्निश्चवायुश्चयमोवरुणएवच ॥ यक्षाधिपश्चभगवांस्तथासप्तर्षयोऽमलाः १८ राजादशरथश्चैवदिव्यभास्वरमूर्तिमान् ॥ विमानेनमहा
 हेंणहंसयुक्तेनभास्वता १९ ततोऽतरिक्षंतत्सर्वदेवगंधर्वसंकुलम् ॥ शुशुभेतारकाचित्रंशरदीवनभस्तलम् २० ततउत्थायैवदेहीतेषामध्येयशस्विनी ॥ उवाच
 वाक्यंकल्याणीरामं पृथुलवक्षसम् २१ राजपुत्रनतेदोषं करोमिविदिताहिते ॥ गतिःस्त्रीणांनराणांचशृणुचेदंवचोमम २२ अंतश्चरतिभूतानांमातरिश्वासदाग
 तिः ॥ समेविमुंचतुप्राणान्यदिपापंचराम्यहम् २३ अग्निरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवीवायुरेवच ॥ विमुंचंतुममप्राणान्यदिपापंचराम्यहम् २४ यथाऽहंत्वद्वते
 वीरनान्यंस्वप्नेऽप्यर्चितयम् ॥ तथामेदेवनिर्दिष्टस्त्वमेवहिपतिर्भव २५ ततोऽतरिक्षेवागासीत्सुभगालोकमाक्षिणी ॥ पुण्यासंहर्षणीतेषांनराणांमहात्मनाम्
 २६ ॥ वायुरुवाच ॥ भोभोराघवसत्यंवेवायुरस्मि सदागतिः ॥ अपापामैथिलीराजनसंगच्छसहभार्यया २७ ॥ अग्निरुवाच ॥ अहमंतःशरीरस्थोभूतानांरघु
 नंदन ॥ सुसूक्ष्ममपिकाकुत्स्थमैथिलीनापराध्यति २८ ॥ वरुणउवाच ॥ रसावैमत्प्रसूताहिभूतदेहेपुराघव ॥ अहंवैत्वांप्रब्रवीमिमैथिलीप्रतिग्रह्यताम् २९
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ पुत्रनैतदिहाश्चर्यंत्वयिराजर्षिधर्माणि ॥ साधोसदृताकाकुत्स्थशृणुचेदंवचोमम ३० शत्रुरेषत्वयावीरदेवगंधर्वभोगिनाम् ॥ यक्षाणांदानवानांच
 महर्षीणांचपातितः ३१ अवध्यःसर्वभूतानांमत्प्रसादात्पुराऽभवत् ॥ कस्माच्चित्कारणात्पापःकंचित्कालमुपेक्षितः ३२ वधार्थमात्मनस्तेनहतासीतादुरात्म
 ना ॥ नलकूबरशापेनरक्षाचास्याःकृतामया ३३ यदिह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपिध्रुवम् ॥ शतधास्यफलेन्मूर्धाइत्युक्तःसोऽभवत्पुरा ३४

३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ यत्र शिश्ये पूर्व समु

नात्रशंकात्वयाकर्याप्रतीच्छेमांमहायुते ॥ कृतंत्वयामहत्कार्यं देवानाममरप्रभ ३५ ॥ दशरथउवाच ॥ प्रीतोऽस्मि वत्समद्रंतेपितादशरथोऽस्मिते ॥ अनुजा
 नामिराज्यंचप्रशाधिपुरुषोत्तम ३६ ॥ रामउवाच ॥ अभिवादयेत्वांराजेद्रयदित्वंजनकोमम ॥ गमिष्यामिपुरींरम्यामयोध्यांशासनात्तव ३७ ॥ मार्कंडेयउ
 वाच ॥ तमुवाचपिताभूयःप्रहृष्टोभरतर्षभ ॥ गच्छायोध्यांप्रशाधीतिरामंरक्तांतलोचनम् ३८ संपूर्णानीहवर्षाणिचतुर्दशमहायुते ॥ ततोदेवान्नमस्कृत्यसुहृ
 द्भिरभिनंदितः ३९ महेंद्रइवपौलोम्याभार्ययाससमेयिवान् ॥ ततोवरंददौतस्मैह्यविध्यायपरंतपः ४० त्रिजटांचार्थमानाभ्यांयोजयामासराक्षसीम् ॥ तमु
 वाचततोब्रह्मादेवैःशक्रपुरोगमैः ४१ कौसल्यामातरिष्ठांस्तेवरानद्यददानिकान् ॥ ववेरामःस्थितिर्धर्मेशशत्रुभिश्चापराजयम् ४२ राक्षसैर्नहतानांचवानराणां
 समुद्रवम् ॥ ततस्तेब्रह्मणाप्रोक्तेतथेतिवचनेतदा ४३ समुत्स्थुर्भहाराजवानरालब्धचेतसः ॥ सीताचापिमहाभागावरंहनुमतेददौ ४४ रामकीर्त्यासमंपुत्र
 जीवितंतेभविष्यति ॥ दिव्यास्त्वामुपभोगाश्चमत्प्रसादकृताःसदा ४५ उपस्थास्यंतिहनुमन्नितिस्महरिलोचन ॥ ततस्तेप्रेक्षमाणानांतेषामक्लिष्टकर्मणाम्
 ४६ अंतर्धानययुर्देवाःसर्वेशक्रपुरोगमाः ॥ दृष्ट्वारामंतुजानक्यासंगतंशक्रसारथिः ४७ उवाचपरमप्रीतःसुहृन्मध्यइदंवचः ॥ देवगंधर्वयक्षाणांमानुषासुरभो
 गिनाम् ४८ अपनीतंत्वयादुःखमिदंसत्यपराक्रम ॥ सदेवासुरगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ४९ कथयिष्यंति लोकास्त्वांयावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ इत्येवमुक्त्वाऽनुजा
 प्यरामंशस्त्रभृतांवरम् ५० संपूज्यापाक्रमतेनरथेनादित्यवर्चसा ॥ ततःसीतांपुरस्कृत्यरामःसौमित्रिणासह ५१ सुग्रीवप्रमुखैश्चैवसाहितःसर्वानरैः ॥ विधाय
 रक्षांलंकार्याविभीषणपुरस्कृतः ५२ संततारपुनस्तेनसेतुनामकरालयम् ॥ पुष्पकेणविमानेनखेचरेणविराजता ५३ कामगेनयथामुख्यैरमात्यैःसंवृतोवशी ॥
 ततस्तीरेसमुद्रस्ययत्रशिश्येसपार्थिवः ५४ तत्रैवोवासधर्मात्मासहितःसर्वानरैः ॥ अथैनान्राघवःकालेसमानीयाम्यपूज्यच ५५ विसर्जयामासतदारत्नैःसं
 तोष्यसर्वशः ॥ गतेषुवानरैर्द्रेषुगोपुच्छर्क्षेषुतेषुच ५६ सुग्रीवसहितोरामःकिष्किंधांपुनरागमत् ॥ विभीषणेनानुगतःसुग्रीवसहितस्तदा ५७ पुष्पकेणविमानेन
 वैदेह्यादर्शयन्वनम् ॥ किष्किंधांतुसमासाद्यरामःप्रहरतांवरः ५८ अंगदंकृतकर्मणंयौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ततस्तेरेवसहितोरामःसौमित्रिणासह ५९ यथा
 गतेनमोर्गणप्रययौस्वपुरंप्रति ॥ अयोध्यांससमासाद्यपुरींराष्ट्रपतिस्ततः ६० भरतायहनुमंतंदूतंप्रास्थापयत्तदा ॥ लक्षयित्वेंगितंसर्वंप्रियंतस्मैनिवेद्यैव ६१
 वायुपुत्रेपुनःप्राप्तेनंदिग्राममुपागमत् ॥ सतत्रमलदिग्धांगंभरतंचीरवाससम् ६२ अग्रतःपादुकेकृत्वाददर्शासीनमासने ॥संगतोभरतेनाथशत्रुघ्नेनचवीर्यवान् ६३

म.भा.टी.
॥२३६॥

गुरुणारामेण ६४ । ६५ वैष्णवे नक्षत्रे श्रवणे ६६ । ६७ । ६८ । ६९ जाह्नव्यान्त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः । जह्नुभ्यामूधत्रित्युणादिसूत्रे जह्नुयंमांसमितिशाब्दिकाः तदा मांसमया
न्मांसादिदानप्रधानान्पुष्टानित्यर्थः । निर्गलान्अन्नाद्यर्थिनामनावृतद्वारान् । जह्नुधोऽसुरविशेष इति वेदभाष्यं । 'जह्नुयंहनयक्षिरायेपुरंधिम' इतिमंत्रवर्णात् । जह्नुयंजह्नुयंगुणातेरिति
यास्कवचनाच्चजह्नुयंस्तोत्रं । तथाचायंमंत्रोनिरुक्तमाध्वेव्याख्यातः हेऽग्नेस्त्वोपुरंधिमहातं समिधानःसम्यग्दीपयन् वसिष्ठोमुनी रायेधनप्राप्तये जह्नुयंस्तोत्रं हन्यगमयन् यक्षियजति । अत्रजरतेः
राघवःसहसौमित्रिमुमुदेभरतर्षभ ॥ ततोभरतशत्रुघ्नौसमेतौगुरुणातदा ६४ वैदेह्यादर्शनेनोभौप्रहर्षसमवापतुः ॥ तस्मैतद्भरतोरारज्यमागतायातिसत्कृतम् ॥
न्यासंनिर्यातयामासयुक्तःपरमयामुदा ६५ ततस्तंवैष्णवेशूरनक्षत्रेऽभिमतोऽहनि ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चसीहतावभ्यषिचताम् ६६ सोऽभिषिक्तःकपिश्रेष्ठंमुग्धं
ससुहृज्जनम् ॥ विभीषणंचपौलस्त्यमन्वजानाद्ब्रह्मन्प्रति ६७ अभ्यर्च्यविविधैर्भोगैःप्रीतियुक्तौमुदायुतौ ॥ समाधायेतिकर्तव्यंदुःखेनविसमर्जह ६८ पुष्प
कंचविमानंतत्पूजयित्वासराधवः ॥ प्रादाद्वैश्रवणायैवप्रीत्यासरघुनंदनः ६९ ततोदेवर्षिसहितःसरितंगोमतीमनु ॥ दशाश्वमेधानाजहेजाह्नव्यान्सनिर्गलान्
७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिरामोपाख्यानपर्वणिरामाभिषेकेएकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ एवमेत
न्महाबाहोरामेणामिततेजसा ॥ प्राप्तंव्यसनमत्युग्रंवनवासकृतंपुरा १ माशुचःपुरुषव्याघ्रक्षत्रियोऽसिपरंतप ॥ बाहुवीर्याश्रितेमार्गेवर्तसेदीप्तनिर्णये २ नहि
तेवृजिनंकिंचिद्वर्ततेपरमण्वपि ॥ अस्मिन्मार्गेनिषीदेयुःसैद्राऽपिससुरासुराः ३ संहत्यनिहतोवृत्रोमरुद्भिर्वज्रपाणिना ॥ नमुचिश्वेवदुधेर्षोदीर्घजिह्वाचराक्षसी
४ सहायवतिसर्वार्थाःसंतिष्ठंतीहसर्वशः ॥ किमुतस्याजितंसंख्येयस्यभ्राताधनंजयः ५ अयंचबलिनांश्रेष्ठोभीमोभीमपराक्रमः ॥ युवानौचमहेष्वासौवीरौमाद्रवती
सुतौ ६ एभिःसहायैःकस्मात्त्वंविषीदसिपरंतप ॥ यइमेवज्जिणःसेनांजयेयुःसमरुद्रणाम् ७ त्वमप्येभिर्महेष्वासैःसहायैर्देवैरूपिभिः ॥ विजेष्यसिरणेसर्वानभि
त्रान्भरतर्षभ ८ इतश्चत्वमिमां पश्यसैधवेनदुरात्मना ॥ बलिनावीर्यमतेनहतामेभिर्महात्मभिः ९ आनीतांद्रौपदीकृष्णांकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ जयद्रथंचरा
जानंविजितंवशमागतम् १० असहायेनरामेणवैदेहीपुनराहता ॥ हत्वासंख्येयदशग्रीवंराक्षसंभीमविक्रमम् ११ यस्यशाखाभृगामित्राण्यृक्षाःकालमुखास्तथा ॥
जात्यंतरगताराजत्रेतद्बुद्ध्यानुचितय १२ तस्मात्सत्त्वंकुरुश्रेष्ठमाशुचोभरतर्षभ ॥ त्वद्विधाहिमहात्मानोनशोचंतिपरंतप १३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमा
श्वासितोराजामार्कण्डेयेनधीमाता ॥ त्यक्त्वादुःखमदीनात्मापुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिरामोपाख्यानपर्वणियुधिष्ठि
राश्वासनोद्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ समासंचरामोपाख्यानपर्व ॥ अथपतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥
नात्मानमनुशोचामिनेमान्भ्रातृन्महामुने ॥ हरणंचापिराज्यस्ययथेमांदुपदात्मजाम् १ स्तुत्स्वर्थस्यशब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्चजह्नुयंस्तोत्रमित्युच्यतइति जाह्नव्यान्
स्तोत्रार्होऽनित्यर्थः ७० ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ एवमेतदिति १ दीप्तनिर्णयेअसंदिग्धेप्रत्यक्षफले २
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ नात्मानमिति १

वन० ३
अ०
॥२९३॥

॥२३६॥

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ सावित्र्या सावित्रीसवितृकन्या तदेवत्ययाक्त्वा साच । 'सोमोवधूयुरभवदश्विनास्तामुभावर । सूर्यायत्पत्येशंसंतोमनसासविताऽददात्' इति यदासवित्रात्वं
प्रासावित्रीस्त्वकन्या सूर्यासूर्यस्यस्त्री सूर्यायदत्ता तदासोमोऽस्यावधूयुर्वध्वाअनुचरोऽभूत् सविताच सूर्या पत्येष्टत्युःकल्याणार्थं शंसंतोऽकययंतो मनसा उभावरो पुत्ररूपावश्विनौअददादि
दूतेदुरात्मभिःक्रिष्टाःकृष्णयातारितावयम् ॥ जयद्रथेनचपुनर्वनाच्चापिहताबलात् २ अस्तिसोमंतिनीकाचिदृष्टपूर्वाऽपिवाश्रुता ॥ पतिव्रतामहाभागायथेयं
दुपदात्मजा ३ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ शृणुराजन्कुलस्त्रीणांमहाभाग्यंयुधिष्ठिर ॥ सर्वमेतद्यथाप्राप्तंसावित्र्याराजकन्यया ४ आसीन्मद्रेषुधर्मात्माराराजापरमधार्मि
कः ॥ ब्रह्मण्यश्चमहात्माचसत्यसंधोजितेन्द्रियः ५ यज्वादानपतिर्दक्षःपौरजानपदप्रियः ॥ पार्थिवोऽश्वपतिर्नामसर्वभूतहितेरतः ६ क्षमावाननपत्यश्चसत्यवा
ग्विजितेन्द्रियः ॥ अतिक्रांतेनवयसासंतपमुपजग्मिवान् ७ अपत्योत्पादनार्थंचतीव्रनियममास्थितः ॥ कालेपरिमिताहारोब्रह्मचारीजितेन्द्रियः ८ हुत्वाशत
सहस्रंससावित्र्याराजसत्तम ॥ षष्ठेष्टतदाकालेवभूवमितभोजनः ९ एतेननियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैवतु ॥ पूर्णत्वष्टादशेवर्षेसावित्रीतुष्टिमभ्यगात् १० रू
पिणीतुतदाराजनदर्शयामासतंनृपम् ॥ अग्निहोत्रात्समुत्थायहर्षेणमहताऽन्विता ॥ उवाचचैनंवरदावचनंपार्थिवंतदा ११ सावित्र्युवाच ॥ ब्रह्मचर्येणशुद्धेनद
मेननियमेनच ॥ सर्वात्मनाचभक्त्याचतुष्टाऽस्मितवपार्थिव १२ वरंष्टणीष्वाश्वपतेमद्राराजयदीप्सितम् ॥ नप्रमादश्चधर्मेषुकर्तव्यस्तेकथंचन १३ ॥ अ
श्वपतिरुवाच ॥ अपत्यार्थःसमारंभःकृतोधर्मेऽस्तयामया ॥ पुत्रामेबहवोदेविभवेयुःकुलभावनाः १४ तुष्टासियदिमेदेविवरमेतंवृणोम्यहम् ॥ संतानंपरमोधर्म
इत्याहुर्मांदिजातयः १५ ॥ सावित्र्युवाच ॥ पूर्वमेवमयाराजन्मभिप्रायमिमंतव ॥ ज्ञात्वापुत्रार्थमुक्तोवैभगवांस्तेपितामहः १६ प्रसादाच्चैवतस्मात्तेस्वयंभुविहि
ताहुवि ॥ कन्यातेजस्विनीसौम्यक्षिप्रमेवभविष्यति १७ उत्तरंचनतेकिंचिद्व्याहर्तव्यंकथंचन ॥ पितामहनिसर्गेणतुष्टाहोतद्रवीमिते १८ ॥ मार्कण्डेयउवा
च ॥ सतथेतिप्रतिज्ञायसावित्र्यावचनंनृपः ॥ प्रसादयामासपुनःक्षिप्रमेतद्रविष्यति १९ अंतर्हितायांसावित्र्यांजगामस्वपुरंनृपः ॥ स्वराज्येचावसदीरःप्रजा
धर्मेणपालयन् २० कस्मिंश्चित्तुगतेकालेसराजानियतव्रतः ॥ ज्येष्ठायांधर्मचारिण्यामहिष्यांगर्भमादधे २१ राजपुत्र्यास्तुगर्भःसमानव्याभरतर्षभ ॥ व्यवर्ध
ततदाशुकेतारापतिरिवांबरे २२ प्राप्तेकालेतुसुपुवेकन्याराजीवलोचनाम् ॥ क्रियाश्वतस्यामुदितश्चक्रेचनृपसत्तमः २३ सावित्र्याप्रीतयादत्तासावित्र्याहुतयाह्य
पि ॥ सावित्रीत्येवनामास्याश्चकुर्विप्रास्तथापिता २४ साविग्रहवतीवश्रीर्व्यवर्धतनृपात्मजा ॥ कालेनचापिसाकन्यायौवनस्थावभूवह २५ तांसुमध्यांष्टयु
श्रोणींप्रतिमांकांचनीमिव ॥ प्राप्तेयंदेवकन्येतिदृष्ट्वासंमेनिरेजनाः २६ तांतुपद्मपलाशाक्षीज्वलंतीमिवतेजसा ॥ नकश्चिद्वरयामासतेजसाप्रतिवारितः २७
तिमंत्रार्थः । इतएववाक्यादेतस्यमंत्रस्यलक्षणोमावपत्यप्राप्तिर्भवतीतिगम्यते । षष्ठेकालेऽष्टषाविमक्तस्याह्वःषष्ठे ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ उत्तरंपुत्रार्थप्रार्थ
नावचनंसंनिगोणज्ञया १८ प्रतिज्ञायांगीकृत्य १९ । २० । २१ मानव्या मनुष्याः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ प्रतिवारितोऽभिमूतः २७

२८ सुमनसहृष्टदेवतायाः । 'सुपर्वाणःसुमनसस्त्रिविवेशाः' इत्यमरः । शेषाःप्रसादपूर्वकं दत्तानि माल्यानि प्रसादभूता माला इत्यर्थः । 'प्रसादान्निजनिर्माल्यदानेशेषानुकीर्तिता' इति विश्वः २९
अथोपोष्यशिरःस्नाता देवतामभिगम्यसा ॥ हुत्वाग्निविधिवद्विप्रान्वाचयामासपर्वणि २८ ततःसुमनसःशेषाःप्रतिगृह्यमहात्मनः ॥ पितुःसमीपमगमद्देवीश्रीरि
वरूपिणी २९ साभिवाद्यपितुःपादौःशेषाःपूर्वनिवेद्यच ॥ कृतांजलिर्वरारोहानृपतेःपार्श्वमास्थिता ३० यौवनस्थां तृतां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ॥ अया
च्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ३१ ॥ राजोवाच ॥ पुत्रिप्रदानकालस्तेन च कश्चिद्दृणोति माम् ॥ स्वयमन्विच्छ भर्तारंगुणैःसदृशमात्मनः ३२ प्रार्थितः
पुरुषो यश्च सनिवेद्यस्त्वयामम ॥ विमृश्याहं प्रदास्यामि वरयत्वं यथेप्सितम् ३३ श्रुतंहि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानां द्विजातिभिः ॥ तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः
शृणु ३४ अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ॥ मृते भर्तारि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ३५ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ॥ देवतानां यथा वाच्यो न भवे
यंतथा कुरु ३६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मंत्रिणः ॥ व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चित्यचोदयत् ३७ साभिवाद्यपितुःपादौ बोधिते वत
पस्विनी ॥ पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ३८ साहैभं रथमास्थाय स्थविरैःसचिवैर्वृता ॥ तपोवनानिरम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ३९ मान्यानां त
त्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ॥ वनानि क्रमशस्ततः सर्वाण्येवाभ्यगच्छत् ४० एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ॥ कुर्वती द्विजमुख्यानां तंतं देशं जगाम ह
४१ ॥ इति श्रीम० भा० आ० प० पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्याने त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अथ मद्रा
धिपो राजानारदेन समागतः ॥ उपविष्टः स भामध्ये कथायोगेन भारत १ ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ॥ आजगाम पितुर्वैश्वसवित्रीसहमंत्रिभिः
२ नारदेन सहासीनं सादृष्ट्वा पितरं शुभा ॥ उभयोरेव शिरसा च क्रेपादाभिवादनम् ३ ॥ नारद उवाच ॥ क्वगताऽभूत सुते यं ते कुतश्चैवागतानृप ॥ किमर्थं युवती
मंत्रेन चैनां संप्रयच्छसि ४ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताऽद्यैव चागता ॥ एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृत्तः ५ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संवोदिता शुभा ॥ तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ६ ॥ सावित्र्युवाच ॥ आसीच्छाल्वेषु धर्मात्माक्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥
धुमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ७ विनष्ट च क्षुपस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ॥ सामीप्येन हृतराज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्वैरिणा ८ स बालवत्सया सार्धं भार्यया
प्रस्थितो वनम् ॥ महारण्यं गतश्चापितपस्तेपे महाव्रतः ९ तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ॥ सत्यवानु रूपो भेभर्तेति मनसा वृत्तः १० ॥ नारद उवाच ॥
अहो वत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ॥ अजानं त्याय दनया गुणवान् सत्यवान् वृत्तः ११

वाच्यो निन्द्यः अनुपयन् कृतावगच्छन् ३५ । ३६ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनादि ३७ । ३८ । २९ । ३० । ३१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये त्रिनवत्यधिक
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति कथायोगेन कथाप्रसंगेन १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सामीप्येन समीपवासिना छिद्रे अंधत्वे सति ८ । ९ सत्यवानामतः १० । ११

१२ । १३ तेजस्वी प्रभववान् बुद्धिमान्वा वाशब्दश्चार्थे १४ । १५ । १६ सांक्रुतेः संक्रुतिपुत्रस्य १७ । १८ । १९ । २० । २१ आक्रम्याभिभूय २२ । २३ । २४ । २५ अंशः काष्ठपापा
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ॥ तथाऽस्य ब्राह्मणाश्च कुर्नमैतत्सत्यवानिति १२ बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ॥ चित्रेऽपि विलिख
त्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते १३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अर्पादानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ॥ क्षमावानपि वाशूरः सत्यवान् पितृवत्सलः १४ ॥ नार
द उवाच ॥ विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ॥ महेंद्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः १५ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ अपिराजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ॥
रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः १६ ॥ नारद उवाच ॥ सांक्रुतेरंति देवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरोऽशीनरो यथा १७ य
यातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां धुमत्सेन सुतो बली १८ सदांतः समृद्धः शूरः ससत्यः संयतेंद्रियः ॥ समैत्रः सोऽनसूयश्च सहीमान् धु
तिर्मांश्च सः १९ नित्यशश्चार्जवंतस्मिन् स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ॥ संक्षेपतस्तपो वृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते २० ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ गुणैरूपे तं सर्वैस्तं भगवन् प्रब्रवीषि
मे ॥ दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि संतीह केचन २१ ॥ नारद उवाच ॥ एक एवास्य दोषो हि गुणानां क्रम्यतिष्ठति ॥ स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् २२ ए
को दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ॥ संवत्सरेण क्षीणायुर्देहं न्यासं करिष्यति २३ ॥ राजोवाच ॥ एहि सावित्रि गच्छ स्वअन्यं वरय शोभने ॥ तस्य
दोषो महानेको गुणानां क्रम्यचस्थितः २४ यथामे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ॥ संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहं न्यासं करिष्यति २५ ॥ सावित्र्युवाच ॥ सकृदंशो नि
पतति सकृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् २६ दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥ सकृद्वृत्तं भयामर्तना द्वितीयं वृत्तं मय
हम् २७ मनसानिश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ॥ क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः २८ ॥ नारद उवाच ॥ स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ॥
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन २९ नान्यस्मिन्पुरुषे संतिये सत्यवति वै गुणाः ॥ प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ३० ॥ राजोवाच ॥ अविचाल्य
मेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ॥ करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ३१ ॥ नारद उवाच ॥ आवेग्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ॥ साधयिष्याम्यहं ताव
त्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ३२ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिविंशतः ॥ राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आर
ण्यके पर्वणि पतिव्रतामा० सावित्र्युपाख्याने चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अथ कन्याप्रदाने सतमेवार्थं वि
चिंतयन् ॥ समानिन्ये च तत्सर्वं भांडं वैवाहिकं नृपः १ ततो वृद्धान् द्विजान् सर्वान् वृत्विजः सपुरोहितान् ॥ समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया २

णादेः शकलः सकृत्त्रिपतति कृतस्य करणं नास्तीत्यर्थः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० यत्तत्सावित्र्या वचनमविचाल्यं भवता च तथ्यमुक्तं ३१ साधयिष्यामि गमिष्यामि । धातूनामनेकार्थत्वात्
त्यर्थोऽयं ३२ । ३३ ॥ इत्यार० प० नी० भा० चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति । भांडं वैवाहिकमुपकरणं विवाहोचितं १ । २

३ कौश्यादिशमय्याव्यामासने ४ आत्मानिवेदनमश्वपतिरहामितिज्ञापनं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ भवामवात्मकमुत्पत्तिविनाशात्मकं तेष्वपि १० मामा ११ । १२ । १३ निर्वर्ततुनिष्पद्यता
मेध्यारण्यसगत्वाचद्युमत्सेनाश्रमनृपः ॥ पन्ध्यामेवद्विजैःसार्धराजपितृमुपागमत् ३ तत्रापश्यन्महाभागंशालवृक्षमुपाश्रितम् ॥ कौश्याद्वस्यासमासीनं चक्षु
हीनं नृपंतदा ४ सराजातस्यराजर्षेःकृत्वापूजांयथार्हतः ॥ वाचासुनियतोभूत्वाचकारात्मानिवेदनम् ५ तस्यार्घ्यमासनंचैवगांवावेद्यसधर्मवित् ॥ किमागमन
मित्येवंराजाराजानमब्रवीत् ६ तस्यसर्वमभिप्रायमिति कर्तव्यतांचताम् ॥ सत्यवतंसमुद्दिश्यसर्वमेवन्यवेदयत् ७ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ सावित्रीनामराजर्षेक
न्येयंममशोभना ॥ तांस्वधर्मेणधर्मज्ञस्तुषार्थेत्वंगृहाणमे ८ ॥ द्युमत्सेनउवाच ॥ द्युताःस्मराज्याद्वनवासमाश्रिताश्चरामधर्मानेयतास्तपास्विनः ॥ कथंवन
र्हावनवासमाश्रमेनिवत्स्यतेकेशमिमंसुतातव ९ ॥ अश्वपतिरुवाच ॥ सुखंचदुःखंचभवाभवात्मकंयदाविजानातिसुताऽहमेवच ॥ नमाद्विधेयुज्यातिवाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मितेनृप १० आशांनार्हसिमेहंतुंसौहृदात्पणतस्यच ॥ अभितश्चागतंप्रेम्णाप्रत्याख्यातुंनमाऽर्हसि ११ अनुरूपोदियुक्तश्चत्वंममाहंतवा
पिच ॥ स्तुषांप्रतीच्छमेकन्यांभार्यासत्यवतस्ततः १२ ॥ द्युमत्सेनउवाच ॥ पूर्वमेवाभिलषितःसंबंधोमेत्वयासह ॥ अष्टराज्यस्त्वहमितेततएतद्विचारितम्
१३ अभिप्रायस्त्वयंयोमेपूर्वमेवाभिकांक्षितः ॥ सनिर्वर्ततुमेऽद्यैवकांक्षितोह्यसिमेऽतिथिः १४ ततःसर्वान्समानाज्यद्विजानाश्रमवासिनः ॥ यथाविधिसमुद्रा
हंकारयामासतुर्नृपौ १५ दत्त्वासोऽश्वपतिःकन्यांयथार्हंसपरिच्छदं ॥ ययौस्वमेवभवनंयुक्तःपरमयामुदा १६ सत्यवानपिताभार्यालिब्ध्वासर्वगुणान्विता ॥ मुमु
देसाचतलब्ध्वाभर्तारंमनसेप्सितम् १७ गतेपितरिसर्वाणिसंन्यस्याभरणानिसा ॥ जगृहेवलकलान्येववस्त्रंकाषायमेवच १८ परिचारैर्गुणैश्चैवप्रश्रयेणदमेनच ॥
सर्वकामक्रियाभिश्चसर्वेषांतुष्टिमादधे १९ श्वश्रूंशरीरसत्कारैःसर्वैराच्छादनादिभिः ॥ श्वशुरंदेवसत्कारैर्वाचःसंयमनेनच २० तथैवप्रियवादेननैपुणेनशमेनच ॥
रहश्चैवोपचारेणभर्तारंपर्यतोषयत् २१ एवंचत्राश्रमेतेषांतदानिवसतांसताम् ॥ कालस्तपस्यतांकश्चिदपाकामतभारत २२ सावित्र्याग्लायमानायास्तितृप्त्या
स्तुदिवानिशम् ॥ नारदेनयदुक्तंतद्वाक्यंमनसिवर्तते २३ ॥ इतिश्रीम०आ०प०सावित्र्युपाख्यानेपंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ ३ ॥
॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ ततःकालेबहुतिथेव्यतिक्रान्तिकदाचन ॥ प्राप्तःसकालोमर्त्ययत्रसत्यवतानृप १ गणयंत्याश्वसावित्र्यादिवसेदिवसेगते ॥ यद्वाक्यंनारदे
नोक्तंवर्ततेहृदिनित्यशः २ चतुर्थेऽहनिमर्त्यमिति संचिंत्यभाविनी ॥ व्रतंत्रिरात्रमुद्दिश्यदिवारांस्थिताऽभवत् ३ तंश्रुत्वानियमंतस्याभृशंदुःखान्वितो
नृपः ॥ उत्थायवाक्यंसावित्रीमिब्रवीत्परिसांत्वयन् ४

१४ । १५ । सपरिच्छदंपरिवर्हसहितं १६ । १७ । १८ परिचारैःसेवनैः गुणैःशीलसत्यादिभिः प्रश्रयेणस्नेहेन दमेनजितेंद्रियतया सर्वकामक्रियाभिःसर्वेषाभिष्टसंपादनेन १९ । २० । २१
२२ । २३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४

वसन्तीनांस्थानं भोजनप्रयनिरोधः उपवसतीत्यादौ वसतेस्तादर्थ्यदर्शनात् ५ पारयिष्यामिसमापयिष्यामि व्यवसायकृतमुद्योगकृतम् ५ । ७ । ८ । ९ युगंहस्तचतुष्कं तावदुदितेउपरियाते
॥ द्युमत्सेनउवाच ॥ आतितीव्रोयमारंभस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ॥ तिसृणांवसतीनांहिस्थानं परमदुश्चरम् ५ ॥ सावित्र्युवाच ॥ नकार्यस्तातसंतापःपारयिष्या
म्यहंव्रतम् ॥ व्यवसायकृतंहीदंव्यवसायश्चकारणम् ६ ॥ द्युमत्सेनउवाच ॥ व्रतंभिधीतिवक्तुंत्वानास्मि शक्तःकथंचन ॥ पारयस्वोतिवचनंयुक्तमस्मद्विधोवदेत्
७ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ एवमुक्त्वाद्युमत्सेनोविरराममहामनाः ॥ तिष्ठंतीचैवसावित्रीकाष्ठभूतेवलक्ष्यते ८ श्वोभूतेभर्तृमरणेसावित्र्याभरतर्षभ ॥ दुःखान्विता
यास्तितृप्त्याःसारात्रिव्यत्यवर्तत ९ अद्यतदिवसंचेतिदुःखादीप्तंदुताशनम् ॥ युगमात्रोदितेमुयेकत्वापौर्वाह्णीकींक्रियाः १० ततःसर्वान्द्विजानवृद्धान्श्वश्रूं
श्वशुरमेवच ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येणप्रांजलिर्नियतास्थिता ११ अवैधव्याशिषस्तेतुसावित्र्यर्थहिताःशुभाः ॥ ऊचुस्तपास्विनःसर्वतपोवननिवासिनः १२ ए
वमस्त्वितिसावित्रीध्यानयोगपरायणा ॥ मनसातागिरःसर्वाःप्रत्यगृह्णातपस्विनाम् १३ तं कालंतमुहूर्तंचप्रतीक्षंतीनृपात्मजा ॥ यथोक्तंनारदवचश्चितयंतीसु
दुःखिता १४ ततस्तुश्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तांनृपात्मजाम् ॥ एकांतमास्थितांवाक्यंप्रीत्याभरतसत्तम १५ ॥ श्वशुरावूचतुः॥ व्रतंयथोपदिष्टंतथातत्पारितत्वया ॥
आहारकालःसंप्राप्तःक्रियतांयदनंतरं १६ ॥ सावित्र्युवाच ॥ अस्तंगतेमयाऽऽदित्येभोक्तव्यंकृतकामया ॥ एषमेहदिसंकल्पःसमयश्चकृतोमया १७ ॥ मार्क
ण्डेयउवाच ॥ एवंसंभाषमाणायाःसावित्र्याभोजनंप्रति ॥ स्कंधेपरशुमादायसत्यवान्प्रस्थितोवनम् १८ सावित्रीत्वाहभर्तारंनैकस्त्वंगंतुमर्हसि ॥ सहत्वयाग
मिष्यामिनिहत्वाहातुमुत्सहे १९ ॥ सत्यवानुवाच ॥ वनंनगतपूर्वतेदुःखःपंथाश्चभाविनि ॥ व्रतोपवासक्षामाचरुथंपन्ध्यांगमिष्यासि २० ॥ सावित्र्युवाच ॥
उपवासान्नमेग्लानिर्नास्तिचापिपरिश्रमः ॥ गमनेचकृतोत्साहांप्रतिषेडुंनमाऽर्हसि २१ ॥ सत्यवानुवाच ॥ यदितेगमनोत्साहःकरिष्यामितवाप्रियम् ॥ मम
त्वामंत्रयगुरुन्नमांदोषःस्पृशेदयम् २२ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ साऽभिवाद्याब्रवीच्छ्रूंश्चशुरंचमहाव्रता ॥ अयंगच्छतिमेभर्ताफलाहारोमहावनम् २३ इच्छेय
मम्यनुज्ञाताआर्ययाश्वशुरेणह ॥ अनेनसहनिर्गंतुंनमेऽद्यविरहःक्षमः २४ गुर्वग्निहोत्रार्थकृतेप्रस्थितश्चसुतस्तव ॥ ननिवार्योनिवार्यःस्यादन्यथाप्रस्थितो
वनम् २५ संवत्सरःकिंचिदूनोननिष्क्रांताऽहमाश्रमात् ॥ वनंकुसुमितंद्रष्टुंपरंकौतूहलंहिमे २६ ॥ द्युमत्सेनउवाच ॥ यतःप्रभृतिसावित्रीपित्रादत्तास्तुषामम ॥
नानयाम्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वस्मराम्यहम् २७ तदेषालभतां कामंयथाऽभिलषितंवधूः ॥ अप्रमादश्चकर्तव्यःपुत्रिसत्यवतःपथि २८ ॥ मार्कण्डेयउवाच ॥ उभा
भ्यामम्यनुज्ञातासाजगामयज्ञस्विनी ॥ सहभर्ताहसंतीवहृदयेनविदूयता २९ सावनानिविचित्राणिरमणीयानिसर्वशः ॥ मयूरगणजुष्टानिददर्शविपुलेक्षणा ३०

२१ । ३२ । ३३ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्ये पणवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

अथेति । कठिनस्थाली । 'कठिननिष्ठुरेस्थाल्याम्' इति विश्वः

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ॥ सत्यवानाहपश्येति सावित्रीमधुरं वचः ३१ निरीक्षमाणभर्तारं सर्वावस्थमनिदिता ॥ मृतमेवाहिभर्तारं कालमुनिव
चः स्मरन् ३२ अनुव्रजंती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ॥ द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि पतिव्रतामासावित्र्युपा
ख्याने पणवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ अथ भार्यासहायः सफलान्यादाय वीर्यवान् ॥ कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ॥ व्यायामेन च तेनास्य जज्ञा शिरसि वेदना २ सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ॥ सत्यवानुवाच ॥ व्यायामे
न ममानेन जाता शिरसि वेदना ३ अंगानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ॥ अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ४ शूलैरिव शिरो विद्धामि दंसं लक्षयाम्यहम् ॥
तत्स्वप्नमिच्छे कल्याणिनः स्थातुं शक्तिरस्ति मे ५ सासमासाद्य सावित्रीभर्तारमुपगम्य च ॥ उत्संगेऽस्य शिरः कृत्वानिषसादमहीतले ६ ततः सानारदवचो विष्ट
शंतीतपस्विनी ॥ तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युजो जह ७ मुहूर्तादेव चापश्यत् पुरुषं रक्तवाससम् ॥ बद्धमौलिं वपुष्मंतमादित्यसमतेजसम् ८ श्यामावदांतरं
क्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ॥ स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षंतं तमेव च ९ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ॥ कृतांजलि रुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती १० सा
वित्र्युवाच ॥ दैवतं त्वाऽभिजानामि वपुरेतद्वचमानुषम् ॥ कामयाव हि देवेश कस्त्वं किंचिचिकीर्षसि ११ ॥ यम उवाच ॥ पतिव्रताऽसि सावित्रितयैव च तपो
निवता ॥ अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभेयम् १२ अयं ते सत्यवान् भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ॥ नेष्यामि तमहं बद्धा विद्ध चे तन्मे चिकीर्षितम् १३
सावित्र्युवाच ॥ श्रूयते भगवन् दूतास्तवा गच्छंति मानवान् ॥ नेतुं किल भवान् कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो १४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवा
न्स्वाचिकीर्षितम् ॥ यथावत् सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे १५ अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान् गुणसागरः ॥ नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः १६ ततः
सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतम् ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् १७ ततः समुद्धृतं प्राणं गतश्चासंहतप्रभम् ॥ निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवा प्रियदर्शनम्
१८ यमस्तु तंततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ नियमव्रतसंनिद्धा महाभागा पतिव्रता १९ ॥ यम उवाच ॥ निवर्त
गच्छ सावित्रि कुरुष्व अस्योर्ध्वदेहिकम् ॥ कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृप्यं यावद्भूम्यंगतं त्वया २० ॥ सावित्र्युवाच ॥ यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वायत्र गच्छति ॥ मया च तत्र
गतं व्यमेष धर्मः सनातनः २१ तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्भतेन च ॥ तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः २२ प्राहुः सा तपदं मे त्रिबुधास्तत्स्वार्थदर्शिनः ॥
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु २३

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ युजो जानुर्चितितवती ७ । ८

९ । १० कामया इच्छया ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अंगुष्ठमात्रं हृदयाकाशमिति स्थितत्वात् तत्प्रमाणं पुर्यष्टके वेष्टितं सूक्ष्मशरीरवत् १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

अनात्मवंतोऽजितेन्द्रियाः वने धर्मयज्ञादिरूपं न चरन्ति जितेन्द्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादींस्त्रीसंघं दान् धर्मांश्कुर्वन्ति तेन गृहस्थवानप्रस्थयोः संग्रहः वासंगुलुलवासं ब्रह्मचर्यं परिश्रमं परित्यागक
पमाश्रमसंन्यासं । पाठांतरे प्रतिश्रयं प्रतिनिवृत्तः श्रयः कर्मफलाश्रयणमत्रेति प्रतिश्रयसंन्यासं विज्ञानतः चतुर्थ्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः धर्मस्य फलमात्रमविज्ञानमित्यर्थः । 'तमेतं वेदानुवच
नेन ब्राह्मणा विविदि पंतियज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति च वेदानुवचनस्य यज्ञादीनां प्रव्रजनस्य चात्मलाभार्थं त्वश्रवणात् २४ एतेषामाश्रमधर्माणां
समुच्चयं वारयाति एकस्येति चतुर्णामन्यतमस्यैकस्याश्रमस्य धर्मेण सतांमतेन दंभादिरहितश्रद्धया सम्यगनुष्ठितेनेत्यर्थः सर्ववयमाश्रमास्तं मार्गं ज्ञानमार्गं प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः अतो हेतोरस्मत्सदृशो
ऽग्निसाध्यानां कर्मणां कर्ता धर्मचवासंच परिश्रमंचेति पाठक्रमापेक्षया द्वितीयं नैष्ठिकं गुलुलवासं दाराऽकरणरूपं तृतीयं पारिव्राज्यं दारादित्याग रूपं वा नवांछे ज्ञानहेतोः प्रधानमूतस्य धर्मस्या
द्योऽपि सिद्धेरित्यर्थः । मद्भर्तुर्हरणे नावयोर्धर्ममाना ज्ञयेति भावः २५ निवर्तनिवर्तस्व स्वर उदात्तादिः अक्षरमकरादि व्यंजनं ककारादि एतद्युक्तत्वेन वाक्यस्य शब्दतो निर्दोषत्वमुक्तं हेतुयुक्तत्वेन
नानात्मवंतस्तु वने चरन्ति धर्मचवासंच परिश्रमंच ॥ विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात्संतो धर्ममाहुः प्रधानम् २४ एकस्य धर्मेण सतांमतेन सर्वे स्मृतं मार्गमनुप्रपन्नाः ॥
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वांछेतस्मात्संतो धर्ममाहुः प्रधानम् २५ ॥ यम उवाच ॥ निवर्ततुष्टोऽस्मि तवानयागिरा स्वराक्षरव्यंजनहेतुयुक्तया ॥ वरं वृष्णीषेह
विनाऽस्य जीवितं ददानिते सर्वमनिदिते वरम् २६ सावित्र्युवाच ॥ द्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ॥ सलब्धचक्षुर्वलवान् भवेत्
पस्तवप्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः २७ ॥ यम उवाच ॥ ददानितेऽहं तमनिदिते वरं यथाव्योक्तं भविता च तत्तथा ॥ तवाध्वना ग्लानि मिषोपलक्षये निवर्तगच्छस्व
न तेश्रमो भवेत् २८ ॥ सावित्र्युवाच ॥ श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता मम सा गतिर्भुवा ॥ यतः पतिर्नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेशभूयश्च वचो निबोध मे २९
सतां सकृत् संगतमीप्सितं परंततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ॥ न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ततः सतां संनिवसेत्समागमे ३० ॥ यम उवाच ॥ मनो नु कूलं बुधुना दि
वर्धनं त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ॥ विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरं स्वभामिनि ३१ ॥ सावित्र्युवाच ॥ हतपुरामेश्वशुरस्य धर्मितः स्वमे
वराज्यं लभतां स पार्थिवः ॥ जह्यात्स्व धर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतद्वरया मिते वरम् ३२ ॥ यम उवाच ॥ स्वमेवराज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरात्त्रचस्वधर्मात्प
रिहास्यते नृपः ॥ कृतेन कामेन मयानृपात्मजे निवर्तगच्छस्वन तेश्रमो भवेत् ३३ ॥ सावित्र्युवाच ॥ प्रजास्त्वयैतानि यमेन संयतानि यम्यचैतान्यसे
निकामया ॥ ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमागिरमीरितां मया ३४

युक्तियुक्तत्वमप्युक्तं २६ भर्तारं मोचयिष्याम्येवेति स्वयं निश्चिन्वाना वरांतराण्येव तावत्प्रार्थयतीति सावित्र्युवाच द्युत इति २७ अध्वना मार्गेण ननु भर्तृनाशेन अनष्टप्रबभूवेत्याशयः २८ यतो यत्र
भर्ता सा गतिस्तत्रैव गमनं भुवानिश्चिता २९ सतामिति साधोस्तव समागममात्रेण जाता भैत्रीयं निष्फलानैव भवेदिति भावः ३० हिताश्रयं पुस्तयनुकूलं पूर्वमाश्रमधर्माणां ज्ञानहेतुत्वमुक्तमिह
तु सत्संगस्येति भेदः । तथा च श्रुतिः 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति ३१ गुरुः श्वशुरः ३२ । ३३ ज्ञानानवाप्तौ दोषमाह प्रजा इति नियमेन नियमनेन संयतानि गृहीताः सत्यः भवंति
ताश्च पुनः कर्मभूतारत्नानि कामयाकामितेनार्थेन नयसे संयोजयसि यातनां ते सत्कर्मफलमपिताभ्यो ददासि । न कामयेति पाठे तास्त्वभिच्छयाननयसे कर्मफलावेति शेषः किंतु तत्तत्कर्मवशादे
वेत्यर्थः । येषां तु ज्ञानिनां कामनैव नास्ति तत्ते त्वद्वशे भवंति नापि देहैः फलाय संयुज्यन्ते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः । इति नु कामयमानस्येति संसारिणामुच्चावचांगतिमुपसंहृत्य 'अथा कामयमानो

योऽकामो निष्काम आसकामः स्यात्तस्य प्राणा उक्ता भृत्यैव समवनीयं वे ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तद्विषयकामाभागत्यायमावदर्शयति तया सकामानां पुनः पुनः संसारं च दर्शयति । न सा परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यंतं वित्तलोभेन मूढं । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे इति यमयातनानि हृष्यर्थसारमुपादिशन् श्रोतारमभिमुखीकरोति निबोधेति ३३ अद्रोहः द्रोहाभावः अनुग्रहो दया दानं संविभागः स्वमपि मयि दया कुर्विति भावः ३५ एवं प्राय इत्युपायुद्धं भर्तुरभिनयति अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठांतरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः संघिरार्थः आयुः शक्तिकौशलहीना मनुष्यामादृशाः संतस्त्वमिच्छेत्प्राप्तेषु शरणामेतदुदयां कुर्वति किमु तमादृशेषु दीनेष्विति भावः ३६ यथा तृप्तिकरमिति शेषः ३७ और समिति दत्तक्रीतादिव्यावृत्तिः ३८ । ३९ समुद्यतामुपस्थितां ४० विवस्वतः वस्यते आच्छाद्यते इति वः आच्छादनं तद्वान् वस्वांस्तदन्वयो विवस्वाच्चिरावणोजगदात्मा सूर्यः । स अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणामनसागिरा ॥ अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ३५ एवं प्रायश्च लोको यं मनुष्याऽशक्तिपेशलाः ॥ संतस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ३६ ॥ यम उवाच ॥ पिपासितस्यैव भवेद्यथापयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ॥ विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभेयदिच्छसि ३७ सा विभ्युवाच ॥ ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ॥ कुलस्य संतानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतद्वरं यामितेवरम् ३८ ॥ यम उवाच ॥ कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ॥ कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्तदूरं हि पथस्त्वमागता ३९ सा विभ्युवाच ॥ न दूरमेतन्मम भर्तुः सन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ॥ अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ४० विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ॥ समेन धर्मेण चरंति ताः प्रजास्ततस्तवे हे श्वर धर्मराजता ४१ आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सुयः ॥ तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ४२ सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ॥ तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरु ते जनः ४३ ॥ यम उवाच ॥ उदाहृतं ते वचनं यदंगने शुभेन तादृक्त्वद्देतुं श्रुतं मया ॥ अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीवितं वरं चतुर्थं वरं यस्वगच्छ च ४४ ॥ सा विभ्युवाच ॥ ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्बहम् ॥ शतं सुतानां बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वरं यामितेवरम् ४५ ॥ यम उवाच ॥ शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ॥ परिश्रमस्तेन भवेन्नृपात्मजे निवर्तदूरं हि पथस्त्वमागता ४६ सा विभ्युवाच ॥ सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः संतो न सीदंति न च व्यथंति ॥ सतां सद्भिर्ना फलभंगमोऽस्ति सद्ब्रह्मो भयं नानुवर्तंति संतः ४७ संतो हि सत्येन नयंति सूर्यं संतो भूमिं तपसा धारयंति ॥ संतो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्सतां मध्येनावसीदंति संतः ४८

यं आत्मा जगत्तस्तस्युपश्चरति इति श्रुतेः । तस्य तनयः पुत्रः अत्यंतहित इत्यर्थः समेन शत्रुमित्रादितारतम्यहीनेन तव धर्मेण प्रशासनेन ताः प्रजाश्चरंति त्वदाज्ञावशादा इत्यर्थः अतएव तव नाम धर्मराज इति धर्मेणैव राजते धर्मोऽस्य राजत इति वा ४१ लौकिकेष्वपि विश्वासं कुर्वन्निष्ठसिद्धिप्राप्तेति किमु तस्वयि धर्मराजे इत्याशयेनाह आत्मन्यपीति प्रणयं प्रार्थनां ४२ । ४३ ते त्वया ४४ ममात्मजं सत्यवतश्च औरसं ननु दृष्टराष्ट्रादिवदन्यतो मयि जातमित्यर्थः ४५ । ४६ शाश्वतो धर्मः पत्युः सकाशादेवापत्योत्पादनं सतां मादृशानां दाराणां तत्रैव वृत्तिः ननु गताप्यपत्यौ कथं तदस्यादित्यत आह संत इति वरं दत्त्वा संतो न व्यथंति नापि सीदंति किंतु लोके निर्वहंत्येवेत्यर्थः । अत्यंताशक्ये धर्मस्य दित्यत आह सतामिति सतामशक्यमपि नास्ति भयं चान्यस्य तेभ्यो नास्तीति तत्त्वतोऽहं निर्भयाऽस्मीति भावः ४७ स्वयाऽपि सत्यं स्वीयं रक्षणीयमित्याह संतो हीति भूतभव्यस्य भूतस्य भविष्यस्य च ४८

परस्परं उपकारप्रत्युपकारं ४९ परस्परं प्रसादोऽर्थो मानश्च परस्परस्य प्रसादो नार्थाव श्रीमतां प्रसादोऽर्थकृदपि न मानदः सतां तु मानद इति सलेतु प्रसादपवनास्ति अतस्त्वं स्वयमेव स्थितमिति त्वं रक्षिताऽस्माकं भवेति भावः ५० । ५१ ते त्वतः अपवर्गः पुत्रफलप्राप्तिः सुकृतादिना सतीचीनादापत्ययोगादृते क्षेत्रजादिपुत्रार्पणेन न कृतो निष्पादितो भवति यथाऽन्येषु वरेषु भर्तुषु मदयंत्याव आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ॥ संतः परार्थं कुर्वाणानावेक्षंति परस्परम् ४९ न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो न श्यति नापि मानः ॥ यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात्संतो रक्षितारो भवंति ५० ॥ यम उवाच ॥ यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनो नु कूलं सुपदं महार्थवत् ॥ तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुतमा वरं वृणीष्व अप्रतिमं पतिव्रते ५१ ॥ सा विभ्युवाच ॥ न तेऽपवर्गः सुकृतादिना कृतस्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ॥ वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येव महं पतिं विना ५२ न कामये भर्तुं विना कृता सुखं न कामये भर्तुं विना कृता दिवम् ॥ न कामये भर्तुं विना कृता श्रियं न भर्तुं हीनाव्यवसामि जीवितुम् ५३ वराति सर्गः शतपुत्रताम मत्वयैव दत्तो ह्येतच्च मे पतिः ॥ वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ५४ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ॥ धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ५५ एष मद्रेमया मुक्तो भर्ता ते कुलनंदिनि ॥ अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः समविष्यति ५६ चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धं मवाप्स्यति ॥ इष्टाय ज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिलोके गमिष्यति ५७ त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवान् जनयिष्यति ॥ ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ५८ ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यंतीह शाश्वताः ॥ पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ५९ मालव्यां मालवानामशाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥ भ्रातरस्ते भविष्यंति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ६० एवं तस्यैव रं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥ निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ६१ सा विभ्यपि यमेया ते भर्तारं प्रतिलभ्य च ॥ जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ६२ सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ॥ उत्संगेशिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ६३ संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ॥ प्रोष्या गत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ६४ ॥ सत्यवानुवाच ॥ सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधेतः ॥ क्वासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मांसं च कर्षह ६५ ॥ सा विभ्युवाच ॥ सुचिरं त्वं सुप्तोऽसि ममांके पुरुषर्षभ ॥ गतः स भगवान् देवः प्रजासंयमनो यमः ६६ विश्रांतोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ॥ यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ६७ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ॥ दिशः सर्वा वनां तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ६८ फलाहारोऽस्मिनिष्क्रातस्त्वया सह सुमध्यमे ॥ ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाऽभवत् ६९ शिरोभिताप संतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ॥ तवोत्संगे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरेशुभे ७० त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयाऽपहृतं मनः ॥ ततोऽपश्यंत भो घोरं पुरुषं च महौजसम् ७१ तद्यदित्थं विजानासि किंतु हि सुमध्यमे ॥ स्वप्नो मे यदिवा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ७२

सिद्धस्यैव न तद्वत् यस्मादेवं तस्माद्वरं वृणे ५१ व्यवसामि शक्रो मे ५३ । ५४

५५ । ५६ । ५७ । ५८ त्वन्नामधेयाः सावित्रा इति ५९ । ६० । ६१ शावं श्यामं ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

तमुवाचाथसावित्रीरजनीव्यवगाहते ॥ श्वस्तेसर्वयथावृत्तमारुयास्यामि नृपात्मज ७३ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेपितरौपश्यसुव्रत ॥ विगाढारजनीवेयंनेवृतश्चदि
वाकरः ७४ नक्तंचराश्वरंत्येतेहृष्टाःकूराभिभाषिणः ॥ श्रूयंतंपर्णशब्दाश्चमृगाणांचरतां वने ७५ एताघोरंशिवानादान्दिशंक्षिणपश्चिमाम् ॥ आस्थायावे
रुवंत्युग्राःकंपयंत्योमनोमम ७६ ॥ सत्यवानुवाच ॥ वनंप्रतिभयाकारंघनेनतमसावृतम् ॥ नविज्ञास्यसिपंथानंगंतुंचैवनशक्ष्यासि ७७ ॥ सावित्र्युवाच ॥
अस्मिन्नद्यवनेदग्धेशुष्कवृक्षःस्थितोज्ज्वलन् ॥ वायुनाधम्यमानोऽब्रह्मयतेऽग्निःकाचित्कचित् ७८ ततोऽग्निमानयित्वेहज्जालयिष्यामिसर्वतः ॥ काष्ठानामिनि
संतीहजहिसंतापमात्मनः ७९ यदिनोत्सहसेगंतुंसरुजंत्वांहिलक्षये ॥ नचज्ञास्यसिपंथानंतमसामंवृतेवने ८० श्वप्रभातेवनेदृश्येयास्यावोऽनुमनेतव ॥ व
सावेहक्षपामेकारुचितंतयदितेऽनघ ८१ ॥ सत्यवानुवाच ॥ शिरोरुजानिवृत्तामेस्वस्थान्यंगानिलक्षये ॥ मातापितृभ्यामिच्छामिसंगमंत्वत्प्रसादजम् ८२ न
कदाचिद्विकालंहितपूर्वोमयाऽऽश्रमः ॥ अनागतायांसंध्यायांमातामेप्ररुणाद्विमाम् ८३ दिवाऽपिमयिनिष्क्रांतिसंतप्येतेगुरुमम ॥ विचिनोतिहिमांतातः
सहैवाश्रमवासिभिः ८४ मात्रापित्राचसुभृशंदुखिताभ्यामहंपुरा ॥ उपालब्धश्चबहुशश्चिरेणागच्छसीतिहि ८५ कात्ववस्थातयोरद्यमदर्थमितिचित्तये ॥ त
योरदृश्येमयिचमहदुःखंभविष्यति ८६ पुरामामुचतुश्चैवरात्रावस्त्रायमाणकौ ॥ भृशंसुदुःखितौवृद्धौबहुशःप्रीतिसंयुतौ ८७ त्वयाहीनौनजीवावमुहूर्तमपिपु
त्रक ॥ यावद्वरिष्यसेपुत्रतावन्नौजीवितंध्रुवम् ८८ वृद्धयोरंधयोदृष्टिस्त्वयिवंशःप्रतिष्ठितः ॥ त्वयिपिंडश्चकीर्तिश्चसंतानंचावयोरिति ८९ मातावृद्धापिता
वृद्धस्तयोर्यादृष्टिर्हंकिल ॥ तौरात्रौमामपश्यंतौकामवस्थांगमिष्यतः ९० निद्रायाश्चाभ्यसूयामियस्याहेतोःपितामम ॥ माताचसंशयंप्राप्तामत्कृतेऽनपकारि
णी ९१ अहंचसंशयंप्राप्तःकृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ मातापितृभ्यांहिविनानाहंजीवितुमुत्सहे ९२ व्यक्तमाकुलयावुद्धयाप्रज्ञाचक्षुःपितामम ॥ एकैकमस्यां
लायांपृच्छत्याश्रमवासिनम् ९३ नात्मानमनुशोचामियथाऽहंपितरंशुभे ॥ भर्तारंचाप्यनुगतांमातरंपरिदुर्बलम् ९४ मत्कृतेनहितावद्यसंतापंपरमेष्यतः ॥
जीवंतावनुजीवामिभर्तव्यौतौमयेतिह ९५ तयोःप्रियंमेकर्तव्यमितिजानामिचाप्यहम् ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ एवमुक्त्वासधर्मात्मागुरुमक्तोगुरुप्रियः ९६ उड्ढि
त्यबाहूदुःखार्तःसुस्वरंप्ररुरोदह ॥ ततोऽब्रवीत्तथादृष्ट्वाभर्तारंशोककर्षितम् ९७ प्रमृज्याश्रुग्निनेत्राभ्यांसावित्रीधर्मचारिणी ॥ यदिमेशस्तितपस्तसंयदिदत्तं
हुतंयदि ९८ श्वश्रुश्चशुरभर्तृणामपुण्याऽस्तुशर्वरी ॥ नस्मराम्युक्तपूर्वैस्वैरेष्वप्यवृतांगिरम् ९९ तेनसत्येनतावद्यधियेतांश्वगुरौमम ॥ सत्यवा
नुवाच ॥ कामयेदर्शनंपित्रोर्याहिसावित्रिमाचिरम् १००

९२ प्रज्ञाचक्षुरंधः ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ धियेतांजीवेता श्वश्रुश्चशुरौ १००

१०१ । २ । ३ । कठिनेफलपूर्णेपात्रे ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ॥ ११ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ७ ॥ एत
पुरामातुःपितुर्वाऽपियदिपश्यामिविप्रियम् ॥ नजीविष्येवरारोहेसत्येनात्मानमालभे १०१ यदिधर्मेचतेडुद्धिर्माचेज्जीवंतमिच्छसि ॥ ममप्रियंवाकर्तव्यंगच्छावा
श्रममंतिकात् २ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ सावित्रीततउत्थायकेशान्संयम्यभाविनी ॥ पतिमुत्थापयामासबाहुभ्यांपरिमृद्वै ३ उत्थायसत्यवांश्चापिप्रमृज्यांगा
निपाणिना ॥ सर्वादिशःसमालोक्यकठिनेदृष्टिमादधे ४ तमुवाचाथसावित्रीश्वःफलानिहरिष्यसि ॥ योगक्षेमार्थमेतंतेनेष्यामिपरशुंत्वहम् ५ कृत्वाकाठिनभा
रंसावृक्षशाखावलंबिनम् ॥ गृहीत्वापरशुंभर्तुःसकाशेपुनरागमत् ६ वामेस्कंधेतुवामोरुर्भर्तुर्बाहुनिवेश्यच ॥ दक्षिणेनपरिष्वज्यजगामगजगामिनी ७ ॥ सत्य
वानुवाच ॥ अभ्यासगमनाद्गीरुपंथानोविदितामम ॥ वृक्षांतरालोक्तयाज्योत्स्नयाचापिलक्षये ८ आगतौस्वःपथायेनफलान्यवचितानिच ॥ यथागतंशुभे
गच्छपंथानंमाविचारय ९ पलाशखंडेचैतास्मिन्पंथाव्यावर्ततोद्विधा ॥ तस्योत्तरेणयःपंथास्तेनगच्छत्वस्वच १० स्वस्थोऽस्मिबलवानस्मिदिदृक्षुःपितरा
बुभौ ॥ ब्रुवन्नेवत्वरायुक्तःसंप्रायादाश्रमंप्रति ॥ १११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिपतिव्रतामा० सावित्र्युपाख्यानेसप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्या
यः ॥ २९७ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुद्युमत्सेनोमहाबलः ॥ लब्धचक्षुःप्रसन्नायादृष्ट्यांसर्वददर्शह १ ससर्वानाश्रमान्गत्वाशैव्ययासहभार्यया ॥
पुत्रहेतोःपरामर्तिजगामभरतर्षभ २ तावाश्रमान्नदीश्चैववनानिचसरांसिच ॥ तस्यांनिशिविचिन्वंतौदंपतीपरिजग्मतुः ३ श्रुत्वाशब्दंतुयंकंचिदुन्मुखौसुतशं
कया ॥ सावित्रीसहितोभ्येतिसत्यवानित्यभाषताम् ४ भिन्नैश्चपरुषैःपादैःस्रगैःशोणितोक्षितैः ॥ कुशकंटकविद्धांगुन्मत्ताविवधावतः ५ ततोऽभेसृत्यतैर्वि
प्रैःसर्वैराश्रमवासिभिः ॥ परिवार्यसमाश्वास्यतावानीतौस्वमाश्रमम् ६ तत्रभार्यासहायःसवृतोवृद्धैस्तपोधनैः ॥ आश्वासितोऽपिचित्रार्थैःपूर्वराज्ञांकथाश्रयैः
७ ततस्तौपुनराश्वस्तौवृद्धौपुत्रदिदृक्षया ॥ बाल्यवृत्तानिपुत्रस्यस्मरंतौभृशदुःखितौ ८ पुनरुक्त्वाचकरुणांवाचंतौशोककर्षितौ ॥ हापुत्रहासाधिवधूःका
सिकासीत्यरोदताम् ॥ ब्राह्मणःसत्यवाक्तेषामुवाचेदंतयोर्वचः ९ ॥ सुवर्चाउवाच ॥ यथाऽस्यभार्यासावित्रीतपसाचदमेनच ॥ आचारेणचसंयुक्तातथाजी
वतिसत्यवान् १० ॥ गौतमउवाच ॥ वेदाभ्यांगामयाऽधीतास्तपोभेसंचितंमहत् ॥ कौमारब्रह्मचर्यंचगुरवोऽग्निश्चतोषिताः ११ समाहितेनचीर्णानिसर्वाण्ये
वव्रतानिमे ॥ वायुभक्षोपवासश्चकृतोमेविधिवत्सदा १२ अनेनतपसावेदिसर्वंपरचिकीर्षितम् ॥ सत्यमेतन्निबोधध्वंभ्रियतेसत्यवानिति १३ ॥ शिष्यउवाच ॥
उपाध्यायस्यमेवकाद्यथावाक्यंविनिःसृतम् ॥ नैवजातुभवेन्मिथ्यातथाजीवतिसत्यवान् १४ ॥ ऋषयउचुः ॥ यथाऽस्यभार्यासावित्रीसर्वैरेवमुलक्षणेः ॥
अवैधव्यकरैर्युक्तातथाजीवतिसत्यवान् १५

स्मिन्नेवोते १ । २ । ३ । ४ भिन्नैर्विदीर्णैः परुषैःकर्कशैः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१९ । १७ शांतायांप्रसन्नायां पार्थिवीपार्थिवत्वयोग्या प्रवृत्तिर्धर्मः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ विराघेबहुरात्रेकाले आगतमागमनम् २८
 ॥ भारद्वाजउवाच ॥ यथाऽस्यभार्यासावित्रीतपसाचदमेनच ॥ आचारेणचसंयुक्तातथाजीवतिसत्यवान् १६ ॥ दाल्म्यउवाच ॥ यथादृष्टिःप्रवृत्तातेसावि
 त्र्याश्वयथावतम् ॥ गताऽऽहारमकृत्वाचतथाजीवतिसत्यवान् १७ ॥ आपस्तंबउवाच ॥ यथावदंतिशांतायांदिशिवैष्टगपक्षिणः ॥ पार्थिवीचप्रवृत्तिस्तेतथा
 जीवतिसत्यवान् १८ ॥ धौम्यउवाच ॥ सर्वैर्गुणैरुपेतस्तेयथापुत्रोजनप्रियः ॥ दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथाजीवतिसत्यवान् १९ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ एवमा
 श्वासितस्तैस्तुसत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ॥ तांस्तान्विगणयन्सर्वास्ततःस्थिरइवाभवत् २० ततोमुहूर्तात्सावित्रीभर्त्रासत्यवतासह ॥ आजगामाश्रमंरात्रौप्रह
 ष्ठाप्रविवेशह २१ ॥ ब्राह्मणाऊचुः ॥ पुत्रेणसंगतंत्वांतुचक्षुष्मंतंनिरीक्ष्यच ॥ सर्वेययैवृच्छामोदृद्धिवैपृथिवीपते २२ समागमेनपुत्रस्यसावित्र्यादर्शनेनच ॥
 चक्षुषश्चात्मनोलाभात्रिभिर्दिष्ट्याविवर्धते २३ सर्वैरस्माभिरुक्तंयत्तथातन्नात्रसंशयः ॥ भूयोभूयःसमृद्धिस्तेक्षिप्रमेवभविष्यति २४ ततोऽग्नित्रयसंज्वाल्यद्वि
 जास्तेसर्वेपुवहि ॥ उपासांचक्रिरेपार्थयुमत्सेनमहीपतिम् २५ शैब्याचसत्यवांश्चैवसावित्रीचैकतःस्थिताः ॥ सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञातविशोकाःसमुपाविशन् २६
 ततोराज्ञासहासीनाःसर्वेतेवनवासिनः ॥ जातकौतूहलाःपार्थपप्रच्छुर्नृपतेःसुतम् २७ ॥ ऋषयऊचुः ॥ प्रागेवनागतंकस्मात्सभार्येणत्वयाविभो ॥ विरात्रेवा
 गतंकस्मात्कोऽनुबंधस्तवाभवत् २८ संतापितःपितामातावनंचैवनृपात्मज ॥ कस्मादितिजानीमस्तत्सर्वंवल्लुमर्हति २९ ॥ सत्यवानुवाच ॥ पित्राऽहमभ्य
 नुज्ञातःसावित्रीसहितोगतः ॥ अथमेभूच्छिरोदुःखंनेकाष्ठानिभिदतः ३० सुप्तश्चाहंवेदनयाचिरमित्युपलक्षये ॥ तावत्कालंनचमयासुप्तपूर्वकदाचन ३१
 सर्वेषामेवभवतांसंतापोमाभवेदिति ॥ अतोविरात्रागमनंनान्यदस्तीहकारणम् ३२ ॥ गौतमउवाच ॥ अकस्माच्चक्षुषःप्राप्तिर्युमत्सेनस्यतेपितुः ॥ नास्यत्वं
 कारणंवेत्तिसावित्रीवक्तुमर्हति ३३ श्रोतुमिच्छामिसावित्रित्वंहिवेत्थपरावरम् ॥ त्वांहिजानामिसावित्रिसावित्रीभिवतेजसा ३४ त्वमत्रहेतुजानीषेतस्मात्सत्यं
 निरुच्यताम् ॥ रहस्यंयदितेनास्तिकिंचिदब्रवदस्वनः ३५ ॥ सावित्र्युवाच ॥ एवमतद्यथावेत्थसंकल्पोनान्यथाहिवः ॥ नहिर्किंचिद्रहस्यंमेश्रूयतांतथ्य
 मेवयत् ३६ मृत्युर्मेपत्युरारुह्यातो नारदेनमहात्मना ॥ सचाद्यदिवसःप्राप्तस्ततो नैनंजहाम्यहम् ३७ सुप्तंचैनंयमःसाक्षादुपागच्छत्सर्किरः ॥ स एनमनय
 द्बद्धादिशंपितृनिषेविताम् ३८ अस्तौषंतमहंदेवंसत्येनवचसाविभुम् ॥ पंचवैतेनमेदतावराःशृणुततान्मम ३९ चक्षुषीचस्वराज्यंचद्वौवरौश्वशुरस्यमे ॥
 लब्धंपितुःपुत्रशतंपुत्राणांचात्मनःशतम् ४० चतुर्वर्षशातायुर्मेभर्तालब्धश्चसत्यवान् ॥ भर्तुर्हिजीवितार्थेतुमयाचीर्णंत्विदंनतम् ४१

२९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१

४२ । ४३ । ४४ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावादीपे अष्टमवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ तस्यामिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ चिररात्रायबहुकालम् ७

एतत्सर्वमयाऽऽख्यातंकारणंविस्तरेणवः ॥ यथावृत्तंसुखोदर्कमिदंदुःखमहन्मम ४२ ॥ ऋषयऊचुः ॥ निमज्जमानंन्यसनैरभिदुतंकुलंनरेंद्रस्यतमोमयेन्ह
 दे ॥ त्वयासुशीलव्रतपुण्ययाकुलंसमुद्धृतंसाध्विपुनःकुलीनया ४३ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ तथाप्रशस्यह्यभिपूज्यचैववरास्त्रियंतामृषयःसमागताः ॥ नरेंद्रमा
 मंज्यसपुत्रमंजसाशिवेनजग्मुर्मुदिताःस्वमालयम् ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिपातिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्यानेअष्टनवत्यधिकद्विशतत
 मोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ मार्कंडेयउवाच ॥ तस्यांराज्यांन्यतीतायामुदितेसूर्यमंडले ॥ कृतपौर्वाहिकाःसर्वेसमेयुस्तेतपोधनाः १ तदेवसर्वसावित्र्या
 महाभाग्यमहर्षयः ॥ युमत्सेनायनाट्टप्यन्कथयंतःपुनःपुनः २ ततःप्रकृतयःसर्वाःशाल्वेभ्योऽभ्यागतानृप ॥ आचरुयुर्निहतंचैवस्वेनामात्येनतांद्विषम् ३
 तंमंत्रिणाहतंश्रुत्वाससहायंसबांधवम् ॥ न्यवेदयन्त्यथावृत्तंविदुतंचद्विषद्वलम् ४ ऐकमत्यंचसर्वस्यजनस्याथनृपंप्राति ॥ सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वासनोराजाभवत्वि
 ति ५ अनेननिश्चयेनेहवयंप्रस्थापितानृप ॥ प्राप्तानीमानियानानिचतुरंगंवतेवलम् ६ प्रयाहिराजन्मद्रंतेषुष्टस्तेनगरेजयः ॥ अध्यास्वचिररात्रायपितृ
 पैतामहंपदम् ७ चक्षुष्मंतंचतंद्वाराजानंवपुषाऽन्वितम् ॥ मूर्ध्निनिपतिताःसर्वेविस्मयोत्कुललोचनाः ८ ततोऽभिवाद्यतान्वृधान्द्विजानाश्रमवासिनः ॥ तै
 श्वाभिपूजितःसर्वैःप्रययौनगरंप्राति ९ शैब्याचसहसावित्र्यास्वास्तीर्णेनसुवर्चसा ॥ नरयुक्तेनयानेनप्रययौसेनयावृता १० ततोऽभिषिषिचुःप्रीत्यायुमत्सेनंपु
 रोहिताः ॥ पुत्रंचास्यमहात्मानंयौवराज्येऽभ्यषेचयन् ११ ततःकालेनमहतासावित्र्याःकीर्तिवर्धनम् ॥ तद्वैपुत्रशतंजज्ञेश्वराणामनिवर्तिनाम् १२ मातृणां
 सोदराणांचतथैवास्याऽभवच्छतम् ॥ मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यांसुमहद्वलम् १३ एवमात्मापितामाताश्वशूःश्वशुरएवच ॥ भर्तुःकुलंचसावित्र्यासर्वैक
 च्छात्समुद्धृतम् १४ तथैवैषाहिकल्याणीद्रौपदीशीलसंमता ॥ तारयिष्यतिवःसर्वांस्सावित्रीवकुलांगना १५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंसपांडवस्तेनअनुनी
 तोमहात्मना ॥ विशोकोविज्वरोराजन्काम्यकेन्यवसत्तदा १६ यश्चेदंशृणुयाद्भक्त्यासावित्र्याख्यानमुत्तमम् ॥ ससुखीसर्वसिद्धार्थोनदुःखंप्राप्नुयान्नरः १७ ॥
 ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिपातिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सावित्र्युपाख्यानेनवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ समाप्तंचेदंपातिव्र
 तामाहात्म्यपर्व ॥ अथकुंडलाहरणपर्व ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ यत्तदामहद्भ्रान्त्रलोमशोवाक्यमब्रवीत् ॥ इंद्रस्यवचनादेवपांडुपुत्रंयुधिष्ठिरम् १ यच्चापिते
 भयंतीव्रंनचकीर्तयसेकचित् ॥ तच्चाप्यपहरिष्यामिधनंजयहतोगते २ किनुतज्जपतांश्रेष्ठकर्णंप्रतिमहद्भयम् ॥ आसीन्नचसधर्मात्माकथयामासकस्यचित् ३

८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभावादीपे नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ ॥ यत्तदिति १ । २ । ३

१८ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावेदीपे एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ भगवंतमिति १।२।१।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५
 तस्मान्नदेयेशक्रायत्वयैतेकुंडलेशुभे ॥ संग्रामेयदिनिजंतुर्कर्णकामयसेऽर्जुनम् ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिकुंडलाहरणपर्वणिसूर्यकर्णसंवादेएका
 धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ ४ ॥ कर्णउवाच ॥ भगवंतमहंभक्तोयथामावेत्यगोपते ॥ तथापरमतिग्मांशोनास्त्यदेयंकथंचन १ नमेदारानमे
 पुत्रानचात्मासुहृदोनच ॥ तथेष्टावैसदाभक्त्यायथात्वंगोपतेमम २ इष्टानांचमहात्मानोभक्तानांचनसंशयः ॥ कुर्वतिभक्तिमिष्टांचजानोषेत्वंचभास्कर ३ इ
 ष्टोभक्तश्चमेकर्णोचान्यद्देवतंदिवि ॥ जानीतइतिवैकृत्वाभगवानाहमद्वितम् ४ भूयश्चाशिरसायाचेप्रसाद्यचपुनःपुनः ॥ इतिब्रवीमितिग्मांशोत्वंतुमेक्षंतुमहं
 सि ५ विभेमिनतथामृत्योर्यथाविभ्येऽनृतादहम् ॥ विशेषेणद्विजातीनांसर्वेषांसर्वदासताम् ६ प्रदानेजीवितस्यापिनमेत्रास्तिविचारणा ॥ यच्चमामात्यदेवत्वंपां
 डवंफालगुनंप्रति ७ व्येतुसंतापजंडुःखंतवभास्करमानसम् ॥ अर्जुनंप्रतिमांचैवविजेष्यामिरणेऽर्जुनम् ८ तवापिविदितंदेवममाप्यस्त्रबलमहत् ॥ जामदग्न्यादुपातं
 यतथाद्रोणान्महात्मनः ९ इदंत्वमनुजानीहिसुरश्रेष्ठव्रतंमम ॥ भिक्षतेवज्जिणेदद्यामपिजीवितमात्मनः १० ॥ सूर्यउवाच ॥ यदितातददास्येतेवज्जिणेकुंडलेशुभे ॥
 त्वमप्येनमथोब्रूयाविजयार्थमहाबलम् ११ नियमेनप्रदद्यातिकुंडलेवैशतकतो ॥ अवध्योह्यसिभूतानांकुंडलाभ्यांसमान्वितः १२ अर्जुनेनविनाशंहितवदानव
 सूदनः ॥ प्रार्थयानोरणेवत्सकुंडलेतेजिहर्षति १३ सत्त्वमप्येनमाराध्यमूढताभिःपुनःपुनः ॥ अन्यर्थयेथादेवेशममोघार्थंपुरंदरम् १४ अमोघांदेहिमेशक्तिम
 मित्रविनिर्वाहिणी ॥ दास्यामितेसहस्राक्षकुंडलेवर्मचोत्तमम् १५ इत्येवनियमेनत्वंदद्याःशक्रायकुंडले ॥ तयात्वंकर्णसंग्रामेहानिष्यसिरणेरिपून् १६ नाह्वाहमहा
 बाहोशत्रूनेतिकरंपुनः ॥ साशक्तिर्देवराजस्यशतशोऽथसहस्रशः १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासहस्रांशुःसहसांस्तरधीयत ॥ ततःसूर्यायजप्यांतैकर्णः
 स्वप्रन्यवेदयत् १८ यथादृष्टंयथातत्त्वंयथोक्तमुभयोर्निशि ॥ तत्सर्वमानुष्येणशशंसास्मैवृषस्तदा १९ तच्छ्रुत्वाभगवान्देवोभानुःस्वर्भानुसूदनः ॥ उवाचतंत
 थेत्येवकर्णसूर्यःस्मयन्निव २० ततस्तत्त्वमितिज्ञात्वापराधेयःपरवीरहा ॥ शक्तिमेवाभिकांक्षन्वैवासवंप्रत्यपालयत् २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिकुंड
 लाहरणपर्वणिसूर्यकर्णसंवादेएकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ किंतुहृदंनचारुयातंकर्णयिहोष्णरश्मिना ॥ कीदृशेकुंडलेते
 चकवचंचैवकीदृशम् १ कुतश्चकवचंतस्यकुंडलेचैवसत्तम ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतन्मेब्रूहितपोधन २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अयंराजन्ब्रवीम्येतत्तस्यगुह्यं
 विभावसोः ॥ यादृशेकुंडलेतेचकवचंचैवयादृशम् ३ कुंतिभोजपुराजन्ब्राह्मणःपर्युपस्थितः ॥ तिग्मतेजामहाप्रांशुःश्मश्रुदंडजटाधरः ४

१५।१७।१८। अस्मैसूर्याय वृषःकर्णः १९ स्वर्भानुसूदनमोराहुदमनः २०।२१ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावेदीपेएकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ किंतुहृदमिति १।२।१।४

५।६।७।८।९।१० अनवमस्य अवमानमकृत्वा ११।१२ वस्तुवासंकर्तुं १३ पराश्वस्यपरमाश्वसंकृत्वा अभिराघनंकर्तुमितिशेषः १४।१५।१६।१७।१८ प्रणिधानंचित्तैका
 दर्शनीयोऽनवद्यागस्तेजसाप्रज्वलन्निव ॥ मधुपिगोमधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ५ सराजानंकुंतिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ॥ भिक्षामिच्छामिवैभोक्तुंतवगेहेवि
 मत्सर ६ नमेव्यलीकंकर्तव्यंत्वयावातवचानुगैः ॥ एवंवत्स्यामितेगेहेयदितेरोचतेऽनघ ७ यथाकामंचगच्छेयमागच्छेयंतथैवच ॥ शय्यासनेचमेराजन्नाप
 राध्येतकश्चन ८ तमब्रवीत्कुंतिभोजःप्रीतियुक्तमिदंवचः ॥ एवमस्तुपरंचेतिपुनश्चैनमथाब्रवीत् ९ ममकन्याममहाप्राज्ञपृथानामयशस्विनी ॥ शीलवृत्ता
 न्वितासाध्वीनियताचैवभाविनी १० उपस्थास्यतिसात्वावैपूजयाऽनवमन्यच ॥ तस्याश्चशीलवृत्तेनतुष्टिसमुपयास्यासि ११ एवमुक्त्वातुतंप्रिमभिपूज्ययथा
 विधि ॥ उवाचकन्यामभ्येत्यपृथांपृथुललोचनाम् १२ अयंवत्सेमहाभागोब्राह्मणोवस्तुमिच्छति ॥ ममगेहेमयाचास्यतथेत्येवंप्रतिश्रुतम् १३ त्वयिवत्सेपरा
 श्वस्यब्राह्मणस्याभिराघनम् ॥ तन्मेवाक्यममिथ्यात्वंकर्तुमहंसिकर्हिचित् १४ अयंतपस्वीभगवान्स्वाध्यायनियतोद्विजः ॥ यद्यहूयान्महातेजास्ततद्देयमम
 त्सरात् १५ ब्राह्मणोहिपरंतजोब्राह्मणोहिपरंतपः ॥ ब्राह्मणानांनमस्कारैःसूर्योदिविविराजते १६ अमानयहिमानार्हानवातापिश्चमहासुरः ॥ निहतोब्रह्मदंडे
 नतालजंघस्तथैवच १७ सोऽयंवत्सेमहाभारआहितस्त्वयिसांप्रतम् ॥ त्वंसदानियताकुर्याब्राह्मणस्याभिराघनम् १८ जानामिप्रणिधानंतेबाल्यात्प्रभृतिनंदि
 नि ॥ ब्राह्मणेष्विहसर्वेषुगुरुबंधुषुचैवह १९ तथाप्रेष्येषुसर्वेषुमित्रसंबंधिमातृषु ॥ मयिचैवयथावत्त्वंसर्वमावृत्यवर्तसे २० नह्यतुष्टोजनोस्तीहपुरेचांतःपुरेच
 ते ॥ सम्यग्वृत्त्याऽनवद्यागितवभृत्यजनेष्वपि २१ संदेष्टव्यांतुमन्येत्वाद्विजार्तिकोपनंप्रति ॥ पृथेवालेतिकृत्वावैसुताचासिममेतिच २२ वृष्णीनांचकुलेजा
 ताशूरस्यदयितासुता ॥ दत्ताप्रीतिमतामह्यंपित्राबालापुरास्वयम् २३ वसुदेवस्यभगिनीसुतानांप्रवरामम ॥ अग्र्यमग्रेप्रतिज्ञायतेनाऽसिदुहितामम २४
 तादृशेहिकुलेजाताकुलेचैवविवर्धिता ॥ सुखात्सुखमनुप्राप्ताहृदाघ्नदमिवागता २५ दौष्कुलेयाविशेषेणकथंचिप्रग्रहंगताः ॥ बालभावाद्विकुर्वतिप्रायशःप्रम
 दाःशुभे २६ पृथेराजकुलेजन्मरूपंचापितवाहुतम् ॥ तेनतेनासिसंपन्नासमुपेताचभाविनी २७ सात्वंदर्पपरित्यज्यदमंमानंचभाविनि ॥ आराध्यवर्दंविप्रं
 श्रेयसायोक्ष्यसेपृथे २८ एवंप्राप्स्यसिकल्याणिकल्याणमनघेध्रुवम् ॥ कोपितेचद्विजश्रेष्ठेकृत्स्नंदह्येतमेकुलम् २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेपर्वणिकुंड
 लाहरणपर्वणिपृथोपदेशेऽधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ कुंत्युवाच ॥ ब्राह्मणंयंत्रिताराजशुपस्थास्यामिपूजया ॥ यथाप्रतिज्ञंराजेंद्रनचमिथ्याब्रवी
 म्यहम् १ एषचैवस्वभावोमेपूजयेयंद्विजानिति ॥ तवचैवप्रियंकार्यंश्रेयश्चपरमंमम २ यद्येवैष्यतिसायाह्यदिप्रातरथोनिशि ॥ यद्यर्धरात्रेभगवान्भमेकोपंकरिष्यति ३
 अयं १९ आवृत्यव्याप्य २०।२१।२२।२३ अग्र्यमग्रेदेयं मयाप्रथममपत्यंतुभ्यंदेयमितिप्रतिज्ञातमित्यर्थः २४।२५ दौष्कुलेयाःदुष्कुलेजाताः प्रग्रहंनिर्वहंगताःप्राप्ताः विकुर्वतिदो
 ष्टंकुर्वति २६।२७।२८।२९ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावेदीपेऽधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ४ ॥ ब्राह्मणमिति यंत्रितानियमयुक्ता १।२।३

॥२४५॥

॥३४५॥

ध्यायः ॥ ३०५ ॥ ॥ गतेइति १ । २ ऋतुरजः ३ । ४ । ५ । ६ । ७

प्राणानिद्रियाणि चक्षुःश्रोत्रादीन्युपस्पृश्य जलेनसम्यगाचम्येत्यर्थः ८ । ९ । १० वृक्षकामं ११ । १२ यथाऽहंगमिष्येतयामामात्रवीधि ननुतद्योग्यमित्याह नत्विति वृथापत्तादमप्याप्य १३

१०। १५। १९ ब्राह्मणेदुर्वाससं १७। १८ विनयदंडं घास्माभिचारविष्यामि १९। २०। २१ अपचातोऽपराधःकृतः २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनील
लंकंठीयेभारतभावदीपेष्टधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ सातुकन्येति १। दध्यौचितितवती अंतरं कालं २। ३ बालेनारूपवयसाऽपिसतासाधुना मोहाच्चित्तपारवश्यात् पापं कृतं हिंसे

तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रोभवेदिति ॥ धीर्येणाप्रतिमोलोकेकवचीकुंडलीति च १४ सात्वमात्मप्रदानं वैकुरुष्व गजगामिनि ॥ उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासं
कल्पमंगने १५ अथ गच्छाम्यहं भद्रं त्वया संगम्य सुस्मिते ॥ यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् १६ शपिष्ये त्वामहं कुद्वो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ त्वत्कृते ता
न्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः १७ पितरं चैव ते मूढं यो न वेति तवानयम् ॥ तस्य च ब्राह्मणस्याद्योऽसौ मंत्रमदात्तव १८ शीलवृत्तमविज्ञाय घास्यामि विनयं परम् ॥
एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखादिवि १९ त्वया प्रलब्धं पश्यंति स्म यंत इव भाविनि ॥ पश्य चैनान् सुरगणान् दिव्यं च क्षुरिदं हिते ॥ पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टव्यं सियेन मां
२० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोऽपश्यन्निदं शानराजपुत्री सर्वानेव स्वेषु धिष्येष्टु स्वस्थान ॥ प्रभावं तं भानुमंतं महांतं यथाऽऽदित्यं रोचमानांस्तथैव २१ सा ता
न् दृष्ट्वा व्रीडमानेव बालासूर्यं देवीं वचनं प्राह भीता ॥ गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्याभावाद्दुःख एवापचारः २२ पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये देहस्यास्य प्रभावंति प्र
दाने ॥ नाहं धर्मलोपायिष्यामि लोके स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देह रक्षा २३ मयामंत्रं बलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ॥ बाल्यादालेतितत्कृत्वा क्षंतुमर्हसि मे विभो २४ सूर्य
उवाच ॥ बालेति कृत्वाऽनुनयंत वाहं दानि नान्याऽनुनयं लभेत् ॥ आत्मप्रदानं कुरु कुंतिकन्ये शांतिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु २५ न चापि गंतुं युक्तं हि मया मिथ्या कृ
तेन वै ॥ असमेत्य त्वया भीरुमंत्राहूतेन भाविनि २६ गमिष्याम्यनवद्यां गिलोके समवहास्यतां ॥ सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यात्तथा श्रुते २७ सा त्वं मयि समागच्छ
पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ॥ विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः २८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि सूर्याह्वाने षडधिकत्रिशततमोऽ
ध्यायः ३०६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सातुकन्या बह्विधं ब्रुवंती मधुरं वचः ॥ अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्वीनी १ न शशाक्यदा बालाप्रत्याख्यातुं तमो
नुदम् ॥ भीताशापात्ततो राजन दध्यौ दीर्घमथांतरम् २ अनागसः पितुः शापो ब्रह्मणस्य तथैव च ॥ मन्निमित्तः कथं न स्यात्कुद्धादस्माद्विभावसोः ३ बालेनापिसता
मोहाद्दृशं पापकृतान्यपि ॥ नाभ्यासादयितव्या निते जांसि च तपांसि च ४ साऽहमद्य भूशं भीता गृहीत्वा च करे भूशम् ॥ कथं त्वं कार्यं कुर्यां विप्रदानं ह्यात्मनः स्वयम्
५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा वैशापपरित्रस्ता बह्विचिंतयती हृदा ॥ मोहेनाभिपरीतां गस्मि यमाना पुनः पुनः ६ तं देवमब्रवीद्भीता बंधूनां राजसत्तम ॥ व्रीडावि
ह्वलयावाचा शापत्रस्ता विशापते ७ ॥ कुंत्युवाच ॥ पिता मे ध्रियते देवमाता चान्ये च बांधवाः ॥ न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो न वेदयम् ८

तथैस्तानि निष्पापान्यपिते जांसि सूर्यादीनि तपांसि दुर्वाससादीनि नाभ्यासादयितव्या नित्यं तं प्रत्यासत्तिविषयाणि न कर्तव्यानि ४। ५। ६ बंधूनां सखीनां ताभ्य इत्यर्थः ७ ध्रियते जीवाति ८

न शोन्नश्येत् ९। १०। ११ प्रभावंति स्वाम्यमर्हति १२ कामयते सर्वानितिकन्येति कन्याशब्दनिर्वचनम् १३ तत्र हेतुः लोककाम्यया लोकप्रियया कामवत्तया १४ अन्यो विवाह नियमादिविकारः
१५। १६। १७ अमृतमयं सहजं वर्म १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५ प्रस्थितं संगमायोपक्रांतम् २६। २७ आत्मसंस्थां विचनवशां एनां न दूषयामास कन्यात्वस्यापनेनेति शेषः
त्वया तु संगमो देवयदिस्याद्विधिवर्जितः ॥ मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्न शेततः ९ अथवा धर्ममेतत्त्वं मन्यसे तपतां वर ॥ ऋते प्रदानाद्दुष्पुंस्तव कामं करो
म्यहम् १० आत्मप्रदानं दुर्धर्षतव कृत्वा सतां त्वहम् ॥ त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहि नाम् ११ ॥ सूर्य उवाच ॥ न ते पितान ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ॥
प्रभावंति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः १२ सर्वान् कामयते यस्मात्कमेर्धातोश्च भाविनि ॥ तस्मात्कन्येह सुश्रोणी स्वतंत्रा वरवर्णिनि १३ नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भ
वति भाविनि ॥ अधर्मं कुत एवाहं वरेयं लोककाम्यया १४ अनादृताः स्त्रियः सर्वानराश्च वरवर्णिनि ॥ स्वभावेषु लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः १५ सामया सह
संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ॥ पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशः १६ ॥ कुंत्युवाच ॥ यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमो नुद ॥ कुंडली कवची शूरो महाभावा
हुर्महाबलः १७ ॥ सूर्य उवाच ॥ भविष्यति महाबाहुः कुंडली दिव्यवर्मभृत् ॥ उभयंचामृतमयं तस्य भद्रं भविष्यति १८ ॥ कुंत्युवाच ॥ यद्येतदमृतादास्ति कुंडले
वर्मचोत्तमम् ॥ मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्तत्त्वादिष्यसि १९ अस्तु मे संगमो देवयथोक्तं भगवं स्वया ॥ त्वदीर्यरूपसत्त्वौ जाधर्मयुक्तो भवेत्स च २० ॥ सूर्य उवाच ॥
अदित्या कुंडले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ॥ तेऽस्य दास्यामि वै भीरुवर्मचैवेदमुत्तमम् २१ ॥ कुंत्युवाच ॥ परमं भगवन्नेवं संगमिष्ये त्वया सह ॥ यदि पुत्रो भवेदेवं यथा
वदसि गोपते २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा तु तां कुंती मा विवेश विहंगमः ॥ स्वर्भानुशत्रुयो गत्मानाभ्यां पस्पर्शचैव ताम् २३ ततः सा विह्वलेवासीत् क
न्यासूर्यस्य तेजसा ॥ पपात चाथ सा देवी शयने मूढचेतना २४ ॥ सूर्य उवाच ॥ सा धयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ॥ सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भवि
ष्यसि २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ॥ एवमस्त्वितीराजेंद्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् २६ इति स्मोक्ता कुंतिराजात्मजा सा विव
स्वतंत्रा च माना सलज्जा ॥ तस्मिन् पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव २७ तिग्मांशुस्तां तेजसा मोहयित्वा योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ॥ न चैवैनां
दूषयामास भानुः संज्ञालिभेभूय एवाथ बाला २८ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि कुंडलाहरणपर्वणि सूर्यकुंतीसमागमे सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ॥ शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवांबरे १ सा बांधवभयाद्बाला गर्भं तं विनिगूहती ॥ धारयामास सु
श्रोणी न चैनां बुबुधे जनः २ न हि तां विदनाय न्याकाचिद्वा त्रेयिका मृते ॥ कन्या पुरगतां बालानि पुणां पारिरक्षणे ३ ततः कालेन सार्गं सुपुत्रवरवर्णिनी ॥ कन्यैव तस्य
देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ४ तथैवावद्ध कवचं कनकोज्ज्वलकुंडलम् ॥ हर्यक्षं वृषभस्कंधं यथाऽस्य पितरं तथा ५ २८ ॥ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदी
पे सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ तत इति ॥ दशोत्तरे पक्षे दशोत्तरे पक्षे प्रतिपादि चंद्रं बाल उद्धृतः माघशुक्लपतिपदिकर्णनिषेकजन्मेत्यर्थः १। २। ३। ४ हर्यक्षं सिंहनेत्रम् ५

॥ २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ देवदेवर्जविधिनाईश्वरेणनिर्मितम् २७ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीये भारतभाष्ये अष्टाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ॐ ॥

॥२४७॥

तां महाधनुर्धरताम् १८ । १९ यतःकालेष्टः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकण्ठीये मारतभावदीपेनवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥
॥ देवराजमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ अवनिष्टदार्ढ्यं निवापं न्युप्यतेबीजमस्मिन्नितिक्षेत्रं बहुवार्षिकयावज्जीविकट्टिरूपम् ६ । *

८ । ९ । १० । ११ गमनीयोवध्यः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ आयानेव आगच्छन्नेव १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

॥२४८॥

सांख्यितश्चयथाशक्तिपूजितश्चयथाविधि ॥ नचान्यसद्विजश्रेष्ठःकामयामासवैवरम् ८ यदानान्यप्रवृणुतेवरं वैद्विजसत्तमः ॥ तदैनमब्रवीदूयोराधेयःप्रहसन्नि
व ९ सहजं वर्ममेविप्रकुण्डलेचासृतोद्भवे ॥ तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम् १० विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकंटकम् ॥ प्रतिगृह्णीष्वमतस्त्वं साधु
ब्राह्मणपुंगव ११ कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ॥ गमनीयो भविष्यामिशत्रूणां द्विजसत्तम १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यदन्यं न वरं वद्रे भगवान्पाकशास
नः ॥ ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः १३ विदितो देवदेवेश प्रागेवासिममप्रभो ॥ न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्यं वृथा वरम् १४ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया
देवो वरो मम ॥ अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् १५ यदि दास्यामि ते देवकुण्डले कवचं तथा ॥ वध्यतामुपयास्यामि त्वंच शक्रावहास्यताम् १६ तस्मा
द्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्मचोत्तमम् ॥ हरस्वशक्रकामं मेन दद्यामहमन्यथा १७ ॥ शक्र उवाच ॥ विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवातिकम् ॥ तेन ते सर्वमाख्यातमेव
मेतन्न संशयः १८ काममस्तु तथा तात तव कर्णयथेच्छसि ॥ वर्जयित्वा तु मेव ज्रं प्रवृणीष्वयथेच्छसि १९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वास
वम् ॥ अमोघांशक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः २० कर्ण उवाच ॥ वर्मणा कुण्डलाभ्यांच शक्तिमेदेहि वासव ॥ अमोघांशत्रुसंघानां घातिर्नोपृतनामुखे २१ ततः
संचित्य मनसामुहूर्तमिव वासवः ॥ शक्त्यर्थं पृथिवीपालकर्णं वाक्यमथाब्रवीत् २२ कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मचैव शरीरजम् ॥ गृहाण कर्णशक्तिं त्वमनेन समयेन च २३
अमोघाहंति शतशः शत्रून्मम करच्युता ॥ पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः २४ सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ॥ गर्जतं प्रतपंतं च मामेवैष्यति मृत
ज २५ कर्ण उवाच ॥ एकमेवाहमिच्छामि रिपुंहंतुं महाहवे ॥ गर्जतं प्रतपंतं च यतो मम भयं भवेत् २६ ॥ इंद्र उवाच ॥ एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जतं बलिनरणे ॥
त्वं तु यं प्रार्थयस्ये कं रक्ष्यते समहात्मना २७ यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितम् ॥ नारायणमर्चित्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते २८ ॥ कर्ण उवाच ॥ एवमप्यस्तु भग
वन्नेकवीरवधेमम ॥ अमोघां देहि मे शक्तियथा हन्यां प्रतापिनम् २९ उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचंच ते ॥ निरुक्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ३० ॥ इंद्र
उवाच ॥ न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ॥ व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ३१ यादृशस्तेऽपि तु र्वर्णस्ते जश्च वदतां वर ॥ तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भ
विता पुनः ३२ विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ॥ प्रमतो भोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषापतिष्यति ३३ ॥ कर्ण उवाच ॥ संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ॥
यथामामात्यशक्रत्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ३४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशांपते ॥ शस्त्रं गृहीत्वानि शितं सर्वगात्राण्यकृतं तत ३५

२६ | २७ | २८ | २९ | ३० | ३१ | ३२ | ३३ | ३४ | ३५ | ३६

॥२४८॥

३६ । ३७ कृणातिहिनस्ति कृतंतिष्ठिनतिवा अंगानीतिकर्णद्वयार्थः २८ । २९ । ४० । ४१ । ४२ ॥ इत्यारण्यकेपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥
ततोदेवामानवादानवाश्चनिकृतं तंतं कर्णमात्मानमेवम् ॥ दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादानप्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजोवैविकारः ३६ ततोदिव्यादुन्दुभयः प्रणेदुःपपातोच्चैः पुष्पव
पंचदिव्यम् ॥ दृष्ट्वा कर्णेशस्त्रसंरुतगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवारम् ३७ ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमंगातथैवाद्रं प्रददौ वासवाय ॥ तथोक्त्यप्रददौ कुंडलेते कर्णा
त्स्मात्कर्मणातेन कर्णः ३८ ततः शक्रः प्रहसन् वंचयित्वा कर्णं लोकेयशसायोजयित्वा ॥ कृतं कार्यं पांडवानां हि मेनेततः पश्चादिवमेवोत्पपात ३९ श्रुत्वा कर्णमुषितं
धातराणादीनां सर्वे भग्नदपां इवासन् ॥ तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्थाजहृषुः काननस्थाः ४० ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्यावोराः पांडवास्तेव भूयः कुत
श्चेतेश्रुतवंतः प्रियंतत ॥ किं वाऽकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते तन्मे सर्वं भगवान्ठयाकरोतु ४१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ लब्ध्वा कृष्णां सैधवं द्रावयित्वा विप्रैः सार्धं काम्य
कादाश्रमात्ते ॥ मार्कंडेयाच्छ्रुतवंतः पुराणं देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ४२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यकेपर्वणि कुंडलाहरणपर्वणिकवचकुंडलदाने दशाधिकात्रि
शत्तमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ॥ ४३ ॥ समाप्तं चेदं कुंडलाहरणपर्व ॥ अथारण्यपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं हतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ॥ प्र
तिपद्यततः कृष्णां किमकुर्वत पांडवाः १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ॥ विहाय काम्यं कंराजा सहभ्रातृभिरच्युतः २ पुन
र्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ॥ स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रवदुपादपम् ३ अनुभुक्तफलाहाराः सर्वे एवमितामनाः ॥ न्यवसन् पांडवास्तत्र कृष्णया सह भार्याया
४ वसन् द्वैतवने राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ५ ब्राह्मणार्थे पराक्रांता धर्मात्मानो यतवताः ॥ क्लेशमाच्छेत्त विपुलं सुखोदकं
परंतपाः ६ तास्मिन् प्रातिवसंतस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ॥ वने क्लेशं सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि ते शृणु ७ अरणीसहितं मथं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ मृगस्य च वर्षमाणस्य
विषाणे समसज्जत ८ तदादाय गतौ राजंस्त्वरमाणो महामृगः ॥ आश्रमांतरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ९ ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा सविप्रः कुरुसत्तम ॥ त्वरितोऽभ्याग
मत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया १० अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ॥ आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्तश्चेदमब्रवीत् ११ अरणीसहितं मथं समासक्तं वनस्पतौ ॥ मृ
गस्य च वर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत १२ तदादाय गतौ राजंस्त्वरमाणो महामृगः ॥ आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः १३ तस्य गत्वा पदं राजन्नासाद्य च महा
मृगम् ॥ अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पांडवाः १४ ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ॥ धनुरादाय कैतेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह १५ सन्नद्धाधन्विनः स
र्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ॥ ब्राह्मणार्थे यतंतस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् १६ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजंतो महारथाः ॥ नाविध्यन् पांडवास्तत्र पश्यंतो मृगमंतिकात् १७
एवमिति १ । २ । ३ अनुमुक्ताः भ्रातृभिः फलाहाराः फलान्येवाहर्तुं शीलाः ४ । ५ । ६ । ७ अरणी उत्तराधरेऽग्निमधनकाष्ठे ताभ्यां सहितं मथं निर्भयतदं ८ आश्रमांतरितः आश्रमदूरगतः
९ । १० । ११ । १२ । १३ पदं मार्गं चिह्नं गत्वा प्राप्य तेनैव पथा तदानयत १४ । १५ । १६ । १७

१८।१९।२० धर्मो नममज्ज धर्मलोपोऽर्थलोपश्चना भूत् आलस्यादित्युपचर्यते स्वयि अनुत्तराः प्रतिवाक्यराहिताः सर्वभूतेषु कार्याद्यैः उपस्थिते ओमित्येव वदामो ननु वाक्यांतरमित्यर्थः संशयं
ब्राह्मणस्य कर्मलोपनिमित्तदोषं २१ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नापदामिति । निमित्तफलं धर्मः भारव्यरूप
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यतमहामृगः ॥ अपश्यंतो मृगं शांतादुःखं प्राप्तामनास्विनः १८ शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने ॥ सुत्पिपासापरीतांगाः पांड
वाः समुपाविशन् १९ तेषां समुपविष्टानां कुलोदुःखितस्तदा ॥ अब्रवीद्भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात्कुरुनंदनम् २० नास्मिन्कुले जातु ममज्जधर्मो न चालस्यादर्थलोपो
बभूव ॥ अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः संप्राप्ताः स्मः संशयं किन्नराजन् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि मृगान्वेषणे एकादशाधिकत्रिशतत
मोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नापदामस्ति मर्यादानिमित्तं न कारणम् ॥ धर्मस्तु विभज्यर्थं मुभयोः पुण्यपापयोः १ ॥ भीम उवा
च ॥ प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्य वतदा ॥ नमयानिहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् २ ॥ अर्जुन उवाच ॥ वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषि
ताः ॥ अतितीव्रामयाक्षां तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ३ ॥ सहदेव उवाच ॥ शकुनिस्त्वायदाऽजैषीदक्षयूतेन भारत ॥ समयानहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम्
४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजान कुलं वाक्यमब्रवीत् ॥ आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ५ पानीयमंतिके पश्य वृक्षांश्चाप्युदकाश्रितान् ॥
एते हि भ्रातरः श्रांतास्तव तात पिपासिताः ६ न कुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ॥ अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समंततः ७ पश्यामि बहुलान् राजन् वृक्षा
नुदकसंश्रयान् ॥ सारसानां चानेह दमत्रोदकमसंशयम् ८ ततोऽब्रवीत्स्यष्टिः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ गच्छ सौम्यततः शीघ्रं तूणैः पानीयमानय ९ न कुलस्तु
तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ॥ प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत १० सदृष्ट्वा विमलंतोयं सारसैः परिवारितम् ॥ पातुकामस्ततो वाचमंतरिक्षात्सशुश्रुवे
११ ॥ यक्ष उवाच ॥ मातातसाहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्रानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिव हरस्व च १२ अनादृत्य तु तद्वाक्यं न कुलः सुपिपासितः ॥ अपि व
च्छीतलंतोयं पीत्वा च निपपातह १३ चिरायमाणेन कुले कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीद्भ्रात रं वीरं सहदेवमरिदमम् १४ भ्राता हि चिरया तोनः सहदेव तवाग्रजः ॥ त
थैवानयसो दयं पानीयं च त्वमानय १५ सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ॥ ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं न कुलं तदा १६ भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ॥
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागम्य भाषत १७ मातातसाहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्रानुक्त्वा यथाकामं पिवस्व च हरस्व च १८ अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पि
पासितः ॥ अपि वच्छीतलंतोयं पीत्वा च निपपातह १९ अथाब्रवीत्सविजयं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातरौ ते परिगतौ बीभत्सोऽशत्रुकर्शन २० तौ चैवानयमद्रं
ते पानीयं च त्वमानय ॥ त्वं हि न स्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः २१

रत्वर्यफलं सुखदुःखरूपं विभजति १ प्रेष्यवत्प्रेष्यामिव

२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११ साहसं जलपानरूपं परिग्रहेऽनियमः यो मत्प्रभ्रान्बदेत्स एवेतः पयः पिवेद्भरेद्वेति ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१

२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० विधानेन यत्नेन ३१ न भविष्यसि मरिष्यसि ३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरंधनुः ॥ आमुक्तस्वप्नो मेधावीतत्सरः प्रत्यपद्यत २२ ततः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ॥ तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः
२३ प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ॥ धनुरुद्यम्य कौंतेयो व्यलोकयत तद्वनम् २४ नापश्यत्तत्र किंचित्समूतमस्मिन् महावने ॥ सव्यसाची ततः श्रांतः पा
नीयसोऽभ्यधावत २५ अभिधावंस्ततो वाक्यमंतरिक्षात्सशुश्रुवे ॥ किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया २६ कौंतेय यदि प्रश्रान्स्तान्मयोक्तान् प्रतिपत्स्य
से ॥ ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत २७ वारितस्व ब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ॥ यावद्वाणैर्विनिभिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि २८ एवमुक्त्वा ततः पा
र्थः शरैस्त्रानुमंत्रितैः ॥ प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः शब्दवेधं च दर्शयन् २९ कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन् भरतर्षभ ॥ सत्वमोघानि पून्मुक्त्वा कृष्णयाऽभिप्रपीडितः ३०
अनेकैरिषु संघातैरंतरिक्षे वर्षह ॥ यक्ष उवाच ॥ किं विधानेन ते पार्थ प्रश्रानुक्त्वा ततः पिव ३१ अनुक्त्वा च पिवन् प्रश्रान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ एवमुक्तस्ततः
पार्थः सव्यसाची धनंजयः ३२ अवज्ञायैव तां वाचं पीत्वैव निपपातह ॥ अथाब्रवीद्भीमसेनं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ३३ न कुलः सहदेव श्वबीभत्सुश्च परंतप ॥ चिरं ग
तास्तोयहेतोर्न चागच्छंति भारत ३४ तांश्चैवानयमद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तं देशं प्रत्यपद्यत ३५ यत्र ते पुरुषव्याघ्राभ्रातरोऽस्य निपा
तिताः ॥ तान् दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ३६ अमन्यत महाबाहुः कर्मतद्यक्षरक्षसाम् ॥ संचितयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य वै ३७ पास्यामि तावत्पा
नीयमिति पार्थो वृकोदरः ॥ ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ३८ ॥ यक्ष उवाच ॥ मातातसाहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्रानुक्त्वा तु कौंतेय ततः पिव हरस्व
च ३९ एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ॥ अनुक्त्वैव तु तान् प्रश्रान् पीत्वैव निपपातह ४० ततः कुंतीसुतो राजा प्रचित्य पुरुषर्षभः ॥ समुत्थाय महाबाहुर्द
ह्यमानेन चेतसा ४१ व्यपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ॥ रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ४२ नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ॥ भ्रमरैरुप
गीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ४३ सगच्छन्कानने तस्मिन् हेमजालपरिष्कृतम् ॥ ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ४४ उपेतं नलिनीजालैः सिंधुवारैः सचेत
सैः ॥ केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ॥ श्रमार्तस्तदुपागम्य सरोदृष्ट्वाऽथाविस्मितः ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरण्यपर्वणि नकुलादि
पतने द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सददर्श हतान् भ्रातृन् लोकपालानिवच्युतान् ॥ युगांते समनुप्राप्ते
शक्रप्रतिमगौरवान् १ विनिकीर्णधनुर्बाणदृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ॥ भीमसेनं यमौ चैवानिर्विचेष्टान् गतायुषः २ सदीर्घमुष्णनिःश्वस्य शोकवाष्पपरिष्कृतः ॥ तान् दृष्ट्वा
पतितान् भ्रातृन् सर्वांश्चितासमन्वितः ३

४२।४३ हेमजालानि हेमवर्णानि केसरानि तैः परिष्कृतं

मंडितं ४४ सिंधुवारैर्जलजविशेषैः ४५ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सददर्शोति १।२।३

४ । ९ विधर्मिण्योऽनृताः ६ । ७ । ८ नकस्यचिदजेताऽपितुसर्वस्यैवजेता ९ आशाराज्याशां संहत्यविनाश्य १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ दध्यौकारणंमरणहेतुं विचारि
धर्मपुत्रोमहाबाहुर्विललापसुविस्तरम् ॥ ननुत्वयामहाबाहोप्रतिज्ञातं वृकोदर ४ सुयोधनस्यभेत्स्यामिगदयासक्थिनीरणे ॥ व्यर्थे तद्व्यमेसर्वं त्वयिरीरेनिपा
तिते ५ महात्मनिमहाबाहोऽकुरुणांकीर्तिवर्धने ॥ मनुष्यसंभवावाचोविधर्मिण्यःप्रतिश्रुताः ६ भवतां दिव्यवाचस्तुताभवंतुकथंमृषा ॥ देवाश्चापियदाऽञ्चन
सूतकेत्वाधनंजय ७ सहस्राक्षादनवरःकुंतिपुत्रस्तवेतिवै ॥ उत्तरेपारियात्रेचजगुर्भूतानेसर्वशः ८ विप्रनष्टांश्रियंचैषामाहर्तापुनरंजसा ॥ नास्यजेतारणेक
श्चिदजेतानैषकस्यचित् ९ सोऽयंमृत्युवशंयातःकथंजिष्णुर्महाबलः ॥ अयंममाशांसंहत्यशेतेभूमौधनंजयः १० आश्रित्ययंयंनानाथदुःखान्येतानिसेहिम ॥
रणेप्रमत्तौवीरौचसदाशत्रुनिबर्हणौ ११ कथंरिपुवशंयातौकुंतीपुत्रौमहाबलौ ॥ यौसर्वास्त्राप्रतिहतौभीमसेनधनंजयौ १२ अश्मसारमयंनूनंहृदयंममदुर्हदः ॥
यमौयदेतौदृष्ट्वाऽद्यपितौनावदीर्यते १३ शास्त्रज्ञादेशकालज्ञास्तपोयुक्ताःक्रियान्विताः ॥ अकृत्वासदृशंकर्मकिंशेध्वंपुरुषर्षभाः १४ अविश्रतशरीराश्चाप्यप्र
मृष्टशरासनाः ॥ असंज्ञाभुविसंगम्यकिंशेध्वमपराजिताः १५ सानूनिवाद्रेःसंसुप्तानदृष्ट्वाभ्रातृन्महामतिः ॥ सुखंप्रसुप्तानप्रस्विन्नःस्विन्नःकष्टादशांगतः १६
एवमेवेदमित्युक्त्वाधर्मात्मासनरेश्वरः ॥ शोकसागरमध्यस्थोदध्यौकारणमाकुलः १७ इतिकर्तव्यतांचेतिदेशकालविभागवित् ॥ नाभिपेदेमहाबाहुश्चितयानो
महामतिः १८ अथसंस्तभ्यधर्मात्मातदात्मानंतपःसुतः ॥ एवंविलप्यबहुधाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः १९ बुद्ध्याविचितयामासवीरा केननिपातिताः २० नैषांश
स्त्रप्रहारोऽस्तिपदनेहास्तिकस्यचित् ॥ भूतंमहादिदंमन्येभ्रातरोयेनमेहताः २१ एकाग्रंचितयिष्यामिपीत्वावेत्स्यामिवाजलम् ॥ स्यात्तुदुर्योधनेनेदमुपांशुवि
हितंरुतम् २२ गांधारराजरचितंसततंजिह्वाबुद्धिना ॥ यस्यकार्यमकार्यवासममेवभवत्युत २३ कस्तस्यविश्वसेद्वीरोदुष्कृतेरुतात्मनः ॥ अथवापुरुषैर्गुह्यैः
प्रयोगोऽयंदुरात्मनः २४ भवेदितिमहाबुद्धिर्बहुधातदचितयत् ॥ तस्यासीन्नविषेणेदमुदकंदूषितंयथा २५ मृतानामपिचैतेषांविहृतंनैवजायते ॥ मुखवर्णाः
प्रसन्नामेभ्रातृणामित्यचितयत् २६ एकैकशश्चौघवलानिमान्पुरुषसत्तमान् ॥ कोऽन्यःप्रतिसमासेतकालांतकयमाहते २७ एतेनव्यवसायेनततोयंव्यवगाढ
वान् ॥ गाहमानश्चततोयमंतरिक्षात्सशुश्रुवे २८ ॥ यक्षउवाच ॥ अहंवकःशैवलमत्स्यभक्षोनीतामयाप्रेतवशंतवानुजाः ॥ त्वंपंचमोभविताराजपुत्रनचेत्प्र
श्रान्पृच्छतोव्याकरोषि २९ मातातसाहसंकार्षीर्ममपूर्वपरिग्रहः ॥ प्रश्रानुक्तातुकौतेयततःपिबहरस्वच ३० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ रुद्राणांवावसूनांवामरु
तांवाप्रधानमाक् ॥ पृच्छामिकोभवान्देवोनैतच्छकुनिनारुतम् ३१

तवान् १७ । १८ तपःसुतोधर्मपुत्रः १९ । २० । २१ उपाशुविहितमस्माभिरज्ञातंसद्विहितं २२ । २३ दुष्कृतेःपापकर्मणः २४ । २५ । २६ औघवलान्महाप्रवाहवेगात् प्रतिसमासेत प्र
वियुद्धवेत् कालेःतंकरोतियस्तादृशोयमःकालांतकयमस्तस्मात् २७ । २८ । २९ । ३० प्रधानमाक्प्रधान्यमाक् ३१

३२ तेतव ३३ तेत्वया ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ यद्यतःआत्मनैवात्मस्वरूपंवक्तव्यमतस्तेप्रश्रान्प्रतिवक्ष्यामि ४४ किंस्विदादित्यमुन्नयतीत्यादिप्र
श्रोत्तरमालिका आत्मनस्तत्त्वंनिर्णेतुमारब्धा 'तरतिशोकमात्मवित्'इतिज्ञानस्यफलवत्त्वश्रवणात्तत्सिद्धयेचोच्चावचसाधनजातमस्यानिरूप्यते तांकारुण्यस्यामः ४५ आदित्यमादत्ते
शब्दादीन्श्रोत्रादिभिरित्यादित्योजीवस्तं गौरोऽहमंधोऽहमदुःखहंकर्ताऽहमित्याद्यनुभवाद्देहाद्यात्मतयाभासमानं वादिमिश्रानेकधाविकल्पमानं ब्रह्मवेदउन्नयति देहादिभ्यःपृथक्करोति
श्रुतिरेवात्मतत्त्वंनिर्णयेमानमित्यर्थः तथाचश्रुतिः । 'नावेदविन्मनुतेतंवृहंतं'इति । ननुसर्वेऽपिवेदादात्मानंजानंतितेत्याह देवाइति देवाःशमादयस्तस्याभितश्वराःसहायाः । अस्तंस्वस्थानमप
हत्तपाप्मादिगुणाष्टकविशिष्टंकारणभूतंहादाकाशंप्रत्येनंधर्मः साक्षात्परंपरयावा कर्मोपासनारूपोनयातिप्रापयति । सप्तवमुक्तविधंस्वरूपंसमुणब्रह्मभावंप्राप्य तद्भावेन सत्येसर्वबाधावधिमृतेषु
हिमवान्पारियात्रश्चविध्योमलयएवच ॥ चत्वारःपर्वताःकेनपातिताभूरितेजसः ३२ अतीवतेमहत्कर्मरुतंचबलिनावर ॥ यान्नदेवानगंधर्वानासुराश्चनराक्ष
साः ३३ विषहेरन्महायुद्धेरुतंतेतन्महाहुतम् ॥ नतेजानामियत्कार्यनाभिजानामिकाक्षितम् ३४ कौतूहलंमहज्जातंसाध्वसंचागतंमम ॥ येनास्म्युद्विग्रह
दयःसमुत्पन्नशिरोज्वरः ३५ पृच्छामिभगवंस्तस्मात्कोभवानिहतिष्ठति ॥ यक्षउवाच ॥ यक्षोहमस्मिभद्रंतेनास्मिपक्षाजलेचरः ३६ मयैतेनिहताःसर्वेभ्रात
रस्तेमहौजसः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तामशिवांश्रुत्वावाचंसपरुपाक्षराम् ३७ यक्षस्यब्रुवतोराजप्रपक्रम्यतदास्थितः ॥ विरूपाक्षंमहाकायंयक्षंतालसमु
द्रयम् ३८ ज्वलनार्कप्रतीकाशमष्टप्यपर्वतोपमम् ॥ वृक्षमाश्रित्यतिष्ठंतंदर्शभरतर्षभः ३९ मेघगंधीरनादेनतर्जयंतंमहास्वनम् ॥ यक्षउवाच ॥ इमेतेभ्रा
तरोराजन्वार्यमाणामयाऽसकृत् ४० बलातोयंजिह्वीर्षतस्ततोवैष्टदितामया ॥ नपेयमुदकंराजन्प्राणानिहपरीप्सता ४१ पार्थमासाहसंकार्षीर्ममपूर्वपरिग्रहः ॥
प्रश्रानुक्तातुकौतेयततःपिबहरस्वच ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ नचाहंकामयेयक्षतवपूर्वपरिग्रहम् ॥ कामंनैतत्प्रशंसंतिसंतोहिपुरुषाःसदा ४३ यदात्मना
स्वमात्मानंप्रशंसेऽपुरुषर्षभ ॥ यथाप्रजंतुतेप्रश्रान्प्रतिवक्ष्यामिपृच्छमाम् ४४ ॥ यक्षउवाच ॥ किंस्विदादित्यमुन्नयतिकेचतस्याभितश्वराः ॥ कश्चैनमस्तं
नयतिकस्मिंश्चप्रतितिष्ठति ४५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ब्रह्मादित्यमुन्नयतिदेवास्तस्याभितश्वराः ॥ धर्मश्चास्तंनयातिचसत्येचप्रतितिष्ठति ४६ ॥ यक्षउ
वाच ॥ केनस्विच्छ्रोत्रियोभवतिकेनस्विद्विदतेमहत् ॥ केनस्विद्वितीयवान्भवतिराजन्केनचबुद्धिमान् ४७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतेनश्रोत्रि
योभवतितपसाविदतेमहत् ॥ घृत्याद्वितीयवान्भवतिबुद्धिमान्बुद्धसेवया ४८

द्विचिन्मात्रेप्रतिष्ठितोभवति तथाचश्रुतिः । 'सर्वविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गलोकेसर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतःसमभवत्'इति।प्रथमंशास्त्रजंज्ञानं ततःशमादिसंपन्नस्ययोगबला
द्देहाद्यध्यासनिवृत्तिस्ततःस्वर्गाख्यसगुणब्रह्मदर्शनं ततः केवलीभावइति श्रुतेरर्थः ४५ । ४७ वेदस्यसत्येप्रतिष्ठाहेतुत्वमुक्तंतद्वद्वद्वारमाह श्रुतेनेति श्रोत्रियोवेदाध्यायी श्रुतेनाचार्यमुखाद्देवार्था
वधारणेनभवति नत्वक्षरग्रहणमात्रेण । ततश्चतपसायुक्त्याच श्रुतस्यार्थस्यालोचनेनमहत्ब्रह्मविदतेजानीति मानमेयगताऽसंभावनानिवृत्त्यानिश्चितोति । घृत्या । 'घृत्याययाधारयतेमनःप्राणं
द्वियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्यादितिःसापार्थसात्विकी'इत्युक्तलक्षणया निदिध्यासनेनेत्यर्थः द्वितीयमनीशत्वादिविशिष्टादिव्याप्त्युपस्थापिताज्जीवाद्रूपात्तद्विपरीतंविद्याप्राप्त्यप्रतीचो

यद्वितीयं रूपं तद्वान्भवति । एतच्चयनिश्चयात्मिका बुद्धिर्गुरुपदेशादेव प्राप्येत्याह बुद्धिमानिति तथाच श्रुतिः । 'आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः आचार्यवानपुरुषो वेद' इत्यादिरात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादित्रयमाचार्यवत्त्वेति दर्शयति ४८ । ४९ श्रवणाद्याधिकारे हेतुमाह त्रिभिरुत्तरैः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं विप्राणां देवत्वं स्वर्गलोकप्रापकं । तपः शमादिकं सदाचार इत्युपादेयद्वयं । मानुषोभावो देहाद्याभिमानः मरणं जन्ममरणप्रापकः । परिवादो देवब्रह्मणादिदूषणं असदाचार इति हेतुद्वयं ५० । ५१ परित्याग आर्तानामिति शेषः ५२ । ५३ इतोऽप्यंतरं मे हेतुमाह प्राणमनसीनिरुध्यमाने यज्ञे सामयजुषी इव ज्ञानयज्ञोपकारकं । ऋक् एका मुख्या यज्ञं ज्ञानं वृणुते स्वीकरोति ज्ञानोत्पादिकेत्यर्थः तथाच श्रुतिः । 'मनोवाचं प्राणं तान्यात्मने कुरु त' इति आत्माहितार्थमेतत्प्रयमजापतिना सृष्टमित्याह तथा तत्त्वोपनिषदं पुरुषमित्यौपनिषदत्वविशेषणं वाचोमुख्यत्वमाह ५४ । ५५ शमादीनां प्राणजयादीनां चासंभवे यज्ञाद्येव कर्तव्य

॥ यक्ष उवाच ॥ किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ॥ कश्चैषां मानुषोभावः किमेषामसतामिव ४९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वाध्याएषां देवत्वं तप एषां सतामिव ॥ मरणं मानुषोभावः परित्यागोऽसतामिव ५० ॥ यक्ष उवाच ॥ किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ॥ कश्चैषां मानुषोभावः किमेषामसतामिव ५१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ॥ भयं वै मानुषोभावः परित्यागोऽसतामिव ५२ ॥ यक्ष उवाच ॥ किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ॥ का चैषां वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ५३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ॥ ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ५४ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विदावपतां श्रेष्ठं किं स्विन्नवपतां वरम् ॥ किं स्विप्प्रतिष्ठमानानां किं स्विप्प्रसवतां वरम् ५५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्षमावपतां श्रेष्ठं बीजं निवपतां वरम् ॥ गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरम् ५६ ॥ यक्ष उवाच ॥ इंद्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमानलोकपूजितः ॥ संमतः सर्वभूतानामुद्धसन्कोन जीवति ५७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ॥ न निर्वपति पंचानामुद्धसन्नस जीवति ५८ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विद्वरुतरं भूमेः किं स्विद्वरं च खात् ॥ किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्वरं तृणात् ५९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माता गुरुतरा भूमेः स्वात्पितोऽक्षतरस्तथा ॥ मनः शीघ्रतरं वाताच्चिता वहुतरी तृणात् ६० ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विद्वसुतं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ॥ कस्य स्विद्वदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ६१

मित्याह आवपतां आसमंतात् देवांस्तर्पयतां वर्षवृष्टिः श्रेष्ठं फलं सर्वलोकोपकारकत्वात् यथोक्तं । 'अग्नौ प्रास्तावृष्टिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्या जापते वृष्टिः' इति । निवपतां निवपः पितृ तर्पणं तत्कुर्वतां बीजं क्षेत्रारामाद्यात्मोपकारकं फलं । 'आयुः प्रजाधनं विद्यास्वर्गमोक्षं सुखानि च । प्रयच्छंतु तथाराज्यं प्रीतास्तुभ्यं पितामाहाः' इति स्मृत्युक्तं । प्रतिष्ठमानानां भिदेव प्रतिष्ठालिप्सूनां गावः श्रेष्ठं । प्रसवतां संततिमिच्छूनां पुत्रः श्रेष्ठं फलं दौहित्रादिभ्यः गवां पुत्रस्य च वृष्टार्थत्वेऽपि अतिथिप्रीणनद्वारा श्राद्धप्रदानादिवारोपकारकत्वेन परंपरया श्रवणाद्याधिकारहेतुत्वं ज्ञेयं ५५ इतोऽपि साधनाद्विद्योऽस्तं निंदति इंद्रियार्थानिति इंद्रियार्थान्शब्दादीन् लोकेष्वनादिमत्त्वेन पूजितः संमतो दानाधिकारित्वेन ५७ न निर्वपति न प्रयच्छति देवतादिभ्यः ५८ उक्तसाधनाशक्तेन मातापित्रोः शुश्रूषा मनोनिरोधस्तृणवत्तृणायाश्चितायास्त्यागश्च कर्तव्य इत्याह किं स्विद्वरं इति ५९ । ६० । ६१

ननु मनोमात्रेणैव शिष्यत इत्याशंक्य नेत्याह मत्स्य इव मत्स्यो जीवः जाग्रत्स्वप्नयोरिह लोकपरलोकयोर्वा तीरयोरिव संचारेण सुप्तः स्वनीडभूतं सद्रूपं ब्रह्म प्राप्तो न निमिषति मनो बहुषट्पट्टिर्न भवति । 'न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति श्रुतिः । ननु मत्स्योऽविनाशित्वात् जातश्चेत्कस्तर्हि जात इत्यत आह अदं पिंडब्रह्मादिरूपं जातमुत्पन्नं सत्तनचोपति न च लति । चुपमंदायांगतौ पुरुषप्रवर्तितमेवाहंकारादिजडजातं चेष्टते इत्यर्थः । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाश आनंदो न स्यात्' इति श्रुतिः । कस्तर्हि जातजातयोरेतयोः संयोगस्य दुःखदस्य निवृत्त्युपाय इत्यत आह अश्मनः अशरीरस्य निवृत्तदेहत्रयाध्यासस्य योगिनो हृदयं शोकनीडनास्ति । कथं तर्हि समाधेरपि व्युत्तिष्ठंतीत्याह नदीचित्तनदी वेगेन वर्धते सुष्ठु सावस्थापन्नस्य स्वप्नदर्शनवत्समाहितोत्थितस्यायं प्रपंचो दृष्टिसमसमयमात्रजात इत्यर्थः ६२ । ६३ मनोरोधाशक्तस्य दानमेव श्रेय इत्याह सार्थो यथा प्रवसतो मित्रं भवमरिष्यतो मत्स्यं दानं मित्रमित्यर्थः ६४ । ६५ दानस्य चित्तशुद्धिद्वारा यज्ञादौ यज्ञादेश्च चित्तैकाग्र्यद्वारा समष्ट्युपास्तौ प्रवृत्तिहेतुत्वेन च उपकारकत्वमाह अतिरिचि अग्निराहवनीयादिरूपः गवामृतं क्षीरं तदेव सोमाख्यं होतव्यं सोयं सनातनो नित्यो

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यंजं जातं न चोपति ॥ अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ६२ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विद्वसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ॥ आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ६३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ॥ आतुरस्य मिषं मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ६४ ॥ यक्ष उवाच ॥ कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्वर्मसनातनम् ॥ अमृतं किं स्विद्राजेंद्र किं स्विद्वर्षमिदं जगत् ६५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ॥ सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ६६ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विदेको विचरते जातः को जायते पुनः ॥ किं स्विद्विमस्य भेषज्यं किं स्विदावपनं महत् ६७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सूर्य एको विचरते चंद्रमा जायते पुनः ॥ अग्निर्हिमस्य भेषज्यं भूमिरावपनं महत् ६८ ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ॥ किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ६९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ॥ सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ७० ॥ यक्ष उवाच ॥ किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्वैवकुतः सखा ॥ उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ७१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या देवकुतः सखा ॥ उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ७२

धर्मः अमृतो मोक्षहेतुः तत्र द्वारमाह वायुः सर्वमिदं जगत् 'वायुरेव व्याप्तिर्वायुः समष्टिः' इति श्रुतिः । पिंडब्रह्मादात्मकवायुरूपत्वमाप्तेर्मांसाद्वारमित्यर्थः ६५ । ६७ उक्तलक्षणस्य वायोरपि संहारे किमवशिष्यत इत्याह सूर्य एको विचरते सूर्यवच्चित्रकाशरूप आत्मेवास्ति । अवस्थात्रये तदभावे च प्रकाशसत्त्वात् सत्त्वयोः सूर्य इव कुतस्तर्हि प्रपंचमानमत आह चंद्रमा जायते पुनः । 'चंद्रमामनोभूत्वा' इति श्रुतेर्न नष्टाविद्यावशादुत्पद्यते तच्च दुःखप्रदं जगत्कल्पयति अविद्या निवृत्त्युपायमाह अग्निर्हिमस्य भेषज्यं । 'अग्निर्वाग्भूत्वा' इति श्रुतेर्वागेव तत्त्वमस्यादिका हिमस्य सूर्याभिभावकस्याविद्या जाड्यस्य औषधं निवारकं । भूमिः शरीरं तदेव महदावपनं विद्याया अविद्यायाश्च निधानपात्रं इहेव संसारित्ववदसंसारि ब्रह्मभावोऽपि साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ६८ अवस्थाभ्यां प्रपञ्चाभ्यां ब्रह्मविद्यासूत्रं ससाधनमुपक्षिप्तं तत्ससाधनं त्वं पदार्थशोधस्तत्स्त्रिभित्त्पदार्थशोधः ससाधनः कुतः इदानीं पुनः प्रकारांतरेण साधनान्येव विदधत त्वं पदार्थयोरेवं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादि महावाक्यमतिपाद्यं दर्शयति नवभिः किं स्विदेकपदमित्यादिना ६९ एकपदं एकमेव पर्यवसानस्थानं दाक्ष्येकस्त्रो धर्मः पर्यवसित इत्यर्थः एवमुत्तरत्र ७० उद्योगो दानं सत्यं शीलं च सेव्यं तत्रापि दानमेव पुत्रवदात्मा भार्या वत्सखा पर्जन्यवदुपजीवनं च आत्मप्रदत्वात् रमणीयफलत्वात् तच्च मुपतिष्ठतीति वचनेनोपजीवनहेतुत्वाच्चेत्याह किं स्विदात्मेति ७१ । ७२

वन ३
अ
॥ ३१४ ॥

म.भा.टी.
॥ २५४ ॥

२। ३। ४ सुहृदः सुहृत् छांद समदंतत्वम् ५। ६ यशःख्यातिः सत्यंयथार्थभाषणं दमोबाह्येन्द्रियजयः शौचंद्विविधं मृजलादिनाबाह्यं कामक्रोधादिराहित्यादांतरं आर्जवमवकता मार्दव
मितिपाठेअकूरता हीरकार्यप्रवृत्तिवारकश्चेतोवृत्तिविशेषः अचापलं मनसःस्थैर्यं दानं प्रसिद्धं तपःस्वधर्माचरणं ब्रह्मचर्यमुपस्थानिग्रहः तनवःशरीराणि ७ अहिंसावाक्मनःशरीरेःपरपीडाव
र्जनं समतामानापमानादिष्वैषम्यं शांतिश्चित्तनिग्रहः तपःकृच्छ्रचांद्रायणादि शौचं व्याख्यातं अमत्सरः परगुणान्दृष्ट्वा संतापः मत्सरस्तदभावः द्वाराणि धर्मप्राप्तिमुद्धानि ८ दिष्ट्यापंचतुर
कोऽसिपंचस्वात्मदर्शनसाधनेषु । 'शांतोदांतउपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुत्युक्तेषु शमादिषु । दिष्ट्यापूर्वपुण्यवशात्क्रोऽसि तस्य फलं च षट्पदीजयः पद्यंते प्रा
प्त्यंति देहि न भित्तिपदानि षड्भूयो । 'योऽश्नायापि पासे शोकं मोहं जरां मृत्युं मत्स्येति' इति श्रुत्युक्ताः तेषां षण्णां पदानां समाहारः षट्पदी सात्वयाजिता । तेषु षट्पदेषु पूर्वजातमात्रस्य ह्यशनापि पा

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सरस्येकेन पादेन तिष्ठंतम पराजितम् ॥ पृच्छामि को भवान् देवो न मे यश्चोमतो भवान् २ वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ॥ अथ वा म
रुतां श्रेष्ठो वज्रीवात्रिदशेश्वरः ३ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ॥ तं यो धनं प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ४ सुखं प्रति प्रबुद्धानां मिन्द्रियाण्युपलक्ष्ये ॥ स
भवान्सुहृदोऽस्माकमथ वा नः पिता भवान् ५ ॥ यक्ष उवाच ॥ अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदु पराक्रम ॥ त्वां दिदृक्षुः नु प्राप्तां विद्विमां भरतर्षभ ६ यशः सत्यं दमः
शौचमार्जवं हीरचापलम् ॥ दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ७ अहिंसा समता शांतिस्तपः शौचममत्सरः ॥ द्वाराण्येतानि मे विद्विप्रियो ह्यसि स दामम ८
दिष्ट्यापंच सुरक्तोऽसि दिष्ट्या तेषु षट्पदीजिता ॥ द्वे पूर्वमध्यमे द्वे च द्वे चांते सांपरायिके ९ धर्मोऽहमेति भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ॥ आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि
वरं दास्यामि तेऽनघ १० वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मितवानघ ॥ ये हि मे पुरुषा मत्कान्तेषां मस्ति दुर्गतिः ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अरणी सहितं यस्य मृगो
ह्यादाय गच्छति ॥ तस्याग्रयोनं लुप्येरन् प्रथमोऽस्तु वरो मम १२ ॥ यक्ष उवाच ॥ अरणी सहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हतं मया ॥ मृगवेषेण कैतेय जिज्ञासार्थं तव
प्रभो १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ अन्यं वरं यमभद्रं ते वरं त्वममरोपम १४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्षाणि द्वादशा
रण्यत्रयोदशमुपस्थितम् ॥ तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् १५

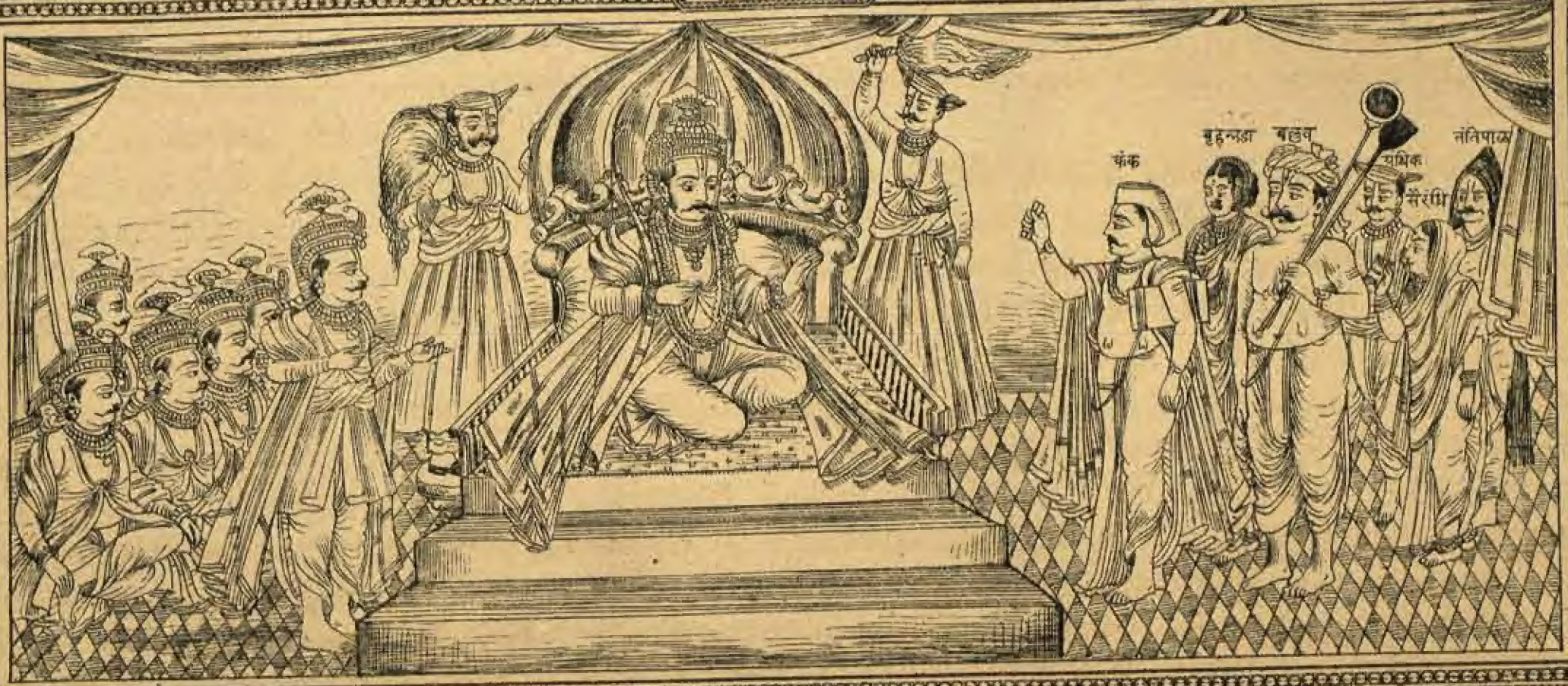
से प्रथमं भवतः । द्वे मध्ये शोकमोहौ शोक इष्टावियोगजश्चित्तस्य संतापः । मोहोऽतिपापेन कार्याकार्यप्रतिसंधानशून्यत्वं । एते मध्ये मध्यमेव यसि प्राप्तः । प्राश्नस्तु पंचसु महायज्ञेषु । 'कामक्रोधो
लोभमोहो मदमानो च षट्पदी । षट्पदी समतिक्रम्य मुच्यते नात्र संशयः' इति व्याचक्षुस्तदध्यात्माधिकाराद्देवैर्इति वाक्यशेषा सामंजस्याच्चेति । सांपरायिके जरा मृत्यु उत्तरेव यस्तु पतिष्ठतः
द्वे अंते सांपरायिके संपरायः परलोकस्ते प्रतिनेतुमादिते सांपरायिके ९ धर्मोऽहमेति भद्रं ते अहं धर्मस्तव पिताऽस्मीति स्वरूपप्रकाशनं इति भद्रं ते इत्यनेन इति एव मुक्तप्रकारेण यशः प्रमृति
भिर्दशभिर्धर्मैस्तनुभिरहिंसादिभिर्धर्मैर्द्वारैश्चैतन्नेनादृष्टेन शमादिपंचकानुरक्तस्य षट्पदीजयफलं भद्रं कल्याणं मोक्षसुखाख्यमद्वयसच्चिदानंदमात्रं ते तवास्ति वृत्तिशेषः । एवं भ्रान्त्यादमुत्तेन
प्रतिपादितां ब्रह्मविद्यां यशः सत्यं दमः शौचमित्यादि श्लोकत्रयेणोपसंहृत्याख्यायिकामनुसरति जिज्ञासुस्त्वामिहागत इत्यादिना १० । ११ अरणी सहितं मरण्योः समारोपितमस्ति
यद्वा अरण्योः सहितं समुदायः अरणी द्वयमिति यावत् १२ । १३ । १४ अरण्ये गतानीति शेषः नोऽस्मान् १५

॥ २५४ ॥

१६ । १७ । १८ छंदत इच्छातः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ आरण्ये यमरणी संपुटम् २७ समुत्थानं समागतं भीमादीनां समुत्थानं च धर्मराजेन सह समागतं संमेलनं चेति
समाहारः पितुर्धर्मस्य पुत्रस्य युधिष्ठिरस्य चात् समागतमिति समासैकदेशभूतमप्यनुवर्तते २८ कदर्यभावेन कर्पण्ये सदाख्यानं शुभाख्यानम् २९ ॥ इत्यारण्यके पर्वणि नीलकंठीये भारतभावे
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ भूयश्चाश्वासयामास कोतेयं सत्यविक्रमम् १६ यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ॥ नवो विज्ञा
स्यते कश्चिन्निपुलोकेषु भारत १७ वर्षत्रयोदशमिदं मत्प्रसादात्कुरुद्वहाः ॥ विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ १८ यद्दः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ॥
तादृशं तादृशं सर्वं छंदतो धारयिष्यथ १९ अरणी सहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ॥ जिज्ञासार्थं मया ह्येतदा हतं मृगरूपिणा २० प्रवृणीष्व परं सौम्य वरमिष्टं ददा
निते ॥ न वृष्यामि न रश्मिं प्रयच्छन् वै वरांस्तथा २१ तृतीयं गृह्यतां पुत्रवरमप्रतिमं महत् ॥ त्वं हि मत्प्रभवो राजन विदुरश्च ममांशजः २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
देवदेवो मया दृष्टो भवान् साक्षात्सनातनः ॥ यं ददासि वरं तुष्टस्तं गृहीष्याम्यहं पितः २३ जयेऽयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ॥ दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भ
वेत् २४ ॥ धर्म उवाच ॥ उपपन्नो गुणैरेतैः स्वभावेनासि पांडव ॥ भवान् धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं दधेवर्धमो भग
वाँल्लोकभावनः ॥ समेताः पांडवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः २६ उपेत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतः क्रमाः ॥ आरण्यं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने २७ इदं समुत्थानं
समागतं महत्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ॥ पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी स पुत्रपौत्रः शतवर्षमाग्भवेत् २८ न चाप्यधर्मेन सुहृदि भेदेन परस्वहारे परदारमर्श
ने ॥ कदर्यभावेन रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्वणि आरण्यप० नकुलादिजीवनादिवरप्राप्तौ चतुर्दशा
धिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥ अज्ञातवासं वत्स्यंत इच्छन्ना वर्षत्रयोदशम् १
उपोष विष्टा विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ ये तद्भक्ता वसंति स्म वनवासे तपस्विनः २ तान् ब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्रांजलयस्तदा ॥ अभ्यनुज्ञापायिष्यंतस्तं
निवासं घृतव्रताः ३ विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ॥ छद्मना हृतराज्याश्चानयाश्च बहुशः कृताः ४ उपिताश्च वने कृच्छ्रे वयं द्वादशवत्सरान् ॥ अज्ञातवासं
समयं शेषं वर्षत्रयोदशम् ५ तद्वसामो वयं छद्मनास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौ बलः ६ जानंतो विषमं कुर्युरस्मात्स्वयंतवैरिणः ॥ युक्तवारा
श्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ७ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्दयं ब्राह्मणैः सह ॥ समस्ताः स्वेषुराष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा दुःखशो
कातो शुचिर्धर्मसुतस्तदा ॥ संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकंठो युधिष्ठिरः ९ तमथाश्वासयन् सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ॥ अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा १०
दीपे चतुर्दशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धर्मेण ते वत्स्यंतो वस्तुमिच्छंतः १ । २ स्थिताः स्वधर्मनिष्ठाः ३ । ४ । ५ । ६ युक्ता योजिताश्चारावै
स्ते युक्ता अवाहिताः पौरस्य स्वजनस्य चास्माभिराश्रितस्याविषमं कुर्युरतोराष्ट्रांतरेऽस्माभिर्गतव्यमित्याशयः ७ । ८ अशुचिरातिग्रस्तत्वात् शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः ९ । १०

॥ इति श्रीमहाभारते वनपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते विराटपर्व प्रारंभः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमल्लारयेनमः ॥ श्रीमद्रूपालमानम्यप्राचीनाचार्यवर्मना ॥ विराटपर्वप्रद्योतीमावदीपोवितन्यते ॥ १ ॥ तत्रपूर्वास्मिन्पूर्वाणि'दिष्ट्यापंचसुरकोऽसिदिष्ट्यातेषट्पदी जिता । द्वेपूर्वमध्यमेद्वेचद्वेचारेसांपराधिके' इति'शांतोदातउपरतस्तिष्ठःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानंपश्यति' इतिश्रुतिप्रसिद्धेष्वात्मदर्शनसाधनेषु शमादिपुरतः षड्मिलनणापट्पदी जातमात्रस्याशनापिपासे प्रकृतस्यशोकमोहो वृद्धस्यजरामृत्युइति लोके । 'योऽशनायापिपासेशोकमोहंजरामृत्युमत्योति' इतिवेदेषप्रसिद्धांजयतीत्युक्तं तांजितवतास्वव्यक्तलिगेनस्थेय । आत्यं तिकयांकृतकृत्यतायांतु व्यक्तलिगेनापिभाव्यमित्येतत्पांडवाचरणप्रदर्शनेनदर्शयितुंविराटपर्वारभते । तत्र'वैप्रयोदशमिदंमत्प्रसादात्कुरुद्वहाःविराटनगरेगूढाअविज्ञाताश्चरिष्यथ'इतिप्राक्

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवींसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् १ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथं विराटनगरेममपूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषितादुर्योधनभयादिताः २ पतिव्रतामहाभागासततंब्रह्मवादीनि ॥ द्रौपदीचकथंब्रह्मज्ञातादुःखिताऽवसत् ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ यथाविराटनगरेतवपूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्वनराधिप ४ तथासतुवरानलद्धाधर्मोधर्मभृतांवरः ॥ गत्वाऽऽश्रमंब्राह्मणेभ्यआचख्यौसर्वमेवतत् ५ कथयित्वातुतत्सर्वंब्राह्मणेभ्योयुधिष्ठिरः ॥ अरणीसहितंतस्मैब्राह्मणायन्यवेदयत् ६ ततोयुधिष्ठिरोराजाधर्मपुत्रोमहा मनाः ॥ संनिवर्त्यानुजान्सर्वानितिहोवाचभारत ७ द्वादशेमानिवर्षाणिराज्यविप्रोषितावयम् ॥ त्रयोदशोऽयंसंप्राप्तःकच्छात्परमदुर्वसः ८ ससाधुकोतियदतो वासमर्जुनरोचय ॥ संवत्सरमिमंयत्रवसेमाविदिताःपरैः ९ ॥ अर्जुनउवाच ॥ तस्यैववरदानेनधर्मस्यमनुजाधिप ॥ अज्ञाताविचारिष्यामोनराणांनान्नसंशयः १० तत्रवासायराष्ट्राणिकीर्तयिष्यामिकानिचित् ॥ रमणीयानिगुप्तानितेषांकिंचित्स्मरोचय ११ संतिरम्याजनपदाबह्वन्नाःपरितःकुरुत् ॥ पंचालाश्चेदि मत्स्याश्चशूरसेनाःपटञ्चराः १२ दशार्णानवराष्ट्राश्चमल्लाःशाल्वायुगंधराः ॥ कुंतिराष्ट्रंचविपुलंसुराश्रावंतयस्तथा १३ एतेपांकतमोराजन्निवासस्तवरोचते ॥ यत्रवत्स्यामहेराजन्संवत्सरमिमंवयम् १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतमेतन्महाबाहोयथासभगवान्प्रभुः ॥ अब्रवीत्सर्वभूतेशस्ततथानतदन्यथा १५ अवश्यं खेववासार्थंरमणीयंशिवंसुखम् ॥ संमंथ्यसहितैःसर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः १६ मत्स्योविराटोवलवानभिरक्तोऽथपांडवान् ॥ धर्मशीलोवदान्यश्चवृद्धश्चसततंप्रि यः १७ विराटनगरेतातसंवत्सरमिमंवयम् ॥ कुर्वंतस्तस्यकर्माणिविहरिष्यामभारत १८

यितधर्मवाक्यार्थमनुवदन् जनमेजयउवाच कथमिति पूर्वःपितापरीक्षित तस्यपितामहाः अज्ञातवासंयथास्यात्तथाकथंउषिताः वासंकृतवतः । समूलघातंन्यवधीदितिवरकषादित्वाद्दसतेर नुप्रयोगः वासमितिणमुलंतम् २ ब्रह्मवादिनीश्रीकृष्णकीर्तनशीला ३ । ४ । ५ अरणीसहितंअरण्योर्मिथुनं । अरणीसहितंमंथमितिपाठे मंथोऽग्निनिर्मथनदंडस्तमरणीभ्यांसहितं ब्राह्मणाय न्यवेदयदित्यर्थः ६ संनिवर्त्येकत्रआनीय । अब्रवर्ततिर्गत्यर्थः नचपुनरावर्ततइत्यादिप्रयोगदर्शनात् । संनिवर्त्येतिपाठेऽपिसंप्रसार्यः ७ अयंसंवत्सरः संवत्सरमिममितिवाक्यशेषात् ८ वत्स्यामइतिपाठेअविदिताइतिच्छेदः ९ नराणामज्ञाताइतिसंबंधः १० । ११ । १२ । १३ । १४ प्रमुर्वर्धः । 'यद्यपिस्वेनरूपेणचरिष्यथमहीमिमां ॥ नवोविज्ञायतेकश्चिन्निपुलोकेषुकश्च न'इत्यवधीत् १५ यद्यप्येवंतथापि कचित्प्रच्छन्नतयावस्तव्यमेवेत्याह अवश्यंत्वेवेति १६ । १७ । १८

वक्ष्यामहेनिर्वोदंशक्ष्यामहेइति वहेरिवंरूपं प्रवृत्तप्रत्येकमिति शेषः १९ । २० । २१ । २२ । २३ सभास्तारः सभ्यः । 'सभास्तारः सभास्ताराः' इत्यमरः । कंकोनामतः । 'कंकशुद्धाद्विजेरुयातो लो
हपृष्ठकृतांतयोः' इति विश्वकोशात् । स्वस्य कृतांतसूनुत्वेन आत्मावैपुत्रनामासीति श्रुतेस्तदनन्यत्वात् तन्नामोधारणे मिथ्यावादित्वं न भविष्यतीति भावः । मताक्षः बृहदश्वत्थताक्षतस्वः प्रियदेव
नः क्रीडाप्रियः २४ दांतान् गजदंतमयान् । दंतः पर्वतसानुत्सदृशान्वा शारीन् निर्वत्स्यामि चालयिष्यामि । 'दंतः सानुनिकथ्यते' इति विश्वः । तानेव चतुर्वर्णानाह वैदूयान् हरितमणिमयान्
नीलान् । कांचनान् सौवर्णान् पीतान् । ज्योतीं पिचरसाश्च ज्योतीरसास्तैः सह ज्योतिः शब्देनाप्रलोहितं लक्ष्यते । 'यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्' इति श्रुतेः ज्योतीरूपाः लोहिताः । रसः

यानियानि च कर्माणि तस्य वक्ष्यामहे वयम् ॥ आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म प्रवृत्तकुरुनंदनाः १९ ॥ अर्जुन उवाच ॥ नरदेव कथं तस्य रात्रे कर्म करिष्यसि ॥ विराट् न
गरे साधोरस्य सेकेन कर्मणा २० सुदुर्वदान्यो हीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ॥ राजंस्त्वमापदाऽऽकृष्टः किं करिष्यसि पांडव २१ न दुःखमुचितं किंचिद्राजावेदयथा
जनः ॥ स इमामापदं प्राप्य कथं घोरं तं रिष्यसि २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शृणु ध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनंदनाः ॥ विराट् मनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभाः २३
समास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ कंकोनाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेव नः २४ वैदूर्यान् कांचनान् दांतान् फलैर्ज्योतीरसैः सह ॥ कृष्णाक्षौ लोहिताक्षा
श्च निर्वत्स्यामि मनोरमान् २५ विराटराजं रमयन् सामात्यं सह बांधवम् ॥ न च मां विस्स्यते कश्चित् तोषयिष्ये च तं नृपम् २६ आसं युधिष्ठिरस्य हं पुरा प्राणसमः स
खा ॥ इति वक्ष्यामि राजानं यदि मांसोऽनुयोक्ष्यते २७ इत्येतद्गोमयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ॥ वृकोदर विराटे त्वं रस्य सेकेन हेतुना २८ ॥ इति श्रीमहाभार
ते विराट् पर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमंत्रणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ भीमसेन उवाच ॥ पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बलवानामभारत ॥ उपस्थास्यामि रा
जानं विराट्मिति मे मतिः १ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ॥ कृतपूर्वाणि यान्यस्य व्यंजनानि सुशिक्षितैः २ तान्यप्यभिभविष्यामि प्रीतिसंजनय
न्नहम् ॥ आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ३ यत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा संयोक्ष्यते समाम् ॥ अमानुषाणि कुर्वणस्तानि कर्माणि भारत ४ राजस्तस्य परे
प्रेष्यामं स्यंते मां यथानृपम् ॥ भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ५ द्विपावा बलिनो राजन् नृपभावामहाबलः ॥ विनिग्राह्याय दिमया निग्रहीष्यामि तानपि ६
पारदः तद्रूपाः श्वेताः । तैरुभयैः सह चतुर्वर्णसंपत्तिः तथा फलैः शारीरस्थापनार्थानि कोष्ठयुक्तानि काष्ठादिमयानि फलकानि तैः सह तेषां निर्वर्तने करणमाह कृष्णाक्षान् कृष्णाः अक्षाः पाशाः येषां चाल
नार्थमिति कृष्णाक्षस्तान् शारीनेव तथा लोहिताक्षानित्यपि २५ । २६ युधिष्ठिराख्यस्य शरीरस्य यथा प्राण उत्थापकस्तद्विदात्माऽपीति प्राणसाम्येन युधिष्ठिरात् भवविवाक्षित इति भावः ।
अनुयोक्ष्यते प्रश्नं करिष्यति २७ । २८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट् पर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ पौरोगवः पुरःपुरस्तादगावो
रश्मयो यस्य स पुरोर्गवायुः पिंडोत्पत्तौ हि प्रथमं रजोरेतसोः कल्के वायुरश्मिभूतः प्राण आविर्भवति पश्चादिन्द्रियांतराणीति शास्त्रप्रसिद्धं तस्य पुत्रः पौरोगवः । लोके तु पौरोगवो महानसाध्यज्ञः
बलवः सूपकारः एतदेव ममान्वर्थनाम १ । २ । ३ । ४ ईश्वरः यथेष्टं विनियोगकर्त्ताऽतएव नृपो यथा तथा प्रियोऽहं लोकानां भविष्यामीत्युक्तम् ५ । ६

नियोत्स्यामि निहीनं यथा स्यात्तथा मारणवर्जं योत्स्यामि ७ तदेवाह नत्विति ८ आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधक इति अरालः मत्तगजास्तैः सह क्रीडतितान् जयति वा आरालि
कः । 'अरालः कुटिले सज्जं रसेव मत्तं दंतिनि' इति विश्वः । गोविकर्त्ता गवां महतां बलीवर्दानामपि विकर्त्ता दमनेन विकृतिजनकः । वृषभान् वामहाबलाग्निग्रहीष्यामीत्युपक्रमत् । सूपकर्त्ता
मुद्रादिविकारकर्त्ता । पक्षे सुतरां सूपकर्त्ता । नियोधकः मारणवर्जं मलयुद्धकर्त्ता । पक्षे नितरां योधकः । विषमश्लोकीकृतस्तु आरालिकः प्रकृतीनां गुणदोषसूचको हस्तिदमको वा । तथा
च विक्रमादित्यः 'आरालिकः सूचनको हस्तिनां दमकस्तथा' इति । गोविकर्त्ता गवां वाचां विकर्त्ता गद्यपद्यादिभेदानां प्रयोक्तेति । केचित्तु 'आरालिकोऽत्रपाकी स्यात्सूपकर्त्ता तु शाककृत् ॥ तैलान्नं

ये च केचिन्नियोत्स्यंति समाजेषु नियोधकाः ॥ तानहं हि नियोत्स्यामि रतितस्य विवर्द्धयन् ७ नत्वेतान्युद्धयमानान्वैहनिष्यामि कथंचन ॥ तथैतान्पातयिष्या
मियथायास्यंति न क्षयम् ८ आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधकः ॥ आसं युधिष्ठिरस्य हं मिति वक्ष्यामि पृच्छतः ९ आत्मानमात्मनारक्षंश्चरिष्यामि विशां
पते ॥ इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यमश्चिवाह्मणो भूत्वा समागच्छ नृणां वरम् ॥ दिवसुः स्वांडवदांदां शार्हसाहितं पुरा ॥
११ महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनंदनम् ॥ सोऽयं किं कर्म कौतियः करिष्यति धनं जयः १२ योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ॥ विजित्यैकरथेनैर्द्रहत्वा पत्र
गराक्षसान् १३ वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हतवांश्च यः ॥ श्रेष्ठोयः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति १४ सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ॥ आशीवि
षश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः १५ आयुधानां वरं वज्रं कुब्रीचगवां वरः ॥ हृदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः १६ धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावणो व
रः ॥ पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरः १७ यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ॥ एवं युवागुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् १८ सोऽयमिन्द्रादन
वरो वासुदेवान् महाद्युतिः ॥ गांडीवधन्वा बीभत्सुः श्वेताश्वः किं करिष्यति १९ उपित्वा पंचवर्षाणि सहस्राक्षस्य वैश्वमनि ॥ अस्रयोगं समासाद्य स्ववीर्यान् मानुषाहु
तम् ॥ दिव्यान् यस्त्राणि चाप्तानि देवरूपेण भास्वता २० यमन्येद्वा दशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ॥ वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा २१ यस्य बाहू समौदी
र्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ॥ दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव बहः कृतः २२ हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ॥ त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाद् २३ सृ
गाणामिव शार्ङ्गलोगरुडः पततामिव ॥ वरः सन्नह्यमानानां सोऽर्जुनः किं करिष्यति २४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रतिज्ञां पंडकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ॥ ज्याचा
तौ हिमहातौ मे संवर्तुं नृपदुष्करौ २५ बलयेच्छादयिष्यामि बाहुकिणकृताविभौ ॥ कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुंडले ज्वलनप्रभे २६

पंचतेयस्तु गोविकर्त्ता स उच्यते इत्यप्युदाहरंति तत्र मूलं द्रष्टव्यं ९ । १० । ११ । १२ । १३ वासुकेः स्वसारं मूलं हतवान् सौंदर्येणेति शेषः १४ सर्पाणां सरीसृपाणां आशीविषो दंष्ट्राविषः १५
१६ । १७ । १८ । १९ मातुषेण अहुतं मानुषाहुतं २० । २१ गवां वृषमाणानां स्कंधे हवः बहः युगपर्वणजः किणः कृतः । एतस्यैव गोपनं कठिनमिति भावः २२ । २३ पततां पक्षिणां २४
पंडकोऽस्मीति पंडो गोपतिः श्रीगोपालस्तस्य प्रति कृतिरवतारांतरं पंडकः कृष्णसखाऽस्मीत्यर्थः । पक्षे क्रीडः । 'पंडो वर्षवरे क्रीडो गोपतौ वैध्यपुरुषे' इति विश्वः । संवर्तुं विधातुं २५ । २६

पिनद्धकंबुः शंखचलयानियेनसः पिनद्धकंबुः तृतीयाप्रकृतिस्त्रीपुंसोपेक्षया क्लीबत्वं तृतीयंगतः प्राप्तः नरइतिरलयोर्दलयोश्चामेदाक्षरः बृहश्चासौनरश्चेतिनारायणसख आद्योनरइत्यर्थः स्त्रीत्वंस्वरूपगोपनार्थम् २७ आख्यायिकाः पूर्वराजचरितानि २८ । २९ समुदाचारंसभीचीनमुत्कृष्टतरं महावदान्यत्वादिरूपं तामिः कृतं बहुकर्मचवदन् माययाकपटक्रीडवेपथुआत्मा नंशरीरं आत्मनाबुद्ध्या ३० परितश्चारयितुं शीलं स्यात्सापरिचारिणीसैवपरिचारिका द्रौपद्याः भर्तृविगूढो भिसंधिः । पक्षेपरिचारिकासेवाकर्त्री ३१ । ३२ ॥ इति श्रीमहाभार

पिनद्धकंबुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिंगतः ॥ वेणीकृतशिराराजन्नाम्राचैव बृहन्नला २७ पठन्नाख्यायिकाश्चैव स्त्रीभावेन पुनः पुनः ॥ रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चा तः पुरेजनान् २८ गीतं नृत्यं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ॥ शिक्षयिष्याम्यहं राजन् विराटस्य पुरस्त्रियः २९ प्रजानां समुदाचारं बहुकर्मकृतं वदन् ॥ छादयिष्यामि कैतेय माययात्मानमात्मना ३० युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ उषिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्ठो राज्ञा च पांडव ३१ एतेन विधिना छन्नः कृतके नयथाऽनलः ॥ विहरिष्यामिराजेंद्र विराटमवने सुखम् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वण्युधिष्ठिरादिमंत्रणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथाऽर्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ वाक्यं तथाऽसौ विररामभूयो नृपोऽपरं भ्रातरमावभाषे १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं त्वं नकुलकुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ॥ कर्मतत्त्वं समाचक्ष्व राज्ञ्येतस्य महीपतेः ॥ सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः २ ॥ नकुल उवाच ॥ अश्वबंधो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ॥ सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ३ ग्रंथिको नाम नाम्नाऽहं कर्मैतत्सु प्रियं मम ॥ कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरु राजयथा तव ४ ये मामामंत्रयिष्यंति विराटनगरे जनाः ॥ तेभ्य एवंप्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ५ पांडवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ॥ विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ॥ किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ७ ॥ सहदेव उवाच ॥ गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ॥ प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ८ तंतिपाल इति ख्यातो नाम्नाऽहं विदितस्त्वथ ॥ निषुण्णं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसोऽजरः ९ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा ॥ तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशांपते १० लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मंगलम् ॥ तत्सर्वमेव सुविदितमन्यच्चापि महीपते ११ वृषभानपि जानामिराजन् पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वंध्या प्रसूयते १२ सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ॥ न च मां वेत्स्यते कश्चितोषयिष्ये च पार्थिवम् १३

ते विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ इत्येवमि

ति १ । २ परिरक्षणे अश्वानाभितोषः ३ ग्रंथान् आयुर्वेदं आध्वर्यवं च वेत्तीति ग्रंथिकोऽश्विनोऽमुतत्वात् । अश्विनो वै देवानां भिषजावश्विनावध्वर्युः इति श्रुतेः ४ । ५ अश्वेषु नास्ति श्वोये पातेनुराः सभरेषु णीकृतप्राणास्तेषु अधिकृतो मुख्य इति गूढाशयः । पक्षे स्पष्टोऽर्थः ६ । ७ संख्याने परीक्षायां ८ तंतिपालः तंतिवेलीवर्दा यस्यां दीर्घस्थूलरज्ज्वावणिगिररूपैर्दामभिर्वद्धं वेसा प्रकृतोपयोगिनी । गूढाभिसंधौ तु तंतिवर्त्तः । तस्य वाकंतिर्नामानि दामानि इति श्रुतेर्वाक्पालः युष्मद्वचनायां नुष्ठातेत्यर्थः ९ । १० । ११ । १२ । १३

इयं हीति माता कुलवृत्तिः आदिभूमिः गौर्वा । माता गौर्यादिजननी गोव्रजाण्यादिभूमिषु इति मेदिनी । स्वसांभिका पार्वतीवत्पूज्येत्यर्थः । एष ते रुद्रभागः सहस्वस्त्रां विकयातं नृपस्वशरद्व्या अस्यांभिका स्वसा इति मंत्रब्राह्मणदर्शनात् । जायागार्हपत्यः पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः इति तस्या अपि देवतात्वेन संस्तवात् । मातास्त्यवतीभूमिर्धेनुज्यैष्ठास्वसामवेत् इत्यप्युदाहरंति १४ । १५ बालानित्यनूतना १६ यतोयस्मिन् दिने जाता तत आरभ्य पाल्यादीन् भोगानेव वेति न क्लेशानित्यर्थः १७ सैरंघ्रीति सीरं प्रति सीरं तः पटः ध्रियतेऽनयाऽस्येवेति सीरं त्रासैव सैरंघ्री स्वायेंतद्वितः अंतःपुरपरिचारिकाराजमार्यावा । सैरंघ्री परवेष्टमत्स्याशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियां ॥ वर्णसंकरसंभूतस्त्रीमहिष्मिकयोरपि इति विश्वः । मत्तल्लिकयोरिति मेदिनीपाठः । आद्ये महिष्मिकारा ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेश्वर्याऽपि गरीयसी ॥ मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा १४ केन स्मद्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ॥ न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथास्त्रियः १५ सुकुमारी च बालाचराजपुत्री यशस्विनी ॥ पतिव्रता महाभाग कथं नु विचरिष्यति १६ माल्यगंधानलंकारान्वस्त्रा निविविधानि च ॥ एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी १७ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ सैरंघ्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्यामंति भारत ॥ नैव मन्याः स्त्रियो यांति इति लोकस्य निश्चयः ॥ साऽहं ब्रूवाण सैरंघ्री कुशला केशकर्माणि १८ युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ॥ उषिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्ठो राज्ञा च भारत १९ आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि २० सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजमार्या यशस्विनीम् ॥ सारक्षिष्यति मां प्राप्तां माभूते दुःखमोदशम् २१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाताऽसि भामिनि ॥ न पापमभिजानासि साध्वी साधुव्रते स्थिता २२ यथानुहृदः पापा भवंति सुखिनः पुनः ॥ कुर्यास्तत्त्वं हि कल्याणिलक्षये युर्न ते तथा २३ ॥ इति श्रीमहाभा० विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वण्युधिष्ठिरादिमंत्रणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करिष्यथ ॥ मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् १ पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणिरक्षतु ॥ सूदपैरोगवैः सार्द्धं द्रुपदस्यानिवेशने २ इंद्रसेनमुखाश्चेमेरथानादाय केवलान् ॥ यातुद्धारवर्ती शीघ्रमिति मेव तर्तते मतिः ३ इमाश्चनायां द्रौपद्याः सर्वाश्च परिचारिकाः ॥ पंचालानेव गच्छंतु सूदपैरोगवैः सह ४ सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायंत पांडवाः ॥ गता ह्यस्मान् पाहाय सर्वे द्वैतवनादिति ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं तेऽन्योन्यमामं व्यकर्माण्युक्त्वा पृथक् पृथक् ॥ धौम्यमामंत्रयामासुः सचतान् मंत्रमब्रवीत् ६ ॥ धौम्य उवाच ॥ विहितं पांडवाः सर्वे ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ॥ याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निपु भारत ७

जदाराः । द्वितीये मत्तल्लिकाः प्रज्ञस्तस्त्रिय इति । दासीपक्षे अरक्षिता इति च्छेदः स्ववशा इत्युक्तेः

पक्षे रक्षिता इत्येव । भुजिष्या पालनीया पालयित्री च । भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रूपं । नैव मन्याः स्त्रियोरूपवतीर्याति प्राप्तां तपि पश्यंतीतरे इत्यर्थः । दासी इति भावः । पक्षे नैव प्रकाशे यांति संचरंतीत्यर्थः १८ द्रौपद्याः परिचारिकेति राहोः शिर इति वदमेदेऽपि मेदोपचारः द्रौपदीरूपा युधिष्ठिरस्य परिचारिकेत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इति श्रीमहाभारते वि० नी० भा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ कर्माणीति १ अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रप्राप्ताण्यरणी सहितानि होमसाधनभूताधेनूवा २ । ३ । ४ नप्राज्ञायंतेति यथार्थमेव रहस्येव तैर्मत्स्यदेशे वस्तव्यमिति मंत्रितत्वात् ५ । ६ विहितं शास्त्रोक्तं ब्राह्मणादिषु उपस्थितेषु परिचर्यादिकं पांडवाः सर्वे जानंतीति शेषः याने विजययात्रायां प्रहरणे युद्धे यद्यप्येवं तथाऽपि किंचिद्वक्ष्यामीति भावः ७

तदेवाह त्वयेति त्वयायुधिष्ठिरेण इदंलोककृतं प्राकृतजनशीलं । अरक्ष्यमाणसुखीषुसाध्वीष्वपिअन्याय्यकल्पनं अतःकृष्णारक्ष्यैवेत्यर्थः ८ विद्वांसोऽपिमुहुरिःप्रीत्याऽवश्यंबोधनीयाए
वेत्याह विदितेचापीति एवंसौहार्दप्रदर्शनेनधर्मादयोऽनुसृताभवेतीतिभावः ९ हंत्येयमुकंपायां राजवसतिराजकुलेवासं तद्विधिमित्यर्थः १० दुर्वसंदुःखेनवस्तुशक्यं ११ । १२ दृष्ट्वा
रः प्रतीहारद्वारानिवेद्यैवराजानंद्रष्टुमिच्छेन्नस्त्वननुज्ञातइत्यर्थः दिष्टेत्यपिपाठः पांठातरे रहस्येषुमंत्रकार्येषु नविश्वसेत् समतोऽस्मीतिबुद्ध्यातत्रनगच्छेत् । पुत्रादिष्वपिअविश्वस्ताराजा
नोभंत्रविष्वमयात्सद्योमारयेयुरितिभावः । तदेवेति परेणसहवैरंभाभूदितिपरासनंनान्विच्छेत् १३ यानंपरकीयमितिशेषः १४ दुष्टचारिणोदुष्टाचाराः यत्रयत्रयूतमद्यवेद्यादित्या
नेषुस्वनगरस्थपरकीयचारमंडलेयाआसीनमेनं द्यूतादिप्रियोऽयंपरैर्भेदितोऽयमितिशंकेरस्तत्रनोपविशेत् । राजगामिपेण्यमयादित्यर्थः १५ नानुशिष्यात्तद्विमित्यंकुर्वितिनाज्ञापयेत्
तूष्णीमौनेन कालेपराक्रमसमये समभिपूजयेत्स्तुवीत् १६ स्तुतिरप्यभूतार्थानकर्तव्येत्याह असूयंतीति दूषयंतीत्यर्थः १७ येऽतःपुरचराः यांश्चराजोद्वेष्टि येचराजोऽहिताद्वेष्टारस्तैः

त्वयारक्षाविधातव्यालुष्णायाःफाल्गुनेनच ॥ विदितंवोयथासर्वलोककृतमिदंतव ८ विदितेचापिवक्तव्यंसुहृद्विरनुरागतः ॥ एषधर्मश्चकामश्चअर्थश्चैवस
नातनः ९ अतोऽहमपिवक्ष्यामिहेतुमत्रनिबोधत ॥ हंतेमाराजवसतिराजपुत्राब्रवीम्यहम् १० यथाराजकुलंप्राप्यसर्वान्दोषांस्तरिष्यथ ॥ दुर्वसंचैवकौरव्य
जानताराजवेश्मानि ११ अमानितैर्मानितैर्वाअज्ञातैःपरिवत्सरम् ॥ ततश्चतुर्दशैवपंचरिष्यथयथासुखम् १२ दृष्ट्वारोलभेद्दुष्टराजस्वेषुनविश्वसेत् ॥ तदे
वासनमन्विच्छेद्यत्रनाभिपतेत्परः १३ योनयाननंपर्यंकनपीठनगजंरथम् ॥ आरोहेत्समतोऽस्मीतिसराजवसतिवसेत् १४ यत्रयत्रैनमासीनंशंकेरनुदुष्टचारिणः ॥
नतत्रोपविशेद्योवैसराजवसतिवसेत् १५ नचानुशिष्याद्राजानमपृच्छंतंकदाचन ॥ तूष्णीत्वेनमुपासीतकालेसमभिपूजयेत् १६ असूयंतिहिराजानोजनान
नृतवादिनः ॥ तथैवचावमन्यंतेमंत्रिणंवादिनंमृषा १७ नैषांदारेषुकुर्वीतिमैत्रीप्राज्ञःकदाचन ॥ अंतःपुरचरायेचद्वेष्टियानहिताश्चये १८ विदितेचास्यकुर्वी
तकार्याणिसुलघून्यपि ॥ एवंविचरतोर्राज्ञिनक्षतिर्जायतेकचित् १९ गच्छन्नपिपरांभूमिमपृष्टोह्यनियोजितः ॥ जात्यंधइवमन्येतमर्यादामनुर्वितयन् २०
नहिपुत्रननसारंनभ्रातरमरिदमाः ॥ समातिकांतमर्यादंपूजयंतिनराधिपाः २१ यत्नाञ्चोपचरेदेनमग्निवदेववत्त्वह ॥ अचूतेनोपचीर्णोहिहिन्यादेवनसंशयः २२
यद्यद्रताऽनुयुंजीततत्तदेवानुवर्तयेत् ॥ प्रमादमवलपंचकोपंचपरिवर्जयेत् २३ समर्थनासुसर्वासुहितंचप्रियमेवच ॥ संवर्णयेत्तदेवास्यप्रियादपिहितंभवेत् २४

सर्वैःसह मैत्रीनकुर्यात् १८ राजिराजसन्निधौ विचारतोविचारपूर्वकंवसतोनक्षतिर्मानहिन्यादिर्जायते १९ गच्छन्निति पराउत्कृष्टांभूमिनित्यंगच्छन्आसनार्थंप्राप्तुम् राज्ञाअपृष्टोऽसंभा
षितोऽनियोजितः स्वेस्थानेउपविशेत्यनाज्ञतो जात्यंधइवतत्स्थानमपश्यंतमिवात्मानंमन्येत यावद्राजानसंभाषते नाप्यासनंदिशति तावत्प्रतीक्षेतैवेत्यर्थः २० अन्यथादोषमाह नही
ति २१ यत्नादिति अतिसान्निध्यादग्निरिवराजादहति अवज्ञानादेवइवसर्वहरतीत्यर्थः । अनृतेनकूटकार्षापणादिनाउपचीर्णंआराधितःहिन्यादेव २२ भर्ताराराजाननुयुंजीतआज्ञाप
येत्पृच्छेद्वा अनुवर्तयेत् कुर्यात्तदेव २३ प्रमादंअनवधानतां अवलेपंशौर्वादिगर्व २४ समर्थनासुकार्याकार्यपरीक्षासु हिसंपरिणामसुखं प्रियंश्रुतिसुखंचवदेत् । उभयोःसमञ्जयासंभवे प्रियादपि
हितंभवेत् प्रियंत्यक्काऽपियद्धितंभवेत्तदेववदेन्नतुहितविरोधिप्रियंवदेदित्यर्थः २४

अस्यसर्वापेक्षुसर्वेष्वर्थसाधनेषु अनुकूलोयत्नवान्भवेत् ननुप्रातिकूल्यमालस्यंवाकुर्यादित्यर्थः २५ पंडितःपरिहासकः । 'पंडितःसिंहकेकवा' इतिविश्वः । पंडितइतिपाठेविच्छिद्यनसेवे
त किंत्वविच्छेदेनैवसेवेत्यर्थः । अप्रमत्तोऽवहितः २६ स्वस्थानात्ताराजदत्तान्नविकंपेतनचलेत् २७ पंडितोविद्यावान् राजानंकथामीरभयन् पार्श्वेतिष्ठेत् रक्षिणाराजगोशृणांतुस्यानंपृष्ठ
तः २८ शूरेणपंडितेनवा पुरस्तात् आसनंउपवेशनंनकर्तव्यमित्यर्थः । राजासंदर्शने समक्षंपृष्ठमपिभक्तवेतनादिदानं अहंपूर्विकयानाकारितःसन् नसंजयेत्स्वीकुर्यात् २९ एतदुवा
ष्ट्वै ररिद्राणामपिव्यलीकस्थानमप्रियपदं किमुतराज्ञामितिभावः उत्तमंपरमं नेति राज्ञोदितमनृतंवाहिनंप्रकाशयेत् ३० हियस्मात्अनृतवादिनोनृपान् हियतोऽन्येराजानोऽसूयंति दोषव
स्वेनकीर्तयंति । तस्मात्स्वामिनोऽकीर्तिकरंनवदेदित्यर्थः । अवमन्यंतेराजानइतिशेषः ३१ प्रियोभोगवांश्चभवतीतिसंबंधः ३२ । ३३ । ३४ नचेति क्रोधंचापलयोःसूचकमो
ष्टादीनांसमाक्षेपंचालनं नकुर्यादित्यर्थः । वातंमुखजं अधस्तनंवा शनैरितरेणाज्ञातंययामवेत्तयाकुर्यादित्यर्थः ३५ हास्येति अन्यस्यराजसेवकस्य हास्यवस्तुपुहास्यास्पदेषु अय

अनुकूलोभवेच्चास्यसर्वापेक्षुपुक्थासुच ॥ अप्रियंचाहितंयत्स्यात्तदस्मैनानुवर्णयेत् २५ नाहमस्यप्रियोऽस्मीतिमत्वासेवेतपंडितः ॥ अप्रमत्तश्चसततंहितंकु
र्यात्प्रियंचयत् २६ नास्यानिष्ठानिसेवेतनाहितैःसहसंवदेत् ॥ स्वस्थानात्त्रविकंपेतसराजवसतिवसेत् २७ दक्षिणंवाऽथवामंवापार्श्वमासीतपंडितः ॥ रक्षिणां
ह्यात्तशस्त्राणांस्थानंपश्चाद्विधीयते २८ नित्यंहिप्रतिषिद्धंतुपुरस्तादासनंमहत् ॥ नचसंदर्शनेकिंचित्प्रवृत्तमपिसंजयेत् २९ अपिह्येतदरिद्राणांव्यलीकस्थान
मुत्तमम् ॥ नमृषाभिहितंराज्ञामनुष्येषुप्रकाशयेत् ३० असूयंतिहिराजानोनराननृतवादिनः ॥ तथैवचावमन्यंतेनरानपंडितमानिनः ३१ शूरोऽस्मीतिनद
सःस्याद्द्विमानितिवापुनः ॥ प्रियमेवाचरन्राज्ञःप्रियोभवतिभोगवाप् ३२ ऐश्वर्यंप्राप्यदुष्प्रापंप्रियंप्राप्यचराजतः ॥ अप्रमत्तोभवेद्राज्ञःप्रियेषुचहितेषुच ॥
३३ यस्यकोपोमहाबाधःप्रसादश्चमहाफलः ॥ कस्तस्यमनसाऽपीच्छेदनर्थंप्राज्ञसंमतः ३४ नचोष्ठौनभुजौजानूनचवाक्यंसमाक्षिपेत् ॥ सदावातंचवाचंच
ष्टीवनंचाचरेच्छनैः ३५ हास्यवस्तुपुचान्यस्यवर्तमानेषुकेषुचित् ॥ नातिगाढंप्रहृष्येतनचाप्युन्मत्तवद्वसेत् ३६ नचातिधैर्येणचरेद्दुरुतांहिवजेततः ॥ स्मि
तंतुमृदुपूर्वेणदर्शयेत्प्रसादजम् ३७ लाभेनहर्षयेद्यस्तुनव्यथेद्योऽवमानितः ॥ असंसृष्टश्चयोनित्यंसराजवसतिवसेत् ३८ राजानंराजपुत्रंवासंवर्णयतियःसदा ॥
अमात्यःपंडितोभूत्वासाचिरंतिष्ठतेप्रियः ३९ प्रहृष्टश्चभोऽस्मात्पुनरिहृष्टस्त्वकारणैः ॥ ननिर्वदतिराजानंलभतेसंपदंपुनः ४० प्रत्यक्षंचपरोक्षंचगुणवादी
विचक्षणः ॥ उपजीवीभवेद्राज्ञोविषयेयोऽपिवाभवेत् ४१ अमात्योहिबलाद्भोक्तुराजानंप्रार्थयेतयः ॥ नसतिष्ठेच्चिरंस्थानंगच्छेच्चप्राणसंशयम् ४२

यास्थितेषुउष्णीषादिषुवर्तमानेषुनिमित्तेषु तदीयवैकल्येनातिगाढंप्रहृष्येतनापिहसेत् । तावत्तदराजाननंक्षुब्धमन्यंतइतिभावः । नचैवंभूतेनिमित्तेसतिधैर्येणकाष्ठवत्स्वयेयमित्याह नातीति
३६ गुरुतांजडतां किमप्ययंमजानातीतिवदेषुरितिभावः । अतएवस्मितंमृदुपूर्वकिंचिदर्शयेदेव ३७ नहर्षयेत्प्रहृष्येत् असंसृष्टःसेवायामेकाग्रः ३८ राजातदाश्रिताश्चस्तोतव्यापवेत्याह
राजानमिति संवर्तयतीतिपाठेऽनुसरति तिष्ठतेप्रकाशते ३९ ननिर्वदतिननिंदति पंडितोऽप्यमात्यःपुनरभ्युदयकामोराजानंननिंदेदित्यर्थः ४० योराज्ञोविषयेभवेत्तदेशेवसेत् योवाराज्ञ
उपजीवीसराज्ञोगुणवादीस्यादितिसंबंधः ४१ बलाद्धातुं भोक्तुंकुटिलीकर्तुं येनकेनाचिद्वाजेनलोकान्दंढयेतिशिक्षयन्यःप्रार्थयेत् सराज्ञःप्रियोऽपि बहुजनविरोधात्किंचिरंस्थानंपदंनति
ष्ठेत्नाधितिष्ठेत् । अवश्यंपदच्युतोभवेदित्यर्थः । भोक्तुमितिभुजकौटिल्येइत्यस्यरूपं ४२

श्रेयः इति राज्ञः सकाशादात्मनः स्वस्य श्रेयो धनमानादिलामंदृष्ट्वा परमन्यं सदा सर्वदा राज्ञा सार्धं न संवेदन्न संवादयेत् किंतु महाराजो न भवादृशान्मंत्रे लक्ष्यतीत्येव लोके परं दर्शयेत् । योग्य भूमिषु युद्धे परराष्ट्रिकैः सह संलापे वा राजानं विशेषयेत् राज्ञोऽपेक्षाया स्वीयं शौर्यं यौक्तिकं वं वा धिक्कं दर्शयेत् । तेन राजा प्रीयत इति भावः ४३ अम्लानः उत्साही । बलवान्धीबल युक्तः । मृदुः अनिष्टुरः । दातो जितेन्द्रियः सुशिक्षितो वा ४४ अन्यस्मिन्पुंसिकस्य चित्तकार्यस्याधेप्रेष्यमाणे एहिदं कुर्वित्युच्यमाने सति यस्तदा गमनात्पूर्वमुत्पतेत् तत्कार्यं कर्तुं शीघ्रकारी रा जवसति वसेत् ४५ आंतरे धनदार संरक्षणार्थं बाह्ये सामंतजये आदिष्ट आज्ञाप्रो नैव कं पेत् नैव संशयं भयं वा कुर्यात् अनिः संशयो निर्भयश्च तत्कार्यं कुर्यादेवेत्यर्थः ४६ प्रियाणां प्रिया णि स्त्रीपुत्रा व्रतानां दिसु खानि दुःखेन प्रवासादिना ४७ समवेपं वस्त्रालंकारादिकं राज्ञा समानं न कुर्यात् । उच्चैः अतिशयेन बहुधा बहु प्रकारं न कुर्यात् न भिद्यद्दित्यर्थः ४८ धनं उत्कोचादिना

श्रेयः सदाऽऽत्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञानं संवेदत् ॥ विशेषयेच्च राजानं योग्य भूमिषु सर्वदा ४३ अम्लानो बलवान् शूर इच्छायेवानुगतः सदा ॥ सत्यश्रीमृदुर्दातः सराजव सति वसेत् ४४ अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ॥ अहं किं करवाणीति सराजवसति वसेत् ४५ आंतरे चैव बाह्ये च राज्ञाय श्वाथ सर्वदा ॥ आदिष्टो नैव कं पेत् सराजवसति वसेत् ४६ यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्न प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ॥ दुःखेन सुखमन्विच्छेत् सराजवसति वसेत् ४७ समवेपं न कुर्वीत नोच्चैः सन्निहितो वसेत् ॥ न मंत्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ४८ न कर्मणि नियुक्तः सन् धनं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ प्राप्नोति हि हरन् द्रव्यं बंधनं यदिव आवधम् ४९ यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्सं प्रयच्छति ॥ तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ५० एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पांडु नंदनाः ॥ संवत्सरमिमं तात तथा शीला बुभूषत ॥ अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं करिष्यथ ५१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अनुशिष्टाः स्मभद्रं ते नैतद्वक्ताऽस्तिकश्चन ॥ कुंती मृते मातरं नो विदुर्वा महामतिम् ५२ यदेवानंतरं कार्यं तद्र वान्कर्तुमर्हति ॥ तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राजा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ॥ अकरोद्विधिवत् सर्वं प्र स्थाने यद्विधीयते ५४ तेषां समिध्य तान् ग्रीन्मंत्रवच्च जुहावसः ॥ समृद्धिं वृद्धिं द्वाभाय पृथिवी विजयाय च ५५ अग्नीन्प्रदक्षिणी कृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ यज्ञसे नीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ५६ गतेषु ते पुवीरेषु धौम्योऽथ जपतां वरः ॥ अग्निहोत्राण्युपादाय पांचालान्भ्यगच्छत ५७ इंद्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य याद वान् ॥ रथान्श्वांश्चरक्षंतः सुखमूषुः सुसंवृताः ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि धौम्योपदेशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

प्राप्तं किंचिदपि अत्यल्पमपि न स्पृशेत् ४९ यत्संयम्यच्छति राजा तदेव राजदत्तं यानादिकं धारयेत् न तु तदन्यस्मै दद्यादित्यर्थः ५० संयम्य निगृह्य इमं व्रयोदशं संवत्सरं हेतातयुधिष्ठिर यूयं सर्वे तथा शीलाः यथोक्तसदृताः संतो बुभूषत ऐश्वर्यं प्राप्नुमिच्छत । अथ अनंतरं स्वविषयं स्वदेशं प्राप्य यथाकामं यथेष्टं करिष्यथ क्रीडाभितिशेषः ५१ । ५२ अनंतरं अनुपदं कार्यं शातिकं पो ष्टिकं च । अस्य अज्ञातवासदुःखस्य तारणाय प्रस्थानाय शून्प्रतियोद्धुं गमनाय जयाय च यत्कर्म प्रभवति तत्कर्तुमर्हति ५३ । ५४ समिध्य उद्दीप्य समृद्धिर्जनाभिसंपत्तिः । वृद्धिर्धौम्ये विशेषः । लाभो राजस्य । लब्धाया अपि पृथिव्या विजयाय वशीकरणाय ५५ षट् द्रौपद्यासहिताः ५६ । ५७ । ५८ । इति विराट्पर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ते वीरा इति निस्त्रिंशः खड्गः कलापिनस्त्वर्णवतः । तसां युवेति पाठे सजीकृतचतुषः तसां युवाश्चेत्कलापिनश्चेति विग्रहः । बद्धगोधातलं ज्याघातवारणाख्यमनुलित्राणं च ये स्ते बद्धगोधां गु लित्राणां 'गोधातलनिहाकयोः' इति मेदिनी १ । २ । ३ अंतरेण मध्यतः मत्स्यस्येव राज्ञो लुब्धा व्याधाः स्म इति वृत्तानाः । पक्षे राज्याकांक्षिणः । 'लुब्ध आकांक्षिणि व्याधे' इति मेदिनी । वि वैशंपायन उवाच ॥ तेषीरावद्वनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिनः ॥ बद्धगोधां गुलित्राणां कालिंदीमभितो ययुः १ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ॥ निवृ त्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ॥ वसंतो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः २ विध्यंतो मृगजातानि महेष्यासामहाबलाः ॥ उत्तरेण दशार्णीं स्ते पंचालान् दक्षिणे न च ३ अंतरेण यकल्लोमान् शूरसेनांश्च पांडवाः ॥ लुब्धा बुवाणां मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ४ धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः शमभ्रधारिणः ॥ ततो ज नपदं प्राप्य कृष्णाराजानमब्रवीत् ५ पश्यैकपद्योद्वयं ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ वसामेहा परां रात्रिं बलवान्मेपरिश्रमः ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धनं जयसमुद्यम्य पांचालीं वद्वहभारत ॥ राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ॥ संप्राप्य नगराभ्यां समवतारय दर्जुनः ८ सराजधानीं संप्राप्य कौंतेयार्जुनमब्रवीत् ॥ कायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ९ सायुवाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ॥ समुद्रे गंजनस्यास्य करिष्यामो न संशयः १० गांडीवं च महद्गांडीं लोके च विदितं नृणाम् ॥ तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्मनुष्यानां संशयः ११ ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ॥ एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हिनस्तथा १२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ इयं कूटे मनुष्येन्द्रगहनामहती शमी ॥ भीमशाखादुरारोहाश्मशानस्य समीपतः १३ न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इति मेमतिः ॥ योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पां ढवाः १४ उत्पथे हिवने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः १५ समाधाय युधं शम्यां गच्छामो नगरं प्रति ॥ एवमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा सराजनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ १७ येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैक र थोऽजयत् ॥ स्फीतान् जनपदांश्चान्यान जयत्कुरुपुंगवः १८ तदुदारं महाघोषं संपन्नबलसूदनम् ॥ अपज्यमकरोत्पार्थो गांडीवं सुभयं करम् १९ येन वीरः कुरुक्षेत्रे मभ्यरक्षत्परंतपः ॥ अमुंचद्वनुपस्तस्य ज्यामक्षर्यां युधिष्ठिरः २० पांचालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ॥ प्रत्येषे धद्रुहनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये २१ निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवंतरणात्परे ॥ पर्वतस्येव दर्पास्य विस्फोटमशनेरिव २२ सैधवं येन राजानं पर्यामृषितवानथ ॥ ज्यापाशं धनुपस्तस्य भीमसेनोऽज तारयत् २३ अजयत्पश्चिमामाशां धनुषायेन पांडवः ॥ माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता २४

ययं मत्स्यस्येव देशं लुब्धत्वा भिनयार्थं विवर्णाः ४ । ५ एकपद्यः क्षेत्रगामिनः क्षुद्रमार्गाः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ कूटे इव वृटे उत्तमप्रदेशे । 'माया द्विजंगयोः कूटम्' इति मेदिनी । दुरारो हा श्मशानस्थत्वात् १३ । १४ उत्पथे मार्गो द्विर्भूते १५ । १६ । १७ । १८ संपन्नबलानां देवाराधनप्राप्तबलानामसुरादीनामपि सूदनं १९ । २० । २१ । २२ सैधवं जयत्रयम् २३ । २४

संकंदनः शत्रुणां माक्रंदनकरः २५ अपज्यंज्यारहितं २६ विपाठान्नुरधारांश्च २७ अन्वशासत आज्ञापितवान् २८ तस्याः शम्याः वकाशानि मातुरिमतेन जलोपः अ
वकाशाख्यानि सुपिरस्थानानि २९ वर्षतिमेवः तिरोवर्षाणि असंख्यानवर्षाणि वृष्टीः यत्रापश्यत तत्रपर्यवधत पर्यवधत् ३० । ३१ पूतिकं अमंगलं अशित्यधिकशतवर्षा नोऽस्माकं इव मिति शत्र
निर्देशः । पक्षे शमी आयुधरक्षकत्वान्मातेवास्माकमित्यभिसंधिः ३२ कुलधर्मोऽयं सत्रधर्मोऽयं वदायुधसंगोपनमिति गुडभाशयः । पक्षे अयं मातुर्द्वेषबंधनाख्यः ३३ । ३४ । ३५ वत्स्यंतोऽत्र

तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संकंदनो युधि ॥ कुलेनास्ति समोरूपेयस्येति न कुलः स्मृतः २५ दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ॥ अपज्यमकरोद्गौरः सहदे
वस्तदायुधम् २६ खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ॥ विपाठान्नुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथान्वशासन्नकुलं कुं
तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ आरुह्य मां शर्मा वीरधनुं ध्येतानि निक्षिप २८ तामुपाकृत्य न कुलो धत्तं पिनिदधे स्वयम् ॥ यानितस्यावकाशानि दिव्यरूपाण्यमन्यत २९
यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति ॥ तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यवधत् ३० शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नंत पांडवाः ॥ विवर्जयिष्यंति न रादूरा देवशर्मा मिमाम्
३१ आबद्धं श्वमत्रेति गंधमाघाय पूतिकम् ॥ अशीतिशतवर्षेयं मातान इति वादिनः ३२ कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा ॥ समासज्याथ वृक्षेऽस्मिन्नि
तिवैव्याहरंति ते ३३ आगोपाला विपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ॥ आजग्मुर्नगराभ्यां शंभार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ३४ जयोजयंतो विजयोजयत्सेनो जयदलः ॥
इति गुह्यानि नामानि चक्रेते पांयुधिष्ठिरः ३५ ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ॥ अज्ञातचर्या वत्स्यंतो राष्ट्रैर्वर्षत्रयोदशम् ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्
पर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि पुरप्रवेशे अस्त्रसंस्थापने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ॥ अस्तु वन्मनसा देवीं दुर्गां
त्रिभुवनेश्वरीम् १ यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ॥ नंदगोपकुले जातां मंगल्यां कुलवर्धिनीम् २ कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ॥ शिलातटवि
निक्षिप्तामाकाशं प्रतिगामिनीम् ३ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्याविभूषिताम् ॥ दिव्यांबरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ४ भारावतरणे पुण्ये ये स्मरंति सदा
शिवाम् ॥ तान्वै तारयते पापात्पंकगामिव दुर्बलाम् ५ स्तोतुं प्रचक्रमेभूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ॥ आमंज्यदर्शनाकांक्षाराजा देवीं सहानुजः ६ नमोऽस्तु वरदे
कृष्णकुमारि ब्रह्मचारिणि ॥ बालार्कसदृशाकारे पूर्णचंद्रनिभानने ७ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ॥ मयूरपिच्छवलयके यूरंगदधारिणि ॥ भासि देवि
यथापद्मानारायणपरिग्रहः ८

स्तुमिच्छंतः ३६ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये दीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

गच्छमानः गच्छन् दुर्गादुर्गमसंकटतारिणीं १ नारायणेन दत्तायेवराः । उमेति भद्रकालीति देवास्त्वां पूजयिष्यंतीत्येवमादयो विष्णुपुराणादौ श्रुतास्तत्प्रियां मंगल्यां मंगलप्रदां २ शिलातटे
कंसेनैव विनिक्षिप्ता सती आकाशंगता तां ३ खेटकं चर्म ४ । ५ स्तोत्रार्थमेव संभव उद्भवो भेषां नात्रां वरदे इत्यादीनां तैः आमंज्यसंबोधय स्तोतुं प्रचक्रमे इति पूर्वेण संबंधः ६ कृष्णे कृष्णस्य
रूपे ७ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे इति विष्णुब्रह्मरूपत्वमुक्तं । मयूरपिच्छाभां निहं द्रनीलादिमणिखनिता विवलयानि यस्यास्तथाविधे । बालार्कमीः अतएव नारायणपरिग्रहो विष्णुकांता ८

ब्रह्मचर्यमित्यनन्यगामित्वं दर्शितं तेन लौकिकलक्ष्मीतोऽप्याहूतिः कृष्णच्छविर्नीलमेघस्तेन समाकृष्णा कृष्णवर्णा १ अष्टभुजायाह विभ्रतीति विपुलौ वराभयप्रवर्धनज्जितां द्वौ बाहू । तत
एकः पात्रीपात्रवान् । पंकजीपंकजवान् । घंटीघंटावान् पंचमः १० पाशंधनुर्महाचक्रं च विभ्रतीति पूर्वेणान्वयः । एतामेव विविधान्यायुधानि । कुंडलपूणौ यौ द्वौ कर्णौ ताभ्यां विराजिता ११ के
स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदंत वखेचरि ॥ कृष्णच्छविसमाकृष्णा संकर्षणसमानना १ विभ्रतो विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयो ॥ पात्रीचर्पकजीघंटीस्त्रौ विशुद्धाचया
भुवि १० पाशंधनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ कुंडलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता ११ चंद्रविस्पर्दिना देवि मुखेन त्वं विराजसे ॥ मुकुटेनाविचि
त्रेण केशबंधेन शोभिना १२ भुजंगाभोगवासेन श्रोणि सूत्रेण राजता ॥ विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेव हर्मदरः १३ ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ॥ कौ
मारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया १४ तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ॥ त्रैलोक्यरक्षणार्थाय माहिषासुरनाशिने ॥ प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा
भव १५ जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा ॥ ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम् १६ विध्ये चैव न गश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ॥ कालिकालिमहाकालिनी
धुमांसपशुप्रिये १७ कृतानुयात्राभूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि ॥ भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यंति मानवाः १८ प्रणमंति च ये त्वां हि प्रभाते तु नराभुवि ॥ न ते वां
दुर्लभां किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि वा १९ दुर्गातारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनेः ॥ कांतारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे २० दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वंगतिः परमा
चृणाम् ॥ जलप्रतरणे चैव कांतारेष्वदवीषु च २१ ये स्मरंति महादेवि न च सीदंति ते नराः ॥ त्वं कीर्तिः श्रार्घ्यं तिः सिद्धिर्ही विद्या संततिर्मतिः २२ संध्या रात्रिः प्रभा
निद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ॥ नृणां च बंधनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम् २३ व्याप्तिं मृत्युं भयं चैव पूजितानां शयिष्यसि ॥ सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान्
२४ प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ॥ त्राहि मां पद्मपत्राक्षित्ये सत्याभवस्वनः २५ शरणं भव मे दुर्गेशरण्ये भक्तवत्सले ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पांड
वम् २६ उपगम्य तुराजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ देव्युवाच ॥ शृणु राजन् महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो २७ भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ॥ मम प्रसादा
न्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् २८ राज्यं निष्कंदं कृत्वा मोक्षयसे मे दिनीपुनः ॥ प्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् २९ मत्प्रसादाच्च ते सौरूपमारो
ग्यं च भविष्यति ॥ ये च संकीर्तयिष्यंति लोके विगतकल्मषाः ३० तेषां तुष्टाप्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम् ॥ प्रवासेन गरेचापि संग्रामे शत्रुसंरुदे ३१

शबंधनकवरीरूपेण १२ वेणीवर्णयति भुजंगेति भुजंगाभोगवासेन सर्पशरीराकारेण वासोवासना तेन तदाकार उपलक्ष्यते । कटिपूत्रेण सह राजताशोभमानेन । कटिपूत्रोपरिलेबमानयावे
प्येत्यर्थः । भोगेन भुजंगफणया तद्वता भुजंगेनेत्यर्थः । भोगिनेवेति पुनः पाठः १३ । १४ शिवाकल्याणरूपा १५ । १६ । १७ कृतानुयात्राभित्यमनूयता मृतैर्ब्रह्माद्यैः प्राचीनैः १८ । १९
कांतारे महार्णवे २० कांतारे दुर्गममार्गे २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ संकीर्तयिष्यंति मामिति शेषः ३० । ३१

म.भा.टी.
॥ ६ ॥

३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावनपैतुर्गास्तवापठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ वेदूरूपान्काचनान्शरीरान् इदं श्वेत रक्तशरीराणां शारिफलकस्य चोपलक्षणं ।
अक्षान्पाशांश्चवाससाप्रतिमुच्यबद्धा कक्षेपरिगृह्य भ्राजदितिसंबंधः १ । २ । ३ नचिरेणशीघ्रमेव ४ विशो वैश्यान् ५ नतु द्विजोऽयं द्विजवेषोऽपिराजैवमविष्यतीत्यर्थः ६ शरीरलिङ्गेः
आजानुवाहुत्वादिभिः तामरसीपद्भिर्ना । एतेन स्वाभिभवशंकादर्शिता ७ द्विजं त्रैवर्णिकत्वात् ८ कामचरः स्वदिच्छानुवर्ती ९ प्रीत्याऽऽत्मना प्रीतिमतामनसा कामेन रागेण तातेति श्रेष्ठत्वा
जटव्यां दुर्गकांतरे सागरे गहने गिरौ ॥ ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाऽहं भवता स्मृता ३२ न तेषां दुर्लभं किंचिदस्मिन्लोके मविष्यति ॥ इदं स्तोत्रं वरं भक्त्या शृणुया
द्वापठेत्तवा ३३ तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पांडवाः ॥ मत्प्रसादाच्च सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ३४ न प्रज्ञास्यन्ति कुस्वोनरा वा तन्निवासिनः ॥
इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमर्दमम् ॥ रक्षां कृत्वा च पांडूनां तत्रैवांतरधीयत ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि दुर्गास्तवेषष्ठोऽ
ध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ॥ वेदूरूपान्प्रतिमुच्य काचनानक्षान्सकक्षेपरि
गृह्य वाससा १ नराधिपोराष्ट्रपतियशस्विनं महायशःकौरववंशवर्द्धनः ॥ महानुभावो नरराजसत्त्वतो दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः २ बलेन रूपेण नरर्षभो
महान पूर्वरूपेण यथामरस्तथा ॥ महाभ्रजालैरिव संवृतो रविर्यथाऽनलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ३ तमापतंतं प्रसमीक्ष्य पांडव विराट् राडिदुमिवाभ्रसंवृतम् ॥
समागतं पूर्णशशिप्रभाननं महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ४ मंत्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा ये चापिकेचित्परितः समासते ॥ पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं स मेयिवान्
नृपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम् ५ नतु द्विजोऽयं भवितानरोत्तमः पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ॥ न चास्य दासो न रथो न कुंजरः समीपतो भ्राजति चायमिंद्रवत्
६ शरीरलिङ्गे रूपसूचितो ह्ययं मूर्धाभिषिक्त इति मे मनोगतम् ॥ समीपमायाति च मे गतव्यथो यथा गजस्तामरसीमिदोत्कटः ७ वितर्कयंतं तु नरर्षभस्तथायु
धिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ॥ सम्राड्विजानां विहजीवनार्थिनं विनष्टं सर्वस्वमुपागतं द्विजम् ८ इहाहमिच्छामि तवानघांतिके वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ॥
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनंतरं राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ९ तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रीत्याऽऽत्मना चैव मिदं वभाषे ॥ कामेन ताता भिवदाम्यहं त्वां कस्यासि
राज्ञो विषयादिहागतः १० गोत्रं च नामापि च शंसतस्त्वतः किंचापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ११ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरस्यासमहं पुरासखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः ॥ अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलोऽस्मि देविनां किं केति नाम्नास्मि विराटविश्रुतः १२

त्संबोधयति १० शिल्पं कौशलं किं विषयं तव त्वया कृतं संपादितम् ११ युधिष्ठिरस्येति लोके । पक्षे युधिष्ठिरोऽहंतव सखास्यासंभूयासभितिसंबंधः । अस्तेराशीलिङ्गिच्छां दस आर्द्रधातुकत्वाभावः
तेन ममावः श्वेतोरित्यल्लोपाभावश्च न भवतः सलोपाभावोऽपिच्छां दसः । युधिष्ठिरस्याहमहंसखेति पाठेऽपि युधिष्ठिरोऽहं मम सखास्याः भवेति संबंधः हमितितु पादपूराणार्थो निपातः । पक्षे । अहम
हमिति द्विक्रिः सार्वभौमोऽपरसेवाचिकीर्षमीति चित्तयथैवित्यसूचिका । वैयाघ्रपद्या व्याघ्रपादोऽत्रैवः व्याघ्र इव पततीति व्याघ्रपादमस्तरयकुले जातो वैयाघ्रपद्यः । गर्गादित्वाच्छ । यद्वा ।

वैयाघ्रव्याघ्रचर्मतेन परिवृतोरथोऽपि वैयाघ्रः स एव पथं पादक्रमणीयं वाहनमस्येति वैयाघ्रपद्यः । परिवृतोरथ इत्यधिकृत्य द्वेपवैयाघ्रादित्यञ् । विप्रः विशेषेण प्रातिपूरयति ब्राह्मणादीन् ध
नादिभिरिति विप्रः । धर्मलूनुत्वाद्वा विप्रोऽहं । ब्राह्मण इति पाठे तु ब्राह्मविदितु मुख्य एवार्थो ग्रहीतुं शक्यः कंकहति कृतांतनामेति प्रागेवोक्तं । अक्षान्प्रयोक्तुं कुशलः बृहदश्वशिष्यत्वात् १२
देविनः देवनशीलाः १३ प्राप्तो विवाद इति द्युतिनां मध्ये इति शेषः द्युतकृतां मध्ये हीनतः हीनात् पराजितात् यंकंचकमपि प्रथमं राजानं राजपुत्रं वा मुख्यं जयवंतं प्रथमशब्दोऽत्र श्रेष्ठत्वाची तं प्रति
विवादः प्राप्तो न विद्यते इति न । सत्यगंधरहिते द्यूते पराजिता जयवद्भिः सह नित्यं कलहं कुर्वन्तेत्यर्थः । हे विशांपते हे मस्त्येत्यादरार्थं द्विः संबोधयति यस्मादेवं तस्मात् कश्चन कोऽपि मया
जितो मे मदीयं धनं न धारयेत् । अहं कलहाद्वीतस्त्वमेव सत्यं ज्ञात्वा मदीयं धनं दापयेत्यर्थः १४ तेनैव अप्रियमिति च्छेदः यथाऽहं विषये देशे प्रमुस्तथा कंकोऽपीति योजना १५ अंतर्धनदा
विराट उवाच ॥ ददामि ते हंत वरं यमिच्छसि प्रशाधि मत्स्यान्वशं गोह्यहंतव ॥ प्रियाश्च भूतां मम देविनः सदा भवांश्च देवोपमराज्यमर्हति १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
प्राप्तो विवादः प्रथमं विशांपतेन विद्यते कंचन मत्स्यहीनतः ॥ न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः १४ ॥ विराट उवाच ॥ हन्यामवश्यं यदिते
ऽप्रियं चरेत्प्रब्राजयेयं विषया द्विजास्तथा ॥ शृण्वंतु मे जानपदाः समागताः कंको यथाऽहं विषये प्रभुस्तथा १५ समानयानो भविताऽसि मे सखा प्रभूतवस्त्रो बहुपान
भोजनः ॥ पश्येस्त्वमंतश्च बहिश्च सर्वदा कृतं च ते द्वारमपावृतं मया १६ येत्वाऽनुवादेऽयुरवृत्तिर्निश्चिता ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मांसदा ॥ दास्यामि सर्वं तदहं न सं
शयो न ते भयं विद्यतिसन्निधौ मम १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सलब्ध्वा तु वरं समागमं विराटराजेन नरर्षभस्तदा ॥ उवासधीरः परमार्चितः सुखी न चापिकश्चि
च्चरितं बुबोधत १८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथापरो भूमि
बलः श्रिया ज्वलन्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ॥ खजांचदर्वीचकरेण धारयन्नसिंचकालांगमकोशमव्रणम् १ समूदरूपः परमेणवर्चसारविर्यथालोकमिमं प्रकाश
यन् ॥ स कृष्णवासा गिरिराजसारवास्तं मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् २ तं प्रेक्ष्य राजारमयं पागतं ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ॥ सिंहोन्नतां सोऽयमतीव रू
पवान्प्रदृश्यते को नु वरर्षभो युवा ३ अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा वितर्कयन्नास्य लभामि निश्चयम् ॥ तथाऽस्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयन्नरर्षभस्यास्य नयामितस्त्वतः ४
दृष्ट्वैव चैनं तु विचारम्यहं गंधर्वराजो यदिव पुरंदरः ॥ जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो यदीप्सितं तल्लभतां च माचिरम् ५

रादीन् बहिः सैन्यारामादीन् पश्येः पर्यालो

८८

चय अपावृतं अनावृतं १५ अनुवादेऽयुः पूर्वदेही युक्त्या दत्तस्यैव श्रेत्रारामादेः प्रतिवर्षं पुनर्देहीति राजवचनं यदाधिकारिणं प्रति तदनुवादस्तन्निमित्तं यत्वा प्रति अयुः प्राप्नुयुस्तेषां वचनेन सदाऽन
वसरेपि मां ब्रूयाः । क्षणमपि ब्राह्मणवृत्तेः प्रतिबंधो मा भूदित्याशयः १७ वरं श्रेष्ठं समागमं भूतिं १८ ॥ इति ० महाभारते वि० नील० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ खजांचधनदं अंगारावक्षेपणं
वा हस्ताकारं पिष्टविकारप्रमथनार्थं वादं । 'खजांचधनदस्तयोः' इति विश्वः । दर्वीशाकादिपरिवेषणार्थं । असिमांसाद्यवकर्तनार्थं खड्गं । कालांगं कृष्णाय समयं तीक्ष्णमित्यर्थः । अकोशं पिधान
हीनम् १ गिरिराजसारः महाभेरवत्कठिनदेहः यद्वा गिरिराजसारो लोहं तेन तद्विकाररूपं पात्रजातं लक्ष्यते भक्ष्यद्रव्यपाकार्यज्ञेहपाकार्यवातद्वान् २१५ तत्त्वतः तत्त्वं नयाभिनप्राप्नोति ४ । ५

अवदत्तकवान् अच्युतोधर्मः फलमदत्तवानच्यवतइतियोगात्तस्यानुजं ९ सूदःपाककर्ता बलवोनामतः ७।८।९।१० तवकर्म नचेवसमंमन्ये इतरकर्मणेतिशेषः अतिमानुषं कर्मवदसी
त्यर्थः ११।१२।१३ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ वेळिताग्रान् आकुचिताग्रान् समुक्षिप्यवेणीकृत्य १ जुगुहेमोपितवती २।३।४ युयुक्षति
योजयितुमिच्छति पुष्पतीतिपाठेषोपयितुमिच्छति ५।६।७।८ नैवरूपात्वमसि किमुदासान्दासीश्चप्रेषयंतीव बहूनांस्वामिन्यसीत्यर्थः ९ नोच्चानवहिर्निर्गतो गूढावित्यर्थः । नोच्चो

विराटवाक्येनचतेनचोदितानराविराटस्यसुशीघ्रगामिनः ॥ उपेत्यकौंतेयमथाब्रुवंस्तदायथासराजाऽवदताच्युतानुजम् ६ ततोविराटंसमुपेत्यपांडवस्त्वदीन
रूपं वचनं महामनाः ॥ उवाचसूदोऽस्मिन्नरेन्द्रबलवोभजस्वमां व्यंजनकारमुत्तमम् ७ ॥ विराटुवाच ॥ नसूदतां बलवश्च दधामिते महस्त्रनेत्रप्रातेमोविराजसे ॥
श्रियाचरूपेणचविक्रमेणचप्रभाससेत्वं नृवरोनरेष्विव ८ ॥ भीमउवाच ॥ नरेन्द्रसूदःपरिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान्प्रथमं च केवलान् ॥ आस्वादितान्पते
पुराऽभवन्पुष्टिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ९ बलेन तु लयश्च न विद्यते मयानियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ॥ गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहंसदाकारेभ्यामितवानघप्रियम् ॥
१० ॥ विराटुवाच ॥ ददामिते हंत वरान्महानसे तथाच कुर्याः कुशलं प्रभाषसे ॥ नचैवमन्येतव कर्मयत्समंसमुद्रनेमिपृथिवीत्वमर्हसि ११ यथाहिकामोभवतस्तथा
कृतं महानसेत्वं भवमेपुरस्कृतः ॥ नराश्च ये तत्र समाहिताः पुराभवांश्च तेषामधिपो मया कृतः १२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथासभीमोविहितो महानसे विराटराज्ञो
दयितोऽभवद्दृढम् ॥ उवासरारज्येनचतं पृथग्जनोबुधो धत्तानुचराश्चकेचन १३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि भीमप्र० अष्टमोऽध्या
यः ॥ ८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः केशान्समुक्षिप्य वेळिताग्रान् निर्दितान् ॥ कृष्णान्सूक्ष्मान्सृदूनदीर्घान्समुद्गृह्य शुचिस्मिता १ जुगुहेदक्षिणेपा
श्वेत्सृदूनसितलोचना ॥ वासश्चपरिधायैकं कृष्णासुमलिनं महत् २ कृत्वावेषं च सैरंध्यास्ततोव्यचरदार्तवत् ॥ तानराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ३ अपृ
च्छंश्चैवतां दृष्ट्वा कात्वं किंचचिकीर्षसि ॥ सातानुवाचराजेंद्रसैरंध्यहमिहागता ४ कर्मचेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ॥ तस्यारूपेणवेषेण श्लक्ष्णयाचतथा
गिरा ॥ नश्रद्धततां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ५ विराटस्य तु कैकेयीभार्या परमसंमता ॥ आलोकयंती ददृशे प्रासादादुपदात्मजाम् ६ सासमाक्षिपतथारूपा
मनाथामेकवाससम् ॥ समाहूया ब्रवीद्भेदकात्वं किंचचिकीर्षसि ७ सातामुवाचराजेंद्रसैरंध्यहमुपागता ॥ कर्मचेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां युयुक्षति ८ ॥ सुदे
ष्णोवाच ॥ नैवरूपाभवन्त्येव यथावदसिभामिनि ॥ प्रेषयंतीव वै दासीर्दासांश्च विविधान्बहून् ९ नोच्चगुल्फासंहतोरुस्त्रिगंभीरापडुन्नता ॥ रक्तापंचसुरकेषुहंस
गद्गदभाषिणी १० सुकेशी सुस्तनी श्यामापीनश्रोणिपयोधरा ॥ तेन ते नैव संपन्ना काश्मीरिवतुरंगमा ११

गुल्फोपादग्रंथीयस्याः सा तथात्रिगंभीरा त्रिषु शब्दबुद्धिनाभीषु गहना । पडुन्नता पटुनासिकाक्षिप्यश्रोत्रनखस्तनकटाटिकासु उताना । पंचसु स्थानेषु पादपाणितलनेत्रांतोऽंशजिह्वान
खेषु एतान्येव संज्ञया पंचरक्तानि तेषुरक्ता । हंसवत्पद्मदं किंचिच्छास्त्रं मधुरं वाभाषते साहसगद्गदभाषिणी १० तेन ते न लक्षणेन भेदगतिस्त्वादिना ११

अरालेवकैः कृष्णे वापदमणीययोस्तादृशेनयनेयस्याः सा । तथाकंबुध्रीवा शंखवत्परेखात्रयांकितध्रीवा । गूढशिरागुहनाडिका ११।१३।१४।१५।१६ सैरंध्रीभुजिष्यापदे प्राकृत्यं व्या
ख्याते १७ कर्तुं संस्कृतं १८।१९ कृष्णांचभार्यापांडूनामितिस्वात्मना स्वस्याराधनं संभवतीतिनेयंमृषोक्तिः २०।२१ राजात्वाचेन्नृच्छतितदात्वांमूर्ध्निवासये परंतुराजात्वांसर्वेणचेतसा
गच्छेत्स्पृहयेदेवेतिशंके २२ त्वंस्त्रीणामपिमोहकरीकिमुत्पुंसामित्याह स्त्रियइति २३ दृक्षांनिहितदृक्षाअपित्वां दृष्ट्वास्तब्धाः संतीत्यर्थः २४।२५ प्रसक्तं आसक्तिशुक्तं यथास्यात्तथा २६ पञ्चमनेने

अरालपक्ष्मनयनाविबोष्ठीतनुमध्यमा ॥ कुंडुग्रीवागूढशिरापूर्णचंद्रनिभानना १२ शारदोत्पलपत्राक्षयाशारदोत्पलगंधया ॥ शारदोत्पलसेविन्यारूपेणसदृ
शीश्रिया १३ कात्वं ब्रूहियथाभद्रेनासिदासोकथंचन ॥ यक्षीवायदिवादेवीगंधर्वीयदिवाऽप्सराः १४ देवकन्याभुजंगीवानगरस्याथदेवता ॥ विद्याधरीकिन्नरी
वायदिवारोहिणीस्वयम् १५ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाऽथमालिनी ॥ इंद्राणीवारुणीवात्वंत्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ॥ देव्योदेवेषुविख्यातास्तासांलंकतमाशुभे
१६ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मिदेवीनगंधर्वीनासुरीनचराक्षसी ॥ सैरंध्रीतुभुजिष्याऽस्मिस्त्यमेतद्ब्रवीमि ते १७ केशान्जानाम्यहं कर्तुं पिपेसाधुविलेपनम् ॥ म
ल्लिकोत्पलपद्मानांचंपकानांतथाशुभे १८ ग्रथयिष्येविचित्राश्चस्रजःपरमशोभनाः ॥ आराधयंस्त्यभामांकृष्णस्यमहिर्षीप्रियाम् १९ कृष्णांचभार्यापांडूनां
कूरूणामेकसुंदरीम् ॥ तत्रतत्रचराम्येवंलभमानासुभोजनम् २० वासांसियावंतिलभेतावत्तावद्रमेतथा ॥ मालिनीत्येवमेनामस्वयंदेवीचकारसा ॥ साऽहम
द्यागतादेविसुदेष्णेत्वन्निवेशनम् २१ ॥ सुदेष्णोवाच ॥ मूर्ध्नित्वांवासयेयं वै संशयोमेनविद्यते ॥ नचेदिच्छतिराजात्वांगच्छेत्सर्वेणचेतसा २२ स्त्रियोराजकु
लेयाश्चयाश्चेमाममवेशमनि ॥ प्रसक्तास्त्वानिरीक्षंतेपुमांसंकनमोहयेः २३ दृक्षांश्चावस्थितान्पश्ययइमेममवेशमनि ॥ तेऽपित्वांसन्नमंतविपुमांसंकनमोहयेः
२४ राजाविराटः सुश्रोणिदृष्ट्वावपुरमानुषम् ॥ विहायमांवरारोहेगच्छेत्सर्वेणचेतसा २५ यंहित्वमनद्यांगितरलायतलोचने ॥ प्रसक्तमभिधीक्षेथाः सकामवश
गोभवेत् २६ यश्चत्वांसततंपश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ॥ एवं सर्वानवद्यांगिसचानंगवशोभवेत् २७ अध्यारोहेद्यथावृक्षानवधायैवात्मनोनरः ॥ राजवेश्मनिते
सुभ्रुगृहेतुस्यात्तथामम २८ यथाचकर्कटीगर्भमाधत्तेमृत्युमात्मनः ॥ तथाविधमहं मन्येवासंतवशुचिस्मिते २९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मि लम्बाविराटेन नचा
न्येन कदाचन ॥ गंधर्वाः पतयोमह्यं युवानः पंचभामिनि ३० पुत्रांगंधर्वराजस्य महासत्वस्य कस्यचित् ॥ रक्षंति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथाह्वयम् ३१ योमेन
दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ॥ प्राणिरेस्तेन वासेन गंधर्वाः पतयो मम ३२

वस्त्रीवृक्षादिस्त्वर्ध्वाभावचिह्नेन २७ । २८ कर्कटीपादवानुजंतुः २९ मह्यंमम गंधर्वाइतिदेवतांशजत्वादमानुषत्वमात्रं विवक्षितं अतिमानुषकर्माणइत्यर्थः ३० गंधर्वतुल्यो राजा
गंधर्वराजः पांडुस्तस्येतिगूढोऽभिसंधिः दुःखादुःखवतीतिदुःखदाचाहं परपत्नीत्वात् आरासिहीव सिंहीपैरनाक्रमणीया । 'आरःपुंसितरोभेदे तथाकर्कटदंष्ट्रिणोः' इतिभेदिनी । आरशब्दाद
दंतत्वात्स्त्रियांटाए । स्वयमेवतीक्ष्णवताऽस्मीतिभावः । दुःखाचारेति केशकालोऽयं कियान्नमास्तीतिदर्शयति ३१।३२

परांतं प्रविश्येत्यनेन परलोकं गच्छेदेवेत्युक्तम् ३३ तेऽपि दुःखशीलाः केनचिन्निमित्तेन दुःखं सहंतीत्यर्थः । बलवन्तश्चेते प्रियाश्च ३४ हेनंदिनिसुखे ३५ । ३६ । ३७ ॥ इति वि० नी० मा० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उपयातुपायात् १ । २ । ३ । ४ वेज्ञोरूपांतरप्रकाशनं कर्मस्यस्यैवैश्वर्यः । अरिष्टनेमिः अमतिहतचक्रोऽस्मीति गूढोऽभिसंधिः । कुरुपुंगवानां

योहिमां पुरुषो गृह्येद्यथाऽन्याः प्राकृताः स्त्रियः ॥ तामेवानिवसेद्रात्रिप्रविश्य च परांतनुम् ३३ नचाप्यहंचालयितुं शक्या केनचिदंगने ॥ दुःखशीला हि गंधर्वा स्ते च मेवलवत्प्रियाः ३४ प्रच्छन्नाश्चापिरक्षंतिते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥ सुदेष्णो वाच ॥ एवं वां वासयिष्यामि यथा त्वं नंदिन च्छसि ३५ न च पादौ न चोच्छिष्टं स्पृक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसंखिता ३६ उवासनगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ॥ न चैनं वेदतत्रान्यस्तस्त्वेन जनमेजय ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनु तमम् ॥ भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ १ गोष्ठमासाद्य तिष्ठंतं भवनस्य समीपतः ॥ राजाऽथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राहिणो ज्ञातविस्मयः २ तमायां तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ॥ समुपस्थाय वैराजापप्रच्छ कुरुनंदनम् ३ कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा त्वं तु चिकीर्षसि ॥ नहि मे दृष्टपूर्वं स्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ४ संप्राप्य राजा नममित्रतापनंततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥ वैश्योऽस्मि नाम्नाऽहमरिष्टनेमिर्गोसंख्य आसंकुरुपुंगवानाम् ५ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठतान् राजसिंहाब्रूहि वेद्विपार्थान् ॥ न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणान च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ६ ॥ विराट उवाच ॥ त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमी श्वरूपवानसि ॥ आ चक्ष्वमेतत्त्वमभिप्रवृत्तं न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते क्षमम् ७ कस्यासिराज्ञो विषयादिहागतः किं वाऽपि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ कथं त्वमस्मात्सुनिवत्स्यसे तदा वद स्वकिंचापि तवेह वेतनम् ८ ॥ सहदेव उवाच ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तस्याष्टशतसाहस्रागवां वर्गाः शतं शतम् ९ अपरेशतसाहस्रा द्विस्तावं तस्तथाऽपरे ॥ तेषां गोसंख्य आसंवैतंति पालेति मां विदुः १० भूतं भव्यं भविष्यं च यच्च संख्यागतं गवाम् ॥ न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समं तादृशयोजनम् ११ गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ॥ आसीच्च समयादृष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः १२ क्षिप्रं च गावो बहुला भवन्ति न तासुरोगो भवती ह कश्चन ॥ तैस्तैरु पायैर्विदितं मे तदेतानि शिल्पानि मायि स्थितानि १३ वृषभांश्चापि जानामिराजन्पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्रमुपाधाय अपि वंध्या प्रसूयते १४ ॥ विराट उवाच ॥ शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वर्णवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः ॥ पशून्सपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रयामे पशवो भवंत्विह १५

पांडवानां मध्ये गोसंख्यः गोइति द्वित्रयवाचित्वात् पंचानां संख्यायस्य सगोसंख्यः पंचसंख्यः पंचमहत्त्यर्थः ५ तान् राजसिंहान् वर्तमानकाले राजमूर्धस्थान् न वेद्विनोपलभे । स्वर्गोऽध्वस्त इति वद्विज्ञेष्वादर्शनाद्विशिष्टादर्शनमुक्तमित्यदोषः ६ । ७ । ८ । ९ गोसंख्ययोगवां परीक्षकः तंतिपालः वचनकरः १० संख्यागतं परीक्षायां भवगतम् ११ । १२ । १३ । १४ समानो वर्णा येषां ते सर्वर्णाः वर्णस्य वर्णेन विमिश्रिताश्च पाटलादयः विभक्त्यलोपार्थः सर्वर्णाश्च वर्णविमिश्रिताश्च तास्तत्तद्गुणैरुपलब्धितान् १५

राज्ञो राज्यकर्तुः विशांपतेः प्रजापालकस्य भरणं वेतनम् १६ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अदृश्यत दृष्टः रूपसंपदा उपलक्षितः प्राकारवप्रेस्थितः तत्समीपे वा स्थितोऽदृश्यत दृष्टः । प्रतिमुच्य परिधाय दीर्घे कुंडले तादंके । कंबूनां शंखानामुपरिकंठुपरिहाटकं कनकमये वलये च परिमुच्य १ दीर्घान्मूर्धजान् बाहू च प्रविकीर्य प्रसार्य २ । ३ । ४ । ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा सराज्ञो विदितो विशांपतेरुवासतत्रैव सुखं नरोत्तमः ॥ न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् १६ ॥ इति श्रीमहा भारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ॥ प्रा कारवप्रे प्रतिमुच्य कुंडले दीर्घे च कंबूपरिहाटके शुभे १ बाहू च दीर्घान् प्रविकीर्य मूर्धजान् महाभुजो वारणतुल्यविक्रमः ॥ गतेन भूर्मिप्रतिकपयंस्तदा विराटमासाद्य स मासमीपतः २ तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले व्याजात्प्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ॥ विराजमानं परमेणवर्चसा सुतं महेंद्रस्य गर्जेद्राविक्रमम् ३ सर्वानपृच्छ च स भानु चारिणः कुतोऽयमायाति पुरानमेश्रुतः ॥ न चैनमुचुर्विदितं तदानराः सविस्मयं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ४ सत्त्वोपपन्नः पुरुषोऽमरोपमः श्यामो युवा वारणयूथपोप मः ॥ आमुच्य कंबूपरिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपि न ह्यकुंडले ५ स्रग्वीसुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवची शरीयथा ॥ आरुह्ययानं परिधावतां भवान्सु तैः समो मे भववामयासमः ६ वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः सर्वांन्मत्स्यांस्तरसापालयस्व ॥ नैव विधाः क्लीबरूपा भवन्ति कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते ॥ त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ८ इदं तु रूपं मम येन कितव प्रकीर्तयित्वा भृश शोकवर्द्धनम् ॥ बृहन्नलां मां नरदेव विद्वि सुतं सुतां वापि ह्यमातृवार्जिताम् ९ ॥ विराट उवाच ॥ ददामि ते हंतवरं बृहन्नले सुतां च मे नर्तयथा श्वतादृशीः ॥ इदं तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमि पृथिवी त्वमर्हसि १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ बृहन्नलां तामभिवाक्ष्य मत्स्यराट्कलासु नृत्येषु तथैव वादिते ॥ समं ज्यराजा विविधैः स्वमंत्रिभिः परी क्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ११ अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं ततः कुमारी पुरमुत्सर्जतम् ॥ स शिक्षयामास च गीतवादि तं सुता विराटस्य धनं जयः प्रभुः १२ सखी श्वतस्याः परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां सबभूव पांडवः १३ तथा स सत्रेण धनं जयो वसना प्रियाणि कुर्वन्सहताभिरात्मवान् ॥ तथा च तं तत्र नज्जिरे जना बहिश्चरा वाऽप्यथ चांतरे चराः १४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथापरोऽदृश्य तपांडवः प्रभुर्विराटराजं तरसा समेयिवान् ॥ तमापतंतं ददृशे पृथग्जनो विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमंडलम् १ सवैहयानैश्च ततांस्ततस्ततः समीक्षमाणं सददर्शमस्य राट् ॥ ततोऽब्रवीत्ताननुगान्नरेश्वरः कुतोऽयमायाति नरोऽमरोपमः २

१ परिहारकामः अमात्ये पुराज्यभारं त्यस्तुकामः ७ देव्या उत्तरायाः ८ येन हेतुना इदं रूपं मम जातं तत्कीर्तनं तव निकटेऽप्यर्थशोककरं चेत्त्यर्थः ९ ते सभ्यं वदाल्लत्यापुं कन इति मे ममतम् १० । ११ अपुंस्त्वं क्लीबत्वं निशम्य आलोच्य १२ । १३ सत्रेण कृतं तेन । सत्र माच्छादने यज्ञे सदादाने च कृतं वै इति विश्वः । नज्जिरे न जातवतः १४ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ । २

३ । ४ । ५ । ६ । प्रकृतिजाति । विनयं शिक्षां । प्रतिपत्तिदोषनिराकरणप्रकारं । चिकित्सीतं व्याध्युपशमोपायम् ७ कातरंभीरु वडवा अश्वा अतएवग्रथिकमश्वशास्त्रम् ८
स्वयंहयानीक्षतिमामकानदृढं ध्रुवहं यज्ञो भविता विचक्षणः ॥ प्रवेश्यतामेषसमीपमाशुमेविभातिवीरोहियथाऽस्मरस्तथा ३ अभ्येत्यराजानमभिप्रहाऽब्रवीज्योऽ
स्तुते पार्थिवमद्रमस्तुवः ॥ हयेषु युक्तो नृपसंमतः सदा तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ४ ॥ विराट् उवाच ॥ ददामियानानि धनं निवेशनं ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्ह
सि ॥ कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ५ ॥ नकुल उवाच ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः ॥ तेनाहमश्वेषु पुरानियुक्तः
शत्रुकर्शन ६ अश्वानां प्रकृतिवैशिष्ट्यं विनयं चापि सर्वशः ॥ दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ७ नकातरं स्यान्मम जातु वाहनं न मेऽस्ति दुष्टावडवाकुतो ह
याः ॥ जनस्तु मामाह सचापि पांडवो युधिष्ठिरोग्रं थिकमेव नामतः ८ ॥ विराट् उवाच ॥ यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ॥ ये चापिकेचि
न्मम वाजियोजकास्त्वदाश्रयाः सारथयश्च संतु मे ९ इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपमब्रवीहियते प्रसमीक्षितं वसु ॥ न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते प्रभासिराजैव हि संमतो मम १०
युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे संमतवेदं प्रियमत्र दर्शनं ॥ कथं तु भृत्यैः सविनाकृतो वने वसत्यनिद्यौरमते च पांडवः ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा संगं वर्धय रोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ॥ न चैनमन्येऽपि विदुः कथं च न प्रियाभिरामं विचरंतं मंतरा १२ एवं हि मत्स्येन्यवसंतं पांडवा यथा प्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ॥ अज्ञातव
र्था व्यचरन्समाहिताः समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः १३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि नकुलप्रवेशोद्देशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ समाप्तं
चेदं प्रवेशपर्व ॥ अथ समयपालनपर्व ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः ॥ अत ऊर्ध्वमहावीर्याः किमकुर्वत वै द्विज १ ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनंदनाः ॥ आराधयंतो राजानं यदकुर्वत तच्छृणु २ तृणविदुः प्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः ॥ अज्ञातवासमेवं तु विराट् न
गरेऽवसन् ३ युधिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानाम भवत्प्रियः ॥ तथैव च विराट्स्य सपुत्रस्य विशांपते ४ स ह्याक्षहृदयज्ञस्तान् क्रीडयामास पांडवः ॥ अक्षवत्यां यथा
कामं सूत्रबद्धानि वद्विजान् ५ अज्ञातं च विराट्स्य विजित्य वसुधर्मराट् ॥ भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथा हि संप्रयच्छति ६ भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि
च ॥ अति सृष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधिष्ठिरे ७ वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यंतः पुरेऽर्जुनः ॥ विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पांडवेभ्यः प्रयच्छति ८ सहदेवोऽपि गोपा
नविषमास्थाय पांडवः ॥ दधि क्षीरं घृतं चैव पांडवेभ्यः प्रयच्छति ९ नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ॥ तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पांडवेभ्यः प्रयच्छति १०
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ ॥ इति श्रीम० विराट्पर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये नकुलप्रवेशोद्देशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ एतमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ संपादयंतोऽन्योन्यमाराधयंतः गर्भघृतादवप्रच्छन्नस्वेन सेवाश्रमेण च दुःखिता इत्यर्थः १२ । १३ ब्रह्मण उत्सवः शरदिनवधान्योत्पत्तौ सर्वैः क्रियते सच देशविशेषे प्रसिद्धः १४ यथात्र
ह्यणः समाजे बह्वलोके कैलासे वा पशुपतेः समाजे इव मत्स्येषु समापेतुरितिसंबंधः १५ । १६ स्वव्याताः अत्यंत निर्मलाः मनस्विनः प्रीतिमनसः लब्धलक्षाः प्राप्तविजयाः १७ । १८ सूदेनभीमेन
१९ दुःखेनैव पारतंभ्यात् प्राकट्य भयाद्वा दुःखं न तु भंगभयात् विवृते प्रकाशे २० । २१ कक्षापरिकरं । कच्छाभितिपाटेऽपि स एवार्थः । यद्वा कक्षां रज्जुं रज्ज्वापादनमयान्मल्लैरंगुल्यो बध्यंत इ
ति प्रसिद्धे रंगुली बद्धेत्यर्थः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ कृतं कचिद्देशे निपीडनं प्रतिकृतं तस्य मोचनं । सुसंकटैः मुष्टिग्रहेण न कृशीकृतैः । संकटैरिति पाठे स कचैः स किणैर्वा । 'कंठको वाहु
चरणकवचे कठिने किणे' इति विश्वः । संनिपातोऽगसंघटनं । अवधूतं तेनैव दूरीकरणं । प्रमायादय उक्ता मल्लशास्त्रे । 'निपात्येषणं भूमौ प्रमाय इति कथ्यते । यत्तूपायांगमयनं तदुन्मथनमुच्यते'
कृष्णा तु सर्वान् भर्तुं स्तात्रिरीक्षंती तपस्विनी ॥ यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ११ एवं संपादयंतस्ते तदाऽन्योन्यं महारथाः ॥ विराट् नगरे चैरुः पुनर्गर्भ
घृता इव १२ सांकाधार्तराष्ट्रस्य भयात् पांडुसुतास्तदा ॥ प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषु इच्छन्ना न राधिप १३ अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ॥ आसीत्समृ
द्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः १४ तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन सहस्रशः ॥ समाजे ब्राह्मणो राजन्यथापशुपतेरिव १५ महाकायामहावीर्याः कालखंजा इव
सुराः ॥ वीर्योन्मत्ता बलोद्गाराज्ञा समभिपूजिताः १६ सिंहस्कंधकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ॥ असकृल्लब्धलक्षास्ते रंगे पार्थिवसन्निधौ १७ तेषामेको म
हानासीत् सर्वमल्लानथाह्वयत् ॥ आवल्गमानं तं रंगेनोपतिष्ठति कश्चन १८ यदा सर्वे विमनस्ते मल्ला हतचेतसः ॥ अथ सूदेनं तं मल्लं योधयामास नत्स्यराट् १९
नोद्यमानस्तदा भीमो दुःखेनैवा करोन्मतिम् ॥ न हि शक्योति विवृते प्रत्याख्यातुं न राधेपम् २० ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलश्चरन् ॥ प्रविवेश महारंगं विरा
टमभिपूजयन् २१ बबंधकक्षाकौतेयस्ततः संहर्षयन् जनम् ॥ ततस्तु वृत्रसंकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् २२ जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रत्यात विक्रमम् ॥ तावुभौ सुम
होत्साहावुभौ भीमपराक्रमौ २३ मत्ताविव महाकायो वारणौ षष्ठिहायनौ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीयतुः २४ वीरौ परमसंहृष्टाव न्योन्यजयकांक्षिणौ ॥
आसीत्सुभीमः संपातो वज्रपर्वतयोरिव २५ उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ॥ अन्योन्यस्यांतरं प्रेम्सु परस्परजयैषिणौ २६ उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महाग
जौ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसंकटैः ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा २७ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतानिःस्वनैः ॥ तलैर्वज्रानिपातैश्च प्रसृष्टाभि
स्तथैव च २८ शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥ जानुभिश्चाश्मनिघोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः २९ तद्युद्धमभवद्धोरमशस्त्रबाहुतेजसा ॥ बलप्राणेन शूरा
णां समाजोत्सवसन्निधौ ३० अरज्यतजनः सर्वः सोत्कृष्टनिनदोत्थितः ॥ बलिनोभ्युगे राजन वृत्रवासवयोरिव ३१

१७ 'क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात्प्रच्यावनं हठात् । उभयोर्भुजयोर्मुष्टिहरो मध्ये निपात्यते । मुष्टिरित्युच्यते तज्जैर्मल्लविद्याविशारदैः । अवाङ्मुखं स्कंधगतं ब्रामयित्वा तथैव यः । क्षिप्तस्य शब्दः सम
वेद्धराहोद्धूतानिःस्वनः । तलैर्वज्रानिपातैर्वज्रघट्टपातैश्च पेदैः । 'अंगुल्यः प्रसृता यास्तुताः प्रसृष्टा उदीरिताः' २८ 'ऋज्वीढा रुपाक्षिप्ता शलाकासागुली स्मृता' । तस्यानखपातैः । पादोद्धूतैः पाद
प्रसारणेनाक्षैः । जानुभिः शिरोभिश्च कृतैरवघट्टनैरास्फालनैः । अश्मनिघोषैरित्युभयविशेषणं २९ अशस्त्रं निधाय योक्तव्यं । 'बाहुयुद्धं हि मल्लानामशस्त्रमुपिभिः स्मृतं । मृतस्य
तस्य न स्वर्गो यशोनेहापि विद्यते' इति । बलप्राणेन बलेन शरीरबलेन प्राणेन मानसबलेन च ३० सोत्कृष्टनिनदः हीहीशब्दोच्चारणेन यजितस्य समुत्थापनं तत्सहितः ३१

विरा. ४
अ०
॥१४॥

आकृष्यकोटीकरणप्रकर्षणमुदाहृतं । आकर्षणलीलयेवसंमुखीकरणस्मृतं । पुरःपश्चात्पार्श्वयोश्चाभ्याकर्षणमर्थतया । पश्चात्प्रातर्नवेगाद्विकर्षणमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ३२ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षणविकर्षणैः ॥ आकर्षणस्थान्योन्यंजानुभिश्चापिजघ्रतुः ३२ ततः शब्देनमहताभर्त्सयंतौपरस्परम् ॥ व्यूढोरस्कौदीर्घभुजौनियुद्धकुश
लाबुभौ ॥ बाहुभिःसमसज्जेतामायसैःपरिघैरिव ३३ चकर्षदोभ्यामुत्पात्यभीमोल्लभमित्रहा ॥ निनदंतमभिक्रोशन्शार्दूलइववारणम् ३४ समुद्यम्यमहाबा
हुर्भामयामासवोर्यवान् ॥ ततोमल्लाश्रमत्स्याश्रविस्मयंचक्रिरेपरम् ३५ भामयित्वाशतगुणं तत्सत्वमचेतनम् ॥ प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लंभुविष्टकोदरः ३६
तस्मिन्विनिहतेर्विजिगीषुतेलोकावेश्रुते ॥ विराटःपरमहर्षमगच्छद्दधिवैःसह ३७ प्रहर्षात्प्रददौवितंबदुराजामहामनाः ॥ बल्लवायमहारंगेयथविश्रवणस्तथा ३८
एवंसमुबहून्मल्लान्पुरुषांश्चमहाबलान् ॥ विनिघ्नन्मत्स्यराजस्यप्रीतिमाहरदुतमाम् ३९ यदास्यतुल्यःपुरुषो न कश्चित्तत्रविद्यते ॥ ततोव्याघ्रैश्चसिंहैश्चद्विर
दैश्चाप्ययोधयत् ४० पुनरंतःपुरगतःस्त्रीणांमध्येष्टकोदरः ॥ योध्यतेसविराटेनसिंहैर्मतैर्महाबलैः ४१ बोभत्सुरपिगीतेनस्वतृप्येनचपांडवः ॥ विराटंतोषयामा
ससर्वाश्चातःपुरस्त्रियः ४२ अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्रतत्रसमागतैः ॥ तोषयामासराजानंनकुलोत्पत्तमम् ४३ तस्मैप्रदेयंप्रायच्छत्प्रीतोराजाधनंवहु ॥ वि
नीतान्पुषभान्दृष्ट्वासहदेवस्यचाभितः ॥ धनंददौबहुविधंविराटःपुरुषर्षभः ४४ द्रौपदीप्रेक्ष्यतान्सर्वान्क्रिश्यमानान्महारथान् ॥ नातिप्रतिमनाराजान्निःश्वा
सपरमाऽभवत् ४५ एवमेत्येवसंस्तत्रप्रच्छन्नाःपुरुषर्षभाः ॥ कर्माणितस्यकुर्वाणाविराट्पतेस्तदा ४६ ॥ इतिश्रीमहा० वि० प० समयपालनप० जीमू
तवधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तंचेदंसमयपालनपर्व ॥ अथकीचकवधपर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ वसमानेषुपार्थेषुमत्स्यस्यनगरेतदा ॥ महारथे
षुच्छन्नेषुमासादशसमाययुः १ याज्ञसेनीसुदेष्णांतुशुश्रूषंतीविशांपते ॥ आवसत्परिचाराहसिदुःखंजनमेजय २ तथाचरंतीपांचालीसुदेष्णायानिवेशने ॥
तदिर्वीतोषयामासतथाचातःपुरस्त्रियः ३ तस्मिन्वर्षेगतप्रायेकीचकस्तुमहाबलः ॥ सेनापतिर्विराटस्यददर्शदुपदात्मजाम् ४ तां दृष्ट्वादेवगर्भाभांचरंतीदेवता
मिव ॥ कीचकःकामयामासकामवाणप्रपीडितः ५ सतुकामाग्निसंतप्तःसुदेष्णामभिगम्यवै ॥ प्रहसन्निवसेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ६ नेयंमयाजातुपुरेहृदष्टाराज्ञोवि
राटस्यनिवेशनेशुभा ॥ रूपेणचोन्मादयतीवमाभृशंगंधेनजातामदिरेवभामिनी ७ कादेवरूपाहृदयंगमाशुभेह्याचक्ष्वमेकस्यकुतोऽत्रशोभने ॥ चित्तंहिनिर्मथ्य
करोतिमावेशेनचान्यदत्रौषधमस्तिमेतम् ८ अहोतवेयंपरिचारिकाशुभाप्रत्यग्ररूपाप्रतिभातिमामियम् ॥ अयुक्तरूपं हि कुरीतिकर्मतेप्रशास्तुमांयच्चममास्ति
किंचन ९ प्रभूतनागाश्वरथंमहाजनंसमृद्धियुक्तंबहुपानभोजनम् ॥ मनोहरंकांचनचित्रभूषणंमहच्छोभयतामियंमम १० ततःसुदेष्णामनुमंयकीचकस्त
तःसमभ्येत्यनराधिपात्मजाम् ॥ उवाचकृष्णामभिसांत्वयंस्तदाष्टर्गेद्रुकन्यामिवजंबुकोवने ११ गतसत्त्वंनष्टबुद्धिंअतएवअचेतनंशवभूतम् ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्यदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ वसमानेष्विति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ॥

॥१४॥

१२ । १३ परपुष्टःकोकिलः १४ । १५ मूर्तिःईश्वरी ऐश्वर्याभिमानीदेवता १६ अमंमांगविहारिणी स्मरदेहेनकीदंती रतिरित्यर्थः १७ ईक्षणपक्षमाणानेत्रपक्षमांस्मितंईषदुन्मीलनंतदेव
ज्योत्स्नोपमंमनसाद्वादकरं । लक्षमाणमितिपाठेवकचंद्रविशेषणम् १८ । १९ सुजातौउन्नतौ निरंतरौपृथुत्वात्सांछिद्यौ २० कुड्मलेतिमुकुलीमूतपद्माकारौ २१ कराग्रंअंगुष्ठादिमध्यमांतो
कात्वंकस्यासिक्ल्याणिकुतोवात्वंवरानने ॥ प्राप्ताविराटनगरंतत्त्वमाचक्ष्वशोभने १२ रूपमग्र्यंतथाकांतिःसौकुमार्यमनुत्तमम् ॥ कांत्याविभातिवक्रंतेशशां
कइवनिर्मलम् १३ नेत्रेसुविपुलेसुभ्रुपद्मपत्रनिभेशुभे ॥ वाक्यंतेचारुसर्वांगिपरपुष्टरुतोपमम् १४ एवंप्रपामयानारीकाचिदन्यामहीतले ॥ नहृष्टपूर्वासुश्रो
णियादृशीत्वमनिदिते १५ लक्ष्मीःपद्मालयाकात्वमथभूतिःसुमध्यमे ॥ ह्रीःश्रीःकीर्तिरथोकांतरासांकात्वंवरानने १६ अतीवरूपिणीकिंत्वमनंमांगविहारि
णी ॥ अतविभ्राजसेसुभ्रुप्रभेवेंदोरनुत्तमा १७ अपिचेक्षणपक्षमाणान्स्मितज्योत्स्नोपमंशुभम् ॥ दिव्यांशुरश्मिभिर्वृतंदिव्यकांतिमनोरमम् १८ निरीक्ष्यवक्र
चंद्रंतेलक्ष्म्याऽनुपमयायुतम् ॥ कृत्स्नेजगतिकोनेहकामस्यवशगोभवेत् १९ हारालंकारयोग्यौतुस्तनौचोभौसुशोभनौ ॥ सुजातौसहितौलक्ष्म्यापीनौवृत्तौ
निरंतरौ २० कुड्मलांबुरुहाकारौतवसुभ्रुपयोधरौ ॥ कामप्रतोदाविवमांतुदतश्चारुहासिनि २१ वलीविभंगचतुरंस्तनभारविनामितम् ॥ कराग्रसंभितंमध्यं
तवेदंतनुमध्यमे २२ दृष्ट्वैवचारुजघनंसरिखुलिनसंनिभम् ॥ कामव्याधिरसाध्योमामप्याकामतिभामिनि २३ जज्वालचाग्रिमदनोदावाग्रिरिवनिर्दयः ॥ त्व
त्संगमाभिसंकल्पविवृद्धोमांदहत्ययम् २४ आत्मप्रदानवर्षेणसंगमांभोधरेणच ॥ शमयस्ववरारोहेज्ज्वलंतंमन्मथानलम् २५ मच्चितोन्मादनकरामन्मथस्यशरो
त्कराः ॥ त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राःशशिनिभानने ॥ मह्यंविदार्यहृदयमिदंनिर्दयवेगिताः २६ प्रविष्टाह्यासितापांगिप्रचंडाश्चंडदारुणाः ॥ अत्युन्मादसमा
रंभाःप्रीत्युन्मादकरामम ॥ आत्मप्रदानसंभोगैर्मासुद्धर्तुमिहार्हसि २७ चित्रमाल्यांबरधरासर्वाभरणभूषिता ॥ कामंप्रकामंसेवत्वंमयासहविलासिनि २८ नार्ह
सीहासुखंस्तुसुखार्हासुखवर्जिता ॥ प्राप्नुह्यनुत्तमंसौख्यंमत्स्त्वंमत्तगामिनि २९ स्वादून्यमृतकल्पानिपेयानिविविधानिच ॥ पिबमानामनोज्ञानिरममाणा
यथासुखम् ३० भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यंचाप्यनुत्तमम् ॥ पानंपिबमहाभागेभोगैश्चानुत्तमैःशुभैः ३१ इदंहिरूपंप्रथमतवानधेनिरर्थकंकेवलमद्यभामि
नि ॥ अधार्यमाणास्त्रिगोतमाशुभानशोभसेसुंदरिशोभनासती ३२ त्यजामिदारान्ममयेपुरातनाभवंतुदास्यस्तवचारुहासिनि ॥ अहंचतेसुंदरिदासवत्स्थितःस
दाभविष्येवशगोवरानने ३३ ॥ द्रौपयुवाच ॥ अप्रार्थनीयाभिहमांसूतपुत्राभिमन्यसे ॥ निहीनवर्णीसैरंध्रीबीभत्साकेशकारिणीम् ३४ परदाराऽस्मिभद्रंतेन
युक्तंवसांप्रतम् ॥ दयिताःप्राणिनांदाराधमंसमनुचितय ३५ परदारेनतेडुद्धिर्जातुकार्याकथंचन ॥ विवर्जनंह्यकार्याणामेतत्सुपुरुषव्रतम् ३६
वितस्तिस्तेनसंभितंकुशमित्यर्थः २२ । २३ अग्रिमदनो मदनप्राप्तिः २४ । २५ । २६ अत्युन्मादंभरणकालीनंसन्निपातंसमारभते ते अत्युन्मादसमारंभाः त्वदलाभेभारिण्याभ्येवेतिभावः
२७ कामस्मरं प्रकाममतिशयितम् २८ प्राप्नुहिलभस्व २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ अभिमन्यसे कामयसे ३४ । ३५ । ३६

मिथ्याभिगृह्यवितथाभिनिवेशी महद्भयंभूयुः ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० मन्यसेलिप्ससे । शिशोश्चंद्रवदहंतवदुर्लभाऽस्मीति भावः ५१ तेषांप्रियामिति तेषांप्रसिद्धानां गंधर्वाणां प्रियां प्रार्थयतस्तेतव भुविगत्वा दिवं वागत्वा शरणं प्राप्ता कश्चिन्नमविष्यति । अतएव हे कीचक तेतव कामांघ्रस्य सादृशादृष्टिर्बुद्धिरिति यावत् याशुभं स्वीयं अर्थयेत कामयेत । शुभेच्छारूपा तव नास्तीत्यर्थः । तेन च शुभेन परदारनिवृत्तिरूपेण कामितेन संजीवनं भवतीति शेषः । अन्यथामरिष्यसीत्यर्थः । न मे भुवीति पाठे

मिथ्याभिगृह्योहिनरः पापात्मा मोहमास्थितः ॥ अयशः प्राप्नुयाद्धोरं महद्वाप्राप्नुयाद्भयम् ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु सैरंध्या कीचकः काममोहितः ॥ जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदागभिर्गर्शने ३८ दोषान्बहून्प्राणहरान्सर्वलोकाविगर्हितान् ॥ प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रियः ३९ नार्हस्येवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ॥ मामन्यथ समाविष्टं त्वत्कृते चारुहासिनि ४० प्रत्याख्याय च मां भीरुवशं प्रियवादिनम् ॥ नूनं त्वमसितापांगिपश्चात्तापं करिष्यसि ४१ अहं हि सुसुराज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ॥ प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ४२ पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह ॥ रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुतमैः शुभैः ४३ सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ॥ भोक्तव्येषु च कल्याणिकस्माद्दास्ये रताह्वसि ४४ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भुंक्ष्व भोगाननुतमान् ४५ एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः ॥ कीचकं प्रत्युवाचे दं गृह्यंत्यस्य तद्वचः ४६ ॥ सैरंध्य उवाच ॥ मासूतपुत्रमुह्यस्व मां ४७ त्यक्ष्यस्व जीवितम् ॥ जानीहि पंचभिर्घोरैर्नित्यं मामभिः क्षिताम् ४७ न चाप्यहं त्वया लभ्या गंधर्वाः पतयो मम ॥ तेषां निहन्त्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ४८ अशक्यं रूपं पुरुषैरध्वानं गंतुमिच्छसि ॥ यथानिश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ॥ तर्तुमिच्छति मंदात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ४९ अंतर्भर्ही वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ॥ तथाऽपि तेषां निविमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ५० त्वं कालरात्री भिव कश्चिदातुरः किं मां ददं प्रार्थयसेऽयं कीचक ॥ किमातुरं केशयितो यथा शिशुश्चंद्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ५१ तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ॥ न वर्तते कीचकते दृशाशुभं यातेन संजीवनमर्थयेत सा ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिकीचककृष्णासंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ॥ अमर्यादेन कामेन चोरेणाभिपरिहृतः १ यथा कैकेयि सैरंध्री समेयात्तद्विधीयताम् ॥ येनोपायेन सैरंध्री भजेन्मां गजगामिनी ॥ तं सुदेष्णे परीप्सस्व प्राणान्मोहात्प्रहासिषम् २

तेषां प्रियां प्रार्थयतो मेमम कोऽपि ज्ञातानमविष्यतीति दृशा बुद्धिस्तव नास्तीति संबन्धः । याते च संजीवनमर्थयेतमिति पाठे तु यादृष्टिस्तेतव संजीवनं भवति कीदृशं संजीवनं अर्थयतं वस्त्वधीनं । तस्माद्वितथाभिनिवेशिनस्ते जीवनं नास्तीत्यर्थः ५२ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ १ समेयात् मासुपगच्छेत् माऊडादि विच्छेदः ऊहाववितर्कात् उपायं पुन्यपरीप्सस्वेति योज्यं प्राणान्माप्रहासिषमिति च २

३ कृष्णायाः प्राप्स्ये उद्योगं उद्यमं चानुचित्येति योज्यं । पर्वणि मय पायिनां उस्तव काले चतुर्दश्यादी । समुद्दिश्य अद्याहं सुदेष्णां भव्यादिकं कारयाभीति कीर्तयित्वा खयापयित्वा ५ विजनेपकांते निरवग्रहे निष्प्रतिबंधे १ । ७ । ८ उपमंत्रिता प्रार्थिता ९ पानं मयं सुरामंत्रितेषु पक्रमत् तस्यैव पिपासा पातुमिच्छा १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य साबहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ॥ विराटमहिषी देवोक्तपांचक्रेमनास्विनी ३ स्वमंत्रमभिसंधाय तस्यार्थमनुचित्य च ॥ उद्योगं च वृकृष्णायाः सुदेष्णासूतमब्रवीत् ४ पर्वणित्वं समुद्दिश्य सुरामंत्रं चकार य ॥ तत्रैनांप्रेषयिष्यामि सुराहारीतवांतिकम् ५ तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहे ॥ सां त्वयेथा यथा कामं सां त्वमानारमेद्यदि ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य भगिन्या वचनात्तदा ॥ सुरामाहारयामास राजा ह्रीं सुपरिष्ठताम् ७ भक्षांश्च विविधाकारान् बहुश्चोच्चावचांस्तदा ॥ कारयामास कुशैरन्नपानं सुशोभनम् ८ तस्मिन्कृते तदा देवो कीचकेनोपमंत्रिता ॥ सुदेष्णां प्रेषयामास सैरंध्रीं कीचका लयम् ९ ॥ सुदेष्णां वाच ॥ उत्तिष्ठ गच्छ सैरंध्री कीचकस्य निवेशनम् ॥ पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रधावते १० ॥ सैरंध्य उवाच ॥ न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रिनिवेशनम् ॥ त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ११ न चाहमनवद्यां गितव्येऽमनिभामिनि ॥ कामवृत्ताभविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी १२ त्वंचैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ॥ प्रविशंत्यामया पूर्वतव वेशमनिभामिनि १३ कीचकस्तु सुकेशांते मूढो मदनदर्पितः ॥ सोऽवमं स्यति मां दृष्ट्वा नयास्येत त्रशोभने १४ संतिबह्वचस्तव प्रेष्याराजपुत्रिवशानुगाः ॥ अन्यां प्रेषय मद्रं ते सहिमा मवमं स्यते १५ ॥ सुदेष्णां वाच ॥ नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ॥ इत्युक्ता प्रददौ पात्रं स पिधानं हिरण्यम् १६ सा शंक्रमाना रुदती देवं शरणमीयुषी ॥ प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् १७ ॥ सैरंध्य उवाच ॥ यथाऽहमन्यं मर्त्योनाभिजानामि कंचन ॥ तेन सत्येन मां प्राप्तां मा कुर्यात्कीचको वशे १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ उपातिष्ठ न सा सूर्यमुहूर्तमबलाततः ॥ सतस्यास्तनुमध्यायाः सर्वसूर्योऽबुद्धवान् १९ अंतर्हितं ततस्तस्यारक्षोरक्षार्थमादिशत् ॥ तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थां स्वनिदिताम् २० तां मृगीमिव संतस्तां दृष्ट्वा कृष्णां स भीषगाम् ॥ उदतिष्ठन्मुदासूतो नावलब्धेव पारगः २१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ कीचक उवाच ॥ स्वागतं ते सुकेशांते सुव्युष्टारजनीमम ॥ स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् १ सुवर्णमालाः कंबूश्च कुंडले परिहाटके ॥ नानापतनजेशुभे मणिरत्नचशोभनम् २ आहरंतु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ॥ एहितं मया साद्वैपिवस्वमधुमाधवीम् ३ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीतवांतिकम् ॥ पानमाहर मे क्षिप्रं पिपासा मेऽति चान्ब्रवीत् ४

१८ । १९ । २० ॥ २१ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ १ परितोहाटके योस्ते परिहाटके कुंडले ताटके इत्यर्थः २ मधुमाधवीं मधुमुपजांमदियं ३ सुराहारी सुरामाहर्तुकामां पिपासा मेऽति मेमम अतिपिपासा ४

॥३२॥

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । कीशलं साध्वसाधुनिर्णयेदतिशेषः किमुकपंतु ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ माध्रस्थाःअग्रमास्थाःमातिष्ठ ४० । ४१ । ४२ शैलूषीव नदीव निर्लज्जा ४३

90

दुःखं दुःखयितारं व्यपनेष्यति जीवितादिति शेषः ॥ ऋणिना दयावतां तेषामर्थे तस्य तस्य सर्वस्यैव ते वध्याः स्युः ४५ । ४६ । ४७ । ४८ पश्यतो राज्ञ इत्यनादरे पथी राजानं लङ्गीकृत्येत्यर्थः ४९
५० । ५१ ॥ इति विराट् पर्वणि नीलकण्ठीये भारत भावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सेनावाहस्य सेनापतेः कीचकस्य १ । १

१।४।५।६ यः तत्कर्मपदाहतिरूपकृतवान् तस्मिन्जीवति ७।८।९ संमूर्छितेवदृष्टिशोभाकृपाप्राप्तेवप्रज्ज्वालभशोभत १० सर्वश्वेतेवेति पांचालीद्रौपदी वरर्षमंवरणीयं पतिश्रेष्ठमी
मसेन उपलक्ष्य वासितेव पुष्पिणीत्वेन कामातुरेव उपातिष्ठतसमीपे स्थितवती वस्तुतो न कामातुरा किमुद्वेषातुरैवेति भावः । तत्र दृष्टांतद्वयं इव शब्दः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते सर्वश्वेतेवमा
हेयीवचेति । सर्वश्वेतावकी यथा कामातुरावरर्षमं पतिमिति एकः । तस्याः कामातुरत्वे हेतुः वनेजातेति जलेजाता तेन जलसाभीप्येलब्धाहारत्वेन उन्मत्तत्वं सूच्यते । तथामाहेयीगौः साऽपि
वासितासतीवरर्षमं सांडवलीवर्द्ध । तस्या अपि वासितात्वे विशेषणं त्रिहायणीति त्रिवर्षादिगोयौ वनाच्छादकामातुराचभवति । अन्येतु श्वेतः सितेराजहंसे कैलासे द्वीपमूपयोः इति कोशमुदा

गात्राणि वाससीचैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ चिंतयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ३ किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ इत्येवं चिंतयित्वा सा भीमं
वैमनसाऽगमत् ४ नान्यः कर्ता कृते भीमान्ममाद्यं मनसः प्रियम् ॥ तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ५ प्राद्वन्नाथमिच्छंती कृष्णानाथवती सती ॥ भव
नं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ६ दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ सैरंभ्युवाच ॥ तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ७ तत्कर्म कृतवानद्य
कथं निद्रानिषेवसे ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽथ तां शालां प्रविवेश मनस्विनी ८ यस्या भीमस्तथाशेते मृगराज इव श्वसन् ॥ तस्यारूपेण सा शालाभीम
स्य च महात्मनः ९ संमूर्छितेव कौरव्यप्रज्ज्वाल च तेजसा ॥ स वैमहानसंप्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता १० सर्वश्वेतेव माहेयी वनेजाता त्रिहायणी ॥ उपातिष्ठत
पांचाली वासितेव वरर्षमम् ११ सालतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ॥ परिष्वजत पांचाली मध्यमं पांडुनंदनम् १२ बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिदिता ॥
सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव १३ भीमसेनमुपाश्लिष्य द्धस्तिनीव महागजम् ॥ वीणेव मधुरालापार्गाधारं सा धुमूर्छती ॥ अभ्यभाषत पांचाली भीमसेनमनिदि
ता १४ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ॥ नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवाते १५ ससंप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः ॥ उपातिष्ठत मेघाभः
पर्यं के सोपसंग्रहे १६ अथाब्रवीद्राजपुत्री कौरव्यो महीषी प्रियाम् ॥ केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममांतिकम् १७ न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशापांडुश्च लक्ष्यसे ॥ आ
चक्ष्वपरिशेषेण सर्वविद्यामहं यथा १८ सुखं वायदिवादुःखं द्वेष्यं वायदिवा प्रियम् ॥ यथावत्सर्वमाचक्ष्वश्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्क्षमम् १९ अहमेव हि ते कृष्णे विश्वा
स्यः सर्वकर्मसु ॥ अहमापत्सु चापित्वां मोक्षयामि पुनः पुनः २०

हृत्य सर्वश्वेताहंसीति व्याचक्षते । तत्र सर्वपदं व्यर्थं हंसस्य लोहितलोचनास्य चरणत्वात्प्रतिकूलं च । यद्यपि 'त्रिहायणी त्रिवर्षागौः' इति च कोशात् त्रिहायणीपदेनैव गौर्लभ्यते तथापि तत्कामातु
रत्वज्ञापनार्थमुपपक्षिणं स द्विशेष्यसमर्पकं पदांतरमपेक्षत एवेति न व्यर्थं विशेषणत्वं । अन्ये व्याख्यानप्रकाराः सर्वे जनेनैव बोधेन प्रस्ताव्युपेक्षिताः ११ मध्यमं पांडुनंदनं भीमसेनं । यमयोः सहजात
त्वेन पौर्वापर्याभावात्तौ कनिष्ठावेव युधिष्ठिरो ज्येष्ठ एव । मध्यमस्त्वभीमार्जुनयोरेव विश्रांतं तत्रापि अत्र प्रकरणात् अर्जुनस्य संप्रतिपुंस्त्वाभावाच्च मध्यमस्त्वभीमसेनेव मुख्यमित्याशयेनैवैतदुक्तं ।
परिष्वजत पर्यं जत आलिङ्गितवती १२ । १३ गांधारं स्वरविशेषं मूर्छती मूर्छयंती १४ । १५ सोपसंग्रहे सतुलिके १६ । १७ विद्यां जानीयां १८ ज्ञास्यामि उपायं चिंतयिष्यामि क्षमं योग्यं १९ । २०

११ ॥ इति विराट्पर्वणि नीलकंठीये भारतमावकीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ १ समाशाला तस्यां परिष्वजत समाजस्तस्य मध्यं तदा द्यूतकाले २ । ३ सैधवेन जयद्रथेन ४ । ५ । ६ । ७
८ । ९ । १० प्रव्रज्यं प्रव्रजनं व्रजयजोर्भावेक्यं तस्मै प्रव्रज्याय ११ निष्कः सुवर्णपलंतेषां सहस्रेण १२ रुक्मं स्वर्णरूपं हिरण्यं । तस्माद्रजतं हिरण्यमश्रुजम् इति श्रुतौ हिरण्यश

शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ॥ गच्छ वै शयनायैव पुरानान्येन बुध्यते २१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे सप्त
दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अशोच्यत्वं कुतस्तस्यायस्याभर्ता युधिष्ठिरः ॥ जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां परितृच्छसि १ यन्मां दासीप्रवा
देन प्रातिक्रामीत दाऽनयत् ॥ सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत २ पार्थिवस्य सुतानामकानुजीवति मादृशी ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीप्रभो ३ व
नवासगतायाश्च सैधवेन दुरात्मना ॥ परामर्शो द्वितीयो वै सोऽदुमुत्सहतेतुका ४ मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ॥ कीचकेन परामृष्टा कानुजीवति मादृशी
५ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ॥ न मां जानासि कौतिय किं फलं जीवितेन मे ६ योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ॥ सेनानीः पुरुषव्याघ्रश्यालः
परमदुर्मतिः ७ समासैरंघ्रिवेषेण वसंती राजवेश्मनि ॥ नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्याममभवेति वै ८ तेनोपमं यमाणायावधाहं सपत्नहन् ॥ कालेनैव फलं पक्कं हृदयं
मे विदीर्यते ९ आतरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं द्यूतं देवि नम् ॥ यस्याऽस्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदंनंतकम् १० कोहिराज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ॥ प्रव्रज्यायैव दी
व्येत विना द्यूतं देवि नम् ११ यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ॥ सायं प्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्वहन् १२ रुक्मं हिरण्यं वा सांसियानं युग्यमजाविकम् ॥
अश्वाश्च तरसंघाश्च न जातु क्षयमावहेत् १३ सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रियः प्रत्यवरोपितः ॥ तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिंतयन् १४ दशनागसहस्राणि हया
नहिममालिनाम् ॥ यं यांतमनुयांतीह सोऽयं द्यूतेन जीवति १५ रथाः शतसहस्राणि नृपाणामभितौजाम् ॥ उपासंतमहाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् १६ शतं दा
सीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ॥ पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीनभोजयत्युत १७ एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतांवरः ॥ द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः
१८ एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ॥ सायं प्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुंडलाः १९ सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ॥ तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुप
स्थिताः २० अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशदासीकएकैकोयान् विभर्तियुधिष्ठिरः २१ अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसां ॥ दशचापिसह
स्राणिसोऽयमास्ते नरेश्वरः २२ आनृशंस्यमनुक्रोशंसं विभागस्तथैव च ॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणिसोऽयमास्ते नरेश्वरः २३ अंधानृद्धांस्तथाऽनाथान् बालान्
राष्ट्रेषु दुर्गतान् ॥ विभर्ति विविधान् राजाष्टतिमान् सत्यविक्रमः ॥ संविभागमनानित्यमानृशंस्यद्युधिष्ठिरः २४

वदस्य रजतेऽपि दर्शनात् । यानं गजादि । युग्यं युगोपेतं रघशकटादि । अश्वावदवा १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ यतीनां दशसहस्रा
णि विभर्तीति पूर्वोक्तान्वय २१ आनृशंस्यं अनेष्टुर्न अनुक्रोशं दयां २३ । २४

निरयंपारतं कंकोहमिति युधिष्ठिरो ब्रूते । कंकवतयुधिष्ठिर इति पाठे कंकवतश्चासौ युधिष्ठिरश्चेति समासः २९ । २६ । २७ । २८ । २९ सदस्यं समासदय ३० । ३१ । ३२ । ३३
 ॥ इति विराटपर्वणिनील० भारतभावादीषेष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ इदमिति १ हीनेनीचे असमेविषमे २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ प्रियसंवासात्प्रियस्यभी
 स एष निरयंप्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ॥ सभायां देविताराज्ञः कंको ब्रूते युधिष्ठिरः २९ इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ॥ आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यै
 र्भृतिमिच्छति २६ पार्थिवाः पृथिवीपालाय स्यात्सन्वशवर्तिनः ॥ सवशे विवशो राजापरेषामद्यवर्तते २७ प्रताप्यपृथिवीं सर्वारिभिराजमानिव तेजसा ॥ सोऽयं राज्ञो
 विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः २८ यमुपासंतराजानः सभायां पृथिवीभिः सह ॥ तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पांडव पांडवम् २९ सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादि
 नम् ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो बद्धं ते मामसंशयम् ३० अतदहं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ॥ दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्दमार्त्मानं युधिष्ठिरम् ३१ उपास्ते स्म स
 भायां यं कृत्वा वीरवसुंधरा ॥ तमुपासीनमप्यन्यं पश्य भारत भारतम् ३२ एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमाना मनाथवत् ॥ शोकसागरमध्यस्थां किमांभीम न पश्यासि
 ३३ ॥ इति श्रीम. वि. प. की. व. द्रौपदीभीमसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ इदं तु ते महदुःखं यत्प्रवक्ष्यामि
 भारत ॥ न मेऽयं सूयाकर्तव्या दुःखा देतव्यं मयि हम् १ सुदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ॥ ब्रुवन्बलवजातीयः कस्य शोकं न वदयेः २ सूपकारं विराटस्य बलवं
 त्वाविदुर्जनाः ॥ प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नुकिम् ३ यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ॥ ब्रुवाणो बलवः सुदस्तदासीदाते मे मनः ४ यदा प्रहृष्टः स भ्रातृ
 त्वांसं योधयति कुंजरेः ॥ हसंत्यंतः पुरे नार्यो मम तू द्विजते मनः ५ शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागरे योध्यसे यदा ॥ कैकेय्याः प्रेक्षमाणा यास्तदामेक इमं लभेत् ६ तत उ
 त्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ॥ प्रेष्याः समुत्थिताः श्वापिकैकेयीताः स्त्रियोऽब्रुवन् ७ प्रेक्ष्यमानवद्यां गोकुलमलोपहतामिव ॥ स्नेहात्संवासजादमत्सुदमेषा
 शुचिस्मिता ८ योध्यमानं महावीर्यमियं समनुशोचति ॥ कल्याणरूपा सैरंध्री बलवश्चापि सुंदरः ९ स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मेमतौ ॥ सैरंध्री प्रियसंवासा
 न्नित्यं करुणवादिनी १० अस्मिन्नराजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ इति ब्रुवाणा वाक्यानि सामानित्यमर्जयत् ११ रुध्यंती मां च संप्रेक्ष्य समशंकत मां त्वयि ॥
 तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् १२ त्वय्येवं निरयंप्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ॥ शोके यौधिष्ठिरे मग्नानां हं जीवितमुत्सहे १३ यः स देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चै
 करथोऽजयत् ॥ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा १४ योऽतर्पयदमेघात्मा खांडवे जातवेदसम् ॥ सोऽतः पुरगतः पार्थकूपेऽग्निरिव संवृतः १५ यस्मा
 द्रयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ॥ स लोकपरिभूतेन वेपेणास्ते धनं जयः १६ यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ ॥ स शंखपरिपूर्णभ्यां शोचन्नास्ते धनं जयः
 १७ यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकंपंतशत्रवः ॥ स्त्रियोगी तस्वनंतस्य मुदिताः पर्युपासते १८ मत्सेनस्य संवासः सहवासः संबन्धस्तस्मात् तस्मिन्नुदस्त्यादिभिः सहयो
 ध्यमाने सति करुणवादिनी दीनवादिनी भवति १० संवासमेवाह अस्मिन्निति ११ । १२ निरयंदुःखम् १३ । १४ । १५ लोके परिभूतेन निहितेन १६ शंखपरिपूर्णभ्यां बाहुभ्याम् १७ । १८

१९ । २० । २१ स्मृष्टुं आकलयितुं यमिति शेषः यस्येत्यपि पठन्ति अप्रतिमानीति च्छेदः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ दिशोनश्यंति शोकेन आंध्रमायातीत्यर्थः ३० आ
 किरांतं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्द्धन्यशोभत ॥ वेणीविकृतकेशांतः सोऽयमद्य धनं जयः १९ तं वेणीकृतकेशांतं भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीमसीदति मे
 मनः २० यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ॥ आधारः सर्वा विद्यानां सधारयति कुण्डले २१ स्मृष्टुं राजसहस्राणितेजसाऽप्रतिमानिव ॥ समरेनाभ्यवर्तं
 तवेलामिव महार्णवः २२ सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ आस्तेवेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः २३ यस्य स्मरथ घोषेण समकंपत मेदिनी ॥ स पर्व
 तवनाभीमसहस्थावरजंगमा २४ यस्मिन्जातिमहाभागे कुत्याः शोको व्यनश्यत् ॥ स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः २५ भूषितं तमलं करैः कुंडलैः परिहाट
 कैः ॥ कंबुपाणिनमायांतं दृष्ट्वा सीदति मे मनः २६ यस्य नास्ति समो वीर्यैकश्चिदुर्व्याधनुर्धरः ॥ सोऽयं कन्यापरिवृतो गायत्रास्ते धनं जयः २७ धर्मशौर्ये च सत्ये च
 जीवलोकस्य संमतम् ॥ स्त्रीवेषविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः २८ यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देव रूपिणम् ॥ प्रभिन्नमिव मातंगं परिकीर्णं करेणुभिः २९ मत्स्यम
 र्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ॥ पश्यामि तु र्यमध्यस्थं दिशोनश्यंति मे तदा ३० नूनमार्या न जानाति कुच्छं प्राप्तं धनं जयम् ॥ अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दूतं देवि
 नम् ३१ तथा दृष्ट्वा वीर्यांसं सहदेवं गवां पतिम् ॥ गोपुगेवेषमायांतं पांडुभूताऽस्मि भारत ३२ सहदेवस्य वृत्तानि चितयंती पुनः पुनः ॥ न निद्रामभिगच्छामि
 भीमसेन कुतोरतिम् ३३ न विदामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ॥ यस्मिन्नेवं विधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ३४ दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ॥ गोपु
 गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३५ संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ॥ विराटमभिर्नंदं तमथ मे भवति श्वरः ३६ सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंस
 ति ॥ महाभिजनसंपन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ३७ हीनिषेवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ स तेऽरण्येषु बोद्धव्यो याज्ञसे निक्षपास्वपि ३८ सुकुमारश्च शूरश्च
 राजानं चाप्यनुव्रतः ॥ ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पांचालिभोजयेः ३९ इत्युवाच हि मांकुती रुदती पुत्रवृद्धिनी ॥ प्रव्रजंतं महारण्यं तं परिष्वज्यतिष्ठती ४० तं दृष्ट्वा
 व्यापृतं गोपुवत्सर्वमक्षपाशयम् ॥ सहदेवं युधांश्रेष्ठं किमु जीवामि पांडव ४१ यस्मिन्निर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ॥ सोऽश्वबंधो विराटस्य पश्य कालस्य प
 र्ययम् ४२ अभ्यकीर्य तं वृंदानि दामग्रंथि मुदीक्ष्यतम् ॥ विनयं तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ४३ अपश्य मे नं श्रीमंतं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ॥ विराटमुप
 तिष्ठंतं दर्शयंतं च वाजिनः ४४ किंतु मां न्यसे पार्थ सुखिनीति परंतप ॥ एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ४५

र्याश्वश्च ३१ गोवेषं महोक्षसदृशं ३२ । ३३ । ३४ दूयामि जेदं प्राप्नोमि ३५ रक्तनेपथ्यं रक्तगैरिकादिभातु मयं नेपथ्यमलं कारो यस्य ३६ । ३७ । ३८ ज्येष्ठापचायिनं ज्येष्ठपूजकं ३९ । ४० वत्स
 चर्मणि क्षपायां शेते इति तं वत्सचर्मक्षपाशयम् ४१ । ४२ अभ्यकीर्य तं व्यशीर्षं वृंदानि शत्रूणां मिति शेषः दामग्रंथि ग्रंथिकम् ४३ एनं कुलं वाजिनोऽश्वान् दर्शयंतं विराटं विराटाय ४४ । ४५

विरा. ४
अ.
॥२०॥

म.भा.टी.
॥१५॥

४६ प्रियमाणेपुजीवस्तु ॥ ४७ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेमारतभावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ सैरंध्यावेपेणसैरंध्रीवेपेण शौचदासृज्जलादिशीचसाधनप्रदा १। २। १
४ पुरुषस्यदुर्योधनादेः यःकालः सएवकालएव प्रतिपालयेकालमितिशेषः ५ कालएवसर्वपिपरीतकरोतीत्याह दत्वेति येस्वयंदातारस्तएवकालेनवरिद्राःसंतोयाचकामवन्तीत्यर्थः । त
थाअन्यान्हत्वापरैरपिबध्यंतिवध्यन्ते । पातयित्वाअन्यान् तएवान्यैःपात्यंतइति ६ अतिमारोदुष्करंदैवस्याकिमपिनास्ति । अस्यदेवस्यअतिवर्तनंअतिक्रमणंचनास्ति केनचित्कृतमि
तिशेषः । दैवस्यप्राधान्यप्रतिपादकमागमंप्रतिपालयेमानये । देवाधीनाऽस्मीतिमत्त्वानशोचामीत्यर्थः ७ स्थितमिति यथारिक्तंसारःपुनःकालेनपूर्यत एवमहमपिपुनःश्रियंप्राप्स्याम्ये
अतःप्रतिविशिष्टानिदुःखान्यन्यानिभारत ॥ वर्ततेमयिकौतैयवक्ष्यामिशृणुतान्यपि ४६ युष्मासुप्रियमाणेपुदुःखानिविविधान्युत ॥ शोषयंतिशरीरंमेकिंनु
दुःखमतःपरम् ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिद्रौपदीभीमसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अहंसैरंध्रिवेपेणचरंती
राजवेश्मनि ॥ शौचदाऽस्मिसुदेष्णायाअक्षधूर्तस्यकरणात् १ विक्रियांपश्यमेतीवाराजपुत्र्याःपरंतप ॥ आत्मकालमुदीक्षंतिसर्वेदुःखंकिंलांतवत् २ अनि
त्याकिलमर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ॥ इतिरुत्वाप्रतीक्षाभिभर्तृणामुदयंपुनः ३ चक्रवत्परिवर्ततेह्यर्थाश्वयसनानिच ॥ इतिरुत्वाप्रतीक्षाभिभर्तृणामुदयंपुनः
४ यएवहेतुर्भवतिपुरुषस्यजयावहः ॥ पराजयेचहेतुश्चसइतिप्रतिपालये ॥ किंमानप्रतिजानीषेभीमसेनमृतामिव ५ दत्वायाचंतिपुरुषाहत्वावध्यंतिचापरे ॥
पातयित्वाचपात्यंतपैरैरितिचमेश्रुतम् ६ नदैवस्यातिमारोऽस्तिनचैवास्यातिवर्तनम् ॥ इतिचाप्यागमंभूयोदैवस्तप्रतिपालये ७ स्थितंपूर्वजलंयत्रपुनस्तत्रै
वगच्छति ॥ इतिपर्यायमिच्छंतीप्रतीक्षेउदयंपुनः ८ देवेनकिलयस्यार्थःसुनीतोऽपिविपद्यते ॥ दैवस्यचागमेयन्नस्तेनकार्योविजानता ९ यत्तुमेवचनस्या
स्यकथितस्यप्रयोजनम् ॥ पृच्छमांदुखितांतत्त्वंपृष्ट्वाचात्रब्रवीमि १० महिषीपांडुपुत्राणांदुहितादुपदस्यच ॥ इमामवस्थांसंप्राप्तामदन्याकाजिजीविषेत्
११ कुरुन्परिभवेत्सर्वान्पंचालानपिभारत ॥ पांडवेयांश्चसंप्राप्तोममक्लेशोह्यारिदम् १२ भाट्टभिःश्वशुरैःपुत्रैर्बहुभिःपरिवारिता ॥ एवंसमुदितानारीकात्वन्या
दुःखिताभवेत् १३ नूनंहिबालयाधातुर्मयावैविप्रियंकृतम् ॥ यस्यप्रसादाहुर्नीतंप्राप्ताऽस्मिभरतर्षभ १४ वर्णावकाशमपिमेषयपांडवयादृशम् ॥ तादृशो
मेनतत्रासीदुःखेपरमकेतदा १५ त्वमेवभीमजानीषेयन्मेपार्थसुखंपुरा ॥ साऽहंदासीत्वमापन्नानशांतिमवशालमे १६
वेतिनिश्चयेन पर्यायंकालदैपरीत्यइच्छंती ८ यस्यपुंसोऽर्थोदैवेनविपद्यतेनइति तेनदैवस्यैवआगमेआनुकूल्येयत्तःकार्यः । देवान्नष्टोऽर्थः पुनर्जपहोमादिनाआहर्तव्यइत्यर्थः ९
१० । ११ कुरुनिति मममत्संबंधीमन्निमित्तकः कचग्रहादिरयंकेशः पांडवेयान्पांडोःस्त्रीपांडवीकुंतीतस्याःपुत्रान्पुष्मान्प्राप्तःसन् कुरुन्भीष्मादीन्पंचालान्दुपदादांश्चपरिभवेत्तनाशयेदि
त्यर्थः १२ समुदितासम्यगुदयवत्यपि एवं काऽन्यादुःखिताभवेन्नकाऽपि श्रीमतामापदोनदृष्टापव ममदृष्टाइतिमहदाश्चर्यमितिभावः १३ बालयान्तुमौठया तं बाल्येकृतममराधनंस्म
रामि यस्यप्रसादादिदंदुर्नीतंदुरवस्थांप्राप्ताऽस्मि १४ वर्णावकाशोदीप्तिसंकोचः । वन्यान्नवलकलधारणयुक्तास्त्वातंन्यादिव्यान्नवलसंयुक्तंपारतंन्यमतिदुःखदमितिभावः । तत्रव
ने इदानींयथादीप्तिसंकोचोऽस्ति नतथावनेआसीदित्यर्थः १५ अवशापराधीना १६

॥१५॥

९१

अदैविकंनकिंनुदैविकमेव १७ विनिपातंपरामवं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ पुराकिणवंतीनैवाऽभूतां किंत्विदानीमेवजातावित्यर्थः १४ । १५ वर्णकोविलेपनं ।
'वर्णकश्चारणेऽस्त्रीतुचंदनेचविलेपने'इतिमेदिनी । 'वर्णकोऽस्त्रीविलेपनम्'इत्यमरः १६ । १७ बाष्पकलयावाष्पेणगद्गदया मंजुलयावा घटयंतीकंपयंतीव १८ कर्तव्येमर्तव्ये कृहिंसायामि
नादैविकमहंमन्येयत्रपार्थधनंजयः ॥ भीमधन्वामहाबाहुरास्तेच्छन्नइवानलः १७ अशक्यावेदितुंपार्थप्राणिनावैगतिर्नरैः ॥ विनिपातमिमंमन्येयुष्माकंह्य
विचिंतितम् १८ यस्यामममुखप्रेक्षायुयमिंद्रसमाःसदा ॥ साप्रेक्षेमुखमन्यासामवराणांवरासती १९ पश्यपांडवमेऽवस्थांयथानार्हाभिवेतथा ॥ युष्मासुप्रे
यमाणेषुपश्यकालस्यपर्ययम् २० यस्याःसागरपर्यंतापृथिवीवशवर्तिनी ॥ आसांसाऽद्यसूदेष्णायाभीताऽहंवशवर्तिनी २१ यस्याःपुरःसराआसन्पृष्ठतश्चानु
गामिनः ॥ साऽहमद्यसूदेष्णायाःपुरःपश्चाच्चगामिनी २२ इदंतुदुःखंकौतैयममासह्यनिबोधतत् ॥ यानजातुस्वयंपिषेगात्रोद्वर्तनमात्मनः ॥ अन्यत्रकुंत्याभद्रं
तेसापिनष्मद्यच्चंदनम् २३ पश्यकौतैयपाणीमेनैवाऽभूतांहियौपुरा ॥ इत्यस्यदर्शयामासकिणवंतौकराबुभौ २४ विभेमिकुंत्यायानाहंयुष्माकंवाकदाचन ॥
साद्याऽग्रतोविराटस्यभीतातिष्ठामिकिकरी २५ किनुवक्ष्यतिसम्प्राप्तावर्णकःसुलतोनवा ॥ नान्यपिष्टंहिमत्स्यस्यचंदनंकिलरोचते २६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
साकीर्तयंतीदुःखानिभीमसेनस्यभामिनी ॥ रुरोदशनकैःकृष्णाभीमसेनमुदीक्षती २७ साबाष्पकलयावाचानिःश्वसंतीपुनःपुनः ॥ हृदयंभीमसेनस्यघट्टयंती
दमब्रवीत् २८ नालंपठतंमयाभीमदेवानांकिल्विषंपुरा ॥ अभाग्यायत्रजीवामिकर्तव्येसतिपांडव २९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततस्तस्याःकरौसूक्ष्मौकिण
वद्वौवृकोदरः ॥ मुखमानीयवैपल्यारुरोदपरवीरहा ३० तौगृहीत्वाचकौतैयोवाष्पमुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ ततःपरमदुःखार्तइदंवचनमब्रवीत् ३१ ॥ इतिश्रीम
हा० विराटप० कीचकवधप० द्रौपदीभीमसं० विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ भीमसेनउवाच ॥ धिगस्तुमेवाहुवलंगांडीवंफाल्गुनस्यच ॥ यतेरक्तौपुराभूत्वापा
णीकृतकिणाविमौ १ सभायांतुविराटस्यकरोमिकदनंमहत् ॥ तत्रमेकारणंभातिकौतैयोयत्प्रतीक्षते २ अथवाकीचकस्याहंपोथयामिपदाशिरः ॥ ऐश्वर्यंनदम
तस्यकीडन्निवमहाद्विपः ३ अपश्यंत्वायदाकृष्णेकीचकेनपदाहताम् ॥ तदैवाहंचिकीर्षामिमत्स्यानांकदनंमहत् ४ तत्रमाधर्मराजस्तुकटाक्षेणन्यवारयत् ॥
तदहंतस्यविज्ञायस्थितएवास्मिभामिनि ५ यच्चराष्ट्रात्प्रच्यवनंकुरुणामवधश्चयः ॥ सुयोधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौबलस्यच ६ दुःशासनस्यपापस्ययन्मया
नाहृतंशिरः ॥ तन्मेदहतिगात्राणिहृदिशल्यमिवार्पितम् ॥ माधर्मजहिसुश्रोणिक्रोधंजहिमहामते ७ इमंतुसमुपालंभस्वतोराजायुधिष्ठिरः ॥ शृणुयाद्वाऽपि
कल्याणिकृत्स्नंजह्यात्सजीवितम् ८ धनंजयोवासुश्रोणियमौवातनुमध्यमे ॥ लोकांतरगतेष्वेपुनाहंशक्ष्यामिजीवितुम् ९

त्यस्यरूपं १९ । ३० ॥ ३१ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेमारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ धिगिति १ सभायामिति कारणंप्राकट्यंमासूदितिहेतुः प्रती
क्षतेतदेवसूचयन्मामवेक्षते । अन्यथातदानीमेव कदनंकरोमि कृतंस्यादित्यर्थः २ पोथयामिचूर्णीकरोमि ३ । ४ । ५ । ६ नाहृतंछित्त्वानानीतं ७ । ८ । ९

अन्वपद्यत अन्वपद्यती १० । ११ । १३ । १४ । १५ । १६ मादीर्घं अदीर्घं अल्पमित्यर्थः सुपुपुपेति समासः क्षमक्षमस्व मासमर्धचेति सार्धमासमित्यर्थः १७ । १८ अनंतरः आसन्नः सन्न
क्षोभेति यावत् १९ कैकेयीसुदेष्णा नेयात् नगच्छेत् २० तं भावं राजाऽस्यां कीचकहृताया विरक्तः स्यादित्येवं रूपमभिप्रायं २१ । २२ । २३ । २४ क्षणस्वीकारं २५ । २६ व

॥१६॥

पुरासुकन्याभार्याचभार्गवच्यवनं वने ॥ वल्मीकिभूतं शाम्यंतमन्वपद्यतभामिनी १० नारायणीचेंद्रसेनारूपेणयदितेश्रुता ॥ पतिमन्वचरदृष्टं पुरावर्षसहास्रि
णम् ११ दुहिताजनकस्यापिवेदेहीयदितेश्रुता ॥ पतिमन्वचरत्सीतामहारण्यनिवासेनम् १२ रक्षसानिग्रहंप्राप्यराक्षस्यमहिषीप्रिया ॥ छिद्यमानाऽपि
सुश्रोणिराममेवान्वपद्यत १३ लोपामुद्रातथाभीरुधरूपसमन्विता ॥ अगस्तिमन्वयाद्वित्वाकामान्सर्वानमानुषान् १४ द्युमत्सेनसुतं वीरसत्यवतं मानिंदि
ता ॥ सावित्र्यनुचचरैकायमलोकं मनस्विनी १५ यथैताः कीर्तितानार्योरूपवत्यः पतिव्रताः ॥ तथात्वमपिकल्याणिसर्वैः समुदितागुणैः १६ मादीर्घं क्षमकालं
त्वं मासमर्द्धं च संमितम् ॥ पूर्णत्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि १७ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ आर्तयैतन्मया भीमकृतं बाष्पप्रमोचनम् ॥ अपारयंत्यादुःखानिनरा
जानमुपालभे १८ किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेनमहाबल ॥ प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानंतरो भव १९ ममेहभोमकैकेयीरूपाभिभवशंकया ॥ नित्यमुद्विजते
राजा कथं नेयादिमामिति २० तस्याविदित्वा तं भावं स्वयंचानृतदर्शनः ॥ कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् २१ तमहंकुपिताभीमपुनः कोपं नित्यं च ॥
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्षकीचक २२ गंधर्वाणामहं भार्यापंचानां महिषीप्रिया ॥ तेष्वानिह न्युःकुपिताः शूराः साहसकारिणः २३ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः
प्रत्युवाच ह ॥ नाहं बिभेमि सैरं गंधर्वाणां शुचिस्मिते २४ शतं शतसहस्राणि गंधर्वाणामहं रणे ॥ समागतं ह निष्यामि त्वं भीरुकुरु मेक्षणम् २५ इत्युक्ते चाब्रुवं
तं कामातुरमहंपुनः ॥ न त्वं प्रतिबलश्चैषां गंधर्वाणां यशस्विनाम् २६ धर्मोऽस्थिताऽस्मि सततं कुशलसमन्विता ॥ नेच्छामि कंचिद्ध्यंतं तेन जीवसि कीचक ॥
२७ एवमुक्तः सुदुष्टात्मा प्राह सत्स्वनवतदा ॥ अथ मां तत्र कैकेयी प्रेषयत्पण्येन तु २८ तेनैव देशिता पूर्वभ्रातृप्रियचिकीर्षया ॥ सुरामानय कल्याणिकीचकस्य नि
वेशनात् २९ सूतपुत्रस्तु मां दृष्ट्वा महत्सांत्वमवर्तयत् ॥ सांत्वे प्रतिष्ठते कुद्वः परामर्शमनाऽभवत् ३० विदित्वा तस्य संकल्पं कीचकस्य दुरात्मनः ॥ तथाऽहराजश
रणं जवेनैव प्रधाविता ३१ संदर्शने तु माराज्ञः सूतपुत्रः परामृशत् ॥ पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाऽहं तेन ताडिता ३२ प्रेक्षते स्म विराटस्तु कंकस्तु बहवोजनाः ॥ र
थिनः पीठमर्दाश्च हत्स्यारोहाश्च नैगमाः ३३ उपालब्धो मयाराजा कंकश्चापि पुनः पुनः ॥ ततो नवारितो राज्ञान तस्या विनयः कृतः ३४

व्यंतं वच्यमानं २७ । २८ । २९ अवर्तयत् कृतवान् सांत्वं प्रियवाचं ३० राजशरणं राजाधिष्ठितं स्थानं ३१ संदर्शने प्रत्यक्षं ३२ पीठमर्दाः राजप्रियाः । 'पीठमर्दोऽतिदृष्टे
स्यान्नायकस्य प्रियेऽपि च' इति मेदिनी । नैगमाः नागराः वाणिजोवा । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नामरेऽपि च' इति मेदिनी ३३ तस्य कीचकस्या विनयः न कृतः न नाशितः ३४

सारथिर्दुष्टे सहायः नरस्य राज्ञः स्त्रियः सुदेष्णायाश्च संमतः संबन्धित्वात् ३५ तर्हि कथं तयोर्विप्रियं तद्वचनकर्तव्यमित्याशंक्याह शूर इति मुग्धवान् मोढयेत्तवान् वारामशीतवैवस्त्रियं मां दृष्ट
वान् ३६ तिष्ठते स्थिरो भवति बुभुषति प्राप्नुमिच्छति ३७ । ३८ दर्शने दर्शने प्रातिदर्शनं स एव राजवल्लभः कामात्मा च यदि मां हन्यात्ताडयेत् ताडनमया द्वाऽहं यदि जीवितं जह्यां तत्तर्हि धर्मं
यत्मानानां भवतां धर्मो न शिष्यति शौर्ध्व्यर्थस्य दित्यर्थः ३९ एतदेव ह समयमिति समयं मर्यादां त्रयोदशवर्षरूपां भार्यापोषणीयानमविष्यति ४० । ४१ जायात् आविर्भवेत् वदतां क
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ॥ त्यक्तधर्मान् शंसश्च नरस्त्रीसंमतः प्रियः ३५ शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ॥ दारामशीमहाभागलभते
ऽर्थान्वहनपि ३६ आहरेदपि वित्तानि परेषां कोशतामपि ॥ न तिष्ठते स्म सन्मार्गे न च धर्मबुभुषति ३७ पापात्मा पापभावश्च कामबाणवशात्तु गः ॥ अविनीतश्च
दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ३८ दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्यां च जीवितम् ॥ तद्धर्मे यत्मानानां महान् धर्मो न शिष्यति ३९ समयं रक्षमाणानां भार्या वीन भवि
ष्यति ॥ भार्यायारक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ४० प्रजायारक्ष्यमाणायां प्रात्मा भवति रक्षितः ॥ आत्मा हि जायते तस्यां तेन जाया विदुर्बुधाः ४१ मर्ता तु मा
र्ययारक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ वदतां वर्णधर्मश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतः ४२ क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदाऽव
धीत् ४३ तव चैव समक्षे वै भीमसेनमहाबल ॥ त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्द्वो राजा सुरात् ४४ जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ जहीम मापि पापिष्ठयोऽयं माम
वमन्यते ४५ कीचको राजवाल्म्याच्छोककृन्ममभारत ॥ तमेवं कामसंमतं भिषिकुं भामिवाश्मनि ४६ योनिमित्तमनर्थानां बहूनां ममभारत ॥ तंचेज्जोवंतमा
दित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ४७ विषमालोड्य पास्यामि मां कीचकवशंगमम् ॥ श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ४८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रारुद
त्क्षणाभीमस्योरः समाश्रिता ॥ भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सांत्वं प्रयुज्य च ४९ आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ॥ हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्बोभिर्दुपदा
त्मजाम् ५० प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलम् ॥ कीचकं मनसा जच्छत् मृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ उवाच चैनं दुःखार्ताभीमः क्रोधसमन्वितः ५१ ॥ इति
श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणि द्रौपदीसांत्वेन एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ४२ ॥ भीमसेन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरुभाषसे ॥ अद्य
तं सुदयिष्यामि कीचकं सहबांधवम् १ अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगतम् ॥ दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसे निशुचिस्मिते २ येषां नर्तनशाले ह मत्स्यराजेन का
रिता ॥ दिवाऽत्र कन्या नृत्यंति रात्रौ यांति यथा गृहम् ३ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढगंसु प्रतिष्ठितम् ॥ तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ४ यथा च त्वान्
पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ॥ कुर्यात्तथा त्वं कल्याणियथा सन्निहितो भवेत् ५

ययतां ब्राह्मणां मुखात् वर्णधर्मश्च श्रुतः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ अभ्युदयिष्यति अभ्युदे
ष्यति ४७ कीचकवशं मागमनं गच्छेयं ४८ । ४९ हेतुभिर्बुक्तिभिः तत्त्वार्थैर्धर्मार्थभूतैश्चार्थैः संयुक्तानितः ५० आगच्छत् स्मृतवान् मृक्किणीगल्लयोरभ्यंतरे परिसंलिहन् जिह्वया परामृशन्
५१ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारते भावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ तथेति १ प्रदोषे रजनीमुखे संगतं संभाषणं निर्धूय अप्रकाश्य २ । ३ दृढगं काष्ठफलकमयं ४ । ५

६ । ७ अहनहववान् ८ । ९ । १० नोआवयोः ११ समयसंकेतं प्रतिपद्यस्वस्वीकुट १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ दिवसार्द्धअहोरात्रार्द्ध दिनमेकमपिमा
 वैशंपायनउवाच ॥ तथातौकथयित्वातुवाष्पमुत्तमज्यदुःखितौ ॥ रात्रिशेषंतमयुग्रंधारयामासतुहेदि ६ तस्यांरात्र्याव्यतीतायांप्रातरुत्थायकीचकः ॥ ग
 त्वाराजकुलायैवद्रौपदीमिदमब्रवीत् ७ सभायांपश्यतोराज्ञःपातयित्वापदाऽहनम् ॥ नचैवालभसेत्राणमभिपन्नाबलीयसा ८ प्रवादेनेहमत्स्यानाराजानाम्ना
 ऽयमुच्यते ॥ अहमेवाहिमत्स्यानाराजावैवाहिनीपतिः ९ मांसुखंप्रतिपद्यस्वदासोभीरुभवामिते ॥ अहायतवसुश्रोणिशतंनिष्कानददाम्यहम् १० दासोशतं
 चतेदद्यांदासानामपिचापरम् ॥ रथंचाश्वतरीयुक्तमस्तुनौभीरुसंगमः ११ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ एवंमेसमयंत्वद्यप्रतिपद्यस्वकीचक ॥ नत्वांसखावाभ्रातावाजानी
 यात्संगतंमया १२ अनुप्रवादाद्गीताऽस्मिगंधर्वाणांयशस्विनाम् ॥ एवंमेप्रतिजानीहिततोऽहंवशगातव १३ ॥ कीचकउवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामियथासुश्रो
 णिभाषसे ॥ एकोभद्रेगमिष्यामिश्न्यमावसथंतव १४ समागमार्थंरभोरुत्वयामदनमोहितः ॥ यथात्वांनैवपश्येयुर्गंधर्वाःसूर्यवर्चसः १५ ॥ द्रौपद्युवाच ॥
 यदेतन्नर्तनागारंमत्स्यराजेनकारितम् ॥ दिवाऽत्रकन्यानृत्यंतिरात्रौयांतियथागृहम् १६ तमिस्त्रेत्तन्नगच्छेथागंधर्वास्तन्नजानते ॥ तत्रदोषःपरिहृतोभवि
 ष्यतिनसंशयः १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमर्थमपिजल्पंत्याःकृष्णायाःकीचकेनह ॥ दिवसार्द्धसमभवन्मासेनैवसमंनृप १८ कीचकोऽयमृहंगत्वाभृशंहर्षप
 रिभुतः ॥ सैरंध्रीरूपिणंमूढोभृत्युतन्नावबुद्धवान् १९ गंधाभरणमाल्येषुव्यासक्तःसविशेषतः ॥ अलंकेतदात्मानंसवरःकाममोहितः २० तस्यतत्कुर्वतः
 कर्मकालोदीर्घइवाभवत् ॥ अनुचितयतश्चापितामेवायतलोचनाम् २१ आसीदभ्यधिकाचापिश्रीःश्रियंप्रमुमुक्षतः ॥ निर्वाणकालेदीपस्यवर्तीमिवदिधक्षतः
 २२ कृतसंप्रत्ययस्तस्याःकीचकःकाममोहितः ॥ नाजानादिवसंयातंचितयानःसमागमम् २३ ततस्तुद्रौपदीगत्वातदाभीममहानसे ॥ उपातिष्ठतकल्याणी
 कौरव्यंपतिमंतिकम् २४ तमुवाचसुकेशांताकीचकस्यमयाकृतः ॥ संगमोनर्तनागारेयथाऽञ्चःपरंतप २५ शून्यंसनर्तनागारमागमिष्यतिकीचकः ॥ ए
 कोनिशिमहाबाहोकीचकंतंनिषूदय २६ तंमूतपुत्रंकौतेयकीचकंमददर्पितम् ॥ गत्वात्वंनर्तनागारंनिर्जीवंकुरुपांडव २७ दर्पाच्चमूतपुत्रोऽसौगंधर्वानवमन्य
 ते ॥ तंत्वंप्रहरतांश्रेष्ठहृदात्रागमिवोद्धर २८ अश्रुदुःखाभिभूतायामममार्जस्वभारत ॥ आत्मनश्चैवभद्रंतेकुरुमानंकुलस्यच २९ ॥ भीमसेनउवाच ॥ स्वा
 गतंतेवरारोहेयन्मांवेदयसेप्रियम् ॥ नह्यन्यंकंचिदिच्छामिसहायंवरवर्णिनि ३० यामेप्रीतिस्त्वयाऽख्याताकीचकस्यसमागमे ॥ इत्वाहिर्दिवंसाप्रोतिर्ममासीद्वर
 वर्णिनि ३१ सत्यंभ्रातृश्वधर्मचपुरस्कृत्यब्रवीमि ॥ कीचकंनिहनिष्यामिदृत्रंदेवपतिर्यथा ३२

सेनसममौत्कंठचादभूत् १८ । १९ । २० । २१ । २२ कृतसंप्रत्ययःकृतविश्वासः नाजानात्नज्ञातवान् २३ । २४ । २५ । २६ । २७ नृदातयमुनाहृदात्रागंकाळि
 यंकृष्णोयथाउद्धृततांस्तद्वत्त्वमेनाभिहलोकादूरेपातयेतिभावः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

३३ । ३४ । ३५ । ३६ तस्यतेमाहश्यमानः नागोहस्ती अलभ्यात्वाय ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ यत्कृतंयदजितंधनादितस्सर्वं तेनुभ्यंप्रापितंद
 तंगहरेप्रकाशेवापोथयिष्यामिकीचकम् ॥ अथचेदपियोत्स्यंतिर्हिसेमत्स्यानपिध्रुवम् ३३ ततोदुर्योधनंहत्वाप्रातिपत्स्येवसुंधराम् ॥ कामंमत्स्यमुपास्ताहि
 कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ३४ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ यथानसंत्यजेथास्त्वंसत्यंवेमल्लतेविभो ॥ निगूढस्त्वंतथापार्थकीचकंतंनिषूदय ३५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ एवमे
 तत्करिष्यामियथात्वंभीरुभाषसे ॥ अद्यतंसूदयिष्यामिकीचकंसहर्षाधवैः ३६ अदृश्यमानस्तस्याथतमस्विन्यामनिर्दिते ॥ नागोबिल्वमिवाक्रम्यपोथाये
 ष्याम्यहंशिरः ॥ अलभ्यामिच्छतस्तस्यकीचकस्यदुरात्मनः ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ भीमोऽथप्रथमंगत्वात्रौच्छन्नउपाविशत् ॥ मृगंहरिरिवाहृयःप्रत्या
 काक्षतर्काचकम् ३८ कीचकश्चाप्यलंकृत्ययथाकाममुपागमत् ॥ तत्रैलानर्तनागारंपांचालीसंगमाशया ३९ मन्यमानःससंकेतमागारंप्राविशच्चतत् ॥ प्रवि
 श्यचसतद्वेश्ममसांसृतंमहत् ४० पूर्वागतंततस्तत्रभीममप्रातिमौजसम् ॥ एकांतावस्थितंचैनमाससादसदुर्मतिः ४१ शयानंशयनेतत्रमूतपुत्रःपराभृश
 त् ॥ जाज्वल्यमानंकोपेनकृष्णाधर्षणजेनह ४२ उपासंगम्यचैवैनंकीचकःकाममोहितः ॥ हर्षोन्मथितचित्तात्मास्मयमानोऽभ्यभाषत ४३ प्रापितंतेमयावि
 त्तंबहुरूपमनंतकम् ॥ यत्कृतंधनरत्नाढ्यंदासीशतपरिच्छदम् ४४ रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतम् ॥ गृहंचातःपुरंसुभ्रुक्रीडारतिविराजितम् ॥ त
 त्सर्वत्वासमुद्दिश्यसहसाऽहमुपागतः ४५ अकस्मान्मांप्रशंसंतिसदागृहगताःस्त्रियः ॥ सुवासादर्शनीयश्चनान्योऽस्तित्वाहशःपुमान् ४६ ॥ भीमसेनउवाच ॥
 दिष्ट्यात्वंदर्शनीयोऽथदिष्ट्याऽऽत्मानंप्रशंससि ॥ ईदृशस्तुत्वयास्पर्शःस्पृष्टपूर्वोनर्हिचित् ४७ स्पर्शंवेत्सिविदग्धस्त्वंकामधर्मविचक्षणः ॥ स्त्रीणांप्रीतिकरो
 नान्यस्त्वत्समःपुरुषस्त्वह ४८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तातंमहाबाहुर्भीमोभीमपराक्रमः ॥ सहसोत्पत्यकौतेयःप्रहस्येदमुवाचह ४९ अद्यत्वांमग्निनीपा
 पंकृष्यमाणंमयाशुवि ॥ द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशंसिंहेनेवमहागजम् ५० निराबाधास्वयिहतेसैरंध्रोविचरिष्यति ॥ सुखमेवचरिष्यंतिसैरंध्याःपतयःसदा ५१ त
 तोजग्राहकेशेषुमाल्यवत्सुमहाबलः ॥ सक्शेषुपराभृष्टोबलेनबलिनावरः ५२ आक्षिप्यकेशान्वेगेनबाह्वोर्जग्राहपांडवम् ॥ बाहुयुद्धंतयोरासीत्कुद्वयोर्नरसिंह
 योः ५३ वसंतेवासिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ कीचकानांतुमुख्यस्यनराणामुत्तमस्यच ५४ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोःपुरेवकपिसिंहयोः ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धौ
 परस्परजयैषिणौ ५५ ततःसमुद्यम्यभुजौपंचशीर्षाविवोरगौ ॥ नखदंष्ट्राभिरन्योन्यघ्नतःक्रोधविषोद्धतौ ५६ वेगेनाभिहतोभीमःकीचकेनबलीयसा ॥ स्थि
 रप्रतिज्ञःसरणेपदान्नचलितःपदम् ५७ तावन्न्योन्यंसमाश्लिष्यप्रकर्षतौपरस्परम् ॥ उभावपिप्रकाशेतेप्रवृद्धौषभाविव ५८

तमितिसंबंधः ४४ अतःपरंत्वासमुद्दिश्याहमत्रागतोऽस्मि ४५ प्रशंसंतित्वयाऽहंकृतइतिहेतोरित्यभिप्रायः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३
 वासिताहेतोर्हस्तिनीनिमित्तम् ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

५९ करटामुखगंडस्थलस्य मदानिगेमस्थानं । 'करटोगजगंडे स्यात्' इति मेदिनी ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ आकलितमाकांतं द्रुतपदंचलितस्यानं यथा स्यात्तथा स्थितम् ६५ । ६६ । ६७
६८ । ६९ सहित्वासोद्वा बलादहीयत बलहीनोऽभूत् ७० वक्षस्यानीयानतं भुङ्क्त्वा तन्नाभिनात्तच्छिरः संयोज्येत्यर्थः ७१ । ७२ गृहीत्वा चेति पाठे इवार्थैव ७३ यो क्रियामास बबन्ध रशनया

तयोर्ह्यासीत्सुतुमुलःसंप्रहारःसुदारुणः ॥ नखदंतायुधवतोर्व्याघ्रयोरिवदृष्टयोः ५९ अभिपत्याथबाहुभ्यांप्रत्यगृह्णादमर्षितः ॥ मातंगइवमातंगप्रभिन्नकरटा
मुखम् ६० सचाप्येनंतदाभीमःप्रतिजग्राहवीर्यवान् ॥ तमाक्षिपत्कीचकोऽथबलेनबलिनावरः ६१ तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दःसमभव
द्धारोवेणुस्फोटसमोयुधि ६२ अथैनमाक्षिप्यबलाद्ब्रह्ममध्येवृकोदरः ॥ धूनयामासवेगेनवायुश्चंडइवद्रुमम् ६३ भीमेनचपरामृष्टोदुर्बलोबलिनारणे ॥ प्रास्पंदतय
थाप्राणंविचकर्षचपांडवम् ६४ ईषदाकलितंचापिक्रोधाद्भुतपदंस्थितम् ॥ कीचकोबलवानभीमंजानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ६५ पातितोभुविभीमस्तुकीचकेनब
लीयसा ॥ उत्पताताथवेगेनदंडपाणिरिवांतकः ६६ स्पर्द्धयाचबलोन्मतौतावुभौमूतपांडवौ ॥ निशीथेपर्यर्कर्वेताबलिनौनिर्जनेस्थले ६७ ततस्तद्भवन्नंश्रेष्ठ
प्राकंपतमुहुर्महुः ॥ बलवच्चापिसंकुद्धावन्योन्यंप्रतिगर्जतः ६८ तलाभ्यांसतुभीमेनवक्षस्यभिहतोबली ॥ कीचकोरोषसंतप्तःपदान्नचलितःपदम् ६९ मुहूर्त
तुसतंवेगंसहित्वाभुविदुःसहम् ॥ बलादहीयततदासूतोभीमबलादितः ७० तंहीयमानंविज्ञायभीमसेनोमहाबलः ॥ वक्षस्यानीयवेगेनममदैर्नंविचेतसम् ७१
क्रोधाविष्टोविनिःश्वस्यपुनश्चैनंवृकोदरः ॥ जग्राहजयतांश्रेष्ठःकेशेष्वेतदाभृशम् ७२ गृहीत्वाकीचकंभीमोविरराजमहाबलः ॥ शार्दूलःपिशिताकांक्षीगृहीत्वैव
महामृगम् ७३ ततएनंपरिश्रांतमुपलभ्यवृकोदरः ॥ योक्त्रयामासबाहुभ्यांपशुरंशनयायथा ७४ नदंतंचमहानादंभिन्नभेरीसमस्वनम् ॥ भ्रामयामाससाचेरं
विस्फुरंतमचेतसम् ७५ प्रगृह्यतरसादोर्भ्यांकंठंतस्यवृकोदरः ॥ अपीडयतकृष्णायास्तदाकोपोपशांतये ७६ अथतंभग्नसर्वांगंव्याविद्धनयनंवरम् ॥ आ
क्रम्यचकटीदेशेजानुनाकीचकाधमम् ॥ अपीडयतबाहुभ्यांपशुमारममारयत् ७७ तंविषीदंतमाज्ञायकीचकंपांडुनंदनः ॥ भूतलेभ्रामयामासवाक्यंचेदमुवाच
ह ७८ अद्याहमनृणोभूत्वाभ्रातुर्भार्यापहारिणम् ॥ शान्तिलब्धास्मिपरमाहत्वांसैरंग्रिकंठकम् ७९ इत्येवमुक्त्वापुरुषप्रवीरस्तंकीचकंक्रोधसरागनेत्रः ॥ अस्त्र
स्तवस्त्राभरणंस्फुरंतमुद्धांतनेत्रंव्यसुमुत्ससर्ज ८० निष्पिष्यपाणिनापाणिंसंदष्टौष्ठपुटंबली ॥ समाक्रम्यचसंकुद्धोबलेनबलिनावरः ८१ तस्यपादौचपाणी
चशिरोग्रीवांचसर्वशः ॥ कायेप्रवेशयामासपशोरिवपिनाकधृक् ८२ तंसमथितसर्वांगंमांसपिंडोपमंकृतम् ॥ कृष्णायादर्शयामासभीमसेनोमहाबलः ८३ उवा
चचमहातेजाद्रौपर्दीयोषितावराम् ॥ पश्यैनमेहिपांचालिकामुकोयंयथाकृतः ८४ रज्ज्वा ७४ । ७५ दोर्भ्यांपाणिभ्याम् ७६ व्याविद्धेअतिपीडनात्अधःक्षिप्ते नयनेन
यनगोलकेअंबरंवल्लंचयस्य नयनाकाशोवा पशुमारं पशुमारयित्वेवेतिवज्रियपशुवादित्यर्थः ७७ । ७८ सैरंग्रिकंठकंहस्वत्वंसमासनिमित्तम् ७९ । ८० । ८१ तस्यपादौचेति कायेदेहमध्यमागे
तत्तन्निर्गमप्रागेणैवांगान्यंतःप्रवेश्य । 'योअस्मैरेवान्नसुनोतिसोमं निररन्नौमघवातंदधाति'इतिश्रुतमरत्नौनिर्धानमेतदेवज्ञेयं रेवान्नघनवान्निर्धानंनिष्कृष्यस्थापनम्८२कृष्णायाःद्रौपद्यै८३८४

८५ । ८६ सुकेशांते सुष्ठुकौटिल्येनविराजमानाःकेशांतायस्याः । शोभतइत्युपहासः एवमेवधार्तराष्ट्रान्मारयिष्यामीतिभावः ८७ रोषस्यशमनंतं फलस्यजातत्वात् ८८ । ८९

एवमुक्तामहाराजभीमोभीमपराक्रमः ॥ पादेनपीडयामासतस्यकार्यदुरात्मनः ८५ ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ॥ पांचालीं सतदावीर इदं वच
नमब्रवीत् ८६ प्रार्थयंति सुकेशां ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ॥ एवं ते भीरुवर्धनं ते कीचकः शोभते यथा ८७ तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ॥ तथा सकी
चकं हत्वा गत्वारोषस्य वैशमम् ८८ आमं व्यद्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ॥ प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुशाचह
८९ कीचकोऽयं हतः शते गंधर्वैः पतिभिर्मम ॥ परस्त्रीकामसंमतस्तत्रागच्छतपश्यत ९० तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ॥ सहसैव समाजग्मुरादायोलकाः
सहस्रशः ९१ ततो गत्वाऽथ तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ॥ गता सुददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ९२ पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा च व्यथिताऽभवन् ॥ निरीक्षं
तिततः सर्वे परं विस्मयमागताः ९३ अमानुषं कृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् ॥ कास्य ग्रीवा कचरणौ कपाणी कशिरस्तथा ॥ इति स्मृतं परीक्षंते गंधर्वेण हतं तदा
९४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्काले समागम्य सर्वे
तत्रास्य बांधवाः ॥ रुरुदुःकीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समंततः १ सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ॥ तथा संभिन्नसर्वांगं कूर्मस्थल इवोद्धृतम् २ पोथितं भीमसे
नेन तमिद्रेण वदानवम् ॥ संस्कारयितुमिच्छंते बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ३ ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ॥ अदूराच्चानवद्यार्गीस्तं भमालिं ग्यातिष्ठतीम् ४
समवेतेषु सर्वेषु तामूचुरुपकीचकाः ॥ हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ५ अथ वानैव हंत व्यादह्यतां कामिना सह ॥ मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ६
ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ॥ सहानेनाद्यदह्येत दनुजा तुमर्हसि ७ पराक्रमं तु सूतानां मत्पाराजाऽन्वभोदत ॥ सैरंध्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विंशां पतिः
८ तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ॥ मोमुह्यमानां तितत्र जगृहुः कीचकाभृशम् ९ ततस्तु तां समारोप्य निबद्ध च सुमध्यमाम् ॥ जग्मुरुद्यम्य ते
सर्वे श्मशानाभिमुखास्तदा १० हियमाणा तु साराजन्मृतपुत्रैरनिदिता ॥ प्राक्रोशन्नाथमिच्छंती कृष्णानाथवती सती ११ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ जयोजयंतो विजयो
जयत्सेनो जयद्रथः ॥ ते मेवाचं विजानंतु सूतपुत्रानयंति माम् १२ येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् १३
रथघोषश्च बलवान्गंधर्वाणां तरस्विनाम् ॥ ते मेवाचं विजानंतु सूतपुत्रानयंति माम् १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेवितम् ॥
श्रुत्वैवाभ्यापतद्भीमः शयनादविचारयन् १५ १० । ११ । १२ । १३ । १४ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तस्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

॥ १३ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ अहंशृणोमि ते वाचं त्वया सैरंघ्रिभाषिताम् ॥ तस्मात्ते मृतपुत्रेभ्यो भयंभीरुनाविद्यते १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा समहाबाहुर्विजृम्भे जिघांसया ॥ ततः स व्यायतं कृत्वा वेपं विपरिवर्त्य च १७ अद्वारेणाभ्यवस्कंद्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ समीमसेनः प्राकारादारुह्य तरसा द्रुमम् १८ श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ सलंघयित्वा प्राकारं निमृत्य च पुरोत्तमात् ॥ जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा १९ चिता समीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ॥ तालमात्रं महास्कंधं मूर्धंशुष्कं विशांपते २० तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरम्य च ॥ स्कंधमारोपयामास दशव्यामं परंतपः २१ स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कंधं विटपं वली ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् सूतान् दंडपाणि र्वांतकः २२ ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ॥ भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते २३ तं सिंहमिव संकुदं दृष्ट्वा गंधर्वमागतम् ॥ वित्रे सुः सर्वशः सूता विषादभयकंपिताः २४ गंधर्वो बलवानेति कुद्वउद्यम्य पादपम् ॥ सैरंघ्रौ मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतम् २५ ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविद्धं भीमसेनेन पादपम् ॥ विमुच्यद्रौ पदी तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति २६ द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य सवज्रीदानवानिव ॥ शतं पंचाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् २७ वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभंजनसुतो वली ॥ तत आश्वासयत् कृष्णां स विमुच्य विशांपते २८ उवाच च महाबाहुः पांचाली तत्र द्रौपदीम् ॥ अश्रुपूर्गमुखी दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः २९ एवं ते भीरुवध्यं ते ये त्वां क्लिश्यंत्य नागसम् ॥ प्रैहिवं नगरं कृष्णेन भयं विद्यते तव ३० अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पंचाधिकं शतं तच्च निहतं तेन भारत ॥ महावनमिव च्छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ३२ एवं ते निहताराज न शतं पंचचकीचकाः ॥ स च सेनापतिः पूर्वमित्येतस्मृतषट्शतम् ३३ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरानार्यश्च संगताः ॥ विस्मयं परमं गत्वानोचुः किंच न भारत ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ते दृष्ट्वा निहतान् सूतान् राज्ञे गत्वान्यवेदयन् ॥ गंधर्वैर्निहताराज न मृतपुत्रा महाबलाः १ यथावज्रेण वै दीर्णपर्वतस्य महच्छिरः ॥ व्यतिकीर्णाः प्रदृश्यंते तथा सूता महीतले २ सैरंघ्रौ च विमुक्ताऽसौ पुनरायाति ते गृहम् ॥ सर्वसंशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ३ यथा रूपाच सैरंघ्रौ गंधर्वाश्च महाबलाः ॥ पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ४ यथा सैरंघ्रिदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ॥ विनाशमेति वै क्षिप्रं तथानीति विधीयाम् ५ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ॥ अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ६ २९ । २७ । २८ विमुच्य मोचयित्वा २९ । ३० अन्येन मार्गेण ३१ शिश्ये शयितम् ३२ षट्शतं पञ्चाधिकं शतम् ३३ । ३४ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ । ९ नहित्वामिति हित्वाहातुंयोग्या । कृत्यार्थेतवैकेकेन्यत्वनइतित्वन् जहातेश्रुतिहित्वं अक्तायामपिच्छांसं । पित्वोभिक्तेतेत्यादिवत् । त्वांसैरंध्रीं हित्वात्यकुंयोग्या
मप्यहंराजागच्छोतिवकुंनोत्सहे स्त्रियास्तुसुदेष्णायास्तवतांप्रत्येतद्वकुमदोपइतिराजवाक्यानुवादः । यस्मादेवंराजामोआज्ञापितवान् तस्मादेवंत्वांप्रतिप्रब्रवीम्यहमिति सुदेष्णा
एकस्मिन्नेवतेसर्वेसुसमिद्धेहुताशने ॥ दह्यंतांकीचकाःशीघ्रंरत्नैर्गंधैश्चसर्वशः ७ सुदेष्णामब्रवीद्राजामहिर्षीजातसाध्वसः ॥ सैरंध्रीमागतांब्रूयाममैववचनादि
दम् ८ गच्छसैरंध्रिभद्रंतेयथाकामंवरानने ॥ विभेतिराजासुश्रोणिगंधर्वेभ्यःपराभवात् ९ नहित्वामुत्सहेवकुंस्वयंगंधर्वैरक्षिताम् ॥ स्त्रियास्त्वदोपस्तांवकुमत
स्त्वांप्रब्रवीम्यहम् १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथमुक्तामयात्कुष्णासूतपुत्रान्निरस्यच ॥ मोक्षिताभीमसेनेनजगामनगरंप्रति ११ त्रासितेवमृगीवालाशार्द
लेनमनस्विनी ॥ गात्राणिवाससीचैवप्रक्षाल्यसलिलेनसा १२ तांहृष्टापुरुषाराजनप्राद्रवंतदिशोदश ॥ गंधर्वाणांभयत्रस्ताःकेचिदृष्ट्वान्यमीलयन् १३ ततो
महानसद्गारिभीमसेनमवस्थितम् ॥ ददर्शराजन्पांचालीयथामतंमहाद्विपम् १४ तंविस्मयंतीशनकैःसंज्ञाभिरिदमब्रवीत् ॥ गंधर्वराजायनमोयेनास्मिपरिमो
चिता १५ ॥ भीमसेनउवाच ॥ येषुराविचरंतीहपुरुषावशवर्तिनः ॥ तस्यास्तेवचनंश्रुत्वाह्यनृणाविहरंत्वतः १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसानर्तनागा
रेधनंजयमपश्यत् ॥ राज्ञःकन्याविराटस्यनर्तयानंमहाभुजम् १७ ततस्तानर्तनागाराद्विनिष्क्रम्यसहार्जुनाः ॥ कन्याददृशुरायार्तींक्लिष्टांकुष्णामनागसम्
१८ ॥ कन्याऊचुः ॥ दिष्ट्यासैरंध्रिमुक्तासिदिष्ट्याऽसिपुनरागता ॥ दिष्ट्याविनिहताःसूतायेत्वांक्लिश्यंत्यनागसम् १९ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ कथंसैरंध्रिमुक्ताऽसि
कथंपापाश्चतेहताः ॥ इच्छामिवैतवश्रोतुंसर्वमेवयथातथम् २० ॥ सैरंध्र्युवाच ॥ बृहन्नलेकिंनुतवसैरंध्र्याकार्यमद्यवै ॥ यात्वंससिकल्याणिसदाकन्यापुरेसुखम्
२१ नहिदुःखंसमाप्नोषिसैरंध्रीयदुपाश्रुते ॥ तेनमांदुखितामेवंपृच्छसेप्रहसन्निव २२ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ बृहन्नलाऽपिकल्याणिदुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ति
र्यग्योनिगताबालेनचैनामवबुद्धयसे २३ त्वयासहोपिताचास्मित्वंचसर्वैःसहोपिता ॥ क्लिश्यंत्यात्वायिसुश्रोणिकोनुदुःखंनर्चितयेत् २४ ननुकेनचिदत्यंतं
स्यचिद्दयंकचित् ॥ वेदितुंशक्यतेनूनंतेनमानावबुद्धयसे २५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसहैवकन्याभिर्द्रौपदीराजवेश्मतत् ॥ प्रविवेशसुदेष्णायाःसमीप
मुपगामिनी २६ तामब्रवीद्राजपुत्रीविराटवचनादिदम् ॥ सैरंध्रिगम्यतांशीघ्रंपत्रकामयसेगतिम् २७

वचनं १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ पुरुषायस्याः वशवर्तिन आज्ञाकारिणः । इह विराटपुरे पुरावर्षमात्रं विहरंतिते तस्याः वचनं गंधर्वराजाय नम इत्यादिरूपं श्रुत्वाऽतः परं अनृणास्तदाज्ञासंपादनेन अज्ञातवास समाप्त्या वा कृतकृत्याः संतो विहरंतु १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ प्रहसन्निवेति पूर्वसंस्कारात्पुष्टिगप्रयोगः प्रहसंतीवेत्यर्थः २२ तिर्यक्नीचं क्लीबत्वं तन्मयी योनिः शरीरं तत्र गता २३ । २४ । २५ । २६ । २७

२८ । २९ । ३० ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ अत्याहितमहाभीतिः कर्मजीवानपेक्षिच इत्यमरः १ । २ । ३

राजाविभेदितेभद्रेगंधर्वेभ्यःपराभवात् ॥ त्वंचापितरुणीसुभ्रूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ पुंसामिष्टश्चविषयोगंधर्वाश्चातिकोपनाः २८ सैरंध्र्युवाच ॥ त्रयोदशाह
मात्रमेराजाक्षम्यतुमामिनी ॥ कृतकृत्याभविष्यंतिगंधर्वास्तेनसंशयः २९ ततोमामुपनेष्यंतिकरिष्यंतित्वेप्रियम् ॥ ध्रुवंचश्रेयसाराजायोक्ष्यतेसहर्वाधवैः ॥
३० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिकीचकदोहेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ समाप्तंचंदकीचकवधपर्व ॥ ६४ ॥ अथगोहरणपर्व ॥
वैशंपायनउवाच ॥ कीचकस्यतुघातेनसानुजस्यविशंपते ॥ अत्याहितंचितयित्वाव्यस्मयंतपृथक्जनाः १ तस्मिन्पुरेजनपदंसंजल्पोभूच्चसंघशः ॥ शौर्यादि
वल्लभोराज्ञोमहासत्त्वःसकीचकः २ आसीत्प्रहर्तासैन्यानांदारामशीचदुर्मतिः ॥ सहतःखलुपापात्मागंधर्वैर्दुष्टपूरुषः ३ इत्यजल्पन्महाराजपरानीकविनाशनम् ॥
देशेदेशेननुष्याश्चकीचकंदुष्प्रधर्षणम् ४ अथैवधार्तराष्ट्रेणप्रयुक्तायेवहिश्चराः ॥ मृगयित्वाबहून्ग्रामानराष्ट्राणिनगराणिच ५ संविधाययथादृष्टंयथादेशप्रदर्शनम् ॥
कृतकृत्यान्यवर्तंततेचरानगरंप्रति ६ तत्रदृष्ट्वातुराजानंकौरव्यंघृतराष्ट्रजम् ॥ द्रोणकर्णकृपैःसार्द्धभीष्मेणचमहात्मना ७ संगतंभ्रातृभिश्चापित्रिगर्तैश्चमहा
रथैः ॥ दुर्योधनंसभामध्येआसीनमिदमब्रुवन् ८ ॥ चराऊचुः ॥ कृतोऽस्माभिःपरोयत्नस्तेषामन्वेषणेसदा ॥ पांडवानामनुष्येद्रतस्मिन्महातिकानने ९ नि
र्जनेमृगसंकीर्णेनानाद्रुमलताकुले ॥ लताप्रतानबहुलेनानागुल्मसमावृते १० नचविभ्रोगतायेनपार्थाःसुदृढविक्रमाः ॥ मार्गमाणाःपदन्यासंतेषुतेषुतथातथा
११ गिरिकूटेषुतुंगेषुनानाजनपदेषुच ॥ जनाकीर्णेषुदेशेषुत्वर्वटेषुपुरेषुच १२ नरेन्द्रबहुशोऽन्विष्टानैवविद्वान्श्रपांडवान् ॥ अत्यंतंवाविनष्टास्तेभद्रंतुभ्यंनर
र्षभ १३ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणवैरथिनारथिसत्तम ॥ नहिविभ्रोगर्तितेषांवासंहिनरसत्तम १४ किंचित्कालमनुष्येद्रसूतानामनुगावयम् ॥ मृगयित्वायथान्यायंवे
दितार्थाःस्मत्तत्त्वतः १५ प्राप्ताद्वारवर्तीसूताविनापार्थैःपरंतप ॥ नतत्रकृष्णाराजेंद्रपांडवाश्चमहाव्रताः १६ सर्वथाविप्रणष्टास्तेनमस्तेभरतर्षभ ॥ नहिवि
भ्रोगर्तितेषांवासंवापिमहात्मनाम् १७ पांडवानांप्रवृत्तिंचविद्वान्कर्मापिवाकृतम् ॥ सनःशाधिमनुष्येद्रअतऊर्ध्वंविशंपते १८ अन्वेषणेपांडवानांभूयःकिंकर
वामहे ॥ इमांचनःप्रियावीरवाचंभद्रवर्तीशृणु १९ येनत्रिगर्तानिहतावलेनमहतानृप ॥ सूतेनराज्ञोमत्स्यस्यकीचकेनबलीयसा २० सहतःपतितःशेतेगं
धर्वैर्निशिभारत ॥ अदृश्यमानैर्दुष्टात्माभ्रातृभिःसहसोदरैः २१

४ । ५ कृतकृत्याः कीचकवधज्ञानेनावैवपांडवानांवासंस्वयमेवधार्तराष्ट्राःअनुमानतोज्ञास्यंतीत्याशयः ६ । ७ । ८ । ९ । १० येनमार्गेण ११ गिरिकूटेषुगिरिशिखरेषु १२
१३ । सूतानांपांडवीयानामिद्रसेनादीनां १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ दुःखादुःखापितारः संख्याःकुपिताः ५ यथातेपुनर्वनं
प्रविशेयुस्तथावुभूषध्वं तान्प्राप्तुमिच्छतेत्यर्थः ६ सत्फलंचाह अत्यंतमित्यादिना ७ । ८ जनपदाकुलान्जनव्याप्तान् । 'भवेज्जनपदोजानपदोऽपिजनदेशयोः' इतिमेदिनी गो
प्रियमतदुपश्रुत्यशत्रूणांचरापराभवम् ॥ कृतकृत्यश्चकौरव्यविधत्स्वयदनंतरम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिचारप्रत्यागमनेपंचविंशो
ऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजाज्ञात्वातेषांवचस्तदा ॥ चिरमंतर्मनाभूत्वाप्रत्युवाचसभासदः १ सुदुःखाखलुकार्याणांगति
र्विज्ञातुमंततः ॥ तस्मात्सर्वेनिरीक्षध्वंकनुतेषांभवागताः २ अल्पावशिष्टकालस्यगतभूयिष्ठमंततः ॥ तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षेत्रयोदशे ३ अस्यवर्ष
स्यशेषंचद्वयतोरुहपांडवाः ॥ निवृत्तसमयास्तेहिसत्यव्रतपरायणाः ४ क्षरंतद्वनागेंद्राःसर्वेह्याशीविषोपमाः ॥ दुःखाभवेयुःसंख्याःकौरवान्प्रातितेध्रुवम् ५
सर्वेकालस्यवेतारःकृच्छ्ररूपधराःस्थिताः ॥ प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेवपुनर्वनम् ६ तस्मात्क्षिप्रंभूषध्वंयथातेऽत्यंतमव्ययम् ॥ राज्यंनिर्द्धमव्यग्रंनिः
सपत्नंचिरंभवेत् ७ अथाब्रवीत्ततःकर्णःक्षिप्रंगच्छंतुभारत ॥ अन्येधूर्तानरादक्षानिभृताःसाधुकारिणः ८ चरंतुदेशान्संवीताःस्फीतान्जनपदाकुलान् ॥ तत्र
गोष्ठीपुरम्यासुसिद्धप्रव्रजितेषुच ९ परिचारेषुतीर्थेषुविविधेष्वकरेषुच ॥ विज्ञातव्यामनुष्यैस्तैस्तर्क्यासुविनीतया १० विविधैस्तत्परैःसम्यक्तज्ज्ञैर्निपुण
संहृतैः ॥ अन्वेष्टव्याःसुनिपुणैःपांडवाश्छन्नवासिनः ११ नदीकुंजेषुतीर्थेषुग्रामेषुनगरेषुच ॥ आश्रमेषुचरम्येषुपर्वतेषुगुहासुच १२ अथाग्रजानंतरजःपाप
भावानुरागवान् ॥ ज्येष्ठदुःशासनस्तत्रभ्राताभ्रातरमब्रवीत् १३ येषुनःप्रत्ययोराजंश्चारेषुमनुजाधिप ॥ तेषांतुदत्तदेयवैभूयस्तान्परिमार्गितुम् १४ एतच्च
कर्णोयत्प्राहसर्वमीहामहेतथा ॥ यथोद्दिष्टंचराःसर्वेमृगयंतुयतस्ततः १५ एतेचान्येचभूयांसोदेशादेशंयथाविधि ॥ नतुतेषांगतिर्वासःप्रवृत्तिश्चोपलभ्यते १६
अत्यंतवानिगूढास्तेपारंचोर्मिमतोगताः ॥ व्यालैश्चापिमहारण्येभक्षिताःशूरमानिनः १७ अथवाविषमंप्राप्याविनष्टाःशाश्वतीःसमाः ॥ तस्मान्मानसमव्यग्रं
कृत्वात्वंकुरुनंदन ॥ कुरुकार्यमहोत्साहंमन्यसेयन्नराधिप १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिकर्णदुःशासनवाक्येषांविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ अथाब्रवीन्महावीर्योद्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ॥ नतादृशाविनश्यंतिनप्रयांतिपराभवम् १ शूराश्चकृतविद्याश्चबुद्धिमंतोजितेंद्रियाः ॥ धर्म
ज्ञाश्चकृतज्ञाश्चधर्मराजमनुव्रताः २ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञपितृवच्चसमाहितम् ॥ धर्मस्थितंसत्यघृतिज्येष्ठंज्येष्ठानुयायिनः ३ क्षीणुविद्वत्सभासु सिद्धान्प्रव्रजितंगमनंये
षुतेषुमुनीनामाश्रमेषु ४ परितआगत्यचरंत्येषुतेपरिचाराःराजपुराणि तेषु तर्क्याकांक्षया । 'तर्कःकांक्षावितर्कोहे' इतिमेदिनी १० । ११ । १२ अग्रजानंतरजःद्वितीयोभ्राता
१३ । १४ । १५ । १६ ऊर्मिमतःसिधोः १७ । १८ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३

४ विधेयानां किकराणां निभृतानां अत्यन्तावहितानां ५ । ६ अकालिकां वेलंबासहं ७ । ८ गृहीयादपि चक्षुषा प्रत्यक्षदृष्टोऽपि मोहयेदेवेत्यर्थः ९ । १० ॥ इति विराटपर्वणिनी
लकंठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ तत इति १ अभिसंदधत् तद्वाक्यानुगुणमेव वदन् भारतीभरतवंशीयपांडवविषयां गिरंवाचं भारतान् कौरवान् उवाचे
तिसंबंधः २ । ३ समंवदत् समं पक्षपातशून्यं वदत् वदन् नुमभावार्थः ४ श्रुतं शास्त्रं नानाश्रुतिरनेका आख्यायिका ५ । ६ महात्मान उदारचित्ताः सतांधुरधर्म ७ । ८ परैः

अनुव्रतामहात्मानं भ्रातरो भ्रातरं नृप ॥ अजातशत्रुं श्रीमंतं सर्वभ्रातृनुव्रतम् ४ तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ॥ किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नै
पां करिष्यति ५ तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षंते कालस्योदयमागतम् ॥ न हितेनाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ६ सांप्रतं चैव कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ॥ क्रियतां
साधुसंचिंत्य वासश्चैषां प्रचिंत्यताम् ७ यथावत्पांडुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ॥ दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते दुरापास्तपसावृताः ८ शुद्धात्मा गुणवान् पार्थः सत्यवा
नीतिमान् शुचिः ॥ तेजोराशिरसंख्येयो गृहीयादपि चक्षुषा ९ विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ॥ ब्राह्मणैः श्वारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः १०
॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये चारप्रत्याचारे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शांतनवो मीष्मो भरतानां
पितामहः ॥ श्रुतवान् देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् १ आचार्यवाक्योपरमेतद्वाक्यमभिसंदधत् ॥ हितार्थं समुवाचैनां भारती भारतान् प्रति २ युधिष्ठिरसमा
सक्तां धर्मज्ञे धर्मसंवृताम् ॥ असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चामिमतां सदा ३ भीष्मः समंवदत् तत्र गिरंसाधुभिर्चिताम् ॥ यश्चैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ४
सर्वार्थज्ञः संपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ॥ श्रुतव्रतोपपन्नाश्च नानाश्रुतिसमन्विताः ५ वृद्धानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ समयं समयज्ञास्ते पालयंतः शुचिव्र
ताः ६ क्षत्रधर्मरतानित्यं केशवानुगताः सदा ॥ प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ॥ नावसीदितुमर्हति उद्रहंतः सतांधुरम् ७ धर्मतश्चैव गुप्तास्ते सुवीर्य
णच पांडवाः ॥ न नाशमधिगच्छेयुरिति मेधीयते मतिः ८ तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पांडवान् प्रति भारत ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ९ यत्तु श
क्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिंत्य पांडवान् ॥ बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोधत १० न त्वियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ॥ सा त्वियं साधुवक्त
व्यान त्वनीतिः कथंचन ११ वृद्धानुशासने ताततिष्ठता सत्यशीलिना ॥ अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता १२

अनीतिपरैः अन्वेषितुं अनुगंतुं ९ यत्तु प्रयुक्तं प्रयोगः शक्यं ज्ञातुं योग्यः तदेव वक्ष्यामि न तु भवतां द्रोहात् १० न त्विति तस्य दुर्जनस्य त्वादृशस्येति गूढोऽभिसंधिः । सा तु तु शब्दो हेत्वर्थे
सा हि यतः नीतिरियं साधुवाच्या साधुवैवक्याऽतोऽसावौ त्वयि नैवैषावक्तव्येत्यर्थः । अनीतिस्तु कथंचन साधुष्वसाधुष्वानैव वक्तव्येत्यर्थः ११ तिष्ठतावक्तव्यमिति संबन्धः १२

तत्र वक्तव्ये सति यथा इतरो जनः पांडवानां निवासं लोकसाधारणं मन्यते तथाऽहं न मन्ये इति योजना १३ असाधारण्यमेवाह तत्रेति तत्र पुरादौ असांप्रतमकल्पाणम् १४ वदान्यः
प्रियवादी । 'वदान्यो दानशीले चारुवादिनिवाच्यवत्' इति तिमेदिनी निभृतः नियतोद्वेयः भाव्यः अवश्यं भावी । ओरावश्यके इति ण्यत् १५ भव्यो भावेता १६ असूयकः परगुणे
पुदोषारोपकः ईर्षुः परोत्कर्षासहिष्णुः अभिमानी आत्मसंभावितः मत्सरी परद्रोहकर्ता तत्र यत्र युधिष्ठिर इत्यनुकल्प्यते १७ । १८ । १९ । २० दर्शनं धर्मवत्स्वरूपावेक्षणं निष्प

यथार्हमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्सया ॥ तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः १३ निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन् वै त्रयोदशे ॥ तत्र तात तेषां हिराज्ञां भाव्यमसां
प्रतम् १४ पुरे जनपदे चापि यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ दानशीलो वदान्यश्च निभृतोर्हानिषेवकः ॥ जनोजनपदे भाव्यो यत्र राजायुधिष्ठिरः १५ प्रियवादी सदा दातो
भव्यः सत्यपरो जनः ॥ हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजायुधिष्ठिरः १६ नासूयको न चापीर्षुर्नाभिमानि न मत्सरी ॥ भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्ममनुव्रतः १७ ब्रह्म
घोषाश्च भूयांसः पूर्णा हृत्यस्तथैव च ॥ क्रतवश्च भविष्यंति भूयांसो भूरिदक्षिणाः १८ सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग् वर्षानि संशयः ॥ संपन्नसस्या च मही निरातं का भवि
ष्यति १९ गुणवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ गंधवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती २० वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ॥ न भयं त्वाविशे
तत्र यत्र राजायुधिष्ठिरः २१ गावश्च बहुलास्तत्र नृशान च दुर्बलाः ॥ वयांसि दधिसर्पाश्चिरसवन्ति हितानि च २२ गुणवन्ति च पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च ॥ तत्र दे
शे भविष्यंति यत्र राजायुधिष्ठिरः २३ रसाः स्पर्शाश्च गंधाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ॥ दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजायुधिष्ठिरः २४ धर्माश्च तत्र सर्वे स्तुसेविताश्च
द्विजातिभिः ॥ स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन् वर्षे त्रयोदशे २५ देशे तस्मिन् भविष्यंति तात पांडव संयुते ॥ संप्रीतिमान् जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः २६ देवताति
थि पूजासु सर्वभावानुरागवान् ॥ इष्टदानो महोत्साहः स्वस्वधर्मपरायणः २७ अशुभादिशुभप्रेप्सुरिष्टयज्ञः शुभव्रतः ॥ भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजायुधिष्ठिरः
२८ त्यक्तवाक्या नृतस्तात शुभकल्याणमंगलः ॥ शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजायुधिष्ठिरः २९ भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ धर्माभा शक्यते ज्ञातुं
नापितात द्विजातिभिः ३० किंपुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते कचित् ॥ यस्मिन् सत्यं दृष्टिर्दानं पराशांतिर्धुवाक्षमा ३१ ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यम
थार्जवम् ॥ तस्मात्तत्र निवासं तुच्छं न्यत्नेन धीमतः ॥ गतिं च परमां तत्र नोत्सहे वक्तुमन्यथा ३२

तीपं पाखंडमार्गवर्जितम् २१ । २२ । २३ दृश्यानि रूपाणि २४ । २५ । २६ सर्वभावेन सर्वात्मनाऽनुरागवान् २७ अशुभात् अशुभं त्यक्त्वा २८ । २९ इष्टयागादि
प्रियं परसुखदं च व्रतं पालनीयं यस्य एवं भूतस्य दुर्ज्ञेयत्वमप्याह धर्मात्मेति ३० । ३१ तस्मादिति धीमतः पांडवस्य वा संछिन्नं तत्र विद्वीति शेषः परमां गतिं गमनं च तत्रैव स्वकीयं
कुरु एतच्चाह मन्यथा विपरीतं वचोक्तं नोत्सहे वृद्धत्वात् पांडवेषु द्वेषस्याधर्मरूपत्वाच्चेति भावः ३२

३३ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठोये भारतभावदीपेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ युक्तंयुक्तिमत् प्राप्तप्राप्तकालम् १ तत्त्वतश्चसहेतुकंयुक्तयाभासहीनम् २ तीर्थेश्वरैः ३ । ४ सत्रकैतवंपेपांतररूपं लक्ष्येषुगुणेषु उदयउद्वमनं प्रतिज्ञातेकालेउक्तातेसति सामीप्येसममी । कालेऽल्पावशिष्टेसतीत्यर्थः ५ परराष्ट्रेषुमित्रराष्ट्रेषु स्वराष्ट्रेषु स्वस्यबलसैन्यसामर्थ्यचयत्तज्ज्ञातव्यम् ६ । ७ नीतिर्मकवेतनदानचारप्रवृत्त्यादिका तथाविधीयतायथायेनप्रकारेणतैःसहसंदधामहेशरादिसंधानंकुर्महे यद्वा बलकोशयोरल्पस्वस्वस्व परस्व बहुत्वं नीतिर्यथाप्रतिज्ञसामरूपाविधीयतां यथातैःसहसंदधामहेशसंयुक्तकुर्महेइति कालोदयेमृत्युदयरूपेयुद्धेप्राप्तेसति । तेषांविधीयतइतिपाठे तेषांकालतःउदयेप्राप्तेसतियथासम्यग्विधीयतेजायतेतथानीतिविधीयताम् ८ नियतमचंचलंनियमेनबुद्धयस्व ९ बोधफलमाहउच्चेति उच्चादेभेदेनविविधमपिप्रहृष्टंवाअप्रहृष्टंवाज्ञातव्यं । उचंसमंवास्वबलं

एवमेतत्संचित्ययत्नतेमन्यसेहितम् ॥ तत्क्षिप्रंकुरुकौरव्ययद्येवंश्रद्धासिमे ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणिचारप्रत्याचारेभीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततःशारद्वतोवाक्यमित्युवाचकृपस्तदा ॥ युक्तंप्राप्तंचवृद्धेनपांडवान्प्रतिभाषितम् १ धर्मार्थसहितंशुद्धं तत्त्वतश्चसहेतुकम् ॥ तत्रानुरूपंभीष्मेणममाप्यत्रगिरंशृणु २ तेषांचैवगतिस्तीर्थैर्वासश्चैषांप्रचित्यताम् ॥ नीतिर्विधीयतांचापिसांप्रतंयाहिताभवेत् ३ ना वज्ञेयोरिपुस्तातप्राक्तोऽपिबुभूषता ॥ किंपुनःपांडवास्तातसर्वास्त्रकुशलारणे ४ तस्मात्सत्रंप्रविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ गूढभावेषुच्छन्नेषुकालेचोदयमागते ५ स्वराष्ट्रेपरराष्ट्रेचज्ञातव्यबलमात्मनः ॥ उदयःपांडवानांचप्राप्तकालेनसंशयः ६ निवृत्तसमयाःपार्थमहात्मानोमहाबलाः ॥ महोत्साहाभविष्यंतिपांडवाह्यमि तौजसः ७ तस्माद्रलंचवोशश्चनीतिश्चापिविधीयताम् ॥ यथाकालोदयेप्राप्तेसम्यक्तैःसंदधामहे ८ तातबुद्ध्याऽपितत्सर्वंबुद्धयस्वबलमात्मनः ॥ नियतंसर्ग मित्रेषुबलवत्स्वबलेषुच ९ उच्चावचंचलंज्ञात्वामध्यस्थंचापिभारत ॥ प्रहृष्टमप्रहृष्टंचसंदधामतथापरैः १० साम्राभेदेनदानेनदंडेनबलिकर्मणा ॥ न्यायेनाक्रम्यचपरान्चलाच्चानम्यदुर्बलान् ११ सांत्वयित्वातुमित्राणिवलंचाभाष्यतां सुखम् ॥ सुकोशबलसंवृद्धःसम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि १२ योत्स्यसेचापिवलिभिररिभिःप्रत्युप स्थितैः ॥ अन्यैस्त्वंपांडवैर्वापिहीनैःस्वबलवाहनैः १३ एवंसर्वविनिश्चित्यव्यवसायंस्वधर्मतः ॥ यथाकालमनुष्येद्रचिरं सुखमवाप्स्यसि १४ ॥ इतिश्री०म०वि०गो० चारप्रत्याचारेकृपवाक्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ अप्रहृष्टंचेत्प्रहृष्टबलैःशत्रुभिःसहसंदधामसंधिकरवाम । विपरीतंचेदपिसंदधामशरानितिरोषः । संधनीयानि तिपाठेऽपितदेवार्थद्वयंज्ञेयं । आतोधातोरित्यालोपः अनीयप्रत्ययेपरेभवति । संधानीयामितितुपुक्तःपाठः १० साम्येसामभेदौ अपरस्याधिक्येदानं स्वस्याधिक्येदंडो युद्धेनिपा तनंवा बलिकर्मवाकरादानारूपं इतिबलज्ञानफलम् ११ बलंस्वसैन्यं सुखंयथास्यात्तथाआभाष्यतांप्रीतिवादेनमकवेतनमानदानेनसंमंत्रणीयमित्यर्थः सिद्धिंजयम् १२ अन्यैः शत्रुभिः पांडवैश्चापिसहयोत्स्यसे कीदृशैः स्वबलादिनाहीनैः १३ व्यवसायंस्वकर्तव्यम् १४ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठोये भारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथेति १ वाक्यमुवाचेत्प्रहृष्टमाह असकृदिति निरुताःवंचितास्त्रिगताइतिरोषः प्रभोहेजनमेजय २ बाधितःसुशर्मा बलवतांकौरवाणांविभीक्ष्वामिनिभीष्मेसमीपेसति कर्ण ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथराजात्रिगर्तानांसुशर्मारथयूथपः ॥ प्राप्तकालमिदंवाक्यमुवाचत्वरितोबली १ असकृन्निरुताःपूर्वमत्स्यशाल्वेयकैःप्रभो ॥ सूतेनैव चमत्स्यस्यकीचकेनपुनःपुनः २ बाधितोबंधुभिःसार्द्धंबलाद्वलवतांविभौ ॥ सकर्णमभ्युदीक्ष्याथदुर्योधनमभाषत ३ असकृन्मत्स्यराज्ञामेराष्ट्रंबाधितमोजस ॥ प्रणेताकीचकस्तस्यबलवानभवत्पुरा ४ कूरोऽमर्षीसुदुष्टात्माभुविप्रख्यातविक्रमः ॥ निहतःसतुगंधर्वैःपापकर्मानृशंसवान् ५ तस्मिन्विनिहतैराजाहतदर्पो निराश्रयः ॥ भविष्यतिनिरुत्पाहोविराटइतिमेमतिः ६ तत्रयात्राममतायदितेरोचतेऽनघ ॥ कौरवाणांचसर्वेषांकर्णस्यचमहात्मनः ७ एतत्प्राप्तमहंमन्ये कार्यमात्ययिकंहिनः ॥ राष्ट्रंतस्याभियास्यामोबहुधान्यसमाकुलम् ८ आददामोऽस्यरत्नानिविविधानिवसूनिच ॥ ग्रामानुराष्ट्राणिवातस्यहरिष्यामोविभाग शः ९ अथवागोसहस्राणिशुभानिचबहूनिच ॥ विविधानिहरिष्यामःप्रतिपीडयपुरंबलात् १० कौरवैःसहसंगत्यत्रिगर्तेश्चविशांपते ॥ गास्तस्यापरहरामोऽद्य सर्वैश्चैवसुसंहताः ११ संविभागेनकृत्वातुनिबध्नोमोऽस्यपौरुषम् ॥ हत्वाचास्यचमूकत्वांशमेवानयामहे १२ तंवशेन्यायतःकृत्वासुखंवत्स्यामहेवयम् ॥ म वतांबलवृद्धिश्चभविष्यतिनसंशयः १३ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकर्णोराजानमब्रवीत् ॥ मूक्तंसुशर्मणावाक्यंप्राप्तकालंहितंचनः १४ तस्मात्क्षिप्रंविनिर्यामोयोज यित्वावरूथिनीम् ॥ विभज्यचाप्यनीकानियथावामन्यसेऽनघ १५ प्राज्ञावाकुरुवृद्धोऽयंसर्वेषांनःपितामहः ॥ आचार्यश्चयथाद्रोणःकृपःशारद्वतस्तथा ॥ मन्यंतेतेयथासर्वेतथायात्राविधीयताम् १६ संमंत्र्यचाशुगच्छामःसाधनार्थमहीपते ॥ किंचनःपांडवैःकार्यहीनार्थबलपौरुषैः १७ अत्यंतंवाप्रनष्टास्तेप्राप्ता वापियमक्षयम् ॥ यामोराजन्निरुद्धिग्राविराटनगरंवयम् ॥ आदास्यामोहिगास्तस्यविविधानिवसूनिच १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजावा क्यमादायतस्यतत् ॥ वैकर्तनस्यकर्णस्यक्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् १९ शासनेनित्यसंयुक्तंदुःशासनमनंतरम् ॥ सहवृद्धैस्तुसंमंत्र्यक्षिप्रंयोजयवाहिनीम् २० यथोद्देशंचगच्छामःसाहितास्तत्रकौरवैः ॥ सुशर्माचयथोद्दिष्टंदेशंयातुमहारथः ॥ त्रिगर्तैःसहितोराजासमग्रबलवाहनः २१ प्रागेवहिसुसंघीतोमत्स्यस्यविषयं प्रति ॥ जघन्यतोवयंतत्रयास्यामोदिवसांतरे ॥ विषयंमत्स्यराजस्यसुसमृद्धंसुसंहताः २२ तेषांतुसहितास्तत्रविराटनगरंप्रति ॥ क्षिप्रंगोपान्समासाद्यगृहं तुविपुलंधनम् २३ गवांशतसहस्राणिश्रीमंतिगुणवंतिच ॥ वयमप्यनुगृह्णीमोदिधाकृत्वावरूथिनीम् २४

चोदीक्ष्यदुर्योधनमभाषत ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ निबध्नोमःनिगृह्णीमः १२ । १३ । १४ विनिर्यामःनिगच्छामः १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० यथोद्देशंचयथानिर्दिष्टांदक्षिणामुत्तरावादिशं यथायोग्यं बलविभागंवाउद्दिश्येत्यर्थः २१ । २२ । २३ । २४

१५ गृद्धाः लुब्धाः १६ न्यगृह्णन्तकालयामासुः १७ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छत्रालिंगेन ब्राह्मणादिकपटवेपेण प्रविष्टानां व्यतीतोऽतिरातः समयः संवत्सरः १ । २ संभावनां कीचकवत् अयमपि मजयकर्ता भविष्यतीत्येवंरूपां ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ मानेशुः नाशमदर्शनं दूरे इति यावत् मागच्छेयुः ९ तनुत्राणिकवचानि १० भानुमंतिदीप्यमानानि वज्रापसंशानिलोहं यद्वा वज्रवदच्छेद्यमभेद्यं च यदयः भाषायां 'पोलाद' इति संज्ञितं तद्वज्रायसं तन्मयोगर्भोतः कवचं तेन सहितं सवज्रायसगर्भं । पाठांतरे संनाहायसज्जीभावाय सगर्भसंकटकं । 'गर्भोऽभूनेऽभिकेकुक्षीसंधौ पनसंकटके' इति नानार्थः । 'वज्रस्याद्धीरेकेपवौ' इति च ११ अभ्यहारयत्

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तेस्मगत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वन्हेर्महीपते ॥ सन्नद्धारथिनः सर्वे सपदा तावलोत्कटाः २५ प्रतिवैरं चिकीर्षंतो गोपुष्टदामहावलाः ॥ आदातुंगाः सुशर्माऽथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् २६ अपरे दिवसे सर्वे राजसंभूय कौरवाः ॥ अष्टम्यां ते न्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दक्षिणगोग्रहे सुशर्मादियाने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ६५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ॥ छत्रालिंगप्रविष्टानां पांडवानां महात्मनाम् १ व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ॥ कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः २ कीचके तु हते राजा विराटः परवीरहा ॥ परां संभावनां च कंकुतीपुत्रे युधिष्ठिरे ३ ततस्त्रयोदशस्यां ते तस्य वर्षस्य भारत ॥ सुशर्मणा गृहीतं तद्वाधनं तरसा बहु ४ ततो जवेन महता गोपः पुरमथाव्रजत् ॥ स दृष्ट्वा मत्स्यराजं चरथात्प्रस्कंद्य कुंडली ५ शूरैः परिवृतं यो वैः कुंडलांगदधारिभिः ॥ संवृतं मंत्रिभिः सार्द्धं पांडवैश्च महात्मभिः ६ तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्द्धनम् ॥ सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ७ अस्मान् युधिविनिजित्य परिभूय स बाधवान् ॥ गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयंतिते ८ तान्परीप्सुस्वराजेंद्रमानेशुः पशवस्तव ॥ तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ९ रथनागाश्च कलिलं पतिध्वजसमाकुलाम् ॥ राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यथ भोजिरे १० भानुमंतिविचित्राणि शूरसंघानि भागशः ॥ सवज्रायसगर्भं तु कवचं तत्र कांचनम् ११ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ सर्वपारसवं वर्मकल्याणपटलं दृढम् १२ शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥ शतसूर्यशतावर्तं शतविंशताक्षिमतम् १३ अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ उत्सेधेयस्य पद्मानि शतं सौमं धिकानि च १४ सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदंतोऽभ्यहारयत् ॥ दृढमायसगर्भं च श्वेतवर्मशताक्षिमतम् १५ विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शंखोऽभ्यहारयत् ॥ शतशश्च तनुत्राण्यथास्वं ते महारथाः १६

बवं पारसवं परान्सुनोति पीडयति सुवतिक्षिपातिवापरसवं । ऋदोरप्

स्वार्थे तद्धितः । पारसवं शस्त्रं सर्वपारसवं सर्वशस्त्रसहमित्यर्थः कल्याणपटलं सुवर्णपत्राच्छादितं 'कल्याणमक्षये स्वर्णे' इति विश्वः १२ आवर्तते पुनः पुनर्लपति विलसतीति यो गात्रचंद्रः पद्मं वा बिंदुः सूक्ष्मचक्रं अक्षिने वा कारं चक्रं १३ उत्सेधे उच्छ्राये संपूर्णे विस्तारे कङ्कारजातीयानि शतं पद्मानि पञ्चयानि विष्टानि एवं विशालमित्यर्थः १४ । १५ । १६

अभ्यनहन्तेति पाठे संधिरार्थः सूपस्करेषु शोभनरथांगेषु १७ । १८ उच्छिष्ट्रिये उच्छिष्टोऽभूत् १९ । २० गोपालस्तंतिपालास्यः दामग्रंथिर्ह्यश्वपालः २१ । २२ । २३ २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० प्रभिन्नकरटामुखाः । 'काके भगंडौ करटौ' इत्यमरः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ निरीक्षंतं निरीक्षमाणं पुच्छिगमार्प ३५ ॥ इति योत्स्यमाना अनहंतदेवरूपाः प्रहारिणः ॥ सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः १७ पृथक्कांचनसन्नाहानरथेष्वश्वानयोजयन् ॥ सूर्यचंद्रप्रतीकाशे रथे दिव्ये हि रणमये १८ महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिष्ट्रियेतदा ॥ अथान्यान् विविधाकारान् ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् १९ यथास्वं क्षत्रियाः शूरारथेषु समयोजयन् ॥ अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् २० कंकवल्गुगोपालादामग्रंथिश्च वीर्यवान् ॥ युद्धे युरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः २१ एतेषामपि दीयं तारथा ध्वजपताकिनः ॥ कवचानि च चित्राणि दृढानि च मृदूनि च २२ प्रतिमुंचंतु गात्रेषु दीयंतामायुधानि च ॥ वीरांगरूपाः पुरुषानागराजकरोपमाः २३ नेमे जातु न युद्धे रन्निति मे धीयते मतिः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्योरथान् राजन्समादिशत् २४ सहदेवाय राज्ञे च भीमाय न कुञ्जय च ॥ तान् प्रहृष्टास्ततः सूताराजभक्तिपुरस्कृताः २५ निर्दिष्टान् रथदेवेन रथान् शीघ्रमयोजयन् ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च २६ विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ तान्या मुच्यशरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः २७ रथान् हयैः सुसंपन्नानां स्थायचनरोत्तमाः ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः २८ तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानां स्थायचमहारथाः २९ विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुंगवाः ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पांडवाः सत्यविक्रमाः ३० भीमाश्च मत्तमातंगाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ क्षरंतश्चैव नार्गेन्द्राः सुदंताः षष्टिहायनाः ३१ स्वारूढा युद्धकुशलैः शिखिता हास्ति सादिभिः ॥ राजानमन्वयुः पश्चाच्चलंत इव पर्वताः ३२ विशारदानां मुख्यानां दृष्टानां चारुजीविनाम् ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च ३३ षष्टिश्चाश्च सहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ३४ संप्रयातंत दाराजन्निरीक्षंतं गवांपदम् ॥ तद्गलाभ्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ॥ दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दक्षिणगोग्रहे मत्स्यराजरणोद्योगे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ निर्यायनगराच्छूरा ब्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ त्रिगर्तान् स्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति १ ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संख्यायुद्धदुर्मदाः ॥ अन्योऽभ्यमभिगर्जंतो गोपुष्टदामहावलाः २ भीमाश्च मत्तमातंगास्तोमरांकुशनोदिताः ॥ ग्रान्णीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्ति सादिभिः ३ तेषां समागमो घोरस्तुमुलोलोमहर्षणः ॥ प्रतापरस्परं राजन्यमराष्ट्रविवर्द्धनः ४

विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ निर्यायनिर्गत्य अस्पृशन्

प्राप्तवन्तः परिणते पंचधा विभक्तस्याह्मश्रुतुर्थभागप्राप्ते १ । २ ग्रामणीयैः राजकीयैः ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिष्वप्यक्षेऽधिपेऽधिच' इति नानार्थः ३ समागमः संग्रामः ४

अवलंबति अवरोहति ॥ १८ ॥ सैन्येनसेनोत्थेन ७ व्यतिषिकानि हस्ताहस्तांतरंगतानि ८ अस्यताक्षिपताम् ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ नागभोगनिकाशैःसर्व
देहोपमैः १४ ॥ १५ ॥ १६ कश्मलंमूर्च्छाआविशत् शूरानितिशेषः येषांगरुतमापाक्षिणांअंतरिक्षेगतिदर्शनंच तेऽपिशरैःप्रवेजिताःउद्वेगंप्रापिताःसंतःउपाविशन् ध्वजा
ग्रादी बाणपटलेनतेषांगतिदर्शनंचन्यरुध्यत निरुद्धम् १७ ॥ १८ त्रिगर्तानांसेनांप्रविष्टावित्यन्वयः १९ प्रविश्यचतामाच्छेतांमोहितवंतौ केशाकेशि केशेषुकेशेषुगृही
देवासुरसमोराजत्रासीत्सूर्येज्वलंबति ॥ पदातिरथनागैर्द्रहयारोहबलौघवान् ५ अन्योन्यमभ्यापततांनिघ्नतांचेतरेतरम् ॥ उदातिष्ठद्रजोभौमंनप्राज्ञायत
किंचन ६ पक्षिणश्चापतनूमौसैन्येनरजसाऽऽवृताः ॥ इषुभिर्व्यतिसर्पद्विरादित्योऽंतरधीयत ७ खद्योतैरिवसंयुक्तमंतरिक्षंव्यराजत ॥ रुक्मपृष्ठानिचापा
निव्यतिषिकानिधन्विनाम् ८ पततांलोकवीराणांसव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ रथारथैःसमाजग्मुःपादातैश्चपदातयः ९ सादिनःसादिभिश्चैवगजैश्चापिमहाग
जाः ॥ असिभिःपट्टिशैःप्रासैःशक्तिभिस्तोमरैरपि १० संरब्धाःसमरेराजत्रिजगुरितरेतरम् ॥ निघ्नंतःसमरेऽन्योन्यंशूराःपरिघवाहवः ११ नशेकुराभिसंर
ब्धाःशूरान्कर्तुंपराङ्मुखान् ॥ कृतोत्तरोष्ठंसुनसंरुतकेशमलंकृतम् १२ अदृश्यतशिरश्छिन्नंरजोध्वस्तंसकुंडलम् ॥ अदृश्यंस्तत्रगात्राणिशरैश्छिन्नानिभा
गशः १३ शालस्कंधानिकाशानिक्षत्रियाणामहामृधे ॥ नागभोगनिकाशैश्चबाहुभिश्चंदनोक्षितैः १४ आस्तीर्णावसुधाभातिशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ रथिनार
थिभिश्चात्रसंप्रहारोऽभ्यवर्तत १५ सादिभिःसादिनांचापिपदातीनांपदातिभिः ॥ उपाशान्वद्रजोभौमंरुधिरेणप्रसर्पता १६ कश्मलंचाविशद्गोरंनिर्मर्षादम
वर्तत ॥ उपाविशन्नगरुत्तंतःशरैर्गाढंप्रवेजिताः ॥ अंतरिक्षेगतिर्येषांदर्शनंचाप्यरुध्यत १७ तेघ्नंतःसमरेऽन्योन्यंशूराःपरिघवाहवः ॥ नशेकुराभिसंरब्धाः
शूरान्कर्तुंपराङ्मुखान् १८ शतानीकःशतंहत्वाविशालाक्षश्चतुःशतम् ॥ प्रविष्टौमहर्त्तासेनांत्रिगर्तानांमहारथौ १९ तौप्रविष्टौमहासेनांबलवंतौमनस्विनौ ॥
आच्छेतांबाहुसंरब्धौकेशाकेशिरथारथि २० लक्षयित्वात्रिगर्तानांतौप्रविष्टौरथव्रजम् ॥ अग्रतःसूर्यदत्तश्चमदिराक्षश्चपृष्ठतः २१ विराटस्तत्रसंग्रामेहत्वा
पंचशतान्नरथान् ॥ हयानांचशतान्यष्टौहत्वापंचमहारथान् २२ चरन्सविविधान्मार्गान्नरथेनरथसत्तमः ॥ त्रिगर्तानांसुशर्माणमाच्छेदुक्मरथरणे २३ तौ
व्यवाहरतांत्रमहात्मानौमहाबलौ ॥ अन्योन्यमभिगर्जंतौगोष्ठेषुवृषभावि २४ ततोराराजत्रिगर्तानांसुशर्मायुद्धदुर्मदः ॥ मत्स्यंसभीयाद्राजानंद्वैरथेननरर्ष
भः २५ ततोरथाभ्यांरथिनीव्यतीयतुरमर्षणौ ॥ शरान्व्यमृजतांशीघ्रंतोयधाराघनाइव २६

त्वा प्रवृत्तयुद्धं केशाकेशि एवंप्रथारथि । पाठांतरे नखानखि नखैर्नखैश्चप्रहृत्येदंयुद्धंप्रवृत्तनखानखि केशेषुगृहीत्वायोवान् रथेषुगृहीत्वारथांश्चप्रक्षिपतइतिभावः २०
सूर्यदत्तःशतानीकः २१ । २२ । २३ तौ विराटसुशर्माणौ २४ । २५ । २६

२७ । २८ । २९ ततःसैन्यामितिश्लोकःप्राचीनपुस्तकेष्वन्यथापठ्यते । 'ततःसेनाःसमाहृत्यमत्स्यराजसुशर्मणौ । नजानीतांतदाऽन्योन्यसैन्येनरजसावृतौ'इति तत्रसुशर्मणा
वितिहृस्वत्वमार्षे सेनाःसेनास्थान्शूरान्समाहृत्यअन्योन्यसंघट्टकारयित्वा सैन्येनसेनोत्थेन ३३ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठोपे भारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अन्योन्यंचापिसंरब्धौविचेरतुरमर्षणौ ॥ कृतास्त्रौनिशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ २७ ततोराराजसुशर्माणंविव्याधदशभिःशरैः ॥ पंचभिःपंचभिश्चास्यवि
व्याधचतुरोहयान् २८ तथैवमत्स्यराजानंसुशर्मायुद्धदुर्मदः ॥ पंचाशद्भिःशितैर्बाणैर्विव्याधपरमास्त्रावित् २९ ततःसैन्यंमहाराजमत्स्यराजसुशर्मणोः ॥ नाभ्य
जानतदाऽन्योन्यसैन्येनरजसाऽऽवृतम् ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोव्रह्मणपर्वणिदक्षिणगोव्रहेविराटसुशर्मयुद्धेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ध ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमसाश्रितेतेलोकेरजसाचैवभारत ॥ अतिष्ठन्मैमुहूर्तंतुव्यूढानीकाःप्रहारिणः १ ततोऽधकारंप्रणुदन्नुदतिष्ठतचंद्रमाः ॥ कुर्वाणोविम
लारात्रिर्नंदयन्नक्षत्रियान्युधि २ ततःप्रकाशमासाद्यपुनर्युद्धमवर्तत ॥ घोररूपंततस्तेस्मनावैक्षंतपरस्परम् ३ ततःसुशर्मात्रैगर्तःसहभ्रात्रायवीयसा ॥ अ
भ्यद्रवन्मत्स्यराजंरथवातेनसर्वशः ४ ततोरथाभ्यांप्रस्कंद्यभ्रातरौक्षत्रियर्षभौ ॥ गदापाणीसुसंरब्धौसमभ्यद्रवतांरथान् ५ तथैवतेषांतुबलानितानिकुद्धान्य
थान्योन्यमभिद्रवन्ति ॥ गदासिखैश्चपरश्वैश्चप्रासैश्चतीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ६ बलंतुमत्स्यस्यबलेनराजासर्वत्रिगर्ताधिपतिःसुशर्मा ॥ प्रमथ्यजित्वाचप्र
सह्यमत्स्यंविराटमोजस्विनमभ्यधावत् ७ तौनिहत्यपृथक्धुर्याबुभौतौपार्णिसारथी ॥ विरथंमत्स्यराजानंजीवग्राहमगृह्णताम् ८ तमुन्मथ्यसुशर्माऽथयुवती
मिवकामुकः ॥ स्यंदनंस्वंसमारोप्यप्रययौशीघ्रवाहनः ९ तस्मिन्नगृहीतेविरथेविराटेबलवतरे ॥ प्राद्रवंतभयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैर्दिताभृशम् १० तेषुसंत्रस्य
मानेषुकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ प्रत्यभाषन्महाबाहुंभीमसेनमरिंदमम् ११ मत्स्यराजःपरामृष्टास्त्रिगर्तेनसुशर्मणा ॥ तमोचयमहाबाहोनगच्छेद्विषतांशम् १२
उषिताःस्मसुखंसर्वसर्वकामैःसुपूजिताः ॥ भीमसेनत्वयाकार्यातस्यवासस्यनिष्कृतिः १३ ॥ भीमसेनउवाच ॥ अहमेनंपरित्रास्येशासनात्तवपार्थिव ॥ पश्य
मेसुमहत्कर्मयुध्यतःसहशत्रुभिः १४ स्वबाहुबलमाश्रित्यतिष्ठत्वंभ्रातृभिःसह ॥ एकांतमाश्रितोराराजनपश्यमेऽद्यपराक्रमम् १५

तमसानैशेनाधिकारेण । मुहूर्तं आचंद्रोदयकालं ननुबटीद्वयमात्रं । कृष्णपक्षस्यसप्तमीमिति सप्तम्यांगोव्रह्मणस्योक्तत्वात् १ । २ । ३ । ४ प्रस्कंद्यअवरुह्य ५ तीक्ष्णानिअग्रा
णि सुपीताःसुतरांपीताः शोषिताःरुशीरुता अनायासेनशीघ्रंपरशरीरप्रवेशक्षमाःधाराश्रयेषांते तीक्ष्णाग्रसुपीतधारास्तैः । तीक्ष्णायसपीतेतिपाठेऽपि पीतशब्दस्योक्तएवार्थः ६
बलंजित्वाचेतिसंबंधः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

अपारुज्यउत्पाटय १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ विराटंसमवीक्ष्येन हेसमहेसाधो इतिविराटं वीक्ष्यवाचादृशाचसंभाव्य एनसुशर्माणंतिष्ठतिष्ठेति
चावददितिसंबंधः । 'सर्वसाधुसमानेषुसमस्यादभिधेयवत्'इतिमेदिनी २४ रथपुंगवःतिष्ठतिष्ठेतिभाषमाणः महत्कर्मान्योन्ययुद्धं पश्यतां कर्मन्यति हारेतद् अयंमामहत्कर्मकुर्वाणं

सुस्कंधोऽयंमहावृक्षोगदारूपइवस्थितः ॥ अहमेनमपारुज्यद्रावयिष्यामिशत्रवान् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंमत्तमिवमातंगंवीक्षमाणंवनस्पतिम् ॥ अ
ब्रवीद्भ्रातरंवीरंधर्मराजोयुधिष्ठिरः १७ माभिमसाहसंकार्षींस्तिष्ठत्वेषवनस्पतिः ॥ मात्वंवृक्षेणकर्माणिकुर्वाणमतिमानुषम् १८ जनाःसमवबुध्येरन्भीमोऽयमि
तिभारत ॥ अन्यदेवायुधंकिंचित्प्रतिपद्यस्वमानुषम् १९ चापंवायदिवाशार्किनिस्त्रिशंवापरश्वधम् ॥ यदेवमानुषंभीमभवेदन्यैरलाक्षितम् २० तदेवायुध
मादायमोक्षयाशुमहीपतिम् ॥ यमौचचक्ररक्षौतेभवितारौमहाबलौ २१ सहिताःसमरेतत्रमत्स्यराजंपरीप्सत ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुवेगेनभीमसे
नोमहाबलः २२ गृहीत्वानुधनुःश्रेष्ठंजवेनसुमहाजवः ॥ व्यमुंचच्छरवर्षाणिसतोयइवतोदयः २३ तंभीमोभीमकर्माणंसुशर्माणमथाद्रवत् ॥ विराटंसमवीक्ष्ये
नंतिष्ठतिष्ठेतिचावदत् २४ सुशर्मांचितयामासकालांतकयमोपमम् ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभाषंतंपृष्ठतोरथपुंगवः ॥ पश्यतांसुमहत्कर्ममहयुद्धमुपस्थितम् २५ परा
वृत्तोधनुर्युद्धसुशर्माभ्रातृभिःसह ॥ निमेषांतरमात्रेणभीमसेनेनतेरथाः २६ रथानांचगजानांचवाजिनांचससादिनाम् ॥ सहस्रशतसंघाताःशूराणामुग्रवान्वि
नाम् २७ पातितभीमसेनेनविराटस्यसमीपतः ॥ पतयोनिहतास्तेषांगदागृह्यमहात्माना २८ तद्दृष्ट्वातादृशंयुद्धंसुशर्मायुद्धदुर्मदः ॥ चितयामासमनसार्कि
शेषंहिवलस्यमे ॥ अपरोदृश्यतेसैन्येपुरामग्रोमहाबले २९ आकर्णपूर्णेतदाधनुषाप्रत्यदृश्यत ॥ सुशर्मासायकांस्तीक्ष्णानक्षिपतेचपुनःपुनः ३० ततः
समस्तास्तेसर्वेतुरगानभ्यचोदयन् ॥ दिव्यमस्त्रंविर्कुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ३१ तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वापांडवान्सामहाचमूः ॥ वैराटिःपरमकुद्वोयुयुवेपरमा
हुतम् ३२ सहस्रमवधीतत्रकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ भीमःसप्तसहस्राणियमलोकमदर्शयत् ३३ नकुलश्चापिसत्तैवशतानिप्राहिणोच्छरैः ॥ शतानित्रीणिशूराणां
सहदेवःप्रतापवान् ३४ युधिष्ठिरसमादिष्टोनिजग्रेपुरुषर्षभः ॥ ततोऽभ्यपतदत्युग्रःसुशर्माणमुदायुधः ३५ दृष्ट्वातामहर्षिसेनांत्रिगर्तानामहारथः ॥ ततोयुधि
ष्ठिरोराजावरमाणोमहारथः ३६ अभिपत्यसुशर्माणंशरैरभ्याहनदृशम् ॥ सुशर्माऽपिसुसंरब्धस्त्वरमाणोयुधिष्ठिरम् ३७ अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो
हयान् ॥ ततोरान्नाशुकारीकुंतीपुत्रोवृकोदरः ३८

पश्यतु अहंचैनंद्रक्ष्येद्व्यर्थः २५ रथाःसंगताइतिशेषः २६ । २७ । २८ चितयामासेति सुशर्माविलस्य
सैन्यस्य किशोपंकुस्तितंबंधंचितयामास । 'शेषःसंकर्षणेवधे'इतिमेदिनी तत्रहेतुः द्वियस्मात्मेममपरोभ्रातामहाबलेसैन्येपुरामग्रोदृश्यते । भ्रातुःसंकटंदृष्ट्वा सैन्यनाशं
चितयामासेत्यर्थः २९ धनुषाशोभमानइतिशेषः ३० तेसर्वेमत्स्याः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ अत्युग्रोयुधिष्ठिरः वाक्यशेषात् ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ त्रैगर्तत्रिगर्ताधिपति ४३ । ४४ । ४५ । भीमसंकाशःभीमोपमः 'रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिव'इतिवदनुपमइत्यर्थः ४६ । ४७ केशपक्षेकेशक
लापे । 'पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परे'इति । पक्षोमासार्धकेइत्युपक्रम्यकेशादेःपरतोवृद्धइतिमेदिनी अत्रोक्तंतीतिशास्त्रे । 'वामपाणिकचोत्पीडा १ भूमौनिष्पेप

समासाद्यसुशर्माणमश्वानस्यव्यपोथयत् ॥ पृष्ठगोपांश्चतस्याथहत्वापरमसायकैः ३९ अथास्यसारथिंकुद्धोरथोपस्थादपातयत् ॥ चक्ररक्षश्चशूरोवैमदिरा
क्षांतिविश्रुतः ४० समायाद्विरथंदृष्ट्वात्रिगर्तंप्राहरत्तदा ॥ ततोविराटःप्रस्कंद्यरथादथसुशर्मणः ४१ गदांतस्यपरामृश्यतमेवाम्यद्रवद्वली ॥ सचचारगदापा
णिर्वृद्धोऽपितरुणोयथा ४२ पलायमानंत्रैगर्तंदृष्ट्वाभीमोऽभ्यभाषत ॥ राजपुत्रनिवर्तस्वनतेयुक्तंपलायनम् ४३ अनेनवीर्येणकथंगास्त्वंप्रार्थयसेबलात् ॥ कथं
चानुचरांस्त्यक्ताशत्रुमध्येविषीदसि ४४ इत्युक्तःसतुपार्थेनसुशर्मारथयूथपः ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभीमंसहसाभ्यद्रवद्वली ४५ भीमस्तुभीमसंकाशोरथात्प्र
स्कंद्यपांडवः ॥ प्राद्रवन्नूर्णमव्यग्रोजीवितेप्सुःसुशर्मणः ४६ तंभीमसेनोधावंतमभ्यधावतवीर्यवान् ॥ त्रिगर्तराजमादातुंरिंहःसुद्रुमगंयथा ४७ अभिद्रुत्यसुश
र्माणंकेशपक्षेपरामृशत् ॥ समुद्यम्यतुरोषातैनिष्पिपेषमहीतले ४८ पदामूर्ध्निमहाबाहुःप्राहरद्विलपिष्यतः ॥ तस्यजानुंददौभीमौजग्रेचैनमरनिना ॥ समोहम
गमद्राजाप्रहारवरपीडितः ४९ तस्मिन्नगृहीतेविरथेत्रिगर्तानामहारथे ॥ अभ्यज्यतबलंसर्वत्रैगर्तंतद्गयातुरम् ५० निवर्त्यगास्ततःसर्वाभांडुपुत्रामहारथाः ॥
अवजित्यसुशर्माणंधनंचादायसर्वशः ५१ स्वबाहुबलसंपन्नाहीनिवेशयतव्रताः ॥ विराटस्यमहात्मानःपरिक्लेशविनाशनाः ५२ स्थिताःसमक्षंतेसर्वेत्वथभीमोऽ
भ्यभाषत ५३ नायंपापसमाचारोमतोजीवितुमर्हति ॥ किंतुशक्यंमयाकर्तुंयद्राजासततंघृणी ५४ गलेगृहीत्वाराजानमानीयविवशंवशम् ॥ ततएनांचेष्टंतं
द्धापार्थोवृकोदरः ५५ रथमारोपयामासविसंज्ञंपांसुगुठितम् ॥ अम्येत्यरणमध्यस्थमभ्यगच्छयुधिष्ठिरम् ५६ दर्शयामासभीमस्तुसुशर्माणंनराधिपम् ॥ प्रोशा
चपुरुषव्याघ्रोभीममाहवशोभिनम् ५७ तंराजाप्राहसदृष्ट्वामुच्यतांवैनराधमः ॥ एवमुक्तोऽब्रवीद्भीमःसुशर्माणंमहाबलम् ५८ ॥ भीमउवाच ॥ जोषितुंचे
च्छसेमूढहेतुंमेदगतःशृणु ॥ दासोऽस्मीतिव्यावाच्यंसंसत्सुचसमासुच ५९ एवतेजीवितंदद्यामेषयुद्धजितोविधिः ॥ तमुवाचततोऽप्येष्टोभ्रातासप्रणयंवचः ६०

णंबलात् २ । मूर्ध्निपादप्रहरणं ३ जानुनोदरमर्दनं ४ । मालूराकारयामुष्ट्या कपोलेदृढताडनं ५ । कफोणिपातोऽप्यसक्त्वं ६ सर्वतस्तलताडनं ७ । तालेनयुद्धेभ्रमणमारणं ८
स्मृतमष्टधा । चतुर्भिःक्षत्रियंहन्यात्पंचभिःक्षत्रियाधमं । षड्भिर्वैश्यंसप्तभिस्तुशूद्रसंकरमष्टभिः'इति एतेषामध्येतंकेशग्रहादिभिःपंचभिर्मारयताऽस्यक्षत्रियाधमत्वंदर्शितं ४८
४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ घृणीदयालुः ५४ विवशंअचितं वशंपराधीनं ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६०

६१ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ प्रतीताः हृष्टाः ८ । ९ । १० नः अस्मत्संबन्धि
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुंचमुंचाधनाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ दासभावं गतो ह्येष विराटस्य महीपतेः ॥ अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मेव कार्षीः कदाचन ६१ ॥ इति श्री
 महाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दक्षिणगोघ्रे सुशर्मनिग्रहे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु सर्वाङ्गः सुशर्माऽऽसीद घोमुखः ॥
 समुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थितवान् १ विसृज्य तु सुशर्माणं पाण्डवास्ते हतदिषः ॥ स्वबाहुबलसंपन्ना हीनिषेवायतव्रताः ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तारात्रि
 सुखिनोऽवसन् २ ततो विराटः कौंतेयानतिमानुषविक्रमान् ॥ अर्चयामास वितेन मानेन च महारथान् ३ ॥ विराट उवाच ॥ यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै
 तथा ॥ कार्यं कुरु तवैसर्वे यथा कामं यथा सुखम् ४ ददाम्यलंकृताः कन्यावसूनि विविधानि च ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिबर्हणाः ५ युष्माकं विक्रमादयमु
 क्तोऽहं स्वस्तिमानिह ॥ तस्माद्भवंतो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एवाहि ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथेति वादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक् पृथक् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे यु
 धिष्ठिरपुरोगमाः ७ प्रतिनं दामते वाक्यं सर्वं चैव विशांपते ॥ एते नैव प्रतीताः स्मयत्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ८ ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ॥ पुनरे
 व महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ९ एहित्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् १० मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभम् ॥ तत्ते हंसं प्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भ
 वान् ११ रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि च ॥ वैयाघ्रपद्यविप्रेन्द्र सर्वथैव न मोस्तुते १२ त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यं संतानमेव च ॥ यतश्च जातसंरम्भो न च श
 त्रुवशंगतः १३ ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ प्रतिनं दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्यभाषसे १४ आनृशंस्य परो नित्यं सुसुखी स ततं भव ॥ गच्छं तु दूता
 स्त्वरितं नगरं तव पार्थिव १५ सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयम् ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् १६ आचक्ष्वं पुरंगत्वा संग्रामविज
 यं मम ॥ कुमार्यः समलंकृत्य पर्यागच्छंतु मे पुरात् १७ वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ एतां चाज्ञाततः श्रुत्वा राजा मत्स्येन नोदिताः ॥ तामाज्ञां शि
 रसाकृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसाः १८ ते गत्वा तत्र तारात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ॥ विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते वि० प० गोहरण
 प० दक्षिणगोघ्रे विराटजयघोषे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ याते त्रिगर्तान्मत्स्ये तु पशूंस्तान्वै परीप्सति ॥ दुर्योधनः सहामात्यो
 विराटमुपयादय १ भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ॥ द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभो २ विविंशतिर्विकर्णश्चित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ दुर्युधो दुः
 शलश्चैव यै चैवान्ये महारथाः ३ सर्वे भवान्महीतुमर्हति ११ । १२ यतो निगृहीतः जातसंरम्भो जातभयोऽपि त्वदलास च शत्रुवशंगतोऽस्मि १३ । १४ । १५ । १६
 १७ । १८ । १९ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ परीप्सतिलिप्सति यतः अथ अतः विराटं विराटदेशं उपयातुं उपायात् १ । २ । ३

४ कालयंति नयंति रथवंशेन रथसमूहेन ५ घोषस्य घोषस्थानां गवां गोपालानां च हन्यतां हन्यमानानां मारावः शब्दो महान् भूत् ६ । ७ । ८ भूमिजयमित्युत्तरस्यैव नामांतरं
 १ । १० शून्यपालं राज्ञोऽसन्निधाने पालकं ११ । १२ । १३ । १४ पृथपो गंधदस्ती १५ पाशोपधानामिति पाशौ मूर्ध्नि प्रांतद्वयगतौ तावेव उपधाने वीणायां तंत्रीसंधानार्थं
 कीलविशेषौ यस्य सापाशोपधानातां । ज्यातंत्री मौर्व्येव तंत्रीका पर्णाय सततं वोयस्यातां चापोधनुर्याष्टिः सैव अलावुसद्वितो दंडो यस्यास्तां । महास्वनामित्युभयत्र तुल्यं । शरास्ततो
 एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ॥ घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जहुरो जसा ४ षष्टिं गवांसहस्राणि कुरवः कालयंति च ॥ महतारथवंशेन परिवार्य समंततः
 ५ गोपालानां तु घोषस्य हन्यतां तैर्महारथैः ॥ आरावः सुमहानासीत्सं प्रहारे भयंकरे ६ गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ॥ जगाम नगरायैव परिक्रोशं
 स्तदार्तवत् ७ सप्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवैशमाभ्ययात्ततः ॥ अवतीर्य रथात् पूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ८ दृष्ट्वा भूमिजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ॥ तस्मै तत्सर्वमाच
 ष्ट्रात्स्य पशुकर्षणम् ९ षष्टिं गवांसहस्राणि कुरवः कालयंति ते ॥ तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राश्र्वर्धन १० राजपुत्रहितप्रेप्सुः क्षिप्रं नेर्याहि च स्वयम् ॥ त्वाहि
 मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ११ त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ॥ पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्बहः १२ इष्वस्त्रे निपुणो यो धः सदा वीरश्च
 मे सुतः ॥ तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् १३ आवर्तय कुरूजिह्वापशून् पशुमतां वर ॥ निर्दहेषामनीकानि भीमेन शरतेजसा १४ धनुः क्रुधुते रु
 कमपुंस्त्रैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ द्विषतां भिंध्यनीकानि गजानामिव यूथपः १५ पाशोपधानां ज्यातंत्रीचापदंडां महास्वनाम् ॥ शरवर्णी धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय
 १६ श्वेतारजतसंकाशारथे युज्यंतु ते हयाः ॥ ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयंतु तव प्रभो १७ रुक्मपुंस्त्राः प्रसन्ना ग्रामुक्ता हस्तवता त्वया ॥ छादयंतु शराः सूर्यराज्ञां मार्गं
 निरोधकाः १८ रणे जिह्वा कुरून् सर्वांश्च जपाणिरिवासुरान् ॥ यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः १९ त्वंहिराष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ॥ यथा हि पाण्डुपु
 त्राणामर्जुनो जयतां वरः २० एवमेव गतिर्नूनं भवान्विषयवासिनाम् ॥ गतिमंतो वयं त्वद्य सर्वे विषयवासिनः २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ
 तद्वाक्यमभयंकरम् ॥ अंतःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् २२ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोघ्रे गोपवाक्ये पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
 ॥ उत्तर उवाच ॥ अद्याहमनुगच्छयं हृदयं नवागवां पदम् ॥ यदि मे सारथिः काश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः १ तं त्वहं नावगच्छामि यो मे यंता भवेन्नरः ॥ पश्यध्वंसारथिं क्षिप्रं
 मम युक्तं प्रयास्यतः २ अष्टाविंशतिरात्रं वामासं वानूनमंततः ॥ यतदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ३
 निःसरंतस्त एव वर्णाः शब्दवच्च सामान्यात् स्वरस्पर्शादयो यस्याः । धनुः शब्दोऽवसज्यचापवाची । तामेव वीणां शत्रूणां मध्ये प्रवादय १६ युज्यंतु युज्यंतां सिंहं सिंहकारं सौवर्णं १७
 हस्तवता दृढहस्तेन प्रशंसायामनुप् १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ १ । २ । ३

हययानविदं अश्वगतिज्ञम् ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ नर्तनागृहं ण्यासश्रयोयुजितिष्यंताद्युचिटावतं सवेण
च्छदना २४ ॥ इति वि० प० नी० भा० भा० पट्टविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ माल्यमाला । 'माल्यकुसुमतत्त्वजोः' इति मेदिनी । सुदक्षिणाभातृच्छंदानुवर्तिनो । 'दक्षिणादक्षिणो

सलभेयं यदा त्वन्यं हययानविदं नरम् ॥ त्वरावानयया त्वाऽहंसमुच्छ्रितमहाध्वजम् ४ विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ॥ शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरुनृजि
त्वाऽऽनयेपशून् ५ दुर्योधनं शांतनवं कर्णवैकर्तनं रुपम् ॥ द्रोणं च सहपुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ६ वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव जभृत् ॥ अनेनैव मुहूर्तेन
पुनः प्रत्यानयेपशून् ७ शून्यमासाद्य कुरवः प्रयात्यादाय गोधनम् ॥ किंतु शक्यं मया कर्तुं यदहंतं त्रनाभवम् ८ पश्येयुरद्य मेवीर्यं कुरवस्ते समागताः ॥ किंतु पा
थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रवाधते ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः ॥ अतीतसमये काले प्रियां भार्यामनिर्दिताम् १० द्रुप
दस्य सुतां तन्वीपांचालीपावकात्मजाम् ॥ सत्याजं वगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैरताम् ११ उवाच रहसिप्रीतः कृष्णां सर्वार्थकोविदः ॥ उत्तरं ब्रूहि कल्याणिक्षिप्रं मद
चनादिदम् १२ अयं वै पांडवस्यासीत् सारथिः संमतो दृढः ॥ महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यं तां भविष्यति १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतश्च पु
नः पुनः ॥ न साऽमर्षत पांचाली वीभत्सोऽपरिकीर्तनम् १४ अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ॥ व्रीडमाने वशनैरिदं वचनमब्रवीत् १५ योऽसौ बृहद्वा
रणाभो युवासु प्रियदर्शनः ॥ बृहन्नलेति विख्यातः पार्थस्यासीत् सारथिः १६ धनुष्यनवरश्चासीत् स्य शिष्यो महात्मनः ॥ दृष्टपूर्वो मया वीरचरं त्यापांडवान् प्र
ति १७ यदा तत्पावको दावमदहत्त्वांडवं महत् ॥ अर्जुनस्य तदाऽनेन संगृहीता हयोत्तमाः १८ तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ॥ अजयत्त्वांडवप्रस्थेन
हियं तां स्तित्तादृशः १९ ॥ उत्तर उवाच ॥ सैरंध्रीजानां सितथायुवानं न पुंसको नैव भवेद्यथाऽसौ ॥ अहं न शक्रो मिह ब्रह्मलांशुमेव कुं स्वयं यच्छ हयान् ममेति वै ॥
२० ॥ द्रौपद्युवाच ॥ येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ॥ अस्याः सा वीरवचनं करिष्यति न संशयः २१ यदि वै सारथिः स स्यात्कुरुन्सर्वान्न संशयः ॥ जि
त्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् २२ एवमुक्तः स सैरंध्या भगिनीं प्रत्यभाषत ॥ गच्छत्वमनवद्यां गितामानय बृहन्नलाम् २३ सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्त
नागृहम् ॥ यत्रास्ते समहाबाहुश्छन्नः स त्रेण पांडवः २४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोघ्ने बृहन्नलासारथ्यकथने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा प्राद्रवत्कांचनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ॥ सुदक्षिणावेदिविलग्नमध्यासापन्नपत्राभनिभा शिखंडिनी १

हूतसरलच्छंदवर्तिपु' इति मेदिनी । वेदिवत् विलग्नः कृशो मध्यो यस्याः सा पद्मपत्राभिनवा शिखंडिनीति प्राचीनपाठः । पद्मपत्राभनिभा पद्मपत्रेषु आभातीति पद्मपत्राभालक्ष्मीः
तद्वत् निभादीति र्थस्याः सा । येन पद्मपत्राभं मरकतं तन्निभां द्यामामिति व्याचख्युस्ते पांजनकोज्ज्वलत्वचमिति वाक्यशेषेण विरोधः स्पष्टः । शिखंडिनी मयूरपिच्छालं कारवती १

अरालपक्षमावकाक्षिपक्षमा शतहृदा विद्युत् २ । ३ प्रमुखे भये ४ । ५ किं किमर्थमागमनम् ६ प्रणयं विनयं भावयंती दशयंती ७ । ८ । ९ । १० । ११ यावत् गावो दूरतरं हिंयंते ततः प्रागेव
तन्वीशुभांगीमणिचित्रमेखलामत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रियावृता ॥ तन्नर्तनागारमरालपक्षमाशतहृदामेषमिवान्वपद्यत २ सा हस्तिहस्तोपमसंहितोरुःस्वनिदि
ता चारुदती सुमध्यमा ॥ आसाद्य तं वैरमाल्यधारिणी पार्थं शुभानागवधूरिव द्विपम् ३ सारत्नभूता मनसः प्रियाऽर्चिता सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ॥ सुदर्शनी
या प्रमुखे यशस्विनी प्रीत्याऽब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ४ सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं पार्थः कुमारी स तदाऽभ्यभाषत ॥ किमागमः कांचनमाल्यधारिणि मृगाक्षि किं त्वं
त्वरितेव भामिनि ॥ किं ते मुखं सुंदरिन प्रसन्नमाचक्ष्वतत्त्वं मम शीघ्रमंगने ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सतां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं तथा ॥ प्रहसन्नब्रवीद्वा
जन्किमागमनमित्युत ६ तमब्रवीद्वाजपुत्री स मुपेत्य नरर्षभम् ॥ प्रणयं भावयंती सा सखीमध्य इदं वचः ७ गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः कालयंते नो बृहन्नले ॥ ताविजेतुं म
म भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ८ नाचिरं निहतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ॥ तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ९ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यं बृहन्नले ॥
आचक्ष्वे हयज्ञाने सैरंध्री कौशलं तव १० अर्जुनस्य किलासीत् स्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीपांडवर्षभः ११ सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरुसाधु
बृहन्नले ॥ पुरा दूरतरं गावो हिंयंते कुरुभिर्हिनः १२ अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्तान् करिष्यसि ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् १३ एवमुक्तस्तु सुश्रो
ण्या तया सख्या परंतपः ॥ जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितीजसः १४ तमावजंतं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुंजरम् ॥ अन्वगच्छद्दिशालाक्षीं शिशुं गजवधूरिव १५ दू
रादेव तु तामिदं क्षयराजपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ त्वया सारथिना पार्थः त्वांडवेऽग्रिमतर्पयत् १६ पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ सैरंध्रीत्वां समाचष्टे सा हि जा
नाति पांडवान् १७ संयच्छमामकान् श्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोघनानि परीप्सतः १८ अर्जुनस्य किलासीत् स्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्वया
ऽजयत्सहायेन पृथिवीपांडवर्षभः १९ एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ काशक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि २० गीतं वायदिवा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्विधम् ॥
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम २१ ॥ उत्तर उवाच ॥ बृहन्नले गायनो वानर्तनो वा पुनर्भव ॥ क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृहीत्स्व हयोत्तमान् २२ ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ स तत्र नर्भसंयुक्तमकरोत्पांडवो बहु ॥ उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वजानन्नरिदमः २३ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुंचत ॥ कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राह स
नृथुलोचनाः २४ स तु दृष्ट्वा विमुह्यंतं स्वयमेवोत्तरस्ततः ॥ कवचेन महोर्हेण समनह्य बृहन्नलाम् २५ स विभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभुम् ॥ ध्वजं च सिंहमु
च्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् २६ धनूंषि च महार्हाणि वाणांश्च रुचिरान्वहन् ॥ आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नलसारथिः २७ अथोत्तराचकन्याश्च सख्यस्तामब्रुवं
स्तदा ॥ बृहन्नले आनयेथावासां सरुचिराणि च २८ सारथ्यं कुरु २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० । २०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० । २११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० । २२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० । २३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० । २४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० । २५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० । २६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० । २७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० । २८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० । २९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० । ३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० । ३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० । ३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० । ३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० । ३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० । ३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० । ३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० । ३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० । ३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० । ३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० । ४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० । ४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० । ४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० । ४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० । ४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० । ४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० । ४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० । ४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० । ४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० । ५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० । ५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० । ५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० । ५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० । ५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० । ५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० । ५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० । ५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० । ५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० । ५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० । ६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० । ६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० । ६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० । ६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० । ६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० । ६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० । ६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० । ६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० । ६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० । ६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० । ७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० । ७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० । ७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० । ७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० । ७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० । ७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० । ७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० । ७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० । ७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० । ७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० । ८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० । ८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० । ८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० । ८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० । ८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० । ८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० । ८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० । ८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० । ८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० । ८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० । ९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० । ९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० । ९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० । ९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० । ९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० । ९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० । ९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० । ९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० । ९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० । ९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

पांचालिकार्थः । 'पांचालिकापुतिकास्याद्वयदंतादिभिः कृता' इत्यमरः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ ॥ इति विराट् १० नील० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सति १ । २ । ३ । ४ । ५ अतिवेगेन आकाशे १ । ७ । ८ हृष्टोमारोमांचितः ९ नोत्सहेत्यत्र हेतुमाह बह्विति १० । ११

पांचालिकार्थचित्राणि सूक्ष्माणि च मृदूनि च ॥ विजित्य संग्रामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरून् २९ एवं तावद्वतीः कन्याः सहिताः पांडुनंदनः ॥ प्रत्युवाच ह सन्पाथमेष दुर्दुम्भिनिःस्वनः ३० ॥ बृहन्नलोवाच ॥ युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ॥ अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ३१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्वयान् ॥ कुरूनभिमुखः शूरो नानाध्वजपताकेनः ३२ तमुत्तरं वाक्ष्ये रथात्तमे स्थितं बृहन्नलायाः सहितं महाभुजम् ॥ स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं च कुरथोचुरंगनाः ३३ यदर्जुनस्य र्षभतुल्यगामिनः पुराऽभवत्खाडवदाहमंगलम् ॥ कुरून् समासाद्य रणे बृहन्नले सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मंगलम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोघ्रे उत्तरनिर्याणं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सराजधान्या निर्याय वैराटिरकुतोभयः ॥ प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवोगताः १ समवेतान् कुरून् सर्वान् जिगीषून् वजित्य वै ॥ गास्तेषां क्षिप्रमादाय पुनरेष्याम्यहंपुरम् २ ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान् पांडुनंदनः ॥ ते हयानरसिंहेन नोदिता वातरंहसः ॥ आलिखंत इवाकाशमूढः कांचनमालिनः ३ नातिदूरमथोगत्वा मत्स्यपुत्रधनं जयौ ॥ अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां वलम् ४ इमं शानमभितोगत्वा आससाद कुरूनथ ॥ तां शमीमन्ववीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः ५ तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरोपमम् ॥ सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ६ दृष्टे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ॥ दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृक् कुरुसत्तम ७ तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्च रथसंकुलम् ॥ कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तशांतनवेन च ८ द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वामेन धीमता ॥ हृष्टो माभयो द्विग्रः पार्थिवैराटिरब्रवीत् ९ ॥ उत्तर उवाच ॥ नोत्सहे कुरुभिर्द्युंरो महर्षीर्हपश्यमे ॥ बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् १० प्रतियोद्धुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनंतकम् ॥ नाशं सेभारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ११ रथनागाश्च कलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीवमे १२ यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बालिहकः १३ दुर्योधनस्तथा वीरो राजा चरथिनां वरः ॥ युतिमंतो महेष्वामाः सर्वे युद्धविशारदाः १४ दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः ॥ हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अविजातो विजातस्य मौर्यो हूतस्य पश्यतः ॥ परिदेवयते मंदः स काशे स व्यसाचिनः १६ त्रिगर्तान्मे पितायातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ॥ सर्वां सेनामुपादाय न मे संतीह सैनिकाः १७ सोऽहमेको बहून् बालः कृतास्त्रान् कृतश्रमः ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले १८

कलिलां गहनाम् १२ । १३ । १४ कश्मलं मूर्च्छां १५ अविजातः जातं सामान्यं विगतं यस्मात् स विजातोऽसाधारणस्तदन्वोऽविजातः साधारणः प्राकृतः । प्राचांतु सयकारः पाठः तदा विजातोऽष्टः । 'दृष्टेष्टृष्णविंशतिश्च' इत्यमरः । अविजातोऽप्रगल्भः । धूर्तस्य छद्मपधारिणः १६ । १७ । १८

१९ । २० आमिषं मांसं तत्र यथा गृह्णातंति तत्तुल्यानां गोलुब्धानां । प्रविष्टानि मितमृतायां । एतेनाग्नेयाविशं प्रामेष्वापित्वानेष्वाभीन्युक्तम् २१ अभिनिर्यायामि निर्गत्य ॥ बृहन्नलोवाच ॥ भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः ॥ न च तावत्कृतं कर्म परैः कचिद्रणाजिरे १९ स्वयमेव च मामात्थवहमांकारवान् प्राति ॥ सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्र ते बहुलाध्वजाः २० मध्यमां मेषु ग्राणां कुरूणामाततायिनाम् ॥ नेष्यामि त्वामहाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् २१ तथास्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ॥ कथमानोभि निर्याय किमर्थं न युयुत्ससे २२ न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वैप्रतियास्यसि ॥ प्रहसिष्यंति विरास्त्वां न रानार्यश्च संगताः २३ अहमप्यत्र सैरंध्याख्याता सारथ्यकर्मणि ॥ न च शक्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्राति २४ स्तोत्रेण चैव सैरंध्यास्तव वाक्येन तेन च ॥ कथं न युध्येयमहं कुरून् सर्वान् स्थिरो भव २५ ॥ उत्तर उवाच ॥ कामं हरंतु मत्स्यानां भूयांसः कुरवो धनम् ॥ प्रहसंतु च मानां यो न रावाऽपि बृहन्नले २६ संग्रामेन च कार्यमेगावोगच्छंतु चापि मे ॥ शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ त्यक्त्वा मानं च दर्पं च विस्त्रय स शरंधनुः २८ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ॥ श्रेयस्तु मरणं युद्धेन भीतस्य पलायनम् २९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु कैतेयः सोऽब्रुत्त्यरथोत्तमात् ॥ तमन्वधावद्वावंतं राजपुत्रं धनं जयः ३० दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी ॥ विधूय वेणीं धावंतमजानंतोऽर्जुनं तदा ३१ सैनिकाः प्राह सन्कोचि तथारूपमवेक्ष्यतम् ॥ तं शीघ्रमभिधावंतं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ३२ कएष्वेष संच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः ॥ किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ३३ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं विभर्ति च ॥ तदेवैतच्छिरो ग्रीवंतौ बाहुपरिधोपमौ ॥ तद्देवास्य विक्रांतं नायमन्यो धनं जयात् ३४ अमरेष्विव देवैर्द्रोमानुषेषु धनं जयः ॥ एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनं जयात् ३५ एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ॥ स एष किल निर्यातो बालभावात्तपौरुषात् ३६ सत्रेण नूनं छन्नं हि चरंतं पार्थमर्जुनम् ॥ उत्तरः सारथिं कृत्वानिर्यातो नगराद्दहिः ३७ स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते ॥ तं नूनमेष धावंतं जिघृक्षति धनं जयः ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इति स्म कुरवः सर्वे विमृशंतः पृथक् पृथक् ॥ न च व्यवसितुं किंचिदुत्तरं शकुर्वन्ति ते ३९ छन्नं तथा तं सत्रेण पांडवं प्रेक्ष्य भारत ॥ उत्तरं तु मधावंतमभिद्व्यध नं जयः ॥ गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे पराभूतः ४० सोऽर्जुनेन पराभूतः पर्यदेव यदार्तवत् ॥ बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ४१ ॥ उत्तर उवाच ॥ शृणु यास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ॥ निवर्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्याति ४२ शातकुंभस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ॥ मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवद्वा न्महाप्रभान् ४३ हेमदंडप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ॥ मत्तांश्च दशमातंगान् मुचमांस्त्वहन्नले ४४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि विलपंतमचेतसम् ॥ प्रहस्य पुरुषव्याघोररथस्यांतिकमानयत् ४५

न युयुत्ससे योद्धुं नेच्छसि २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५

४९ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ ॥ इतिविराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ तामिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ वैशंपायन उवाच ८ । ९ नदी
जोति हेनदीजगोम्यहेभीष्म लंकेशस्यरावणस्य वनंतस्यारिर्नाशकोहनुमान् सःकेतुध्वजोयस्यसः लंकेशवनारिकेतुः । नमोवृक्षस्तदाह्वयःवृक्षनामा । नामेतिवितर्कं निश्चितंवाअर्जुनइत्यर्थः ।

अथैनमब्रवीत्पार्थोभयार्तनष्टचेतमम् ॥ यदिनोत्सहसेयोदुंशत्रुभिःशत्रुकर्षण ॥ एहिमेत्वंहयान्यच्छयुध्यमानस्यशत्रुभिः ४६ प्रयाह्येतद्रथानीकमद्राहुवल
रक्षितः ॥ अप्रघृष्यतमंघोरंमुत्तंवीरैर्महारथैः ४७ मामैस्त्वंराजपुत्राद्यक्षत्रियोऽसिपरंतप ॥ कथंपुरुषशार्दूलशत्रुमध्येविषीदसि ४८ अहंवैकुण्ठमिषोस्त्येवि
जेष्यामिचेतेपशून् ॥ प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रघृष्यंदुरासदम् ४९ यंताभवनरश्रेष्ठयोऽस्येहंकुरुभिःसह ॥ एवंब्रुवाणोवीमत्सुर्वैराटिमपराजितः ॥ समाश्वास्य
मुहूर्ततमुत्तरंभरतर्षभ ५० ततएनंविचेष्टंतमकामंभयपीडितम् ॥ रथमारोपयामासपार्थःप्रहरतांवरः ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिउ
त्तरगोग्रहेउत्तराश्वासनेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवम् ॥ शमीमभिमुखं यांतरं रथमारोप्य चोत्तरम् १ भीष्म
द्रोणमुखास्तत्र कुरवोरथि सतमाः ॥ वित्रस्तमनसः सर्वे धनं जयकृता द्रयात् २ तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाहुतान् ॥ गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽप्य
भाषत ३ चंडाश्च वाताः संवांति रूक्षाः शर्करावर्षिणः ॥ भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ४ रूक्षवर्णाश्च जलदादृश्यं ते हुतदर्शनाः ॥ निःसरंति च कोशेभ्यः श
स्त्राणि विविधानि च ५ शिवाश्च विनदं त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ॥ हयाश्चाशूणि मुंचंति ध्वजाः कंपं त्यकं पिताः ६ यादृशान्यत्र रूपाणि स दृश्यं ते बहूनि च ॥ यत्ता
भवंतस्तिष्ठंतु साध्वंसं समुपस्थितम् ७ रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ॥ वैशसंच प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ८ एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ९ नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नगाह्वयो नाम नगारिस्तुतुः ॥ एषो गनावेषधरः किरीटी जित्वाऽव यं नेष्यति चाद्य गावः
१० स एष पार्थो विक्रांतः सव्यसाची परंतपः ॥ नायुद्धेन निवर्तंत सर्वैरपि सुरासुरैः ११ क्लेशितश्च वने शूरो वासवेनापिशिक्षितः ॥ अमर्षवशमापन्नो वासवप्रतिमो
युधि ॥ नेहास्यप्रतियोद्धारमहंपश्यापि कौरवाः १२ महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधितोषितः ॥ किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभुः १३ ॥ कर्ण उवाच ॥
सदाभवान्फालगुनस्य गुणैरस्मान् विक्थसे ॥ न चार्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य च १४ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यद्येष पार्थो राधेयकृतं कार्यं भवेन्मम ॥ ज्ञाताः पुनश्च
रिष्यंति द्वादशाहान् विज्ञापते १५ अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ॥ शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्ब्रुवतितद्वा
क्यं धार्तराष्ट्रे परंतप ॥ भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषंतदपूजयन् १७ ॥ इति श्रीम ० वि ० प ० गो ० प ० उत्तरगोग्रहे अर्जुनप्रशंसायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

‘शैलवृक्षौ नगावगौ’ इत्यमरः । नगारिः रिद्रस्तस्य तुतुः । एषः अंगनावेषधरः । किरीटी इतन्नामा यं जित्वा वः युष्माकं गाः धेनूः नेष्यति तं दुर्योधनं अवपालय १० । ११ । १२ । १३ कलापो दशो
ऽशः पूर्णः कृत्स्नः १४ । १५ । १६ । १७ ॥ इतिविराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७७ ॥

तामिति १ अवहर अवतारय २ बाहुविक्षेपं सोदुंशक्षयंतीति संबंधः भूमिजयहेउत्तर पलाशिनीं बहुपप्रवर्ती ३ । ४ । ५ हृणराजस्तालस्तत्समं ६ महामात्रं अतिप्रमाणं ७ । ८ ॥ इतिविराटपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७७ ॥ अस्मिन्निति १ आलब्धुं स्मृष्टं २ । ३ । ४ दायादं पुत्रं ५ । ६ । ७ अपहत्य वृक्षादध आनीय ८ संनहनानि धनुषां बंधनानि ९
वैशंपायन उवाच ॥ तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ॥ सुकुमारं समाज्ञाय संग्रामेनातिकोविदम् १ समादिष्टो मया क्षिप्रं धनुं ध्वजवहरोत्तर ॥ नेमानि हित्व दी
यानि सोदुंशक्षयंति मेवलम् ॥ भारं चापि गुरुं वोदुं कुंजरं वा प्रमर्दितुम् २ मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनि हविजेष्यतः ॥ तस्माद्भूमिजयारोह शमीमितां पलाशिनीम् ३
अस्यां हि पांडुपुत्राणां धनुंषि निहितान्युत ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयोस्तथा ४ ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ अत्र चैतन्महावीर्यं ध
नुः पार्थस्य गोडिवम् ५ एकं शतसहस्रेण संमितं राश्रुवर्धनम् ॥ व्यायामसहमत्यर्थं हृणराजसमं महत् ६ सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंवाधकारकम् ॥ सुवर्णविलुतं दि
व्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ७ अलं भारं गुरुं वोदुं दारुणं चारुदर्शनम् ॥ तादृशान्येव सर्वाणि बलवंति दृढानि च ॥ युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्यमयोस्तथा ८
॥ इति श्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिउत्तरगोग्रहे अर्जुनास्त्रकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ उत्तर उवाच ॥ अस्मिन् वृक्षे किलोद्वंद्वं शरीरमि
ति नः श्रुतम् ॥ तदहं राजपुत्रः स न स्पृशेयं पाणिना कथम् १ नैवं विधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ॥ महत्ताराजपुत्रेण मंत्रयज्ञविदासता २ स्पृष्टवतं शरीरं
मां शववाहमिवाशुचिम् ॥ कथं वा व्यवहार्यं वैकुण्ठं स्वं बृहन्नले ३ ॥ बृहन्नलो वाच ॥ व्यवहार्यं श्वराजं द्रुशुचिश्चैव भविष्यसि ॥ धनुंष्येतानि मामैस्त्वं शरीरं ना
त्र विद्यते ४ दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनाम् ॥ त्वां कथं निदितं कर्मकारयेयं नृपात्मज ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कंद्य कुंड
ली ॥ आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ६ तमन्वशा सच्छत्रो रथेतिष्ठ न धनं जयः ॥ अवरोपय वृक्षाग्रादधनुंष्येतानि माचिरम् ७ परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव
व्यपानुद ॥ सोपहत्य महार्हाणि धनुंषि पृथुवक्षसाम् ८ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ८ तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समंततः ॥ अपश्यद्गोडिवंतत्र च
तुभिरपरैः सह ९ तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ॥ विनिश्चेरुः प्रभादिव्याग्रहाणामुदयेष्विव १० स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ॥ हृष्टरो मा
भयोद्भिन्नः क्षणेन समपद्यत ११ संस्पृश्य तानि चापानि भानुमंति बृहति च ॥ वैराटिर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् १२ ॥ इ ० म ० वि ० गो ० उत्तरगोग्रहे अस्वारोप
णे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ उत्तर उवाच ॥ विंदवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ॥ सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतदनु रुरुतमम् १ वारणाय त्रसौवर्णाः
पृष्ठे भासंति दंशिताः ॥ सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतदनु रुरुतमम् २

१० । ११ । १२ ॥ इतिविराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७७ ॥
कस्य जातरूपस्य जातकीर्तः । ‘रूपं स्वभावे सौंदर्येनालोक्य पशुदंशोः । प्रयावृत्तीनां दकादावाकारश्लोकयो रपि’ इति मेदिनी । विंदवः सौवर्णा इति संबंधः । सहस्रे सहस्रवत्यौ बलवत्यौ दीप्तिमत्यौ
वाकोटीप्रांती यस्य तत्सहस्रकोटि । ‘सहो बले ज्योतिषिच’ इति मेदिनी । सहस्रशब्दान्मत्वर्थीयोरप्रत्ययः १ दंशिताः भासमानाः सुग्रहं गुरुदेवस्मिन्निति प्रहोमध्य २

तपनीयस्य सुवर्णस्य इन्द्रगोपकाः कीटविशेषाः रक्तपीतभास्वरवर्णाः ३ । ४ सौवर्णाः शलभाः सुवर्णः कृष्णागुरुवर्णद्रव्यं 'मीना' इति संज्ञितं तन्मयाः तेषु हि नीलवर्णेषु तपनीयाख्यस्वर्णभूषणानि शोभन्ते । 'सुवर्णश्च सुवर्णाच कृष्णागुरुमस्तीतरे' इति विश्वः । सुवर्णमणयः स्वर्णविद्वदः शोभनवर्णमणिखचितत्वाद्वासुवर्णमणिचित्रत्वं ५ साहस्राः सहस्रशः संख्याताः लोमवाहिनः पत्रवतः लोमच्छेदिन इत्यन्ये उपासंगे निषेगे ६ विपाठाः स्थूलदंडावाणविशेषाः । 'विपाठः स्थूलदंडः स्यात्' इति कल्पद्रुः । गार्ध्रपत्राः गृध्रपत्रवाहिनः । शिलाशिताः शिलायां तीक्ष्णीकृताः । पीताः कर्मारेण तेजजलं पायिताः । सर्वायसाः केवलं लोहमयाः । काष्ठदंडरहिता इत्यर्थः ७ वराहकर्णकारैः शल्यैः व्यामिश्रान् युक्तान् धारयते शरान् चित्ररूपानेवेति भावः ८ चंद्रविंबार्धवदर्शनं येषां अर्धचंद्राकारा इत्यर्थः ९ पूर्वैरुपरिस्थैरर्थैः उपलक्षिताः सुवाससः सुपुंखावाणा एव उत्तरैरग्रभागैर्हेमपुंखैः सुवर्णधाराचित्रितैः १० शिलीमेकी पृष्ठे चित्ररूपेण यस्य परिचयार्थं शिलीमुखोभेक्या मुखमि

तपनीयस्य शुद्धस्य पृष्ठे यस्येन्द्रगोपकाः ॥ पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ३ सूर्यायत्र च सौवर्णास्त्रयोभासंति दंशिताः ॥ तेजसा प्रज्वलंतो हि कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ४ शलभायत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः ॥ सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्वनुरुत्तमम् ५ इमे च कस्य नाराचाः सहस्रालोमवाहिनः ॥ समंतात्कलधौता ग्रा उपासंगे हिरण्मये ६ विपाठाः पृथक् कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ॥ हारिद्रवर्णाः सुमुखाः पीताः सर्वायसाः शराः ७ कस्यायमसितश्चापः पंचशार्दूलक्षणः ॥ वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ८ कस्येमे पृथ्वोदीर्घाश्चंद्रविंबार्धदर्शनाः ॥ शतानि सप्ततिष्ठन्ति नाराचारुधिराशनाः ९ कस्येमे शुक्लपत्राभैः पूर्वैरर्थैः सुवाससः ॥ उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुंखैः शिलाशितैः १० गुरुभारसहोदिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ११ वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ सुफलश्चित्रकोशश्च किंकिणीसायको महान् १२ कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः स्वङ्गः परमनिर्मलः ॥ कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः १३ हेमत्सरुना पृष्ठो नैषध्यो भारसाधनः ॥ कस्य पांचनखे कोशे सायको हेमविग्रहः १४ प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥ कस्य हेममये कोशे सुतप्तपावकप्रभे १५ निस्त्रिशोऽयं गुरुः पीतः सायकः परनिर्वणः ॥ कस्यायमसितः खड्गो हेमविंदुमिरावृतः १६ आशीविषसमस्पर्शः परकायप्रभेदनः ॥ गुरुभारसहोदिव्यः सपत्नानां भयप्रदः १७ निर्दिशस्व यथा तत्त्वमया पृष्ठा बृहन्नले ॥ विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरवाक्यं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ बृहन्नलोवाच ॥ यन्मां पूर्वमिहा पृच्छः शत्रुसेनापहारिणम् ॥ गांडीवमेतत्पार्थस्य लोके पुनर्दितं धनुः १ सर्वायुधमहामात्रं शातकुंभपरिष्कृतम् ॥ एतत्तद्वर्जुनस्यासीद्गांडीवपरमायुधम् २

वमुखस्य सायकः खड्गः । 'शरे खड्गे च सायकः' इत्यमरः ११ वैयाघ्रकोशे व्याघ्रचर्मकोशे । 'सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । सुफलः शोभनमल्लिकः । 'फलं शस्त्राग्रे व्युष्टिर्लभयोः' इति विश्वः । किंकिणीयुक्तः सायकः १२ गव्ये गोचर्मजे १३ नैषध्यो निषधदेशजः पांचनखे अजचर्मजे । 'पांचनखोऽजे कूर्मे' इति विश्वः । हेमविग्रहः सुवर्णेनालंकृतदेहः १४ आकाशसन्निभः कृष्णभास्वरः १५ निस्त्रिशः त्रिशतोऽंगुलिभ्यो निर्गतः त्रिशदंगुलाधिकः सायकः खड्गः । परेषां शस्त्रेण निर्गतो ब्रणो यस्य परानभिभूतः । शिख्य इति पाठे पुरुषद्वयेनोक्तमाना सांगीतिप्रसिद्धा तद्योग्यः १६ । १७ । १८ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ अपहरतीत्यपहारीकालः सोऽस्त्यस्मिन्नित्यपहारिणं । पामादित्वान्मत्वर्थो योनप्रत्ययः कालरूपीत्यर्थः १ । २

धनुषां शतसहस्रेण लक्षेण संमितं ३ । ४ । ५ त्रीणि वर्षाणि पंचशतं वर्षाणि प्रजापतिरधारयदिति संबंधः । अत्र ब्रह्मादीनां वर्षाणि देवमानेनैव ज्ञेयानि यो ह्यस्माकं सौरः संवत्सरः स ते रामेकं दिनमिति शास्त्रप्रसिद्धं । पार्थः पंचचषष्टिचैत्यत्र तु वर्षाशब्दोऽष्टिपरः । तथा च संवत्सरे वर्षद्वयं जायते । 'तथा हि पृकेन वर्षेण तृप्तः शरदित्रीह्याग्रयणं करोति अपरेण तृप्तो वसंतं यवाग्रयणं करोति' । तथा चाग्रयणं प्रकृत्य आश्वलायनः श्रुतिमुदाहरति । 'अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हियजते' इति । तथान्यत्रापि तदेव प्रकृत्य श्रुतं 'व्रीहिभिरिष्टा व्रीहिभिरैव यजेताथ यवेभ्यो यवैरिष्टा यवैरयजेत व्रीहिभ्यः' इति । एवं चैकस्मिन् संवत्सरे कर्कशनाद्येकं वर्षमपरं मकरायनादीति द्वे वर्षे ततश्च सार्द्धं द्वात्रिंशता संवत्सरैः पंचषष्टिर्वर्षाणि भवेतीति युक्तं पार्थः पंचचषष्टिचैत्यत्रापि एतद्वदुद्धारयति । अन्ये तु अतीतमनागतं च कालमेकीकृत्य पंचषष्टिसंवत्सरं धनुर्द्वारं वर्णयन्ति । 'वर्षोऽस्त्रीमारतादौ तु जंबूद्विपाददृष्टिषु' इति मेदिनी । 'दृष्टिर्वर्ष' इत्यमरश्च । तत्र यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राश्वर्द्धनम् ॥ येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विजयते पृष्ठे ३ चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमवर्णम् ॥ देवदानवगंधर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ४ एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ततोऽनंतरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ५ त्रीणि पंचशतं चैव शक्रोऽशीतिचपंचच ॥ सोमः पंचशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥ पार्थः पंचचषष्टिचैव वर्षाणि श्वेतवाहनः ६ महावीर्यमहादिव्यमेतत्तद्वनुरुत्तमम् ॥ एतत्पार्थमनुप्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ७ पूजितं सुरमर्त्येषु विमर्ति परमं वपुः ॥ सुपार्श्वभीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ॥ येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्रार्ची परंतपः ८ इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुदर्शनम् ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटधनुर्नुरुत्तमम् ९ सूर्यायस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रकाशं ते प्रकाशिनः ॥ तेजसा प्रज्वलंतो वै न कुलस्येतदायुधम् १० शलभायत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ॥ एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ११ येल्विमेशुरसंकाशाः सहस्रालोमवाहिनः ॥ एतेऽर्जुनस्य वैराटेशराः सर्पविषोपमाः १२ एते ज्वलंतः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ॥ भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् १३ ये च मे पृथ्वोदीर्घाश्चंद्रविंबार्धदर्शनाः ॥ एते भीमस्य निशितारिपुक्षयकराः शराः १४ हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुंखाः शिलाशिताः ॥ न कुलस्य कलापोऽयं पंचशार्दूलक्षणः १५ येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीर्चां दिशमाहवे ॥ कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः १६ येल्विमेभास्कराकाराः सर्वपारसवाः शराः ॥ एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः १७ येल्विमो निशिताः पीताः पृथ्वोदीर्घवाससः ॥ हेमपुंखास्त्रिपर्वणो राज्ञ एते महाशराः १८ यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥ अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहोदृढः १९ वैयाघ्रकोशः सुमहान् भीमसेनस्य सायकः ॥ गुरुभारसहोदिव्यः शात्रवाणां भयंकरः २० सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुर्नुरुत्तमः ॥ निस्त्रिशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः २१

प्राचामतेऽधारयदिति मुत्कालानुपपत्तिः । वक्तुः कदाचिदायुर्ज्ञानकल्पनेऽपि प्रतिपत्तुः पारोक्ष्येणार्जुनवयोविदोऽप्रतिपत्तिश्चेति विचारणीयं । अस्माकं तु गांडीवलाभानंतरं मत्तेषु सार्द्धं द्वात्रिंशद्वर्षेषु त्रयोदशवर्षाणि वनवासे । ब्राह्मणकार्यार्थमायुधागारं प्रविष्टस्यार्जुनस्य द्रौपदीधर्मराजयोः सहासनकालेऽनुप्रवेशनिमित्ते द्वादशवर्षाणि इति पंचविंशतिर्गतानि । अन्यान्यभिदिग्निजयराजतुयराज्यकरणदिकाले प्रागेव सार्द्धं सप्तवर्षाणि गतानीति समुत्प्रेयं ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ सहस्राः तेजस्विनो दृढाः सहस्रशः संमितावा १२ व्यूहतः क्षिपतः १३ । १४ । १५ । १६ सर्वपारसवाः सर्वचतुष्पारं परसमूहं सुवैरिहंसित्वे सर्वपारसवाः सर्वशत्रुसमूहनाशकराः १७ । १८ । १९ । २० । २१

चित्रयोधने विचित्रयुद्धनिमित्तं निहितः पालितः २२ । २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ सुवर्णेति १ । २ पराकीर्य अपा
स्य ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ नररूपस्य मम महाविष्णोर्नामानि संकटे स्मर्यमाणानि विजयावहानीत्यभिप्रेत्याह एकाग्रैति ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ नक्षत्राभ्यां ताराभ्यां

यस्तु पांचनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने ॥ नकुलस्यैषानिस्त्रिशो गुरुभारसहोदृढः २२ यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ॥ सहदेवस्य विद्वचेन सर्वभारसहं
दृढम् २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोप्रहे आयुधवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उत्तरउवाच ॥ सुवर्णवि
कृतानीमान्यायुधानि महात्मनः ॥ रुचिराणि प्रकाशंते पार्थानामाशुकारिणाम् १ कनुस्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वायुधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पां
डवः २ सर्वेषु महात्मानः सर्वा मित्रविनाशनाः ॥ राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयंते कथंचन ३ द्रौपदीकचपांचालीस्त्रीरत्नमिति विश्रुता ॥ जितानक्षैस्तदा कृष्णा
तानेवान्वगमद्वनम् ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्तेरसपाचकः ५ अश्वबंधोऽथ नकुलः सहदेव
स्तु गोकुले ॥ सैरंध्रौ द्रौपदी विद्विद्यत्कृते कीचकाहताः ६ ॥ उत्तरउवाच ॥ दशपार्थस्य नामानि यानि पूर्वश्रुतानि मे ॥ प्रवृत्तास्तानि यदि मे श्रद्धया सर्वमेव ते ७
अर्जुन उवाच ॥ हंत तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ॥ वैराटेऽणुतानि त्वं यानि पूर्वश्रुतानि ते ८ एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जि
ष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ॥ बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ९ ॥ उत्तरउवाच ॥ केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ॥ किरीटी नाम केनासि सव्यसा
ची कथं भवान् १० ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सु रेवच ॥ धनंजयश्च केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः ११ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवलानामहेतवः ॥ तत्स
र्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्धया सर्वमेव ते १२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम् ॥ मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मो धनंजयम् १३ अभिप्रया
मि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ॥ नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः १४ श्वेताः कांचनसन्नाहारथे युज्यंति मे हयाः ॥ संग्रामे युद्धयमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः १५
उत्तराभ्यां फल्गुर्नाभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा ॥ जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः १६ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ॥ किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मो
किरीटिनम् १७ न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ॥ तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः १८ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गांडीवस्य विकर्षणे ॥ तेन देवमनुष्ये
षु सव्यसाचीति मां विदुः १९ पृथिव्यां च तुरंतायां वर्णो मे दुर्लभः समः ॥ करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः २० अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ॥
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः २१

तत्र स्थिते चंद्रे इत्यर्थः उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यामिति पाठे नक्षत्रसंघावित्यर्थः १६ । १७ बीभत्सुरिति म

दिकल्याणेषु सुखे चेत्यस्य सारं रूपं १८ विकर्षणेशक्ताविति शेषः स व्येनवामेनापि हस्तेन सचित्तुं ज्याकर्षणादिक्रियायां संबद्धं शीलमस्येति सव्यसाचीत्यर्थः १९ अर्जुन इति ऋजुगतिस्थानार्ज
नो पार्जनैष्वित्यत उन्नप्रत्यये भवति वर्णो दीप्तिः समः ऋजुः दीप्तिमत्त्वात् समत्वात् शुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुन इत्यर्थः २० जिष्णुर्जयशीलः २१

कृष्णावदातस्य कृष्णमास्वरवर्णस्य कर्षति चित्तमिति मनोहरत्वाद्वा कृष्ण इत्याह प्रियत्वादिति २२ । २३ नागराजपेरावतस्तस्यैव करोपमा हस्तयोः सादृश्यस्य हस्तिहस्तोपमकरेत्यर्थः
२४ कर्मदिविजयादि २५ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ आस्थावेति १ नुदामि दूरीकरोमि २ भैरवं भयानकं महत्कर्म कुर्वाणम् ३ उ
पासंगान् तूणीरान् ४ गृह्यगृहीत्वा शीघ्रेण वेगेन ततः शमीतोऽवातरत् ५ इतरेषामायुधानि तत्र निधायेति शेषः ६ अवजेप्यामि हे लयाजे व्यामि ७ त्वं तु मयं त्यजेत्याह संकल्पेति त्रिभिः इदं
मया गुप्तरक्षितं रथोपस्थं रथोपरि भागस्ते तव नगरं नगरवद्रक्षकं मविष्यति तत्र रथांगेषु नगरांगसंपातिमाह संकल्पपक्षविक्षेपमिति संकल्पः सम्यक्कल्पनं चक्राक्षध्वजकूबरयुगादीनामंगानां दा
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रेपितामम ॥ कृष्णावदातस्य ततः प्रियत्वाद्वालकस्यैव २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सपार्थवैराटिरभ्यवादयदंतिकात् ॥ अहं भूमि
जयो नाम नामाहमपि चोत्तरः २३ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय ॥ लोहिताक्ष महाबाहो नागराज करोपम २४ यदज्ञानादवोचं त्वां क्षंतुमर्हसि तन्म
म ॥ यतस्त्वया कृतं पूर्वाचित्रं कर्म सुदुष्करम् ॥ अतो मयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि २५ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोप्रहे अर्जुनप
रिचये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उत्तरउवाच ॥ आस्थाय रुचिं रथं रथं सारथिनामया ॥ कतमं यास्यसेऽनिकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया
१ ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्रनभयं विद्यते तव ॥ सर्वान्नुदामितेशून् रणे रणविशारद २ स्वस्थो भव महाबाहो पश्य मां शत्रुभिः सह ॥ युध्यमानं
विमर्देऽस्मिन् कुर्वाणं भैरवं महत् ३ एतान्सर्वान् उपासंगान् क्षिप्रं वध्नीहि मे रथे ॥ एकं चाहरानिस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः
श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ॥ अर्जुनस्यायुधान् गृह्य शीघ्रेणावातरततः ५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अहं वै कुरुभिर्योऽस्याम्यवजेप्यामि ते पशून् ६ संकल्पपक्षविक्षेपं
बाहुप्राकारतोरणम् ॥ त्रिदंडतूणसंवाधमनेकध्वजसंकुलम् ७ ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुर्धुभिः ॥ नगरं ते मया गुप्तरथोपस्थं मविष्यति ८ आधिष्ठितो मया
संख्ये रथो गांडीवधन्वना ॥ अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ९ ॥ उत्तरउवाच ॥ विभेमि नाहमेतेषां जानामित्वां स्थिरं युधि ॥ केशवेनापि संग्रामे साक्षा
दिद्रेण वा समम् १० इदं तु चिंतयन्नेवं परिमुह्यामि केवलम् ॥ निश्चयं चापि दुर्मेधान गच्छामि कथंचन ११ एवं युक्तां गुरुपस्य लक्षणैः सूचितस्य च ॥ केन कर्म वि
पाकेन क्लीबत्वमिदमागतम् १२ मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरंतं शूलपाणिनम् ॥ गंधर्वराजप्रतिमं देवैर्वाऽपिशतक्रतुम् १३

व्येनसमर्धनं तदेव पक्षयोर्वीथीनां पार्श्वयोर्विक्षेपो विस्तारो यस्मिन् । बाहुपवस्त्रीयौ बाहुतुल्यत्वाद्वा षवाएव वा प्राकारः पुरपरिधिभित्तिस्तस्मिन् स्तोरणं पुरद्वारं यस्मिन् रथिसारथ्योरपरिधां
त्वविवक्षया एतदुक्तं । त्रिदंडः ईपातदुभयपार्श्वे दारुणी चेति मिलित्वा त्रिदंड उच्यते स च तूणो निपंगश्च ताभ्यां संवाधं संकटं दुष्प्रवेशं । पक्षे त्रिदंडं सैन्यत्रयं रथिनां हस्तिनादिना हयसादिनां
चेति त्रीणि सैन्यानि तेषां तूणो पलक्षितानि आयुधानि ते संवाधं । अनेकध्वजसंकुलं बहुध्वजव्याप्तं अनेकेन अनन्येन ध्वजेन दानरेण संकुलं मयंकरं । 'एके मुख्या न्यके वलाः' इति नानार्थः ७
ज्याघनुर्मेर्वीसैव क्षेपणानि गोलासनानि नालिकाख्यानि यस्मिन् । क्रोधेन परजिघांसाहेतुना चित्तवृत्तिविशेषेण निमित्तभूतेन कृतं परिष्कृतं द्वयमपि ८ फलितमाह अधिष्ठित इति ९ केशवेन
इद्रेण वा समं सार्धं संग्रामे त्वां स्थिरं जानामि १० । ११ युक्तां गुरुपस्य युक्तानि स भीचीनान्यंगानि युद्धांगानि शस्त्रास्त्रैः पुणादीनि रूपमाकृतिश्च यस्य लक्षणैः पंचरक्तत्वादिभिः १२ । १३

१४ परवाननाथवान् उत्तीर्णमापद्भ्यश्चिरोपः १९ । १६ । १७ शशुरथारुजानशशुरथमंजकान् मूलविभुजादित्वात्कः तीर्थतोगुहः २८ । १९ यातेगमने पदं पदं सर्वमपि पदं भू
मौक्षिस्तं ततउद्गीतंवा नपश्यंतिवेगवत्त्वात् सुग्रीवमेवपुष्पशैब्यबलाहकामभवतोऽश्वास्तत्साम्यमेवावाहानामुक्तम् २० । २१ पार्थिणपुरःस्थितयोरश्वयोःष्ठभागं पाश्चात्ययुगमिति यावत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भ्रातुर्नियोगाज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ॥ चरामिव तच्चर्यं च सत्यमेतद्व्रीमि ते १४ नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ॥ समासव्रत
मुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज १५ ॥ उत्तर उवाच ॥ परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यतस्तर्को न मे वृथा ॥ न हीदृशाः क्लीबरूपा भवंति तु नरोत्तम १६ सहायवानस्मि रणे युध्ये
यममरैरपि ॥ साध्वसंहिप्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे १७ अहं ते संग्रहीष्यामि हयानशशुरथारुजान् ॥ शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ १८ दारुको वा सुदे
वस्य यथा शक्रस्य मातलिः ॥ तथामां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव १९ यस्य यातेन पश्यंति भूमौ क्षिप्तं पदं पदम् ॥ दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः २०
योऽयं धुरंधुर्यवरो वामां व्रति शोभनः ॥ तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् २१ योऽयं कांचनसंनहः पार्थिव हति शोभनः ॥ समं शैब्यस्य तं मन्ये जवेन बलवत
रम् २२ योऽयं वहति मे पार्थिव दक्षिणामभितः स्थितः ॥ बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवन्तरः २३ त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ॥ त्वंच मे रथमास्थाय
योद्धुमर्होमतो मम २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विमुच्य बाहुभ्यां बलया निसर्गैर्यवान् ॥ चित्रकांचनसन्नाहं प्रत्यमुंचत दातले २५ कृष्णानभंगिमतः केशान्
श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ॥ अथामौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे २६ ऊचुश्च पार्थ सर्वाणि प्रांजलीनि नृपात्मजम् ॥
इमे स्म परमो दाराः किं कराः पांडुनंदन २७ प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ॥ सर्वाणि मानसानीह भवते व्यभयापत २८ प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टव
दनोऽभवत् ॥ अधिज्यं तरसा कृत्वा गांडीवव्याक्षिपद्भुः २९ तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महाध्वनिः ॥ यथा शैलस्य महतः शैलेनैवावजघ्नतः ३० सनि
र्घातोऽभवद्भूमिदिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ॥ पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ॥ भ्रातृध्वजं खंतदासीत् प्रकंपितमहादुमम् ३१ तं शब्दं कुरवोऽजान न विस्फो
टमशनेरिव ॥ यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्भुः ३२ ॥ उत्तर उवाच ॥ एकस्त्वं पांडव श्रेष्ठ बहूनेतान् महारथान् ॥ कथं जेष्यसि संग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान्
३३ असहायोऽसि कौंतेय सहायाश्च कौरवाः ॥ अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ३४ उवाच पार्थोभाभैषीः प्रहस्य स्वनवत्तदा ३५

‘पार्थिवः स्यादुन्मदास्त्रियां । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे’ इति मेदिनी २२ । २३ । २४ पर्यमुंचत दाशुमे इति पाठे तु कुंडले इति शेषः २५ भंगिमतः कौटिल्यवतः अभिदध्यौ स्पष्टवान् २६ । २७ मानसा
निप्रयोजनकाले स्मृतिगोचराणि २८ प्रतिगृह्य अनुकूलानि कृत्वा व्याप्तिपट्टणत्कारितवान् २९ अवजघ्नतः अवहन्यमानस्य अभिनिघ्नत इति पाठांतरम् ३० भूमित् भूविदारकः प्रचकाशिरे
प्रकाशवत्योऽभूवन् भ्राताहतश्चलिताध्वजायस्मिन् एतेन परसैन्यबाहेषु शब्दजात्रासादुत्पथगामित्वं व्यज्यते प्रकंपितमहादुममित्यनेन भूमिकंपो व्यज्यते ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५

३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उत्तरमिति १ सिंहसिंहाकारं २ देवीमायामित्यत्र तत्त्वं ध्वजस्य
दर्शितं । मायामय इव ध्वजोऽद्भुत इत्यर्थः । विश्वकर्मणा ब्रह्मणा भौमनेन वा । कांचनं कांचनवर्णं । सिंहं सिंहं लांगूलं यस्य पुच्छविशेषणेनैव बहून् हस्त्यादीन् पोषयंतमित्यर्थः वानरलक्षणं वानरस्य
युध्यमानस्य मेवीरगंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदाऽऽसीत् स्वामम ३६ तथा प्रतिभयेतस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ खांडवे युध्यमानस्य कस्त
दासीत् स्वामम ३७ निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ युध्यतो देवराजाथेकः सहायस्तदाऽभवत् ३८ स्वयं वरेतुपांचाल्याराजभिः सह संयुगे ॥ युध्यतो
बहुभिस्तातकः सहायस्तदाऽभवत् ३९ उपजीव्य गुरुद्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमम् ॥ वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ४० पिनाकपाणिनं चैव कथमेतावन्नयो वये ॥
रथं वाहय मेशीघ्रं व्येतुते मानसो ज्वरः ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वोत्तरगोघ्रहे उत्तरार्जुनयोर्वार्क्यं नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पांडवर्षभः १ ध्वजं सिंहं रथात् तस्मादपनीय महारथः ॥ प्रणिवाय शमीमू
ले प्रायादुत्तरसारथिः २ देवीमायारथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ कांचनं सिंहलांगूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ३ मनसा चिंतयामास प्रसादं पावकस्य च ॥ सच तच्चिं
तितं ज्ञत्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ४ सपताङ्गं विचित्रांगं सोपासंगं महाबलम् ॥ खात्पपातरथेतूर्णीदिव्यरूपं मनोरमम् ५ रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥
रथमास्थाय बीभत्सुः कौंतेयः श्वेतवाहनः ६ बद्धगोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ॥ ततः प्रायादुदीचीं च कपिप्रवरकेतनः ७ स्वनवंतं महाशंखं बलवानरिमर्दनः ॥
प्राधमद्वलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ८ ततस्तेजवनाधुर्याजानुभ्यामगमन्महीम् ॥ उत्तरश्चापिसं त्रस्तोरथोपस्थ उपाविशत् ९ संस्थाप्य चाश्वान् कौंतेयः
समुद्यम्य चरश्चिमाभिः ॥ उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासय दर्जुनः १० ॥ अर्जुन उवाच ॥ माभैस्त्वं राजपुत्राग्र्यक्षत्रियोऽसि परंतप ॥ कथं तु पुरुषव्याघ्रशत्रुमध्ये
विषादसि ११ श्रुतास्ते शंखशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजाराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् १२ सत्वं कथमिहानेन शंखशब्देन भीषितः ॥ विर
णं रूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा १३ ॥ उत्तर उवाच ॥ श्रुतां मे शंखशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजाराणां निनदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् १४ नैवं वि
धः शंखशब्दः पुराजातु मया श्रुतः ॥ ध्वजस्य चापिरूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् १५ धनुषश्चैव निघोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ अस्य शंखस्य शब्देन धनुषो निःस्वनेन
च १६ अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ रथस्य च निनादेन मनोमुह्यति मे भृशम् १७ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथयतीव मे ॥ ध्वजेन पिहिताः
सर्वा दिशो न प्रतिभांति मे १८ गांडीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ समुहूर्तं प्रयातंतु पार्थो वैराटि मब्रवीत् १९ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एकांतं रथमास्थाय पद्भ्यां
त्वमपीडयन् ॥ दृढं चरश्मीन् संयच्छ शंखध्मास्याम्य हंपुनः २० रूपं ३ प्रसादं प्रसादप्रसातं संपावकः । तच्चिंतितं अर्जुनचितितं । अदेशयत् अयोजयत् ४ । ५ । ६ । ७ । ८
तेजवनाः प्रसिद्धाः वेगवतोऽभिदत्तरथस्थाः ९ संस्थाप्य यावत्कृत्वा १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ एकांतं मुहूर्तं सप्तम्यंतपाठस्तुले स्वकप्रसादः रथं मुहूर्तं अवलं कथेत्यर्थः २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ अनाहतः अक्षतो धावति २८ । २९ ज्योतीषि सूर्यचतुर्वाह्मनासि ३० । ३१ । ३२ ॥ इति विराट्पर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाष्येऽपि पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॐ ॥ अथेति १ आचार्यौ द्रोणं कृपं च प्रतिमयाऽयमर्थ उक्तः । पाठांतरेऽयमाचार्योऽस्मिन्नर्थे विषये मया कर्णेन चोक्त इति योजना २।३।४।५ हीनेति ज्ञातमधिकं ज्ञातवासकालं ज्ञातुमर्हति ६ तत्र कृपक्षे इष्टमेव सिद्धं अधिकपक्षेऽपि दोषमाह अर्थानामिति द्वेधे द्विप्रकारत्वे संशयो भवति अर्थानां प्रयोजनानां अयं भावः । यदि ते निस्तीर्णप्रतिज्ञास्तर्हि तेषां स्वां ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः शंखमुपाध्मासीद्वारयन्निवर्पतान् ॥ गुहागिरीणां च तदादिशः शैलास्तथैव च ॥ उत्तरश्चापि सैलीनोरथोपस्थ उपविशत् २१ तस्य शंखस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ गांधीवस्य च घोषेण पृथिवी समकंपत २२ तं समाश्वासयामास पुनरेव धनं जयः २३ ॥ द्रोण उवाच ॥ यथारथस्य निर्घोषो यथामेघ उदीर्यते ॥ कंपते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः २४ शस्त्राणि न प्रकाशं तेन प्रहृष्यंति वाजिनः ॥ अग्रयश्च न भासंते समिद्धास्तत्र शोभनम् २५ प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगाधोरप्रवादिनः ॥ ध्वजेषु च निलीयंते वायसास्तत्र शोभनम् २६ शकुनाश्चापसव्या नो वेदयंति महद्भयम् २७ गोमायुरेष सेनायां रुदन्मध्ये न धावति ॥ अनाहतश्च निष्क्रांतो महद्देदयते भयम् २८ भवतारो मकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्ष्ये ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणां प्रदृश्यते २९ ज्योतीषि न प्रकाशं ते दारुणामृगपक्षिणः ॥ उत्पाता विविधा घोरा दृश्यंते क्षत्रनाशनाः ३० विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ॥ वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदंतीव विशांपते ३१ उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समंततः ॥ तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थ बाणप्रपीडिताम् ॥ पराभूता च वः सेनानकश्चिद्यो दुमिच्छति ३२ विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ॥ गाः संप्रस्थाप्यतिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ३३ ॥ इति म० विरा० गो० उत्तरगो ग्रहे औत्पातिको नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ॥ द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् १ उक्तोऽयमर्थ आचार्यौ मया कर्णेन चासकृत् ॥ पुनरेव प्रवक्ष्यामि न हितृष्यामि तं ब्रुवन् २ पराभूतौ हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् ॥ वने जनपदे ज्ञातैरेष एव पणोद्दिनः ३ तेषां न तावन्निवृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ॥ अज्ञातवासो बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ४ अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ॥ पुनर्द्वादशवर्षाणि वने वस्त्यंति पांडवाः ५ लोभाद्वा तेन जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ॥ हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ६ अर्थानां च पुनर्द्वेधे नित्यं भवति संशयः ॥ अन्यथा चित्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ७ उत्तरमार्गमाणां नमस्त्यानां च युयुत्सताम् ॥ यदि बीभत्सुराया तस्तदा कस्यापराधुमः ८ त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्यो दुमिहागताः ॥ मस्त्यानां विप्रकारांस्ते बहून्स्मान् कीर्तयन् ९

शलाभार्थमा मुपगतानां मत्प्रसादतस्तत्प्राप्तिरप्राप्तिर्वैति द्वैधे संभवति संज्ञायाः क्रांतानामकस्माद्युद्धार्थमागमनं दोष एवेति । पूर्वधैरेण सत्यपि संशये ऽस्मज्जिघांसया आगतानां पराजयो ऽपि संभाव्यत इत्याहान्यथेति । अन्यायेन युध्यतः पराजये ऽप्यधिकैव नष्टिरस्तीति भावः ७ उत्तरंगो ग्रहं मार्गमाणा नामिच्छतामस्माकं अनादरेषु अस्माननादृत्येत्यर्थः । बालिमुप्राविश्याद्वैदमविशन् राम इवार्जुनो ऽपि कुरुमस्य संनिपाते प्रविशन्नपराधीत्यादित्यर्थः ८ ननु तर्हि मत्स्यत्रिगर्ते विमर्दे कुरुभिरपि किमर्थं गंतव्यमित्याशंक्याह त्रिगर्तानामित्यादिना ते तव समक्षमिति शेषः ९

तेषां त्रिगर्तानामर्थे तत्तत्संज्ञैः सहयुद्धं प्रतिश्रुतम् १० न केवलं मित्रपक्षपातमात्रमस्माकमस्ति अपितु स्वार्थोऽप्यस्तीत्याह अष्टम्यामिति तथा च स्वार्थयुद्धयत्नानां स्माकमपराधोऽस्ति । मत्स्ये गवां त्रिगर्तैर्हृतानां पदं मार्गगते सति अस्माभिरिमा गावो गृहीतव्याः ११ तेषां त्रिगर्ताः उपसंधाय वंचयित्वा मत्स्येन संगतं स्नेहं कुर्यात् सर्वथा पक्षत्रयेऽपि अस्माभिरिदानीं योद्धव्यमेवेत्यर्थः १२ तान् त्रिगर्तान् अपाहाय गोभिः सह उपेक्ष्य केवलं रात्रि रात्रौ स्वगृहमायात इदानीं प्रातरस्मान्योऽबुमिहागत इति संबंधः १३ पक्षांतरमाह तेषामिति १४ फलितमाह सर्वैरिति सर्वैरस्माभिरिकीभूय ये आगतास्तेः सह योद्धव्यमेवेत्यर्थः १५ । १६ आत्माचित्तं प्राणिधीयतां सावधानं क्रियतां १७ लब्धस्य गोधनस्य नाशे अस्माभिः स्वपुंरं प्रवेष्टव्यमिति प्रतिजानीते आच्छिन्न इति । पदातयस्त्वास्मिन्पुद्गे नक्षत्रं देवाश्वास्तु कदाचिज्जीविष्यंत्यपीत्याह शरैरिति प्राचां व्याख्यावत्तरपकर्षसूचिका । वस्तुतस्तु आच्छिन्नेऽप्यद्वैते गोधने निमित्ते देवेन वा सह संग्रामे उपस्थिते सति अस्माकं भीष्मादीनां मध्ये ह तेषां भयामिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ॥ प्रथमतैर्गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ सप्तम्यामपराह्वैतथा तैस्तु समाहितम् १० अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ इमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदम् ११ तेषां गाश्चानयिष्यंतियदि वास्युः पराजिताः ॥ अस्मान्वाह्य उपसंधाय कुर्यात् मत्स्येन संगतम् ॥ १२ अथवा तान् पाहाय मत्स्यो जनपदैः सह ॥ सर्वथा सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ॥ आयातः केवलं रात्रि मत्स्योऽबुमिहागतः १३ तेषां मेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ॥ अस्मान् जेतुमिहायातो मत्स्यो वाऽपि स्वयं भवेत् १४ यद्येव राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः १५ अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथे पुरथ सत्तमाः ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिश्च १६ संग्रामे मनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महार्थाः ॥ नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथाऽऽत्मा प्राणिधीयताम् १७ आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ॥ यमेन वाऽपि संग्रामे कोहास्ति न पुरं वजेत् १८ शरैरेभिः प्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ॥ कोहि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः १९ दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्वचः ॥ आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथानीति विधीयताम् २० जानाति हिमतं तेषामतस्त्रासयतीह नः ॥ अर्जुने चास्य संप्रीतिमधिका मुपलक्ष्ये २१ तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायां तं प्रशंसति ॥ यथा सेनानभ्येतथानीति विधीयताम् २२ हे पितृहृपशृण्वाने द्रोणे सर्वविघटितम् ॥ अदेशिकामहारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशंगताः ॥ यथानविभ्रमे त्सेना तथानीति विधीयताम् २३ इष्टा हि पांडवानित्यमाचार्यस्य विशेषतः ॥ आसयन्नपरार्थाश्च कथ्यते स्म स्वयंतथा २४ अश्वानां हे पितृं श्रुत्वा कश्मलं शंसापरो भवेत् ॥ स्थाने वाऽपि व्रजं तो वा सदा हे पतिवाजिनः २५ सदा च वायवो वांति नित्यं वर्षति वासवः ॥ स्तनयिन्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा २६ इति प्रसिद्धः कोऽस्ति यो न पुरं वजेत् अपितु प्रत्येकं सर्वेष्वप्यस्वपुंरंगंतुं देवानपि जेतुं गाश्वाच्छेत्तुं समर्थाः स्मेत्यर्थः १८ शरैरिति एभिरिति स्वकीयशरप्रदर्शनं १९ आचार्यरणाद्रीतं पृष्ठतः कृत्वा सेनामुखादपसार्य अस्मिन्भीते सर्वेऽपि भीताः स्फुरित्तिभावः २० तेषां पांडवानां मतं संमतं अस्मत्तेजोवधकरणं जानातीति २१ । २२ द्रोणेभीते सति सर्वविघटितं विचलितं भवेत् सामर्थ्यमिति शेषः ग्रीष्मे घर्मकाले वसंत इत्यर्थः । इतः षण्मासामंतरं युद्धारं मत्स्यशरदिदृष्टत्वात् । अदेशिकाः स्वदेशात् च्युताः व्यूहभंगोमाभूदित्यर्थः २३ इष्टा हीति पांडवाः अपरार्थाः नास्ति परार्थो येषां तेषां स्वार्थपराः आसयन् द्रोणं त्वत्समीपे स्थापितवंतः । परकीयोऽयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह स्वयं द्रोणेन तथा कथ्यते यथा पांडवीयत्वं स्वस्य प्रकाशते तथेत्यर्थः २४ एतदेव विवृणोति अश्वानां मित्यादिना २५ २६

पार्थस्याज्जेनस्यागमनेऽत्र किं कार्यं किमर्थं वा सोऽनेन प्रशस्यते तत्र हेतुः अत्र पार्थश्रेयसिकामादभिलाषात् अस्मासुवाद्देवात् जिघांसातः रोषात्तन्मूलादभिज्वलनात् २७ द्रोणमुपहसति आचा
र्या इत्यादिना कारुणिका इत्यनेन युद्धधर्मानभिज्ञत्वमुक्तं अपापं अहिंसातद्वर्तिनः २८ । २९ आश्चर्यरूपाणि विनोदादीनि इष्यास्त्रेयज्ञायुधेकपालादौ तेषामुपसंधाने आसादनप्रोक्षणादौ परे
पांडव्यास्त्रज्ञानां याज्ञिकानां विवरज्ञाने द्विद्वर्तने ३० मनुष्यचरितेषु स्नानाचमनभोजनादिषु हस्त्यश्वरथचर्यासु हस्त्यादिना वाहनेन चर्यागमनं खरादीनां कर्मणि विक्रित्सादौ ३१ प्रतोली

किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा सप्रशस्यते ॥ अन्यत्र कामाद्देवाद्द्वारोषादस्मासु केवलात् २७ आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापापदर्शिनः ॥ नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्ट
व्याः कथंचन २८ प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषु पवनेषु च ॥ कथाविचित्राः कुर्वणाः पंडितास्तत्र शोभनाः २९ बहूनां श्रेयरूपाणि कुर्वणा जनसंसदि ॥ इष्यास्त्रे
चोपसंधाने पंडितास्तत्र शोभनाः ३० परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ॥ हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ठाजा विकर्मणि ३१ गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ॥ अत्र
संस्कारदोषेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ३२ पंडितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ॥ विधीयतां तथानीति र्यथावध्यो भवेत्परः ३३ गावश्च संप्रतिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समं
ततः ॥ आरक्षाश्च विधीयतां यत्र योत्स्यामहे परान् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गो० उत्तरगोत्रहेतुर्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ कर्ण उवाच ॥
सर्वानां युष्मतो भीतान् सं त्रस्तानि वलक्ष्ये ॥ अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् १ यद्येष राजामत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ अहमावारयिष्यामि वेलेव म
करालयम् २ मम चापप्रयुक्तानां शराणां न तपर्वणाम् ॥ नावृत्तिर्गच्छतां तेषां सर्पाणां भिवसर्पताम् ३ रुक्मपुंखाः सुतीक्ष्णा ग्रामुक्ता हस्तवतामया ॥ छादयंतु
शराः पार्थ शलभा इव पादपम् ४ शराणां पुंखसक्तानां मौर्व्याभिहतयादृढम् ॥ श्रूयतां तलयोः शब्दोभेयो राहतयोरिव ५ समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पंच च ॥
जातस्त्रेहश्च युद्धेऽस्मिन्मयि संप्रहरिष्यति ६ पात्रीभूतश्च कैते यो ब्राह्मणो गुणवानिव ॥ शरौघान् प्रतिगृह्णातु मयामुक्तान् सहस्रशः ७ एष चैव महेश्वासस्त्रिषु लोके
षु विश्रुतः ॥ अहं चापिनरश्रेष्ठा दर्जुना वारः क्वचित् ८ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः कांचनैर्गार्ध्रवाजितैः ॥ दृश्यतामद्यैव्योमस्वद्योतैरिव संवृतम् ९ अद्याहमृणमक्ष
यं पुरावाचा प्रतिश्रुतम् ॥ धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेर्जुनम् १० अंतराच्छिद्यमानानां पुंखानां व्यतिशीर्यताम् ॥ शलभानां मिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्य
ताम् ११ इंद्राशनिसमस्पर्शमहेन्द्रसमतेजसम् ॥ अर्दयिष्याम्यहं पार्थ मुल्काभिरिव कुंजरम् १२ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ विवशं पार्थमादास्ये गरु
त्मानि वपन्नगम् १३ तमग्निमिव दुर्धर्मसि शक्तिशैर्यधनम् ॥ पांडवाग्निमहं दीप्तं प्रदहंतमिवाहितम् १४

पुण्ड्रबाह्यावयवेषु प्रदीयमानबलिदानादावित्यर्थः

संस्कारो वैश्वदेवादिना दोषः केशकीटजातादिना ३२ । ३३ गाव इति च्छेदः गावश्च संप्रतिष्ठतामिति पाठादौ तरे गाव इत्येकपदं आरक्षाः रक्षकाः ३४ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदी
पे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ सर्वानिति सर्वान्भीष्मादीन् अनवस्थितान् चंचलान् १ । २ अमृत्तिलक्ष्यच्युतिर्न ३ । ४ पुंखसक्तानां सक्तपुंखानां ५ । ६ । ७ । ८ गार्ध्रवाजितैः गृध्रपक्षैर्वा
जोवेगः शब्दः पक्षो वा संजातो ये पातैः 'वाजोनिः स्वनपक्षयोः वेगे पुमान्' इति मेदिनी ९ अक्षय्यमितरैः क्षपयितुमशक्यम् १० पुंखानां पुंखवतां शराणाम् ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ न तपर्वभिः समीकृतग्रंथिप्रदेशैः १७ । १८ । १९ विपन्नानां श्रितामाम् २० । २१ । २२ घनं गोधनम् २३ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४८ ॥ अर्थानां गवादीनां प्रकृतिप्राप्तकारणं अनुबंधप्राप्तौ वा फलं न हि द्यूतमर्थप्राप्तेर्बुद्धयं कारणं नापिततश्चाप्तानां मर्थानां परिणामे सुखकरत्वं चास्तीत्यभिसंधिः १ माया इति येषां
शकुन्यादीनां मायाः कपटानि बहवः बह्व्यः संति तेषां हृद्यायुद्धं पापिष्ठं नाशकरत्वात् । नहीदानीमर्जुनो द्यूतेनेव मायामात्रेण जेतुं शक्य इति भावः । पाठांतरेन याः नीतयः सामाद्यास्तेषां मध्ये युद्धं
पापिष्ठम् २ देशेति इदानीं ग्रीष्मो न युद्धकालः श्रांत्या जलाभावेन च सद्यो वाहनानां नाशपतेः । नापि देशो गिरिदुर्गाद्याश्रितोऽस्तीति भावः । इदं युद्धं फलं न लभते फलं न लभयेत् । परस्वतु
अश्ववेगपुरोडातोरथौ च स्तनयितुमान् ॥ शरधारो महोभेघः शमयिष्यामि पांडवम् १५ मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ॥ शराः समभिसर्पंतु त्वल्मीक
मिव पन्नगाः १६ सुतेजनैरुक्मपुंखैः सुधौतैर्न तपर्वभिः ॥ आचितं पश्य कैतेयं कार्णिकारैरिवाचलम् १७ जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं त्वाप्तमृषिसतमात् ॥ तदुपा
श्रित्य वीर्यं च युध्येयं मपि वासवम् १८ ध्वजाग्रैश्चानरस्तिष्ठन्भलेन निहतो मया ॥ अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् १९ शत्रोर्मया विपन्नानां भूतानां
ध्वजवासिनाम् ॥ दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गमः २० अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ॥ समूलमुद्धरिष्यामि वीभत्सुं पातयन् रथात् २१
हताश्वं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ निःश्वसंतं यथानागमद्य पश्यंतु कौरवाः २२ कामं गच्छं कुरुवोधनमादाय केवलम् ॥ रथेषु वापि तिष्ठंतो युद्धं पश्यंतु माम
कम् २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोत्रहेतुर्कर्णविकल्थने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ कृप उवाच ॥ सदै
व तवराधेय युद्धे कूतरामतिः ॥ नार्थानां प्रकृतिवेत्सि नानुबंधमवेक्षसे १ माया हि बहवः संति शास्त्रमाश्रित्य चिंतिताः ॥ तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयंति पुराविदः २ दे
शकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ॥ हीनकालं तदेव ह फलं न लभते पुनः ॥ देशकाले च विक्रांतं कल्याणाय विधीयते ३ आनुकूल्येन कार्याणामंतरं संविधीयते ॥
भारं हिरथकारस्य न व्यवस्यंति पंडिताः ४ परिचित्य तु पार्थेन संनिपातो न नक्षमः ॥ एकः कुरूनभ्यगच्छेदकश्चाग्निमतर्पयत् ५ एकश्च पंचवर्षाणि ब्रह्मवयमधार
यत् ॥ एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ६ एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ॥ अस्मिन्नेव वने पार्थो हता कृष्णामवाजयत् ७ एकश्च पंचवर्षाणि
शक्रादस्त्राण्यशिक्षत् ॥ एकः सोऽयमरिजित्वा कुरूणामकरोद्यशः ८ एको गंधर्वराजानं चित्रसेनमरिदमः ॥ विजिग्येतरसां संख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम् ९
तथानिवातकवचाः कालखंजाश्च दानवाः ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधिपातिताः १०

देशकालावनुकूलावेव तैरेति भावः । विक्रांतं पराक्रमः १ देशादेरानुकूल्येन हेतुना कार्याणां युद्धादीनां मंतरं तादर्थ्यफलवत्त्वमित्यावत् संविधीयते सम्यक्क्रियते 'अंतरमवकाशावधिपरि
धानां तद्विभेदतादर्थ्ये' इति मेदिनी । मंत्राणामिति पाठे देशाद्यानुकूल्येन कार्यविचार्यमित्यर्थः तत्राभाणकमाह भारमिति । यथारथकारेणादिव्योऽयं मयानिर्मितोरथः सुदृढां गोऽनेन त्वं देवान
पिसर्वथा जेष्यसीत्युक्ते तद्वच्चिभारं दत्वा देशकालानुकूल्यमनपेक्ष्येव पंडितानव्यवस्यंति योद्धुमिति शेषः एवं त्वद्वचासिभारं दत्वा देशाद्यानुकूल्यमनपेक्ष्य कथमस्माभिर्योद्धव्यं । तव तु व
चनं रथकारवचनवदर्थं शून्यमिति भावः । 'सर्वानां युष्मतो भीतान् सं त्रस्तानि वलक्ष्य' इति यत्कर्णेनोक्तं तस्यैतदुत्तरम् ४ विचारफलमाह परिचित्येति ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

११ । १२ प्रदेशिन्यातर्जन्त्या १३ । १४ मध्येनमध्यतउत्सर्तुत्सर्वितुम् १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ यत्तुक्तं 'कामंगच्छंतुर्गुरवो धनमादाय केवलं ॥ रथे पुत्राऽपि तिष्ठंतो युद्धं पश्यंतु मामकम्' इति तत्राह षड्या इति संहताः षडपि एकीभूयते नैकेन योद्धुं कथंचिच्छ्रया मोनत्वे कैकश इति भावः २२ । २३ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ न चोति शूराः परवित्तं जित्वा परसीमा मुलं ध्यस्वनगरं प्रति नीत्वाऽपि न श्लाघते त्वं स्वेतेषामेकतममप्यकृत्वा कथं सेऽतो निर्लज्जोऽसीति भावः १ । २ । ३ यदुक्तं 'नैते महामथेमा

एकेन हित्व याकर्ण किं नामेह कृतं पुरा ॥ एकैकेन यथातेषां भूमिपालावशेकताः ११ इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ॥ यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य मेव जम् १२ आशीविषस्य कुदस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ अवमुच्य प्रदेशिन्यादं शमादातुमिच्छसि १३ अथवा कुंजरं मतमेक एव चरन्वने ॥ अनंकुशं समारुह्य नगरं गंतुमिच्छसि १४ समिद्धं पावकं चैव घृतमेदोवसादृतम् ॥ घृताक्तश्चिरवासास्त्वं मध्येनोत्सर्तुमिच्छसि १५ आत्मानं कः समुद्रं ध्येयं कंठे बध्वा महाशिलाम् ॥ समुद्रं तरते दोभ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् १६ अकृतास्त्रः कृतास्त्रैव बलवंतं सुदुर्बलः ॥ तादृशं कर्णयः पार्थ योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः १७ अस्माभिर्ह्येनैकतुल्यो वर्णाहीनः त्रयोदश ॥ सिंहः पाशविनिर्मुक्तो ननः शेषं करिष्यति १८ एकांते पार्थमासीनं कूपे ग्निभिवसं वृतम् ॥ अज्ञानादभ्यवस्कंद्य प्राप्ताः स्मोभयमुत्तमम् १९ सहयुध्या महोपार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ॥ सैन्यास्तिष्ठंतु सन्नद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः २० द्रोणो दुर्वोधनो भीष्मो भवान् द्रौणिस्तथा धर्मम् ॥ सर्वे युध्या महोपार्थं कर्णमासाहसं कृथाः २१ वयं व्यवसितं पार्थ वज्रपाणिमिवोद्धृतम् ॥ षड्याः प्रतियुध्येमतिष्ठेम यदि संहताः २२ व्यूढानीकानि सैन्यानि यताः परमधन्विनः ॥ युध्यामहेऽर्जुनं संख्येदानवा इव वासवम् २३ ॥ इति श्री विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरगोघ्रेष्ठपञ्चम्यं नाम एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ अश्वत्थामो वाच ॥ न च ता वज्रिता गावो न च सीमां तरंगताः ॥ न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्णविकथसे १ संग्रामांश्च बहून्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ॥ विजित्य च परां सेनां नाहुः किंचन पौरुषम् २ दहत्याग्निं रवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ॥ तूष्णीं धारयते लोकान् वसुधासचराचरान् ३ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयं भुवा ॥ धनं यैराधि गंतव्यं यच्च कुर्वन्नुदुष्यति ४ अधीत्य ब्राह्मणे वेदान् यजयेत्तयजेत्तवा ॥ क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न यजयेत् ५ वैश्यो धिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ शूद्रः शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिपुवर्णेषु नित्यशः ॥ वंदनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थितः ६ वर्तमानायथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ॥ सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरुन्सु विगुणानपि ७ प्राप्य द्यूतेन कोराज्यं क्षत्रियस्तोऽप्युमर्हति ॥ तथानृशं सरूपोऽयं धार्तराष्ट्रश्च निर्दृष्टः ८

सेसं प्रष्टव्याः' इत्यादिना ब्राह्मणानां भोजनादावेव कौशलं न युद्धे इति तत्र तवापि वैश्यत्वात्तु पुद्गे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयिष्यन् वर्णानां कर्माणि विमजते चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ४ । ५ वि तान्यधिगम्य कृष्यादिनेति शेषः ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तकर्माण्याधानादीनिकारयेत् स्वार्थेण च ६ वर्तमाना इति न्यायेन पृथिवीं जित्वाऽपि संतो विगुणानपि गुरुन्सत्कुर्वन्ति । त्वं त्वन्यायेन पांडवं जि त्वासाधूनपि गुरुन्निंदसीति भावः ७ एतदेवाह प्राप्येति निर्दृष्टो निर्लज्जः ८

निकृत्याशाटवेन वचनायोगैश्छद्मोपायैः वित्तं सो वंधनोपायस्तेन जीवतीति वित्तं सिको व्याधः ९ । १० इन्द्रप्रस्थं तत्स्थाः पांडवाः ११ । १२ मूलमिति एषां पांडवानां मूलं महत् महच्छब्दवाच्यं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं वेदवाक्यं ब्राह्मणाश्च यथोक्तमादिपर्वणि । 'मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च' इति । तदेतद्वेदविरुद्धमनृतं द्यूतं कुर्वता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृतं छिन्नं इदानीं च ब्राह्मणानवजानतास्त्वयाऽपि तदेव कृतं । अतो धर्मनाशाद्भवतां नाशोऽवश्यं भावीत्यर्थः । मूलं कीदृशं चंदनं यथाशांतं शीतलं ननु दाहकं क्रोधरूपं । तथा च दुर्योधनः केवलं क्रोधमय इत्युक्तं प्राक् । 'दुर्योधनो मनुष्यमयो महा दृढः' इति । सारार्थी कर्मकारयिथा इति व्यवहिते न संबन्धः । सारार्थी धनार्थी । 'धने च सारम्' इति मेदिनी । पांडवान् कर्मकारानिव कृतवानसि यत्र काले तत्र तदा विदुरः किमब्रवीत् । क्षयमूलं द्यू तमिति तदिदानीं स्मरेति भावः । सूतेति संबोधयन्नक्षत्रियत्वादस्य युद्धेष्वेव कौशलं व्यनक्ति । 'नन्वादिन्यो वै देवं क्षत्रम्' इति श्रुतेर्दिव्यात्क्षत्रात्कुर्त्या जातस्यास्य कथमक्षत्रत्वं युद्धाकौशलं चेति विदुषाऽप्यश्वत्थामावक्तुं युक्तमिति चेच्छृणु सर्वेषां दिवर्णानां द्विविधं जन्म योनिजं संस्कारजं च । तत्र यत्प्रयोनिः स एव संस्कृताचेत्स एकजोनप्रकृतितत्त्ववते । कर्णस्तु देवक्षत्रजोऽप्यक्षत्रियेण सू तेन संस्कृत इति द्विजातत्वात् क्षत्रियत्वेन प्रहर्तुं कुशलोऽपि सूतत्वेन परकीयप्रहारं सोऽदुमशक्त इति युद्धात्पलायते इत्याशयेनैतं सूत्रं पुत्रं जानन्नपि सूतेति संबोधयति । तथा च मंत्रवर्णः । 'सहस्व मन्यो अभिमाति मस्मे रुजन्मृणन्मृणन्प्रेदिशन्नृन् ॥ उग्रं ते पाजो नन्वा रुद्रे वशी वशन्यस एकजत्वम्' इति अस्यार्थः । तापसो मन्युर्ऋषिः संकल्पाधिष्ठात्री देवतां मन्युसंज्ञां प्रार्थयते त्वयामन्यो तथाऽधिगम्य वित्तानि को विकथ्येद्विचक्षणः ॥ निकृत्या वचनायोगैश्चरन्वैतसिको यथा ९ कतमं दैरथं युद्धं यत्र जैषीर्धनं जयम् ॥ न कुलं सह देवं वा धनं ये पात्वया हृतम् १० युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमश्च बलिनां वरः ॥ इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे निर्जितं पुरा ११ तथैव कतमं युद्धं यस्मिन् कृष्णाजिता त्वया ॥ एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मत्रजस्वला १२ मूलमेषां महत्कृतं सारार्थी चंदनं यथा ॥ कर्मकारयिथाः सूततत्र किं विदुरोऽब्रवीत् १३ यथाशक्तिमनुष्याणां शममालक्षयामहे ॥ अन्येषामपि सत्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥ द्रौपद्याः संपरिक्लेशं न क्षंतुं पांडवोऽर्हति १४ क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनं जयः ॥ त्वंपुनः पंडितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि १५ वैरातः करणो जिष्णुर्ननः शेषं करिष्यति १६ नैष देवान्न गंधर्वांश्च सुराक्षराक्षसान् ॥ भयादिह न युध्येत कुंतीपुत्रो धनं जयः १७

इति सूक्ते तृतीये यमूक् यस्ते मन्यविति मध्यं दिन इति माध्यं दिने सवने इत्येव नयागेशु मारणार्थेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः हेमन्यो अस्मै शरणागताय राज्याय वा एतद्रक्षणार्थमिति यावत् । अभि मातिसर्वतः पांडवापि त्रादिभिः सह विरोधं ज्ञातिवधोपासहस्वक्षमस्व । कथं ते पारक्षणं स्यादत आह रुजन् रोगं प्राप्नुवन् मृणन् प्रियमाणो जराम्भस्त इत्यर्थः प्रमृणन् अत्यंतं आसन्नमृत्युर्वा शत्रून् भेदि प्रकर्षेण जेतुं गच्छ । अत्र शरीरगतं रोगादितदभिमानि निचेतसि उपचर्यते । नन्वशक्तेन रोगाद्याक्रांतेन मया कथं शत्रुजो जेतुं शक्या इत्याशंक्याह उग्रमिति उग्रं परमर्दनक्षमं ते तव पाजस्ते जी मनु निश्चितं आरुद्रप्रे आरोहं शत्रून् समर्थमस्ति । दृष्टसंकल्पस्य हितेजः परानवश्यं नाशयेदेवेत्यर्थः । एतदेवाह वशी सर्वमस्य वशेऽस्तीति वशी संकल्पदा दद्याद्देवतागस्त्यादिभिः समुद्रपानादीन्यपि कृतानि अतएव सर्वजगत्त्वमेव वशन्यसे । वशित्वे हेतुः हे एकज एव कस्माज्जात । नन्वेकमेव मनः संकल्पस्योपादानमिति व्यर्थं विशेषणमिति चेन्न कुंडल्यावृत्त्यर्थत्वात् । सहायेन जातोऽन्येन च आत्मीयबुद्ध्या संस्कृत इति न दृढसंकल्पो भवति न च परां स्त्रातुं शक्नोति द्विजत्वात् । तथा च लोके आभाणकः यस्य द्वेवचने स द्विपितृक इति वक्तारो भवति अतएव जेत्यर्थवद्बचनं । दत्तकीतादौ तु शा स्त्रीयं एकस्यैव स्वत्वमस्तीति नासौ कुंडलुल्य इति दिक् १३ ननु मम सूतत्वाद्दोषवत्त्वं चेत् सुजाता अपि ते कुतो न शाम्यति कुतो वा परसाहाय्यार्थमस्मान्योद्धृतामगता बालिवधे राम इवेत्याशंक्याह यथाशक्तीति द्वाभ्यां पिपीलिकैरपि कुतश्च मलक्षयामहे इति योज्यं । बालिरामयोर्विरोधाभावेऽपि रामेण बाली हत इति सोऽपराधी । पांडवास्तु युष्माभिरपकृता इति युष्मान् जिघांसतो नाप राध्यंतीति भावः १४ । १५ । १६ नैव न युध्येत अपितु युद्धचेतैवेत्यर्थः १७

एष्यतिगमिष्यति १८ । १९ देवेनदेवयोग्येनयुध्येत २० । २१ अहरःहृतवानसि आनैषीःआनीतवानसि । यथाउत्साहपूर्वकमेतत्कर्मत्वयाकृतंतथैवेदानीमपरावृत्तौयुध्यस्वेत्यर्थः २२
 २२ नचेति चकारात्त्रेताऽपिनभवतीत्यध्याहार्य । अयमर्थः क्रमेणएकद्वित्रिचतुरंकांकितैःप्रदेशैरंकचतुष्टयवा नृपाशोभवति । तत्रएकांकःकलिः द्व्यंकोद्वारः त्र्यंकोद्वारः चतुरंकःकृतं । तत्र
 चतुरेपंचस्वीयाःपंचपरकीयाश्चदीनारादयःस्थाप्यन्ते तदितःपाशप्रक्षेपेयद्येकांकउपर्यायातिताहि स्वीयेष्वेकएवजितोभवति । यदिद्वौतदापरकीयंदीनारद्वयंस्वीयश्चैकोजितः यदित्र्यंकउप
 यंयमेषोऽतिसंकुद्धःसंग्रामेनिपतिष्यति ॥ वृक्षंगुरुमान्वेगेनविनिहत्यतमेष्यति १८ त्वत्तोविशिष्टीयेणनुधियमरराट्समम् ॥ वासुदेवसमंयुद्धेतंपार्थकोनपू
 जयेत् १९ देवंदेवेनयुध्येतमानुषेणचमानुषम् ॥ अस्त्रंहास्त्रेणयोहन्यात्कोऽर्जुनेनसमःपुमान् २० पुत्रादनंतरंशिष्यइतिधर्मविदोविदुः ॥ एतेनापिनिमित्तेन
 प्रियोद्रोणस्यपांडवः २१ यथात्वमकरोरूतमिंद्रप्रस्थंयथाऽहर ॥ यथाऽऽनैषीःसभाकृष्णांतथायुध्यस्वपांडवम् २२ अयंतेमातुलःप्राज्ञःक्षत्रधर्मस्यकोविदः ॥
 दुर्युतदेवीगांधारःशकुनिर्युध्यतामिह २३ नाक्षानक्षिपतिगांडीवंनक्तंद्वापरंनच ॥ ज्वलतोनिशितान्बाणांस्तास्तानक्षिपतिगांडिवम् २४ नहिगांडीवनि
 मुक्तागार्ध्रपक्षाःसुतेजनाः ॥ नांतरेष्ववतिष्ठतेगिरीणामपिदारणाः २५ अंतकःपवनोमृत्युस्तथाऽग्निर्वडवामुखः ॥ कुर्युरेतेकचिच्छेपंनतुकुद्धोधनंजयः २६
 यथासभायांचूतंत्वमातुलेनसहाकरोः ॥ तथायुध्यस्वसंग्रामेसौबलेनसुरक्षितः २७ युध्यंताकामतोयोधानाहंयोत्स्येधनंजयम् ॥ मत्स्योह्यस्माभिरायोध्याय
 द्यागच्छेद्द्रवांपदम् २८ ॥ इतिश्रीम०भा० वि०गोहरणप० उ०द्रौणिवाक्यंनामपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ भीष्मउवाच ॥ साधुपश्यतिवैद्रौणिःकृपःसा
 ध्वनुपश्यति ॥ कर्णस्तुक्षत्रधर्मेणकेवलंयुद्धमिच्छति १ आचार्योनाभिवक्तव्यःपुरुषेणविजानता ॥ देशकालौतुसंप्रेक्ष्ययोद्धव्यमितिमेमतिः २ यस्यसूर्यस
 माःपंचसप्तताःस्युःप्रहारिणः ॥ कथमभ्युदयेतेषांनप्रमुह्येतपांडितः ३ स्वार्थेसर्वेविमुह्यंतियेऽपिधर्मविदोजनाः ॥ तस्माद्राजनब्रवीम्येषवाक्यंतेयदिरोचते ४
 कर्णोहियदवोचत्त्वांतेजःसंजननायतत् ॥ आचार्यपुत्रःक्षमतामहत्कार्यमुपस्थितम् ५ नायंकालोविरोधस्यकौंतेयेसमुपस्थिते ॥ क्षंतव्यंभवतासर्वमाचार्येणकृ
 पेणच ६ भवतांहिक्तास्त्रत्वंयथाऽऽदित्येप्रभातथा ॥ यथाचंद्रमसोलक्ष्मीःसर्वथानापकृष्यते ७ एवंभवत्सुब्राह्मण्यंब्रह्मास्त्रंचप्रतिष्ठितम् ॥ चत्वारएकतोवेदाःक्षा
 त्रमेकत्रदृश्यते ८ नैतत्समस्तमुभयंकस्मिंश्चिदनुशुश्रुम् ॥ अन्यत्रभारताचार्यात्सपुत्रादितिमेमतिः ९ वेदांताश्चपुराणानिइतिहासंपुरातनम् ॥ जामदग्न्यमृतेरा
 जनकोद्रोणादधिकोभवेत् १० ब्रह्मास्त्रंचैववेदाश्चनैतदन्यत्रदृश्यते ॥ आचार्यपुत्रःक्षमतानायंकालोविभेदने ११ सर्वेसंहत्ययुध्यामःपाकशासनिमागतम् १२
 रिपतेतदापरकीयंत्रयंस्वीयंचत्रयंजितं । चतुरंकस्योपरिपतनेसर्वेऽपिस्वीयाः परकीयाश्चजितामवन्ति । तथाचकलिपांतेजयोनास्ति द्वापरादिपातेउत्तरोत्तरवृद्धयाजयोऽस्ति । तेनगांडी
 वस्थाःशराःसर्वथानजयावहाइत्यर्थः २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ साध्विति १ । २ यस्यदुर्योधनस्यपं
 चपांडवाः ३ । ४ यत्तवोचदाचार्यस्यनिंदारूपं तत्तत्स्यैवतेजःसंजननायैव ननुद्वेषात् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

बलस्यसैन्यस्यव्यसनानिविनाशकानि १३ नैवेति अस्माकमिदंन्याय्यंवचनंस्त्वयानैवनिर्णयं । रोषेणदुर्युतादिदर्शनजेनपरीतस्तेनगुरुणाद्रोणेन । गुणाअर्जुनस्य १४ हितंबलवतासह निर्ध
 लेर्भवद्विचित्रिचार्ययोद्धव्यमित्येवंरूपं १५ आचार्यइति रोषादेतद्वचनमाचार्येणोक्तं ननुपेदार्थमितिभावः । पाठांतरे अमिषह्यमाणेअमिमृष्यमाणे उपालभ्यमानेइतियावत् शेषकारितंशेषक
 र्तिव्यंकारणीयंचतत्सर्वनक्तंस्यात् । प्रस्तुतकार्येनाशोभवेदित्यर्थः १६ । १७ प्रथमंमुख्यंभेदोन्कार्यःक्षंतव्यंचेतियदुक्तंतेनैवाहंवाक्येनप्रसन्नोऽस्मि १८ । १९ धनंचेति धनंलब्ध्वाअस्मा
 नुपेक्ष्यगृहंमिष्यति गोधनेअत्यंतदूरतोऽन्येनोते युध्यतामस्माकंअंतमेवायंकरिष्यतीतिभावः २० समायुज्यात्संप्राप्त्यात् पराजय्यात्पराजय्यप्राप्त्यात् २१ पुरस्ताद्वाक्यमुक्तं अज्ञातवा
 सकालःपूर्वोन्वेतिप्रथमंविचार्यमित्येवंरूपं २२ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ कलाकाष्ठाश्चेति १ । २ अत्रचतुर्विंशत्यापक्षैश्चात्रः

बलस्यव्यसनानीहयान्युक्तानिमनीषिभिः ॥ मुख्योभेदोहितेषांतुपापिष्ठोविदुषामतः १३ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ नैवन्याय्यमिदंवाच्यमस्माकंपुरुषर्षभ ॥ किं
 तुरोपपरीतेनगुरुणाभाषितागुणाः १४ शत्रोरपिगुणाग्राह्यादोषावाच्यागुरोरपि ॥ सर्वथासर्वयत्नेनपुत्रेशिष्येहितंवदेत् १५ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ आचार्यए
 षक्षमतांशातिरत्रविधीयताम् ॥ अमिद्यमानेतुगुरौतद्वृत्तंरोषकारितम् १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुर्योधनोद्रोणक्षमयामासभारत ॥ सहकर्णेनभीष्मेण
 कृपेणचमहात्मना १७ ॥ द्रोणउवाच ॥ यदेतत्प्रथमंवाक्यंभीष्मःशांतनवोऽब्रवीत् ॥ तेनैवाहंप्रसन्नोवैनीतिरत्रविधीयताम् १८ यथादुर्योधनंपार्थोनोपसर्प
 तिसंगरे ॥ साहसाद्यदिवामोहात्तथानीतिर्विधीयताम् १९ वनवासेह्यनिवृत्तेदर्शयेन्नधनंजयः ॥ धनंचालभमानोऽत्रनाद्यतत्क्षंतुमर्हति २० यथानायंसमायुं
 ज्याद्वार्तराष्ट्रान्कथंचन ॥ नचसेनापराजय्यात्तथानीतिर्विधीयताम् २१ उक्तंदुर्योधनेनापिपुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ॥ तदनुस्मृत्यगांयेयथावद्वक्तुमर्हसि २२
 इतिविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिद्रोणवाक्येएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ कलाकाष्ठाश्चयुज्यंतेमुहूर्ताश्चदिनानिच ॥ अर्धमासाश्चमा
 साश्चनक्षत्राणिग्रहास्तथा १ ऋतवश्चापियुज्यंतेतथासंवत्सरापि ॥ एवंकालविभागेनकालचक्रंप्रवर्तते २ तेषांकालातिरेकेणज्योतिषांचव्यतिक्रमात् ॥
 पंचमेपंचमेवर्षेद्वौमासावुपजायतः ३ एषामभ्यधिकामासाःपंचचद्वादशक्षपाः ॥ त्रयोदशानांवर्षाणामितिमेवर्ततेमतिः ४

संवत्सरः चतुष्पंचादशदधिकशतत्रयदिनात्मकः । षष्ठचधिकशतत्रयदिनात्मासावनः । सप्तव द्वादशवार्षिकादिप्रतिज्ञासु गवामयनादिसत्रादिपुत्रउपयुज्यते । त्रीणिशतानिपंचषष्टिश्चदिना
 नि पंचदशघटिकाएकत्रिंशत्पलानित्रिंशदक्षराणि सौरस्यसंवत्सरस्यमानं । तत्रप्रायेणज्योतिर्विदःसौरसंवत्सरानुरोधेनैववर्षप्रवेशादिकंकुर्वन्ति । स्मातंवर्द्धापनादौगुचात्रेणेति
 विशेषेसत्यपि यदाएतयोरांतरालिकःसावनान्दोगण्यते । तदासौरगतावृद्धिस्तत्रगण्यते । एवंगणनायांक्रियमाणायां त्रयोदशसंवत्स्रे पंचचद्वादशमासाः द्वेदिनेसप्तत्रिंशद्वाद्यःपंचषट्त्वारिंश
 त्पलानिपंचदशक्षराणिचतथाचकिंचिदधिकानिनवदिनान्यवधिपूर्तेरधिकानिजातानि । ज्योतिषानक्षत्राणांव्यतिक्रमात् सूर्येणचंद्रेणचलंघनात् उपजायतःअधिकोभवतः५ अत्रतुअर्धमासाश्च
 मासाश्चयुज्यंतइतिग्रहणात् त्रयोदशानांवर्षाणांचात्रमासाः षट्पंचाशदधिकशतंभवतीति तद्वगृहीताइतिज्ञेयं । तथाचविजयदशम्यां चूते पांडवपराजयः । लोकेतस्यैवप्रायेणयुतकालत्वात्

ग्रीष्मेचगोप्रहार्यप्रवृत्ताइत्युक्तं तेनविजयदशम्यामागामिन्पाञ्चयोदशाब्दपूरणंभविष्यतीतिदुर्योधनप्रत्याशा । पांडवास्तुचांद्राब्दमानेन त्रयोदशवत्सरानतिवाह्य कृतकृत्याअम्वन्
तत्रविजयदशमीतःपूर्वपंचमासाःद्वादशदिनानिप्रकटीभवितव्यं तत्रदशतिमासे चैत्रकृष्णसप्तम्यामाविर्भूताः प्रतिज्ञानिस्तीर्थैवकानिचिदधिकान्यपिदिनानिअतिवाह्यआविर्भूताइत्यर्थः

सर्वेयथावच्चरितंयद्यदेभिःप्रतिश्रुतम् ॥ एवमेतद्भुवन्नात्वाततोबीभत्सुरागतः ५ सर्वेचैवमहात्मानःसर्वेधर्मार्थकोविदाः ॥ येषांयुधिष्ठिरोराजाकस्माद्धर्मेऽपरा
ध्रुयुः ६ अलुब्धाश्चैवकौतेयाःकृतवंतश्चदुष्करम् ॥ नचापिकेवलंराज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ७ तदैवतेहिविक्रांतुमीषुःकौरवनंदनाः ॥ धर्मपाशनिबद्धास्तु
नचेलुःक्षत्रियव्रतात् ८ यच्चानृतइतिख्यायाद्यःसगच्छेत्पराभवम् ॥ वृणुयुर्मरणंपार्थानानृतत्वंकथंचन ९ प्राप्तकालेतुप्राप्तव्यंनोऽमृजेयुर्नरर्षभाः ॥ अपिव
ज्रभृतागुप्तंतथावीर्याहिपांडवाः १० प्रतियुध्येमसमरेसर्वशस्त्रभृतांवरम् ॥ तस्माद्यदत्रकल्याणंलोकेसद्विरनुष्ठितम् ॥ तत्संविधीयतांशीघ्रमावोह्यर्थोऽभ्यगा
त्परम् ११ नहिपश्यामिसंग्रामेकदाचिदपिकौरव ॥ एकांतसिद्धिराजेंद्रसंप्राप्तश्चधनंजयः १२ संप्रवृत्तेतुसंग्रामेभावाभावौजयाजयौ ॥ अवश्यमेकंस्पृशतो
दृष्टमेतदसंशयम् १३ तस्माद्युद्धोचितंकर्मकर्मवाधर्मसंहितम् ॥ क्रियतामाशुराजेंद्रसंप्राप्तश्चधनंजयः १४ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ नाहंराज्यंप्रदास्यामिपांडवानां
पितामह ॥ युद्धोपचारिकंयत्तुतच्छीघ्रंप्रविधीयताम् १५ ॥ भीष्मउवाच ॥ अत्रयामामिकाबुद्धिःश्रूयतांयदिरोचते ॥ सर्वथाहिमयाश्रेयोवक्तव्यंकुरुनंदन
१६ क्षिप्रंबलचतुर्भांगृह्यगच्छपुरंप्रति ॥ ततोऽपरश्चतुर्भागोऽसमादायगच्छतु १७ वयंचार्धेनसैन्यस्यप्रतियोत्स्यामपांडवम् ॥ अहंद्रोणश्चकर्णश्चअश्व
त्थामाकृपस्तथा ॥ प्रतियोत्स्यामबीभत्सुमागतंकृतनिश्चयम् १८ मत्स्यंवापुनरायातमागतंवाशतक्रतुम् ॥ अहमावारयिष्यामिवेलेवमकरालयम् १९
॥ वैशंपायनउवाच ॥ तद्वाक्यंरुरुचेतेषांभीष्मेणोक्तंमहात्मना ॥ तथाहिकृतवान्राजाकौरवाणामनंतरम् २० भीष्मःप्रस्थाप्यराजानंगोधनंतदनंतरम् ॥ से
नामुख्यान्व्यवस्थाप्यव्यूहितुंसंप्रचक्रमे २१ ॥ भीष्मउवाच ॥ आचार्यमध्येतिष्ठत्वमश्वत्थामातुसव्यतः ॥ कृपःशरद्वतोधोमानपाश्वरक्षतुदक्षिणम् २२
अग्रतःसूतपुत्रस्तुकर्णस्तिष्ठतुदक्षितः ॥ अहंसर्वस्यसैन्यस्यपश्चात्स्थास्यामिपालयन् २३ ॥ इतिविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिभीष्मसैन्यव्यूहोद्विपंचाशतमो
ऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाव्यूढेष्वनीकेषुकौरवेयेषुभारत ॥ उपायादर्जुनस्तूर्णैरथवोषेणनादयन् १ ददृशुस्तेध्वजाग्रैशुश्रुबुधमहा
स्वनम् ॥ दोधूयमानस्यभृशंगांडीवस्यचनिःस्वनम् २ ततस्तुसर्वमालोक्यद्रोणोवचनमब्रवीत् ॥ महारथमनुप्राप्तंदृष्ट्वांगांडीवधन्विनम् ३ ॥ द्रोणउवाच ॥
एतद्भुजाग्रंपार्थस्यदूरतःसंप्रकाशते ॥ एषघोषःसरथजोरोरवीतिचवानरः ४

४ । ५ । ६ । ७ । ८ यच्चयदिचपांडवमनृतोऽयमर्जुनइतिख्यायात्कथयेत्सपराभवंगच्छेत् ९ । १० । ११ । १२ । १३ धर्मसंहितं कर्म अयुद्धेनपतैःसहऐक्यंगत्वाराराज्यप्रदानं १४ । १५
१६ । १७ । १८ । १९ अनंतरंअविलंबितं २० । २१ । २२ । २३ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे द्विपंचाशतमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ तथेति १ । २ । ३ । ४

५ मेममकर्णौसंस्पृश्यअतिक्रांतौ ६ । ७ । ८ चारुतलंहस्तावापश्चारुतलं तद्वान्चारुतली सुग्भिःजुहूप्रमृष्टिभिः ९ इषुपातेइषुपातप्रमितेदेशे असौदुर्योधनः १० । ११ महेश्वासाःमहनी
एषतिष्ठन्नरथश्रेष्ठेरथेचरथिनांवरः ॥ उत्कर्षतिधनुःश्रेष्ठंगांडीवमशनिस्वनम् ५ इमौचबाणौसहितौपादयोर्मेव्यवस्थितौ ॥ अपरौचाप्यतिक्रांतौकर्णौसंस्पृश्य
मेशरौ ६ निरुप्यहिवनेवासंकृत्वाकर्मातिमानुषम् ॥ अभिवादयतेपार्थःश्रोत्रेचपरिपृच्छति ७ चिरदृष्टोऽयमस्माभिःप्रज्ञावान्बांधवप्रियः ॥ अतीवज्वलितो
लक्ष्म्यापांडुपुत्रोदधनंजयः ८ रथीशरीचारुतलीनिषंगीशंखीपताकीकवचीकिरीटी ॥ खड्गीचधन्वीचविभातिपार्थःशिखीवृतःसुग्भिरिवाज्यसिक्तः ९ ॥ अर्जु
नउवाच ॥ इषुपातेचसेनायाहयान्संयच्छसारथे ॥ यावत्समीक्षेसैन्येस्मिन्कासौकुरुकुलाधमः १० सर्वानेताननाट्यदृष्ट्वातमतिमानिनम् ॥ तस्यमूर्ध्निप
तिष्यापिततएतेपराजिताः ११ एषव्यवस्थितोद्रोणोद्रौणिश्चतदनंतरम् ॥ भीष्मःकृपश्चकर्णश्चमहेश्वासाःसमागताः १२ राजानंनात्रपश्यामिगाःसमादाय
गच्छति ॥ दक्षिणमार्गमास्थायशंकेजीवपरायणः १३ उत्सृजेतद्रथानीकंगच्छयत्रसुयोधनः ॥ तत्रैवयोत्स्येवैराटेनास्तियुद्धंनिरामिषम् ॥ तंजित्वाविनिव
र्तिष्येगाःसमादायैवैपुनः १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसवैराटिर्हयान्संयम्ययत्नतः ॥ नियम्यचततोरश्मीन्यत्रतेकुरुपुंगवाः ॥ अचोदयततोवाहान्य
त्रदुर्योधनोगतः १५ उत्सृज्यरथवंशंतुप्रयातेश्वेतवाहने ॥ अभिप्रायंविदित्वाचकृपोवचनमब्रवीत् १६ नैषोऽतरेणराजानंवीभत्सुःस्थातुमिच्छति ॥ तस्य
पार्ष्णिग्रहीष्यामोजवेनाभिप्रयास्यतः १७ नह्येनमतिसंकुद्धमेकोयुध्येतसंयुगे ॥ अन्योदेवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वादेवकीसुतात् ॥ आचार्याच्चसपुत्राद्वाभारद्वा
जान्महारथात् १८ किंनोगावःकरिष्यंतिधनंवाविपुलंतथा ॥ दुर्योधनःपार्थजलेपुरानौरिवमज्जति १९ तथैवगत्वावीभत्सुर्नामविश्राव्यचात्मनः ॥ शलभैरि
वतांसेनांशरैःशीघ्रमवाकिरत् २० कार्यमाणाःशरैश्चैस्तुयोधास्तेपार्थचोदितैः ॥ नापश्यन्नावृतांभूमिनांतरिक्षंचपत्रिभिः २१ तेषामापततांयुद्धेनापयाने
ऽभवन्मतिः ॥ शीघ्रत्वमेवपार्थस्यपूजयंतिस्मचेतसा २२ ततःशंखंप्रदध्मौसद्विषतालोमहर्षणम् ॥ विस्फार्यचधनुःश्रेष्ठध्वजेभूतान्यचोदयत् २३ तस्यशं
खस्यशब्देनरथनेमिस्वनेनच ॥ गांडीवस्यचवोषेणपृथिवीसमकंपत २४ अमानुषाणांभूतानांतेषांचध्वजवासिनाम् ॥ ऊर्ध्वपुच्छान्विधुन्वानरिभमाणाः
समंततः ॥ गावःप्रतिन्यवर्तंतदिशमास्थायदक्षिणाम् २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिउ० गोनिवर्तनेत्रिपंचाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
वैशंपायनउवाच ॥ सशत्रुसेनांतरसाप्रणुद्यगास्ताविजित्याथधनुर्धराग्र्यः ॥ दुर्योधनायाभिमुखंप्रयातोभूयोरणंसोऽभिचिकीर्षमाणः १ गोषुप्रयातासुजवेनम
त्स्यान्किरीटिनंकृतकार्यंचमत्वा ॥ दुर्योधनायाभिमुखंप्रयातंकुरुप्रवरिाःसहसाऽभिपेतुः २

यधनुषः १२ । १३ । १४ । १५ रथवंशंरथसमूहं १६ । १७ । १८ । १९ । २० आवृतांभूमिनापश्यन्नितिन अपितुशरैरावृतामेवापश्यन् २१ । २२ । २३ । २४ रेभमाणाःहंवारवंकुर्वा
णाः ॥ २५ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेत्रिपंचाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ तथेति १ । २

३ एतेनपथा कांचनमयारम्भयोरज्वस्ताखयोक्ताणिबंधनानियेषातान् कुरुसिंहस्यदुर्योधनस्यद्वंद्वमुख्यं । वृहद्विद्वौअस्मात्कप्रत्ययेहस्यदः ४ । ५ सुवर्णकक्षैःस्वर्णमयौकक्षौपल्याण
स्यपश्चादंचलपल्लवौवेपांते । 'कक्षःस्यादंतरीयस्यपश्चादंचलपल्लवे'इतिमेदिनी ६ अभीप्समानाःकर्णजीवंतमिच्छंतः ७ व्रातंसमूहम् ८ विपाठःस्थूलदंडोबाणः ९ बिलुष्यविलिख्यछित्वे
त्यर्थः अस्य तंप्रसिद्धं ध्वजं च मध्यउन्मध्यापातयत् अपयात् अपायात् १० गणस्यबाधितारं तेजोहरं शश्वंतपनामा ११ । २२ नगोवृक्षः नगाप्रातपर्वताप्रात । 'शैलवृक्षानगावगौ'इत्यमरः
तेषामनीकानिबहूनिगाढव्यूढानिदृष्ट्वाबहुलध्वजानि ॥ मत्स्यस्यपुत्रं द्विषतानिहंतावैराटिमामंभ्यततोऽभ्युवाच ३ एतेनतूर्णप्रतिपादयेमान्श्वेतान्हयान्का
चनरश्मियोक्तान् ॥ जवेनसर्वेणकुरुप्रयत्नमांसादयेऽहंकुरुसिंहद्वंद्वम् ४ गजोगजेनेवमयादुरात्मायोद्धुंसमाकाक्षतिसूतपुत्रः ॥ तमेवमांप्रापयराजपुत्रदुर्योधना
पाश्र्वयजातदपं ५ सतैर्हयैर्वातजवैर्हृद्भिःपुत्रोविराटस्यसुवर्णकक्षैः ॥ व्यधंसयतद्रथिनामनीकंततोऽवहत्पांडवमाजिमध्ये ६ तंचित्रसेनोविशिखैर्विपा
ठैःसंग्रामजिच्छत्रुसहोजयश्च ॥ प्रत्युद्ययुर्भारतमापतंतंमहारथाःकर्णमभीप्समानाः ७ ततःसतेषांपुरुषप्रवीरःशरासनार्चिःशरवेगतापः ॥ व्रातंरथानामदह
त्समन्युर्वनयथाग्निःकुरुपुंगवानाम् ८ तस्मिस्तुयुद्धेतुमुलेप्रवृत्तेपार्थविकर्णोऽतिरथंरथेन ॥ विपाठवर्षेणकुरुप्रवीरोभीमेनभीमानुजमाससाद ९ ततोविकर्णस्य
धनुर्विकृष्यजांबूनदाग्र्योपचितंदृढज्यम् ॥ आपातयतंध्वजमस्यमध्यच्छिन्नध्वजःसोऽप्यपयाज्जवेन १० तंशात्रवाणांगणबाधितारंकर्माणिकुर्वतममानुषाणि ॥
शश्वंतपःपार्थममृष्यमाणःसमार्दयच्छरवर्षेणपार्थ ११ सतेनराज्ञाऽतिरथेनविद्वोविगाहमानोऽध्वजिर्नीकुरूणां ॥ शश्वंतपंपंचभिराशुविध्वाततोऽस्यसूतंदशभिर्ज
घान १२ ततःसविद्वोभरतर्षभेणवाणेनगात्रावरणातिगेन ॥ गतासुराजौमिपपातभूमौनगोनगाग्रादिववातरुग्णः १३ नरर्षभास्तेननरर्षभेणवीरारणेवीरतरेणभ
ग्राः ॥ चकंपिरेवातवशेनकालेप्रकंपितानीवमहावनानि १४ हतास्तुपार्थेननरप्रवीरागतोसर्वोर्व्यासुषुपुःसुवेषाः ॥ वसुप्रदावासवतुल्यवीर्याःपराजितावासवजेनसं
ख्ये १५ सुवर्णकाष्ण्यासवर्मनद्वानागायथाहैवमताःप्रवृद्धाः ॥ तथासशत्रून्समरेविनिघ्नन्गांडीवधन्वापुरुषप्रवीरः १६ चचारसंख्येविदिशोदिशश्चदहन्निवा
ग्रिवनमातपांते ॥ प्रकीर्णपर्णानियथावसंतेविशातयित्वापवनोंडुदाश्च १७ तथासपत्नान्विकिरन्किरीटीचचारसंख्येऽतिरथोरथेन ॥ शोणाश्ववाहस्यहया
त्रिहत्यवैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥ एकेनसंग्रामजितःशरेणशिरोजहाराथकिरीटमाली १८ तस्मिन्हतेभ्रातरिसूतपुत्रोवैकर्तनोवीर्यमथाददानः ॥ प्रगृह्यदंता
विवनागराजोमहर्षभंव्याघ्रइवाभ्यधावत् १९ सपांडवद्वंद्वदशभिःपृषत्कैर्वैकर्तनःशीघ्रमथोजघान ॥ विव्याधगात्रेषुहयांश्चसर्वान्विराटपुत्रंचकरेनिजघ्ने २०
१३ । १४ । गतासवःउर्व्यामितिच्छेदः संधिरार्षः १५ १६ आतपांतेघर्भस्वरूपेनिदाघे । 'अंतःस्वरूपेनाशेना'इतिमेदिनी १७ शोणाश्वाःवाहेवाहकेरथेयस्यतस्य १८ आददानआदाशुभि
च्छन्नप्रगृह्यआग्रहेण दंताविवपर्वतशिखरतुल्यौ अर्जुनोत्तरौमति अभ्यधावत् । 'दंतःसानुनिकटपते'इतिविश्वः । 'दंतोऽद्रिकटकेकुंजे'इतिमेदिनी १९ । २०

वेगं प्रगृह्यस्वीकृत्य २१ निशम्ययुद्धादुपरम्य दिदृक्षमाणास्तस्थुः २२ । २३ कर्णस्यांतर्धानानंतरमितरेऽपिशरैरंतर्हिताःकृताः २४ । २५ प्रक्षेडितोमुक्तोऽप्यातलयोनिःस्वनोयेनतंपूज
यता । तलतालशब्दः तलेनचपेटयातालःकरास्फालनंतज्जःशब्दोऽभूत् । 'तलध्वपेटेतालद्वौ । तालःकरास्फाले'इतिचमेदिनी २६ उद्धृतमुपरिकृतंलांगूलमेवमहतीपताकाध्वाजाचलोयस्मि
तमापतंतंसहसाकिरीटीवैकर्तनंवैतरसाऽभिपत्य ॥ प्रगृह्यवेगंम्यपतज्जवेननागंरुत्मानिवाचित्रपक्षः २१ तावुतमौसर्वधनुर्धरागामहाबलौसर्वसपत्नसाहौ ॥
कर्णस्यपार्थस्यनिशम्ययुद्धंदिदृक्षमाणाःकुरवोऽभितस्थुः २२ सपांडवस्तूर्णमुदीर्णकोपःकृतागसंकर्णमुदीक्ष्यहर्षात् ॥ क्षणेनसाश्वंसरथंससारथिमंतर्दधेवोर
शरौघवृष्ट्या २३ ततःसुविद्धाःसरथाःसनागायोधाविनेदुर्भरतर्षभागाम् ॥ अंतर्हिताभीष्ममुखाःसहाश्वाःकिरीटिनाकीर्णरथाःपृषत्कैः २४ सचापितानर्जुन
बाहुमुक्ताञ्छरान्शरौघैःप्रतिहत्यवीरः ॥ तस्थौमहात्मासधनुःसबाणःसविस्फुल्लिगोऽग्निरिवाशुकर्णः २५ ततस्त्वभूद्वैतलतालशब्दःसशंखमेरीपणवप्रणादः ॥
प्रक्षेडितज्यातलनिःस्वनंतंवैकर्तनंपूजयतांकुरूगाम् २६ उद्धृतलांगूलमहापताकध्वजोतमांसाकुलभीषणांतम् ॥ गांडीवनिर्हादकृतप्रणादंकिरीटिनंप्रेक्ष्य
ननादकर्णः २७ सचापिवैकर्तनमर्दयित्वासाश्वंससूतंसरथंपृषत्कैः ॥ तमाववर्षप्रसभंकिरीटीपितामहंद्रोणकृपौचदृष्ट्वा २८ सचापिपार्थवदुभिःपृषत्कैर्वैकर्तनोमे
घइवाभ्यवर्षत् ॥ तथैवकर्णंचकिरीटमालीसंछादयामासशितैःपृषत्कैः २९ तयोःसुतीक्ष्णान्मृजतोःशरौघान्महाशरौघास्त्रविवर्द्धनेरणे ॥ रथेविलग्राविवचं
द्रसूर्यौघनांतरेणानुददर्शलोकः ३० अथाशुकारीचतुरोहयांश्चविव्याधकर्णोनिशितैःकिरीटिनः ॥ त्रिभिश्चयंतारममृष्यमाणोविव्याधतूर्णत्रिभिरस्यकेतुम्
३१ ततोऽभिविद्धःसमरावमदीप्रबोधितःसिंहइवप्रसुप्तः ॥ गांडीवधन्वाऋषभःकुरूणामजिह्वगैःकर्णमियायजिष्णुः ३२ शरास्त्रवृष्ट्यानिहतोमहात्माप्रादुश्च
कारातिमनुष्यकर्म ॥ प्राच्छादयत्कर्णरथंपृषत्कैर्लोकानिमान्सूर्यइवांशुजालैः ३३ सहस्तिनेवाभिहतोमजेंद्रःप्रगृह्यभल्लान्निशितान्निषंगत् ॥ आकर्णपूर्णचघ
नुर्विकृष्यविव्याधगात्रेष्वथसूतपुत्रम् ३४ अथास्यबाहूशिरोललाटं ग्रीवांवरंगानिपरावमदी ॥ शितैश्चबाणैर्युधिनिर्विभेदगांडीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ३५
सपार्थमुक्तैरिषुभिःप्रणुन्नोगजोगजेनवजितस्तरस्वी ॥ विहायसंग्रामशिरःप्रयातोवैकर्तनःपांडवबाणतप्तः ३६ ॥ इतिश्रीविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिउत्तरगो
ग्रहेकर्णपयानेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अपयातेतुराधेयेदुर्योधनपुरोगमाः ॥ अनीकेनयथास्वेनशनैराच्छे
तपांडवम् १ बहुधातस्यसैन्यस्यव्यूहस्यापततःशरैः ॥ अघारयतवेगं सवेलेवतुमहोदधेः २

स्तस्यध्वजस्यउत्तमौअंसौ उपरिस्थतिर्यक्फलकाग्रभागौ तत्रआकुलाव्यग्राः येभीषणाःभूतादयःतेअंतसेभीषेयस्यतं । गांडीवनिर्हादेनसहकृतःप्रणादोयेनतं गांडीवनिर्हादकृतप्रणादं
किरीटिनं । ध्वजोपरिस्थभूतनादैः संवर्द्धितनादमित्यर्थः २० द्रोणकृपौचदृष्ट्वावर्षतिअनुकृष्यते २८ । २९ महद्भिःशरौघैरस्त्रौघैश्चविवर्द्धनंछेदनंयत्रतस्मिन्ननेविलग्नौसंनिहितांचंद्रसूर्यौ
घनमध्यादिवतो बाणसंवंधमध्यालोकोऽनुददर्श ३० । ३१ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीये भारतभावीपेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः । ५४ ॥ आर्हतआगताः १ । २

प्रत्यायात्प्रतिकूल्येनाभिमुखोऽगादित्यर्थः ३ दिशोदशप्रच्छादितवान् ४ अनिविद्धं नितरामविद्धं अंतरं अवकाशः ५ उत्तरस्य हयानां शिक्षा शिल्पोपपन्नत्वादितिसंबंधः द्रुतवेगं अपूजयन्
अरयइत्यपठ्यते ६ ७ शैलं प्रतिशैलसमीपे बलाभ्राणिबलवन्ति अचंचलानि अभ्राणि सूर्यरश्मिभ्यामनियथातथातान्यनीकानि शरव्याप्तान्यर्जुनसभीपेरजुरित्यर्थः ८ शुभैः पुष्पैः फल
सूचकत्वात्तेषां शुभत्वम् ९ स्रजः पुष्पं हिरण्यमयं स्वर्णचंपकजं शुष्यत्शरैः शीर्णं च तद्वच्छत्रादीनि च सदागतिः वायुः खेदधार बाणजालांतर्हितत्वात्तेषामधः पतनं नाभूदित्यर्थः १० रथांगदेशा
नयुगस्यैकदेशान् आदाय हयाः परिपेतुरित्यन्वयः ११ गजान् कर्णादिप्रदेशेषु आहत्य विध्वाऽपातयत्पातयतिस्म १२ अग्रजानां सेनाग्रगामिनां गजानां गतचेतसां मृतानाम् १३ कालक्षयं
ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौतेयः श्वेतवाहनः ॥ दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ३ यथारश्मिभिरादित्यः प्रच्छादयति मेदिनीम् ॥ तथा गांडीवानि मुक्तैः शरैः
पार्थो दिशोदश ४ नरथानां च आश्वानां गजानां नवमं गाम् ॥ अनिविद्धं शितैर्बाणैरासीत् द्रुतं गुलमंतरम् ५ दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ॥ शिक्षा
शिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ॥ वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाद्रुतं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ६ कालाग्रिमिव बीभत्सुं निर्दहतमिव प्रजाः ॥ नारयः प्रेक्षितुं शेकुर्जलंतमिव पा
वकम् ७ तानिग्रस्तान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ॥ शैलं प्रतिबलाभ्राणि व्याप्तानीवार्कं रश्मिभिः ८ अशोकानां वनानीव च्छन्नानि बहुशः शुभैः ॥ रेजुः पार्थशरै
स्तत्र तदा सैन्यानि भारत ९ स्रजोर्जुनशरैः शीर्णं शुष्यत्पुष्पं हिरण्यमयम् ॥ छत्राणि च पताकाश्च खेदधारसदागतिः १० स्वबलत्रासनात्रस्ताः परिपेतुर्दिशोदश ॥
रथांगदेशानां आदाय पार्थच्छत्रयुगाहयाः ११ कर्णकक्षविषाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह ॥ मर्मस्वंगेषु चाहत्य पातयत्समरे गजान् १२ कौरवाग्रगजानां तु शरीरैर्गतचेत
साम् ॥ क्षणेन संवृता भूमिर्भैरिव नमस्तलम् १३ युगांतसमये सर्वयथास्थावरजंगमम् ॥ कालक्षयमशेषेण दहत्य ग्रशिखः शिखी ॥ तद्वत्पार्थो महाराज ददाह
समरे रिपून् १४ ततः सर्वास्त्रतेजोभिर्वनुषोनिःस्वनेन च ॥ शब्देनामानुषाणां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ भैरवं शब्दमत्यर्थवानरस्य च कुर्वतः १५
देवारिपाच्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्ध्वेन बले ॥ भयमुत्पादयामास बलवानरिर्मर्दनः १६ रथशक्तिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ॥ सोऽप्यात्सहसा पश्चात्सा
हसा च्चाभ्युपेयिवान् १७ शरव्रातैः सुतीक्ष्णैः समादिष्टैः खगैरिव ॥ अर्जुनस्तु खमाववे लोहितप्राशनैः खगैः १८ अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्म
तेजसः ॥ दिशा सुचतथाराजन्नसंख्याताः शरास्तदा १९

कालस्य ऐश्वर्यजगदित्यर्थः अग्रशिखः अग्रवत्तीक्ष्णः शिखायस्य १४ । १५ देवारिपात् देवारीनसुरान्पासीति देवारिपः समुद्रस्तत्र जातो देवारिपः शंसस्तस्मात् चात्मेरवंशब्दं कुर्वत इत्य
नृकृष्यते १६ अभिघ्राणावैरिणां रथशक्तिशरीरसामर्थ्यं । 'रथः स्यंदनदेहयोः' इति कोशः । प्रागेव सहसा दर्शनमात्रादेव निपतत्तन्वपातयत् । शक्तिरिति पाठेन्यपतत् । अडभावादिरार्थः । सो
ऽर्जुनः अपयात् । पयगतौ गत्यभावादित्यर्थः । साहसाच्च अशक्तवधरूपात्पश्चात्तान्युद्धार्थं उपेयिवान् १७ खगैः पक्षिभिरिव खगैर्बाणैः १८ अत्र मध्ये अत्रं अमत्रं अत्राण्यस्मैषड्भिः संभरं
ति' इत्यादाविवात्रापिमध्यमवर्णलोपश्चच्छादसः । यदाह शौनको बृहदेवतायां । 'वर्णस्य वर्णयोर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा' ॥ अत्राणीति कपिर्नाभादनीयाभीत्यच्चासुच' इति अत्राण्यस्मैषड्भिः
अमत्राणीत्यपेक्षिते वर्णस्य लोपः । प्रियातष्टानिभेकपिः वृषाकपिरित्यपेक्षिते वृषा इत्येतयोर्वर्णयोर्लोपः । अयं नाभावदति नामानेदिष्ट इत्यपेक्षिते वर्णत्रयलोपः । दनोविशदं

दनोदानमनस इत्यपेक्षिते बहूनां वर्णानां लोपः । 'दनोदानमनस' इति यास्कः । तस्यायामियाच्चाभीत्यपेक्षिते । अद्यासुहृन्मतेगावः मया स्वित्यपेक्षिते व्यंजनलोपः । यथापात्रे प्रविष्टाः सूर्यरश्मयो
ऽवकाशाभावात्संकुचन्ति तद्वद्गनेऽर्जुनबाणानमांतित्यर्थः १९ सकृदेव तत्क्षणमेव आनतमुत्गतं रथमर्जुनरथं परेरिपवः अभ्यसितुं परिचेतुं शेकुः । तुशब्दो हेत्वर्थेऽतः सपुनः क्षणांतरे अरु
भ्यः परैर्ज्ञातुमशक्यः तत्र हेतुमाह अश्वैरिति सः अश्वैः सह परानुरथात् अतिप्रपादयेत् इमं लोकमतिहापयित्वाऽपुं लोकं नयेत् । दृष्टमात्रोर्जुनः शरैः परान्परलोकं प्रापयतीत्यर्थः २० नससज्जिरे
नसक्ताः किंतु भित्वा परतपवगताः । एवंरथोऽपि द्विषां अनीकेष्वित्यर्थः । शराणां रथस्य च गतिर्न कुंठिता भवतीत्यर्थः २१ अनंतभोगा बहुफणः शेष इत्यर्थः २२ सर्वमेवातिगः सर्वाधिकः सर्वं

सकृदेवानतं शेकूरथमभ्यसितुं परे ॥ अलभ्यः पुनरश्वैस्तुरथात्सोऽतिप्रपादयेत् २० तेशराद्विदशरीरेषु यथेव न ससज्जिरे ॥ द्विडनकिषु बीभत्सोर्न ससज्जिरे रथस्त
दा २१ सतद्विक्षोभयामास ह्यरातिबलमंजसा ॥ अनंतभोगो भुजगः क्रीडन्निव महार्णवे २२ अस्य तो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगस्तथा ॥ अश्रुतः श्रूयते भूतेर्धनु
र्धोषः किरीटिनः २३ संततास्तत्र मातंगाबाणैरल्पांतरांतरे ॥ संवृतास्तेन दृश्यंते मेवा इव गमस्तिभिः २४ दिशोऽनुभ्रमतः सर्वाः सव्यदाक्षिणमस्यतः ॥ सत
तं दृश्यते युद्धे सायकासनमंडलम् २५ पतंत्य रूपेषु यथा च क्षुंषिन कदाचन ॥ नालक्ष्येषु शराः पेतुस्तथा गांडीवधन्वनः २६ मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्रच्छतो वने ॥
यथामवेत्तथा जज्ञे रथमार्गः किरीटिनः २७ नूनं पार्थ जयैषित्वा च्छक्रः सर्वाभैः सह ॥ हंत्यस्मानित्यमन्यंत पार्थेन निहताः परे २८ घंतमत्यर्थं महितान् विजयंतत्र
मेनिरे ॥ कालमर्जुनरूपेण सहरंतमिव प्रजाः २९ कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनैवाहतान्यपि ॥ सेदुःपार्थ हतानीव पार्थकर्मणुशासनात् ३० ओषधीनां शिरांसो वा द्वि
षच्छीर्षाणि सोऽन्वयात् ॥ अवनेशुः कुरूणां हिवीर्याण्यर्जुनजाद्रयात् ३१ अर्जुनानिलमित्रानिव नान्यर्जुनविद्विषाम् ॥ चकुर्लोहितधाराभिर्धरणीलो
हितांतराम् ३२ लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्भूतैः ॥ बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ३३ सार्कं खंतक्षणेनासीत् संध्यायामेव लोहितम् ॥
अप्यस्तं प्राप्य सूर्योऽपि निवर्तेत न पांडवः ३४ तान्सर्वान्समरेश्वरः पौरुषे समवस्थितान् ॥ दिव्यैरक्षैरचित्यात्मा सर्वानाच्छेदनुर्ध्वरान् ३५ सतुद्रो गं
त्रिसप्तत्याक्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ दुःसहं दशभिर्बाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च ३६ दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ भीष्मं शांतनवं पृथ्वराजानं च श
तेन ह ॥ कर्णं च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ३७

शब्दाभिभावीत्यर्थः २३ तत्ररणभूमौ अल्पांतरांतरे अल्पे अन्पांतरे पदेपदे संतता इत्यर्थः । तेन कारणेन ते गमस्तिभिः सूर्यरश्मिभिः संवृता भिधा इव दृश्यंते २४ सायकासनं धनुस्तस्य
मंडलमतिवेगात् अलातचक्रसदृशमित्यर्थः २५ । २६ मार्ग इति गजसहस्रेण वनमिवार्जुनरथेन परसैन्यमुपमृचयत इत्यर्थः २७ । २८ विजयमर्जुनं कालमिव मेनिरे २९ पार्थेनैव हतानि पार्थ
हतानीव सेदुर्विशीर्षा निबभूवुरिति रामरावणयोर्द्वंद्वं रामरावणयोर्विवेति वदभूतोपमेयमित्यर्थः । यतोऽत्र पार्थकर्मैवानुशासनमुपमार्थकर्तव्यं नान्यकर्म अतः पार्थ हतानीव सेदुरि
त्यर्थः ३० ओषधीनां व्रीह्यादीनां शिरांसि कणिशानि अन्वयात् अनुक्रमात् अवनेशुः नष्टानि अर्जुनजात अर्जुनकृतात्तमयात्छेदरूपात् ३१ अर्जुनविद्विषां स्थाणुमृतानां वनानि आलयानि
शरीराणीति यवत् । 'वनं नृपसंकं नीरे निवासा लयकानने' इति मेदिनी ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ कर्णिना बाणेन कर्णे कर्णदेशे ३७

३८ । ३९ । ४० अरिष्टंभं वैद्याग्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतम् ४१ । ४२ । ४३ । ४४ अत्रैव समये एनं अवमानय अवरोह च अध्यारूढो भव युद्धाय सज्जो भव । एनं अनुलक्ष्य कृत्येत्यर्थः । एतदेव द्वयं प्रकटयति यदि मे हति प्रथमं अपहारान्माननं पश्चात्प्रहारेणाधिरोहणं चेत्यर्थः ४५ । ४६ । ४७ व्यावहार्येण व्यवहारयोग्येन अश्रान्तेनेत्यर्थः ४८ । ४९ । ५० । ५१

तस्मिन्विद्धेमहेष्वासेकणं सर्वास्त्रकोविदे ॥ हताश्वसूते विरथेततोऽनीकमभज्यत ३८ तत्प्रभग्रं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुनः ॥ अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ३९ आस्थाय रुचिरं जिष्णोरथं सारथिनामया ॥ कृतमंयास्यसेऽनीकमुक्तोयास्याम्यहं त्वया ४० ॥ अर्जुन उवाच ॥ लोहिताश्वमरिष्टं वयं व्याघ्रमनुपश्यसि ॥ नीलापताकामाश्रित्य रथेतिष्ठंतमुत्तर ४१ कृपस्यैतदनीकाग्रं प्रापयस्वैतदेव माम् ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ४२ ध्वजेकमंडलुर्यस्य शातकौभमयः शुभः ॥ आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतावरः ४३ सदाममैषमान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ४४ अत्रैवावरोहैनमेषधर्मः सनातनः ॥ यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्यकोपो भवेदिति ४५ अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ४६ सदाममैषमान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ४७ य एष तुरथानां किं तु वर्णकवचावृतः ॥ सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति ४८ यस्य नागो ध्वजाग्रेऽसौ हेमकेतन संवृतः ॥ धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमाने पराजासु यो धनः ४९ एतस्याभिमुखं वीररथं पररथारुजम् ॥ प्रापयस्वैष राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्मदः ५० एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे ५१ नागकक्षातुरुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ॥ एष वै कर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ५२ एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ॥ यतो भवेथाः संग्रामे स्पृहते हि सदा मया ५३ यस्तु नीलानुसारेण पंचतारेण केतुना ॥ हस्तावापी बृहद्वन्वारथेतिष्ठति वीर्यवान् ५४ यस्य तारार्कचित्रोऽसौ ध्वजो रथवरो स्थितः ॥ यस्यैतत्पांडुरंछत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ५५ महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ॥ बलाहकाग्रे मूर्ध्नो वाय एष प्रमुखे स्थितः ५६ हैमचंद्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ॥ जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे ५७ एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ॥ राजश्रियाऽभिवृद्धश्च सुयोधनवशानुगः ५८ पश्चादेष प्रयातव्यो न भविष्यति करो भवेत् ॥ एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ५९ ततोऽभ्यवहदव्यग्रे वैराटिः सव्यसाचिनम् ॥ यत्रातिष्ठत् कपोराजं न्योत्स्य मानो धनं जयम् ६० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनकृपसंग्रामे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तान्यनीकान्यदृश्यंत कुरूणामग्रधन्विनाम् ॥ संसर्पंते यथा मेघा घर्मांते मंदमारुताः १ अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिणः ॥ भीमरूपाश्च मातंगास्तोमरां कुशनोदिताः ॥ महामात्रैः समारूढा विचित्रकवचो ज्वलाः २

नागकक्षाहस्त्यंकितपताकाचलः हस्तिशृङ्खलेत्यन्ये ५२ । ५३ नीलानुसारेण नीलपताकावता ताराः सुवर्णमंडलानि हस्तावापो हस्ताप्राणंतद्वान् ५४ । ५५ सूर्यो वासूर्य इव ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ तानीति घर्मांते प्रावृट्काले १ । २

समारूढा विमानमिति शेषः सुदर्शनं शत्रुसमागमं उपायात् । 'सुदर्शनो हरे श्वक्रे द्वीपे शत्रुसमागमे' इति मेदिनी । सुदर्शनं यानमित्यन्ये ३ तत्तमंडलं समूहिभागः ग्रहाणां मंडलमिव वृत्तं शुशुभे ४ शतसहस्राणां शतं लक्षशतं कोटिसंख्याः स्थूणाः एकाहिरण्मयी स्थूणा च यदधारयत् ५ । ७ त्रयस्त्रिंशत् । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति ब्राह्मणं ८ ततः शक्रः सुरगणैः समारूढः सुदर्शनम् ॥ सहोपायात्तदाराजं निश्वाश्वमरुतांगणैः ३ तदेव यक्षगंधर्वमहोरगसमाकुलम् ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहाणामिव मंडलम् ४ अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ॥ तत्र भीमं महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे ॥ द्रष्टुमभ्यागता देवाः स्वविमानैः पृथक् पृथक् ५ शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयी ॥ मणिरत्नमयी चान्या प्रासादं तदधारयत् ६ ततः कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ७ तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशतिष्ठंतिसहवासवाः ॥ गंधर्वाराक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ८ तथाराजावसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ॥ अष्टकश्च शिविश्चैव ययातिर्नहुषोगयः ९ मनुः पूरुरघुर्भा नुः कशाश्वः सगरोनलः ॥ विमाने देवराजस्य समदृश्यंत सुप्रभाः १० अग्रेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ॥ तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ११ अलंबुषोऽग्रसेनानां गंधर्वस्य च तं बुरोः ॥ यथामानं यथोद्देशं विमानानि च काशिरे १२ सर्वदेवानिकायाश्चासिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः १३ दिव्यानां सर्वमाल्यानां गंधः पुण्योऽथ सर्वशः ॥ प्रससारवसंताग्रेवनानामिव भारत १४ तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यंत तिष्ठताम् ॥ आतपत्राणि वासांसि च जश्च व्यजनानि च १५ उपाशाम्यद्रुजो भीमसंर्व्याप्तमरीचिभिः ॥ दिव्यगंधानुपादाय वायुर्यो धानसेवत १६ प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ॥ संपतद्भिः स्थितैश्चापिनाना रत्नावभासितैः १७ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरैर्वृतः १८ विभ्रन्मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमायुताम् ॥ विप्रेक्ष्यमाणो बहुभिर्नाट्यत्सु महाहवम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवागमनेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणां कुरुनंदनः ॥ तत्र वैराटिमा मंत्र्यपार्थो वचनमब्रवीत् १ जांबूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रदृश्यते ॥ तस्य दक्षिणतोया हि कृपः शारद्वतो यतः २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनं जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्ततः ॥ हयान् रजतसंकाशान् हेमभांडान् चोदयत् ३ आनुपूर्व्यात्तु तत्सर्वमास्थाय जवमुत्तमम् ॥ प्राहिणोच्चंद्रसंकाशान् कुपितानि वता हयान् ४ सगत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः ॥ पुनरावर्तयामास ता हयान् वातरंहसः ५ प्रदक्षिणमुपावृत्य मंडलं सव्यमेव च ॥ कुरून्समो हयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ६ कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ७ ततोऽर्जुनः शंखवरं देवदत्तं महारवम् ॥ प्रदध्मौ बलमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ८ तस्य शब्दो महानासीद्व्यमानस्य जिष्णुना ॥ तथा वीर्यवता संख्येपर्वतस्येव दीर्यतः ९

९ । १० । ११ अलंबुषोऽग्रसेनानां तत्प्रभृतीनां गंधवाणां १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ दृष्टेति १ । २ हेमभांडान् स्वर्णालंकारान् ३ । ४ । ५ मत्स्यः उत्तरः ६ । ७ । ८ । ९

१० वज्रःअशनिः ११ । १२ महोदधिजंशंखं १३ । १४ रथौराघिनी १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ कनकपर्वाग्निःकनकलितफलकैः २२ । २३ । २४ स्थानंस्थैर्यं संज्ञामिति पूजयाचक्रिरेशंखंकरवःसहसैनिकाः ॥ अर्जुनेनतथाध्मातःशतधायन्नदीर्यते १० दिवमावृत्यशब्दस्तुनिवृत्तःशुश्रुवेपुनः ॥ मृष्टोमघवतावज्रःप्रपतन्निवपर्वते ११ एतस्मिन्नंतरेवीरोबलवीर्यसमान्वितः ॥ अर्जुनंप्रतिसंरब्धःकृपःपरमदुर्जयः ॥ अमृष्यमाणस्तंशब्दंकृपःशारद्वतस्तदा १२ अर्जुनंप्रतिसंरब्धोयुद्धार्थीसमहारथः ॥ महोदधिजमादायदध्मौवेगेनवीर्यवान् १३ सतुशब्देनलोकांस्त्रीनावृत्यरथिनावरः ॥ धनुरादायसुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा १४ तौरथौसूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौमहाबलौ ॥ शारदाविवर्जामृतौव्यरोचेतांव्यवस्थितौ १५ ततःशारद्वतस्तूर्णपार्थदशभिराशुगैः ॥ विव्याधपरवीरघ्नंनिशितैर्मर्मभेदिभिः १६ पार्थोऽपिविश्रुतंलोकेगांडीवंपरमायुधम् ॥ विवृष्यचिक्षेपबहून्नाराचान्मर्मभेदिनः १७ तानप्राप्तान्निशितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान् ॥ कृपाश्चिच्छेदपार्थस्य शतशोऽथसहस्रशः १८ ततःपार्थस्तुसंकुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ॥ दिशःसंछादयन्बाणैःप्रदिशश्चमहारथः ॥ एकच्छायमिवाकाशमकरोत्सर्वतःप्रभुः १९ प्राच्छादयदमेयात्मापार्थःशरशतैःकृपम् ॥ सशरैर्दितःकुद्धःशितैरग्निशिखोपमैः २० तूर्णदशसहस्रेणपार्थमप्रतिमौजसम् ॥ अर्दायित्वामहात्मानंननर्दसमरे कृपः २१ ततःकनकपर्वाग्नेर्वीरःसन्नतपर्वभिः ॥ त्वरन्गांडीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्यवाजिनः २२ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेषुभिः ॥ तेहयानिशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः ॥ उत्पेतुःसहस्रासर्वैकृपःस्थानादथाच्यवत् २३ च्युतंतुगौतमंस्थानात्समीक्ष्यकुरुनंदनः ॥ नाविध्यत्परवीरघ्नोरक्षमाणोऽस्यगौरवम् २४ सतुलब्ध्वापुनःस्थानंगौतमःसव्यसाचिनम् ॥ विव्याधदशभिर्बाणैस्त्वरितःकंकपात्रिभिः २५ ततःपार्थोधनुस्तस्यभलेननिशितेनह ॥ चिच्छेदैकेनभूयश्चहस्तावापमथाहरत् २६ अथास्यकवचंबाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ व्यधमन्नचपार्थोऽस्यशरीरमवपीडयत् २७ तस्यनिर्मुच्यमानस्यकवचात्कायआबभौ ॥ समये मुच्यमानस्यसर्पस्येवतनुर्यथा २८ छिन्नेधनुषिपार्थेनसोऽन्यदादायकार्मुकम् ॥ चकारगौतमःसज्यंतदद्भुतमिवाभवत् २९ सतदप्यस्यकौंतेयश्चिच्छेदनतपर्वणा ॥ एवमन्यानिचापानिबहूनिहस्तवत् ॥ शारद्वतस्यचिच्छेदपांडवःपरवीरहा ३० सछिन्नधनुरादायरथशक्तिंप्रतापवान् ॥ प्राहिणोत्पांडुपुत्रायप्रदीप्तमशनीमिव ३१ तामर्जुनस्तदायातौशक्तिहेमविभूषिताम् ॥ वियद्गतामहोल्काभांचिच्छेददशभिःशरैः ३२ साऽपतदशधाछिन्नाभूमौपार्थेनधीमता ३३ युगपच्चैवभलैस्तुततःसज्यधनुःकृपः ॥ तमाशुनिशितैःपार्थविभेदशदभिःशरैः ३४ ततःपार्थोमहातेजाविशिखान्प्रितेजसः ॥ चिक्षेपसमरेकुद्वस्त्रयोदशशिलाशितान् ॥ ३५ अथास्ययुगमेकेनचतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ षष्ठेनचशिरःकायाच्छरेणरथसारथेः ३६ त्रिभिस्त्रिवेणुंसमरेद्राभ्यामक्षमहारथः ॥ द्वादशेनतुमलेनचकर्तास्यध्वजंतदा ३७

यावत् २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७

३८ । ३९ नुवादूरीकृता प्रतिमार्गविपरीतमार्गं अगमत्परावृत्तेत्यर्थः ४० । ४१ असव्यंआवृत्यअप्रदक्षिणंकृत्वेत्यर्थः । यमकंशत्रूणांनिरोधकंमंडलंकृत्वा यस्मिन्कृतेशचतुरपमानितो लज्जितस्तिष्ठति ४२ अपजन्हुर्नोतवंतः ४३ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंडीये भारतभावंदीपिसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कृपइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

ततोवज्रनिकाशेनफाल्गुनःप्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेंद्रसमःकृपंवक्षस्यविध्यत ३८ सछिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवपुत्यतूर्णचिक्षेपतां गदाम् ३९ साचमुक्तागदागुर्वीकृपेणसुपरिष्कृता ॥ अर्जुनेनशरैर्नुवाप्रतिमार्गमथागमत् ४० तंतुयोधाःपरीप्संतःशारद्वतममर्षणम् ॥ सर्वतःसमरेपार्थशरवर्षैरवाकिरन् ४१ ततोविराटस्यसुतोऽसव्यमावृत्यवाजिनः ॥ यमकंमंडलंकृत्वातान्धोधान्प्रत्यवारयत् ४२ ततःकृपमुपादायविरथंतेनरर्षभाः ॥ अपजन्हुर्महावेगाःकुंतीपुत्राद्धनंजयात् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिउ० कृपापयानेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृपेऽपनीतेद्रोणस्तुप्रगृह्यसशरंधनुः ॥ अभ्यद्रवदनाष्टप्यःशोणाश्वःश्वेतवाहनम् १ सतुरुक्मरथंदृष्ट्वागुरुमायांतमंतिकात् ॥ अर्जुनोजयतांश्रेष्ठउत्तरंवाक्यमब्रवीत् २ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यत्रैषाकांचनीवेदीध्वजेयस्यप्रकाशते ॥ उच्छ्रिताप्रवरेदंडेपताकाभिरलंकृता ॥ अत्रमांवहमद्रंतेद्रोणानीकायसारथे ३ अश्वाःशोणाःप्रकाशंतेवृहंतश्चारुवाहिनः ॥ स्निग्धविट्मसंकाशास्ताम्रास्याःप्रियदर्शनाः ॥ युक्तारथवरयस्यसर्वशिक्षाविशारदाः ४ दीर्घबाहुर्महातेजाबलरूपसमन्वितः ॥ सर्वलोकेषुविक्रांतोभारद्वाजःप्रतापवान् ५ बुद्ध्यातुल्योऽनुशनसाबृहस्पतिसमोनये ॥ वेदास्तथैवचत्वारोब्रह्मचर्यतथैवच ६ ससंहागाणिसर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणिगारिष ॥ धनुर्वेदश्चकात्स्न्येनयस्मिन्नित्यंप्रतिष्ठितः ७ क्षमादमश्चसत्यंचआनृशंस्यमथार्जवम् ॥ एतेचान्येचबहवोयस्मिन्नित्यंद्विजेगुणाः ८ तेनाहंयोद्धुमिच्छामिमहाभागेनसंयुगे ॥ तस्मात्तंप्रापयाचार्यक्षिप्रमुत्तरवाहय ९ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अर्जुनेनैवमुक्तस्तुवैराटिहंमभूषणान् ॥ चोदयामासतान्श्वान्भारद्वाजरथंप्रति १० तमापतंतंवेगेनपांडवंधिनावरम् ॥ द्रोणःप्रत्युद्ययौपार्थमतोमतमिवद्विपम् ११ ततःप्राध्मापयच्छंखंमेरीशतनिनादिनम् ॥ प्रचुक्षुभेवलंसर्वमुद्धूतद्वसागरः १२ अथशोणान्सदृशांस्तानहंसवर्णैर्मनोजवैः ॥ मिश्रितान्समरेदृष्ट्वाव्यस्मयंतरणेनराः १३ तौरथौवीरसंपन्नौदृष्ट्वासंग्राममूर्धनि ॥ आचार्यशिष्यावजितौकृतविद्यौमनस्विनौ १४ समाश्लिष्टौतदाऽन्योन्यंद्रोणपार्थौमहाबलौ ॥ दृष्ट्वाप्राकंपतमुहूर्भरतानांमहद्वलम् १५ हर्षयुक्तस्ततःपार्थःप्रहसन्निववीर्यवान् ॥ रथंरथेनद्रोणस्यसमासाद्यमहारथः १६ अभिवाद्यमहाबाहुःसामपूर्वमिदंवचः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचाकौंतेयःपरवीरहा १७ उषिताःस्मोवनेवासंप्रतिकर्मचिकीर्षवः ॥ कोपंनार्हसिनःकर्तुंसदासमरदुर्जय १८ अहंतुप्रहतेपूर्वंप्रहरिष्यामि तेऽनघ ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति १९

१९ प्रतिद्वंद्विनोद्रोणांर्जुनयोर्वाजिनांभिश्चनेनातिसान्निध्याद्विस्मयोजातः १३ । १४ यदातुतौसमाश्लिष्टौ परस्परंरथस्थावेवाल्लिखितवंतौ तदाभरतानांबलंप्राकंपत द्रोणोऽर्जुनेनसख्यं गतोऽस्मानेवप्रहरिष्यतीतिशंकया १५ । १६ । १७ प्रतिकर्मशत्रूणामपकारं १८ । १९

कृतहस्तवत्तुशिक्षितहस्तयुक्तं यथास्यात्तथाचिच्छेद २० । २१ । २२ सममविशेषेण २३ विदुर्पाविद्वांसौ २४ । २५ । २६ । २७ । २८ शिलाधौतैर्हृषदितेजितैः २९ । ३० भारसाधनं
ततोऽस्मैप्राहिणोद्गोणः शरानधिकविंशतिम् ॥ अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेदकृतहस्तवत् २० ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ॥ अवाकिरततोद्गोणः शी
घ्रमस्त्रं विदर्शयन् २१ हयांश्चरजतप्रख्यान्कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥ अवाकिरदमेयात्मा पार्थसंकोपयन्निव २२ एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ॥ समं विमुंच
तोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः २३ तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ॥ उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभा वुत्तमतेजसौ ॥ क्षिपंतौ शरजालानि मोहयामास तुर्दृपा
न् २४ व्यस्मयंतततो यो धायेत त्रासन्समागताः ॥ शरान्विसृजतोस्तूर्णसाधुसाध्वित्यपूजयन् २५ द्रोणं हि समरे कोऽन्यो यो दुर्महति फाल्गुनात् ॥ रौद्रः क्षत्रियध
र्मोऽयं गुरुणाय दयुध्यत ॥ इत्यब्रुवन् जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः २६ वीरौ तावमिसं रब्धौ सानि कृष्टौ महाभुजौ ॥ छादयेतां शरव्रतैरन्योन्यमपराजितौ २७
विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ भारद्वाजोऽथ संक्रुद्धः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत २८ ससायकमयैर्जालैर्जुनस्य रथं प्रति ॥ भानुमद्भिः शिलाधौतैर्मानोराच्छा
दयत्प्रभाम् २९ पार्थश्च सुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः ॥ विव्याध निशितैर्बाणैर्मैघो वृष्टयेव पर्वतम् ३० तथैव दिव्यगंडीवधनुरादाय पांडवः ॥ शत्रुप्रवेगवान्ह
ष्टो भारसाधनमुत्तमम् ३१ विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविठ्ठान्बहून् ॥ नाशयन् शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदुत्तमिवाभवत् ३२
सरथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणी यो धनं जयः ॥ युगपदिक्षु सर्वासु सर्वतोऽस्त्राण्यदर्शयत् ३३ एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समंततः ॥ नादश्यत तदा द्रोणो नीहारेणैव सं
वृतः ३४ तस्याभवत् दारूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ॥ जाज्वल्यमानस्य तदा पर्वतस्येव सर्वतः ३५ दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणेशरैः स्वरथमावृतम् ॥ स विस्फार्य धनुः श्रेष्ठमेघ
स्तनितनिःस्वनम् ३६ अग्निचक्रोपमं घोरं व्यकर्षत्परमायुधम् ॥ व्यशातयच्छरांस्तस्मांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ३७ महानभूततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम्
३८ जांबूनदमयैः पुंखैश्चित्रचापविनिर्गतैः ॥ प्राच्छादय दमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ३९ ततः कनकपुंखानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ वियच्चराणां वियति
दृश्यंते बहवो व्रजाः ४० द्रोणस्य पुंखसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ॥ एको दीर्घ इवाद्दृश्यदाकाशे संहतः शरः ४१ एवंप्रतौ स्वर्णविठ्ठान् विमुंचंतौ महाशरान् ॥
आकाशं संवृतं वीराबुल्काभिरिव चक्रतुः ४२ शरास्तयोस्तु विबभूवुः कंकवर्हिणवांससः ॥ पंक्तयः शरदिक्स्थानां हंसानां चरतामिव ४३ युद्धं समभवत् तत्र सुसंरब्धं
महात्मनोः ॥ द्रोणपांडवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ४४ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ४५ तौ व्यवहरतां यु
द्धे संरब्धौ रणशोभिनी ॥ उदीरयंतौ समरे दिव्यान् यस्त्राणि भागशः ४६ अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टान् शिलाशितान् ॥ न्यवारयच्छितैर्बाणैर्जुनो जयतां वरः
४७ दर्शयन् वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः ॥ इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ४८

शत्रुमर्दनदक्षमं अच्छेद्यमित्यर्थः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ विषाणाग्रैर्दताग्रैः ४९ व्यवहरतां व्यवहारं धर्मयुद्धं कृतवन्तौ ४९ । ४७ । ४८

जिघांसतां युज्जनेन सह वात्सल्यात् स्वयमक्रीडन्तु कुरोऽभूत् ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ ततस्तुःक्षीणं चक्रतुः ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ आय
जिघांसंतं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ॥ आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ अर्जुनेन सहा क्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः ४९ दिव्याण्यस्त्राणि वर्षंतं तस्मिन्वै तुमु
लेरणे ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्थं फाल्गुनं समं यो धयत् ५० तयोरासीत्सं प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ अमर्षिणोस्तदाऽन्योन्यं देवदानवयोरिव ५१ ऐंद्रं वायव्यमाग्रे
यमस्त्रमस्त्रेण पांडवः ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रं तु ग्रसति स्म पुनः पुनः ५२ एवं शूरौ महेश्वासौ विमृजंतौ शितान् शरान् ॥ एकच्छायं चक्रतुस्तवाकाशं शरवृष्टिभिः ५३ त
त्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ॥ पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ५४ ततो नागार्थाश्चैव वाजिनश्च विशांपते ॥ शोणिताक्ताव्यदृश्यं तपुष्पिता इव किंशु
काः ५५ बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ५६ यो धिश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः ॥ बलमासीत्समुद्रांतं
द्रोणार्जुनसमागमे ५७ विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ॥ आच्छादयेतामन्योन्यं ततस्तुरथेषुभिः ५८ तयोः समभवत् युद्धं तु मुलं भरतर्षभ ॥ द्रोणकौंतेय
योस्तत्र बलिवासवयोरिव ५९ अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणयूते प्रवर्तते ६० अथांतरिक्षेनादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसतां ॥ दुष्क
रं कृतवान् द्रोणो यदर्जुनमयो धयत् ६१ प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ॥ जेतारं देवैर्यत्नानां सर्वेषां च महारथम् ६२ अविभ्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातिताम् ॥
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ६३ अथ गंडीवमुद्यम्य दिव्यधनुर्मर्षणः ॥ विचकर्षणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ६४ तस्य बाणमयं वर्षं शलमानामिवा
यतिम् ॥ दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वित्यपूजयन् ६५ न च बाणांतरे वायुरस्य शक्रोतिसर्पितुम् ॥ अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा ६६ ददर्शनांतरं
कश्चित्पार्थस्याददतोऽपि च ६७ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वत्तर्माने सुदारुणे ॥ शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ६८ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमंतिकात् ६९ कीर्यमाणेतदा द्रोणेशरैर्गंडीवधन्वना ॥ हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ७० पांडवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवा
प्रत्यपूजयत् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ७१ ततो वृंदेन महतारथानां रथयूथपः ॥ आचार्यपुत्रः सहसा पांडवं पर्यवारयत् ७२ अश्वत्थामा तु तत्कर्म
हृदयेन महात्मनः ॥ पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्दृशम् ७३ समन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ॥ किरच्छरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ७४ आवृ
त्य तु महाबाहुर्यतो द्रोणिस्ततो हयान् ॥ अंतरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ७५ स तु लब्ध्वाऽंतरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ॥ छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृतः पर
मेषुभिः ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणापयाने अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥

तिंसतति ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ अंतरमवकाशं ७५ निकृत्ताः प्रहृतः ७६ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

ततइति १ । २ । ३ । ४ नप्रजानंत अहभावार्थः नचज्ञातवतः ५ विवरंरं ६ । ७ अपकृष्यआकृष्य ८ । ९ अर्धचंद्रंअर्धचंद्राकारं ललाटंआवृत्यप्रमृष्य स्वेदेनज्यांप्रमृज्येत्यर्थः । तेन
अश्वत्थाम्ना १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ चक्षुर्दधेष्टवान् १७ । १८ । १९ । २० कामयन्कामयमानः २१ ॥ इतिविराट् ० नी ० भा ० मा ० एकोनप

॥४३॥

॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोद्रौणिर्महाराजप्रययावर्जुनंरणे ॥ तंपार्थःप्रतिजग्राहवायुवेगमिवोद्धतम् ॥ शरजालेनमहतावर्षमाणमिवांबुदम् १ तयोर्देवासुरसमः
सन्निपातोमहानभूत् ॥ किरतोःशरजालानिवृत्रवासवयोरिव २ नस्मसूर्यस्तदाभातिनचवातिसमीरणः ॥ शरजालावृतेव्योमिच्छायाभूतेसमततः ३ महाश्च
टचटाशब्दोयोधयोर्हन्यमानयोः ॥ दह्यतामिववेणूनामासीत्परपुरंजय ४ हयानस्यार्जुनःसर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ॥ तेराजन्नप्रजानंतदिशंकांचनमोहि
ताः ५ ततोद्रौणिर्महावीर्यःपार्थस्यविचरिष्यतः ॥ विवरंसूक्ष्ममालोक्यज्यांचिच्छेदक्षुरेणह ॥ तदस्यापूजयन्देवाःकर्मदृष्ट्वाऽतिमानुषम् ६ द्रोणोभीष्मश्च
कर्णश्चकृपश्चैवमहारथाः ॥ साधुसाध्वितिभाषंतोऽपूजयन्कर्मतस्यतत् ७ ततोद्रौणिर्धनुःश्रेष्ठमपकृष्यरथर्षभम् ॥ पुनरेवाहनत्पार्थहृदयेकंकपात्रिभिः ८ ततःपा
र्थोमहाबाहुःप्रहस्यस्वनवत्तदा ॥ योजयामासनवयामौर्व्यागांडीवमोजसा ९ ततोऽर्धचंद्रमावृत्यतेनपार्थःसमागमत् ॥ वारणेनेवमतेनमतोवारणयूथपः १०
ततःप्रवृत्तेयुद्धंपृथिव्यामेकवारियोः ॥ रणमध्येद्वयोरेवंसुमहलोमहर्षणम् ११ तौवीरौददृशुःसर्वेकुरवोविस्मयान्विताः ॥ युध्यमानौमहावीर्यौयूथपाविवसंग
तौ १२ तौसमाजघ्नतुर्गिरावन्योन्यंपुरुषर्षभौ ॥ शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्गिरिवपन्नगैः १३ अक्षय्याविषुधीदिव्यौपांडवस्यमहात्मनः ॥ तेनपार्थोरणेश्वरस्त
स्थौगिरिरिवाचलः १४ अश्वत्थाम्नःपुनर्वाणाःक्षिप्रमभ्यस्यतोरणे ॥ जग्मुःपरिक्षयंतूर्णमभूतेनाधिकोऽर्जुनः १५ ततःकर्णोमहाचापंविहृष्याभ्यधिकंतथा ॥
अवाक्षिपत्ततःशब्दोहाहाकारोमहानभूत् १६ ततश्चक्षुर्दधेपार्थोयत्रविस्फार्यतेधनुः ॥ ददर्शतत्रराधेयंतस्यकोपोव्यवर्धत १७ सरोषवशमापन्नःकर्णमेवाजि
घांसया ॥ तमैक्षतविवृताभ्यानित्राभ्यांकुरुपुंगवः १८ तथातुविमुखेपार्थेद्रोणपुत्रस्यसायकात् ॥ त्वरिताःपुरुषाराजन्नुपाजःसहस्रशः १९ उत्सृज्यचमहाबा
हुर्द्रोणपुत्रधनंजयः ॥ अभिदुद्रावसहसार्कणमेवसपन्नजित् २० तमभिदुत्यकौतेयःक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ कामयन्द्वैरथंतेनयुद्धंवचनमब्रवीत् २१ ॥ इतिश्री
महाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिउत्तरगोग्रहेअर्जुनाश्वत्थामयुद्धेएकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कर्णयतेसभामध्ये
बहुवाचाविकथितम् ॥ नमेयुधिसमोऽस्तीतितदिदंसमुपस्थितम् १ सोऽद्यकर्णमयासार्धव्यवहृत्यमहामृधे ॥ ज्ञास्यस्यबलमात्मानंनचान्यानवमन्यसे २
अत्रोचःपुरुषावाचोधर्ममुत्सृज्यकेवलम् ॥ इदंतुदुष्करंमन्येयदिदंतेचिकीर्षितम् ३ यत्त्वयाकथितंपूर्वमामनासाद्यकिंचन ॥ तदद्यकुराधेयकुरुमध्येमयास
ह ४ यत्सभायांसपांचालीक्लिश्यमानांदुरात्माभिः ॥ दृष्टवानसितस्याद्यफल्गुमागृहिकेवलम् ५

ष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ कर्णेति तेत्वया १ । २ । ३ । ४ । ५

१ । ७ । ८ तेतववाक्यंकर्तुं कर्मअतिशेते । अल्पकर्म वाक्यंतुबहुलमित्यर्थः ९ इतःपरंतवपराक्रमं गृहीमहेअंगीकुर्महे १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७
धर्मपाशनिबद्धेनयन्मयामर्षितंपुरा ॥ तस्यराधेयकोपस्यविजयंपश्यमेमृधे ६ वनेद्वादशवर्षाणियानिसोढानिदुर्मते ॥ तस्याद्यप्रतिकोपस्यफलंप्राप्नुहिंसंप्र
ति ७ एहिकर्णमयासार्धंप्रतियुध्यस्वसंगरे ॥ प्रेक्षकाःकुरवःसर्वेभवंतुतवसैनिकाः ८ ॥ कर्णउवाच ॥ ब्रवीषिवाचायत्पार्थकर्मणातत्समाचर ॥ अतिशेतेहिते
वाक्यंकर्मतत्प्रथितंभुवि ९ यत्त्वयामर्षितंपूर्वतदशक्तेनमर्षितम् ॥ इतोऽगृहीमहेपार्थतवदृष्ट्वापराक्रमम् १० धर्मपाशनिबद्धेनयत्त्वयामर्षितंपुरा ॥ तथैवबद्ध
मात्मानमवद्धमिवमन्यसे ११ यदितावद्धनेवासोयथोक्तश्चरितस्त्वया ॥ तत्त्वंधर्मार्थंविक्लिष्टःसमयायोदुमिच्छसि १२ यदिशक्रःस्वयंपार्थयुध्यतेतवकार
णात् ॥ तथाऽपिनव्यथाकाचिन्ममस्याद्विक्रमिष्यतः १३ अयंकौतेयकामस्तेनचिरात्समुपस्थितः ॥ योस्यसेहिमयासार्द्धमद्यद्रक्ष्यसिमेवलम् १४ ॥ अर्जुन
उवाच ॥ इदानीमेवतावत्त्वमपयातोरणान्मम ॥ तेनजीविसिराधेयनिहतस्त्वनुजस्तव १५ भ्रातरंघातयित्वाकस्त्यक्कारणशिरश्चकः ॥ त्वदन्यःकःपुमान्सत्सुब्रू
यादेवंव्यवस्थितः १६ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इतिकर्णंनुवन्नेवबभिवसुरपराजितः ॥ अभ्ययाद्विमृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः १७ प्रतिजग्राहतंकर्णःप्रीयमा
णोमहारथः ॥ महताशरवर्षेणवर्षमाणमिवांबुदम् १८ उत्पेतुःशरजालानिघोररूपाणिसर्वशः ॥ अविध्यदश्वान्बाह्वोश्चहस्तावापंपृथक्पृथक् १९ सोऽमृष्यमाणः
कर्णस्यनिषंगस्यावलंबनम् ॥ चिच्छेदनिशिताग्रेणशरेणनतपर्वणा २० उपासंगादुपादायकर्णोबाणानथापरान् ॥ विव्याधपांडवंहस्तेतस्यमुष्टिरशीर्यत २१
ततःपार्थोमहाबाहुःकर्णस्यधनुरच्छिनत् ॥ सशक्तिंप्राहिणोत्सैतांपार्थोव्यधमच्छरैः २२ ततोऽनुपेतुर्बहवोराधेयस्यपदानुगाः ॥ तांश्चगांडीवनिर्मुक्तैःप्राहि
णोद्यमसादनम् २३ ततोऽस्याश्वान्शरैस्तीक्ष्णैर्वीभत्सुर्भारसाधनैः ॥ आकर्णमुक्तैरभ्यग्रंस्तेहताःप्रापतन्भुवि २४ अथापरेणबाणेनज्वलितेनमहौजसा ॥
विव्याधकर्णकौतेयस्तीक्ष्णेनोरसिवीर्यवान् २५ तस्यभित्वातनुत्राणंकायमभ्यगमच्छरः ॥ ततःसतमसाऽऽविष्टोनस्मकिंचित्प्रजज्ञिवान् २६ सगाढवेदनोहि
त्वारणंप्रायादुदङ्मुखः ॥ ततोऽर्जुनउदक्रोशदुत्तरश्चमहारथः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिकर्णपयानंपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोवैकर्तनंजित्वापार्थेवैराटिमब्रवीत् ॥ एतन्मांप्रापयानीकंयत्रतालोहिरण्मयः १ अत्रशांतनवोभीष्मोरथेऽस्माकंपिताम
हः ॥ कांक्षमाणोमयायुद्धंतिष्ठत्यमरदर्शनः २ अथसैन्यमहद्वारथनागहयाकुलम् ॥ अब्रवीदुत्तरःपार्थमपविद्धःशरैर्भृशम् ३ नाहंशक्ष्यामिवीरेह
नियंतुंतेहयोत्तमान् ॥ विषादंतिममप्राणामनोविह्वलत्वमे ४

१८ । १९ अवलंबनंसूत्रंचिच्छेद २० ततोनिषंगेमहातूणीरिपेतितेसति उपासंगात्सुब्रूणीरावस्वदेहबाह्यात् २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इतिवि
राटपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४

५।६।७।८।९।१० नसंधानं नसंधानं वर्णलोपार्थः ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७ निशामयपश्य शतच्छदांविद्युतम् १८।१९।२०।२१ शतंमार्गादितिसर्वतो
 अस्त्राणामिवदिव्यानां प्रभावः संप्रयुज्यताम् ॥ त्वयाचकुरुभिश्चैवद्रवंतीवदिशोदश ५ गंधेनमूर्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसाम् ॥ द्वैधोभूतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रप
 श्यतः ६ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया संख्ये समागमः ॥ गदापातैर्न महतां शंखानां निःस्वनेन च ७ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां बृंहितैस्तथा ॥ गांडो वशब्देन भृशम
 शनिप्रतिमेन च ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीरप्रनष्टा मूढचेतसः ८ अलातचक्रप्रतिमं मंडलं सततं त्वया ॥ व्याक्षिप्यमाणं समरे गांडो वंचप्रकर्षता ॥ दृष्टिः प्रचलिता
 वीरहृदयं दीयतीव मे ९ वपुश्चोग्रं तवरणे कुद्धस्येव पिनाकिनः ॥ व्यायच्छतस्तव भुजं दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि १० नाददानं न संधानं न मुंचतं शरोत्तमान् ॥ त्वामहं संप्र
 पश्यामि पश्यन्नपि न चेतनः ११ अवमीदंति मे प्राणाभूरियं चलतीव च ॥ न च प्रतोदं रश्मींश्च संयंतुं शक्तिरस्ति मे १२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ मामैषीः स्तंभयात्मानं त्वयाऽ
 पिनरपुंगव ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि १३ राजपुत्रोऽसि मद्रते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ॥ जातस्त्वं शत्रुदमनेनावसीदितुमर्हसि १४ धृतिं कृत्वा सु
 विपुलं राजपुत्ररथे मम ॥ युध्यमानस्य समरे हयान्संयच्छ शत्रुहन् १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिनरसतमः ॥ अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वा
 क्यमब्रवीत् १६ सेनाग्रमा शुभीषस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ॥ आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे १७ अस्य तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ॥ शत
 ह्रदामिवायांतींस्तनयित्त्नोरिवांबरे १८ सुवर्णपृष्ठं गांडो वंद्रक्ष्यंति कुरवो मम ॥ दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण खिदस्यति १९ इति मां संगताः सर्वे तर्कयिष्यंति शत्र
 वः ॥ शोणितोदारथावर्तीनां गनक्रांदुरत्ययाम् ॥ नदीं प्रस्कंदयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् २० पाणिपादशिरः पृष्ठबाहुशंखानिरंतरम् ॥ वनं कुरूणां छेत्स्या
 मिशरैः सन्नतपर्वभिः २१ जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ शतं मार्गां भविष्यंति पावकस्येव कानने २२ मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ इष्वस्त्रे
 शिक्षितं चित्रमहं दर्शयिताऽस्मि ते २३ असंभ्रांतो रथेतिष्ठ समेषु विषमेषु च ॥ दिवमावृत्यातिष्ठ तं गिरिभिर्द्यां स्वपत्रिभिः २४ अहमिन्द्रस्य वचनात्संग्रामेऽभ्यहनं
 पुरा ॥ पौलोमान्कालखंजांश्च सहस्राणि शतानि च २५ अहमिन्द्राह्वां मुष्टिब्रह्मणः कृतहस्तताम् ॥ प्रगाढेतुमुलं चित्रमिति विद्धि प्रजापतेः २६ अहं पारे
 समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् २७ शौर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेनैव वारिणा ॥ मया कुरूणां वृंदानि पात्यमाना
 नि पश्य वै २८ ध्वजवृक्षं पतितं गं रथासिंहगणायुतम् ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूगामस्त्रतेजसा २९ तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ यतान्सर्वा
 नतिबलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ॥ एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिं रिवसुरान् ३०

मार्गस्थानि रोधुक्तः सर्वतो वाममबाणागमिष्यंतीत्यर्थः २२ आविद्धं भ्राम्यमाणं शिक्षितं शिक्षा २३ ॥ २४ ॥ २५ प्रगाढे संकटे चित्रं नानाविधं तुमुलं संकटयुद्धं सर्वत्र वेग्यतिशेपः
 २६ जित्वा जेतुं शक्तः २७ ॥ २८ रथासिंहगणैः आसमंतात् युतम् २९ ॥ ३०

३१।३२ व्यवगाहत् आलोडितवान् ३१।३३ उपावृत्य संमुखीभूय विकृष्य छित्वा कलधौताग्रैः स्वर्णरंजितफलकैर्बाणैः ३५।३६।३७।३८।३९ एनंदुःशासनम् ४०।४१।४२
 रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ॥ अस्त्रमाग्रेयमग्रे श्ववायव्यं मातरि श्वनः ॥ वज्रादीनि तथाऽस्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ३३ धार्तराष्ट्रं वनं घोरं नरसिंहाभिरक्षि
 तम् ॥ अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतुते भयम् ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ॥ व्यवगाहद्रथानो कंभीमं भोष्माभिरक्षि
 तम् ३३ तमायां तं महाबाहुं जिगीषंतं रणे कुरून् ॥ अभ्यवारयदव्यग्रः कूरकर्माऽऽपगासुतः ३४ तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वजं मूलादपातयत् ॥ विकृष्य कलधौताग्रैः
 सविद्धः प्रापतद्भुवि ३५ तं चित्रमाल्याभरणाभूतविद्यामनस्विनः ॥ आगच्छन्भीमधन्वानं चत्वारश्च महोदधयः ३६ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविशतिः ॥
 आगत्य भीमधन्वानं भीमत्सुं पर्यवारयन् ३७ दुःशासनस्तु भलेन विद्धा वैराटिमुत्तरम् ॥ द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ३८ तस्य जिष्णुरुपावृत्य
 पृथुधारेण कर्मुकम् ॥ चकर्त गार्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ३९ अथैनं पंचभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ सोऽप्यातो रणं हित्वा पार्थवाण प्रपीडितः ४०
 तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गृध्रपत्रैरजिह्वैः ॥ विव्याध परवीरं मर्जुनं धृतराष्ट्रजः ४१ ततस्तमपि कौंतेयः शरेणानतपर्वणा ॥ ललाटेऽभ्यहनतूर्णं सविद्धः प्रापतद्र
 थात् ४२ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविशतिः ॥ अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुर्भ्रातरं रणे ४३ तावुभौ गार्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनं जयः ॥ विध्वा युगपद्
 व्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ४४ तौ हताश्चौ विभिन्नां गौधृतराष्ट्रात्मजावुभौ ॥ अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ४५ सर्वादिशश्चाभ्यपतद्भीमत्सुरपराजितः ॥
 किरीटमालीकौंतेयो लब्धलक्षो महाबलः ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथ संगम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः ॥ अर्जुनं सहितायताः प्रत्ययुध्यंत भारत १ ससायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान् महारथान् ॥ प्राच्छाद
 यदमेयात्मानि हारेणैव पर्वतान् २ नदाद्भिश्च महानां गैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ॥ भेरीशंखनिनादैश्च सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ३ नराश्च कायान्निर्भयलौहानिकवचा
 नि च ॥ पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ४ त्वरमाणः शरानस्यन्पांडवः प्रबभौ रणे ॥ मध्यं दिनं गतोऽर्चिष्मान् शरदीवदिवाकरः ५ उपप्लुवांते वित्रस्ता
 रथेभ्यो रथिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ६ शरैः संछिद्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ॥ ताम्रराजतलौहानां प्रादुरासन्महास्वनः ७
 छन्नमायो धनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ॥ गजाश्च सादिनां तत्र शितवाणात्तजीवितैः ८ रथोपस्थाभिपतितैरास्तृतामानवैर्मही ॥ प्रवृत्त्यतीव संग्रामे चापहस्तो
 धनं जयः ९ श्रुत्वा गांडो वनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ त्रस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन् महाहवात् १०

४३।४४।४५ लब्धलक्षः अप्रच्युतलक्षः ४६ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ अथेति १ निहारेण
 धूमोष्मणा २।३।४।५ उपप्लुवांति इतस्ततो धावन्ति ६।७ आयोधनं रणभूः गतचेतस्तान्मूढानां आत्तजीवितैर्मृतैः शरीरैः ८ रथोपस्थेभ्योऽभितः पतितैः ९।१०

२८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७ अस्त्रंवाणानक्षिपणकर्म ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७ कूर्वरंयुगंधरं ४८ अपोवाहजप
निमेषांतरमात्रेणभीष्मोऽन्यत्कार्मुकरेण ॥ समादायमहाबाहुःसज्यंचक्रेमहारथः ॥ शरांश्चसुबहून्कुट्टोमुमोचाशुधनंजये २८ अर्जुनोऽपिशरांस्तीक्ष्णान्भी
ष्मायनिशितान्वहन् ॥ चिक्षेपसुमहातेजास्तथाभीष्मश्चपांडवे २९ तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोर्निशितान्शरान् ॥ नविशेषस्तदाराजनलक्ष्यतेस्ममहात्म
नोः ३० अथावृणोदशदिशःशरैरतिरथस्तदा ॥ किरीटमालीकौतेयःशूरःशांतनवस्तथा ३१ अतीवपांडवोभीष्मंभीष्मश्चातीवपांडवम् ॥ बभूवतस्मिन्संग्रा
मेराजन्लोकेतदद्भुतम् ३२ पांडवेनहताःशूराभीष्मस्यरथरक्षिणः ॥ शेरतेस्मतदाराजनकौतेयस्याभितोरथम् ३३ ततोर्गांडीवनिमुक्तानिरमित्रंचिकीर्षवः ॥
आगच्छन्पुंस्वसंश्लिष्टाःश्वेतवाहनपत्रिणः ३४ निष्पतंतोरथात्तस्यधौताहैरण्यवाससः ॥ आकाशेसमदृश्यंतहंसानामिवपंकयः ३५ तस्यतद्दिव्यमस्त्रंहिवि
गाढंचित्रमस्यतः ॥ प्रेक्षंतस्मांतरिक्षस्थाःसर्वेदेवाःसवासवाः ३६ तद्वद्वापरमप्रातोर्गंधर्वश्चित्रमद्भुतम् ॥ शशंसदेवराजायचित्रसेनःप्रतापवान् ३७ पश्येमा
न्पार्थनिमुक्तान्संस्तकानिवगच्छतः ॥ चित्ररूपमिदंजिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ३८ नेदमनुष्याःसंदध्युर्नहीदंतेषुविद्यते ॥ पौराणानांमहास्त्राणांविचित्रोऽयं
समागमः ३९ आददानस्यद्विशरान्संधायचविमुंचतः ॥ विकर्षतश्चगांडीवंनांतरंसमदृश्यत ४० मध्यंदिनगतंसूर्यप्रतपंतमिवांबरे ॥ नाशकुर्वंतसैन्यानिपां
डवंप्रतिवीक्षितुम् ४१ तथैवभीष्मंगंगेयंद्रुणोत्सहतेजनः ४२ उभौविश्रुतकर्माणाबुभौतीव्रपराक्रमौ ॥ उभौसदृशकर्माणाबुभौयुधिसुदुर्जयौ ४३ इत्युक्तोदे
वराजस्तुपार्थभीष्मसमागमम् ॥ पूजयामासदिव्येनपुष्पवर्षेणभारत ४४ ततःशांतनवोभीष्मोवामंपार्श्वमताडयत् ॥ पश्यतःप्रतिसंधायविध्यतःसंव्यसा
चिनः ४५ ततःप्रहस्यबीभत्सुःपृथुधारेणकार्मुकम् ॥ चिच्छेदगार्ध्रपत्रेणभीष्मस्यादित्यतेजसः ४६ अथैनंदशभिर्बाणैःप्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ यतमानंपरा
क्रांतंकुंतीपुत्रोधनंजयः ४७ सपीडितोमहाबाहुर्दृष्ट्वाहीत्वारथकूर्वरम् ॥ गांगेयोयुद्धदुर्धर्षस्तस्थौदीर्घमिवांतरम् ४८ तं विसंज्ञमपोवाहसंयंतारथवाजिनाम् ॥ उप
देशमनुस्मृत्यरक्षमाणोमहारथम् ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिभीष्मापयानेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपा
यनउवाच ॥ भीष्मेतुसंग्रामशिरोविहायपलायमानेधृतराष्ट्रपुत्रः ॥ उत्सृज्यकेतुंविनदन्महात्माधनुर्विद्यह्यार्जुनमाससाद १ समीपधन्वानमुदग्रशीर्यधनंजयं
शत्रुगणेचरंतम् ॥ आकर्णपूर्णायतचोदितेनविव्याधभल्लेनललाटमध्ये २ सतेनबाणेनसमर्पितेनजांबूनदाग्रेणसुसंहितेन ॥ रराजराजन्महनीयकर्मायैकपर्वा
रुचिरैकशृंगः ३ अथास्यबाणेनाविदारितस्यप्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् ॥ सतस्यजांबूनदपुंस्वचित्रोभित्वाललाटंसुविराजतेस्म ४ दुर्योधनश्चापितमुग्रतेजाः
पार्थश्चदुर्योधनमेकवीरः ॥ अन्योन्यमाजौपुरुषप्रवीरौसमौसमाजग्मतुराजमीढौ ५ सारयामास ४९ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेचतुःषष्टितमो
ऽध्यायः ॥ ६४ ॥ धृतराष्ट्रपुत्रोदुर्योधनः उत्सृज्यउन्मुच्य केतुपताका १। २। एकशृंगःपर्वतोयथाएकेनपर्ववतादीर्घवंशेन एकःपर्वायस्मिन्नितिसमासः मतुलोपजार्धः ३ असृकृतं ४। ५

६ । ७ महायसेनमहाफलकेन ८ । ९ । १० । ११ अपजग्मुःपलायनं कृतवन्तः १२ । १३ अभिपंगात्पराभवात्तद्वन्तं आलक्ष्य प्रास्फोटयत् आस्फोटं बाहुशब्दं कृतवान् १४ तूर्याणि जयवाद्यानि
ततः प्रभिन्नेन महागजेन महाधराभेन पुनर्विकर्णः ॥ रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः कुंतीसुतं जिष्णुमथाम्यधावत् ६ तमापतंतं त्वरितं गजेन्द्रधनं जयः कुंभविभागमध्ये ॥
आकर्णपूर्णेन महायसेन बाणेन विव्याध महाजवेन ७ पार्थेन मृष्टः स तु गार्धपत्र आपुंखदेशात् प्रविवेश नागम् ॥ विदार्य शैलप्रवरं प्रकाशं यथाऽऽशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ८
शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपितांगो व्यथितांतरात्मा ॥ संसीदमानो निपपातमह्यां वज्राहतं शृंगमिवाचलस्य ९ निपातिते दंतिवरे पृथिव्यां त्रासाद्विकर्णः सहसा
ऽवतीर्य ॥ तूर्णपदान्यष्टशतानि गत्वा विविंशतेः स्यंदनमारुरोह १० निहत्य नागं तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरांबुदाभम् ॥ तथा विधेनैव शरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि
निर्विभेद ११ ततो गजेराजनिचैव भिन्ने भग्रे विकर्णे च स पादरक्षे ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते यो वमुख्याः सहसाऽपजग्मुः १२ दृष्ट्वैव पार्थेन हतं च नागं योधां
श्च सर्वान् द्रवतो निश्म्य ॥ रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो रणात्प्रदुद्रावयतो न पार्थः १३ तं भीमरूपं त्वरितं द्रवंतं दुर्योधनं शत्रुसहोऽभिपंगात् ॥ प्रास्फोटयद्योद्धमनाः
किरीटी बाणेन विद्धं रुधिरं वमंतं १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ॥ न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरो
पितस्य १५ युधिष्ठिरस्यास्मिन्निदेशकारी पार्थस्तृतीयो युधिसंस्थितोऽस्मि ॥ तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र वृत्तं स्मरधार्तराष्ट्र १६ मोघं तवेदं भुवि नाम धेयं
दुर्योधने तीह कृतं पुरस्तात् ॥ न हीह दुर्योधनतात वास्ति पलायमानस्यरणं विहाय १७ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा पश्यामि दुर्योधनरक्षितारम् ॥ अपेहियुद्धात्पुरुष
प्रवीरप्राणान्प्रियान्पांडवतोऽद्य रक्ष १८ ॥ इति श्रीम० विराटप० दुर्योधनापयाने पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ आहूयमानश्च
स तेन संख्ये महात्मना वैष्टतराष्ट्रपुत्रः ॥ निवर्तितस्तस्य गिरां कुशेन महागजो मत्त इवां कुशेन १ सोऽमृष्यमाणो वचसाऽभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी ॥ पर्याव
वर्ताथरथेन वीरो भोगी यथापादतलाभिमृष्टः २ तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं निवर्त्य संस्तभ्य च विद्वगात्रम् ॥ दुर्योधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत् पार्थं नृवीरो युधिहेममाली
३ भीष्मस्ततः शांतनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्त्वरयाऽभिपंगी ॥ दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्षत् पार्थान् महाबाहुरधिज्यधन्वा ४ द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशास
नश्चैव विवृत्य शीघ्रम् ॥ सर्वे पुरस्ताद्विततोरुचापा दुर्योधनार्थं त्वरिताऽभ्युपेयुः ५ सतान्यनीकानि निवर्तमानान्यालोक्य पूणौ धनिभानि पार्थः ॥ हंसो यथामेघ
मिवापतंतं धनं जयः प्रत्यतपत्तरस्वी ६ ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थमस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ॥ ववर्षुरभ्येत्य शरैः समं तान् मेघायथाभूधरमंबुवर्गैः ७ ततोऽस्त्रमस्त्रे
ण निवार्य तेषां गांडीवधन्वा कुरुपुंगवानाम् ॥ संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैर्द्रिपारणीयम् ८

तथैवेत्यादिउत्तरान्वयि १५ तृतीयः पार्थः पृथासुतोऽर्जुनोऽस्मि वृत्तं द्यूतादिष्वधर्म १६ । १७ । १८ ॥ इति विराटप० नीलकंठीये० भारतमावदीपे पंचपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ आहूयेति १
पर्यावर्तपरान्वृत्तवान् १ नृवीरोदुर्योधनः २ अभिषंगीशमृगपराजयसमर्थः ३ त्वरिताः अभ्युपेयुः संधिरार्थः ५ हंसः सूर्यः प्रत्यतपत्प्रतितापितवान् ६ । ७ । ८

वितृप्त्यव्याप्य ९ । १० शांतिपराः उपरतचिताः ११ । १२ । १३ अमृतसंज्ञैर्भीष्मादिभिः सव्यतः कृतेरुपलक्षितेन भवतायातव्यं गंतव्यं १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अयमर्जुनो भवतो
 विसंज्ञानुष्ठानान्यथानमुच्येत नमोचनस्यात्तथाप्रमथीत उपमृष्टात्तनुमृदितवानिति भावः २० शांतिनष्टचित्तां नृशंसंकर्तुसंपूढान्मारयितुं न अलं न योग्यः तत्र हेतुः नपापेऽस्य मनोस्ति यतो
 ततो दिशश्चानुदिशो वितृप्त्यशरैः सुधारैर्निशितैः सुपत्रैः ॥ गांडीवघोषेण मनांसितेषां महाबलः प्रव्यथयांचकार ९ ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य दोर्भ्यां महाशंखमुदार
 घोषं ॥ व्यनादयत्सप्रदिशो दिशः खंभुवं च पार्थो द्विषतां निहंता १० तेशंखनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन ॥ उत्सृज्य चापानि दुरासदानि सर्वे तदा
 शांतिपरा बभूवुः ११ तथा विसंज्ञेषु च ते पुपार्थः स्मृत्वा च वाक्यानि तथोत्तरायाः ॥ निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्रमुवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः १२ आचार्यशारद्व
 तयोः सुशुक्ले कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रं ॥ द्रौणेश्वराज्ञश्च तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्वनरप्रवीर १३ भीष्मस्य संज्ञांतु तथैव मन्ये जानाति सोऽस्त्रप्रतिघातमेषः ॥ एतस्य वा
 हान् कुरुसव्यतस्त्वमेवां हियातव्यममूढसंज्ञैः १४ रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मारथादवहृत्य विराटपुत्रः ॥ ब्रह्माण्युपादाय महारथानां तूर्णपुनः स्वरथमारुरोह १५
 ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वान्पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्षान् ॥ ते तद्व्यती युर्ध्वजिनामनीकं श्वेतावहंतोऽर्जुनमाजिमध्यात् १६ तथाऽनुयांतं पुरुषप्रवीरं भीष्मः शरैर
 भ्यहनन्तरस्वी ॥ सचापि भीष्मस्य हयान्निहत्य विव्याध पार्थो दशभिः पृषत्कैः १७ ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे विद्धाऽस्य यंतारमरिष्ठधन्वा ॥ तस्थौ विमुक्तोरथं
 दमध्यान्मेघं विदार्यैव सहस्ररश्मिः १८ लब्ध्वा हि संज्ञांतु कुरुप्रवीराः पार्थ निरीक्ष्याथ सुरेंद्रकल्पम् ॥ रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ सघातं राष्ट्रस्त्वरितं वभाषे १९ अयं
 कथं वै भवतो विमुक्तस्तथा प्रमथीत यथानमुच्येत ॥ तमब्रवीच्छांतनवः प्रहस्य कृते गता बुद्धिरभूत्कवीर्यम् २० शांतिपरां प्राप्य यदा स्थितोऽभूरुत्सृज्य बाणांश्च धनुर्वि
 चित्रम् ॥ न त्वेष बीभत्सुरलं नृशंसंकर्तुन पापेऽस्य मनो विशिष्टम् २१ त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मं सर्वे न तस्मान्निहतारणेऽस्मिन् ॥ क्षिप्रं कुरु न याहि कुरुप्रवीरा विजि
 त्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ माते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहात्तत्संविधातव्यमरिष्ठबंधम् २२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य पितामहस्यात्महितं
 वचोऽथ ॥ अतीतकामो युधिसोऽस्य मर्षी राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीम् २३ तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य संवेधनं जयाग्रिच विवर्धमानम् ॥ निवर्तनायैव मनो निदधुर्दु
 र्योधनं ते परिरक्षमाणाः २४ तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः सपार्थो धनं जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ॥ अभाषमाणोऽनुनयं मुहूर्तवचोऽब्रवीत्संपरिहृत्य भूयः २५ पितामहं
 शांतनवं च वृद्धं द्रोणं गुं च प्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥ द्रौणिष्ठपंचैव कुरुंश्च मान्याञ्छरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव २६ दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ॥ आमं
 व्यधीरांश्च तथैव मान्यान् गांडीवघोषेण विनाद्य लोकान् २७ स देवदत्तं सहसा विनाद्य विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि ॥ ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रून्सह ममालेन विराजमानः २८
 विशिष्टं श्रेष्ठं २९ अरिष्ठबंधं कल्याणानुबंधिकर्म २९ । २९ । २४ परिहृत्य परिहृत्य २५ शरैरेव पाददेशे पातितैरभिवाद्य मान्यान् बाल्हीकसोमदत्तादीन् २६ मुकुटं चिच्छेदेति दुर्योधनस्य
 मरणमेव सूचितं २७ हेममालया सहितेन सह ममालेन ध्वजेन २८

२९ ॥ ३० ॥ ॥ इति विराटप० नील० भा० षष्ठ्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वृषभेक्षणः श्रेष्ठदृष्टिः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ आपतंतं पुंस्त्वमार्पणं
 वृद्धाप्रयातांस्तुकुरुनकिरीटीत्तदृष्टोऽब्रवीत्तत्र समत्स्यपुत्रम् ॥ आवर्तयाश्चान्पशवोजितास्ते याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः २९ देवास्तु वृद्धामहदकुतंतं द्युद्धं कुरुणां
 सहफाल्गुनेन ॥ जग्मुर्यथास्वं भवनं प्रतीताः पार्थस्य कर्माणि विचिंतयंतः ३० ॥ इति श्रीमहाभारते विराटप० गोहरणप० समस्तकौरवपलायने षष्ठ्यष्टितमोऽ
 ध्यायः ॥ ६६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विजित्य संग्रामे कुरुंस्त्वष्ट्रभेक्षणः ॥ समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् १ गतेषु च प्रभग्रेषु धातृराष्ट्रेषु सर्वतः ॥
 वनाब्निष्क्रम्य गहनाद्ब्रह्मः कुरुसैनिकाः २ भयात्सं त्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ मुक्तकेशास्त्वदृश्यंतं स्थिताः प्रांजलयस्तदा ३ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता वि
 देशस्था विचेतसः ॥ ऊचुः प्रणम्य संभ्रांताः पार्थकिं करवामते ४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्वस्ति वज्रतवो भद्रं न भेतव्यं कथंचन ॥ नाहमार्तान्नाजिघांसामि भृशमाश्वास
 यामिवः ५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्यतामभयां वाचंश्चुत्वा योधाः समागताः ॥ आयुः कीर्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनंदयन् ६ ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्नमुत्सृ
 ज्य शत्रून्निवर्तमानम् ॥ विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयांतं नाशकुर्वन्तं कुरवोऽभियातुम् ७ ततः स तन्मेघमिवापतंतं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् ॥ मत्स्यस्य पुत्रं
 द्विषतां निहंता वचोऽब्रवीत्संपरिरभ्यभूयः ८ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसंति पार्था विदितं तवैव ॥ तान्माप्रशंसे नगरं प्रविश्य भीतः प्रणश्येद्वि स मत्स्यराजः ९
 मया जिता सा ध्वजिनी कुश्वणां मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः ॥ पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं ब्रवीहि १० ॥ उत्तर उवाच ॥ यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं
 तत्कर्म कर्तुममनास्ति शक्तिः ॥ न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णुराच्छिद्य सर्वं
 च धनं कुरुभ्यः ॥ इमं शानमागत्य पुनः शर्मातामभ्येत्य तस्थौ शरविक्षतांगः १२ ततः स वन्दिप्रतिमो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ॥ तथैव मायाविहिता
 बभूव ध्वजं च सैहं युयुजे रथे पुनः १३ विधाय तच्चायुधमाजि वर्धनं कुरुतमानामिषुधीः शरांस्तथा ॥ प्रायात्समत्स्यो नगरं प्रहृष्टः किरीटिना सारथिना महात्मना १४
 पार्थस्तु कृत्वा परमार्थकर्म निहत्य शत्रून् द्विषतां निहंता ॥ चकार वेणीं च तथैव भूयोजग्राहरश्मीन् पुनरुत्तरस्य ॥ विवेश हृष्टो नगरं महामना बृहन्नलारूपमुपेत्य सार
 थिः १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्रावशमास्थिताः ॥ हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीनाय युस्तदा १६ पंथानमुपसंगम्य फाल्गुनो वाक्य
 मब्रवीत् १७ राजपुत्रप्रत्यवेक्षसमानीतानि सर्वशः ॥ गोकुलानि महाबाहो वीरगोपालकैः सह १८ ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ॥ आश्वास्य पाययि
 त्वाच परिष्ठाव्य च वाजिनः १९ गच्छंतु त्वरिता श्वमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया ॥ नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयंतु च ते जयम् २०

८ । ९ । १० । ११ । १२ सैहं ध्वजं विराटीयं पूर्वतत्रस्थापितं १३ विधाय यथावत्स्थापयित्वा १४ । १५ वंशपरवशतां आस्थिताः प्राप्ताः १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ विजये नृपती इतोऽप्यधिकं युद्धं प्रार्थयानौ यद्वा विजयेन स्वीयेन नृपती आनन्दिनौ स्वस्य भाण्डं अलंकारादिकं यत्पूर्वमुत्सृष्टं तत्तयैव शरीरे रथे च आरोपयतां आरोपितवन्तौ २२ धनं गोधनं प्रतीतो
॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथोत्तरस्वरमाणः स दूतानां ज्ञापयद्रचनात्फाल्गुनस्य ॥ आचक्ष्वं विजयं पार्थिवस्य भद्राः परे विजिताश्चापि गावः २१ इत्येवं तौ भा
रतमत्स्यवीरौ समं व्यसंगम्य ततः शर्माताम् ॥ अभ्येत्य भूयो विजयेन दृष्टा बुत्सृष्टमारोपयतां स्वभाण्डम् २२ सशत्रुसेनामभिभूय सर्वामाच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुम्यः ॥
वैराटिरायात्र गं प्रतीतो बृहन्नलासारथिना प्रवीरः २३ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ६७ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः ॥ विवेश नगरं हृष्टश्चतुर्भिः पाण्डवैः सह १ जित्वा भिगर्तान्संग्रामे गाश्चैवादाय सर्वशः ॥ अशोभ
त महाराज सहपार्थः श्रिया वृतः २ तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनम् ॥ उपासां च क्रिरे सर्वे सहपार्थैः परंतपाः ३ उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ॥ सभा
जितः ससैन्यस्तु प्रातिनं द्याथ मत्स्यराट् ४ विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ तथा सराजामत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ५ उत्तरं परिपप्रच्छ कया त
इति चाब्रवीत् ॥ आचर्युस्तस्य तत्सर्वं स्त्रियः कन्याश्च वैशमनि ६ अंतःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हतम् ॥ विजेतुमभिसंरब्ध एक एवाति साहसात् ॥ बृहन्न
लासहायश्च निर्गतः पृथिवीजयः ७ उपयातानतिरथान् भीष्मं शांतनवं कृपम् ॥ कर्णं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रं च षड्रथान् ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ राजा विराटोऽ
थ भृशं अभितप्तः श्रुत्वा सुतं त्वेकरथेन यातम् ॥ बृहन्नलासारथिमाजि वर्धनं प्रोवाच सर्वानथ मंत्रिमुख्यान् ९ सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ॥ त्रिगर्तान्त्रिः
मृतान् श्रुत्वा नस्थास्यांतिकदाचन १० तस्माद्गच्छंतु मेयोधा बलेन महता वृताः ॥ उत्तरस्य परीप्सार्थे ये त्रिगर्तैरविक्षताः ११ हयाश्च नागांश्च रथांश्च शस्त्रिपदाति
संघांश्च ततः प्रवीरान् ॥ प्रस्थापयामास सुतस्य हेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् १२ एवं सराजामत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं
चतुरंगिणीम् १३ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वानवा ॥ यस्य यंतागतः पंडो मन्येऽहं स न जीवति १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमब्रवीद्धर्मराजो विहस्य विराट्
राजं तु भृशं अभितप्तम् ॥ बृहन्नलासारथिश्च नरेन्द्रपरेन नेष्यंति तवाद्यगास्ताः १५ सर्वान्महीपान्सहितान् कुरुंश्च तथैव देवासुरसिद्धयक्षान् ॥ अतीव जेतुं समरे सु
तस्तेऽस्वनुष्ठितः सारथिना हितेन १६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथोत्तरेण प्राहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ॥ विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् १७ राज्ञस्त
त्सर्वमाचर्यौ मंत्री विजयमुत्तमम् ॥ पराजयं कुरूणां चाप्युपायां तंतथोत्तरम् १८ सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ उत्तरः सहसूतेन कुशलीच परंतपः
१९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिष्ट्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ नाहुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुरून् २०

हृष्टः २३ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठे भारतभाष्ये दीपे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ दक्षिणगोमहृतांतमाह धनं चेति १ २ ३ सभाजितः पूजितः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

२१ आच्छादयित्वा वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य २२ २३ २४ शृंगारकेषु चतुष्पद्येषु । 'शृंगारकेषु चतुष्पद्येषु' इति मेदिनी २५ शृंगारवेषाभरणानाट्यरसवेषाभरणा । 'शृंगारः पुरतेना
ट्ये' इति मेदिनी २६ स्वस्तिकं मंगलारार्त्तिकादिद्विदूर्वादिचपाणौ यस्य तत्स्वस्तिकपाणिभूतं ऋद्धिमत वा रिजाः शंखाः २७ नादीवाद्याः मंगलवाद्यानि तूर्यवाद्याजयवाद्यानि २८ २९

ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यंता बृहन्नला ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः २१ श्रुत्वा सविजयं तस्य कुमारस्याभितौ जसः ॥ आच्छादयि
त्वा दूतांस्तान् मंत्रिणं सोऽभ्यर्चोदयत् २२ राजमार्गाः क्रियंतां मपताकाभिरलंकृताः ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यंतां दिवताश्चापि सर्वशः २३ कुमारयोधमुख्याश्च गणिका
श्च स्वलंकृताः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यातु सुतं मम २४ घंटावान्मानवः शीघ्रं मतमारुह्य वारणम् ॥ शृंगारकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम २५ उत्तराच कुमा
रीभिर्वह्नीभिः परिवारिता ॥ शृंगारवेषाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम २६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वपुरं स्वस्तिकपाणिभूतम् ॥ भैरवं च तू
र्याणि च वारिजाश्च वैषैः पराद्धैः प्रमदाः शुभाश्च २७ तथैव सूतैः सह मागधैश्च नादीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ॥ पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्ययुः पुत्रमनंतवीर्यम्
२८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् २९ अक्षानाहरसैरंध्रिकंकयूतं प्रवर्तताम् ॥
तंतथावादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ३० न देवितव्यं हृष्टेना कितवेनेति नः श्रुतम् ॥ तं त्वामद्य मुदा युक्तं नाहं देवितुमुत्सहे ॥ प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यादिमन्यसे
३१ ॥ विराट उवाच ॥ स्त्रियोगावो हरिण्यंच यच्चान्यदसु किंचन ॥ न मे किंचित्पुनरुक्ष्यंते अंतरेणापि देवितुम् ३२ ॥ कंक उवाच ॥ किं ते यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण
मानद ॥ देवनेव हवो दोषास्तस्मात्परिवर्जयेत् ३३ श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो युधिष्ठिरः ॥ सराष्टं सुमहत् स्फीतं भ्रातृंश्च त्रिदशोपमान् ३४ राज्यं हारितवान्स
र्वं तस्माद्भूतं न रोचये ॥ अथ वामन्यसे राजन दीव्यामयदिरोचते ३५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रवर्तमाने यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ॥ पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृ
शाः कुरवो जिताः ३६ ततोऽब्रवीन्महात्मा स पुनराजा युधिष्ठिरः ॥ बृहन्नलाय यस्य यंता कथं स न जयेद्युधि ३७ इत्युक्तः कुपितो राजामत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ॥ समं पुत्रे
ण मे पंडं ब्रह्मबंधो प्रशंससि ३८ वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ३९ वयस्य त्वा तु ते ब्रह्मन्न पराधामिमं क्षमे ॥
नेदं शतं पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः कृपः ॥ दुर्योधनश्च राजेन्द्रस्तथाऽन्ये च महारथाः ४१ मरु
द्गणैः परिवृतः साक्षादपि मरुत्पतिः ॥ कोऽन्यो बृहन्नलायास्तान् प्रति युध्येत संगतान् ४२ यस्य बाहु बले तुल्येन भूतो न भविष्यति ॥ अतीव समरं दृष्ट्वा हर्षो यस्यो
पजायते ४३ योऽजयत्संगतान्सर्वान्ससुरासुरमानवान् ॥ तादृशेन सहायेन कस्मात्स न विजेष्यते ४४ ॥ विराट उवाच ॥ बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं निय
च्छसि ॥ नियंता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ४५

३० हृष्टेन त्वया सह कितवेन मयान देवि तव्यं ३१ अंतरेण विनाऽपि युतं ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ब्रह्मबंधो ब्राह्मणाधम ३८ ३९ वयस्य त्वात्सख्यात् ४० ४१ ४२ ४३ ४४ नियच्छसि निगृह्णासि ४५

नैववाच्यमिति ४६ नस्तःनासिकातः ४७ । ४८ नस्ततःनासिकानाडीतः तनोतिदेहं प्रययतीति तच्छब्दो नाडीवचनः पुरीततिशेते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ कु
रुराजोयुधिष्ठिरः कर्णकण्ठपाजपत्तुपाशुउक्तवान् ५४ । ५५ । ५६ । ५७ अनेकाग्रव्यग्रं ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ हेराजन्तेतवतत्कर्मनदूषयामि यत्तददूषकंपरापवा
दहीनं हन्यादन्त्यायितत्तदूषयामपिनदूषयामि यतः बलवंतं भुंक्षिप्रं शीघ्रं दारुणं नृशंसं कर्मप्राप्त्यादेव । 'दृष्टोदप्यतिदृष्टो धर्ममतिक्रामति' इति स्मृतेः कलयन्तिमिति पाठे जानन्तेमपि ६५ । ६६

वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनदृशम् ॥ मुखे युधिष्ठिरं कोपात्त्रैवमित्येव भर्त्सयन् ४६ बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमावहत् ॥ तदप्रा
प्तमर्हीपार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत् ४७ अवैक्षत सधर्मात्माद्रौ पदीपार्श्वतः स्थिताम् ॥ साक्षात्वा तमभिप्रायं भर्तुं श्रितवशानुगा ४८ पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णं
मनिदिता ॥ तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्प्रसुप्तावनस्ततः ४९ अथोत्तरः शुभैर्गणैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ॥ अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागतः ५० सभाज्यमा
नः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ॥ आसाद्य भवनद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयत् ५१ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ॥ बृहन्नला सहायश्च पुत्रो द्वायुत्तरः स्थितः
५२ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षतारमिदमब्रवीत् ॥ प्रवेश्यतामुभौ तूणं दर्शने प्सुरहंतयोः ५३ क्षतारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत् ॥ उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवे
श्याद्बृहन्नला ५४ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ॥ यो ममांगे व्रणं कुर्याच्छोणितं वाऽपि दर्शयेत् ॥ अन्यत्र संग्रामगता न्न स जीवेत्कथंचन ५५ नमृष्याद्
शंसं कृद्धो मां दृष्ट्वा तु स शोणितम् ॥ विराटमिह सामात्यं हन्यात्स बलवाहनम् ५६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीं जयः ॥ सोऽभिवाद्य
पितुः पादौ कंकचाप्युपतिष्ठत् ५७ ततोरुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमना गसम् ॥ भूमावासीनमेकांते सैरं द्रया प्रत्युपस्थितम् ५८ ततः प्रपच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ॥
केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतम् ५९ ॥ विराट उवाच ॥ मयाऽयं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदहति ॥ प्रशस्यमाने यच्छूरे त्वयि षंडं प्रशंसति ६० ॥ उत्तर उवाच ॥
अकार्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ॥ मात्वा ब्रह्मविषंधोरं समूलमिह निदर्हते ६१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सपुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राध्वर्धनः ॥ क्षमयामा
सकौंतेयं मम च्छन्नमिवानलम् ६२ क्षमयंतं तुराजानं पांडवः प्रत्यभाषत् ॥ चिरं क्षांतमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ६३ यदि ह्येतत्पते हूमौ रुधिरं मनस्ततः ॥
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथान संशयः ६४ नदूषयामि ते राजन् यद्वै हन्याददूषकम् ॥ बलवंतं प्रभुराजन् क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ६५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शोणिते
तु व्यतिक्रान्तिं प्रविशेद्बृहन्नला ॥ अभिवाद्य विराटं तु कंकचाप्युपतिष्ठत् ६६ क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ॥ प्रशंसत तो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः
६७ त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनं दिवर्धन ॥ त्वयामे स दृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ६८ पदं पदं सहस्रेण यश्च रन्नापराप्नुयात् ॥ तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ६९

६७ दायादवान् पुत्रवान् ६८ पदमिति पदं बाणनिपातस्थानं पदसहस्रेण लक्ष्यसहस्रार्थं हेत्वर्थे तृतीया सहस्रलक्ष्याणि वेदुमित्यर्थः चरन्वाणैः प्रचरन्नेकमपि स्थानं नापराप्नुयात् नरिक्तं कु
र्यात् । युगपलक्ष्यसहस्रमुद्दिश्य वाणैश्चरन्नेकमपि लक्ष्यं न जह्यादित्यर्थः । पदं पदं मिति पाठे सर्वपदं नापराप्नुयात् सहस्रेण चरन्नित्यर्थात् पदसहस्रेणोद्देशेनेति बोध्यं समागमः संग्रामः ६९

७० । ७१ । ७२ हतस्वाः हतधनाः वणिज इव सीदंति गूरा इति शेषः ७३ । ७४ अवगाढाः पराभूताः ७५ प्रकाल्य निजित्य ७६ ॥ इति विराटप० नी० भा० अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥

मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ॥ तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ७० आचार्यो वृष्णि वीराणां कौरवाणां च यो द्विजः ॥ सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्र
भृतां वरः ॥ तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ७१ आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ अश्वत्थामेति विख्यातस्तेनासीत्संगरः कथम् ७२ रणेयं प्रेक्ष्य सीदं
ति हतस्वा वणिजो यथा ॥ कृपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ७३ पर्वतयोऽभिविध्येतराजपुत्रो महेषुभिः ॥ दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ७४ अवगा
ढा द्विषंतो मे सुखे वातोऽभिवाति मां ॥ यस्त्वं धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ७५ तेषां भयामिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनाम् ॥ नूनं प्रकाल्य तान् सर्वांस्त्वया युधि
नरर्षभ ॥ आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलेनामिषं यथा ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादेऽष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥
उत्तर उवाच ॥ नमयानिर्जिता गावो नमयानिर्जिताः परे ॥ कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् १ सहिभीतं द्रवंतं मां दिवपुत्रो न्यर्तयत् ॥ सचातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रसन्न
हनोयुवा २ तेन तानिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ॥ तस्य तत्कर्म वीरस्य नमया तात तत्कृतम् ३ सहिशारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च षड्रथान् ॥ सूतपुत्रं च भीष्मं च चका
र विमुखान् शरैः ४ दुर्योधनं विकर्णं च मनागमिव यूथपम् ॥ प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलः ५ नहास्ति न पुरे त्राणं तव पश्यामि किंचन ॥ व्यायामेन परीप्स
स्वजीवितं कौरवात्मज ॥ ६ नमोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु ॥ पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ७ सनिवृत्तो न रव्याघ्रो मुंचन वज्रनिभान्
शरान् ॥ सचिवैः संवृतो राजारथे नागइव श्वसन् ८ तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूद्रूरुंकं पश्वमारिष ॥ सतत्रासिंहसंकाशं मनीकं व्यधमच्छरैः ९ तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहन
नोयुवा ॥ कुहंस्तान् प्रहसन् राजन् संस्थितान् दृष्ट्वा ससः १० एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिनिर्जिताः ॥ शार्दूलेनैव मतेन यथावनचरा मृगाः ११ ॥ विराट उवाच ॥
कसवीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशः ॥ यो मे धनमथाजैषीः कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे १२ इच्छामि तमहं द्रुपुमर्चितुं च महाबलम् ॥ येन मे त्वंच गावश्च राक्षिता देवमुनु
ना १३ ॥ उत्तर उवाच ॥ अंतर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः ॥ स तु श्वोवापरश्चो वामन्ये प्रादुर्भविष्यति १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमाख्यायमानं तु
च्छन्नं सत्रेण पांडवम् ॥ वसंतं तत्र नाज्ञासीद्विराटो वाहिनीपतिः १५ ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ॥ प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् १६
उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि नवानि च ॥ प्रतिगृह्या भवन्ती ता तानि वासांसि भामिनी १७

नमयेति १ । २ । ३ । ४ । ५ व्यायामेन नित्यं देशांतरसंचारेण । एतेन स देवपुत्रस्तेषामग्रेऽपि नाशं करिष्यतीति सूचितं ६ । ७ । ८ रोमहर्षोऽभूद्रूरुंकं पश्वमारिषः ९ । १०
११ । १२ । १३ । १४ सत्रेण व्याजेन १५ । १६ । १७

मंत्रयित्वेति युधिष्ठिरयुधिष्ठिरविषये इतिकर्तव्यतांअग्रेकर्तुमिष्टां मद्रासनेराज्ञउपवेशनादिरूपांक्रियामुत्तरेणसहमंत्रयित्वा तथायथामंत्रं तत्तत्तद्व्यदधादित्युमयोरन्वयः । हेराजनजनमेजय
१८ प्रहृष्टाजभूवन्नितिशेषः १९ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ततइति १ । २ धिष्ण्येषुआयतनेषु ३ । ४ । ५ । ६ अक्षातिवापःअ
मंत्रयित्वातुकैतेयउत्तरेणमहात्मना ॥ इतिकर्तव्यतांसर्वाराजन्पार्थेयुधिष्ठिरे १८ ततस्तथातद्व्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सहपुत्रेणमत्स्यस्यप्रहृष्टाभरतर्षभाः
१९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिविराटोत्तरसंवादेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तंगोहरणपर्व ॥ अथवैवाहिकपर्व ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ ततस्तृतीयेदिवसेभ्रातरःपंचपांडवाः ॥ स्नाताःशुक्लांबरधराःसमयेचरितव्रताः १ युधिष्ठिरंपुरस्कृत्यसर्वाभरणभूषिताः ॥ द्वारिमतायथानागाभ्रा
जमानामहारथाः २ विराटस्यसभागत्वाभूमिपालासनेष्वथ ॥ निषेदुःपावकप्रख्याःसर्वेधिष्ण्येष्विवाग्रयः ३ तेषुतत्रोपविष्टेषुविराटःपृथिवीपतिः ॥ आजगाम
सभांकर्तुंराजकार्याणिसर्वशः ४ श्रीमतःपांडवानदृष्ट्वाज्वलतःपावकानिव ॥ मुहूर्तमिवचध्यात्वासरोषःपृथिवीपतिः ५ अथमत्स्योऽब्रवीत्कंदेवरूपमिवस्थि
तम् ॥ मरुद्गणैरुपासीनंत्रिदशानामिवेश्वरम् ६ सकिलाक्षातिवापस्त्वंसभास्तारोमयावृतः ॥ अथराजासनेकस्मादुपविष्टस्वलंकृतः ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
परिहासेप्सयावाक्यंविराटस्यनिशम्यतत् ॥ स्मयमानोऽर्जुनोराजन्निदं वचनमब्रवीत् ८ ॥ अर्जुनउवाच ॥ इंद्रस्यार्द्धासनंराजन्नयमारोढुमर्हति ॥ ब्रह्मण्यः
श्रुतवांस्त्यागीयज्ञशीलोदृढव्रतः ९ एषविग्रहवानधर्मेषुवीर्यवतांवरः ॥ एषबुद्ध्याऽधिकोलोकेतपसांचपरायणम् १० एषोऽस्त्रंविधिवेतित्रैलोक्येसचराचरे ॥
नचैवान्यःपुमान्वेतिनवेत्स्यतिकदाचन ११ नदेवानासुराःकेचिन्नमनुष्यानराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिंनरमहोरगाः १२ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपद
प्रियः ॥ पांडवानामतिरथोयज्ञधर्मपरोवशी १३ महर्षिकल्पोराजर्षिःसर्वलोकेषुविश्रुतः ॥ बलवानघृतिमानदक्षःसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ धनैश्चसंचयैश्चैवश
क्रवैश्रवणोपमः १४ यथामनुर्महातेजाःलोकानांपरिरक्षिता ॥ एवमेषमहातेजाःप्रजानुग्रहकारकः १५ अयंकुरूणामृषभोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अस्यकीर्तिःस्थि
तालोकेसूर्यस्येवोद्यतःप्रभा १६ संसरंतिदिशःसर्वायशसोऽस्यइवांशवः ॥ उदितस्येवसूर्यस्यतेजसोऽनुगमस्तयः १७ एनंदशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनाम् ॥
अन्वयुःपृष्ठताराजनयवदध्यावसत्कुरून् १८ त्रिंशदेवंसहस्राणिरथाःकांचनमालिनः ॥ सदशैरुपसंपन्नाःपृष्ठतोऽनुययुस्तदा १९ एनमष्टशताःसूताःसुष्ट
ष्टमणिकुंडलाः ॥ अद्भुवन्मागधैःसार्धंपुराशक्रमिवर्षयः २० एनंनित्यमुपासंतकुरवःकिंकरायथा ॥ सर्वेचराजनराजानोधनेश्वरमिवामराः २१ एपसर्वान्महीपाला
नृकरदान्समकारयत् ॥ वैश्यानिवमहाभागोविवशान्स्ववशानपि २२ अष्टाशीतिसहस्राणिस्नातकानामहात्मनाम् ॥ उपजीवंतिराजानमेनंसुचरितव्रतम् २३

क्षान्अतिवपतीतितथा द्यूतकारी ७ परिहासेप्सयासर्निदोपालंभमपेक्ष्य यद्विराटस्यवाक्यंतत्रिशम्य ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अस्यइवेत्यत्रसंधिरविवक्षितः
उपमेयद्वयस्योपमाद्वयसूचनंप्रकेनापिइवशब्देनभवति तथाऽप्यत्रस्पष्टार्थपुनरिवग्रहणम् १७ । १८ । १९ अद्भुवन्अस्तुवन् २० । २१ । २२ । २३

१४ । १५ शीघ्रंतीव्रं २६ । २७ । २८ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥ यदिति १ । २ । ३

एषवृद्धाननाथांश्चपंगूनंघांश्चमानवान् ॥ पुत्रवत्पालयामासप्रजाधर्मेणवैविभुः २४ एषधर्मेदमेचैवक्रोधेचापिजितव्रतः ॥ महाप्रसादोब्रह्मण्यःसत्यवादीचपा
र्थिवः २५ शीघ्रंतापेनचैतस्यतप्यतेससुयोधनः ॥ सगणःसहकर्णेनसौबलेनापिवाविभुः २६ नशक्यंतेह्यस्यगुणाःप्रसंख्यातुंनरेश्वर ॥ एषधर्मपरोनित्यमा
नृशंस्यश्चपांडवः २७ एवंयुक्तोमहाराजःपांडवःपार्थिवर्षभ ॥ कथंनार्हतिराजार्हमासनंपृथिवोपते २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिवैवाहिकपर्वणिपांड
वप्रकाशेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ विसटउवाच ॥ यद्येपराजाकौरव्यःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ कतमोऽस्यार्जुनोभ्राताभोमश्चकतमोबली १ नकुलः
सहदेवोवाद्रौपदीवायशस्विनी ॥ यदायूतजिताःपार्थानप्राज्ञायंततेकचित् २ ॥ अर्जुनउवाच ॥ यएषबलमोब्रूतेसूदस्तवनराधिप ॥ एषभीमोमहाराजभो
मवेगपराक्रमः ३ एषक्रोधवशान्हत्वापर्वतेगंधमादने ॥ सौगंधिकानिदिव्यानिहृणार्थेसमुपाहरत् ४ गंधर्वएषवैहंताकीचकानांदुरात्मनाम् ॥ व्याघ्रानृशान्व
राहांश्चहतवांस्त्रीपुरेतव ५ यश्चासीदश्ववंस्तेनकुलोऽयंपरंतपः ॥ गोसंख्यःसहदेवश्चमाद्रीपुत्रौमहारथौ ६ जंगारवेषाभरणौरूपवंतौयशस्विनौ ॥ महारथ
सहस्राणांसमर्थौभरतर्षभौ ७ एषापद्मपलाशाक्षीसुमध्याचारुहासिनी ॥ सैरंध्रीद्रौपदीराजनयस्यार्थेकीचकाहताः ८ अर्जुनोऽहंमहाराजव्यक्तंतेश्रोत्रमागतः ॥
भीमादवरजःपार्थोयमाभ्यांचापिपूर्वजः ९ उषिताःस्मोमहाराजसुखंतवनिवेशने ॥ अज्ञातवासमुषितागर्भवासइवप्रजाः १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ यदा
ऽर्जुनेनतेवीराःकथिताःपंचपांडवाः ॥ तदाऽर्जुनस्यवैराटिःकथयामासविक्रमम् ११ पुनरेवचतान्पार्थान्दर्शयामासचोत्तरः १२ ॥ उत्तरउवाच ॥ यएषजा
बूनदशुद्धगौरतनुर्महान्सिंहइवप्रवृद्धः ॥ प्रचंडघोणःपृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षःकुरुराजएषः १३ अयंपुनर्मत्तगर्जेद्रगामीप्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ॥ पृथ्वा
यतांसोगुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरःपश्यतपश्यतैनम् १४ यस्त्वेवपार्श्वेऽस्यमहाधनुष्मान्श्यामोयुवावारणयूथपोपमः ॥ सिंहोन्नतांसोगजराजगामीपद्मायताक्षोऽर्जु
नएषवीरः १५ राज्ञःसमीपेपुरुषोत्तमौतुयमाविमौविष्णुमहेंद्रकल्पौ ॥ मनुष्यलोकेसकलेसमोऽस्तिययोर्नरूपेनबलेनशीले १६ आभ्यांतुपार्श्वेकनकोत्तमांगीये
पाप्रभामूर्तिमतीवगौरी ॥ नीलोत्पलाभासुरदेवतेवहृणास्थितामूर्तिमतीवलक्ष्मीः १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंनिवेद्यतान्पार्थान्पांडवानपंचभूपतेः ॥
ततोऽर्जुनस्यवैराटिःकथयामासविक्रमम् १८ ॥ उत्तरउवाच ॥ अयंसद्विषतांहंतामृगाणामिवकेसरी ॥ अचरद्रथवृंदेषुनिघ्नंस्तांस्तान्वरान्तरथान् १९

२० । २१ अभिपन्नोऽपराधं कृतवान् २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ समेत्यपुत्रेण सहसमयं निश्चयं चकार विससर्जददौ २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ औपयिकः उचितः ३४ । ३५
३६ ॥ इति विराटपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ किमर्थमिति १ । २ । ३ याशं कामवेत् सास्थाने उचिता अयमहं ते तव दुहितां निमंत्रये स्नुषात्वे
अनेन विद्धो मातंगो महानेकेषुणाहतः ॥ सुवर्णकक्षः संग्रामे दंताभ्यामगमन्महीं २० अनेन विजिता गावोजिताश्च कुरवो युधि ॥ अस्य शंखप्रणादेन कर्णौ मेवावि
रीकृतौ २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वामत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ उत्तरं प्रत्युवाचे दमभिपन्नो युधिष्ठिरे २२ प्रसादनं पांडवस्य प्राप्तकालं हिरो
चये ॥ उत्तरांच प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे २३ ॥ उत्तर उवाच ॥ आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ॥ पूज्यं तां पूजनाहंश्च महाभागाश्च पांड
वाः २४ ॥ विराट उवाच ॥ अहं खल्वपि संग्रामेश तूष्णां वशमागतः ॥ मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा २५ एतेषां बाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ॥
एवं सर्वे सहामात्याः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ प्रसादया मोभद्रे ते सानुजं पांडवर्षभम् २६ यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ॥ क्षंतुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा
ह्येष पांडवः २७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो विराटः परमाभितुष्टः समेत्य राजा समयं चकार ॥ राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै सदंडकोशं सपुरं महात्मा २८ पांडवांश्च
ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ धनं जयं पुरस्कृत्यादिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् २९ समुपाग्राय मूर्ध्नां संश्लिष्य च पुनः पुनः ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ
च पांडवौ ३० नाटप्यदर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ॥ स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ३१ दिष्ट्या भवंतः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ॥ दिष्ट्या सं
पालितं कृच्छ्रमज्ञातं वैदुरात्मभिः ३२ इदं च राज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किंचन ॥ प्रतिगृह्णतु तत्सर्वं पांडवा अविशंकया ३३ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनं जयः ॥
अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ३४ एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्वनं जयम् ॥ ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रामत्स्यं वचनमब्रवीत् ३५ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां
दुहितरं तव ॥ युक्तश्चावाहिसंबंधो मत्स्यभारतयोरपि ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥
विराट उवाच ॥ किमर्थं पांडवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ॥ प्रतिगृहीतुं नेमांस्त्वमया दत्तामि हेच्छसि १ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अंतःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव ॥
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्तां पितृवन्मयि २ प्रियो बहु तमश्वासं नर्तको गीतको विदः ॥ आचार्यं च मानित्यं मन्यते दुहिता तव ३ वयस्थया तयाराजन् सहसं वत्सरो
षितः ॥ अतिशंका भवेत्स्थाने तव लोकस्य वाविभो ४ तस्मान्निमंत्रयेऽयं ते दुहितां मनुजाधिप ॥ शुद्धोजितेन्द्रियो दातस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ५ स्नुषायां दुहितु
र्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ॥ अत्र शंकां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ६ अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात्परंतप ॥ स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ७
नयाचे । 'दुहिता दुहिता दूरेहिता' इति यास्केन निरुक्तत्वात् वर्णविकारेण दुहिताशब्द आकारांतोऽप्यस्ति ८ एवं च स्नुषात्वेन एनां वरयतो मे ब्रह्मचर्यं शुद्धि रपि भविष्यतीत्याह शुद्ध इति ५ । ६

८ । ९ । १० । ११ अन्वशासत् आज्ञापितवान् संयोगं विवाहसंबंधम् १२ प्रेषयामास आह्वानार्थं दूतानि विशेषः १३ उपप्लव्यं विराटनगरसमीपस्थनगरांतरम् १४ । १५

स्वस्रोयोवासुदेवस्य साक्षाद्देवशिष्यता ॥ दयितश्चक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु च कोविदः ८ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशांपते ॥ जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितु
स्तव ९ ॥ विराट उवाच ॥ उपपन्नं कुरुश्रेष्ठ कुंतीपुत्रे धनं जये ॥ य एवं धर्मानित्यश्च जातज्ञानश्च पांडवः १० यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनंतरम् ॥ सर्वे कामाः स
मृद्धामेसंबंधीयस्य मेऽर्जुनः ११ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अन्वशासत्संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः १२ ततो मित्रेषु सर्वेषु
वासुदेवं च भारत ॥ प्रेषयामास कौतेयो विराटश्चमहीपतिः १३ ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पंचपांडवाः ॥ उपप्लव्यं विराटस्य समपद्यंत सर्वशः १४ अभिमन्युं च बी
भत्सुरानि नायजनार्दनम् ॥ आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानां नयामास पांडवः १५ काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ॥ अक्षौहिणीभ्यां सहिता वागतौ पृथिवी
पती १६ अक्षौहिण्या च सहितो यज्ञसेनो महाबलः ॥ द्रौपद्याश्च सुतावीराः शिखंडी चापराजितः १७ धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ समस्ताक्षौहिणी
पालायज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ वेदावभृथसंपन्नाः सर्वेश्वरास्तनुत्यजः १८ तानागतान्भिः प्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतांवरः ॥ पूजयामास विधिवत् सभृत्य बलवाहनान्
१९ प्रीतोऽभव दुहितरं दत्वा तामभिमन्यवे ॥ ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः २० तत्रागमद्वासुदेवो न मालीहलायुधः ॥ कृतवर्मा च हार्दिकयो युयुधा
नश्च सात्यकिः २१ अनाष्टिस्तथाऽक्रूरः सांबो निशठ एव च ॥ अभिमन्युमुपादाय सहमात्रापरंतपाः २२ इंद्रसेनादयश्चैवरथैस्तैः सुसमाहितैः ॥ आययुः स
हिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः २३ दशनागसहस्राणि हयानां च दशायुतम् ॥ रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् २४ वृष्ण्यं च काश्च बहवो भोजाश्च परमौज
सः ॥ अन्दुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् २५ पारिवर्हदौ कृष्णः पांडवानां महात्मनाम् ॥ स्त्रियोरत्नानि वासांसि पृथक् पृथक् गनेकशः ॥ ततो विवाहो विधि
वद्बृधेमत्स्यपार्थयोः २६ ततः शंखाश्च भेर्यश्च गोमुखाडंबरस्तथा ॥ पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मस्त्यस्य वेदमनि २७ उच्चावचान्मृगान् जघ्नुर्मध्यांश्च शतशः प
शून् ॥ सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् २८ गायनाख्यानशालाश्च नटवैतालिकास्तथा ॥ स्तुवंतस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सहमागवैः २९ सुदेष्णां
च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ॥ आजग्मुश्चारुसर्वारिः सुमृष्टमणिकुंडलाः ३०

अभ्यमवन्त्रजभिभूताः ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ आत्मानमेवच प्रादादितिपूर्वेष्वान्वयः ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादा
धुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौ भारतभावदीपे विराटपर्वप्रकाशे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥

वर्णोपपन्नास्तानार्योरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ सर्वाश्चाभ्यमवन्कृष्णारूपेणयशसाश्रिया ३१ परिवार्योत्तरांतास्तुराजपुत्रीमलंकृताम् ॥ सुतामिवमहेंद्रस्यपुरस्कृ
त्योपतस्थिरे ३२ तांप्रत्यगृह्णात्कैतेयःसुतस्यार्थेधनंजयः ॥ सौभद्रस्यानवद्यांगीविराटनयांतदा ३३ तत्रातिष्ठन्महाराजोरूपमिंद्रस्यधारयन् ॥ स्तुषां
तांप्रतिजग्राहकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ३४ प्रतिगृह्यचतार्थःपुरस्कृत्यजनार्दनम् ॥ विवाहंकारयामाससौभद्रस्यमहात्मनः ३५ तस्मैसप्तसहस्राणिहयानांवा
तरंहसाम् ॥ द्वेचनागशतेमुख्येप्रादाद्बहुधनंतदा ३६ हुत्वासम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वादिजन्मनः ॥ राज्यंवलंचकोशंचसर्वमात्मानमेवच ३७ कृतेविवाहेतु
तदाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंयदुपाहरदच्युतः ३८ गोसहस्राणिरत्नानिवस्त्राणिविविधानिच ॥ भूषणानिचमुख्यानिनानानिशयनानिच ३९
भोजनानिचहृद्यानिपानानिविविधानिच ॥ तन्महोत्सवसंकाशंहृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ नगरंमत्स्यराजस्यशुशुभेभरतर्षभ ४० ॥ इतिश्रीमन्महाभारतेशत
साहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यां विराटपर्वणिवैवाहिकपर्वणिउत्तराविवाहे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ समाप्तंचेदंविराटपर्व ॥ अतः
परमुद्योगपर्व ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृत्वाविवाहंतुकुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदिताःस्वपक्षाः ॥ विश्रम्यरात्राबुषसिप्रतीताःसभांविरा
टस्यततोऽभिजग्मुः ॥ १ ॥ श्रुत्वावैराटकंपर्ववासांसिविविधानिच ॥ हिरण्यंधान्यंगावश्चदद्यादितानुसारतः ॥ १ ॥ प्रीतयेदेवतानांविदद्याद्वैद्विजमुख्यके ॥
वाचकेतुसंतुष्टेतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः ॥ २ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यापायसैःसर्पिषासितैः ॥ एवंश्रुतेचवैराटेसम्यक्फलमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ ॥ ७४ ॥
अस्मिपर्वणिवृत्तांताः ॥ अज्ञातवासमंत्रः । धौम्यवाक्यं । आयुधन्यासः । विराटनगरेप्रवेशः । जीमूतवधः । कीचकवधः । दक्षिणगोग्रहः । उत्तरगोग्रहः ।
अभिमन्युविवाहश्च ॥

॥ अत्र विराटपर्वण्यध्यायानां श्लोकानां च व्यासोक्तसंख्याधिकसंख्या दृश्यते लिपिकरप्रमादात् कुत्रकुत्राधिक्यं जातं तन्निश्चयो न भवतीति ॥

॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्व समाप्तम् ॥

See pt. I

Cat.
V.R. 31/3/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

8996
Call No. Sa8 Km/G.N.B.

Author—

Title—Mahabharata.
Parts III—IV

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.